

Stubbs & Co.

EMLÉKKÖNYV

DR GRÓF KLEBELSBERG
KUNO

NEGYEDSZÁZADOS KULTÚRPOLITIKAI
MŰKÖDÉSÉNEK EMLÉKÉRE

SZÜLETÉSÉNEK ÖTVENEDIK ÉVFORDULÓJÁN

RÁKOSI JENŐ BUDAPESTI HÍRLAP ÚJSAGVALLALATA R.-T. NYOMDÁJA
1925

A történettudomány s a társadalom-, állam- és jogtudomány viszonyáról

Írta: MOÓR GYULA

I.

I. A történelem az emberi *társadalmak* életét vizsgálja. Egy híres filozófus megállapítja, hogy a historikust csak azok az események érdeklik, amelyek társadalmi, szociális jelentőséggel bírnak.¹ S egy kitűnő történetíró szerint a történelem az emberi társadalmak tudománya.²

A társadalomtudomány tárgya viszont *történeti* jellegű. Minden társadalmi élet a történet hullámaiban jelenik meg.

Történettudomány és társadalomtudomány tehát ugyanazt a materiát ragadja meg: a múltban letűnt és a jelenben létező társadalmak életének nagy folyamatát.

S e két tudományág rokonsága abban is tökéletes, hogy az emberiség életének ezt a világtörténet medrében tovahömpölygő folyamat mind a kettő az okozatos összefüggések szempontjából veszi vizsgálat alá. A történettudományra nézve ezt még *Bickert* is, – aki pedig a történelemnek értékekre vonatkozó jellegét olyan erősen hangsúlyozza, hogy emellett ezen tudomány okozatos szempontjait szinte feledni látszik, – elismerni kénytelen, amidőn megállapítja, hogy a történetírásnak ok és okozati viszonyokat kell felderítenie.³ A társadalomtudomány pedig, – különösen amennyiben szociológia gyanánt jelentkezik, – az általános vélemény szerint a társadalmi jelenségeknek okozatos összefüggésük szempontjából való vizsgálata.

Megegyezik továbbá történettudomány és társadalomtudomány abban is, hogy bár mind a kettő az okozatos összefüggések szempontjából, értékeléstől mentesen, hideg objektivitással vizsgálja a társadalmak életét, a történetet: az az anyag, amelyre vizsgálatuk vonatkozik, már maga értékektől színezett. A társadalmi és történeti jelenségek ösztönöktől, vágyaktól, érzelmektől, tudatos célkitűzésektől és eszméktől vezérelt emberi cselekvésekből tevődve össze, olyan pszicho-fizikai realitások, amelyekhez értékeszmék tapadnak. Olyan összetett, kétarcú jelenségek tehát, amelyek egyrészt az okozatos valóság síkjába, másrészt az értékek eszmei

¹ *Bickert*: Die Probleme der Geschichtsphilosophie. III. kiadás. 1924. 79. 1. -

² *Fustel de Coulanges*: Histoire des institutions politiques de l'ancienne France. L'alleu et le domaine rural. 1889. IV. 1.

³ I. m. 47. 1.

világába nyúlnak.¹ A társadalmak történetében jelentkező *eszmék* azonban az emberi cselekvések és akaratok pszicho-fizikai realitásától elkülönítve, reális léttel nem bírnak, hanem csupán ideális tartalommal. Bennük a szabadság időtlen birodalma nyílik meg előttünk, amelynek kapujában az ok és okozati összefüggések kutatását abba kell hagynunk. Ezért a történelem és a társadalomtudomány is, amidőn az ok és okozati összefüggéseket kutatja, szükségszerűen a pszicho-fizikai realitások körében marad. Igaz ugyan, hogy ezen realitások okozatos erőinek a mozgását csak akként írhatja le, ha megjelöli, hogy pályájuk az örökkévalóság égboltozatán ragyogó eszmék valamelyik csillagképéből kiindulva, melyik másik csillagképbe jutott el. Szigorúan véve tehát az emberi társadalmak története nem „a szellem útja az emberiségben”,² hanem az emberiség útja a szellem birodalmában. A történelem és a társadalomtudomány pedig csak annyiban foglalkozik az értékekkel, az eszmékkel, amennyiben ezek „hatékonyvá váltak”, a tömegeknek, a társadalom cselekvő alanyainak a lelkét megragadták, amennyiben tehát annak a pszicho-fizikai realitásnak, amelyet fényükkel besugároznak, a jellemzésére szolgálnak. Ennyiben azonban nemcsak a történettudomány „szellemtudomány”, hanem a társadalomtudomány is. S a társadalomtudománynak éppen úgy szüksége van a „megértés” funkciójára, mint a történettudománynak.³

2. Ennyi hasonlóság mellett miben áll a történelem és a társadalomtudomány különbsége?

Comte szerint a történelem a társadalom dinamikája, a társadalomtudomány pedig annak statikája.⁴ Ez a megkülönböztetés nem egészen helyes. Hiszen nyilvánvaló, hogy a társadalom, a társadalmi élet, nem álló valami, hanem elevenen mozgó folyamat s a társadalomtudomány, – éppen a *Comte*-féle szociológia alakjában is, – ennek a mozgásnak, az okozatos kölcsönhatásoknak a törvényeit kutatja.

Rickert szerint a történelem egy egyszeri és soha visszaneemtérő folyamatot a maga *individuális* mivoltában ragad meg, míg a társadalomtudomány az *általános* elemeket ragadja ki a különböző társadalmak életfolyamatából.

Ez a felfogás nézetünk szerint helyes nyomon jár. A történelem valóban egy bizonyos társadalomnak egy bizonyos meghatározott időszakban lefolyt életét írja le. A *hely- és időszerinti meghatározottság a legkarakterisztikusabb vonása a történelmi történelemnek*. A társadalomtudomány ezzel szemben nem egy meghatározott társadalom életfolyamatát írja le, hanem a társadalmakban általában fellépő jelenségeket. Azt keresi, ami minden társadalomban közös, ami általános és így törvényszerű. Ezért

¹ *Rickert* (i. m. 26. 1.) szerint három különböző fajtájú szálból szövődnek össze a történelmi jelenségek: testi jelenségekből, lelki folyamatokból és szellemi jelentésekből. Mindezt elmondhatni azonban a társadalmi jelenségekről is. Minthogy továbbá a testi és lelki folyamatok egyaránt valóságismerési jellegűek, a pszicho-fizikai realitás fogalmába foglalhatók össze.

² *Braun Ottó*: Bevezetés a történelemtudományba. (Kornis: Filozófiai Könyvtár II. k.) 126. 1.

³ Abban a megállapításban, hogy a történelem „szellemi valóság-tudomány”, különben bizonyos ellentmondás van, amennyiben „valóság” a tapasztalható kell érteni, a „sz.zeMem”-tudományok viszont a nem tapasztalható, hanem csupán megértendő eszmei jelenségekkel foglalkoznak.

⁴ *A. Comte*: Cours de philosophie positive. 1839. IV. 282., 455. 11.

éppen a hely- és időszerinti meghatározottságtól tekint el, s ekként letörlí a társadalmi életfolyamatok sajátos történelmi színezetét.

Igaz, hogy ilyen általános társadalmi törvényszerűségeknek, a történet örök ritmusát kifejező történelmi törvényeknek a lehetőségét kétségbe vonták. Az, hogy az eddigi szociológiák sokszor elhamarkodott és felületes általánosításai, – amelyek legkevésbé éppen a szigorú alaposággal dolgozó történetbúvár rokonszenvét nyerhetik meg, – ilyen általános történelmi, illetőleg társadalmi törvényeknek nem tekinthetők, semmit sem bizonyít ilyen törvények feltalálásának a lehetősége ellen. Akik pedig Rickert gondolatait követve,¹ a társadalmi élet történelmi anyagának kulturális értékekkel való átitatottságában látják az akadályát annak, hogy benne általános törvények után kutassunk, azok nem veszik tekintetbe, hogy éppen az értékek világának időtlen természete különösen könnyűvé teszi a hely- és időszerinti meghatározottságtól való elvonatkoztatást: az általánosítást. Maga Rickert is akkor, amidőn arról beszél, hogy a történet-tudomány a maga individualizáló ábrázolásait általános elemek kombinációja útján éri el,² ezzel elismeri, hogy a történelem tarka szöttevényében egyforma színű, általános jellegű fonalak elemei is futnak. Az emberi élet természetének korok felett álló hasonlósága folytán az emberi társadalmak története a sajátos, individuális vonásokon kívül igen sok általános vonást is mutat.³ Ezek az általános vonások megadják a jogosultságát az általános társadalmi és történelmi törvények kutatásának. Mint-hogy azonban ezek az általános törvények szükségképpen elvesztik egy bizonyos meghatározott helyre és időre való vonatkozásukat, ezzel sajátos történelmi színezetüket is levetik s bár a társadalomtudománynak éppen ezért teszik különös birtokállományát, a szűkebb értelemben vett történelmi szaktudományból már kikíváncsoznak és a történetfilozófia régióiba emelkednek.

3. A történet-tudomány és a társadalomtudomány különbségéről szóló fejtegetéseinknek utolsó megállapítása már sejtetni engedi, hogy a köztük levő különbség, – az individualizálás vagy általánosítás, – relatív fogalom lévén, a két tudományág ismét közeledhetik egymáshoz a bennük érvényesülő individualizálás vagy általánosítás foka szerint.

Ha a történelem egy bizonyos társadalom hely és idő szerint meghatározott életfolyamatának a leírása, a társadalomtudomány pedig a társadalom életére általános érvénnyel megállapítható összefüggések foglalata, akkor kétségtelen az is, hogy amennyiben a társadalomtudomány egy bizonyos társadalmat ír le, beleolvad a történelembe, másrészt pedig hogy a történet-tudomány társadalomtudománnyá válik, amint a társadalmak történetére általában érvényes összefüggéseket próbál megállapítani.

Az a *leíró szociológia* tehát, amely egy meghatározott társadalomnak egy bizonyos időpontban észlelhető állapotát írja le: történelem. Így különösen történelmi jellegű a *statisztika*, amely megfigyeli egy bizonyos időpontban, vagy nyomon kíséri egy bizonyos időn át valamely társadalom életjelenségeit. Az Orsz. Magy. Kir. Statisztikai Hivatalnak „Magyarország népessége a *pragmatica sanctio* korában” című nagy millenáris kiadványa

¹ I. m. 54. s köv. 11., 93., 96. 11.

² I. m. 39., 47., 48., 49., 51. 11. stb.

³ V. ö. *Komis*: Történetfilozófia. A magyar történet-tudomány kézikönyve. 1924. I. 1. f., 60. 1. *Rornyánszky* Gyula: A történet-tudomány „általános jellegéről. Minerva. III. évf. 1924. 145. 1.

példának okáért igen élenken bizonyítja a statisztika és a történelem szoros kapcsolatát.

Amennyiben pedig a történelem az emberiség életének örök ritmusából kihangzó általános érvényű okozatos törvényszerűségeket állapít meg, – ami már a sajátos értelemben vett történetíráson túlmenő *történetfilozófiai* elmélkedésnek szokott a törekvése lenni, – annyiban valóban társadalomtudománnyá, szociológiává válik. Találkozunk is azzal a felfogással, hogy a történetfilozófia nem más, mint szociológia.¹

Ez a felfogás abban mindenesetre téved, hogy a történetfilozófiában csupán szociológiát lát. Mert hiszen a történetfilozófiának vannak a szociológia problémakörén kívül fekvő problémái is. Ha az általános filozófia, – amint azt *Pauler Ákos* tanítja,² – minden tudomány végső előfeltevéseit teszi tervszerű vizsgálat tárgyává, akkor a történetfilozófiának sajátos feladata a történettudomány előfeltevéseinek a kutatása.³ A történettudomány legalapvetőbb előfeltevése, hogy tárgya, a történeti valóság megismerhető; ezzel az előfeltevéssel, a történelmi megismerés lehetőségének és halárainak, valamint módszerének a kérdésével foglalkozik a történetfilozófia legfontosabb része: a történelem tudományelmélete. A történettudománynak egy további előfeltevése, hogy tárgya, a történeti valóság, változik; ezzel a változással, azzal, hogy ez az okság törvényétől független változás-e, avagy hogy a történetben is érvényesül-e az okozatosság s ha igen, hogyan s melyek azok a végső ható-okok, amelyek a történeti változásokat általában előidézik, vannak-e a történeti folyamaton uralkodó okozatos törvények s ha igen, melyek azok? – ezekkel a kérdésekkel foglalkozik a történetfilozófiának a történet és a kauzalitás viszonyát vizsgáló része, az, amelyik összeesik a szociológia problémakörével, amely ugyanezeket a kérdéseket ugyanarra a matériára, a történelem medrében lefolyó társadalmi életre vonatkozóan óhajtja megoldani. Végül eleve felteszi a történettudomány azt is, hogy a történeti folyamat nem értelem nélküli összevisszaság, hogy a történeti fejlődésben kulturértékek bontakoznak ki, vagy indulnak hervadásnak, hogy – amint már fentebb emiitettük, – a történeti valóság olyan pszicho-fizikai realitás, amelyhez értékeszmék kapcsolódnak; ezekre a kérdésekre, – amelyek az okozatos valóság síkjából az értékek világába vezetik a történetírókat, – arra, hogy mi a történetnek a végső értelme, melyek azok az értékek, amelyek a történetben megnyilatkoznak és hogy milyen viszonyban vannak ezek a végső értékekkel, hogy haladás-e a történeti fejlődés ezeknek a végső értékeknek a mértékével mérve? – minderre igyekszik feleletet adni a történetfilozófiának az a része, amelyet a történet értékelméletének nevezhetünk. Abban a szép és okos munkában, amelynek a megírásával a régóta hiányzó rendszeres történetfilozófiát ajándékozta hazai irodalmunknak, *Komis Gyula* is a fenti három problémakör megoldását tekinti a történetfilozófia feladatának.⁴

¹ Különösen *Dr. Paul Barth: Die Philosophie der Geschichte als Soziologie.* 3-4 kiadás. Leipzig, 192?.

² *Pauler Ákos: Bevezetés a filozófiába.* Budapest, 1920.

³ A jogfilozófiára nézve ugyanezt az alapgondolatot, hogy t. i. az a jogtudományok előfeltevéseinek a vizsgálata, „Bevezetés a jogfilozófiába” című munkámban (*Komis: Filozófiai könyvtár III. köt.*) próbáltam keresztülvinni.

⁴ *Történetfilozófia. A magyar történettudomány kézikönyve. I. k., 1. füz., 1924* 39. s köv. 11.

A történetfilozófia problémáinak ebből a hármass csoportosításából azonban nemcsak az tűnik ki, hogy a történetfilozófia szélesebbkörű tudomány a szociológiánál,¹ hanem az is, hogy problémáinak egyik csoportja, – a történet és a kauzalitás viszonyát illető rész, – összeesik a szociológiával. S ha példának okáért *Komis* történetfilozófiájának ezt a részét, – amelyet ő a történet metafizikájának (lételméletének) nevez, – szemügyre vesszük, úgy idevonatkozó fejtegetéseiben egy kész szociológiai rendszert találunk; nincs megállapításai között egy sem, amely helyet ne foglalhatna egy rendszeres szociológiában. Amit a természeti, a földrajzi és faji tényezőknek a történetben játszott szerepéről mond, ugyanazt elmondhatná e tényezőknek a társadalmi létben játszott szerepéről is. Amidőn pedig az embernek, mint a történet alanyának a szerepét vizsgálja, egyúttal az embernek mint a társadalom elemének a szerepét is tisztázza. Az individualisztikus és a kollektivistikus, valamint a materialisztikus és ideológiai történetfelfogások ismertetésénél mintha csak az individualisztikus és kollektivistikus, a lélektani és néplélektani szociológia, a történelmi materializmus vagy a különböző (intellektualisztikus, etikai, politikai és teológiai) ideológiai irányok szociológiájának a bemutatását látnók.²

Vagy amikor, – hogy egy más példát említsek, – *Sickert* egy helyen a történet materialista, biológiai és pszichológiai felfogásáról beszél,³ nem a materialista, biológiai (organikus) és lélektani szociológia jut-e az eszünkbe? Igaz, hogy Rickert ezt a kérdést csupán a történelem tudományelméletében érinti, mert a történetnek az okozatosság szempontjából való vizsgálata szerinte egyáltalában nem foglalhat helyet a történetfilozófiában.⁴ Amennyiben ez a felfogása annak a kétségbevonásán alapul, hogy a társadalmi és történelmi fejlődésre általános érvényű törvényeket megállapítani lehetne, már fentebb megfeleltünk reája.⁵ De Rickert továbbmenőleg azt is állítja, hogy még ha sikerülne is ilyen általános érvényű szociológiai törvényeket megállapítani, kifejtésük nem tarthatnák a történetfilozófiába, mivel ezek a törvények szükségképpen általánosító jellegűek volnának s így nem szolgálhatnának a történet egyszeri individuális folyamatának a magyarázatára.⁶ Nézetünk szerint Rickertnek ez az okoskodása elmosza azt a határvonalat, amely a történetfilozófiát a történetelvtől elválasztja. A történelemnek, de nem a történetfilozófiának a tárgya valamely „egyszeri és individuális fejlődésment”. A történetfilozófia megállapításai épp ellenkezőleg *minden* történelmi fejlődésre, eltekintve annak a sajátos individualitásától, érvényesek óhajtanak lenni, éppen úgy, mint a társadalomtudomány is a minden társadalomra egyaránt találó összefüggések után kutat. Rickert szerint a történetfilozófia minden ízében értékekkel foglal-

«

¹ Ha a társadalmi élet jelenségeit az okozatosság szempontjából vizsgáló szociológián túlmenőleg egy olyan társadalomfilozófia programját rajzoljuk meg, amely a társadalomtudomány tudományelméletét és értékelméletét (a társadalom politikáját) is magában foglalja, akkor ennek a társadalomfilozófiának ezek a problémakörei kétségkívül nagyrészt összeesnek a történetfilozófia megfelelő problémaköreivel.

² A transzcendens tényező jelentősége kellően kidomborítható a szociológia keretében is. Nézetünk szerint azonban a transzcendens tényező nem mint az u. n. immanens tényezők *mellét* ható tényező fogandó fel, hanem mint olyan, amelyre végső sorban az immanens tényezők hatása visszavezethető.

³ I. m. 15. 1. „

⁴ I. m. 89. s köv. 11.

⁵ L. az előző 2. pont utolsó bekezdését.

⁶ I. m. 99. 1.

kozó tudomány és csakis az,¹ az okozatos összefüggések, amelyeknek a felkutatásával pedig a történetírás elsősorban foglalkozik, szerinte nem alkalmasak történetfilozófiai megvilágításra. A történetfilozófia mint érték-tudomány azonban szerinte is végsősorban „*történetfeletti*, időtlen és formális értékekre” megy vissza.² Vájjon ekkor is egy „egyszeri és individuális fejlődésmenet” a tárgya? Különböztetve azt az általános világtörténelmet, amely az egész emberiség történetének egyszeri individuális folyamatát írja le, éppen ezért Rickert sem tekintené még történetfilozófiának.³ S valóban egy ilyen általános történelem – feltéve, hogy lehetséges – éppen úgy nem történetfilozófia, hanem história volna, mint ahogy a legáltalánosabb tételes jogszabály tartalmakat kifejtő u. n. általános jogtan még nem jogfilozófia, hanem tételes jogtudomány.

II.

De egy ilyen összefoglaló általános világtörténelemnek a lehetőségét is kétségbe kell vonnunk azért, mert hiszen az emberiség története nem egységes folyamat, hanem nemzetek, államok szerint tagozott. A világtörténetnek a szereplői nem az egyes emberek, nem is az egész emberiség, nem is az osztályok, amint azt a történelmi materializmus hiszi, hanem az államok, a nemzetek. Ezért bármilyen nagy jelentősége legyen is a társadalmi élet azon részének, amelyik az állami élet keretein kívül folyik le, – bár csakis az állami keret fennállása mellett lehetséges, – és az ezen társadalmi jelenségek történetével foglalkozó *kulturhistóriának*: a történelem elsősorban mégis csak *politikai történelem*. Ezért sokban találó az a mondás, hogy a történelem a múlt politikája s a politika a jelen története. (Freemann.) A történet nagy egységei, – különösen ha az egész emberiség történetét vesszük szemügyre, – az államok, a kulturnemzetek. Szinte azt mondhatnók, hogy az állam nem is egyéb, mint történeti cselekvőképességgel bíró, világtörténeti szereplésre kimaszkirozott társadalom.

Nyilvánvaló ebből a történelemnek, – különösen a politikai történelemnek, – és az *államtudomány* oknak a szoros érintkezése. A különbség történelem és államtudomány között ugyanaz, mint a történelem és a társadalomtudomány között: a történelem az egyes államok egyszeri individuális életfolyamatát írja le, az államtudomány pedig az államra általában érvényes igazságokat keresi.

III.

De mi is az állam? Az államtudomány erre a kérdésre akként szokott megfelelni, hogy felsorolja az állam három alkotó elemét, amelyek: a terület, a nép és a szervezett főhatalom; az állam tehát valamely meghatározott földterületen élő embersokaságnak, népnek, s a benne rejlő

¹ I. m. 156. 1.

² I. m. 118. 1.

³ I. m. 121-122. 11.

szellemi és anyagi erőknek egy szervezett főhatalom által való egységbe-foglalása. Azt, hogy melyik az a meghatározott terület, amelyre az állam hatalma kiterjed, a *jog* (közelebbről a nemzetközi jog és az alkotmányjog) határozza meg; azt, hogy kik tartoznak a nép, az állampolgárok sorába, ugyancsak a *jog* állapítja meg; végül a szervezett főhatalom ugyancsak a *jog* által szervezett főhatalom. Az államhatalom szervezete az alkotmány és ilyen értelemben minden államnak van alkotmánya; szervezet, alkotmány nélkül nem is képzelhető állami főhatalom. Az államot alkotó tényezők között kimagasló jelentőséggel bír tehát a *jog*. Az állam valamely nemzeti jogrendszer egysége által összefogott társadalom. Mély igazság rejlik tehát *WerMczynek* abban a mondásában, amely szerint: „a törvények alkotják az állam bástyáit és alapjait”.¹

Minthogy tehát a történelem nagyrészen az államok története, az államok pedig a jog által összetartott alakulatok, kétségtelen, hogy a történelem is nagyrészen a jognak a története. A politikai történelemre nézve ez egészen nyilvánvaló; az államok külpolitikai akciói és háborúi a nemzetközi jognak, a nemzetközi szerződéseknek, a belső politikai harcok pedig a belső állami jognak, különösen az alkotmányjognak a megváltoztatására vagy fenntartására irányulnak. A kultúrtörténelem pedig annál nagyobb mértékben függ a jog történelmével össze, minél nagyobb mértékben terjeszti ki az állam a maga jogi szabályozása által irányító tevékenységét a kulturális élet összes területeire.

A történeti erőknek a küzdelme rendszerint a jognak a megváltoztatását idézi elő. Ennyiben a jog a történeti erőknek, – valamely nagy ember előrelátásának, tömegszükségleteknek, tömegszenvédeyeknek vagy más nagy történeti erő kifejtéseknek – a terméke. Ezek az erő kifejtések éppen azért válnak legtöbbször történeti jelentőségű ékké, mivel a jog megváltozását képesek voltak előidézni.

De a jog maga is a legjelentékenyebb történeti hatalom. Ha igaz Rickertnek az a fentebb már idézett megállapítása, hogy csak az az esemény történeti jelentőségű, amely szociális jelentőséggel bír, akkor a jognak, amely fokozott társadalmi jelentőséggel bír, fokozott történeti jelentőséggel is kell bírnia. A jognak ez a fokozott szociális jelentősége pedig abban áll, hogy a legnagyobb erővel irányíthatja a társadalmi életet; mert hiszen a jognak a társadalmi szabályok egyéb fajtáival szemben a legtöbb biztosítéka van arra nézve, hogy a tapasztalati valóságban érvényesüljön: ereje nemcsak szabályainak bennrejlő célszerűségében és helyességében rejlik, hanem szükség esetén külső kényszereszközök is állanak rendelkezésére. Elmondhatni a jogszabályokról, amit a római mondott a sorsról: ducunt volentem, nolentem trahunt. A tapasztalati valóságban való érvényesülésnek ezek a külső biztosítékai pedig kétségtelenül igen fontosak a történelemre nézve, amely mint valóság tudomány ezt a tapasztalati valóságot vizsgálja.

A jognak ez a nagy történeti jelentősége magyarázza, hogy a jogtudományok is szoros vonatkozásban vannak a történettudománnyal. A legnyilvánvalóbb ez a jogtudományok közül a *jogtörténetre*. Ha a történelem nagyrészen a jognak a története, úgy a jogtörténet kétségkívül a nemzeti történetnek egy része: története azon sikeres politikai küzdelmeknek,

¹ Werbőczy István Hármaskönyve. Ford. Kolosváry és Óvári. Kiadta a Magy. Tud. Akadémia. 1894. Ajánlás. 14. 1.

amelyek vezérlőeszméiknek joggá való kifejezését keresztülvinni tudták. A jogtörténetet emellett természetesen nem annyira a megelőző politikai küzdelmek, mint inkább az ezek eredményeként előállott jogváltozás folyamata érdekli.

Amilyen szoros a kapcsolat a történelem és a jogtörténet között, éppen olyan szoros a történetfilozófia és a *jogfilozófia* közt is. Amint a történetfilozófia a nagy történelmi folyamatot az okozatos lét és az értékek szempontjából vizsgálja, akként veszi vizsgálat alá a jogfilozófia a leg-hatalmasabb történelmi tényezőt, a jogot, ugyancsak egyrészt az okozatos összefüggéseknek (jogszociológia), másrészt a végső értékeknek a szempontjából (jogi értékten vagy helyes szóló tan). Az e két szemponttól vezetett jogfilozófiai vizsgálat legnagyobb részét teljes összhangban áll a megfelelő történetfilozófiai kutatással. Sajátos feladata ezenkívül azonban a jogfilozófiának a jog fogalmának a meghatározása is; sa jogfilozófia tudományelméleti része (a tételes jogtudományok módszertana) ugyancsak eltávolodik már a történetfilozófia tudományelméleti részétől, a történet-tudomány és a tételes jogtudomány eltérő módszertani szerkezete folytán.

De azért a *tételes jogtudományok* is sok ponton érintkeznek a történettudománnyal. Sőt minthogy a tételes jogtudományok valamely meghatározott nemzetnek egy bizonyos helyen és időben érvényes jogszabályait fejtik ki, megtalálható bennük a hely- és időszerinti meghatározottság, ez a karakterisztikus történelmi jellemzővonás is. Szemben az általánosító társadalomtudománnyal, a tételes jogtudomány éppen olyan individualizáló, idiographikus tudomány, mint a történelem. Csakhogy amíg a történelem valamely egyszeri okozatos folyamatot, tehát változást ír le, addig a tételes jogtudományban ismeretlen az okozatos változás fogalma: valamely történelmi pillanatban megmerevítettnek, változatlanak tekinti azt a jogrendszer, amelynek tartalmi rendelkezéseit szisztematikusan kifejti. A történelem dinamikus, kauzális tudomány, a juriszprudencia statikus, normatív diszciplína: nem a valóságban végbemenő változásokat, hanem pusztá eszmei léttel bíró szabály tartalmakat fejt ki.

Említettük volt, hogy a társadalmi és történelmi jelenségek olyan pszicho-fizikai realitások, amelyekhez értékeszmék tapadnak, olyan kétarcú jelenségek tehát, amelyek egyrészt az okozatos valóság síkjába, másrészt az értékek eszmei világába nyúlnak. Ilyen társadalmi és történelmi jelenség a jog is. A történelmet, mint valóságtudományt ezeknek a kétarcú jelenségeknek az okozatos valóság síkjába nyúló része érdekli elsősorban, a bennük megnyilvánuló értékeszmék pedig csak annyiban, amennyiben a valóságban végbement változások jellemzésére szolgálnak; nem feladata azonban a történelemnek ezen értékeszmék jelentésének a szisztematikusan kifejtése. A tételes jogtudományt ezzel szemben éppen ezek a „jelentések”, azok a jogszabálytartalmak érdeklik, amelyeket bizonyos történelmi erők a valóságban is érvényesülő, élő, tételes joggá tesznek; maguk ezek az okozatos jogalkotó és jogfenntartó erők csak a kiindulásnál bírnak a juriszprudencia szempontjából jelentőséggel, amennyiben ezek jelölik meg azokat a szabálytartalmakat, amelyeknek a szisztematikusan kifejtése lesz ennek a normatív tudománynak a feladata.

Kétségtelen azonban, hogy ezek a jogszabály tartalmak is egy darab multat foglalnak magukban, nagyrésztben régen elhalt ősök jogi gondolkodását őrzik meg elevenen az utókorban; a multat tiszteli tehát, aki megadja a kellő tiszteletet a jognak.

A közigazgatási jog és a közigazgatási jogtudomány kialakulása.

Írta: EREKY ISTVÁN.

Az összehasonlító közigazgatási jogtudomány egyik legnagyobb bűvára. Laferrière mutatott rá legelőször arra, hogy bár *közigazgatás* minden államban van, a közigazgatási jogot mégis csak az államok egy töredéke, t. i. a *francia* jog hatása alatt álló államok ismerik. Azon államokban ellenben, amelyek a francia jog hatása alól ki tudták magukat vonni, t. i. az *angolszász* államokban a közigazgatási jog s következképp a közigazgatási jogtudomány is ismeretlen fogalmak.¹

Egynegyed évszázad óta Dicey, Anson, Redlich, Hatschek, Hauriou, az angol, német és francia írók egész sorozata iparkodott ezt a gondolatot az összehasonlító közigazgatási jog s az összehasonlító jogtörténelem segítségével részletesen kifejteni s az érvek és adatok egész arzenáljával alátámasztani. Erveik és adataik három, szerinte megdönthetetlennek látszó tétel körül csoportosulnak:

1. Míg a magán- és büntetőjog több ezredéves múltra tekinthetnek vissza, a közigazgatási jog alig pár emberöltő alkotásaképp a XIX. században jött létre. Kialakulásának előfeltételeit a francia ancien regime és a forradalom teremtették meg, még pedig azzal, hogy a közigazgatást és az igazságszolgáltatást elválasztották. Az alapokat ellenben a brumaire-i államcsíny után a forradalmi időszámítás nyolcadik esztendejében Napoleon konzuli alkotmánya rakta le. A napóleoni közigazgatásnak alapelve volt, hogy a cselekvés egy, a bíraskodás *több* ember feladata. Napoleon tehát a közigazgatást egy-egy ember kezében: a departement-ok területén a préfetk – s az állam területén az egyes szakminiszterek kezében összpontosította; – a közigazgatási bíraskodást pedig az ezek mellett szervezett testületekre bízta. Ilyen testületek gyanánt működtek a departement-ok területén a prefekturái tanácsok, a központban az állami számvevőszék s legfelsőbb fokon a francia államtanács.² A francia közigazgatási jog ezen testületi szerveknek, végeredményben a francia *államtanácsnak*, mint *legfőbb fokú közigazgatási bíróságnak* egyes konkrét esetekben hozott határozatai alapján mint *bíró alkotta esetjog* kezdett kialakulni, – a fejlődésnek több *korszakát* élte át – s csak a legutóbbi ötven év alatt lett a szó modern értelmében vett közigazgatási joggá.³

2. Az európai szárazföld művelt államai valamennyien a francia közigazgatási jog hatása alatt állanak. Valamennyien elválasztották a közigazgatást és az igazságszolgáltatást; valamennyien szakítottak a közigaz-

¹ E. Laferrière: Traité de la juridiction administrative. II. kiad., I. k., 97. old.

² Laferrière: i. m. I. k. 14, 183. old.

³ Dicey A. V.: Bevezetés az angol alkotmányjogba. 493-499. old.

gátás és a kormányzat testületi rendszerével; valamennyien meghonosították a közigazgatási bírászkodást; s valamennyien gondoskodtak olyan szervezetről, mely a közigazgatási hatóságok, a közigazgatási bíróság és a rendes bíróságok közötti hatásköri összeütközéseket eldönti. Különbség csak annyiban van, amennyiben az államok *egyik csoportja*, t. i. Spanyolország, Portugália, Poroszország, Bajorország, Württemberg, Baden, Ausztria, némely svájci kanton és Magyarország a *közigazgatási jogviták elbírálására külön közigazgatási szakbíróságokat szerveztek; az államok másik csoportja ellenben*, t. i. Belgium, Svédország, Norvégia, Dánia, Görögország, a kisebb német államok, a legtöbb svájci kanton és Olaszország a *közigazgatási bírászkodást* pusztán deklarativ *hatállyal* a közönséges rendes bíróságokra bízta.¹ Közigazgatási jogról és közigazgatási jogtudományról csakis ezen francia hatás alatt álló államokban lehet szó. Eszerint

3. a közigazgatási jog uralma a művelt emberiségnek csakis *egyik felére* terjed ki. Az emberiség másik fele, az angol-szász emberiség s ezen belül elsősorban és legfőképpen *Anglia* – valamint a magánjog egyik ága a *dologi jog terén*, ugyanúgy a közjog egyik ága a *közigazgatási jog* szempontjából is – *különleges* álláspontra helyezkedett. Míg a művelt világ minden állama meghódolt a jognak két legmesteribb alkotása, a *római magánjog s franciák nemzeti joga*, a *francia közigazgatási jog* előtt, Anglia ma is egy ezredéves múltú *hűbéri dologi jog* uralma s a közigazgatásnak különleges *angol* rendszere alatt él. Ez a sajátlagos angol közigazgatás a szárazföldi államok közigazgatásának legfőbb alapelveit, t. i. az igazságszolgáltatásnak és a közigazgatásnak elválasztását s a hatásköri bírászkodást elveti. Elveti pedig azért, mert ezen alapelvek angol felfogás szerint a jogegyenlőségbe ütköznek, a közigazgatás szerveit a közönséges jog uralma alól kivesszik s ezen a révén részükre kiváltságokat biztosítanak. A közigazgatási jog angol felfogás szerint nem más, mint ezen kiváltságok összessége. Az angol jog azonban semmiféle ilyen kiváltságot elismerni nem hajlandó. Épp ezért a közönséges jog uralmát mindenkire: magánemberre és köztisztviselőre egyaránt kiterjesztve, az ítélezést közigazgatási tisztviselőkkel szemben is a *rendes bíróra* bizza s a közönséges jogtól különböző *közigazgatási jognak a létét* s a rendes bíróságoktól különböző *közigazgatási és hatásköri bíróságoknak a létezését* tagadja.

A fentebbiekben vázolt három tétel a kérdések egész özönét veti fel különösen az előtt, aki az összehasonlító közigazgatási jog és az összehasonlító jogtörténelem révén a *közigazgatási reformnak sorsdöntő nagy jelentőségével tisztában van*. Ami a közigazgatási reform nemzetmentő hivatását illeti, a sok közül csak egy pár példát ragadunk ki.

Az *angol* nemzetnek, midőn a Stuartokkal vívott élet-halál harcából diadalmasan került ki, a legelső és legfontosabb teendője az volt, hogy a Tudorok és Stuartok egész közigazgatási gépezetét összetörje és egy egészen új alapokra fektetett közigazgatást szervezzen. A parlament törvényhozói s a rendes bíróságok jogalkalmazó szuverenitása mellett ezen új *közigazgatás* s az u. n. *klasszikus selfgovernment* vetette meg Anglia világhatalmának alapjait.

Franciaország, midőn a királyság bűneinek súlya alatt összerokadt, az újjáépítés nagy munkáját egy, a hatalmak elválasztásának elvén fel-

¹ Laferrière: i. m. I. k., 26-27. old.

s a parlementre, a parlament által alkotott törvényekre s a bíró alkotta szokásjogra támaszkodott; a római jognak ellenben alapelve volt, hogy a fejedelem felette áll a törvénynek, a fejedelem mindenható.¹ Az idegen jog s a fejedelmi abszolútizmus hívei számára mi sem volt könnyebb, mint annak a kieszközlése, hogy a Tudorok a hazai jogot alkalmazó *polgári, büntető és pénzügyi bíróságokat*, – a Court of Common Pleas, a Court of King's Bench-et és a Court of Exchequer-t – *mellőzzék s az olyan ügyek számára, amelyekben az egyház vagy az állam érdekei, illetve a királynak, mint az egyház és az állam fejének prerogatívái forogtak kockán*, külön jogszabályok szerint eljáró különleges bíróságokat szervezzenek.

Az ekkép kialakult különleges bíróságok közül a canterbury-i érsek elnökelete alatt működő *High Commission*, az egyházi főtörvényszék skizma, eretnokség, házasságtörés, fajtalanság és hasonló bűncselekmények felett ítélt.² S bár sem halálbüntetést nem szabhatott ki, sem torturát nem alkalmazhatott, az angol nemzet szemében mégis a zsarnokság eszköze s mint ilyen, a legnagyobb mértékben gyűlöletes volt. A gyűlöletet az a körülmény váltotta ki, hogy a High Commission nem az ősi hazai jog szerint 12 szabad polgárnak az igazmondása alapján, hanem idegen jogszabályok szerint: a vádlottakra gyakorolt lelkiismereti kényszer, a vádlottak eskü alatti kihallgatása s az eskü igaz vagy hamis voltának szabad mérlegelése alapján ítélt. Ezen, a spanyol inquizícióra emlékeztető egyházi főtörvényszék mellett a nagy bárók polgári pereiben a Tudorok óta nem a rendes polgári bíróság, – a Court of Common Pleas, – hanem a Court of Request járt el; azon büntető ügyekben pedig, amelyekben a király, illetve az ő tisztviselői voltak érdekelve, vagyis a politikai és közigazgatási vonatkozású perekben nem a rendes büntetőbíróság, a King's Bench, hanem a *Csillagkamara* ítélezett.

A hazai jognak s az ősrégi hazai bíróságoknak háttérbe szorítását a zsarnokság másik eszköze gyanánt a régi közigazgatási gépezetnek teljes átreformálása tetőzte be, még pedig abban a szellemben, amint ez ugyan-ezen időtájt Franciaországban és Burgundban történt.

A Tudorokat megelőzőleg a királyi tanács csak időszakonként működött; mert alapelv volt, hogy a törvényszéki szünetek alatt a királyi tanácsnak szintén szünetet kell tartania. A királyi tanácsnak ezt a fogycatkozását egy másik, még ennél is nagyobb fogycatkozás tetőzte be. A királyi tanácsot az eredményes működésre szinte teljesen képtelenné tette az a körülmény, hogy csupa hatalmas és egymásra féltékeny nagy báróból állott, akiket hivatali kötelességük pontos és lelkiismeretes teljesítésére s a hivatali titoktartásra rákényszeríteni lehetetlen volt. A Tudorok a királyi tanácsot teljesen átszervezték. A reform abból állott, hogy a királyi tanácsot az államnak *állandóan* működő orgánumává alakították át s tagjait kizárólag ebbeli hivatásuknak élő, szegénysorsú, de tehetséges emberek közül nevezték ki s ezeket a legszigorúbb titoktartásra és feltétlen engedelmességre kötelezték. Ezen, u. n. *titkos* tanács volt hivatva arra, hogy döntsön a külügyi és a legfontosabb belügyi kérdésekben, hogy gyakorolja a királynak rendkívül sokoldalú rendeletalkotó hatalmát s hogy legfelsőbb fokon irányítsa és ellenőrizze az egész közigazgatást.

¹ Dr. J. Hatschek: *Englisches Staatsrecht*. I. k. 12. 603. II. k. 94.

² Gardiner i. m. I., 34. old.

A Tudorok a titkos tanácsba olvasztottak be, illetve a titkos tanács bizottságaivá tették a Court of Request-et és „rendőrállamuk mindent kifürkésző szemét”, a *Csillagkamarát*.

A közigazgatás ezen központi legfőbb szervének alárendelten az országot *öt kerületre osztották* be s a kerületek mindegyikében fizetett *hivatalnokokból* álló elnökségeket szerveztek. Az elnökségek hivatása abban állott, hogy a régi rendi önkormányzat helyébe lépve, a titkos tanács rendeleteit és határozatait végrehajtsák, illetve végrehajtsák s ebbeli minőségükben a központosított és bürokratikus közigazgatásának *középfokú* hatóságai gyanánt szerepeljenek ugyanoly hatáskörrel a maguk területén, mint a *titkos tanács* az egész állam területén.²

Az *öt elnökség* rendelkezéseit az egyes grófságokban részint *fizetett hivatalnokok*, részint olyan *kinevezett békebírák* hajtották végre, akiket a Tudorok a központi kormány pusztá eszközeivé alakítottak át, úgy hogy az ő békebíráiknak a klasszikus selfgovernment békebíráihoz a pusztá elnevezésen kívül semmi közük sincs.³ *A külön kivételes bíróságok szervezése és a francia-burgund hatása alatt véghez vitt közigazgatási reform a régi rendi önkormányzatot* teljesen összetörték s a központosítás révén rendkívül nagy hatalmat tettek le a korona, illetve a titkos tanács kezébe. S addig, amíg e hatalom a feudális nagybarók megtörésének s az angol nemzeti nagyság megalapozásának céljait szolgálta, a nemzet a közigazgatási *abszolutizmus* igáját aránylag könnyen viselte.

A Stuartok alatt azonban *minden* megváltozott. Az állani végcélja gyanánt nem a jól felfogott nemzeti érdekek, nem a *nemzeti* nagyság, hanem az Isten kegyelméből való királyság hatalmának *korlátlan* érvényesítése szerepelt. Ez volt az a legfőbb cél, amelynek érdekében az angol nemzet az uralkodói önkény legkülönbözőbb megnyilvánulásait volt kénytelen elszenvadni: a parlamenti tagok bebörtönzését s a király és a parlament örökös surlódásait; a hűségesküt le nem tevő katolikus papoknak árulók gyanánti elítéltetését s híveik vagyonának elkobzását; a politikai üldözéseket; az adók és hajópénzek önkényes kivetését; az építkezés és ipari tevékenység megbénítását; a rendőrállamnak az egyesek magánéletébe való fájdalmas és megalázó beavatkozásait; s mindezek tetejében a Tudor-nagyság után a nemzeti hanyatlást.

Csakhogy bármekkora volt a változás a Tudor-uralommal szemben, – a kivételes bíróságok s az a közigazgatási szervezet, amelyet a Tudorok a nemzeti nagyság érdekében teremtettek meg, – a Stuartok alatt is fentmaradtak s az ő szűk látókörű politikájuknak épp oly mindenre kapható eszközeivé lettek, mint ahogy eszközei voltak Tudor Erzsébet alatt az ő nagy koncepcióinak.

Ezen semmi ellenértéket nem nyújtó Stuart-zsarnokság idézte elő a Stuart-királyok és az angol nemzet között azt az évszázadokra kiható s páratlanul nagyszabású küzdelmet, amely a *jog terén* egy *egészen sajátos angol világnézetet* szült s a közigazgatásnak egészen sajátos *angol rendszerét* teremtette meg. E küzdelmet Angliának I. Jakab alatt egy időn át lord-főbírája, a legnagyobb angol jogász, Sir Edward Coke indította meg. Mielőtt Coke a bírói széket elfoglalta, az angol bírák

¹ J. Hatschek: i. m. II. k., 97-100. old.

² J. Hatschek: i. m. II. köt., 101., 102. old.

³ U. o. II. k., 106., 107. old.

az elvileg vitás kérdések eldöntésénél csak nagy elvértve hivatkoztak az ugyanazon elvi kérdéseket már régebben is eldöntött bírói ítéletekre, vagyis precedensekre, – s nagy elvértve mertek szembehelyezkedni a királyi hatalom érdekeivel. Coke mind a két szempontból új szellemet honosított meg. Egyrészt összegyűjtötte 12 hatalmas kötetben az angol bíróságok elvi jelentőségű ítéleteit s másrészt ugyanakkor, midőn report-jainak vagyis jogesettárának egész 12-ik kötetét a királyi előjogokra vonatkozó precedenseknek szentelte, mindent megtett, hogy a precedensekben foglalt elvek segítségével a királyi hatalmat korlátok közé szorítsa, a közönséges polgári jogot mindenkire, tehát a köztisztviselőkre is kiterjessze, a rendes bíróság hatalmát és jövedelmeit csorbító kivételes bíróságok hatáskörét megnyirbálja s valamennyiüket az ő bíróságának, a közönséges jog legfőbb rendes bíróságának, a King's Bench-nek vesse alá.¹ Ebbeli küzdelmeiben ellenfelei gyanánt egy fejedelmi teokráciáról álmodozó groteszk uralkodó, I. Jakab s a modern közigazgatásnak egyik lángeszű úttörője, Angliának egyik legnagyobb államférfia, a későbbi lord Chancellor, Sir Francis Bacon szerepeltek. Összecsapásaikat olyan, látzólag jelentéktelen ügyek idézték elő, amelyek mögött rendkívül nagy jelentőségű *elvi kérdések* lappantak, s amelyeknek eldöntése – mjnt látni fogjuk – az angol jog fejlődésének irányát *évszázadokra* kiszabta.

Az első alkalmat az összecsapásra az egyházi főtörvényszék szolgáltatta. 1609-ben az egyházi főtörvényszék börtönbüntetésre ítélte Ladd-et azért, mert jelen volt egy felfüggesztett papok által tartott istentiszteleten. Ügyvédje, Fuller, a közönséges angol jog legfőbb világi törvényszékéhez, a King's Bench-hez fordult s védőbeszédében tagadta, hogy az egyházi főtörvényszéknek joga lett volna büntetést kiszabni. Megvádolta az egyházi főtörvényszéket, hogy mint pápista érzelmű hatóság, az angol egyház egyedül üdvözítő tanait veszélyezteti s *kérte, hogy a King's Bench állapítsa meg az egyházi főtörvényszék eljárásának törvénytelen voltát s tiltsa el a további eljárástól, védencét pedig helyezze szabadlábra.*

A King's Bench részben *eleget tett a kérelemnek*, t. i. bírói parancsot intézett az egyházi főtörvényszékhez s ebben elismerte, hogy az egyházi főtörvényszék két esetben, vagyis szakadás és eretnység esetén jogosítva van büntetni, de megállapította, hogy más esetekben ez a joga nincs meg. Épp ezért megtiltotta, hogy az egyházi főtörvényszék Ladd-et az ő szabadságában a fenti két esetén kívül bármiféle más címen *korlátozza. Az egyházi főtörvényszék nemhogy engedelmeskedett volna a bírói parancsoknak, hanem ellenkezőleg, az ügyvéd ellen is eljárás tétvanok hírdetése címén a vádlott után a védőügyvédet is börtönbe vettette.* Minthogy a King's Bench álláspontját együttes ülésben a másik két világi főtörvényszék, vagyis Angliának mind a 12 bírója elfogadta, az egyházi főtörvényszék elnöke, a canterbury-i érsek, a királyhoz fordult és tőle kért orvoslást. Érvelése akképpen hangzott, hogy a világi bírák hatalmukat; valamennyien a királytól kapták s következésképp a király jogosítva van tőlük bármely ügyet elvonni s bármely ügyben személyesen ítélni.; Coke és az összes többi világi bírák tagadták ennek a lehetőségét. A király előtti tárgyalás alkalmával Coke a világi bírák álláspontját védelmezte s a *törvényre* hivatkozott. I. Jakab ellenben azt híván, hogy Coke álláspontja az egyházi főtörvényszék lefokozását jelenti, s hogy e

¹ Gardiner i. m. I. k., 227-241. old. Hatschek i. m. I. k., 17., 101., 111. old.

megalázás az egész monarchia összeomlását fogja maga után vonni, az egyházi főtörvényszék mellett foglalt állást, a törvénnyel szemben a józan észre hivatkozott s hozzátette, hogy „*neki és másoknak épp úgy van eszük, „mint a bírának*”. Coke erre így válaszolt: „Igaz, hogy a Mindenható Őfelségét kiváló nagy tudással és tehetséggel ajándékozta meg, de Őfelsége az angol királyság jogát nem tanulmányozta. Már pedig azon ügyeket, amelyek az alattvalók életére, vagyonára és szabadságára vonatkoznak, pusztán az ész alapján eldönteni nem lehet, hanem csakis azon jognak a tudása révén, amelynek megismerése hosszas tanulmányozást és gyakorlatot tételez fel, s amely „*az ő védő és oltalmazó kezét nemcsak az alattvalókra, de magára a felségre is kiterjeszti*”. Jakab erre felkiáltott: „De hisz akkor én is a törvény uralma alatt állok?! Ezt állítani felségsértés.” Coke azonban megmaradt álláspontja mellett s igazolásul az angol jognak akkor legnagyobb tekintélyére, Bractonra hivatkozott, aki szerint alapelv, hogy „a király senki ember fiának uralma alatt nem áll, egyedül Isten és a törvény uralma alatt”.¹

A bírák tehát Ladd és Fuller esetében arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a jog uralma s a King's Bench bírói hatásköre nemcsak magánemberekre, de közfunkciókat végző hivatalos szervekre is kiterjed s a jognak ezen mindenkire egyaránt kiterjedő uralmával s a King's Bench hatáskörének egyetemességével szemben senki semmiféle címen kiváltságot nem élvezhet: a törvény és a bíróság előtti egyenlőség a leghatalmasabb szervezetre, magára az egyházra és annak legfőbb szervezeteire, köztük az egyházi főtörvényszékre is kiterjed.

Alig telt el egy esztendő, a király pénzzavarai máris megadták az okot a *második* összecsapásra. I. Jakab az ő üres kincstárát óriási pénzbüntetésekkel iparkodott megtölteni. Hogy célját elérhesse, a közérdekre hivatkozott s arra az álláspontra helyezkedett, hogy Londonnak túlságosan nagy terjeszkedése s a búzának élelmezés helyett ipari célokra való felhasználása a közérdekbe ütközik. Mint a köz érdekeinek legfőbb öre, királyi kiáltványokat bocsátott ki s az építkezést London környékén, valamint a búzának keményítővé való feldolgozását rendkívül szigorú pénzbüntetés terhe alatt eltiltotta. De attól tartott, hogy Coke és az ő hatása alatt álló bírák a parlament mellőzésével pusztá kiáltványok útján való jogalkotást nem ismerik el majd törvényesnek s következképp a súlyos pénzbüntetéseket nem szabják ki. Kikérte tehát Coke és bírótársainak a véleményét. Coke a feltett kérdésre olyan jogi véleményt mondott, amelyet Anson a korona és a parlament közötti viszony megítélése szempontjából ma is *locus classicus*-nak tart.²

Kijelentette t. i., hogy a királynak csak olyan prerogatívái vannak, amelyeket a törvény ad, s hogy parlament nélkül *egyoldalú királyi proklamációk útján semmiféle magatartást bűncselekménnyé minősíteni nem lehet*, mert ha lehetne, akkor a király módosíthatná a törvényt s törvény ellenére is jogosítva volna pénz- és szabadságvesztés büntetéseket kiszabni.³ Coke véleménye rendkívül mély benyomást keltett s évek múltak el, míg I. Jakab Coke e véleményével szembehelyezkedve, jogot proklamációk útján próbált alkotni. De bármily nagy volt a vélemény hatása, I. Jakab

¹ Gardiner: i. m. II. k., 38., 39. old.

² W. R. Anson: The Law and Custom of the Constitution. II. k., I. Rész 29, I. k., 323. old.

³ Gardiner: i. m. II. k., 104. old.

s a fejedelmi abszolútizmus híve, Bacon, képtelenek voltak arra, hogy Coke álláspontjába egyszersmindenkorra belenyugodjanak. *Álláspontjukat bámulatosan és logikával Bacon fejtette ki.* Minthogy Coke a király érdekeivel szemben a nemzet jogait védelmezte s mint a királyi hatalomtól független bíró szerepelt, érvelését a bírói függetlenség ellen intézett támadással vezeti be. Elismeri, hogy Anglia bírait Erzsébet óta állásuktól soha el nem mozdították s következésképp *tényleg* függetlenek voltak; de szerinte a bíró *jogilag* nem lehet független, mert kinevezési okmánya alapján „bármikor elmozdítható”. S szerinte a bírónak függnie is kell a koronától; hisz egész hivatásukat abban áll, hogy *a király előjogait védelmezzék.* Ebbeli hivatásukat fejtegetve, Bacon a bírákat Salamon oroszlánjaihoz hasonlíttja s azt állítja, hogy: „Az angol bírának is oroszlánoknak kell lenniök, de olyan oroszlánoknak, akik a királyi trón oszlopai gyanánt szerepelnek s mindig arra ügyelnek, hogy a királyi szuverenitást semmiféle vonatkozásban ne gátolják és ne ellenezzék”. Ha a bírák az ő hivatásukat nem ekképpen fogják fel s ha ellentétes álláspontjukat a bírói függetlenség révén szabadon érvényesíthetik, akkor az alkotmány és a közigazgatás kérdéseiben nem azok fognak dönteni, akik erre egyedül hivatottak, t. i. *a nagy politikai és közigazgatási gyakorlattal rendelkező államférfiak,* hanem azok fognak dönteni, akiket önmagában véve a legnagyobb jogi szaktudás sem tehet a politika és a közigazgatás minden csínját-bínját ismerő államférfiakká, t. i. dönteni fognak az állam jogi szakértői, a bírák. Ez Bacon szerint lehetetlen álláspont, mert a bírák *mindenhatóságára, bírói önkényuralomra vezetne.* Hogy Bacon érvelésében volt némi igazság, ezt Gardiner is elismeri. Hisz 1606-ban, mikor még Coke nem volt bíró, bírák állapították meg, hogy a király a behozott árukra a parlament hozzájárulása nélkül is vethet ki vámot s 35 éven át a nemzet és a parlament minden ellenzése dacára ez a bírói vélemény volt az irányadó. De Coke magatartásából kitűnőleg mi biztosíték sem volt azzal szemben, hogy a bírák egyszerre csak a királyi prerogatívák ellen fordulnak s a kormányt legfontosabb jogaitól is megfosztják. Minthogy parlament hiányában jogi kérdésekben a bírák véleménye volt a döntő, s minthogy a bírák véleménye mindig az ő egyéniségüktől, t. i. attól függött, akarnak-e a trón gyanánt ólái gyanánt szereplő oroszlánok lenni, vagy sem, – Bacon, mint a parlament mellőzésére törekvő fejedelmi abszolútizmus híve, Gardiner szerint is logikusan helyezkedhetett arra az álláspontra, hogy a bírói függetlenség bírói önkényre vezet s Coke döntvénytárára célozva, egy afféle „*jogász-antiquariust*” tesz meg az állam zsarnokává.

Ettől a meggyőződéstől vezettetve, Bacon elhatározta, hogy Coke-ot a saját fegyvereivel veri meg. 1611-ben I. Jakab a királyi hálószoza egyik komornyikjának a pártfogoltjai, Michelt, azzal az adománnyal lepte meg, hogy a polgári főtörvényszéken, a Common Pleas-en egyedül neki lesz joga bizonyos bírói parancsokat írásba foglalva kiállítani s az ezekéit járó díjakat beszédni. Az adomány azonban lényegesen megapasztotta volna a főtörvényszék protonotáriusának, Brownlow-nak a jövedelmeit. Ez tehát beperelte Michelt azon a címen, hogy megsértette az ő szerzett jogait, megfosztotta őt jövedelmétől. Ezen *önmagában jelentéktelen jogvita mögött* az a nagyjelentőségű alkotmányjogi kérdés lappangott, *vájjon jogukban áll-e a bírának a király kinevezéseit a jogszerűség szempont-*

¹ Gardiner: i. m. III. k., 2-5. old.

jából felülbírálni? Bacon kiásott a bírói parancsok kincsházából egy rég elfelejtett bírói parancsot: egy de non procedendo rege inconsulto kezdetű writ-et s Coke módjára egy sereg precedensre hivatkozva, bírói parancsot küldetett a királlyal a főtörvényszékhez. Ez a bírói parancs eltiltotta a főtörvényszéket a perben való további eljárástól mindaddig, míg a király, illetve az ő kancelláriája a bírakkal való tanácskozás után a per folytatására az engedélyt *meg nem* adta. Coke azonban kiegészítette a feleket s kikerülte a döntést.¹ Bacon tehát egy más alkalmat volt kénytelen megragadni, hogy ugyanezt az alkotmányjogi kérdést a király abszolút hatalma *javára* döntesse el. Az alkalomra nem kellett sokáig várakoznia. I. Jakab Neile lichfieldi püspök részére egyházi javadalmat adományozott aképpen, hogy a javadalom mindaddig Neile-t illesse, míg lichfieldi püspök marad. Colt és Glover azonban pert indítottak a püspök ellen s periratukban nemcsak azt állították, hogy a *prezentálás* joga az illető egyházi javadalomra őket illette s nem a királyt, hanem a törvényekre hivatkozva, a királyi adományt *egyéb jogi okokból is érvénytelennek állították*. I. Jakab – mihelyt a kereset beadásáról értesült – nyomban kibocsátotta a de non procedendo rege inconsulto kezdetű writ-et, vagyis nyomban megparancsolta, hogy a bírák, – addig, míg vele nem konzultáltak, – a kereset tárgyalását függeszék fel. *Coke azonban és bírótársai nem is feleltek a bírói parancsra s a kitűzött napon a tárgyalást megtartották. Midőn emiatt felelősségre vonták őket, azt válaszolták, hogy a parancs a bírói függetlenségbe ütközött s épp ezért figyelembe nem vehették.* Két héttel később a király megjelent a Csillagkamara ülésén, maga elé hívatta az összes bírát s kifejtette előttük azokat az alapelveket, amelyeket ezentúl szem előtt kell tartaniok: Először is rámutatott arra a legfőbb alapelvre, amely őt, mint a teokrácia képviselőjét irányítja. Eszerint: „A királyt Isten nevezte ki, a bírát pedig a király; a bírák tehát feltétlenül engedelmeskedni tartoznak a király parancsainak. „S azután leróva az elismerés és csodálat adóját Anglia közönséges jogával, a Common law-al szemben, a Common law bíráihoz fordult s kijelölte azt a két korlátot, amelyet nekik, mint az ország rendes bíráinak, ezentúl tiszteletben kell tartaniok. „Először is hagyjátok békében a *korona előjogait*; ha olyan ügy kerül elétek, amelyben az én prerogatíváimról van szó, előbb velem tanácskozzatok.” „A prerogatívák ugyanis transzcendentális dolgok s nem szabad velük *esztelen csökönnyőséggel* foglalkoznotok, mert különben a perben *szereplő magánemberek testén keresztül a királyt sebesítitek meg.* „Másodszor: „*Ne avatkozzatok bele a többi bírák, hatáskörébe!*” „*A hatáskör feletti döntés a koronát illeti.*”²

I. Jakab e beszédből kitűnőleg teljesen a modern francia közigazgatás, illetve Bacon álláspontjára helyezkedet. Az ország közönséges jogának hatálya szerinte csakis *magánemberekre* terjed ki; a király és az összes tisztviselők ki vannak véve a közönséges jog uralma alól s a tisztviselők egy külön jognak, az őket megillető kiváltságok összességének, a közigazgatási jognak az uralma alatt állanak. Ebből szükségképpen következik, hogy a közönséges jogot alkalmazó rendes bírák hatásköre is *csak magánemberekre* terjed ki; a közfunkcionáriusok tényeit csak kivételesen akkor bírálhatják felül, ha erre a királytól, illetve az ő kancelláriájától *kifeje-*

¹ Gardiner: i. m. III. k., 6-9. old.

² Gardiner: i. m. III. k., 21. old.

zelen engedélyt kaptak. A közügyekben eljáró fórumok ennél fogva mind függetlenek a rendes bíróságokkal szemben. A King's Bench nem legfőbb bíróság az ország összes bíróságai felett; legfőbb bíróság a király, illetve az ő kancelláriája. Ezeket illeti meg az a jog, hogy hatásköri összeütközések esetén döntsenek s következésképp akkor és olyan pereket vonjanak el a rendes bíróságok elől, amikor és amilyeneket elvonni jónak látnak. A rendes bíró nem független, hanem függ a királytól, illetve az ő – politikusokból álló – kancelláriájától.

Mi sem természetesebb, minthogy Coke, a King's Bench Iordfőbírája ezeket az elveket el nem fogadhatta. I. Jakab tehát – bár eddigi összecsapásaik alkalmával a nemzet és a parlament mindig a lord-főbíró pártjára állottak, – kénytelen volt levonni Coke magatartásának a következményeit s ami emberemlékezet óta nem fordult elő, a lord-főbíró bírói tisztségétől elmozdította.

Bacon azonban s vele együtt a modern francia közigazgatás eszméi csak múlt győzelmet arathattak. Coke-nak a nemzeti szabadságért a királlyal folytatott küzdelmét csakhamar a király és a parlament küzdelme váltotta fel. S minthogy ebben a küzdelemben a parlament győzedelmeskedett, a végső diadalt mégis Coke aratta anélkül, hogy Bacon aggodalmait a bírói önkényuralmat illetőleg teljesültek volna.

Hogy a bírói önkényuralom be nem következett, ennek okait és következményeit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

A Ladd- és Fuller- esetből s a Michel és Neile elleni perekből s Coke-nak az irodalmi munkásságából láthattuk, mit értettek s mit értenek ma is az angolok precedensek s precedensgyűjtemények, szóval az ország úgynevezett közönséges joga alatt? A közönséges jog, azon jogi elvek összessége, amelyek a jog élő orákulumainak, a londoni főtörvényszék bírónak elvi jelentőségű ítéleteiben s az ítélelhozatalt megelőző eljárásukban, egyszóval az úgynevezett precedensekben jutnak kifejezésre. Ezen precedensekben a bíró nem elvi jelentőségű elvont kérdésekre ad jogszabály formájú elvont választ, amint ez nálunk a teljes ülési és a jogegységi döntvények alkotásakor történik; hanem egy-egy konkrét jogvitát dönt el s az elvi álláspont a felek, illetve ügyvédek érveléséből, a bírói Ítélet indokolásából, a per *történetéből* tűnik ki. A precedensek tehát nem teljes ülési avagy jogegységi döntvények, hanem elvi jelentőségű jogesetek; gyűjteményeik pedig, az úgynevezett reportok a jogeseteknek magyarázatokkal kísért történetét foglalják magukban s a bíróságok levéltáraiban őrzött jegyzőkönyvek, az úgynevezett reportok alapján készülnek. A jegyzőkönyvek s a kivonatolásuk útján készült precedensgyűjtemények 1327 óta megszámlálhatatlan jogesetet örökítettek meg összes fontosabb konkrét vonatkozásaikkal, az ügyvédeknek pro és kontra felhozott érveikkel, a bírónak a tárgyalás közben tett reflexióival, az alsó- és felsőbírók ítéleteivel és azok indokolásaival együtt.¹ Ilyen kommentált jogesetgyűjtemény volt az a gyűjtemény is, amelyet részint tudományos célból, részint az I. Jakab elleni küzdelem céljából maga Coke állított össze tizenkét kötetben. Minthogy ez a Coke-féle gyűjtemény politikailag is s ezenfelül az angol nemzet jogi gondolkozására is páratlanul nagy hatást gyakorolt, a legkevésbé sem lehet meglepő, hogy Coke a jogeseteknek,

¹ Lásd Ereky I. Jogtörténelmi és közigazgatási jogi tanulmányok. I. k. 178., II. k. 502-507., 530., 531. old.

azok gyűjteményeinek s a bíró alkotta esetjognak oly rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított. Szerinte minthogy a jogeseteknek már az ő korában is beláthatatlan sokasága felett évszázadok óta mindig Anglia legkiválóbb jogásza döntöttek s a precedensek gyűjteményei – „a bíróalkotta esetjog” – az emberi észnek legtökéletesebb alkotásai”, „nincs ember, aki bölcsőbb lehetne, mint Angliának ezen bíróalkotta esetjoga s nincs parlament, amely ennél különbet alkotni képes volna. „Épp ezért, ha parlamenti törvényt és bíróalkotta esetjog összeütközne, Coke szerint nem a parlamenti törvényt, hanem a bírói esetjog szabályait kell alkalmazni.¹ A végső cél a bírói ideál abból áll, hogy a bírói esetjog szuveren legyen nemcsak a királyi rendeletekkel, de a parlamenti törvényekkel szemben is. Igen ám, de Coke maga tapasztalta, hogy az emberi bölcsességnek ez a quintessenciája mind hiábavaló, ha a bíró állása egy zsarnoknak a szeszélyétől függ. Ő maga s az egész nemzet is meggyőződött arról, hogy a jog uralma lehetetlenné válik egy, a bírói függetlenséget lábbal taposó zsarnok alatt. A bírónak tehát, ha független s Coke ideálja szerint a nemzeti szabadság őre akart lenni, okvetlenül szüksége volt arra, hogy a szuverenitás ne egyetlen önkénykedő zsarnokot illessen, hanem magát a nemzet összességét: a királyt és a parlamentet együttesen.

De viszont, ha a nemzet a szabad ország, a free country angol ideálját meg akarja valósítani, akkor a nemzet sem elégedhet meg a szabadságnak, illetve az emberi jogoknak pusztá deklarációjával, amint ezzel más nemzetek, pl. a franciák megelégedtek, hanem neki is szüksége van egy olyan szervre, amely a souverain King in parliament akaratát egyes konkrét esetekben koldussal és királlyal, magánemberrel és köztisztviselővel, egyházi és világi s polgári és katonai személyekkel szemben egyaránt érvényesíti.

A nemzet a Stuartokkal vívott küzdelmében meggyőződött arról, hogy ilyen, az egyéni és a nemzeti szabadságot biztosító szerv csak egyetlen van: a semmiféle kiváltságot nem ismerő s mindenkivel szemben ugyanazon közönséges jog szabályai szerint ítélkező rendes bíróság. De ugyancsak meggyőződött arról is, hogy a rendes bíróság csak akkor lehet az egyéni és nemzeti szabadság védőbástyája, ha tagjai nem függnék sem külön a pártoktól, illetve ezek összességétől, a parlamenttől, sem külön a királytól, de igenis függnék a precedensek kötelező ereje révén a bírói gyakorlattól.

A bírónak, hogy független lehessen, szüksége volt a király és a parlament szuverenitására s következésképp a bírói mindenhatóságról, *a bírói autokráciáról le kellett mondania s a XVIII. század második felétől, illetve Benthamtól kezdve el kellett ismernie, hogy a bíróalkotta esetjog alá van rendelve a törvénynek.*²

S viszont a parlamentnek, ha meg akarta akadályozni a zsarnokság visszatérését, feltétlenül szüksége volt a bírói függetlenségre s ezért iktatta törvénybe, hogy a bírót állásától a király és a parlament külön-külön nem, hanem csak együttesen foszthatják meg.

Az angol nemzet, miután kiépítette a nemzeti szabadság két leg-hatalmasabb pillérét: a King in parliament szuverenitását és a bírói füg-

¹ Hatschek: i. m. I. k. 94., 99. old.

² Dr. Otto Koelreutter: Verwaltungsrecht und Verwaltungsrechtsrechnung im modernen England. 10., 11. old.

getlenséget, a Stuartok zsarnokoskodásából könyörtelen logikával vontâ le a következményeket. A puritán és a dicsőséges forradalom győztese szemében a közigazgatásnak az a gépezete, amelyet a Tudorok építettek ki s a Stuartok iparkodtak tökéletesbíteni, a *zsarnokság gépezetéül szolgált*. Legelső dolguk tehát az volt, hogy ezt az egész gépezetet összeröjék. A titkos tanács jogalkotó és bírâskodó hatalmát, a Csillagkamarát, a bírâskodás céljából kiküldött teljhatalmú királyi biztosságokat s egy pár kivétellel az összes kivételes bírâságokat eltörölték; a katonai, erdészeti és az erdőügyi kivételes bírâságokat pedig alárendelték a rendes bírâságoknak. Ezekre a reformokra vezethetjük vissza a közigazgatás angol rendszerének azt a sajátosságát, hogy a közigazgatás központi szervei mint hatalmi tényezők megszűntek s a közigazgatásnak úgynevezett adminisztratív központosítása s vele együtt a közigazgatási bírâskodás is lehetetlenné váltak. A központi szervekkel végezve, az elnökségeket s az egész fizetett hivatalnoki kart elbocsátották; összes állásaikat egyszersmindkorra beszüntették, úgy hogy a közigazgatás egész hierarchiája s az egész bürokrácia összes kiváltságaival – köztük a rendőrtisztviselők privilégiumaival együtt – romba dőlt.¹

A régi közigazgatás rendszerét egy egészen új rendszer váltotta fel, amely a régi adminisztratív központosítás helyett – a helyi érdekű törvények alkotása révén a *parlamentari központosítâson* s a rendes bírâságok jogi ellenőrzése révén – a *bírői központosítâson* épült fel s a közigazgatás hierarchiáját és a bürokratizmust a klasszikus selfgouvernementtel pótolta.²

Igaz, hogy a közigazgatásnak ezen angol rendszere a XIX. század folyamán sokat változott és fejlődött. De hogy legfőbb jellemvonásai még ma is fennállanak, kitűnik a következőkből: A XIX. század első felében a gazdasági és kulturális haladás Angliát is rákényszerítette arra, hogy egyik legfontosabb céljául a nagy tömegek fizikai, gazdasági és szellemi jólétének az emelését tűzze ki.

Ezen törekvések szempontjából a bírô, aki mint jogalkotó szerv csak a meglevôt tudta konzerválni, – s az alkotást, a reformálást hivatásának nem tekinthette, – *tehetetlen* volt. Ez a magyarázata annak, hogy az újkori Anglia egyik szellemi megteremtője, a mi nagy Széchenyink mestere, Bentham, oly féktelen gyűlölettel fakadt ki a bírôalkotta esetjognak, a precedenseknek az uralma ellen, s hogy eszméinek keresztülvitelét, a nagyszabású reformok megalkotását egyedül a rendszeresen működő parlamenti törvényhozástól várta.³ Csakhogy a reformokat nem volt elég törvénybe iktatni, hanem végre is kellett hajtani. Arra azonban, hogy a közigazgatás a nyomort a dologházak felállítása útján enyhítse; arra, hogy a közegészség színvonalat vízvezetékek, csatornahálózatok s egészséges lakások építése és városrendezés útján emelje; arra, hogy a boldogulás legegyszerűbb szellemi eszközeinek, az elemi műveltségnek áldásaiban mindenkit részesítsen; egyszóval arra, hogy a közigazgatás ne csak ellenőrizzen és jogot alkalmazzon, de a társadalom teremtő és alkotó munkájában is részt vegyen, a régi klasszikus selfgouvernement s a rendes

¹ J. Hatschek: Englische Verfassungsgeschichte. 515. old.

² Ennek jellemzését – hely hiánya miatt – lásd: Dr. Ereky István: A magyar helyhatósági önkormányzat. I. köt., II. kiad., 165-178. old. U. az: Jogtörténelmi és közigazgatási jogi tanulmányok. I. k., 234. old., 2. jegyzet.

³ Koelreutter: i. m. 15., 16. old.

biráknak pusztán *jogi ellenőrzése* teljességgel alkalmatlanok voltak. Innen, hogy Bentham tanítványa, Edwin Chadwick, oly nagy sikerrel tudott agitálni a jogállam bálványai: a helyi érdekű törvények alkotása, az állami be nem avatkozás s a pusztán bírói ellenőrzés alatt álló laikus, de egyúttal dilettáns és tudatlan önkormányzat *ellen*¹ s a jól fizetett, szakértő hivatalnoki kar megteremtése, az adminisztratív ellenőrzés és a közigazgatási központosítás *mellett*. Abban az arányban tehát, amint a választói jog kiterjesztésével megindult békés forradalom diadalmaskodott, az angol közigazgatás szervezete és anyagi jogszabályai is átalakultak. A közigazgatás központi legfőbb szervei gyanánt Chadwick hatása alatt létrejöttek az úgynevezett új board-ok, t. i. a már csak formailag testületi alapon szervezettek, lényegileg azonban *egyedi szervek* gyanánt működő *új* minisztériumok. A testületi kormányzat az új minisztériumok mintájára 1860-tól kezdve lassankint a többi *régi* minisztériumokban is megszűnt s a minisztériumok tisztviselői karai mindinkább a szárazföldi minisztériumok hivatalnoki karaihoz kezdetek hasonlítani. Chadwick hatása alatt a „parlamentari protekcion felépülő régi arisztokratikus szervezet lassankint megszűnt s a zárt versenyvizsgálatok utat törtek a szakképzettség számára, a nyílt versenyvizsgálat pedig rokonságra és egyéb összeköttetésekre való tekintet nélkül mindenki számára lehetővé tette, hogy a vizsgán elért *egységek* bizonyos száma alapján a miniszteri tisztviselői² pályára léphessen s a merit-szisztém elvei szerint előre is haladhasson. A minisztériumoknak ezt az átszervezését, amely a vezető állások kivételével az összes többi miniszteri tisztviselői állásokat demokratizálni törekedett, az angol önkormányzat reformjai s az 1894-iki szinte forradalmi átalakítása tetőzték be. E reformok következtében a kinevezett és ingyen szolgáló laikus elemek klasszikus önkormányzatát mindinkább egy *népképviseleti alapon szervezett modern önkormányzat* váltotta fel, amely a szociális törvényeket szakképzett és rendszeresen fizetett hivatalnokokkal hajtja végre, s amely a helyi hatóságokkal szemben a grófságokat s ezekkel szemben a központi kormány különböző boardjait, tábláit, minisztériumait ismeri el *közép-, illetve legfelsőb-fokú fórumok* gyanánt. E felsőbbfokú fórumok a rendelet, illetve a szabályrendelet alkotás hatalmával s ritka kivételképp az egyes esetekben *quasi bírói döntésnek* a jogával is felruháztattak. Kétségtelen tehát, hogy a közigazgatásnak angol rendszere lényegesen módosult,³ mert úgy látszik, mintha az angol szabadsággal összeférhetetlen adminisztratív központosítás, a hierarchia, a bürokratizmus, sőt bármily szerény formában a külön közigazgatási bírászkodás is kialakulni kezdenének. De hogy az angol rendszer a kontinentális közigazgatás rendszerétől még Bentham és Chadwick diadalai után is mennyire eltér, ezt a mai angol közigazgatásnak az alábbiakban vázolt legfőbb jellemvonásai igazolják:

1. Akár magánemberre vonatkozólag magán- és büntetőjogi kérdésekben, akár az államot érdeklő alkotmányjogi és közigazgatási jogi kérdésekben kelljen a jog uralmát fentartani, ez a feladat végső fokon ma is egyetlenegy szervre: a High Court of Justice-re, Anglia főtör-

¹ Hatschek: i. m. I k., 4. old.

² Hatschek: i. m. II. k., 139-143., 580-585. old. – Erekly István: Jogtörténelmi és közigazgatási tanulmányok. I. k., 133-135. old.

³ Laferrière: i. m. I. k., 98., 99. old. – Gauthiers: Le Gouvernement local de l'Angleterre. 352. old.

vényszékére hárul. Minthogy pedig a főtörvényszék magánosok és köz-funkcionáriusok ügyeiben egyaránt ugyanazon egységes jognak, a Common law-nak a szabályai szerint jár el, Anglia tételes joga ma is a Common law egységét vallja s a High Court of Justice szempontjából ma sem ismeri a közigazgatás és az igazságszolgáltatás elválasztásának elvét s ma sem ismer – egyes jelentéktelen kivételektől eltekintve,¹ – külön közigazgatási legfőbb szakbírósgátot.

2. *Bármily alakban merüljön fel hatásköri vita,* – akár aképpen, hogy valamely szerv a hatáskörével járó közköteleességeket nem teljesíti, hatáskörét túllépi, vagy valamely állást illetéktelenül tölt be, akár aképpen, hogy ugyanazon ügyben egyszerre több szerv jár el, vagy egy sem akar eljárni, *az összes hatásköri jogviták és összeütközések felett az ügynevezett kiváltságos bírói parancsok (prerogatív wirt-ek) révén a londoni főtörvényszék dönt. Az ő döntése lesz irányadó akár egyházi vagy világi, akár polgári vagy katonai bíróságokról legyen szó. Az angol jog tehát valamint külön közigazgatási legfőbb szakbírósgátot, ugyanúgy külön hatásköri bíróságot sem ismer?*

3. *A jog fejlődése újabban Angliában is létrehozott alsó-, közép- és felsőfokú hatóságokat.*³ *De az utóbbiaknak, – különösen a mi minisztériumainknak megfelelő board-oknak jogalkotó, – közvetlenül ellenőrző és kényszerítő hatalmuk szinte alig van;* ami van is, abból áll, hogy a parlament kifejezett vagy hallgatólagos jóváhagyásával ügynevezett ideiglenes rendeleteket bocsáthatnak ki s egy-két szórványos esetben bírászkodhatnak. E kivételtől eltekintve, a minisztériumok csak közvetve gyakorolhatnak ellenőrzést és befolyást az alsóbbfokú szervekre, még pedig a tanácsadásra hivatott felügyelők útján s az államsegélyben megnyilvánuló douce violence révén.⁴ Ha ezek az eszközök nem használnak, a minisztérium a *főtörvényszékhez kénytelen fordulni* s tőle kénytelen kérni, hogy bocsásson ki egy mandamus kezdetű bírói parancsot s ebben kötelezze az alsóbbfokú hatóságokat, hogy köteleességeiket teljesítsék s ha köteleességeiket helyettük a minisztérium teljesítette volna, akkor a költségeket, pl. a vízvezeték és csatornázás költségeit a minisztériumnak megtérítsék.

Angliában tehát a *központi és a vidéki szervek között nem a fölé- és alárendeltség, hanem a mellérendeltség viszonya áll fenn: közigazgatási hierarchia nincs.*⁵

4. Ha a pénzügyi közigazgatás szervei az alattvalókat adók, illetékek, vámok, díjak stb. megfizetésére hívják fel, az e célból kiállított okiratoknak végrehajtható köziratjellegük nincs. Ha tehát a fél tartozását önként meg nem fizeti, a pénzügyi szervek kisebb összegek behajtása céljából a *békebírákhoz* tartoznak fordulni; nagyobb követelések eseteiben pedig a *King's Bench Division* előtt ügynevezett fiskális-pert tartoznak indítani. Ha egyéb tartalmú közigazgatási határozatokról van szó, a rendőri kényszerítő eszközöket, a végrehajtást és a letartóztatást ismét csak a *békebírák* rendelhetik el. Mindezen esetekben tehát *bírói,* illetve *quasi bírói* szerv s legvégső fokon a *King's Bench Division* rendelkezik. E szabályokból világos, hogy az angol jog bírói jogsegély nélkül végrehajtható

¹ Koelreutter: i. m. 110., 124., 126-130. old.

² Dicey: i. m. 275., 281., ^83. old.

³ V. ö. Koelreutter: i. m. 79. old. – Hatschek: i. m. I. k., 9. old.

⁴ Hatschek: i. m. II. k., 668. old.

⁵ U. o.

közigazgatási határozatokat, illetve úgynevezett *közigazgatási végrehajtást nem ismer* s következésképp nem ismeri a közigazgatási intézkedés, az act administratif fogalmát sem.

De nem ismeri a kontinentális értelemben vett *karhatalmat* s a közigazgatás szerveivel szemben a kontinentális értelemben vett *engedelmességi* köteleltséget sem.

Nem ismer kontinentális értelemben vett karhatalmat azért, mert a törvénytelen gyülekezések és lázadások fegyveres elfojtására minden *magánember* is kötelezve van s következésképp ha erre a célra katonaságot használnak, a katonák a bírói gyakorlat szerint nem mások, mint különleges módon felfegyverzett polgárok *ugyanazon jogokkal és köteleltségekkel, mint a polgárok*

S nem ismeri az angol jog a kontinentális értelemben vett engedelmességi köteleltséget sem; mert minden angol polgár jogosítva van életét, vagyonát és szabadságát a közigazgatási szervek törvénytelen eljárásával szemben éppúgy *fegyverrel* megvédelmezni, mint bármely magánemberrel szemben. Ebbeli jogainak két feltétele van: az egyik az, hogy a fegyveres ellenállás csak védekezés és ne támadás jellegével bírjon s a másik az, hogy elkerülhetetlenül szükséges legyen és a veszélyrel arányban álljon.²

A közigazgatás karhatalma és a vele szemben való védekezés szempontjából tehát Anglia és a kontinens államok között áthidalhatatlan *ellentétek* vannak.

Ha nem is ily nagy az ellentét, de mégis rendkívül nagy jelentőségű az eltérés a közigazgatás *felelőssége* szempontjából.

Az állam s jóhiszemű eljárás esetén az önkormányzat azokért a jogsértésekért, amelyeket az ő tisztviselőik, mint közfunkcionáriusok követtek el, *semmiféle felelősséggel nem tartozik*. S következésképp az állam és az önkormányzat ellen vagy egyáltalán nem, vagy pedig – az állammal helyesebben a koronával szemben – csakis a korona *kegyelmi ténye* alapján lehet kártérítési pert indítani.

Egészen másképp alakul a helyzet a *tisztviselőket* illetőleg.

Az a tisztviselő, aki ebben a minőségében másnak kárt okozott, felelős az okozott kárért; s ugyanúgy és ugyanazon rendes bíróság előtt vonható felelősségre, mint károkozás esetén bármely magánember. E szabály alól csak a korona diszkrecionális hatalmát gyakorló tisztviselők, a törvény által a felelősség alól bizonyos esetekben kifejezetten felmentett tisztviselők, pl. a rendőrök, a hatáskörüket jóhiszeműen átlépő tisztviselők s végül, mint látni fogjuk, a *bírák* vétetnek ki. E kivételektől eltekintve, minden tisztviselő épp úgy személyesen felel mindazért a pozitív jogsértésért, amit elkövetett, mint bármely magánember s felettes hatóságának engedélye nélkül épp oly szabadon, ugyanazon bíróság előtt s ugyanazon közönséges jog szabályai szerint vonható perbe, mint bármely más magánember. A per folyamán valamint a magánembert nem mentheti fel a felelősség alól az a körülmény, hogy másnak az utasítására járt el, ugyanúgy nem mentheti a tisztviselőt a felsőbb hatóságnak, esetleg a királynak a parancsa, sőt az államérdekre való hivatkozás sem.

¹ U. o. II. k., 344., 522., 528., 536. old.

² Hatschek: i. m. II. k., 540. old.

A felsőbb parancs egyedül a katonát mentesíti, ha a parancs nem volt nyilvánvalóan törvénytelen.

Az angol jog eszerint a közigazgatási tisztviselő és a magánember között a bíró előtt a törvénytisztelet kötelessége szempontjából különbséget nem tesz, a közigazgatás és annak tisztviselői részére kiváltságokat nem biztosít. A közigazgatásnak úgynevezett prerogatíváit nem ismeri.¹

5. Angliában a kormánynak és a közigazgatásnak csak annyiban van diszkrecionális hatalmuk, amennyiben ezzel őket a törvény felruhazza. A törvényhozás szellemére azonban jellemző, hogy az állam az ő igazi feladatát nem a jogsértések megelőzésében, hanem az utólagos megtorlásban látja s épp ezért a diszkrecionális hatalom *legbővebb forrását*, a prevenciót elzárja. Az angol közigazgatás preventív intézkedéseket csak ritka kivételképp tehet s következőképp diszkrecionális hatalma rendkívül szűk határok közé van szorítva.²

6. Az angol jog a közfunkcionáriusoknak két csoportját különbözteti meg:

Az *elsőbe*, vagyis a *public officers, a köztisztviselők* csoportjába tartoznak az udvartartás bizonyos méltóságain kívül a két legrégebb minisztérium, t. i. a tengerészeti és a pénzügyminisztérium lord-főtengernagya és lord-főkincstárnoka; a lord-kancellár; a titkos pecsét őre; az államtitkárok; a titkos tanács és az új minisztériumok – a boardok – elnökei és vezető tisztviselői. Ezek az úgynevezett politikai tisztviselők, akik a korona előjogait s az államnak rendkívül szűk határok közé szorított diszkrecionális hatalmát gyakorolják. Ugyancsak tisztviselők a katonatisztek s végül ugyancsak tisztviselők az önkormányzatnak bizonyos vezető tisztviselői.³ Az imént felsorolt *köztisztviselők* vagy *életfogytiglan* neveztetnek ki, vagy bármikor *elmozdíthatólag* s az előbbieket ismét vagy letters patent útján neveztetnek ki, vagy egyébként. A letters patent útján kinevezett köztisztviselőket csak rendes *bírói utón* lehet állásuktól megfosztani, a többi életfogytiglan kinevezetteket rendes bírói eljárás nélkül is el lehet mozdítani, de az elmozdító határozattal szemben a fél a *rendes bírósághoz* fordulhat, *kérheti annak felülvizsgálását s a hivatalába való visszahelyezést.*

A köztisztviselőkkel szemben a közfunkcionáriusok *második csoportját* azok alkotják, akik eredetileg mint a köztisztviselők *magántitkárai* és *írnokai* szerepeltek s csak a XIX. század II. felében tudták magukat a köztisztviselők hivatalos segédszerveivé felküzdeni.

Ezen úgynevezett civil servants, vagyis *közalkalmazottak* azok, akik a kontinentális államok hivatalnoki karainak felelnek meg.⁵

Hogy a jól fizetett és szakképzett hivatalnok Angliában is hatalmat jelent, ezt Hatschek szerint senki szemléltetőbben meg nem öröközte, mint lord Randolph Churchill életrajzában fia, W. Churchill. Szerinte: „Legyen valamely politikus az országban bármily népszerű s a parlamentben bármily befolyásos, hivatalnokainak véleményével szemben – közömbös nem lehet.” „Hírnév után nem vágyódva, de egy egész életen

¹ Koelreutter i. m. 198-200. old. – Dicey: i. m. 191., 192. old. – Hatschek: i. m. 595-599. old.

² Dicey: i. m. 258. old.

³ Anson: i. m. II. k., I. rész, 146. old.

⁴ U. o. 222. old.

⁵ Hatschek: i. m. II. köt., 579., 586. old.

át szerzett szaktudással s egy tucat kabinet titkainak ismeretével felfegyverkezve, a lámpa és a hivatali csengő rabszolgái hűségesen és engedelmesen szolgálják mindazokat, akik kezükben tartják a bűvös talizmánt: „a miniszteri tárcát.” „Bármilyen feladatot tűzzenek elébök, úgy tesznek, amint uraik parancsolják. De azt a véleményt, amit uraikról alkotnak .... figyelmen kívül hagyni nem lehet. Bár a varázslat még hat, fele erejét már elvesztette, mihelyt a talizmán birtokosa e szellemeket megsértette .... s a le nem cáfolható érvek egész áradata fogja őt rákényszeríteni, hogy hatalma teljes gyakorlásától elálljon.”¹ Az angol politikusok tehát szintén ismerik azokat, akiket a mi egyik politikusunk – a magasrangú miniszteri tisztviselők nagy befolyására célozva, – közigazgatás *fejedelemeinek* nevezett. De vájjon ismeri-e a mai Anglia azt, amit mi a kontinensen bürokráciának szoktunk nevezni?

Az angol forradalmak – mint láttuk. – a Tudorok bürokráciáját lerombolva, a klasszikus selfgovernmentnek vetették meg az alapjait. Körülbelül egy század elmúltával Bürke volt az első, aki egy modern értelemben vett hivatalnoki kart tervezett. De mivel eszméi csak lassan, a XIX. század második felében kezdtek megvalósulni, az angol hivatalnoki karnak olyan közel negyedezred éves múltja és hagyományai, mint pl. a porosz bürokráciának, nincsenek. Ez a magyarázata annak, hogy az angol jog a közalkalmazott ebbeli minőségét ma sem képes különleges nyilvánjogi szerződésre visszavezetni; a közalkalmazott az angol felfogás szerint olyan szellemi munkás, aki állását – a többi munkástól eltérőleg – egyoldalú hatósági aktus, t. i. kinevezés alapján nyeri el.

S ugyancsak az évszázados múlt és a hagyományok hiánya az okai annak, hogy a civil servants a társadalom külön osztályává alakulni s egy külön közhivatalnoki és fegyelmi jog uralma és oltalma alá helyezkedni nem tudtak. Közhivatalnoki és fegyelmi jog nincsenek; az angol közalkalmazottat állásától bármikor ad nutum el lehet mozdítani.

Mínt hogy az állam a közalkalmazottakban pusztán szellemi *munkásokat* lát, munkájukért épp úgy, mint bármely más munkaadó, egyedül és kizárólag pénzt: fizetést, nyugdíjat stb. ad; de közalkalmazottad címmel, ranggal ki nem tünteti, hivatásuk teljesítésére *erkölcsi javakkal* nem ösztökéli. Épp azért a közalkalmazott is szellemi munkásnak tartja magát; „fizetési igényeit a munkáspiac árhullámzásaihoz méri s ínég a legfontosabb tisztségek viselői is a bankok vezetőtisztviselőivel egyenlő javadalmozást igényelnek”. A közalkalmazott helyzetének ilyen alakulására kell visszavezetnünk, hogy Angliában „minden képviselőválasztás fizetésrendező mozgalmat von maga után, hogy a közalkalmazottak mint szellemi munkások kvázi ssakszervezetekbe tömörülnek”, s hogy még „a szellemi munkások sztrájkja sem tartozik a lehetetlenségek közé”. Angliának vannak jól szervezett szellemi munkásai, de kontinentális értelemben vett bürokráciája nincs.²

8. Az angol közigazgatásnak a fentebbiekben vázolt rendszerét – mint már jeleztük – a Private Bill legislation háttérbe szorítása

¹ Idézi Hatschek i. m. II. k., 639. old., 1. jegyzet.

² Hatschek: i. m. II. k., 121., 578., 602-606. old. – A modern selfgovernment jellemzését – hely hiánya miatt – lásd Ereky: A magyar helyhatósági öskormányzat. I. k., II. kiad., 178-189. old. – Ereky: Jogtörténelmi és közigazgatási jogi tanulmányok. I. k., 234. old., 2. jegyzet.

következtében a *rendes bírói* ellenőrzés s a *rendes bírák kiváltságai* tetézik be.

Ami a *rendes bírói ellenőrzést* illeti, ennek kétféle válfaját különböztetjük meg, t. i. egyrészt a *special case*-t s másrészt a *prerogatív writ*-eket.

A *special case* lényege abból áll, hogy ha valamely közigazgatási ügy elbírálásánál egy elvileg vitás jogi vagy hatásköri kérdés merül fel, az ilyen különleges ügyben (*specialis causa*-ban) a kérdést kellően meg-szövegezve, fel lehet s bizonyos esetekben fel is kell terjeszteni a londoni főtörvényszékhez s az ügy elintézésénél a főtörvényszék jogi döntése lesz irányadó. Az ellenőrzés ezen eszközének a *békebírák közigazgatási bírói tevékenységével szemben*, a békebírói negyedéves gyűlések és a grófsági tanácsok, valamint a plébániai tanácsok, a plébániai gyűlések s a kerületi tanácsok közötti *hatásköri összeütközések esetén* s végül a ház- és város-rende-ző törvény végrehajtásánál a *Local Government Board*-al szemben van a legnagyobb jelentősége.

Ami a *rendes bírói ellenőrzés eszközeinek második válfaját* illeti, a londoni főtörvényszék King's Bench osztálya a közigazgatás szerveihez öt úgynevezett *kiváltságos bírói parancsot* intézhet. Az öt kiváltságos writ-nek két közös jellemvonásuk van. Az egyik abban áll, hogy a londoni főtörvényszék általuk ellenőrzi a Court of Appeal kivételével az összes egyházi és világi bíróságokat s amennyiben a törvény másképp nem rendelkezik, az összes egyházi és világi közigazgatási hatóságokat. A mandamusnak és a certiorannak azonban legfőképp a helyi önkormányzattal szemben van nagy jelentőségük. A másik közös jellemvonásuk abban áll, hogy kérelmezésük eredetileg rendkívüli jogorvoslat volt s a fejlődés a közigazgatás terén oda irányul, hogy mind az öt bírói parancs kérel-me-zése *rendes közigazgatási panasszá* kezd átalakulni.

a) A mandamus olyan bírói parancs, amelynek kibocsátása a főtör-vényszéknek csak joga, de nem kötelessége. A mandamust tehát a főtör-vényszék diszkrecionális hatalommal bocsátja ki, még pedig közérdekből, s nem azért, mintha kibocsátására a kérelmezőnek joga volna. Kibocsáthatja közigazgatási, illetve közigazgatási bírósági szervekkel szemben. Ha ugyanis valamely közigazgatási bírói szerv, pl. a békebírák, vagy ha valamely köz-igazgatási szerv, pl. a helyhatósági önkormányzat szervei valamely köz-kötelességet teljesíteni, pl. jurisdikciójukat gyakorolni nem akarják, s ha az ezáltal okozott jogsérelem orvoslásának semmiféle más eszköze nincs, - a felettes' hatóságok, pl. az illetékes minisztérium, illetve az egyénileg is érdekelt felek a londoni főtörvényszék King's Bench osztályához fordulhat-nak, s egy, öfelsége a király nevében rendelkező *mandamus* kibocsátását kérhetik.¹ A bíróság – ha a kérelemnek szabályszerű tárgyalás után helyt adott, – megparancsolja az illető közigazgatási szervnek, de anélkül, hogy a kötelességteljesítés mikéntjét előírná, hogy kötelességét teljesítse. Ha a közigazgatási szerv nem engedelmeskedik, a főtörvényszék *széksértés* címén azonnal *letartóztathatja* s olyan és akkora büntetést róhat rá, amelyet és amekkorát a kötelesség teljesítésének kikényszerítése céljából jónak lát.²

b) Ha a békebírák engedelmezési ügyekben, ha az önkormányzat minisztériuma aggkor elleni biztosítási ügyekben s ha a városok és gróf-

¹ Különösen közegészségi, közoktatási és helyi kölcsönügyekben.

² Koelreutter: i. m. 151., 157., 163., 164. old. – Gerland: i. m. 757., 761. old.

ságok mint utalványozó, az auditorok pedig mint a helyi hatóságok kiadásait ellenőrző szervek járnak el, a főtörvényszéknek a korona, illetve az Attorney General kívánságára kötelességében, egyéb felek kérelmére jogában áll az illető szerveket egy *certiorari* elnevezésű bírói parancssal irataik felterjesztésére kötelezni és megbizonyosodni (*certiorari*), vajjon a *hatásköri, eljárási* és *érdekeltségi* szabályokat betartották-e, vagy sem? Ha nem tartották be, akkor a főtörvényszék jogosítva van határozataikat a felek meghallgatása után megsemmisíteni.¹

c) Ha a *békebírák kis és negyedéves ülései s a vasútügyi biztosok* hatáskörüket átlépik, a főtörvényszék az érdekeltek kérelmére *tiltó* parancsot, *writ of prohibition-t* bocsáthat ki s eltilthatja őket a további eljárástól.²

d) Ha valaki minden jogcím nélkül látja el egy *királyi kiváltságlevél* vagy *törvény* által rendszeresített olyan állás funkcióit, amelynek viselőjét tetszés szerint (at pleasure) bármikor elbocsátani *nem* lehet (ilyenek pl. a szegényügyi felügyelők), a főtörvényszék a személyesen érdekeltek, illetve az Attorney General kérelmére legjobb belátása szerint jogosítva van egy *quo warranto* elnevezésű parancsot kibocsátani. Azokkal szemben, akik egy közjogi testület képviselői gyanánt lépnek fel, a kérelmet csakis az Attorney General, mint a korona megbízottja adhatja be. De bárkitől származzék s bárki ellen irányuljon a kérelem, ha a bíró a kérelemnek helyt ad s a bírói parancsot a király nevében kibocsátja, a bíró kontradiktórius tárgyalást tart s ennek eredményeképp dönti el, hogy érvényes volt-e a vita tárgyává tett kinevezés vagy választás s következésképp van-e az illetőnek az állás viselésére joga, vagy nincs.³

Meg kell jegyeznünk, hogy a főtörvényszék *certiorari*t vagy *tiltó* parancsot csak a korona képviselőjének, az Attorney Generálnak, illetve a személyesen érdekelt feleknek a kérelmére, csakis a még folyamatban levő, tehát jogerősen be nem fejezett ügyekben s csak akkor bocsáthat ki, ha a feleknek egyéb jogorvoslat rendelkezésükre nem áll.

e) Végül ha a közigazgatási hatóság valakit szabadságában korlátoz, pl. elmebetegség címén gyógyintézetbe szállíttat, a főtörvényszék a személyesen érdekelt felek kérelmére nemcsak jogosítva, de a törvényes feltételek fenforgása esetén kötelezve is van egy *writ of habeas Corpus-t* kibocsátani s ebben köteles elrendelni, hogy a letartóztatott egyén testét elébe állítsák. A közigazgatási szervek a parancsot a kitűzött időpontig feltétlenül végrehajtani tartoznak. Az engedetlenség széksértés. Büntetésének maximuma életfogytiglani szabadságvesztés. Ha az előállítás megtörtént s a felek meghallgatása után kiderült, hogy a letartóztatásnak törvényes oka nincs, a bíróság köteles elrendelni a szabadlábra helyezést.

*

*

*

Miután kimutattuk, hogy a londoni főtörvényszék a közigazgatást miképpen ellenőrizheti, lássuk még, hogy a főtörvényszéket, illetve annak tagjait milyen *kiváltságok* illetik meg. A bírói kiváltságok a következők:

¹ U. o. 165-173. old. – Gerland: i, in. 763. old,

² U. o. 176. old.

³ U. o. 173., 175. old.

a) Ha a közigazgatás szervei a főtörvényszék parancsainak nem engedelmeskednek, a széksértés címén kiszabott büntetést *királyi kegyelem* sem engedheti el.¹

b) Ha a közigazgatás szervei a miniszterek vagy a korona parancsainak engedelmeskednek, a felsőbb parancs őket a rendes bíróság által leendő felelősségre vonás alól *fel nem mentheti*. Ha ellenben ugyanezen szervek a főtörvényszék mandamusának engedelmeskednek, senki őket *semmilyen hatóság vagy bíróság előtt felelősségre nem vonhatja*!

c) A főtörvényszék tagjai *abszolút szólásszabadságot* s ennek biztosítása érdekében *abszolút mentességet* élveznek, úgy, hogy semmilyen még oly sértő vagy lealázó nyilatkozataikért sem lehet őket bíró előtt felelősségre vonni. S ugyanígy *abszolúte* nem vonhatók a *rendes bíró* előtt felelősségre – addig amíg mint bírák bírói funkciókat végeznek, – sem *tévedés*, sem a *diszkrécionális hatalom* helytelen alkalmazása, sem *hatáskör átlépés*, sem *rosszhiszemű*-, *maliciózus* vagy *korrupt* eljárás esetén.³

d) A főtörvényszék tagjai egytől-egyig köztisztviselők; – de ha állásukra *méltatlanokká* váltak, csak egy *forum vonhatja* őket felelősségre s mozdíthatja el állásuktól, a *király és a parlament* együttesen.

Ha abból, amit a mai angol közigazgatás legfőbb jellemvonásai gyanánt felsoroltunk, levonjuk a következtetést, szükségképpen arra az eredményre kell jutnunk, hogy az angol közigazgatás a mindenkit egyaránt kötelező közönséges polgári jog uralma s a londoni főtörvényszék bírának joghatósága alatt áll. Ezeknek parancsait az önkormányzat minisztériumától kezdve a legjelentéktelenebb falusi képviselőtestületig minden közigazgatási szerv köteles végrehajtani, úgy, hogy Gerland szavaival élve: „*az állami impérium az állam határain belül a szuverén bíróban, mint az angol államnak a közigazgatás élén álló legmagasabb hatóságában testesül meg.*”

Méltán nevezhetjük a közigazgatás angol rendszerét a *rendes bíróság fölényén felépülő közigazgatási rendszernek*.

Bármily magasztosnak tűnjék fel az angol rendszer a *jogállam* hívei előtt, a feltétlenül meglevő nagy előnyök mellett kétségtelenül meg vannak ezen rendszernek a maga fogyatkozásai is. Ilyen fogyatkozás pl. hogy a rendes bírói ellenőrzés rendkívül bonyodalmas, nehézkes s olyan szinte elviselhetetlenül drága, hogy az ellenőrzésnek ezt a rendszerét csakis a világ leggazdagabb nemzete, az angol alkalmazhatja. Ehhez járul, hogy a rendes bírói ellenőrzés a közigazgatási szakképzettség hiánya miatt sokszor nagyon is fogyatékos s az állam vagyoni felelősségének hiánya következtében nem egyszer teljesen illuzórius. Mi az angol rendszernek ezen gyakorlati fogyatkozásait – csak jelezhetjük; – s tüzetesebben csak egy olyan káros hatásra mutatunk rá, amelyet az angol rendszer az elméletre, t. i. a közigazgatási jog létének *felismerésére* s a közigazgatási jog *tudományos* művelésére gyakorol.

Mint láttuk, az angol forradalmak a különleges angol jogi világnézet következtében nem fektettek súlyt arra, hogy a nemzeti szabadságot úgy mint a franciák, s a nemzeti függetlenséget, úgy mint mi magyarok *törvénybe* foglalt deklarációk vagyis az emberi jogok s a nemzeti függetlenség becikkelyezése útján biztosítsák. A gyakorlati élet tanulságainak hatása

¹ Gerland: Englische Gerichtsverfassung. 826 – 838. old.

² Koelreutter: i. m. 163. old.

³ U. o. 203., 204. old. – Gerland: i. m. 824. old.

alatt abból indultak ki, hogy zsarnokság esetén mindig fognak akadni olyanok, akik a zsarnokságnak ellenszegülni, eszközeit, a törvénysértő tisztviselőket perbe fogni, vagy pedig a saját perbefogatásukat kikényszeríteni képesek lesznek. Ha akadnak ilyen angolok s lesz olyan független és pártatlan bíróság, amely pereikben eljár, akkor lesz szabadság is; - az ellenkező esetben, hiába minden törvényes deklaráció, szabadság mégsem lesz. Ez az oka, hogy az angolok egyszerűen törvénybe iktatták a bírói függetlenség és pártatlanság biztosítékait s a *polgárookra* bízta, hogy a szabadságot, *mint örökös munka és küzködés eredményét* kivívják és fenntartsák s ebből a célból jogaik megsértése esetén bírói döntést eszközöljenek ki. Az angol nemzeti szabadság a rendes bíró előtt ezer és ezer esetben megvédelmezett egyéni szabadságon, a bírói precedenseken épül fel, s jogilag mind a két szabadság mint bíróalkotta *esetjog* jelentkezik. Innen az a sajátságos *gyakorlatias* felfogás nemcsak a magán, hanem az alkotmányjog terén is, hogy jognak csak azt a jogszabályt tekinthetjük, amelynek tiszteletben tartását *bíró előtt ki lehet kényszeríteni*. S innen az a sajátságos és meglepő tény, hogy az angol alkotmányjogi és közigazgatási jogi elvek igazolásául az angol jogtudósok folytonosan bírói ítéletekre, a korona által, avagy a korona ellen indított elvi jelentőségű perekre hivatkoznak.

Természetesen az alkotmányjognak és közigazgatási jognak is vannak olyan szabályai, amelyeknek tiszteletben tartása érdekében *per indítani nem lehet*. - Ilyen pl. az a szabály, hogy az alsóházban leszavazott miniszterium köteles lemondani; - hogy a leszavazott kabinet az alsóházat feloszlata, az országra hivatkozhatik; - hogy az általános választáson elbukott kormány köteles lemondani; - s hogy a parlamentet másodszor feloszlalni nem lehet; stb. Minthogy ezen szabályok tiszteletben tartását bíró előtt per útján kikényszeríteni nem lehet, - Dicey szerint ezen szabályok nem jogszabályok, hanem *csak alkotmányos egyezmények* még akkor is, ha törvénybe vannak foglalva. Az alkotmányjog anyagába ezen egyezmények, mint a politikai morálnak pusztán konvencionális szabályai, - tulajdonképpen bele sem tartoznak; az alkotmányjog tulajdonképpeni anyagát a nemzeti szabadság igazi alapjai, a *bíró előtt érvényesíthető jogszabályok* s az ezekre vonatkozó elvi jelentőségű ítéletek *alkotják*.¹

Az egyéni és a nemzeti szabadságot azonban - mint láttuk - minden olyan kiváltság veszélyezteteti, amely valakit, különösen közfunkcionáriust a rendes bíróság joghatósága alól kivesz s *különleges bíróság* elé utal.

Alapelv tehát, hogy bárkivel szemben kelljen bármiféle jogszabály tiszteletben tartását kikényszeríteni, oltalmat csak *egyfajta bíróság, a rendes bíróság nyújthat*. A jogot ennél fogva teljes egészében a rendes bíró alkalmazza s a törvény korlátai között *esetjog* alakjában alkotja is, úgy, hogy a bíróalkalmazta jog megbonthatatlanul *egységes egésznek* tűnik fel.

Senki ezt az álláspontot merevebben nem érvényesítette, mint Bentham tanítványa, John Austin, aki hazájában „A tételes jog bölcselete” című munkája révén egy új irányzatnak az analitikus jogtudományi iskolának lett a megalapítója. Austin szerint a jogot nem lehet széjjelzaggatni különböző ágakra, pl. magán- és közjogra. Nem lehet azért, mert egy

¹ Dicey A. W.: Bevezetés az angol alkotmányjogba, V. kiadás. 22, 26, 29, 36, 340-342. oldal.

bizonyos szempontból minden jogszabályt lehet magánjogi szabálynak s egy más szempontból minden jogszabályt lehet közjogi szabálynak tekinteni. Közjog és magánjog tehát csak *szavak*, amelyeket a tudományból számítani kell. S ha e két elnevezés közül a közjogot vesszük, a valódi értelemben vett közjog azon jogszabályok összessége, amelyek az alattvalók *politikai kondícióira, politikai állapotára vonatkoznak*. Épp ezért szerinte a közjogot *a személyek tanában, a személyek egyéb vonatkozású állapotaival* együtt kell előadni.¹ Felesleges ezen elmélet tarthatatlan voltát bizonyítani. Elég lesz, ha rámutatunk arra, hogy Austin ugyanazon egységes jogi világnézetbe esik vissza, amelyet még Blackstone és Hale képviselt; -- s mivel a jognak ezen egységes egészén belül szükségképpen a fejlettség legmagasabb fokán álló évezredes múltú magánjog lesz az uralkodó planéta, természetesen visszaesik a jognak egyoldalúan magánjogias felfogásába. Ez azonban a közigazgatási jog létének tagadására vezet.² S tényleg Dicey, Anson, Hatschek, Eedlich és mindazok, akik az ő nyomdokaikon járnak, tagadják, hogy Anglia joga több ágra válna szét; tagadják, hogy ismerne külön magán- és külön közjogot; tagadják, hogy ismerné a közjognak azt az ágát, amit mi a kontinensen *közigazgatási jognak nevezünk*. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy Pollock, Lightwood, Stimson, Holland s az angol jogi írók ifjabb nemzedéke s különösen az amerikaiak, újabban mind felelevenítik az elődeik által olyannyira elhanyagolt köz- és magánjog féle megkülönböztetést s a közjogot alkotmányjogra, közigazgatási jogra és büntető jogra kezdik szétválasztani,³ akkor el kell ismernünk az összehasonlító közigazgatási jogtudomány egyik legkiválóbb képviselője t. i. Goodnow okfejtésének a helyességét, aki az angol álláspont tarthatatlan voltát a következő gondolatmenettel igazolja:

„Alig van angol vagy amerikai jogász, aki a közigazgatási jognak, mint a jog külön ágának a létét és létjogosultságát elismerné. Ezzel szemben tény, hogy Angliának mindig volt és most is van kontinentális értelemben vett közigazgatási joga, sőt a jognak ez az ága többel járult hozzá az angol-szász faj politikai fejlődéséhez, mint a jognak bármelyik más ága. Azokkal szemben, akik ezt a tényt el nem ismerik s a közigazgatás szerveire is az egységes jognak s ezenbelül a magánjognak a szabályait akarják alkalmazni s a közigazgatási tisztviselőt is a rendes bíró ellenőrzésének akarják alávetni, – Goodnow elismeri, hogy kivételesen fordulhatnak elő esetek, midőn a magánjog alkalmazása s a rendes bíró hatásköre közigazgatási szervekkel szemben is indokolt. Ez az eset forog fenn mindannyiszor, valahányszor az állam mint magánjogok alanya, mint fiskus szerepel. . . . De már ekkor ismódosítani kell a magánjog szabályait, még pedig azért, mert a magánjogi jogviszony egyik alanya gyanánt az állam szerepel. . . . Még inkább el kell távolodnunk a magánjog szabályaitól, sőt egyáltalán nem is alkalmazhatunk magánjogi elveket, ha az állam, mint a legfőbb hatalom megtestesítője, mint szuverén lép fel s számot tartva engedelmisségünkre, tulajdonunk és egyéni szabadságunk egyes töredékeinek feláldozását követeli. . . . Lehet-e túrni, hogy az állam ebbeli követeléseinél önkényűen járjon el? Nem kell-e arra törekednünk, hogy a jog uralma az állammal szemben ekkor is érvényesüljön? Ezt csak

¹ Idézi Koelreutter: i. m. 213. old., 1. jegyzet.

² Dr. L. Spiegel: Die Verwaltungsrechtswissenschaft 155. old.

³ Koelreutter: i. m. 214. old., 1. jegyzet.

úgy érhetjük el, ha az állam diszkrecionális hatalmát korlátok közé szorítjuk. S mi más a közigazgatási jog, mint e korlátok összessége? A jognak ez az ága lényegesen különbözik a magánjogtól. Emebben a szerződés és a kártérítés játsszák a főszerepet, amabban csak akkor lehet róluk szó, ha az állam magánjogok alanyává, fiskus-sá lesz. Ha ellenben az állam mint közhatalom lép fel s adót szed, vagy tisztviselőt alkalmaz, szerződésről beszélni sem lehet. Az adó nem magánjogi értelemben vett adósság s a reá vonatkozólag keletkezett jogvitákat nem lehet a magánjog szabályai szerint elbírálni. Az állam az ő tisztviselőivel szemben nem munkaadó s a tisztviselő nem munkás s a kettejük közti viszonyra a magánjogot alkalmazni ismét lehetetlenség. S Goodnow szerint az amerikai bírói gyakorlat tévedései bizonyítják, hogy az ilyen természetű közigazgatási jogviták eldöntését a magánjogias gondolkodású rendes bírakra bízni nem a legszerencsésebb gondolat.”

Акik mindezeknek az igazságát be nem látják s a jog egységét hirdetve, közjogi viszonyokra is magánjogi elveket akarnak alkalmazni, azoknak Goodnow szerint nem a mai demokrácia, hanem a régi feudális állam az ideáljuk.¹

Hogy az angol jogászok ezeket az igazságokat elfogadni egész a legújabb időkig nem akarták, annak két magyarázata van. Az egyik az angol jogászok érzéketlensége a jogszabályok rendszerbe foglalása, az osztályozás iránt, más szóval az angol jogtudomány fejletlensége. A másikon Dicey-nek, az angol közjogi irodalom egyik legnagyobb tekintélyének a befolyása. Dicey ugyanis a kontinentális állam típusául Franciaországot tekintette s épp ezért a francia értelemben vett közigazgatási jog volt az, aminek, mint kontinentális közigazgatási jognak létét Angliában tagadta. Dicey-nek azonban s azoknak, akik az ő befolyása alá kerültek, megvan a maguk mentsége. Dicey azért tartotta a francia közigazgatási jogot a kontinentális közigazgatási jog típusának, mert a közigazgatási jog, mint a jognak külön önálló ága tényleg Franciaországban alakult ki legelőbb s itt vált legelőször önálló feldolgozás tárgyává, itt született meg mint külön autonóm tudomány.

Hogy hogyan és miképpen, erre csakis a francia közigazgatási jog története adhatja meg a választ.

¹ Goodnow: i. m. I. k., 6 – 18. old.

Részlet szerzőnek: „A közigazgatási jog és a közigazgatási jogtudomány kialakulása” c. tanulmányából, amely teljes egészében a Budapesti Szemlében fog megjelenni. A II rész a francia, a III rész a német, illetve a porosz, a IV. rész a magyar közigazgatási jog kialakulásáról szól.

Világtörténet és magyar történet.

Írta: SZEKFÜ GYULA.

Tudományos életünknek a trianoni korszakban providenciális talpraállítóját és újjászervezőjét ünnepelve, legyen szabad éppen a tudományos élet s közelebbről a felsőbb oktatás egy aktuális kérdésére irányítani a figyelmet.

Abból az alkalomból, hogy egyetemeken több történeti tanszék gazdát cserélt, a közéleti diskuszióban többszörösen felmerült a vád, hogy a magyar történettudósok között nincsen többé olyan, aki a világtörténelem terén nevezetesebb munkát alkotva, az egyetemes történeti katedrákat joggal, méltóan tölthetné be. Ha jól emlékszem, az egyik ilyen vádló hang egyenesen úgy formulázta meg a tételt, hogy nincsen magyar hisztórikus, aki az egyetemes történetet bármi kicsinyke kis eredménnyel is előbbre vitte volna. A tétel következése természetesen szégyenkezés hátramaradott voltunkon és a magyar történettudósi nemzedék alacsonyrendűségének kimutatása.

Nem szólva arról, hogy egy nemzedék hátramaradottsága mindig csak az előző nemzedék kötelességteljesítésbeli mulasztásainak lehet a rezultánsa, a jelen esetben oly nemzedéké, amely a békekorszakában, anyagi és szellemi nyűgtől mentesen fejthette ki hosszú évtizedeken át működését; nem szólva tehát a fenti tételnek ezen, egyedül a közelmúltat megterhelő következéséről, maga a tétel az, melyet talán érdemes lesz némi gyakorlati tanulság kedvéért szemügyre vennünk.

A magyar történetírók során végigtekintve, a kiemelkedő egyéniségek közt kizárólag olyanokat találunk, akik nem egyetemes történettel, hanem magyar történettel foglalkoztak. Az egész magyar sorozat kivétel nélkül ezt a jelenséget tünteti fel a legrégebb koroktól kezdve a mai napig. A nemzeti krónikának és Anonymus művének ma még ismeretlen középkori szerzői magyar tárgyat dolgoztak fel, a hazai történet lefolyását kutatták, annak eseményeit foglalták egybe csak úgy, mint követőiknek hosszú, évszázados sora, Turóczy Jánoson, Forgách Ferencen, Szamosközy Istvánon, Cserey Mihályon, Pray Györgyön, Katona Istvánon, Jászay Pálon, Szalay Lászlón, Horváth Mihályon át a napjainkban működő történetírókig. Túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy ami szorgalmas munkát, világos pillantást, szellemet és mély értelmet csak beleölt a magyar nemzet a múlt tanulmányozásába, annak hasznát egyesegyedül a hazai történet, a magyar történet látta. A magyar vonatkozástól elszakított, úgynevezett egyetemes történeti termékek mindenkor, a legújabb időkig is alig emelkedtek felül a kompiláció, az idegen munkákból való kivonatolás, összeszerkesztés színvonalán. És a hazai történettudományt mindenkor a magyar tárgyú termékek vitték előbbre, ezek nyújtottak módszerben, anyagban,

tárgyalási módban és stílusban újat és nagyot, sohasem az idegen, nem-magyar történettel foglalkozó munkák.

Tévednénk, ha ebben valami magyar specialitást, avagy a magyar nép érdeklődési körének korlátolt voltát, nyolcszáz esztendő magyar tudósainak kényelemszeretetből eredt elmaradottságát látnánk. Így volt ez mindenütt, minden népnél, mely eljutott a fejlődés azon fokára, hol saját történetét képes végre problémának tartani. A Mezopotámia és a Nílus vidékén fennmaradt történeti emlékek, feliratok és gyűjteményeik mindenkor az illető nép, az illető uralkodó saját, hazai történetét tárgyalják. Az ószövegség bibliai története is a zsidók nemzeti eseményeit mondja el. Herodotos, Thukydides a görögök múltját beszélték el, Livius és Tacitus örök témája az örök Kóma volt, toursi Gergely a frankoknak, freisingi Ottó a németeknek történetét írta meg. Firenze hisztérikusait az ő városuk története érdekelte és a nagy nyugati nemzeteknek modern történetírása mindenkor nemzeti, hazai történetírás volt. A XIX. század francia fejlődésének fokozatait „Franciaország történetei” jelzik Michelet-től egész Lavisse-ig. Macaulay műve szintén hazai történet s magának Banké-nak, a soha felül nem múlható, széles látókörű mesternek is legtekélyesebb munkái a német történettel, a német reformációval, Poroszország változásaival foglalkoznak.

Kivételek vannak, de csak igen kis számban. Ilyen Carlyle-nak francia forradalomtörténete, ilyen Sorel munkája, ilyen Jakob Burkhart-nak egész munkássága. De éppen Jakob Burkhart vezet el bennünket a világtörténet és hazai történet egymással szembevetett két kategóriájától. Sem a renaissance kultúrájára és műtörténetére vonatkozó fejtegetései, sem pedig antiliberalis történetfilozófiája – mindkettő korszakalkotó az európai szellem történetében – nem skatulyázhatók be egyik kategóriába sem, mert tulcsapva rajtuk azon tudományos diszciplína termékei, melyet ma szellem- és gazdaságtörténetnek, régebben egyszerűen művelődéstörténetnek volt szokás nevezni. Ha szabad kissé elavult képet alkalmazni, a világtörténet és hazai történet egyképpen hosszmeteszét adják egy-egy tényorosozatnak, a kultúrtörténet azonban keresztmeteszét. Már Voltaire sem vetette alá magát a világ- és a hazai történet korlátainak, amikor a nemzetek erkölcséről és szelleméről írt „kísérletében” mindkettőnek határain átlépve, a morális fogalmakat és érvényesülésüket a népek múltjában és jelenében egyformán vizsgálat alá vette. Példáját követi úgy a modern gazdaság- és társadalomtörténet, mint a szorosabb értelemben vett szellemtörténet. Sombart-nak „kapitalizmusa” és a zsidóság gazdasági szelleméről szóló munkája nem világtörténet és nem is hazai történet, de mindkettőből igen sok van benne anélkül, hogy e két kategóriába beilleszthető volna. Ugyanez áll pl. Meinecke-nak az államraisoit illető fejtegetéseire, melyekben olasz, francia, német gondolatok és tények elemzése taláthatók, ismét anélkül, hogy valóságban világtörténeti munkának minősíthetők. Gondolatok, szellemi irányok, gazdasági berendezések története kétségtelenül hozzátartozik az emberiség történetének egyetemes ismeretéhez; az is bizonyos, hogy azoknak művelése, eredményes feldolgozása alig lehetséges egyes népek- és nemzetekre korlátozódás mellett, de éppen ez mutatja, hogy itt, a szellem- és gazdaságtörténetnél olyan jelenségekkel állunk szemben, melyek a világ- és hazai történet alternatívájánál alapjukban véve indifferensek.

Tudjuk, a gazdaságtörténetnek vannak képviselői, kik a saját diszciplínájukat tartják a történettudomány központjának, sőt egyetlen

lehetséges formájának; hasonló pretenziókat hallunk manapság a szellem-történet némely szélső perifériáiról is. De sokkal inkább hinnünk kell az emberi természet, emberi élet s ennél fogva az emberi történet egységes voltában, semhogy ily egyoldalú túlzásoknak áldozatul vehetnénk tudományunkat. Szellemtörténet és gazdaságtörténet csak részleges diszciplínák, segédeszközök a történet igen fontos problémáinak megoldásánál, amint hasonlóan segédtudomány a jogtörténet, művészettörténet, irodalomtörténet, archeológia, diplomatika és a többi, régóta elismert „történeti segédtudomány”. Amennyiben tehát azt látjuk, hogy a történetirodalom széles mezején a nemzeti határokat átlépve művelik a szellem-, gazdaság-, művészet-, régiség-történetet, ez a jelenség még mindig nem olyan érdekű, mintha valaki a saját nemzete köréből kilépve, azt végképp elhagyva, egyenesen az idegenek története iránt érdeklődve dolgoznék. A felsorolt segédtudományoknál nem annyira a történeti fejlődés mikéntjéről, az emberi történés nagy folyamatáról van szó, mint inkább egyes pontosan körülírt tárgyak ismeretéről, eszmékről, gazdasági berendezésekről, erkölcsökről, jogszokásokról, melyeknek speciális feldolgozása után illeszthető be az így nyert eredmény azon nagy történeti szintézisekbe, melyeket világ- és hazai történetnek nevezünk. Bármennyire hatalmas, önmagától, saját módszerétől függő tudomány legyen is pl. a művészettörténet, archeológia vagy jogtörténet és bármily szabadsággal emelkedjék is fel saját köreiből a szintézis magaslatára, az emberi történetnek, a specifikus történetnek csak tanulságokat, adatokat, matériát szolgáltat az összefüggések legmagasabb sorozatainak rekonstruálásához.

Ha tehát a világ- és hazai történetet ilyen magasabb piedesztálra állítjuk és az itt elősorolt segédtudományoktól eltekintünk, úgy igazán rendkívül csekély számú esetet tudunk, amikor egy-egy jelentősebb, igazi haladást jelentő munka a nemzeti határok túllépése útján állt volna elő. Sőt a magukban véve ritka esetek egy része is megmagyarázható a nemzeti vonatkozásokból. Tacitus Germaniájáról iskolai igazság mondja, hogy benne nem a barbárok történetét akarta megírni, hanem Róma történetének, hogy úgy mondjuk, egy segédeszközét, a római erkölcsöknek egy tükörképét nyújtotta. Carlyle a francia forradalmat szintén angol érdeklődéssel, angol célból és szándékkal írta le; ha a francia forradalom nem vált volna oly hatalmas élménnyé az angol nép számára, úgy aligha írta volna meg történetét. Ugyanezen nemzeti vonatkozások állapíthatók meg a görög és római történetnek modern feldolgozásaiban. A régebbiek antikvárius, archeológikus, vagy jogtörténeti szempontból fogtak hozzá a görög és római élet kutatásához, munkáik ehhez képest a segédtudományok színvonalán maradtak. A nagy történészeket azonban Grote-től Mommsen-ig és Ferrero-ig az a tudat vezette, hogy Hellasz és Róma kultúrája felfejtésénél a saját koruk és saját nemzetük lelki szövedékének legelső és tán legértékesebb szálaira akadnak. Bismarck nagy ellensége, Mommsen, Julius Caesar arcában olyan vonásokat nézett szeretettel, melyeket saját korában nem tudott, nem akart elismerni, de éppen ezért szerette őket a múltban, a rég elmúlt rómaiaknál.

Vegyük ehhez, hogy a felsorolt történetírók, kik a nemzeti határokat szétrobantva művelték tudományukat, mindnyájan hatalmas, istenadta géniuszok voltak, akiket tehát úgysem lehetne követésre való példának állítani egy elméleti megbeszélés alkalmával. Jellemző, hogy a legnagyobb világtörténetíró egyúttal a legnagyobb eddig élt történetkutató is volt. Ranke történettudományi oeuvre-je egyedülálló, csakis az illető korszakban,

az akkori módszerrel és kútfőkkel megvalósítható vállalkozás volt, mely a kedvező viszonyok közt is csak azért jöhetett létre, mivel a legnagyobb géniuszok egyike állott szolgálatába. Ha tőle eltekintünk, a szorosán vett világtörténet művelői közt manapság csak specialistákat, bizonyos témakörnek szakszerűen kiművelt munkáit találjuk.

A kiindulópontunkat képező tételt ezek szerint a reális viszonyok tekintetbevételével így kellene megformulálni: Magyarországon nincsenek a hazai történeten kívül álló, egyetemes történeti tárgyköröknek specializált tudósai. Ennek a tételnek igazságát bizonyos, a fentiekből folyó korlátozással, valóban el kell ismernünk. A korlátozás a segédtudományok gyűjtőszava alá vett diszciplínára vonatkozik, mert hiszen még a rossz-akarató szemlélő is kell, hogy elismerje archeológiai, művészettörténeti, diplomatikai, jogtörténeti kategóriáknak nálunk is létezését, sőt európai színvonalon voltát. Ezen ágakhoz kell számitanunk a középkor történetét is, melyben a segédtudományok: diplomatika, kútfőkritika, egyháztörténet, jogtörténet sokkal nagyobb szerepet játszanak, semmint a szinte végtelenbe terjedő újkori történetben. Ami nálunk hiányzik, az, mondjuk, az angol forradalmak történetének szakembere, az, például, az orosz történet specialista, avagy az aragon, akár a svéd történet speciális kutatója és feldolgozója. Ezt elismerve, két kérdésre kell feleletet adnunk: az egyik, mi az oka, hogy ily specialisták nincsenek közöttünk s a másik, vajjon szükségünk van-e ilyen szaktudósok kiképzésére.

Az első kérdésre könnyen megfelelhettünk, ha a hozzánk közelálló német tudomány specialistáinak kiképzési módjával tisztában vagyunk. Vegyük például az egyik jőnevű orosz történeti specialistát, akinek tan széke és virágzó intézete mindjárt szomszédságunkban, nyugati határunkon van. Ez a tudós egyetemi tanulmányait elvégezve, több éven át tartózkodott részben államköltségen, részben főrangú mecénások segítségével Oroszországban, ahol nemcsak a nyelvet és viszonyokat tanulmányozta, hanem a levéltárak anyagát is átnézte, sőt már ekkor megkezdte a későbbi intézete számára orosz könyvek vételét. Visszatérve, külön rendkívüli tan széket állítottak fel számára s ami fontosabb, a főúri pártfogó hatalmas szakkönyvtárat vétetett vele össze Oroszországban és azt az új kelet-európai történeti intézetnek adományozta. Így született meg az illető egyetemen egy minden szükségessel felszerelt specialista történeti intézet, mely azóta évek óta vonzóerőt gyakorol a keleti, balkáni és egyéb szláv történettudóknak. Több példára talán nincs is szükségünk, ez is eléggé mutatja, hogy világtörténeti specialista *nem születik*, hanem csak igen sok kedvező körülmény összejárásával *lesz*, válik azzá. Itt a következő momentumok fontosak: 1. az illető szakembert már fiatalon, kezdő korában kiválasztani és külföldi kiképzését ebben az irányban bőségesen elősegíteni; 2. egyetemi tanulmányai befejezése után olyan állásba helyezni, hol tanulmányainak élhet és minél többször, minél szabadabban visszatérhet azon területre, melynek történetében specialistává képződött; 3. tanulmányai folytatására szakkönyvtár, bizonyos önállóságot biztosító kutató-intézet és, nem utoljára, tanítványok szükségesek neki. Ahol mindezen körülmény összetalálkozik, ott valóságban felvirulhat a hazai történettől elválasztott egyetemes történeti speciális kutatás.

Áttérve hazai viszonyainkra, nem szükséges megokolnunk azon kijelentésünket, hogy ezen kedvező körülmények nálunk éppenséggel nem találhatóak meg. Ameddig az állam gazdag volt és legalább anyagiakról gon-

doskodhatott volna, a vezető tudományos körökben sajnálatosan hiányzott az ilyen kiképzés, kiválasztás és egyéni kezelés iránt az érzék. Ma pedig, amidőn az érzék megvolna, koldusszegény az állam és tőle még a feltétlenül szükséges áldozatok is alig várhatók. Igaz, a fenti példában is a kiképzésnek, könyvtárvételnek, intézetalapításnak legtöbb költségét egy magános mecénás, véletlenül egy herceg viselte, akinek nemcsak vagyona és jóakarata, de mi fontosabb, műveltsége is megvolt ahhoz, hogy ily értelemben realizálható tervet felkaroljon. Nálunk bizony illúzió volna hasonló esetet elképzelnünk.

Ha már most hazai viszonyaink között a specialista kiképzésnek nyugati módja, az egyetlen eddig bevált mód, teljességgel lehetetlen nemcsak ma, de lehetetlen volt az egész utóbbi félszázad alatt, úgy senki sem fogja ebben a dologban éppen a szakembereket, a magyar történet-tudomány munkásait mulasztással vádolni, akik az utóbbi évtizedekben maguktól nőttek fel, állam és tanáraik gondozásától nem bátorítva s az egyetemet elhagyva, tudományos és anyagi téren teljes elhagyatottságban keresték útjaikat. Ilyen mostoha viszonyok közt valóságos szerencse, hogy a közeli anyaghoz nyúltak és nem gyürköztek neki Cromwell vagy Washington történetének, melyet specialista kiképzés híján úgysem tudtak volna másként, mint közönséges kompiláció útján elkészíteni.

Az első kérdésre ily lehangoló választ nyerve, próbálkozzunk meg a másodikkal. Vájjon kívánatos-e, hogy e téren változás legyen; vájjon szükségét érzi-e hazai tudományunk annak, hogy specialista szakemberek képeztesse ki, akik a francia forradalom történetének művelésében a franciákkal, a német történetében Below-val és Lamprechttel, az aragoniban Finké-vel versenyezzenek? Nem hiszem, hogy e kérdésre nagy-zási hőbort veszedelme nélkül igenlő választ adhatnánk. Hazai tudományunkban magában is oly sok és oly sürgető a tennivaló, s viszont oly kevés a képzett és munkabíró erő, hogy világtörténeti specialisták kiképzése mai viszonyaink közt haszontalan fényűzés, a meglévő erők elpazarlása, fenn az ernyő nincsen kas-politika lenne.

Amiből azonban távolról sem következik, hogy a múlt korszakból reánk hagyományozott állapotokkal megelégedjünk és tovább ne haladjunk a néhány év óta megkezdett javulás útján. A trianoni Magyarország emberei mindennél inkább rá vannak utalva az európai történeti összefüggések ismeretére, amint hogy manapság az egész földkereken is hiába keresnénk olyan népet, mely tisztán magában, a többtől elszigetelten, nemzetközi kapcsolatok és azoknak ismerete nélkül élhetne. Nemzetünk mai helyzete parancsolóan követeli a hazai történet külföldi kapcsolatainak, nemzetközi rugóinak felfedezését és ez a kétségtelenül érezhető szükséglet az, melyre való tekintettel a világtörténetnek művelése s ezzel kapcsolatban legfelsőfokú oktatása is átalakítandó volna.

Hazánk határai közt a világtörténet évtizedeken át nem volt egyéb, mint kuriózumok alacsonyrendű gyűjteménye, vagy nem kevésbé alacsony kompiláció. Hogy ez a tudomány még az utódnevelést is elmulasztotta, az tulajdonképpen örvendetes dolog, most pedig, a régi és új határán, tudományunk csak köszönettel tartozik azoknak, akik az önfeláldozás nem csekély mértékével vállalták az átmenet alatt a hiány kitöltését. A változás a jövőre nézve már most előkészítendő és ennek alapelve kell, hogy azon a fent felismert tényen nyugodjon, mely szerint az igazi történetírás, néhány igen nagy géniusz munkájától eltekintve, mindenkor nemzeti, hazai tudomány volt.

Ebből következik a jövőre nézve: a magyar fejlődéstől távol eső fejlődési sorozatok a priori is elmellőzhetők, háttérbe szoríthatók. Annál inkább, mivel a világtörténet művelője vagy docense a jövőben sem lesz képes ilyen távoli területeken önálló kutatási eredményeket produkálni. Bármily-hasznosnak tartjuk is, ha egy tudományosan képzett, gondolkodó, tapasztalt fő, a legjobb irodalom alapján mintegy madárperspektívából tájékoztatja hallgatóit a spanyol, angol, amerikai, skandináv történet lefolyásáról, a világtörténet művelése a távolabbi jövőben erre nem alapítható állandóan. El kell jönnie az időnek, amikor a szakhallgatóság maga készül nem magyar nyelvű kézikönyvekből. Bármily utópisztikusán hangozzék is egyetemi ifjúságunknak sajnálatos idegen nyelv tudatlanságában: előbb-utóbb újra el kell érnünk, sőt túlhaladnunk azt a magaslatot, amikor a háború előtt az angol történetet Green könyvéből, a franciát Lavisse, Aulard-ból, a németet Ranke, Treitschke, Lamprecht-ből tanulták. Amit akkor az egyetemről többé-kevésbé független tanárképzés a jelölteknek, sajnos, igen korlátolt számánál el tudott érnei, mert el *akart* érnei, – ez a hirtelen meg szakadt kísérlet néhai Mika Sándor nevéhez fűződik, – azt kell, hogy most a felső oktatás minél nagyobb számra nézve, minél teljesebben kísérelje meg. A világtörténeti anyag e távolabb eső részeinél a tanárnak inkább útmutatás és személyes számonkérés lehetne feladata, melyet hatásosan egészíthetnének ki más szakon hallgatott összefoglaló előadások az európai ideák történetét illetően: így francia részről a racionalizmus és forradalmi ideák, németről szintén a felvilágosodás és a romantika, olaszról a renaissance dól-gában. Az oktatás ezen fokán a tanár egyrészt irodalmi tájékoztatást fog nyújtani, másrészt pedig tömör összefoglalásokban domboríthatja ki a tőlünk távolabb élő, de a saját középeurópai történetünkkel párhuzamos nagy nyugati problémákat, minők pl. a hollandus, angol, francia forradalmak, olasz, francia, angol renaissance, reformáció, angol alkotmány stb.

Ha mind ez így megvalósítható volna, minek elmellőzhetetlen előfeltétele a hallgatóság nyelvismerete és otthoni olvasáskészsége, akkor a tulajdonképpeni világtörténetet, amelyben a hallgató speciálisan kiképzendő, könnyen lehetne korlátozni a hazai történettel összefüggő területekre. És itt magától adódik két nagy kulturkör. Az egyik tőlünk nyugatra elterülő, a középeurópai, mely a németből és másodsorban az olaszból tevődik össze. A legutóbbi négyszáz év alatt, mint jól tudjuk, kapcsolatban voltunk Ausztria útján a Németbirodalommal és annak kultúrájával, a Habsburgok olasz birtoklása és a katholicizmus által pedig Olaszországgal. Nemzeti történetünk megértéséhez feltétlenül szükséges volna tehát a Németbirodalom politikai változásainak pontos oktatása, Miksa császár és a mainzi érsek alkotmányreformjától kezdve a bismarcki és wilhelminus, sőt post-wilhelminus, köztársasági Németországig és elmellőzhetetlen a német és ausztriai protestantizmus, a német és ausztriai ellenreformáció ismerete, nem kevésbé az osztrák örökös tartományok politikai berendezéseinek, kulturális fejlődésének tanulmánya, Ausztria olasz érintkezéseinek, Lombardo-Velence osztrák korszakának, az olasz risorgimento-nak minél pontosabb, minél részletesebb megismerése. Az osztrák tartományok társadalmi fejlődése, a jobbagység, polgárság és nagybirtok, nagytőke kérdése, Bécs központi gazdasági problémája, mind ez szükséges úgy a magyar történet megértéséhez, mint a mai bonyolult gazdasági és politikai problémák közt való eligazodáshoz.

Nem kevésbé fontos a másik, a keleti kulturkör ismerete, melyet

a német-olasszal szemben szlávnak is nevezhetünk, olyképpen, hogy az inkább nyugati cseh és a nem-szláv oláht is hozzászámítjuk. A magyar állam széles területein Trianon keserves parancsából ezek a népek uralkodnak most, ezek a népek a mi örökös nyugtalan szomszédaink, akiknek kifejlődéséről nemcsak nagyközönségünk, de még szakembereink nagy többsége sem bír elegendő tájékozással. De itt nemcsak a közvetlen szomszédokról van szó. Mögöttük ott áll a nagy orosz nép az ő specifikus, az európaiktól annyira eltérő törvények szerint fejlődő kultúrájával, melynek a mi sorsunkra lehetséges befolyását már száz évvel ezelőtt világosan felismerte Wesselényi Miklós. Tudtuk, hogy jövőnket irányítani fogja, de a század második felében már jelenünkbe is benyúlt az „Északi kolosszus”; megismerésére mégsem tettünk lépéseket. Manapság, amidőn soha sem tudjuk, melyik pillanatban lesz közvetlen szomszédunk és ezáltal sorsunknak épp oly hatalmas irányítója, amilyen volt, a közvetlen határok mellett, a nagy Németország és Törökország; ebben az aktuális helyzetben valóban nem szükséges részleteznünk, minő fontossága volna az orosz és általában keleti, meg balkáni szláv történet és kultúra általánosabb tanulmányának.

Csak egy, bennünket egészen közélről érdeklő pontot legyen szabad érintenem. Mindnyájan tudjuk, személyes érintkezésből úgy, mint az irodalmat figyelemmel kísérve, hogy a cseh, oláh és szerb történetkutatóknak igen nagy száma ismeri a magyar nyelvet, s ezen nyelvismerete segítségével hazai tudományunk termékeit részletesen és szívesen felhasználja, természetesen a saját céljai szerint. Ezzel össze kell kapcsolnunk azt a hasonlóképpen közismert tényt, hogy szomszédjaink kitűnően megszervezett nyugati propagandájukban folytonosan felhasználják a történetirodalmunktól felszínre hozott adatokat és tanulságokat, ami annál kevésbé csodálható, mivel a történeti kutatás náluk most alig egyéb, mint a politikának itt szurtos, másutt kendőzöttképű szolgálója. A magyar történetkutatás eredményei így módon kerülnek ellenséges megvilágításban, ellenséges célok szolgálatában a nyugati hatalmasok elé. Ez ellen csak tüneti kezelés, az egyes támadásoknak esetről-esetre való, többnyire elkésett visszautasítása lehetséges addig, amíg a cseh, oláh, szerb kultúra és történet a legtöbb magyar kutató és publicista számára talán még inkább terra incognita, mint akár Japán vagy Kína viszonyai.

Ebből a szempontból történettudományunk hátramaradott volta különösen a nyelvészettel való összehasonlításból tűnik ki. Amíg ellenségeink nyelvi és irodalmi konstrukcióit nyelvészeink és általában filológusaink rögtön kellő világításba tudják helyezni, amíg a cseh, oláh, szerb irodalom minden egyes offenzív kísérletéről, mellyel ez a reá nézve hátrányos történeti multat meghamisítani igyekszik, nyelvészeink első kézből értesülnek és az ellenlépéseket az ellenfél publikációinak teljes ismerete alapján tehetik meg, addig a történetirodalmi támadások hónapokon, sőt éveken át is cáfolatlanul, visszautasítás nélkül maradnak, és ha végtére, kivonatos fordítások útján tudomást is szereznek róluk szakköreink, elkésett válaszuk nem a teljes idevágó materiák kihasználása, hanem ismét csak excerptumok, töredékes fordítások, néha bizony „on dit” alapján készülhet el. Éppen, mert ezekre a tárgykörökre alig vannak specialistáink, s akinek megvolna a külön kiképzése, nem azon a helyen áll, ahol leginkább alkalmas volna. Meglévő csekély erőink ezen a téren is szervezetlenül, kihasználatlanul hevernek.

Mindezen hiányokon a világtörténeti katedrák igénybevételével lehet

majd segíteni. Legelsősorban fel kellene világosítani, egyszerű, folyamatos kurzusok útján, a világtörténet iránt érdeklődő ifjúságot az itt érintett német-olasz és szláv kultúrkörök történeti problémáiról. Nem képzeljük el, hogy a pánszlávizmus ismertetése, vagy a germanizáló törekvések rajza, a bécsi kormánytól kezdve az alldeutschok különböző szervezetéig, egész a most feloszlott Deutscher Schulverein-ig, ne érdekelné ifjúságunknak széles rétegeit, a történetkutatói pályára készülőkön kívül is, viszont alig képzelhetünk el egyéb tárgykört, melyben oly világosan fel lehetne fejteni a világtörténet politikai és kulturális összefüggéseit s melynek tanulmányából annyi tanulság volna meríthető, mint ezen és hasonló témáknál. E két kultúrkör részletes feldolgozásával az újkori katedrák az érdeklődésközéppontjába juthatnának és hallgatásuk elmellőzhetetlen lenne mindazok számára, kik politikai, magasabb közigazgatási vagy külügyi pályára készülnek.

Ezzel azonban még nem volna kimerítve a feladat. Szomszédaink történetének figyelmes vizsgálata, kritikai előadása mellett szükséges volna előbb-utóbb megkezdeni azon szelekciót, melynek segítségével szakembereket nyerünk, akik egyrészt saját tanulmányaik alapján, első kézből képesek közvetíteni a szomszédok kulturális fejlődését és annak újabb fázisait, másrészt egyensúlyozni tudják a cseh stb. tudomány működését. Itt nemcsak a propagandisztikus támadások visszaveréséről van szó. Amint manapság, hála a magyar történetkutatás évszázados munkájának, teljességgel lehetetlen a felvidéki vagy erdélyi történetet művelni a magyar nyelv ismerete nélkül, – ezt ellenségeink okosan felismerték – a cseh, oláh stb. irodalom további megnövekedésével hasonlóképpen szükségessé lesz tehát ugyanezen tárgyak művelésénél a cseh, oláh nyelv ismerete. A cseh, oláh történeti specialistára szükségünk lesz nemcsak a propaganda visszaverése szempontjából, ami tudomány dolgában mellékes kérdés, hanem egyúttal a saját, magyar történetünk legexponáltabb kérdéseinek feldolgozásánál is. Az ilyen specialistáknak kezdő korukban felfedezése és első kiképzése a világtörténeti katedrának volna feladata, amennyiben az a fentiek értelmében lesz megkonstruálható.

Tovább nem kell folytatnunk a gondolatmenetet. Az már magában véve is igen nagy, ma még alig remélhető eredmény volna, ha a szláv, oláh, balkáni történeti problémák iránt érdeklődő fiatalok akadnának, akik első történeti kiképzésüket már az illető nyelvek birtokában élvezhetnék. További lépés külföldi tanulás, valamint az illető területek komoly megismerése volna. Itt természetesen adódnék a bukaresti, a prágai cseh, akár az üszkübi szerb egyetemen egy-két félév eltöltése. Az ily módon kiképzett fiatalokat azután közoktatásunk és tudományos szervezeteink vezetőinek kell pártfogásukba venni és nekik megfelelő munkakört szerezni, ami egyelőre, néhány személyről lévén szó, legegyszerűbben a világtörténet ezen említett két kultúrköre számára kiépítendő intézet által lesz lehetséges. Mindez azonban csak cura posterior. Nagy mondást alkalmazva erre a kis dologra minden dolog mértéke az ember. Először embereket kell szereznünk, addig hiábavaló lenne állam vagy magánosok áldozatkészségének megmozgatásával intézeteket alapítani. Kétségtelen, hogy ma nincs emberünk, ezért minden fáradságot arra kell irányítani, hogy legalább egy-két cseh, oláh történeti specialistánk legyen. Lengyel specialistánk van, de nincs itthon s így a hazai üzemből, melynek körvonalait vázoltam, hiányzik. Hasonlóképen nincs kihasználva ezen történeti feladatok érdekében lús-orosz specialistánk munkaereje és készsége. Szükség

volna, bár nem oly égetően, egy általános szláv történeti szakemberre, aki az orosz anyagon uralkodnék, s végül egy balkáni történetkutatóra, a Thallóczy Lajostól megkezdett, a Sufflay Milán sajnálatos eltávozásával végképp megszakadt munka időszerűen kiképzendő folytatására.

Ezen néhány erővel nagy feladatokat oldhatna meg a racionálisan megszervezett hazai történeti üzem, mely ily módon maga is aktíve bekapcsolódhatnék a világtörténet szakszerű művelésébe. Ez volna az egyetlen tér, melyen mai viszonyaink között hazai és európai szempontból egyképpen hasznos munkát végezhetnénk. Gyermekes dolog volna, ha arra várnánk, hogy közöttünk Carlyle-ok és Ranké-k szülessenek, akik a francia forradalom vagy V. Károly monarchiája új történetét írják meg. Kis nemzetünk a világtörténet ismeretét nem szolgálhatja másként, mint ha saját történetét és szomszédaiét világítja meg saját lámpájával. Hiszen kívülről nézve a magyar történet is része a világtörténetnek és aki jött alkot benne, munkájával egyúttal a világtörténetnek is hasznot hozott. De hogy ezt elérhessük, a mai helyzetben fokozott mértékben ki kell terjeszkednünk a magyar történet és kultúra külső kapcsolataira, elsősorban az említett két kultúrkörre, melyeknek történeti feldolgozását, szerény nézetem szerint, a fenti javaslatok lényegesen elősegítenék.

Hadtörténelmi problémák.

Írta: PINTÉR JENŐ.

Milyen helyzetet foglal el a hadtörténelem a katonai tudományok sorában?

A katonai tudományokat legcélszerűbb két csoportra osztani. Az egyik csoport a jelennel foglalkozik, a másik a múltat tárja elénk. Az előbbi a katonai életben feltétlenül szükséges ismereteket, az utóbbi a katonaműveltség hasznos kiegészítését foglalja magában. A törekvő tiszt nem elégszik meg a szolgálati szabályzatok, gyakorlati utasítások, hadsereg-szervezet, fegyvertan, tereptan s egyéb tisztán katonai tudományok ismeretével, hanem érdeklődik nemzete harcias múltja iránt is és így szélesebb látókörre és megbízhatóbb ítélőtehetségre tesz szert, mint azok a bajtársai, akik nem kísérik figyelemmel a tudományos irodalom hadtörténelmi termékeit. Ha ez utóbbiak tudnák azt, hogy a történelem nemcsak az élet mestere – *magistra vitae*, – hanem mestere a jó katonának is – *magister militis*, – bizonyára nagyobb kedvvel olvasgatnák az egyetemes és a magyar hadtörténelem fontosabb eseményeit. Mert a katonai tudományok körében a hadtörténelem az az alap, amelyen a jövő háborús esélyei kialakulnak. Amint a polgári életben lépten-nyomon hivatkozunk az elmúlt századok közjogi fejlődésére s egyes fontos állami újítások felmerülése alkalmával szinte lázasan keressük a régi vagy közelmúlt idők analog eseteit, éppen úgy száz és száz alkalmat nyújt minden nagy háború a mai hadtudomány okulására.

Nem véletlenség, hogy a nagy hadvezéreknek hadtörténelmi tekintetben is rendszerint derekas képzettségük volt. Mátyás király mindenkor buzgón forgatta a régi hadvezérek tetteiről szóló kéziratokat; Zrínyi Miklós éveken át készítgette kivonatait az előző századok és a maga kora katonai íróinak munkáiból; I. Napoleon már tanuló pályáján kivált társai közül hadtörténelmi olvasottságával; Wellington még államférfiúi gondjai között is mindig talált alkalmat az újonnan megjelent katonai emlékiratok áttanulmányozására. A vert hadvezetők rendszeren jól ismerik a hadi ismeretek jelen állását, de járatlanok mindabban, ami egy emberöltővel pályájuk elé esik s igen sokszor ez a vesztség!¹

¹ Több csattanó példa Friedjung Henriknek az 1859-1866. évkor osztrák-olasz-francia-porosz háborúiról írt művében: *Harc a német hegemoniáért*. Ford. Junius. I-III. köt. Budapest, 1902-1904. A M. Tud. Akadémia kiadása.

Mennyiben van szüksége a tudományos irodalomnak a tényleges szolgálatban álló tisztakar közreműködésére a hadtörténetírás terén?

Egyes harcászati és hadászati fontos történelmi események helyes megítélésében a katonai szakértelmet és hadtörténelmi képzettséget nélkülözhetetlenül segítségül kell hívnunk. Itt van például a 955. évi augsburgi csata eléggé meg nem oldott problémája. Tudvalevőleg ebben a nagy mérkőzésben a Németországot pusztító magyar sereg teljesen tönkrement I. Ottó német uralkodó csapatainak rohama alatt, de hogy az Európára szóló híres küzdelem harcászati és hadászati szempontból miként folyt le s a németek milyen szerencsés fogásokat alkalmaztak, viszont velük szemben a magyarság hol és miben vétett: olyan kérdések, melyek mindezekig nélkülözik a szabatos feleletet. A történetírók ugyan sokszor iparkodtak hűséges képet nyújtani az ütközet lefolyásáról, valamint a nagyméretű vereség okairól, de fejtegetéseikből erősen kiérezhetni a megfelelő katonai készség hiányát. Pedig a nevezetes eseményre vonatkozólag elég bő egykorú és közelkörü források állnak rendelkezésünkre, amelyeknek segítségével a homályos csataepizódok tisztázhatók volnának. Tanulságos ebben a tekintetben összehasonlítani egymással a magyar és német történetírók elbeszélését a 955. évi csatáról. Még a legújabb kutatóknál is felötlő a sok eltérés; kétes még a harc színhelye is, pedig lovassági összecsapásról van szó! Éppen az ütközet terepének és az egykorú tudósításoknak katonai nézőpontok szerint való megbírálása hozna fényt itt a homályba. A katonailag helyes ütközetleírás a kérdés helyes megoldására vezetne.¹

Jóllehet történetírásunk az utolsó két század alatt előkelő színvonalra emelkedett, mégis számos úgynevezett hálás kérdés áll még mindig a katonai történészek rendelkezésére. Hogy a magyar nemzet hadikronikája mennyire híjával van a bevégeztségnek, ez állítás igazságát igazolják a honfoglalásról szóló ismereteink is. Alig van a hazai történelemben esemény és időpont, amelyhez annyi és oly sokoldalú szövegkritikai és kronológiai fejtegetések fűződnek, mint a magyar honfoglalásnak kétségtelenül kiváló fontosságú előzményeihez és esztendejéhez. S mégis érezhető, különösen a taktikai és sztratégiai részletkérdésekben, a bevégeztség hiánya. Itt csak egy, a honalapítás munkájának megkezdésére vonatkozólag jelentős kérdéshez teszünk néhány észrevételt, hogy rámutassunk, mennyire nincs túlzás állításunkban.²

A történettudomány jelenleg a következő tényeket tudja a 895. és a 896. év történetéről:

A Simeon bolgár fejedelemmel hadilábon álló VI. Leó görög császár szövetségébe vonja az etelközi magyarokat, akiknek nevében Árpád és

¹ Az augsburgi csatát másként írja le Marczali Henrik (*A magyar nemzet története*. Szerk. Szilágyi Sándor. I. köt. Budapest. 1895. 176. s. kk. 11.) s másként Pauler Gyula, jóllehet a csata színhelye nála is az Augsburgtól délre eső Lech-mező. (*A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest, 1900. 82. s. kk. 11. 176. s. kk. 11.) Több német történetíró inkább északra vagy északnyugatra keresi a csatahelyet, de a magyarok hadi mozdulataival nem tud tisztába jönni. (Erre s a kérdés harcászati zavarosságára nézve jó útbaigazítótul szolgálnak Pauler Gyula jegyzetei: id. m. 122. s. kk. 11., továbbá Kropf Lajos összefoglaló ismertetése a Századok 1906. évf., 156. s. kk. 11.)

² A honfoglalásra vonatkozó kútfők egybeállítása és kritikája megtalálható Máttyás Flóriánnak hadtörténelmi szempontból is jeles értekezésében: *A magyarok első hadjáratai Európában*. Budapest, 1898. 9. s. kk. 11.

Kurzán fogadják a Duna torkolatához hajózó bizánci követet, Skleros Niketast. Eusthatios patrícius átszállítja a Dunán a magyarokat s ők Árpád vezér egyik fiának vezetése alatt elpusztítják Bolgárországot, majd két nagy csatában megverik Simeon fejedelmet. Simeon kibékül a görög császárral, új küzdelemre készül, a lebediai bessenyőket felbujtogatja támadói ellen s egy nagy csatában tönkrevéri a görög flottától cserbenhagyott magyarokat. Viszont a bessenyők megsemmisítik az Árpád vezérlete alatt Etelközben visszamaradt magyarok egy részét, mire a bolgár földről visszamenekülő töredék egyesül a bessenyők elől délnek futamodó etelközi maradvánnyal. Árpád vezér és új hazát kereső népe megjelenik a mai Magyarországon. Az ezen év elejétől számított négy esztendő leforgása alatt Árpád vezér és honalapító társai elfoglalják az új hazát, úgy hogy a X. század legelején a mai Magyarország területének körvonalai teljesen kialakulnak.

Mivel Béla király névtelen jegyzőjének tudósításait történetbúváraink a mesék országába utasították, az idetartozó adatokat más egykorú vagy közeli korú kútfőkből kell egybeszedeztetni.¹ Hadtörténetíróink eddig a régi alapon álltak s Anonymus krónikájának szövegére támaszkodva beszéltek el a honfoglalás történetét. Az újradolgozásra tehát feltétlenül rászorultunk. A rossz alapot, Anonymus krónikáját, el kell hagyni s a hiteles egykorú és közeli korú feljegyzések bírálata kapcsán újból meg kell írni a honfoglalás hadi történetét.

Mennyi érdekes probléma! A sok közül egynek felemlítése: vajjon milyen útvonalon jöttek az árpádkori ősök a mai hazába? Hihető-e a hagyományos tanítás, amely a köztudatba már évtizedeken át belegyökeresedett a honfoglalók kiinduló pontjának és uti irányának meghatározása dolgában? Krónikásaink és történetíróink túlnyomó nagyrésze azt állítja, hogy a magyarok a vereckei szoroson szálltak le a felső Tiszahátra, de néhány régi krónikában és egy-két modern történelemben az olvasható, hogy Erdély felől jöttek. Sem az egyik, sem a másik állítás nem eléghető ki mai formájában a nemzet múltjának tanulmányozóját. Valósággal új helyszíni szemle kell új okadatolással.

Az efféle problémák megoldására igen üdvös volna a hadtörténelmi tudással rendelkező katona magyarázata. Pedig számos ilyen vitás kérdés akad a magyar történelemben. Olykor egy-két csatavázlat és néhány mondatra terjedő felvilágosító magyarázat többet mond, mint az elméleti fejtegetés. Az újkori csataleírásokban pedig egyenesen nélkülözhetetlen a katonai szakértelem. Friedjung Henrik, aki az 1859-1866. évi korszakot széleskörű kútfőtanulmányai alapján egészen új világításba helyezte, maga is bevallja, hogy mint nem hivatásos katona, taktikai vizsgálódásokra vagy sztratégiai kritikára nem érezte magát illetékesnek. Pedig ez az osztrák tudós derekasan belemerült a hadtörténelmi tanulmányokba s nemcsak az osztrák és a porosz vezérkarok által kiadott munkákat használta fel, hanem a bécsi hadügyi vezetőség előzékenységéből még a császári hadi levéltár féltve őrzött darabjaihoz is hozzájuthatott.² A világháború eseményeinek részletesebb hadtörténelmi megvilágítása már olyan

¹ Az összekeresés és szöveggyűjtés fáradságos munkájától felmenti az érdeklődőt a Magyar Tudományos Akadémia monumentális forráskiadványa: *A magyar honfoglalás kútfői*. Szerkesztették Pauler Gyula és Szilágyi Sándor. Budapest, 1900.

² Friedjung Henrik: *Rare a német hegemoniáért*. Ford. Junius. I. köt. Budapest, 1902. I. és III. l.

katonai szakértelmet kivan, hogy ezeknek a kérdéseknek a megoldásához a szakképzett vezérkari tiszt tudása szinte elengedhetetlen kellék.¹

Itt van tehát a katonai és a történeti tudományok legszorosabb érintkező pontja. Katonai irodalomra s ennek keretében a hadtörténelem intenzív művelésére feltétlenül szükség van. Teremteni kell olyan közön-séget, amely örömmel foglalkozzék a hadtörténeti irodalom tanulmányozásával s hovatovább maga is a munkatársak számát gyarapítsa. Gondoskodni kell szorgalmas írókról, akik hadtörténeti tanulmányaikat élvezhető alakban adják közre s közleményeikkel példát mutassanak a vállalkozóknak: miként kell egy-egy megoldandó kérdést sikeresen megfejteni?

A nyugateurópai nemzetek tudományos irodalmában a történetírók és a szociológusok között minduntalan meg-megújul a vita azon kérdés kapcsán, hogy az általános történetírás milyen elveket kövessen.² Vájjon sokat nyomozzon és tényeket írjon-e le, vagy pedig a tényeket a társadalombölcselet általánosító céljaira használja-e fel? Ha ez a vita a történelemnek, mint Összegező tudománynak, irányára nézve elsőrangú fontossággal bír is, a hadtörténelmet tekintve már erősen veszt jelentőségéből. A kételkedésnek itt csekélyebb tere nyílik s az elmélkedés eredménye biztosságában alig támadható. A hadtörténelemnek kettős a feladata. Először meg kell állapítania és el kell beszélnie a hadi esemény lefolyásának okait, egymásután következő tényeit, következményeit, s másodsor, az elbeszélés kapcsán, minden kínálkozó alkalommal reá kell mutatnia azokra a döntő, elősegítő és hátráltató mozzanatokra, amelyeket – ütközetekről, várvívásokról, hadi tervekről és seregmozdulatokról lévén szó – a katona gyakorlati tudása tud elsősorban felismerni és magyarázni³. Tehát a történetileg hű elbeszélés és a katonailag alapos fejtegetés: ez a hadtörténelmi tanulmányok értékének kettős kritériuma. Ez az a határkö, amely kijelölve a hadtörténetírók igazi működési körét, egyúttal megóvjá a katonai múlt kutatóját attól, hogy köreit a filozófiai spekulációk megháborgassák. Ma, mikor a történelemnek úgynevezett fő rendezési alapelveiről, a morfológikus, a kronologiko-topológikus, az etiologikus és teleologikus módszerekről folyik a vita, nem fölösleges a meghatározottságból származó előny kiemelése.

Az igazi hadtörténetíró sohasem szolgálhat pártcélokat. Az indító okok, események és következmények megítélése kiváltságai közé tartozik ugyan, de sok körültekintést igénylő szellemi munkájában kell, hogy a pártatlanság vezesse. Az ellenséget nem szabad kicsinyelnie, a barátot

¹ Hans Delbrück, a berlini egyetem nagyírú tanára, a Preussische Jahrbücher szerkesztője, különös nyomatékkal mutatott rá arra, hogy milyen előnyös, ha a történetíró a gyakorlott katona tapasztalataival írja történeti munkáit. Klasszikus munkájában, mely a görög-perzsa háború korszakától a középkor végéig tárgyalja a világtörténelem nagy háborúit, maga mondja el, miképpen keletkezett művének eszméje. Már egyetemi hallgató korában foglalkozott hadtörténelemmel, de tárgya csak akkor ragadta meg igazán, mikor végigküzdötte az 1870-1871. évi német-francia háborút s amikor 1874-ben mint katonatiszt résztvett egy nagy hadgyakorlaton. Utóbb még mélyebben kezdett belelátni a katonai dolgok lélektanába, mert alkalma nyílt, hogy magasrangú tisztekkel eszmét cseréljen alkalmi hadi kérdésekről. (*Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*. Berlin, I, II, III. Teil, 2. Aufl. 1908.)

² Meyer és Breysig német történetfilozófusok idevonatkozó műveit magyarul ismertette Szentpétery Imre a Századok 1901. évf., 454. s. kk. 11.

³ Amint erre már Pauler Gyula is utal: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest, 1900. 154. 1.

érdemén felül dicsérnie. Nincs visszatetszőbb, mint az olyan író, aki a maga hősei mellett a mentető és magasztaló tanuk egész csapatát vonultatja fel, míg a neki nem tetsző szereplőket és tényeket csalfa világításban állítja az olvasó elé. Hiszen a tények sokaságát a szándékos hozzátoldás és a tudatos elhallgatás segítségével mindig lehet olyanformán csoportosítani, hogy az érdeklődő ne mindent tudjon meg, ellenben egyszerűen dicsőfényben lássa még azokat a jelentéktelen motívumokat is, amelyek teljesen sulynölküliek voltak, de amelyeket a szerző fontoskodva helyez egy-egy eseménycsoport középpontjába döntő tényezők gyanánt. Nincs visszatetszőbb a hadtörténeti szerecsenmosdatásnál és bűnbakkeresésnél!

Feltétlenül helyes nyomon járnak azok, akik a katonai szellemnek a társadalom minden rétegében való felélesztését a hadtörténelem megkedveltetésével és erélyes művelésével vélik elsősorban elérhetőnek. „De mivel is ébresszük és fejlesszük a katonai szellemet? Kétségtelenül elsősorban a hadtörténelemmel! Csak ez rendelkezik oly ezeryi, egymástól különböző, magasztos, bámulatbaejtő és néha hihetetlen tényekkel, amelyek még a legsivárabb lelkületű embert is képesek lelkesíteni és utánzásra serkenteni.”¹ Ha helyes az az elv, már pedig helyessége kétségtelen – hogy csak a katonai szellemtől minden ízében áthatott hivatásos tisztikar oldja meg diadallal a jövő esetleges hadműveleteit, úgy a pálya és hivatás iránt való szeretet felkeltését a hadtörténelem segítségével érhetni el leginkább.

Ezért fontos a hadi történelemnek lehetőleg minél tüzetesebb bevonása a tiszti sarjadékok tanulmányai körébe. Örömmel kell üdvözölni minden törekvést, mely e cél elérését előmozdítani igyekszik. Ezzel szemben szinte feltűnő, hogy aránylag milyen csekély szerepköre van a hadtörténelemnek a katonai nevelőintézetek tantervében. Pedig mennyi figyelmet érdemlő mozzanat szól e történelmi és egyben katonai tudományág művelése mellett!

Itt van mindenekelőtt a nemzeti szempont. Bárki habozás nélkül alá fogja írni, hogy a magyar hazának elsősorban olyan tisztokra van szüksége, akik fontos hivatásukért egyrészt élnek-halnak, másrészt elméleti és gyakorlati kiképzésük következtében a bölcs katona típusát rejtik egyénenként magukban. A képzett tiszti testületek katonai szelleme előtt mindenkoron meg fognak törni az antimilitarista áramlat hullámai. Nemzeti szempontból a haditörténelem felkarolása nevezetes szükséglet. Hiszen az államalkotó magyarság ezerszázados ittlétének nyolc teljes évszázada elsősorban hadtörténelem. Az örökös hadakozás egybe van forrva államunk küzdelmes múltjával. Jelen életünk, ha több akar lenni a tengésnél, önkéntelenül kell, hogy a hadi dicsőség vissza-visszatérő képeihez forduljon.

A hadtörténelem e szerint nemzeti szempontból az állampolgár legjobb iskolája s a benne való jártasság a művelt magyar ember képzettségének többé-kevésbé nélkülözhetetlen előfeltétele. A múlt harci eseményeiből levonható tanulságok a jelen kulturmunkáját s a jövő útjait egyengetik. E tanulságok velejét talán senki sem fogalmazta meg irodalmunkban szabatosabban, mint Pauler Gyula, a kiváló magyar történetíró, amikor számot adott mélyreható történeti kutatásainak eredményéről. „Amit írok

¹ Pilch Jenő: *A katonai szellem ébresztése és fejlesztése*. Magyar Katonai Közlöny. 1908. évf. 5. 1.

– úgymond – vagy legalább írni akarnék, nem csupán politikai történet, de nem is az, mit műveltség-történetnek szoktak nevezni, hanem a nemzet életrajza . . . Beszélek sokféle kisebb-nagyobb, néha nem is döntő harcról, háborúról, mert azt hiszem, hogy a nemzetet épp úgy, vagy még jobban jellemzi, miképp ontja a vérét a csatatéren, mint ha tudjuk – bár annak is megvan a jelentősége – minő lábasból evett, vagy miféle gombbal kapcsolta össze ruháját.”¹ A magyar hadtörténelem lelkesítő mozzanatai mondatták az agg tudóssal: „Egész munkám alatt fülemben csengett, s mikor a tollat letettem, magam is ismétlem a nagy Zrínyi Miklós, a költő mondását: Egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók.”² A tudományos és hazafiúi meggyőződés hevével vetette fel a nagy kérdést: hogyan maradhatott meg a magyar haza annyi század zivatarai után rendületlenül, mikor előzőleg a négy folyam vidékén hatalmasabb népek is sorra elenyésztek? S e kérdésre ő így felelt: „A választ megadja a magyar nemzet jelleme . . . Megtűrt, sőt befogadott új meg új idegeneket; de azért úr és magyar akar és tudott maradni, mert megvannak benne az uri tulajdonságok: önértzet, méltóság, mely imponál, igazság, mely megbecsüli a jót, az érdemet ahol találja, alattvalóját, idegen társait el nem keseríti. . . Akinél pedig a szép szó nem használt, vagy kívülről támadott, annak fejére ütött, mert bátor, katonás volt mindig, kész a harcra . . . Szóval: mindig nyílteszü, katonás nemzet volt és az maradt. Az tartotta fenn, az fogja fenntartani, míg a magyarok Istenének tetszeni fog.”³ – E mély értelmű kijelentés magában rejti a magyar hadtörténelem egész bölcséletét.

Az emberiség fejlődésének története világosan mutatja, hogy a gyöngébb nemzetek egymásután tűntek el a föld színéről s a maguk megvédéséről megfélemedező államok mindig kész zsákmányai voltak a harciasabb szomszédoknak. Igazuk van azoknak, akik azt hirdetik, hogy a háború az emberi társadalom természetének következménye s a katonaság ennél fogva nélkülözhetetlen társadalmi intézmény, éppen úgy, mint ahogy a hadügy múltjával és jelenével való foglalkozás is fontos társadalmi tudomány.⁴ A rombolás szelleme természetesen gyűlölködéssel tekint mindenre, ami a múlthoz tartozik, s a forradalmárok világában élő egyéniség nem fog kegyelmezni a hadtörténelemnek sem. Pedig a radikalizmussal szövetkező természettudományi módszer, mely a békésebb jelem légmentesen el szeretné különíteni a küzdelmesebb múlttól, nem jár e' igazságosan. Mert aki a régi dolgokhoz a jelenkor kesernyés tépelődései fűzi, aki a letűnt századok szellemét az ultramodern világfelfogás irány elvei szerint iparkodik megítélni, szóval aki a jelen szempont jából tekinti, az lehet páratlan szellemeskedő, de mindig rossz történetin fog maradni.

A nemes felfogással előadott hadtörténelemnek a nemzeti életbei pótolhatatlan nevelő hatása van. A legújabb korig ez a tudományág adjí az egymást követő események logikáját; a tizenkilencedik századig e: mutatja be az emberiség fejlődésének törvényszerűségét. Erkölcsi szempontjaival a hazaszeretet és emberies gondolkodás tüztét éleszti, példáivá

¹ Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az árpádházi királyok korában* I. köt. Budapest, 1893. IX, X^a 1.

² Ugyanott. XVI. 1.

³ Ugyanott. II. köt. 617-618. 1.

⁴ Néhány jó gondolat Bárczay Oszkár művében; *A hadügy fejlődésének történeti* I. kötet. Budapest, 1895. 1. s. kk. 11.

a nemes hajlamokat és nagy tetteket mozdítja elő. Eleven tényező az általános műveltség és a katonás szellem erősítésének szempontjából, egyben a társadalmi összetartozás és a nemzeti öntudat felemelő érzésének legközvetlenebb előmozdítója. Minden valamire való népnek megvan a maga katonai génusza. Ez a különleges katonás néplélek nemcsak a korszakos nagy események előtérbe tolulása alkalmával tűnik elő, hanem még a csekélyebb jelentőségű kérdések vizsgálatánál is megnyilatkozik. A hadtörténetírás munkájával kapcsolatos lelki gyönyörűségnek éppen az a nyitja, hogy a tudománnyal eszményi célokból foglalkozó egyéniség a száraz tényeken is kiérzi és olvasóival átéreztetni a nemzeti múlt szellemét.¹

¹ A hadügy múltjának ismerete és a honvédelem nemzetfenntartó fontosságának elismerése még a legújabb kor francia radikális reformerjeit is arra készítette, hogy időszakonként kibocsátott programjaikban fokozatosan elejtsék a hadügyi intézmények ellen javaslatba hozott indítványokat. Az 1880-as években Clemenceau ellenzéki pártja még úgy vélte, hogy az állandó hadsereget a nemzetőrség kifejlesztésével fokozatosan háttérbe kell szorítani, illetőleg helyettesíteni, de ezt a programot senki sem vette komolyan. Maguk az antimilitarista túlzók is hamarosan elvetették, sőt mihamarabb maguk kardoskodtak az állandó hadsereg további fejlesztése mellett (Olvashatni erről John Edward Courtenay Bodley művében: *Franciaország* II. köt. Ford. Darvai Móric és Mihály József. Budapest, 1900. 511. s. kk. 11.) A katonai erő megtartása elvégre a hazafiság kérdése volt s a nemzet jövőjét nem lehetett kockára tenni a béke filozófusainak és a lefegyverezés demagógjainak kedvéért. Ma is valamennyi józan francia egyetért abban, hogy az elmélet ábrándképei miatt nem lehet az államot a pusztulás mélyébe taszítani. (Claude Anet: *A hazaellenesség Franciaországban*. Magyar Társadalomtudományi Szemle. 1908. évf.)

Tutankhámon és kora.

Írta: MAHLER EDE.

E dolgozatnak szabatos címe tulajdonképpen ez volna: „*Adalék Egyiptom történetéhez az El-Amarna-i korszakban*”¹ minthogy azonban ez a név – bár szakkörökben nagyon is ismeretes – az utóbbi időben oly sokat megtárgyalt és oly nagy ügyességgel mindenfelé elterjesztett hírek által, amelyek a Tutankhámon-féle sír feltárásával kapcsolatosak, annyira háttérbe szorult, célszerűbbnek tartottam a nagy olvasóközönség érdekében az itt tárgyalandó történeti korszak megbeszélését Tutankhámon nevével fedezni, annyival is inkább, mert ez az ephemer király is ehhez a korszakhoz tartozik.

Ha ez a korszak az ókori Egyiptom történeti fejlődésében nem is a legfényesebbek egyike, de mindenesetre az egész ókori Kelet történetének egyik legfontosabb része. Ez – mint a Tell-el-Amarna¹ környékén napfényre került emlékek és ékirásos agyagtablácskák igazolják – III. Amenhotepel kezdődik és a XVIII. dinasztiával ér véget.²

Hasonlóan egyik királyi elődjéhez, kinek neve épúgy, mint az övé Amon isten nevével kapcsolatos és a XII. dinasztia uralkodói között a 3. viselője volt e névnek – itt III. Amenemhat-ra gondolok – úgy III. Amenhotep is a XVIII. dinasztia dicsőséges fáraói között az első volt, aki dicsőségét nemcsak hadi tényekben kereste, hanem arra törekedett, hogy őseitől örökölt birodalmát teljes nagyságában és virágzásában inkább a béke utjain fenntartsa, továbbá monumentális épületek emelésével és művészeti alkotásokkal nevét az utókor számára megörökítse. És miként III. Amenemhat törzsének utolsó tagja volt, kinek uralkodása idején Egyiptom úgy politikai, mint kulturális téren teljes virágzásnak örvendett, de fiával és utódjával, aki hasonló néven a negyedik, már bekövetkezett a birodalom hanyatlása és minthogy ennek fiútódja nem volt, egyik trónkövetelő küzdött a másikkal szemben a hatalomért: úgy III. Amenhotep a XVIII. dinasztia fáraói között szintén az utolsó volt, akinek idejében Egyiptom még megtartotta nagy világalalmát, mert már fia és utódja alatt, aki a negyedik volt, a trónnak a fényé elhomályosult és amikor ez fiútód nélkül elhunyt, olyan korszak következett be, amelyben trónvillan-

¹ IV. Amenhotep-nek, az egyiptomiak vallását és művészetét egészen új irányba teielő fáraónak székvárosa.

² A következő uralkodók jönnek itt tekintetbe:

III.	Amenhotep	Kr. e. 1439-1403
(III. Amenhotep -f- fia IV. Amenhotep „ „	1408	i 403)
IV.	Amenhotep (= Khu-n-Aton) „ „	1408 1391
	Szakara, Tutankhámon, Ai,)	1391-1380
	Szerateti	

gások zavartik meg az ország békés fejlődését, végül pedig ennek a királyi családnak korai bukását idézték elő.

III. Amenhotep azonban nemcsak meg tudta tartani elődjektől örökölt birodalmát annak egész területében, de a fáraók koronája is oly fényesen ragyogott idejében, mint soha, sem előtte, sem utána. Nemcsak Núbia, melyet egészen a 4. kataraktáig kerített hatalmába, hódolt neki, hanem Ázsia is elismerte fennhatóságát, sőt még Babylonia és Assyria, valamint Mitanni királyai is – amint erről a Tell-el-Amarna mellett napfényre került ékírási okmányok¹ világosan tanúskodnak – komolyan törekedett arra, hogy barátságát megnyerjék. Syria, melynek városfejedelmei már dédapja, a hatalmas III. Thutmosis, alatt Egyiptom vazaljai lettek, olyan alárendelt viszonyba került Egyiptommal, mint azelőtt soha; nemcsak pontosan befizetett évi adókkal bizonyították be alárendeltségüket – hiszen a kirótt adónak a befizetése sohasem történt olyan pontosan, mint most – de más tekintetben sem szalasztottak el semmiféle alkalmat, hogy hódolatukat a fáraóval szemben a legalázatosabb módon kifejezésre juttassák és ez sokszor a legmegalázóbb módon történt meg, amennyiben ilyen kitételekkel jelölik meg magukat a fáraóval szemben: a királyi ház kutyája²; lábaid számlója³; lábaid pora*; a föld, amelyen taposol;⁵ a szék, amelyen ülsz;⁶

„Buzogánya leküzdötte Naharinát (azaz: Syriát)
íjjá leterítette a négereket”

lóápoló;⁷ stb. ilyen szavakkal magasztalja az egykorú dicshimnusz ennek a fáraónak a tetteit.⁸ És ezek a szavak bizony sokat mondanak. Nemcsak az előbb hangsúlyozott kitételeket támogatják, amennyiben a syr fejedelmek ezzel az egyiptomi királlyal szemben tanúsított alázatos fellépését megindokolják, hanem igazolják és megerősítik egy másutt⁹ előadott thézist, azt a fal- festményt illetőleg, amely *Qurnat-Murray* környékén (az egykori Théba város helyén) *Lepsius* vezetése alatt végrehajtott porosz expedíció által feltárt sírt¹⁰ díszíti. Itt a fáraó (az oda rajzolt királynevek szerint: Tutankhámon) pompás trónon ülve van ábrázolva, amidőn átveszi két délvidéki kormányzója, *Hui* és *Amenhotep*, vezetésé alatt neki átnyújtott adományokat, amelyeket egyrészt a syr fejedelmek, másrészt a néger népek adóköteles módon Thébába hoztak, hogy így hódolatukat és tiszteletüket kifejezzék öfelsége előtt. Már e képes ábrázolást kísérő szövegek alapján igyekeztem bebizonyítani azt a lehetetlenséget, hogy az itt ábrázolt király a képhez fűzött nevének ellenére is a napjainkban annyiszor emlegetett, de Egyiptom történetében csak ephemer és egészen jelentéktelen szerepet játszó Tutankhámon legyen. E szövegek egyike, amely a syr fejedelmek alakjai fölött olvasható, így szól:

¹ V. ö. *Knudtson* J. A: Die El-Amarna-Tafeln (a következőben ezek mindig EA.-val vannak jelölve).

² E A. 61, 109, 201, 202. levél

³ EA. 84, 106, 195, 241. levél.

⁴ EA. 136, 141-143, 146, 185, 192, 195, 198, 213, 220, 226, 229, 231-235, 241, 248, 255, 266-272, 274-280, 292, 293, 296-306, 308, 312, 315, 316, 319-326, 328-332 levél.

⁵ EA. 185, 195, 198, 213, 220, 231-235, 241, 253-255. levél.

⁶ EA. 195. levél:

⁷ EA. 298, – 300, 303-306, 308, 311, 312, 316, 319 – 326, 328, 331, 332. levél.

⁸ V. ö. *Ermatt* A. Die Literatur der Aegypter. Leipzig, 1923. 14. old.

⁹ Budapesti Szemle- CLVIII. köt. 1924. 54. old.

¹⁰ *Lepsius* R., Denkmäler III. 115.

„Ezek a felsóruthen-beli fejedelmek nem tudtak semmit Egyiptomról az istenek ideje óta; békét kérnek a királytól, így szólva: nyújts nekünk szabadságot! Leírhatatlanok a te győzelmeid és nincs korodban ellenség sehol sem; az összes országok békében élnek.”

Ez mindenesetre azt tételezi fel, hogy az itt ábrázolt király az, aki a syr-ek ellen vonult és győzedelmesen előrenyomult volna, ami azonban Tutankhámon-nak a birodalomnak úgy belső viszonyai, mint külső helyzete miatt egyszerűen lehetetlen volt. Országának belsejében a IV. Amenhotep halála után kitört vallásforradalom dühöngött, aminek következtében Tutankhámon-nak különféle ellenfél ellen kellett küzdenie, míg végre egy palotaforradalom, amelynek élén *Ai* nevű trónpraetendens állott, őt arra kényszerítette, hogy az uralkodói gyepőt ennek kellett átadnia. És ha még tekintetbe vesszük a Tell-el-Amarna-i levelek által tudomásunkra került akkori előzásiai zavarokat és a mindig nagyobb hatalomra vágyódó hettiták sikereit, akkor Tutankhámon-nak alig lehetett kedve az ázsiai viszonyokba való beavatkozáshoz és a Syria ellen indítandó háború vezetéséhez. Az a megjegyzés: „nincs korodban ellenség sehol sem; az összes országok békében élnek” nem illik tehát a belső trónviszályoktól és külső bonyaldalmaktól kuszált időre, amikor Tutankhámon ült a fáraók trónján. De teljesen ráillik III. Amenhotep idejére, akiről kortársai így nyilatkoztak: „buzogánya leküzdötte Naharinát, íjja leterítette a négereket.” S Nubiára vonatkozólag is történetileg be van bizonyítva, hogy az egyiptomi királyok által vezetett utolsó nagy hadjárat az volt, amelyet III. Amenhotep uralkodása 4. évének végén irányított. Ezenkívül még egy körülmény szól amellett, hogy a fent említett Qurnat-Murray-i sírkamrában ábrázolt fáraó az ott feltüntetett királynév ellenére sem lehet Tutankhámon, hanem csak III. Amenhotep. A Dél mindkét kormányzója, akik ezen a képen a syr és nubiai fejedelmek által Thébába hozott adományokat a fáraó nevében átveszik és azokat neki átnyújtják, Hui és Amenhotep néven szerepel, tehát ugyanazok, akik III. Amenhotep 11. uralkodási évében, tehát már 45 évvel Tutankhámon előtt viselték a Dél kormányzójának méltóságát.¹ Amellett III. Amenhotep uralkodásának 30. évében a nagyvezéri tiszet viselő *Chamhat* sírjában oly jelenetet találunk ábrázolva, mely minden vonatkozásában hü analógiáját mutatja a fent említett sírban lévő és az oda rajzolt név alapján Tutankhámon-nak tulajdonított képnek. A fáraó itt is trónján ülve jelenik meg és átveszi a Dél és Észak adóját. A király előtt áll minisztere, aki urának 30 évi jubileuma alkalmából az Észak és Dél (azaz a syr provinciák és a nyomorú kus) népeinek adójáról szóló kimutatást neki előolvassa.²

Mindezekből kiviláglik, hogy a Qurnat-Murray mellett felfedezett sírban ábrázolt jelenet III. Amenhotep-pel és nem Tutankhámon-nal van összefüggésben, bár az ott feltüntetett királynév az utóbbira vonatkozik.

Az egyiptomi fáraók történetében éppen nem ritka dolog, hogy még olyan uralkodók is, akik a történetben jelentős szerepet játszanak, nem riadtak vissza attól, hogy elődjek emlékeit maguknak tulajdonítsák azáltal, hogy az illető emléken előforduló királynév helyére a sajátjukat vésették. Miért ne kísérelhette volna meg ezt Tutankhámon is, akinek a birodalom

¹ Budapesti Szemle, CLVIII. köt., 56. old.

² V. ö. *Brugsch* H., *Geschichte Ägyptens unter den Pharaonen*, 416. old.

belső és, külső zilált viszonyai miatt úgysem volt alkalma nagyobb tettekre? És III. Amenhotep neve erre a célra igen alkalmasnak ígérkezett. III. Amenhotep, mint Alsó- és Felsőegyiptom királya ezt a nevet viselte: *Néb-maát-Rá*, mint Ra isten fia pedig így címeztette magát: *Ámonhotep-hak-uáz*; Tutankhámon-nak tehát csak a „maát” jegy helyébe a „kheperu” jelét kellett odailleszteni, a „hotep” helyébe pedig a „Tutankh”-ot és az „uáz” helyébe az „on-réz” jegyet, hogy III. Amenhotep neveit a sajátjaival helyettesítse, ami a megfelelő hieroglif jegyek által sokkal könnyebben volt elérhető, mint ez az itt leközölt átírásból látható.

Ez különben nem az egyetlen eset, amellyel Tutankhámon-nal kapcsolatban alkalmunk van találkozni. A legfontosabb darabok egyike, amelynek Tutankhámon-nak tulajdonított sírból előkerültek, *Carter*, az ásatások archeológus-vezetője szerint az a trónszék,¹ amelynek hátsó támláján látható dombormű az ottlevő királynév szerint trónján ülő Tutankhámon királyt ábrázolja abban a helyzetben, amint az előtte álló királyné illatos olajjal őt bekenni törekszik. Mindkettő fölött a fénylő napkorong domborodik ki, amint áldást osztó és kezekben végződő sugarait kibocsátja; ez a IV. Amenhotep által meghonosított külső jelképe annak az általa szétében hirdetett vallásrendszernek, amely az összes eddigi hagyományoknak hadat üzent. Már *Carter* előtt is gyanús volt az a körülmény, miképpen hozható kapcsolatba olyan emlék, amely a thébai Amon-kultuszt kigúnyoló vallásfelfogásnak összes szimbólumát tartalmazza, éppen Tutankhámon-nal, tehát azzal a királlyal, aki egész királyi existenciáját tisztán Amon-isten papjainak köszönhette és aki ennek következtében ephemeralis uralmának egész tartama alatt csak labdajáték volt azok kezében. *Carter*² ezt azzal magyarázta, hogy Tutankhámon ezt a trónszéket olyan időben csináltatta, amikor még Tell-el-Amarnában lakott és itt, mint IV. Amenhotep veje az Áton-kultusznak hódolva, a Tutankháton-nevet viselte és ezért bizonyára kezdettől fogva ezt a nevet a reliefen is feltüntette. Mikor aztán királyi trónra kerülve Thébába költözött át, mint Ámon isten buzgó tisztelője és előharcosa, a Tutankhámon-nevet vette föl és ezért következképpen az emlékeken előforduló Tutankháton-nevet Tutankhámon-ra változtatta. Nézetem szerint azonban ez a magyarázat kissé naiv ahhoz, hogy komolyan vegyük. Mert ha C. feltevése helyes volna, azt a kérdést kellene felvetnünk, miért változtatta meg Tutankhámon a reliefen csupán csak a nevét, míg az Áton-kultuszra emlékeztető szimbólumot, t. i. sugarait a földre küldő napkorongot, amely nemcsak az Ámon-papoknál, hanem az olvasni nem tudó óhitű népnél is a legnagyobb megütközést keltette, épségben hagyta. Talán feltehető-e, hogy egy zsidó templomot, vagy más synagogális céloknak szolgáló épületet, amelynek ormát a szokásos „Mágén-Dávid” név alatt ismeretes szimbólum díszíti, máshitűek istentiszteleti célokra átvették, mielőtt ezt a szimbólumot el nem távolítanák? Alig képzelhető el, hogy ilyen esetben megelégednének azzal, hogy a kapuzat fölött lévő héber feliratot egy másikkal felcserélnék, a főszimbólumot pedig, amely állandóan az épület előbbi rendeltetésére emlékezteti a hívőket, sértetlenül a helyén hagynák. Hiszen tisztán látjuk ezt az esetet az Aja-Sophia templománál is, melynek keresztény szimbólumát a törökök félholddal cserélték fel és nem elégedtek meg csupán a

¹ Lásd Howard *Carter* u. A. C. *Mace*, Tut =encli=Amun, Ein ägypt. Königsgrab. 3. Aufl. Leipzig, 1924, Címlap.

² U. o. 139. old.

feliratok megváltoztatásával. Ugyanez okból C. feltevése tarthatatlan, tehát észszerűbb magyarázatot kell keresnünk, s ez ama korszak történetileg megállapított tényeinek a megfontolásával könnyen meg is található. Mindenekelőtt feltűnő, hogy nemcsak az életosztó sugarait kilövelő napkorong, az Aton-kultusz szimbóluma az, amely bennünket arra kényszerít, hogy a Tutankhámon-féle sírban napfényre került domborműves trónszékét a Tell-el-Amarna-i korszakba soroljuk, hanem a királynak és feleségének ott ábrázolt portraiképei is úgy vannak megalkotva, hogy – ha nem volnának rajtuk Tutankhámon-ra vonatkozó királynevek – e képeket föltétlenül IV. Amenhotep és felesége ábrázolásainak kellene tekintenünk.¹ És valóban azok is. Csak a királynevek vannak Tutankhámon-ra vonatkozó nevekre felcserélve, ami más emlékeken is megtörtént. Más helyen² foglalkoztam már azzal az általános fölvetett kérdéssel: „*honnan szerezte ezt a sok napfényre került kincset olyan fáraó, aki csak palotaforradalomnak köszönhetette trónját és akkor is csak – mint akarat nélküli báb az ismét hatalomra került Amon-papság kezében – ephemer életet tengethetett?*” És már akkor próbáltam e kérdést egy visszapillantással a Tutankhámon uralmát megelőző események történetére megoldani és meg vagyok győződve, hogy ez az egyetlen észszerű módszer, amely e rejtély megoldásához vezethet.

Tudjuk, hogy IV. Amenhotep mint az egy istenről szóló új tannak hirdetője, annyira elfordult Amon-istennek és papságának tiszteletétől, hogy mindenütt, hol az emlékeken az Amon-név előfordult, ezt kivakartatta és midőn emiatt az ellene érezhető elkeseredés a tetőpontra hágott, elszánta magát egy új székváros alapítására és Théba, az eddigi birodalmi főváros, elhagyására. De már előbb, talán még mint atyjának, III. Amenhotep-nek társuralkodója, régi szokás szerint sírhelyének alapításáról a Théba melletti királysírok völgyében gondoskodhatott és ezt mindenesetre a szokásos sírkamrákkal és falfestményekkel is ellátta. Midőn aztán Thébát elhagyta és székhelyét a mai El-Amarna területén alapított Chut-Aton városába helyezte át, arról kellett gondoskodnia, hogy elődeitől örökölt és nemcsak a királyi palotában, hanem a thébai Amon-templomban is felhalmozott kincseket biztonságba helyeztesse. Valószínű, sőt bizonyos, hogy nem is vihette magával új székhelyére és így királyi javainak jórészét vissza kellett hagynia. Hol helyezhette volna ezt el biztosabban, mint az utolsó nyugvóhelyéül elkészített földalatti sírkamrákban? Itt helyezte el tehát kir. kincseinek jórészét és nem lehetetlen, hogy ebben hű embereinek egyike, aki úgyszólván az ő veje volt, azaz a későbbi király Tutankhámon segítségére volt. Amikor ez aztán, mint király Thébát választotta székhelyéül és IV. Amenhotep nem a thébai Biban-el-moluk-ban elkészített sírkamrában, hanem a Tell-el-Amarna-nak, új székesvárosának közelében épített sírhelyében temettetett el, akkor ő az apósának, IV. Amenhotep-nek szánt thébai sírkamráját a maga számára birtokba vehette s így az 1923. évi ősz végén folytatott ásatás alkalmával felfedezett kincseknek és művészeti tárgyaknak az eredete ebben lelné természetes magyarázatát.

De Tutankhámon Thébába való visszatérése alkalmával bizonyára a királyi kincseknek jórészét és köztük apósának (IV. Amenhotep-nek) a trónszékét is magával hozta Tell-el-Amarnából Thébába s ezeket aztán

¹ V. ö. H. Schäfer, Kunstwerke aus El-Amarna. Verl. Jul-Bard, Berlin. I. II.

² Budapesti Szemle, CLVIII. 56. k.

biztonságból a már előbb elrejtett többi kincsek mellé helyezte, ahol azután mindenütt elődjeinek a nevét a sajátjával felcserélte.

Ezt a feltevést megerősíti a feltárt sírkamara bejáratánál levő dombormű is. Itt is látható az Áton-kult-ot jelképező napkorong, áldást osztó kezekben végződő sugaraival, tehát a IV. Amenhotep idejében uralkodó új világnézetnek a szimbóluma, ami bizonyára arra vall, hogy ez a sír *eredetileg* IV. Amenhotep és nem Tutankhámon számára készült, hiszen ez utóbbi egész rövid uralkodása alatt úgyis az Amon-kult-nak hódolt. Amellett itt a királynevek meglehetősen sérültek, ami bizonyára arra enged következtetni, hogy ezek eredetileg IV. Amenhotep-pel voltak kapcsolatban.

Mindezek után tehát nyugodt lélekkel állíthatjuk, hogy a Qurnat-Murray-i sírban megtalált falfestmény sem Tutankhámon idejéből való, amelynek, különben a rajta ábrázolt tények sem felelhetnek meg, de igenis III. Amenhotep korára utalnak, aki uralkodásának 4. évében tényleg nagy hadjáratát vezette Nubia ellen és akiről a felirat magasztalokig kiemeli: „Buzogánya leküzdötte Naharinát, íjja leterítette a négereket.”

De kereskedelmi tekintetben is akkor állott Egyiptom virágzásának tetőpontján; soha azelőtt nem úszott az állam akkora jólétben, mint most. Egyiptom képezte most az akkor ismert világ kereskedelmi központját, innen indultak ki az összekötő utak minden fontosabb kereskedelmi telep felé és ezzel szoros kapcsolatban állott az ország jóléte és gazdasági fellendülése, ami számos építészeti és szobrászati alkotáson jutott kifejezésre. És ez a gazdagság volt az, amely Elő-Azsia fejedelmeit arra indította, hogy Egyiptommal a legbarátságosabb viszonyban éljenek. Így pl. *Tusratta*,¹ Mitanni királya, következőképpen ír² III. Amenhotepnek: „Nagyon jóbarátságot akarunk tartani és jóbarátok akarunk lenni. . . Juttassál nekem, testvérem, 10-szer annyit, mint atyámnak! Én testvéremtől sok arany-t kértem; küldjél nekem tehát, testvérem, többet, mint atyámnak. Atyámnak nagy arany áldozati csészét és nagy aranykorsót; továbbá arany táblákat juttattál; így küldjél nekem is, testvérem, aranyat, amennyit csak lehet. Illeszen testvérem birodalmában annyi az arany, mint a por!”

Asur-nadin-ahê assyr királynak Amenhotep 20 talentum aranyat küldött;³ így akarta barátságát biztosítani.

Három olyan levél* jutott birtokunkba, amelyeket *Kadasman-Harbe* babyloni király sógorához, III. Amenhotep-hez⁵ intézett és mindegyikben arra szorítja az egyiptomi királyt, akit különben barátsága jeléül testvérének nevez, küldjön neki nagymennyiségű aranyat, ami „a babyloni követek jelentése szerint Egyiptomban olyan közönséges, mint a por”.

III. Amenhotep által épített templomok is tanúságot tesznek arról a hihetetlen gazdagságról, amelyben birodalma úszott és ugyanarról tanúskodnak e kor iparművészeti tárgyai is, amelyekkel a nagyobb muzeumok szinte el vannak halmozva és a Tutankhámon-féle sírból előkerült tárgyak némelyike bizonyára szintén III. Amenhotep idejéből való.

¹ *Tusratta* sógora és egyszersmind apósa is volt III. Amenhotepnek, amennyiben ez nemcsak áutarnának, *Tusratta* atyjának *Giluhipa* nevű leányát vette nőül, de *Taduhipa-t* is, aki *Tusratta* leánya volt.

² EA. 19. lev., 30. kk. sor.

³ E A. 16. lev., 19. kk. sor.

⁴ EA. 2., 3. és 4. lev.

⁵ III. Amenhotep nőül vette II. Karaindas-nak, *Kadasman-Harbe* atyjának egyik leányát.

A legjellemzőbb emberi személyiségére az a házasság, amelyet *Ty-vel*, egy nem királyi vérből származó nővel kötött, akinek eredetéről csak annyit tudunk, hogy egy bizonyos *Juaó-nak* és *Tuaó* nevű feleségének volt a leánya. És mégis ő volt III. Amenhotep legkedvesebb felesége és tisztán neki tulajdonítható, hogy férje, a fáraó, elődjeinek a felfogásában a korona viselőjének isteni azonosságáról megalkotott és oly erősen gyökerező hagyománytól mindinkább eltávolodott, úgy hogy maguk a művészek is előszeretettel ábrázolták őt közönséges emberi vonatkozásaiban.¹

De alig tévedünk és alig távolodunk el az igazságtól, ha az idegen törzsből származó Ty-t sémi eredetűnek tartjuk. Talán az „Ibrim”-nép törzséhez tartozott, mely a Tell-el-Amarna-féle táblácskákon „Chabiri” néven fordul elő² és amely ebben az időben Egyiptom földjén nagy számban volt található. Vagy talán éppen ahhoz a néphez tartozott, amely néhány évszázaddal előbb – Kr. e. 1575 körül – telepedett itt le és így talán nem is valószínűtlen, legalább nincs kizárva annak a lehetősége, hogy Ty Izrael törzséhez tartozott. Ha sémi fejedelmek – később Salamon király is – egyiptomi királyleányokat vehettek nőül és egyiptomi királyok viszont ázsiai fejedelmek családjából házasodhattak,³ miért ne vehetett volna el egyszer egyiptomi király országában lakó sémi néptörzsből való leányt? így azután világos, miért volt olyan ellensége az Amon-kult-nak és papjainak az a Ty, aki olyan hitben nevelkedett, amely monoteisztikus eszmékkel volt átitatva és miért nevelte saját gyermekeit oly szellemben, amely Egyiptomban teljesen ismeretlen volt. Így könnyen magyarázható meg, hogy miért oltott bele bizonyos idegenkedést az egész birodalomban mélyen tisztelt Amon-isten iránt és bizonyos utálatot a többi istenséggel szemben saját gyermekébe – a későbbi IV. Amenhotep királyba –, akinek gyöngéd szeretettel rajta csüngő királyi férje a fennálló trónöröklési rendszer kijátszásával a koronát biztosította. Miután azonban Izrael monoteizmusa is ebben az időben erősen asztrális jellegű volt, így a Ty által fiának a szívébe oltott monoteizmus is ilyenfajta volt: ez úgynevezett szoláris monoteizmus, amelyben az egy, *egyetlen* és *egységes* isten a napkorongban (*Aton*) van megtestesülve. IV. Amenhotep tehát már mint gyermek szivta magába az egy fényistenről szóló tanokat és „amit a gyermeki kedélybe gyengéd ifjúkorban az anyai száj meggyőző nyelvvel beleoltott, az a serdülő ifjúnak szilárd hitvallása lett”.⁴ Elődjei bátran és hódítólag léptek föl mindenfelé és Egyiptom hatalmát messze Ázsiára terjesztették ki. Ő azonban dicsőségét és kulturtörekvéseit nem haditettekben kereste; előtte más célok és eszmék lebegtek. Egyiptomban az isteneszme már korán fejlődött ki. Amit a sémiták „*ih*” név alatt értettek, azt az egyiptomiak „*núter*” szóban foglalták össze. „*Núter*” volt a legfőbb lény, melyet az emberi szférán kívül és fölött működve képzeltek, amely *kezdetben* és *mint kezdet* volt itt, teremtette a világot és akarata szerint irányította és kormányozta az egész mindenséget. Ezt a legfőbb lényt azonban a különböző kerületekben különféleképpen személyesítették és ennek megfelelően különféle nevekkkel is illették. Igaz, hogy mindenütt a Nap volt az, amelyben a mindent átölelő és éltető elemet

¹ V. ö. Breasted-Ranke, *Geschichte Ägyptens*, 2. Aufl. 1911. 290. old.

² EA. 286_{19, 55}; 287₃₁; 288_{38, 44}; 289₁₄; 290_{13, 14}.

³ Így IV. *Thutmosis* Artatámának, Mitanni királyának a leányát vette nőül; III. *Amenhotep* egyik felesége II. Kardunias babyloni király leánya volt, másik felesége Sutarnának, Mitanni királyának a leánya stb.

⁴ *Brugsch* H., *Geschichte Ägyptens unter den Pharaonen*. 419. old.

fölismereni vélték, mégis sokféle volt az a mód, amelyben ez a vallási nézet kifejezésre jutott. És különfélék voltak az attribútumok s ennél-fogva a nevek is, amelyekkel Egyiptom különböző kerületeiben az istenséget megjelölték. Így keletkezett az istenségek egész serege, amelyek mindegyikében a „nüter”-fogalom manifesztálódott. A memfiszi *Ptah* volt pl. a világ teremtője és megnyitója; a thébai *Amon* a rejtett dolgok ismerője, tehát a mindentudó; ismét más istenség neve annak a legfőbb lénynek a fogalmát takarta, amely a szántóföldeknek termékenységet hoz, a Nílust megdagasztja stb. És miként minden kerületnek megvolt a maga külön fővárosa, mely egyszersmind a kerületi fejedelem székhelye is volt, úgy megvolt a maga külön istene és külön istentisztelete; a főváros volt eszerint nemcsak az egész kerületnek politikai középpontja, de centruma ugyanezt a kerületet jellemző istentiszteletnek is. És éppen abban az időben, amikor Egyiptom egy jogar alatt egyesült, az uralkodó, székhelyének a változásával egy más istenség is jutott uralomra. És így történt aztán, hogy Théba felvirágzásával *Amon* lett az egyiptomiak nemzeti istenének, akit aztán felruházva Rá-nak, a fénylő Nap örök istenének, az attribútumaival mint *Amon-Rá*-t tiszteltek és „*Amon-Rá*, az istenek királya” névvel jelölték meg. Az istenek e zürzavarával és számos mítikus formulákkal most szakítani kellett. Mindjárt trónralépése kezdetén IV. Amenhotep nyíltan egy új irány követőjének vallotta magát és nem is telt bele hosszú idő, Egyiptom hivatalos világa szakított a régi vallással és az új tan hívője és terjesztője lett. Az *Amon*-kultusznak mellékneveivel és papságaival egyetemben hadat üzent. A király lemondott eddigi nevééről és ezt *Chu-n-Aton* („a napkorong fénye”) névvel cserélte fel és példáját a birodalom nagyjai is követték, amennyiben neveikben netán előforduló *Amon*-kitételt törölték és ha nem is *Áton*-nal, de legalább az ezzel többé-kevésbé azonos Rá-val helyettesítették, m. p. azzal az egy istenségnek felfogott Rá-val, aki IV. Amenhotep trónnevében is szerepelt, amely kétségtelenül a Nap-isten *egységét* tisztán hangsúlyozza. Hogy azonban a régi birodalmi istenséggel és számos mellékistenével egyszer s mindenkorra szakítsunk, el kellett távolítania mindazt, ami bármilyen tekintetben is emlékeztethetné kultuszára. Ez okból elpusztították az összes Anionra vonatkozó istenszobrokat és a meglevő feliratokból kivakarták a régi istenségek neveit is; csak kevés emlék került ki ezt a sorsot. Ezért hagyta el a király régi székvárosát, Thébat is és alapított magának Közép-Egyiptomban Bénéhasszantól délre – a mai Tell-el-Amarna helyén – *Chu-Áton* néven új székvárost. Théba a régi politeisztikus istenrendszer nem bizonyult alkalmasnak egy tisztán monoteisztikus vallásfelfogás középpontjának.

Hogy milyen tisztán jutott kifejezésre az *Áton*-kultuszban az *egyetlen* istenség tisztelete, ezt legjobban láthatjuk abból a néhány fennmaradt himnuszról, melyek több helyen a Jahve dicsőítésére alkotott bibliai zsoltárokkal vágnak össze. De bármilyen magasztosak is voltak ezek a tanok, mégis aránylag csak rövid ideig méltányolták, de még mindig elég sokáig ahhoz, hogy az országban lakó Izrael-népre is befolyást gyakoroljanak. Ez a nép, mely hosszú egyiptomi tartózkodása alatt mindig idegen kult-okkal találkozott, most IV. Amenhotep alatt azt vette észre, hogy mennyire nyomul előtérbe vallási tekintetben egy új felfogás, amely több pontban érintkezett az övékével. Keletkezett egy monoteisztikus reformáció, amely alaptételeiben fedte az ő monoteizmusuk tanait, azzal a különbséggel, hogy míg az izraelitáknál a Hold volt az, amelyben nem-

zeti istenük mindenhatóságát és múlhatatlanságát látták megszemélyesítve (amennyiben Izrael ünnepei, amelyek pontos betartására Jahve törvényei elsősorban vonatkoznak, a Holdnak határozott fázisaihoz kapcsolódnak),¹ addig az egyiptomiak nemzeti istensége a napkorongban manifesztálódott. Mindenesetre már előbb, talán már az egyiptomiak történetének legrégebb idejében is, a Nap volt a megtestesítője annak a legmagasabb lénynek, melynek az egyiptomiak jólétüket köszönhették, hiszen Rá, az istenek királya, aki az egész egyiptomi istenkörnek az élén állott, a világosságot és a melegséget szóró Nap volt. De Rá éppen az „istenek” királya és nem az egy, az *egyetlen* és *egységes* isten; ő az egyiptomiak szemében az volt, ami a görögöknek Zeusz. Az ország különböző részein más és más attribútumokat, ennél fogva más neveket is tulajdonítottak neki, így: Ámon-Rá, Chnum-Rá, Hor-Rá, Szebek-Rá stb. Másképp lett ez most IV. Amenhotep alatt. Most csak egy isten, egy legfőbb lény, amely bár a Napkorongban, de mégis mint az *egyetlen* teremtő, mindenható és jóságos lény testesült meg, tarthatott *isteni* tiszteletre számot. És éppen ennek az *egyetlen istenségnek* a tisztelete az, ami által a monoteizmus kifejezésre jut. Hasonló monoteizmussal találkozunk Izraelnél már a legrégebb időben és az idővel mind tisztultabb alakban jelentkezik. Izrael már az ősidőkben magával hozta egy legfőbb, végtelenül jóságos és már korán teremtőként képzelt lénynek a tiszteletét és a Jahve-vallás nem is volt egyéb, mint ennek az ősrégi tiszteletnek a folytatása, ennek következetes keresztülvitele és kiemelkedése.² Most látták, hogy Egyiptomban is ilyen vallás alakult ki, abban az Egyiptomban, amelyben őket *idegenek-nek* tekintették és ezért rabszolgasorsra kárhoztatták. E változás beköszöntével abban kezdtek reménykedni, hogy sorsuk is jobbra fordul. III. Amenhotep élettársul nem egyiptomi, hanem idegen nőt emelt magához és őt gyöngéd szeretetének minden jelével elhalmozta. Ez az idegen nő – mint már kiemeltük – az Egyiptomban gyűlölt és azért kemény rabszolgamunkára ítélt néptörzsnek volt a gyermeke és így a gyűlölet, amely az egész népre hárult, magának a királynénak is osztályrészül jutott. És minél jobban fokozódott e gyűlölet, annál jobban ragaszkodott törzsrokonaihoz. Gyermekeinek a lelkébe az Egyiptomban uralkodó szokások iránt utálatot és megvetést oltott be, különösen az egyiptomiak vallási nézetei iránt érzett és mutatott nagy ellenszenvet és fiát, aki az ő befolyása következtében hivatva volt egykor a trónt elnyerni, monoteisztikus irányban nevelte. Leánya volt az,³ aki az izraelita gyermeket a Nílus nádasában kis ladikében fekvő megtalálta. Ez a fiú idegen származása miatt a „Mosz = gyermek” nevet nyerte el, amiből a görög „Mosis” és a héber „Móseh” származott. Mindez, valamint Mózesnek gondos neveltetése az egyiptomi udvarban Izraelben azt az édes reményt érlelte, hogy IV. Amenhotep alatt jobbra fordul majd sorsuk és ez a remény még fokozódott, amikor IV. Amenhotep király minden régi vallási szokással szakított és új vallást léptetett életbe, mely monoteisztikus jellege miatt közel állott Izrael vallásához. Így Izrael, mely egyiptomi

¹ Nisan-hó teliholdjának ideje = *Passzah*; Tisri újholdnapja = *Jom-haziMron* (most Ras-hasanah); Tisri-hó teliholdjának ideje = *Szukkoth*; továbbá ünnepeltetik minden *újhold napja* s tekintetbe veendő a telihold „*sabattu*” ünnepjéből fejlődött *szombati nap*, valamint a hét héttel (tehát hét fázissal) a Nizsan teliholdjára következő *Sabbuoth-ünnep* is.

² Schröder L., Wesen u. Ursprung der Religion 33.

³ V. ö. Mahler, The Exodus, Journal of the Royal Asiatic Society, 1901. 33. kk.

tartózkodása alatt úgyis már több szokást vett át, most az itt Áton-ban kifejezésre jutott monoteizmust is magáévá tette és bizonyára nem is volt könnyű e tanokat később Izraelből kiírtani. Áton is, mint az Izrael nemzeti istene, „Jahve”, a mindent kormányzó leghatalmasabb istenség volt; Áton is az egész világ teremtője, irányítója és kormányzója, csak tisztelete, melyben az Áton-kultusz külsőleg kifejezésre jutott, volt más, mint az, amellyel Izrael Jahvé-t magasztalta. És így csak természetes, hogy Izrael más kultúrelemekkel és vallási szertartásokkal együtt az Aton-kultuszt is átvette. A legvilágosabban látjuk ezt ott,¹ ahol Jahve, Izrael nemzeti istene „Ádon” szóval van megjelölve. Ezt a szót rendszeren „Úr”-ral szokták fordítani, de azt hiszem, hogy itt, ahol Izrael Egyiptomban való tartózkodása, ottani szenvedései és kivonulása van kiemelve, nem célzás nélkül történik hivatkozás arra az „Áton” istenre, aki éppen rövid idővel Izrael kivonulása előtt az egyiptomiak részéről általános tiszteletnek örvendett. O volt az a monoteisztikus módon tisztelt isten, aki a napkorongban testesült meg és akinek ereje és akarata a napsugarak fényében nyilvánul meg és akinek a hirdetője, IV. Amenhotep király, ezért; *Chu-n-Aton*”-nak = „a napkorong fényé”-nek nevezte magát.

Így az a befolyás, amelyet Ty, III. Amenhotep-nek nem királyi családból való felesége férjére gyakorolt, oly hatalmas volt, hogy vele új korszak vette kezdetét, amelyet nemcsak a királynénak az államügyekbe való beleszólása,² hanem főképpen és elsősorban minden kulturális téren – mint: vallás, művészet és irodalom területén – bekövetkezett hatalmas fellendülés is jellemez.

Ha valahol a vallás volt az emberiség kulturális tevékenységének legfontosabb tényezője, ha valaha egy népnek a vallástörténete egyszersmind kultúrtörténete is volt, akkor Egyiptomra nézve elsősorban áll ez az eset. A nemzeti élet a vallási fejlődéssel itt volt a legszorosabb kapcsolatban; minden vallási mozgalom érintette egyszersmind a nemzeti életet is, minden vallási fordulat magával rántotta egyúttal a fennálló állami rendet is és az állami életben is változásokat idézett elő. Ilyen átalakulás következett be az állami életben IV. Amenhotep uralkodása alatt is.

De nemcsak a vallásban, de a művészetben és az irodalomban is hatalmas változás történt most. A legfőbb alkotások, melyeket az egyiptomi művészet általában teremtett, kétségtelenül a Tell-el-Amarna-féle korszakból valók. Hihetetlen finom érzék a test felületének a kezelésében a főjellemvonása e kor művészetének, ami sem az eddigi, sem az azutáni egyiptomi művészeti alkotásokra, oly feltűnő módon nem jutott kifejezésre.

E korszak irodalma is egészen jellemző vonásokat mutat fel, amennyiben új irányban és új alakban indult fejlődésnek. Míg eddig az irodalmi nyelv lényegesen elütött a mindennapi közlekedési nyelvtől, úgy hogy amaz közönséges ember előtt csaknem érthetetlen volt, addig most feltűnő változás állott be. Ettől kezdve – mondja Erman,³ az egyiptomi nyelv és irodalom legkiválóbb ismerője – e korszakban kialakult nyelven kezdtek írni; az eretneknek nevezett IV. Amenhotep által szerkesztett szép naphimnusz⁴ is ezen a nyelven van megfogalmazva és még a Ramesszidák

¹ Exod. XXIII, 17 és Exod XXIV, 18.

² A királynénak a neve a hivata'os okmányokban rendszeren férjéé mellett jelenik meg. V. ö. *lireasted-Banhe*, Geschichte Aegyptens. Berlin, 1911. 290. old.

³ Die Literatur der Aegypter. Leipzig, 1923. 4. old.

⁴ U. o. 358. kk. – *Breasted Ranke*, Geschichte Aegyptens. Berlin, 1911. 302--306.

idejében is, amikor az El-Amarna-korszak minden alkotása eltűnt, teljes virágzásban volt az irodalom e neme.

És így e két király, t. i. III. és IV. Amenhotep – mindegyik a maga nemében – felülmúlta az eddigi egyiptomi uralkodókat; az egyiptomi korona előbbi viselőinek egyikénél sem találunk olyan kifejezett erős jelleget, mint e kettőnek e tekintetben még III. Amenemhat sem tesz kivételt. Atya és fiú egyaránt igyekezett szabadulni az örökölt hagyományoktól, amelyek szerint a király a többi ember körén kívül állva, istenhez hasonló lény és mint emberek, alattvalóik szemében mindenekelőtt csak embereknek akartak feltűnni, akik emberileg éreznek, emberileg gondolkoznak és emberileg cselekszenek. Még sokkal fokozottabb mértékben áll ez IV. Amenhotepre; ez oly nagy jellemerővel rendelkezett, mint sem elődjei, sem utódjai közül egyik sem. „Ő az első reformátor és az első bölcs a történetben.”¹

De már e fáraónak a halálával bekövetkezett a birodalom gyors bomladozása. A folytonosan megismétlődő trónvillongások, amelyek következtében a trónra jutott királyok csak igen rövid uralomnak örvendhettek (így: Szakara, akit Tutankhámon követett, aztán Ai, akit viszont Szerateti üzött el), mélyen aláásták a fáraó tekintélyét és hatalmát, míg végre Horemhib-nek, az egykor IV. Amenhotep szolgálatában állott tisztnek, sikerült az uralkodás gyeplőjét megragadni és energiájával, valamint fáradhatatlan tevékenységével országában a régi rendet visszállítani. Úgy látszik, hogy a birodalomnak a leideni papyrusban² ecsetelt helyzete nemcsak az ó- és középbirodalom átmeneti idejére vonatkozik, de teljesen megfelel a IV. Amenhotep halálával beállott trónvillongások korának is.³ És mint akkor a XII. dinasztiaival Egyiptom újból fellendült és nagy hatalomra jutott, úgy Horemhib-bel is új korszaka kezdődik az egyiptomi történetnek, mely az országot új virágzásra juttatta.

¹ *Breasted* – *Ranke*, *Gesch. Aegyptens*. Berlin, 1911. 307. old.

² V- ö. *Lange*, *Sitzungsber. d. kön. preuss- Akad. d. Wiss-* Berlin, 1903. 601. kk. – *Gardiner*, *The admonitions of an Egyptian Sage*. Lipcse, 1909. – *Erman A.*, *Sitzber- d. preuss- Akad. d. Wiss-* 1919. XLII és *Erman*, *Die Literatur der Aegypter*. Leipzig, 1923. 130-148. – *Mahler*, *Aurora*, II. évf., 2. sz., 111. kk.

³ Ezt bizonyítja nemcsak az a körülmény, hogy a szóbanforgó papyrus az új birodalom idejéből való, hanem sokkal inkább az a tény, hogy az itt vázolt katasztrófa nemcsak a Deltára, de – amint az e papyrus egyik helyéből kitűnik – főképpen Felső-Egyiptomra, ahol éppen a XVIII. dinasztia székelt. Ez a hely így hangzik (v. ö. *Erman*, *Die Literatur der Aegypter*. 134. old.): „A déli hajó sülyedőben van, a városok elpusztítva hevernek és Felső-Egyiptom üres pusztasággá változott át.”

Demokratikus eszmék és intézmények a görögök között a közvélemény keletkezésének szempontjából.

Írta: HORNYÁNSZKY GYULA.

Politikai-társas jelenségek elsősorban nem eszméktől, nem is intézményektől, hanem *az emberektől* függenek. Az intézmény üres forma, ha éltető lélek nem lakozik benne; az eszmék csak akkor jelentenek valamit, ha egyszersmind átértett érzések, követett gondolatok és nem pusztán frázisok. Képzeltető az eset, hogy a legdemokratikusabb formák a legnagyobb rabszolgaságot fedik és megfordítva: az önkényuralom nem zárja ki a szabadságnak magas mértékét. A közvéleményt igazabb alakjában találjuk meg az arisztokratikus hagyományokhoz még mindig ragaszkodó Angliában, mint Európa vezető köztársaságában, Franciaországban (Griddings, *The Principles of Sociology*, 139).

E megszorítások előrebocsátása után mégis azt fogjuk mondani, hogy az intézményeket eleven *eszmék* teremtik meg és tartják fenn. Minden államformának, így a demokráciának is megvan a maga külön szelleme, amely hely és idő különbségei ellenére is azonos külsőt keres az azonos tartalom számára. Már a görög elmélet tudta ezt s állandó terminusokban adott e gondolatnak kifejezést. Ezért beszélnek bölcsészeik és szónokaik Athén, az állam, a *demokrácia* „*lelkéről*”, „*erkölcséről*”, „*tendenciájáról*”, vagy „*alapfeltevéséről*” (1. Hírzet: Themis Dike und Verwandtes című munkájának összeállításait).

Az az ismeretlen szónok, aki a Demosthenesnek tulajdonított sírbeszédet (az epitaphiost) írta, párhuzamot von a demokrácia és oligarchia között s okát kutatja a jelenségnek, hogy miért bátrabbak annak, mint az oligarchiának harcosai (25., 26.). Szerinte utóbbiak szívesen vonják ki magukat a veszélyekből, mert tudják, hogy az utólagos gáncsot ajándékokkal vagy egyéb barátsági aktussal könnyű módon le fogják tudni szerelni; ellenben a demokrata-katona tisztában van vele, hogy az „igazsághoz fűződő *szólesszabadságot*” nem fogja tudni magától elhárítani, Hisz mindenkit megvesztegetnie nem lehet, midőn nemcsak az fordul szavával ellene, ki néki direkten ártani akar, de a többiek is örömeiket lelik a megszólásban. Eltekintve a kissé racionális fogalmazástól, melyet ez az önhumorizálásig őszinte demokrata vallomás feltüntet, megállapíthatjuk, hogy a szónok jól jellemzi a demokratizmus szellemét a titkok

¹ Fejezet szerzőnek „*A görögség és közvéleménye*” című nagyobb munkájából.

nem tűrő, még józanul sem ismerő nyilvánossággal és szólásszabadsággal. Ha a mai elmélet kifejezéseivel rendelkezett volna, azt mondotta volna, hogy a *közvélemény* uralma teszi a demokrácia harcosait bátrabbakká, annak hiánya hat az oligarchákra ernyesztően.

*

A közvélemény kialakulásának középpontjában tehát a görögök között is a *szólásszabadság* áll. Azaz, ha görögül gondolkozunk és beszélünk, azt kell mondanunk, hogy a „*szólásegverdőség*”: az *ίβηγορία* állott. Mert minden népnek megvan a maga külön szabadságfogalma s ehhez alkalmazza, e szerint válogatja ki a maga politikai jelszavait. A mai francia általános emberi eszményt lát a szabadságban, az angol az egyéni érvényesülés módját és eszközét, a német erkölcsi függetlenséget (1. Troeltsch érdekes fejtegetéseit: *Deutsche Zukunft* 1916 című könyvének: *Die deutsche Idee von der Freiheit* című értekezésében); a görög egy privilégiumnak, polgári állapotának közvetlen következményét látta benne. És mert a szólásszabadság ily értelemben úgyis természetes volt, a görög az *egyenlőség* gondolatát húzta alá, mint sok egyebütt, a politikai érvényesülés területén is; mindenki, aki teljes jogú polgár, egyforma joron beszélhessen és nyílt őszinteséggel mondhasa meg a maga véleményét (utóbbi a szólásszabadság tartalmi korollárium: a *παρησιá*). Hiszen már annak idején, már Homeros korában Thersites is szóhoz juthatott, ennek nem volt pozitív akadály; de hogy még sem ugyanezen „jog” alapján tette, mint a hadsereg vezetői, azt a következmények bizonyították. Az egyenlőség gondolatának ugyanolyféle előnyomulása ez, mint midőn a VI. és V. század athéni demokratája az *ίσομοιρία* vagy *ίσονομία* szavaiba foglalta össze a maga „szabadságát” (Solon: 30. 31., 9: Hiller-Crusius, *Anthol. Lyr.* 44. 1.; Harmodios és Aristogeiton skolionában: *ίσονόμονς* 'Afriva% u. o. 329, 7; Herod. 3, 80). Egenlő mértékben részesedni a földi javakban és a politikai jogokban: ez a görög demokratizmus ideálja és nem az állami feszélyezéstől való mentesség. A görög felfogásmód még ott is, ahol a szabadságnak, az *ελευ&ερία-nak* szavával jelöli meg szubjektív kívánságait, a „status activitatis” pozitív és nem a „status libertatis” negatív álláspontjából teszi azt (a kifejezéseket illetőleg 1. Gr. Jellinek, *System der subjektiven öffentlichen Rechte*); szabadságon megfogható egyéni jogokat ért és nem közösségi jogok hiányát az egyénnel szemben. Ezért gondol még *Aristoteles* is a szabadság fogalmánál elsősorban az uralomra (*άρχο&αί xal άρχείν*) és csak ezután a cselekvés önkényére, a tettek és gondolatok szabadságára (*το ζην όγ βολεται xig*: Pol. 1317 a 40. köv.). Csak abban a későbbi fejlődésben jutott a szabadság fogalmának ez a negatív oldala az elmélet és gyakorlat homlokterébe, midőn majd a mindjobban kialakuló és önállósuló magánélet az aktív polgárjogi részesedés helyett főleg békét, nyugalmat, minden beavatkozástól való mentességet követelt államától. Dé az eredeti alapeszme még akkor sem vesztette el jelentést alkotó erejét. A kultúra szögéből nézve még akkor is csak azok rendelkeztek „szabadsággal”, kik a szabad görög emberhez méltó nevelésben részesültek, ennek megfelelő műveltség és életmód hordozói voltak (a *πολιτεία* mint kultur-fogalom).

A szólásszabadság görög alapkoncepciójának fontos következményei lettek. Először is nem lett az alaptörvényben biztosított és írásba foglalt *tételes joggá*, mint a modern demokráciákban. Ami a polgári állapotból természetesen következik, azt nem kell külön formában megteremteni; a

modern demokratikus fejlődés is csak azért nyúlt az „emberi és polgári jogok” külön kodifikálásához, mert – mint ezt a múltra vonatkozó tanulmányai mutatták – e jogok elismerése és tiszteletbentartása nem volt önként értendő. Ezzel szemben a magát mindenkor szabadnak érző görög ember csak legfeljebb jogok szüneteléséről és nem hiányáról vagy megszüntéről beszélhetett volna azon átmeneti korszakban, midőn a polgári szabadságot hosszabb-rövidebb időre a zsarnokság váltotta fel. Fejlődési okokon kívül a történeti szükség hiánya adja okát annak, hogy a görög nem iktatta egyszerre és egyöntetűen a polgárjogok sorozatát törvénybe, mint ezt a modern alkotmányok teszik; sőt hogy ez alapjogok tételszerű megfogalmazásáig is csak nagy ritkán jutott el. Pl. a Gaius által megőrzött *soloni* törvény implicite magában rejti ugyan az egyesülési jogot, mert ennek keretei között elismeri a szerződések érvényességét, de kifejezetten mégsem beszél egyesülési szabadságról.

Azután másodsor: a görög szólásszabadság *polgári* jog volt és maradt és sohasem öltött *általánosan emberi* formát, mint ez a modern népuralmak ideológiájában történt. Kabszolgával és jogtalan idegennel (ellenséggel) szemben illette meg a görög polgárt a szólásszabadság és nem az általános emberi természetnek következményeképpen. Ennek a természetnek gondolata majd csak abban a későbbi fejlődésben fog szerepet játszani, midőn viszont a nagy monarchiák határai között politikai szólásszabadságról már többé nem is beszélhetünk. Amíg a polisok önálló élete tartott, a szólásszabadság eo ipso polgári és nem emberi jogot jelentett. Fontos dolognak tartom, hogy az úgynevezett „szabadságjogok” kérdésénél modern fogalmakat hibásan ne vigyünk be a görög világba, s ma mindenki előtt ismerős emberi eszményekkel ne hamisítsuk meg annak magyarázatát. Könnyen megeshetik ilyenkor, hogy a görögségben hiába keresünk olyasvalamit, aminek ott nem is volt szabad meglennie (v. ö. Schvarcz Gyula ahisztórikus fejtegetéseit: Gondolatszabadság és ódon tömeguralom, a M. T. A. Értekezései, 1886).

Bár a szólásszabadság a szabad görög államok egész történetét végigkíséri, mégsem tulajdonítottak itt neki mindenkor egyforma jelentőséget. Legtöbbször emlegetett, el is koptatott és épp ezért bizonytalan olvasásu és értelmű *jelszó* a demokratikus fejlődés magassági pontján lett belőle. *Herodotos* *ἱβηγοπίηΑτρονηάδ* a demokratizmus minden egyenlőségét érti azon (5,78); *Aischines* a *παρηγοία*- szóba süríti a népuralomnak egész értelmét (3,6); már az autokrata világrend előszelét jelenti, midőn ugyanezen szóval a jogos szabadság és egyenlőség túlhajtását fejezi ki *Isocrates* (7,20). Valóságos prófétája az eszmének a demokratizmus nagy költője: *Euripides*. Szerinte „a legnagyobb baj a szólásszabadság hiánya”; mert „rabszolga sorsa az, ha valaki el nem mondhatja, amit gondol” (Phoin. 391.). Az anyját kereső Jon nagyobb reményt nem fűzhet a még bizonytalanhoz, mint azt, hogy anyját *Athénben* találja majd meg; mert akkor „anyai jusson a szólásszabadság kiváltsága illeti meg” (Jon 670; v. ö. Hippolyt. 421). Az athéni szabadság és egyenlőség – magyarázza Theseus – épp abban áll, hogy a keryx felszólítása mindenkinek szól: „ki óhajt hasznos tanácsával a nyilvános porondra lépni?” (Hik. 438).

Minden nagykorú és a polgári lajstromba felvett athéni ember a népgyűlés tagja volt, s így őt a politikai szólásszabadság, a *tanácskozási joga* (a *το βουλευόμενον* mint alanyi közjog) teljes mértékben illette meg. Egy régi, alapjában jelentéktelen szokásra utal *Aischines* szemforgató konzervativizmusa, midőn arra figyelmeztet, hogy a hajdani szépidőkben

mindenekelőtt az ötvennél idősebb férfiakat hívta fel a kikiáltó nyilatkozatra. (1,23). Természetesen a tanácskozás jogának is előfeltétele volt, hogy az illető polgári jogainak teljes birtokában legyen; a teljes atimiával büntetett egyén eo ipso ki volt zárva belőle; de azután – különös politikai okokat és intézkedéseket nem is számítva: Andok. 1,75 – a részletes atimia is sok esetben megfosztotta a bíróilag elítéltet a tanácskozás jogától. Sőt a későbbi joggyakorlat módot nyújtott reá, hogy előzetes bírói ítélet nélkül is kétségbevonhassák valakinek tanácskozási jogát. Ez akképpen történt, hogy nyílt ülésben jelentették be valaki ellen a pörös eljárás megindítását azon törvények egyike (esetleg többes száma) alapján, melyeknek rendelkezései az elítéltet a tanácskozó testületből kizárták (*επιγγελίαν επιγγέλλειν*). Nem volt ez egyetemesen használt igazolási eljárás – *δοκιμασία* – a népgyűlés tagjaival, a retorokkal szemben, mint ahogy ezt ügyvédi általánosítás fel szeretné tüntetni; nem is létezett külön törvény a népgyűlési szónokok inkompatibilitásáról, mint ahogy ezt *Ais chines* tudatos nagyítással állítja, s mint ahogy ezt néki mindmáig el is szokták hinni (v. ö. pl. PW. V. 1272); de az inkompatibilitás címén megindítható bűnvádi eljárás így is veszedelmes politikai fegyverré válhatott a lelketlen, az ellenséget mindenáron elnémitő politikusok kezében. A terrorizálás eszközévé lehetett, lett is bizonyára sok esetben a közvélemény irányításának, talán meghamisításának szolgálatában.

A szólásszabadság még a görög ekklesiában sem jelenthette azt, hogy már most minden ember kénye-kedve szerint mindenről beszélhetett; az elméletben hangoztatott népjogot itt sem szabad feltétlen értelemben vennünk, hogy t. i. „a nép tehet, amit akar” (*τον νῆμο πράττειν ο πικκυ βονληται*: Xen. Hell. 1.7.12.). A tárgyalás zavartalan menetét biztosító intézkedéseket szabályokba foglalták, s mi szószerinti szövegében ismerjük az athéni népgyűlés rendtörvényét (*οί νόμοι της ενκοομίας των ρητόρων*: Aisch. 1,34.). Nem érdektelen e törvény ismerete, mert hisz természetesen azon leggyakrabban előforduló módszereket sorolja fel, melyek által a pártérdekek a tanácskozás rendes menetét megzavarni törekedtek. Tehát tiltva van – a törvény szavai szerint – a tárgysorozat több pontjáról egyszerre beszélni; ugyanarról a tárgyról ugyanazt a véleményt kétszer előadni; szidalmazni vagy megrágalmazni valakit; lábdobogással zavarni az ülést; segítő társak toborzásával rendetlenséget támasztani vagy éppen séggel: az ülés bezárása után az elnököt tetteleg inzultálni. Munkámban a politikai propaganda kérdésének külön fejtegetéseket szántam: a hangulatkeltés felsorolt példáival itt tovább nem foglalkozhatunk; de amint a „házsabályok” szavaiból láthatjuk, a népgyűlés határain belül sem hiányoztak a változatos eszközök hangulatok erőszakos megteremtésére, az itt kialakuló közvéleménynek befolyásolására.

A népgyűlés rendtörvénye csak formáiban kötötte meg a szólásszabadságot, nem beszélt a tartalom érdeméről. Mondottam már, hogy ez nem azt jelentette, hogy az ekklesiában mindenki szabadon adhatott kifejezést politikai véleményének és bármiféle nézettel vagy javaslattal állhatott elő. A szólásszabadságnak ezen egyébként is elég szűk határok közé szorított területén (l. a probuleuma feltételét) természetesen csak a főnálló törvények alapján beszélhetett a szónok, s azon keresetek növekedő száma, melyek személyes okokból vagy demokratikus féltékenykedésből a „törvénytelen javaslatok” ellen irányultak (a *γραφαί παρανόμων*), bizonyosan nagyobb mértékben feszélyezték a szabad véleménynyilvánítást, mint ahogy

ez a fejlődés és haladás érdekeit tekintve kívánatos lett volna. Itt is, mint az inkompatibilitási pörökben, pártok és személyek küzdöttek egymással a pálmáért, hogy ki tudja a szólásszabadság nevében a másiknak szólásszabadságát elkobozni. De várhatunk-e, kérдем, politikai türelmet a görög demokráciáktól, mikor ázzál tudvalévőleg manapság, mai kultúránk eredményeképpen sem rendelkezünk?

Éppenséggel éfivesziti a történeti talajt lábai alól, aki túllépve a politikai szólásszabadság szűkebb körén, a *gondolat- és lelkiismereti szabadság* követelményével áll a görögség elé. Ne a francia „déclaration” szavaival fülünkben kérjük számon a görögöktől, hogy mennyiben tisztelték az ember és polgár „legszentebb jogait”. Ok nem szedték Írásba, mert nem is tudtak róla, hogy „a gondolatok és vélemények szabad közlése az ember legértékesebb jogainak egyike”, hogy tehát „minden polgár beszélhet, írhat, nyomathat szabadon”, amennyiben a törvénnyel ellenkezésbe nem jut (a déclaration des droits de l'homme et du citoyen magyarázatát 1. G. Jellinek-nél: Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte, 2. kiad. 1904). A vallásos hitet és gyakorlatot meg éppenséggel nem tekintette magánügynek a görög állam, melyet ezerszeres érdekszál fűzött az istenek hitéhez és tiszteletéhez. Mi manapság bizonyára olyan korban élünk, amely vallási kérdésekben nagyobb mértékig engedi meg a gondolkozás és véleménynyilvánítás szabadságát, mint bármely előttünk élő; s lám mégis *Dacey*- a XX. század elején – „elméletileg” nem tartja kizártnak, hogy Angliában egy olyan közlemény, amely – noha komoly szellemben és udvarias hangon – támadást intézne a kereszténység ellen, üldözéseknek lenne kitéve (Leçons sur les rapports entre le droit et l'opinion publique en Angleterre, trad, français, 1906, 410 1. jegyz). Ne csodálkozzunk tehát Diopethes psephismáján (V. sz. második felében), amely azokat, akik az égi tünemények természetes magyarázatát *tanítják*, büntetni kívánta; ne csodálkozzunk az V. és IV. század folyamán sűrűn ismétlődő *asebeia-pörökön* sem, amelyek valamely vallásellenes vétséget toroltak meg, vagy legalább is jogcímet kerestek és találtak általa egyéb jellegű megtorláshoz; s ne vegyük zokon *sunioni Sophoklestől* sem a törvényt (a IV. század végén), amely tanácstól és néptől tette függővé a bölcsésziskolák alapítását, s a törvény ellen vétkezőnek halált helyezett kilátásba. E jelenségeket, a gondolatszabadság ellen elkövetett e „merényleteket” csak történeti feltételeikből, s adott motívumaik eredményeképpen fogjuk tudni megérteni; az úgynevezett reakció alkalmoszerűsége, mint manapság, a görög ókorban sem hiányozhatott. Aki pedig a történeti magyarázás szüksége nélkül sorakoztatja az efféle „bizonyítékokat” az érvelés egyenes vonalában egymás mellé, annak jusson eszébe, hogy a görög cenzúra mégis csak rosszul működhetett, mert hisz nekünk sok esetben pontos ismeretünk van a veszedelmeseknek ítélt tanításokról, és az arra is gondoljon, hogy a görög kutató szellem mennyi olyan nézetet, felfogást, elméletet hagyott reánk örökbe, amelyről ugyan nem halljuk, hogy annak idején üldözés vagy akárcsak megszólás tárgya lett volna, de manapság esetleg, bizonyos körülmények között és valamely formában, az lehetne.

*

*

*

A görög demokráciákban divó *törvényhozási praxisnak* egy-két olyan sajátosságát akarom itt szóba hozni, amely a *közvélemény*, ennek kialakulása vagy érvényesülése szempontjából nem volt jelentéktelen.

Módjában volt-e a görög közvéleménynek, hogy törvényhozást *kezde-*

ményezzen: megvolt-e neki a görög demokráciákban a *törvényhozói iniciálás* joga? Tudvalévőleg manapság a parlamentarizmussal elégedetlen politikai felfogásmód változatos formákban és eredménnyel tesz kísérleteket, hogy sokakban megnyilatkozó óhajoknak és törekvéseknek a képviselőtestületeken kívül is biztosíttassék a legislatív kezdeményezés (az u. n. *iniciativa*: v. ö. különösen: L. Lowell, *Public opinion and popular government*, 1913; az iniciáláshoz többnyire az aláírások bizonyos nagyobb száma szükséges).

A görög demokráciák – itt is mint egyebütt – a legradikálisabb individualizmus alapján oldották meg a kérdést. Törvényjavaslattal (*psephisma* indítványával) minden teljesjogú polgár előállhatott, sőt – bizonyos eljárás betartásával – még a főnálló törvényekkel – a nomosokkal – szemben is érvényesíthette a törvényhozói kezdeményezést. Az első esetben: a tanácshoz szóban vagy írásban beadott indítvány természetesen csak akkor került a népgyűlés tárgyalása elé, ha azt a tanács előzetes probuleuma (előindítvány) formájában vitatásra alkalmas program-pontnak fogadta el. Bár világosan és részletesen nem is ismerjük mindazon okokat, melyeknek alapján a tanács a probuleuma előfeltételét megtagadhatta, bizonytalán megvolt a módja hozzá, hogy épp úgy elejét vegye egyéni okvetetlenkedéseknek, mint hogy gáncsot vethessen uralkodó nézetével szembenhelyezkedő párttörekvéseknek. Míg viszont: a vezető népszerű politikusok befolyása elsősorban bizonytalán az által érvényesült és lett nyilvánvalóvá, hogy indítványaik tárgyalása elé a tanács nem gördített nehézséget, sőt azok elfogadása által az utólagos felelősségben is osztozott velük. Ami meg a meglévő törvényeknek – a nomosoknak – ujjakkal való kicserélését illeti, ennek lehetőségét a *nomothesia* biztosította és szabályozta. Minden teljesjogú polgár bírói eljárást követelhetett valamely főnálló törvény abrogálására és ujjal való helyettesítésére az általános népgyűlési felhatalmazás után és alapján, s a pörbefogott törvénnyel szemben a hivatalos védőügyvédeknek (a *synegorosok*nak) nagy száma ellenére is megnyerhette a népbírák (a *heliasták*) hozzájárulását a maga szövegéhez.

A görög eljárásmódok azt mutatják, hogy bármennyire nem a közvélemény *nevében* indult a törvényhozói kezdeményezés a maga útjára, mégis közvélemény, vagy legalábbis ennek jelentős tényezői döntöttek további sorsa felett. Már az egyéni iniciálás mögött esetleg közvélemény állott, s végleges sikert mindenesetre csak olyan javaslat remélhetett, melynek a közvéleményt maga számára megnyernie sikerült. A polgárok összességét felölelő ekklesiától eltekintve az athéni tanács az ő 500 tagjával számottevő része volt a politizáló athéni polgároknak; a régi törvények fölött ítélkező bírák meg 1001-en voltak itt teljes számukban. A mindent egyes egyéneiben látó és megítélő görög demokrácia természetesen nem követelhetett semmit sem olyasvalaminek nevében, aminek világos felfogásához és megfogalmazásához még el sem jutott (v. ö. erre vonatkozólag: *Die Idee der öffentlichen Meinung bei den Griechen* c. értekezésemet, *Acta litt. ac scient. Univers. Franciscosephinae*, Szeged, 1922); de az egyénileg kezdeményezett események akaratlanul is azt hozhatták mozgásba, amit manapság közóhajnak, a közvélemény akaratának nevezünk.

A népgyűlés rendezőinek (a *prytanok*nak) legalább is 4 nappal az ülés előtt köztudomásra kellett hozniok a tárgysorozatot. Ez a *προγράφειν*; a kiállított hirdetés: a *προγραφή*, ennek tartalma a *πρόγραμμα*. Ilyen elő-

zetes kihirdetés nélkül semmiféle javaslatot nem volt szabad tárgyalás alá bocsátani. (Arist. pol. Ath. 45. 4). Lehetővé vált ez által, hogy a népgyűlés elé kerülő kérdésekkel a közvélemény időben foglalkozhassék és mellesleg lehetővé lett az is, hogy ama változatos manőverek megindulhassanak, melyeknek végső céljuk az volt, hogy a szavazókat az egyik vagy a másik iránynak nyerjék meg. A prographein kötelessége abírói utón eszközölt törvény változtatás esetében is fennállott (a *προγραφή-ρα* vonatkozólag v. ö. A. Wilhelm, Beiträge zur griech. Inschriftenkunde, 179).

A hangulatok kialakulása, s így a szavazások eredménye szempontjából nem mellékes a *szavazók elhelyezkedése*, mert az egynézetben lévők nagy száma tömör együttlétében nagyobb hatást tud kifejteni, s már közelsége által is vonzóerőt gyakorolhat az ellenfelek vagy tétovázők kisebb számára. A görög demokráciákban a polgároknak phylekbe (mesterséges osztályokba) való beosztása, s a phylek szerint történő szavazás az ennek megfelelő népgyűlési elhelyezkedést tette meg a természetesnek, a rendesnek (v. ö. Brandis cikkét PW. V. 2172.). A későbbi Athénben mégis azt tapasztaljuk, hogy ez a közvetlen rend – a titkos szavazás eseteitől eltekintve – nem volt kötelező; hogy a gyűlésezők tetszés szerint választhatták ki ülőhelyeiket, illetőleg: osztálybeosztásra tekintet nélkül pártállásuknak megfelelően és a hangulatkeltésnek érdekében helyezkedtek el. Utóbbi szempontból a szószék (a béma) környéke volt nagyjelentőségű a szónok buzdításának, esetleg terrorizálásának, lehurrogásának, leráncigálásának szolgálatában (v. ö. az ezen szempontból rendkívül jellemző javaslatot, melyet persze *Ais chinos* már mint *καινοί νόμος-τ* emleget: *καυ-έκάστην εκκλησίαν ἀποκληροῦν φλῆν ἐπὶ τὸ βῆμα* *флуг тіроєδρενβєи*, 1. 33.). Tehát a mesterséges osztályoknak, a phyleknek hangulatát, melyet hajdanában – egy természetes fejlődés eredményeképpen – különkülön, többé-kevésbé egységesnek tételhetünk fel, az osztályközi pártvillongások megbontották, s az ülés külsőségeit is a maguk mintájára és céljaira formálták át. Mesterkedésektől távol álló közvélemény ilyformán a mesterkedések szaporodtával mind ritkábban nyilatkozhatott meg az athéni népgyűlések szavazásaiban, még a nyilvánosakban sem nyilatkozhatott meg, s annál kevésbé a titkosakban.

A görög demokráciák tisztviselőiket választották vagy kisorsolták (a kettőt kombináló vegyes eljárás is gyakori volt). A *sorsolást* kifejezetten és kiváló módon demokratikus intézménynek tekintette az antik elmélet. *Aristoteles* szerint a demokratikus szellem egyik legfőbb követelménye, hogy az összes hivatalokat sorsolással töltsék be, vagy legalább is azokat, melyeknél szakismeret (*εμπειρία καὶ τέχνη*) nem jön tekintetbe (Pol. 1317 *b* 20 és 1294 *b* 7); sőt egy helyen egyenesen ekképp definiálja a népuralmat: azon alkotmány, melyben sorsolás útján osztoznak a hatalomban (Rhet. I. 8.). Még a Törvények *Platonja* is szükségesnek ítéli, hogy a sokaság elégedetlenségének leszerelésére olykor a sorsolás módjához folyamodjanak (757. *ε*). Az ellenvélemény már akkor sem hiányzott; nemcsak a sorsolás általános megítélésében, hanem demokratikus jellegének tagadásában sem hiányzott. Eltekintve a sokratikusok kritikájától a *Dialexeis* ismeretlen szerzője azzal az érdekes indokolással jelenti ki, hogy a sorsolást legkevésbé gondolja demokratikus intézménynek, mert a véletlen kockája népgyűlölő egyénre is eshetik, míg a választásnál a nép ismerős jóakarói között válogathat (Diels, Vorsokr. II². 1. 647. 1.). A kérdésnek – a görög gyakorlatra különös tekintettel – máig van általános literatúrája (v. ö. Heisterbergk, Die Bestellung der Beamten durch das Los, 1896. és a Hermann-

Swoboda, Staatsalt. 137,7 felsorolt irodalmat kiegészítve Headlam könyvével: Use of the lot in Athens, Cambridge, Hist. Essays IV.).

A sorsolás lényegében az ítékezésnek kitérése az egyéni különbségek által követelt konzekvenciák elől az emberek bizonyos körére vonatkozólag, értelme csak ott van, ahol tudatosan rekesztjük ki az egyéni különbségek számbavételét; jogosultsága meg e tudatos kirekesztésnek megokolhatóan helyes voltától függ. Lényegében sem nem oligarchikus, sem nem demokratikus eljárás; mert hisz e szempontból mindent annak a körnek terjedelme határoz meg, amelyen belül alkalmazom. A sorsolás az oligarchák legszűkebb társaságára is nyerhet, nyert is alkalmazást; demokratikussá az általánosítás által válik, azaz ha használatával az egyéni különbségek elhanyagolását az érdekeltek lehető legnagyobb számára terjesztem ki. Kevésbé figyelembe vett kapcsolat áll fenn a sorsolás és *közvélemény* között a demokratikus eszme szögéből nézve. Ha a közvélemény megnyilatkozását – modern elméletek értelmében – a demokrácia egyik alapkövetelményének tekintem, vagy – mint *Lowell* – egyenesen úgy határozom meg a népuralmat, hogy „azon államforma, melyben politikai kérdésekben a közvélemény gyakorol ellenőrzést” (id. m. 4. 1.): akkor a sorsolás a legantidemokratikusabb intézmény, mert a közvéleménynek teljes elnyomásával jelent egyet. A sorsolás – természeténél fogva – kizár minden oly nézetalakulást, helyesebben: kizárja minden oly nézetalakulásnak politikai érvényét, melyet embertársainkról meglévő egyéni különbségeik alapján alkotunk magunknak. E kiáltó ellentmondást az antik elmélet nem érezte, mert individualisztikus gondolkozásával még nem teremtette meg a közvéleménynek fogalmát. S ha a politikai gyakorlat sok esetben és bizonyos mértékig a sorsolás kiterjesztése útján fejlődött a görög demokráciákban (nem rendkívüli eset, amit Aristoteles az athéni *γραμματεὺς ὁ κατὰ πρηνταείαν-ἰδὼ* mond: *τιρότερον μὲν οὖν οντος ἢν χειροτόνητος . . νυν δὲ γέγονε κληρωτός*; pol. Ath. 54,3), akkor a gyakorlat emberei sem vették észre, hogy az unós-untig hangoztatott népakarattal nem igen egyezik az a minden emberi akarást kizáró egyenlőségi mechanizmus, melyet a sorsolás lényegében képvisel.

Bár a görög gondolkozás, többször hangsúlyoztuk, még nem jutott el a közvélemény világos fogalmához, mégis öntudatlanul élt a fogalommal azon törvényes rendelkezésekben, amelyek meghatározott esetekben a szavazók bizonyos minimális számától tették függővé a néphatározat érvényét. Főleg egyes személyekre vonatkozó, ezekre különösen nagyjelentőségű indítványok estek ily rendelkezés alá (az úgynevezett *ἐπι' ἀνοπί* indítványok). Athénben legalább 6000 szavazóra volt szükség, hogy a népgyűlés valaki ellen az *osztrakizmust* kimondhassa, vagy hogy a már osztrakizáltat idő előtt visszaengedhesse; polgárjogot is csak ezen szavazási feltétel mellett adományozott idegennek az athéni állam. Egyéb polisokból sem hiányoznak a bizonyító adatok, melyek arról tanúskodnak, hogy a görög demokráciák vagy általánosságban, vagy bizonyos esetekre a szavazásban résztvevők minimumát állapították és követelték meg (v. ö. Brandis id. *Ελληνβία* cikkét 2169.). Mintha csak azt mondták volna ilyenkor a souverain nép tagjai egymáshoz: hogy ilyen fontos ügyben döntsünk, ahhoz a közvélemény szankciója szükséges.

*

A közvélemény kialakulásának középpontjában a szólásszabadságot látjuk, ha az intézményre gondolunk; a *szónokot* magát, ha a személyre.

Tehát a görög szónok természetrajzának kellene most következnie fejtegetéseim sorrendjében. De mert a szónoklás csak egyik módja, mindenestre legközvetlenebb módja a vélemények propagálásának, az itt kínálandó feladatot majd a propaganda fejezetében fogjuk – a gondolatterjesztés egyéb eszközeivel kapcsolatban – megoldani. Egyelőre – mintegy előjáróként – azon feltételekről mondok még egy-két szót, melyek közt a politikai szónok egyáltalán, a görög *demagóg* különösen a közvélemény személyes erjesztője és gyakran megteremtője.

A politikai szónok *tömegnek* beszél s így retorikája a *tömegpszichológia* szabályai alá esik. Mert a tömeg, az együttlevő sokaság épp az együttlét által meghatározott sajátságokat veszi fel s a szónoknak ezekhez kell alkalmazkodnia. Kevésbé az egyesek értelmére appellál, mint inkább általánosan meglévő érzelmek irányítására, fokozására, átformálására fog törekedni. A tömeg érzelmi és akarati készségét aknázza ki a maga elé tűzött cél érdekében. Ezmék és fogalmak tisztázása helyett jelszavakat gyárt s ezekkel olykor döntő módon határozza meg a hallgatók politikai magatartását és a közvéleményt (1. minderre nézve: A homerosi beszédek tömeglélektani szempontból. Rhetorica Homerica c. akadémiai értekezésemet).

Az együttlét minden sokaságot tömeggé tesz ugyan, de azért nem kis különbség lesz tömeg és tömeg között a gyűlés jellege, az azt alkotók száma és társadalmi minősége szerint. Tömeglélektani szempontból a görög *ekklesia* mintegy közbülső helyet foglal el modern parlamentjeink és népgyűléseink között. Amazokhoz a közjogi állapot és szervezet, a testületi jelleg hozza közel, emezekhez a nagy szám, a nyílt tér és mindenek előtt a társadalmi és kulturális nívó. Nem a magasabb szellemi élet választottjai tanácskoztak itt, hanem a nép maga.

Társadalmi és műveltségi különbségeken kívül, különösen ott, hol magáról a népről van szó, a *faji* elkülönülések is nagy szerepet fognak játszani a tömeg megnyilatkozásaiban. A görög lélek azon sajátságai lépnek itt a politikai közvéleményt közvetlenül meghatározó tényezőkként előtérbe, melyeket annak, a görög léleknek elemzésekor nagyjában már ismertettem. A délvidéki embernek temperamentuma, mimetikus hajlama, ingereket könnyen befogadó és azokra gyorsan reagáló természete nem utolsósorban döntötte el, hogy a görög népgyűlés tárgyalásai – olykor a legfontosabb államügyek megvitatásánál – miféle fordulatot vettek, minő eredményhez jutottak el.

A politikai vélemény nem szükségképp a népgyűlésben, ennek szónoklatai alatt és hatására alakul ki. A görög demokrata is bizonyára sok esetben kész véleménnyel ment az ekklesiába, mert a más jellegű *társas érintkezések, összejövetelek* nagy számában ezerszeres alkalma volt, hogy már előzetesen formáljon nézetet a politika függő kérdéseiről. Így kapcsolódik a mindennapi élet az államvezető, a nagy politika kerékforgásába. Aki számot akar magának adni a görög népgyűlés hangulatairól, esélyeiről, határozatairól, annak azt is tudnia kell, hogy minő egyéb alkalmakkor verődteka görögök ugyancsak közérzéseket és közakaratot ébresztő tömeggé. A polisokban többnyire a demokratikus fejlődés tette meg azon alkalmakat általánosan megült fényes ünnepéyekké s ez által az egész nép számára a vallásos és hazafias gondolatok, érzések és elhatározások melegágyává, iskolájává. Gondoljunk az istentisztelet összejöveteleire, a közös áldozásokra, a körmenetekre és lakomákra; vegyük számon a testi és zenei versenyeket: az atléták mutatványain kívül a színházi előadások, a görög drámák élvezetét és okulását; hallgassuk végig – az athéniakkal

együtt – Perikles sírbeszédét a hazáért elesett katonák fölött. Azután ugyancsak a demokratikus fejlődés és fellendülés gyarapította, általánosította, népszerűsítette a magánérinkezés módjait és formáit. A polgári tagozódás régi keretei, elsősorban a phratriák, változott alakban és jelentőségben még mindig alkalmul kínáltak nemzeti és családi érzések ápolására (Demotionidai); a rendkívül elszaporodó magánegyesületek a közös istentiszteletnek, a szórakozásnak, a foglalkozási együvértartozásnak gondozói és élcsztői lettek; a vagyonosabbak és műveltebbek a Symposium örömei között hajszolták a lélek „szerelmi vágyait”, vagy később: a filozófusok és rhetorok iskoláiban elégitették ki tudományszomjukat; a szegényebbek, a szerényebbek csapszékekben, borbélyműhelyekben, vagy az agorán ácsorogva és tereferélve áldoztak társas ösztöneiknek. Mindezt tudnia kell annak és a konkrét való színes világításában kell maga elé képzelnie, aki a görög közvélemény kialakulásának helyeire, alkalmaira, módjaira kíváncsi.

A polisok zárt körében keletkezett, gyarapodott ez a mozgalmos világ mindazideig, amíg a *nemzetközi* érintkezések és kapcsolatok jelentősebb befolyást nem gyakoroltak a polis önálló életére. De attól az időtől kezdve, amióta ilyirányu befolyás bekövetkezett és növekedő erővel éreztette a maga hatását, a *nemzetközi politikának* gondolataival és törekvéseivel gazdagodott a polis közvéleménye. Átmeneti időszak volt. Mert a polisok hatalmi bukása után, a nagy hellenisztikus birodalmak keletkezésével és az újjászületett politikai felfogásmód következményeképpen a különélés és gondolkozás régi formái mellett már állandóbb jellegű *nemzetközi közvélemény* keletkezése is lehetővé vált a görög nyelv és kultúra közös talaján. Most végül – a görög közvélemény belső feltételeiről szólva – még ezt a fejlődést kell nagy vonásokban ismertetnünk.

A néptribunság keletkezése és betöltése-

írta: HEINLEIN ISTVÁN

A néptribunság keletkezését a ciceró-livius-dionysiosi tradíció egyöntetűen 493-ba teszi és a plebsnek állítólagos 494-ik évi szecessziójával hozza kapcsolatba. Az akkor kreált néptribunok száma tekintetében a tradíció nem ilyen egyöntetű. Egyesek, miként Cicero, szerint¹ 493-ban a plebs 2 néptribunt választott, míg mások, miként Dionysios szerint² 5-öt. Ismét mások, miként Livius,³ de már ő előtte körülbelül egy évszázaddal C. Sempronius Tuditanus⁴ azt mesélték, hogy a plebs 493-ban ugyan csak 2 néptribunt választott, de ez a 2 választott néptribun cooptatio útján 5 tagúvá egészítette ki »a néptribuni testületet. Livius azonban megjegyzi, hogy a Kr. e. 2-ik századbéli Piso szerint a néptribunok számának 5-re emelése csak 471-ben következett be.⁵ A néptribunok eredeti száma tekintetében tehát a vélemények 2 és 5 között ingadoztak, míg egyesek szerint az eredeti szám 2 volt, amely 471-ben 5-re emeltetett. Ettől a tradíciótól eltérő, különös adatot örökített meg a szicíliai származású Diodoros, aki Caesar korában görög nyelven évkönyvszerű modorban görög-római történetet compilált. O. t. i. azt jegyezte fel, hogy a rómaiak 471-ben 4 néptribunt kreáltak, még pedig akkor először, és az akkor kreált néptribunokat meg is nevezi.⁶ A néptribunok számának 10-re emelését Livius is, Dionysios is 457-be teszi.⁷ Diodoros erről nem szól.

Még a múlt század közepe táján a néptribunság keletkezésének idejére és a néptribunok eredeti számára vonatkozólag a ciceró-livius-dionysiosi tradíció általában hiteltre talált. Ezt fogadta el Mommsen is,⁸ Schwegler is. A diodorosi adat különös figyelemben nem részesült, mert

¹ Cicero: De rep. II. 34. 59. pro Comelio fr. 23.

² Dionys. Hal. VI. 89.

³ Livius II. 33.

⁴ Ascon. in Cic. Corn. p. 76. Orell.

⁵ Liv. II. 58. A néptribunok számára vonatkozó források összeállítását lsd Schweglernál R. G. P. II. 271. 1.

⁶ *Ἐν τῇ Ῥώμῃ πρώτους καταστάθηναι δήμαρχοι τέτταρες, Γάιος Σικίνιος καὶ Ἀπίκιος Νημετώσιος. πρὸς δὲ τούτοις Μάκοχος Δουίλλιος καὶ Σπύσιος Ἀκίλιος.* Diod. XI. 68.

Diodoros ugyan az esetet 466-ba teszi, de a konzulok never szerint ez megfelel a Varro-féle időszámítás 471-ik évének.

⁷ Liv. III. 30. Dionys. Hal. X. 30. Cicero pro Com. fr. 23 ugyan 492-be teszi, de ez alighanem tévedés vagy felületesség.

⁸ Mommsen: R. G. P. 264.

felületességgel vagy szövegromlással magyarázták.¹ Azt hitték tehát, hogy a néptribunuság 493-ban keletkezett és a néptribunok száma eredetileg 2 vagy 5 volt, illetőleg hogy eredetileg 2 volt és 471-ben 5-re emeltetett. Csak Benedictus Niese,² Eduard Meyer,³ Johannes Neumann⁴ és Arthur Rosenberg⁵ fejtegetései alapján tört magának utat az a felfogás, hogy a néptribunuság 471-ben keletkezett és a néptribunok eredeti száma 4 volt. Annak a felismerése, hogy a néptribunoknak egykori 4-es száma összefüggésben állhat a városi tribusok (tribus urbanae) számával, kapcsolatban a tribunus és tribus szavak közti nyilvánvaló összefüggéssel és azzal a ténnyel, hogy a plebs szervezkedése tribusok szerint történt, továbbá kapcsolatban azzal a, bár megfelelően csak Rosenberg által megokolt nézettel, hogy a plebs kezdetben csak a városon belül, a négy városi tribus területén lakó, nem patríciusokból állt, a falusi tribusok (tribus rusticae) területén lakó parasztok pedig csak később csatlakoztak hozzája,” szükségképpen annak a véleménynek a kialakulásához vezetett, hogy Diodoros csakugyan 4 néptribunról szólt és hogy ez az adat, mint magábanvéve is valószínű, annál is inkább érdemel figyelmet, mert Diodoros bizonyára, bár talán csak közvetve, a legrégebbi annalisták műveiből merített és azért a spekuláció által még nem annyira elferdített adatokat közöl, mint a Kr. e. első század annalistáiból merítő Livius és Dionysios. De ha Diodoros adata a néptribunok számára vonatkozólag bizalmat érdemel és így megbízható forrásból származik, ugyanez áll a 471-i keltezésről is. Egyesek ugyan magának Diodorosnak szövegéből azt következtették, hogy ő csak a néptribunok számának 4-re emelését tette 471-be, a néptribunuság keletkezését azonban munkájának elveszett részében a ciceró-livius-dionysioszi tradíciónak megfelelően 493-ba tette és ugyanott 2-re tette a néptribunok eredeti számát is;⁷ ámde még hogyha ez a következtetés meg is állna, legfeljebb azt mutatná, hogy Diodoros vagy közvetlen forrása a régi, megbízható forrásban talált adatot a ciceró-livius-dionysioszi tradícióval összhangba hozni igyekezett. A néptribunoknak 4-es száma éppen mint a néptribunok eredeti száma bizalomkeltő, mert a 4 városi tribus számával függ össze, és azért, amennyiben ez az adat megbízható forrásból származott, ebben a forrásban az volt olvasható, hogy a néptribunuság 471-ben keletkezett, amikor is a néptribunok számát 4-bert állapították meg. Viszont a 4 első néptribunnak a neve, bár szintén a régi annalistából származik, nem érdemel hitelt. Ezek a nevek a plebs

¹ Schwegler. R. G. II. 550. Anm. 2. azt hiszi, hogy Diodorosnál eredetileg ez volt olvasható: *ἐν τῇ Ῥώμῃ πρῶτως κατεστάθησαν δημοσγοί πέντε* és ezután következett az 5 néptribun neve, de az 5-ik név kiesett és ezért a leírók a *πέντε* t *τέτταρε-νβ* javították. A *πρὸς δὲ τούτοις* tekintetbe vételével Schwegler Diodoros véleményének aztán azt tartja, hogy a néptribunuság 493-ban keletkezett, akkor 2 volt a néptribunok száma és ezt a számot 471-ben ötre emelték, ami megfelel Piso véleményének.

² Niese: De annalibus Romanis observationes. Marburg. 1886.

³ Ed. Meyer: Der Ursprung des Tribunats und die Gemeinde der vier Tribus Hermes. 1895. 1 és k. 1. = kl. Schriften. 353. és k. 1.

⁴ Joh. Neumann: Tribunat u. Ädilität. Rom. Staatsalt. (Gercke-Norden Einl. III. k.) 424.

⁵ A. Rosenberg: Studien zur Entstehung der Plebs. Hermes. 1913. 359-377.

⁶ Rosenberg ezt azzal bizonyítja, hogy még a 456-ba tett lex de Aventino publicando keletkezésekor is, amelyet a hagyomány Icilius néptribun tulajdonit, nem Ceres, hanem Diana volt a plebs védő istensége és nem Ceres, hanem Diana templomában volt a plebs archívuma.

⁷ Johannes Schmidt: Die Einsetzung der römischen Volkstribunen. Hermes 1886. 460-466.

4 régi előharcosának a nevei, amelyeket az annalista a hagyományból vett, hogy az első néptribunokat nevükön nevezhesse. A hagyomány nem határozta meg pontosan az illetők szereplésének idejét és nem is valószínű, hogy együtt szerepeltek.¹ A nevek összehordása tehát mesterkéltnél, de azt mutatja, hogy az annalista a 4-es számot megbízhatónak tartott forrásban találta és arra való hivatkozással vette át művébe. E mellett szól a Kr. e. 2-ik században élt Piso eljárása is, aki noha a későbbi ciceró-livius-dionysioszi tradíciónak megfelelően már azt a nézetet vallotta, hogy a néptribunóság 493-ban keletkezett és a néptribunoknak eredeti száma 2 vagy 5 volt, szükségesnek tartotta, hogy ezt az ő nézetét az illető annalista adatával még nyilvánvaló történethamisítás útján is összhangba hozza.² Mialatt ilyenképpen megerősödött az a meggyőződés, hogy a Diodorosnak forrásul szolgáló annalistának adata a néptribunóság keletkezésének idejéről és a néptribunoknak eredeti számáról hitelt érdemlően, azalatt ezzel párhuzamosan megingott a bizalom a ciceró-livius-dionysioszi tradíció iránt és az a nézet kerekedett felül, hogy a néptribunóság keletkezésének 493-ba, a néptribunok számának pedig 2-re vagy 5-re tétele alaptalan kombináció eredménye. Arról, hogy mi szolgált a néptribunoknak eredeti 2-ös, illetőleg 5-ös száma tekintetében a kombináció alapjául, már a régiek is felvilágosítanak bennünket. A néptribunoknak állítólagos 2-ös száma mindenesetre a konzuloknak,³ az 5-ös szám pedig a serviusi classisoknak a számával függ össze.⁴ A modern kutatás itt inkább csak annak a felismerésére szorítkozott, hogy sem a konzulok, sem a serviusi classisok számának a néptribunok számához soha semmi köze sem lehetett. Ami pedig a néptribunóság keletkezésének 493-ba tételét illeti, azt már

¹ Niese i. h. Gaetano de Sanctis: Storia dei Romani. II. 35.

² Pisonál nemcsak a 471-iki néptribunok nevei is ugyanazok, mint Diodorosnál, hanem még a nevek sorrendje is azonos. Hogy Diodoros *Σικίνιος*-nak nevezi azt a néptribunot, akit Piso Sicciusnak nevez, a két névnek gyakori felcserélésével magyarázandó. (A plebejusi hős neve Siccius volt.) A *ratos* praenomen Diodorosnál Pisonak Cn-a helyett és a *Νεμείτοπιος* nomené Numitorius helyett a görögbe való áttétellel függ össze. (Coriolanust is Cn. Március helyett C. Márciusnak nevezi Plutarchos és az ő nyomán Shakespeare.) Az *Ακίλιος* Diodorosnál Icilius helyett alighanem szövegromlás. L. Maecilius nevét Piso önkényesen biggyesztette oda, hogy a néptribunok számát az ő nézetének megfelelően 5-re emelje. A név már azért is gyanús, mert nagyon emlékeztet a közvetlenül előtte álló Icilius névre. A Maeciliusok nevüket valószínűleg a tribus Maeciatól kapták, amely csak 332-ben a tribus Scaptiával együtt szerveztetett, bár Liv. IV. 48 a 416-ik év eseményeivel kapcsolatban is szól egy Sp. Maeciliusról. Pais: Ricerche sulla storia e sul diritto Pubblico di Roma III. 119. 134.

³ Azt, hogy a néptribunok 2-ös száma következtetés a konzulok számából, legjobban az a körülmény szemlélteti, hogy a tradíció szerint az első néptribunok egyikét éppúgy, mint az első konzulok egyikét L. Junius Brutusnak hívták. Különben is mai nap már lassanként felülkerekedik az a vélemény, hogy a királyság megszűnésével a király helyébe nem két konzul, hanem 3 hadvezér, praetor, lépett, akik közül azonban kettő, mint praetor maximus, akikre elsősorban a külellenség elleni hadviselés volt bizva, nagyobb imperiummal rendelkezett, míg a 3-ik, mint praetor urbánus, talán a 2 praetor maximus távollétében a város védelmével, elsősorban azonban bíraskodással foglalkozott. Lsd Gaetano de Sanctis. Storia dei Romani I. k. 403-405. 1. A három aedilis-rendszerről lsd még Arthur Rosenberg: Der Staat der Italiker. 1913. és Ernst Kornemann: Zur altitalischen Verfassungsgeschichte. Klio 1914. 190-206.

⁴ A néptribunoknak későbbi 10-es számát ugyanis hamisan hozták összefüggésbe az 5 serviusi classissal, ennek a számnak magyarázása végett azt állítván, hogy kezdetben mindegyik classisból választottak 2 néptribunot. Liv. III- 30. Ebből pedig azt következtették, hogy eredetileg 5 volt a néptribunok száma, mindegyik classisból egy Ascon in Cicero. Corn. p. 76.

Ettore Pais munkájának első kiadásában vonatkozásba hozta a római Ceres-templomnak 493-ba tett építésével,¹ az időmeghatározásnak kombinatív jellegét azonban csak Johannes Neumann mutatta meg.² Ő ugyanis kifejtette, hogy a Ceres-templom építését a konzuljegyzék alapján alighanem helyesen tették 493-ba és alighanem helyesen tették ugyanebbe az évbe az aediliseknek, mint eredetileg a Ceres-templom gondozóinak létesítését is, mivel pedig történeti időben a Ceres-templom a plebs temploma- és archívumaként, a Ceres-templom aedilisei meg a néptribunok mellett a plebs magistratusaiként szerepeltek, ebbe az évbe tették a plebs szervezkedését és ezzel kapcsolatban a néptribunság keletkezését is. Ezt az utóbbit azonban Neumann szerint hibásan tették, mert a Ceres-templom csak később 456 után³ a parasztság csatlakozása folytán lett a plebs templomává és archívumává és az aedilisek csak akkor lettek a plebs magistratusaivá, így tehát, a 471-ben létrejött néptribunság keletkezésének és a néptribunok eredeti számának semmi köze sem lehet az aedilisség keletkezéséhez és az aedilisek eredeti számához, miként a plebejusi aedilisek száma a néptribunok számának 10-re emelése után is kettő maradt és csak 49-ben Caesar által emeltetett az aediles plebis Ceriales kreálása által 4-re. Az első néptribunválasztás 493-ba tételének és az első szecesszióval való kapcsolatba hozatalának kombinatív jellegét Gaetano de Sanctis azzal is igazolja, hogy az első szecesszióról szóló eredeti mesében, amely kezdetben különben is időtlen volt, mivel a benne főszerepet játszó Agrippa Menenius neve az említett év Fastiiban nem fordul elő, a plebs visszatérése a városba 493-ban egyedül Agrippa Menenius rábeszélő tehetségének következményeként volt feltüntetve, úgy hogy ez az eredeti elbeszélés a néptribunság keletkezésének a 494-be tett első szecesszióval való kapcsolatáról még semmit sem tudhatott.⁴ Csakhogy maga Gaetano de Sanctis a néptribunoknak eredeti 4-es számát a 4 városi tribus száma alapján támadt éppen olyan kombinációnak tekinti, mint más alapon az eredeti 2-ös és 5-ös számot. Minthogy ugyanis Paishoz hasonlóan a 4 városi tribust Qu. Fabius Kullianus és P. Decius Mus 304-ik évi cenzorok alkotásának tartja, azon a véleményen van, hogy a néptribunság keletkezésekor a városi tribusok még csak nem is voltak meg.⁵ Ezért sem a néptribunság keletkezésének az idejét, sem a néptribunoknak eredeti számát nem tartja megállapíthatónak.

Ennek a kérdésnek a megoldásához kívánok hozzájárulni. Kiinduló pontul szolgál a decemvirek bukásakor Diodoros szerint a patriciusok és a plebejusok között kötött egyezmény. A szicíliai Diodorosnak, Caesar kortársának, előadása szerint ugyanis Valeriusnak és Horatiusnak 449-iki konzulságát közvetlenül megelőzően két évig Róma élén decemvirek álltak. A második decemviri testület uralmának egy szecesszió vetett véget, a minek következtében egyezményre került a sor patriciusok és plebejusok között.⁶ Az egyezménynek 3 pontja volt. Az első pont értelmében 10 néptribunt kellett választani és ezeknek a néptribunoknak az összes magistrátusok között a legnagyobb hatalmuk, potestasuk volt. A második pont

¹ Pais *Storia di Roma* Γ. 1. (1898.) 510. 1. lenn.

² Lsd. Neumann i. h.

³ Az évszám pótlás Rosenberg alapján.

⁴ Gaetano de Sanctis: *Storia dei Romani*. II. 4. 5.

⁵ U. o. II. 230.

⁶ Diód. XII. 25. Diodoros ugyan nem szól patriciusok és plebejusok között kötött egyezményről, de az egyezmény határozataiból ez következik.

értelmében a konzulok egyike patrícius legyen, a másik feltétlenül plebejus, de mindakettő is lehet plebejus. A 3-dik pont a néptribunság betöltésére vonatkozólag tartalmazott intézkedéseket. Azt, hogy itt nem megbízható adatokon alapuló hagyománnyal, hanem a megbízható adatokkal ellentétben álló mesével van dolgunk, már a régiek is észrevették és ezért a ciceró-livius-dionysiosi tradíció az egyezmény történetét nemcsak elhallgatja, hanem annak helyébe azzal merőben ellentétes elbeszélést illeszt. Mint mese, a diodorosi egyezményről szóló elbeszélés tehát magában véve a történeti folyamat felismerése szempontjából teljesen értéktelen. De ebből a szempontból is igen értékes annak a felismerése, hogy miképpen keletkezett az erről az állítólagos egyezményről szóló mese. Vizsgálatunk tehát éppen erre fog kiterjedni.

A diodorosi egyezményről szóló elbeszélés keletkezésének vizsgálatánál pedig ki kell indulnunk az egyezmény 2-dik pontjának, a konzuli állások egyikének plebejussal való betöltésére vonatkozó szabálynak, vagyis a *lex de altero consule ex plebe creando*-nak a vizsgálatából. E törvény keletkezésére vonatkozólag a diodorosi elbeszélés éles ellentétben áll a liviusival. Míg Diodoros szerint már az említett egyezmény 2-dik pontja kötelezővé tette azt, hogy a konzulok egyike plebejus legyen, sőt lehetővé tette még azt is, hogy mind a két konzul a plebejusok közül kerüljön ki:¹ addig a liviusi elbeszélés szerint az előbbi csak a 367-iki *lex Licinia-Sextia*, az utóbbi meg éppen csak Genuciusnak 342-iki *plebiscituma* által történt.² Míg régebben a diodorosi elbeszélés, amely a *Fasti consularia*-val éppen annyira ellentétben áll, mint az egész tradicionális római történettel, a liviusi elbeszélés mellett figyelemben alig részesült, Eduard Meyer és Sigwart pálcát törtek a diodorosi tradíció prioritása mellett.³ A diodorosi tradíció, melyet Kr. e. a 2-ik század közepe táján író Polybios is követni látszik,⁴ már csak azért is, mert merő ellentétben áll úgy a *Fasti consularia*-val, mint a tradicionális római történettel, csupán a *Fasti consularia*-k alapos tanulmányozása és a tradicionális történet kialakulása előtt keletkezhetett. A liviusi elbeszélés mind a kettővel jobb összhangban áll. Mindamellet a liviusi elbeszélés sem egy történeti hazugságnak hiteles történeti adattal való helyettesítése. A *lex Licinia-Sextia*-ról szóló liviusi elbeszélés meseszerűségét már Ettore Pais igazolta művének első kiadásában⁵ és ezt sok tekintetben Gaetano de Sanctis is

¹ τὸν'οὐ κατ'έναντιὸν γενομένων νπατων των μεν ἵνα εκ των πατρικίων αἰρείσθαι, τον δ'ε'να πάντως and τον ηΧυ&ovs χα&ισταβ&αι, εξ'ονοιάδ οναη το δήμο και αμφοτέρους ροβς νπάτονη εκ τον πλήθονε αἰρεῖσθαι.

² Az előbbi Liv. VI. 38 szerint: *consulumque utique alter ex plebe crearetur*, az utóbbi Liv. VII. 42 szerint: *utique liceret consules ambos plebeios creari*.

³ Ed. Meyer: *Untersuchungen über Diodor's römische Geschichte*. Rhein. Museum. 1882. 610-627. Georg Sigwart: *Römische Fasten und Annalen bei Diodor*. Klio. 1906. 269-286. 341-379. Hogy Hannibál kortársa, Fabius Pictor, az első római annalista már ismerte a 367-iki *lex Licinia Sextia*-ról szóló tradíciót, miként azt a többiek között Pais is a Gelliusnál *Noct. Att. V. 4. 3.* található idézetből következteti, téves. Először is a Gellius által idézett annalista bizonyára nem Fabius Pictor, aki görögül írt, hanem a 142-ben konzulságot viselt Qu. Fabius Maximus Servilianus, aki latinnyelvű annalest készített. Másodszor meg ennek a későbbi Fabiusnak az észrevétele is mindössze arra szorítkozik, hogy 366-ban volt először plebejus konzul. Lsd-Sigwart i. h. 367

⁴ Polyb. VI. 11. Lsd. Ed. Meyer i. h.

⁵ Pais: *Storia di Roma I¹. 2. p. 133-151.* Lsd még Julius Binder: *Die Plebs*. Leipzig. 1909. A C. Licinius Stolo feleségéről, M. Fabius Ambustus leányáról szóló anekdota meseszerűségét már Beaufort fejtegette: *Dissertation sur l'incertude des cinq premiers siècles 1738. p. 271.*

elismeri.¹ Mindamellett ő a Livius által említett két szabálynak a historicitását megmenteni igyekszik. Persze azt a tartalmat, amelyet Livius ennek a két szabálynak ad, ő sem teheti magáévá. Az egyik konzul mindig plebejus csak 320 óta volt, mind a két konzul plebejus pedig először 172-ben. Már pedig elképzelhetetlen, hogy egy törvény ellen mindjárt az első évtizedekben tízszer, illetőleg tizenkétszer vétettek, még kevésbé, hogy egy szabály megalkotása után másfél évszázaddal később nyert először alkalmazást. Ezért Gaetano de Sanctis a 367-iki szabályt úgy módosítja, hogy annak alapján nem kötelezővé, hanem csak lehetővé vált, hogy az egyik konzul, vagy helyesebben praetor maximus² plebejus legyen,³ a 342-iki genuciusi plebiscitumot pedig úgy, hogy a 3 praetor (t. i. a 2 praetor maximus és a praetor urbánus) közül kettő lehessen plebejus.⁴ Ezt az utóbbi állítást azzal is támogatja, hogy a praetura, vagyis helyesebben a praetor urbánus hivatala az annalisták szerint is pár évvel rá, 337-ben, hozzáférhetővé lett a plebejusok számára. Persze még így is hiányzik a legfontosabb szabály, amely a Fasti consulares szerint 320 óta érvényben volt, akár úgy hangzott az, hogy az egyik konzul patrícius, a másik plebejus legyen, akár úgy, hogy az egyik konzul feltétlenül legyen plebejus. De legalább a Fasti consulares és az említett két szabály között illetéknéppen ellentét nincs és így nincs is kizárva, hogy az említett időpontokban hasonló tartalmú szabályok jöttek létre. Csakhogy akkor a liviusi tradíciónak vagy ezen szabályok tartalmáról csak nagyon homályos tudomása volt, vagy pedig azt célzatosan elferdítette. A szabályoknak az a tartalma, amelyet Livius közöl, teljesen hozzáidomul a diodorosi egyezmény 2-dik pontjának a tartalmához és így nem egyéb, mint az utóbbinak összhangba hozatala akár ezekkel a csak utóbb megismert törvényes intézkedésekkel, akár pedig csupán a Fasti consulares adataival.⁵ De már ebből is nyilvánvaló, hogy a diodorosi egyezmény 2-dik pontja nem volt pontos szavakba foglalt, írásban megörökített törvény, vagy törvényerejű határozat, hanem csupán szavakba öntése egy akkor érvényben lévő, vagy érvényben lévőnek tartott szabálynak, amely több, már feledésbe ment, vagy csak homályosan ismert törvényes intézkedésen, avagy pedig egyszerű uzuson alapult. A szabálynak szavakba öntése persze akkor történt, mikor a szabály már olyan formában, mint amilyenben azt Diodoros közli, érvényben volt, vagy érvényben lévőnek tartott. 320-tól 173-ig bezárólag az egyik konzul mindig patrícius, a másik mindig plebejus volt. De már a cannaei csatát követő évben, 215-ben, a római populus a plebejusi származású Ti. Sempronius Gracchus konzul mellé az elesett L. Postumius patriciusi konzul helyébe másik konzulnak is egy plebejust választott, t. i. M. Claudius Marcellust, aki később, 212-ben, Szirakusát foglalta el. Ekkor azonban a patríciusok az augurokkal szövetkeztek annak a bizonyítására, hogy az isteneknek sem kedves, ha az addigi szokással ellentétben mind a két konzul plebejus. Sikerült is nekik így M. Claudius Marcellus hivatalba lépését megakadályozniuk és őt lemondásra kényszeríteniük. Tehát 215-ben,

¹ Gaetano de Sanctis: Storia dei Romani- II. 213-215.

² Lsd 73. 1. 3. jegyzet.

³ La legge rendeya soltanto facultativo non obbligatorio, di nominare uno dei due consoli tra i plebei. Gaetano de Sanctis: Storia dei Romani. II. 216.

⁴ Sembra quindi che il plebiscito Genucio permettesse semplicemente ai plebei d'occupare due dei tre posti di pretore. U. o. p. 218.

⁵ Ed. Meyer és Sigwart a liviusi elbeszélésben található reminiscenciákat sorolnak fel, amelyek a liviusi tradíciónak a diodorosiból való keletkezését igazolják.

vagyis éppen a római történet hajnalhasadásakor, a konzulság betöltését illetőleg két felfogás állt egymással szemben és e két felfogás összeütközése folytán a kérdés a politikai küzdelem homlokterébe került. A patríciusoknak az volt a felfogásuk, hogy az egyik konzulnak patríciusnak, a másiknak plebejusnak kell lennie, amint azt egy már évszázados joggyakorlat is igazolta. A plebejusoknak a felfogása szerint az egyik konzulnak feltétlenül plebejusnak kellett lennie, de mind a kettő is lehetett plebejus. A plebejusi felfogás később felülkerekedett és 172 óta gyakorlatban is érvényesült. Ennek a 172 óta gyakorlatban is érvényre emelkedett plebejusi felfogásnak a szavakba öntése a diodorosi egyezmény 2-dik pontja. A szavakba öntés alighanem még az érvényesülés előtt történt. Ezzel magyarázható a szövegben a patriciusi felfogásnak tett engedmény, amelyből kifolyólag a diodorosi szabály úgy hangzik, hogy az egyik konzul (rendesen?) patrícius legyen, a másik feltétlenül plebejus, de mind a kettő is plebejus lehessen, ami törvényes intézkedésként meglehetősen zavaros, de összeegyezteti a plebejusi felfogást azzal, amit a patríciusok az évszázados joggyakorlatra hivatkozva állítottak. A liviusi tradíció a diodorosinak későbbi korrektúrája. A patríciusokra vonatkozó intézkedést kihagyja és a szabályt két részre választja, az első résznek, mint *lex Licinia Sextiana* keletkezését 367-be, a másodikét, mint *genuciusi plebiscitum*-ét, 342-be teszi. A kihagyás által az értelmetlenséget küszöbölte ki, míg a szétválasztás által az első részben oly szabályt nyert, amelynek alapján úgy a patríciusoknak, mint a plebejusoknak felfogása meg volt magyarázható, míg a második rész olyan határozatként szerepelhetett, mely sokáig nem volt alkalmazható, mert a patríciusok, esetleg a szenátus, vonakodtak azt elismerni, illetőleg elfogadni. Az előbbi szabálynak keletkezését talán csak azért tették 367-be és szerzőjének azért tekintették *L. Sextius Lateranum*-t, mert az *Annales Pontificum*-ból esetleg megtudták, hogy ő volt 366-ban az első plebejusi konzul, amit a pontifexek régebben eltitkoltak. Miért tekintették *C. Licinius Stolonem*-t társ-szerzőnek, kevésbé nyilvánvaló, de az ő alakja különben is mesészerű. *L. Genucius* állítólagos 342-dik évi néptribunnak pedig még más határozatokat is tulajdonítottak, amelyeket maga Livius is a plebejusi konzulokra vonatkozóval együtt kéteseknek tart. Lehetséges különben, hogy a mese kialakulására befolyással volt egy később előkerült, de félreértett szabály, amelynek értelmében a praetorok közül ketten plebejusok lehettek.

A diodorosi egyezmény 2-dik pontjának alapul szolgált nézet keletkezésének a megfejtése azonban csak akkor válik teljessé, ha sikerül megmagyaráznunk, hogy miért tették a konzulság betöltésére vonatkozólag 200 körül érvényben levőnek gondolt szabály keletkezését éppen a decemvirek bukásához vezető úgynevezett második szecesszió idejébe. Ebben a tekintetben pedig különösen figyelemre méltónak tartom azt, hogy ez a decemvirek bukását okozó úgynevezett második szecesszió amely állítólag a konzulság betöltésére vonatkozó diodorosi szabálynak a megalkotását eredményezte, egy *Valerius*-nak és egy *Horatius*-nak konzulokká választásához is vezetett és hogy ugyancsak egy *Valerius*-t és egy *Horatius*-t találunk a köztársaság első évének konzuljai között.¹

¹ Erre, mint gyanús jelenségre utal a decemvirek történetének és a XII táblás törvény keletkezésének fejtegetése közben Sigwart i. h. 350. anélkül azonban, hogy azt egyébként figyelemre méltatná.

Nem közelfekvő-e akkor az a feltevés, hogy a római történetírás kezdetekor a konzulság betöltésére vonatkozólag konstruált, de ősréginek tartott szabály keletkezését eredetileg egyszerűen a köztársaság keletkezésének idejébe tették és azért P. Valeriusnak és M. Horatiusnak, mint az első év konzuljainak a nevével hozták kapcsolatba? Nem volt-e az *annales pontificum* tanulmányozása, a patríciusok és plebejusok közti küzdelem felismerése, a római tradíció kialakulása előtt természetes az ilyen alapvetőknek tekintett szabályok keletkezését minél régibb időbe, tehát a konzulság betöltésére vonatkozó szabályt a konzulság keletkezésének idejébe tenni? Nem tették-e még később is más alapvető törvényeknek a keletkezését, amelyek keletkezésének idejét nem ismerték, a köztársaság első évébe?¹ Polybios ugyan, aki a Kr. e. 2-dik század közepe táján írta történeti művét, P. Valerius helyett L. Junius Brutust említi meg M. Horatiusnak ama konzultársaként, akinek neve M. Horatiusó mellett a köztársaság első évének megjelölésére szolgált.² Ámde L. Junius Brutus alighanem csak 300 körül került, mint a köztársaságnak állítólagos megalapítója az első év konzuljainak sorába³ és az ő korai hősi haláláról alakult mese később is lehetővé tette, hogy az annalisták egyrésze talán a régebb *Fasti consulares*hez hasonlóan a köztársaság első évének megjelölésére M. Horatius neve mellett a korán elhunyt szabadsághőse helyett P. Valeriusét használja, mint amelyhez a köztársasági államforma több alapvető intézményének és törvényének megalkotása is fűződött.⁴ Sőt a *lex de provocatione* keletkezéséről szóló tradícióban még megmaradt az 509-iki és a 449-iki év megjelölésére szolgált konzulnevek hasonlóságának nyoma is, amennyiben t. i. törvény keletkezését 509-be is, 449-be is tették, 509 bizonyára régi törvényként, mint a köztársaság keletkezésének évébe, 449-be pedig később a hasonló konzulnevek miatt. Egy annalista aztán, aki a régebbi és későbbi adatot is olvasta, annak alapján két különböző *lex Valeria Horatia de provocatione*-t csinált. A konzulnév révén az ő gensüknek is jutott dicsőséget a Valeriusok azután teljesen maguknak foglalták le, ami annál könnyebb volt, minthogy a konkurrens Horatiusok már régen kihaltak. Így lett az 509-iki *lex Valeria-Horatia de provocatione*ből *lex Valeria de provocatione*. Így a *lex Valeria de provocatione* szerzőjeként olyan Valerius is szerepelhetett, akinek, mint a 300-ik évének, nem volt Horatius nevű konzultársa.⁵ Én tehát azt hiszem, hogy a Diodoros előadásának alapul szolgált mese a köztársaság keletkezésének idejébe tette a konzulság keletkezésével együtt a konzulság betöltésére vonatkozólag 200 körül érvényben lévőnek gondolt és ősréginek tartott szabály keletkezését is, hogy tehát Diodoros, illetőleg az a régi annalista, akinek történeti művéből Diodoros közvetlenül, avagy közvetve a régebb római történetre vonatkozó adatait merítette, nem eredeti formájában, hanem már módosítva közölte az általa hallott mesét.

¹ Ilyen pl. a *lex Valeria de provocatione* és a *lex de sacrando cum bonis capite eius qui regni occupandi consilia inisset*.

² Polyb. III. 22 az első róma-karthagói szerződés keltezésében, amely keltezés magától Polybiostól ered. Az utóbbit illetőleg lsd Mommsen: *Röm. Chronologie* 320 - 325. G- F. Un g er: *Römisch-punische Verträge*. Rhein. Museum. 1882, 153-205. stb.

³ Amióta Mommsen: *Die römischen Patriciergeschlechter* (Rhein. Museum. 1861 =Röm. Forschungen I. k. 111. 1). Brutus alakját valószínűleg apokryphnek mondta, a szövegben említett nézet vált uralkodóvá.

⁴ Dionys. Hal. V. 19. Plut. Popl. II Cicero de rep. II, 31, 54 Liv, II 8. Val. Max. IV. 1. 1.

⁵ Lásd Liv. X 9.

A módosítás, amelyet az illető annalista az általa hallott mesén eszközölt, az említett szabály keletkezésének a köztársaság alapításának idejéből a decemvirek bukásának idejébe való áttételében állt. A módosításra alkalmat nyújtott az a körülmény, hogy a decemvirek bukása utáni 449-ik év konzuljait is Valeriusnak és Horatiusnak hívták, miként azokat, akikről a köztársaság első évét elnevezni volt szokás. Az áthelyezést előmozdíthatta az a körülmény, hogy a köztársaság első évét inkább Brutus és Horatius évének kezdték nevezni és a Valerius és Horatius nevével megjelölt év alatt a decemvirek bukása utáni 449-iki évet érteni. Az áthelyezésre pedig indítókul az annales pontificum megismerése alapján annak a véleménynek a kialakulása szolgált, hogy a köztársaság alapítása a patriciusok kezébe juttatta az állam kormányzását és a plebejusok jogainak kivívása csak újabb küzdelem által később következett be. Véleményem szerint hasonlóképpen történt a XII. táblás törvény keletkezéséről szóló mondanak a kialakulása is. Kezdetben ennek a keletkezését is a köztársaság első évébe tették és azért azt Valerius és Horatius konzulok művének tekintették. Az annales pontificumban a decemviri legibus scribendis-ről talált feljegyzésből azonban megtudták, hogy a XII táblás törvény 450-ben készült. Minthogy azonban a 449-iki év konzuljait a köztársaság első évének konzuljaihoz hasonlóan Valeriusnak és Horatiusnak hívták, a XII táblás törvénynek Valerius és Horatius konzulok általi szerkesztéséről szóló mesét a decemvirek általi szerkesztéséről szóló hiteles adattal kombinálták. A kombinációt előmozdította a törvénytáblák száma. Ezért mondták, hogy a XII táblás törvénynek első 10 tábláját a 10 decemvir, az utolsó kettőt az utánuk következett 2 konzul, Valerius és Horatius, készítette.¹ Ez vezetett annak a kérdésnek a felvetéséhez, hogy miért nem fejezték be a decemvirek a rájuk bízott feladatot és így a decemvirek bukása történetének a keletkezéséhez is, ami ismét kapcsolatban a Tarquiniusoknak és a decemvireknek bukása utáni konzulok nevének hasonlóságával, a decemvirek bukásának a Tarquiniusokéhoz hasonló elmondását vonta maga után.² Nem a Tarquiniusok bukásának történetéből vett mondai elem az, hogy a decemvirek bukása a plebsnek egy szecessziója által történt. A plebs ezzel alighanem csak azt akarta kifejezésre juttatni, hogy valamilyen a régi királyi zsarnokok letörése elsősorban a patriciusoknak volt az érdeme, úgy a későbbi patriciusi zsarnokoknak megbuktatása neki volt köszönhető. Éppen a plebs szecessziójának ez a beleillesztése a decemvirek bukásának történetébe azonban lehetővé tette azt is, hogy a konzuli állások egyikének plebejussal való betöltésére vonatkozólag 200 körül érvényben lévőnek és ősréginek tartott szabályt, mint a decemvirek bukását okozó szecesszió egyik vívmányát, a Valerius és Horatius 449-iki konzulságát közvetlenül megelőzőleg a patriciusok és a plebejusok között kötött egyezmény egyik pontjaként feltüntessék. Alighanem hasonlóképpen történt a 449-iki leges Valériae Horatiae-ről szóló tradíció kialakulása is, aminek bizonyítását azonban éppen úgy, mint a XII táblás törvényre vonatkozó tradíció keletkezéséről itt nyilvánított nézetnek bővebb kifejtését máskorra kell halasztanom. Mindennek felismerése és kapcsolatba

¹ Ez így található még Diodorosnál, míg a Livius-Dionysioszi tradíció szerint az első 10 tábla az első, az utolsó 2 tábla a második decemviri testületnek a műve, Valerius és Horatius érdeme pedig mindössze a törvény publikációja.

² Ilyen analógiák: a Tarquiniusoknak és a decemvireknek a zsarnoksága, a Lucretia és Verginia epizód.

hozatala új irányt szabhat a római történeti tradíció kialakulására vonatkozó kutatásoknak és ezzel új megvilágításba helyezheti a római alkotmány kialakulásának történetét is. Itt azonban elég annak a megállapítására szorítkoznunk, hogy a diodorosi egyezménynek 2-dik pontja, amely a konzuli állásoknak plebejusokkal való betöltésére vonatkozik, a római történetírás kezdetekor, 200 körül érvényben lévőnek tartott szabályoknak egy szabályban való összefoglalása, amelyet, mint ősréginek tartott szabályt, eredetileg a konzulság keletkezésével együtt a köztársaság megalapításának idejében keletkezettnek tartottak.

Ez vezet bennünket a diodorosi első pont keletkezésének a megfejtéséhez is. E pont értelmében a decemvirek bukásakor a patriciusok és a plebejusok abban egyeztek meg egymással, hogy 10 néptribun választandó, a néptribunoknak legyen az összes magisztrátusok között a legnagyobb potestásuk és ők mintegy a polgári szabadság őreiként szerepeljenek.¹ Sigwart helyesen jegyzi meg, hogy ez az utóbbi megjegyzés ilyen formában egy törvényben, vagy törvényerejű szabályban nem is állhatott, mert először magában véve is abszurdum, hogy egy törvény kimondja, hogy mik legyenek úgyszólván a néptribunok, másodszer meg, mert a néptribunok legfeljebb a plebs, nem pedig az állampolgárok szabadságának őreiként voltak feltüntethetők.³ Ebből Sigwart azt következteti, hogy a diodorosi egyezménynek ez a pontja csak a 10 néptribun választására vonatkozott, a néptribunoknak hatáskörére és rendeltetésére vonatkozó szavak pedig csak eme szabály egy későbbi kommentátorának ítélen megjegyzései. Véleményem szerint Diodorosnak ebben az amúgy is szűkszavú ismertetésében ilyen megkülönböztetésnek nincsen helye. Diodoros az egyezménynek ezt a pontját nyilvánvalóan nem szó szerinti közli, hanem csak tartalmilag ismerteti, ami mind a két tekintetben kellőképpen magyarázatul szolgálhat. Sigwartnak főérve persze az, hogy a néptribunok a maxima potestast csak 200 körül érték el és így az ő hatáskörükre vonatkozó megjegyzés csak akkor, vagy később élt írótól származhatik. Ez csakugyan igaz, mert a diktátornak, szemben a néptribunnal maior potestasa volt, miért is a néptribuni intercessio a diktátor intézkedéseivel szemben nem érvényesült. Tudomásunk szerint 209-ben érvényesítették a néptribunok először a diktátorral szemben is az intercessio jogát³ és nem sokára rá, 202-ben, a diktatúra egy évszázadnál hosszabb időre meg is szűnt. Mindamellett ha szemmel tartjuk azt, amit a diodorosi egyezmény második pontjának a keletkezéséről fentebb mondtunk, a néptribunok hatáskörére vonatkozó megjegyzést nem kell később betoldott magyarázó megjegyzésnek tekintenünk, amely hozzá még egy a római jogban járatlan írótól származik, hanem abban ellenkezőleg az illető szabály tartalmi ismertetésének egy részét látva, benne is csak annak tanújelét ismerhetjük fel, hogy az erről a szabályról szóló mese is csak úgy keletkezett, mint a fentiek szerint a konzulság betöltésére vonatkozó szabályról szóló. Más szóval a diodorosi egyezmény első pontjaként szereplő és a néptribun-ságról szóló szabály is 200 körül keletkezett és a néptribun-ság keletkezését azzal a hatáskörrel és rendeltetéssel, amely neki 200 körül volt, eredetileg a köztársaság keletkezésének, majd később a decemvirek buká-

¹ *ὅσπερ δίκαια κείσασθαι δημόσους μεγίστας έχοντας ἐξουσίας τῶν κατὰ τὴν πόλιν ἀρχόντων, καὶ τοὺτους ὑπάρχειν οἰσινὲ φυλάκας τῆς τῶν πολιτῶν ἐλευθερίας.*

² Sigwart i. h. 361.

³ Liv XXVII. 8. 5.

sának idejébe tette. Ezért tette a néptribunok számát 10-re; ezért mondta, hogy a néptribunok a polgári szabadság őrei, mert hiszen akkor a patriciusok és a plebejusok közti jogi különbség már megszűnt; ezért állította hogy a néptribunoknak az összes magisztrátusok között legnagyobb potestasuk volt. Sőt az utóbbi tekintetben a precizitásban annyira ment, hogy hozzátette: a város területén működő magisztrátusok között, mert csak ezt jelentheti a *των κατά τήν πάλιν εχόντων* kifejezés és a „militiae” területén a néptribuni intercessio mint ismeretes, később sem érvényesült. A szabály keletkezésének későbbi áttétele a decemvirek bukásának idejébe, miután a szecesszió általi megbuktatás meséje kialakult, itt is könnyen érthető, sőt esetleg azzal is magyarázható, hogy az annales pontificumból megtudták, hogy a néptribunság 471-ben keletkezett, úgy hogy akkor már a 10 néptribun választását elrendelő intézkedésben esetleg csak a néptribunok számának 4-ről 10-re emelését, vagy talán, akár csak később, a néptribunság helyreállítását látták. Így válik érthetővé a diodorosi egyezménynek harmadik, a néptribunság betöltésére vonatkozó pontja is. Ez is egyszerűen a néptribunság betöltésére vonatkozólag 200 körül érvényben volt, vagy esetleg még nem régen érvényben volt, ősréginek tartott szabály és ennek a szabálynak összekapcsolása a diodorosi egyezmény első pontjaként szereplő szabállyal is arra vall, hogy az utóbbi az eredeti felfogás értelmében a néptribunság felállítására vonatkozott, amellyel egyidejűleg annak betöltésére vonatkozólag is történt intézkedés épp úgy, mint a konzulság felállításával egyidejűleg a diodorosi egyezmény második szabálya által a konzulság betöltésére vonatkozólag, ami ismét csak amellet szól, hogy a diodorosi egyezmény mindhárom pontjának a keletkezését eredetileg a köztársaság első évébe tették.

A diodorosi egyezmény egyes pontjaiban tehát a római történetkonstrukció csiráival van dolgunk, az első mesterkéltn pillérek elhelyezésével, amelyek később kifaragva és átalakítva arra szolgáltak, hogy rajtuk emelkedjék, különféle értékű anyagból két évszázad annalistáinak kitartó munkája révén összehordva és a fantázia és kombináció segítségével összeillesztve, kiegészítve és harmonikus egységbe olvasztva a régiebb római történet légvára, amely aztán másfél évezrednél tovább kápráztatta a művelt emberiség szemét, míg a modern kritika csákányütései alatt összeomlott. A diodorosi egyezmény egyes pontjaiból tehát a néptribunság keletkezésére vonatkozólag semmi pozitívumot sem tudunk meg. De meg tudunk belőle egy igen fontos negatívumot, t. i. azt, hogy amikor Kr. e. 200 körül a római történetírás megindult, semminemű régi hagyomány nem volt, sem a néptribunság keletkezésének idejére és körülményeire, sem pedig a néptribunoknak eredeti számára vonatkozólag. Amit erre vonatkozólag az annalisták állítanak, az vagy tisztán kombináció, vagy pedig az általuk megismert annales pontificumnak komoly figyelmet érdemlő adatain alapul. Amiről tehát nem mutatható ki, hogy pusztán kombináció, az valószínűleg az annales pontificum-ból származó történeti adat és, mint ilyen nagymértékben megbízható még akkor is, ha a rendszeres évkönyvvezetés a pontifexek részéről csak 320 körül kezdődött. Ilyen adat pedig Diodorosnak az az adata is, hogy 471-ben először kreáltak 4 néptribunt. Persze miként említettük, Gaetano de Sanctis azt vallja, hogy Diodorosnak a néptribunoknak egykori 4-es számára vonatkozó adata is pusztán kombináció, amelynek egyedüli alapul a városi tribusoknak 4-es száma szolgált, a kombináció pedig hibás, mert a 4 városi tribus csak 300 körül keletkezett. Ámde annak a bizonyítása, hogy a városi tribusok

csak 300 körül keletkeztek, nem sikerült¹ és a tradíció az esetleg csak később városiaknak nevezett tribusokat alighanem helyesen sorolja a legrégebb tribusok közé. Az, hogy a néptribunok 4-es száma és a városi tribusok száma között összefüggés van, bizonyos. De hogy a néptribunok száma és a helyi tribusok, vagy valamelyik fajta helyi tribusok száma között eredetileg csakugyan összefüggés volt, már csak azért is valószínű, mert a tribunus szó bizonyára összefügg a tribus szóval és a plebs szervezkedése, amint azt a szavazás a plebs gyűlésein mutatja, helyi tribusok szerint történt. Az összefüggés tehát nem ellene szól a néptribunok egykori 4-es számának, hanem mellette. Az ugyan nem állapítható meg egészen biztosan, vajjon Diodoros véleménye szerint 471-ben kreáltak-e először néptribunokat, vagy pedig akkor csak 4 néptribun kreáltak-e először: ámde ha az adat az annales pontificumból származott és az annales pontificum ebben a tekintetben megbízható adatot tartalmaztak, amiben pedig nincs okunk kételkedni, az annales pontificum megbízható adata a fentiek szerint bizonyára úgy szól, hogy 471-ben keletkezett a néptribunuság és a néptribunok eredeti száma 4 volt. Magyarázatra csak az szorul, vajjon hogyan keletkezhetett az annales pontificumnak ezen határozott és megbízható adata ellenére az a mese, hogy a néptribunuság keletkezése 493-ba teendő. Véleményem szerint ez csakis azzal magyarázható, hogy az annales pontificum adatát a történetkutatók hamisnak találták. Hamisnak pedig azért találták, mert a Ceres-templom építésére vonatkozó kutatásokkal kapcsolatban megállapíthatni vélték, hogy az aediles plebis szervezése már 493-ban történt. Minthogy pedig az aediles plebis a kutatók helyes okoskodása szerint a néptribunok előtt nem lehettek, a néptribunuság keletkezését is 493-ba tették, sőt azt hiszem, ezért tették a néptribunoknak eredeti számát is kettőre, amit a konzulok száma csak igazolni látszott. A tévedésük, mint láttuk, csak abban állt, hogy az aedilisek 493-ban még nem voltak aediles plebis. A szecesszió meséje népmondai elem, amely itt épp úgy volt alkalmazható, mint a decemvirek bukásának történetében. Az itteni alkalmazást a 492-iki éhínségre vonatkozó és nézetem szerint hitelt érdemlő adat némileg igazolhatta és így alakult ki véleményem szerint a Coriolanus-monda keretében a 494-iki

¹ Qu. Fabius Maximus Rullianusról ugyanis, aki 304-ben lett censorrá, Livius IX. 46. 14 azt meséli: *omnem forensis turbam in quattuor tribus coniecit urbanasque eas appellavit*. Livius azonban ezzel nem azt akarta mondani, hogy Fabius 4 új tribust létesített és azokat városiaknak nevezte, hanem csak azt, hogy a város területén már régóta létező 4 tribust, amelybe a forensis turba-t sorolta, megkülönböztetésül a többi, később falusiaknak nevezett tribusoktól, városinak nevezte. Kiténik ez abból, hogy maga Livius I. 43. 13 a városi tribusok keletkezését Servius Tulliusra vezeti vissza. G. de Sanctis okoskodása azon alapul, hogy régebben mindenki ahhoz a tribushoz tartozott, amelynek területén földbirtoka volt, amely természetesen a város határán kívül, ez úgynevezett falusi tribusok terülein terült el. Azokat, akiknek a város határán kívül nem volt földbirtokuk, mint forensis turba-t, először Appius Claudius Caecus sorolta tribusokba, még pedig az akkor egyedül létező falusi tribusokba, míg aztán Qu. Fabius Maximus Rullianus számukra a 4 városi tribust létesítette. Ámde elképzelhetetlen, hogyha mindazoknak, akiknek a város határán kívül nem volt földbirtokuk, mint tribusokba nem soroltaknak szavazati joguk sem volt a plebs gyűlésein, Appius Claudius, mint censor, nekik a tribusokba sorolás által önhatalmúlag szavazati jogot adhatott. Ez is csak amellet szól, hogy a városi elem már régebben tribusokba volt sorolva, még pedig amennyiben nem volt a város határán kívül földbirtoka, nyilvánvalóan a lakóhely szerint a 4 városi tribusba. Appius Claudius reformja mindössze abban állt, hogy mint censor ezt a nagyon elszaporodott városi elemet az összes tribusok között szétosztotta, amivel azonban csak azt érte el, hogy ez az elem az összes tribusokban hangadóvá vált, miért is Fabius a régi állapotot helyreállította.

Úgynevezett első szecesszióinak az a története, amelyet a ciceró-livius-dionysioszi tradíció megörökített.¹

Miként nincs okunk abban kételkedni, hogy a néptribunság 471-ben keletkezett és hogy a néptribunoknak eredeti száma 4 volt, úgy abban sincs okunk kételkedni, hogy a néptribunok száma 457-ben emeltetett 10-re. Mind a két adat «az annales pontificumból származhatik. Amazt az adatot a diodorosi tradíció őrizte meg, emezt a livius-dionysioszi,² míg a diodorosi mellőzi, talán azért, mert a néptribunok számának 10-re emelését a decemvirek bukásának az idejébe tette. Miként a néptribunoknak eredeti 4-es száma a városi tribusok (tribus urbanae) számával függött össze, úgy a néptribunok későbbi 10-es száma bizonyára összefüggött a 4 városi és a legrégebb 16 falusi tribus (tribus rusticae)³ összes számával. 457 előtt mindegyik városi tribusra esett egy néptribun, 457-ben minden 2 tribusra általában egy. Világos tehát, hogy 457 előtt csak a város területén lakó, nem patriciusok tartoztak a plebshez, a város területén kívül lakó parasztság csak 457-ben csatlakozott hozzája.⁴ Ebből már Ed. Meyer olyanféle következtetést vont le, hogy a 16 falusi tribus kreálása a néptribunok számának 10-re emelésével függött össze.⁵ Ennek alapján állította aztán határozottan Johannes Neumann, hogy a 4 városi tribus 471-ben, a 16 falusi pedig 457-ben jött létre és ebből messzemenő következtetéseket vont le,⁶ amelyekhez Rosenberg is hozzájárult. Bár az összefüggés a tribusok és a néptribunok száma között úgy 457 előtt, valamint közvetlenül 457 után nyilvánvaló, véleményem szerint ebből a tribusok keletkezésének az idejére semminemű következtetés sem vonandó. A tribusokra való felosztás történeti időben az összpolgárságnak területi alapon való felosztása volt. Akinek a város határán kívül földbirtoka volt, abba a tribusba soroltatott, amelynek területén földbirtoka feküdt, akinek nem volt földbirtoka, Fabius cenzorsága óta abba a városi tribusba, amelynek területén lakott. Semmi bizonyíték sincs arra, hogy ez Appius Claudiusnak cenzorságától eltekintve, azelőtt másképpen volt. Meglehet, hogy a teljesen vagyontalanok kezdetben nem voltak a tribusjegyzékekbe felvéve, de hogy azok, akiknek a város területén házuk, kertjük, vagy másféle vagyonuk volt, azokból hiányoztak, kizártnak tekinthető. Ok pedig csak a városi tribusokban foglalhattak helyet. Minthogy pedig a tribusokra való felosztás, épp úgy, mint a centuriákra való, az összpolgárság felosztása tekintet nélkül arra, vajjon az illető polgárok patriciusok-e, vagy nem, a felosztás már régen meglehetett, mielőtt még a nem patriciusok szervezkedni kezdtek. A nem patriciusok szervezkedésüknél egyszer-

¹ Ennek bővebb kifejtését máskorra kell halasztanom-

² Liv. III. 30. Dionys. Hal. X. 30.

³ Azt, hogy a 16 első falusi tribus a többinél régebb, a gentilikus elnevezés mutatja. A Coriolanus-mondának régebb formája is azon alapul, hogy a tribusok száma 491-ben még csak 20 volt. A 21-es szám korrekture. Lsd Mommsen: Die Erzählung von Cn. Március Coriolanus Hermes 1870. p. 18 = Röm. Forschungen II. p. 139.

⁴ Ezt Rosenberg igazolja a 456-iki lex de Aventino publicando-val, bár a keltezés talán korrektureára szorul.

⁵ Lsd még Ed. Meyer: G. d. A. V. k. p. 142 = III. § 812. Ő a néptribunság keletkezését különben Diodorosnak megfelelően 466-ra teszi és a számemelésre vonatkozólag nem mond dátumot.

⁶ Johannes Neumann: Die Grundherrschaft der römischen Republik, die Bauernbefreiung und die Entstehung der servianischen Verfassung. Strassburg, Kaiserrede. 1900. Hellen.-röm.- Gesch. (Pflugk. Hartung: Weltgesch. I. k.) 370 és k. 1. Röm, Staatsalt. Gercke-Norden: Einleitung in d. Altert. HI. 393. és k. 1.

rűen egy már meglévő felosztást használtak fel. A patríciusok elzárkózása és az államhatalomnak, nevezetesen a magisztraturának a patríciusok általi megszerzése maga után vonta a nem patríciusoknak azt a törekvését, hogy az állam keretén belül külön testületként szervezkedjenek és e testületnek eleinte csak az egyes tagok védelmére, később az államügyekben való érvényesülésre külön kiváltságokat szerezzenek. A szervezkedés kezdetben csak a város területén, a pomeriumon belül lakó nem patríciusokra szorítkozott. Az itt lakó nem patríciusoknak túlnyomó része nem volt földbirtokos, úgy hogy a szervezkedés tribusok szerint könnyen történhetett. Amennyiben valakinek földbirtoka volt, addig, míg a szervezkedés csak a városi nem patríciusokra szorítkozott, lakóhely szerint volt tribusba sorolható. A szervezett nem patríciusok alkották a plebset. Tehát a városi tribusok meglehettek 471 előtt is, sőt meglehettek akkor már a falusi tribusok is és így semmi szükség sincs annak feltételezésére, hogy az utóbbiak csak 457-ben jöttek létre, még kevésbé annak feltételezésére, hogy a pomeriumon kívül lakó nem patríciusok annakelőtte még csak nem is voltak szabadok, hanem jobbágyok. A pomeriumon belül és kívül lakó nem patríciusok között 471-től 457-ig csak olyasféle különbség volt, mint újabb időben a szervezett és nem szervezett munkásság, vagy talán helyesebben a szervezett munkásság és a nem szervezett parasztság között. 457-ben ez a különbség a parasztság csatlakozása folytán megszűnt. Volt azonban ennek a csatlakozásnak nevezetes következménye magának anéptribunságnak a jellegére is. Később a plebs a maga gyűlésein tribusokként szavazott és így történt a néptribunok választása is. 4 tribus esetében az ilyen szavazási mód elképzelhetetlen.¹ Mommsen a későbbi tradíció alapján azt vélte, hogy a szavazás a plebs külön gyűlésein régebben curiák szerint történt.² Teljesen valószínűtlen, hogy ha egyszer a plebs curiákként szervezkedett, később másnemű szervezkedésre tért át. Még kevésbé képzelhető a szavazás classisokként és centuriákként. Amennyiben tehát 457 előtt a pomeriumon belül lakó plebsnek egyáltalán voltak együttes gyűlései és a néptribunválasztás ilyen együttes gyűléseken ment végbe, a szavazás és választás sem curiákként, sem centuriákként, sem tribusokként, hanem fejenként történt. Ámde kétséges, vajjon voltak-e már akkor a plebsnek együttes gyűlései és még inkább kétséges, vajjon a néptribunok választása ilyeneken történt-e. A néptribunok és a tribusok azonos száma inkább amellet szól, hogy mindegyik városi tribus plebejusai maguk választották a maguk néptribunjukat. Amióta azonban a parasztság csatlakozása folytán már 20 tribusban szervezkedett a plebs, a szavazás és a néptribunválasztás is tribusok szerint történhetett. A 21-ik tribus kreálása alighanem később történt. Arra, hogy a tribusok száma páratlan legyen, nem volt okvetlenül szükség, mert hiszen a curiák száma is páros volt.

Mikor még a néptribunság keletkezését későbbi formájában a köztársaság keletkezésének idejébe tették, vele kapcsolatban ebbe az időbe tették a néptribunság betöltésére vonatkozó szabálynak a keletkezését is. Ez a szabály alkotja a diodorosi egyezménynek harmadik pontját. A szabály két részből áll. Az első rész elégettetéssel büntetendőknak mondja azokat

¹ Már csak ezért is el kell tekintenünk attól a mesétől, hogy már 471-ben egy állítólagos lex Publilia azt határozta: ut plebei magistratus' tributis comitiis fièrent. Liv. II- 56. Dionys- Hal. IX- 41.

² Mommsen: Die patricischen und plebejischen Sonderrechte. Rom. Forsch. I. k. (1864.) 183 és k. 1.

a néptribunokat, akik hivataloskodásuk alatt utódokról nem gondoskodtak.¹ A néptribunoknak, épp úgy, mint a többi rendes magisztrátusnak, hivataloskodása egy évig tartott és ha a hivatalban lévő néptribunok ezalatt utódokról nem gondoskodtak, a plebs hivataloskodásuk leteltével néptribunok nélkül maradt. Ezt természetesen megakadályozni kellett. A konzulok csak ketten voltak és ők elsősorban hadvezéreként működtek, így minden jóakarattal mellett is megtörténhetett, hogy hivataloskodásuk alatt utódokról nem gondoskodhattak. Annak a megakadályozására, hogy ilyen esetben a konzulság legitim betöltésében fennakadás történjék, szolgált az *interregnum* és a *dictatura comitiorum habendorum*. A néptribunóság esetében különös intézkedésre nem volt szükség. A néptribunok tizen voltak és ők nem is mentek háborúba. Ha utódokról nem gondoskodtak, ez csak bűnös mulasztás következménye lehetett. Ezért elegendő volt a hivatalban lévő néptribunokat szigorú büntetés fenyegetésével köteleységük teljesítésére szorítani. Ez történt a diodorosi egyezmény harmadik pontjának első részeként ismert szabály által. Ez nemcsak annak a megakadályozására irányult, hogy a plebs néptribunok nélkül maradjon, hanem annak a megakadályozására is, hogy a néptribunok éppen ennek a kikerülése végett hivatalukat törvényellenesen egy évnél tovább megtartsák. Éppen ezért különös az említett harmadik pont második része, amely a néptribunóságunk egy évnél további megtartását is lehetővé tette. Különös már azért is, mert homlokegyenest ellenkezik azzal a római joggyakorlattal, hogy a magistratusi potestas a rendes magisztrátusoknál a hivatalos év leteltével *eo ipso* megszűnt és „*domi*” nem is volt meghosszabbítható, mert hiszen még a hivatalos év leteltével a *triumphus* céljaira engedélyezett rendkívüli *impérium* sem tekinthető a magistratusi potestas egyszerű meghosszabbításának, minthogy a győztesen visszatérő hadvezér mellett ott voltak a rendes magisztrátusok. A hivatalos év leteltével a magisztrátus hivatalos funkciókat csak „*militiae*” végezhetett, de ott sem mint magisztrátus, hanem csak „*pro magistratu*”. A római joggyakorlattal ellenkező ilyen rendkívüli intézkedés a néptribunóságunk legitim be nem töltését csaknem kizárólag előidézhető bűnös mulasztást szigorúan megtorló intézkedés mellett fölöslegesnek tűnik fel. De nemcsak fölösleges, hanem még veszedelmes is volt ez az intézkedés, mert éppen azok kezében hagyta a hatalmat, akik bűnös mulasztásukkal a bajt okozták. De nemcsak veszedelmes, hanem egyenesen abszurd intézkedés, hogy ha a néptribunok utódjaikra vonatkozólag egymással nem egyeznek meg, funkcióikat továbbra is akadálytalanul gyakorolhassák,² mert hiszen ez az intézkedés, akár a néptribunok közti megegyezés a jelölésre, akár az állások végleges betöltésére vonatkozott, bármelyik nép tribuni testületnek, sőt voltaképpen bármelyik testület egyetlen tagjának lehetővé tette, hogy az illető testület hivatalos idejét ad infinitum kinyújtsa, ami mellett igazán nevetségesnek tűnik fel a néptribunokat utódok választására szorító szabály. Nyilvánvaló, hogy itt a diodorosi tradícióban valami hiba van. Amilyen érthető és plauzibilis az első részben foglalt szabály, olyan abszurd úgy az első

¹ *τοὺς ἀρχαίους δημόρχους τὸν ἐνιαυτὸν ἀντικαθιστάναι πάλιν δημόρχους τοὺς ἴσους, ἢ τοῦτο μὴ πράξαντας, ζῶντας κατακαυθῆναι.* Hogy a szabály így értendő, azt mutatja a P. Mucius néptribunról szóló anekdota, aki 9 néptribunárságát azért égettette el, mert ők Sp. Cassiussal szövetségbe, utódok választásáról nem gondoskodtak. Val. Max. VI. 3. 2

² *εἰαν δὲ οἱ δημόρχου μὴ συμφωνοίαι, πράε ἀλλήλουβ, κνρίβι εἶναι, τον ἄνα μέδον κείμενον μὴ χολνεσ&ai.*

szabályra való vonatkozásban, valamint magában véve is a második részben foglalt szabály, ha a néptribuni megegyezés követelményét az utódok személyére vonatkoztatjuk. Itt nyilvánvalóan közben valami kimaradt, ami a második rész értelmét megváltoztatva, azt magában véve is érthetővé teszi és az első résszel is összhangba hozza. Mi ez? Már Sigwart emlékeztetett ennek a második résznek kifejezésbeli hasonlóságára a Livius által közölt rogációs formulához, anélkül azonban, hogy megkísérelte volna azt Diodoros helyreigazítására felhasználni.¹ A néptribunválasztást bevezető ez a formula, amelyet Livius szó szerint közöl,² az ő korában már régóta elavult volt és így teljesen megbízható, hiteles képét nyújtja a néptribunválasztásnál valamikor régebben követett eljárásnak. Ez a választási eljárás, miként azt maga a rogációs formula is mutatja, törvényen, vagy legalább is törvényerejű szabályon alapult. Ennek a törvénynek, illetőleg törvényerejű szabálynak a tartalmáról a rogációs formula világosít fel bennünket. A formulából megtudjuk, hogy a szabály értelmében mind a 10 néptribun egy napon volt választandó. A jelöltekre bizonyára meghatározott sorrendben történt a szavazás és azokat a jelölteket, akikre a tribusok többsége igennel szavazott, az elnöklő néptribun megválasztott néptribunoknak jelentette ki, minthogy szavazategyenlőségtől már régóta nem kellett tartani. A választást más napon folytatni akkor sem lehetett, ha az első napon 10-nél kevesebben kaptak szavazattöbbséget. Akkor éppen 10-nél kevesebb megválasztott néptribun volt. Minthogy azonban a néptribuni testületnek a törvény értelmében 10 tagúnak kellett lennie, a megválasztott néptribunokra hárult a feladat, hogy a néptribuni testületet *cooptatio* útján 10 tagúvá egészítsék ki. A rogációs formulából a törvény tartalmára vonatkozólag csak ennyit tudunk meg, mert többet belőle ebbe a formulába átvenni nem volt szükséges. Amde magának a törvénynek számba kellett vennie azt az eshetőséget, hogy a néptribuni testületnek *cooptatio* útján való kiegészítése 10 tagúvá a megválasztott néptribunok egyenletlensége miatt nem, vagy nem mindjárt sikerült. Itt aztán, illeszkedik bele gyönyörűen a rogációs formulából levont szabályba kiegészítésül a diodorosi harmadik pont második részében foglalt szabály. Minthogy ugyanis a néptribuni testületnek 10 tagúnak kellett lennie, felerült az a kérdés, vajjon abban az esetben, hogyha a megválasztott néptribunok egyenletlensége miatt nem sikerült, vagy nem mindjárt sikerült a néptribuni testületet *cooptatio* útján 10 tagúvá kiegészíteni, joguk volt-e a megválasztott néptribunoknak, noha 10-nél kevesebben voltak, néptribuni funkciókat végezni. Erre az esetre vonatkozólag intézkedett a diodorosi harmadik pont második részében foglalt szabály úgy, hogy addig is, míg a néptribuni testületet sikerül 10 tagúvá kiegészíteni, a megválasztott néptribunok és bizonyára azok is, akiknek személyére nézve a megválasztott néptribunok egymással megegyeztek, noha 10-nél kevesebben voltak, akadálytalanul gyakorolhassanak néptribuni funkciókat. Ennek megállapítása már csak azért is volt fontos, mert megtörténhetett, hogy a néptribuni testületnek kiegészítése 10 tagúvá a megválasztott néptribunok egyenletlensége miatt a hivatalos idő leteltéig sem volt lehetséges és „akkor megfelelő intézkedés hiányában kétséssé válhatott, vajjon a kisebb számú

¹ Sigwart. i. h. 364.

² *Tribunos plebei decern rogabo; si qui vos minus lisdie decern tribunos plebei feceritis, turn ut ii quos hi sibi collegas cooptassint, legitimi eadem lege tribuni plebei öint, „ ut illi, quos hodie tribunos plebei feceritis. Liv. III- 64.*

testület, illetőleg e testületnek egyik tagja fel volt-e jogositva arra, hogy néptribunválasztó gyűlést tartson. A liviusi rogációs formulából következő útján megállapított szabállyal kiegészítve, tehát nemcsak magában véve érthetővé lesz a diodorosi harmadik pont második részeként szereplő szabály, hanem tökéletes harmóniába jut az első részként szereplő szabállyal is. A néptribunoknak halálbüntetés terhe alatt kötelességük utódokat választatni. A választás egyetlen napon történt. Ha kevesebben lettek megválasztva, a megválasztottaknak feladatuk volt a néptribuni testületet cooptatio útján 10 tagúvá kiegészíteni. Amíg ez nem sikerült, a megválasztottak, illetőleg azok, akiknek személyében a megválasztott néptribunok megegyeztek, akadálytalanul gyakorolhattak néptribuni funkciókat. Diodoros ennek a törvénynek, illetőleg törvényerejű szabálynak csak az elejét és a végét közli. A közepét kihagyta. Kérdés csak az lehet, hogy meddig volt ez a szabály érvényben. Abból, amit a diodorosi egyezményről fentebb mondtunk, az volna következtetendő, hogy ez a szabály 200 körül is érvényben volt. A liviusi tradíció szerint azonban már a 448-iki lex Trebonia ezt a szabályt hatályon kívül helyezte. A lex Trebonia nem zárta ki, hogy annak elfogadása után is még egy ideig a liviusi rogációs formula használatban maradt. Ámde sokáig ez nem tarthatott. A rogációs formulának is csakhamar alkalmazkodnia kellett a lex Trebonia által megállapított új eljáráshoz, mert a régi rogációs formulának további használata lehetlenné tette azt, hogy a néptribunválasztás második napján megválasztott néptribun jogosnak ismertessék el. Már pedig valószínűtlen, hogy ha ez a rogációs formula már régen 200 előtt a használatból kiment volna, az szözszerinti szövegében Liviusnak tudomására jut. A lex Trebonia szerzője és tartalma tekintetében alig lehet kifogásunk, de kifogásunk lehet a keltezés ellen. Így semmi akadálya sincs annak, hogy a diodorosi harmadik pontban is egy 200 körül még életben lévőnek gondolt szabályt lássunk. Ennek a szabálynak a keletkezését is eleinte, mikor még azt hitték, hogy a néptribunság mindjárt későbbi formájában keletkezett, a néptribunság keletkezésével együtt a köztársaság keletkezésének idejébe tették. Mikor aztán az a nézet kerekedett felül, hogy a néptribunok számára, rendeltetésére és hatáskörére vonatkozó intézkedés a decemvirek bukásának idejébe való, a néptribunság betöltésére vonatkozó szabály keletkezését is ebbe az időbe tették. Igaz, hogy akkor már valószínűleg azt hitték, hogy a néptribunság régebben, 471-ben keletkezett, ámde a betöltésre vonatkozó szabály éppen azon a feltevésen alapult, hogy az utódok kreálásának elhanyagolása csak bünyös mulasztás következménye lehetett és már ezért is ildomosnak tartatott a szabály keletkezését olyan időbe tenni, amikor már biztosan 10 volt a néptribunok száma.

¹ Ut qui plebem Romanam tribunos plebi rogassit, is usque eo rogaret, dum decern tribunos plebi facerét. Liv. III. 65.

A brigetiói Dolichenum.

Írta: LÁNG NÁNDOR.

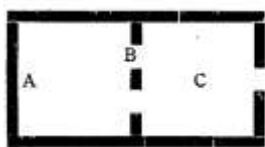
Abban a nagy átalakulási korszakban, amelyhez fogható keveset ismer a világtörténelem, amikor a Kr. u. II-IV. században az antik világ föloszlásának páratlan érdekességű folyamata ment végbe, Pannónia fontos szerepet játszott, mint a római birodalom egyik erős védőgátja a keleti és északi barbárság áradatának hullámverései ellen. De nemcsak a barbárok beszivárgásának és támadásainak volt egyik főterülete, hanem azon eszmék elterjedésének is jelentős színtere, amelyek a pogány vallás és világnézet bukását előkészítették. Pannónia földje föltűnő számban szolgáltat emlékeket és bizonyítékokat annak a vallási szinkretizmusnak történetéhez, mely az impérium egyik főpillérének, az államvallásnak, elmállasztásával hozzájárult a római világ rombadöntéséhez, amely idegen, főleg keleti kultuszok befogadásával és elhatalmasodásával egyengette az antik polytheismuson diadalmaskodó monotheizmusnak, a kereszténységnek útját. Bár hazánkban a római uralom maradványainak céltudatos föl kutatása tekintetében még aránylag kevés történt – éppen csak Aquincumban és Dunapentelén folytak rendszeres ásások – és bár e téren főleg Ausztria, Németország és Anglia munkájához képest a magyar archeológiának még nagy becsületbeli tartozása van, a véletlen leletek, ötlet- vagy alkalm-szerű ásások a keleti istenek kultuszának sok becses emlékét hozták máris napfényre. Ismeretes, hogy ezek sorában mily tekintélyes számmal „szerepel a perzsa”, „Mithras. És érdekes, hogy egy másik keleti istennek, Dolichenusnak, tiszteletére vonatkozólag épp Pannónia szolgáltatta a legtöbb és egyúttal legértékesebb emléket az ókori vallástörténet számára. Ez a Dolichenus a legnépszerűbb volt a szíriai istenségek között, akiknek kultusza a római világban elterjedt. Kommagene egy kis városának, Dolichének – innét neve – volt ő legfőbb istene, Baalja, s mikor Vespasianus 72-ben ezt a vidéket meghódította, a nyugatra özőnlő szír kereskedők, a császári közigazgatásban és üzemekben alkalmazott szír rabszolgák és főleg a Keletről rekrutálódó csapatok katonái társaságában megkezdte nyugati pályafutását, amelynek folyamán csakhamar a capitoliumi istenségek és a dii militares vezére mellé került, azzal azonosították: Juppiter optimus maximus-szá lépett elő.¹ A II. és III. században

¹ *Braun*, Jupp. Dolichenus. Bonn. 1852. *Seidl*, Über d. Dolichenus-Cult. Sitzgsber. Akad. Wiss. Phil.-hist. Cl. XII 4. skl. XIII. 233. skl. Wien, 1854. *F. Hettner*, De Jove Dolicheno. Bonn. 1877. *A. H. Kan*, De Jovis Dolicheni cultu. Groningen, 1901. *E. Meyer*: Röscher. Lexikon d. griech-röm. Myth. I. 1191. skl. *F. Cumont*: Pauly-Wissowa, Realencycl. V. 1276. skl. *S. Reinach*: Saglio, Dictionn. d. antiquités II. 329. skl. Ókori Lexikon, I. 1032. *G. Löschcke*, Bemerkgen zu d. Weihgeschenken an J. D. Bonner Jbücher 107, 1901, 66. skl. *Zangenteister*, Neue Dol.-Inchriften. U. o. 61. skl. *F. Cumont*, Une dédicace à J. D. Rev.de philologie 1902,1. és 280. skl. *Fredrich*, Jupp. Dol. Programm Gymn. Ciistrin, 1912. *J. Toutain*, Les cultes païens dans l'empire Romain, II, 35. skl. *Cesano*, Dizionario epigr. 2, 1930. skl. *Wissoiva*, Rel. u. Kultus d. Römer 361. skl. *Láng N.* A Dol.-kultusz emlékei Pannoniában, I. St- István-Akad, Ért. 1922, 90. gkl.

birodalomszerte sok híve volt, egyrészt Itáliában, másrészt a katonailag erősen megszállott provinciákban, Africában, Britanniában, a rajnai és dunai tartományokban, legfőképpen Pannoniában.

Pannoniai emlékei szép sorának újabb gyarapodását hozta meg a Komárom melletti Ószőny, a római Brigetio területén fölfedezett Dolichenum amelyet Milch Armin komáromi nagyiparos és régiséggyűjtő ásott föl 1899-ben. E szentély maradványainak méltatása a pannóniai provinciális művészet és vallástörténet szempontjából egyaránt tanulságos.

Dolichenumról 200-nál több fölírat és vagy 30 képes ábrázolás került idáig napfényre. Tudjuk, hogy templomai voltak Itáliában: Kómában (kettő) és Bononiában; a provinciákban pedig: a numidiai Lambaesisben, a britanniai Limes két állomásán, Germaniában a mai Köln és Stockstadt, Eaetiában a mai Pfünz helyén, a noricum virunumban, Pannoniában Carnuntumban, Daciában Apulumban és a moesia Noviodunumnál. Mindezekből máig csak négyet tártak fel; a stockstadti,¹ pfunzi,² virunami³ és carnuntumi⁴ szentélyeket, amelyekhez ötödikül a brigetioi járul. Az ismert Dolichenumok ritkasága már magában véve is jelentőssé teszi szentélyünket. A föltárásuk után ismét betemetett épületromok egykori rendeltetését kétségtelenné tették a benne talált istenképek, fölíratok és egyéb leletek. Ásatása eredményeinek rövid leírását adta Műch néhány rajz kíséretében. „A Komárommegyei és városi Múzeum-Egyesület 1900. évi Értesítője „-ben⁵. Ebben az épületmaradványokról ezt olvassuk: „ A falak megmaradt törmelékeit mintegy 3 m. mélységből szedték ki a földből s ezeknek fekvése után nagyjából meg lehetett állapítani a templom nagyságát és beosztását, amit az alanti rajz (1. kép) mutat be.

1. A brigetioi Dolichenum alaprajza.

Az épület hossza 8 m., szélessége 4 m. volt és közepén 3 kőből falazott oszlop osztja ketté. Ugyanilyen 3 oszlop állott a bejárat előtt is; és még ez előtt vagy 10 méternyire 2 faragott kőoszlop némileg díszített fejezettel találtatott. Hanem vajjon ez az utóbbi két oszlop hozzátartozott-e szentélyünkhöz vagy sem, azt megállapítani nem lehetett; már azért sem, mert magán

a szentély helyén is találtatott sok oly kő és cseréptöredék, ami semmi esetre sem volt odavaló, hanem csak későbbben került oda sírok elhelyezése céljából, midőn e barlangszerű építmény már régen nem szolgált eredeti rendeltetésének. „

Ez a hiányos leírás sem a falak anyagáról, méreteiről, sem a padlóról, sem sok másról nem ad felvilágosítást, amit tudni szeretnénk; úgy, hogy a helynek újabb, szakszem fölsátása volna szükséges, amint egyáltalában a brigetioi castrumnak és környékének rendszeres átkutatása az ott folytatott rablóásatások után is a hazai archaeológiának fontos és tanulságos teendője marad. De bármilyen hézagos is ez a tudósítás, a föltárt Dolichenumok csekély száma mellett nem megvetendő gyarapítása az összehasonlításra szolgáló anyagnak. A brigetioi Dolichenum a castrum DNyi sarkától nem messze (150 lépésnyire) épült; ezen elhelyezésénél a jellemző

¹ ORL. (Der obergerman. raetische Limes.) 33. 26. skl. (Drexel.)

² ORL. 73, 11. skl. Beiträge zur Anthrop. u. Urgesch. Bayerns 1889, 179 skl.

³ Ost- Jahreshefte. 1914. Beiblatt 45. skl. (Egger.)

⁴ Arch, epigr. Mith. 1893, XVI. 176. skl. (Dell.)

⁵ Komárom, 1901.28-35.1. e címen: Abregetiumi Juppiter-dolychenus (sic) szentély.

és a többi e nemű szentélyekével egyező vonás a táboron kívül való fekvés: mert miként az idegen isteneket a város pomeriumán kívül tisztelték, istenünk is, mint peregrinus, a táborban nem léphette át annak határát. Azonban közelébe furakodott, amint az általában Commodus óta történt, mivel hívei túlnyomó részben oly katonák, tiszték, kik Keletről származtak vagy huzamosabb ideig ott szolgálván, kultusza terjesztőivé lettek.¹ A mi szentélyünk votívkövei közül is kettő katonától ered.

Carnuntumban a Dolichenum tőzsomszedságában Mithras-templom épült; Stockstadtban istenünk szentélyével szemben emelkedett a Mithraeum. Két isten templomának egymás mellé való építése, ez a kelta földön divó szokás, éppenséggel nem lephet meg annál a két keleti emigránsnál, akik szomszédos országból származtak, Kommagenében egymással érintkezésbe léptek, s akik mindketten elsősorban katonai istenségek. Ők az otthoni jó szomszedságot nyugati vándorlásuk közben is megtartották: ugyanazokban a provinciákban népszerűek, néha együtt is tisztelik őket s így a táborhelyeken is egymás mellé kerülnek templomaik.² Lehetséges, hogy Brigetióban is szentélyünk szomszédos volt egy Mithraeummal. Hogy Mithrasnak ott sok hive volt, az ismeretes a Corpus fölirataiból.³ Már most érdekes, hogy a föltárt Dolichenumnak az 1. ábrán C-vel jelölt helyén egy kőlapokból összerótt, nyilván később odakerült koporsó feküdt, amelynek két föliratos lapja közül az első, melyet köröskörül a koporsóhoz való alkalmaztatás céljából levéstek, egy templom építéséről van szó,⁴ a másikon pedig, mely eredetileg szintén más helyen, más célt szolgált, Mithrasnak szóló ajánlás olvasható: *D(eo) S(oli) Ifnvido) M(ithrae) \ C(aius) Val(erkis) Ma \ rinianus | C(?) L(?) l(egionis) I. acli(utricis). \ v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).*⁵ Fölötte valószínű, hogy Brigetióban is volt Mithraeum és így ez a kő onnét eredhetett. Onnét, talán nem messziről vihették át a sirláda készítéséhez. Azt a feltevést, hogy a két isten szentélye szomszédos volt egymással, amire fentebb analógiákat idéztünk,⁶ természetesen csak újabb ásatás igazolhatná.

A stockstadti és a pünzi castellumok Dolichenuma fallal körülzárt tágas, kövezett kerületben állott: a virunuminál és Carnuntumban ilyet még nem állapítottak meg. A miénknél is csak területének átkutatása döntetné el azt a kérdést, vajjon volt-e külön udvara és vajjon a bejáratától 10 méternyire talált két oszlop nem ahhoz tartozott-e. Olyan tipikus alaprajzi beosztást, mintamilyen aMithraeumoké, az eddig ismert Dolichenumoknál nem lehetett megállapítani. A legnagyobb, a virunumi (17'7X11"6 m.) négy, kettesével egymásmellé épített helyiségből áll, amelyek közül az egyik, nagyjából négyzetes terem, a benne talált oltárok és szobortöredékek tanúsága szerint a kultusz-cella, egy másik téglalapalaku, hypocaustisos terem az építési föliratban megnevezett triclinium, amelyben a

¹ *Domaszewski*, Religion d. röm. Heeres, 58. sk.

² *Cumont*, Textes et monuments de Miihra. I, 332. sk., 501. 1. 113. 1.

³ CIL. 4296. 4301-2, 11.005 sq.

⁴ ...MVI... I ... IG A MI... I ...ES QUI E... | . .TEMPLV.. | ... FVNDAME... J... S EXTRV. Milch i. h. 35. 1.

⁵ A Marinius cognomen eszünkbe juttatja a Dolichenus papjai és hívői közt oly föltűnően gyakori Marinus, Marianus nevet, melyet szíriai eredetűnek és a Dol.-papok kitüntető vagy kasztnevének magyaráznak. *Hettner* i. m. 9. skl. *Kan*, i. m. 32. skl. *E. Meyer* i. m. I, 1192.

⁶ A hedderheimi Dol.-bronzrelief, mely nyilván szintén Dolichenumból ered, (helyreállításáról! tudósít a CIL. XIII. 7566. a) a heidenfeldi két Mithraeum tőzsomszedságában került elő.

collegium cultorum összejöveteleit tartotta. A többi három Dolichenus-templom mindegyike egyetlen négyzetes helyiségből áll, amelynek terjedelme mérsékelt: (a stockstadti 14 m², a pfünzi 23 m³, a carnuntumi 34 m²), úgy hogy inkább kápolnáról, mint templomról beszélhetünk. Brigetio Dolichenuma az eddig föltártak egyikével sem mutat rokonságot. Cellája, mely nagyobb területű (32 m²), nem négyzetes, hanem téglalap alaprajzú és haránti oszlopsortól két részre van osztva. Alaprajzi különállását még fokozza a keleti, bejárati oldala előtt másfél méternyi távolságban álló három köfalazatu oszlop, amelyek minden valószínűség szerint a cellafalon túl előnyomuló tetőzetet tartották s ilyenformán oldalt is nyitott előcsarnokot alkottak. Ebből az összevetésből kiderül, hogy szentélyünk alaprajzi beosztása újszerű. Egyfelől nem követi sem a provinciális római, sem az ú. n. gall, sem a mithraikus típust, másfelől meg a Dolichenumok elrendezésében mutatkozó változatosságot egy új fajtával gyarapítván, bizonyítja, hogy ezek fölépítésében egységes, szigorúbban érvényesülő norma nem fejlődött ki.

A brigetioi Dolichenus-kápolna igazi jelentősége fölszerelésének maradványaiban rejlik. Ezek: három, az istent ábrázoló köemlék, figurális kis bronzok, föliratok és apróbb tárgyak a mobilier religieusból.¹ A Dolichenus-emlékek² tekintetében Pannónia eddig is az első helyet foglalta el, az enemű emlékek egyharmada innét került elő. De nemcsak

¹ A nagy Dol.-relief a (cseh) komáromi múzeumban; a másik két szobormű és az egyéb tárgyak Milch özvegyének budapesti gyűjteményében.

² Lelöhelyeik rendje szerint a következők: *Syria*: 1. Marási (Antiochia ad Taurum) körelief: perzsaruhás Dolichenus bikán (Humann-Puchstein, *Reisen in Kleinasien u. Nordsyrien*, fig. 58). – 2. Bronzszobrocska Marásból: D. geniusa. Berlin, Antiquarium (Neugebauer, *Antike Bronzestatuette*, fig. 65). – *Italia*: 3. Márványszobrocska: D.-torso bikán, Róma, Mus. Capit. (Reinach, *Rép. stat. IV. 13. 1.*). – 4. U. a.: D.-torso, u. o. (Reinach, *Rép. st. IV. 13. 2.*). – 5. Körelief: D.-fej, Róma. (Domaszewski, *Rel. d. röm. Heeres*, Taf. III. 5). – *Gallia*: 6. Márványszobor Massiliából: D. bikán. Stuttgarter múz. (Espérandieu, *Basreliefs I. 56.*). – *Germania*: 7. Wichelshofi bronzszobrocska: álló D. Bonni múzeum. (Seidl, i. m. XIII, 73. fig. 2.) – 8. Berlin-Lichtenbergi bronzszobrocska: álló D. Berlin, Antiq. (Neugebauer i. m. fig. 63). – 9. Wopersnowi bronz utáni gipszszobrocska: D. geniusa. Berlin, Antiq. (Fredrich, i. m. fig. 1). – 10. és 11. Hedderneimi ezüstlemezek: álló D. képével. London, Brit. Mus. (Bonner Jb. 107, Taf. VI. 1. és Taf. VII. 1.) – 12. és 13. Ezüstlemezek: álló D. képével. Berlin, Antiq. (Bonner Jb. 107. Taf. VII. 2. és Fredrich i. m. fig. 5). – 14. Hedderneimi háromszögű bronztábla: a bikán álló D. képével. Wiesbadeni múz. (*Germania Romana* 66, 6). – *Raetia*: 15. Aaleni bronzlemez: a bikán álló D. képével. (Haug-Sixl, *Röm. Inschrift, u. Bildwerke. Württbg.*², 57.) – *Noricum*: 16. Virunumi márványrelief: D. bikán és Juno Regina. Klagenfurti múz. (Egger, *Führer d. d. Landesmus.* fig. 7). – 17. Traismauer – Trigisamumi háromszögű bronztáblatöredékek: D. reliefképével. (Öst. Jhefte 1908., 228. skl.) – *Pannónia*: 18. Acumincumi márványszobor.: D. bikán. Wien. Staatsmus. (Seidl, i. m. XII. Taf. 1). – 19. Carnuntumi márványszobor.: perzsaruhás álló D. Carnuntum. (Kubitschek-Frankfurter, *Führer d. Carn.*⁶ fig. 83). – 20. U. a.: álló D. Petronell, Traun-Mus. (Arch. ép. Mitth. 1893, 184. fig. 22). – 21. Acumincumi márványszobor: bika. Bpest, M. N. Múzeum. (Desjardins-Rómer, *Mon. ép. IV. 29.*) – 22. Carnuntumi márványrelief: D. bikán. Petronell, Traun-Mus. (Arch. ép. Mitth. 1893. 183, fig. 20). – 23. Mészkörelief: D. bikán Victoriával, Bpest, M. N. Múz. (Seidl, i. m. XIII. Taf. 1). – 24. Savariai márványrelief: D. bikával. Szombathelyi múz. (Szombathelyi főgimm. Ért. 1898/9. 75. 1.) – 25. és 26. Bronzszobrocskák: D. bikán és D. „Berggott”. Wien, Staatsmus. (E. Meyer, *Chetiter*, Taf., XVI). – 27. Kömlöd-lussoniumi két háromszögű bronztábla: D. bikán és D. Juno Reginával stb. Bpest, M. N. Múz. (Desj.-Rómer, *Mon. ép. V. és VI.*) – *Dacia*. 28. Alsóilosvai bronzszobrocska: D. Torso, Kolozsvár, múz. (Arch. Ért. 1899, 297., 1.) – 29. Tordai háromszögű bronztáblatöredék: >ol és Luna. Szentesi múz. (Arch. Ért. 1910, 181. 1.) – 30. Bronzkéz Myszkowból, Lemberg, Osseinski-múz. (Öst. Jhefte 1904. Beiblatt 150.)

számbelileg vezetett ez a provincia, hanem emlékeinek értéke szerint is, hisz' elég a kömlödi (lussoniumi) bronztablákra utalni, amelyeknek reliefképei .legtöbbet mesélnek nekünk I.O.M.D. kultuszáról. Most ezeknek sora három, tárgyi, de művészi szempontból is érdekes darabbal gyarapodott.

A három Dolichenus-képmás között a legnagyobb az a alapzatos dombormű, mely a kápolna bejáratával szemközti, nyugati fal közepe előtt (1. kép) feküdt és eredetileg a falhoz lehetett alkalmazva. Méretei és elhelyezése alapján ezt tekinthetjük a *Dolichenum hultuszképének*.

Reliefünk¹ (2. kép) bika hátán, jobbratörő, támadó állásban, szakállas romai katona viseletében ábrázolja az istent, fején phrygiai sapkával. A szakállas, dúshajzatú fej Juppiter és Mars Ultor képmásaira emlékeztet. Törzsét sima páncél fűdi, mely a felkaron és lent bőrlapokkal szegélyezett; ezek alatt a bal térdnél kilátszik a tunica. Mellét a jobb vállon fibulával összekapcsolt paludamentum borítja, melynek hátravetett feléből a jobb hónalj és oldal mellett előtűnt része a hibás összeállításnál lekerült a láb mellé; a páncél fölött balteust és cinctoriumot visel, a bal vállán átvetett balteuson lógó kardból azonban nem maradt meg semmi.

Jobbjában a kettős-bárdot, bal kezében a villámsomót suhogtatja, azokat 2. Juppiter-Dolichenus. Mészkörelief. a jelvényeket, melyeket hetita ősétől, Tesubtól, az égi zivatar istenétől örökölt.² Érdekes a villámsomó ábrázolásánál, melynek alsó fele letört, hogy azt fönt kiterjesztett szárnyú sas koronázza. Juppiter madara egyébként hű velejárója Jupp. Dolichenusnak

¹ Anyaga dunaalmási csiszolt fehér mészkő. A reliefkép magassága a sapkahegyétől a borjú talpáig 1.07 m., a fölratos tábláé 34 cm. Az alakot a fölratos talpazattal együtt eredeti fölállításának szemléltetése céljából cement-alapra és keretbe illesztették, amely 1.67 m. magas és 80 cm. széles. Több darabra volt törve, amelyek összeillesztésénél a jobb comb alsó részét kiegészítették; a paludamentumnak eredetileg a jobb kar alatt lelógó (odailló) részét pedig lecsúszatták és az állat fara fölött helyezték el, azután meg a cementbe a felsőkartól kiindulva redőket véstek a lecsúszott köpenydarab redőig, ami a paludamentumot szokott méretein túl meghosszabbítva egészen hamis képet eredményez. Hiányzik a jobb kézben tartott fogantyú feiső része, amely minden valószínűség szerint, a rokon emlékek tanúsága alapján, bipennisszé egészítendő ki; viszont a bal kéz tartotta attribútumnak letört az alsó fele. Hiányzik továbbá a jobb lábnak a bokán alóli része, a bal láb feje és erősen sérült a jobb térdrésztlet és az állat feje. Aranyozás nyomai megállapíthatók a páncélon, a hajzaton, a körmökön és az állat farkán.

² E. Meyer, Reich u. Kultur d. Chetiter, 66. skl. M. C. Waites, The deities of the sacred axe. (Am. Journ. arch. 1923. 35. ski.) Tesubnak a babilóniai Ramman-Adad-dal való rokonságáról l. Röscher, Myth. Lex. s. v.

(pl. a lussoniumi, trigisamumi, tordai táblákon, a budapesti reliefen, a massiliai szobron), viszont a villám szárnyas volta is ismeretes az irodalomból, vázaképekről és érmeokről¹ egyaránt.; a légiók sasa, mint azt az aquilifer-képek és sírkövek feltüntetik,² karmai közt tartja a villámot, de ilyen összekapcsolása villámnak és sasnak, mint emléünkön, mely a sceptrumot díszítő sasra emlékeztet, egészen újszerű.

Az állat, mely Dolichenust hátán hordja, inkább borjúnak mondható, mint Lillának. Annak tetszik főleg formái, de nagysága szerint is, bár az állatnak az emberi mérethez viszonyított túlságos kicsinysége magában véve még nem elegendő ilyen megállapításhoz, amennyiben ez az aránytalanság a bikás Dolichenus-képek legtöbbszörénél még a mi reliefünkét is jnagszégvenítő módon fennáll. (L. a bécsi bronzot, a carnuntumi, virunum és budapesti reliefet, a lussoniumi táblát.) Az ember és állat méreteinek ezt a diszharmóniáját és a kétféle alak összekapcsolásában általánosan mutatkozó esetlenséget onnét magyarázhatjuk, hogy a görög és római vallás és művészet nem szolgált a szíriai kultuszkép mestereinek megfelelő, jól kidolgozott típusokkal; holott ezek, mint afféle provinciális kőfaragók, ugyancsak rászorultak volna ilyen mintaképekre, amikor plasztikailag ki kellett fejezniök az ázsiai vallásokból átvett szimbolikát, mely az istenség nagy hatalmát oly módon akarja éreztetni, hogy azt bika, oroszlán vagy párduc hátára helyezi. A keleti művészet pedig az állat hátán trónoló alak helyes ábrázolásának problémáját, bármilyen gyakran próbálkozott meg vele, nem oldotta meg: gondoljunk akár a boghazkiói Jazylykaja vagy a ninivei Malátája híres istenprocessziós sziklareliefjeire, akár Asszur istennek szárnyas oroszlánon való ábrázolására. És magának Dolichenusnak szíriai hazájából ismert egyetlen ilyen képe, a marási dombormű is, mely valamennyi Dolichenus-emlék között a legrégebb (a Kr. előtti I. évszázadból való) és nyilvánvalóan a dolichei ősi kultuszképmás hatása alatt készült, ugyanabban az aránytalan sági hibában szenved, mint késői utódja, a brigetiói relief. Sőt lehetséges és valószínű, hogy a hiba épp onnét, az ősi, hazai mintakép hagyományos akár vázlatkönyv, akár emlékezet után való másolásából ered. Azonban nemcsak az arányokban van ellentét ember és állat közt, hanem a két alak fölépítésében is. Míg Dolichenus élénk mozgásban tör előre, addig az állat nyugodtan áll, annyira, hogy az elülső és hátsó lábpár egy vonalba esik s így csak két jobboldali lába van kifaragva és ezek teljesen elfödik a baloldaliakat. Érdekes összehasonlításként kínálkozik a M. Nemz. Múzeum mészkő reliefje, mely silány kivitele mellett is kiérezhető módon, egy nagyobb művésszel szerkesztett mintaképnek őrizte meg jó vonásait: a brigetiói relief istene fölépítésében ugyanis ehhez áll legközelebb. Az állat ábrázolásában viszont elmarad mögötte, mert amannak bikája összehangzóan résztvesz urának élénk előretörésében. Ennek a budapesti és a carnuntumi reliefnek, valamint a lussoniumi táblának bikáihoz hasonlóan a mi domborművünkön is az állat dereka hevederrel van átszijazva, ami a keleti szimbolika nyelvén azt akarja jelezni, hogy az isten megfékezte, isteni hatalma alá hajtotta a földi erőt jelképező állatot.

A relief talapzatát feliratos tábla alkotja, melyet fönt hornyolt pár-

¹ Arist. Av. 1774. Soph. Oe. C. 1460. Verg. Aen. 5, 319: fulminis ocior alis. Elisi érmeken: Cat. of the Greek coins Brit. Mus., Peloponn. 1887. Elisi XI. 1-12. XII. 1-7., 10-18. épp úgy Antoninus Pius érmein. Cohen², 678-685. Vázaképeken 1. *Jacobsthal*, Der Blitz 36. I. és II. t.

² *Lindenschmit*, Tracht u. Bewaffg. d. röm. Heeres. V. 1.

kány, oldalt és lent vályús profillal faragott keret szegélyez; hosszúkás négyszögű, mélyített mezejében, amelynek tükre 45X21 cm., a következő felirattal: *J(ovi) Ofptimo) M(aximo) D(olicheno) \ Domitius Titus dec(urio) | Seleuc(iensis) Zeugm(a)e pro salute j sua et suorum omfniumj v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito).*

Ebből megtudjuk, hogy az istenkóp följánlója az I. Seleucustól alapított Zeugma város tanácsának volt tagja, amely város Szíriában az Eufrátesz jobb partján feküdt, nem messze DK-re Dolichétől, istenünk tiszteletének bölcsőjétől. Domitius Titus ¹ onnét került, talán mint kereskedő, Brigetióba, ahonnan a szíriai kolóniának más tagjait is ismerjük főuratokból, az egyiket szintén Zeugmából.² Ezek a szíriaiak, akikkel - néha kifejezetten mint kereskedők³ megnevezve - szerte találkozunk Pannoniában és Daciában, az ott állomásozó, de Keletről rekrutálódó ala-k és cohorsok szíriai eredetű katonáival együtt voltak tudvalevőleg a szíriai

istenek és közelebből Dolichenus kultuszának hívői és terjesztői. A följánlás idejét és pontosabb körülményeit a fölirat, sajnos, nem jelöli meg; a záró formula csak általánosságban említi, hogy az egy fogadalom teljesítése, melyet a maga és kedveseinek épségben tartásáért tett. Domitius mint civil-ember Dolichenushoz fogadalma letételekor nyilvánvalóan nem mint a harcok és harcok védő-istenéhez folyamodott, hanem csak a maga és családjának épségben tartásáért, egészségéért - *pro salute* - könyörgött volt hozzá, hisz' a keleti vallások tanítása szerint a Baalok, mint legfőbb lények és afféle egyistenek, tágabb működési körrel bírtak, sok funkciót és jellemvonást

egyesíthettek magukban, amit a görög-római polytheismus külön-külön istenségekhez kötött. És hogy tényleg az egészség öreként, a gyógyítás isteneként is, Aesculapiusszal szoros kapcsolatban tisztelték, arra bizonyíték egy dáciai fölirat (OIL. III. 1614, 8044): *I. O. M. D. C: praecepto numinis Aeseulapi somno moniius. . .* (Domitius Titus ajánlásához hasonlóan): *pro salute sua suorumque*, amelyben a *somno monitus* azonnal az Asklepieionok inkubációs praxisára emlékeztet, nemkülönben a lambaesisi oltár (CIL. VIII. 2624), melyet T. Flavius Maximus *I. O. M. Dolicheno Aesculapio Ygiae ceteris que dus immortalibus* szentelt.*

A kápolnában találtak még egy másik, durvább faragású, *kisebb reliefet*, (3. kép), mely dunaalmási kőből való, tehát, mint a fentebbi, szintén hely-

¹ Egy másik Domitius szintén csak cog.«ómmennel, praenomen nélkül megnevezve, szerepel az egyik ezüstlemezes londoni exvotón, CIL. XIII. 7342. a: I. O. M. Dolicheno Domitius Germanusv. s. l. i. m. (Bonner Jb. 107. 1901. Tf. VI. 2.)

² CIL. III. 4331: M. Aurel. Antoniano domo civitate Zeugma. Keleti ember volt valószínűleg, neve után ítélve, D.-nak brigetiói hive: Valerius Hermes is. CIL. III. 10.991. (V. ö. Toutain, i. m. IL 65. 1.)

³ *S ri negotiatores*: Dol. hivei, Apulumban CIL. III. 7761, Sarmizegethusában: CIL. III. 7910.

⁴ V. O. Kan, i. m. 25. I. Löschcke i. h. Cumont, (Rev. d. phil. 1902. 2. ski.)

ben készült. Magassága 20 cm. Feje szabadon, szoborszerűen van kidolgozva, testének többi része azonban domborműként emelkedik le a kőlapról, melynek hátsó oldala sima. Felső karjainak csak fele van meg, épp úgy letörött a térden aluli rész. Hogy Dolichenusszal van dolgunk, azt egyrészt lelőhelye, másrészt fejtípusa és a phrygiai sapkával kombinált légionárius-egyenruha bizonyítja. Így kiegészítése nem kétséges: jobbán kétfejű bárd, bal kezében villámcsomó lehetett, alatta meg jobbfelé tartó bika, mint azt a lábállása elárulja, amely a lussoniumi föliratos tábla istenéhez egészen hasonló; a bika nélkül ábrázolt Dolichenusok ponderatiója u. i. egészen más. A Juppiter-fejek dúsfürtű hajzatától és szakállától övezett arca szemközt néz velünk; törzsét sima, lent bőrszalagokban végződő páncél fedi, amely alól kilátszik a tunica; a mellét borító paludamentum a bal vállán hátravetve bal oldala mellett tűnt elő; balteusra akasztott kardját közkatona módjára jobboldalt viseli; ami talán azt akarja jelezni, hogy ő a katonáknak nemcsak patrónusa, hanem bajtársa is.¹

Reliefünk mellett előkerült még egy feliratos bázisnak jobboldali, (11 cm. hosszú) fele és rajta, jobb széle mellett két pata; bal szélén még egy támaszték maradványa, mely nyilván a veszendőbe ment állat hasa alá volt alkalmazva. Ez az állat a paták állásából következtetve balfelé tartott s mivel az összes ismeretes Dolichenus-bikák kivétel nélkül jobbfelé vannak irányítva, nem igen lehetett bika. Ha pedig arra gondolunk, hogy a Dolichenus-ábrázolások között három emléken bikán álló istenünkkel szembesítve egy istennő alakjával találkozunk, aki balfelé tartó patás állat hátán áll, (a lussoniumi egyik táblán Juno Regina kecskén, a virunumi reliefen ugyancsak Juno Regina öz- vagy kecskefélén, az aaleni bronzlemezen női alak tehén hátán,) valószínűnek kell tartanunk, hogy itt is, egy ilyen fajta szobormű maradványával van dolgunk, amely ép állapotában Dolichenusszal szembesített női istenséget ábrázolt. Azt persze a bázis töredezettsége mellett már meg nem állapíthatjuk, vajjon egyetlen talapzat hordozta-e az istennővel szemben az idézett analógiák mintájára feltételezett bikás Dolichenust, avagy – ez a valószínűbb – külön talapzaton elhelyezve állott-e Dolichenus s alkotott az ex ungue kiegészítendő női istenséggel csoportképet. Bázistöredékünkön ez a föliratszét olvasható: . . .RVS. MIL. LEG | . . .R. VOT. POSVIT.

Művészi alakítása és szerkesztése tekintetében ezt a két reliefképet messze felülmúlja a Dolichenum maradványai közt alaprajzunkon B-vel jelölt helyen talált *kis szobor*? (4. kép)

A bikán ábrázolt Dolichenusnak két, körülbelül egyenlő számban ismeretes típusa: a jobbfelé törő és a nyugodtabban álló, a nézővel szemben forduló Dolichenus közül, szobrunk az első típust követi; térdében meghajlított bal lábával előre lép, míg jobb lába messze hátravonva és kifelé fordulva egészítendő ki. Jobbkarját felemelte volt; bal felső karja a testhez simul. A könyöknél látható törési sík szerint az alsó kar vízszintesen oldalt nyúlt; külön darabban megmaradt a bal kéz és benne a

¹ V. ö. *Kan* i. m. 20. 1.

² Anyaga dunaalmási mészkő; teljes egészében, talapzatostul 50 cm. magas. Több darabra volt törve, melyek égésnek erős nyomait viselik magukon. Hiányzik feje, jobb karja, jobb lába, bal alsó karja, a bika fejének elülső része, a lábakkal a comb és pata közti része; előre csapott farkának csak a töve van meg. Az állat hasát kerek, oltárszerű támaszték köti össze a talapzattal. A szobron még megállapíthatók az egykori festés nyomai.

villámcsomó felső része. Perzsa ruhát visel, ami azért érdekes, mert ilyen kosztümben az összes ábrázolások sorában csak kétszer találkozunk vele. Az első a marási körelief, mely a Dolichenus-képmások közt nemcsak időileg, hanem helyileg is legközelebb esik a Dolichében föltételezendő, nyilván perzsaruhás, ősi kultuszképhez. Mikor az isten aztán nyugatra vándorolt, szír természetének megfelelően alkalmazkodott új környezetéhez és a bekövetkezett azonosításban domináló jellemvonások szerint, mint legfőbb és mint katonaissten, hol Juppiter képében, hol meg a római imperátor és a légionárius formaruhájában jelenik meg. Csak egyetlenegyszer látjuk még perzsa öltönyben: a carnuntumi múzeum márványszobrában, amely a földön állva ábrázolja, amint bal lábát a mellette nyugvó oroszlánon pihenteti.

Ez a perzsa viselet, mely térdig érő kétszer övezett ujjas tunikából, a hátán bő redőben leomló, a láb mögött és mellett elötűnő köpenyből, nadrágból, fönt föltüremlett szegélyű bőrcipőből és az elveszett fejére hozzáképzendő phrygiai sapkából áll, Dolichenus őshazai szomszédjának, Mithrasnak szokásos viseletére emlékeztet és aligha tévedünk, ha fel tesszük, hogy szobrunknak a Dolichenus - emlékek közt föltűnően fejlett formaadásában és szerkesztésében, nem különben az állatnak⁴.

Juppiter-Dolichenus. Mészköszobor.

töredékes volta mellett is érezhető lendületes mintázásában része van a Mithrascsoport¹ követésének, amely típus a bikát áldozó Nike klasszikus görögkori ábrázolásából fejlődött, annak köszöni művészi vonásait. De érdemes rámutatni arra a meglepő rokonságra is, amelyet istenünk tartásában, fölépítésében a részben hasonló ruházatú vadászó, szintén állattal, a szarvas oldalán ábrázolt Diana-szobrokkal és reliefekkel mutat, úgyannyira, hogy ezek a mintaképek

¹ Főleg azon ábrázolásai, melyek a bikát futás közben, nem lerogyva tüntetik föl, pl. az osterburkeni és hedderneimi (Germ. Rom. 66., 7. és 67. 1.), a capreaei (Cumont Textes et mon. II. fig. 95).

is befolyásolhatták mesterünket, ki elég ügyesnek látszik arra, hogy a Mithras-csoport és a Diana-képek¹ motívumaiból szerkeszthette össze brigetói kis szobrunkat, vagy követhetett benne valakit, aki ezt előtte megcselekedte.

A bika-ábrázolásában legfeltűnőbb a homlokát díszítő rozetta, amelyet a heddernheimi bronzlemez bikája is visel és amely ismételt szerepel a fölírat nélküli lussoniumi tábla alsó sávján: a bikaprotomék közepén és homlokán, valamint a jobbfelőli Dolichenus főntartott kezében. Ez a rozettás korong az isten sziderikus jellegének maradványos emlékeztetője, mert Dolichenus nemcsak a zivataros égnek, a fulmennel és bipenniszel értelmezett villámlásnak és mennydörgésnek, hanem a tiszta, a napsugaras és holdas égnek is volt ura, magának a napnak volt istene s ezen, a theokrasiás fejlődésben hol jobban kidomborodó, hol elhomályosuló jellegének attribútumaként jár neki a rozettás korong, azért kíséri ábrázolását gyakran Sóinak és Lunának képe. A bikánk fején látható rozettás korong, mint a nap jelvénye a hetiták földjéről származott, akik a II. évezred közepén Kisázsia és Észak-Szíria urai voltak s az egyiptomiakkal és asszírokkal sűrű, hol háborús, hol békés érintkezésben állottak; az egyiptomiaktól vették át Horus napistennek karvalyszárnyú napkorongos szimbólumából a korongot és abba a babilóniai napábrázolás sokágú csillagképét rozettaként illesztették be.² A hetiták summus deusa, Tesub, ki rokona a babilon-asszíriai Adad-Kammannak, hagyta örökül ezt az attribútumot leszármazottjára, Dolichenusra; innét s ily értelemben viseli azt homlokán az ő bikája.

Szobrocskánk Dolichenusnak erősen provinciális ízű, általában többé-kevésbé esetlen ábrázolásai sorában a művészi kiképzés szempontjából az első helyet érdemli, töredékes volta mellett is különb a carnuntumi márványszobornál, melyet Kan a legkiválóbbnak ítél. Épp oly művészi fölírata; az írásnak szabályos, szép elosztása, a betűknek soronként változó nagysága és egyenletes, tiszta s formás vésése. Két részből áll: az isten nevét a legnagyobb típusú betűkkel jelző első sora a csoporttal egybefüggő (két darabra tört) tulajdonképpeni talapzatra van alkalmazva; ez alatt egy külön (négy darabra tört) talapzatrészen olvashatni egy-egy sorban a dedikálónak nevét, katonai rangját és az ajánlási formulát. *l(ovi) O(ptimo) M(aximo) D(ólícheno) \ C. Oallonius Crispinus \ c(eniurio) leg(ionis) I. adi(utricis) \ v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

Sajnos, hogy sem a név – azonkívül, hogy hármasságával a megjelöltnek római polgárságáról tanúskodik és hogy a tribus és szülőföld megjelölésének elhagyása Hadrianus utáni korra vall, – sem a csapattest nem nyújt közelebbi kor- vagy eredethatározást; a Gallonius név többször fordul elő a császári korban, a Crispinus cognomen ugyanakkor szintén birodalom szerte gyakori;³ a legio I. adiutrix a második dáciai hadjárat befejezésétől Pannónia pusztulásáig állomásozott szobrunk táborhelyén és az ajánlási formula sem árul el közelebbit a votum keletkezéséről. Mindössze annyiban tanulságos, hogy világot vet a szír isten hívóinek társadalmi rétegeződé sere, amennyiben megerősíti a fölíratok azon tanulságát, hogy azok a tartományi közigazgatás emberei mellett elsősorban és legszámosabban a tisztek soraiból kerültek ki.

¹ *Reinach*, Rép. st. I. 307. 6.; II. 311. 1. és passim. – *Saglio*, Dictionn. II. fig. 2366. Arch. ep. Mitth. 1885. 64. skl. – ² V. ö. *Meyer*, *Chetiter* 29. skl. – ³ *Dean*, *A study of the cognomina etc.* (Princeton, 1916.) 163. 1.

A kápolna belsejéből napfényre hozott apróbb figurális (5. kép) és egyéb fölszerelési tárgyak érdekesen egészítik ki Dolichenus fenntárgyalt képeinek tanulságait és rávilágítanak jellegének kevert, keleti és római istenektől átvett vonásaira. A római táborhelyeken lakó hívei harcias, győzelemadó istent tiszteltek benne: ezért száll feléje a heddernheimi, az egyik lussoniumi bronztáblán és a M. N. Múzeum mészkőreliefjén szárnyas Victoria baljában pálmaággal, jobbában a győzelem koszorújával. Az utóbbi ábrázolással szoros rokonságot mutat a brigetiói Dolichenum kis bronz *Victoriája*. Szintén balfelől száll, a letörött bal kezében tartott pálmaág vége ott van válla mellett; megcsönkült, fölemelt jobbában nyilvánvalóan koszorú egészítendő ki, hátán még megvan két szárnyának töve; lába alatt behorpadt gömb (ezzel együtt a kis, égis erős nyomait mutató alak 13 cm. magas). A ruhás Victoriának ez a típusa gyakori a római bronzok

5. Kis bronzok a brigetiói Dolichenumból.

között; a szentélyben való alkalmazásának módját, más alakkal lehetséges kapcsolatát épp oly kevésbé tudjuk megállapítani, mint pl. azét a Victoriáét, mely a lussoniumi táblákkal került elő.¹

Victoria mellett érdekesek *Diana és Sol* bronzbüszkjei. Ennek a két istennek mellképe következetesen ott szerepel a Dolichenus-hit legendáját legteljesebben nyújtó háromszögű kultusztáblákon (Lussonium-, Trigisamum-, Torda- és Heddernheimből), míg az egyéb emlékek között csak a virunumi relief médaillonjaiban fordul elő jobbról a sugárkoszorús Sol-fej, balról a sarlós Luna-fej. A holdsarlóval ékített Lunafej nagyobb (8.5 cm.) és művészebb, mint az ötös sugárkoszorútól övezett Sol-fej (5 cm.), ezért nem tekinthetők összetartozóknak; és ha nem egyszerű

¹ M. N. Múz. Kalauz a régiségtárban. 15. kiad. 134. 1. (Hekler.)

votívtárgyak, hanem valami csoportos képhez tartoztak, két különböző csoportnak volnának járulécai. A Juppiter-kultusból kölcsönzött Victoriával ellentétben Sol és Luna Keletről származó vallási képzeteknek a római művészet „típusaival való kifejezői; Dolichenust mint a nap istenét, az ég¹ urát kísérik a kelő napnak s kelő holdnak ezen szimbólumai. „Ehhet, hogy hajdani hívőit e képmások szemlélete még egészen más, magasabb gondolkörbe vitte, a földöntúli, a csillagzatok közt folytatódó, megtisztult élet hitének szférájába.¹ De ezt csak a Dolichenus-hit tanainak, liturgiájának, imáinak ismerete árulhatná el, amivel, sajnos, nem rendelkezünk s így e szimbolika igazi értelmébe bele nem hatolhatunk, amint pl. a katolikus templomok képeinek és szobordíszének beszédét is csak azok értik meg teljesen, akik e vallás tanaiban, a bibliában és a szentek életében jártasak.

Napfényre kerültek továbbá a következő *kis bronzok*: egy *női alak* meztelen felső töredéke (4.5 cm. m.), haja a közepén elválasztva, oldalt simán, hátul szabadon omlik le. Azután egy álló, ruhátlan *Juppiter* (8 cm. m.), ki a test súlyát jobb lábára elhelyezve, bal lábát oldalt kissé előre vonja; a lelőhely alapján s a berlini Antiquarium ezüstlemezen aediculában ábrázolt Dolichenusra² gondolva, bizvást mondhatjuk, hogy itt is Dolichenusszal van dolgunk s akkor az említett kép mintájára lefelé irányuló letörött jobbja villámcsomót egészíthetünk ki, míg oldalt nyújtott s a könyökön túl fölfelé irányuló balkarjának letörött kezével az elveszett jogart foghatta, amelynek alsó vége a sarus bal lába mellett érte a földet. Továbbá jobbfelé lépő *kis bika* (hossza 5.6 cm.), hátán két lábnak, nyilván a rajta állott Dolichenus lábainak maradványaival. Ezenkívül töredékes *madár*, de nem sas, mint ezt ebben a környezetben esetleg várnók.

Figyelmet érdemelnek a képen látható domborműves vékony *bronzlemezdarabok* (6. kép), amelyek közül az α , δ , c , jelzésűek egy négyszögformájú képnek egybetartozó töredékei. A keretezésnek belső zsinórdíszű tagja ugyanolyan, mint a trigisamumi háromszögű lemez szegélyezése.³ A legnagyobb (*a*) töredék, melynek oldalmagassága 19 cm., bal sarkában jobbfelé fordult meztelen férfi-alakot mutat, kinek jobblába mellett tömbre helyezett füles kancsó van bekarcolva, baloldala mellett lelő ruhadarab, karcolt rojtszéllel; a képet a zsinórtag szegélyezi jobbfelől is. Ezentúl a lemez középvonaláig terjedő/ pikkelyfödésű félgömb, melynek belsejét agyagszerű massa véde a behorpadás ellen. Mellette egy másik pikkelyes félgömb következett (*b*), mely után a jobb sarkot a balhoz hasonlóan és szimmetrikusan valami kis relief foglalhatta el. A lemez bal felső sarka (*c*) egy pontozott szélű ivszelettel határolt erős domborulat részletét tünteti föl. A (*d*) darab az előbb említett zsinórzathoz hasonló oldalszegőly közt, balra tekintő sisakos férfi (Mars?) mellképét mutatja és a felső szélén látható két lyukból következtetve, valamire rá lehetett szegecselve. A rajta lévő három nyilas tanúsága szerint ugyancsak szegecselt diszül szolgálhatott az a köralakú vékony bronzlemezéből való töredék is (*e*), mely jobbra fordult sisakos, ruhátlan férfit ábrázol, ki jobbkarját magasra felnyújtja s lebocsátott baljában sarlót tart, lába fejét valami meg nem határozható domborodás (szikla, állat?) födi el, amelyen rajta állott-

¹ V. ö. *Cumont*, Die orient. Religionen im röm. Heidentum, 147. skl.

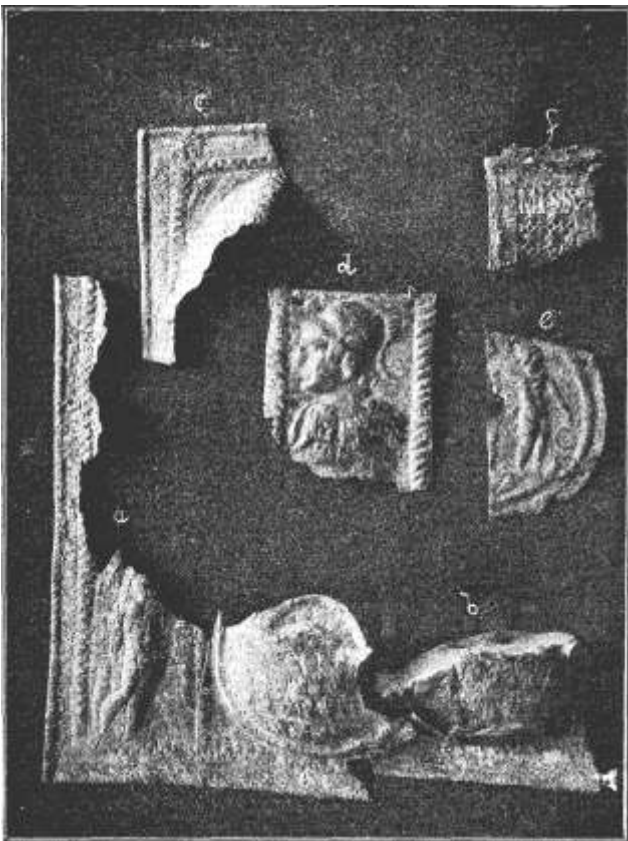
² *Fredrick*, i. m. fig. 5. *Zanqemeister*, Bonner Jb. 107., 63.1. *Kan*, i. m. 151. sz.

³ Ost. Jhefte 1908. Taf. VIII.

a balláb még egészen jól kivehető – a férfival szomszédos alak (Perseus és Andromeda?). Egy szelencefödélnek, vagy talán inkább *szijdisz-nek*¹ fent csuklópántos, filigrán, áttört mívű részét látjuk (*f*) alatt, rajta ez a Miras: MESSO.

Kápolnánk belső díszítésének egyetlen, de annál értékesebb maradványa az a 20 cm. hosszú, 11,5 cm. magas és 8 mm. vastag diszitményes bronz öntvény, (7. kép), mely ajtókeretül, vagy fülkeparkányfoglatul szolgálhatott. A klasszikus lesbosi *kymation*-nak szívalakú, fent kettéváló közép-

bordával ellátott leveleit tünteti fel; a hegyesvégű, száraz naturalizmussal alakított leveleknek lapszéli bordái félkörös hajlással egymásba mennek át; a levélközök alsó félkörös részétlelőg palmetta foglalja el; a diszitményt fent zsinórzattag és stilizált fogsor, lent ellaposított gyöngysor zárja. Ez a *kymation* közeli rokona a bresciai Vespasianus-templom ugyancsak bronzból készült diszitményszalagjának, mely a késői flaviusi kor ornamentikájának egyik kiváló példája.³ Azonkívül előkerült egy kettétörött, deformált téglalap felületű üres bronztalapzat, melynek felső lapján égés

6. Bronzlemez töredékek a Dolichenus-kápolnából.

következtében odaragadt egy ráesett pálca, jobboldali vastagabb végén csavarmentes hármas mélyedéssel.³ Megemlítendők még a következő leletek: öt harangalakú (7 cm. magas) és egy félgömbalakú (6.5 cm. magas) bronzcsengetyű, – lehet, hogy az istentiszteletnél szerepe volt a csengetyűszónak –; nyolc darab (6-7 cm. átmérőjű) bronzkarika; két (6 cm. átmérőjű) bronzkorong, bepréselt karikákkal; hat (4.5 cm. átmérőjű

¹ V. ö. a zugmanteli castellum hasonló szij díszét: *Blümein*, Rom.-germanisches Kulturleben, fig. 3(J5).

² *Weickert*, Das lesbische Kymation, 98. skl. és X. t. b.

³ Az egyik hosszoldalon még olvasható fJ(ovi) O(ptimo)] M(aximo) D(olicheno) PAEL... IM____, a szemköztin: MVII ANV. .N. I T. . .

bronzgomb; egy (6.5 cm. széles) övcsat gyűrűjén bevésett cikkcakkos dísszel; bronzedénynek fülrésze (3 cm.) és egy cserépedénynek fültörédeke NANO bélyeggel. Végül *signumtartó* bronzból. Ez a signumtartó egy fölfelé vékonyodó, gömbben és azon csúccsal végződő, farúd beillesztésére alkalmas, alul 4 cm. átmérőjű, 20 cm. hosszú bronzcsőből áll, mely lantalaku keretnek tengelye; a lant két szárának felső (egymástól 24 cm.-nyire eső) végét kettős, a cső végén áthaladó vékony lemez köti össze, erre lehetett a signum jelvénye erősítve.¹

Érem mindössze öt került elő: Hadrianusnak, Julia Mamaeának és Antoninus Piusnak egy-egy nagy bronzérme és II. Constantinusnak és Jülianusnak egy-egy kis bronzérme; ezek közül az első kettő égés nyomait mutatja, mint a szentély leleteinek több darabja. A Julia Mamaea érem terminus post quem-et ad a szentély pusztulásának idejére nézve. A brigetioi Dolichenum virágkora tehát összeeshetett a szíriai kultuszoknak birodalomszerte megállapítható virágkorával, a III. század első tizedeiben, amikor ezeknek, és köztük a mi istenünknek tisztelete is, a szíriai eredetű császárokban, Elagabalusban és Alexander Severusban, valamint a császári udvar négy híres Julia Augustájában, Julia Mamaea, Domna, Maesa, Soaemiasban, hatalmas pártfogókra találtak volt. A II. Constantinus- és Julianus-érmek akkor kerülhettek a szentélybe, amikor az már elpusztult, ott Dolichenusnak már nem áldoztak s elhagyatott egykori kápolnája a benne talált koporsók tanúsága szerint temetőhelyül szolgált.

7. Bronzkymation a Dolicienus-kápolnából.

¹ V. ö. a Brit. Museum signumtartóját: *Saglio*, Dictionn. d. antiq. IV. (410).

Solva.

Írta: Dr. KUZSINSZKY BÁLINT.

Magyarország római korát nem értjük, ha nem ismerjük azokat az állapotokat, melyeket a rómaiak itt találtak, mikor Pannoniát elfoglalták. A római hódítás nem jelentett tabula rázat, legkevésbé Pannónia azon részében, a Drávától északra, melyet a rómaiak nem is mindjárt kezdetben szállottak meg. Igazán nem is tudjuk, mikor történt ez, A római történetírók teljes hallgatása arra mutat, hogy ehhez már nem kellettek háborúk, melyeket érdemes lett volna följegyezni. Ezért nem is siettek a rómaiak a Dunántúlt egész terjedelmében katonailag megszállani. Ők lassan előrenyomulhattak, mivelhogy nem igen találtak ellentállásra. Régebben azt hittük,¹ hogy pld. Aquincum vidéke csak a II. század elején, Trajanus alatt került római kézbe, de ha ma úgy tudjuk, hogy az első római csapatok még I. Claudius alatt (Kr. u. 41-54) érték el a Dunát és Aquincum már akkor egy segédcsoport táborhelye lett, még mindig több, mint félszázad múlt el azóta, hogy Pannónia megszállását délen, a Száva mentén még Kr. születése előtt Augustus megkezdette.

A rómaiaknak még kevesebb oka volt tehát nálunk, mint esetleg másutt, hogy a bennszülött lakosságot bántsák; ez nem is állhatott seholsem érdekükben, mert hiszen ki művelte volna a földet, ki fizetett volna adót és állított volna katonát? Máskülönben sem voltak türelmetlenek a római hódítók. A bennszülöttek továbbra is megtarthatták szokásaikat, sőt nyelvüket és ha ezek idővel megváltoztak, ez éppen a római civilizáció fölényét mutatta, mely békés utón is el tudta érni a római kultúra elterjedését az egész római birodalomban.

Látszólag szintén a római politika konciliáns irányát mutatja az az eljárás, melyet az alattvalók régi politikai intézményeivel szemben követtek, de ez már inkább szükségből történt. A rómaiak tulajdonképpen nem tehettek mást, mint hogy azokhoz alkalmazkodjanak és ezáltal saját állami céljaikra felhasználják. Épp ezért nem is jártak el mindenütt egyformán.

A római provinciák berendezésénél bizonyára nem a katonai intézkedések okoztak nehézséget, mint inkább a közigazgatás megszervezése. Itália városi kerületekre volt osztva és ilyenekből állottak a keleti provinciák is, ahol régtől fogva virágzó városok voltak, a római hódítás előtt mindegyik egy-egy állam, mely teljes szuverenitást élvezett. Midőn a rómaiak ezt kevés kivétellel természetesen megsemmisítették, a városok önkormányzata továbbra megmaradt és ez látta el minden városban és a hozzácsatolt területen a közigazgatást. Csak éppen a provincia egész területét kellett így a városok között szétosztani.

¹ Salamon, Budapest története I, 170. 1.

A rómaiak persze ugyanezen alapon szerették volna az egész római birodalmat berendezni és mindent el is követtek, hogy ahol nincsenek még városok, ilyenek keletkezését előmozdítsák. De ez nem ment oly könnyen, legalább is idő kellett hozzá. Még Itáliában is sokáig tartott, míg a régi városokból római jogú városok (municípiumok) lettek, amelyekre a közigazgatást rá lehetett bízni. Jórészt ezért is történt egészen új városok (coloniák) alapítása. Ami már Itáliában ezt a fejlődést megnehezítette, abban állott, hogy Itália népessége eredetileg néptörzsekre oszlott, melyek önálló törzsterületeket vagy megyéket (Gaugemeinde) alkottak és Rómának ezeket mint a sabinokat, marsusokat kellett a kolonizáció által városi territóriumokká átalakítani.¹

Ez a törzsszervezet azonban még jobban ki volt alakulva és majdnem kizárólagos volt ott, hol kelták laktak. Észak-Itáliában sem tudtak azért a rómaiak mást tenni, mint a törzseket ugyanilyen módon bekebelezni a római községekbe. Sőt amikor 100 év múlva az Alpeseken túl a gallok földjéből először Gallia Narbonensis provinciát megalkották, ott is az allobrogok területéből lett colonia Vienna (Vienne), az Arecomici 14 községét pedig Nemausus (Nîmes) kolóniához csatolták. Ez persze csak úgy volt lehetséges, ha a gallok a római polgárjogot (legalább a latin jogot) megkapták.² Egyedül a Vocontii törzse, mely Rómával szövetséget köthetett, maradt továbbra idegen és ezért régi törzsszervezetét megtartotta. Ami azonban ezúttal még kivétel volt, általános lett a három Galliában (*trés Galliae*), melyekkel Julius Caesar hódításai révén a római birodalom gyarapodott. A római jog adományozása elmaradt, de annyi kolónia sem jött létre, melyekhez az összes törzseket attribuíni lehetett volna. Nem is volt kezdetben több kolónia Galliában, mint Lugdunum (Lyon) és colonia Julia Equestris (Nyon), később pedig, Augustus alatt, még csak egy harmadik, Treviri (Trier) jött hozzá.

Ilyenfórmán csakugyan nem volt mást tenni, mint a néptörzsek autonómiáját továbbra meghagyni és aszerint az egész Gallia közigazgatását berendezni. Julius Caesar az egyes néptörzseket, melyek mindegyike külön területen lakott és független állami életet élt, *civitates* néven említi és még 80 olyan civitást ismer, melyek az egyes törzsek nevéi viselik, pl. Haedui, Arverni. Megtudjuk továbbá, hogy szétszórtan, nyílt helyiségekben laktak, hol a házak nem voltak összeépítve, mint a városokban. Csakhogy ezen pagusok és vicusok mellett bizonyára nem hiányzott egy civitas területén sem legalább egy-két megerősített hely, többnyire dombtetőkön, u. n. *oppida*, melyek veszély esetén menedéket nyújtottak és az egyik legalább a civitas központjául szolgált.

Ezeken az állapotokon nem sokat változtathatott azután Augustus sem, mikor Galliát organizálta és a civitásokat megszervezte. Mindenesetre tőle függött, hogy hány civitásra osztja be Galliát és ezért a határokat újra pontosan körül kellett írni. Azt látjuk ugyanis, hogy számuk kevesebb lett, mint volt, mindössze 64 lehetett, amelyek közül 17 esett Aquitaniára, 25 Lugdunensisre és 22 Belgicára. És meg kellett állapítani minden civitas központját, azokat a helyeket, ahol az egész törzs hatóságai székeltek. Hogy pedig az összes civitásoknak közös központja legyen, Lugdunumban Róma és Augustus oltáránál gyűléseket tartottak, melyeken az összes galliai civitások képviselői megjelentek.

¹ Schulten, Die peregrinen Gaugemeinde S. 492.

² Kornemann, Zur Städteentstehung S. 17.

Lugdunum azonban római kolónia volt, még pedig olyan kolónia, melyet odatelepített veteránusok alapítottak és természetesen mindnyájan római polgárok voltak. Ellenben a civitas mindig idegen törzsközösség maradt, melyet legfőlegb csak úgy lehetett, volna a kolóniával egyesíteni, ha előbb megsemmisítik, amint ez kezdetben Itáliában történt. Galliában éppen az a jellemző, hogy a civitasok fennmaradtak, megtartották területüket és hatóságaikat és ha a központjuk, mint Lugdunum, római kolónia volt, a kettőnek nem lehetett több köze egymáshoz, mint az, hogy a civitas hatóságai ugyanazon helyen székeltek, ahol a kolóniáé. Épp így kellett lenni még ott is, hol a civitas központja lett idővel római jogú várossá, mint pl. colonia Treverorum (Trier), mely eredetileg a civitas Treverorum központja volt és az is maradt, de amikor kolónia lett, kivált a civitásból és a kettő, colonia és civitas egymás mellett fennállott.

Nem lehetett tehát szó attribúcióról Helvéciában sem, mint Mommsen gondolta.¹ Itt a két római főhely, Augusta Baurica (Áugst) és Aventicum (Avenches), kelta fálvkból alakultak át római kolóniákká, az előbbi Augustus alatt, a másikat Vespasianus tette meg itáliai mintára való várossá, „Indess – mondja tovább Mommsen – ward dabei ihr bisheriges Verhältnis zu dem betreffenden Gau keineswegs gelöst, sondern vielmehr was von diesem nicht zum Weichbild der Colonie kam, zu derselben in ein *abhängiges* Verhältnis gebracht: wahrscheinlich nach dem Vorbild der Stellung, in welche die Völkerschaften auf dem südlichen Abhang der Alpen zu den benachbarten norditalischen Städten gekommen waren”. Dacára ennek fennmaradt volna Mommsen szerint a „Gaugemeinde” is, „die sich von jenen regieren lassen und bei ihnen Recht nehmen musste”. De éppen ez a függő, alárendelt viszony ki volt zárva.

Tacitustól (Germania 12, 14) tudjuk, hogy a germánok is törzsekre oszoltak és a rómaiaknál ezeknek is civitates volt a nevük. Mint különálló államoknak, mindegyiknek saját alkotmánya volt, népgyűlésekkel, melyeket a civitas székhelyén, a néptörzs fővárosában tartottak és külön fejedelmekkel, kiket a népgyűléseken választottak, egészen úgy, mint Galliában a kelták.² Tacitus a germánokról szólva, egy helyütt (Germ. 12) ezeket mondja: eliguntur in isdem conciliis et *principes*, qui iura per pagos vicosequit reddunt; továbbá (Germ. 14): principes pro victoria pugnans, comités pro principe, si *civitas*, in qua orti sunt, longa pace et otio torpeat. De ugyanezen néven – principes – említi Julius Caesar azokat, kik a gaflok törzsfőnökei voltak.³

Azokat a germán törzseket, melyek még Julius Caesar idejében Ariovistussal átkeltek a Rajnán és ott is maradtak a Rajna balpartján, - mint a Németes, Vangiones, Triboci – bizonyára már Augustus Kr. e. 27-ben a trés Galliae berendezésénél a gall civitásokkal együtt meghagyta és újjászervezte.⁴ Északon még az ubiusok alkottak már akkor ilyen civitást, mert ott, hol a fővárosa (Köln) volt, állott Augustus oltára (*ara Ubiorum*), melynél a szomszédos germán törzsek jöttek össze. Ha ez később, Kr. e. 50-ben kolónia (*colonia Agrippinensis*, ifj. Agrippina

¹ Die Schweiz in römischer Zeit, 1854, S. 67. Römisches Staatsrecht III. 1887. S. 765.

² V. ö. Fügner, Des C. Julius Caesar Gallischer Krieg. Erklärungen S. 26.

³ L. Baumann, Die Principes der Gallier u. Germanen bei Caesar u. Tacitus. Jahresbericht über das Königl. Friedrich-Wilhelms Gymnasium zu Berlin 1883.

⁴ Cramer, Deutschland in römischer Zeit S. 126.

után elnevezve, aki ott született) lett, lehetséges, hogy a civitas központját akarta ezzel a császár kitüntetni, vagy ami valószínűbb, a colonia mint római jogú város ki volt a civitas kötelékéből véve, anélkül, hogy megszűnt volna a civitas székhelye lenni.

A balparti germánok csak később kerültek római uralom alá és azok a civitasok, melyek ezeknek földjén találhatók,¹ abból az időből valók,¹ miután Domitianus császár alatt, 90 előtt Germania helyébe, mely eddig egységes katonai kerület volt, Germania inferior és Germania superior provinciák léptek. A szervezés munkáját aztán Trajanus folytatta, midőn 98-ban a Rajnánál tartózkodott. Bizonyosan tőle származik a civitas Ulpia Sueborum Niceretum, Ulpia melléknevéből következtetve, minthogy ez volt a császár neve is. Fővárosa Lopodunum, a mai Ladenburg lett. Épp így későbbi a civitas Mattiacorum, Aquae Mattiacae (Wiesbaden) fővárossal, vagy a civitas Aquensium, mely nevét a főhelye, Aquae (Baden-Baden) után kapta. Schumacher² a Rajna jobbpartján kilenc civitást mutat ki és a legtöbb olyan, melyeket már csak a későbbi feliratokból ismerünk meg. Idővel a civitasok oly fontosakká váltak a rómaiakra nézve, hogy ott is, hol eredetileg hiányoztak, a néptörzsi szervezetek, egészen új civitasokat állítottak fel. Így abból az'ördös vidékből (saltus), mely az agri decumates egy részét alkotta, lett a civitas Sumelocennensis, amelynek főhelyévé a rómaiak a mai Rottenburgot a Neckar mellett (Sumelocenna) tették meg.

*

Tudnunk kell, hogy hogyan volt Galliában és Germániában, mert Pannoniában többé-kevésbé ugyanolyan viszonyok voltak, de forrásaink sokkal hiányosabbak. Ne felejtsük, hogy Galliát maga Julius Caesar ismerteti meg velünk, úgy, amint ez a hódítás idején volt, a germánokat pedig nem kisebb historikus, mint Tacitus.

A nálunk lakott népekről, melyeket a rómaiak meghódítottak, még a legtöbb adatot a geográfusoknál találjuk, akik azokat másodkézből kapták és nem lehetnek egészen hitelesek. Strabótól, aki Augustus idejében írta Geográfiáját és Augustus emlékiratait ismerhette pannóniai hadjáratairól, annyit megtudunk, hogy a pannonok és kelták, akikről főképpen szó van, nem tartozhattak össze. A pannonok nyilvánvalóan illyek voltak és a rómaiak először velők ismerkedtek meg., midőn Augustus a Száva vidékét meghódította és a tartományt elnevezte Pannoniának. Addig, míg a kelták jöttek, az övék lehetett az egész Dunántul is, azután már inkább délen találjuk, ahová a kelták visszaszorították. Ezen különböző származás dacára, mint a kelták, úgy a pannonok is néptörzsekre oszolva éltek és Strabo (VII, 5) több pannon törzset név szerint nevez meg., köztük a breucokat, akik nálunk a leghatalmasabb pannon törzset alkották. Ellenben a kelta törzset kevésbé ismerhette 'és még csak hármát sorol fel; ezek a bojok, scordiscokés tauriscok (VII, 3). Legismertebbek a *Moi*, örölkük szólnak a legrégebb feljegyzések is. J^ésiségkívül nyugatról jöttek, mint a keltái népek általában, melyeket a Rajnától keletre találunk. A Jegrégibb író, aki a mi bojusainkat említi, Julius Caesar (Bell. gall. I, 5) ezt írja rölük i: qui trans Rhenum incoluerant et in agrum Noricum transierant Noreiamque oppugnabant. De még mielőtt

¹ V. ö. Komemaim, Die Zahl der Gallischen Civitates. Klio I. S. 343.

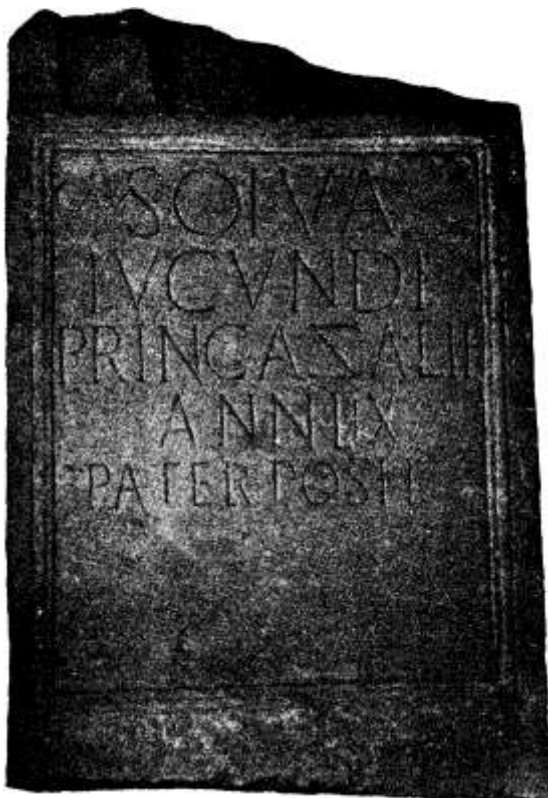
² Siedelungs- und Kulturgeschichte der Rheinlande II. Die römische Periode. 1923. S. 217.

hozzánk, Pannoniába kerültek, Csehországot bírták, mert ez még azután is, hogy onnan a markomannok Idüzték (Tac. Germ. 42. atque ipsa etiam sedes pulvis olim Boiis virtute parva) *Boihaemum* (a mai Böhmen) maradt (Tac. Germ. 28 manet adhuc Boihaemi nomen significatque loci veterem memoriam quamvis mutatis cultoribus). Mindenesetre már Nyugatmagyarországon laktak Julius Caesar idejében és itt a leghatalmasabb kelta nép alkothatták, mely messze kelet felé, talán a Dunáninnen terjeszkedett. De ugyanakkor a dákok Burvista vezetésével nyugat felé nyomultak és a Dunántúlt elfoglalva, mint Strabo (VII, 8) mondja, a thrákokkal és illyrekkal keveredett bojusokat teljesen megsemmisítették, hasonlóképpen a tauriscokat. Így keletkeztek volna a Pliniusnál (III, 24) említett *déserta Boiorum*. Annyi bizonyos azonban, hogy a boiokat továbbra itt találjuk, sőt ők foglalják el a legnagyobb területet, mely Noricum határától a Balatonig terjedt. Maga Plinius (III, 24) említi tovább, hogy a területükön Savaria (Szombathely) és Scarbantia (Sopron) már azért (iam tamen) lakott városok.

Idősb Plinius már a Kr. u. I. század második felében írta művét, amikor a római uralom már az egész Dunántúlra kiterjedt és sokkal többet tudhatott, mint Strabo. De inig a délen lakó néptörzseket olyformán említi, hogy területüket is meghatározhatjuk, a Drávától északra még mindig beéri a népnevek egyszerű felsorolásával. Meglehetősen össze-vissza következnek (III, 25). Praeterea – úgymond – Arvates, Azali, Amantini, Belgites, Catari, Cornacates, Eravisci stb. és utoljára, hol Sirmium városánál a Bacuntius a Szávába ömlik: ubi *civitas* Sirmiensium et Amantinorum, amiből kétségtelen, hogy mindezen néptörzsek nálunk is civitások voltak. Ezek között vannak, mint látjuk, az Eravisci, kiket azonban Tacitus is már ismert (Germ. 28 *Aravisci*). Ellenben most először olvassuk az *Azali* nevét.

Vége Ptolemaeusól tudjuk meg azt is, hogy ezek merre laktak. Ptolemaeus már a II. század közepe táján írta Geográfiáját, amikor Pannónia néhány évtized óta ketté volt osztva: Pannónia superiorra (a Dunántúl nyugati fele) és Pannónia inferiorra (a másik fele a Dunáig). Akkor persze a mai városok egész sora fennállott, melyeket Ptolemaeus meg is nevez, de még ezek előtt olvassuk, hogy az egyes néptörzsek (nála populi) a tartomány mely részében laknak. Pannónia inferiorban (latinul a Müller-féle bilinquis kiadásban II. cap. 15. 2): Incolunt huius provinciae partes occidentales Amantini septentriones versus, infra quos Hercuniates, deinde Andizetes, deinde Breuci; partes vero orientales septentriones versus *Aravisci*, meridiem versus Scordisci. Pannonja superiorban pedig (II. cap. 14. 2): Inhabitabant huius provinciae partes septentrionales *Azali* ab occasu, et Cyni ab ortu, meridianas vero Latobici infra Noricum et Varciani orientera versus; mediam autem terram *Boii* ab occasu et infra eos Colaetiani, Jassii vero ab oriente et infra eos Oseriates. E szerint Ptolemaeus az eraviscusokat Alsó-Pannónia északkeleti részébe helyezi, ahol lakniok is kellett, az azalusokról pedig úgy beszél, mint akik Felső-Pannónia legészaknyugatibb részében, a bojok fölött laktak. Ha ezen lakóhelyek nem is egészen pontosak, ha a civitates helyett populi a néptörzsek elnevezése, annyi bizonyos, hogy Ptolemaeus nem írja meg, hogy hol laktak, ha területük nincs meghatározva úgy, amint az állami adminisztráció érdekeinek megfelelt. A földolog az, hogy a civitásoknak akkor már szervezve kellett lenni. De ez csak Pannónia kettéosztása után történhetett.

A feliratok nem pótolják az irodalmi kútfőket, melyek bármily hiányosak, mégsem oly szükségesek, mint a feliratok. Ezért ismereteinket elsősorban nekik köszönhetjük és belőlük kell kiindulni. Másrészt a feliratok sokkal hitelesebbek s oly részleteket tartalmazhatnak, melyek az írók adatait helyesbíthetik és kiegészítik. Az ismereteinket is ma már csak a feliratok gyarapíthatják, mert ami az irodalmi műveknél kizárva szokott lenni, mindig újabb és újabb feliratos emlékek kerülnek napfényre. Már régóta ismeretes az a felirat (CIL IX 5363), melyet nem is nálunk, hanem Dél-Itáliában Fermóban találtak és arról szól, hogy az a

Római sirtábla Esztergomból.

L. Volcacius, akinek a követ állították, Pannoniában *prae-fectus ripae Danuvii et civitatum duarum Boiorum et Azaliorum* volt. Eszerint Volcacius mint egy segédsapat (*cohors I Noricorum*) parancsnoka a Duna partjának őrzetével volt megbízva és egyszersmind rendelkezése alatt állottak a bojusok és azalok civitásai.

Erre azonban csak kezdetben lehetett szükség. A felirat csakugyan még a római foglалás első idejéből való. Már Aschbach¹ megállapította, hogy keletkezése a Kr. u. 100. év tájára teendő, Domaszewski² azonban még régebbinek tartja, azt hiszi, hogy Vespasianus előtti, mivel azután már nem igen találunk olyan praefectusokat, kik ilyen megbízatást kaptak volna. Különben magában a feliratban is csak Pannoniáról van szó, ami nem fordulhatna elő, ha már akkor Pannónia ketté lett volna osztva. Mindenesetre ez a legfontosabb, amint ezt pl.

egy másik felirattól³ látjuk, hol a *praefectus civitatum Moesiae et Trihalliae* szintén még abból az időből való, mielőtt Domitianus, valószínűleg 86-ban, Moesiát Alsó- és Felső-Moesiára osztotta.

Most egy oly feliratra akarok áttérni, mely a civitások későbbi idejére vethet világot. ^Esztergomban láttam egy sirtáblán (ábra) és még kiadat-

¹ Die Boier u. Azalier unter Kaiser Traian in Pannonien 1858.

² Die Beneficiariereposten. Westdeutsche Zeitschrift XXI. S. 184.

³ Dessau 1349. V. ö. Filow, Die Legionen der Provinz Moesia S. 3.

lannak mondható.. A Corpusban nem fordulhat elő, mert csak újabban kerülhetett elő. A sírkövet mindössze Némethy Lajos plébános írja le. néhány sorban abban a jegyzékben, melyet az „Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat” régiséggyűjteményének tárgyairól közölt a harmadik Évkönyvben, 1900-ban. Itt csak annyit mond, hogy a múzeum Knauztól kapta, aki tudvalevőleg esztergomi kanonok volt. Amikor a lelőhelyet akartam tudni, azt hallottam Némethytől, hogy az esztergomi. Szamarhegyen találták volna. De nem úgy néz ki, mintha most ásták volna ki a földből, hanem mintha egy falból került volna ki, melybe régebben beépítették. Talán ezért is csonka és a törések régiek.

Úgy, ahogy van: 189 cm. magas és 68 cm. széles. Az egyik oldalapon még két, keretbe foglalt mezőt láthatunk, az alsó a felirattal egészen ép, de a felsőből csak nagyon kevés maradt meg: a bal szélén egy lapos pillér alsó része a vékony léctagból és keskeny torusból álló lábbal, ezen belül pedig széles pillér, mely sokkal alacsonyabb volt és egy boltív egyik végét tartotta. Ugyanez a tagozás ismétlődött természetesen a másik oldalon. Ezen architektonikus keret arra szolgált, hogy egy fölül félkörű mezőt vagy fülkét zárjon körül, amelyben az elhunyt mellképe foglal helyet. Sajnos, ez sem mutat többet a vállaknál s ami egészen szokatlan, nincs rajta semmi ruha, hanem a vállak épp úgy, mint a nyak, simára vannak lecsiszolva, Jóformán csak a feliratból tudjuk azt, hogy nőt ábrázolt.

A régebbi sírköveken ha volt is mellkép, vagy akár egész alak, rendszeren hiányzik a külön keret. Az u. n. aedícula a felső háromszögű záródással, ami ezt a követ is díszítette a fölirat fölött, már csak későbbben lép föl. Épp azért abból a kevésből is, amit a felső rész mutat, annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy sírtáblánk nem lehet korábbi a második századnál. És erre a későbbi időre vall a keret is, mely a feliratos mezőt körülveszi. Másrészt, a II. „századnál későbbre sem tehetjük, mert ennek meg ellentmond a felirat. Még talán leghelyesebb,, ha a 11. század közepénél túl nem megyünk.

Maga a felirat ugyanis inkább a régebbi időkre, az I. századra mutat, mint a későbbiekre. Meglátszik ez a betűk formáján is. Ugyanezeket a hosszúkás betűket látjuk pl. egy aquincumi sírkövön, mely egy lovascsapat Claudius nevű katonájáról szól és valószínű, hogy még az I. század közepe tájáról, I. Claudius császár (41-54) idejéből való.

Épp így korainak látszik a felirat szövege. Hiányzik ugyan a *H(ic) S(ita) E(st)* formula, mely a régibb sírfeliratokra oly jellemző, de az elhunyt neve nominativusban áll és hozzá más állítmány nem is gondolható. Ellenben itt sem találjuk a felirat elején a *D(is) M(anibus)* szavakat rövidítve, amelyek meg a későbbi feliratok tipikus alkatrészei, mikor az elhunyt nevét dativusba tették s a mondat alanyát annak a neve képezi, aki a sírkövet állította. A régebbi köveken, mint itt is, az, hogy ki állította az emléket, külön mondat s az állítmány *posuit*; a kövünkön POSIT olvasható, amint ezt pl. egy sopronvidéki sírtáblán (CIL III 4263) is találjuk, amely pedig szintén ebbe a csoportba tartozik.

Elsősorban ezek azoknak a sírfeliratoknak főbb sajátosságai, melyek az első időben idegenből hozzánk került katonákról emlékeznek meg és

¹ Budapest Régiségei VII. 33. 1. (képpel).

belenyúlnak még a Kr. u. II. századba.¹ De már Hadrianus óta a bel-földiek talárluk a légiókban s attól kezdve változnak meg a feliratok is.

Így szólnak a régebbi feliratok általában és ami természetes, a bennszülöttek sírfeliratai sem lehettek másképp szerkesztve. Ezeknek a legnagyobb száma épp ezért szintén még az I. századból származik, amikor az idevalók először láttak római sírköveket és azokat utánozni kezdték. Nem is szakadhatott meg ezek sora oly korán, mint a katonasírköveké, úgy hogy ezek fenntartották magukat a II. században. Már pedig a mi sírkövünk is ezen utóbbiak sorába tartozik, mert, mint láttuk, ami a sírkő korát meghatározza, a díszítése, a régibb jellegű felirat dacára, legalább is a II. század első felére mutat.

Hogy feliratunk egy barbár bennszülött sírkövén állott, azt a felirat első olvasásából látjuk. Olvasása a következő:

Soha, Iucundi princ(ipis) Azali(orum) filia), ann(orum) LIX; pater posuit.

Leghamarabb felismerhetők a barbár hangzású személynevek, mint pl. *Brogimara, Battevilla* stb.² Feliratunkban ilyenfajta név ugyan nincsen, de ennél fontosabb, hogy a név nem lehet háromtagú, mint a római polgáré. A bennszülöttek is, mint a római rabszolgák, tulajdonképpen csak egy nevet viseltek és az, ha az illető római polgár lett, megmaradt cognomennek; a praenomen és nomen, melyek megelőzték, csak a római polgárjoggal jártak. A feliratunkban említett név mindenesetre nőnemű és női névnek is tekinthetjük. A barbár nőnek természetesen még kevésbé lehetett hosszabb neve, mint a férfinak, mikor a római polgárnőnek is két névvel kellett beérni, mert a praenomen hiányzott. Addig is azonban, míg a bennszülöttek megkapták a római polgárjogot, úgy az egytagú férfi, mint női nevekhez a közelebbi meghatározás végett rendszeren hozzájárult a filiatio, ami a római neveknél is régebben előfordult: az atyának neve genitivusban, kiegészítve a filius, illetve filia szóval.

Feliratunkban az elhunyt neve *Solva*, aki *Iucundus* leánya volt. Nálunk *Solva*, mint személynév eddig ismeretlen volt és az sem valószínű, hogy Pannonián kívül előforduljon. Annál ismeretesebb, mint egy város neve, *municipium Flavia Solva* (Leibnitz), mely Noricumban feküdt és kétségkívül kelta eredetű volt. A neve is bizonyára csak a római uralom alatt kapott latinos hangzást, mint nálunk Aquincum. Ezenkívül volt azonban nálunk is egy római helység, éppen a mai Esztergom helyén, melyet Mommsen úgy ismer mint Salvát és legalább a Corpusban *Solva* Esztergom római neve (CIL III p. 459.) Ámde az irodalmi forrásokban úgy is szerepel ugyanennek a helynek a neve, mint *Solva* és ezért már eddig is ezt épp oly helyesnek tarthattuk. Így Ptolemaeus kézírataiban mind a két változat olvasható, Müller kiadásában (II. cap. 15. 3) mégis a pannóniai helységek felsorolásában *Solva* áll. Az Itinerarium Antonini Parthey-Pinder-féle kiadása a szövegben (127. 1.) ugyan *Salva* alakban közli, de megjegyzi, hogy több kéziratban *Solva* olvasható „quod fortasse melius”. Végre a Notitia Dignitatum, ezen legkésőbbi forrásunk, két helyen említi s mindkét helyen *Solva*, illetve *Solve* a helység neve. Ezért a kiadója,

¹ V. ö. Budapest Régiségei VII (1900) 27. 1., hol először kísérlettem meg ezen legrégebb feliratok kormeghatározását. A németek (Weynand, Klinkenberg) valamivel később, a Bonner Jahrbücher 1902. évfolyamában közölték idevonatkozó megfigyeléseik eredményeit; Hampel József dolgozata pedig a „Nemzeti Múzeum legrégebb pannóniai, sirtáblái” czímen 1906-ban lett ismeretes.

² Összeállította először Hampel, Budapest Régiségei IV. 40. 1.

Seeck, maga nem is használhatta másképp, sőt a jegyzetben az Itinerariumhoz hozzáteszi, hogy ennek a legjobb kódexei szintén Solvát írják. A kérdést, hogy melyik a helyesebb, csak az dönthette volna el, ha ezen helység nevével legalább egyszer egy köfeliratban találkozunk, amikor a felirat legalább is egykorú bizonyítékot nyújt. Most először olvassuk egy kővön a *Sólva* nevet, az igaz, hogy nem mint a helység nevé, hanem mint személynevet, de hogy a sírkövet, melyen ez a név áll, éppen Esztergomban találták, már eleve valószínűvé teszi, hogy a két név ugyanaz, és a helység neve sem lehetett Salva, hanem Solva volt. Egy más példa, mikor egy helység neve és egy személynév között alig van különbség: nálunk Adnamatia (Dunaföldvár), a feliratokban pedig ismételve Annamata, mint egy bennszülött nő neve. Lehet, hogy ez csak a keltáknál volt szokásban, de akkor ebből is az tűnik ki, hogy Solva nem lehetett latin eredetű szó, hanem barbár név volt, mint maga a helység, amelynek nevét aztán az elhunyt fölvette. Mert, mint még látni fogjuk, semmi kétség, hogy a helység, mely Esztergom helyén volt, kelta volt, amilyen a *noricumi Solva* is.

A kapcsolat azonban, mely a két név között van, még szorosabb és éppenséggel nem lehet véletlen, hogy Solva sírkövet éppen Esztergomban találták, ahogyan magát a helységet is hívták. A római polgár hazája az egész római birodalom volt és a hely, hol meghalt és sírkövet felállították, messze távol lehetett onnan, ahol született. A bennszülötteket, kik nem voltak római polgárok, legfőlegb mint katonákat vihették el a szülőföldről, különben ott éltek és haltak meg, ahol születtek. Ha valaki közülök oly állásba jutott, amit a feliratban érdemes volt felemlíteni, az csak lokális jelentőségű lehetett és elsősorban arra a helyre vagy vidékre vonatkozott, hol a feliratos követ találták. És ilyen bennszülött *Iucundus* is, Solva atyja, ki nem kevesebb volt, mint *princeps Azaliorum*.

Az azalokat, mint láttuk, Ptolemaeus Felső-Pannonia néptörzsei között említi, de nem lakhattak csak a provincia északnyugoti részében, mint Ptolemaeus mondja, mert a katonai diplomák közül mind a három, melyeket az azalus-törzsből való katonák kaptak, jóval keletebbre került napfényre. Lelőhelyeik: Ászár és Oszöny Komárom megyében, Oskü Veszprém megyében. Az Itinerarium Antonini említi még Brigetio (Oszöny) és Crumerum (Nyergesujfalu) között egy *Azao* nevű helységet (CIL III p. 460), melyről Hampel József¹ azt hiszi, hogy eredeti formája Azaliorum vagy Azalum lehetett, ami tehát szintén azt bizonyítaná, hogy ez az azalok egyik helysége volt. Innen már nincs messze Esztergom, ahol kövünket találták és így az azalok területét könnyen kiterjeszthetjük idáig. Azért még mindig igaza van Ptolemaeusnak abban, hogy az azalok Felső-Pannoniában laktak, hiszen Ptolemaeus korában, amikor Brigetio Felső-Pannoniához tartozott, ennek határa, mely Alsó-Pannoniától elválasztotta – mint a CIL térképe is mutatja, – annyira keletre húzódott, hogy Esztergom, sőt vidéke, beleesett Felső-Pannoniába. Csak később, a III. században változott meg a határ, amikor Brigetiót Alsó-Pannoniához csatolták.

Legkevesbé lehet azonban kétség az iránt, hogy Solva az azalok földjén feküdt, azért, mert Iucundus, mint az azalok törzsfőnöke, nem is lakhattott másutt. Ilyenformán azt is megtudjuk, hol volt a székhelye. Nyilvánvaló, hogy ez a hely nem lehetett más, mint ahol a követ találták: Esztergom = Solva. Talán ezért is nevezte el Iucundus a leányát szintén Solvának.

¹ Adalék Pannónia történetéhez Antonius Pius korában. Akad. értek. 1884. 27. l.

Mint Franciaországban és Németországban, hol civitasok voltak, nálunk is mindegyik civitas területén kellett egy helynek lenni, mely az illető néptörzs központja volt. Ezek még abban az időben keletkeztek, mikor a bennszülöttek önálló állami életet éltek és tulajdonképpen várak voltak, melyek magaslatokon emelkedtek. Solvában, illetve Esztergomban megvolna a Várhegy „„tetején az a hely is, mely ilyen kelta vár elhelyezésére legalkalmasabbnak kínálkozott.

Ezek a kelta-germán oppidumok ezt a jelentőségüket a rómaiak alatt természetesen elvesztették, mint telepek azonban fenmaradhettek és egyik-másik virágzó római községgé lett. Olyan telep, mely még a rómaiak előtti időből származott, több is lehetett egy civitas területén, amint ezt a későbbi római városok nevei mutatják, melyek nem latinok, hanem barbár eredetűek. Hogy melyik volt a civitas központja, épp ezért nem oly könnyű megállapítani és az ide vonatkozó kutatásoknak mindig egyik feladata. Amikor még azt hitték, hogy az azalok csak Felső-Pannonia nyugati részében lakhattak, Ascbach Vindobonát (Bécs) volt hajlandó az azalok fővárosának tartani, később Hampel József Azaora gondolt (27. l.), s ha nem is hivatkozott, de hivatkozhatott volna Taurunumra (Zimony), mely nyilván azért volt a tauriskok fővárosa, mivel ugyanazt a nevet viselte, mint maga a törzs. Mégis rendesen más volt a főváros neve, mint a néptörzsé; csak Aquincumot említem, amely az eraviskok központja volt. Épp így lehetett Solva az azalok fővárosa.

Azt az önállóságot, melyet a bennszülöttek a római hódítás előtt élveztek, a római uralom alatt természetesen nem tarthatták meg. Különösen az első időben, mikor a bennszülöttek felkelésétől kellett tartani, nem lehetett a római kormány elnéző és engedékeny. Az azalok is a bojokkal együtt, mint láttuk, az I-ső században még egy prefektus alá voltak rendelve. Ám idővel az alattvalók beletörődtek helyzetükbe, sőt a rómaisággal többé-kevésbé megbarátkoztak és talán a latin nyelvet is megtanulták, szóval eljött az idő, mikor a megbízhatóságukhoz már nem férhetett kétség. Maguk a rómaiak várták talán legjobban ezt az időt, mert ez nemcsak a provincia pacifikációját jelentette, hanem attól kezdve a néptörzseknek is visszaadhatták az autonómiájukat és belevonhatták a provincia kormányzásába.

A *princeps* Azaliorum, mely a kövünkön feltűnik, lényegében most is olyan magas állást jelent, mint régen, a néptörzs feje volt s mint ilyen, csak úgy állhatott annak élén, ha maga a civitas autonóm volt. Ha nem is gyakran, de másutt is felbukkant így a princeps a feliratokban, pl.: CIL III 2776 *princeps Oelmatarum*, CIL III 1322 *Delmata princeps*, sőt Schulten¹ idéz egy feliratot Itáliából, amelyben *Firmus Ingemii f. princeps Sahinorum* olvasható és megjegyzi hozzá: Dieser princeps u. der Trumplini werden doch Bedenken erregen gegen die Mommsenische Aufstellung, dass die attribuierten Gemeinden keine eigenen Beamten gehabt haben. Még bizonyosabb, hogy a civitasok maguk választhatták tisztviselőiket s ezek közé tartozott elsősorban a princeps.

Az azalok civitasának mindenesetre megvolt ez az autonómiája abban az időben, amelyből a feliratunk származik. Ez az idő pedig, mint láttuk, körülbelül a Kr. u. II. század első felének felel meg. Akkor azonban már nálunk is végleg rendezve voltak a provinciák viszonyai, úgy, amint azok Trajanusnak voltak köszönhetőek. Trajanus volt tudvalevőleg az a római

¹ Die peregrinen Gaugememde, Rhein, Mus. 1895. S. 516.

császár (97-117), aki Pannóniát 105 és 107 között ketté osztotta és ennek következtében a két új provinciát, Pannónia superiort és Pannónia inferiort újra szervezni kellett. Nyilván akkor történt a civitasok újjáalakítása is, mely az autonómiát biztosította nekik. Galliát sem szervezte Julius Caesar mindjárt a hódításkor, hanem csak Augustus, mikor Galliát az ismeretes trés Galliae tartományokra osztotta. Németországban pedig, mint láttuk, a civitasok jóformán csak azóta ismeretesek, mióta a Flaviusok, illetve Trajanus megszervezték.

A civitasok ezen organizációja volt talán a legnehezebb feladat, mellyel a provinciák új szervezése járt. De a római kormányzatnak szüksége volt rájuk; szüksége volt a városi kerületek mellett vidéki kerületekre, úgy, amint ma is az autonóm városok mellett szükség van a megyékre, amelyek szintén autonóm módon végzik nemcsak a saját igazgatásukat, hanem az állami teendőket is ellátják. A legnehezebb és a római államra nézve kétségkívül a legfontosabb volt a bennszülöttek ujoncozása, melyet nem is végezhetek el a római jogú városok saját tisztviselői. Ellenben régtől fogva megvoltak a néptörzsek a maguk külön területével, vagyis a civitasok és így már eleve megvolt az alap, melyen az ujoncozás történjék. Csakis így érthető, amint erre különben már Fröhlich Róbert rámutatott,¹ hogy a katonai diplomákon a bennszülöttek neve után a hovatartozás megjelölésére valamely néptörzs neve áll.

Az azalok közül hárman kaptak ilyen diplomát (CIL III D. LX, LXI. LXV), mely nekik a polgárjogot megadta. Mindegyiken az illető katoná mint *Azalus* szerepel. Más diplomákon más törzsnévek fordulnak elő: *Boius*, *Eraviscus*. Megtalálható ugyanez a közelebbi meghatározás egyes barbár sírköveken (CIL III 3325: *Bato Trantonis f(i)lius) Aravis eus*), sőt a CIL III 10307 felirat szerint előfordul *Aurelia As alia* is, de a katonai diplomákba más adatok nem kerülhettek, mint csak a hivatalosak és természetesen nem az volt a fontos, hogy az illetőnek nemzetisége föltüntetve legyen, hanem azért történt a törzsnév bejegyzése, mert ez egyszersmind a civitást jelentette, mely szerint az ujoncozásnak történni és a katonai lajstromokat vezetni kellett.

Azokon a diplomáinkon, melyek a II. századból származnak, kivétel nélkül is így az egyes néptörzsek (civitasok) neveit olvassuk. Ha az I-ső századbéli diplomákon a hovatartozás még csak úgy van jelezve, hogy *Pannonius*, ez is arra mutathat, hogy akkor a civitasok még nem játszhatták azt a szerepet, melyet Trajanus nekik szánt, mikor újjászervezte. Mint látjuk, mikor a rómaiak a civitasokat hivatalosan elismerték, a bennszülöttekre való tekintetnél fontosabb volt az állam érdeke, sőt ez volt az irányadó. Épp ezért megtörténhetett, hogy a régi civitasok közül egyeseket megszüntettek vagy összevontak. Mindenesetre újra kellett minden egyes civitas határait megállapítani, annál is inkább, mert ezek sem maradhattak mindig a régiak.

Hogy valamely civitas minő területet foglalt el, ez is olyan kérdés, mely az idevonatkozó kutatásokat foglalkoztatja. Az azalok határaitól is szólt már Hampel József ugyanabban a dolgozatában, melyben egy azalus katonának Ászáron talált diplomáját publikálta.² Kelet felé minden bizonnyal Esztergomon túl terjedt a civitas, már azért is, mert Sólya, mint a civitas központja, nem feküldhetett egészen a határon.

¹ Budapest Régiségei III. 151. 1.

² Adalék Pannónia történetéhez Antoninus Pius korában. 1884, 27. 1.

Az utak építése és fenntartása ugyan a katonaság dolga volt mindig, de a későbbi időkben ez a teher is egészen az alattvalókra hárult. Arabiában¹ és legalább Németországban egyes vidékeken a mér földjelzőkövek az utak távolságát attól a helytől számítják, mely a civitas központja volt és nem mennek tovább, mint az illető civitas határa. Így a *civitas Mattiacorum* földjén *Aquae Mattiamé* (Wiesbaden) a kiinduló pont a számításnál. Nálunk a légiók táborhelyeitől kezdődött a számítás: Aquincumtól, Brigetiótól és természetesen a határig tartott, mely Alsó-Pannoniát elválasztotta Felső-Pannoniától. De később is, mikor már Brigetio Alsó-Pannoniához tartozott, az utat, mely Brigetiót összekötötte Aquincummal, továbbra egyfelől Aquincumból, másfelől Brigetiótól kiindulva számították.² Ennek a magyarázata, mint már Domaszewski jelezte, csak az lehetett, hogy a számítás Brigetiótól kezdve továbbra is addig tartott, ameddig az azalok földje terjedt, Aquincumtól kezdve pedig ott végződött, hol az eraviskusok civitása.

Ez a határ a két szomszédos civitas között pedig ugyanaz, mely a II. században Felső-Pannonia és Alsó-Pannonia között húzódtott. Meglepő, mennyire keletre ment: a Dunánál Pilis-Maróthtól keletre kezdődött és az utat Aquincum és Brigetio között Csévnél metszette. Egész idáig kellett tehát az azalok földjének is terjedni. Később, a III. században, mikor Brigetiót Alsó-Pannoniához csatolták, a határ a két tartomány között ugyan megváltozott és természetesen Brigetiótól nyugatra volt, de az azalok és eraviskok között nem változhatott meg és ismét ez határozta meg, hogy Valeria tartomány, melyet Diocletianus (284-305) újonnan szervezett Alsó-Pannonia északi részéből, nyugat felé nem terjeszkedhetett tovább, mint az eraviskok földje.³

Annyi bizonyos, hogy a civitasok nálunk a római uralom végéig fennállottak. Már a III. század második feléből való az az oltárkö, melyet a császár (Carus) és a *civitas Eraviscorum* üdvéért állítottak.⁴ A követ Budán találták, tehát Aquincumban, mely akkor már régen római jogú város (colonia) volt, de amellett megmaradt a civitas központja. V. ö. 91. 1. Kölnről van szó, melynek ugyanez a kettős szerepe lehetett.

De a rómaiak nem is gondolhattak arra, hogy megszüntessék a civitasokat, mint ezt még Aschbach gondolta. A római kultúra elterjedése és a városi élet kialakulása nem vezetett odáig, hogy másféle római intézményekkel helyettesíteni tudták volna. Később a rómaiság nem-hogy erősödött volna, ellenkezőleg, gyöngült. A rómaiak még a határvédelmet sem voltak képesek a maguk erejéből ellátni, hanem a bennszülöttekre bízta. Annál inkább meghagyhatták az ő kezükben az adminisztrációt, amelyet addig is a civitasok elláttak. Bizonyára ők maguk is ragaszkodtak hozzá, mint olyan ősrégi intézményhez, melyet még abból az időből fenntarhattak, mikor a római uralmat nem ismerték. Úgy kell lenni, hogy magának a keltaságnak fennmaradása hozzájuk volt kötve és jórészt ezért maradt fenn a civitasokkal együtt a keltaság a római uralom végéig, sőt azon túl.

¹ Domaszewski, Die Beneficiariierposten und die römischen Strassennetze S. 174. Jegyzetben.

² Domaszewski, u. o. 184. 1. Jegyzetben.

³ V. ö. Salamon, Budapest története I, 116. 1.

⁴ Először Fröhlich Robert ismertette. Budapest Régiségei III. 148. 1. CIL III 10.418,

Ott, mint Franciaországban, ahol a római kor nem szakadt meg úgy, mint nálunk, a későbbi dioecesisek megtartották a régi civitasok határait és éppen a dioecesisek határai, amennyiben a középkori forrásokból ismeretesek, teszik lehetővé a civitasok határainak megállapítását. Ez a kontinuitás többé-kevésbé a Rajna vidékén is kimutatható.¹

Nálunk is a kereszténység úgy tarthatta fenn magát, ha a bennszülöttek körében vert gyökeret és ezeknek régi intézményeit felhasználta. Vájjon a *diocesis Strigoniensis*, ezen legrégebb egyházmegye, szintén nem úgy keletkezett, mint a *civitas Azaliorum* folytatása és nem azért lett Esztergom az egyházmegye székhelye, mert a római korban is Solva volt a civitas fővárosa, hol a *princeps Azaliorum* székelt?

¹ Schumacher, Besiedelungs- u. Kulturgeschichte der Rheinlande II. Die römische Periode. 1923. S. 213.

A keleti gótok betelepülése Pannóniába.

Írta: ALFÖLDI ANDRÁS.

Úgy szokták mindig elbeszélni, hogy Attila halála után, fiainak viszályát kihasználva, felkelnek a gepidák vezérlete alatt a germán népek és a Nedao vizénél győzedelmet aratva lerázzák a gyűlölt hun jármot. Marathon, Poitiers, Waterloo mellé szeretik állítani e napot a német historikusok,¹ akiknek e helyütt nem jut eszébe tiltakozni a gótok történetírójának felfogása, beállítása ellen. A valóságban azonban nem ily egyszerű volt ez események folyása.

Ha a keleti gótok szerepét nézzük e kavardásban, először is le kell szögeznünk az általános felfogás ellenében azt, hogy ők *nem harcoltak a gepidákkal együtt* a hun királyfiak ellen. Könnyen meggyőződhetünk erről, ha kissé jobban megvizsgáljuk főforrásunkat, Jordanest. Mindenekelőtt azt nem szabad nála elfelednünk, hogy ő Cassiodorussal együtt (akinek a gótok történetéről írott művét kivonatolta), mindenütt a gótok dicsőségét akarja kidomborítani és nem ártallja e célból oly helyeken is szerepeltetni őket, ahol sohasem voltak.² Így kerülnek oda is, ahol a nagy hun hóditó halála után egymásra csapó népeket felsorolja.³ Azt nem olvassuk itt, hogy melyik mily párton áll, sem pontos elő számlálását nem találjuk itt a résztvevőknek; csak hatásos ellentétekre vadászó festése ez a gótok, gepidák, rúgok, suebek, hunok, alánok és herulok különféle fegyverzetének és harcmódorának. De szüksége is volt rá Cassiodorusnak, hogy ezen *mirabile spectaculum* ügyes közbeszúráásával becsempéssze gótjait, mert ott, ahol magukról a harceseményekről van szó, mindenütt csak gepidákat látunk: Ardariché a kezdeményezés érdeme (Get. 260.), sok és nehéz ütközet után ők aratják a győzelmet (Get. 262) és természetesen ők foglalják el az elűzött hunok területeit (Get. 264). Ismerve Cassiodorus-Jordanes panegirikus tendenciáját, biztosan állíthatjuk, hogy ha csak a legparányibb része is lett volna Valamernek és fivéreinek a hun járom e letörésében, 30.000 ellenség leölésében, azt bőven kiszínezve látnánk viszont a *Getica-ban*. A harcba szállt népek helyett azonban egy

¹ F. Dahn, Könige d. Germ- IP, 16.1. – Wietersheim-Dahn II, 272. 1. hasonlóképpen alkalmazkodik Jordaneshez, valamint L. Schmidt is, Gesch. d. deutschen Stämme I. (1910) 125.1.

² V. ö. Schanz-Hosius-Krüger, Gesch. d. röm. Lit. IV. 2., 96-7. 1. – Egy példát felhoztam már erre Hadtört. Közlem. 1925, értekezésemben.

³ Jord. Get. (L.) 259-264. Jellemző, h. a. gótokat legelőre rakta.

másik csoportban látjuk őket viszont, amelyet Jordanes (Get. 263) így jellemez: *haec causa Ardarici regis Gepidarum felix affuit diver sis nationibus, qui Hunnorum regimini inviti famulabantur, eorumque diu maestissimos animos ad helaritatem Ubertatis votivam erexit; venientesque multi per legatos suos ad solum Romanum et a principe tunc Marciano gratissime suscepti distributas sedes, quas incoherent, acceperunt.* Ezek közé tartoznak a gótok (Get. 264): *Gothi veró cementes Gepidas Hunnorum sedes sibi defendere Hunnorumque popidum suis antiquis sedibus occupare, maluerunt a Romano regno terras petere quam cum discrimine suo invadere aliénas, accipientesque Pannoniam* etc. Ez a kategória tehát nem a szabadságharcosoké, de azt is könnyen bebizonyíthatjuk, hogy még csak olyanoké sem, akiket szent örömmel tölt el állítólagos felszabadulásuk. Feltűnik t. i. először is, hogy *miért éppen most* kéredeznek be római területre ezek a törzsek, ha tényleg a hun igát rázták le és elfutott zsarnokaiktól nincs már miért tartaniok?! Bizony furcsán néz ki az a *helaritas Ubertatis votiva*, ha tovább olvassuk (Get. 265-7), hogy kik a többiek, akik így tettek. Ezek ugyanis: *Hernac*, Attila legifjabb fia,¹ szomszédságába meg a *sadagarii* hun népe jön alá és szkir töredékekkel; *Emnetzur* és *Ultzindur* Attila családjából, *azután egyéb hunok szarmatákkal stb.* és még sok más hun csoport, akik *passim proruentes tunc se in Romaniam dederunt.* Ezekén kívül még más, rüg és gót rajoknak a keleti Illyricumba való településéről számol be Jordanes,² aki itt kivételesen elsőrangú forrásértékű, maga is ezen menekülő rajok egyikéből származván. Így tehát a megvert hunok és a hozzájuk hű germánok alkotják ezt az egész kivándorolt társaságot, ahová maga Jordanes sorozza be – ügyetlen csalással – a keleti gótokat; ez utóbbiaknak tehát *szintén vereséget kellett valahol szenvedniök.* A gót író kirívó takargatási szándéka bizonyítja ezt akkor is, ha felfedjük, hogy az általa leirt fönti statusquo nem az Attila halála utáni harcokkal ért nyugvópontra és hogy a hunok általános menekülése a Duna mögé, csak több mint 10 év múlva, a szabírok rohama miatt következett be. Ugyanis a 460-as években Hernákat még együtt találjuk Dengezikkal a folyamtól északra; adatunk hiteles, Priskos tekintélyén nyugszik.³

Talán meglepő lesz némelyek előtt, hogy a mi gótjaink nemcsak hogy a gepidák oldalán nem küzdöttek a Nedaónál végződött háborúban, hanem – a hunokkal sem. Priskostól tudjuk ezt is, aki szerint a gótok nemhogy szövetséget kötöttek volna a hunokkal, de éppen ezidőtájt megfogadták, hogy velük fegyvertársi viszonyra sohasem lépnek.⁴ E látszólag

¹ Ő és mások *Scythia minor-loa* telepszene; ez nem a Dunától északra fekvő terület, hanem – amint a szövegből világosan kitűnik – az ilyenüv diokleciánusi provincia. – V. ö. R. E. II. A., I. köt., 946. old.

² C. Diculescu, *Die Gépiden* 1. (1923), 62 és köv. 11. is felismerte már, hogy e népek közt kell a veszteseket keresnünk, de a gótokat kiveszi közülök. Különben nem érthetnek vele egyet; nem látta főleg azt, hogy itt Jordanes 2 népmozgalmat kever össze; v. ö. alább.

³ Priskos, frg. 36 (FHG. IV., 107. 1. = Exe. de leg. frg. 18, 587. és köv. 1.), ahol már egy barbár néppel vivandó sürgős háborúról is szó van. A hunok akkori kényszerhelyzetére igen jellemző még Prisk. frg. 38 (FHG. IV., 108. 1. = Exe. de leg. frg. 20, 588. 1.), ahol már Dengezik is be akar telepedni a római birodalomba.

* Priskos, frg. 21. Exe- de leg. I. de Boor, 589. 1. = FHG. I7., frg. 39.. 108. 1.; a Kr. u. 467-ben történt dolgokról): *χαίπερ τς αεί ποτέ τοίς Ονννοίς τον Γότ&ων γηνοvs ασπόνδουv διάμείναντοδ, χαί εκ προγόνων την αυτών άποφρηγείν όμαιχιμταν όμοσαμένων, εφ' ά και, όρκων πατρίων..... χαταφρονείν.*

bonyolult tényállásnak igen egyszerű magyarázata van: az, hogy mikor e vihar elkapta a Magyarország földjén lakó népeket, akkor ők még az Erdélyt övező hegykoszorútól keletre laktak. Nem is lett volna alkalmuk előbb földünkön gyökeret verni, mert a hunok első rohama egy-kettőre maga mögött hagyta őket a délorosz síkságon és akiknek sikerült akkor elmenekülni előlük, vagy később megszabadulni uralmuk alól, azoknak messze-messze el kell szaladniuk a bosszúállás elől, – mint azt a Kadagaisus-féle néparadat számtalan nyugatra törő néptöredékénél tapasztalhattuk legvilágosabban. Ha pedig eddig sokan ellenkező véleményen voltak, annak nem szilárd forrásadatok, csak félremagyarázott szövegrészek voltak okozói.¹

Még egy látszólagos ellenmondást kell kiküszöbölnünk: ha egyik párton sem harcoltak Nedaónál a gótok, hogy és hol szenvedhették azt a vereséget, amit történetírójuk oly nagyon leplezget? Bá kell itt jönnünk, hogy nem egy csata, nem is egy hadjárat, hanem egymásból fakadó háborúk keserves sorozata volt csak a hun nagyhatalom porbadöntője. E félelmetes népmozgalmak befolyására a zavaros Jordanes helyett Prosper krónikájának rövid feljegyzése dérit kevés, de határozott fényt:³ *Attila in sedibus suis mortuo magna primum inter filios ipsius certamina de optinendo regno exorta sunt, deinde aliquot gentium, quae Chunis parebant defectus secuti causas et occasiones bellis dederunt, quibus ferocissimi populi mutuis incursibus conter erentur.* A lavinát megindító *aliquot génies* élén, amint már láttuk, a gepidák állottak. Szövetségeseik valamivel később a boliai harcokban³ a rúgok és szkírek zöme, meg a szvév-kvádok; ezek azok, akikkel együtt Nedao után urai maradnak a helyzetnek, mert földrajzi elhelyezkedésük is mutatja, hogy ők az első koalíció tagjai. (Lényegében, vagy legalább is jórésztében nem más az, mint a *herulisch-rugische Völkergruppe* amely a következő két évtized alatt állandóan táplálta emberanyaggal a nyugat-római hadsereget, melyben Odovakar alatt döntő befolyásra emelkedve kis időre Itália ura lett.) Ezek elől futnak el tehát a hun királyfiak a Fekete-tenger mellékeire, (Jord. Get. 263) felzaklatva helyükről az osztrigótokat. Mindez nehéz és hosszas harcokkal járt, amelyek Kr. u. 455 végén még nem érhetek véget; mert Avitus, az új nyugati császár nem szállhatta volna meg harc nélkül Pannoniát, ha már a gótok itt lettek volna.⁵ De nemsokára, valószínűleg 456-ban bevonulhattak utóbbiak is, mert nincs okunk kétségbevonni, hogy még (a 457 elején elhalt) Marcianus keleti császár szankcionálhatta új foglalásukat, bevéve őket a *foederati* sorába. Hogy nem a ravennai udvarhoz fordultak szövetségkötésért, hanem Bizánchoz, annak nem Itália zavaros viszonyai voltak oka, sem Marcianus tekintélyének legitim alapja, hanem, hogy Konstantinápolyból tudtak nekik évente adót küldeni nehéz aranyban, amonnan meg nem.

¹ Merobandes, Pan I. félreértett helyéről v. ö. L. Schmidt, *Gesch. d. deutschen stamme* I. (1910), 125. 1. Theophanes rosszul magyarázott idevágó sorairól 1. Hadtört. Közlem. 1925, 28. 1., 132. sz. jegyz. Athaulf gótjainak törzsi kilétééről 1. u. o., 10. 1., 53. jegyz. alatti fejtegetéseimet.

² Prosper 1370, ad a. 453. = Mommsen, *Chron. min.* I., 482. 1.

³ Jord. Get. 277-8.

⁴ Pallmann, *Gesch. d. Völkerw.* II. 17. I. és 128. 1.

⁵ Sidon Ap. Carm. VII. 589. – Theophanes ad. 5977. (ed de Boor L., 131. 1.) is arra vall, hogy a keleti gótok 453 után bizonyos ideig még le vannak kötve; először Attila fia uralkodnak a gótokon, – úgymond – *azután* Valamer.

Az a kérdés most, hogy Pannónia mely részeit szállotta még a három gót vezér; ezt is elő kell vennünk, bármily sokszor is feszegették már. Jordanes (Get. 268) a következőképpen szól erről: *nam Valamer intra Scarniungam et Aqua nigra fluvios, Thiudimer iuxta lacum Pelsois, Vidimer inter utrosque manebant.* Ami a *Pelso lacus-t* illeti, ez kétségtelenül a Balaton tava; de a két folyónév megfejtését illetően nagyon szétágaznak a vélemények. Alig van oly folyó az antik Pannónia területén, amelyet etimologizálással vagy enélkül meg nem próbáltak volna ezekkel azonosítani.³ Újabban, – L. Schmidttel az élen³ Tomascsek magyarázatát szokták elfogadni, aki így ír az *Aqua nigra-vól*:⁴ „Gemeint ist der schwarze oder Raben fluss, ahd. Hrapa (Ann. Salisb. a. 796) in volksetymologischer Umdeutung des alten Namens Arrabon”. Melich János szíves szóbeli közlése értelmében azonban az *Arrabo* névnek *Hrapa* (= *Rába*) átképzése .szláv eredetű, tehát Kr. u. ötödik századra vonatkoztatva – *filii ante patrem*,⁶ De ha nem is a *Hrapa* név fordítása az *Aqua nigra*, annyit mégis tanulhatunk e megfejtési kísérletből, hogy egy barbár névnek latinra ültetése ez; a római kori pannóniai folyónevek között nincsen ilyen, tehát ez keletkezésének kézenfekvő magyarázata.

További találgatások helyett szilárdabb talajra vezethetnek talán a történelem többi feljegyzései. Általánosságban véve azon kezdjük, hogy e kor keleti germánjait mindig odavonzotta az impérium szomszédjában beidegződött ösztönös hajlandóságuk, ahol legtöbb kulturelemet (ezzel együtt legtöbb megművelt földet, stb.) találtak, tehát ez esetben a déli, majd nyugati kerületekre. Rátérve a rendelkezésünkre álló forrásokra, éppen azt igazolhatjuk legkönnyebben, hogy nem a Lajta és Rába a *Valamer-ék* két folyója és hogy e kettő közén testvérei sem laktak. Tanunk igen értékes, a viszonyokat legjobban ismerő *Eugippius*, aki azt mondja, hogy a gótok *Pannónia inferior-ból* jönnek⁶ a Bécs környékével szemben tanyázó rúgiak ellen. Mit jelent ez? A Traianus-féle *superior-inferior* felosztás emléke rég elmosódott már ekkor, s így csak maga *Eugippius*, világosíthat fel róla, hogy mit ért e földrajzi megjelölés alatt. Ezt meg is teszi szerzőnk, még pedig szerencsére éppen akkor, amikor ugyancsak Bécs környékéről ír, Severinusról szólván:⁷ *quem constat . . . ad Norici Ripensis oppida, Pannóniáé superiori vicina venisse.* Teljesen világos ebből az, hogy a Lajta és Rába köze nála éppen antithesise (*superior P.*) a gótok lakóhelyének (*inferior P.J.* Kiegészíti ezt még

¹ Ezzel elesnek a Theoderich születési évéhez fűzött régebbi kombinációk. (Wietersheim-Dahn II. 322. 1. és Dalin Könige d. Germ. If. 63. 1.)

³ A régebbi magyar irodalom megtalálható: Ortway T., Magyarország .régí vízrajza II., 195.1. – Kiemeljük ebből: Pray, Annales vet. Hunorum etc. (1761) 178. 1.; Salamon F. „Századok” 1882, 2. és köv. 11. – A külföldi irodalomból megemlíthetjük még: F. Dann Könige d. Germ. II. 258 -9. 1. Hodgkin, Italy and her invaders III, 14. 1. Wietersheim-Dahn. II. 321.1. Haupt Ztschr. LV.44. – Wégh K. „Századok”, 1905, 941.1.

³ L. Schmidt, Gesch. d. d. St. I. (1910) 126 és köv. 11.

⁴ R. E. s. v.

⁵ Éppen ily erőltetett a biztosan germán *Scarniunga* azonosítása a *Saritzá-Val* Dahnnál vagy a *Sárvíz-zel* Salamonnál. – Érdekes Pallmann (Gesch. d. Völkerw. II. 1864), aki historiae teljesen tisztán látta, hogy a gótok déli Pannóniában laktak (o. c. 50. 1.), de nyelvészetileg a régebbieket követvén, következtetlenül a Lajtára gondolt a fenti folyót illetően (o. c. 49 1., 3. jegyz.)

⁶ Eug. Vita S. Sever. c. V., 1.: . . . *Rugorum rex. . . habens Gothos ex inferiore Pannónia vehementer infestus.*

⁷ U. ott., Epist. Eugippii, § 10.

szerzőnknek a rúgi királyt szorongató keleti gótokról való elbeszélése.¹ T. i. mikor *Flaccitheus* Szent-Szeverin segítségével elkerüli portyázó ellenei kelepcéjét, úgy elmennek ezek a vidékéről is, hogy haláláig nyugton él tőlük, – tehát egyáltalában nem szomszédai.

Másfelől meg nehézség nélkül kimutathatjuk, hogy a Dráva-Száva köze gót megszállás alatt volt. Jordanes meg is mondja, – legalább is körülírva: *quia Dalmatia [Suaviae² vicina erat] nec a Pannoniae fines multum distabat, praesertim ubi tunc Gothi residebant.* Csakis így érthetjük meg továbbá, hogy a gótok megtagadhatják a rúg királynak, hogy Itáliába vonulhasson; mert ha nem tartották volna kezükben az odavezető utakat, engedély nélkül is kikerülték volna őket az odafelé igyekvők. Ez magyarázza azt is, hogy³ az ifjú Theoderich saját területéhez csatolja a szarmatáktól elvett Belgrádot, amelynek így szomszédjában kellett feküdnie. Felhozhatná mégis ez ellen valaki, hogy hát a szkírek⁴ miért Valamer támadják meg először? De ez a délkeletről felnyomult nép legkönnyebben a Duna-Tisza közén, a szarmaták helyére húzódnak, akik a hunok miatt már régebben délebbre szorultak és így lett a kvád-szvébek szomszédja; így tehát a szkírek dolga is fedi felfogásunkat. – Ugyancsak igazolja ezt az események közül még Attila fiainak két expedíciója a keleti gótok ellen. Első támadásuk nemsokára a nagy összeomlás után következik, a Fekete-tenger északi partvidékéről, a Dnyeper mellől, ahová vissza is futnak megveretve.⁶ Természetes, hogy a legjobb és legbátorosabb utón, a Duna mellett jöttek és nem körülkeringve a gepidák miatt a Kárpátokat,⁶ ugyanerre követte őket a *Sirmium* melletti *Bassiana* felől betorkolló második roham. Mivel pedig mind a kétszer Valamer gótjaiba botlik először a hun királyfiak hada, újra csak a Dráva-Száva közén érjük ezeket. Főhelyüknek *Sirmium*nak kellett lennie, amiért a gepidák csak elvonulásuk után kaparinthatják meg maguknak e jelentős várost. Theoderichnek egy rendeletéből különben hitelesen tudjuk, hogy ez tényleg így volt,⁷ ahol is a meghódított *Sirmium*ba küldött *Colosseus comes*-hez ekképpen szól: *Proinde . . . ad Sirmiensem Pannoniam, quondam sédem Gothorum, proficiscere. . . commissamque tibi provinciám armis protege, iure compone, ut antiquos defensores recipere laeta possit quae se nostris parentibus féliciter pariasse cognoscit.*

Azt hiszem, most már nem kétséges annak a két folyónak kiléte, melyek közén Valamer lakott és most talán jogosabb lesz, ha a térképet elővéve jordanesi nevüket össze próbáljuk egyeztetni a maiakkal. A Drávanak északi, vele majdnem párhuzamos irányú mellékfolyóját úgy hívják, hogy *Feketeviz*,⁸ délről pedig ezzel szemben van egy másik, hasonlóképpen

¹ U. ott., c. V. – Hogy itt nem a gótoknak Pannóniából való végleges eltávozásáról van szó, azt már Tillemont is látta (*Hist. des emp.* VI., 642. 1. [ed. Paris.])

² Itt nem a szvébek országa, hanem *Savia* tartomány értendő, noha Jordanes összetéveszti a kettőt. V. ö. Mommsen, *Jord. kiadásának bevezetésében.*

³ *Jord. Get.* 282.

⁴ *Jord. Get.* 275. sq. – Bachmann, *Arch. f. öst. Gesch.* 61. (1880) 201. és 213.1., valamint L. Schmidt, (i. m. 132. 1. 2. sz. jegyzet) éppen Valamer lakhelyének téves meghatározásából következtetik, hogy a szkírek az Ipoly és Vág közt laktak.

⁵ *Jord. Get.* 262.

⁶ Megint Valamer letelepedése helyének téves elképzelése ösztönzi arra L. Schmidtet, hogy a March völgyén vezesse be őket.

⁷ *Cassiod. Var.* III. 23.

⁸ Okleveleinkben ugyan nem találok nyomát e névnek a régi időkben, de ez inkább véletlen műve lehet, mert ez elnevezések nem szoktak újak lenni. – V. ö. Ortway. A pécsi egyházmegye alapítása stb. (1890) 55. 1.

a Drávához simuló folyásirányú, melyet ma *Karasicá-nak* neveznek. *Karasicá-nak* hívják még a Dunának a Drávához legközelebbi jobbparti mellékfolyóját is Baranyában. Mindkettőnél csak újabb hozzátétel a szláv végzet, mert a XIII. században még *Karaso*, *Karasu* a nevük.¹ Már a nagy intuícióval dolgozó Salamon Ferencnek feltűnt, hogy *Karasu* törökül van és *fekete vizet* jelent. Észrevételének jelentősége akkor domborodik ki csak igazán, ha meggondoljuk, hogy a XIII. században az oszmán törökség még messze van innen és így más, régebbi rokonfajú néptől kell származnia e névnek. Szerencsére éppen legújabbán avatott nyelvész vizsgálta meg e kérdést, még pedig Melich János, aki beigazolta, hogy e szó csakis a bolgár-törököktől való átvétel lehet a magyarban.² De mi, – azt hiszem – még tovább mehetünk és a bolgár-törököt nem adományozónak, hanem csak közvetítőnek tekintjük ez esetben.

Fentebb leszegeztük, hogy az *Aqua nigra*, melyet ide délre kell helyeznünk, valami barbár nyelvből való fordítás. Íme itt van *Karaso*, hitem szerint ugyanaz a folyó, melyet latinul említ Jordanes. De az ő korában még csak egyetlen török nép járt itt, akitől származhatott e név: ez a hun. A történeti források³ bizonyítják, hogy a hunok huzamosan tartózkodtak itt és messziről jöven, ellenségesen és idegenül, legkönnyebben osztogathattak új neveket. Jól tudjuk Priskostól, hogy a gótok ismerték nyelvüket és így születhetett a fenti fordítás; az avarok, bolgárok és esetleg a magyarságai bejött török elemek pedig biztosíthatták a *Karasu* folytonosságát.⁴ Nem változtatna a dolog lényegén, ha a hunok esetleg magát a Drávát hívták volna így és utánuk a *Dravus* név visszatérvén jogaiba, a másik a mellékágakra szorult; ez azonban csak feltevés. Mivel pedig *Valamer* Szláviában székelt, a *Scarniunga* a Száva körül keresendő.

¹ L. Ortvy, Magyarország régi vízrajza II., 416. 1. Smiciklas, Cod. dipl. III. 322. és 323. 1.; VII. 224., 231., 234., 236. 1.; X. 549., 551. 1.; XI. 130 1.

² Melich J. A. M. Nyelvtud. kézik. I. 6. (A honfoglalás kori Magyarország) 25-30 1. E helyütt is megköszönöm M. J. szíves nyelvészeti útmutatásait.

³ L. Hadtört. Közl. 1924 1-80. 1. dolgozatomat.

⁴ Érdekes, h. a baranyamegyei *Karaso-t Feketevíz-nek* is hívják. L. Ortvy, M. orsz. régi vízrajza, II. 416.1. Melich J., id. h. – Bizonyára lesznek, akik túlmerésznek ítélik a fenti következtetések láncát. De gondoljunk arra, hogy a tört. adatok kétségtelenül Délpannoniában jelölik ki e két folyó helyét, ahol csakis egyetlen számbajövő folyópár van; a többi pedig szinte önként kínálkozó, jól indokolható összekapcsolás.

Van-e alapja a dákó-román kontinuitás elméletének?

Írta: BUDAY ÁRPÁD.

Az az elmélet, hogy a mai románok nem mások, mint a dáciai őslakoságnak a római telepésekkel történt összeolvadásából, a mai Erdély földjén keletkezett, megszakítás nélkül ott lakó és onnan elterjedt neo-latin nép, a XV. században keletkezett. Azóta kétszer részesült meg nem érdemelt gyakorlati méltánylásban. Nem szólhatunk ugyanis arról, amely tulajdonképpen sorrendben az első volna, t. i. a három fejedelemségnek Mihály vajda alatt történt rövid egyesítéséről, mert ez programmon kívüli incidens volt, sem arról, hogy Bethlen Gábor akarta Erdélyt és az akkor vele szemben bizonyos hűbéri helyzetben lévő két oláh vajdaságot egyesíteni Dácia királyság néven. Bizonyos u. i., hogy ebben a királyságban, ha megvalósul, semmi sem lett volna abból a tartalomból, ami az elméletnek megfelelt volna, csupán a név.

Már sokban az elmélet szellemének felelt volna meg, ha sikerül II. Józsefnek nagyon komolyan elgondolt hasonló felújítási terve. A császárnak Erdélyben már foganatosított úrbéri, közigazgatási és iskolai reformjai mutatták, hogy a két oláh vajdaság és Erdély egyesítéséből létesíteni tervezett *Új Dácia királyság-gal*, – egyelőre ugyan csak számbelileg, de nemsokára minden tekintetben – a neo-latin nép lett volna túlsúlyban. Az eszme valóraváltása akkor – egyebek közt a császár korai halála miatt – elmaradt. De nem halt meg. Maior Péter, Sinkai György, Micu-Klein püspök és még annyian akkor és azután, nem engedték elpusztulni, hanem gondos, féltő – részben titkolt – szeretettel ápolták s Erdély határain kívül élő testvéreiknél is terjesztették, míg Saguna Andrásnak a gyakorlati megvalósítás irányában is jelentős lépést sikerült tennie. A *Supplex Libellusok*, az erdélyi románság 1848-1849. állásfoglalása és későbbi szereplése, memorandumai stb., mind azt bizonyítják, hogy az eszme megvalósulását, bár Magyarországtól függetlenül. Habsburg-fennhatóság alatt remélték és éppen ezért Bécsben mindig akadt pártfogója a tervnek. Még 1917-ben is ez látszott legvalószínűbbnek. Aztán jött Trianon és az „ezeresztendő jogtalanságot” „jóvéte”, megteremtette a mai nagy Romániát. Nem ez volt az egyetlen hamis tan, mire ott a győzők ráütötték a maguk Brennus-pecsétjét.

Ennek a hamis tanításnak megindítója Antonio *Bonfini* volt, Mátyás királyunk olasz származású udvari történetírója. *Rerum Hungaricarum Decades* című munkájában ezt írja: A valachok pedig, mint azt nyelvük is bizonyítja, melyet oly sok viszontagság és mindenféle barbár népek közt sem lehetett

elpusztítani, – a rómaiaktól erednek, még pedig a Trajanus és más római császárok által Dáciába telepített gyarmatosoktól.¹ Nem lehetetlen, hogy ez az elmélet különös kegyességre hangolta Bonfinival szemben a nagy királyt is, kinek a német-római császári koronára való törekvésében – ügyes kézben – hasznos kártyának bizonyulhatott.

Az elmélet aztán megjárta a világot, évszázadok múlva átkerült Keletre, ahol először Miron *Costin* XVII. századbeli moldvai krónikás vette fel krónikájába. Gyakorlati jelentőségre azonban csak a XVIII. század végén emelkedett, mikor a politikai következtetéseket is igyekeztek levonni, mint a már említett új Dácia királyság tervezésében.

Azóta nyelvészek és történetírók foglaltak állást ebben a kérdésben. A román szakemberek a legújabb időkig kivétel nélkül mellette harcoltak, a magyarok ellene; a nem érdekeltek véleménye megoszlott. A román történetírásban még ma is túlságosan sokan érvényesülnek azzal a módszerrel, melyet nálunk – nem éppen igazságosan, ha a fejlődés mai álláspontján jogosan is – megrónak néhai jó Horváth Istvánban.² A többi nemzetbeli írók meg tulnyomólag nyelvészeti alapon vitatták a kérdést. Még a történetírók is megelégedtek a nyelvi hasonlóságokkal és ezen az alapon foglaltak állást (Pl. Mommsen, Jung). Eéthy László volt az egyedüli, aki nemcsak nyelvészeti, hanem *dáciai történeti alapon* tárgyalta a kérdést³. Csodálatosképpen ennek a munkának, bár nagy könyvsikert ért el, mégsem volt kellő hatása; két kiadást ért meg s mégis alig vettek róla tudomást. A jelenség magyarázata alig lehet más, mint az, hogy *a történeti* bizonyító anyagot ő is csak mellékesnek veszi, úgy nagyjában halad el mellette. Pedig, hogy milyen élesen látta a dolgokat, egyetlen példa: a román címer és zászló eredetének talpraesett magyarázata bizonyítja⁴.

A románok megszakítás nélkül Erdélyben lakásának elméletét azonban az egész román köztudat szeretettel ápolta, kellő elfogultsággal csinosította és ma így tanítja:

Dácia elfoglalása után a véres háborúk alatt részben elpusztult, részben kivándorolt (de – természetesen többségében – itt maradt) dák lakosság helyét a római császárok telepítéssel pótolták. Később a kivonult dák lakosság is visszatért régi lakóhelyeire, megbékült a változhatatlannal, érintkezésbe lépett a rómaiakkal, összebarátkoztak, sőt össze is házasodtak. A dákok idővel elsajátították a rómaiak nyelvét, életmódját és szokásait. Dácia kiürítése alkalmával a katonasággal együtt kivonultak a hivatalnokok és a gazdagabb lakók; a földhöz kötött falusi nép azonban itt maradt. A dákok és rómaiak összeolvadásából keletkezett új nép és nyelv a román⁵.

Mindezt így, első hallásra minden intelligens ember valószínűnek ítéli és a szakembernek hosszasan kell bizonyítania, hogy ahány mondat,

¹ Dec II. lib. XVII.

² A magyar történettudomány – hála Istennek – régen túlhaladta H. J.-t és társait; de ezt a fokozatot is meg kellett tennie; és H. I. minden szertelensége mellett sem rúgta oldalba sem a rendszert, sem a módszert, még ha levédett is.

³ Az oláh nyelv és nemzet megalakulása. Nagybecskerek. II. kiadás. 1890.

⁴ I. m. 226–229. lapok. Réthy hatástalanságának magyarázata különben alighanem az, hogy ő az oláhokról *mindent* megírt s ezért nem mindig részletezett, viszont közönségünket csak az *őslakos vagy nem az?* kérdése érdekelte, – mint reá is tartozó, életbevágó kérdés.

⁵ Lupas, Joan; A román nemzet története. Cluj-Kolozsvár, évsz. n. 23-24. 1.

annyi lehetetlenség; hogy az egész nem más, mint az ókor viszonyainak intézményeinek, a dáciai állapotoknak nemismeréséből származó idillikus elképzelés, mely itt-ott megfelel ugyan az újkori viszonyoknak és sokan vannak – kivált a győzők között – akik a legújabb háború teremtette állapotoknak is ilyen fejlődését remélik, – de a Kr. u. II-III. századra nem talál. *Az az összeolvadási folyamat nem mehetett végbe, mert:*

nem volt hozzá idő:

nagyon sokféle volt az összeolvasztandó elem;

s Rómának akkor már nem volt hozzá ereje.

Ezeket fogjuk bebizonyítani az alábbiakban.

Nem volt idő a beolvasztáshoz. Ha csakugyan igaz volna az, hogy Trajanus a második háborúban azt az egész területet meghódította, melyet Dácia tartomány néven ismerünk és így a római uralom ott mintegy 170 esztendeig békében végezhetne volna a maga beolvasztó munkáját, – *talán* lehetne beszélni számottevő, ha nem is teljes sikeréről; olyanról, amelynek végső következménye új nép és nyelv kialakulása. A történelmi Magyarországnak harmadrészét tartotta ugyanannyi ideig hatalma alatt egy másik nagy katonai hatalom, a török és az elnemzetietlenítés terén alig tudott valamit elérni. A rómaiak több okból nagyobb sikert értek el, de távolról sem azt, amit a dáko-román kontinuitás hívei feltételeznek.

Az okok a következők: Dácia meghódítása csak fokozatosan történt és félszáz esztendő kellett, hogy a Trajanusnak tulajdonított határokat valóban elérje; a dáciai római uralom tehát csak a tartomány kis része felett tartott 170 esztendeig. Nem felejtendő az sem, hogy a dákok elkeseredett ellenségei voltak a rómaiaknak s éppen ezért Róma dáciai uralma minden volt, csak nyugodt nem.

Azt, hogy Dácia meghódítása nem egyszerre, hanem fokozatosan történt, feliratos emlékek és leletek alapján volt alkalmam bebizonyítanom.¹ Itt csak az eredmény főadatait ismétlem. Eszerint Trajanus korában a Sztrigynek a Marosba torkollásáig ez a folyó, azután az Aranyos torkolatvidékéig a Maros a római uralom határa úgy, hogy a Sztrigyől nyugatra és a Marostól északra fekvő terület a római. Az Aranyos torkolatától ez a folyó, majd a mai Tordától Kolozsvárnak vezetett ut vonala, tovább a Kisszamos, Déstől az egyesült Szamos a birodalom keleti, illetőleg északi határa, – természetesen nagy vonásokban jelölve meg Trajanus sasai előnyomulásának határát. Csak később – talán Hadrianus alatt – hódították meg a mai Mezőséget s még később a Marostól délre eső területet, ahol a Küküllők vonala mind egy-egy előrelépés határa. Legutoljára maradtak a dákoknak a Sztrigyől keletre lévő hunyadi hegyekben volt sásfészkei és a mai Oltenia (Kisoláhország, Szörényi bán-ság), azaz Dacia Malvensis.

Azt, hogy elébb osztatlan a tartomány (prov. Dacia). 129-ben azonban már Dacia superior és inferior, végül (158 és 168 közt) Dacia Porolissensis, Apulensis és Malvensis van, – egyedül azzal lehet megmagyarázni, hogy Dácia meghódítása nem egyszerre, hanem fokozatosan történt. Amint több-több terület került római uralom alá, szükségessé vált annak közigazgatási, főleg pénzügyigazgatási tagozása.

Általában azt szokták mondani, hogy ezek a felosztások katonai

¹ Dolgozatok az Erd. Nemz. Múzeum érem- és régiségtárából. – Travaux de la Section num. et arch. du Musée National de Transsylvanie. 912, 111. évf. 74. sköv. I.

szempontból váltak szükségessé. Ezt a feltevést azonban egyetlen tény sem támogatja. Hiszen úgy a kettős, mint a hármas tagozású tartomány-
nak egy a katonai parancsnok császári helytartója (legátus Augusti) s
csak prokurátora van minden résznek külön. Egységes maradt a császár-
kultusz szervezete s minden olyan intézmény, melyet nem okvetlenül be-
folyásol a terület nagysága.¹ És hogy az újabb felosztásnak nem katonai
okai voltak, abból is bizonyos, hogy a második légiót már a hármas fel-
osztás korában vitték Potaissába, nyilván a markomán-háborúkkal kap-
csolatos veszedelem miatt.

A dáciai hódítás tehát csak a Kr. u. 158 utáni évek valamelyikében
volt befejezve.² Addig elkeseredett harcok folytak, melyek nem mozdí-
tották elő az összeolvadás folyamatát. Legfeljebb az ellenálló ősi lakos-
ságot apasztották. Itt jegyezzük meg azt is, hogy a római uralom sohasem
terjedt ki a Hargitától keletre és a Feketeügy vonalától északra fekvő
mai Székelyföldre, sem a mai Moldvára, Bukovinára, Máramarosra; éppen
olyan kevésbé volt bármikor is a római impérium része Szatmár, Bihar,
Zaránd területe. Ezeken az *északi* és *keleti* területeken egyetlen római
emlék sem került elő, ami arra vall, hogy még a kereskedelmi kapcsolat
is nagyon gyér lehetett, ami kétségtelen bizonyítéka, hogy a kimenekült
szabad dákokkal és más barbár népekkel a legelszántabb gyűlölködés
állapotában élt Róma. Ezzel szemben a debreceni múzeum számtalan lelete
bizonyítja, hogy az Alföld felé voltak legalább kereskedelmi és kulturális
kapcsolatok. Az elébb említett területek mai román lakossága tehát semmi-
esetre sem lehet autochton, csak bevándorolt.

Miután bebizonyítható tény, hogy Dácia meghódítása nem a század
elején, hanem jó félévszázaddal később történt meg, az összeolvadásra
feltételezett 170 esztendőnek egyharmada elesik. Marad tehát a beolvasz-
tásra száz-százötven esztendő, szűkön számítva három nemzedék. A kon-
tinuitás tanának a fejtegetések során mindinkább elkomorodó híve még
mindig kitart s azt mondja: ebből a három nemzedékből az első még
közvetlenül harcolt a szabad hazáért, vagy a harcolókkal rettegett annak
sorsáért. A második azonban már beletörődött sorsába és beadta a
derekát; végül a harmadik nemzedék már csak hírből hallott a harcokról
és a beolvasztó politika ekkor teljes sikert ért el.

Tagadhatatlanul túlságos gyorsnak képzelt folyamat még tökéletesen
nyugodt viszonyok közt is. Már pedig a római uralomnak Dáciában ebből
a nyugalomból nem sok jutott.

Eutropiustól³ tudjuk, hogy Hadrianus ki akarta üríteni a tartományt,
mert megtartása aránytalan áldozatot kívánt. Antoninus Pius korában
betörték a „szabad” dákok s az alsóilosvai és szamosújvári táborok
maradványai és leletei bizonyítják, hogy ha tartós sikert nem is értek el,
gondot, bajt és kárt, főleg nyugtalanságot éppen eleget okoztak.⁴ A 167
kora tavaszán a markomán-háború egyik láncszemeként Dáciát ért támadás
visszaverésére évek erőfeszítése volt szükséges. Még a legfontosabb hely-
ségek is, mint Napoca, Potaissa, Apulum rengeteg pusztulást szenvedtek,
maga a főváros, Sarmizegethusa is veszedelemben volt;⁵ a nyugati Érc-

¹ C. I. L. III. 1209., 1433., 1454., 1513., 7688., 7902., 7962.

² Részletes indokolás Dolg. Travaux i. h.

³ Eutropius, 6., 8.

⁴ Buday: A szolnokdobokai romai táborhelyek jelentősége. Az EME dési vándorgyűlésének emlékkönyve Kolozsvár, 1911.

⁵ C. I. L. III. 1416., 7969. Eph. Epigr. IV. 188.

hegységben megszűnt a bányászat¹ s többé nem virágzott fel. Nyilvánvalóan azért, mert a következő idők sem voltak biztonságosak.

A kimenekült dákokkal Caracallának és Macrinusnak² voltak harcai; de kellett lennie I. Maximinusnak is, ott lévén címei közt a Dacicus Maximus. Az utóbbinak uralkodása idején szerzik meg a gótok Olbia és Tyras területét, honnan nemcsak a Duna torkolatvidékére tesznek nem kívánt látogatásokat, hanem a mai Erdélybe is. Rövidesen a gepidák keltenek mozgalmat a keleti Kárpátok felől, ahol 256-ban Valerianus és Gallienus harcolnak³ s ezóta nincs nyugalom. Amit bizonyít az is, hogy ebben az évben megszűnik a tíz év óta megindult éremverés.

Annak a harmadik generációnak tehát – ilyen viszonyok között – aligha volt sürgős az összeolvadás; sőt a második nemzedék sem feledkezett meg a szabad hazáról.

De még ha idő és viszonyok kedveztek volna, sem volt meg a neo-latin nép kialakulásának lehetősége. Mert *az itt maradt dák lakosság nagyon kevés volt, az idetelepített pedig nem volt latin*. Eutropius már idézett helyéből tudjuk, hogy az ősi dák lakosság nagyon megcsappant. Sokat elpusztítottak a végső elkeseredéssel vívott védelmi harcok, sokan kivándoroltak s kívülről – a dák hagyományoknak megfelelően barbár szövetségesekkel egyetértésben – beütésekkel háborgatták (mint láttuk) a római tartományt, mindenesetre állandó – titkos – érintkezésben az itt maradtakkal.⁴ Az utóbbiak a rómaiak között aligha lehettek sokan, mert semmi nyomukat nem találjuk; hanem a hunyadi hegyekben lévő erődítéseikben várták, állandó harcok közt, a felszabadítást. Ezért lehetett olyan jelentős annak a 12.000 szabad dáknak a visszatérése, akiknek Sabinianus nevű császári helytartó adott földet, amit Dio Cassius megörökítésre érdemes eseménynek tart.⁵

Ugyancsak Eutropiustól tudjuk, hogy az alaposan megcsappant lakosságot telepítésekkel pótolták. Trajanus kezdte ezt a munkát, mely olyan eredménnyel járt, hogy Hadrianust már azzal beszéltek le a tartomány feladásáról, hogy nagyon sok az idetelepült.⁶ A telepések azonban nem itáliaiak és csak kis részük római polgár. Az arany vidéket dalmáciai bányászok lepték el, kik közül a *pirusták* nevét okiratos emlékeink, a verespataki bányákból kikerült viasz táblák igazolják. (C.I.L.III. p. 925. s köv.) A viasztáblákon szereplő nem barbár név nagyon kevés s az is görög. Aminthogy az aranyvidék telepítetteinek nagy része a birodalom keleti feléből való volt. Zalatnáról származó feliratos emléken találunk magát kifejezetten *civis Bithynus-nak* nevező latin nevű embert.⁷ Ugyancsak feliratos emlékeink mondják, hogy a mai Algyógy vidékén volt Germisara lakosságának egy része *galata* eredetű volt.⁸ Napocában Kr. u. 235-ben – tehát akkor, amikor a beolvasztásnak már szép eredményei kellett, hogy legyenek – van egy *collegium Asianorum*. Jellege úgy a tisztviselők

¹ D . Czerni Béla: Alsófehérmegye tört. a római korban. Nagyenyed, 1901. 103. lap.

² Dio Cassius, LXXVIII. 27.

³ Hist. Aug. Aur. 11.

⁴ Dolgozatok, Travaux. 1912. III. évf. i. cikk.

⁵ LXXII. 3.

⁶ Alighanem inkább gazdasági okai voltak a dolognak, mert feliratos emlékeink tanúsága szerint a hunyadi és érchegységi bányákban nagy volt a kapitalista érdekltség, elsősorban a császárhoz közelálló körökben.

⁷ Dolgozatok, Travaux, 1916. (YII.) 77. lap.

⁸ C. I. L. III. 1394.

címeiből, mint a tagok neveiből következtetve – tisztára görög.¹ Ugyanott közelebről is meghatározható, más kisázsiai eredetű lakosság is volt, még pedig cariai és syriai.² A Napocától nyugatra feküdt Macedonica neve nyilvánvalóan az ottani lakosság makedón eredetére vall.

Különben abban a tekintetben, hogy milyen heterogén elemekből alakult Dácia rómaiakori lakossága, igen jól felvilágosítanak a feliratos emlékek. Ha az ezeken szereplő neveket tanulmányozzuk, a következő eredményre jutunk: a) Elenyészően kevés a tiszta latin név; majdnem kizárólag magasabbrangú katonai és polgári tisztségek betöltői viselik e neveket, l-) Vannak kétségtelenül nem római (latin) nevek, melyeket a cognomen árul el: Diocles, Zmaragdus, Addebar, Semeus, Oceanus, Socrates, Leonas, stb., stb.; ezek a leglatinabb nomen mellett is nem latin eredetre vallanak, c) Végül kifogástalan latin alakú és hangzású nevek, melyekről azonban kimutatható, hogy gazdájuk itt szerezte a római polgárjogot vagy azért, hogy mint teljesjogú polgár annál szivesebben jöjjön ide, vagy későbbi polgárjogszerzés révén (kiszolgált katona, felszabadult rabszolga). Az utóbbi kategóriába tartoznak a császárnévvel egyező nőnének. Ulpius, Flavius, Aelius, Antoninus, Aurelius stb. nőnének csalhatatlanul arra mutatnak, hogy a római polgárjogot az illető Trajanustól, Hadrianustól, Antoninus Piustól, Marcus Aureliustól, stb. nyerte. Számbevettem a Corpus Inscriptionum Latinarum III. kötetének supplementaiban³ szereplő összes nem állami jellegű feliratos emlékeket, sírköveket, fogadalmi oltárokat stb., illetőleg a rajtuk talált neveket. Az eredmény az, hogy 368 név közül 254, vagyis 69% viselője kétségtelenül *nem itáliai* eredetű; a többről ezt nem lehet biztosan megállapítani a nevek alapján, de az, hogy azok közt is van sok olyan, szintén nem szenvedhet kétséget. Ha egyébként kifogástalan latin nevet találunk olyan fogadalmi oltáron, melyen Jupiter Optimus Maximus Dolichenusnak, Heliopolitanusnak, Sardendusnak, Commagenusnak, Tavianusnak, Hercules Magusanusnak, Dea Syriának, Serapisnak, Isisnek, Magna Maternek stb., vagy összefoglalóan Dibus Deabus! que patriis, Diis patriis, szóló ajánlást olvasunk, nyilvánvaló okunk van arra az állításra, hogy az a szép latin nevű ember csak jogilag római polgár, de még nem latinosodott el; jó polgárhoz illően és rangjának megfelelően az állam hivatalos nevének hívja ugyan istenét, de e név alatt nem az állam, hanem a maga hazai istenét tiszteli. Még inkább áll ez arra, aki fogadalmi tárgyára nem is vésett szöveget, hanem az azon lévő Demeter, Hekate, Kybele, Priapus, főleg Mithras, a Dionysos és más keleti kultusz köréből való ábrázolások vallanak helyette annál érthetőbben.⁴ Malagbel, Debellaamon, Benefal és Manavat⁵ istennevek lehetnek latin szövegbe foglalva, de azért éppen úgy syriai áldozóra mutatnak, mint a héber betűs feliratok.⁵ Lehetetlenség az elmondottak után más következtetésre jutnunk, mint arra, hogy a római uralom alatt idetelepített lakoságnak elébb magának kellett volna

¹ C. I. L. III. 870.

² U. o. 859., 860., 875., 1130-1138. Eph. Ep. I. 373.

³ A C. I. L. Szegeden nincs meg. Budapestről pedig csak a suppl. kötetét kaphattuk le használatra kölcsön, mert a törzskötetek ott is használatban voltak. A százalékos végeredmény tekintetében azonban aligha lesz lényeges eltérés, ha az összes emlékeket is vesszük számba.

⁴ Az erdélyi múzeumok tele vannak ilyen tárgyakkal, melyek közlése és magyarázása megindult, de Trianon egyelőre véget vetett ennek is.

⁵ C. I. L. III. 7954-56. és Arch. epigr. Mitt. 1882. 1-0-1.

ellatinosodnia, hogy aztán az itt talált őslakosságot magába olvasztva, az a bizonyos neo-latin nép létrejöheszen.

Kinek volt a feladata ez az ellatinosítás? Azzal a kontinuitás legmeggyőzősebb hívei is tisztában vannak, hogy a polgári hivatalos apparátus ezt a nagy munkát el nem végezte. Tehát nem is beszélnek róla.

Annál nagyobb szerepet tulajdonítanak a katonaságnak. Idillikus leírásokat olvasunk, hogy a legionáriusok milyen szívélyes kapcsolatot tartottak fenn a bennszülött családokkal, azokkal összeházasodtak s ezen a révén azokig gyorsan elrómaiastították. Ennek a poétikus elképzelésnek alapvető hibája, hogy nem más színes buboréknál, mely azonnal szétpukkan, mihelyt hozzáérünk.

Eszerint a legionáriusok mind ősitáliei származásúak voltak. Ez azonban óriási tévedés. Mert akkor, amikor Dácia római tartomány volt, a légiókat csakugyan római polgárokból, de nem Itáliából, hanem a tartományokból sorozták. Köztudomású, hogy már Vespasianus – Itália elnéptelenedése és az ottani lakosság kevésbé alkalmas volta miatt – megszüntette onnan a legiók számára való sorozást. Hadrianus óta pedig a kiegészítés annak a tartománynak a területéről történt, melyben az illető legio állomásozott. Minthogy pedig Dáciában a római polgárjoggal bírók száma Hadrianus korában még kevés volt, bőkezűbben kellett azt adományoznia úgy neki, mint közvetlen utódainak. Innen az a sok Aelius, Antoninus, Aurelius nevű polgár, akiről fentebb volt szó.

Mindenesetre tény, hogy a légiók tisztjei – minden légióban jó esetben két tucat ember – régi római vagy teljesen elrómaiastott családból valók voltak; a többi 5-6000 tagja a légiónak a már jellemzett tarka összetételű lakosságból került ki. Az is bizonyos, hogy a légiók hivatalos nyelve a latin volt; sokkal kevésbé valószínű azonban az, hogy a szolgálati nyelv is az lett volna. A hivatalos vallás a császárkultusz, mellette Jupiter és Mars tisztelete. Azonban már a II. sz. dereka óta a két utóbbi háttérbe szorul a Mithras-kultusz mellett, amely pedig nem latin. Dáciában előbb egy, később két legio volt; a legio létszáma 5-6000 ember. Legfeljebb 12.000 embernek, akkora területen még akkor sem nagy sikere lett volna a művelődés átalakítása terén, ha azok mind egy kultúrájúak, őslatin eredetűek és nincs más feladatuk; holott láttuk, hogy éppen elég katonai feladat jutott osztályrészükül. A jelzett összetétel mellett azonban aligha lehetett nagyobb sikerük Dácia elrómaiastításában. mint a székelyudvarhelyi, marosvásárhelyi székely, illetőleg a gyulafehérvári román ezredeknek annak idején Bosznia és Hercegovina – elnémetesítésében. Vagy – hogy még pontosabb legyen az összehasonlítás: mint amilyen sikerük lett volna az anektált osztrák-magyar tartományok elnémetesítése terén az onnan sorozott u. n. bosnyák ezredeknek.

A légionáriusoknak a bennszülöttekkel való összeházasodását nagyon megnehezítette és ezzel kivételessé tette az, hogy a legionáriusok római polgárok voltak, a bennszülöttek – és éppen a dákok – nem. Az ilyen társadalmi (hát még jogi és rendi!) különbség még a XX. sz.-ban is nagy akadály a összeházasodásnak.

Ha nem becülhetjük sokra a légiók asszimiláló hatását, semmi szerepet sem tulajdoníthatunk e téren a segédcsoportoknak. Ezeknek csak parancsnokaik voltak római polgárok, ők maguk polgárjog nélküli alattvalók. A határon állomásoztak 500 vagy 1000 főből álló csapattestekben. Szülőhelyükről rendszeren messze vitték és gyakran cserélgették őket, hogy hűségükben annál jobban megbízhasanak. Dáciában valami 10 hispaniai,

kb. 6 britanniai, mintegy 4 germániai, legalább 10 galliai eredetű, de makedónokkal és bosporanusokkal felfrissített, 4 alpesvidéki, 8 pannóniai és balkáni, 10-nél több afrikai, valami 20 ázsiai segédcsoport fordult meg az idők folyamán. Ezek a római műveltségnek semmivel sem méltóbb képviselői, mint korunkban a különböző színes katonák az hangol és francia műveltségnek; asszimiláló hatásuk is legfeljebb annyi lehetett, vagy még kevesebb, hiszen kevésbé lakott területeken, a határon állomásoztak.

Kétségtelenül nagy szerepe lehetett volna e téren a kereskedelemnek. Azonban éppen román ember, jelenleg a bukaresti egyetemen az ókori történelem és archeológia tanára mutatta ki, hogy a kereskedők között elvétve ha akad itáliai.¹ Még jelentősebb ebből a szempontból az a megállapítása, hogy szervezeteik alakítása nem kereskedelmi, hanem nemzetiségi, illetőleg – ami egyébként körülbelül ugyanannyit jelent – vallási szempontok szerint történt.² Az ellatinosítás terén tehát aligha tettek szolgálatot. A római eszmének irodalmi utón vagy iskoláztatás által való terjesztéséről a bennszülöttek és bevándoroltak között, természetesen szó sem lehet.

Ámbár a fentebb elmondottak után körülbelül tisztában lehetünk az igazsággal, még egy lehetséges és könnyen megtévesztő ellenérvet kell vizsgálat alá vennünk: *azt a tényt, hogy Galliában és Hispániában csakugyan alakult ki neo-latin nép, az őslakosság és a rómaiság egybeolvadásából.*

Ezzel szemben igen egyszerű volna arra hivatkoznunk, hogy viszont sem Pannoniában, Noricumban, Rhaetiában, Germániában, sem Britanniában nem ment végbe ilyen folyamat. Azonban ne intézzük el ilyen egyszerűen a kérdést, mert hiszen pontosan megmondhatjuk az okot is.

Galliában az expanzivitás teljes erejében lévő római köztársaság dolgozott, valóban itáliai, régen elrómaiásodott polgárokból álló légiókkal és Caesar vezetése alatt, kinek egyéni céljai voltak a tartomány megszervezésével. Pár év alatt sikerült a politikai ellenállást megtörnie s az akkor már elvirágozott és hanyatló kelta műveltség természetesen olvadt bele a rómaiba, mely ekkor már göröggel telített. A talajt régóta előkészítették a tengerparti görög gyarmatok és a római provincia. A magát ekkorra már kiélt keltaság tehát a politikai függetlenség elvesztése után egész természetesen, mondhatni észrevétlenül hódolt meg a rómainak művelődés tekintetében is.

Hispániában két évszázadon át harcolt a római köztársaság, előbb a punokkal, később a bennszülöttekkel. Sertorius a polgárháborúk folyamán valóságos ellenbirodalmat alakított ottan, melynek kormányzásába éppen úgy bevonta az előkelő bennszülötteket, mint az általa alapított latin iskolába azok gyermekeit. Mégis kerekén 200 esztendőbe került a bennszülöttek ellenállásának teljes megtörése, s a rohamos ellatinosodás csak ekkor kezdődött.³

A beolvasztásnak a köztársaság korában igen hatásos eszköze volt a római polgárjog adományozása. Mert aránylag szűken mérték a tarto-

¹ Dr. Parvan, Vasile: Die Nationalität der Kaufleute im röm. Kaiserreiche. Breslau, 1919.

² I. m. 123. lap.

³ Ez a hispániai analógia különösen csábító, mert ott is, mint Dáciában, az őslakosság- fejlett kultúrával bírt és azt éppen olyan elszántan védte szabadságával együtt. De Dáciában nem volt annyi ideje Rómának, mint ott.

mányi bennszülött lakosságnak s aki megkapta, annak valóban értékes kiváltságot jelentett, valóságos jogemelést. Természetes, hogy az ilyen nagy kiváltsághoz jutott egyének és családok igyekeztek mindenben méltó római polgárokká lenni, s az elrómaiásodás egy-két nemzedék alatt az ilyeneknél tökéletesen végbe ment. Jó analógiául kínálkozik a magyar nemesség példája abból az időből, amikor még a nemesség adományozása nem volt egyszerű titulus sine vitulo.

Augustus óta ebben a tekintetben nagy változás történik, aminek magyarázata a köztársaság és az abszolút monarchia tartományi politikájának alapvető különbségében keresendő.

A köztársaság korában tudvalevőleg a tartományok praedia populi Romani, azaz a római államot képviselők szabad prédája. Ha tehát valaki bennszülött római polgárjogot kapott, egyfelől megszabadult a prédáltatástól, sőt – kellő alkalmazkodással -- maga is a zsákmánylók közé állhatott.

Ezzel szemben Augustus nem mondta ugyan, hogy „az állam én vagyok”, de gyakorolta azt az elvet, ami minden abszolút uralomnak egyedül nyújthat tartós alapot: nekem minden alattvalóm egyaránt kedves, rangra, fajra és vallásra való tekintet nélkül, ha az én uralmi és családi politikám érdekeit szolgálja. Ennek következtében gondoskodott róla, – még pedig nagyon erélyesen – hogy a tartományokban az önkényeskedések megszűnjenek s *mindenki* megkapja a maga igazát. Minthogy ennek következtében most már nem okvetlenül kellett római polgárnak lennie valakinek ahhoz, hogy a maga igazságát megtalálja; másfelől a római polgárjog sem volt elég jogcím az igazságtalanságok büntetlen elkövetésére, – világos, hogy bár szép és jó dolog volt római polgárnak lenni, mégsem volt meg a polgárjognak az a nagy varázsa, mint a köztársaság korában.

Akkor természetesnek tartották, hogy minden római polgár tud latinul. Claudius császárnak – Augustus harmadik utódának, aki 41-54-ig uralkodott – azonban már alapvetően kellett kimondania, hogy: „Non Romanum jure esse, qui sermonem eum nesciret.” Ez az idézet nálunk az utolsó félévszázadban nagyon gyakran szerepelt és ma is szerepel azokban az új „nemzeti” államokban, melyekben nagyon sok a nemzetiség, vagy amint ma mondják: nemzeti kisebbség. És Claudius korában is kétségtelenül ugyanazt jelentette, amit ma, hogy t. i. sokan, feltűnően sokan vannak az államnak olyan teljesjogú polgárai, akik az állam nyelvét nem tudják. Akkor is hiábavalónak bizonyult minden esetleg erőszakos beavatkozás, mert a folyamatot megállítani nem lehetett. Azoknál a dáciai polgárjogadományozásoknál, melyekről a nevekkel kapcsolatosan szóltunk, az volt a vezető gondolat, hogy a katonai sorozások eredménye megfelelő emberanyag legyen, nem pedig az állammelytudása. Aminthogy Caracalláról is azt jegyezték fel, hogy 217-ben a polgárjogot minden jogilag szabad alattvalójára terjesztette ki, nem pedig csak azokra, akik latinul tudtak.

A római császárság korában tehát a tartományi polgárság egyrésze nemcsak nem itáliai eredetű, hanem latinul sem okvetlenül tudott.

Hasonló folyamat állapítható meg a szellemi élet terén, melynek kezdete azonban jóval messzebbre, a köztársaság korába nyúlik vissza. Megnyilvánul elsősorban a már egyébként is teljesen elgörögösödött nemzeti istenekkel szemben való közönyössé válásban, továbbá az irodalomban; a művészet – mint tudjuk – Rómában sohasem volt nemzeti jellegű s majdnem pontosan ez mondható a tudományosságra.

Mindezek következtében a Kr. u. II. századra, mikor Dácia elrómaiá-

sítása esedékessé vált, a római szellem nemcsak expanzivitását veszítette el, hanem – a keresztyén és zsidó üldözésekben – már védekezni kénytelen s a végén is ő marad alól. Különösen áll ez a birodalom keleti felére, melynek nyugati határára esik Dácia. A Balkán északi fele a legkülönfélébb keleti művelődési hatások gyűjtőmedencéje a Kr. u. első három században s Dácia földje művelődési tekintetben ennek a területnek függvénye. A két terület múzeumi anyagának futólagos áttekintése cáfolhatatlan bizonyítékokat szolgáltat ehhez a megállapításhoz.

A történelmi, archaeologiai és jogi megvilágítás után kísérhetjük meg az összeolvadás kérdésének lélektani megvilágítását is.

A kontinuitás hívei úgy gondolják, hogy a már Trajanus által megkezdett elrómaiásítás igen rövid idő alatt latinná, kis Galliává tette Dáciát, ahol már az első, második nemzedék teljesen megtanult latinul, elsajátította a latin kultúrát, elhagyta ősei hitét, nyelvét, szokásait, hogy fenntartás nélkül behódoljon a rómainak. Annak a rómainak, mellyel másfélszáz esztendő – Caesar óta – készült a leszámolásra s amelyet egy emberöltővel elébb úgy megalázott, hogy Domitianus császárnak rendes évdíjjal kellett megvásárolnia a békét; annak a rómainak, mely Trajanus első háborújában: csak igen kis eredményt tudott elérni, óriási áldozatok árán! Mindentől eltekintve, lélektanilag is képtelen az ilyen feltevés.

Világos ezek után, hogy ezzel a felfogással lépten-nyomon ellenkező tényékkbe kell a szakembereknek botlaniok. A tények azt bizonyítják, hogy: Dácia római kori lakossága és ennek következtében műveltsége is, rendkívül tarka összetételű volt s benne nem a latin, hanem a keleti színek uralkodtak. Elébb ezeket kellett volna egységessé összeolvasztani, – mint az legegésőbb Itáliában, majd Galliában és Hispániában történt, – hogy aztán az itt maradt dákok is beleolvadjanak. A nagy munkához azonban Rómának akkor már nem volt ereje, de ideje sem. Mindössze az történt tehát, hogy a hivatalos nyelv és intézmények szálaival sokszínű bokrétává kötötte össze őket. Amikor a kapocs széttört, a virágfajták is szétestek. Nem keletkezett belőlük neo-latin nyelv és nép, mert ennek nem volt meg egyetlen feltétele sem.

A dáko-román kontinuitás elmélete ezzel – kivált miután megtette a maga politikai szolgálatait – az ábrándok kódébe foszlik. Zsíros parókiák verandáin és méheseiben ugyan még sokáig fognak álmodozni kis intelligenciájú pópák a „római” nagyságról, mely ime a feltámadás útján van. Hirdetni is fogják népüknek. A komolyabb nyugati nevelést kapott szakemberek azonban már is megtagadták a kizárólagos dáciai származás elméletét.

Az erdélyi származású Densusianu Ovid bukaresti filológus már 1902-ben azt vallotta, hogy a román nyelv a Balkán-félszigeten és Dáciában (ill. Erdélyben) *egyidőben* keletkezett.¹ Az egykor cernovici, ma kolozsvári román filológus, a szintén erdélyi származású Puscaru Sextil² szintén azt tanítja, hogy a mai román nyelv *két* helyen – a Duna alsó folyásától délre és északra – alakult ki. A két központban való egyidejű kialakulás elvét vallja újabb Írásaiban Iorga Nicolae is, aminthogy általában ez ma a román szakemberek többségének álláspontja. Ellenben – az összeolvadás időtartamának kitolásával – a kontinuitás elméletét szolgálja

¹ Historie de la langue roumaine. Paris, 1902.

² Zur Rekonstruktion des Urrumänischen. 1910.

Diculescu-nak a gepidákról szóló tanulmánya, mely azt igyekszik főleg nyelvészeti alapon bizonyítani, hogy a Dáciában kialakult román néppel és nyelvvel szemben a gepidáknak ugyanolyan szerepük volt, mint a frankoknak a francia, a longobardoknak az olasz nép és nyelv kialakulásában.¹ Bogrea V., a kolozsvári egyetem tanára szétszedi ennek az elméletnek etymologiai alapozását, kimutatva, hogy Diculescu valósággal a paródiáig pángermán.² Nyelvészeti okokból veti el az elméletet a már említett Densusianu Ovid,³ nyelvészeti és történeti okokból Iorga Nicolae.⁴ Az archeológusok azonban (Parvan, Andriesescu) nagyjában elfogadják az alaptételt s különös érdeműl tudják be, hogy mint erre a korra egyetlen biztos adatszolgáltató tudománynak, az archaeológiának eredményeit is tekintetbe veszi.⁵

Bizonyos ezek után, hogy a dákó-román kontinuitás elméletét belátható időn belül a román tudományosságnak is fenntartás nélkül meg kell tagadnia, ha az igazi tudományossággént való elismerésre igényt tart.

¹Diculescu C: Die Gépiden. I. köt. Leipzig, 1922.

²Anuarul Institutului de Istorie Nationala al Universitatii Cluj. II. 1923. évi. (megjelent Bucuresti, 1924.) 390-393. lapjain.

³Grai si suflet. Bucuresti, 1923.

⁴Majdnem kétségtelen azonban, hogy Iorga állásfoglalása csak időleges. Eltekintve az ő japszódikus elvi állásfoglalásaitól azért is, mert úgy látszik, nem ismeri az ő székelyelméletét, a Diculescu elméletével összekötő dr. Karácsonyi János-féle legújabb tanítást. Iorga szerint u. i. a székelyek elmagyarosodott románok; Karácsonyi szerint a székelyek gepida leszármazók; Diculescu szerint a románok szintén a gepidáknak köszönhetnek nagyon sok jelleget. Így nyújt Iorga odavetett politikai nyilatkozatának tudományos alapot a gepida-elmélet.

⁵NB. Az a módszer, ahogyan Diculescu az archaeológiai tényeket felhasználja, minden, csak éppen nem tudományos.

Debrecen nevének eredete.

Írta: NÉMETH GYULA.

Debrecen nevének régebbi magyarázataival Melich János foglalkozott a Magyar Nyelv VI. kötetében s kimutatta, hogy ezek főleg hangtani nehézségek miatt tudományosan értéktelenek. Melich e cikkében maga is próbálja magyarázni a nevet, feltételesen összeköttetésbe hozza a szláv *dibri* szóval, mely „mélyvölgy” és más hasonló jelentésekben fordul elő, de a szó végét megmagyarázni ő sem tudja s a kérdést voltaképpen nyitva hagyja.

A régebbi magyarázókkal szemben azt hiszem, hogy *Debrecen* nevének eredetét az Árpád-kori magyarországi törökség (kazárok, besenyők, úzok, kunok stb.) nyelvében kell keresnünk.

Ezt akarom ez alkalommal kifejteni.

Kiinduláspontul a név legrégibb alakját, a Várad Regestromban előforduló *Debrezun = Debreziin* alakot vesszük.

A *Debreziin* alak egy török *Dēbrēsīn* szó megfelelője, melynek jelentése: „mozogjon, éljen”. Erről a sajátos jelentésről mindjárt bővebben lesz szó, egyelőre foglalkozzunk a hangalakkal. Az alapszó egy „megmozdulni, mozogni, élni” jelentésű *debrä-* ige. Ez az ige az ujugurban *täbrä-*, a krimi, oszmánli és csagatáj nyelvjárásokban *täprä-* alakban van meg, az oszmánliban *däprä-* alakot találunk. Voltaképpen képzett szó; alapszava a *täp-* „rugni” ige, mely több török nyelvjárásban megvan, az oszmánliban és a csagatájban szókezdő *d-ea dāp-* alakban. Az ige egy másik származéka *dapsä-* „széttaposni, rátaposni” szintén szókezdő *d-t* mutat a csagatájban, a keletturkesztáni török nyelvben és a tarancsiban. A Codex Cumanicus gróf Kuun Géza-féle kiadásában *tepra-* alakban találjuk meg e szót, ez alak *teprä-nek* olvasandó, az első szótagban zárt, a másodikban nyílt e-vel.

A kazárok, úzok és besenyők nyelvét csak igen csekély mértékben ismerjük. Debrecen neve pedig e három török nyelvjárás valamelyikéből származik. A besenyők nyelvéről annyit sejtünk, hogy rokon a kunnal és az oszmánlival. Valószínű, hogy az úzok, sőt a kazárok nyelve is ebbe a csoportba tartozik. Az úzok nyelvére vonatkozólag a mi szempontunkból kiemelhetjük, hogy e nyelvben a *t* hang *d-ie* változott (pl. a *tävä* alakból *dävä* lett, KCsA. I., 39.). Mindezt tudva, a magyarországi Árpád-kori törökségben feltehetünk egy **debrä-* igét, melynek harmadik személyü imperativusa **dēbrēsīn*, a második szótagban is zárt é'-yel, mely az utolsó szótag i-jének hatása alatt keletkezett. (V. ö. Gombocz, Árpád-kori török személy-

neveink 23. 1.; a *-sin* [és nem *-sün*] alakú suffixum felvételére feljogosít bennünket a Codex Cumanicus.)

Ebből a török **Dēbrēsīn* alakból keletkezett a magyar *Dēbrēsziin* és *Dēbrēcīn* s a későbbi *Debrecen*, *Döbröcön*, *Debrecen*, a magyar nyelv hangtörvényeinek megfelelőleg.

Most áttérhetünk a név jelentésének vizsgálatára.

Láttuk, hogy eredeti jelentése „mozogjon, éljen”. Hogyan válhatott ez a szó helynévvé? Úgy, hogy először személynévvé vált s személynévből lett helynévvé. Tudjuk, hogy helyneveink jórésze eredetileg személynév volt. *Igmánd* neve például egy *Wigman* nevű úr emlékét őrzi, *B almáz* neve egy *Bolmaz* nevűét; *Karcag* nevében egy régi kun család neve maradt meg. Ilyen személynév eredetileg *Debrecen* is és pedig igen érdekes török személynév.

A török és az ezekkel nagyrésztben megegyező régi magyar tulajdonnevek jórésze a vallásban, a babonában gyökerezik. „Ezeknek a neveknek – írja Pais Dezső a Magyar Nyelv XVIII. kötetében (95. 1.) – olyanféle jelentőségük van, mint a varázsigéknek, a bűvös számoknak: hatóerővel bírnak a szellemekkel – gonoszokkal és jókkal-szemben”. Ilyen például a *Doysun*, egy régi török név (Kitáb-i Dede Korkud VII. fejezete), melynek jelentése: „szülessen meg”. Ezt a nevet olyan gyermek kapta, – még születése előtt – kinek megszületését nehezen várták.

„Egyes neveknek – az óvó neveknek – feladata az ember veszedelmére törő szellemeket elhárítani. Közöttük vannak olyanok, melyek az újszülöttnak a szülők előtt való értéktelenségét, nem szeretett voltát hangoztatják.” Ilyen óvó név az 1059-ben előforduló magyar *Szemét*, vagy a karakirgiz *Balogh* név, melynek jelentése: „piszok”. „A babonás óvónevek másik csoportja arra szolgál, hogy a megrontásra kész gonosz szellem elől elrejtse, letagadja az újszülöttet.” Ilyen régi magyar személynév a *Nemvaló*, *Nemvagy*, *Mavagg*; ez utóbbi azt fejezi ki, hogy az újszülött csak *ma van*, vagyis a mai napot úgysem éli túl. Egyes óvónevek úgy védelmezik az újszülöttet, hogy holtnak nyilvánítják. Ilyenek: „*Neméi*”, „*Halálai*”.

Török példát is idézhetünk. Bodrog megyében volt régen egy *Tepremez* nevű község, mely /tűnt oklevélből tudjuk, *Tepremez* nevű kun úrtól kapta a nevét. E névnek ugyanaz az alapszava, mint Debrecen nevének, tudniillik a török *täprä-* „megmozdulni” ige s a *täpräcmäz* jelentése: „nem mozduló”. Ezt Gombocz fejtette ki „Árpád-kori török személynéveink” c. dolgozatában. Ha már most e nevet közelebbről értelmezni akarjuk, „Nem élő”-nek kell értelmeznünk. Világos ez a *täprä-mäk* következő származékának jelentéséből: ujjgur *täbränik* „mozgó, élő lény, teremtmény”.

Másfajta óvó név a *Saiylmys*, azaz „Eladott”, mely azt jelzi, hogy a gyermek nem a szüleié, hanem már el van adva valakinek.

A Körösi Csorna-Archívumban (L, 321) írja egy Magyarországon tanult tatár ifjú, Zübeir Hamid: „Nureddin bég barátomnak a világháború alatt volt egy *Satylmys* „eladott” nevű, sinopei származású tisztiszolgája. Neki is feltűnt e furcsa név s érdeklődésére elmondta legénye, hogy heten voltak testvérek, de közülük hat meghalt s mikor ő született, mint hetedik, akkor szülei őt – a dzinektől való félelemből – egy derviskolostornak „eladták”, illetőleg felajánlották.”

Stein Aurél egyik útleírásában (Romvárosok. . .) szerepel egy *Szatip-Aldi* nevű kirgiz főnök. E név jelentése „vásárolta, vette”, esetleg

„vásárolták, vették”. E név is bizonyára az óvó nevek közé tartozik. Ugyancsak „vásárolt, vett” a jelentése annak a török *Almys* névnek is, mellyel a mi *Álmos* nevünket egyeztetik.

„Számtalan a név-misztika körébe tartozó jelenség az a hit, hogy a név mint jó omen van hivatva arra, hogy a gyermek jövő sorsát megszabja. Így támadnak a jellemfejlődés és sorsalakulás irányítását célzó nevek.”

Ilyen név például a középzásiai török *Onal* „légy egészséges, légy szerencsés”. (Karutz, Unter Kirgisen und Turkmenen, Ullstein, 86. 1.)

Ilyen név továbbá az *Ölmáz*, „nem hal meg” (Nyelvtud. Közl. XLVI, 132), vagy a *Jasar*, azaz „él” vagy „élő” személynév.

Ide tartoznak végül azok a török nevek, melyeknek alapszava a *tur-* vagy *dur-* ige, melynek jelentése „állni, megállni, maradni”, továbbá azok, melyek a *to%ta-* „megállni, megmaradni” igéből származnak. Ide tartozó igen gyakori török név a *Tursun*, vagy *Dursun*. Jelentése: „álljon meg, maradjon meg”. Ilyen azután a *Tortasun*, mely szintén azt jelenti „álljon meg, maradjon meg”. Az ilyen nevekben lévő felszólítás második személyű is lehet, mint ezt a *Toxla*, azaz „állj meg, maradj meg” név bizonyítja.

Hogy ezek a nevek voltaképpen nem azt jelentik, hogy „álljon meg”, vagy „állj meg”, hanem azt, hogy „maradjon meg” vagy „maradj meg”, azt világosan bizonyítja Vámbérynek egy feljegyzése, ki „Bochara története” c. műve egyik jegyzetében (német kiadás I. 195) elbeszéli, hogy középzásiai útja alkalmával tanuja volt annak, hogy egy vallásos ember *Toxia* nevű fiát a mohammedánabbul hangzó arab *Báqí* névre keresztelte át; a *Báqí* jelentése ugyanis „állandó, maradandó, örök”.

Ugyanezen igék más származékai is szerepelnek személynév gyanánt, így a *Turmys* és *Toxtamys*, továbbá a *Turdy* (== „megmaradt”; az utóbbi *verbum finitum*).

Az itt vázolt jelentéstani csoportba nem nehéz beállítani a török *Dährésin* nevet. E név tehát ugyanabból a szóból származik, mint a *Tepremez*, azaz „nem élő” s ugyanolyan nyelvtani alak, mint a *Dursun* „maradjon meg”. A *Dährésin* jelentése „mozogjon, éljen” s ezt a nevet, mint jójelentésű nevet kapta gyermekkorában Debrecen török ura, vagy inkább alapítója.

Végül felvethetjük még azt a kérdést, hogy településtörténeti szempontból valószínű-e Debrecen nevének török eredete.

Debrecennek és Debrecen vidékének ősi településtörténetét még nem ismerjük teljes részletességgel, de az e területen fellépő török eredetű helynevek világosan mutatják, hogy Debrecen környékén erős török település folyt az Árpád-korban.

Ilyen török eredetű helynevek Debrecen szomszédságában *Böszörmény* és *Balmaz*. (Az előbbire vonatkozólag 1. az Etymologiai Szótár cikkét, az utóbbira: Gombocz, Árpád-kori török személynéveink, 28. 1.)

Debrecen nevének török eredete tehát településtörténeti szempontból is valószínű.

A Halotti Beszéd hangtana.

Írta: SZINNYEI JÓZSEF.

Innen-onnan négy évtizede lesz annak, hogy a Halotti Beszéddel és a vele kapcsolatos kérdésekkel foglalkozom. Egyéb tanulmányaim közben visszavisszatértem rájuk. E kérdések megfejtésében MELICH Jánosnak és GOMBOCZ ZoLTÁNNak is része van, mégpedig jelentékeny része, és az ő vizsgálódásaik eredményei hozzájárultak az én régibb fölfogásom módosításához. Most tanulmányaim annyira-mennyire nyugvópontra jutottak, azért elérkezettnek látom annak az idejét, hogy az elért hangtörténeti eredményeket összefoglaljam.

L Hangjelölés.

A HB. hangjelölését a következő két táblázat mutatja

Betű	Hang	P é l d á k
v	u	ozve
	ü	tumetice
	ú	vr
	ű	gimilce tvl, isten tvl
	ü	ordonia, bordug, uolov, iov, chomuv
	ű	mie, tiv, iv, keseruv
w, uv	u	wl
	ü	w, wt, gimils tvl, wv
e	e	ember, feleym, testet, mente, elnie
	ě	evce, ember, peter, nemenec, mend
	ê	peter
	é	elnie, erette, evce, rezet, testet, feze
i	î	isten, igg, mie, gimils-, milost, ki
	í	scegin, ilezie
	î	foianec, helhezic, ilezie
y	i v. î	ysa, bratym, feleym
	î	eneyc
eu	ô	eleut
ev	ô	levn, felevl, timnucebelevl

2.

Betű	Hang	P é l d á k
b	b	bvdug, bratym, iovben
c	k	muncas, isemucut, uromchuz, kie
	c	timnucebelevl
	cs	gimilcictul, gimilce tvl

Betű	Hang	P é l d á k
<i>ch</i>	<i>χ</i>	<i>chomuv, choltat, achsein, mulchotia</i>
	<i>?χχ</i>	<i>zoboducha</i>
	<i>k¹</i>	<i>turchucat, iochtotnia, michael, archangelt</i>
<i>d</i>	<i>d</i>	<i>munda, emdul, seged, mend</i>
<i>f</i>	<i>f</i>	<i>feleym, fa, feledeve, feze</i>
<i>g</i>	<i>g</i>	<i>mige, engede, horoguvec, urdung</i>
	<i>gy</i>	<i>ge, gimils-, legeneç, kegiggen, igg ovga, vogmuc, oggun, hug</i>
<i>h</i>	<i>h</i>	<i>halalnec, holz, hotolm, helhezie</i>
	<i>?χ</i>	<i>uromchuz</i>
		[gemináció jele]: <i>zumtuchel, szumtuchel</i>
<i>i</i>	<i>j</i>	<i>iarov, iorgossun, iochtotnia, iov</i>
<i>k</i>	<i>k</i>	<i>ketnie, kic, kinec, neki, lilki ert</i>
<i>l</i>	<i>l</i>	<i>latiatuc, feleym, milostben, felevl</i>
	<i>ly</i>	<i>wl, helhezie</i>
<i>m</i>	<i>m</i>	<i>mend, miv, nemeneç, vogmuc, num</i>
<i>n</i>	<i>n</i>	<i>nopun, neki, mend, munda, levn</i>
	<i>η</i>	<i>muncas, engede, urdung</i>
	<i>ny</i>	<i>nugulmabeli</i>
<i>nh</i>	<i>ny</i>	<i>munhi</i>
<i>ny</i>	<i>ny</i>	<i>menyi</i>
<i>p</i>	<i>p</i>	<i>pur, puculnec, nopun, birsagnop</i>
<i>r</i>	<i>r</i>	<i>rezet, urot, vermut, ember</i>
<i>s</i>	<i>s</i>	<i>isemucut, testet, muncas, vezesse</i>
	<i>cs</i>	<i>paradisum-, gimils-, bulsassa, keassatuc</i>
	<i>sz</i>	<i>milostben</i>
	<i>zs</i>	<i>ysaac</i>

¹ L. MELICH, SzLJöv. I., 226; NyK. XLIV, 342.

Betű	Hang	P é l d á k
sc	sz	scerelmes, scegin, scine, achscin
	cs	bulscassa
sz	sz	szumtuchel, szentucut, szentii
t	t	tiv, terumteve, utot, odutta
ti	ty	zocoztia
	tly	latiatuc, mulchotia, tumetive
u	v	uogmuc, uolov, uimaggonoc, hadlawa
v	v	vilag, vezesse, eleve, intetvinec
w	v	wimagguc
z	z	hazoa, vize, oz, ez
	sz	zumtuchel, zocoztia, rezet, holz

Betű fölötti vonás = m: nu, paradisc*.

II. Magánhangzók.

1. HANGÁLLOMÁNY. – A régi vokalizmusból megvan még:

a) Az illabiális *à* hang (*a* betűvel jelölve), mégpedig: *a*) jövevény-szavakban, amelyeknek *ä*-ja megmaradt: *paradisumut, paradisumben, paradisu, achscin, abraam, michael, archangel, angelcut* (? *adamut, ? hratym*, v. ö. EtSz.); – *β*) *á*-ból rövidült szóvégi *á*, pl. *la, odutta, vola, zocoztia, mulchotia, ovdonia, ivtua*; – *γ*) *á*-hangzós szótag előtt *o*-ból fejlődött *á*: *halalnec* (kétszer), *halalaal, halalut* (kétszer) [v. ö. *holz*] *choltai*], *hadlawa* és talán *latiatuc* (kétszer); – *ó*) az *e*-nek illeszkedés útján létrejött párja: *halalaal*, amely talán a megelőző *á* hatása alatt maradt meg (v. ö. *syrolmol, bubi ~ ualallal, kyzassal, halállal, kynaal, fyaal* ÓMS.);¹

b) Az *o*, amely később *α*-vá fejlődött, pl. *a*) *chomuv, uolov, uola, vogmuc, holz; zoboducha*; – *β*) [nyílt *e*-nek megfelelő *á*-ból fejlődött *o*], pl. *hotolm, mulchotia* (~ későbbi, ill. egykorú *-hot* és *-elm*), *zocoztia, kinzotv, iochotnia* (~ egykorú és későbbi *-oszt, -et, -tot*)? A palatális alakok nyílt *e*-jéből, amelyről NyK. XLIV, 116 kimutattam, hogy eredeti (vagyis nem *e*'-ből fejlődött), azt kell következtetnünk, hogy szabályos veláris megfelelője *à* volt, s az *o* ebből fejlődött. (A *hotolm* szó első tagjának magánhangzójára a *-chot* képzőből következtetünk.)

c) Az *u*, amelynek *o* a későbbi fejleménye, pl. *pur, munda, nopun, hug, puculnec., muganec* (v. ö. *mogomnoic* ÓMS.).

¹ Az *ä*-nak egykori általános megvoltára nézve 1. két értekezésemet: Nyr. XXIV, 145; NyK. XLII, 1;ay) alatti *á*-ra nézve 1. GOMBOCZ Z. értekezését ebben az emlékkönyvben.

² Az *á > o* hangváltásáról MELICH: NyK. XXXV, 113; SZINNYEI: MNyv. XXI, 62.

d) Az *i*, amelyből később egyrészt *ë*, másrészt *il* lett, pl. *gimils-*, *mige*, *lelke ert*, *cuzicun*.

e) Az *ü*, a későbbi *ö* előzője, pl. *zumtuchel*, *szumtuchel*, *vermut*, *cuzicxm*.

f) Nyilván az *ê* hang is (noha az *é*-től nincs megkülönböztetve) ebben a szóban: *peter* < lat. *Petrus* (elvonás útján).¹ A vulg. latinságban u. i. a név első szótagjának *e* volt a magánhangzója. Később is előfordul nyílt *e*-vel: *peter* Münch K. 88, 103 (háromszor), 163 (hatszor), 214 (háromszor), 215 (négyszer) stb., s a Palócság egy részében ma is *Péter* (Nyr. XXI, 217).

g) Néhány kettőshangzó, mégpedig: *v*) olyan, amely később hosszú magánhangzóra fejlődött, nevezetesen: 1. *ou*: *uoioy*, *iarov*, *iov*; *bovdug*, *ovdonia*, *onga* (> *bádog*, *ód*- > *boldog*, *old*-); – 2. *%iu*: *chomiiv*; – 3. *iii*: *keserw*; – 4. *ëi*: *eneyc* (1. alább *emdul*); – *β*) *iü*, amelynek felhangzója nyomtalanul veszett el: *miv*, *iiv*, *iv*.²

Az *embul* szó *m*-je (amint Nyr. XXXII, 485 kimutattam) másolási hiba *m* helyett. Tehát helyreigazítva: *embuí*, olv. *eindül*. Az *ëv*- *-^ ei*-tőváltakozás olyan, mint *sava*, ~ sotalan NySz., MTsz., *óvm--ójm* (*oyni*, meg-djták, *ojd* NySz.), *év* ,*ηox'* (*evnec* Jókai-kód. 74, *ewmek* WinklK. 101, *ewzac* .*aquilo*' Serm. Dom. II, 483, *e?miariw*, *eivywánv*, .*noctua*' u. o. 543) *éj*. – Az *ëi*-től *é*- lett (észen, eszik, eszed, észnek, eszem, étet NySz., ét. .*etet*; méreggel *etet*, mérgez' MTsz.) – Nem az *ëind*- fejleménye a későbbiekben-, *eiend*-. *eyend*- (kódexekben: NyK. XLII, 213).

Nincsen még a HB.-ben: *α*) *a* hang; ez (az *o*-betűs adatokat föl-váltó *a*-betűsekből következtetve), úgy látszik, csak a XIII. század második felében fejlődött ki, vagy talán helyesebb, ha azt mondjuk, hogy abban a korban kezdett terjedni; a HB.-ben nincsen egy olyan *o* vagy *a* betű sem, amelyről teljes joggal tehetnők föl, hogy *a* hangnak a jele; – *b*) *ö* hang, ámbár oklevelekbeli biztos adataink már a XIII. század második tizedéből vannak rá (*Nomuolou* 1211, *orduksara* 1075/1217);³ meglehetően már korábban is (mint *ü-ből* vagy *e'-ből* fejlődött hang ezeknek a betűivel, *w*-val, *v*-*e* vagy *e*-vel írva),⁴ de a HB.-nek semelyik *u*, *v* vagy *e* betűjéről sem lehet bebizonyítani, hogy *ö* hangnak a jele.

Van azonban már *ö* hang, nem *ëi* kettőshangzóból, hanem *é*-ből fejlődött: *levn*. *belevl*, *felevl*, *eleut* (v. *ö*. *lén*, *beiéi*, *felél*, *elélt* NySz., EtSz., amelyek jóval későbbi nyelvemlékekben fordulnak ugyan elő és esetleg visszafejlődtek [*é* > *ö* > *éj* is lehetnek, de elemeikre való tekintettel föl kell tennünk, hogy az *d*-s alakokat *é*-vel valók előzték meg].⁵

Az, hogy az *ö* hang az *ëi* kettőshangzó betűivel van írva, arra vall, hogy a HB. korában (más nyelvterületen) már ebből a kettőshangzóból fejlődött *d* is volt. *

Nem lehetetlen, hogy már *ö* hang is volt, de nem *ou* kettőshangzóból, hanem *ú*-ból fejlődött *d*.⁵ Ilyennek tarthatjuk a rejtelmes *tilutoa*, *mundoa*

¹L. MBLICH: MNyv. X, 249.

²L. SZINNYEI: NyK. XLV, 290.

³SZINNYEI: NyK. XLIII, 118, 122; MELICII: MNyv. XIII, 2.

⁴SZINNYEI: MNyv. XIII, 65.

⁵Az ablativusokra nézve I. SZINNYEI: NyK. XXXV, 439, 449; SUS. Aik. XXIII., 5; MNyv. VIII, 289; – *lén* < *lëin; – legföllebb az *eleut* szónak *elciit* hangzását lehetne vitatni, korábbi *elevü-t alakot téve föl (de v. *ö*. *elenni humuk* ,előhomok' 1055).

⁶Az *ou* > *o* hangfejlődésnek Uegalább szó végén) oklevelekben már a XII. század második felében vannak nyomai (*zamto* 1157-58 táján, *abazö*, *haio* 1181, *aldo cut* 1193, I. NyK. XXXIV, 139; MNyv. XIX, 82). A HB.-ben azonban, mint fönnebb láttuk, még a kettőshangzós állapot van meg.

és *hazoa* alakoknak *o* betűvel irt hangját. Ezek az alakok sokat foglalkoztattak minket nyelvészeket, de teljesen kielégítő magyarázatuk mai napig sincsen. Bármily merész is, mégis legvalószínűbb MELICH-nek az a föltevése, hogy itt *á* > *ó* változással van dolgunk.¹ Ilyenre nincs ugyan kétségtelen adatunk (mert a MELICH-ét sem fogadhatjuk el kétségteleneknek), de hiszen a HB.-ben más olyan nyelvi jelenségek is vannak, amelyek sehol másutt nem ioidúlnak elő (*vogmuc*, *isemucut*, *hadlailia*, *feledeve*, *veteve*, *feze*, *iorgossun*, *birsagnop*, *unuttei*, *iochtot*- stb.). Az *á*>*ó* változás az én nézetem szerint egyrészt az *à* > *o*, másrészt az *é* > *ö* hangfejlődés megfelelője lehet, azért a szóbanforgó alakokat talán így olvashatjuk: *tilutóa*, *mundóa*, *házód*.

2. IDŐMÉRTÉK. – A magánhangzók hosszúsága nincsen megjelölve (az *ysaac* névbeli betűkettőzés, amely oklevelekben is előfordul,² a Vulgatából van átvéve). Azonban a legtöbb esetben a jelöletlenség ellenére sem kétséges, hogy a magánhangzó rövid-e vagy hosszú. A szókezdők és a szóbelseiek közül az időmértéke csak egynéhány olyannak bizonytalan, amely korábban vagy később megnyúlt vagy megrövidült, nevezetesen: *à* vagy *á*: *adamut*, *bratym* (1. EtSz.). *l&tiatuc* (v. ö. *Lotomas* *Latamas*, 'Látomás' XIII. szd.: VReg., OklSz.), *charmud* (v. ö. *harmad*, *harminc*) | *ě* vagy *é*: *legenec* | *e* vagy *é*: *neki* | *i* vagy *í*: *bratym*, *kinzotviatvl*, *szentii*, *feleym* (kettőshangzóból); *intetv'mec* (az első szótagbelire nézve v. ö. *entez* NySz., olv. *éntéz*), *ildehávl* (kettőshangzóból való többesjel -f- kettőshangzóból való személyrag). Hogy a megnyúlás vagy a megrövidülés végbement-e már vagy sem, azt nem áll módunkban megállapítani. – Bizonytalan még az ismeretlen eredetű és másutt elő nem forduló *y sa* szó kezdőhangjának időmértéke is.

A szóvégi *á*-nak és *á*-nek megrövidülése s az így előállott *è*'-nek *e*-vé változása (mint NyK. XLIII, 124 kimutattam) már régebben megtörtént, tehát a *fa*, *odutta*, *vize*, *scme-félék* szóvégi *a*, ill. *e* betűjét *á*-nak, ill. *e*-nek kell olvasnunk. Csak háromra nézve lehet kétségünk; ezek:

a) *-bele* (*vilagbele*, *uruzagbele*), olv. *-bele* v. *-belé*? A rövidség mellett az *szól*, hogy *ce*) a határozószó raggá vált és így gyengébb nyomatékú hangtani helyzetbe került; *β*) két más lativus-ragnak (*-nec* és *-chuz*, *-huz*) már nemcsak megrövidült, hanem azután el is veszett a véghangzója,

b) *mige zocoztia*, olv. *mige* v. *migé*? A hangtani helyzet az *é*-vel olvasás mellett *szól*,³ de az sem lehetetlen, hogy az enklizisben *mi*[^]*e*-vé rövidült alak a proklizisben is kiszorította a *migé*-t.

c) *eleve*; 'kezdetben'; azonos a későbbben előforduló *elévé*, *elövé* .prae-; primitus, antiquitus, prius' (írva kódexekben: *eleve*, *eloive*, később nyomtatványokban: *elévé* és *elövé* NySz.) szóval, tehát eredetileg =*é*-ragos lativus; de a fönnebbiek szerint ez a lativusi =*é* is megrövidülhetett és nyíltabbá válhatott már, annál is inkább, minthogy a szó jelentésénél fogva el volt szigetelődve az azonos-végű világos lativusoktól.

A szóvégi *á*-val és *é*-vel minden valószínűség szerint egy időben rövidült meg a szóvégi *í* is, tehát rövidnek vehetjük a következők véghangját: *menyi*, *neki*, *mnnhi*, *szentii*, *unuttei*, *nugulmabeli* (v. ö. fönnebb *-bele*). – Alkalmassint szóvégi, tehát rövid volt a *lilki ert-heli i* is. Nem azért, hogy az *-ért* külön van írva, éppen úgy, mint ebben: *lelic ert*,

¹ MNyv. IX, 398.

² L. MELICH, Szl Jöv. I, 49, 175.

³ L. MELICH: MNyv. VI, 154.

mert az egybe- vagy külön-írás magában lényegtelen; de számba kell venni azt, hogy a *lelic ert-hen* a *k* hang *c* betűvel van írva. Ez a hangjelölés szó végén általános; szó belsejében csakis *a* és *u* betű meg mássalhangzó előtt fordul elő, ellenben *e* és *i* előtt nem (ezek előtt *k* van). Ez arra mutat, hogy a HB. írója a *lelic ert-et* két külön szónak érezte s így minden bizonnyal a *Miki ert-et* is, vagyis az *-ért* neki még nem rag volt, hanem névutó. Ezért sorozhatjuk a szóbanforgó *i-t* a szóvégiek közé. (A rövidség valószínűsége vagy lehetősége ellen nem szabad azzal érvelni, hogy egyik-másik esetben a hosszúság még később is megvan, pl. *elévé, meni* NySz. [v. ö. *annyi* EtSz.]. – Ez módszerbeli hiba volna.)

3. MAGÁNHANGZÓ MEGVOLTÁSA ÉS ELVESZTE. – a) Megmaradt magánhangzó van a következőkben: *halaiul, rezet, uruzag-, odutta, méret, isemucut, vogmuc, uogmuc, uimaggomuc, horogvec, tilutoa, kebeleben; mige.*

b) Hiányzik egy megvolt magánhangzó: *zumtuchel, szumtuchel* (v. ö. *bennetuc*), *vogmuc, uogmuc* (v. ö. *uimaggomuc*), *uromc, uromchuz* (v. ö. *isemucut*), *Miki ert* (v. ö. *lelic ert*), *tiluvt* (olv. *tilvut*, v. ö. *tilutoa* és *tilovec* NádK. 155, *tyloeek* WinklK. 144), *angelcid* (v. ö. *szentucut*), *lelic ert, Miki ert* (v. ö. *méret*); – egybeolvadás: *méret* (v. ö. *m'ic, menyi* és *ert*): – egybeolvadás vagy haplológia: *intetvinec, ildetuitvl* (v. ö. *szentüi*).

A ragtalan alakok végén tövéghangzók nincsenek: *pur, oz, hotolm, világ, isten* stb. (*munhi-nek i-je* képző). Ebben a korban összefüggő beszédben talán már sehol sem ejtettek tövéghangzót az alanyesetben.

4. NYÍLTÁG ÉS ZÁRTSÁG. – Ahhoz, amit fennebb (1.) megállapítottam, még a következőket kell hozzátennem:

Az *e* és az *ē* közötti különbség a rokon nyelvek tanúsága szerint finnugor alapnyelvbéli kétféleségnek maradványa. Hogy a HB. korában már lett volna olyan nyelvterület, amelyen az *e* hang általában *e*-vé fejlődött, annak föltevésére nincsen semmi okunk. A ragok és a képzők hangrendi párhuzama arra mutat, hogy ez a hangváltozás, amely a mai magyarság egyhatod részének nyelvében van meg, csak újabb korban ment végbe.² Ennélfogva a rövid hangot jelölő *e* betűket a HB.-ben általában úgy kell olvasnunk, ahogy az *e*-ző nyelvjárást beszélők olvassák, vagyis pl. ezeket: *evac, nemenece, ember, érette* így: *evek, nemének, ember, érette*. – A nyelvtörténet tanúsága szerint *ē* van ezekben is: *menyi, mend, archangelt, angelcut* (v. ö. *angol- KTSz. 12., 17., 29. sor*), *kelnie, keassatuc*.

Csupán az *ez* névmás magánhangzójának minősége kétséges. A távolabbi és a közelebbre mutató névmás alakjai között hangrendi párhuzamosság van: *az: ott, onnan, odaiuly* (wl HB.; *wly* NySz., *uján, ullan* MTsz.), *oly: úgy ~ ez: ett, éppen, éde* MTsz. (*ett, éppen, ede* NySz.) [*itt, innen, ide*]: *ily, ély* (*ely* NySz., *éjen, éilen* MTsz.): *így*. Ebből azt lehet következtetni, hogy a HÉ.-béli *oz-n&k* megfelelője *ēz* volt, s a nyílt *e*-vel való alak későbbi fejlemény.³ Mégis számba kell itt vennünk valamit, t. i. azt, hogy a névmásnak *ö*-vel való változata nem fordul elő. Ennek talán az az oka, hogy a névmás magánhangzója mégsem *ē* volt. Lehetséges u. i., hogy az *oz-nak* *o*-ja *a*-ból fejlődött, s akkor a közelebbre mutató névmás nem *ēz*, hanem *ez* volt. Meg kell tehát engednünk a HB.-béli *ee*-nek a mai kiejtés szerinti olvasását is.

¹ V. ö. *foianec, halalnec, puculnec, nemenece, kineo*, de: *muga nec*; egybeírva: *uimadsagnemica*, de kettészakítva: *horogu vec*, sőt kétbetűs szavak betűi között is találunk a rendesnél nagyobb közt: *i v, E * (nem is szólva a legelső szónak utólag odafestett vörös Z-jéről, amely jó távolacska talált esni a második betűtől.)

² L. SIMONYI: Nyr. XVI, 356.

³ Az első szótagbeli szórványos *ē>e* hangváltozásról szóltam NyK. XLIV, 116.

5. VÁLTAKOZÁSOK. – Tőszavakban: *halai-* (ötször) - *holz, choltat*; - *élnie* ~ *ilezie*; - *lelic ert- lilki ert*; - *b)* ragokban: *világhete, uruzagbele* ~ *nugulmabeli*; - *nemenec, kegilmec, bunet, testet* stb. ~ *luki ert*.

A későbbi *e* ~ *ö*-nek háromféle előzője van: *a)* *i*: *gimils-, gimilc-* (halszor), *ig, \gg, mige, lelic, liiki, timnuc-, cuzicun*; - *b)* *ü*: *zumtuchel, szumtuchel, terumteve* (kétszer), *num (nu)* (háromszor), *urdung, munhi, tumetivc, timnuc-, cuzicun; isemucut, emdul, vermut, szentucut, bennetuc*; - *c)* *ë*: *menyi, eleve, mend* (tízszert), *eneyc, evec* (háromszor), *nemenec, ember* (kétszer), *kegilm-* (kétszer), *kegiggen, peter, ketnie, scegin, kebeleben, legenecc* (ha az első szótag magánhangzója rövid); *érette, méret, helhezie*. (Hasonló elegység [i- -ü (ö) ~ ë] van az OMS-ban s a KT-ben és szalagjaiban.)

6. HANGKEND ÉS ILLESZKEDÉS. – Eredetibb hangállapot van még a következő tőszavakban: *a)* egynemű hangokkal: *iochtot- (> iktat), iorgossun* (v. ö. irdalom); - *b)* illeszkedés nélkül: *angel-, archangel-, milost-* (< szl. *andel, arkandel, milost*), *achscin* (< oszét *a%sin* „königin, herrin”). – Talán a *homus* „hamis” szóban is eredetibb hangállapot van, de az is lehetséges, hogy **homis-ból* való.¹

Meg van romolva a hangrend a *keassatuc* (< **kájálsátuk*) szóban.²

A formánsok közül a régiek illeszkedése már megtörtént, pl. *terumteve: hacllaua; engede: munda* (csupán *horoguvec*, éppúgy mint még most is, illeszkedés nélkül); - *hazoa.*; - *bunet: choltat; élnie: ovdonia; cuzicun: uimadsaguc*; - *vezesse: bidscassa*; - *legenecc: uimaggonoc*. - Kétségtelen dolog, hogy a *-muc, -tue* és *-ive (-uc)* személyragok (pl. *isemuc-: vogmuc: bennetuc: latiatuc; tumetive: vimagguc*) magánhangzója is kétféle, azaz egyrészt *ü*, másrészt *u* volt, noha palatális- vagy veláris- volta nincs megkülönböztetve.

Az újabb formánsok közül már illeszkedett a *-ség* képző és a *-vei* rag: *uimadsag-, birsag-, uruzag-: halalaa*.

Nem illeszkedett a *-ben, -bele (-béli)* és a *-nec* rag: *milostben, paradisumben, iovben; világhete, uruzaghele, nugulmabeli; halalnec, muganec, foianec, puculnec*.

Csak palatális szóhoz függesztve fordul elő a *-belevl* rag (*timnuce-belevl*), de kétségtelen, hogy úgy mint *-ben* és *-bele (-béli)*, ez sem illeszkedett.

Hogy a *-tül* rag (irva: *-tül, -tvl* és *-tívl*) illeszkedett-e vagy sem, azt nem lehet eldönteni. Egyszer fordul elő veláris szóhoz függesztve: *kinzotvialwl*. A *-tül* olvasás mellett talán azt lehetne fölhozni, hogy *w-vel* csak egyszer van veláris magánhangzó jelölve (*wl*) és egyszer *v* hang (*Wimagguc*), ellenben a *w (uv)* tizenöt esetben *ü* hangnak a jele; a tizenhatodik a szóbanforgó *-tívl* volna. (A palatális szóhoz függesztett *-tül* rag két esetben *w*-vel, három esetben *v-vel* és egyben *tt*-val van írva.) A betűknél mindenesetre többet nyom a latban az, hogy az újabb ragok közül még csak a *-vel-X* találjuk kétségtelenül illeszkedve; ez a *-tül* olvasás javára billenti le a mérleget.

Csak veláris szóhoz csatolva találjuk a *-chot* képzőt (*midehotia*) és a *-chuz, -huz* ragot (*ozchuz, uromehuz*). Hogy tehát ezek illeszkedtek-e már vagy sem, azt nem tudhatjuk. (Az utóbbinak illeszkedése vagy nem-illeszkedése akkor is kétséges volna, ha palatális szóhoz függesztve is előfordulna, mert akkor is *u, v* vagy *w* betűvel volna írva.)

¹ V. ö. **Moris* (Μορήσις KONST. PORPH., *Morisius* Morus ANON.), *Baluanis, Baluanis, Saris, Horoqis, Joannis* . *-us* (JAKUBOVICH: MNyV. XIX, 97; XX, 19; MELICH: MNyKéz. I₆, 53, 62).¹

² L. SZINNYEI: MNyV. XVIII, 147.

III. Mássalhangzók.

1. HANGÁLLOMÁNY. – *Ah* hang mellett megvan még az előzője, a χ (írva: *eh* és egy kétes esetben: *h*) ezekben: *chomuv*, *choltat* (de: *halai-* [ötször] és *holz*), *charmíd*; *mulchotia* (de: *hotolm*), *ozchuz* (γ. ö. *uromehuz*, olv. *uromk%auz* v. *uromkhuz?*), *achscin*, *zoboducha**

2. IDŐMÉRTÉK. – Az egybetűs rövid mássalhangzóknek megfelelő gemináció minden biztos esetben meg van jelölve. Rendes jelölése a betű megkettőzése: *wimagguc*, *vimagguc* (kétszer), *uimagguc*, *uimaggomuc*, *uimaggonoc*, *oggun*, *kegiggen*; *igg ember*; *iorgossun*, *vezesse*, *bulsassa*, *hulscassa*; *odutta*, *ereile*, *unuttei*; *keassatuc*: – a *k* hang geminált volta a *c* betű után tett *h* betűvel van megjelölve: *zumtuchel*, *szumtuchel*

Ebből a jelölésbeli pontosságból azt lehet következtetni, hogy amely magánhangzók közötti egybetűs mássalhangzónak a betűje nincsen megkettőzve, az nem geminált, hanem rövid, tehát *eneyc* rövid *n*-nel olvassandó. Ugyanerre a jelölésbeli pontosságra támaszkodva föltehetjük, hogy az *ovga* szó *gy-je* rövid volt, tehát hogy eső kettőshangzó után abban a korban sem ejtettek geminált mássalhangzót (v. ö. **od-iun* > *oggyun* [írva: *oggun*], ellenben **öid-iá*>*ougyà* [írva: *ovga*]).¹

Kétbetűs mássalhangzó, amelynek rövid vagy geminált volta kérdés tárgya lehet, három van: *ty* (írva: *ti*), *%* (írva: *eh*) és *ny* (írva: *ny* és *nh*).

A *ti-vel* jelölt hang időmértékének kérdését egy másik kérdés előzi meg, t. i. az, hogy *ti* nem *t-j* (o: *t-i*)-*t* jelöl-e. A *ti* jelölés u. i. négy esetben fordul elő, mind a négyben í-végű tőszó és *j* (v: *i*)-kezdetű formáns határán (pl. *zocoztia*). A kérdést az dönti el, hogy a *d-j* (o: *d-i*) hangkapcsolat már *gy-vé* és *ggy-vé* fejlődött, mint az *ovga* és az *oggun* stb. (1. fönnebb) írás kétségbevonhatatlanul bizonyítja. Ebből azt kell következtetnünk, hogy a *t-j* (v: *t-i*) hangkapcsolatból is minden bizonnyal már *ty* és *tty* lett.² És ezzel el van döntve az időmérték kérdése is. Ha az *ovga* szóban rövid, az *oggun*, *kegiggen-iélékben* pedig geminált volt a *gy* hang, akkor *zocoztia* így hangzott: *szokosztjá*, ellenben a *laūtatuc*, *mulchoūa*, *tumetwc* szavakban *tty-t* kell olvasnunk, tehát: *lattyátuk* v. *lattyátuk*, *mūlchottya*, *tūmettyük*.

A *zoboducha-féle* imperativusok χ hangja valamikor hosszú (geminált) volt (**-xt̥>*-xt̥*),³ de később megrövidült. Hogy mely nyelvterületeken mikor tájban történt meg a megrövidülés, azt nem tudhatjuk. Lehet, hogy a HB. írója már így ejtette a szót: *szobodulà*. De ha tekintetbe vesszük, hogy a kétbetűs mássalhangzók geminációját nem jelölte meg, továbbá azt, hogy az OMS.-ban ‚kinyújtsad’ így van írva: *kyniuhhad*, meg kell engednünk a *szobodunà* olvasást is.

A *mennyi* szó *ny* hangja eredetileg rövid volt s még a XVI. század vége felé is előfordul rövidnek jelölve, ennél fogva semmi okunk sincs arra, hogy a HB.-béli *wenyi-t* ne *mennyi-nek*, hanem *mēnnyi-nek* olvassuk.

Az *ny* vagy *nny* hangnak másik kétbetűs jelölése a *munhi* ‚mennyei’ szóban van. (Ez a mi nyelvemlékeinkben igen-igen ritka hangjelölés.) A *menny* szónak a régiéknél előforduló írása részint *meny*, részint *menny* kiejtésre vall.⁴ Azonban a *mennyország* összetételnek a NySz. adatai

¹V. ö. ma: (bot, lát) *bottya*, *lattya*, de: (rojt, fojt) *rojtya*, *fojtya*.

²V. ö. ZOLNAI, Nyelvemlékeink a könyvnyomatás koráig 53.

³L. SZINNYEI, NyH6. 109.

⁴L. *men*, *meney* Schl Szj. 44, 45, 47; *menny* MURM. 228; *men*, *menyebel*, *mrennyey*, *mennyi* stb. NySz.

szerint – úgy látszik – régebben is *menyország* volt az általános kiejtése, aminthogy ma is az. Ennélfogva nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy a HB.-béli *munhi uruzag* is így hangzott: *münyi* (nem pedig: *münnýI*) *uruzág*.

Abszolút szóvégi (vagyis szünet előtti) hosszúság a HB.-ben nincsen. Az *ig g emberiig fa* Írásból azt lehet következtetni, hogy mássalhangzó előtt akkor sem ejtettek hosszú mássalhangzót, ennélfogva egészen rendjénvaló ez az írás: *méret ηῶ...; iiluvi gimilstwl, odút hotolrn, eleut hug. . .*, mert a szóvégi hang mássalhangzó-előtti helyzetben nem volt hosszú. Ebből az írásból azonban nem szabad azt következtetni, hogy ezeknek a szavaknak í-je még semmiféle hangtani helyzetben sem volt megnyúlva.¹

3. MÁSSALHANGZÓ MEGVOLTA ÉS ELVESZTE. – a) Megmaradt mássalhangzó van a következőkben: a) szó elején: *uimad-* (*uimádsag-*, *uimagguc* stb.); *iorgossun, iochtotnia* (v. ö. m/alom, *iktat*);² -β) szó belsejében: *hadlaua*,³ *ozchuz, achscin; terumteve* ‚teremtője‘, *intetvinec, ildetuitvl, kinzotviatwl; helhez'ie, ilezle;? urding* (eredete ismeretlen; a *g* előtti mássalhangzó járulékhang is lehet).

b) Hiányzik egy megvolt mássalhangzó: (l): *keassatuc* (<*keált-):*

— (v): *lialalaal*; járulékhanggal: *kegilmehel* (<*këgyilméel); a megelőző mássalhangzó megnyúlásával: *zumtuchel, szumtuchel*; -? *heon* (v. ö. *heivon* stb. NySz.; a szó eredete ismeretlen, a későbbi alakok *v-je* járulékhang is lehet); – (t): *ilezie* (v. ö. *éleszt*), *zoboducha* (<c*szoboduxta);

— (h): *abraam*.

4. JAnuLEKHANGOK. – a) *v*: *hadlaua, terumtexe* ‚teremté‘ ‚veteve, feledeve‘ (<*Viadlâa, *terümtée* stb.);⁵ – b) *h*: *kegilmehel* (<*këgyilméel);

– c) *l*: *gimils-*, *gimilc-* (<ócsuv. *dzimis v. *dimis), *bulsassa, bulscassa* (<ócsuv. *bosat-).ⁱⁱ

Nincsen még *v* járulékhang az -á rag előtt a *hazoa* szóban, s a *hadlaua-féle*k mellett is van két *v* nélküli alak: *tilutoa* és *mundoa*.

¹ Annyi bizonyos, hogy ezek a *t* hangok valamikor minden hangtani helyzetben rövidek voltak, és hosszúságuk későbbi (magánhangzók közötti) fejlemény s ebből a hangtani helyzetből terjedt át az abszolút szóvégre, pl. (te) * *melléted*, (a fal) * *mellet* áll, (ő áll a fal) * *mellet* > (te) *melletted*, (a fal) *mellett* áll > (ő áll a fal) *mellett*. – A szóbelsei *tt* írás mellett nagyon sokáig közönséges, ha nem is általános volt a szóvégi *t* írás (v.o. SÁGI: MNyv. XXI, 65), pl. *hallotta hallót, mellette -v- mellet*. Ez azonban szerintem csak helyesírási sajtáság. A *t* geminálódására nézve közömbös volt az, hogy az utána következő magánhangzó ugyanabban a szóban volt-e vagy a vele egybeejtett következő szó elején. A lényeg a magánhangzók közötti helyzet volt. A szóbelsei *tt* írással szemben vagy azért volt szokásos a szóvégi *t* írás, mert a szóvégi *tt* hang helyett gyakran ejtettek *t-t* (minthogy gyakran következett utána* mássalhangzó), vagy azért, mert a latinban sohasem láttak szó végén megkettőzött *t* betűt.

² Nem tartozik ezek közé a *vize* szó, mert nem az *ize-nek* teljesebb alakja, mint némelyek gondolták, hanem a későbbi és a mai *vize-xél* azonos; jelentése: *jSiiccus ejus'* (NySz.); v. ö. Serm. Dom. II, 258: *succus ejus (vize)* (i. e. aqua ejus).

³ L. SZINNYEI: MNyv. XXI, 132.

⁴ L. SZINNYEI: MNyv. XVIII, 147.

⁵ V. ö. SZINNYEI. MNyv. XI, 6. Illabiális magánhangzók közötti *v* járulékhangra idéztem példákat: MNyv. XI, 49; ilyenek: *dívák, livány, ivándék* (<. *diák, Hány* ‚leány‘, *iándék* ‚ajándék‘), *mive*” (<*mié*”) ‚mélyen‘ N. stb.; az ott idézettekhez most még hozzácsatolhatom ezeket is: *ávít* (<*áü) ‚áhit‘ NySz., *mévet* (<*méet) ‚méhet‘ Kórógy (Szláv.) Nyr. XLV, 43, *mivé'n* (<*miën*) ‚min‘ Szalonta (SZENDREY ZSIGMOND közlése). – A *hadlana-féle* alakoknak az az analógiás magyarázata, amelyet MNyv. XI, 51. 1. adtam, aligha állhat me;^f

⁶ V. ö. GOMHOCZ, BtürkL. 47, 81; PAASONEN: NyK. XLII, 62.

5. EREDETIBB HANGÁLLAPOT van még – a fönnebb más rovat alatt fölhozott eseteken kívül – a következőkben:

- a) *ge* (olv. *gye*); csak a HB.-ben előforduló alak, később depalatalizálással: *de*; ¹
- b) *wromc*, *uromchitz* (v. ö. *-muc*); később *-nk* (o: *-rŋk*);
- c) *timnuc*- 'tömlőc' (< szl. *thmwica*);
- d) két mássaihangzós szókezdet: *hratym* (< szl. *brat*).²

Kérdés, hogy síšabad-e eredetibb hangállapot megvoltára következtetni a *uimadsag*, *műostben*, *ig fa* stb. eff. írásból. Igaz, hogy az egymást követő zöngés és zöngétlen mássalhangzók egyikének a másikhoz (a magyarban legtöbnyire a megelőzőnek a következőhöz) hasonulása, mint más nyelvek példája mutatja,³ nem fiziológiai kénytelenség. Meg kell engedni, hogy a magyar nyelv életében lehetett olyan kor, amikor részleges hasonulás még nem történt. Ha csakugyan volt (amit nem tudunk), akkor az a kérdés, hogy a HB. nyelvjárása ezen a fokon állott-e még. Annyi bizonyos, hogy részleges hasonulást egyetlen-egy esetben sem találunk nyelvemlékünkben jelölve (1. a fönnebbieken kívül: *gimihben*, *liluvt g im ils-*, *iacób hebeleben*, *mena szentucut*) Ebből az Írásmódból azonban csak akkor volna szabad a kiejtésre következtetnünk, ha bizonyos volna, hogy a HB. írója teljesen a kiejtés szerint irt. Azt pedig nem állíthatjuk. A mi helyesírásunk később sem volt soha teljesen kiejtés szerinti, hanem mindig nagy szerepe volt benne a szóelemzésnek (vagy helyesebben mondva: annak a törekvésnek, hogy a szó törzsökös része – amennyire lehet – minden kapcsolatban épen maradjon). Minden valószínűség szerint így volt kezdetől fogva. Ha még hozzávesszük, hogy már megtörténtek az olyan hangváltozások, mint *dj* (o: *di*) > *gy*, *ggy* (pl. *ovga*, *oggun*), *tj* (n: *ti*)>*ty*; *tty* (pl. *zocoztia*, *mulchotia*), *t%>* *cs* > *ces* (*keassatuc*), *t%>* *ss* (pl. *vezesse*), akkor szinte lehetetlennek kell tartanunk, hogy részleges hasonulás még ne lett volna. Nekem tehát az a nézetem, hogy a *uimadsag-*, *milostben*, *ig fa* stb. eff. írásból nem szabad régibb hangállapot megvoltára következtetnünk.

¹ A *gy*- > *d*- változásra példák: GJMBOCZ, BfcürkL. 68.

² Többilyent (másutt találhatót) közöl MBLICH: MNyV. II, 55.

³ L. Nyelvtudomány V, 241; VI, 129.

⁴ Nem jöhetnek tekintetbe: *ozchuz*, ez *scegin*, ez *homus*, *scerelmes* *hratym*, mert a *ç* és az *s* betű zöngés hangot is, zöngétlent is jelölhet.

A magyar illabiális à történetéhez.

Írta: GOMBOCZ ZOLTÁN.

(Felolvastatott a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1925. márc. 9. ülésén.)

Néhány nap múlva harminc esztendeje lesz annak, hogy Szinnyei József „Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában?” c. nevezetes tanulmányát a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1895 március 4-iki ülésén bemutatta (1. Nyr. XXIV, 145-56, 193-205 és külön). Voltaképpen ezzel az értekezéssel indul meg az Árpád-kori magyar hangtörténet tudományos búvárlata.

Szinnyei értekezésének, mint a későbbi hangtörténeti kutatásokból egyre világosabbá vált, egyik legnevezetesebb és legtermékenyebb megállapítása, ill. feltevése az volt, hogy az Árpád-kori magyar nyelv hangrendszerében a hosszú illabiális *á* mellett a rövid illabiális *à* is megvolt, amelyet az emlékek következetesen latin *a* (és sohasem *o*) betűvel jelölnek. Különösen három esetben jelölik az emlékek a mai *â* hang Árpád-kori előzőjét következetesen latin *a* betűvel: 1. aszóvégen (*fa, uta, volasth.*); 2. jövevényszavakban (*angel, paradisum* HB. stb.); 3. az utolsó szótag hosszú *á*-ja előtt (*zahadat, halai* stb.). V. ö. Nyr. XXIV, 148-54, NyK. XXVII, 241-2, XLII, 9-16. Szinnyei e harmadik tételéhez fűzöm alábbi fejtegetéseimet.

Mindenekelőtt meg kell állapítanom, hogy az *a-a* hangjelölés (vagyis az *à-á* ejtés) az Árpád-korban nem annyira következetes, kivétel nélküli, mint ahogy Szinnyei szavaiból s ki'l. a NyK. XLII, 11-13. lapjain közölt gazdag példagyűjteményből következtethetnék: az *o-a* jelölésre (tehát az *o-á* ejtésre) is találunk jócskán példákat. Más szóval a mai *a-á* típusú szavak Árpád-kori előzőiként nemcsak *à-á*, hanem *o-á* típusú szavakat is találunk: a mai *halál, halász, szakadat, agár, apát* az Árpád-korban *halai, halaz, zahadat, agar, apát*, de a mai *Abád, Alp ár, apa* Anonymusnál *Ohad, Olpar, opa*, a mai *csalán* a Vár. Kegestromban *Soluhan*, a mai *patkány, Radvány* 1211-ben *Potcan, Rodoan* stb. Hogyan magyarázandó e kettős megfelelés?

Kapcsolatos ezzel a megfejtésre váró második probléma is. Szinnyei NyK. XLII, 30 megállapította, hogy az Árpád-kori *hálál, halász, szakadat* típusú szavak első szótagbeli illabiális *à* hangja a következő szótag hosszú *á*-jával kapcsolatos: *halai*, de *HolutmiSig* (1214), *holz* HB.; *halaz*, de *Holostow* (1269), *zakadat*, de *zocoztia* HB. A kérdés mármost az, hogy

speciális hangtani helyzetben (a következő szótag hosszú *á*-ja előtt) megmaradt, vagy pedig hasonulással van-e dolgunk: az *á*-hangzós szótag

előtti illabiális *à* nem eredeti hang, hanem o-ból (Szinnyei NyK. XLII, 30 szerint *α*-ból) illeszkedés útján keletkezett?

Hogy a felvetett kérdésekre kielégítő feleletet kaphassunk, csak azokat a szavakat szabad figyelembe vennünk, amelyeknek eredete ismeretes s melyekre az Árpád-korból lehetőleg egykorú és hiteles emlékekből elegendő adat áll rendelkezésünkre. A problémának ilyen pontos időbeli elhatárolása annál ajánlatosabb, mert meggyőződésem szerint a mai nyelvjárások egy részében megfigyelt hasonló asszimilációs változásoknak (pl. *apa- apám*) az Árpád-koriakkal semmi kapcsolatuk sincsen.

* * *

Vegyük mindenekelőtt azokat a két- vagy többtagú szláv jövevény-szavakat vizsgálat alá, amelyek nyelvünkbe a X-XI. század folyamán o-a, vagy o *ä* vokalizmussal kerültek át.

1. *agár (agárd)*: 1193/1464: „Hec igitur sunt nomina prediorum. . . . Sag *agar* Boclar” Mon. Strig. I, 142, (Oklsz.); 1193/1464: „In *agar* iuxta fertev” Mon. Strig. I, 145, (Oklsz.) | 1211: „joubagiones . . . Vendug *Agárd*” NyK. XXXIV, 401, PRT. X, 515 (Oklsz.) | 1219: „pristaldus *Agárd* de eadem villa Zamtou” Vár. Reg. 114. §; 1220: „pristaldus *Agárd* de villa Medies” Vár. Reg. 121. § | 1256: terra *Agar*W. VII, 429 (Oklsz.) I 1275: terra *Agar* W. XII, 132, Cs. III, 315 | 1326: *Cheuzagar* felde AO. II, 258 (Oklsz.) | 1337 r[^]arthow AO. III, 368 (Oklsz.) stb. < szláv* *bgäri*, v. ö. szerb szerk. egyh. szláv *ogari*, szerb *ogar*, szlov. *ogar* stb. I. EtSz. I, 23.

2. *apáca*: 1256: *appacchiaiua* (Oklsz.) | 1266/1297: *Apachasumlo* (Oklsz.) | 1270: *Apacha* Somlyó HO. 59 (Oklsz.) | 1272: *Apacha* Somlyó Mon. Strig. I, 591 (W. VIII, 402) stb. < róm. kath. szláv *opatica, kath. szerb *opaüca*, kaj-horv. *opatca* stb. EtSz. I, 107.

3. *apát (apáti)*: 1211: *Apatfeereh*, *Apatfeereh* NyK. XXXIV, 394, PRT. X, 508 | 1221: *Apat* szn. Oklsz. | 1222: *apatg* Oklsz. | 1230, 1231, 1240: *Apáti* (y) Oklsz., PRT. X, 526 | 1237: «pálmafa Oklsz. | 1240 k.: *Apat* szn., *Apat* toa Oklsz. | 1263: *Apatuuuk&ysL* oklsz. | 1293: *Apat rewy* Oklsz. <C róm. kath. szláv *opát, v. ö. horv. *opat*, szlov. *opat* EtSz. I, 110.

4. *Bogát*: 1055: *bagat* mezee | 1083-95: villa *Bagag* Melich, Szl. Jöv. II, 105 | 1200 k.: *bulsuu filius lógat*, Anonym. 41, 53 | 1211: *Bogat* szn. NyK. XXXIV, 402, PRT. X, 505 | 1220: villa *Bagad*, *Bogad* Vár. Reg. 54. § |? 1229: villa *Bagat* W. VI, 469 | 1239: *Bagath*, *Bagat* hn. W. II, 96 | 1261: *Bagat* hn. W. III, 3 | Kézai ed. Flor. 60: *Bagath* .. generatio. Melich, Szl. Jöv. II, 105, 180 és EtSz. I, 443 szerint szláv eredetű szn. (v. ö. szláv *hogatu* „reich”). Hogy mely szláv nyelvből került hozzánk, azt nem tudjuk.

5. *Komárom*: 1075/XIII. sz.: *camarum* Mon. Strig. I, 55; *cam/trienses* u. o. I, 58 | 1200 k.: *camarum* Anonym. 15. § | 1218: castrum *Kamarniense* Mon. Strig. I, 219 | 1267: *Camarun* Oklsz. (az *aranyos* címszó a.) | 1268/1347: *Camarun* (többször) Mon. Strig. I, 551, 559 | 1316: *Kamaron* AO. I, 400 | 1317: *Kamarun*, *Camarun* u. o. I, 444, 445 | 1323: *Kamarun* u. o. II, 80. Az 1317. évi *Kumarun* adat (ÁO. I, 441) talán csak a közlő hibás olvasata *Kamarun* h.

Noha eredete nincs véglegesen tisztázva, annyi kétségtelennek látszik, hogy szláv eredetű helynév s a szláv *komalü* „die Müeke” szóval függ össze.

6. *pogány (pogánd)*: a bakonybéli összeírás első részében (Jaku-

bovicli MNy. XX, 15. sz. a XII. század közepéről): *pagandi* szn. | 1181: uille *pagan* Oklsz. | 1211: *Pagan* szn. NyK, XXXIV, 411, Oklsz. | 1244: *Paganser*, *Paganzer* CD. IV, 1: 351 | 1264: *paganser* (kétszer) Oklsz. | 1292: *Pagan* poss. W. X, 106 [1299: *Pagan* Oklsz. Az első o-s alak 1329/1417-ből: *Pogan* Oklsz. [az ejtett alakok sorrendje tehát *-pagan*, az Árpád4ior vége felé *pagan*, majd később *pogan(y)*] <szláv *poganü*.

7. *szakács*: 1138 | 1329: *Sacas* szn. (? *szakács*) Mon. Strig. I, 96 | 1240 k.: *Zakac* Im. Oklsz. \? 1263 *-Zakach* CD. IV, 3:176 | 1286: *Zakach* hn. Oklsz. Az 1211. tihanyi összeírás *Zobas* adatot (W. I, 122, PRT. X, 514), amelyet Erdélyi NyK. XXXIV, 416 *Szabás-nak* olvas, a PRT. X, 377 aligha helyesen, *Szakács-nak* értelmez. <C szl. *sokacijt*.

Nehéz eldönteni, hogy ebbe a csoportba tartozik-e a *szamár* szó; kétségtelen ugyan, hogy végső forrása az ol. *somaro* (= klat. *sagmarius*), de az átvétel útja-módja nincs tisztázva.

8. *szamár*, *Szamára*: 1082: *Scamard* HO. IV, 6 (hamis oki., v. ö. Szentpétery, Regesta 9) | 1138/1329: *Zamar* Mon. Strig. I, 91 | 1171: villa *Zamard* Oklsz. | 1211: stagnum *Somardy*, piscinam *Somardy* Oklsz., NyK. XXXIV, 399 | 1229: *Zamard* Oklsz. | 1231: *Zamard* HO. I, 10 | 1234-70: *Samard* AO. II, 21 | 1240 k.: in villa *Samara* Oklsz. | 1269: *Zamar* vth. u. o. j 1292, 1295: *Zamard* Oklsz. | 1292: *Zaniarw&r* Oklsz. Eredete nincs tisztázva. A szlov. *somár*, a tót és hazai kisorosz *somár* „asinus”, valószínűleg magyar jövevények, v. ö. Asbóth, NyErt. XX, 3: 95 (Melich, Szláv Jöv. I, 168--71, Szinnyei, NyK. XLII, 33 megfordítva, a magyar szót a szlávágból származtatja). Asbóth, i. h. (és Körösi Nyr. XIV, 68, ol. el.) szerint a m. *szamár* közvetlenül az ol. *somaro*, *somar* átvétele, de e feltevést a m. szó korai előfordulása megnehezíti.

Ha a közölt adatsoron végigtekintünk, megállapíthatjuk, hogy a tárgyalt szláv jövevényyszavak első szótagbeli o hangja az egész Árpád-koron végig *a* betűvel van jelölve, tehát illabiális rövid <%-nak hangzott. Nyilvánvaló, hogy ez az o > á változás nem önálló, hanem asszociatív hangváltozás, a következő szótag hosszú á-jának hatása alatt. Hogy csakugyan regresszív magánhangzó-hasonulással van dolgunk, azt kétségtelenné teszik azok a fgr. szókészlethez tartozó igék is, amelyeknek eredeti o tőhangzója az *-ál*, *-ász*, *-át*, *-más* képzős származékokban következetesen *a* betűvel van jelölve, tehát *á*-nak hangzott:

9. *adó*: 1221: *Odou* Oklsz. | 1270: *Hodov* PRT. X, 533, Oklsz. – *adjon*: *oggun* HB.:- *adta:odídta* HB. – *adott*: *odút* TSR. – *adonjús*: 1211: *Adamas* pulsator, *Adomas*, sutor, PRT. X, 506, NyK. XXXFV, 401, Oklsz. | 1221: *Adamas* W. I. 173. Kétségkívül az *ad* ige származékával van dolgunk, nem pedig az *Ádám* kn. latinos alakjával, mint Kovács, Index és Oklsz. (kérdőjellel) gondolja (ez utóbbi *Adamas*, v. ö. 1240, 1237-70: *Adamas* Oklsz., W. II, 7, VIII, 206; 1. Gombocz, MNy. XXI, 129). A fgr. alapnyelvi tőhangzó – a lpN. *vuöv'det*, f. *anta-*, md. *anda-*, zürj.- *votj. ud-* után ítélve – **a* (így Setälä, JSFOu. XIV, 3: 25, Gombocz, NyK. XXXIX, 247, 249) vagy még zártabb o- féle hang volt (így Wicklund, UL. 136, Jacobsohn, Arier u. Ugrofinnen 38).

10. *halas*: 1368/1347: *Holostow* Mon. Strig. I, 557 | 1269: *Holostou* | 1283: *Holosthow* Oklsz. – *halász*: 1193/1464: *halaz* Mon. Strig. I, 142,145 | 1231:*Halazu(t)* | 1235 k.: *Halas* j 1240 k.: *Halas* Oklsz. a *halas* címszó alatt | 1254, 1256, 1283, 1293,: *Halaszteluk* stb. 1. Szinnyei, NyK. XLII) 30. A fgr. alaphang (v. ö. lpN. *guölle*, f. *kala*, md. *kai*. cser. *hol* stb.) *à**, vagy **o* volt. V. ö. a 9. cikket.

11. *halsz:holz* HB. – *hal*:1300 k.:MÓMS. 28, *hol* u. o. 31 – *holt*: 1138/1329: *Holut* wag Mon. Strig. I, 98, | *choltat* HB. 7 – *halni*: 1355: *Holnyahagow*, 1357: *Holniahagiou* Oklsz. – *halál:halalut* HB. 9, 11, *lialalaal* u. o. 7, *halalnec* u. o. 7, 13 | 1300 *k.ihalal* OMS. 21, 36, *halállal* u. o. 29 | *halalanoch* Gyul Gl. III, 5 | 1347: *Halalwolg*, 1357: *jffaZaZwewlgh* Oklsz. – *háláld*: 1138/1329-.*Halaldi* Mon. Strig. I, 91 | 1152: *HalaldiOklsz.* | 1211: *.flaZaZd*, *Halalud* PET. X, 512, NyK. XXXIV, 406 | 1234/1243: *terra ÁaZaZd* W. VI, 548- *halálos*: 1213: *Halalus*, *pristaldus* Vár. Eeg. 272 I 1232: *Halalus* Mon. Strig. I, 287 (Oklsz.) A fgr. alaphang (v. ö. f. *kuole-*, md. *kulo-*, cser. *kol-*, zürj.-votj. *kul-* stb.) o (vagy o-féle hang) volt. V. ö. Gombocz, i. h. 261.

12. *szakasztja:zocostia* HB. – *szakadat*: 1055: *zakadat* (kétszer) | 1211:*Zacadat* NyK. XXXIV, 400 | 1231: *Zakadath* W. XI, 232 | 1257/1284-.*ZaJcadath* W. VII, 475 | 1268: *Scakadat* HO. VIII, 116 (Oklsz.) | 1274: *.Zakadath* HO. VIII, 164 (Oklsz.) | 1275: *Zacadat* Zala-okl. I, 77 (Oklsz.) | 1284: *Sakadoch* CD. V, 3:262 (?) | 1284: *Sakadath* (Oklsz.) | 1291 -.*Zacadath* CD. VII, 5:495 | 1293: *Zakadath* oklsz. Eredete ismeretlen, de bizonyos a magyar nyelv eredeti szókészletéhez tartozik.

13. *vagy*: 1174: *Numwoi/* Oklsz. (?) j 1211: *Mauogi*, *Mauogy* NyK. XXXIV, 409, Oklsz. | 1211: *Kemuogv*, *Ilumuogi* NyK. XXXIV, 410 | 1252:*Mawa#* Oklsz., OL. D. 369 (?) | *Mog* KTSz. Nagy Gyula szerint (RMKT. I,² 62; Zolnai, Nyr. XXIV, 113, 118), *áe:uoc* RMKT. I,² 59 - *vagyon*: *wagun*, *uagu(nj)* KTSz. – *vagyunk*: *uogmuc*, *vogmuc* HB. - *valék*: *volek* OMS. – *vala:vola* HB., *uola* HB. -- *volna:uolna* KT. - *való:uolov* HB. | 1211 *iNumuolou* Oklsz.: *Nomuolou* NyK. XXXIV, 410 | 1219: *mmmolohod* Vár. Reg. 45 | (*v*)*olo*, *vol(o)* KTSz. – *valál*: 1300 k.: *ualallal* OMS. | *walacnok*, *walaknok* (kétszer) Gyul. Gl. A fgr. alaphang (v. ö. f. *ole-*, md. *uVe-*, cser. *id-* stb.) o-féle hang.

Megemlíthetjük ezzel kapcsolatban még a HB. *hadlawa* alakját s a *Hallomás* személynevet (1280, 1281, W. XII, 317, 349). A *hall* ige tőhangzója eredetileg kétségkívül zártabb volt: o. (a fgr. alaphang u, v. ö. f. *kuule-*, lp N. *gidlat*, md. *kuV-*, NyK. XXXIX, 267). Hasonlóképpen: 1211: *Aratás* szn. (olv. *aratás*) NyK. XXXIV, 401, holott az *arat* ige eredeti tőhangzója o, v. ö. tör. *ora-*, *or-*, EtSz. I, 124. A rövid illabiális à történetét tisztázta Melich János eleddig még – sajnos – nyomtatásban meg nem jelent „*Jávor, juhar, ihar*” c. felolvasásában. Kétirányú fejlődést állapított meg; az *ci* egyrészt megnyulhatik: à ^> á (ösm. *szám*, *aruk* [*<C* bolg.-tör. *sam, *amúć] > *szám*, *árok*, *mák*, *bánya* [*<^* szl. *makü*, *bána*]); másrészt a XI-XII. század folyamán o-vá változott (pl. *Τάσις* Const. Porph. [*< tör. Tas*] >> *Tosu* Anonym.; *Achtum* Vita S. Ger. [*< tör. *AUum*] j> *Ohtum* Anonym.). Ez az ából lett o épp úgy fejlődött tovább, mint az eredeti o: vagy megmaradt (pl. *bot* <Z szl. *batu*; *Osl*, *Ostffy* <C tör. *AsluJ*, vagy a XIII-XIV. század folyamán a-vá változott (*Tosu* > *Tas*, *Ohtum* >> *Ajtón*).

Ezzel szemben az *agár-*, *halál-ié*_e esetekben az o-ból hasonlóan útján keletkezett illabiális à az egész Árpád-koron keresztül megőrzi hangszínét s a XIII-XIV. század határán – közbeeső o-fok nélkül - a-vá lesz: *agár*, *hálál* ^> *agár*, *halál*. Persze az (i > β változás korát, mivel a helyesírásban nem tükröződik, csak hozzávetőlegesen s közvetve határozhatjuk meg.

A most említett á – á ^> a-á fejlődés mellett a másik lehetőség a tőszótag megnyúlása: *á-á* >> *á-á*. Erre biztos példáink:

14. *bálvány*: 1055: *baluana, baluan* | 1075/ XIII. sz. uilla *balwan* Mon. Strig. I, 55 | 1093 (PKT. I, 599 sz. 1083-95): *baluanis* Oklsz. | 110§: *baluan* Oklsz. (az adat, úgy látom, nem a N. Muz. eredeti, hanem az Orsz. Lev. hamis példányából való) | 1222: *Baluanus* | 1265: *Balwankew*, 1265/1272: ad *Balwankure* Oklsz. stb. – Jerney 1211-ből *Bolvanus* alakot idéz, de a tihanyi összeírásban Erdélyi, NyK. XXXIV, 395 és W. I, 116 szerint is *Balanus* van. A felsorolt adatok részben *halván*, részben (később) *bálván-nak* olvasandók. Ha a Jord. K. *holwal* és a Nomencl. 1629 *bálvány* alakja nem írás, illetve nyomtatási hiba, arra következtethetnénk, hogy a *bálvány* alak mellett vidékenként *halvány* (mint *agár, halál*) is élt.

A szláváságból két alak is kínálkozik a m. szó forrásául: egyh. szl. *bolg, balvanü*, szerb *bàlvàn, bàvan*, szlov. *halván*, másfelől: egyh. szláv *bolüvanü*, or. *bolvanü*, kaj.-horv. *bolvan* stb. EtSz. I, 262-3. A m. szó Árpád-kori írásváltozatai inkább *o-a* típusú szóra, tehát a *bolüvanü* alakra utalnak.

15. *Árva*: 1267: „*possessiones .. Arwa cum castro*” W. III, 156 | 1272: *Árva* u. o. IV, 1 | 1287: *Arwa* W. IX, 458 | 1345: *Arwa*, fluvius CD. IX, 1: 319 <C valószínűleg tót *Orava*, amely Schachmatow Arch. XXXIII, 67 szerint (ism. Melich, MNy. VII, 422) a kelta **arvos* „der Schnelle” szóval függ össze. V. ö. EtSz. I, 149, Horger, NyF. LXV, 14.

Valószínűleg idetartozik az *ábráz* és a *paszta* névszó is, noha mindkettőre aránylag kései adataink vannak: **ábráz* [első adat EhrK. 125: *abraz-bm*] <C szl. *obráziü* EtSz. I, 8 | *paszta* <C szl. *postafí* Asbóth, Nytud. I, 80, Nyk. XLI, 317; Marianovics, Nyr. XXXIX, 251, < bolg. *posta*. Melich MNy. VIII, 153.

* *
*

Vizsgáljuk meg mármost azokat a jövevényszavakat, amelyek az Árpád-kor előtt vagy az Árpád-kor elején kerültek át nyelvünkbe s amelyeknek a vokalizmusa az átadó nyelvben nem *o-ci*, hanem *à-à* volt. A legfontosabb adatok a következők:

16. *Aba*: 1086: *Oba* W. I, 35 | 1095: *Oba* Oklsz. | 1138/1329: *Oba* Mon. Strig. I, 91 | 1200 k.: *Oba* Anonym. 32. §, *Thonuzoba* u. o. 57. §, - 1222: de genere *Aha* Vár. Eeg. 245 | 1226: *Aha* u. o. 343 | 1240, 1263, 1275 *Aba*- Oklsz. | *Aha* Kézai ed. Flor. 15, 25, 26, 31, 47. §. - *Ahád*: 1138/1329: *obad* hn. Mon. Strig. I, 91 | 1200 k.: *obad* Anonym. 57. §. | 1263: *Ohad* hn. W. XI, 530 – 1138/1329: *Abadi* szn. Mon. Strig. I, 92 < tör. *Aba*, v. ö. EtSz. I, 2, Gombocz, MNy. XI, 341.

17. *alma*: 1093: *predium --Almas* Oklsz. | 1174: *Almád* Oklsz. | 1193/1464: *aimas* Mon. Strig. I, 144 I 1200 k.: *fluuium almás* Anonym. 26. §. | 1225: *Almafa* Oklsz. | 1229: *Ölmas* Jerney, NySz. | 1231: *iuxta aquam Ólma* W. XI, 229 | 1235: *Olmas* MF1. | 1248: *Holmas* ancilla (= *almás?*) W. VII, 274 | 1358: *Ólma* CD. IX, 2: 710 | 1360: *Olmaz* u. o. IX, 3:220 < tör. *alma* EtSz. I, 76.

18. *Alpár*: 1075/XIII. *piscatores .. alparienses* Mon. Strig. I, 58; *Alpar* u. o. I, 56 | 1200* k.: *Olpar* Anonym. 14, 16, 30, 38, 40. §. | 1209: *predium alpar* Mon. Strig. I, 190 | 1266: *Olpar* CD. IV, 3:319 <tör. *Alp-är* (v. ö. ótör. *alp-är* „der heldenmütige Mann”), I. Nagy Géza, Turul IX, 98, 114, Gombocz, MNy. XL 346, EtSz. I, 85.

19. *Altmann*: 1213: *Oltuman* archidiac. de Zathmar Vár. Eeg. 262 | 1234/1243: *Oltuman* W. VI, 548 | 1239: *Oltuman* de Wagkuz W.

VII, 82 I 1243: *Oltoman* W. VII, 145 | 1247: *Olthman* de Ecly Mon. Strig. I, 370 | 1252: *Olhmianus* de gen. Gurka W. VII, 338 | 1252: *Olthuman* de Ecly Mon. Strig. I, 391 | 1261: *Oltumanus* W. XI, 513 | 1274: *Oilman* W. IV, 46 | 1276: *Olthoman* W. IV, 75 | 1277: *Altman* nob. poss. W. IX, 180.

< ném. *Altmann* Förstemann, Namenb. (v. ö. Kézai, De adu.: *Altmann* intrat de Fridburc), 1. Melich, SzIJöv. II, 135-6.

20. *Apa*: 1200 k.: Opaforcos Anonym. 25. § | 1220, 1229: *Opa* szn. W. I, 168, Oklsz. < tör. *Apa*, v. ö. EtSz. I, 105, Gombocz, MNy. XI, 344.

21. *csalán*: 1214: *Soluhan*, villa Vár. Reg. 296 (ugyané zaránd-megyei falu 1234-ben *Salán*, 1299-ben *Avky-Chalan* W. VI, 547, X, 332).

A Vár. Reg. háromtagú névalakja (ha ugyan nem az 1550. évi kiadás olvasási hibája *solahan h.) feltehető tör. *calyjan (nem *calajan*) pontos megfelelője volna. V. ö. EtSz. I, 828.

22. *oroszlán*: Vita S. Ger. 10. §: „ad quendam montem, quem postea *Orozlanus* noncupauit” Endl. 216 | 1256: *Orozlanus* W. VII, 431 | ? 1290 k.: *Orozlarihidfi* CD. V, 3: 514. < tör. *aryslan* MSFOu. XXX. 110.

23. *Oszlár* (> *Eszlár*): 1229: *Azalar* W. VI, 468; 1272: *Azlar* CD. V, 1: 253, 1275: *Ozlar* Somogy m. Csánki II, 633 | 1332-7: *Azlar* Páp. tiz. I, 343, *Ozlar* u. o. 359, Szabolcs m. Csánki, I, 514 | 1447: *Ozlar* Csánki I, 177, Borsod m. < tör. *Aslar* „a jászok, Jászfalu”, v. ö. Gombocz, Streitberg-Festschrift 110.

24. *Pázmány*, *Pazclán*. E személy-, ill. helynévvel bőven foglalkozott legutóbb Melich, Századok LVIII, 705-8, Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes II, 2. sz.; megelégszem azzal, hogy a fontosabb személy- és helynévi adatokat időrendben közlöm: 1086/XIII. sz. *Pozman* W. I, 36 | 1165: *Poznan* W. VI, 104 | 1220: *pristaldo Poznano* PRT. I, 647 | 1287: *Pazdan* de genere *Hxmthjnzdan* W. IX, 458 | 1293: a terris *Paznani* W. X, 120 | 1298: *Paznan* W. XII, 620 | Kézai ed. MFlor. II, 94: *Pazman* \ Képes Krón. ed. MFlor. II, 130, Dubn. Krón. ed. MFlor. II, 34, 43, Pozs. Krón. u. o. IV, 28: *Paznan* | 1318, 1322: *B.xm\pazman* | 1349: *Pozman* AO. V, 263 < félném. *Pazaman*, 1. Melich, Századok LVIII, 710. A két testvér, *Hunt* és *Pazman* a magyar krónikák egybehangzó vallomása szerint Géza fejedelem idejében (971-997) költözött be hozzánk. Csupán a tőhangzót véve figyelembe, kétirányú fejlődést állapíthatunk meg: *Pázmán* > *Pázmán*, másfelől *Póznán*, *Pozdán*

25. *Radvány*: 1086/XIII. sz. (?): *Rodoan* PRT. VIII, 267, W. I, 35 I 1131 k. -.*Rodoan* servus PRT. VIII, 272 (v. ö. Szentpétery, Regesta 20 | 1137 (?): *Rodouan* W. VI, 83 | 1211: *Rodoan* piscator PRT. X, 509 | 1239: *Rodoman* W. VII, 84 | *Rodoan* Kézai, De adu. < cseh, lengyel *Radovan*, *Radotvan*, szerb *Radovan*, Melich, SzIJöv. II, 125-6.

Az eredmény bizonyos tekintetben kétségtől meglepő. Míg az eredet szerint *o-á* típusú szavaknál az egész Árpád-koron végig *à-á* vokalizmust találtunk, addig a most felsorolt, eredet szerint *à-à* (ill. *à-á*) típusúaknál az *á* tőhangzó éppen úgy fejlődik, mint azokban a szavakban, amelyekben nem követi hosszú ill. *á*: tehát vagy megnyúlik: *árpa* > *Árpád*, *Pázmán*, *Pázmán* > *Pázmán*, vagy o-vá lesz: *Alpár* > *Olpár*, *Aha*, > *Oba*, *Ob ad*, *Radovan* > *Rodoan*, *Aszlár* > *Oszlár* stb. A további fejlődés folyamán ez a o vagy megmarad (pl. *Oszlár*), vagy nyíltabbá válik (*Alpár*, *Abád*, *Radvány*).

Mármost megértjük a *lát* igének sajátos *Lotomás* származékát is.

26. *látó*: 1211:*Latou*, vdornicus NyK. XXXIV, 408, Oklsz. | 1346: Johannes filius *Lathoia* Oklsz. – *látomás*: 1211: *Latamas*, két zalai, ill. három somogyi ioubagio, ill. vdornicus neve, PRT. X, 503, 504, 507, 515, NyK. XXXIV, 408, Oklsz. | 1222: *Latamas-um*, dusinicus, Vár. Reg. 328 | 1234-70: *Latamas* W. II, 10 | 1240: *Latamas* pistor Oklsz. – 1216: *Lotomás* pristaldus (olv. *Lotomás*) Vár. Reg. 238 j 1217: *Lotomás* legatarius u. o. 209. A *lát*, *látó* és a *Lotomás* alakok eltérő tőhangzóját megértjük, ha feltesszük, hogy az igető eredeti alakja **lat*, amelynek a tőhangzója egyfelől megnyúlt: *lát*., másfelől a *Latamas* származékban a harmadik szótag hosszú *á*-ja előtt szabályosan o-vá változott.

Hazai német helynévi példák a nyelvi elvonásra.

Írta: MELICH JÁNOS.

MEYER-LÜBKE az „Einführung in das Studium der Romanischen Sprachwissenschaft” c. művében a többi közt a paznaun-i (Tirol) *Rosanna* folyó, valamint a berni kantonban fekvő néni. *Erlach* hely nevének eredetét magyarázza (1. ^x 124, 189, ² 141, 236).¹ Magyarázata róluk ez:

A tiroli *Rosanna* folyónak *Drusiana* a római uralomkori latin neve. E latin névből a mai *Rosanna* úgy is alakulhatott, hogy a német ember a *d-ben* a *die* névelőt érezhette s ez alapon vont el a mai *Rosanna* alakot. – A ném. *Erlach* római korbeli neve *Caerelliacum*, ezt az alakot őrzi a mai francia *Cerlier* és a ném. *Erlach* is. A német név először *Zerlach lehetett, s minthogy ez alakban a német ember nyelvérzéke a *zu* (v. ö. ófn. *za, ze, zi, kfn. ze, o s ζ tr.-b aj. 59, so stb. 1. SCHMELLE II² 1068*) praepositiót érezte, azért a *Z-erlach-hà\ Erlach-ot* vont el.

Az idézett példákhoz hasonló köz- és tulajdonnévi példákat olvashatunk SANDFELD-JENSEN „Die Sprachwissenschaft” c. kitűnő kis művében (1. Aus Natur- und Geisteswelt 472. Bändchen). E mű 27. szakaszában több példa társaságában olvassuk, hogy a svájci németben a *Diakonissin-t AJonissin-Ti&k* is mondják.

Arra, hogy a szó elejéről egy-egy hang vagy szótag analógiás utón eltűnhetnek, más nyelvekből is vannak példáink (1. e jelenségről még: BEUGMANN, Grundr. P 1002. § Anm. 2; WILMANS, Deutsche Gram. I³ 212).³ A szókezdetnek a fenti módon való rövidítése tulajdonképpen elvonás németül *Subtraktion*; a név SANDFELD-JENSEN szerint JESPESEN Otto-tól való.

Az ilyen elvonások természetesen csakis élő beszédben elhangzott mondatból történhetnek. Ennek kétségtelen bizonyítékát a ragos vagy praeposíciós alakban történt átvételekben látom. Ilyen biztos példa a cseh *Cáchy* helynév. A csehek a németországi *Aachen-t* régóta *Cáchy* nak hívják (1. régi adatokat GEBAUER, Slovník starocesky).[^] Ez ó-cseh, mai cseh *Cáchy* plurale tantum, s átvétel a ném. *ze Acherizu* Aachen' többes dativusi praeposíciós alakból (1. még MIKLOSICH: Denkschr. XXI,

¹ A mű harmadik kiadása nem volt a kezemben.

² Így RITTER geogr. szótárában is. MEYER-LÜBKE idézett műve első kiadásában hibásan *Cerley*.'

³ Az idézett művek e helyeire PETZ GEDEON egy. tanár úr volt szíves figyelmeztetni.

90: né m. *Z-âchen*). E praepositíós alakot csak az élő beszédben elhangzott mondatból lehetett átvenni. Az átvételkor a név megtartotta a német ζ hangot, szóvége azonban beleilleszkedett a cseh *Uhry, Vlachy-féle* több. számú nominativusban használt földrajzi nevek csoportjába.

A MEYEE-LÜBKE által idézett fenti elvonásokhoz hasonlókat a hazai német helynevek köréből is idézhetünk.

Van Szepes megyében egy falu, amelyet magyarul *Daróc-n&k* (adatok a XIII. sz. óta, I. CSÁNKI I. 256), tótul *Dravce-nak* (I. NIEDEELE, Náródop. mapa 93) hívják: Ennek a helynek a német neve LIPSZKY Rep.-a szerint *Dr autz*, BÁBDOSY, Suppl. An. terrae Scepusiensis 96 és KOEABINSKY, Lexikon 130. szerint *Autz, Der Autz*. Az *Autz* alak elvonás egy idegen nyelvi **Drauci* (I. MNy. XVI, 26) vagy *Dravce* névből. E név *dr-jében* a szepesi német a *der* névelőt érezte s ezért vonta el belőle helynévül az *Autz-ot*.

Más példáim Sopron és Mosón megye elcsatolt része területéről valók. Innen négy példám van. Mind a négy példám olyan helyekre vonatkozik, amelyek a Vulka folyó és a Fertő közt, illetőleg a Fertő vidékén fekszenek.

A Vulka folyó mentén van egy község, melyet az egész középkoron át *Szántó-nak* hívtak.

V. ö. 1360: Poss. *Zantho* ultra fluv. Selyek | 1381: Poss. *Zantho* ultra fluv. Bulka | 1390: Poss. *Zanthou*. . . iuxta flúvium Bulka alio nomine Seleg | 1401: Poss. *Zantho* penes fluv. Bulka | 1435: Poss. *Zantho*, I. az adatokat CSÁNKI III, 630.

Németül e falut *Antau-nak* (így KOEABINSKY, Lex.; LIPSZKY, Rep.; osztr.-magy. katonai térkép) és *Ontau-nak* hívják (I. Lexicon 1773; LIPSZKY, Rep.). A falu lakói horvátok és németek, a horvátok többségben vannak. E horvátok ide a XVI. sz.-ban költöztek (I. MOHL ADOLF, Horvátok bevándorlása 1533-ban: A Szent István Társulat felolvasó üléseiből 92. sz.). Ok a falut *Otava-nak* (I. LIPSZKY, Rep.), *Ottava-nak* (I. Lexicon 1773) hívják. E horvát névből való a falu XVIII., XIX. századi hivatalos magyar *Otava, Ottova* neve (I. LIPSZKY, Rep.; Lexicon 1773). A XX. sz. elején a falu régi magyar *Szántó* neve visszaállított, még pedig *Selleg-Szántó* alakban azért, mert a Vulka (régibb Bulka) folyónak a XIV. sz.-ig *Selleg* volt a neve (I. alább is). *Szántó-Antau-Otava* pedig e folyó mellett fekszik.

A név itt vázolt történetéből is kétségtelen, hogy mind a német, mind pedig a horvát név a magyar *Szántó-hói* való. Csak az a kérdés, hogyan. Én a vándorlás útját így képzelem:

Az ó-magy. *Szantou-> Szántou-ból* a németben először **Zantau*, majd amikor a ném. α -ból az osztrák-bajor nyelvjárásokban ajakműködéssel ejtett $\acute{a}$ lett, **Zántau > *Zontau* keletkezett. Hogy a szókezdő magy. *sz* a hazai német nyelvjárásokban sok esetben *c* (írva németül ζ és *tz*), tehát affrikátává lesz, arra biztos példák a következők:

magy. *Szolnok*, Mosony m. LIPSZKY, Rep. > ném. *Zanig, Zaining* Lexicon; LIPSZKY, Rep.; *Zaneg* CSÁNKI III, 687.; *Zanegg* | magy. **Szpis > *Szepis > Szepes* ~ném, *Zips* j m a g y. *Kis-Sz eben* = η é m. *Zehen* I. LIPSZKY, Rep. j magy. *Székelyhíd* = ném. *Zickelhid*, LIPSZKY, Rep. | magy. *szarka, székely, sziget* stb. = erd. szász *zárka, zak^l, zieget* stb., I. JACOEI, Magy. Lehnworte im Siebb. Sachs.

Az osztrák-bajor nyelvjárásokban a *zu* helynevekben és helyet jelölő közszavakban egyszerűen *.z*-nek is hangzik, v. ö. *z, MüncWzM*

München', ζ' *Lech'zu*. Lech', ζ' *Augspürg''zu* Augsburg' | z' *Acker*, z' *Berg*, z' *Dorf*, z' *Haus* stb. 1. SCHMELLE II ¹⁶ 1068.

Ha már most egy idegenből került helynév a németben z-n kezdődik, könnyen megtörténhetik, hogy a német ember nyelvérzéke az ily z-n kezdődő helynevet a z' *Münchfi* z' *Acker-féle* szerkezetekkel asszociálja s ezek alapján elvon egy ζ nélküli nominatívusi alakot. Így keletkezett a fentebb idézett *Erlach Z-erlach-ből*. Így keletkezett nézetem szerint egy régiebb ném. *Zantau*[^]-Zontau-ból a mai sopronmegyei ném. *Antau* ->~ *Ontau* is. A horvát *Otava* ~ *Ottava* a németből alakult.

Mosón megyében van egy község, melynek régi magyar neve *Andau* (1. CSÁNKI III, 686), mai német neve pedig *Andau* (1. CSÁNKI i. h., LIPSZKY, Rep., Lexicon 1773.). A falunak német a lakossága (1. Lexicon 1773 és BALOGH PÁL, A népfajok Magyarországon, 220). A falut a környező magyarság *Tarcsá-nak* (1. CSÁNKI i. h. – LIPSZKY, Rep.) és *Andau-nak* (1. CSÁNKI i. h.) hívja. Egy 1487. évi oklevélből azonban megtudjuk, hogy a falunak a középkorban *Szántó* volt a neve, v. ö. „Possessio *Anthaw* alio nomine *Zantho*” (1. CSÁNKI i. h.). A mosonmegyei ó-magy. *Szantou-hàl* a mosonmegyei németben is előbb *Zantau* lett s aztán a sopronmegyeinél vázolt úton-módon, elvonással a régiebb ném. *Antau*, mai ném. *Andau*.

Hasonló az eredete a Fertő mellett Ruszttól (régi magy. *Cil* 1. CSÁNKI III, 594) északra fekvő η é m. *Ockau*, *Oggau* község nevének (v. ö. Lexicon 1773: lat. *Okavium*, hung. *Okanf* (?), germ. *Ockau* | KORABINSKY. Lex. *Okau* | LIPSZKY, Rep.: *Oggau*). A község régi magyar neve *Szaka* (1. CSÁNKI 111,622). Amagyar névből a németben először *Zaka, Zacka[^]-*Zoka, *Zocka, majd *Zakau, *Zackau[^] *Zokau, *Zockau lett (a szóvégi ném. -a[^]-au-YSL v. ö. hogy a magy. *Kassa-bál* először ném. *Kascha* [^]-*Koscha* lett [így a XV. sz.-i oklevelekben], majd ebből *Kaschau*). A ném. *Zokau, *Zockau-nek aztán a fentebb vázolt elvonással *Okau*, *Ockau* > *Oggau* lett. A környékbeli horvát lakosok a falut *Cokulá-nak* hívják (1. Lexicon 1773, KORABINSKY, Lex., LIPSZKY, Rep.). Nem lehetetlen, hogy e horvát szókezdő c a régi német ζ szókezdetű alak kezdő hangjának megőrzője.

Negyedik példám a Vulka folyó mellett fekvő *Oszlop* falu neve. Lakosai horvátok, akik falujokat *Uslop-nak* hívják. A régi magyar név *Zaszlop* (1. CSÁNKI III, 590, 636).

A sopron-mosonmegyei németben a szókezdő magy. [^]-nek német z, tehát affrikáta is megfelelhet. A magy. *Zemenye* a sopronmegyei németeknél *Zemigdorf*, *Zemmendorf* (1. CSÁNKI III, 604, 637), a mosonmegyei *Zurány*, régi magy. *Zarán* (1. CSÁNKI III, 675), *Zarándfalva* (1. LIPSZKY, Rep.) németül *Zurendorf*, *Zurndorf* *Zundorf* (1. LIPSZKY, Rep.). Ez analógiák alapján feltehető tehát, hogy az ó-magy. *Zaszlop-ból* a németben *Zaslop[^]~*Zoslop keletkezett s ebből elvonással a mai ném. *Oszlop*, *Oszlip* (1. Lexicon 1773, KORABINSKY, Lex., LIPSZKY, Rep.).

Az elsorolt példák tanulságosak a német nyelvi elvonásra. A sopron-mosonmegyei példák azonban más tekintetben is tanulságosak. Ezek ugyanis épp olyan magyar nyelvi átvételek, amilyenek a többi közt a a következő mosón-sopronmegyei német helynevek:
* Ném. *Kitsee* (alakv. *Kiitzen*) < magy. *Köpcse*, *Köpcseny*¹ (a magyar

¹ A mosón-sopronm.-i itt tárgyalt helynevekre v. ö. Lexicon univ. r. Hungariae locorum populosorum. 1773 (Kiadva Bpest 1920). – LIPSZKY, Repertórium . . . Budae 1808. – CSÁNKI, Magyarország tört. földrajza. III. kötet. Bpest 1897.

név eredetére 1. PAIS DEZSÓ: Magyar Nyelv VIII, 301) | ném. *Góls* < magy. *Gállos, Gálos* | ném. *Pötsching* < magy. *Besenyő, Becsengő, Pecsengéd* \
 ném. *Stool* < magy. *Csáva* | ném. *Taaden* (alakv. *Taden, Tadten, Tuden*)
 < magy. *Tétény* (alakv. *Tettény, Tétteny*) | ném. *Zanegg* (alakv. *Tranig, Zane, Zaining*) < ó-magy. *Szaunik > *Szounuk*, magy. *Szolnok*.

Az ilyen átvételek feljogosítanak arra a feltevésre, hogy a mosón-sopronmegyei helynevek közül azok, amelyek magyar és német neve értelmileg egymásnak megfelelő, a legtöbb esetben a magyarból való fordítások lehetnek,

v. ö. magy. *Hegykö*, (rég. magy. alak: *Iggkü*, magyar falu): ném. *Heiligenstein* (alakv.: *Heiligstein*): horv. *Hidjka* | magy. *Német-Keresztúr*: ném. *Deutsch-Kreuz, Kreuz*: horv. *Kerostur* | magy. *Maggar-Ovár*: ném. *Ungarisch-Altenhurg* | magy. *Szarvkő* (horvát falu): ném. *Hornstein*: horv. *Voristan* | magy. *Széleskút*: ném. *Breitenbrunn* (v. ö. oklevelekben: *Possessio Praytunpron* in vulgari *Zyluskuth*. . . . *Possessio Zeleskut* in vulgari teutonicali *Pratunprun* 1. CSÁNKI III. 630): horv. *Pratipron* (alakv. *Patipron*).¹

A legtöbb esetben mondom, mert hiszen lehetséges az az eset is, hogy a magyar nyelvi név a fordított név. Biztos példát ugyan ide vágólag az elcsatolt mosón-sopronmegyei részről nem tudok. Valószínű, hogy nem ilyen a *Lajta* folyó (v. ö. ó-felném. *Lítaha*) magyar *Sár vize, Sár* (v. ö. Bécsi Kép Kr. XIX. = MELICH II. 128: *usque flumen Saar siue Leytah* | CSÁNKI III, 611, 625, 677: *iuxta fluv. Saar. . . . iuxta fluv. Saaruize* alio nomine *L a y t h a . . .* am Fluss *Sarwiz* oder *L e y t a*) neve sem. Aligha lehetséges ugyanis, hogy az ó-felném. *Lítaha*, kfn. *Leitach*, mai ném. *Lajta* a latin *lutum* 'sár' szóval valamiképp is összehozható volna. Ha pedig ez nem lehetséges, akkor a Lajtának magy. *Sár vize* neve épp olyan eredeti elnevezés, amilyen a magyar *Fertő* elnevezés is (első adat IV. Henrik oki. 1074-ből: *Vertoive* 1. Árp. Új Oktár I. 28; magy. *Ferteu* adatokat 1. ORTVAY, Vizr. és CSÁNKI III, 589, 594, 624, 634, 679, 683). Ez elcsatolt területen sok olyan régi helynév van, amely más magyarul s más németül. Ezen helynevek közt kétségtelenül két réteg van. Az egyik rétegbe azok a helynevek tartoznak, amelyekben a német név magyar honfoglaláselőtti. Ilyen nyilván – mint fentebb láttuk – a ném. *Lajta* név s ilyen kétségtelenül Sopron ném. *Oedenburg* neve. Ilyen név azonban alig egy-kettő van. A nagyobb rész kétségtelenül olyan, ahol a német név a magy. honfoglalás után keletkezett s ahol minden egyes esetben ki kell kutatni, hogy a két név közül melyik a régibb. E második rétegbe tartozó helyneveknél azonban a magyar név a németnél legtöbbször régibb. Ez az eset pl. *Fertőszombathely* – *Neusiedel* (Nezsider), Szili – *Rust* (v. ö. CSÁNKI III. 594.: *Poss. C y 11 in teutonico Rust vocata*), *Lev e*)=*Kaltenstein*, Kismar to *ti-Eisenstadt* esetében.

E két réteg is amellet bizonyíték, hogy ez elcsatolt vidéken a honfoglalás idején alig volt számbavehető lakosság. Ez alig számbavehető lakosság közt voltak bajor nyelvjárást beszélő németek is (v. ö. *Oedenburg* és a magy. *Mosong* vallomását). A magyarság a X. és XI. sz.-ban birtokba vette ez alig lakott területeket, betelepítette s így helynevekkel is ellátta. Az általa adott helynevek részint olyanok, amelyek a magyar nyelv köz-

¹ A templomi védőszentek neveiből alakult helyneveket szántszándékkal nem vontam ide, v. ö. ezekről: SCHWARTZ ELEMÉR, A templomi védőszentek és a helységnevek: *Egy. Phil. Közl.* 48. és 49. évfoly.

neveiből fejthetők meg (v. ö. *Lüer* ‚Lövő‘, *Sár*, *Fertő*, *Köpcse* ‚Kékcse‘ stb.), részint pedig olyanok, amelyek a magyar nyelvbe került török eredetű tulajdonnevekből érthetők (v. ö. *Beleg*, a Vulka folyó régi magy. neve 1. CSÁNKI III. 630 | *Bács*, v. ö. Bécsi Kép Kr. 59. c.: in montem *B achy* és 1. PAULER I.² 129: Pándorf határában, Mosonm. | *Tétény* 1. CSÁNKI III. 687 | *Türdemez* 1. CSÁNKI III, 687 stb.). Mindez megerősíti a történelem azon tanítását, hogy ez elcsatolt mosón-sopronmegyei területeken a X., XL, és XII. sz.-ban magyar és török nyelvű lakosság volt a legnagyobb számban. A besenyő telepekről pl. ANONYMUS is, a krónikák is, meg az oklevelek is szólnak (v. ö. ANON. 57. c. – Bécsi Kép Kr. 58., 59. c. – CSÁNKI III, 682: Terra Bissenorum nomine Leguentou stb.) Hogy mi az oka annak, hogy a magyarság e területeken már a középkorban, értem a XIII-XV. sz.-ban, erősen megfogyatkozott, nem tudjuk, de nem is volt feladatunk kutatni. Nekünk csupán az volt a célunk, kimutatni, hogy ez elcsatolt mosón-sopronmegyei részek helynevei túlnyomóan magyar eredetűek s hogy e magyar nevek mellett szólnak, hogy itt a X-XIII. sz.-ban túlnyomóan magyar nyelvű lakosság lakott.

P. mester.

(Adalékok az Anonymus-kérdéshez.)

Írta: JAKUBOVICH EMIL.

Nincs még egy középkori történeti kútforrás, melynek oly gazdag hazai és külföldi irodalma volna, mint Béla király Névtelen Jegyzője „*Gesta Hungarorum*”-ának. Azóta, hogy szövegét BÉL MÁTYÁS előszavával SCHWANDTNER JÁNOS GYÖRGY „*Scriptores Kerum Hungaricarum*”-a I-ső (2°) kötetében 1746-ban először kiadta, immár húsz híján kétszáz esztendeje, néha hevesen, majd ellangyulva, de úgyszólván megszakítás nélkül folyik a vita a magyarság történetének kétségtelenül legfontosabb, világtörténelmi kihatású két momentuma, a bevándorlás és honfoglalás ezen legbeszédesebb, kerek, színes, művészies, racionális leírásának kora, hitelessége, forrásai és titokzatos szerzőjének kiléte felett. Két évszázad legnevesebb magyar tudósainak irodalmi harcába – nem sok megértéssel és jóakarattal s elfogultság nélkül mondhatjuk, még kevesebb pozitív eredménnyel – beleelegyedett számos német, osztrák, erdélyi szász, cseh, lengyel, orosz, horvát és oláh történetíró is. A meg-megújuló vita során alig maradt a huszonnégy levélnyi mű egyetlen sora, egyetlen adata is megtárgyalatlan s bár tagadhatatlan, hogy a hozzászóló régebbi történetírók is koruk színvonalán álló képzettséggel s kritikai készséggel számos részletkérdésre fényt derítettek, korára nézve csak a legutóbbi évtizedekben kezd egységes nézet kialakulni, mely szerény véleményem szerint a nyelvtörténet szemüvegén nézve még némileg módosulni fog. Hitelességének, forrásértékének megítélésében is eljutottunk már a józan középútra. Nem tartjuk a honfoglalás hiteles leírásának, mint a romantikus kor magyar történetírói, de a túlzott gyanú is kezd már enyhülni, mely főképp a német írók hatása alatt koronkint minden, egyebünnen ismeretlen, adatát kísérté. A legújabb kutatások, mondhatni, véglegesen tisztázták szerzőjének iskolázottságát, tudományos módszerét, „Cestó”-jának műfaját, hazai és külföldi forrásaihoz való viszonyát s az ősmondákon, nemzeti hagyományokon alapuló részleteinek értékét is. Öröndetes és a kérdés megfejtése érdekében mindenesetre nagy kihatást ígérő jelenség, hogy nyelvészeink figyelme is mindjobban feléje fordul, kezdik már értékelni magyar, szláv, bolgár s török személy-, hely- s közneveinek, ortografiájának nagy nyelvtörténeti becsét s korhatározó fontosságát. Béla király jegyzőjének kiléte azonban számtalan találgatás után, mindeztideig ismeretlen, titokzatos személye ma csak úgy, mint 1692-ben *Anonymus, Névtelen*.¹

¹ *Anonymus-nak* először NESSEL DÁNIEL nevezi 1692-ben Bécsben megjelent „*Sciagraphia*”-ja 29. l.: „Anonymi quidem, sed Regis Belae Notarij Historia Hungarica de VII. Primis Hungariae Ducibus.” Kiadását is ő vette tervbe. A magyar irodalomban legelsőben CZVITTINGER DÁVID nevezi így „*Specimen Hungariae Literatae, Francofurti et Lipsiae, 1711*” c. munkájához csatolt „*Bibliotheca scriptorum, qui extant de rebus Hungaricis*” 50. l.

Sajnálatos elnézés folytán e kérdés megfejtését, mely a régebbi írók vitájának egyik főprobléniája volt, az utóbbi évtizedekben szavának súlyával éppen az a nagynevű palaeographusunk és diplomatikusunk akasztotta meg, kinek a legtökéletesebb Anonymus-kiadást köszönhetjük. Tanítványi hálával, mesterem e tévedését óhajtom jóvátenni, midőn az évszázados Anonymus-kérdés e részletének mindezideig ingadozó sárt pontját igyekszem tanulmányomban a további kutatások számára szilárd alapra helyezni.

A sarkpont Anonymus „*Gestá*”-jának két kezdőszava: „*Pdictus magister*”, a megfejtés kulcsa az első szó palaeographiailag helyes olvasása s az elolvasott szónak diplomatikai adatokkal igazolt, helyes philologicus értelmezése. A száznolcvanéves vita egész kis könyvtárra terjedő irodalmában számtalan hamis vélemény, hypothesis és hibás magyarázat merült fel a kérdés megoldására döntő jelentőségű első szó olvasására és értelmének megfejtésére. A vita folyamán hitelre talált és köztudatba átment hamis nézetekre, bár felsorolásuk kissé hosszas, kénytelenek vagyunk kitérni, hogy megcáfolásukkal a helyes olvasást és valódi értelmet megállapíthassuk.

SCHWANDTNER említett 1746. évi első (2°, Bécs), 1765. évi második (8°, Nagyszombat) és 1766. évi harmadik (4°, Bécs) kiadása, úgyszintén ezek szövegét követő négy (az 1747. évi kassai, 1747. évi kolozsvári címlap-kiadás, 1765. és 66. évi *Calendarium Tynaviense*-ben megjelent és az 1772. évi kassai) lenyomat¹ Anonymus kezdő szavait „*Praedidus magister*”-nek olvassa. BÉL MÁTYÁS-nak a három SCHWANDTNER-féle kiadás elé nyomtatott Praefatiója adja az első magyarázatot ez olvasáshoz. Eszerint a mű IV. Béla-kori s másolatban maradt fenn. A szerzőnek és N. barátjának neve, kinek művét ajánlotta, az eredeti kódex címlapjának frontjára a római levelek ünnepélyes salutatioja: „*M(arcus) T(ullius) C(icero) – Bruto S(alutem)*”² mintájára volt kiírva. A lusta s hanyag másoló, a ma meglévő bécsi kódex írója azonban e szavakat elhagyta s megfosztott bennünket annak lehetőségétől, hogy e neveket valaha is megfejtessük, mert a mű következő lapon kezdődő Prológusának élén álló „*Praedidus*” szó a szerző teljesen kiírt, de a másolatban elhagyott nevére mutat csak előre.² A nagy tudású BÉL erőszakolt magyarázata húsz éven át hitelre talált, a következő kiadások változatlanul lenyomatták Anonymus így olvasott kezdőszavát.

Az első, ki ezen olvasás és magyarázat helyességét 1766-ban kétségbe vonta, sőt kemény szavakkal megtámadta, KOLLÁR ÁDÁM, a bécsi udvari könyvtár besztercebányai származású custos primarius-a volt. Az ambrasi várból 1665-ben Bécsbe került Anonymus-kódexünk első említőjének, PETRUS LAMBECIUS-nak³ az udvari könyvtárról írt kommentárjait kiadva, hozzá írt Supplementumában „*turpis error*”-nak minősíti SCHWANDTNER „*Praedidus magister*” olvasását s BÉL magyarázatát „*nam audor studio modestiae magistrum se magis did, quam esse scripsit, qui titulus in scolis Arabicis et olim et nunc perhonorificus et inde domum relatus nostra etiam memoria, praesertim Protonotarium axiomata ornat*”.⁴

¹ SEBESTYÉN GYULA, Ki volt Anonymus? I. k. XL-XLI. és 3.; Magy. Honf. Kutfői 358. 1-7.

² SCHWANDTNER, *Scriptores*, 1746. 2° I. Praefatio VIII.

³ *Diarium Sacri Itineris Cellensis*, Vindobonae, 1666. Additamentum II. 267.

⁴ ADAME FRANCISCI KOLLARII ad PETRI LAMBECHII *Commentarium de Aug: Bibliotheca Librum Primum Supplementa*, Vindobonae, 1766. I. 686-87. hasáb.

Betű szerint ide iktattuk KOLLÁR nagy tudásra valló magyarázatát, mert annak első része, t. i. hogy a szerző csak *szerénykedésből* nem nevezi magát mesternek, hanem „*mesternek nevezett P.*”-nek, – mint alább látni fogjuk – egyetlen helyes magyarázata Anonymus kezdőszavainak. Másfél század alatt rengeteg tinta elfolyt hibás találgatások igazolására, jeles tudósok egész köteteket írtak Anonymus kilétéről egy betű hibás olvasása alapján. Mások elfogadták a helyes „*P. dictus magister*” olvasást, de nem értették meg a hazai középkori latinságban szokatlan, szinte példátlan szerkezetet s való értelmét teljesen félremagyarázták, míg végre 1906-ban néhány magyarországi oklevél analog adata alapján ERDÉLYI LÁSZLÓ találta el újra a „*dictus*” helyes értelmét.¹

KOLLÁR magyarázatának második részét, mely szerint az így alkalmazott *magister* címet (illetve talán annak arab megfelelőjét) az arab iskolákból hozták haza első külföldre került tanulóink – nem ismerve az arab főiskolák grádusait végzett tanulók címeinek nomenklaturáját – fenntartással kell fogadnunk. Nálunk az első *magister* Guden 1079-1082 körül kelt adománylevelében szerepel: „*Gerardus magister.*”² Úgy ez, mint a Szt. Gellért-legenda néhány *magistère*³ még nem főiskolai címként viseli e titulust. Alább látni fogjuk, hogy a Névtelen Jegyző mint tényleges főiskolai címet a legnagyobb valószínűséggel a még egyetemmel nem szervezkedett párisi egyházi iskolák valamelyikéről hozta haza.⁴ Ennek tudatában, inkább csak KOLLÁR nagy ismereteinek megvilágosítására említem fel az előtte bizonyára még ismeretlen adatot, hogy az első magyar magisterek egyike, *magister Thaddaeus Ungarns* 1175-ben tényleg a „*doctrina Arabum*” székhelyén, az időben a keresztény-platonikus és arab-aristotelikus tudomány központján, a Parisnál is többre becsült Toledóban tanult s ott revidálta, vagy talán görögből vagy latinból arabra fordította PTOLEMAEUS *Μεγάλη οννταζις-na.*⁵

KOLLÁR volt tehát az első, ki felismerte Anonymus kezdő *P.* betűjében a szerző nevét rejtő siglát. A siglából a szerző nevének megfejtését is megkísérelte, megnyitván ezzel azon tudósok és nemtudósok légiónyi sorozatát, kik miután I. Béla egyetlen, töredékes szövegben fennmaradt szegszárdi oklevelében (1061) nincs nótárius említve, II-IV. Béla koráig gyanúba vettek minden *Péter, Pál* és *Pous* nevű királyi jegyzőt, alkancellárt és kancellárt, egész sereg prépostot, püspököt és érseket s ki-ki saját érveivel igyekezett bizonyítani, hogy jelöltje személyében megtalálta II., III. vagy IV. Béla király történetíró jegyzőjét.⁶ Látni fogjuk, hogy kiinduló pontjuk helyes volt, de kellő oklevélpublikációk, a hazai forrásanyag és külföldi analógiák ismerete és régi történettudásaink

¹ A tihanyi apátság kritikus oklevelei. Akadémiai Értekezések a tört. tud. köréből XXI.3. 1906. 5. 1. 1. jegyz.

² FEJÉRPATAKY: Oklevelek II. István korából. 8. 1.

³ ENDLICHER, Monumenta Arpadiana 211., 213., 219.

⁴ V. ö. HAJNAL ISTVÁN, Írástörténet, 1921. 77-83., SEBESTYÉN i. m. II. 73., 87-93.

⁵ Kézirata Firenzében. Irodalomtört. Közlemények VIII. 1898. 139-145. – FINÁCZY, A középkori nevelés tört. 295.

⁶ Más névről a *P.* sigla alapján nem esett, de nem is igen eshetett volna szó; *Pancratius, Paternus, Patricius, Paschasius, Paschalis, Peregrinus, Primogenitus, Pontius, Prodanus, Procopius* stb. nevek előfordulnak ugyan középkori onomatológiánkban, de ily nevű kancelláriai alkalmazottakat nem ismerünk. A IV. Béla, felesége Mária és V. István kancelláriájában szereplő Túrje nemzetségbeli *Philippust*, a későbbi esztergomi érseket, senki sem hozta szóba, kései koránál fogva ma sem jöhet számításba.

jórészének hiányos művelődés-, társadalom- és nyelvtörténeti, diplomatikai és palaeographiai felkészültsége híján a kérdés a meddő találgatások özönébe fulladt.

Mindjárt maga KOLLÁR is nagyot hibázott, midőn a helyes alaptól kiindulva, merő ötletből egy *Péter* nevű aradi prépostban, ki szerinte IV. Béla alkancellárja lett volna, kereste a „*Gesta*” íróját. Már PRAY GYÖRGY felvilágosította, hogy IV. Bélának sohasem volt Péter nevű alkancellárja, hanem igenis V. István ifjabb királynak (1266-1270) s később erdélyi püspök lett.¹

KOLLÁR későbbi műveiben még kétszer változtatott nézetet, utoljára az „*Amoenitates*”-ben (1783) III. Béla korához pártolt.

A XVIII. század legélesebb eszű magyar történétírója, PRAY GYÖRGY 1774-ben, az imént jegyzetben említett „*Dissertationes Hist. Criticae*”-ben (70-71. l.) fejt ki a kezén számtalanszor megfordult kódex kezdőszaváról kialakult véleményét. Az initiales P. betűben siglát lát, bár nincs utána pont s a következő betűk hézag nélkül tapadnak hozzá, de rövidítő jel sincs fölötte, pedig ezt a kódex írója következetesen használja. Nincs hát jogosultsága a „*Praedictus*” olvasásnak már csak azért sem, mert semmit sem lát a krónikában előrebocsátva, amire az „előbbnevezett” szó vonatkozhatna. Mindenki tudja, hogy a középkorban ily sigla mögé személyneveket, mint Pál, Péter, volt szokás rejteni. Hogy melyik volt ezek közül a szerző neve, ki fogja következtetni úgyannyira, hogy joggal nem is foglalhat többé helyet a *névtelenek* sorában. *Pál* pozsonyi majd székesfehérvári prépostra, előbb IV. Béla alkancellárjára (1259-62), később Mária királyné kancellárjára (1263-70) és veszprémi püspökre adta súlyos szavazatát.

Hosszas volna és kitérített célunktól nagyon eltérítene, ha tovább akarnók részletezni az Anonymus-vita első, leghevesebb, többször ismertetett² korszakának meddő kísérleteit. Csak KATONA ISTVÁN kutatásairól kell még megemlékeznünk, mert a vita további folyamára a legmaradandóbb hatást gyakorolta. Kezdetben I. Béla kora felé hajlott, majd II. István 1124. évi, később hamisnak bizonyult átírólevelén akadván megtekintete, elfogadta PRAY siglás magyarázatát s az oklevelet megpecsételő *Péter* budai prépostban kereste a „*Gesta*” szerzőjét, ki később bizonyára II. Bélának is notáriusa lehetett.³

Nemcsak KATONA álláspontja, de az egész vita is fordulópontra jut az 1788-ik esztendőben. „*Amicum responsum ad Hypercriticon Georgii Szklenar*” című füzetecskéjében SPIESZ közlése nyomán⁴ először hívta föl KATONA ez évben tudósaink figyelmét III. Bélának az írásbeliség elrendelését is megemlítő, azon fontos 1181-ik évi oklevelére, melyben kiállító gyanánt P. siglával, majd kiirt névvel PÁL királyi notárius, később erdélyi püspök szerepel (*Pauli mei notarii, nunc autem episcopi Ultrasilvani. . hoc cyrographum factum est a P. Ultrasilvano episcopo*). Hiába

¹ PRAY, *Dissertationes Hist. Criticae in Annales Veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum, Vindobonae, 1774.* 73., FEJÉRPATAKY, A királyi kancellária 103-110., 119., HAJNAL ISTVÁN, IV. Béla kir. kancelláriájáról, Turul, 1914. Monoszló-nemzetségbeli Pétert, 1270-től erdélyi püspököt, ki V. Istvánnal Kún Erzsébet nővére révén sógor-ságba is keveredett, tudomásunk szerint egy oklevél sem nevezi korábban *aradi prépostnak*. V. ö. JAKUBOVICH, Kun Erzsébet nőtestvére, Turul, 1922-23., 17.

² SEBESTYÉN i. m. I., KUBINYI FERENC, Béla király Névtelen Jegyzőjének kora és hitelessége. 1904. I – II.

³ *História Critica primorum Hungariae Ducum* 16.

⁴ *Archivische Nebenarbeiten I. 1785.* 140.

mutatta ki már ENGEL J. KERESZTÉLY, hogy ezen Pál mint választott kalocsai érsek 1190 körül elhunyt s így nem érvén meg III. Béla 1196-ban bekövetkezett halálát, nem lehet azonos a magát néhai jóemlékezetű királya jegyzőjének nevező Anonymussal. KATONÁN kívül ezen Pál személyében keresték eddig még a legtöbben: SCHWARTNER MÁRTON, a szász EDÉK JÓZSEF, az oláh MAIOR PETER, SÁNDOR ISTVÁN, SZIKMAY ANTAL, HORVÁT ISTVÁN, RÉSŐ ENSEL SÁNDOR, sőt egy oklevél hibás olvasása alapján még PAULER GYULA is a Névtelen Jegyzőt.¹ A kritikus oklevélre alább⁷isszatérünk.

A magyar történelmi forráskritikát megteremtő irodalmi harc majd félszázados első korszakának lezárására adta ki 1802-ben ENGEL saját Supplementumával megtoldva CORNIDES DÁNIEL kitűnő posthumus munkáját, a „*Vindiciae Anonymi*”-t, mely az Anonymus kutatásnak mindmáig egyik minden részletkérdésre kiterjedő, legalaposabb kátéja. A nagytudású szerző nem egy megállapítása ma is megállja a helyét. Egész a legújabb korig elhittük pl. azon vélekedését is, hogy a kódex első levelének recto lapját azért hagylak üresen, hogy reá később a miniátor a kor szokása szerint a könyv címét különböző színű díszítések- és szép rajzokkal cifrázva – szóval initiales betűkkel – kifesse.² Ma már tudjuk, hogy az lap egész más okból üres és nem a mű díszes címét szánták rá.³

CORNIDES a Névtelen Jegyző korát elég helyesen, 1145-1235. közti időre szorítja. A személyének megfejtésére szolgáló kiinduló pont, a „*Pdictus magister*” olvasását azonban kitűnő palaeographus és diplomatikus létére is alaposan elhibázta. Megfigyelve a kódex következetes írásmódját, elvetette SCHWANDTNER „*Praedictus*”-os olvasását, de KOLLÁR siglás „*P. dictus*” olvasásához sem csatlakozott, sőt a legnagyobb mértékben megbotránkozott azon. Sohasem hallotta, – úgymond – hogy valaki szerénykedésből „*dictus magister*”-nok írta volna titulását „*magister*” helyett. A régi emlékekben még nyomát se találta az ily formulának. Tökéletesen ellenkezik – szerinte – őseink szokásával és a középkori latin stílussal a címnek ily módon való lecsökkentése. Avagy a mostani vagy a régi magyarok közül csak egyszer is nevezte-e valaki magát: „*Stephanus dictus palatinus*”-nak, „*Laurentius dictus comes*”-nek, vagy „*Petrus dictus magister*”-nek? Egyedül Béla király Névtelen Jegyzője használta volna e lehetetlen formát, szerénykedésből?⁴ Sejtelve sem volt róla, hogy bátor tagadásával tudásának hiányos voltát leplezi. A „*Pdictus*” – szerinte – egyszerűen hibás olvasás „*Bdictus*” vagyis „*Benedictus*” helyett. Megállapította már előbb, hogy Anonymus bécsi kódexe másolat, még pedig nagyon hibás másolat, ezt a hibát is az ügyetlen másoló, illetve a kezdőbetűket rajzoló miniátor hibájául rója. A gyanúba vett *Benedek* meg lehet akár az a Ega vagy Erga fia Benedek, a királyné kancellárja is, ki 1218-ban a Szentföldről hazatérő II. Endre elé ment, miként ezt a Budai Krónika, a Bécsi Képes Krónika és THURÓCZI is megírja.⁵

A Spiesz-féle 1181. évi oklevél és CORNIDES minden részletkérdésre kiterjedő tanulmánya hosszabb időre lelohasztotta a vita hevét. Történetíróink, ENGEL, FESSLER, BÁRDOSSY, BUDAI ÉZSAIÁS, HORVÁT ISTVÁN,

¹ Századok, 1883. 97-98., SEBESTYÉN id. m. II. 61-66.

³ *Vindiciae Anonymi* p. 2.

³ Magyar Nyelv 1925. 27.

⁴ *Vindiciae*, 163-164.

⁵ THURÓCZI IL 73. cap., M. FLORIANUS, *Hist. Hung. fontes domestici*. II. 222.

KERESZTÚRI stb. ébren tartották ugyan a kérdést, de nem vitték közelebb a megoldáshoz. A múlt század elejének irodalmából SÁNDOR ISTVÁN kitűnő, nagyrészt még ma is használható Anonymus-onomasticonát és helynév-magyarázatait tartjuk legnagyobb nyereségnek.¹

VÖRÖSMARTY 1825-ben megjelent „Zalán futásának nemzet-serkentő hatása új figyelmet ébresztett a honfoglalás története iránt. A közérdeklődés kielégítésére ENDLICHER ISTVÁN LÁSZLÓ, a bécsi udvari könyvtár őre, 1827-ben sajtó alá adta Anonymus első jegyzetes kiadását, mely a szöveget „*P. dictus onagister*” szavakkal kezdi. Ennek értelmében felesleges volt igazolnia az első lap üres voltát, mégis kevés változtatással elmondja CORNIDES-nek a díszes címlap elmaradásáról való téves vélekedését. (3.1.) Itt említjük meg, hogy 1848-ban Sanctgallenben kiadott „Monumenta Arpadiana”-jában Anonymus szövegét az 1827. évihez hasonló kezdettel közli.

Nem mulaszthatjuk el, hogy a legtermékenyebb magyar oklevél-publikáló, FEJÉR GYÖRGY, véleményét ne közöljük a megoldásra váró szövegkezdés kérdésében. A Tudományos Gyűjtemény 1828. évfolyamában így szövegezi ezt meg „Béla királyunk' jegyzőjének idejekoráról” Y. sigla alatt irt értekezésében: „Soha el nem hittem, hogy e' munkája előszavainak olvastatása: „*Praedictus Magister ac quondam...*” helyes legyen; így, BÉL MÁTTYÁS után nem olvassa azokat *többé senki*. Kétkem azt is, hogy helyes legyen ezen olvastatása: *P. dictus Magister*, mint olvasta azokat legu. ⁷bban ENDLICHER ISTVÁN is, mert se *Petrus*, se *Paulus, dictus Magister* nevezettel, a' Históriai, vagy a' Diplomatikai kútfőkben *elő nem fordul*: és a' kéziratban a' *P.* betű után pontbökés nincsen; mint láthatni annak mássában, T. ENDLICHER kiadása szerint. T. CORNIDES DÁNIEL után pedig: „*Benedictus Magister*”-t erőltetés nélkül nem olvashatni. Illy különbféle olvasások és ezen észrevétel után, hogy a' lemásolat több helyen hibás,² bátorkodom azon előszókat olvasni: „*Petrus Magister*”, ezen szót „*Petrus*”, a' vigyázatlan másoló könnyen olvashatta és írhatta „*Pdictus*” jegyekkel. Ez az olvasás: „*Petrus Magister*” semmi kritikai vagy Diplomatikai észrevételekbe nem ütközik.”³ Ezen Péter mestert II. Béla jegyzőjének tartja, miután azonban II. Bélának általa ismert hét oklevelében Péter nevű jegyzőről nincs szó, 1138, 1139-ben pedig már más nevű jegyzőkről olvasunk, azt hiszi, hogy II. Béla országlása elején szerepelhetett jegyzőként s azonos Péter fehérvári préposttal, kit Prágai Kozma évkönyveinek folytatója szerint II. Béla 1134-ben Lothár császárhoz követségbe küldött.⁴ Annál is inkább elfogadhatónak véli feltevését, mert tudnivaló, hogy később is többnyire a fehérvári prépostok voltak a királyi jegyzők. Ez állásából 1135-ben a győri püspöki székebe ült. Műve előszavában említett N. barátja pedig bizonyára az a Miklós volt, ki 1148-ban „*Nicolaus capellae regiae praesidens*” és 1156-ban „*sigittator*” minőségben szerepel II. Géza kancelláriájában.

FEJÉR GYÖRGY radikális megoldásával kimerítettük a magyarázatok, valahány csak fölmerült Anonymus kezdőszavainak olvasására, amit ezután írtak a kérdéstről történelmi-irodalmunkban, az – sajnos – inkább a tévedések, mint a feltalált igazság ismételtetése volt.

¹ Sokféle, Győr, VIII. 1801., XI. 1808.

² L. CORNIDES, Vind. p. 19., ENDLICHER p. 9.

³ Tud. Gyűjt. 1828. VI. 98.

⁴ V. ö. Mon. Germ. Hist. Scriptures IX. 139. 1134. év.

Helyrehozhatatlan hibát követett el SZABÓ KÁROLY 1860-ban, midőn – egyébként máig legjobb – Anonymus-fordítását nem KOLLÁR helyes magyarázata szerint „*Mesternek nevezett P.*”, hanem SCHWANDTNER olvasásához visszatérve, „*Megnevezett mester*” szavakkal kezdte. A XIX. század második felének ifjú nemzedéke már nem az eredeti latin szöveget, hanem a magyar fordítást olvasta s megtanulta SZABÓ KÁROLYnak a bevezető szavak mellé jegyzetben adott, BÉL, COENIDES és ENDLICHES vélekedéseiből összekombinált s az utolsó betűig hibás magyarázatát: „Miért nevezi magát a szerző itt az előbeszédben *megnevezett mesternek*, holott nevét máig sem tudjuk, csak úgy fejthetjük meg, ha tudjuk, hogy a bécsi császári könyvtárban lévő azon XIV-ik századi kéziratnak, melyben maradt fenn egyedül névtelen jegyzőnk ezen munkája, első lapja üresen van hagyva. Ez kétségtelenül azért történt, hogy oda a munka címe és így szerzőjének neve is, a középkori kéziratokban divatos cifra, festett betűkkel, mellyek írása sok időt, munkát és ügyességet kívánt, vagy maga a másoló, vagy a betűfestő által díszesen följegyeztessék. Miután azonban e szándék kivitele elmaradt: szerzőnk nevének megtudásától mindeddig meg vagyunk fosztva.”¹

SZABÓ új szövegezésű tanítását azután a legutóbbi félszázad történelmi irodalmában néhány tudósunk (HUNFALVY PÁL, MÁTYÁS FLÓRIÁN, PAULEE GYULA, MAECZALI HENRIK, EEDÉLYI LÁSZLÓ és legújabban HÓ MAN BÁLINT) kivételével mindenki elfogadta, a legmagasabb színvonalon álló szakmunkákba csak úgy belekerült, mint a tankönyvekbe, így tanítják ma is. A „*P. dictus*”-os olvasás kisszámú híve is csak labilis, így is, úgy is magyarázható palaeographiai érveléssel tudta álláspontját védelmezni, de ezért is könnyen elérte a vád, hogy Anonymus nevének kitalálását akarja a *P.* kezdőbetűvel megkönnyíteni. A végleges névtelenségre kárhóztatott jegyzőt SZABÓ KÁROLY egyébként, ebben is a legkevésbé elfogadható véleményt követve, mint előtte BÁRDOSSY JÁNOS (1802), KERESZTURI JÓZSEF (1812), SELIG CASSEL (1848) és TOLDY FERENC (1853-73) s utána VASS JÓZSEF (1865), FOLTINY JÁNOS (1871-1885), THIERRY AMADÉ (1872) és KUBINYI FERENC (1904), I. Béla király nótáriusának tartotta.

Miként a XVIII. század végén és a XIX. elején Anonymus történelmi hitelét és forrásértékét végtelenségig lebecsülő német és szláv írók: THUNMANN (1774), GEBHARDI (1778), GATTERRE (1792), SGHLÖZER (1795), SZKLENÁR (1784-88), DOBROVSKY (1827) stb. hosszú sorával szemben a magyar történetírók egész gárdája állt sorompóba a „magyar történetírás atyja”-nak védelmére, a XIX. század 60-as, 70-es éveiben is élénk visszhangja támadt történetirodalmunkban BÜDINGEE (1858), EDUAED KÖSLEE (1860), RÓBERT ROESLEE (1871), Palacky s mások többé-kevésbé rosszhiszemű s éles kritikájának. Míg I. Béla korának fentemlített hívei készek voltak a honfoglalás és kalandozások mondáiról még könnyen tudomást szerezhető XI. századi királyi jegyző minden sorát védelmükbe venni, addig HUNFALVY PÁL (1860-76) s követői, SALAMON FEEENC s később MARCZALI HENRIK is (1877, 1879, 1880, 1882, 1895) túlzó szkeptizissel bíralták IV. Béla nótáriusának kései, tudákos meséit. A két véletet kiegyenlítő középútra legelőbb MÁTYÁS FLÓRIÁN (1866-83) és PAULEE GYULA (1877, 1883, 1893, 1900) lépett. A felélénkült vita során természetesen szőnyegre került a „*Gesta Hungarorum*” kezdő szavainak, a „*Pdictus magister*”-nek s vele kapcsolatosan a névtelen szerző kilétének

¹ Pest, 1860.

kérdése is. SZABÓ KÁROLY magyar szövegének szuggesztív hatását említettük s kárát látni fogjuk. Sajnos MÁTYÁS FLÓRIÁN akadémiai felolvasásai (1866, 67, 70, 71, 78) hozzáférhetetlen kéziratokban maradtak s így nem ismerjük indítóokát, miért csatlakozott KOLLÁR S követőinek helyes álláspontjához. A „*Historiae Hungaricae fontes domestici*” címen megindult forráspublikációjának II-ik kötetében (1883) „*Magister P.*”-ről beszél, Anonymus „*Gestá*”-jának szövegét is „*P. dictas magister*”-vel kezdi, jóllehet a Praefatio II-III. lapján betűszerint közli ENDLICHERnek az üresen maradt első lapról és a reá szánt iniciális címiratról szóló meséjét. A 246-302. 1. olvasható „*Observationes*” és „*Disquisitio de aetate Anonymi Belae regis notarii*” c. értékes jegyzetei, melyek alapján – történetíróink – (PAÜLER, FEJÉRPATAKY, SEBESTYÉN, ERDÉLYI, HÓMAN) szerint – véglegesen eldöntöttnek lehet tekinteni, hogy Anonymus III. Béla jegyzője volt, a szövegkezdet kérdéséről egy szóval sem nyújtanak felvilágosítást. Egyes jelenségekből következtetem csak, hogy akadémiai felolvasásaiban erről is lehetett szó. HUNFALVY PÁL pl. bizonyára e felolvasások hatása alatt a „Magyarország ethnographiájá”-ban a siglás olvasást elfogadva, de a „*dictus*” való értelmét nem ismerve, „*P.-nek nevezett mester*”-ről beszél (1876, 276. 1.).

Az 1877-79. években két ifjú tudós, FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ és MARCZALI HENRIK közt heves vita kerekedett e szövegkezdő szavak olvasása és értelmezése felett. FEJÉRPATAKY a Figyelő III. évfolyamában megjelent cikksorozatának „Történetírás az Árpádok alatt” c. fejezetében (272. 1.), bizonyára MÁTYÁS FLÓRIÁN említett fölolvasásai alapján III. Béla kora, de a „*Praedidus*” olvasás mellett, MARCZALI az Egyetemes Philológiai Közlöny 1877. I. évf.-ban „Béla király jegyzője” c. forrástanulmánya keretében (371. 1.) a „*P. dictus*” olvasás alapján IV. Béla *Pous* nevű nótáriusa (1266, 1275) mellett foglalt állást. FEJÉRPATAKY a Figyelő következő évfolyama februári számában, név nélküli, rövid közleményben élehangú bírálat tárgyává tette MARCZALI álláspontját: „Az Anonymusnak a bécsi udvari könyvtárban őrzött codexe (Cod. Lat. 514, azelőtt Hist. Prof. 671) ez ismeretes szavakkal kezdődik: *Pdidus magister*. Ezt mindenki, akinek csak egy csöpp palaeographiai gyakorlottsága van, első pillantásra is *Praedidus-nak* fogja olvasni és nem *P. didus-val*. Azon eljárás tehát, hogy az Anonymus nevét P. betűvel kezdődő nevekben keresték, mint *Petrus, Paulus, Petrus Vilcina* stb., mind alaptalan föltevések, melyek olvasási hibában gyökeredzenek. Már FEJÉR GYÖRGY megjegyezte., hogy *dictus* igenév *praedidus* – *megnevezett* – értelemben az egész középkorban ismeretlen; *dictus* igenis előző ily alakban pl. „*Johannes dictus mag nus*”¹ stb. „Maradjunk tehát csak a régi Anonymus név mellett mindaddig, míg a névtelen nevét más utón ki nem tudjuk; a végzetes P. betű azonban célra nem vezet. Ha az Anonymus bécsi codexének írója a P betűvel siglát akart volna jelezni, azt nem kötötte volna össze a *dictus*-szal, hanem úgy írta volna, mint a szöveg harmadik sorában: nótárius *N. suo dilectissimo amico*, vagyis ponttal választotta volna el a következő szótól.”^x

MARCZALI a Századok 1879. évfolyama 170. 1. rövid jegyzetben válaszol a névtelen támadásra: „A Codexnek ismételt figyelmes áttanulmányozása alkalmával meggyőződtem és meggyőződhetik mindenki, hogy a P *dictus* a kézirat kezdetén nem lehet *Praedidus-nak* olvasni. Szol-

¹ Figyelő 1878, 158.

gáljon ez válaszul FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ megjegyzésének. (Figyelő, 1878, febr.)” „Ha a P. nem épp oly rövidítés, mint a szintén a dedicatióban álló N., mit legvalószínűbbnek tartok, CORNIDES nézete volna legplausibilisabb, hogy *P-dictus Benedictus-hél* van elferdítve. Benedictus nevű jegyzője IV. Bélának is előfordult, Pous testvére.”

FEJÉRPATAKY válaszában (u. o. 249-52. 1.) elvállalja a névtelen cikk szerzőségét s még hevesebben védi álláspontját: „Teljesen hiábavaló és alaptalan fáradozás a „*Gesta Sung ar or um*” szerzőjét egy P. betűvel kezdődő királyi jegyzőben keresni, mert a Codex legelső sorának legelső szavát csak *Praedictus-nak* és nem *P. dictus-nak* lehet olvasni.”

„Csaknem egyforma számban vannak mindkét vélemény hívei; egyik „*megnevezett mester*”-, a másik „*P. nevezett mester*”-rel hiszi a Codex bekezdését visszaadhatni. Az első esetben tehát a P betű a *Prae* rövidítése, második esetben sigla és alatta egy P-vel kezdődő név értendő.” „A dolgot elsőben is palaeographice kell eldöntenünk, azután nyelvtani oldalát tekintenünk.” A kódex hosszas tanulmányozása alapján meggyőződésévé vált, hogy „első szavát csak *Praedictus-nak* lehet olvasni. Palaeographiai dolgokat utóvégre is csak autopsia útján lehet eldönteni s így állításom bebizonyítására én sem hozhatok fel okoskodásokat, miként MARCZALI sem hozott fel a magáénak támogatására”. Újra ismétli, hogy a kezdő P nem tekinthető siglának, mert „a *dictus* szorosán mellé van írva, a kettő közt nincs egy vonalnyi tér sem hagyva”. Ellenben siglával írja Anonymus barátjának nevét, kinek munkáját ajánlja „.N. suo dilectissimo amico”. Az N elé és mögé is pontot tesz. Arra a kérdésre, hogy hol maradt a P fölül a signum contractionis, a rövidítő jel? válasza az, hogy az „ily díszes initialisoknál rendszerint el szokott maradni”. „Ezek a palaeographicus okok – folytatja tovább, – de *linguisticus* tekintetek is arra kényszerítenek, hogy *Praedictus magisteri* olvassunk *P. dictus magister* helyett. „P. (vagy hogy MARCZALI Irvpothesisével éljünk), *Pous dictus magister*” kettőt jelenthet: vagy a „*megnevezett Pous mester*”-i, vagy a „*mesternek nevezett Pous*”-i. „Az elsőt a középkor latin nyelve - s ezt bizonyíthatja akárki, aki abban némileg jártas – sohasem fejezné ki ily alakban, hanem: „*Dictus* (vagy még inkább: *praedictus*) *Pous mag ister*.”¹¹ A második jelentése pedig még ismeretlenebb a középkorban s *nem hiszszük, hogy MARCZALI, vagy bárki más, arra egyetlen egy példát képes lenne fölhozni.* Amint a palaeographiai oldalhoz gyakorlott szem, úgy a linguistichoz gyakorlott hallás szükséges s nem kételkedünk, hogy MARCZALI, ha kissé jobban meggondolja a dolgot, a *Pous dictus magisteri* mindkét jelentésében lehetetlennek fogja tartani.” Megemlíti még FEJÉRPATAKY, hogy megmutatta a codexet a legismertebb és legtiszteltebb nevű palaeographusoknak s azok legelső pillantásra *praedictus-nak* olvasták a sokat vitatott, kérdéses szót. Összegezve egész véleményét, kimondja, hogy az eredeti codex első lapján a cím ilyesformán lehetett írva: „*Incipiunt Gesta Hungarorum per Magistrum N. . .*”. Ezt a figyelmetlen másoló elhagyta, az első lap üresen maradt, a *Praedictus* kezdőszó az elhagyott címre, illetve a szerzőnek így ismeretlenül maradt nevére mutat vissza.

MARCZALI – úgy látszik – „nem gondolta meg a dolgot” s „A magyar történet kútfői az Árpádok korában” c. 1880-ban megjelent könyvében változatlanul megmaradt eredeti álláspontja mellett, hogy a „P. *dictus* nem jelenthet *praedictust*, hanem a P. az író nevének kezdőbetűje”. De hogy merev állásfoglalása korántsem nyugodott a sokat vitatott kérdés lényegének alább kifejtett megismerésén, mutatja u. o.

felhozott analógiája: „Van egy lengyel évkönyvíró, kit eddig *Dzierswá-*nak neveztek. Bielowski azon valószínű hypothesis állította föl, hogy *Mierziva* a neve, még pedig azért, mert egy kézírata így kezdődik: „ego, qui sum wocognominatus, mi *M. cognominatus*ból van elrontva. *M. cognominatus* pedig nagyon megfelel *P. dictus-nak*.” (76. 1. jegyzet.) Ő is tévedett.

PAULER GYULA a vita ezen phasisában kétszer foglalkozik Anonymusszal. „A magyarok meglepedéséről írt cikkében MÁTYÁS FLÓRIÁN kormeghatározásához csatlakozik és kétségtelenül bebizonyítottak látja, hogy a „*Gesta Hungarorum*” a XII. század végén vagy a XIII. század elején íratott.¹ „Anonymus külföldi vonatkozásai”-ban számos új adattal igyekszik támogatni ez álláspontját s IV. Béla kora ellen argumentálva, alig veszi észre, hogy bizonyítékainak többsége a XII. század közepe, tehát a II. Béla halála utáni kor mellett jobban érvényesíthető, mint III. Béla kora, a XII. század vége mellett. A Névtelen Jegyző személyét csak röviden érinti. A kezdőszó olvasása kérdésében – nem ismervén az eredeti kódexet – nem mer határozott állást foglalni: „Mi pedig a P. betűt illeti, a kérdés még teljesen nincs eldöntve, mert M. FLORIANUS a P. után határozottan pontot tesz, míg FEJÉRPATAKY szerint ily pont nincsen”. De azon feltevessel, hogy ha a „bevezetés P. betűje csakugyan sigla és nem a *prae-nek* rövidítése”, megkockáztatja azt a gyanítást, hogy ama *Pál* lehetett, ki III. Bélának oklevelét a zara-vecchiai Szt. Jánoskolostor szabadságainak megerősítéséről 1188-ban Esztergomban kiadta.² Csak hogy feltevése olvasási hibán alapszik. Az 1188. évi oklevelet KUKULJEVIC adta ki a „Codex Diplomaticus Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae” c. gyűjteménye II. k., 146. 1. Keltezése: „Datum Strigonio permanus Pauli, aule regie. . .”, itt megszakad az oklevél szövege. Ma már ki tudjuk egészíteni, az elmaradt szó: „cancellarii.” De a *Paulus* helyett *Saulust* kell olvasnunk. Hiteles oklevelekből tudjuk, hogy 1183-ban István comes fia Saul volt III. Béla prothonotarius, majd kancellárja, 1188-ban választott csanádi püspök és ismét kancellár lett, később (1192-1202) pedig kalocsai érsek.³

Míg MARCZALI-nak német nyelven is megjelent, forráskutatás szempontjából kiváló becsű, fentidézett cikke (1877) és könyve (1882) a német irodalomban éreztette az Anonymus-kérdés tekintetében meglehetősen káros hatását (RADEMACHER 1885, OTTOKÁR LORENZ 1886, HEINEMANN 1888, WATTENBACH 1894, POTTHAST, IL kiad., 1895), itthon a heves viták után hosszabb csend állott be. Még FRANZ RÜHL egy fontos forrásfelfedezéséről sem vettek egyidejűleg (1883) tudomást.⁴ A közeledő Millennium terelte ismét az érdeklődést a honfoglalás történetírója felé.

FEJÉRPATAKY álláspontjának megdönthetetlen voltát Anonymus kitűnő facsimile-kiadásával dokumentálta (1892). Úgy ebben, mint a *Magyar Honfoglalás Kútjöine*k a Magyar Tud. Akadémia által 1900-ban kiadott monumentális kötetében érvényre jutott „*Praedictus*” olvasása s ez utóbbiban, Anonymus szövege elé írt előszavában röviden összefoglalva, de lényegében változatlanul ismétli ehhez fűződő fiatalkori megállapításait:

¹ Századok, 1877. 377. 1.

² Századok, 1883. 97-98.

³ FEJÉRPATAKY, A királyi kancellária 92; SEBESTYÉN, id. m. II. 62, 70; SZENTPÉTER Y, Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 45-48. 1., 137., 138., 147. sz.

⁴ FR. RÜHL, Zu den Quellen des Anonymen Notars des Königs Béla, Forschungen zur deutschen Geschichte, 1883. XXIII. 601.

»A P betűhöz fűzött név-combinatiók mind hibás alapból indultak ki. . . . Pedig az olvasás igen egyszerű; a krónika első szavát csak *Praedictus*-nak (*megnevezett-nek*) olvashatja az, aki régi írások olvasásában jártas. . . . annyi tény, hogy az első szót csak annak lehet olvasni, aminek az alábbi szöveg írja.» (Id. m. 384.)

Nem kevesebbet mond ezen apodicticus kijelentés, mint hogy a másfélszázados kutatás meddő, hiábavaló volt, a további is teljesen kilátástalan. A *Praedictus* egy üres lapra mutat vissza, melyre a szerző nevét egy s más okból elfeledték feliírni. A legcsekélyebb pozitív támaszpontom nincs, 47 lapnyi szöveg ezernyi történeti és nyelvtörténeti adatából, helyesírásából, stílusából vagy más egyébből a legpontosabban megállapíthatom most már a mű korát s a királyt is, kinek udvarában a szerző okleveleket írt, de a szerző kilétét, személyét nem állapíthatom meg. Vagy ráfoghatom a művet az illető kor bármelyik kancelláriai alkalmazottjára. De biztos alapra nem juthatok.

Így mutattak reá régen I. Béla korának hívei közül többen *Miklós* püspökre, a tihanyi apátság 1055. évi alapítólevelének írójára, BARTAL GYÖRGY merő ötletből IV. Béla kancellárjára, 1241-ben a Sajónál elesett *Mátyás* esztergomi érsekre, így kereste a szerzőt, minden korlát nélkül, MÁNDY ISTVÁN egy légből kapott „*Magyar Sunád*” személyében. A kezdőbetű korlátozó ereje megszűnt.

Még a facsimile-kiadás után négy évvel (1896) felvetette SÖRÖS PONGRÁC a kérdést, nem lehetne-e a Névtelen Jegyző „tisztségére juttatni” III. Béla király *Adorján* nevű nótáriusát (1175?) majd kancellárját, előbb budai prépostot (1185-86), később 1189-től erdélyi püspököt? ¹

Nyilván ez ötlet termékenyítette meg SEBESTYÉN GYULA fantáziáját, midőn fentebb többször idézett kétkötetes, „Ki volt Anonymus?” c. művében (1898) – mely egyébként a kérdés történetének és bibliográfiájának legjobb összefoglalása- „szinte elpusztíthatatlan eredménnyel”² kimutatja, hogy ezen *Adorján* volt Anonymus. „Míg a tökéletesen egybehangzó bizonyítékok hosszú sorából valami meg nem dől.”³

Ez hamarosan bekövetkezett. Rövidke hétsoros jegyzet mutatott rá pár év múlva, 1906-ban, hogy a nagy fáradsággal épített, örök időkre szánt mű egyik főpillére roskadoz. A hibás főpillér Anonymus szövegkezdő *Pdictus* szavának *Praedictus-os* olvasása, mely bármilyen betűvel kezdődő név kombinációba vételét megengedi.

ERDÉLYI LÁSZLÓ: „A tihanyi apátság kritikus oklevelei” c. akadémiai székfoglaló értekezése 5. 1. 1. jegyzete mutat rá az olvasás tartáhatatlan voltára és mint fentebb említettük, KOLLÁR óta először a „*dictus*” kitétel helyes értelmezésére: „SEBESTYÉN GYULA dr.-nak szép Anonymus-elmélete dacára a „*P dictus magister*”-ben a szerénykedő „*P. mester*” nevének kezdőbetűjét látjuk. V. ö. A pannonhalmi rendtört. I. 680., 682. 1. „Ego Vros *dictus* abbas S. Martini”; BÉKEFI R.: A pásztói apátság tört. II. 5. 1. „Nos fráter Blondellus *dictus* abbas in Pastuk...” WENZEL I. 182. 1. Benedictus helyén „R. *dictus* abbas de Tota” olvasandó. V. ö. SÖRÖS: Komárommegyei bencés apátságok, 1905. 15. 1., 2. jegyz.”

Kiderült tehát, hogy CORNIDES, FEJÉR GYÖRGY, FEJÉRPATAKY és SEBESTYÉN szörnnyüködése ellenére ie lehet a „*P. dictus magister*”-féle

¹ Magyar Sión, új sorozat, X. 1896. 354. 1.

² U. o. I. Ajánlás XIX. 1.

³ U o. II. 93.

szerkezetre hazai emlékeinkben példát találni s mint alább látni fogjuk, ez legkevésbé sem válik „a magyar konyha-latinság szégyenére”.¹

ERDÉLYI LÁSZLÓ példáinak erejét csak NAGY GÉZA vonta kétségbe: „Legújabbán ERDÉLYI LÁSZLÓ úr jegyezte meg, hogy SEBESTYÉN elmélete dacára a szerénykedő „*P. mester*” nevének kezdőbetűjét látja a „*P. dictus mag ister*”-ben s példákat hoz fel arra, hogy a kezdőszavakat „*a mesternek mondott P. (Paulus, Petrus, Pousa stb.)*” értelemben is magyarázhatjuk. A felhozott példák azonban csak annyit mondanak, hogy a frazeológia szempontjából megállhat ez a kifejezés is és nem kell szűkségképp „*Praedictus magister*”-re gondolnunk, kinek neve elmaradt a valami okból üresen hagyott címlapról. A „*P. dictus magister*” tehát mint így is, amúgy is értelmezhető kifejezés semlegessé vált, egymagában sem az egyik, sem a másik álláspont mellett nem bizonyít.”²

ERDÉLYI nem nyugszik meg az eredményeit paralizáló válaszbán, példáinak bizonyító erejére támaszkodva hangsúlyozza, hogy mennél többször gondol Anonymus munkája kezdetére, annál kevésbé tartja elfogadhatónak a „*Praedictus magister*” olvasást. „Mert mit jelentene ez? Azt, hogy az „*előbb mondott mester* és egykor a jóemlékű, dicsőséges Bélának, Magyarország királyának jegyzője” mikor *N.* kezdőbetűjű barátja számára írni kezdi a magyarok tetteiről szóló krónikáját, már előbb megnevezte magát. Hol? Azt mondják, hogy az egészen üres első oldalra akarta a szerző díszesen ráfesteni a könyv címét és a saját nevét, de a másolás bevégeztével a díszes címlap kidolgozása véletlenül elmaradt.”

„Sorban végignézttem a pannonhalmi könyvtár hártakódexeit, sőt a legrégebbi ősnymtatványokat is, de díszes címlapot nem találtam, hanem azt tapasztaltam, hogy az 1^a oldal a legtöbb esetben üres, hogy a szerző és könyvének címe rendszeren az 1^b oldal tetején van jelezve röviden, gyakran piros betűkkel s ehhez képest az előző lapon olykor jelzett cím nagyon mellékes. A mi szegény kéziratárunk nem oly gazdag, hogy túlságosan mernék bízni indukcióban, de a Magy. Nemz. Múzeum gazdag kéziratgyűjteménye biztos tájékozódást nyújthat aziránt, hogy igazam van-e?”

Ha igazam van, akkor azt mondom, hogy Anonymus munkájának 1^b lapján jelezve van e munka címe rubrum mai az „*Incipit prologus in gesta Hungarorum*” két utolsó szavában, a szerző neve pedig a *P.* kezdőbetűvel. Az ily siglák éppen 1200 körül divatosak s nagyon helyén van az egyszerű kezdőbetű akkor, midőn a szerző szerénykedve ajánlja művét *N.* kezdőbetűvel megnevezett barátjának. Nem a nagyközönség részére íródott e könyv első sorban, hanem olyan ismerősnek, ki a szerző nevét igen jól tudta.

A díszes címlapnak véletlenül elfelejtett tervét már csak azért sem lehet elfogadnunk, mert hiszen az 1^b lap kezdőbetűje ugyancsak díszes és festett s aki ezt elkészítette, annak nem kellett elhalasztani a címlapfestést csak azért, hogy még ügyesebb miniatorra bízzák.

SEBESTYÉN GYULA szépen kifejtette és tetszetősen megokolta elméletét annyiban, amennyiben Anonymus művének keltét akarta közelítőleg meghatározni. De elméletének azt a részét, mely a szerzőt *Adrianus* prépostban keresi, véleményem szerint el kell ejtenünk s jó lesz folytatni a kutatást a *P.* kezdőbetűs kancelláriai nevek között.”³

¹ V. ö. SEBESTYÉN, id. m. I. 91., II. 65. 1.

² Turul, 1907. 25. 1., 1. jegyz.

³ Turul, 1907. 150 -151. 1. V. ö. ERDÉLYI, Anonymus korának társadalmi viszonyai, Történeti Szemle 1914. 193; Magyarország legrégebbi földrajza, Földrajzi Közlemények 1915. 433; Magyar Művelődéstört. L. Kolozsvár. 1915. 40-41. II. Kolozsvár, 1918. 369. u. a. Arpád-kor 1922. 76,

Kötelességszerűen idézem itt ERDÉLYI LÁSZLÓ összes idevonatkozó megfigyeléseit, bár őszintén megvallom, hogy midőn 1922-ben Anonymus nyelvtörténeti tanulmányozásába fogtam, csak a „Tihanyi apátság kritikus oklevelei”-ben felsorolt magyarországi „*dichis*”-os oklevéladatait ismertem. A többi részint elkerülte tygyelmemet, részint – művei a habom alatt Kolozsvárott jelenvén meg – nem is jutott kezembe. Ezért a „Tihanyi alapítólevél olvasásához” c. értekezésemben éppen Anonymus bécsi kódexének szokatlan szövegkezdésére való hivatkozással – 1^b lapon kezdődik – csatlakoztam magam is a régi hibás véleményhez, hogy a szerző nevéét és a mű címét az első üresen maradt 1^a lapra szánta a másoló.¹ Mert az egykorú kódexek legnagyobb részének szövege az 1« lapon kezdődik. Ha van előtte előzőlevél, annak « lapja rendszeren üresen marad, ^b lapjára kerül az index, tartalommutató. Külön, díszes címlapja van a XV. századi humanista-, pl. a díszesebb Korvin-kódexeknek, de a XIII. századiaknak – ebből a korból való Anonymus „*Gesta*”-jának egyetlen ismert bécsi másolata – nincsen. Bármily díszes, sokszor lapnagyságú iniciáléval kezdődjenek is ezek, az iniciálé rendszeren a szövegnek, prológnak kezdőbetűje, de sohasem a mű címének. Tehát a mű címe, vagy az előzőlevél ^b lapján, az index előtt, vagy az 1^a lapon, az iniciálé felett van, gyakran mindkét helyen, rendszeren vörössel, de kisebb betűkkel írva. Az a körülmény tehát, hogy Anonymus; „*Gesta*”-jának szövege az 1^b lapon kezdődik, mindenesetre szokatlan és feltűnő. A rendellenes szövegkezdés okát azonban csak akkor tudtam meg, midőn 1923 nyarán alkalmam volt a kódex eredetijét, különösen annak eleve gyanúba vett első lapját megvizsgálnom. Kitűnt, hogy nem ok nélkül fogtam gyanút a szokatlan kezdeten. Az üresnek látszó 1^a lapon több sor vakarást vettem észre. A rasurával teli lapról RAFAEL KÖGEL, wessobrunni német Szt. Benedek-rendi atya ultraviolet sugarakkal dolgozó, higanylámpás, kvarcprizmás palimpsest-fényképező módszerével több felvételt készítettem. A fényképen nem kevesebb, mint 34 sor írás tűnt elő: betűről-betűre a „*Gesta*” túlsó, 1¼ lapján olvasható prológnusa, egész az alulról számított 5-ik sorban olvasható „*ualde indecorum et satis*”-ig, más sorbeosztással és helyenkint más rövidítésekkel. Az első két sor jóval beljebb kezdődik, mint a következők. Az így támadt üres teret az iniciálé számára tartotta fenn a másoló. Az első sorból csak a „*dictus ma (gisterj ac*” szavak halovány vonásai láthatók, a sor többi része olvashatatlanul ki van vakarva. Bizonyára az ide szánt fejezeteimet: „*Incipit prológnus .stb.*” felejtette ki² vagy folytatta itt fekete tintával a másoló, azután észrevette, hogy annak itt a helye és veressel kellene írnia, kivakarta. A második sor elejére a folytatólagos szöveg: „*quondam bone memorie*” szavai kerültek. Ezután ismét félsornyi olvashatatlan rész következik. Még csak sejteni sem tudjuk, hogy ide mi volt írva, mert a harmadik sorban a túloldalon közvetlen utána következő szöveg: „*gloriosissimi Bele* (itt nagy, a túloldalon kis kezdőbetűvel) *regis notarius N-. suo*” olvasható. Innentől a lap végéig a szöveg, amennyire olvasni lehet, azonos a túloldallal. Úgy lehet, ebben is több hibát követett el, az iniciálé számára hagyott teret is kicsinyelte, mert megsokalva a sok

¹ Felolvastam a Magyar Nyelvtud. Társ. 1922. márc. 21-én tartott ülésén. Magyar Nyelv, 1924, 16. 1.

² A 23., 42., 44., 48., 49., 50., 55., 57. fejezetek címének sem hagyott helyet a mű végén már nagyon siető másoló, e fejezetek címe a lap aljára vagy szélére került. A 12., 39., 53., 54 fej. címének kevés hely jutott.

rasurát, javítgatást, alaposan kivakarta 34 sornyi munkáját, s tudva, hogy a vakart részeken szétfolyik a tinta, különösen a jóval hígabb veres tinta, minium, nem rajzolhatja meg az iniciálét, nem írhatja fel a rubrumos fejezeteimet, az 1^b lapon kezdte újra, elölről az egészet. Itt azonban már nem két, hanem öt sort vetett beljebb, hogy a szövegkezdő iniciális *P.* betű számára nagyobb hely maradjon. Így került a szöveg kezdete az 1^b lapra. Az agyonrasúrozott 1« 1. pedig üresen maradt.¹ Mindezzel megdőlt az a BÉL MÁTYÁS által kitalált, CORMDES és ENDLICHER által továbbfejlesztett és 180 éven keresztül ismételtetett hibás vélekedés, hogy az első lapot, a „*Oesta Hungarorum*” szerzőjének neve és díszesen, iniciális betűkkel megrajzolendő címe számára hagyta üresen a másoló. A modern technika vívmányának a palaeographiai kutatás szolgálatába szegődtetésével megtudtuk tehát, hogy az első lap nem volt üres. Szöveg volt rajta, mely ugyancsak a „*dictus magister*” szavakkal kezdődött. Az iniciális *P.* betű számára pedig helyet hagyott a másoló. Ezzel azután a „*Praedichis*”-os olvasás valószínűsége még jobban megingott. Mire mutatna immár előre a „*előbb megnevezett mester*” kitétel? Nincs mire vonatkozzék. A kezdő initiales *P.* betű tehát csak az író nevét rejtő sigla, névkezdőbetű lehet. Hogy ez nemcsak az 1200 körüli években, – mint ERDÉLYI állítja – hanem jóval korábban is általános divatban volt, különösen epistolák, missilis levelek élén, azt alább számos példában látni fogjuk. A sigla után tenni szokott pont elmaradásának oka pedig nem más, mint hogy az öt sor beljebb kezdésével hagyott tér sem bizonyult elegendőnek a díszes, zöld-törzsű, vékony, finom, piroszsinű, románstílusú levélvonalakkal és kacsaringókkal ékített iniciális *P.* betű számára.¹ A *P.* betű felső jobbradomborodó félköríve egészen az első sort kezdő „*dictus*” és a másodikat kezdő „*ac*” szóhoz tapad, a pont számára nem maradt hézag. Elmaradásának okát csak a miniator ügyetlenségében kereshetjük.

Ha az Anonymus-kódex írását az eredetiben vagy a facsimile kiadásban tanulmányozzuk, egyéb palaeographiai bizonyítékokkal is könnyen megcáfolhatjuk a „*praedictus*”-os olvasás lehetőségét. A kódex másolója a rövidítő jeleket a legkövetkezetesebben használja. A „*prae*” praeposítiót pl., ha szöveg közben, kis betűvel kezdődik, az egész középkoron át divó conventionális szabály szerint a „*p*” betű fölé tett vízszintes vonalkával rövidíti: 1. pl. 6° 1. alulról 3-ik sor: „Cuj etia(m) p(re)dict(us) rex.”; 23« 1. felülről 4-ik sor: „ p(re)dictu(m) regem athone(m)”. De nagy kezdőbetű fölé sohasem tesz rövidítő jelet. Ilyenkor azonban a szót, tehát a *Pre-t* is, betűnként, egészen kiírja: 1. pl. 2& 1. alulról 5-ik sor: „Predicta u(er)o scithica gens”; 16« 1. alulról 3-ik sor: „Predict(us) u(er)o dux salan(us)”; 5« 1. alulról 9-8-ik sor (elválasztásnál): „Predicti u(er)o duces” stb. Tehát midőn tökéletesen igazat adunk FEJÉR-PATAKY-nak abban, hogy az iniciális és nagy kezdőbetűk fölé nem volt szokás rövidítő jelet tenni, kérdezzük, hogy ha „*Praedidus*”-i akar írni a „*Gesta*” szövegének kezdetén a másoló, miért nem írta itt is ki betűn-

¹ Az üres lapra, a 4-ik kivakart sor után TEKGNAGEL SEBESTYÉN, az udvari könyvtár egyik XVII. századi igazgatója, ki a kódexet megfoliálta és fejezeteit is megszámoztta, egy négy sornyi szélességű papírszeletet ragasztott, melyre a mtí címét írta fel, a következő szavakkal: „No. 119. História Hungarica de VII. primis Ducibus Hungariae. I Auctore Melae Regis Notario.” Nyilván ez új címirat ébresztette BÉL MÁTYÁS-ban a téves gondolatot, hogy e lapról a kódex eredeti címe maradt el.

P

 didit magister uapit plog^o in gecti hungarum.
 ac quondam boni memorie gloriosissimi bele regis
 hungarie notarius. H. suo dilectissimo amico uro
 venerabili et arte liberalis scientie imbuo. salutem
 et sue petitionis affectum. Dū olim in scolari studio
 sumi' studē et in historia riana qm̄ ego ē summo amore
 complexus ex libris daretis frugū ceterorūq; auctōrū sic a ma
 gistris meis archuēnā in unū uolumen p̄o tūlo cōpilauerā.
 pari uoluntate legerent' petisti a me ut sic hystoriam no
 uamam belliq; grecorū scripseram. ita et genealogiam. regū
 hungarie et nobilitū suorū qualiter septē p̄ncipales p̄sonas
 que herimogor uocant' de terra scythica descenderunt. uel
 qualis sit rā scythica. et qualis sit generis dux almus.

P

 stitit. ut in sequenti' dicitur. de prudentia rihuz.
 duct' h' rihuzū uir prudentissimū misit quādam urū
 astutum patrem opatorū agmā. ut fuerit ambu
 lans p̄uideret sibi qualitatem et fertilitatem terre ul'
 siluam. et quales essent habitatores ei. Et si posse esset. bel
 lum cū eis cōmitteret. Nam uolebat rihuzum p̄ se nom
 i' et terrā acq̄ere. Ut dicunt nri uocatores. om̄s loca
 i' acq̄ebant. et nom̄ bonum accipiebant. Et plura. Dū

P

 rihuzū interficiēbant' de grecis et bulgaris.
 duct' h' dux salati cū cūdidit' suos deficere
 in bello. fuga lapsus ē. et p̄ salute ur̄e aliam bul
 garie p̄uenit. Et cū h' ex bulgari timore hungarū

P

 missi s̄ in legatione illa de nobilitat' p̄sonis. Oundū. pu
 ē ethe. et air. ketel. pat' chuprusmae. Et itum miserant
 quendam breuissimū militem nocte rursol. causa sp̄c
 tatiū q̄ inspiceret qualitatem terre. et accl' reuersus itatē
 dno suo duci arpad. De camēto castro.

Anonymus: „Gesta Hungarorum“ a bécsi kódexéből: 1. 1° l. Prologus kezdősorai: „P̄dictus magister...“ 2. 11° l. cap. XXV. iniciális kezdősorai: „P̄dictus...“; u. a. 2 sorral alább, mondat helyejében kisbetűs: „p̄uideret“. 3. 16° l. alulról 3-ik sor, cap. XXXIX. szövegében nagykezdőbetűs: „P̄dictus...“ 4. 8° l. cap. XIV. végén az eredeti XII. századi kódexből e másolatba tévedt „ae“: „Ketel pater oluptulmae“. Hazai okleveleinkben utolsó külön írt „ae“: 1079. 82. Guden-okl. („Hae“); utolsó összevont „ae“: 1131–41. András prépost. okl. („regie“, P. R. T. I. 595.) és 1165. évi okl. („Somae episcopi“, Gr. Zichy-okmt. I. 2.)

ként, teljesen a „Pre” praepositíót, ha már nem rövidíthette? Hiszen a 11” lapon a 25-ik fejezet is „Predictus” szóval kezdődik; a fekete tintával irt szövegben két sort kezd itt beljebb, hogy hely maradjon a vörössel irt kezdőbetű számára, azután fekete tintával betűnként kiírja: „(P)redict(us)” és utólag elibe rajzolja vörössel az iniciálás *P* betűt. Ugyanígy járt volna el a prológus kezdetén is, ha ott is csakugyan „Predictus”-t szándékozott volna írni.

Anonymus művének kezdő *P* betűjében tehát palaeographiai bizonyítékok alapján is a szerző nevének sigláját, kezdőbetűjét kell keresnünk. Tehát a szöveget is csak „*P. dictus magister*” szavakkal kezdhethük. Ez volna a kérdés palaeographiai megoldása.¹

Nézzük már most a kérdés philologiai, vagy ahogy FEJÉPATAKY kifejezi, linguisticus oldalát. A „*Praedictus*”-o\$ olvasás védői, továbbá CORNIDES és FEJÉR GYÖRGY is egyhangúlag vallják, hogy a „*P. dictus magister*”-féle szerkezet hazai okleveleinkben és általában a középkori latin nyelvben ismeretlen, arra egyetlen példát sem találnak, *nincs is latimd.* KOLLÁR ÁDÁM viszont azt állítja, hogy a „*P. dictus magister*” helyes kifejezés s a *P.* névkezdőbetűs auktor szerénykedésből „*studio modestiae magistrum se magis dici, quam esse scripsit*”. ERDÉLYI LÁSZLÓ talált példái alapján ugyanezen eredményre jut. Adatai évszámmal és kiegészítve a következők:

1221. „*Ego R. dictus abbas de Tota, eiusdemque capitulum...*” megerősít egy birtokátruházást *Bors comes* javára (Pannh. Rendt. XII. B. 201. 1, 3. jegyz.; WENZEL, Árpádk. új okmt. I. 183. az *B. dictus abbas*-t, nem ismerve a szokatlan szerkezetet, hibásan *Benedictus abbas*-nak olvassa.

1226. „*Notum sit omnibus has litteras inspecturis, quod ego Vros dictus abbas Sancti Martini de sacro monte Pannoniæ vicesimum annum gerens in amministrazione, licet indignus, tamen elaborans et desudans in Aedificiis monasterii etc.*” (Pannonh. Rendt. I. 680. Uros apát végrendelete. Királyi megerősítése u. o. I. 682.)

1342. „*Nos frater Blondellus dictus abbas in Pastuk...*” BÉKEFI R., A pásztói apátság tört. II. 5. facsimile. (BÉKEFI U. O. III. 1. hasonló okból, mint fentebb WENZEL, hibásan *Blondellus Dominicus abbas*-nak olvassa.)

Jómagam eddig csak egy új, magyarországi adattal járultam a sorhoz: 1272 körül „*Viro nobili et honesto ac illustri. M. (oys) palatino et comiti supruniensi. H. dictus Abbas de cycador, totusque conventus eiusdem loci...*” (Hazai Okmt. VII. 138.; Gr. Károlyi Okmt. I. 7. Magyar Nyelv 1925. 28. Különny. 9.)

Újabbán a legszorgosabb keresésemre még egy tökéletes bár, de kései analógiával tudom a hazai adatok számát gyarapítani, felhíván a figyelmet egyszersemind arra is, hogy míg a XIII. század elejéről származó adatok szt. Benedek-rendi, a későbbiek mind cisztercita apátokra vonatkoznak: 1361. „*Nos frater Henricus dictus abbas monasterii Beate Virginis in Pelis, totusque conventus loci eiusdem...*” (BÉKEFI, Pilisi apátság tört. I. 350.)

Bizonyára ide tartozik azon levél is, mely az esztergomi Főegyház-

¹ V. ö. JAKUBOVICH, Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. Magyar Nyelv, 1925. 27-28. Különnyomatban a Magyar Nyelvtud. Társaság kiadványai XX. sz. 8-9.

megyei Könyvtár M. SS. III. 18. (rég. jelz. IA.) sz. XL (?) századi kódexének 22. I. első hasábján csonkán kezdődik: „. . . *dictus abbas fratri suo ac amico F. salutem a Domino*”. (Századok, 1875. IX. 623-625. KNAUZ, AZ esztergomi rövid krónika, Pannonh, Rendt. I. 436-439. A kódex magyarországi eredete kétséges, mert a beleírt királyi temetkezésgjegyzék [közölve M. FLORJANUS, Hist. Hung. font. dorn. IV. 88.] a kódex értékének növelésére gyártott silány XIX. századbeli hamisítvány; LITTE-EATI NEMES SÁMUEL kezére és tudatlanságára vall.)

Némi analógiát nyújt ez adatokhoz Lukács esztergomi érseknek (1158-1181) szt. Eberhard salzburgi érsekhez (1147-1164) intézett, 1158 körüli levele: „*Domino in Christo venerabili, Eberhardo Juvavensis Ecclesiae Archiepiscopo reverendo L(ucas) S. Strigoniensis Ecclesiae vocatus electus qualiscunque cum irremissibili desiderio, si quid valet peccatoris oratio*”. (HANSZIUS, Germaniae Sacre Tom. II p. 272. Augustae Vindelicorum, 1729. A német szerző Lukács érsek siglája után P betűt olvas. Szerinte ez PANPIUS [=Bánffi] jelentene, de ily névforma a XII. század közepén még lehetetlen, a P. helyett nyilván S.(anctae) t. i. Strigoniensis ecclesiae olvasandó).

Hasonló szerkezetet találunk Kálmán király törvénykönyvének az idegen eredetű Albriktól származó, Séraphin esztergomi érsekhez († 1104) intézett ajánló soraiiban: „*Incipit decretum Colomanni Dei gracia regis Hungarie. Seraphin archipresuli, divinarum igne virtutum ardenti, Albricus, quamvis unus ex minimis, tamen servus sanctitatis nunccupatus in pallacio celestis contemplacionis*”. (ZÁVODSZKY, Szent István, Szent László és Kálmán-korabeli törvények, 181.)

Kevesen hinnék el az alább következők ismerete nélkül, hogy a saját vallomása szerint magyarul csak kevéssé tudó Albrik ezen kitételei is a „*P. dictus magister*” olvasás helyességének igazolására szolgálhatnak, pedig látni fogjuk, hogy még egy 1152. évi oklevelünknek, Margit úrnő végrendeletének „*ego Margaréta viciorum macula mulier sordida*” önbecsmérlő kifejezései is e tárgykörbe tartoznak. (Pannh. Rendt. I. 601.).

Több magyar adatunk nincs, ezekkel pedig még legkevesbbé sem bizonyítottuk be a „*P. dictus magister*” kifejezés nyelvi helyességét és való értelmét. De a Névtelen Jegyző; (xesfá’ „-jának Prologusa megmutatja az irányt, merre kell kutatásainkat folytatnunk).

Udvarias bevezető sorok kíséretében ajánlja művét legkedvesebb barátjának, a tisztelendő és deáki tudományok mesterségében avatott iV.-nek, kivel az iskolában (*in Scolari studio*) egykor együtt olvasták a trójai históriát DARES PHRYGIUS és egyéb auktorok műveiből. Olyannyira megkedvelte e tárgyat, hogy miként *magisterei-től* hallotta, saját stílusa szerint maga is összekompilált róla egy kötetet. Barátjának buzdítására írta meg később azután Magyarország királyainak s nemeseinek származásrendjét stb.

Homeros Iliásában (V. 9.) ez a frigiai Dares Hephaistos papja, a trójaiak részén harcol. A VI. századig visszavihető,¹ rossz latinságu „*De Excidio Troiae historia*” c. művecske szerint ő írta meg hadijelentésekből – *acta diurna* – a tizenegyedfél éves háború és Trója pusztulásának történetét. A prologus kezdősorai értelmében CORNELIUS NEPOS Athénben járván, megtalálta DARES sajátkezű művét, „nagyon megszerette”,

¹ ISIDORUS HISPALENSIS, SEVILLAI IZIDOR (570-636) *Originum seu etymologiarum lib. I. 41.* említi először.

latinra fordította és barátjának, SALLUSTIUS Crospus-nak ajánlva – „*Cornelius Nepos – Sallustio Crispo suo salutem*” – minden változtatás nélkül közrebozsította.

Az ál-ókorai mű gyorsan terjedt a román nyelvű és latin kultúrájú nemzetek közt. Ma is egész sereg IX-XV. századi kódexét őrzik Európa nagyobb könyvtárai.¹ Parisban van a legtöbb, számszerint 18 drb. DICTYS CBETENSIS hasonló tárgyú munkájával egyetemben kedvelt olvasmánya volt a francia literatusoknak, kik nemzetük őseit, a frankokat a trójaiaktól származtatták. BERNHARDUS FLORIANENSIS már a XI. században „*De excidio Troiae*” c. latin leoninusokban irt versében, BENOÎT de SAINTE-MORE, északfrancia trouvère a XII. század második felében (1175-85) „*Destruction de Troyes, Roman de Troyes*” címen 30.000 rövid francia verspárban, JOSEPHUS ISCANUS angol barát pedig a század végén vagy a XIII. század elején 6 könyvre terjedő „*De bello Troiano*” c. latin költeményében dolgozta föl DARES nyomán a mondát.² Alig lehet kétséges, hogy a régtől híres, VII. Lajos korában (1137-1180) pedig virágzásuk tetőpontján álló párisi székesegyházi s káptalani iskolákon is, melyekből a század végén a párisi egyetem alakult, tanították ez irodalmi eredetmondát és DARES művét. Babenbergi Lipót osztrák határgrof fia, Ottó, freisingi püspök, ki 1129-1133-ig tanult Parisban, 1140-es években irt Chroniconjában hivatkozik DARES PHRYGIUS munkájára.³

A XII. század második feléből három adatunk is van rá, hogy azon rengeteg külföldi tanuló közt, kik Európa akkori kulturális központját, Parist felkeresték, hírneves egyházi iskoláit, majd egyetemét előzönlötték, magyarok is voltak:

Az angol WALTER MAP vagy MAPES, *De nugis curialium* c. munkájában említi, hogy Parisban GIRARDUS PUELLA mester iskolájában látta a magyar *Lukács-ot*, a „tiszteletreméltó, nagy tudású férfiút, kit az Isten a magyar király által a clerus és a nép akaratából később az esztergomi érseki székebe ültetett. MAP WALTER 1154-1161-ig tanult, PUELLA, franciásan „*La Pucelle*” mester, a kánonjog hírneves tanára pedig 1150-1177-ig tanított Parisban. Lukács előbb 1156-ban egri püspökké választott, s csak 1158-ban lett esztergomi érsek. Párisi iskolázása tehát az 1150-1156. évek közé esik.⁴

Egy másik ismert nevű jogtudós és bölcselelő, István, a párisi hegyen épült Szent Genovéva monostor apátja (1177-1192), később tournay-i püspök, értesíti III. Béla királyt, hogy egyházában eltemettette az ott elhunyt *Bethlehem* nevű magyar ifjút, ki párisi tartózkodása alatt jámbor életet élt, sem kereszténynél, sem zsidónál nem hagyott hátra adósságot. Midő ez iránt vizsgálatot tartatott,” jelen volt a Béla országából való három magyar klerikus, *Jakab, Mihály* és *Adorján* is. István apát másik leve-

¹ Parisban van egy IX. századi, Münchenben egy IX. vagy X. századi, Firenzében, Sanctgallenben, Bernben, Bambergben, Leidenben, Antwerpenben egy-egy X. századi, Parisban még egy XI századi, Bernben, Bécsben, Párisban, Monte Pessulanóban egy-egy XII. századi, Brüsszelben 1119. évi, Parisban még 15 drb XII-XV. századi, Rómában a Vatikánban 11 drb stb. FÉRD. MEISTER, Daretis Phrygii, De excidio Troiae Hist. Teubner kiad. 1873. III-V.

² DUNGER, Die Sage vom Trojanischen Kriege, 1869. 21 – 34.

³ Ottonis Frisingensis episcopi Chronicon, lib. I. cap. 26. Mon. Germ. Hist. SS. XX. 140., BUDINSZKY, Die Universität Paris und die Fremden an derselben im Mittelalter 153. 1. szerint már 1122-26-ig és 1127-ben tanult Ottó Parisban, GOMBOS F. ALBIN, 1129-33. évekre teszi párisi tartózkodását. Középkori Krónikások XV-XVI. 12. 1.

⁴ Tört. Tár, 1878. 171-172. BUDINSZKY, id. m. 82-83, 110-111. 1.

léből tudjuk, hogy *Bethlehem* szülei, L. és Christiana értékes ajándékokat küldtek Szent Genovéa egyházának. Az elhunyt magyar ifjú neve dec. 1. dátummal belekerült az apátság necrologiumába.¹

Csak említését ismerjük III. Béla egy 1192. évi oklevelének, melyből kitűnik, hogy a király *Elvin-t* Parisba küldte a melódia tanulására.²

A későbbi adataink arról szólnak, hogy a XIII. században is fölkeresték a tanulni vágyó magyar ifjak a párisi egyetemet, de az is valószínű, hogy nem Lukács volt az első magyar, ki az ottani egyházi iskolákon megfordult. Positív adataink ugyan erre nincsenek, de több körülmény mutat rá, hogy az időtől fogva, hogy Szent László király a somogyvári Szt. Egyed apátságot megalapította (1091), abba francia bencéseket hívott, őket a saint-gillesi anyamonostor fennhatósága alá rendelte s kikötötte, hogy ide ezután is csak francia szerzeteseket szabad felvenni – *in qua non soient recipi, nisi Franci* – a magyar-francia kulturális érintkezés állandóvá vált.³ Legújabb nyelvtörténeti, palaeographiai és történelmi irodalmunkban három tudósunk három külön szempontból világított rá e kulturális érintkezés többoldalú voltára és intenzivítására. MELICH JÁNOS kimutatta, hogy a latin okleveleinkben szórványosan előforduló magyar hely-, személy- és köznevek ortográfiája a XI. század végétől XIII. sz. közepéig francia szabályokat követ.⁴ HAJNAL ISTVÁN szóval és hasonmásokban tette kétségeimé az okleveleink külsején, betűformáin, írásán és stílusán épp ez időtől kezdve mutatkozó és később mind erősebben nyilvánuló francia hatást. Íróik, a magyar királyi nótáriusok, később kancelláriai alkalmazottak Európa ezidőbeli kulturális centrumában, Parisban nyerték kiképzésüket,⁵ HÓMAN BÁLINT a Szent László-kori *Gesta Ungarorum*-ról és Anonymus *Gesta-járól* mutatta ki, hogy stílusra, kompozícióra nem a száraz német annaleseket, barátkrónikákat, hanem a magas irodalmi ízléssel, szépprózában megírt, kerek konstrukciójú, művészi francia *Gesta-kat* követik. Íróik sem lehettek hát kolostorokban meghúzódó szerzetesek, hanem ugyancsak azon külföldi, főképp francia, párisi iskolázottságu, művelt királyi udvari familiárisok, káplánok, nótáriusok voltak, akiből csakhamar prépostok, kancellárok, püspökök, érsekek lettek, bekerültek a királyi tanácsba, fontos kiküldetésekre, külföldi követésekre alkalmazták őket.⁶

¹ MIGNE, *Patrologia Latina* 211 k. 334-35. hasáb. István apát 1177-1192 közt írt 146 levele közül a 6. és 7-ik szám: Anonymusszal kapcsolatban idézi már ENGEL KERESZTÉLY, *CORNIDES Vindiciae Anonymi-jéhez adott Supplementumában* 318.

I. Adorján 1185-ben III. Béla nótáriusa, 1185 – 86-ban budai prépost és kancellár, 1187-től 1204-ig: erdélyi püspök, Jakab 1200 1202-ig prépost és II. Endre herceg kancellárja, később váci püspök. Miklós esztergomi érsek (korábban 1146 1158 közt

II. Géza comes capellae-je) egy 1183. évi oklevelében együtt szerepel egy Adorján és egy Bethlehem nevű prépost, (KNAUZ, *Monumenta Eccl. Strig. I.* 128 9.) Ha ez azonos nevek alatt azonos személyeket is keresünk, István Szt. Genovéa apátjának fenti levelét 1183-84. évekre datálhatjuk. V. ö. SEBESTYÉN, *Ki volt Anonymus?* IX-XI. 1. és II. 93. 1.; HÓMAN, *Szt. László-kori Gesta Ungarorum* 44. 1. jegyz.

² SZENTPÉTERY, id. *Kritikai jegyz.* 49. 1 153. sz. Elvin később a váradi püspöki széket nyerte el (1198-1202), közeli rokona volt Boleszló váci püspöknek (1188-1211). WENZEL, id. m. VI. 198.

³ BAUMGARTEN, *Századok* 1906. 389-411. Pannonh. Rendt. XII. B. 149-152., HÓMAN, *A Szt. László-kori Gesta Ungarorum* 20.

⁴ *Magyar Nyelv*, 1908. IV. 328. 1914, X. 385-406.

⁵ *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából.* 1921. 31-104.

⁶ Id. mű. A magyar-francia kulturális kapcsolatok intenzivítását természetesen más körülmények: bevándorlás, kereszteshadak átvonulása, új szerzetesrendek (premontreiek, ciszterciták, keresztesslovakok) betelepülése, Árpád-házi királyaink családi kapcsolatai, házassági összeköttetései is mélyítették.

Nekünk azonban ezen megállapításoktól függetlenül, tisztára okleveles adatokkal kell kimutatnunk, hogy a „*P. dictus magister*”-féle szerkezet *linguisticus* helyessége és valódi értelmének kimutatása céljából helyes útra tértünk, midőn Anonymus Prológusában említett *scolare stúdiomot* a trójai háborúra és DARES PHRYGIUS művére való hivatkozása alapján, francia földön, Parisban keressük. Miután, mint fentebb is említettük és legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink Íróinak kilétéhez irt adalékainkban is kifejtettük,¹ főképp nyelvtörténeti szempontok figyelembe vételével nem tartjuk még véglegesen eldöntöttnek Anonymus korát s a közfelfogással szemben, mely MÁTYÁS FLÓRIAN és PAULER óta III. Béla kora mellett állapodott meg, II. Béla korát valószínűbbnek tartjuk, kiterjesztettük kutatásainkat a XII. század 30-as éveitől végéig terjedő második nagyobb felére.

Ez időben három nagy és több kisebb egyházi, káptalani, apátsági iskola működött Parisban: első a *Notre Dame* székesegyház kötelékébe tartozó iskola (*in insula*, vagy *inter duos pontes*), a második a *Szt. Genovéva* hegyén (*in monte*) épült bencés apátság, a harmadik a *Szt. Viktorról* elnevezett apátság iskolája, a kisebbek a *Mauvoisin*, a *St. Germain des Prés-i*, a *St. Martin de Champs-i* és a *St. Denis-i* iskolák.²

Vizsgáljuk most már, használják-e ezek főnökei, apátjai, tanárai, vagy a belőlük kikerült tanítványok kiadványaikban, leveleikben címük, titulusuk mellett a kérdéses „*dictus*”-os szerkezetet? Kutatásainkban legnagyobb részt MIGNE Patrologia Latinájára kellett támaszkodnunk, mert ezen kívül alig egynehány, leginkább későbbi korra vonatkozó, francia oklevéltár, facsimile gyűjtemény és egy-két korai formuláskönyv, „*ars* vagy *ratio dictandi*” állott rendelkezésünkre. Mindezek ellenére, azt hiszem, talált adataink pusztá felsorolásával is sikerül megvilágítanunk a „*P. dictus magister*”-féle szerkezet használatának helyét, valódi értelmét és alkalmazásának *linguisticus* helyességét.

Tudnivaló, hogy Anonymus Prológusában nemcsak hivatkozik DARES-re, hanem egész sorokat betűszerint átvesz az „*Excidio Troiae*” előszavából.³ Miként ebben Cornelius Nepos a római levél rövid salutatóijával köszönti Sallustiust: „*Cornelius Nepos Saünstio Crispo suo salutem*”. Névtelen Jegyzőnk a XII. századi missilis levelek, epistolák kezdőszavával ajánlja Grestá-ját N. névkezdőbetűs barátjának: „*P. dictus magister ac quondam bone memorie gloriosissimi Bele regis Hungarie notárius N. suo dilectissimo amico, viro venerabili et arte litteralis scientie imbutus salutem et sue petitionis effectum.*”

Legkorábbi analog példáinkat GILBERTUS FOLIOTH, cluni-i szerzetesből lett gloucesteri apát 1139-1148. évek közti levelezésében találtuk. FOLIOTH ez idő alatt nem kevesebb, mint 80 levelében írja nevét és címét a „*fráter G. dictus abbas*”, vagy „*G. Glocestrie dictus abbas*” formában. 1148-ban herefordi püspök lett. A magyar Lukáccsal kapcsolatban megismert WALTER MAPES írja róla, hogy „*Vir trium peritissimus linguarum, Latináé, Gallicae, Anglicae*”. Ebből s hogy Franciaországban kezdte papi pályáját, jogosan következteti BUDINSZKY,⁴ hogy Parisban nyerte tudományos kiképezését.

¹ Magyar Nyelv, 1925. 31.

² FINÁCZY, A középkori nevelés története 259.

³ coRNiDKS, Vindiciae 33. 1.; MARCZALI, Egyetemes Philologiai Közlöny I. 1877. 358. 1. jegyz.

⁴ Id. mű. 81.

Adataink közül néhányat felsorolunk:

1139-1148: Charissimo fratri suo B. Cerneleinsi Dei gratia abbati fr. G. *Glocestriae dictus abbas* consolationis et consilii spiritu semper refoveri.

(MIGNE, Patr. Lat. 190. k. 745., 742-796. hasáb.)

XII. század első fele: G. Coenobii S. *Victoris dictus abbas* cum fratribus suis omnibus fidelibus tarn posteris, quam praesentibus *in perpetuum*. (Az 1155-ben elhunyt GILDUIN, a párisi Szent Viktor kolostor apátjának levele u. o. 196. k. 1379. hasáb.)

1147: Amantissimo patri et domino Eugenio (III.), Dei gratia summo pontinci fr. *Bemar dus Claraevallensis vocatus abbas*, modicum id. quod est.

(U. o. 186. k. 1347. h.)

1147 körül: Sugerio Dei electione reverendissimo abbati sancti Dyonisii, amico suo charissimo, domino suo, Ulgerius eiusdem permissu Andegavensis ecclesiae *licet indigne dictus episcopus*. (U. o. 186. k. 1348. h.)

1147-1150 körül: Charissimo domino suo Sugerio, venerabili abbati S. Dyonisii, fr. Gaufredus Burdegalensis ecclesiae *dictus episcopus* salutem. (U. o. 186. k. 1359. h.)

1147-1150: Charissimo patri et domino Sugerio beati Dyonisii abbati, fr. B.(ernardus) Claraevallensis *vocatus abbas*, salutem et dilectionem. (U. o. 186. 1582.)

1150 körül: Ego fr. Hugo Dei gratia Premonstrate ecclesie *dictus abbas*... (Le Mont-Saint Quentin abbaye de l'ordre de Premontré, canton de Péronne), VICTOR DE BEAU-VILLE, Recueil de Documents inédits concernant la Picardie, Paris, 1867. II. 5.

1150 körül: Fratribus et filiis dilectissimis fr. Petrus *humilis eorum dictus abbas* spiritum dilectionis et pacis. (MIGNE, 202. k. 479. hasáb; más leveleiben:

humilis abbas, indignus abbas, id quod est et potest etc.)

XII. század közepe: Domino et amico suo G. Dei gratia venerabili Portuensi episcopo Hugo Suessionensis *dictus episcopus* salutem etc. (U. o. 196. 1585.)

XII. század közepe: Domino suo charissimo Ludovico Francorum regi Hugo Suessionensis *dictus episcopus*, semper suus, salutem et etiam post mortem dilectionem. (U. o. 196. 1588.)

1155 után: Henrico Dei gratia gloriosissimo regi Anglorum A. coenobii S. Victoris Parisiensis *qualiscunque dictus abbas* salutem et administratione regni temporalibus aeternum promereri... (Achardus, 1155-től volt apát.

U. o. 196. 1381.)

1159: Eberhardo Saltzburgensis ecclesiae venerabili archiepiscopo Henricus Remensis ecclesiae *dictus archiepiscopus* fidei constantiam et oculum charitatis habere. (U. o. 196. 1569.) V. ö. HANSIZIUS, Germaniae Sacrae Tom II. p. 271.

1159: Reverendo domino et fratri suo Ludovico, Dei gratia Francorum regi, Henricus Remorum *dictus archiepiscopus* salutem et fraternae dilectionis affectum. (MIGNE, 196. 1568.)

1162: Charissimis fratribus, filiis et amicis Cellensis monasterii fr. Petrus S. Remigii (apud Remos) *dictus abbas* salutem in Domino. (U. o. 202. 550.)

1163: Amantissimo domino et fratri Ludovico, Dei gratia regi Francorum excellentissimo, H. Remensis *dictus archiepiscopus* salutem et verae dilectionis affectum. (U. o. 196. 1570.)

1162-1180 közt: H. venerando abbati de Sancto Huberto (in Arduenna silva, dioec. Leodiensi) P. sancti Bemigii *dictus abbas* salutem. (TJ. o. 202. 578.)

1164: In nomine sanctae et individuae Trinitatis, Amen. Ego Humbertus monasterii Karoliloci (apud Espiers) *abbas dictus* et totus fratrum conventus.

(Cartulaire de Notre Dame de Paris. II. 340, MIGNE, 205. 907.)

1168: Reverendis in Christo patribus episcopis et cardinalibus, Sanctae Romanae Ecclesiae filiis, Henricus Remorum *dictus archiepiscopus* salutem et reverentiam. (U. o. 196. 1573.)

- 1169: B.(alduinus) Dei gratia Noviomensis *dictus episcopus* dilecte sorori B.(asilie) abbatisse Fontissomme, atque eiusdem loci universo conventui. . .
(VICT, DE BEAUVILLE, Recueil II. 10.)
- 1170 *körül*: Amicis suis charissimis M. Joanni et Richardo fratri suo fr. Petrus S. Remigii *dictus abbas* perpétua pace gaudere. (MIGNE, 202. 570.)
- 1170 *körül*: Domino et patri suo charissimo 13. Dei gratia episcopo Excestriensi (Anglia) fr. Petrus Sancti Remigii *dictus abbas* salutem. (U. o. 202. 575.)
- 1171: Amantissimo domino et fratri Ludovico, Dei gratia regi Francorum excellentissimo, Henricus Remensis *dictus archiepiscopus* salutem et verae dilectionis effectum. (U. o. 196. 1574.)
- 1171: Henricus Remensis *dictus archiepiscopus* charissimo suo H. venerabili S. Victoris abbati, salutem et dilectionem in Domino. (U. o. 196. 1575.)
- 1171: In nomine sanctae et Individuae Trinitatis. Ego Henricus Dei gratia Remorum *dictus archiepiscopus* omnibus tam futuris, quam paesentibus *in perpetuum*. (U. o. 196. 1581.)
- 1177-1192: Nobilissimo B.(elae) Hungariae regi Stephanus de Sancta Genovefa *dictus abbas*, totusque eiusdem ecclesiae humilis conventus. (Ebben, a magyar irodalomban számtalanszor idézett levélben ír Bethlehem elhunytáról.) MIGNE, 211, 334-335.
- 1177-1192: Sanctissimo domino et patri Heraclio Caesariensi episcopo fr. Stephanus S. Genovefae Parisiensis *dictus abbas*, coelestem Jerusalem habitare. (U. o. 211. 355.)
- 1177-1192: Charissimo domino et patri G. abbati S. Satyri Stephanus de S. Genovefa *dictus abbas* communes orationes in Domino. (U. o. 211. 419.)
- 1177-1192: Nobili viro Rolando de Dinano Stephanus S. Genovefae *dictus abbas* totusque ecclesiae ipsius humilis conventus salutem. (U. o. 211. 420.)
- 1177-1192: Sanctissimo domino et patri Dei gratia summo pontifici H. S. Dionysii, F. S. Germani, G. S. Victoris, S. S. Genovefae *dicti abb'ates* salutem etc. (U. o. 211. 427.)
- 1177-1192: Charissimo et amantissimo fratri et amico Petro Stephanus S. Genovefae *dictus abbas* etc. (U. o. 211. 431.)
- 1181-1210: Reverendissimo in Christo amico, venerabili viro Guiberto G. Dei gratia *dictus abbas* S. Eucharii salutem. (Godefridus apát levele. U. o. 211. 1305.)
- 1181: Sanctissimo domino et patri Alexandro (III.) pontifici Stephanus *dictus abbas* etc. (U. o. 211. 321.)
- 1190 *körül*: Domino et amico suo magistro A. de Vitreio, fr. Adam *dictus abbas* Perseniae, sapere, quae sursum sunt, non quae super terram. (U. o. 211. 650.)
- 1190 *körül*: Fr. Adam *peccator*, vagy: *humilis servus* fratrum Perseniae, vagy: fr. A. *omnium monachiorum minimus*; vagy: fr. Adam *pauperum Perseniae servitor indignus*. (U. o. 211. 650. s köv. hasábok.)
- 1190 *körül*: Dilecto suo, Adam Perseniae *dictus abbas* etc. (211.653.); vagy: fr. Adam *dictus abbas* Perseniae (U. o. 659.); fr. Adam *qualiscunque* Perseniae abbas. (U. o. 664.)
- 1190-1200 *körül*: Fr. Adam *talis qualis abbas* Perseniae . . . *omnium monachorum minimus* (Perseigne cisztercita apátság. U. o. 211. 583.)
- 1198: Ego Godefridus dominus de Sainz et ego Gillebertus *dictus abbas* Fusniaci et capitulum nostrum . . . (Foigny, cisztercita apátság. VICT, DE BEAUVILLE, Recueil II. 19.)
- 1200 *körül*: St. *dictus decanus* totumque Gerborredi capitulum (Stephanus doyen de Gerberoy 1195-1220. U. o. III. 121.).
- 1203: Johannes *dictus abbas*, totumque capitulum S. Genovefae de Monte Parisiensi. . . (M. GUERARD, Cartulaire de l'Église Notre Dame de Paris I. 107.)
- 1207: Ego Blanche Comitissa, Trecensis Palatina et Ego A. Dei gratia *dictus abbas* de Marie Silue Maioris. (Fondation de la Neuville- aux-Larris, Marne) Musée des Archives départementales, Paris, 1878. XXX. 59. tábla.)

- 1214: Universis praesentes litteras inspecturis Gaufridus Tyronensis monasterii *dictus abbas* et totus conventus salutem in domino. (M. GUERARD, Cartulaire de l'Église Notre Dame Paris, I. 368.)
- 1216: Ego Johannes *dictus abbas* Sancti Victoris Parisiensis et eiusdem ecclesiae capitulum. (U. o. I. 367.)
- 1221: Ego frater Johannes *dictus abbas* et conventus (Liliéi apátság). FLAMMERMONT: Album Palaeographique du Nord de la France 13. – HAJNAL, írástörténet IX. tábla 15. A. (*facsimilében*).
- 1230: Frater Michael ordinis sanctae Trinitatis et captivorum *dictus minister maior, licet indignus* etc. (M. GUÉRARD, Id. m. I. 371.)
- 1242: Noverit universitær vestra quod, Colardus *dictus clericus* de Hanapes . . . (VICT, DE BEAUVILLE, Id. m. II. 36.)
- 1253: Ego Gillebertus *dictus Gomes* de sancto Quintino in Pratis . . . (VICT. DE BEAUVILLE, Id. m. III. 155.)
- 1270: Ego Johannes *dictus domicellus* de Odorio (U. o. III. 98.) etc., etc., etc.

Ha már most e címek, papi méltóságnevek mellé tett „dictus”, „vocatus” stb. szavak magyarázatát keressük, tekintetbe kell vennünk a középkori „ars dictandi”-knak vagy „ars prosandi”-knak szabályait, miként kell a levélírónak a nála alacsonyabb, magasabb vagy egyenrangút a címzésben megszólítania? Konrád mester 1275. évi „Summa de arte prosandi”-ja ezt így szövegezi: „De tribus gradibus scribentium seu litteras mittentium. . . Superioribus verba competunt motiva, monitiva, mandativa, preceptiva, imperativa, interdum tamen verba orativa, exhortativa, persuasiva, placativa, cum negotii qualitas id exposcit. Inferioribus verba competunt *devota*, *fidelia*, *famularia*, *gratitudinis* et *conditionis* expressiva, *humilia*, *servilia*, *obeditiva*, *obtemperativa*, *subditiva*, *subiectiva*, *filialia*, *obsequiosa*, *officiosa*, *supplicativa*, *deprecativa*, *orativa*, *rogativa*, *petitiva*, *secundum personarum* et *nogocii qualitatem*. *Equalibus* competunt verba *mediocria*, *modesta*, *moderata*, *temperata*, *personarum* et *nogocii qualitatibus* ad superiores et inferiores respondentia convenienter.¹

A levélíró tehát a nála magasabb állásban lévőt a levelét kezdő salutációs sorokban a lehető legkeresettebb szavakkal magasztalja, feldicséri, míg magát, saját titulását, állását lealacsonyítja. Vagy a „dictus”, „vocatus” stb. szavakkal *szerénykedve* kifejezi, hogy bár így s így címeznek, de nem vagyok az, nem illet meg a cím, nem vagyok reá méltó, csak *mondanak*, *neveznek* annak, de csak névleg vagyok az. Ennek a szokásnak elfajulásaként néha a leglebecsmérőbb kifejezésekkel illetik magukat a levélírók. Az egyenranguakkal szemben természetesen nem ily fokozott, kiélezett a magasztalás, illetve megalázkodás, de a titulussuk, állásuk neve mellé a mérsékelő szókat (*dictus*, *vocatus*) szerénykedésből, udvariasságból mindig odateszik. E szokás legkorábbi példáit már a VIII-X. századi Karoling-korbeli formuláskönyvekben megtaláljuk: 774-800: Viro gloriosissimo, a Deo decorato illó (név helyett) *gratia Dei regi Francorum et Longobardorum, Romanorumque, ille* (név helyett) *peccator, vocatus, abba* una cum congregatione sancti Petri et sancti Leudegarii – salutem etc. (Formules de Saint-Gall., EUGÈNE DE KÖZIÈRE Recueil Général des Formules usitées dans l'empire des Francs du Ve.

¹ Quellen und Erörterungen zur Bayerischen und deutschen Geschichte, München, 1863. IX. LUDVIG ROCKINGER, Briefsteller und Formelbücher des eilften bis vierzehnten Jahrhunderts. 472-73. 1.

A mű teljes címe: „Incipit summa de arte prosandi, compilata a magistro Cuonrado cantore ecclesie thuricensis constantinensis dyocesis maguntine metropolis, conscripta anno domini M^o. CC^o. LXX°. V^o indictione III^{ta}

au Xe. siècle. IL Paris, 1859. 513. 1.) Ugyané VIII. századi formuláskönyvből vesszük még a következő kifejezéseket: ... illi (név helyett) abbati ille (név helyett) *donum Dei vocatus sic*, eternam in Domino salutem (u. o. II. 1055. 1.); Vir ille (mindig a név helyett) *exiguus*, illo Strabi suo salutem; ille *exiguus omnium servorum Dei quamquam immeritus, episcopus exigus et peccator*; ille *infimus ministrorum Christi famulus*; ille *humilis, no'z adhuc monachus*: ille *Dei dono abbas*; ille *non merito abbas*; *ultimus clientulus et servus* vester; ego in Dei nomine ille et si *indignus: peccator*; obtemperantium vobis *ultimus alumnus, licet indignus*: ille *ultimus servorum Christi famulus*: ego ille *exiguus advena: infimus* celsitudinis vestre *servorum* etc.¹

A Monumenta Germaniae Historica, Legum V. *Formulae* c. kötetéből idézünk még néhány idevágó korai, VIII-X. századi adatot:

Formidae Marculfinae aevi Karolini, saec IX-X.: Domino beatissimo et meritis venerando, sancto patri illo (név helyett) abbate, sive episcopo, ego ille (név helyett), *ac si indignus, vocatus abba* perpetuam vobis in Domino. . . salutem. (177. 1.)

Formidae Turonenses vulgo Sirmondicae dictae saec. VIII.: In Dei nomine, *quamquam peccator, abba* dilecto amico etc. (155. 1.)

Formidae Alsaticae saec. IX. Domino atque venerabili illo episcopo gratia Dei omnipotentis *vocatus abba* unacum fratribus in Christo Jesu salutem (u. o. 329. 1.); Domino venerabili atque honorabili illi abbati ille, *donum Dei vocatus sic*, eternam in Domino salutem (330. 1.); Domino gloriosissimo adque excellentissimo Karoló regi, Amico (abbas fuit 774. c.-787.) *peccator, vocatus abba*, unacum fratribus in cenobio Morbachcinse degentibus in Christo Jesu optát salutem (u. o. 330. 1.); Reverentissime matri familie illi Sindbertus *donum Dei vocatus episcopus adque abba* de monsaterio Morbac in Domino eternam salutem (u. o. 332. 1.); máskor Sindbertus *gratia Dei vocatus episcopus atque abba* (u. o.) . . . acsi *indignus peccator et exiguus omnium vestrorum* salutem etc. (u. o. 335. 1.)

Coilectio Flaviniacensis saec. IX.: Domino magnifico sapientiaque degoratum et donum Dei regali gratia sublimatum illi ille *ultimus servorum Dei servus, acsi vilis vel infimus vocatus episcopus*. (u. o. 486 l.).²

Formidae Salsburgenses saec. IX.: Beatissimo et nutu divino honorabiliter atque honorifice in cathedra episcopali sacerdotii dignitati functo illi episcopo ille *quamvis indignus*, tamen annuente divina gratia, *abba vocitatus*, vester ex totis precordiis . . . *devotus famulus* . . . salutem. (453 l.)

¹ Meroving-kori (625-751) adatot nem találtam. A. GIRY, Manuel de Diplomatique, Paris, 1894. 340. 1. tesz ilyenekről is említést: „Comme les évêques, les abbés ajoutaient souvent à leur titre des *expressions d'humilité*: *ac si peccator* (dès l'époque mérovingienne), *humilis, indignus, nomine non merito* etc., ou encore une formule telle que *Dei gratia, miseratione, dispensatione* divina.

² Ezen változatos, „*vocatus*” szóval kapcsolatos adatok alapján tévesnek kell tartanunk MABILLON JÁNOS-nak, a diplomatika atyjának, alábbi megjegyzéseit, illetve annak első, a „*vocatus episcopus*”-okra vonatkozó részét, annál is inkább, mert alább „*vocor*”, „*vocitatus*” stb. „*episcopus*” is előfordul: Ad Episcopos quod attinet, variis titulis usi Punt in litteris suis. *Qui éledi erant, sed nondum ordinati, dicebantur vocati Episcopi*, in Ordine Romano, et in formula XII. apud Sirmundum in tomo II. Conciliorum Galliae: Ego Adalbertus *vocatus* Episcopus Morinensis. Hinc in catalogo ms. Episcoporum Namnetensium haec leguntur post Salapium: Agatheus *vocatus, sed non Episcopus*, et post Robertum: Amito *vocatus, sed non Episcopus*. Ordinati veró se *humiles seu indignos Episcopos, etsi peccatores Episcopos*, non raro *peccatores* suppresso Episcopi nomine appellabant: JOH. MABILLON O. S. B. De re Diplomatica libri VI. Luteciae Parisiorum, 1709. Lib. II. Cap. IL 63. 1.

Collectio sancti Dionysii saec. IX. . . . decrevi ergo in Dei nomen ill. *etsi quamlibet peccator*, illius urbis *gratia Dei vocor episcopus*. (501.1.) *Indicularkis Thiathildis* saec. IX-X.: Eximio viro . . . domino Adalardo Theathildis humillima ancilla ancillarum Christi *quamvis meritis indigna vocata abbatissa* . . . salutem (u. o. 526. 1.)

Formulae Negotiorum Civilium saec. VIII-IX.: Christianissimo et glorioso Domino nostro Luduwigo Augusto . . . Ego enim ille per gratiam vestram et misericordiam *abba vocatus* unacum omni congregatione nostra (u. o. 533. 1.) stb., stb.

A „*dictus abbas*”, „*dictus episcopus*”-féle szerkezetre, miként az oklevelekben és levelezésekben, úgy a formuláskönyvekben sem akadunk a XII. század dereka előtt példára. Egy XII. századi, franciaországi, orléansi levelezőkönyvben az „*Ars dictandi Aurelianensis*”-ben fordul elő az erre vonatkozó legelső szabály: *Salutationes ecclesiasticarum personarum ad papam*.

Si archiepiscopus vei episcopus scribat, sic debet formare salutationem: sanctissimo patri ac domino A Dei gracia summo pontifici devotus filius Manasses aurelianensis ecclesie episcopus vei *minister indignus*, vei *minister humilis* salutem et debitam obedienciam.¹

Si abbas scribat, sic debet formare salutationem: sanctissimo viro A dei gracia summo pontifici devotus filius N mitiacensis *dictus abbas* salutem et orationes.

Ut generaliter dicam, omnes qui religiosi sunt et devoti, debent oraciones mandare.²

Kétségtelen tehát, hogy Béla király Névtelen Jegyzője a saját korabeli, hogy úgy mondjuk, a *divatos franciaországi* kifejezést alkalmazta, midőn Grestá-ját „*P. dictus magister*” szavakkal kezdte.

A „*dictus*”-os szerkezet további fejlődését a XII. századon túl nem igen kutattuk. SZENTPÉTERY IMRE professzor úr volt szíves figyelmünket felhívni rá, hogy megtaláljuk A. GIRY, Manuel de diplomatieque-jében (Paris 1894.). E szerint a XII-ik század második felében Franciaországban igen gyakori – mint láttuk – csaknem kizárólagosan egyháziak címei mellett alkalmazott, alázatokodó kifejezést, a következő században kisajátították a ciszterciták és a rendjükből származó trappisták apátjai. Méltóság-nevük mellett a „*dictus*” szó a XIII. században karakterisztikussá válik: 1212.: Fráter Hermannus *dictus abbas* de Ripatorio (Larrivour; D'ARBOIS de JUBAINVILLE, Études sur les abbayes cisterciennes, p. 468.); 1214.: Fráter J.(damus) *dictus abbas* domus Dei de Trappá; 1273.: Fráter üt(erbertus) *dictus abbas* domus Dei de Trappá cisterciensis ordinis; 1313.: Frère Michiel *dit abbé* de la Trappe (Cartul. de l'abb. de la Trappe, publ. par la Soc. archéol. de l'Orne, Alençon, 1889; GIRY id. m. 343-344 1.) Ebből magyarázhatjuk meg, mire különben a figyelmet fentebb felhívtuk, hogy a kései magyarországi *dictus*-os adatok (1272, 1342, 1361) cisztercita apátokra vonatkoznak.

Azon korból, melyet kutatásunk tárgyává tettük, legteljesebben *Szent Hildegard*, a belgiumi, liègei, lüttichi egyházmegyében, a Bingen melletti hegyen épült Szent Rupert-, vagy Róbert-ról nevezett Szent Benedek-rendi apácakolostor apátnőjének (1147-1173) levelezését ismerjük.

¹ A például felvett levél III. Sándor pápához (1159-1181) szól, a levél írója II. Manasses orléansi püspök (1146-1185).

² Quellen u. Erörterungen IX. 1863. L. ROCKINGER, Briefsteller u. Formelbücher 106. 1.

Röviddel 1179, vagy 1180-ban bekövetkezett halála után gyűjtötte össze leveleit nagy tisztelője, *Theodoricus mester*, bencés apát, mások szerint csak szerzetes. Szent Hildegard víziói, látomásai iránt, melyeket 1141-ben kezdett írni, az akkori egész keresztény világ érdeklődött, várták kinyilatkoztatásait. Az egykorú latin kultúrájú Európa egész területéről a legkülönfélébb rendű és rangú egyházi férfiak és nők, papok és apácák felkeresték leveleikkel.¹

E levelek üdvözlő soraiból kívánunk még néhányat bemutatni, annál is inkább, mert a fenti változatos sorozatban nem találtuk meg a „*P. dictus magister*” teljes analógiáját. Úgy látszik, a fentebb bemutatott hivatalos levelezésekből kiselejtezték a szerény magisterek igénytelen írásait. Ezen egykorúlag összegyűjtött sorozatban ezeket is megőrizték s megtaláljuk köztük, ha csak egy példányban is, a *mindezideig* Névtelen Jegyzőnk „*Gesta Hungarorum*”-a kezdőszavainak *tökéletes mását*:

1147-1173: Constantiensis ecclesiae D. g. episcopus, quamvis inutitis et indignus, Hildegardi sponsae Christi de coenobio S. Roberti in Pinguis (in dioec. Leodiensi), intimae charitatis augmentum etc. MIGNE 197. k., 173. hasáb.

Henricus Dei gratia de Bevez *solo nomine vocatus episcopus* Hildegardi dilectae magistrae sororum in Monte S. Roberti de Pingis etc., n. o. 197. k. 180.
Arnoldus Dei gratia Trevirorum ecclesiae *hum Ms electus*, düectae in Christo cognatae suae Hildegardi de S. Robert salutem et dilectionem, u. o., 181. hasáb.

Dilectae in Domino et devotissimae sorori Hildegardi, Dei gratia magistrae in coenobio S. Roberti fr. E. sancti Anastasii *vocatus abbas*, salutem et orationem, u. o. 196. h.

A. *indignus provisor* coenobii S. Emmerami Ratsponae . . . , u. o. 199. h.
Hildegardi beatissimae sanctimoniali, feminae, E. *solo nomine* Neunburgensium fratrum *abbas* etc., u. o. 200. h.

Dominae suae Hildegardi, sanctae religionis honore praefulgenti, II. S. Mariae *inutiliter dictus abbas*, quaecunq̄ orationum et precum officium et S. debitae servitutis affectum, u. o. 201.

Hildegardi dilectae matri suae . . . H. filius eius et provisor ovilis B. Disibodi, *lieu! non opère sed nomine tenus*, quidquid bono temporali est melius, u. o. 204. h.

Deo amabili dominae Hildegardi, A. *qualiscunq̄ minister* S. Martini in Colonia, u. o. 208.

Charissimae sibi in Christo sorori, dominae Hildegardi, A. *abbatissa, quamvis indigna* S. Glodesindis in Meti salutem, u. o. 210.

Hildegardi dominae suae, O. famularum Christi in Elostat *gubernatrix indigna* . . . u. o. 214.

Dominae Hildegardi venerabili magistrae sponsarum Christi, quae sunt in Pingia, E. *humilis monacha et magistra* sororum, quae in Schonaugia sunt, u. o. 214.

Hildegardi in Christo dilectae dominae suae, G. *solo nomine praepositus* in Franckenfort . . . , u. o. 218.

Philippus *decanus, licet indignissimus*, maioris ecclesiae, totusque clerus Coloniensis etc., u. o. 243.

T. Dei gratia ecclesiae SS. Apostolorum, quae est in Colonia, *dictus decanus, primus magister scholarum*, cum universis eiusdem ecclesiae fratribus . . . dominae Hildegardi . . . , u. o. 258.

Philippus, Dei gratia ecclesiae beatae Mariae, quae est in Parco Lovaniensi, *dictus abbas*, H. de Binga ancillarum Dei venerabili magistrae bonum salutis aeternae, u. o. 276.

¹ Kiadva MIGNE id. m. 197. k. v. ö. FRANCHE, St. Hildegarde, 1903.

- H. venerabili dominae ... G. Brunwillarensium *abbas indignus* . . . , u. o. 280.
- Hildegardi . . . A. *solo nomine* Elevacensis *dictus abbas*, post vallem lacrymarum gaudia, u. o. 281.
- Hildegardi . . . H. *abbas nomine* Mulebrunensis (*utinam merito!*) perpetuam salutem a Domino, u. o. 283.
- Dominae H. summo Regi desponsatae et sororum de S. Ruperto magistrae B^A de S. Michaeli in Bavenberg *abbas immeritus* . . . , u. o. 284.
- Hildegardi . . . B. *pauper Christi serviis et abbas* de S. Euchario *immeritus* . . . u. o. 286.
- Sanctae et Deo dicatae virgini H. . . . L. *solo nomine abbas* de S. Euchario, u. o. 287.
- N. Bellaevallis, G. Cari-loci, A. Clarifontis, B. Caritatis, G. Bethaniae *didi abbates* H. praelectae Christi sponsae, u. o. 292.
- Richardus servorum Dei in Sprinchersbat *minister indignus* . . . , u. o. 296.
- H. . . . W. . . . fratrum in Hegennehe *praelatus quamvis indignus* ... u. o. 299.
- Dominae suae et magistrae H. frater N. in Elvestat, *inops et pauper*, unacum grege sibi commisso, u. o. 301.
- Hildegardi venerabili omnipotentis Dei famulae, H. *humilis et modicus provisor* in Selbolth, u. o. 301.
- Dominae H. . . . venerabili magistrae, H. in Wadego, *praelatus quamvis indignus* . . . u. o. 304.
- H. in Christo dilectae ... S. fratrum in Confluentia *praepositus, quamvis immeritus*, salutem, u. o. 309. h.
- H. omni honore dignissimae dominae H. de domo in Moguntia *praepositus et peccator sordidus*, u. o. 312.
- H. *qualiscunque* Dei gratia *praepositus* in Knethstehde . . . venerabili ancillae, u. o. 314.
- Hildegardi dominae . . . M. Dei gratia *dicta abbatissa* in Wethderswinkele cum omnibus sororibus suis, u. o. 319.
- Beatae memoriae* H. de S. Ruperto, S. *solo nomine abbatissa* in Altuvich Trajectensis ecclesiae, introire chorum lumine luminum illuminatum. (Megvan Hildegard válasza is.) 321. h.
- .... Sophia in Kizingun *dicta abbatissa, sed p arum pt oficiens*, orationis obsequium indeficiens, u. o. 322.
- Dominae suae Hildegardi . . . N. *humilis ministra et dicta gubernatrix* sororum apud Widergoldesdorf, Deo . . . servientium u. o. 329. h.
- Reverendae in Christo multum diligendae matri H. E. Dei gratia, *si quid est, scilicet abbatissa, quamvis indigna* in superiori monasterio Ratisbonae orationes . . . U. o. 332.
- H. de S. Ruperto magistrae . . . N. de Didenkirkim juxta Bunnam *abbatissa, licet indigna, tantilla tantae, et indigna dignae* orationis instantiam, u. o. 334. h.
- Hildegardi magistrae sponsaram Christi T. *dicta magistra sororum Anturnacensium, summis spiritibus quandoque conjugii in coelestibus*. u. o. 336. h.
- Dominae serenissimae . . . H. . . . *monachorum* S. Benedicti *infimus, quamvis indignus sacerdos* T. u. o. 344.
- H. salve Christi nobilis sponsa. *Quis, qualis, quantus, quomodo, unde sim, scilicet H. magister* de Traiecto *indignus*, ex praesenti latoré habes cognoscere. u. o. 347.
- Sacrae Dei virgini venerabili . . . B. Dei gratia in Trevirensi ecclesia *qualiscunque sacerdos, quamvis sacerdotii indignus*, seipsum. u. o. 349.
- Dominae H. matri spirituali fr. S. *ecclesiae fratrum extimus, sed super omnes peccatorum sordibus obfuscatus*. u. o. 350.
- Dominae H. eximiae virgini Christi, V. *Parisiensis humilis et indignus magister nomine et loco quo fungitur*, orationem. 351.
- Hildegardi reverendissimae dominae – N. de S. Martino Moguntinae Ecclesiae *decanus indignus, modicum id quod est*. u. o. 355.

Dominae Hildegardi N. *paccator* de Ebra, Cisterciensis ordinis *inutilis monachus*. . . 359.

Hildegardi sanctae ac Dei amicae, sponsae Christi, V. Wessionensis *calamus contractus, forma mali, esca diaboli*. 360.

Dominae suae . . . Hildegardi N. prior de Zwifelda cum caeteris fratribus suis, *quorum Dens nomina novit*, debitae orationis exhibitionem. 370.

Hildegardi . . . N. prior *indignus* totaque *pauper et humilis congregatio* Cistellensium fratrum. 380. stb., stb.

Íme tehát Szent Hildegardnak a XII. század derekáról való levelezésében, az egykorú epistola-stilus legváltozatosabb szövirágaival, frázisai-
val, az alázatoskodás tettetett, az önbecsmérlés keresett kifejezéseivel
kapcsolt titulusok, papi méltóságnevek válogatott gyűjteményében meg-
llettük, amit eddig hiába kerestünk, Anonymus szövegkezdő „P. *dictus*
magister”¹ék tökéletes mását. Egy francia apáca levelében szerénykedve
„T. *dicta magistra*”-nak nevezi magát. Azt hiszem, ezen tökéletes analó-
giával bizvást lezárhatjuk a 180 éves Anonymus-kérdés egyik sokat
feszegtetett, vitatott problémáját: „*Praedictus*” vagy „P. *dictus magister*”-
nek kell-e olvasnunk a Gesta Hungarorum kezdő szavait? Ezeket immár
palaeographicus és linguisticus megvilágításban helyesen csak *egyféleképpen*
olvashatjuk: „P. *dictus magister*”, amit magyarra „*Mesternek nevezett P.*”
vagy; P., *akit mesternek neveznek*” szavakkal kell fordítanunk.

Béla király Gesta-író jegyzőjének neve tehát minden kétség kizá-
rásával P. betűvel kezdődött. Műve kezdő szavainak biztos megállapítá-
sával és a „*dictus*”-os szerkezet XII. századi francia eredetének kimuta-
tásával egy új, erős bizonyítékkal járultunk annak igazolásához is, hogy
tanulmányait Parisban végezte. A facultas artium – a latin nyelvben,
írásban és oklevélszövegezésben, szerkesztésben való gyakorlati kiképzés
– elvégzése után a székesegyházi vagy a káptalani iskolák bármelyikén
csakúgy elnyerhette a „*magister*” címet, illetve a tanítási szabadságot,
mint az egyetem ugyanezen vagy theologiai fakultásán.¹

De a XII. század a diákvándorlások kora. Aki a párisi tanárokkal
elégedetlen volt, s a keresztény-platonikus, vagy arab-arisztotelikus bölcse-
letért rajongott, „ut sapientiores mundi philosophos audiret”² elment Tole-
dóig is, mint a fentemlített magyar Tádénk.² Aki jogi tudásra akart szert
tenni, az a párisi iskolákról a facultas artium elvégzése után az olasz
egyetemekre látogatott el. Az egykorú szatirikusok gúnyolják is a francia
scolarisokat, hogy elvégezvén az arteseket, Bolognába mennek s onnan
csalafinta ügyvédi fogásokkal, csavaros beszéddel jönnek vissza.³ Önkény-
telenül e diákvándorlások jutottak eszünkbe, midőn P. mester Gestájának
ajánló sorait s prologusát tanulmányozva kezünkbe került BOLOGNAI HUGÓ:
„*Rationes dictandi prosaice*” c. 1119-1124 közt irt levelezőkönyve.
Nemcsak N. barátjához irt ajánló sorainak minden egyes kifejezését,
melyeket ezernyi átvizsgált franciaországi levélben, számos német és
francia eredetű formuláskönyvben, „*ars*” vagy „*summa dictandi*”-ban
eredménytelenül kerestünk, találtuk meg benne betűről-betűre több ízben
is ismételve, de a művecske prologusa is, melyben UGO BONONIENSIS

¹ L. GIRY, id. m. 339; HAJNAL, id. m. 76-83. A híres-neves Abaelard Péter (1079-1142) mesterré lételéről ír FREJSINGI OTTÓ, Gesta Friderici imp. I. 49. GOMBOS F. ALBIN id. m. XV-XVI. 125 -126.

² 1175. írod. Tört. Közlemények, 1898. VUI. 193-195.

³ Hajnal id. m. 71., 86.

egyúttal a prólógusok szerkesztésére is útmutatást nyújt, feltűnően ugyanazt a gondolatmenetet tartalmazza, mint Gestánk prólógusa.¹

Lássuk előbb az ajánló sorokat:

„P. dictus *magister* ac quondam . . . Bele regis Hungarie notarius X. suo *dilectissimo amico, vir o venerabat et arte litter alis scientie imbuto, salutem et sue petitionis effectum*. Dum olim in *Scolari studio*... etc.” így kezdődnek Gestánk ajánló sorai. Mindjárt UGO BONONIENSIS ajánlásában megtaláljuk a „*salutem et petitionis effectum*” kifejezést (id. h. 53. 1.). Az „*Ad discipulos scientiam magistrum petentes*” c. fejezetben ismét előfordul ez három változatban: „V. Bononiensis ecclesie sacerdos, licet indignus, solo nomine *magister* suis *scolaribus* in Christo *dilectis salutis et petitionis affectum és effectum*” (63. 1.). – „A. Dei gratia *venerabili* presbitero A. Samaritanus, solo nomine *magister salutem et petitionis effectum*” (84, 86 1.). Az „*Ad magistrum*” c. fejezetben, hol fõlsorolja, miként kell a tudós embereket megszólítani, mindjárt az elsõ: „*Litterarum scientia* ditissimo, prudentissimo . . . vei phylosophie documents *inbuto*.” (63, 64 1.) „A. *litterarum scientia* eruditissimo, viro eloquentissimo” (83 1.). „*Ad amicum*” c. fejezetben: „G. *dilectissimo amico*” (61, 85 1.). Ilyenformán a „*Rationes dictandi*” néhány lapjáról egybe lehet állítani Gestánk ajánló sorainak összes frázisát. Többször előfordul benne P. mester kedvelt fordulata a „*Quid plura?*” (ott I, II, VI, IX, XXV, XLV. cap, itt 72, 89 1), a DARES-bõl vett „*Optimum ergo cluxi*” (86 1.) s prólógusának „*negotiis impeditus*”, „*impeditus sim negotiis*” kifejezése „*negotiorum impeditus*” (89 1.) formában; egyes ritkébb szavai pl. *anhelare* (ott cap. XXIV., itt 77 1), *sarcina* (cap. XIV., itt 93 1) is előkerülnek belõle.

A „*Rationes dictandi*” ily fejezet-végei: „*fi.nem prefationi ponamus* (54 1.), *nunc ad prosaicum revertamur* (55 1.), *nunc ad salutationes revertamur*” (61 1.) stb. (v. ö. DARES prólógusának végén: „*Nunc ad pollicitum revertamur*”), erõsen emlékeztetnek P. mester ily fordulataira: „*Iter hystorie teneamus, inceptum opus faciamus. His omissis redeamus ad propositum opus, iterque hystorie teneamus, et. . . inceptum opus perficiamus*” (cap. II. stb.).

Említettük,¹ hogy Jegyzõnk Gestája prólógusának több mondatát szõrõi-szõra DARES „De Excidio Troiae historia”-ja Cornelius Neposnak tulajdonított elõszavából vette át. Ha a még hátralévõ részbõl elhagyjuk a magyar vonatkozásokat, néhány mondat marad fenn: a trójai háború történetének egy kötetbe gyûjtött kompilációjáról, N. barátja kérésérõl, neki tett ígérterõl s levélbeli sürgetésére ígértenek késõbbi teljesítésérõl. Aligha csalódunk, ha a fentiek alapján azt hisszük, hogy e részek gondolatmenetét és egyes kifejezéseit is, akár közvetlenül, akár közvetve a bolognai mester elõszavának prólógusok szerkesztésére adott utasításából vette át.

¹ Kiadva Quellen und Erörterungen IX. 1863. 53-94. v. ö. IL BRESSLAU, Handbuch der Urkundenlehre I. Leipzig, 1889. 627 – 628.

UGO BONONIENSIS. „*Itationes dic-P. mester Gestá-jának prológuša: tandi prosaicc*” prológuša:

Dum olim in Scolari studio Magnis et crebris *tue dilec-* simul essemus et in hystoria *trotionis fatigatus precibus* honeste iana. quam ego cum summo amore *petitioni* denegare non audeo, quia etc. (DARES) . . . *in unum volumen* me iam duduni dictandi opusculum proprio stilo *compilaveram*, pari *promisisse* recolo, eatenus namque voluntate legeremus, *petisti* a me... *tua rogatione moveor*, fraternaue *scripseram*... ita et genealógiám... *dilectione cogor*, ut omnibus fere tibi *ser iber em. P romisi* et enim me destitutus amicis videar, si *super facturum*, sed aliis *negotiis impe-* hoc *tibi satisfacere*, tueque utilitati *ditus* et *tue petitionis* et mee *pro-* prod esse *neglegam*, *feci itaque non missions iam pene* eram oblitus, *invitus*, ut tum tua, tum communi nisi mihi *per litter as tua dilectio* omnium utilitate rationes dictandi debitum *reddere monuisset*. Memor prosaice *ex multorum gestis* in igitur *tue dilectionis* quam vis in ul- *unum corpus coliigerem*, quibus tuis et diversis huius laboriosi seculi disciplinam rudibus et documenta *impeditus sim negotiis, facere* ta- *provecitis* breviter commodeque *nen aggressus sum, que facere* *traderem*, ut hoc dumtaxat contenu *iussisti et secundum traditiones* opusculo ad aliorum *nenias* vel *di-diversorum* . . . ut ne posteris in *verticula* de cetero non recurre-ultim am generationem oblivioni *rent*. Si quos vero *livor edax* . . . *tradatur. Optimum ergo duxi*, ut *videant*, quod non ratione dicunt, vere et simpliciter tibi scriberem, *set* . . . odio accensi *indecenter* quod legentes possint agnoscere, *proterviunt* . . . Ceterum ne in pro-quomodo res *geste* essent. Et si- *logis scribendis* nichil profuturis tam . . . *facta sua ex falsis fabu-* tempus videamur *atterere, finem* *prefationi* *ponamus* etc. (u. o. 53-54 1.) *vestre dilectionis* et *trä-* *te* *mitatis litter e nieas ad aures* *usque venere* (u. o. 58 1.)

Nem kívánunk ennek a megfigyelésnek több értéket tulajdonítani, mint amennyit érdemel. De a többszörös egyezés véletlen alig lehet. Azért közlésével azon eshetőségre akarunk rámutatni, hogy P. mester külföldi tanulmányai során Olaszországban is járhatott. A későbbi stílus-összehasonlító kutatásokban tehát erre a körülményre is tekintettel kell lennünk. Bárhol, Parisban, Olaszországban, vagy itthon használta legyen egyébként, közvetlenül vagy közvetve, HUGÓ 1119-1124 közt írt, prózai írásművek és levelek szerkesztésére adott útmutatását, Gestánk korának vizsgálatánál, ha egyéb adatokkal egybehangzik, e kis adat is korhatározó értékű lehet. A használatból kiment formulákat, elavult mintákat régen is kerülték.

Eljutottunk ezzel Jegyzőnk és műve korának kérdéséhez, mely az évszázados viták másik nagy problémája volt. Míg ezt nem sikerül vég-érvényesen, közmegegyezésre *eldöntenünk*, *P. sigla mögé rejtett* nevének és kilétének kutatása is meddő találgatás marad.

A dinasztikus érzésű királyi jegyző politikai állásfoglalása, a Gestá-ján előmlő korszellem, az ország állapotának és területének, az udvari életnek és kora társadalmi és politikai viszonyainak a honfoglalás korába visszavetített leírása, e viszonyokra alkalmazott latin terminus technikusai, magyar- és idegen eredetű személy- hely- és köznevei, úgy ortográfiai,

mint nyelvtörténeti szempontból száz és száz adatot szolgáltatnak arra, hogy korának kérdését tisztázzuk. Ha mai történelmi, diplomatikai és nyelvtörténeti tudásunk felhasználásával ez adatokból mindenre kiterjedő, lelkiismeretes kutatással a mű korát meghatároztuk, reményünk lehet rá, hogy a fentebb véglegesen megállapított névkezdőbetű segítségével szerzőjének szinte történelmi sphynx-szé lett titokzatos személyére és kilétére is végre világosság derül.

Béla király jegyzőjének történetírói egyéniségét, kvalitását és módszerét, Gestájának irodalmi- és forrásértékét a legújabb történelmi irodalmunkban kitűnő megvilágításba helyezte HÓMAN BÁLINT.¹ A szerzőről mint III. Béla jegyzőjéről beszél, mert főképp MÁTYÁS FLÓRIÁN és PAULER kutatásai alapján korát véglegesen eldöntöttnek véli.²

Legyen szabad még e kérdéshez nekünk is néhány szót szólnunk, mert mint említettük, a kor problémáját nem látjuk még véglegesen tisztázva. I. és IV. Béla korát természetesen mi is kizártnak tartjuk, de hogy II. vagy III. Béla király jegyzője volt-e P. mester, s művét „jó emlékezetű királyának” halála, tehát az 1141. vagy 1196. utáni években írta-e, szerény véleményem szerint még nagyon is kérdéses.

MÁTYÁS FLÓRIÁN-nak és PAULER-nak tulajdonképpen még a két szélsőség, egyrészt a magyar romantikusoknak a lehető legkorábbi időpont, I. Béla kora, másrészt a túlzó szkeptikusoknak, Hunfalvy, Marczali s követőiknek és a német íróknak a legkésőbbi időhatár, IV. Béla kora mellett való állásfoglalása ellen kellett két frontra harcolniok. Arra, hogy II. és III. Béla halála közt eltelt erős félszázad alatt a viszonyokban, a terminus technikusokban, magyar ortográfiában történt-e lényeges változás s a nyelv szembevetően fejlődött-e ez idő alatt, nem fordítottak kellő figyelmet. Azt hisszük, e nagy tudósok kimondott szavának súlya, szuggesztív ereje tartja ez esetben is a kérdéssel a legapróbb részletekig nem nagyon bíbelődő történetíróinkat hatása alatt.

Lássuk már most a gyanúba vett terminus technikusokat: MÁTYÁS FLÓRIÁN II. Béla kora ellen 1. históriai, 2. diplomatikai kifogásokat emel.³ Kifogásai mindössze Jegyzőnk két helyneve: *Galicia* és *Lodomer* (terra *Galicie* cap. IX., in *Galiciám* c. XL, *Galicie* dux c. XI., XII.; civitatem *Lodomer* c. XI. és dux *Lodomeriensis* c. XI.) és két társadalmi viszonybeli terminusa, a főúr, főember értelemben használt *jobbágy* (*iobagionum* c. XL, *yobagyonibus* c. XX., *yobagyones* c. LIL), valamint a nemzetség értelemben vett *genus* (a quo *genus* Saac, Calan, Colsoy, Zemera, Moglout, Thomoy descendit, a *genere*, de *genere* Athile regis descendisse c. VI., XX., LVII.) ellen irányulnak.

A két helynévre megfelel helyettünk PAULER: „Anonymus felfogása tehát egy külön *Vladimir* és egy külön *Halics* hercegségről, oly állapotot tüntet fel, mely csak körülbelül hatvan esztendeig, mintegy 1139-1199-ig felelt meg teljesen a valóságnak,”⁴ Mi is ugyanezen kor elejére helyezzük P. mester Gestá-ját.

Jegyzőnk a lodoméri ruthén és a magyar dux főembereit *principes*, *primates* és három esetben *iobagiones*, *yobagyones* néven említi. Kétségtelenül hiteles, eredetiben fennmaradt XI. és XII. századbéli okleveleink ugyanígy nevezik az ország főurait:

¹ A Szent László-kori Gesta Ungarorum 44-49. 1.

² U. o. 44. 1. jegyzet.

³ M. FLORIANUS, Hist. Hung. font. dorn. II. 270-274. 1

⁴ Századok, 1883. 107. 1.

Gruden 1079-1082. évi, fentemlített oklevele: *primates* tocius pannoniæ.¹

Dávid dux 1090 körüli oklevele: *principes* pannoniæ.²

Acha 1116-1131 közti oklevele: ego Acha uespremensis *ioubagio* non ignobilis.³

A Sár-bíró-féle 1131 körüli bakonybéli ítéletével: interfuerunt *principes* Fonsol scilicet palatinus comes etc.⁴

II. Béla 1137. évi oklevele: testibus nostris *principibus*. .. a regni mei *primatibus* tarn episcopis, quam comitibus; ugyanezen kétségtelenül hiteles pannonhalmi oklevél nevezi *először* (a kifogásolható 1111 és 1113. évi zabori okleveleket nem számítva), miként Jegyzőnk, Ő-betűs kezdettel Magyarországot „iungariá”-nak.⁵

1146.: huius regni *primates*. . . presentibus nobillimis regni testibus.⁶

1153 (?): M(artirii) archiepiscopi cunctorumque regni *primatum*.⁷

1172: rege Stephano eiusque *primatibus* Conradus predicti regis *ioubagio* regionis Ungarie christicolis nuntiat salutem.⁸

Vége egy 1171 évi kifogástalan szövegű, de csak 1392 és 1412. évi átiratokból ismert oklevél nevezi ismét *jobbágy* néven a főurakat: interfuere *ioubagiones* Ambodimus banus, comes Laurencius etc.⁹

Teljesen így, főúr értelemben használja a *jobbágy* szót a Szt. László-kori Glesta II. Géza korabeli folytatása: midőn Almos herceg a Bakonyba megy vadászni, Kálmán király „Misitque cum eo duos *ioubagiones* sub pretextu honorandi eum. . . dux. . . simplici animo dixit *ioubagionibus*.”¹⁰

Már most azon körülmény, hogy III. Béla korában nem találjuk meg főurak értelmében a *ioubagiones* kifejezést, ellenben Imre király 1199-1200 évekből való okleveleiben ismét használatba jő, a fenti adatok tanúsága szerint semmit sem bizonyít ellenünk.

Készséggel igazat adunk abban MÁTYÁS FLÓRIÁN-nak, hogy túlnyomó többségben egyháziak számára kiadott XI-XII. századi okleveleink 1186-ig nem ismerik nemzetség jelentésben a „*genus*”, *de genere*” kifejezést, sőt hozzátesszük, hogy még ez az első 1186-iki oklevél is hamis,¹¹ de használja a Szent László-kori Gesta: istos três fratres ílios fuisse Vazul ducis ex quadam puella „*de genere* Tatum”, és annak II. Géza-korabeli folytatása: Moynolth *de genere* Acus, Tyodor *de genere* Symad.¹² Ugyanitt megtaláljuk Jegyzőnk anachronisztikusnak tartott „*serviens*” szavát: *serviens* comitis Bud.¹³

Mint látjuk, MÁTYÁS FLÓRIÁN sokat emlegetett, döntő kifogásai nem bizonyítanak a II. Béla halála utáni kor ellen. Még ennél is sokkal

¹ Id. h.

² Pannh. Rendt. X. 496.

³ U o. I. 595.

⁴ U. o. VIII. 272.

⁵ U. o. I. 596.

⁶ U. o. I. 597-8

⁷ U. o. I. 602.

⁸ U. o. I. 605.

⁹ SZENTPÉTERY, id. Kritikai jegyzéke, 38. 1. 117. sz., Sopronmegyei Okit. I. 3.; FEJÉR, Cod. Dipl. IL 184., VII 5., 121. V. ö. ERDÉLYI LÁSZLÓ, Anonymus korának társadalmi viszonyai, Történeti Szemle III. 1914. 200-201.

¹⁰ M. FLOR. IL 204. 1.

¹¹ SZENTPÉTERY, id. m. 47 1., 146. sz.

¹² M. FLOR. Fontes IL 158-159. és 214.

¹³ U. o. IL 215. V ö. 1156/1347: „Bors *serviens* Regis” (KNAUZ, Mon Eool. Strig. I. 110?)

könnyebb helyzetben vagyunk PAULER kifogásaival szemben. Már emiatt, hogy midőn IV. Béla kora ellen harcol, észre sem veszi, hogy fontos érvekkel bizonyít II. Béla kora mellett: „Anonymusnál a XII. század első felén túl keletkezett újabb alakulások elő nem fordulnak. Még *Austriát* sem említi, mely 1156-ban lett hercegséggé és teljesen függetlenné Bajorországtól.”¹ „Névtelen jegyzőnk a *Stájerország, Styria* nevet nem használja még”; pedig: „VI. Ottokár 1180-ban Bajorországtól független herceggé lévén, birtokai összességére lassanként a Stájer hercegség nevét kezdé alkalmazni, ámbár egyes részeit még mindig Karinthiának nevezik a XII. század végén”² „Említi – Anonymus – a susdali hercegséget is, melynek külön állami léte és szerepe csak a XII. század elején kezdődik.”³

Talán mondanunk sem kell, hogy PAULER ezen történelmi megállapításai a mi álláspontunk mellett bizonyítanak. Akarata ellenére javunkra intézi el a „*Carinthinorum Moroaensium*”ⁱ sokat vitatott kérdését is. A Rába- és Rábca-vidék meghódításának elbeszélése után (c. L.) mondja Jegyzőnk: „*Sed et Carinthinorum Moroaensium fines crebris incursibus irripuerunt . . . sed regiones eorum possiderunt, et usque in hodiernum diem, adiuuante domino, potenter et pacifíe posteritas eorum detinet.*” Mondatának első része a Szent László-kori Gesta közvetítésével REGINO-ból való: „*Carantanorum Marahensium, ac Vulgarum fines crebris incursionum infestationibus irrumpunt.*”⁴ REGINO bizonyára morvákat értett a „*Marahenses*” alatt. MÁTYÁS FLÓRIÁN is azt igyekszik bizonyítani, hogy Jegyzőnk sem érthette ez elnevezést másra, mint a morvákra. PAULER azonban kimutatja, hogy Anonymus nem ismer morvákat, hanem csak cseheket, kiknek legyőzését már korábban elbeszélte (c. XXXV-XXXVII). Rámutat arra is, hogy Jegyzőnk a honfoglalást a leggondosabb stratégiai terv szerint végezteti el Árpáddal és vezéreivel, itt sem lehet tehát elbeszélésében ide-oda ugrálás, hanem csak félreértés. REGINO két népvénéből egyet: *muramelléki karantánt* csinált, kiknek földjét a magyarok „birtokukba vették és maradékuk Isten segítségével *békésen és hatalmasan bírja mind a mai napig*”. Csakhogy II. Géza korában Pettaui Frigyes a Muraköz tőszomszédságában elterülő, még pusztá és lakatlan vidéket elfoglalta. Ha PAULER nem is ad, mi feltétlen igazat adunk FEJÉR GYÖRGY-nek, midőn mindebből azt következteti, hogy II. Géza után már nem lehetett mondani, hogy a magyarok a murai karanthánok földjét mind a mai napig bírják békében és hatalmasan.⁵

A Jegyző a ruthén földön Almoshoz csatlakozó kozár-chavar (Ed, Edumen stb.), a vele azonosított, a kievi fejedelmekkel szövetséges fekete kun (uz, tork) és fehér kun (polovc, komán, kun) népet egy gyűjtőnéven

¹ Századok, 1883. 98. I.

² U. o. 99.1. Kiegészítjük PAULER állítását néhány adattal: *Austria* nevet az osztrák oklevelek már 1143-tól kezdve használják: 1143: Liupoldus iunior marchio de *Austria*; 1156: Heinricum ducem *Austrie* . . . Marchiam *Austrie, Austrie* ducatum. (Urkundenbuch des Landes ob der Enns II. 210, 281.). Hazai okleveleink először 1151 körül említik; colloquii causa regis ac tocius regni cum duce *Austrie*. (Pannh. Rendt. I. 600.) 1163-64 körül: cum in *Austriam* timoré fratris percussus abscederem. (Hazai Okmt. VI. 3.) A marchio de *Sti/ra*, de *Stiren, Stirensis, Stiriensis*, terra ducis *Styrensis* helynevek 1155 és 1160 körüli, 1161, 1163, 1164, 1172, 1184. évi stájerországi oklevelekben előfordulnak már (ZAHN. Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I. 366, 419., 423., 429., 445., 449., 516., 597. 1.) v. ö. M. FLOR. 11. 296-297.

³ 1883. 107 I. v. ö. Gesta c. VII. X.

⁴ Mon. Germ. Hist. SS. I. 600.

⁵ Századok 1883. 99-102. 1.

„*cumanus*”-nak nevezi. A Szent László-kori Gesta és XII. századi folytatásai az utóbbiakat – ugyan nem minden esetben – „*chunus*” néven, XIII. századból eredő krónikáink és okleveleink a XIII. század elejétől ismét „*cumanus*” elnevezéssel ismerik. PAULER szerint nagy fényt vet ez Névtelen Jegyzőnk korára *felfelé*. Ezt természetesen úgy kell értenünk, hogy műve a XIII. század elejénél régibb nem lehet. Csakhogy már Komnenosz Elek bizánci császár (1081-1118) leánya, Anna Komnena is *Kouávoi*, néven ismeri a bizánci történelemben 1083-1096, valamint 1109-1114. évek közt szereplő fehér kunokat (palócokat, kománokat).¹ Tudjuk, hogy az első keresztes hadjárat francia lovagjait éppen a fentemlített Elek császár szállította át Konstantinápolyból Kis-Ázsiába. A hadjáratban résztvevő RAIMUNDUS DE AGILES, Puy-i kanonok „História francorum, qui ceperunt Jerusalem” c. művében, tehát egykorú leírásban említi, hogy a Balkánon átvonuló seregeiknek a „Turci, *Cománi*, Husi et Tenaces, *Pincenati* et Bulgari” elől-hátul, jobbra-balra, sok kellemetlenséget okoztak.² Ha itthon nem, hát Parisban is megtanulhatta e népvétet *P.* mester. Hisz a besenyőket is „*Picenati*” néven említi egyszer („*dux eorum Geleoa* [!] minus esset *tenax*.... quia a *Cumanis* et *Picenatis* multas iniurias paterentur” c. XXV.), de Thonuzobát már a „terra *Byssenorum*”-ról vezeti be Taksony korában Magyarországra, (c. LVII.)³

Mellettünk szól PAULER, mikor felhívja a figyelmet arra a körülményre, hogy az egész országot (már t. i. a megfelelő gyepekön belül) oly jól ismerő Névtelen Jegyző „Erdély határaitól *mit sem mond*, lakóit a kunok és besenyők zaklatják, oláhok mellett szláv lakosokról is tud”. „II. Géza korában telepített *szászokat* és a *székelyeket*, kikről 1213-ban szól először oklevél, *nem említi*. Azok a székelyek, kik. . a Kórógy-érnél, Szentes tájékán táborozó Usubuu és Velec-hez csatlakoztak, úgy látszik, Mén-Marótnak alattvalói voltak és nem lehettek az erdélyi székelyek, hanem a bihariak, kik még 1217-ben Biharban egy külön századot, Székelyszázat képeztek...” „Marót nemzetiségét is tudja Jegyzőnk. *Kozár*, kitől Attila volt népei, a székelyek a magyarokhoz pártolnak”, „*et ante exercitum Usubuu in prima acie pugnare ceperint*”. „Ez a második történeti esemény, mely az őshazába, a Dnjeper és Don mentébe vezet vissza, midőn a magyarok még a kozárokkal érintkeztek, a kozárok közül a *kabarok* hozzájuk állottak és a – bíborban született császárnak tanúsága szerint – „*a csatákban előttük jártak*”. „Anonymus a történeti kabarokhoz hasonló székely nevű népet tartja *Attila népeinek*, nem pedig a kunokat és vezéreiket, nem Edét, nem Edemént, az *Aba* nemzetség őseit”.⁴

Csak csodálkozni tudunk rajta, hogy PAULER nagy tudásával az ily ősi emlékeket őrző forrást – mondhatnánk kényszerítő okok nélkül – a XIII. század küszöbére tolja. Pedig Jegyzőnknek DAEES PHKYGIUS művéhez való viszonyából is csak ezt a következtetést vonja le, alaptalanul. Mivel DARES művének irodalmi feldolgozói, franciák, németek,

¹ Bonni-kiad. I. 341, 352, 353, 356, 396, 404.; II. 7, 8, 11, 12, 14, 23, 259, 273, 295, 301, 303.

² MiCxNE, Patr. Lat. 155. k. 593. h., 1. u. o. 595. h. „*Alemannos, et Hungaros et Comanos, aliasque feras gentes.*”

³ V. ö. KOSSÁNYI, Századok, 19-24. 527.; HÓMAN id. m. 66-67., M. FLOR. II. 263-267. és Századok 1883. 107-108.; REGINO prumi, francia, apát Chroniconja „*Pecinaci*” néven ismeri a besenyőket.

⁴ U. o. 1883. 109-110.

angolok, mind a XII. század második felében s a XIII. század elején írtak, szerinte nem valószínű, hogy a Névtelen megelőzte volna őket. DARES művének számos, fentebb felsorolt IX-XII. századi kéziratából mi csak azt következtethetjük, hogy a XII. század közepénél jóval korábban is sűrűn foglalkoztak vele. Említettük, hogy BERTHARDUS FLORIACENSIS már a XI. században feldolgozta leoninusokban írt költeményében. Ráműtöttünk arra is, hogy ha nem is közvetlen, legalább is közvetett hatása BOLOGNAI HUGÓ 1119-1124 közt írt „Ratio dictandi”-ján is felismerhető. P. mester csak úgy olvasgathatta DARES-i párisi iskolázása alatt, a XII. század közepén, mint néhány esztendővel korábban Freisingi Ottó. Szerény iskolai kompilációja pedig irodalmi feldolgozásnak alig tekinthető.

Röviden összefoglaltuk itt MÁTYÁS FLÓRIÁN és PAULER kifogásait. Elfogultság nélkül mondhatjuk, hogy döntő jelentőségű bizonyítékot II. Béla kora ellen és III. Béla kora mellett nem találtunk köztük.¹

HÓMAN BÁLINT, ki a Gesták XXIV-XXVII. caputjaiban elbeszélte oláh Gelou elleni hadjárat és a vele kapcsolatos erdélyi oláh incolatus sokat vitatott kérdését a Szent László-kori Gesta párhuzamos helyeinek kimutatásával fényesen megoldotta,² III. Béla kora mellett való állásfoglalása védelmében szintén kifogásolja Jegyzőnk néhány terminus technikusát. Korszerűtlennek, a II. Béla halálát követő évekből még korainak véli a „*consilium duels*”, „*turnamentum*” és „*maglster agasonum*” emlegetését.³

A „*consilium duels*” kifejezés az Almos kezébe letett eskü, az úgynevezett vérszerződés 3-ik pontjából való (c. VI.): „ut isti principales persone, qui sua libera voluntate Almus sibi dominum elegerunt, quod ipsi et filii eorum nunquam a *consilio duels* et honore regni omnino privarentur”. Ottó freisingi püspök, ki a II. keresztshaddal 1147-ben keresztülutazott hazánkon, a következő megfigyelést tette: „*Ad curiam regis siti singulis ex prmlatibus sellam secum portantibus conueniunt ac de suae rei publicae statu pertraetare et discurrere non neglunt*”.⁴

A csatári bencés-apátságának az admonti Gut-Keled bibliába bejegyzett II. Géza-kori alapítóleveleiben olvassuk: „Xotum sit omnibus... quod rex Bela (II.) inclitus *In conventu Strlgonlensl*, ubi filio suo Ladizlao (II.)

¹ L. még néhány megjegyzést M. FLORIANUS II. 284-300. Liber Belae regis notarii cum opere Simonis de Kéza collatus, és PAULER, A magyarok megtelepedéséről. (Századok, 1877. 373-96., 481-499). Magyar nemzet tört. az Árpád-házi királyok alatt. L. 1899. 359-361., 516-17. A magy. nemzet tört. Szt. Istvánig 1900. 203-206., 234-236. Magy. Honfogl. Kútírói 1900. 386-391.

² Id. m. 72-73. 1. KARÁCSONYI JÁNOS Gesták XXIV-XXVII. fejezeteit a Tétény nemzetség érdekében 1295 táján készült betoldásnak, interpolációnak tartja (Turul, 1909. 3-4. 9. Erdélyi Irodalmi Szemle, 19-4. 196-203. Kakuktojás.). Aki csak egyszer is figyelmesen végigolvasta művét, meggyőződhetett róla, hogy Jegyzőnk meglehetősen szőszegény író. A Bibliából, Daresból, Nagy Sándor-mondából (Alexandri Magni liber de proeliis) s egyebünnen összeszedetetett kifejezéseit, frázisait unos-untalan ismétli, mi stílusát modorossá, de fogalmazását könnyen felismerhetővé teszi. (CORNIDES, Vindiciae 32-34; SELIG CASSEL, Magyarische Alterthümer, Berlin, 1848. 43-46; EDUARD RÖSLER, Zur Kritik älterer ungarischer Geschichte, Troppau, 1860. 27. jegyz.; MARCZALI, Egyet. Phil. Közl. 1877. I. 358-366. stb.) Sorba vettem a négy fejezet valamennyi kifejezését és hosszabb frázisát s legtöbbjét legalább 4-5, de sokszor 9-10 más fejezetben is megtaláltam. Interpolációról, utólagos betoldásról tehát szó sem lehet. Azonfelül e fejezetek több sora, mint HÓMAN kimutatta, betűről-betűre a Szent László-kori Gesta-ból való.

³ Id. mű 46.

⁴ Gesta Friderici imp. I. 31. Mon. Germ. Hist. SS. XX. 369. v. ö. GOMBOS F. ALBIN, Középkori krónikások, XV-XVI. 108.

communi regni consilio Boznensem ducatum dedit, in insula abbatie monialium . . . *archiepiscopo* Feliciano *présidente* et ceteris *episcopis presentibits*, scilicet Machario, Saulo, etc. et *curiali comité* Fanczello, Mattheo *comité*... his nichil contradicentibus Bela (II.) rex concessit etc.” Világosabban alig lehetne leírni a királyi székhelyen, a vak király jelenlétében, az esztergomi érsek elnöklete alatt, a püspökök és főurak részvételével megtartott országgyűlést.¹

A Kálmán-korabeli HARTVIK püspök „Vita S. Stephani regis”-ében Szt. Istvánnak Konrád császár ellen való hadikészülődéseit így írja le: „contra quem rex *consultum* (más kódexek szerint: *consilium*) *habens episcoporum* et *principam* ad tuendam pátriám armatos totius Hungarie contraxit”.²

A Gesta XLVI. fejezetében Jegyzőnk a korabeli udvari élet színes rajzát adja: „Naponként vendégeskednek... sorjában ülve és a kobzok és sipok minden zengései és édes hangjai, a hegedősök mindenféle énekeivel zengnek vala előttök. Etelt, italt a vezéreknek és nemeseknek arany edényekben, a szolgáltnak és póroknak ezüst edényekben hordanak vala... Árpád vezér a vele mulató vendégeknek nagy földeket és birtokokat ad vala, mit hallván, sok idegenek tódulnak vala hozzá és vele vigadva mulatnak vala ... s Magyarország minden vitézei a vezér színe előtt paripáikra ülve pajzzsal és lándzsával majd mindennap bajt vivnak vala s más ifjak pogány szokás szerint íjakkal és nyilakkal játszanak vala”. Hiába keressük e leírásban III. Béla bizánci és francia levegővel telített ceremóniás udvarát. Jobban hasonlít Attila PRISCUS RHÉTOR leírta lakomájához, emlékeztet azonban Vak Béla uralkodásának utolsó szakára is, melyet a Szent László-kori Gesta II. Géza-korabeli folytatása röviden így jellemez: „Postquam autem regnum confirmatum 'esset in manu regis Bele, utebatur ex vino *multum*. Cuius aulici consueti erant, ut quidquid in ebrietate regis petebant, habebant. Et post ebrietatem rex recipere non poterat”.³ A „fegyverforgatásban való ügyességüket” már nem úgy mutogatták, mint 926-ban a sanctgalleni táborozáskor, hanem „paripáikra ülve pajzzsal és lándzsával vívták a bajt”, hisz az előkelők már páncélt öltöttek, II. István Karasu melletti vereségekor „iacebantque loricati homines in fluvio, tamquam trunci”.⁴ Freisingi Ottótól, a bizánci íróktól, Kinnamosztól és Nikéasz Choniatesztől is tudjuk ezt. Azért e harci játékot a Parisban tanult *P. mester* „*turnamentum*”-nak nevezi, miként az imént említett, ugyanott iskolázott Ottó püspök egy 1127. évi esemény leírásánál: „illi in civitate manente tyrocinium, quod vulgo nunc *turnementum* dicitur, cum militibus eius extra exercendo” „harcosaikkal fegyverjátékot rendeztek, amelyet most általán lovagtornának neveznek.”⁵

Nehezebb helyzetben vagyunk az utolsó kifogásolt terminussal, a

¹ Magyar Könyvszemle 1892/3. Új folyam I. 14.

² Cap. VIII. 17. §. M. FLOR I. 53.

³ M. FLOR. IL 216.

⁴ U. o. IL 211.

⁵ Gesta Frid. imp. I. 17. Mon. Germ. Hist. SS. XX. 360; GOMBOS F. ALBIN, Id. m. XV-XVI. 90. Chronicon Turonense: Anno 1066. Gaufridus de Pruliaco, qui *Jorneamenta* invenit, apud Andegavum occiditur; Chron. S. Martini Turonense: Anno Henrici Imp. 7. et Philippi regis 6. fuit proditio apud Andegavum, ubi Gaufridus de Pruliaco et alii Barones occisi sunt. Hic Gaufridus de Pruliaco *Torneamenta* invenit; Chron. Montis Sereni: 1175. In exercitio militari, quod vulgo *torneamentum* vocant. (Du CANGE: Glossarium.)

„*magister agasonum*“-mal. Erre nem találunk teljes, a XII. század derekáról való példát. A G-esta XLIV. cap útjában e kifejezés kétféle alakban fordul elő: „Et *agasonibus* suis *magistrum* prefecit quendam Cumanum, virum priideutissimum, nomine Sepel. Et propter Sepel *magistrum agasonum* inibi morantem vocata est insula illa nomine Sepel.” A görög eredetű „*agaso*“-t királyi lovászmester értelemben ismeri már az 1055. évi tihanyi alapítólevél. Az oklevél végén püspökök, országnagyok, comesek signuma mellett találjuk: „Signum Nane *agasonis*.”¹ Szt. László III. dekrétumának 13. §-a is beszél „*regis agazo* -ról 1135-ben Lampért ispán a bozóki monostornak adományozza „*agasones* Korotus et Nemhyu”-t.³ A II. Géza-korabeli Gesta-folytatás 1147. évnél VII. Lajos francia király lovászáat említi: „Borich autem. . . rapuit unum dextrarium regis Lodouici. . . *quidam autem de agasonibus* occurrens ei, \oluit eum tenere”.⁴ A „*magister*” szót is ismerik okleveleink, Gestáink, legendáink a XI. századtól fogva: tanító-, nevelő- és tudós-értelemben is⁵, de együtt a két terminust: „*agaso*“-t és „*magister*“-t nem találjuk. De a keresetnél sokkal régebbi korból sorol fel analog kifejezéseket Du CANGE Glossariuma: *Magister aulae* Imperialis, *Magister officiorum* apud Latinos; *Magister armorum* apud AMMIANUM; *Magister Cubiculariorum* apud Monachum Sangallensem lib. 2. de rebus Caroli Magni cap. IX.; *Magister Pincernarum* dignitas in Regum nosterorum Palatio in Annalibus Francorum anni 781; Chartám Philippi Regis Franc, anni 1065. subscripsit Adam *Pincerna magister*, aliam anno 1075. Erveus *Magister Pincernarum*. Anna Komnena ismer: „*Mai τρομῖλοι*“-t, vagy „*μαιστρομῖλο*“-t (= *magister militum*). S egész középkoron át emlegetik a bizánci írók a „*Μάγιστρος των Βασιλικῶν ὀφφικίων*“-t és a *Παλατιῶν Μάγν<τρος*“-t, a császári udvarmestert. A VIII. századi frank *Formulae Andecavenses* Childebert király negyedik évéből szintén említi a „*Magister militum*” móltóságot.⁶

Akár P. mester kombinálta most már össze a két ismert terminusból francia mintára a „*magister agasonum*“-ot, akár megvolt már nálunk is korábban, ez egy kifejezés miatt nem változtatjuk meg korára vonatkozó nézetünket, ha más erős argumentumokkal még igazolni tudjuk állásfoglalásunkat.

III. Béla korának védői fel szokták még hozni, hogy a királyi Jegyző Gestá-jában III. Béla egyik oklevelében névszerint említett egyént is szerepeltet. A XXXIII. fejezetben olvassuk: „Huba a quo prudens *Zemera* descendit”. Nevezett király 1177. körüli oklevelében viszont a Ssene comes udvarán Caba nevű úr végrendeletét megerősítő uralkodó környezetében találjuk „*Zemere cornes de Simtei*“-t, Szemere semptei ispánt.

¹ ERDÉLYI L., A tihanyi apátis. kritikus oki. 31.

² ZÁVODSZKY, A Szt. István, Szt. László és Kálmán-korabeli törvények, 177. v. ö. Kálmán I. 36.

³ SZENTPÉTERY, Kut. jegyz. 21. I. 59. sz.

⁴ M. FLOR., II. 220.

⁵ 1079-82. Guden oklevelében: Gerardus *magister*; Gellért legendában: Sanctus Adalbertus *magister* noster; fecitque eum ^Gerhardum) filii sui Hemerici ducis *magistrum*; sub manu *magistri* Waltheri constituit. (ENDLICHER, Monumenta Arpadiana, 211, 213, 219); 1146. évi két pannonhalmi oklevélben: Petrus *magister* dncis Ladizlaiés Petrus comes, *magister* Ladizlai ducis. (SZENTPÉTERY, id. m. 72-73. sz.), 1162-ben Suda, 1163-ban Thomas, 1171 és 1172-ben Wydo a *magister capelle* (u. o. 101, 102, 117, 120, 126); 1181-ben Miklós pécsi kanonok *filins* Petri *magistri*. (III. Béla Emlékezete 345.) A II. Géza-kori Gesta-folytatásban, 1147. quoniam *magistri* nostri sic interpretantur (M. FLOR., II. 219.) sib.

⁶ Mon. Germ. Hist. Legum V. Formulae 4.

Megerősíteni látszik ez egybehangzó adatokat a Gesta XXXVII. fejezete, mely szerint „dux Árpád *Hubám* fecit *comitem* Nitriensen et *aliorum castrorum*.” Bizonyára e várak közé tartozott tehát Sempte is, melynek várispánsága Huba utódai közt örökletessé vált. Mindezekhez még a kritikus oklevelet az Anonymusként sokat emlegetett Pál prépost, *királyi nótárius* sajátkezüleg írta: „rege iubente *per mamim Pauli* prepositi et eiusdem *regalis notarii* present! scripto confirmation est et sigillo regali roboratum”. Csakhogy éppen ez dönti halomra a csodálatosképpen összetalálkozó, szinte torlódó adatokat. Az oklevél tulajdonneveinek, magyar hely- és személyneveinek helyesírása a legkevésbé sem emlékeztet Gestánk magyar neveinek következetes ortográfiájára:¹

1177 körül: <i>Farcasio</i> palatino comite, Gesta:	<i>patrem opaforcus</i> ogmand
„ „ Ego Caba	„ <i>Soba, Sobamogera</i> ;
„ „ Edlelmes coniunx mea	„ <i>emesu</i>
„ „ Ssene comitis, Ssubanus comes (Csene, Csobán)	„ <i>Sepel, Sunad, Saac.</i> (Csepel, Csanád, Csák)
„ „ <i>Zemere comes de Simtei</i>	„ <i>genus Zemera, prudens</i> <i>Zemera, castra . . . .</i> <i>Stumtey</i> ;
comes <i>baaciensis</i> (bácsi ispán)	„ <i>Casu</i> (Kács) stb.

Valóban az ortográfia nem azonos, de könnyen kaphatjuk erre a választ, hogy Pál csak ezután ment tanulni Parisba s a francia helyesírás hatása alatt megváltoztatta ortográfiáját s Gestájának nevei már ez új mód szerint vannak írva. Ez sem talál. További pályáját III. Béla okleveleiből figyelemmel kísérhetjük: 1178-ban *P. Albensis prepositus, aule regie cancellarius*.² Kezéből kelt azután 1181-ben a főt- említett, híres Spiesz által kiadott oklevél, mely az Anonymus kérdéssel foglalkozó régebbi tudósaink legjavát III. Béla kora s e Pál személye mellé szegődttette. III. Béla ez oklevelében Marcell prépost nevének, Froa asszonynak egy birtokeladását hagyja jóvá. Szó van benne az Írásbeliség elrendeléséről s arról, hogy midőn Froa ügyét régebben a királyi tanácsban tárgyalták, jelen volt Pál királyi nótárius, ki később erdélyi püspök lett: „*Pauli mei notarii, nunc autem episcopi Utrasilvani* ... s a végén: *hoc cyrograplímm factum est a P. Ultrasilvano episcopo* et eiusdem ueritatis testimonio corroboratum.”³ Mint korábban, itt sem nevezi magát *magisier*-nek s ez oklevelének helyesírása is a lehető legélesebszögű ellentétben áll Gestánk – ismételten hangsúlyozzuk – meglehetősen következetes s ez által könnyen fölismerhető ortográfiájával. Csak néhány példát állítunk szembe:

1181: Abazo, Haió	Gesta: <i>Vlcou, Souyou, Heuyou,</i> <i>Puruzlou</i>
„ Froa	„ <i>Zoua, Droua</i>
„ <i>Budrigiensis eubagio</i>	„ <i>Budrug</i> és <i>yobagyonibus</i>
„ <i>Haioude, Caphurde, Buhtu- di, Burgadi, Scuhed, Sopudh</i>	„ <i>Caroldu, Cundu, Beuldu,</i> <i>Bulhadu, Botondu, Zuardu</i>
„ <i>Farcas</i>	„ <i>opaforcus, stb. stb.</i>

¹ Az 1177 körüli oki. legjobb kiadásai: III. Béla Emlékezete 344., PRT. I. 605.

² Tört. Tár, 1898. 339, SZENTPÉTERY, id. m. 42. 1. 129. sz.

³ Legjobb kiadása: III. Béla Emlékezete 345.

Mindezekért, de még azért sem lehetett azonos e Pál Gestánk írójával, P. mesterrel, mert mint már ENGEL KERESZTÉLY bebizonyította, nem érte meg III. Béla halálát, nem írhatott róla, „*hone memorie*”, néhai jó emlékezetűről. Két 1188. évi oklevél választott kalocsai érsekként említi utoljára nevét.¹ Számos hiteles történelmi adat szerint 1189-ben már Adorján ül az erdélyi püspöki székből, a kalocsai érseki méltóságban pedig legalább is 1192-től Sauld találjuk.

Felbomolván így a szépen összehangzó adatok füzére, kétségessé vált az is, hogy Gestánk „*prudens Zemera*”-ja azonos az 1177 körüli *Zemere* semptei ispánnal. Neve nagyon gyakori magyar személynév, mit az is bizonyít, hogy helynévként is megtaláljuk az ország több vidékén. Jegyzőnk szerint Árpád *nyitrai ispán* tette az okos Szemere ösét, Hubát. A XII. század elején (1105-1116 közt) Mózes *nyitrai ispán* -el akarta ragadni a pannonhalmi apátság egyik Vág-melléki, még Szt. István idejében kapott birtokát. Per támadt az ügyből. Gyárfás *nyitrai püspök* tüzesvas-próbára vitte a feleket Esztergomba. Az alperes *nyitrai ispán* nem jelent meg, minek tanúságául két jámbor ember jelentkezett a bíró előtt: Fiúree és *Zemera*. E „*religiosus vir*” legalább is úgy lehet Gestánk „*prudens Zemera*”-ja, mint a fent emlegetett *Zemere* semptei ispán.²

Egy másik saját korában élő, vagy legalább is közemlékezetben lévő embert is szerepeltet Jegyzőnk, *Torda* püspököt: c. XIX. „*Velet cuius progenie Turda episcopus descendit.*” III. Béla korából már úgyszólván hiánytalanul ismerjük püspökeink sorozatát, de közöttük *Torda* nevűt hiába keresünk.

E név is helynevekben fennmaradt, II. Béla korától kezdve okleveleinkben gyakran feltűnő, ősi magyar személynév.³ PAULER, mégis, hogy valamiképpen védette korába elhelyezhesse, kénytelen korrumpált névnek minősíteni. Először egy kétséges létezésű váradi püspök, *Valta* vágy *Vasta* nevével igyekszik azonosítani, majd kínos etymologizálással – *Dietrich, Detre, Teodra, Tudra, Turda – Torda* püspököt megteszi *Theodericus dominicanus* perjelnek, kit 1228-ban kun püspöknek neveztek ki.⁴ Pedig csak úgy elfér e *Turda* püspök is egyházi archontológiánknak még a XII. század első felében és derekán is mutatkozó hézagokban, mint az a *Bethlehem* püspök, kit fia révén ismerünk egy 1151 körüli pannonhalmi oklevélből: „*per manus Odonis filii Bethleem episcopi*”. Ha nem csalódunk, némi helyet ő is kérhet az Anonymus-kérdésben, mert feltéve, hogy ezen *Odo – Ódon* azonos a II. Géza által 1153 körül II. Róger szicíliai királyhoz követségbe küldött, s a pannonhalmi apátságnak végrendeletileg birtokokat, könyveket hagyományozó Adalbert nevű főúr fitestvérevel, *Hoclun* préposttal, nőtestvérjük, vagy ennek a végrendeletben szintén hagyományos leánya, *Christina* könnyen azonos lehet a Parisban elhunyt Bethlehem anyjával, *Christianaval*. István, a párisi Szt. Genovéva egyház apátja vigasztaló levelében *Bethlehem* anyját e néven, atyját *L.* siglával jelöli. A *Bethlehem* néven kívül az egyházi pályához és a tudományokhoz való hajlam örökletes lehetett így a családban.⁵

E Bethlenemmel és a vele együtt Parisban tanuló Adorjánnal egy környezetben véli megtalálni legújabbán HÓMAN III. Béla Gesta-író

¹ SZENTPÉTERY, 47-48. 1 147, 148. sz.

² Pannh. Rendt. I 594.

³ Sampson qui erat pater comitum Thomas et *Turda*, M. FLOR., II 214.

⁴ Századok, 1877. 378 l. jegyz.; Magy. Honf. Kutf. 417. 1. jegyz

⁵ Pannh. Rendt. I. 600., 602-3; 219, MIGNE, id. m. 211. k. 334-335. h.

jegyzőjét, P. mestert: „JAKUBOVICH EMIL – írja – legújabbban nyomós érvekkel felfegyverkezve foglal újra állást a *P. dictus magister* régebbi *P. dictus magister*, vagyis *magisternek nevezett P.* értelmezése mellett (Magyar Nyelv, 1925. 27-31. 1.). Tekintettel arra, hogy Anonymus a XII-XIII. század fordulóján élt, azt hiszem, minden eddigi hipotézissel szemben helytállóbb hozzávetés, ha abban a *Petrus magister-hen* keressük személyét, akit 1183-ban a később III. Béla, illetve fiai kancelláriájában működő Adriánnal, Kalánnal (? „Alano magistro”), Róberttel és az 1183-92 közt Adriánnal együtt Parisban járt s ott meghalt Bethlem-mel együtt II. Géza egykori kancellárjának, az első „*cornes capellae*”-nak, Miklós esztergomi érseknek környezetében látunk, mint kanonokot s aki 1202-1204-ig Imre kancellárja, 1204-17-ig győri püspök volt. Ez a *Péter mester 1195 és 1202 közt*, mikor még sem kancellár, sem püspök nem volt, természetesen nevezte magát *Béla király nótáriusának*, ha szolgálatát a kancelláriában *Katapán* kancellár idejében kezdte meg.”¹

Ha Jegyzőnk valóban a XII-XIII. század fordulóján élt és III. Béla király nótáriusa lett volna, alkalmasabb személyben igazán nem kereshetnénk Gesta-írókat, mint e Péter mester, esztergomi prépostban. Hisz a fentiekén kívül még római követjárásairól, sőt levéltári kutatásairól is vannak egykorú okleveles adataink. Szemtanuja, illetve a belga, lüttichi származású Eóbert mesterrel, kit „Anglicus”-nak is neveztek s később székesfehérvári prépost, II. Endre kancellárja (1207-09), veszprémi püspök (1209-1226), sőt esztergomi érsek (1226-1239) is lett, nyilván részese is volt azon csinytevésnek, melyet L. tarvisi mester Rómában, a pápai levéltárban követett el. Ravaszul, mintha valaminek utána akarna nézni, előkérte III. Sándor pápa egyik regestumát s az összefűzött négy levélből a két középsőt kitépte és magával vitte. R. kalocsai prépost és J. mester szegedi főesperes jelentést tettek az esetről III. Ince pápának, át is adták a két kitéptet levelet, mely az ott maradt két levélhez illesztetvé, kitént, hogy egybeillenek, mert az egyiknek végén megkezdett szó folytatódott a másikon. III. Ince 1199-ben megbízta a győri püspököt és a bakonyi (zirici, cisztercita) apátot, hogy eskü alatt hallgassák ki *P. mester esztergomi prépostot* és az „angol” Róbert mestert, kik tudnak az ügyről, sőt talán tettestársak is, hogy kinek panancsára, tanácsával vagy segítségével követett el a bűn. Egyszersmind levélben felkérte a pápa Imre királyt is, hogy nevezettek kihallgatásában legyen segítségére.²

1204-ben Péter mester ugyancsak a bakonyi apáttal együtt Imre király követe volt III. Ince pápánál, János kalocsai érseknek Kalán pécsi püspökkel szemben az esztergomi érseki székre való postulatioja kínos ügyében.³

Péter mestert bizonyára nagy képességei és külföldi magasabb képzettsége tették alkalmassá a római kiküldetésekre. Gesta-író *P.* mesterünket azonban mégsem kereshetjük személyében. Miként elődje, Katapán mester, úgy Péter is 1202-1204-ig tartó kancellársága és székesfehérvári

¹ HOMAN, id. m. 44. 1 jegyz. v. ö. KNAUZ, Mon. Eccl. Strig. I. 128-129. 1. és FEJÉRPATAKY, Királyi kancellária 90, 92-95.

² VARGA DEZSŐ, III. Ince és kora 1893. 348., KOLLÁNYI FERENC, Esztergomi kanonokok 1900. 3., Mon. Rom. Eppatus Vespr. I. 8, KNAUZ, id. m. I. 158., FEJÉR, Cod. Dipl. 11. 356. III 1. 70*72., MIGNE, id. m. 214. k. 494. 502-503. Robert mester származásáról szól Albericus Világkrónikája, I. HÖMAN, id. m. 10. 1. 1227. és 1228. évnél. U. o. PAULER Theodericus kún püspökéről is.

³ MIGNE, 215. köt. 463-64., KNAUZ, id. m. I. 176., PAULER, Magy. nemz. tört. az Árpád-házi kir. alatt, EU 35.

prépostsága idejében oklevelet bizonyára már nem fogalmazott, vagy írt, hanem csak nevét adta a nótáriusai által szerkesztett és letisztított oklevélre: „Datum per manus Petri Albensis prepositi et aule regie cancellarii”.¹ Gestánk latin stílusát vagy magyar ortográfiáját tehát hiába keressük Imre király 1202-1204 közt kelt okleveleiben. De meg kellene találnunk III. Béla utolsó és Imre király első éveinek legalább csak egy oklevelében is, ha ez időben Péter mester csakugyan nótárius volt és személye azonos a Gesta-író P. mesterünkével. Sem Gestánk stílusát, sem magyar szavainak és tulajdonneveinek ortográfiáját nem találjuk azonban meg egyetlen ezen időbeli oklevélben sem. Nem is találhatjuk. Lelkiismeretes, hosszasan nyelvtörténeti tanulmányozás után bátran kimondhatjuk, hogy a Gesta Hungarorum több száz magyar személy-, hely- és közneve félszázaddal korábbi nyelvállapotot mutat, sajátos, de következetes ortográfiája is sok tekintetben megegyezik a II. Béla és II. Géza okleveleiben szórva nyosan előforduló magyar tulajdon- és köznevek írásmódjával.² Nincs terünk és érkezésünk, hogy megfigyelésünket jelen tanulmányunk keretében hosszasan, apró részleteiben igazoljuk, egy következő értekezésünk tárgya lesz ez, néhány változási folyamatra azonban, mely nyelvünkben és ortográfiánkban éppen e félszázad alatt indult meg, rá kívánunk mutatni. E félszázad alatt kezd megindulni rövid magánhangzóink fokozatos nyíltabbá válásának folyamata. Gestánk nyelvtörténeti adataiban még tömegesen és rendszeresen a zártabb rövid magánhangzókat találjuk meg. Bennük a mai *a* még *o*, a mai *o* még *w*, a mai közép *e* még gyakran *u* (ejtsd *ü*): *Tosu* (Tas), *Honos* (Havas), *Zomus* (Szamos), *Zotmar* (Szatmár), *Hongvn* (Hangony), *Opaforcos* (Apafarkas), *Sodamogera* (Csabamagára), *Bolotun* (Balaton), *Zoloucu* (Szalók), *Bocsu* (Baks), stb. *Almus* (Álmos), *Racus* (Rákos), *Budrug* (Bodrog), *Saturholmu* (Sátorhalom), *Buldua* (Boldva), *Aldumas* (Áldomás), *Humusouer* (Omsóér), *Purudou* (Poroszló), *Blundus* (Bolondos), *Surungrad* (Csorongrád), *Musun* (Mosony), *Oluptidma* (Alap-Tolma), stb. *Temus* (Ternes), *Vertus* (Vértes), *Veluc* (Vélek), *Zepus* (Szepes), *Hymusuduor* (Himesudvar), stb. Ugyanezen nyelvi állapotot találjuk a dömösi prépostság 1138. évi, 1329-iki átiratban fennmaradt alapító-levelének több száz hely- és személynevében (KNATJZ, I. 88-97), míg III. Béla, Imre és II. Endre okleveleiben mind sűrűbben akadunk már nyíltabb rövid magánhangzókkal írt adatokra. Gestánk magyar neveiben a mai rövid *ö*-t *w*-nek ejtendő «-val, a mai hosszú *ő*-t *ew*-nek hangzott *eu* diphtongussal, a hosszú *d*-t mindössze talán egy eset kivételével, *ou* diphtongussal találjuk írva: *Gumur* (Gömör), *Curtueltou* (Körtvélytó), *Bung er* (Büngér), *Ecidsu* (Ekülcs), *Edumen* (Edümen), *Ursuur* (Örsur), stb. *Eleud* (Előd), *Emend* (Ernőd), *Erdeuelu* (Erdőei), *Esndeu* (Esküllő), *Ferteu* (Fertő), *Tekereu* (Tekerő), stb. *Geuru* (Győr), *Teteuetlen* (Tetőetlen, Tetétlen), *Zecuseu* (Szekcső); *Souyou* (Sójó, Sajó), *Heuyon* (Hévjó, Hőjó), *Couroug* (Kórógy), *Miscoucy* (Miskóc, Miskolc), *Zoloucu* (Szalók), *Nougrad*, (Nógrád), *Ousad* (Ócsád). A monphton-gizálódásra a legelső példát II. Géza egy 1157-58 körüli-oklevelében leljük, gyakoribbá lesz III. Béla okleveleiben és a XIII. század elején.³

¹ Feltűnő, hogy míg Katapán mester csaknem mindig kitétetű *magister* címét a kancellársága alatt kelt oklevelekben, még egri püspök korában is, Péter és később Róbert nem használja azt egyetlen esetben sem kancellár korában, I. SZENTPÉTERY id. m. 49-54. 6.0, 66-K7. 72-77. 1.

² Magyar Nyelv, 1925. XXI. 31. JAKUBOVICH EMIL, Adalékok; u. o. 1925. 208. PAIS DEZSŐ, HÓMAN id. művének ismertetése.

³ Magyar Nyelv, 1923. XIX. 82. JAKUBOVICH, A tihanyi alapítólevél olvasásához.

Gestánkban az olyan magyar tulajdon- és köznevek, melyek később, mint mássalhangzóval végződő egytagúak jelentkeznek, majd mindig *u* véghangzós kéttagúak, ez *u* véghangzó megmarad az összetett szavak előtagjának végén is. Egy- vagy többtagú szavai végén két mássalhangzó, vagy mássalhangzótorlódás után minden egyes esetben megtaláljuk az *u* (ü) véghangzót: *Lelu* (Léi), *Tosu*, *Thosu* (Tas), *Etu* (Et), *Edu* (Ed), *Casu* (Kacs), *Saru* (Sár), *Turu* (Túr), *Buduuar* (Budvár), *Saruuar* (Sárvár), *Vrsuuru* (Orsur), *Hetumoger* (Hét magyar), *Menumorout* (Ménmarót), *Zeguholmu* (Szeghalom), *Zenuholmu* (Szinhalom), *Zecuseu* (Szekcső) stb. *Almu* (Álom), *Bocsa* (Baks), *Borsit* (Bors), *Cunclu* (Kündü, Kende), *Hungu* (Ung), *Oundu* (Ond), *Dentumoger* (Dentmagyar), *Surcusar* (Soroksár), *Beuldu* (Böid), *Bodoctu* (Bodajk), *Ecidsu* (Ekülcs), *Loponsu* (Lapincs), *Saroltu* (Sáralt), *Zeremsu* (Szerencs), *Zoholsu* (Szabolcs), *Zerélmü* (szerelem). Idegenyelvű egytagú szavak után Jegyzőnk nem tesz ki véghangzót: *Wag*, *Glad*, *Nougrad*, *Surungrad*, *Gron* (G-aran). Kivétel csak a véghangzó előtt két mássalhangzós: *burgii* (burg, vár): *Ecilhurgu* (XLVII. c), *Elcihurgu* (L. c). Oly tökéletes rendszerességgel, mint Gestánkban, csak a tihanyi apátság 1055. évi alapítólevelében találjuk meg a véghangzókat. A XII. század elejétől kezdve megindul a véghangzók lekopásának folyamata, némelyik századvégi oklevélben már egyetlen véghangzós magyar nevet sem találunk.

Csaknem kizárólagos sajátossága Jegyzőnk nyelvének, hogy a magyar *-d* deminutív képzőhöz is rendszeresen *u* véghangzót csatol. E képzőt XI. századi okleveleinkben kivétel nélkül *-i* véghangzóval (*-di*) találjuk. Véghangzójának lekopása a XII. század első felében indul meg, rohamosan halad a század második felében, a század legvégén és a XIII. század elején a véghangzós alakok már csak a legritkább esetben fordulnak elő. A képző *-u* véghangzós változatát Gestánkon kívül csak egy-két XII. századi oklevélben és néhány esettel a Váradi Registrumban (1208-1235) találjuk meg. E képzővel alkotott személy- és helynevei: *Botond* és *Bontodu*, *Garoldu*, *Sarolt* és *Saroltu*, *Árpad*, *Ehud*, *Ound* és *Oundu*, *Ousad* és *Ousadu*, *Sunad*, *Ogmand*, *Zuarcl* és *Zuardu*, *Eudu*, *Beuldu*, *Borsod*, *Bulhadu*, *Emeud*, *Gyoyg* (Diód), *Ohad*, *Pakoztu* (Pákozdt), *Varod*. A magyar *-nek* ragot mindig a képző teljes alakjához ragasztja: *Eleudunec*, *Eudunec*, *Oundunec*, *Ousadanec* (y. ö. még: *Bungerneec*, *Edumeneec*, *Tosunec* és *Usubunec*).¹

Gestánk magyar neveinek legjellemzőbb helyesírási sajátosságai: a *cs* hangot egyetlen eset kivételével (*zerenche*) *s* betűvel írja: *Saac* (Csák), *Sepel* (Csepel), *Sunad* (Csanád), *Seztüreg* (Cseztreg), *Sohamogera*, *Surungrad*, *Borons* (Barancs), *Bidsuu* (Bulcsú), *Casu* (Kacs), *Gemelsen* (Gyümölcsény), *Muncas* (Munkács), *Tulsuoa* (Tolcsva), *Vgosa* (Ugocsa), *Zeremsu* (Szerencs) és *Zoholsu* (Szabolcs). A *cs* hang jelölésére szolgáló *s* betűt a XII. század folyamán csaknem teljesen kiszorítja a hangnak *ch-yal* való írása.²

A *c* hangot Jegyzőnk a szó közepén – *ce*, ritkán *c* vagy *z*, szó végén – *cy* betűkkel jelöli: *Topuluca*, (Tapolca), *Rabucea* (Rábca), *Uereuecca* (hibás: *Uereucea* helyett, Verőce), *Ecilburgu*, *Guncil*, *Wacil*, *de Wa^hil* is, *Tureol* (Tarcál); *Miscoucz*, *Lobom/*, (Labore), *Colgouq*, (Galgóc), *Lucy* (Luc, tiszaluci rév.) és *Racy* (Rác), *Scereducy* (Szeredüc). Ezen következetes és pontos jelölések helyett a XII. század végéről való

¹ Magyar Nyelv, 1924. XX. 10-18.

² 1923. XIX. 81. jegyz.

okleveleinkben legtöbbször az egyszerű c-t találjuk. Az *sz* hangot a szó elején és közepén *z-vel*, egy-két esetben *sc-vel* írja: ifemera, sérelmes, Perelmu, iTerep, Cornus, *Zoua*. (Száva); Be[^]prem (Veszprém), Mees, Patuh (Pásztó), Purulou; \$eery (Szer), Scereducy, Tysria és Thisria (Tisza). Az *ny* hangot *n-nel*, a *gy* hangot *g-vel* írja Gestánk. E jelölések nem korhatározók, e hangokat a XIII., sőt a XIV. században is így, e betűjelölésekkel adták vissza.

Mindezt egybefoglalva, ha Gestánk nyelvtörténeti adatait, nyelvi sajátosságait a magyar nyelvtörténeti fejlődésbe beállítjuk, azok együtt, tömegesen és rendszeresen egy bizonyos nyelvfejlődési fokot mutatnak, még pedig oly fejlődési fokot, mely élesen, szemmel láthatólag elüt a XII. századvégi és XIII. század-eleji nyelvállapottól. P. mester *Gesta Hungarorum-a* a Halotti Beszéd-nél félszázaddal régiebb, legbecesebb és legterjedelmesebb XII. századi nyelvemlékünk.

Ezen nyelvtörténeti megállapításainknak azonban az itt helyet nem találó, hosszadalmas, a XII. század derekáról és a XII-XIII. századok fordulójáról vett, egymással szembeállított, ellenőrző oklevélbeli adataink felsorolása nélkül – elismerjük – nincs teljes bizonyító erejük. Elfogadják talán nyelvészeink, de történetíróinkat alig győzik meg. Fogadjuk el egyelőre tehát csak feltételesen, hogy P. mester a XII. század közepén élt, II. Béla jegyzője volt és Gestá-ját „jóemlékeztű” királya halála után, az 1140-es években írta. Párisi iskolázása, hová akár mint „adolescens”, akár mint egyházi javadalmas, talán „praepositus”, – mint 1183 után Bethlehem és Adorján, – ment, ez esetben a XII. század 20-as, 30-as éveire esik. A „*P. dictus magister*”-féle akkoriban divatba jött szerkezet ezt megengedi. Darest is olvashatta már ekkor, mint Freisingi Ottó. Barátjának megígéri, hogy a Daresből és egyéb auktorokból összeszedett iskolai compilatiója mintájára megírja a magyarok történetét is. Joggal következteti PAULER, hogy barátja külföldi ember volt, mert meg kellett neki magyaráznia, hogy a „*somnium*” magyarul – „in lingua hungarica”, nem mint krónikáink mondják, „in lingua nostra” *almu* (álom c. III.), „*amabilis*” pedig Árpád és népe nyelvén – interpretatur *in lingua eorum, zerelmes* (szerelmes, c. XVII.). Abból is következtethető ez, mert később barátjának megküldött műve itthon az egész középkoron át ismeretlen maradt.¹ Sőt, mivel 1665-ben az ambrasi várból Bécsbe került kódexe PANSÁ GASPÁE „*Iter ex Germaniae finibus in Galliam susceptum*” c. 1610-ből való franciaországi útleírásának kéziratával volt egybekötve,² talán az is valószínűnek látszik, hogy PANSÁ hozta magával a kódexet Franciaországból, s így barátja francia volt. Parisból, ha UGO BONONIENSIS „*Rationes dictandi*”-jának használatából ezt következtetnünk szabad, Bolognába ment jogi stúdiumokra, s csak azután tért haza.

Itthon II. Béla király fogadta udvarába s nótáriusa lett. Még pedig, úgy látszik, uralkodásának első éveiben, mert 1135-1138-ig már ismerjük II. Béla nótáriusait: 1135 ben egy Gotselmus nevű, azután pedig éveken át Johannes filius Woth, vagy ami egyre megy, a II. Géza-kori *Gesta* folytatás szerint: „*filius Otthonis*” szerepel nótáriusa gyanánt. Vele egyidőben László herceg káplánja, Egyed is ír okleveleket.³

¹ Magyar Honf. Kútf. 390.

² CORNIDES, Viadiciae 4.

³ M. FLOR, II. 215. A bozói monostor 1135. évi alapítóleveleit író Johannes filius Tybus fentivel egy személy lehet, csak a többszörös átírás korrumpálhatta atyja nevét. (V. ö. SZENTPÉTERY, id. m. 21-23. l. 59., 60., 61., 62., 63., 66. sz.)

Jegyzőnk, miként ez történni szokott, később nyilván nagyobb egyházi javadalmat kapott, s mint Gestája prologusában mondja: „más bajoktól gátolva barátja kérelméről és saját Ígéretéről már csaknem megfeledezett.” Közben Vak Béla 1141-ben elhunyt s II. Géza került a trónra. 1147-ben megindult a második keresztes hadjárat. Először III. Konrád császár vonult keresztül az országon, vele volt a krónikaíró Ottó freisingi püspök is. „De a császár Magyarországon nem úgy jelenék meg, mint Krisztus zárandoka, hanem inkább zsarnoki és rabló dühösséget gyakorla”: *„Hungarie veró non Christi peregrinus app áruít, in qua non pacem, sed potius iram tiranni et predonis exercuit. Nam petitionis simulatione inventa, aditum, a regno Hungarie pecuniam non modicam extorsit, ita ut nulla mater ecclesia sive monasterium totius Hungarie remaneret, de quo pecunia non extraheretur et peregrinanti Cesari pre timoré non offeretur”* írja átvonulásáról keserűen a Szent László-kori Gesta II. Géza-korabeli folytatása.¹

Nem sokkal utána VII. Lajos „egregius rex Francorum” jött s „venerabiliter, et ut decet Christi peregrinum a rege Geycha honorabiliter susceptus est”.

„A második kereszteshadjárat alkalmával Magyarországon keresztülhaladó VII. Lajos francia király kíséretének egyik tagja, ODO DE DEO GILO, a hadjárat történetében érdekes leírását adja a XII. századi Magyarországnak, – írja HÓMAN -- különösen a Dunántúl déli részének. Elbeszélése személyes tapasztalatokon alapuló, minden írott forrástól független eredeti munka. Van azonban egy *bennünket* közelebbről érdeklő mondata: „*Terra hec in tantum pabulosa est, ut dicuntur in ea pabula Julii Caesaris extiere*” }

Már MARCZALI³ kiemelte, hogy ez a külföldön ismeretlen megállapítás mindenesetre a régi krónika „*pascua Romanorum*”-ával függ össze. A krónika közvetlen használata ellen szól Julius Caesar említése és az a körülmény, hogy Odo-nál egyéb nyomát nem találjuk a magyar forrás használatának. Odo-nak – úgy látszik – feltűnt a sok legelő és rét s midőn ezt a megfigyelését *valamelyik literátus magyar pappal közölte*, ettől kapta a *rómaiak legelőjére* vonatkozó szóbeli tudósítást.⁴

Aligha tévedünk, ha azt hisszük, hogy II. Géza kedves vendégének, a francia királynak történetírója mellé tolmácsul francia iskola-zottságu P. mesterünket adta. Könnyen ezen gondolatra juthatunk, ha Gestájának IX. fejezetéből a következő szavakat olvassuk: „Et laudabant eis terram Pannoniæ ultra modum esse bonam. . . . Quam terram habitarent Sclavi, Bulgarii et Blachii ac *pastores Romanorum*. Quia post mortem Athile regis terram Pannoniæ *Romani dicebant pascua esse*, eo quod greges eorum in terra Pannoniæ *pascabantur. Et iure terra Pannoniæ pascua Romanorum esse decibatur, nam et modo Romani pascuntur de bonis Hungarie. Quid plura?* SZABÓ KÁROLY az utolsó mondatokat így fordítja: „Pannónia földjét a rómaiak legelőknek nevezik vala, mivelhogy nyájaik Pannónia földjén legelnek vala. És méltán nevezik vala Pannónia földjét rómaiak legelőjének, mert most is rómaiak liznak Magyarországi javaiból. De hagyján!” Nekünk jobban megfelel az utolsó mondás szó szerinti fordítása: „*Mi többet?*” Még csak annyit, hogy Bezprém elfogla-

¹ M. FLOR., II. 218-219.

² Mon. Germ. Hist. SS. XXVI. 62. V. ö. MOLINIER: Les sources II. 300. 1.

³ Magy. Tört. Kútató az Árpádok korában Bp. 1880. 61. 1.

⁴ HÓMAN, id, m 33.

lásának leírásánál, a XLVIII-ik fejezetben megmondja, kiket ért *idézetiünk második felében* rómaiak alatt: „Reliqui vero Romanorum videntes audatiam Hungarorum, dimisso castro Bezprem, fuga lapsi sunt, et pro remedio vite in terram *Theotonicorum* properauerunt”.

A magyar egyházaknak s így talán beneficiumának is 1147-ben a németek által történt megszarolása bizonyára elkeserítette, de ha nem is éppen ODO DE DEOGILO hozta, francia földről megkapta barátjának, kivel „*olim*”, „*reges régen*” „in *Scolari studio*” együtt tanult, sürgető levelét. Megemlékezően azért régi Ígéretéről, „noha e munkás világ sok mindenféle baja gátol is, hozzáfogok megtenni, mit tennem parancsoltál s a különböző történetírók hagyományai szerint Isten kegyelmének segítségével, azon jó szándékból, hogy a maradéknál utolsó Íziglen feledségbe ne menjen, legjobbnak gondolám neked igazán és egyszerűen megírom, hogy az olvasók megérthessék, mik miként történtek”.

HÓMAN BÁLINT megállapítja, hogy Gestá-jának főforrása, melyet a maga egyéni írói művéhez csak *keretül* használt föl, a Szent László-kori *Gesta Ungarorum* és annak *II István-kori folytatása* volt. Utolsó adata, melyet ebből merít, az 1127. évből való. Tehát az 1152-ig vitt, II. Géza-kori *Gesta*-folytatást már nem ismerte.¹ Azt hisszük, nem csalódunk, ha Gestá-jában *Álmos fejedelem* szereplésének túlságos előtérbe tolásával, „jóemlékü” királyának atyját, *Álmos herceget* akarta megdicsőíteni. Álmos fejedelem vezértársainak szájába adott eskü, a vérszerződés pontjaiban (c. VI.) számos korhatározó célzatosságot látunk: „Az eskü első pontja így vala: hogy míg éltek tart, mind maguknak, mind maradékaiknak is *vezérok mindig Álmos nemzetségéből való legyen*. II. István élte utolsó éveiben nőtestvére fiát, *Satut* akarta utódjává tenni. Majd rövidebb azután „*Bors verő comes et Iwan inani spe ducti a traditoribus in regem electi sunt.*”¹ Még II. Béla trónja is gyakran megingott *Borics* és pártja fondorlataitól. Az *aradi véres gyűlés* és a sajóparti *vérengző ítélkezés* sanctionálása az eskü negyedik pontja: „*hogyha valaki utódaik közül hűtlenné lenne a vezér személye ellen és meghasonlást mivelne a vezér és rokonai között (Kálmán kir. és Álmos hg.), a vétkesek vére ontassék, miképp az ő vérök omlott az esküben, melyet Álmos vezérnek tettek*”. Mindezt és a kunok erős szerepeltetését nehéz III. Béla korára vonatkoztatni.

Ki volt már most *P. mester* – II. Béla király jegyzője? Két jelölünk van, mind a kettő *Péter* nevű, sőt talán a kettő egy *személy*. Elsősorban, FEJÉR GYÖRGGYEL együtt, azon *Péter* nevű főpapra gondolunk, kit II. Béla 1134-ben II. Lothár német császárhoz küldött követségbe, sok más kincsel együtt – ez tűnt fel legjobban – *két díszes szer számozású, aranyosnyergű, fehér lovat* vivén ajándékba a császárnak, miként *P. mester* Gestá-jában a kievi és susudali, majd a lodoméri ruthén herceg kedveskedik Almosnak, s Árpád küld követei által Salánnak: „*Bex Pannoniorum coecus episcopus Albae civitatis, nomine PETRUM ad imperatorem magnis cum muneribus, et ut iniurias a Polonico duce sibi illatas coram audientia imperatoris eiusque principum proclamaret, miserat... Dona autem Ungarorum, imperatori oblata, haec sunt: duo albi equi decenter fallerati, quorum sellae 26 Marcas auri in se continebant et alia quamplurima. Praedictus ergo Petrus, Albae civitatis episcopus, optata legatione*

¹ HÓMAN, id. m. 45., 49., 75.1.

² M. FLOR., IL 212-

potitus, insuper ab imperatore ac ab eius contectali multis muneribus preciosis donatus, laetus repatriavit.”¹

A cseh krónikás fehérvári püspöknek nézi *Pétert*. FEJÉR GYÖRGY székesfehérvári *prépostnak* véli, mert később is a fehérvári prépostok voltak többnyire a királyi jegyzők.² PAULER, *Péter* veszprémi püspökkel azonosítja.³ Lehet, hogy egy személy *Péter* (ó-)budai préposttal, KATONA ISTVÁN Anonymus jelöltjével, ki 1124-ben II. István jegyzője volt. A garamszentbenedeki apátság hamis átíróleveleiben szerepel ugyan, de a hamisító nagyon ügyesen egykorú oklevelekből szedezte ki hamisítványa személyeit: érsekeket, püspököket és comeseket. Mind, egytől-egyig megtalálhatók egykorú eredeti okleveleinkben, vagy a Gesta II. István-kori folytatásában. Tehát *Péter* budai prépost is bizonyára történeti személy.⁴

P. mester Gestája nagyon jól ismeri Ó-Budát. Leírja a XLVI. fejezetben az aquincumi polgári város (de nem a ma is látható külváros, kabanák) romjait, mint Attila király palotáit: „megnézek mind a királyi palotákat, némelyeket földig rontva, némelyeket nem, és szerfölött bámulják vala mindazon kőépületeket.” „S ugyanazon helyen ada földet – Árpád vezér – *Kundunek, Kurzán atyjának*, Athila király városától Százhalomig és Diódig, és fiának ada egy várat . . . *Kurzán* azután azon várat tulajdon nevére nevezette, mely név mai napig sem ment feledségbe.” O Budán még a XIV. században is tudták, hol állott Árpád honfoglalás előtti vezértársának, *KovQ6av7g-nak* vára.⁵ Tudja, hová temették Árpád vezért, „egy kis patak forrása fölött, mely kömederben folyik alá Atthila király városába, holott is a magyarok megtérése után egyház épült, melyet Albának, (Fejéregyháznak) neveznek, boldog Szűz Mária tiszteletére”. (LII. fej.). Lehet, hogy ezen *Péter* ó-budai prépost később II. Béla jegyzője lett s éppen nem valószínűtlen, hogy a fentivel egy személy, a követségét és prépostsági székhelyét 1147-1152 közt irt Gestájában megörökítő: PETRUS DICTUS MAGISTER.

¹ Continuatio COSMAE PRAGENSIS Chron. Boemorum: Mon. Germ. Hist. SS. IX. 139. 1134 évnél; v. ö. *Gesta* c. X. mille equos cum sellis et frenis more ruthe-nico ornatis; c. XL: centum marcas auri cocti (mily ismerős multa pecuniaria XI. századi okleveleinkből!)... CCC equos cum sellis et frenis . . . c. XIV. Tunc dux Arpad inito consilio eodem modo *misit nuncios suos* ad Salanum ducem et *misit ei XII. albos equos* ... Et missi sunt in legatione *ilia de nobilioribus personis*: Oundu pater Ethe et alter Ketel pater Oluptulmae (!) . . . c. XXXVIII. *eosdem legates* duci Salano remandaverunt . . . *misimus XII. albos equos* etc. v. ö. c. XVI. Dux Salanus visis *muneribus* et audita *legatione* . . . *letior factus est* . . . Ound et Ketel accepta licentia a Salano . . . *repatriare* ceperunt . . . *legatos Salani ducis diuersis muneribus* ditatos *repatriare* dimisit etc.

³ Tudományos Gyűjtemény 1828. VI. 98-9. 1.

⁴ Magyar nemzet története, I. g 243-44. 1.

⁵ SZENTPÉTERY id. m. 20. 1. 54. sz. V. ö. 19. 1. 51. sz. PRT I. 595. M. FLOR. II. 205. 214. Magnóid = Moynolt; Magy. Könyvszemle 1900. 3 t., KNAUZ, id. m. I. 81., 85-86. 1. KATONA, Hist. Crit. prim. Hung. Ducum 16.

⁶ V. ö. Magy. Honf. Kútf. 106, 400 1. 2. jegyzl., 447.1. 2. jegyz. Utolsó emléke 1485-ben merül fel: „vineam suam *Korczan* vocatam in promontorio Ciuitatis Veteris Budensis.” (Magyar Nemz. Múzeum It.) – V. ö. még II. István 1124. évi átíró okleveléről: FEJÉRPATAKY, Oklevelek II István király korából 29-45; Király kanczellária 89. Az óbudai prépostságról M. FLOR. II. 141-142. KARÁCSONYI JÁNOS, Századok 1897, 291. Királyi várak Ó-Budán: Budapest régiségei III. 1 46. GÖMÖRI-HAVAS SÁNDOR. Árpád sírjának irodalma: Árpád és az Árpádok díszmü, SZENDREI JÁNOS, Árpád sírja 147-160, 358-360. CSÁNKI, Magyarorsz. történelmi földrajza I.

Szatmár város eredete.

Írta: Dr. KARÁCSONYI JÁNOS.

Mostanában, mint a lapokból és hozzám intézett kérdezősködésekből látom, nagyon sokan szeretnék tudni, melyik nyelvből származik e szó: Szatmár s mi a jelentése?

De azt is látom, hogy a kérdéshez hozzászólók közül legtöbben csak a véletlen hasonlatosságból, vagy a mai állapotokból indulnak ki. Pedig így sohasem találják meg az igazságot! Abból például, hogy a Kongó szónak a magyarban értelme van, ostobaság azt gondolni, hogy az afrikai Kongó folyam és a nem régiben mellette alakult Kongó vagy Congó állam magyar eredetű. Vagy abból, hogy e szó Csór magyarul semmit sem, ellenben cigány nyelven tolvajt jelent, nagy tévedés azt állítani, hogy a dunántúli Csór falut cigányok alapították, mert hiszen a falu régen létezett a cigányok betelepítése előtt s egyáltalában Dunántúl a cigányok falvakat nem alapítottak.

Csak szigorú történeti bírálat és a helynevek eredeti alakja vezethetnek az igazság felismeréséhez!

A szigorú történeti bírálat először is eltávolít bizonyos akadályokat a szemünk elől.

Szirmay Antal 1809-10-ben megjelent „Szatmár vármegye fekvése, történetei” c. művében közöl egy magyarra fordított 1237-iki oklevelet s abban Zothmarfia Micholay-t simái birtokosnak tünteti fel.¹ Sokan tehát azt gondolják, hogy e helyütt a Szatmártól nem messzire eső Sima faluról (a mai Csenger-Simá-ról) van szó s így e Zothmar-nak valami köze van Szatmár alapításához.

Csakhogy a történeti bírálat itt hamisságon kapja rajta Szirmayt, mert az oklevelet az eredeti latin nyelven Katona István, a híres történetbűvár és egyetemi tanár is olvasta és abban nem látott Simá-t, hanem mindenütt *Syrna*-%? Mivel pedig ez oklevelet a győri káptalan állította, annak hatásköre pedig csak a győri püspökség területére terjedt ki, ebből és még két másik, Szatmárfa Miklós rendelkezéseiről szóló oklevélből kétségtelen, hogy e *Syrna* nevű monostoros helyen a másutt *Surma-nak* irt³ most is monostorral ékeskedő sopronmegyei *Csornát* kell érteni.

¹ Szirmay i. m. 45.

² Fejér: Codex Diplomaticus IV. tomus. I. vol. 77-8. II.

³ Wenzel: Árpád-kori Okmánytár. · II. 75. 1. V. ö. még Fejér, Cod. Dipl. IV/1. 147-48. Wenzel: Árp. Okm. V. 55. 1.

De ennél még sokkal nagyobb hamisságokon és ferdítéseken kapta rajta a történeti bíráló a híres Anonymust, III. Béla király névtelen jegyzőjét. Hogy csak egy párat említsek e hamisságok közül: Anonymus először azt akarja mindenképpen bizonyítani, hogy a nyugati népek azért nevezték el Ungarus-oknak vagy Hungarus-oknak, mert átjövén a Kárpátokon, először Ungvárt foglalták el és a körül, telepedtek le.¹ Csakhogy hiteles történeti adatok szerint a görögök és szlávok legalább is 100 évvel előbb a magyarok honfoglalásánál már Ungri-iknak hívták a magyarokat.²

Anonymus továbbá a 890-ik évben márkával méreti az ezüstöt Gácsországban (Galícia-ban),³ pedig Magyarországon is csak 1100 után kezdték a márka súlyt használni.⁴

Azt írja Anonymus, hogy 884-ben már a kunok is védelmezték Kievet a magyarok ellen⁵ holott a kunok csak 1061-ben költöztek a Volga balpartjáról a mai Oroszország déli részeire.⁶ Elvezeti ökegyelme Anonymus 885-ben Álmost, az állítólagos magyar fejedelmet Lodomér és Gálcs (Galics, Halics) városokba s megajándékoztatja az ott lakó orosz fejedelmekkel,⁷ pedig e városok közül Lodomér (Wladimir Volynski) csak 1010 táján, Gálcs vagy Halics pedig csak 1120 táján épült és képtelenség, hogy 1015 vagyis Szent-Wladimir halála és az addig egységes orosz birodalom megosztása előtt már külön uralkodó orosz hercegek vagy fejedelmek lettek volna.⁸

Rácországot is elfoglaltatja Anonymus a magyarokkal 903 táján és annak herceget (dux) vasra vereti velük,⁹ holott Rácország semmi esetre sem létezett 1090 előtt és így nem is lehetett annak hercege. Hiteles történeti adatok csak 1149-ben említik először Rácországot.¹⁰

Nem mondjuk, hogy mindezek szántsándékos csalásai Anonymusnak, de mindenesetre bizonyítékai óriási tévedéseinek! Neki nem voltak adatai, egykorú tudósításai a 880-900 évek eseményeiről, nevezetesen a magyaroknak mai hazájukba való beköltözéséről, tehát a maga korának állapotaiból kiindulva képzelettel el a honfoglalást. Az ő gyermekkorában történt, hogy II. Gyécse magyar király az ő apósának, az orosz nagyfejedelemnek és egyik sógorának segítségére több ízben sereget küldött Oroszországba. E magyar seregek jártak az 1148-52. években Gálcs (Halics) Lodomér, Kiev városokban. Ugyancsak II. Gyécse királynak anyai nagybátyja, Belus bán küldött 1150-ben magyar sereget Rácországba a görögök ellen.¹¹ Anonymus tehát ezeket az ő gyermekkorában hallott országokat, városokat négy, ötszáz esztendősknek vélte s így esett meg vele, hogy áthelyezi azokat olyan századba, időszakba, amikor még nem is léteztek.

Ennélfogva Anonymusnak, vagyis III. Béla király névtelen jegyzőjének

¹ Historiae Hungaricae Fontes Domestici. Edidit M. Floriánus. 1883. II. k. 4., 5., 14. l.

² Homan: A magyar nép neve és a magyar királyok címe. Budapest, 1917.

Darko: A magyarokra vonatkozó népnevek a byzanci íróknál. Budapest, 1910.

³ H. H. Fontes Dom. II. 11. l.

⁴ Hóman: Magyar pénztörténet. Budapest. 1916. 82-92.

⁵ H. H. Fontes Dom. II. 9-10.

⁶ U. o. II. 264. V. ö. Gyárfás: A Jászkunok története. II. 111.

⁷ H. H. Fontes Dom. II. 11-12 11.

⁸ H. Weiss: Világtörténet. Nagybecskerek. IV. k. 464-66.

⁹ H. H. Fontes Dom. II. 11-12 11.

¹⁰ Jirecek: Geschichte der Serben. Gotha. 1911. 240-47.

¹¹ Pauler: A magyar nemzet története. II. kiadás. I, 268-282.

előadása a honfoglalásról rémséges mese. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy a tőle emlegetett személyek, népek, helyek mind a képzelet szülöttei. Eltek, megvoltak-e személyek, népek, helyek, de az egy Árpádot kivéve nem akkor, mikor Anonymus őket szerepelteti, s főleg pedig, nem úgy viselkedtek, mint ahogy ő mondja. Az ő műve tehát nem azt bizonyítja, hogy a honfoglalás 896-ban az ő elbeszélése szerint történt meg, neki arról halvány fogalma sem volt, hanem ez előadásból csak annyi való, hogy 1203-ban, mikor ő művét megírta, az abban felsorolt várak, városok, falvak megvoltak, kivéve az Erdély elfoglalásában említett helyeket, mert ezen, 24-27. számú fejezeteket csak később, 1292-ben toldotta bele e műbe valamelyik hízelgő íródeák.¹

Nem lehet és nem szabad tehát igaznak tartani azt, amit Anonymus mesél, hogy Szatmár városa (castrum Zotmar)² már a magyarok bejövetele előtt fennállott volna s azt a magyarok már, mint kész várost elfoglalták volna.

Ez mind képzelődés. Ebből csak annyi való, hogy a szatmári vár 1203-ban megvolt.

Tudni kell azt is, hogy az az oklevél, amely szerint Szatmár már a tatárjárás előtt, 1236-ban királyi város lett volna, hamisítvány. Kitűnik ez mindjárt abból, hogy IV. Béla királyt többek közt „rex Bulgáriáé „-nek írja³ pedig ezt a címet IV. Béla soha nem használta, ezt csak fia, V. István király vette fel 1270-ben. Királyi kancellárként is olyan férfiút említ, aki csak 19 évvel később lett azzá.⁴

Végül tudnunk kell azt is, hogy Szatmár (és nem Németi!) város királyi szabadalomlevele (privilegiuma) nem 1264-ben kelt, mint azt Szirmay és Fejér közölték,⁵ hanem 1271-ben. E levélben ugyanis V. István király magát „Hungariae, Dalmatiae, Croatiae rex” írhatja; már pedig ő e címmel nem élt, nem is élhetett atyja, IV. Béla halála: tehát 1270 előtt. S valóban éppen most fedezte fel egy derék magyar történetudós, hogy I. Lipótnak 1662-iki átirata szerint V. Istvánnak a szatmáriak számára adott kiváltságlevele 1271-ben kelt.⁶ Az 1264-iki évszám tehát csak valamelyik figyelmetlen íródeák hibás másolata.

Eltávolítván ez akadályokat a tisztánlátás elöl, hozzáfoghatunk Szatmár eredetének megfejtéséhez.

Mikor a magyarok 896-ban a bolgárok és besenyők együttes támadása miatt az Aldunamentéről (a mai Románia déli részéről) az orsovai és verestoronyi szorosokon keresztül a mai Magyarországra költöztek, akkor Erdélyt és Felső-Tiszamentét akkori szokás szerint lakatlan országgöznak hagyták. Azt akarták ezzel elérni, hogy ha a félelmes besenyők újra rájuk akarnak törni, nagy területen se élelmet, se útmutatót, se utat ne találjanak.

A 896-1020 években tehát nem szállották meg a magyar Szatmár megye keleti részét sem, hanem csak a Krasznaig ütötték fel sátraikat.⁶ A Kraszna lánjai (az ecsedi lán) s az erdői erdőség jó védelmet nyújtottak nekik. Még Szent István is csak a Kraszna balpartján lévő területből és a mai Szabolcs megyének keleti csíkjából alkotott vármegyét s annak

¹ H. H. Fontes Dom. II. 260-350. Századok 1883. 97. 1. Turul. 1909. 3-5 11.,

² Wenzel; Árp. Okm. XI. 288. Urkundenbuch Z. Gesch. d. Deutschen in Siebenbürgen. I. 65.

³ Századok 1913. 191. Fejérpataky: A királyi kancellária. 105.

⁴ Szatmár vármegye. 146. Fejér, Cod. Dipl. IV/3. 206.

⁵ Századok. 1921. 81.

⁶ Századok. 1901. 1050-54.

középpontjává az Ecsedtől délre eső Sárvárt tette. – Természetesen ez nem így lett volna, ha a magyarok a vereckei, vagy uzsoki szorosokon jöttek volna be, de, mint említők, ez történeti és harcászati (taktikai) lehetetlenség. Ezt csak 300 évvel a honfoglalás után találták azok a krónikások, akik a magyarok ungar elnevezését másként nem tudták megmagyarázni, mint Ung váráról.

De Szent István 1020 táján legyőzván az Erdély északi részébe menekült *Keán* vagy magyarosan *Kaján* bolgár vezért és a Szamos felső völgyét Magyarországhoz csatolván a Szamosközé sem volt többé olyan félelmetes hely, mint a X. században volt. Ettől kezdve egy századig olyan Gyepüelve vagy Gyepői-vidék volt. Ilyennek neveztek akkoriban az állandó s ellenséges betörések felfogására készült akadályokon (azaz gyepükön) túleső területeket. Ezek mind a király birtokai voltak. Ő szokott ott nagy vadászatokat tartani s e végből is először is az ő vadakat, erdőket és halászóvizeket őrző (óvó) embereit, népeit telepítette le az ilyen vidékre. De azután osztogatott itt földeket a jelentkező, bátrabb erdőirtóknak, bányászoknak és földműveseknek is.

Nemsokára Szent István halála után, 1047 körül, nagy éhség támadt a mai Belgium-ban, különösen Lüttich és Nariur tájékán. Az itt lakó vallon-olaszok és flamandok felkerekedtek tehát és eljöttek Magyarországra.² Királyaink letelepítették őket Esztergom, Eger, Pécs városok körül, továbbá Szerem és Zemplén megyékben, de jutott belőlük később másfelé is, mert a keresztes hadjáratok megindulása (1096.) után új meg új csapatok jöttek.

Hogy a Szamosközén és a Szamosmentén is megszállottak ilyen flamand és vallon-olasz települők, mutatja a váradi tüzesvaspróba-lajstrom 1216-ban történt 243. sz. esete. Ez világosan mondja, hogy az ugocsa-megyei Babár falu lakosai eredetileg flamandok (Flandrenses) voltak. De ott vannak a Szamos mellett Csengertől északra Angyalos és Hermánszeg falvak is. Angyalos neve a latin Angelus keresztnévből származik. Csakhogy e keresztnévet a magyarok teljességgel nem használták, de bezzeg használták a vallon-olaszok. A váradi tüzesvaspróba-lajstrom 1213-ból származó 253. sz. esetében a Tasnád-Szántó mellett lakó Angelus a törvényszék előtt is igazolja, hogy ő latin, azaz vallon-olasz származású, szabad ember. Hermánszeg pedig abból származik, mert egy erdő szegletén előbb Heriman, rövidítve Hermán nevű flamand, vagy vallon-olasz telepedett meg. Megjegyzendő, hogy csupán a személynevekből nem lehet pontosan meghatározni, germán (német) eredetű flamand, vagy latin eredetű vallon-olasz volt-e az illető, mert a germán eredetű nyugati frankok beleolvadván a Galliában lakó latinokba, személyneveiket (Ludovich, Gerbert stb.) sokáig megtartották azután is, hogy az így alakult ó-francia, vagy vallon-olasz nyelven beszéltek.

Ezek után a régi történeti és nyelvészeti adatok világánál tekintsünk szét Szatmár környékén is.

Így először is azt tudjuk meg, hogy e város neve eredetileg *Szotmár* volt. Nem lehet az véletlen, hogy a legrégebb és eredeti oklevelek íródeákjai állandóan „Zotmar”-t írnak, ha e várról, vagy városról van szó³

¹ Karácsonyi: Szent István király élete. 20-21.

² Századok. 1916. 36. 1.

³ Wenzel: Árpád-kori Okmánytár. VI. 344. VII. 35. VIII. 8, 9. IX. 329, 542, 561, 562, 563. X. 24. XI. 231. Károlyi-család oklevéltára I. 8, 88, 91. Zichy-cs. okmánytára. I. 47, 199, 414, 610. Sztáray-cs. okl. I. 2, 62, 68, 224. Anjou-kori okmánytár. 410, 428, 527. Fejér. Cod. Dipl. VI/2. 388.

1317-ben maga a szatmári plébános, 1363-ban pedig a vármegyei jegyző, pedig ezeknek csak tudniok kellett e vár és város nevét, azt „Zotmar”-nak írják.¹

Tehát csak később, 1400 táján változott át e város neve Szotmár-ról Szatmár-ra az erdély-szamosközi, *a* hangot kedvelő (v. ö. Szamas, Szamos-helyett, mastaha mostoha helyett, gondalam gondolom helyett), tájszólás terjedése következtében² és esetleg szatyon, szattyán szavak hatása alatt.

Látjuk továbbá a történeti adatokból azt, hogy 1411-ben Szatmár városához tartozott Szent-Egyed puszta.³ Itt tehát azelőtt vagy templom, vagy kápolna állott Szent Egyed tiszteletére. E szentnek tiszteletét azonban csak a vallon-olaszok, vagy franciák hozták hazánkba. A somogyvári Szent Egyed apátságot 1091-ben francia szerzetesek alapították.⁴ Nagy-Váradnak azon utcájában emelkedett a Szent Egyed tiszteletére avatott templom, melyet vallon-olaszok alapítottak⁵ s ma is Olaszinak hívnak. Közvetlenül Szatmár mellett, Vetés és Szatmár közt hajdan Gelyénes falu (most puszta) állott. Ezt azonban régen Gylianus-nak, Gyleanus-nak, Kelyenus-nak írták⁶ s ez nyilván mutatja, hogy e helynév tulajdonképp a Kilianus személynévből alakult. Az pedig a keresztény egyház történetéből tudva van, hogy Szent Kilianus a Majnamenti frankoknak volt első térítője s azért hajdan csak a Rajna-majnamenti németek (frankok) kereszteltették gyermekeiket Kilianus névre. Gelyanus fia Jakab még 1273-ban is birtokos volt Szatmár mellett. Szatmártól délkeletre a Szamos mellett 1270-1320 közt Hédre (Heydrich) nevű, utóbb Szatmárba olvadt falut emlegetnek az oklevelek.⁷ Mivel pedig 1230-ban a király éppen Chudruch nevű hű emberét, mint a vidéken ismerőst bizta meg a németi polgárok beiktatásával,⁸ világos, hogy e Hédre falu az 1230-ban élő Hédreh (Chudruch) úrtól vette nevét.

Heydrich, vagy magyarosan Héder épp úgy germán származású jövevény volt, mint az a Detmár, kinek az irtását Szatmár és Zsadány közt 1271-ben említik.⁹ Végül pedig Szatmárnémeti lakosainak nem kell magyarázni, ma is tudott dolog, hogy hajdan Szatmártól északra, tőle csupán a Szamos folyótól elkülönítve Németi nevű város állott.

Mindezek ujjal mutatnak arra, hogy Szatmár vidékén idegen, nyugatról származó települők jelentek meg s mivel a Szotmár név sem a magyaroknál, sem a szlávoknál nem volt használatos, ez utal bennünket arra, hogy ennek mását a Szamosközbe egykor bevándorló flamandok és vallon-olaszok közt keressük.

S valóban tudjuk a világtörténelemből, hogy 1096-ban a Flandriából megindult kereszteshadak egyikének vezére *Folkmár*, az összes kereszteshadak lelkiigazgatója pedig *Ademár* puyi püspök vala. E vidéken élt a IX. században *Hinhnár*, a híres rheimsi érsek. Ilyen képzésű Rajna-

¹ Anjou-kori okm. I 416. Sztáray oki. I. 327.

² V. ö. Balassa; Magyar nyelvjárások. 73, 240, 276, 323, 337. stb

³ Csánki: Magyarország tört. földrajza. I. 460.

⁴ Fejér: Cod. Dipl. I. 468. II. 446.

⁵ Bunyitay: A váradi püspökség története. III. 130.

⁶ Sztáray-cs. oklevéltára. I. 1, 23, 24. 37. stb. 11.

⁷ Fejér: Cod. Dipl. V/2. 76. VIII/5 110. Károlyi-cs. okl. I. 8.

⁸ Fejér: Cod. Dipl. III/2. 213.

⁹ U. o. IV/3. 208. Hibásan 1264. évszám alatt.

maasmenti nevek továbbá *Almár*, *Vollmár*, *Detmár* vagy Ditmár (Tietmár) *Valdemár* és a Szatmárhoz oly közel álló *Otmár*. Hogy a Szotmár név tövének a régi frank nyelvben valami értelme volt, mutatja, hogy másik szintén germán eredetű képzővel (v. ö. Rajmund, *Sigismund*) belőle *Zotmundot* is alkottak. Ilyen Szotmund (Zotmund) híres úszót fogadtak meg a magyarok 1052-ben III. Henrich császár Pozsonynál álló hajóinak elstilyesztésére.¹

Mennyire használt név volt a Magyarországra bevándorolt flamanoknál és a vallonoknál a Szotmár név, bizonyítja az, hogy XII-XIII. századokban egész Magyarországon használták. A német származású Osli nemzetségnek egyik 1200 előtt Sopron megyében élő tagját Szotmárnak (Szatmár-nak hívták),² 1240 táján az Eger tájékán letelepedett vallonok egyik utóda szintén Szatmár nevet visel,³ 1268-ban az egyik veszprémmegyei nemes embert hívták Szatmárnak,⁴ Kraszna megyében is megtelepedett egy Szatmár nevű jövevény Kárásztelek mellett s az ő egykori birtokát még 1373-ban is Szatmár-teleknek nevezték.⁵ Kálmán és II. István királyok idegen származású, de nagybefolyású tanácsosa a Szotmár névhez oly közel álló *Otmár* ispán vala⁶ s ez az, akit nagyokosán 1335 táján Almos és Attila fejedelmek ősei közé soroztak a hamis genealógiában.⁷ A történeti és nyelvészeti adatok szerint tehát nem lehet abban kéttség, hogy Szatmár-t azért nevezték el ekként, mert Szent László vagy Kálmán királyok korában 1080-1110 körül eljövén a mai Belgium déli részéről egy Szatmár nevű flamand vagy vallon ember, a mai Szatmárnémeti déli részén, a Szamosnak akkor ott lévő kanyarulatában letelepedett s ő építette ott az első házat, ő volt annak sok ideig állandó lakosa. Nagyon alkalmas hely volt ez a védelemre, mert csak egy rövid kerítést vagy gyeput kellett délfelől készítenie és tanyája biztosítva volt.

Az 1131-41. években Monomach Ludomér kievi orosz nagyfejedelem unokája, Borisz, Kálmán királyunk második feleségének, Eufemia-nak, házasságtörésből származott fia, trónkövetelőként lépett fel II. (Vak) Béla magyar király ellen és természetesen rokonaitól, az orosz fejedelmektől kért és várt segítséget. II. Béla királyunk kormánya tehát szükségesnek látta, hogy Grálcsország felől jobban védekezzen. E végből áthelyezte az országos gyeput Ungvár, Munkács és Nagyszöllös felé és új vármegyéket szervezett. A Labore völgyét a zempléni, az Ung völgyét az ungvári, a Latorca völgyét a munkácsi, a Tisza völgyét északi oldalon a borsovai, a déli oldalon a Tiszának akkor még balpartján álló sásvári (másként ugocsai) vármegyék (várispánságok) voltak kötelesek védelmezni.

Ekkor szükségessé vált, hogy a borgói és radnai szorosok felől a Lapos és Szamos folyók mentén esetleg betörő csapatok ellen is mindjárt a Szamosmentén állandó magyar katonaság vigyázzon és ennek erős gyűlőhelye legyen. E célra az akkori magyar hadvezérek nagyon alkalmasnak találták a Szamosnak azt a kanyarulatát, ahol Szotmár háza állott. Ezt alakították át földsáncokkal és fakapukkal várrá, s ide rendelték át a

¹ H. H. Fontes Dom. II. 160.

² Wenzel: Árpád-kori Okm. II. 75. VI. 551. Fejér: Cod. Dipl. IV/1. 77, 1 47-8.

³ Wenzel: Arp. Okm. IX. 259.

⁴ Fejér: Cod. Dipl. VIII/5. 348.

⁵ Bunyitay: A váradi püspökség története. II. 278.

⁶ Pauler i. m. II. kiadás I 224, 238.

⁷ H. H. Fontes Dom. III. 26.

most már főlöselegessé vált krasznamelléki Sárvárról a katonaságot. Így keletkezett Szatmár vára és annak megyéje.

Nagy tévedés, ha valaki azt hiszi, hogy ezen természetes alakulással a szatmárnémetieknek adott 1230-iki kiváltságlevél ellenkezik. II. András király kancelláriája ebben azt írja, „Teutonicus de Zathmar-Némethi iuxta fluvium Zamos residentes dicebant, se in fide dominae reginae Keyslae ad Hungáriam convenisse”.¹ Először maga a királyi kancellária aligha értette a regina Keysla alatt Szent István nejét, mert akkor mindjárt hozzátette volna e dicsőítő szavakat: „consorti sanctissimi regis Stephani”. De meg, ha a kérvényező németiek kérelmük sikere végett így dicsekedtek is, azt már maguk se merték állítani, hogy az ő őseik egyenesen a Szamosmentére vándoroltak, hanem csak azt mondják, hogy Magyarországra jöttek. Magyarország azonban Szent István korában csak a Krasznáig volt bátoroságos hely a földműves németek számára. Tehát, ha már akkor jöttek, akkor először csak a Krasznamentén telepedtek le. Itt az ó-német eredetű Majtény-falu neve, Gyöngyfalunak hajdani Perlii (Perl) neve,² az Ujnémeti-től északra feküdt egykori Ó-németi, az érmenti Szalacs és Oltomány (Altman) helynevek világosan mutatják a németek régi otthagását. Innen költöztek át tehát a szatmárnémetiek 1140 táján a szatmári vár védelme alá.

Az bizonyos, hogy mikor e németek Szatmár mellé, a Szamos másik oldalán házakat építettek, akkor már Szatmár környéke egészen magyar volt. A Vasvári, Ombód, Kakszentmárton, Vetés, Óvári, Sima, Pete, Dara, Géc stb. helységnevek, a Homoród, Sár, Eger stb. pataknedrek elvitáztatatlanná teszik ezt. E miatt azután, bár először a németek az ő házcsoportjukat másnak hívták, az új község neve mégis a magyaroktól felkapott Németi lett s a németektől adott nevet végleg, felismerhetetlenül kiszorította.

1241-ben a borzalmas tatárjárás megmutatta, hogy az olyan síkvidéki földvárak, minő kezdetben a szatmári is volt, nem sokat érnek. E miatt bár Szatmár vármegye megmaradt, a vár mint őrséggel megrakott erősség megszűnt. A vár helyén és környékén ekkor kereskedők, iparosok, földművesek építettek házakat, csak a király seregébe küldtek ezentúl katonákat³ és már 1271-ben, mint említők, ők is olyan városi kiváltságokat nyertek, mint a németiek. A király vámosai és zabszállítói, később kamaraispánjai megmaradtak ugyan Szatmárit, de nem volt hatalmuk a polgárok felett. Ezek ügyes-bajos dolgait csak a tőlük választott bíró rendezte. Plébánosuk is ki volt véve a főesperes joghatósága alól s egyenesen a püspöknek tartozott számadással.⁴ Mivel ekként Szatmár lett a kereskedők gyűlöhelye, csakhamar felülhaladta Németit s az egész Szamosmentének története, érdeke ezentúl Szatmárhoz kapcsolódott.

A várnak és városnak ezen keletkezéséből nyilvánvaló, hogy nem tehet Szatmárt a Salzmart német szóból származtatni. Szatmár eredetileg, mikor nevét kapta, nem volt sóárulóhely, hanem kis tanya, azután vár s csak 1241 után lett város. Különben is egész Németországban sem lelhető Salzmart nevű helynév, mert hiszen sohasem volt olyan vásárhely, ahol csupán só árultak volna. Arról, hogy Szatmárit só árultak volna,

¹ Fejér: Cod. Dipl. III. 2. 211. 1.

² Magyar Nyelv. 1916. 291. 312. 1.

³ Urkundenbuch zur Geschichte d. D. in Sieb. I. 86.

⁴ Fejér: Cod. Dip. IV/3. 206-8. De az évszám kiigazítandó 1264-ről 1271-re.

1310 előtt szó sincs. A désvári polgároknak erre vonatkozó s régibb évszámot mutató iratai mind hamisítványok.¹

Nyelvészeti szempontból is lehetetlen a Salzmarkt-ból való származtatás. Most nincs módomban ellenőrizni, hogy az új fria-nyelven a sót csakugyan „sat” (kiejtve „szat”-nak), hollandul pedig zout-nak hívják-e, de akkor is a Satmar vagy Zoutmar legfeljebb; „sókedvelő”-t jelent, és így személynév, nem vásárhely! A Salzmarkt szó második tagja, markt, az latin mercatum-ból lett (merkat, markát alakokon keresztül) markt-tá s éppen azért mindig rövid α -val hangzik, tehát a magyarban sem lett volna sohasem „márkt”-tá, még kevésbé „már”-rá! Hát még a szó végén álló *h* hang hova lett volna?

Hiábavaló erőlködés Szatmár-t a XVI. század óta szórványosan hallható Szakmár-ból megmagyarázni. A Szakmar szónak nincs értelme a magyarban s e Szakmar alak különben is a könnyebb kiejtés kedvéért és a szakmány szó hatása alatt keletkezett.

Mind történeti, mind nyelvészeti szempontból leghelytelenebb az az állítás, hogy Szatmár neve a román Szátumáré-ból származnék s így nagy falut jelentene.

Szatmárt, mint láttuk, eredetileg valamelyik flamand vagy vallonolasz jövevény alapította. Románok már csak azért sem nevezhették el, mert az alapításkor sem Szatmárít, sem a környékén nem laktak románok. Ez oly biztos történeti igazság, hogy hosszasan igazolni fölösleges. Aki tud olvasni a Szatmárt körül vevő, nyolcszázados magyar helynevekből, aki tudja, hogy nem csupán Szatmár, hanem a körülötte eső Géc, Lázári, Vasvári, Krassó, Amac, Erdőd, Domahida, Dob, Bagos, Zsadány, Vetés is 1332-ben mind róm. katolikus plébániák voltak,² ott tehát az akkori vallási türelmetlenség miatt görögkeleti román nem lakhatott, aki csak egyszer végignézte a hivatalos egyházi névtárakat, (schematizmus) s látja, hogy a Szatmárít és körülötte lévő gör. kath. román templomok mind a XVIII. és XIX. századokban épültek,³ az belátja azt is, hogy Szatmártt 1711 előtt románok állandóan nem laktak. Aki pedig nem a történeti igazságot keresi, hanem más céljai vannak, annak száz meg száz más bizonyítékot is hiába sorolunk fel.

Különben maga a régi román nyelv is a Satumare-Szatmár egyeztetés ellen bizonyít.

A régi románban a satui magyar helyesírással = szátul, akár a latin *satum-hiA*, akár a szláv *szád-ból* származik, szétszört tanyacsoportot jelent. Szatmár pedig éppen azért, mert a Szamos védelemre alkalmas kanyarulatában épült, sohasem volt szétszört falu, tehát nem lehetett rá alkalmazni a szátul szót.

Továbbá a régi román a nagy falut Szátulmare-nak nevezte volna el, mint ahogy most is Szátulnou-nak hívja az új falut. Ámde a magyar, mivel az első szótagra veti a hangsúlyt és az *á* hangot nagyon jól ismeri, ez esetben éppúgy Szátulmáré-nak ejthette volna azt ki, mint ahogy Szákul-nak, Sárga-nak hívja a valóban a románoktól alapított és elnevezett krassó-szörénymegyei és szolnok-dobokamegyei helységeket!

A régi Szozmár, későbbi Szatmár városnak románból való származ-

¹ Századok. 1921. 82-83.

² Monumenta Vaticana Series I. & II. 108, 122, 134-5.

³ Schematizmus historicus cleri dioecesi Magno-Varadinensi graeciritus-Nagyvárad, 1900. 260-65. 11.

tatása tehát éppen olyan szójáték, mintha én azt állítanám, hogy Bukurestet a magyarok alapították s azért nevezték el akként, mert első lakosa *Bukurest* volt.

Mivel e világon minden emberi alkotás változik, meg lehet parancsolni, hogy e város ezentúl hivatalosan Satumare-nak írássék. De ennek Szatmár város eredetéhez semmi köze.

A régi Byzanc-ra is rá parancsolták a rómaiak 330-ban Kr. u., hogy ezentúl Konstantinápolynak hívassék, 1453-ban pedig a törökök elrendelték, hogy ezentúl Sztambul legyen a neve. Azóta tehát hívják így is, úgy is. De sem a rómaiak fennhéjázása, sem a törökök erőszakoskodása nem bírták megváltoztatni azt a történeti valóságot, hogy Byzancot se nem a rómaiak, se nem a törökök, hanem a görögök alapították.

Bolgárország IV. Béla királyi címében.

Írta: SZENTPÉTERY IMRE.

IV. Béla király uralkodása alatt többszörösen megújuló, részint ellenséges, részint barátságos kapcsolatok támadtak hazánk és Bulgária között, mely ország akkoriban II. Aszen János uralkodása idején (1218-1241.) megerősödve és terjeszkedve is, utódai: I. Kálmán (Kaliman) (1241-46.), Aszen Mihály (1246-57.) és II. Kálmán (1257.) alatt belső zavarok miatt s főképpen külső támadások következtében újra hanyatlásnak indult.¹

Ámbár II. Aszen János II. András magyar királynak veje volt, még II. András idejében súrlódás keletkezett a két állam között, s Béla királyfi, a későbbi IV. Béla, már 1228-ban hadjáratot vezetett Bulgária ellen, ami azonban csak pusztítással, nem pedig hódítással járt.² A béke ugyan ekkor ismét helyre állt és elég tartós is maradt. Mikor azonban IX. Gergely pápa a bogomiloknak a bolgár cár által való pártolása miatt, de a konstantinápolyi latin császárság miatt is II. Aszen Jánossal ellentétbe kerülve, IV. Béla királyt 1238-ban felszólította,³ hogy indítson harcot a bolgár uralkodó ellen, IV. Béla király, talán mivel kevéssel előbb a bolgár cár neje meghalt s így a legközelebbi kapcsolat megszűnt, a hadjáratra némi vonakodással és feltételekkel hajlandónak is mutatkozott, mint ezt a pápához intézett levelében ki is fejezte.⁴ A hadjárat azonban mégsem valósult meg s azután hosszú időn keresztül keveset hallunk a magyar-bolgár viszonyról. A bekövetkezett tatárjárás és ennek következményei, majd a Babenbergi Friggyessel való harc s a babenbergi örökség okozta cseh háború másfelé terelték a magyar király figyelmét.

Pedig Bulgária ügyei II. Aszen János halála után úgy alakultak, hogy Magyarországnak módot és alkalmat nyújthattak a déli irányban való terjeszkedésre. Egymásután két kiskorú uralkodó: I. Kálmán és Mihály következett a bolgár cári trónon. A nicaei görög császár, Vatazesz János felhasználva az alkalmat, Bulgária jelentékeny részét elhódította, s minthogy a belső viszonyok is gyengítették Bolgárországot, (– valószínűleg I. Kálmán is, Mihály pedig bizonyosan gyilkosság áldozata lett, –) Magyarországnak is alkalma nyílt Bolgárország felé terjeszkedni, illetőleg a bolgár ügyekbe avatkozni.

Erre azonban csak akkor került sor, amidőn Mácsóba IV. Béla király veje, Kasztiszláv (Ratiszló) halicsi herceg jutott 1254-ben, s ő a

¹ Oly. *Jirecek*, A bolgárok története. (Tört. és Földr. Könyvtár, XVIII. köt.) 233. skl.

² *Gauler*, A magyar nemzet tört. az Árpádh. királyok alatt, II.² 99.

³ *Theiner*, Mon. Hung. I. 159. 1.

⁴ U. o. 170. 1.

közelséget felhasználva, Bosznia után Bulgária felé igyekezett hatalmát terjeszteni. Ezóta – úgy látszik – magyar befolyás érvényesült Bulgáriában, s mikor Mihály bolgár cárt unokatestvére 1257-ben meggyilkolta, de a gyilkos II. Kálmán is rövidesen elpusztult, maga Basztiszláv tett kísérletet a bolgár trón megszerzésére s 1258-ban felvette a bolgár cár (*Imperator Bulgarorum*) címét.¹ A bolgároknak azonban Rasztiszláv nem kellett s más cárt választottak a szerb Konstantin személyében (1258-1277). Basztiszlávnak 1262-ben bekövetkezett halála után Bulgária északnyugati részében az orosz származású Szventszláv Jakab jutott uralomra, magyar segítséggel, azonban a magyaroktól való függéstől utóbb Szventszláv is szabadulni akart.² A bolgár-magyar viszony ezekben az időkben többször ellenségesre fordult, s IV. Béla uralkodásának utolsó szakaszában István ifjabb király több háborút folytatott a bolgárok ellen.³

Ezeknek a (célunknak megfelelően csak pár szóban vázolt) viszonyoknak és érintkezéseknek folyamányaként tűnhetik fel és egyszersmind elég érthetőnek is látszik az a körülmény, hogy a IV. Béla ünnepélyesebb okleveleiben használt királyi címben egyéb országok nevei mellett olykor Bulgáriát is kiteve találjuk. Sőt már egyik, 1233-ból származó oklevelében, melyet még mint királyfi adott ki, IV. Béla atyját, II. Andrást Bulgária királyának, illetőleg magát Magyar-, Dalmát-, stb. ország és Bulgária királya fiának címezi⁴, mit Pauler⁵ az 1228-i bolgár hadjárat folyamányának tekintett, illetőleg azzal hozott összefüggésbe.

Pauler ugyan megelégszik annak megállapításával, hogy „legalább egy esetet tudunk” erre a címhasználatra, s nem mondja meg, hogy melyik ez az eset. Azonban tudtommal az 1233-in kívül nincs más példa Béla ifjabb király okleveleiben arra, hogy atyját Bulgária királyának írja. Ámde ennek az egyetlen 1233-i esetnek a megbízhatósága is nagyon rosszul áll. Az István ifjabb király által 1265-ben, valamint ezzel együtt I. Károly király által 1311-ben átírt oklevélben⁶ a cím (nem is úgy amint Teutsch-Firnhaber⁷ ezt Fejér után⁸ közli: *Béla dei gratia primogenitus regis Hungarie, Oalmatie, Croatie, Rame, Servie, Gattitie, Lodomerie, Bulgarie Cumanieque(l), universis* stb., hanem, amint Zimmermann-Werner közlésében olvasható⁹:) *Béla dei gratia primogenitus* stb.; *Bidgarie Comanieque rex universis* stb. Ez (sorrendi eltéréssel) az utolsó Árpádok és I. Károly címe, nem pedig II. Andrásé. Akár az átírás hibájának minősítjük tehát ezt a címet a szövegnek egyéb, feltűnő botlásaival együtt,¹⁰ akár az egész oklevél hitelességét vonjuk ezek alapján kétségbe, a „Bulgaria királya” címben semmiképp sem az 1228-i hadjárat folyamányát vagy visszhangját kell látnunk, hanem a legjobb esetben is I. Károly átíró oklevelének a befolyását. Talán, amint erre alább is fogunk példát látni, az I. Károly király címében (helyesen) alkalmazott országnevek keveredtek (hibásan) az átírt oklevél titulusaiba. Á fentebbiek alapján azonban látnivaló,

¹ Zichy-okmt. I. 5. 1. Hogy ez az oklevél 1258 körül kelt: *Vauieri*. m. II.² 528.

² *Pauler* i. m. II.² 265. 1.

³ Olv. ezekről bővebben *Pauler* i. m. II.² 229. skl. és *Jirecek* i. m. 247. skl.

⁴ *Teutsch-Firnhaber*, Urkundenbuch zur Gesch. Siebenbürgens, I. 56. 1.

⁵ I. m. II.² 100.

⁶ Az Orsz. Levéltárban, MODL. 188. sz.

⁷ I. h.

⁸ CD. VII. 4. 81.

⁹ Urkundenbuch z. Gesch. d. Deutschen i. Siebenbürgen, I. 58. 1.

¹⁰ Mátyást vicecancellariusnak írja; András főasztalnok atyját Seraphinus helyett Stephanusnak írja stb.

hogy Bulgária II. András királyi címében még kivételesen és ideiglenesen sem fogadható el. Különben már magában véve is furcsa dolog lenne, hogy az 1228-i sikerek eredményéül *öt esztendő múlva* egy elszigetelt esetben alkalmazták volna a királyi címben Bulgária kitételét.

Meg kell itt még jegyezni, hogy a bolgár királyság a magyar királyi címben már jóval korábban is előfordul. II. István király 1124-i¹ és Imre király 1202-i² oklevelében is olvasható ez a cím, amint ezt Pesty Jirecekkal szemben már 1876-ban felhozta³ s amint ezt Imre királyra vonatkozólag az 1202-i oklevél alapján történetírásunk általában el is fogadta.⁴ Ámde a „Bulgaria királya” címnek ez a korai előfordulása újabban mind a két esetben hamisítványnak bizonyult,⁵ aminthogy sem II. István, sem Imre király idejében igazában nem is volt meg az alapja ezen cím felvételének.⁶ Imre király alatt a „Szerbia királya” címnek éppen 1202-ben való felvétele és azóta következetes alkalmazása mutatja, hogy ő az egyszer felvett címtől többé nem is vált meg.

Másként áll a dolog a Bulgaria királya címnek IV. Béla részéről való felvétele és használata tekintetében. Bulgáriának a magyar király címébe IV. Béla által való beiktatása a fentebb vázolt viszonyok által eléggé megokoltnak tűnhetik fel; ámbár viszont igaz, hogy részben éppen Bulgáriának a királyi címbe való felvétele szolgál alapjául az akkoriban végbement eseményekre vagy akkor alakult viszonyokra való következtetéseknek.⁷ Ezért, bár Bulgária a magyar királyi címben következetesen csak V. István uralkodása óta használatos, (de V. Istvánnál sem mindjárt uralkodása elején, csak körülbelül egy hónappal a trónralépés után, június közepe táján tűnik fel Bulgária a többi országnév után),⁸ a címnek már IV. Béla által való használatát történetírásunk – ámbár nem általános⁹ – el is fogadja, anélkül, hogy eddigelé az idevágó valamennyi esetet tüzetesebb vizsgálat alá vette volna. Pauler a Bolgárország királya cím felvételét Rasztiszlávnak Mácsóból a bolgár ügyekre gyakorolt befolyásával hozva kapcsolatba, megállapította, hogy „IV. Béla 1255 második fele óta – bár nem következetesen – a Bolgárország királya címét használta”.¹⁰

Ámde Paulernek ez a megállapítása két szempontból is gondolkodóba ejtheti az embert. Az egyik az, hogy IV. Béla okleveleiben a királyi

¹ *Fejér*, CD. II. 67.

² U. o. II. 391. 1.

³ Századok, 1876. 563. 1.

⁴ Ld. *Pauler-től* a Hunfalvy-album 166. 1. és i. m. II.² 25. 1., valamint *Marczali*, a Szilágyi-szerk. Magy. nemz. tört. II. 342. 1. Olv. a Századok 1898. évf. 116. 1. és *Erdélyi*, Árpádkor, 175. 1. is.

⁵ *Fejérpataky*, Oklevelek II. István király korából, 36. skl. és Az Árpádházi királyok oki. kritikái jegyzéke, 199. sz.

⁶ Hogy Imre király idejében igazi hódítás nem volt, olv. *Pauler* i. m. II.² 25. és 488. l. 22. jegyzet.

⁷ *Pauler* i. m. II.³ 528. 1. 178. jegyz. írja: „Hogy Béla már 1255 augusztus 16-án . . . magát rex Bulgariae-nak írja, mutatja, hogy valami oly változásnak kellett Bolgárországra nézve történni, ami ez új címre okul szolgált s mit egyébiránt Rasztiszláv egész szerepe is... bizonyít.” Tehát a változásokra vont következtetés elsősorban a Bulgáriáé rex címre van alapítva.

⁸ Ld. május végén: *Smiciklas*, CD. V. 544. és 545. 1., hol még a IV. Béla korabeli címet látjuk, Bulgária kitétele nélkül. Így még jún. 15. is: MODL. 712.

⁹ Így pl. *Erdélyi L.* a Történeti Szemle 1916. évf. 49 – 50. 1. két esetre vonatkozólag kétségbevonja a címben Bulgáriát író oklevelek megbízhatóságát, azonban a kérdés tüzetesebb vizsgálatára nem terjeszkedik ki. Ugyanő Árpádkor c. műve 254. 1. Bulgáriát IV. Béla alatt nem rendes cím gyanánt állapítja meg.

¹⁰ I. m. H.² 229. 1. és hasonlóan a Hunfalvy-album 168. 1.

címben Bulgária már 1255 előtt is előfordul, még pedig az összes előfordulási esetekhez képest nem kivételesen, mert ellenkezőleg az eseteknek jó része 1255 közepe előtti időből való. Lehetetlen, hogy Pauler, az Árpád-kori okleveles anyagnak nagy ismerője ezekről az esetekről, vagy legalább is azoknak egy részéről ne tudott volna.¹ Valószínűbb, hogy az 1255 előtti adatoknak részéről való mellőzése más okból történt, bár a megokolással Pauler adós maradt. Hiszen már Jirecek is felemlítette, hogy IV. Béla király mindjárt uralkodása elején felvette a bolgár és kun király címét.² Az igaz, hogy Bulgária nevének a királyi címben való kitételét 1255 előtt éppen olyan következetlennek látjuk, mint 1255 után, mely utóbbi következetlenségre Pauler is rámutatott fentebb idézett szavaiban. De éppen ez a következetlenség az a másik körülmény, amelyen fenn kell akadnunk, s amely a kérdésnek behatóbb vizsgálatára kényszerít magának a ténynek egyszerű megállapítása és elfogadása helyett.

A magyar királyok okleveleiben a *titulus*, vagyis az oklevelet kiadó király uralkodói címe, az egész középkoron át szabályos fejlődést mutat. Mióta Kálmán király Horvátország és Dalmácia királya címének felvételével bővítette a magyar királyi címet, azóta a magyar uralkodók az általuk vagy elődeik által hódítás jogán vagy egyébként bírt vagy igényelt országok és tartományok nevét, utóbb a vegyesházi királyok idejében olykor egyéb méltóságaiak megjelölését is címükbe felvéve, azt vagy véglegesen, vagy legalább is az uralom minőségében bekövetkező változás idejéig megtartották és ünnepélyes okleveleikben a titulust elég következetesen alkalmazták. Így látjuk ezt különösen III. Béla óta. A II. András kora óta az oklevelek között az ünnepélyesebb és teljesebb szerkezetűek mellett fellépő egyszerűbb szerkezetű oklevelekben az uralkodó magát röviden *rex Hungariae-nak* nevezi; Nagy Lajos király uralkodásának utolsó szakasza óta ehhez olykor még 1-2 más országot is hozzávesznek, de a címet mégis rövidítve írják az ilyen egyszerűbb oklevelekben, mit a többnyire kitett *et caetera* is jelöl. A teljes formájú privilégiumokban azonban a teljes uralkodói címet találjuk, még pedig általában nagy következetességgel alkalmazva. A cím persze időnkint, ha ok volt rá, változott; de az egy korból származó hiteles oklevelek általában egyformán s következetesen tüntetik fel az akkor használatos címet.

Ennek megállapítása és az időnkint használt uralkodói cím ismerete olykor az oklevélkritika eszközéül szolgálhat. Az egykorúlag szokásos cím időelőtti bővítése már a XII. századi oklevelek közt is a hamisítványok felismerésére vezet³, a XIII. században pedig a címváltozások megfigyelése alkalmas eszközül szolgál egyrészt hamisítványok felismerésére, másrészt keltezetlen oklevelek kiadása korának meghatározására.⁴

¹ A deési oklevelet (*Wenzel*, XI. 285.) *Pauler* hitelesként használta fel i. m. II.³ 198. 1. anélkül, hogy ennek 1236-os évszámára megjegyzést tenne (u. o. 521. 1. 152. jegyzet), pedig ennek címében is benne van *Bulgáriáé*. Abból, hogy az 1255. aug. 16-i oklevélre való hivatkozásnál (528. 1. 178. jegyzet) hangsúlyozza ennek eredeti voltát, talán azt következtethetjük, hogy a címnek korábbi keltű átiratokban való előfordulását nem tekintette elfogadhatónak. (NB. a deési oklevél eredetinek látszó alakban van meg!) Az 1245-i szintén *Bulgariae-t* író oklevelet (*Fejér*, CD. ÍV. 1. 392.) *Pauler* hamisítványnak ismerte fel. (I. m. II.² 597.) A bolgár királyi címnek előfordulási eseteit azonban ő sem vette tüzetesebb vizsgálat alá.

² I. m. 244. 1.

³ *Olv. Fejérpataky*, Oklevelek II. István korából, 36. skl.

⁴ *Olv. a Századok* 1921. évf. 77. skl.

Arra többször is van példa, hogy ugyanaz az uralkodó a címébe felvett ország- vagy tartománynevet utóbb elhagyja, vagy mással cseréli fel. Így tűnik fel pl. IV. Béla címében 1255-56-ban néhányszor a *dux Styriae*, hogy aztán véglegesen el is maradjon. Azonban egy-egy országnévnek a teljes címben hosszú időn át ok nélkül való egészen következtelen használása, vagyis itt-ott, elszigetelt esetekben felbukkanása és egyidőben kiadott oklevelekben hol kitétele, hol elhagyása a XII. sz. vége óta okleveleinkben olykor a hamisítás jele, vagy – ha átírt oklevélről van szó – az átírás hibája, sok esetben pedig a nyomtatott kiadások tévedése szokott lenni. Az átírások és a nyomtatott kiadások ugyanis nem egyszer önkényesen írják hozzá az átírt vagy másolt oklevélben található címhez a későbbi oklevelekben található országnevek egyikét-másikat, különösen olyankor, ha az átíró oklevélben a titulus bővebb, mint az átírt oklevélben szereplő cím. Még érthetőbb s aránylag elég gyakran is fordul elő az, hogy a királyi címből az átírásokban és a nyomtatott kiadásokban egyik-másik országnév kimarad. Sőt – ritkábban ugyan – az is előfordul, hogy eredeti oklevélben marad ki tévedésből az akkor használatos királyi címből egy név.¹ Mindez azonban egészen más, mint a királyi címben egy országnévnek hosszú időn át következtelen használata, vagy a később használt címnek korábban való, anachronisztikus felbukkanása.

Ettől a középkori okleveles gyakorlatunkban megfigyelhető szabályosságtól Bulgáriának IV. Béla királyi címében való használata nagyon eltér. 1236 óta, mikor a „Bulgária királya” cím először fordul elő, IV. Béla uralkodása végéig az eredetiben vagy csak átíratban maradt és nyomtatásban kiadott, valamint a kiadatlan oklevelek közül összesen 32-ről tudok, melyekben a királyi címben Bulgária is ki van téve. IV. Bélának teljes szövegben ránk maradt okleveleinek százaihoz képest mindenestre nagyon csekély szám ez. De a feltűnő a dologban nem az esetek kicsiny száma, hanem a következtelen előfordulás. A következtelenséget a címben Bulgáriát író okleveleknek csaknem az egész, 35 esztendő uralkodáson végighúzódása mutatja. Méginkább szembe tűnik azonban a dolog, ha látjuk, hogy egyidőben, egymástól alig néhány nappal elválasztott, de „Bulgária” kitétele nélkül kiállított oklevelek közt bukkannak fel itt-ott ezek a címet Bulgáriával megtoldó oklevelek, mi ezen cím alkalmazásában teljes következtelenségre mutat.

Némileg tisztázódik a dolog, ha gondosabban utánanézzünk a titulusban *Bulgariae rex* kitévelt tartalmazó eseteknek. A 32 oklevél közül, melyekben tudomásom szerint IV. Béla címében Bulgária előfordul, azonnal kiválik két csoport, amelyeknek adatai figyelembe nem veendőek s így kiválásuk már kissé enyhíti a zavart.

Vannak ugyanis olyan oklevelek, amelyekben Bulgária csak a nyomtatott kiadás hibájából került a királyi címbe, ellenben maga az eredeti vagy átírt oklevél ártatlan a dologban, mert ott a *Bulgariáé* szó *hiányzik*. Ilyen oklevelek, amennyire ezt jelenleg megállapítanom sikerült, a következők (nem véve figyelembe azon régi kiadások hibáit, melyek újabb kiadásokban már javítva vannak):

1. 1244. szept. 29., átírva Garai M. nádor 1384-i oklevelében (MODL. 269. sz.). Kiadása: Wenzel, Árpád-kori Új Okmánytár, XI. 331.

2L 1259. (Eredetije: MODL. 492. sz.) Kiadása: Wenzel, XI. 458. (A cím helyesen közölve: Fejér, Cod. dipl. IV. 2. 486. 1.)

¹ Olv. alább a *Cumania* cím használatáról mondandókat.

3. 1269. Átírva a pozsonyi káptalan 1410-i oklevelében (a M. Nemz. Múzeumban letett Forgách-levéltárban). Wenzel (VIII. 227.) ennek az oklevélnek az átiratban etc.-val megrövidített címét önkényesen egészítette ki akként, hogy a címbe *Bulgariae*-t is irt. Hogy azonban ez hibásan történt, bizonyítja az oklevélnek a köpcsényi Batthyány-levéltárban lévő eredetijéről vett helyes közlése a Hazai Okmánytár VII. 117. 1., hol nincs *Bulgáriáé*.

4. Nem egészen ebbe a csoportba tartozik ugyan, de mégis itt említhető IV. Bélának 1256-i oklevele, melyet V. István király 1270-ben irt át. (Az átíró oklevél eredetije: MODL. 312. sz.) Fejér a Codex Diplomaticus IV. 2. 372. 1. az oklevelet a címben. . . *Cunaniaeque ac Bulgariae* kitételével közli, holott V. Istvánnak idézett átiratában IV. Béla címében nincs *Bulgáriáé*. Ámde ennek az 1270-i átiratnak egy további átírása IV. László király 1278-i s ezzel együtt III. András király 1291. aug. 164 oklevelében (MODL. 1243. sz.) már IV. Béla 1256-i oklevelébe is belekerült az *ac Bulgariae*., nyilván az átíró oklevelek címének hatása alatt, az írnok tévedéséből. Persze a pozsonyi káptalannak 1503-ból való további átírata is megtartja az 1291-i átírás hibáját. (Lásd ezt: MODL. 1242. sz.) Fejér közlése tehát nem a helyes, 1270-i átíraton, hanem a későbbi, hibás átíratokon alapszik. Voltaképpen tehát nem a kiadás hibájával, hanem a későbbi átírások hibájával van dolgunk.

Nagyobb a másik csoport, amelybe a királyi címben *Bulgáriát* író azon oklevelek tartoznak, melyeket a kritika hamisítványoknak ismert fel.

Ilyen oklevelek a következők:

1. 1236. Zimmermann-Werner, Urkundenbuch, I. 65. és Wenzel, XL 285. Olvasd a Századok 1921. évf. 83. I.¹

2. 1244. április 5. Fejér, IV. 1. 333. Olvasd Karácsonyi, Hamis, hibás keltezésű és keltezetlen oki. 16. 1. és Tört. Szemle, 1916. 49. 1.

3. 1245. Fejér, IV. 1. 392. Olvasd: Pauler, A magyar nemz. tört. II.² 597. Tört. Tár, 1908. évf. 28. 1. és Karácsonyi, Az első Lónyayak, 17.

4. 1246. Wenzel, VII. 207. Olv. Karácsonyi, Hamis oki. 19. 1.

5. 1259. Fejér, IV. 2. 489. Olv. Tört. Tár, 1908. 28. 1.

6. 1263. ápr. 5. Fejér, IV. 3. 9. Olv. Tört. Tár, 1908. 29. 1.

7. 1264. okt. 7. Fejér, IV. 2. 409. és VII. 3. 49. Smiciklas V. 308. Olv. Pauler i. m. II.² 595. 1.

8. 1271. (!) Fejér, IV. 3. 544. Smiciklas, Codex Diplomaticus, V. 537. Olv. Pauler i. m. II.² 539. 1.

Ezekhez csatolandók még a következő oklevelek:

9. 1244. Fejér, IV. 1. 338. Hazai Oklevéltár, 11. 1. Karácsonyi i. m. 52-53. 1. az évszám javításával véli menthetőnek az oklevél hitelességét; azonban nyilván hamisítvánnyal van dolgunk.

10. 1251. aug. 27. Eredetije: MODL. 1590. sz., szövege kiadatlan. Hogy hamisítvány, azt az írásnak utánzásra valló jellege és a láthatóan más oklevélről levett pecsét azonnal mutatja. Jellemző, hogy bár az oklevél corroboratiója kettős pecsétről szól, a záradék olyan, mint ekkoriban az aranypecsétetes okleveleké szokott lenni: a kancellár kezéből kelt, (a viaszpecsétetes oklevelek ekkoriban az alkancellár kezéből kelnek,) és a méltóságok névsorát is tartalmazza, mi IV. Béla korában általában az arany-

¹ Ennek az oklevélnek a kritikájában i. h. már felhasználtam a hitelesség ellen szóló egyik érv gyanánt a címben olvasható *Bulgariae*-t, de természetesen csupán mint a hamisítást eláruló egyik jelet; az oklevél hamis voltát egyéb körülmények is mutatják.

pecsétetes oklevelek jellemzője. Az oklevélnek ezt a záró részét tehát valamelyik aranypecsétetes oklevél nyomán készítették.

11.1254. A gyulafehérvári káptalan 1786-i átiratában van meg a MODL. 30.096. sz. a. Szövege szintén kiadatlan. Egész fogalmazata elárulja a hamisítást.

12. 1263. márc. 18. Kiadva: Fejér, IV. 3. 103.1. és Monum. Vatic. Ser. I. t. IV. 264.1. Pauler i. m. 1.² 400. 1. 101. jegyzete szerint gyanús. De bízvást hamisítványnak mondható.

13. Egy keltezetlen oklevél 1603-i közjegyzői átiratban van meg a MODL. 24.664. sz. a. Szövege kiadatlan. Először V. István király (!) írta át állítólag 1261-ben. Azonban úgy ez az átíró oklevél, mint az átírt oklevél is hamis. Az átíró oklevél V. István 1271-i oklevele (Wenzel VIII. 345.) nyomán készült; hamis voltát a lehetetlen záradék rögtön elárulja.

Ez a 13 oklevél tehát, melyeknek mindegyikében ott van Bulgária a királyi címben, e címnek IV. Béla korabeli használatának vizsgálatában nem vehető figyelembe. Mindenesetre szembetűnő körülmény, hogy éppen a címben Bulgáriát író oklevelek csoportjában ilyen aránytalanul nagy számát találjuk azoknak az okleveleknek, amelyeknek hamis voltát a kritika már megállapította, vagy amelyeknek hamis volta kétségtelenül szembeszökő. A hamisítók botlását az teszi érthetővé, hogy a hamisítványok olyan korban keletkeztek (IV. Béla uralkodása utáni időben), amikor a „Bulgaria királya” cím már valóban használatos volt, vagy pedig az utolsó Árpádok címének ismerete vezette őket a tévedésre. A felsorolt oklevelek egy része IV. Béla címét úgy írja, mint ahogy ez V. István óta volt szokásos, a sorrendnek is megtartásával; némelyikben a felsorolt országok sorrendje össze van zavarva; kettőben pedig (az 1. és 2. számúakban) a szokott sorrend megváltoztatásán kívül Gallitiának az országnevek közül való kimaradása is fokozza a cím helytelenségét.

Ezeknek a hamis okleveleknek s a hibás kiadásoknak leszámításával a Bulgária királya címet tartalmazó oklevelek száma a felénél kevesebb csökken, mert a 32-ből csak 15 figyelembe vehető oklevél marad.

Ámde ez a 15 oklevél megint részben olyan, hogy biztos következtetések alapjául nem használható fel. Azokról az oklevelekről ugyanis, melyek csupán átiratban maradtak ránk, nem tudjuk, hogy vajon híven adják-e az eredeti oklevélből a királyi címet, vagy pedig azt felületesség-ből vagy téves okoskodás folytán megváltoztatva mutatják. Főképpen azoknál az átiratoknál, amelyekben az átíró oklevélben titulusként az utolsó Árpádok alatt (V. István óta) használt címet találjuk, Bulgária kitételével, nagyon is lehetséges, hogy az átíró oklevél címe vezette az írnokot arra, hogy – szórakozottságból vagy tudákosságból – az átírt oklevél címét is kiegészítse Bulgária betoldásával. Ennek egyik, kétségtelenül megállapítható példáját láttuk már fentebb, a hibás kiadású okleveleknél a 4. szám alatt (az 1256-i oklevél). Másik példaként IV. Béla 1255. jul. 25-i oklevelét hozhatjuk fel. Az eredeti oklevél (MODL. 398. sz.) IV. Bélának szokásos címét mutatja Bulgária nélkül s így helyesen írja át ezt (V.) István ifjabb király is 1270-ben (MODL. 401. sz.) Ámde I. Károly király 1320-i átiratában (MODL. 2023. sz.) – nyilván Károly király címének hatása alatt, (mely ekkor az utolsó Árpádok címével egyező) – már IV. Béla címe is. . . *Comaniae Bulgariaeque rex* s ez az átírat (a megrontott címmel) került bele V. László király 1453-i átiratába is (MODL. 403. sz.), melyen pedig alul ott van az ellenőrzést igazoló *Leda et collata in tenore*. Persze az összeolvasás I. Károly hibás átírata alapján történt, mi azonban az eredetinek ismerete nélkül könnyen

megtéveszthetne és hibás következtetések forrásául szolgálhatna. De nemcsak ilyen esetekben, hanem átiratokban egyébként is lehetséges a hiba, mint ez elégszer tapasztalható, miért is csak későbbi átiratban fennmaradt oklevelek a királyi cím használatára nézve, amennyiben egykorú, eredeti oklevelek adataival ellenkeznek, irányadóul el nem fogadhatók.

A IV. Béla címében Bulgáriát író oklevelek közül csak átiratban maradtak ránk a következők, nem véve figyelembe azon átiratokat, melyeknél korábbi, IV. Béla címében Bulgáriát nem író átirat is van:

1. 1238. jan. 29. I. Lajos király 1377-i átiratában van meg a pozsonyi káptalan levéltárában. Kiadta: Fejér IV. 1. 104. 1. Smiciklas, IV. 48. Erről az oklevélről már Fejérpataky megjegyezte (Oklevelek II. István kir. kor. 40. 1. 2. jegyz.), hogy a Bulgária név „világosan olvasási hiba Cumania helyett”.

2. 1247. dec. 26. Átírta V. István király 1271-ben s ezt a gyulafehérvári káptalan 1643-ban. (MODL. 314. sz.) Kiadta Fejér, IV. 1. 455.

3. 1248. Átírta az egri káptalan 1288-ban s ezt u.-az 1349-ben. (A M. Tud. Akadémia kéziratárában.) Kiadva Fejér, IV. 2. 11. és Hazai Okmánytár VII. 37. 1. De át van írva IV. Bélának ez az oklevele ugyancsak az egri káptalannak csonka (záradék nélküli) oklevelében is és ezzel együtt I. Károly királynak 1320-i oklevelében, a Péchy-családnak a M. Nemz. Múzeumban letett levéltárában. Az utóbbi átiratnál könnyen érthető volna, hogy I. Károly királynak átíró okleveléből került a hibás cím a különben is felületes átiratba, mely az egri káptalan oklevelének záradékát is elhagyta. Azonban IV. Béla címe ugyanígy van a másik, 1349-i átiratban is, melyre nézve nincs meg a tévedésnek ilyen egyszerű magyarázata. Ámde nem is az átírás hibájával, hanem *hamisítvánnyal* van dolgunk ebben az esetben. Ezt IV. Béla oklevelének V. István király egyik, 1270-i oklevelével való egybevetése árulja el, mely a Hazai Okmánytár VIII. 135.1. olvasható. Ez utóbbi oklevélben Bachamezey és Torkueley birtokok adományozásáról van szó (az 1248-i oklevélben szereplő) Detrik fiairól részére, a IV. Béla király adományára való minden célzás nélkül, míg IV. Béla király oklevele ezt egy harmadik birtokkal (Veresalma) toldja meg s a határokat is leírja. Az 1248-i oklevél legnagyobb részében szó szerint egyezik az 1270-ivel s kétségtelenül ennek az utóbbinak a felhasználásával készült, megfelelő – elég óvatos – változtatások mellett, így pl. az alkancellár nevét az 1248-i oklevél elhagyta s nem is próbálta alkalmassal pótolni. De botlást követett el V. István király teljes címének IV. Béla oklevelébe való átvételével, holott az 1248-i többi oklevél kivétel nélkül IV. Béla szokásos címét mutatja; de az V. Istvánnál a beiktatást végző ispán nevét sem tudta a hamisító megfelelő módon helyettesíteni, hanem a királlyal személyesen (*personaliter*) végezteti a beiktatást. Ez a hamisítvány szolgált az egri káptalan átiratainak alapjául.

4. 1250. ápr. 28. Átírva I. Károly 1324-i oklevelében. (MODL. 1589. sz.) Hazai Oklevéltár, 16. 1.

5. 1255. Átírva a csázmái káptalan 1422-i oklevelében. (A galgóci Erdődy-levéltárban.) Hazai Okmánytár VII. 49. Smiciklas, IV. 612. Alsó-szlavon okmt. 2.

6. 1257. aug. 27. 1741-i hitelesített másolata a zalavári apátság levéltárában. Pannonh. Rendtörténet, VII. 510. 1.

7. 1263. átírta I. Károly 1323. (A Draskovich-levéltárban.) Hazai Okmánytár, VII. 87. 1.

8. 1263. Átírta III. András király 1295. (Körmöcbánya város levéltárában. Facsimile: M. o. várm. városai, Barsvármegye, 108. 1.) Wenzel (VIII. 56.) közlésében Bulgária hiányzik a királyi címből, de az átíratban bent van.

9. 1264. Átírta a budai káptalan 1393-ban, s ezt u.-az 1466-ban. (Az esztergomi káptalan hit. levélt.) Monum. eccl. Strigon. I. 509.

Magától értetődő, hogy ezeknek a csupán kései átíratban fenntartott okleveleknek nem egészen egyforma értékük van a királyi cím használata szempontjából. Azokra nézve, amelyeknek átíró oklevelében is benne van a címben Bulgária, vagy ennek a teljes címben kitételéhez a királyi kancellária az átírás korában hozzászólt, s amelyekben IV. Béla címe a velük egykorú oklevelekben olvasható címtől éppen Bulgária kitételében tér el, nagy valószínűséggel tehető fel, hogy a címnek ez a bővítése az átírás hibájából történt. Ilyenek az 1., (ebben azonban *Cumaniae* hiányzik *Bulgáriáé* előtt.) 2., 4., 7., 8. számú fentebbi oklevelek. A 3. számúnak hamis volta könnyen megállapítható. Az 5., 6. és 9. számú okleveleknél Bulgáriának téves bepótlására nincs meg a közvetlenül szembetűnő ok; bizonyosságuk tehát az előbbieknél valamivel nagyobb súllyal eshetik latba, azonban átíratvultuk következtében bizonyosságuk döntő nem lehet.

Íme tehát a királyi címben *Bulgáriáé* kitételét tartalmazó oklevelek közt mindössze 6 olyan *eredeti* oklevél marad, amelyeknek hitelessége eddig nincs kétségbevonva, amelyek tehát alkalmasak lehetnek a „Bulgária királya” címnek IV. Béla által való használata tekintetében levonható következtetésre. Ezek az oklevelek a következők:

1. 1255. aug. 16. (Az esztergomi érsekség világi levéltárában, F. No 1.) Kiadva: Monum. eccl. Strigon. I. 422. A cím: *Béla dei gr. Himgarie, Dalmacie, Croacie, Rame, Seruie, Gallicie, Lodomerie, Cumanie Bulgarieque rex.*

2. 1256. aug. 28. (MODL. 438.) Kiadva: Wenzel, VII. 422., azonban Wenzel közlésében Bulgária nincs a címben, holott az eredeti oklevélben *Gallicie* és *Lodomerie* között *Bulgarie* van.

3. 1260. (MODL. 502.) Kiadva: Wenzel, XI. 479., hol azonban Bulgária kimaradt. Az eredeti oklevélben . . . *Lodomerie, Bulgarie Cumanieque rex* van.

4. 1261. (Ipolyi A. gyűjteményében.) Kiadva: Hazai Okmánytár VI. 109., ahol a cím az eredetiben olvasható módon van közölve: . . . *Gallicie, Lodomerie Bulgarieque rex.* Ld. még Fejér, IV. 3. 48. és Wenzel, VIII. 4.

5. 1263. (MODL. 553. sz.) Kiadva: Wenzel, VIII. 63. A cím: . . . *Gallicie, Lodomerie Bulgarieque rex.*

6. 1267. dec. 19. (Az esztergomi érsekség levéltárában). Kiadva: Wenzel, III. 159. 1. . . . . *Gallicie, Lodomerie Bidgarieque rex.*

Azonnal feltűnik, hogy mind a hat eredeti oklevél IV. Béla uralkodásának 1255-1267 közötti időszakából való, mi igazolni látszik Paulemek fentebb idézett megállapítását arra vonatkozólag, hogy IV. Béla király 1255 második fele óta, bár következtlenül, használta Bolgárország királyának címét. Ha ehhez hozzávesszük még azt, hogy az átíratban megmaradt oklevelek közül is azok, amelyeknél a cím hibás írásának oka nem oly világosan szembetűnő, mint a többé eseteknél, 1255., 1257. és 1264-ből valók, a fentebbi megállapítás méginkább igazoltnak látszik. Az is kétségtelen, hogy az 50-es évek közepe óta a Bulgária királya címnek – talán mint igényeimnek – felvétele az események és viszonyok által is sokkal inkább megokolt, mint IV. Béla uralkodásának első felében.

Sőt azt mondhatjuk, hogy a cím felvétele voltaképp csak ekkor látszik racionálisnak. Addig, amíg a bolgár trónon a magyar királlyal közeli rokonságban álló Aszenidák ültek, a bolgár királyság igényeimül kevésbé szolgálhatott. IV. Bélát ugyan 1228-ban a rokoni viszony nem tartotta vissza a Bulgária ellen indított hadjárattól s 1238-ban is késznek mutatkozott már arra, hogy A szén János ellen háborút viseljen annak ellenére, hogy A szén Jánossal őt – saját szavai szerint – *amicitiarum et cognitionis foedera coniunx&runt*, s mint tovább írja: *Aszen nostris iussionibus sic in omnibus est sxibicctus, ut non tarn amicus quam subditus videatur.*^x Azonban tudjuk, hogy a háború ekkor elmaradt és IV. Bélának sem tényleges, sem képzelt joga nem lehetett arra, hogy címébe Bulgáriát felvegye. Változott a helyzet akkor, amidőn az Aszenidák családja az 50 es évek végén kihalt; ekkor valóban feltehető, hogy a magyar király igényeimül Bulgáriát is felvette címei közé. Igaz, hogy az Aszenidák kihalása csak 1257-ben következett be. Azonban a magyar befolyás Rasztiszláv útján már előbb, Aszen Mihály utolsó éveiben is érvényesült.

De vajjon ezek alapján elfogadhatjuk-e további vizsgálat nélkül véglegesnek azt az eredményt, mely a legutóbb levont, s a Pauler megállapításával egyező következtetésben nyert kifejezést?

Ha a korábbi vizsgálatok által hamisaknak felismert, vagy a fentebiekben könnyűszerrel hamisítványoknak bizonyuló okleveleknek, úgyszintén a kétségtelenül átírási vagy kiadási hibáknak mutatkozó eseteknek levonása után megmaradó okleveleket egymással egybevetjük, két dolognak kell szembeütnie, mi további vizsgálatra serkent. Az egyik az, hogy a fennmaradó 6 eredeti és 3 átírt oklevél (az átíratok közül az 5., 6. és a 9. szám) az 1255-67 közötti időben elszórtan és a velük egykorú oklevelek közt elszigetelten fordul elő akként, hogy az ugyanakkor kelt többi oklevél Bulgáriát a királyi címben nélkülözi. Például az 1255. aug. 16-i eredeti oklevelet véve, a hozzá keltezés tekintetében legközelebb eső oklevelek: az aug. 10-i (Monum. Strigon. I. 421.), aug. 15-i (Wenzel VII. 382. eredetije: MODL. 407.), aug. 19-i (Fejér, IV. 2. 295.) oklevelek IV. Béla szokásos címét mutatják, Bulgária nélkül, s általában 1255-ből ismeretes 32 oklevele közül ezen az egyen kívül csak még egy átíratban fennmaradt oklevélben (lásd az átíratok közt 5. szám alatt említve) találjuk a király címében Bulgáriát. És ugyanígy áll a dolog a többi oklevéllel is: 1256-ból csak egyetlen oklevélben találjuk ezt a címet, aug. 28-án, pedig ebből az évből IV. Bélától különösen sok oklevelet ismerünk, kb. 50-et. A többi esetek is így, elszigetelten tűnedeznek fel s Bulgáriának a királyi címben kitételét teljesen következtetlennak mutatják.

De feltűnik az is, hogy – csak az eredeti okleveleket véve figyelembe, mivel az átírás hibáival mindig számolnunk kell – ezekben a címben Bulgáriát író oklevelekben az országnevek felsorolása igen változatos. Majd az V. István óta szokásos sorát látjuk az országneveknek, majd a sorrendben Bulgária megelőzi Cumaniát, majd pedig Bulgária a sor végén van megnevezve, Cumania helyén, ennek elhagyásával.

Vajjon csakugyan a teljes következtelenség jele ez és csaknem másfél évtizeden át csupán egy-egy írnok szeszélye okozta volna a szokásos gyakorlattól való ilyen eltéréseket? A már eléggé fejlett, XIII. századi magyar kancelláriai gyakorlat szokásainak ismerete mellett nem érhetjük be ennek a szabálytalanságnak egyszerű tudomásul vételével.

¹ Theiner, Mon. Hung. I. 170.

Szükséges, hogy először is minden egyes darabnak megbízhatóságát közelebbről vegyük vizsgálat alá és a vizsgálat eredményétől tegyük függővé Bulgáriának a királyi címben használatára vonatkozó állásfoglalásunkat.

Az 1255. aug. 16-i oklevél alkotmány- és jogtörténetünk szempontjából jelentős adatot őrzött meg a IV. Béla király által Vácon három megye nemességével tartott gyűlésről, melynek célja a tatárjárás után felforgatott birtokviszonyok rendezése volt. A nemesi vármegye kialakulására, a nemességnek a megye keretei közé illeszkedésére fontos adat ez, melyet történetírásunk kellően értékel.¹ Az oklevél szövegében néhány kisebb hiba fordul elő (lásd ezeket megjelölve Knauz kiadásában, Monum. Strigon. I. 423-424.), melyek közül legfeltűnőbb az alkancellár nevének hibásan, *Smagrardi* alakban írása. Gondolkozóba ejthet az a körülmény is, hogy 1343-ban a Vonuntoutheluk, Mokafeulde és Lukafeulde birtokok miatt folyó hosszú perben az érsekség az 1255. aug. 16-i oklevél felmutatásával lett nyertes², és IV. Bélának ebben az oklevelében éppen azok a személynevek szerepelnek, akikről az 1343-ban peres földek el vannak nevezve: Luka, Moka, Vonunto. Ez a körülmény alkalmas lehetne az oklevél iránt való bizalmunk megingatására. Azonban az ebből esetleg felmerülhető gyanút eloszlatja az, hogy az oklevelet már 25 évvel korábban, 1318-ban átírta az esztergomi keresztes-konvent, mely átíró oklevélnek eredetije megvan. (Olv. Monum. Strigon. II. 743. 1.) Viszont az 1255-i oklevél eredetije, mely az esztergomi érsekség levéltárában van, a kétségtelen hitelesség mellett szól. Az oklevél kiállítása teljesen kifogástalan. A kezdő B betű az egykorú oklevelekben szokásos módon van díszítve, sőt a királyi udvarban ekkoriban működő rajzoló munkájának látszik, aki pl. IV. Béla 1254. nov. 20-i oklevelének kezdőbetűjét is rajzolta,³ csakhogy az 1255-i oklevél initialísának díszítése nincs teljesen befejezve. Az írás erősen cursivba hajló jellegével, határozott vonásaival az utánzásnak vagy bizonytalanságnak minden jelét nélkülözi. Az oklevél IV. Béla második kettős pecsétje függ; törött ugyan, de teljesen kifogástalan s felfüggesztése kétségtelenül eredeti. A hitelességnek ezek a külső jelei az oklevéllel szemben támasztható minden gyanú eloszlatására alkalmasak. Ellenben az a körülmény, hogy az írás IV. Béla ezen kori oklevelei egyikének írásával sem azonosítható, azt mutatja, hogy az oklevelet egy gyakorlott, de nem állandóan a királyi udvarban működő író írta; csupán a kezdőbetűt rajzoltatták a királyi udvar rajzolójával. Nyilván ez magyarázza az oklevél szövegében itt-ott előforduló hibákat is. Mindenesetre az ellenőrzés felületességére vall, hogy az éppen 1255 óta működő alkancellár⁴ nevének hibás írását nem kifogásolták.

Figyelembe kell vennünk a mondottakon kívül még egy körülményt. Az oklevél keltezésében a napi kelet az uralkodási év után, legvégül van írva, még pedig az uralkodási év egyesétől (p^0) kezdve utólagosan írottnak látszik. Az oklevelet tehát ennél a keletnél, vagyis aug. 16-ánál nyilván korábban írták meg; a nap valószínűleg a megpecsételés ideje. Ez a körülmény pedig – legalább részben – alkalmas annak a feltűnő dolognak a magyarázatára, hogy aug. 16. körül kelt egyéb oklevelek címe a tárgyal

¹ Olv. *Pauler* i. m. II.² 227. 1.

² Ld. a Monum. Strigon. III. kötetében a 666., 671., 676. és 680. sz. okleveleket.

³ A gróf *Batthyány-család* körmendi levéltárában, Apponyiana 817.

⁴ *Fejérvataky*, A kir. kancellária, 105. 1.

oklevélétől különbözik. Valószínű, hogy ezt az oklevelet a többi augusztusi oklevélnél *korábban* állították ki. Hogy mikor, májusban vagy júniusban-e, mely hónapokból napi keltezésű oklevelünk nincsen, azt persze nem állapíthatjuk meg. Fel kell azonban tennünk, hogy ez azzal a másik, bár csupán átiratban fennmaradt, napi keltezéssel nem bíró 1255-i oklevéllel körülbelül egyidőben történt, mely a címben szintén Bulgáriát ír (ld. fentebb az δ . sz. átiratot), Bulgáriát ugyan Cumania elé téve, de egyébként az aug. 16-i keltű oklevéllel egyezően. Ennek az átírt oklevélnek a szövegét ugyan a XV. századi átírás itt-ott megrontotta (pl. *rex perpetuus-t* ír, a szövegből egy-egy szó kimaradt,) de egyébként hiteles.

Ennek a két oklevélnek a tanúságát tehát elfogadhatjuk, amiből az következik, hogy 1255 közepén vagy első felében IV. Béla csakugyan felvette a „Bulgária királya” címet, azonban valami okból, bizonyára a viszonyok módosulása folytán, hamarosan el is hagyta ennek használatát.

Körülbelül éppen egy esztendő múlva, 1256 aug. 28-án bukkan fel ismét egy oklevélben Bulgária a királyi címben, szokatlan helyen, Gallitia és Lodomeria közé illesztve. (Ld. fentebb az eredeti oklevelek csoportjában a 2. számút.) Azonban ennek az oklevélnek a tanúságára nem sokat építhetünk. Már külsőleg elárulja, hogy félrevezetés céljából készült: az írás kissé bizonytalan; a király neve után *dei gratia* szokatlanul, hosszabbított írással van írva; pecsétje észrevehetően más oklevélről való. A hamisítás ezen jeleit a szöveg is szaporítja; a záradékban Farkas mester fehérvári prépost van megnevezve, mint a kiállításért felelős személy. Farkas mester 1262-68 közt volt IV. Béla alkancellárja, miért is Karácsonyi¹ 1266-ra teszi az oklevelet, de helyesen jegyzi meg, hogy „az uralkodói évszám azonban így is hibás, sőt ha tricesimo secundo-ra javítjuk, is hibás lenne”. A mondottak szerint azonban a javításra nincs is szükség, mert az oklevél nyilvánvalóan hamisítvány, melyre semmi tekintetben nem támaszkodhatunk. Bulgária is azért került a királyi címbe, mert az oklevél olyan időben készült (talán a XIV. sz. első tizedeiben), amikor a királyi címnek alkotó része volt Bulgária is.

Nehezebb az állásfoglalás az 1260-i oklevéllel szemben. IV. Béla ebben II. Andrásnak 1217-i oklevelét írja át s éhez fűzve az oklevélátírást-kérőknek csereadományként egy zalai várbirtokot ad. Ezzel az oklevéllel már eddig is baj volt. Záradékában ugyanis Farkas, fehérvári prépost van alkancellárként megnevezve. Farkas, amint láttuk, csak 1262 óta volt alkancellár, miért is Karácsonyi i. m. 56. lapján az oklevél keltét 1263-ra teszi. Tekintve, hogy éppen 1260-as keltezéssel több oklevél van, melyek Farkas alkancellárt említik és e-zek újabban mind hamisítványoknak bizonyultak, a kérdéses oklevél hitelében is könnyen megrendülhetne a bizalom; az oklevél szétfolyó írása is támogathatná gyanúnkat. Azonban II. Andrásnak az 1260-iban átírt oklevele eredetiben is megvan (a b. Jeszenák-lvt.), s megvan IV. László királynak az 1260-it átíró, 1282-i eredeti oklevele is (MODL. 89. sz.); mind a kettő kétségtelen hitelességű és az 1260-i oklevéllel teljesen egyezik. Ámbár az 1260-i oklevél írása IV. Béla e korbeli okleveleinek egyikével „sem mutatkozik azonosnak, kissé szétfolyó volta mellett is korszerű és következetes. Tárgyilag sem emelhetünk semmi kifogást. Ily körülmények között az oklevél hitelességét hem vethetjük el. Farkas alkancellár 1260-i szereplésének lehetetlensége azonban az oklevél keltezésének magyarázatát kívánja. Ezt pedig abban

¹ Hamis, hibáskeltű és keltezetlen okl. 56. 1.

találhatjuk meg, hogy az oklevél dátuma eredetileg csonkán maradt: az évszám egyes jegyével és a napi kelettel kellett volna még kiegészíteni. IV. Béla okleveleiben többször találunk ilyesféle dátumot: *M^e. CC^o. XL°. tercio. Sexto Idus Junii*. Ilyen esetekben a kelet utolsó szavai olykor az oklevélbe később beírottaknak mutatkoznak, amint ezt az 1256 aug. 16-i oklevélnél is láttuk. Valószínűleg ez lehetett a cél oklevelünkénél is, azonban a kiegészítés – feledékenységéből és az ellenőrzés hibájából – elmaradt, így az oklevelet csonka keltezése 1260-inak mutatja, de a valószínűségben mindenesetre későbbi keltűnek kell tartanunk. Alább térünk vissza arra, hogy Bulgáriának a királyi címben kitételére nézve ezen oklevél adatát mely időpontra értelmezhetjük.

Kevésbé bonyolult a következő, 1261-i oklevél ügye, melyben IV. Béla király az Ottokár ellen Marchegg mellett vívott csatában szerzett érdeméért wasardi Chuda fiának, Ipolitnak adja a nyitrai vártól kivett Wruuskap-földet. (Lásd fentebb 4. sz. alatt.) Az oklevél szövege több, kisebb hiba mellett Pál alkancellárt prépostnak mondja ugyan, holott Pál 1260 vége óta *elechis Albensis* volt;¹ azonban az *electus* kitétel elhagyása néhány más oklevélben is előfordul,² s ez magában természetesen nem elegendő az oklevél hitelességének kétségbevonására. A marcheggi csata korszerű említése,³ valamint a határokat kijelölő Móric mester nyitrai ispán szereplése a hitelesség mellett szól s az adomány szempontjából sem lehet kifogást emelni. Az oklevélnek az Ipolyi-gyűjteményben lévő eredetije sem nyújt különösebb okot a kételkedésre. Az ügyetlen kezdő B későbbi pótlás. Az írás határozott. Feltűnik a végig következetesen alkalmazott, zárt kettős ívű a, mely inkább később, a század vége felé s a XIV. sz. első felében fordul elő sűrűbben;⁴ de ismerjük már példáit IV. Béla korában is. Az oklevél pecsétje hiányzik. Egészben az oklevél a részletes vizsgálat után is hitelesnek látszik. A királyi cím: .... *Gallicie, Lodomerie Bulgarieque rex (Cumanie nélkül)*.

Hasonlóképpen hitelesnek bizonyul az 1263-i oklevél is (lásd az 5. számút), melyben IV. Béla István ijabb királynak ugyanazon évben Aladár, királynéi tárnokmester részére kelt adománylevelét írta át és erősítette meg. Az oklevél eredetije (MODL. 553. sz.) teljesen kifogástalan, s az átírt szöveg is egyező István ifj. király eredetiben is meglévő (MODL. 552. sz.) adománylevelének szövegével. Az 1263-ban IV. Béla és István közt – legalább látszólag – teljesen helyreállt⁵ és többszörösen megerősített béke állapotának is megfelel, hogy az ifjabb király intézkedését atya is megerősíti. Az oklevél – a viszonyoknak megfelelően – azok közé a ritka oklevelek közé tartozik, amelyekben IV. Béla átírja és megerősíti fiának oklevelét.⁶ Minthogy pedig IV. Bélának ez az oklevele a címben Bulgáriát ír, ennek az adatnak hitelt kell adnunk. (. . . . *Gallicie, Lodomerie Bulgarieque rex.*)

Végül még egy eredeti oklevél van, 1267. dec. 19-ről kelteztve (lásd a 6. sz. eredeti oklevelet), melyben szintén ott van Bulgária a királyi címben. Az oklevél Benedek aradi prépost alkancellár kezéből kelt, az uralkodás 32. évében. Ez ellenkezik a IV. Béla alkancellárjainak sorozatára

¹ *Fejérpataky*, 107. 1.

² U. o.

³ *Pauler* i. m. II.² 238. 1.

⁴ V. ö. *Steffens*, *Lat. Palaeographie*, 2. kiad. XX. 1.

⁵ *Pauler* i. m. II.² 251. 1.

⁶ Ilyen oklevél még 1259-ből: *Hazai Okmt.* II. 5.

vonatkozó tudásunkkal. 1262-68 közt az említett Farkas mester volt IV. Béla alkancellárja.¹ 1267 végén a 33. uralkodási év volna helyes, mely hiba még nem lenne különösebb jelentőségű. Benedek alkancellárságát azonban már csak erőltetett magyarázattal tehetnők érthetővé. Benedek ugyanis 1259-64-ig István ifjabb király alkancellárja volt, 1264 óta pedig az öreg király pártjához szegődött. Azt kellene tehát feltennünk, (mint Fejérpataky is teszi),² hogy Benedek 1267-ben „kivételesen és ideiglenesen” viselte az alkancellárságot. Támogathatná ezt a feltevést esetleg az a körülmény is, hogy – úgy látszik – Benedek írta az 1267-i törvényt tartalmazó oklevelet.³ (Ebben az oklevélben azonban nincs az alkancellár megnevezve, csak az írásról tehető fel, hogy talán Benedek kezétől való.) Ám az oklevélnek az esztergomi érseki levéltárban lévő eredetije ezeket a bizonytalan feltevéseket feleslegessé teszi. Az oklevelet ugyan a lipcsei regestrum is (8. §), Zsigmond király 1411-i átíró oklevele is⁴ hitelesnek fogadta el. Azonban az írás következtelen és bizonytalan jellege, a túlságosan vékony hártya és a szöveg helytelen beosztása a szövegnek érintett fogatkozásai által erősen felkeltett gyanúkat igazolja az iránt, hogy hamisítvánnyal van dolgunk, mely ugyan a lipcsei oklevelek vizsgálóit a XIV. sz. végén félrevezette, melyre azonban mi nem építhetünk.

A megvizsgált hat eredeti oklevél közül tehát kettőnek adatait mellőznünk kell, ellenben az 1255-i, 1260(?)-i, 1261-i és 1263-i oklevelek hiteleseknek bizonyulván, a királyi címre nézve is figyelembe veendő. Szembetűnik, hogy mind a három biztos keltű oklevél olyan időből való, amikor Bulgáriának a királyi címbe felvétele az éppen akkoriban észlelhető viszonyokban tárgyi alapot is nyer. 1255-ben Raszisztzláv politikájának eredménye volt a magyar befolyásnak Bulgáriában való érvényesülése, mi 1255 közepe táján IV. Béla részéről Bulgáriának a királyi címbe felvételére vezetett. S hogy ez csakugyan megtörtént, annak emlékét az 1255-i eredeti oklevélben kívül még egy, amazzal valószínűleg egyidőben kiállított, bár reánk csak átiratban maradt oklevél őrzi (ld. fentebb), melynek bizonyossága magában nem volna ugyan elegendő, de alkalmas arra, hogy az eredetinek tanúságát erősítse. Bulgária mind a két oklevélben az előbb használt teljes királyi címhez járul, Cumania megtartásával. IV. Béla tehát 1255 közepe táján a „Bulgária királya” címet felvette, de a cím használata hamarosan ismét megszűnt. Sajnos, az eddig ismeretes adatok nem elégségesek arra, hogy a viszonyokba mélyebben bepillantassunk és a felvett cím újra elhagyásának közelebbi okait megállapíthassuk.

1261-ben Bulgária újra feltűnik a címben s ez meglepően összekapcsolódik Paulernek azzal a megállapításával, melyet ő egyéb adatokból közvetve vont le,⁵ hogy IV. Béla és István ebben az évben közösen viseltek hadjáratot a bolgárok ellen. Ennek a hadjáratnak az eredményét kell látnunk Bulgáriának a címbe újra történt felvételében. Az oklevél az uralkodás 27. évében, tehát valószínűleg az év második felében kelt,⁶

¹ Fejérpataky i. m. 108. 1.

² I. m. 118. 1.

³ OIv. *Hajnal* I. a Turul 1914. évf. 13. és 16. 1. közölt nézetét.

⁴ A M. Nemz. Múzeum lvt. törzsanyag.

⁵ Hunfalvy-album, 170. 1.

⁶ Az uralkodási év számítása ugyan ekkoriban nem egészen következetes (aug. 21-én eredeti oklevélben van már 27. uraik, év, a hg. Eszterházy-lvt.; Wenzel VIII. 3. hibásan: septimo), azonban általában mégis október óta írnak az oklevelek 27. úr. évet.

mi arra mutat, hogy ha a címből a bolgár hadjáratra vont következtetés helyes, a hadjáratnak az év közepe táján kellett történnie. De még egy további következtetés is megengedhetőnek látszik. Az 1261-i oklevélben Bulgária neve Cumania helyén fordul elő. Más alkalommal igyekeztem kimutatni, hogy István ifjabb király a kunok ura címét 1262 vége óta viselte következetesen.¹ Van azonban egy 1261-i hamis oklevél, melyben István a kunok ura címét már viseli.² Nem lehetetlen, hogy ez a cím egy 1261-i, hiteles oklevél nyomán került az 1261-i hamisítványba, s hogy 1261 közepe táján az atyjával való együttműködés idején az ifjabb király már felvette a kunok ura címét, mi az öreg király részéről Cumania helyett Bulgáriának a királyi címbe felvételével járt. Azonban a két uralkodó között a jóviszony nemsokára megzavarodott, s talán ez vetett véget rövidéletű címhasználatuknak.

1262 végén békült ki ismét a két király. István 1262 vége óta következetesen él a kunok ura ciniével. A kunok feletti uralom apa és fiú között nagyon kényes ügy volt; a kunok ügye az 1262 dec. 5-i megegyezésben is külön pontként szerepel.³ Tett-e ígéretet IV. Béla a megegyezéskor arra nézve, hogy a kunok feletti uralomról névleg is lemond, azt nem tudjuk; bizonyos, hogy okleveleiben 1262 dec. 5. után is ki van téve Cumania. De kétségtelenül némi ellentmondás rejlett abban, hogy IV. Béla a (bár más értelmű, a havasalföldi Cumaniára vonatkozó) *rex Camaniae*, István pedig a *dominus Cumanorum* címet egyidejűleg viselték, miből esetleg István jogait sértő következtetést lehetett vonni. Ez az ellentmondás különösen akkor tűnik szembe, ha a két cím egymás mellett, egy átíró oklevélben fordul elő. Minthogy IV. Béla fentebb tárgyalt, 1263-i átíró oklevele bizonyosan olyan időben kelt, amikor az egyetértés a két király közt teljesnek látszott, talán nem tévedünk, ha az átíró oklevélben Cumania helyén Bulgaria kitételének egyik okát éppen abban a körülményben keressük, hogy az érintett címviselésben rejlő (bár inkább látszólagos) ellentmondást mellőzni akarták legalább ebben az esetben, amikor a két király címe egy és ugyanazon oklevélpéldányban fordult elő. Az alkalom pedig az elhagyott Cumania helyett Bulgáriának a címbe való felvételére 1263-ban megint megvolt: ekkor ismét folyt egy bolgár hadjárat, melynek múltó sikere ismét fel-támaszthatta a Bulgária felé való terjeszkedésnek csaloéka reménységét.⁴

És itt közelíthetjük meg némileg az állítólag 1260-iki oklevél való-ságos keltének idejét is. Ez az oklevél, amint láttuk, Farkas alkancellár-sága miatt nem lehet 1262-nél korábbi keletű. Bulgáriának IV. Béla címében használatára nézve pedig 1263-ban találtunk biztos adatot. A valószínűség amellet szól, hogy a kérdéses oklevél az 1263-ival közel egy időben kelt, amint Karácsonyi is helyesen, bár bővebb megokolás nélkül 1263-ra tette az oklevelet. Bulgária ugyan itt Cumaniával együtt szerepel, de Cumania mellőzésére ebben az esetben nem is volt meg az a körülmény, amelyben a másik, 1263-iki oklevélből Cumania elhagyá-sának okát sejthetjük. (Igaz viszont, hogy Bulgária az 1261-iki oklevél-ben is Cumania nélkül fordul elő.) Bármint legyen is, ha a két, csupán átíratban fenntartott 1263. évi oklevél adataira nem akarunk is támasz-

¹ Századok, 1921. 82. 1.

² U. o. Előfordul ugyan a *dominus Cumanorum* már egy 1260-i hamisítványban is (Zala m. oklvt. I 36.; a Századok i. h. ennek felemlítése kimaradt); azonban az 1260-i hamisítvány ezen adatának hitelt semmiképpen nem adhatunk.

³ Monum. Strigon. I. 478.

⁴ Hunfalvy-album 173. 1.

kodni,¹ az István által viselt 1263-iki háború és a két király közti jóviszony folyam anyaként ebben az évben Bulgáriának a királyi címbe bár rövid időre való felvételét megállapíthatjuk.²

Tudvalevő, hogy az apa- és fiú- király közt 1263-ban nagynehezen helyreállt jóviszony nemsokára megint felbomlott; hosszú háborúskodás keletkezett s ezzel együtt eltűnt a – legalább részben az egyetértés folyományaként felbukkanó – „Bulgária királya” cím is, melyet a később újra létre jött béke sem hozott vissza. 1264-ben ugyan egy nagyon kései, XV. századi átiratban találunk még egy esetet Bulgáriának a címben való előfordulására, (lásd a 9. sz. átirrt oklevelet). Azonban sem az 1264-i eseményekben, sem ebben az oklevélben nem találunk semmiféle alapot arra, hogy a kettős átírás megbízhatóságát elfogadjuk. Valószínű, hogy csak az átírás hibája zavarta itt Bulgáriát IV. Béla címébe.³ Egyéb adatok híján tehát azt kell megállapítanunk, hogy IV. Béla Bulgáriát királyi címében 1263 után nem használta.

Egy oklevél volna még, melyben Bulgáriának a címben kitételére a magyarázatot nehéz volna megtalálni. Az 1257. aug. 27-i oklevél ez. (Kendtört. VII. 510.) Azonban a csak XVIII. századi másolatban fennmaradt oklevélnek, mely a benne előforduló helyneveket is annyira megváltoztatta, Bulgaria-ját is nyilván a másolat hibájának kell a mondottak után tekintenünk.⁴

Íme tehát, a IV. Bélának csaknem egész uralkodásán végighúzódó s itt-ott egészen rendszertelenül fel-feltűnő „Bulgária királya” cím használata a tüzetes vizsgálat alatt alig néhány esetre zsugorodik s ezeknek az eseteknek is megtaláljuk az érthető és elfogadható magyarázatát.

Lehet, sőt valószínű, hogy ezek az előttem ismeretes okleveleken nyugvó megállapítások egyéb adatoknak napfényre kerülése által s különösen a most számunkra hozzáférhetetlen helyeken levő oklevelek által egyben-másban még módosulni fognak. Egy-két adat valószínűleg el is került figyelmemet. Azonban úgy hiszem, hogy a Bolgárország királya címnek IV. Béla által való használatában mutatkozó zavart máris sikerült enyhíteni és a címhasználat teljes következtelenségét néhány érthető és megmagyarázható esetté összevonni. S ez az eredmény úgy köztörténeti, mint oklevéltani szempontból sokkal megnyugtatóbb a meg nem okolható következtelenség kényszerű megállapításánál.

¹ Ld. az átiratok közt a 7. és 8. sz.

² Hamisítványokban (pl. 1244: *Fejér*, IV. 1. 338. és 347.1245: *Fejér*, VII. 5. 265. 1263: Hazai Okm. VI. 109. 1267: *Wenzel*, III. 159.), hibás átiratokban s még gyakrabban a hibás kiadásokban (pl. 1242: *Fejér*, IV. 1. 246. olv. helyesen: *Smiciklas*, IV 146. 1254: *Fejér*, IV. 2. 225. olv. helyesen: Hazai Okm. VI. 78. stb. 1262. *Fejér*, IV. 3. 58., de a pannonhalmi r. lvtban lévő eredetiben bent van *Cumaniae* is) természetesen olykor Cumania is hiányzik IV. Béla királyi címéből. Sőt 1-2 olyan esetet is tudunk, amikor eredeti oklevélből maradt ki tévedésből Cumania; pl. 1236: Rendtört. I. 749. (ezt az oklevelet valószínűleg Pannonhalmán írták, a kirá'yi udvarban csak a pecsétet tették rá). A kihagyás a gondosság és ellenőrzés kisebb fokára mutat ugyan, de az oklevél hitelességét nem kompromittálja. *Theiner-nél* (L 244.) a pápának éppen a béke ügyében küldött 1263-i oklevélben is hiányzik a címből Cumania, mit szándékosnak lehetne tekinteni, ha ugyanott Gallítia is nem hiányoznék.

³ Ugyancsak a csúti monostor részére 1264-ből egy másik oklevél is szól (Monum. Strigon. I. 514.), mely eredetiben maradt meg; ebben Bulgária nincs a királyi címben, mi a másik, XV. századi átírásban fennmaradt oklevél hibás voltát méginkább valószínűvé teszi.

⁴ Az oklevél egész szövege gyanús fogalmazású.

Nagy Lajos és az ősiség.

Írta: R. KISS ISTVÁN.

Történelmi irodalmunkban elfogadott nézet, hogy az ősiségét, régi jogéletünknek ezen nagyhatású, alapvető, hosszúéletű intézményét Nagy Lajos alapította meg. Az oknyomozóbb természetű historikusok még azt is megállapították, hogy a nagy királyt az a cél vezérelte, hogy ez által a nemesi birtok elaprózását megakadályozza és a hadviselő nemességet konzerválja.

Nem akarok arra kiterjeszkedni, hogy az ősiség a birtok elaprózását nem akadályozhatta meg, mert midőn az alapállítás tarthatatlanságát kimutatom, amúgy is elesnek az ahhoz fűzött, különben helytálló, vagy fogalmi zavarokban szenvedő, helytelen következtetések is.

A történelem célja a fejlődés tényeinek megállapítása; a történelmi kritika tehát nem elégedhet meg, mint a jogi, befejezett fejlődéssorozatok eredményeinek konstataálásával, hanem az ok és okozatok sorozatain át lehetőleg a végokig kivan hatolni.

Aki az Árpád-korbeli okleveleket ismeri, az ősiség *megalapításának* dicsőségét nem tulajdoníthatja Nagy Lajosnak. Minden oklevélolvasó ember tudja ugyanis, hogy a kétes értékű Árpád-kori törvényekkel szemben a nemzetségi szervezetet, a nemzetségi birtokot és annak a nemzetségi kötelékből folyó ősi öröklési rendjét a szokásjog fenntartotta. Ez a jog azonban nem érvényesülhetett minden időben egyenlő szabadsággal, mert a körülmények szerint korlátozta ezt a Szent István által statuált egyéni szabad birtoklás és az abból folyó szabad rendelkezés elve, valamint királyaink beavatkozása.

Elég korán kikristályosodik ugyan a szállásbirtok, szerzett birtok és adománybirtok fogalma, de a három fogalom és abból folyó rendelkezési, illetőleg öröklési rend közötti harcot az egész Árpád-, sőt Anjou-korban is észlelhetjük. A zavart az egykorúakra nézve növelte a különféle természetű birtokok kellő nyilvántartásának hiánya; az ellentétes adatok közötti eligazodást pedig reánk nézve még nehezíti s csaknem lehetetlenné teszi okleveleink gyarló terminológiája.

Az Árpád- és Anjou-kori birtokjogról hű képet, rendszert adni lehetetlen. Bármennyire is ellenkezik mai felfogásunkkal, meg kell állapítanunk, hogy e korszak birtokjoga nem ismert rendszert, hanem a különböző irányok harcának, az ingadozásnak korszaka. A nagy chaosban csak a törvények és nagyon ritkán egy-egy oklevél világosabb utalásai szolgálnak tájékoztató pontokul.

Szent István birtokjogi törvényei egy ideális célhoz szolgálnak eszközül. Kálmán törvénye részint a való állapotok szükségszerű rendezésére és részint hasonlóan ideális célra törekszik. Az aranybullában II.

Endre a nemesség kívánságait teljesíti. Az első törvény, melyben az abszolút királyi hatalomtól menten a politikai nemzet jogi felfogása, kívánsága érvényesül. További törvényeink a király és nemzet megegyezéséből erednek és a politikai, gazdasági és társadalmi viszonyoknak megfelelőleg változóan rendezik a birtokjogot. Ezt az ingadozást Nagy Lajos törvénye távolról sem zárja le.

Különben a birtokjog ingadozásáról meg kell jegyeznünk, hogy az csak járuléka azon harcnak, mely az abszolutizmus hagyományait védő királyság és befolyásért, szilárd alkotmányért küzdő nemzet között a közélet más terein is folyt és a nemzet győzelmével végződött. E harcnak kiinduló pontja volt az aranybulla, melyet egyszerű privilégialis levélből alaptörvénnyé formált át az élet.

Az a tény, hogy IV. Béla tartalmi megerősítése után Nagy Lajos az egész aranybullát szórói-szóra átírta és megerősítette, már fejlődést mutat az alaptörvény felé. E megerősítés tényéhez fűzte történetírásunk az ősiség megalapítását is.

Nagy Lajos 1351. évi törvényének bevezetéséből megtudjuk, hogy miként a nápolyi háborúban szerzett érdemei elismeréséül a *nemesség* kérte az aranybulla megerősítését, éppen úgy a *nemesség* kérte azt is, hogy egyik cikkelyét érvénytelenítse. Ebből meg lehet állapítani, hogy Nagy Lajost e tekintetben nem vezérelték nagy reformeszmék: egyszerűen eleget tett teljes terjedelmében a nemesség kívánságának.

Hogy miért kívánta a nemesség e pont mellőzését és miért járult ahhoz Nagy Lajos, azt csak akkor érthetjük meg, ha előbb egy igen fontos kritikai kérdést tisztázunk.

Ma már köztudomású dolog, hogy II. Endrének két kiváltságlevele volt: az 1222 és 1231. évi.

Természetes, hogy jogilag az utóbbi érvényes, amely bővebben, szabatosabban ismételvén, némileg változtatván az 1222. évit, azt *érvénytelené is tette*. Ennek megfelelőleg IV. Béla 1267. évi törvénye is az utóbbi, érvényes kiváltságlevelén alapszik. Önként következik, hogy Nagy Lajosnak is *ezt* kellett volna megerősítenie, és éppen ellenkezőleg az 1222. évi érvényét veszített privilégiumot erősítette meg és hívta új életre.

A jogi kritika ennek konstatálásán túl nem hatol, a történelmi kritikának azonban keresnie kell e rendkívüli eset okát.

Három lehetséges feltétel adhat irányt vizsgálódásainkra.

Az első az, hogy még akkor nem ismerték azt az axiómát, hogy a későbbi törvény törli az előbbi érvényét. Aki tudja azt, hogy a királyi udvarban jogilag képzett emberek vannak és okleveleinkben már a XIII. századtól kezdve gyakran találunk római jogi citátumokat, nem indul e primitív feltétel után.

A másik feltétel az lenne, hogy az 1222. évi privilégiumot több példányban állították ki, amit az 1231. éviről nem tételezhetünk fel; emiatt az előbbi szélesebb körben vált ismeretessé, az utóbbinak pedig emlékezete is elenyészett. Tény az, hogy *később* az 1231. évi privilégiumról teljesen feledkeztek, de hogy már Nagy Lajos korában is így lett volna, azt nem lehet feltételezni. Arról már szoltam, hogy IV. Béla törvénye ezen alapszik. IV. Bélától Nagy Lajosig ugyan elég idő telt el arra, hogy a tömeg valamit elfelejtsen, de az esztergomi érsek mint más kiváltságokról, arról a legnagyobb kiváltságról sem feledkezhetek meg, hogy az 1231. évi privilégium az esztergomi érsek felügyelete alá helyezi és átkától függő helyzetbe hozza a magyar királyt.

Harmadik feltevés az lehet, hogy *tartalma miatt* céltudatosan hívták új életre az erejét veszített 1222. évi privilégiumot.

Ha a két privilégiumot figyelmesen összehasonlítjuk, a lényeges különbségeket egy nagy elvi jelentőségű jelenségre vezethetjük vissza. A privilégiumok évében. 1222-ben a magyar társadalom fejletlenségének és szervezetlenségének következményeként, a különböző társadalmi osztályok és érdekeltségek, tehát a nemesség és papság is, külön-külön privilégiumok útján kívánják jogaik és érdekeik biztosítását. Az 1222. évi aranybullát kizárólag a nemesség önmagának szerezte meg, semmi tekintettel nem lévén az egyházra, sőt érdekösszeütközés esetén egyes részleteiben az egyház ellenére is. Az 1231. évben a kivívott jogok biztosításáért egyesül a nemesség és papság, mely egyesülésnek jogi eredménye a *nemesi rendnek*, melybe a papság is *ettől kezdve* beletartozik, megalakulása. Az 1231. évi privilégium kiegyenlíti a nemesség és papság érdekellentéteit, méltó figyelembe veszi a papság és egyház közjogi állásából folyó következményeket, sőt a privilégiumot a nádor ellenőrzése és a nemesség fegyveres ellánállása helyeit az esztergomi érsek átkával szankcionálja.

Ezen alapon az esztergomi érsek tekintélye ránehezedik a királyra és az egész országra. Első a tanácsban, véleménye – támogatva a tőle függő püspököktől – feltétlenül döntő, annyival is inkább, mert a világi tanácsosok sűrű változása miatt ők képviselik az ügyek ismeretét, az állandó és céltudatos munkát. Az esztergomi érsek és főpapok uralkodó helyzetét már IV. Béla kiemeli, IV. László pedig egy céltudatos és önző papi uralom ígája alatt nyögve, keservesen sóhajt fel egyik oklevelében: *elődeink idejében nem némely, hanem sok dolgot éppen az ország koronájának kárára találtak fel.*¹

A politikai befolyást a papság természetesen felhasználja az egyházi birtokok gyarapítására is. Egyetlen Árpád-házbeli királytól sem maradt fenn annyi adománylevél egyházak és egyháziak részére, mint a pogány színre mázolt IV. Lászlótól, pedig elődei sem voltak fukarok. A királyok bőkezűségét kiegészítette pro remedio animi az alattvalók kegyes adománya. A birtok szabadrendelkezésének elvét ugyan, melyet Szt. István éppen az egyház javára statuált, a feléledő nemzeti szervezettel birtokjogi konzekvenciái a szokásjog erejével mérsékeltek ugyan,² de mégsem akadályozhatták meg, hogy külföldi mintára még gyermekes családapák is az egyházat fiának ne tekintse és egy gyermekrész hagyományozásával lelke üdvösségét ne keresse. Hogy a leghatalmasabb érzés, a vallásosság ily alakban is érvényesülhessen, abban még akkor nem láttak veszedelmet sem a királyságra,³ sem a nemességre nézve, sőt a birtok szabadrendelkezési joga fiú utód nem létében az egyéni szabadság járuléka gyanánt kívánatosnak is tűnt fel. Az 1222. évi aranybulláról megállapítottuk, hogy az kizárólag a világi nemesség privilégiuma, – mégis a papság befolyása nélkül is biztosította a fiú utód nélküli nemes szabadrendelkezési jogát, mert ezt a nemesi szabadság becses ismervének tekintette. Nemsokára azonban az egyházi és világi nagybirtokok hatásának kifejlése kiábrándítólag hatott, különösen midőn a természetes szaporodás miatt is egyre jobban

¹ *Fejér*: Codex diplomaticus V/3, k. 563. 1.

² A nemzetség tagjainak consensusa, – a megváltási jog.

³ A király különben is consensuásával szabályozólag hathatott, mert szokásjog alapján ugyan, de minden adományhoz és végrendelethez szükséges volt a királyi jóváhagyás. Nikolin prépost pld. királyi engedély nélkül hagyományozta birtokát az esztergomi káptalannak és II. Endre lefoglalta. *Knauz*: i. m. II. k., 34. 1.

elaprózódott, a gazdasági élet fejlődése folytán pedig egyre becsesebbé vált a kis- és középbirtok. Ezeknek konzerválása a nemesség nagy tömegére nézve életkérdés lett. Most már önfenntartás! ösztönből is kívánatosabbnak tartották a szabadrendelkezési jog megszorítását, mint az egyéni szabadságot.

A megmaradt ősi birtokot nem konzerválhatta más, mint az ősi öröklési rend. Ennek védelméért harcra kelnek nemcsak a háramlási jogot az ősi öröklési rend rovására magyarázó királyokkal, hanem mindenkivel, kinek az ősiség ellenére a szabadrendelkezés útján birtok jut, tehát az egyházakkal is. Ez az oka, hogy kibékíthetetlen elvi ellentéteket fedezhetünk fel. Kimondott szabadrendelkezés (t. i. fiú utód nemlétében) hogyan fér össze a consensus regius-szal, az oldalági rokonok consensusával. tiltakozásával és megváltási jogával!?

Ezt az ellentétet törvényhozási utón kellett kiegyenlíteni. A nemesek 1267. évi esztergomi gyűlése már tudni sem akar a szabadrendelkezési jogról, sőt IV. Bélától és fiaitól kimondottan az ősi öröklési jog megerősítését kérte!* A király és hercegek tehát a nemesség kérésére törvénybe iktatják, hogy az örökös nélkül elhalt nemes birtokai „non distraherentur nulli donentur, mdli conferantur, nidli perpetuentur”, hanem vegyék őrizetbe a nemzetség tagjai addig is, míg őket a király maga elé idézi és bárói (mely kifejezés alatt a legfőbb tisztviselőket, *csak világi* tanácsosokat értettek) meghallgatása után dönt. Ez a döntés természetesen csak arra vonatkozhatott, hogy hosszas, pusztító pörök megelőzésével rövid utón jelölje ki a nemzetség azon ágát, mely a birtokot örökli. A törvény másik pontja szerint még a szerzett birtokot is a nemzetség örökli, ha a tulajdonos végrendelet hátrahagyása nélkül harctéren hal meg.

Az 1267. évi törvény nem mondja ki expressis verbis, hogy az aranybullában biztosított egyéni rendelkezési jogot hatályon kívül helyezi, de subintelligitur.² A birtokjog új rendezésének folyamányaként IV. Béla adományleveleiben jelentkezik először az a kikötés is, hogy az adományosnak testvérei, oldalági rokonai nem örökölhetik, vagy az adományosnak nincs joga elidegeníteni az adománybirtokot. Ez is annak a jele, hogy IV. Béla letett ugyan azon törekvésről, hogy a nemzetségi birtokjog rovására szaporítsa a királyi birtokokat, viszont a rendelkezése alá kerülő királyi birtokokat ki akarja vonni az ősvé válás és szabadrendelkezés

¹ Céltudatosan írom: a nemesek 1267-ikiesztergomi gyűlése, mert a gyűlésen csak nemesek vettek részt. Utal erre IV. Béla egyik oklevele. *Cum universi nobiles regni nostri seu servientes regales apud Strigonium communem fecissent congregationem. Hazai Okmánytár VIII. k., 109. 1.* A törvény bevezetése is kétségtelenül vitái arra, „quod universi regni Hungariae nobiles, qui servientes recales dicuntur”, a király elé járultak bizonyos kívánságokkal. A király külön tanácskozik *báróival* és teljesíti a nemességkérését. Tehát e törvény is úgy jött létre, mint azt III. Endre törvényeiről az exclusis baronibus magyarázatával már kimutattam.

² V. István az öt atyjával kibékítő Ladomér váradi püspöknek és egyházának azt a privilégiumot adta, hogy a gyermektelen nemesek birtokait királyi engedély nélkül is neki, illetőleg egyházának adományozhassák. Ezt a privilégiumot megerősítette, illetőleg az esztergomi érsekségre ruházta át, miután Ladomért a pápa esztergomi érsekké nevezte ki. (*Fejér: Codex diplomaticus V/3, k., 158. 1. Knausz: Az esztergomi főegyház okmánytára II. f., 140 1.*). Ez azért fontos, mert e joga IV. Béla 1263. évi oklevele szerint (melyben összefoglalja az esztergomi érsekség kiváltságait) amúgy is megvolt az érsekségnek. Megújítását Ladomér érsek csak azért tarthatta szükségesnek, mert az 1263. évi oklevél a nemzetségi birtokok adományozására, illetőleg hagyományozására is vonatkozott (ugyan a nemzetség sérelme nélkül!) és így az 1267. évi törvénnyel ellentétbe jutott. *Endlicher: Monumenta Arpadiana 502. 1.*

eshetőségei alól. Erre visszatért Nagy Lajos is.¹ Kétségtelen tehát, hogy az, amit *ösiség alatt értünk, IV. Béla 1267. évi törvényében testet öltött: a nemzetség örökségi joga minden más befolyástól menten érvényesülhet.*

Midőn a király báróival eldönti, hogy az örökös nélkül elhalt nemes birtokát a nemzetség mely tagjai örököljék, avagy nem állott-e be a magszakadás és így a birtok háramlásának esete, kifejezésre jut a birtok megkötöttsége a királytól is, amit a Nagy Lajos-korabeli ösiség második ismérve gyanánt állapítottak meg.

Természetes, hogy a királyi döntésről a nemzetség kijelölt tagjai oklevelet kaptak. Valószínűleg ez vezette IV. Lászlót arra a téves és merész kijelentésre, hogy „országunk régi idők óta elfogadott szokása szerint, melynek keletkezési ideje túlhaladja az emlékezetet, a fiú utód nélkül elhaltak birtokai és javai az oldalági rokonok és örökösök ellenére reánk kell, hogy háramoljanak”.²

Ha ez a nagyhangú, de alaptalan kijelentés nem pusztá tévedés, akkor egy jámbor óhajást takar a szorongatott, elszegényedett király részéről.

Amit a nemesség IV. Béla alatt kivívott, nem tarthatta meg zavartalanul sokáig. Az utolsó Árpád-házbeli király, III. Endre a főpapok hűségének és hazafias áldozatkészségének köszönhette trónját, melyet állandó támogatásuk nélkül nem is tudott volna megtartani; éppen ezért az egvház vagyoni érdekeivel ellenkező ösiségét trónra lépése után hatályon kívül helyezve, a szabadrendelkezést ismét törvénybe iktatta.

Ez volt a jogi állapot, mikor az Anjouk a magyar trónra kerültek. Se I. Károly, sem pedig Nagy Lajos nem ismerte el III. Endrét törvényes királynak és így törvényeit is érvénytelennek tekintették.³ Azonban a III. Endre alatt beállott változásokat, a főpapok megnövekedett befolyását nem lehetett oly könnyen érvényteleníteni.

Aránytalanul nagy egyházi birtokok, a főpapok túlzott politikai befolyása, egy jó adag függés a pápaságtól, a pápák önkénye a főpapi székek betöltésénél nagyon is kérdésessé tették a magyar királyi hatalmat és tekintélyt. Úgy Károly, mint Nagy Lajos összeütközésbe jutott a pápákkal a főpapok korlátlan kinevezése miatt, mert a magyar királyra nézve nem lehetett közömbös, hogy a pápai kinevezés folytán ki jut azon nagy hatalomhoz és befolyáshoz, melyet a főpapi méltóság jelentett Magyarországon. Ezen ellentétet még kiélesítette Nagy Lajos alatt a nápolyi hadjárat, melyet ugyan katonai szempontból diadalmasan vívott meg, de mégis a pápa beavatkozása és átka miatt reális eredmény nélkül, minden tervéről lemondva fejezett be. A pápai átok, itt-ott a magyar papság ellenállása (adómehtagadás) éppen úgy gondolkozóba ejtette Lajost, amint hálára kötelezte hűségével a nemesség.

A főpapok politikai befolyását ellensúlyozta a nádori méltóság emelésével, további gazdagodásuknak pedig az ösiség megerősítésével lehetett útját állani. Ez éppen úgy megfelelt a nemesség, mint a királyság érdekeinek.

Az aranybulla megerősítését bizonyára tárgyalások előzték meg. Nem lehetett az véletlen és meglepő a királyra, hogy a nemesség a régen elenyészett, rövid életű 1222. évi s nem az 1231. évi aranybulla meg-

¹ Pld. Anjou-kori Okmánytár V- k. 33. 541., 543., VI. k., 19. 1. stb.

² *Knauz*: i. m. I. f., 82. 1.

³ *Fejér*: Codex diplomaticus VIII/3. k. 349. I.

erősítését kérte. Ennek indokát már ismerjük is; t. i. az előbbi az egyház, illetőleg papság érdekeire nincsen semmi tekintettel és nem süllyeszti a magyar királyt a pápától függő esztergomi érsek alá. A nádor ellenőrzése is kisebbiti ugyan a királyi hatalmat, de a nádort a király nevezi ki; veszélyes lehet a nemesség ellenállása is, de attól Nagy Lajosnak nem kellett tartani.

Volt azonban az 1222. évi aranybullában is egy pont, mely nemesi szabadságot erősített ugyan meg, de közvetve mégis alkalmat adhatott az egyházi birtok gyarapodására és a nemesség elszegényedésére. Ennek a pontnak mellőzésében bizonyára már az előzetes tárgyalások alatt, titokban megállapodtak és a törvénybe úgy foglalták bele, hogy e pont mellőzését is a nemesség kérte. Ezt a pontot idézi is a megerősítő királyi oklevél, még pedig amint eddig tudomásom szerint senki észre nem vette: *hamisan!*

Hasonlítsuk csak össze az idézetet az eredeti szöveggel!

Aranybulla:

Sí quis serviens sine filio
decesserit, quartam partem pos-
sessionis filia obtineat; de residuo
sicut ipse voluerit, disponat. Et si
morte praeventus disponere non
poterit, propinqui sui, qui eum
magis contingunt, obtineant et si
nullam penitus generationem ha-
buerit, rex obtinebit.

1351. törvény praebuluma:

...quod nobiles homines sine
haerede decedentes possint et
queant ecclesiis, vel aliis, quibus
volint, in vita vel in morte dare
et legare possessiones eorum ven-
dere vel alienare.

Annál inkább gondolkozóba kell hogy ejtsen ez a hamis idézet, mert az aranybulla kéznél van, többi cikkelyeit már e záradékot megelőzőleg pontosan, szórói-szóra átírta a törvény, tehát semmi szükség nem lehetett az emlékezetből való idézésre. Ritka jelenség egy ennyire rontott, hamis idézés a középkorban, de hát ennek meg is van a maga célja és értelme. A célt maga az idézet azon része árulja el, amelyet hiába keresünk az aranybullában. Az aranybulla csak általában beszél a nemesség birtokrendelkezési jogáról, de nem beszél az *egyház* javára szóló eladásról, adományról, vagy végrendelkezésről.

Hinc illae lacrimae! Ez az interpolált idézet egyben kétségtelenül bizonyítja azt is, hogy miért kellett megerősíteni az 1222. évi aranybullát az 1231. évvel szemben. Tehát a törvénynek ez a része az eg}diáz, a holtkézi vagyon ellen irányul. Ezt a régi jogtudósok ki is érezték, midőn *lex amortisation-is* névvel illették.

Ha arra is kiterjesztjük figyelmünket, hogy nincsen-e régi törvényeink között a hamis idézethez hasonló cikkely, igen meglepő eredményre jutunk. A „bitorló, törvénytelen”* III. Endre 1290. évi törvénye ez. Eszerint az örökös nélkül

„decedens propinquis suis, aut alicui propinquorum, seu uxori vel etiam ecclesiis pro remedio animae suae legare in morte, vel conferre in vita cuicunque voluerit, liberam liabeat facultatem”.

Kétségtelen, hogy az állítólagos aranybullabeli idézet jóval közelebb áll III. Endre, mint II. Endre törvényéhez. Minthogy III. Endre törvényei érvénytelenné váltak, a feltűnő, csaknem szó szerinti megegyezést csak annak feltételezésével érthetjük meg, hogy az aranybulla IV. cikkelyét III. Endre törvényének szellemében magyarázták az Anjou-korban.

Természetesen az 1231. évi törvény, helyesebben privilégium mellőzése és az 1222. évi megerősítése sérelmes volt az egyházra nézve. Különösen az a cikkely, mely a tizednek terményben való szolgáltatását rendeli el, közelről érintette azon főpapokat is, akik különben odaadó hűséggel viseltettek Nagy Lajoshoz. Már II. Endre korában is ez ellen a pápánál kerestek védelmet; most is ugyanazt cselekedték. Es a pápa közbe is lépett. Miként II. Endre, Lajos is déferait. „Mivel azt látjuk, hogy e miatt a mi és a ti lelketeket veszély fenyegeti és mivel nekünk a pápa is azt parancsolja” elrendelte a tizednek pénzben való fizetését. Az 1222. évi aranybulla többi sérelmes intézkedése ellen tudomásunk szerint nem szólalt fel a pápa. De tulajdonképpen nem is az aranybulla intézkedéseiben, hanem abban van sérelem, amit elhallgatott. Ezt azonban azóta annyira megerősítette a gyakorlat (egyházi bíróság, főpapok közeleti szerepe stb.), hogy nem is volt érdemes rekriminálni. A birtokjog rendezésébe nem szólhatott bele a pápa (v. ö. beregi egyezmény!), az esztergomi érsek felügyeleti jogát, átkát nem lehetett visszakövetelni.

Ezekben megismertük az 1351. évi törvény keletkezésének egyik mozzanatát, magyarázatát találtuk annak, hogy Nagy Lajos miért erősítette meg az 1231. évi aranybulla helyett az 1222. évit és miért hagyta ki ebből a IV. cikkelyt.

Fejtegetéseink közben már azt is meg állapítottuk, hogy az, amit ősiség alatt értünk, minden járulékaival megvan már IV. Béla alatt, még pedig itt hangsúlyozni kívánom: nemcsak az 1267. évi törvényben, hanem az oklevelek tanúsága szerint az életben is annyira, hogy a birtokjog hajszálnyi változását sem lehet felfedezni a IV. Béla- és Nagy Lajos-korabeli oklevelek összehasonlítása alapján.¹

Ugyanazon zűrzavar, következtelenség uralkodik Nagy Lajos alatt is a birtokjogban, mint az utolsó Árpádok alatt. Közvetlen a törvény megjelenése után is találunk birtokadományt (kétségtelen nemzetségi birtokot is) királyi engedéllyel vagy anélkül egyházak részére, hasonlóan eladásokat is. Nagy Lajos kormányának sem volt meg az eszköze a birtokok nyilvántartására és így a hatalma sem az elidegenítések korlátozására. A jogsérelem szenvedők tiltakozás és pör útján keresik igazságukat. Mégis érvényben maradván Nagy Lajos törvénye, az egyház túlzott befolyása és privilegizált birtokjogi állása megszűnik. Új hang csendül meg a Pethő-család ősenek 1352 március 25-i tiltakozásában, mely szerint tiltakozik Gelse elidegenítése ellen, *különösen* ha ez a remeték javára történik.² Ez a *különösen* összhangban van az 1351. évi törvény intenciójával: a lex amortisationis-szal.

Ezek után már csak a teljesség kedvéért említem fel, hogy Nagy Lajos az aranybulla hatályon kívül helyezett IV. cikkelyét egy nagyon elhamarkodott, tökéletlen cikkellyel pótolta, mely a generáció öröklését állapítja meg.

Ha valaki újításra törekszik, részleteiben átgondolja a dolgot. Nagy Lajos törvényének az a cikkelye leggyarlóbb a többi új cikkelyek között, amely hivatva lenne az aranybulla eltörölt IV. cikkelyét pótolni. Az ősi

¹ Mivel általánosan elfogadott vélemény, hogy a *fiúsítás* első esete az Anjou-korból való és ez a tény állításommal ellentétesnek látszhatna, meg kell említenem, hogy ez is tévedés. Már IV. Lászlótól is van fiúsító oklevelünk. *Knauz*: Az esztergomi főegyház okmánytára I. k., 82. 1.

² Anjou-kori Okmánytár V. k., 564. 1.

és szerzett birtok közötti viszony rendezésével az életben uralkodó zűrzavar megszüntetése lett volna egy principiális rendezésnek feladata, de e tekintetben Lajos nem bántja a szokásjogot.¹ Nemcsak átfogó reformra nem törekedtek, hanem még a hatályon kívül helyezett cikkely pótlásáról sem gondoskodtak olyan alakban, mely a király és nemesség intencióinak megfelel. Nem veszik észre pld., hogy az aranybulla IV. cikkelye a leánynegyedről is intézkedett. Ezt távolról sem akarják törölni, de formailag mégis megcselekszik, úgy hogy csak a gyakorlat tartotta fenn további jogéletünkben.

Ezekre csak azért mutatok rá, hogy annál inkább meggyőzzem azokat is, kik okleveleket nem olvashatnak, hogy Nagy Lajostól távol állott egy új rendszer alapításának gondolata. Sem ő, sem gyarló törvény-cikkelye nem tehet arról, hogy egy új birtokrend megalapítójaként tűntette fel az újabb historikusok fantáziája.

És mégis csak van valami köze Nagy Lajosnak az ősiséghez. Az ő törvénye az ingadozások záró határátköve: megerősítette a nemzetségi öröklési jogot, konzerválta a kis- és középbirtokú nemességet. Legnagyobb érdeme azonban abban van, amit eddig elhallgattak, hogy útját állotta az egyházi vagyon és a főpapok politikai befolyása további gyarapodásának. Midőn az 1231. évi aranybulla helyett az 1222. évit erősítette meg, megszabadította a magyar királyi méltóságot a papi uralom árnyától és megadta a lehetőséget arra, hogy a magyar alkotmány közel másfél-százados ingadozás után jövő fejlődésére az eredeti, hamisítatlan alapokat megtalálja.

¹ Timon szerint megszűnt a különbség, de ez az állítás téves okoskodás, rossz kapcsolat (sz. korona elmélet) eredménye; az oklevelek nem igazolják. A különbséget III. Endre akarta megszüntetni, kinek törvénye egyaránt vonatkozik a possessiones naereditariae, emptitiae vei etiam acquisitiae-re.

Bajtársi egyesületek a magyar lovagkorban.

Írta: Dr. ERDÉLYI LÁSZLÓ.

Ha az államok, nemzetek életét teljes egészükben vizsgáljuk s keressük azt, hogy mi az állami lét igazi kezdete és mindvégig a leglényegesebb kelléke, akkor sok találgatás és kritika után kialakul és megérlelődik bennünk az a szilárd, megdönthetetlen és bár egyszerű, de sokszor nem ismert vagy elfeledett igazság, hogy az államélet kezdete és lényege, mindenkori követelménye egyetlen szóval kifejezve: a közbiztonság, részletezve pedig: az élet- és vagyonbiztonság a legprimitívebb fokon s a magasabb, nemesebb, erkölcsösebb, szebb lelki tehetségek kifejtésének biztosított szabadság a kultúrállamokban.

Mivel pedig az emberek nagyszámú tömegeiben nemcsak nemes, észszerű, hanem az észet lealacsonyító, állati ösztönöket szolgáló, még a kultúrát is rombolásra használó nemtelen, anyagias s mások kárán és vagyonán élőködő törekvések vetődnek fölszínre és szívósan, leleményesen érvényesülni iparkodnak: azért, mikor a közbiztonságot, az élet-, vagyonos nemes lélekbiztonságot s vele a közbéke szeretetét tüzzük ki a legelső és legfontosabb állami követelményül, ennek észszerű követelése egyszersmind az, hogy az emberi erények közt kiváló helyet adjunk tiszteletünkben a férfierényeknek s köztük a női gyöngédséggel, finomsággal, szép lelki, erkölcsi érzelmekkel, szellemi munkával szemben mint megkülönböztetett fő férfierénynek, a katonai nemességnek, az állami belső és külső közbiztonság önfeláldozásra kész örének. Hogy ebben az emberi észkövetelés nem téved, erre isteni garanciánk van e krisztusi nyilatkozatban: „Mikor a bátor fegyveresen őrzi otthonát, békében vannak övéi, birtokai. Ha pedig más erősebb rátörve, legyőzi őt, akkor összes fegyvereit elszedi, amelyekben bizakodott és zsákmányait szétoosztja”. (Lukács ev. 11., 21-22.) Isteni nyilatkozat az is, mely az ilyen önfeláldozó hivatást, a katonai embervédő hivatást a legmagasabbra értékeli e szavakkal: „Nincs nagyobb szeretet, mint ha valaki életét adja barátaiért”. (János ev. 15., 13.) Már pedig a szeretet a legnagyobb érték a világon, mely nem csupán önmagát szereti, nemcsak önmagáért hoz áldozatokat, hanem amelyik föl tudja áldozni legnagyobb ideiglenes földi értékét, testi életét testvéreiért, véreiért, nemzetéért, nemzete s az emberiség legnagyobb kincseiért.

Éppen ezen utóbbi krisztusi mondást, az önfeláldozó szeretet nagy értékét hirdető elvet választotta jelmondatul, főelvül a templomos lovagrend az első nagy kereszties hadjárat sikere után, a jeruzsálemi keresztény

lovagkirályság megszervezésekor, 1118-ban, mikor nálunk Könyves Kálmán fia, II. István király uralkodott. A templomosrendben s az ennek példájára alakult szerzetes lovagrendekben emelkedett a legnagyobb férfierény, az önfeláldozó védő szeretet a leghősibb fokra. E nemes gyümölcs nemes fán termett, a világtörténet legeszményibb nyugateurópai, nemzetközi nagy vállalkozásán, a keresztes hadjáratok eszméjén és első szép sikerein. A kultúrtörténetem tudja, hogy a keresztes hadjáratok nyomában hatalmas új szellemi áramlat, a gazdaságtörténelemben és szellemi tudományokban is nagy lendület indult meg, a keleti nagy világ megismerése, a sok új tapasztalat és világforgalmi új utak megismerése, ápolása folytán. De még magasabbra fokozza ezen értékeket az a legfőbb érték, hogy itt az önfeláldozás a legnagyobb szeretetért, a világmegváltó szeretet iránt való hálából és tiszteletből, vizsontszeretéből s az ilyen szeretetért lelkesedő, örökboldogságkereső emberek védelméért történt. Csupa eszményiség, csupa hősiség, örök értékek mindenképpent való megbecsülése az első és fő motívumai a népvándorlásból és kereszténységből megszületett ifjú, életerős nemzeteknek. Hogy aztán még a legeszményibb férfierények kora is elfajult, elhanyaglott: az természetes, vele jár az emberi természettel. De az eszmény mintaképpen hatott később is, hat még ma is, hatni fog örökre, míg lesznek nemeslelkű, bátor, nagylelkű, hit-, jóság-, gyöngédség-tisztelő és önzetlenül szeretni tudó, önfeláldozó hős férfiak és ilyeneket nevelő anyák e földön.

A lovagorról szóló tudományos irodalom meglehetősen gazdag. Nagyon értékesnek látom különösen Otto Henne am Khyn német kultur-histórikusnak kétszázötvenoldalas összefoglaló művét, mely a kilencvenes évek közepe táján évszám nélkül jelent meg Lipcsében. Kitűnően tájékoztat e kritikus, elfogulatlanul tárgyilagos, a középkort különösen nagy érdeklődéssel vizsgáló, hatalmas irodalmi munkásságot kifejtő tudós a lovagság egész fejlődéséről, összes viszonyairól. Hanem azért természetesen az ő műve sem tökéletes, főleg nem abban, ami minket magyarokat érdekel. A magyar lovagkort nagyon hamar s nagyon könnyedén intézi el azzal, hogy a lovagság „majdnem hiányozni látszik Lengyel- és Magyarországon”. (20. 1.) Mikor pedig a függelékben röviden elmondja „a modern lovagrendek”, a fejedelmi lovagrendek történetét 1233-tól kezdve, a felsorolt húsz lovagrend közt hiába keresünk magyar lovagrendeket.

A magyar történettudomány is hozzájárult a magyar lovagrendek elsikkasztásához, amikor pl. Majláth Béla a Századok c. folyóirat 1885. évi 563. stb. lapjain a kalandos társulatokat ismerteti s ezek közé sorozza a Szent György vitézei társulatát is, mely 1326-ban keletkezett. Az 1408. évi Sárkány-rendet egyáltalán nem említi. Ez pedig közel állott olyan főúri szövetkezésekhez, aminőket az 1446. évi 6. törvénycikkely eltiltott és Majláth a kalandos társulatok történetébe bevont. Érdekes, hogy abban az időben historikusaink, mint más közleményekből is látjuk, még' nem tudták, hogy a kalandos társulatok már Szent László király korában megvoltak s törvényeiben említve vannak (I, 14, 39., I. eszterg. zsinat I, 47). E kalandos társulatokat azonban nem szabad összecserélni a lovagrendekkel, amelyek ugyan szintén gondoltak elhunyt tagtársaikkal s érettek misét mondtak, mint minden vallásos társulat, de míg a „fraternitates Calendarum” vagyis a kalenda = újhold körül halottjaikért imádkozó és tor-alamizsnát osztó társulatok tisztán vallásos egyesületek papok és világiak számára, kik közé csak visszaélésükkel lehetett becsempészni a Verbőczy nádort buktató pártpolitikát: addig a Szent

György vitézeinek egyesülete s a sárkányjelvényes bárói testület valószínűs lovagrendek voltak, egészen hasonlók azon fejedelmi lovagrendekhez, amiket Henne am Rhyn felsorol és ismertet.

A magyar tudósoknál mindazonáltal már tisztán áll az a tudat, hogy itt valóban két magyar lovagrendről kell beszélnünk. De ezeket közelebbről megvilágítani és összehasonlítani egymással éppen nem fölösleges. A külföldiekkel összehasonlítva pedig meg kell állapítanunk, hogy *a magyar Szent György-rend csaknem a legkorábbi v alámenni világi fejedelmi lovagrend közt.* A dániai Daneborg és a svéd Szerafin-rend elsőbbségéhez komoly kétségek férnek. (1219? 1285?) De nem kétséges, sőt eleve valószínű az a gondolat, hogy a magyar király nyugati Európa keleti szélén talán mégsem volt kezdeményező a nagy újítás terén, hanem ott történt az első lépés, ahol az egész lovagi élet s a lovagság udvari kultúrája, költészete is kezdődött: t. i. Franciaországban. Henne am Rhyn Szent Lajos francia király Rekettye-rendjét, a Planta-genet-rendet teszi legelső helyre a fejedelmi lovagrendek közt. még pedig 1233-ra, száz lovaggal, kik a francia király testőrgárdáját tették. Meglepő, hogy ez az alapítás, mint Henne am Rhyn adatainak időrendbe szedéséből kiténik, csaknem száz évig egyedüli kezdeményezés maradt, hacsak a svéd Szerafin-rend alapítása évül el nem fogadjuk az 1285-ik évet. A francia Anjou-törzsből olasz földön át gyerekkorban hozzánk átplántálódott, de olasz lovag nevelőtől ide kísért I. Károly király (nem Róbert, hanem Hubert, Ubert, Umberto a másik neve) csak jóváhagyója a magyar Szent György-lovagrend alapszabályainak 1326-ban s ez mindenestre jól megelőzi a 23 évvel később megalapított angol Szent György-lovagrendet, az u. n. térszalagrendet. Ezek után keletkezett a francia Csillag-rend, a nápolyi Szent Lélek-rend, a savoyai Annunciata-rend, a Bourbon hercegek aranypajzs- és sisakdíszé miatt úgynevezett Bogáncs-rendje, a bretagnei herceg Hermelin-rendje, az orleansi herceg Sündisznó-rendje s az angol Bath-rend: összesen nyolc fejedelmi lovagrend a XIV. század második felében.¹ A magyar Sárkány-rend után XV. századi eredetű fejedelmi lovagrend a burgundi Aranygyapjas-rend, a jülichi Hubertus-, a dán Elefánt-, a portugál Torony- és Kard-rend, végül a francia Szent Mihály-rend.² Toscanai nagyherceg alapította a XVI. században a Szent István-rendet és francia király a francia Szent Lélek-rendet.³ Ezek alapításakor szüntek meg Nyugateurópában a lovagi tornák s a lovagkor határán túl keletkezett a XVII. század legvégén a francia katonai Szent Lajos-rend, az orosz Szent András-rend,⁴ a XVIII. század derekán a magyar Szent István- és Mária Terézia-rend, a XIX. sz. elején a francia napóleoni Becsület-rend stb.

És ennek a hosszú s kései elszaporodása miatt már teljesen ki sem meríthető fejedelmi lovagrend-sorozatnak a legelején és a közepén találjuk a sorozatba tökéletesen beillő két nevezetes magyar lovagrendet, amelyeket a külföldi kulturhistória nem ismer s a magyar történetírás is csak mintegy adalékszerűen, homályosan ismertet.

A szép lovagkor a XI. században kezdődött, a XIII. század közepén beállott német interregnum ökológiai harcaival nagyon megzavarodott,

¹ 1B51-52? 1360 v. -62, -63, -70, -81, -94, 99-ben.

² 1480-44, -59, -62, -69.

³ 1561-78.

⁴ 1693, 1698.

hanyatlani kezdett, aztán külsőségekben virágzott fel, a legszebben díszített milanói vagy Miksa császár-féle lemezpáncélatban s e császárral, mint „utolsó lovaggal” a lovagkor gyorsan letűnt a XVI. században. A lovagkor annyira összenőtt a feudalizmussal és katolikussággal, hogy mikor amazon a tüzfegyverek, ágyuk, puskák, ezen a nagyarányú vallási reformáció nagy réseket tört, akkor a lovagság is elvesztette fegyverzete ellenálló-képességét és vallási idealizmusát s vagy elvadult az újfajta harcokban, vagy elpuhult az udvarokban, vagy vidéki tivornyákba fojtotta bele unalmát.

Magyarországon a lovagság csaknem egyidős a német lovagsággal. Hont és Paznán meg Wezelin sváb urak valóságos lovagok voltak, mikor Gyésza fejedelem és fia Szent István itt marasztalták őket s honti ispánság, fővezérség emléke fűződik a nevükhöz. A kései krónika híres lovagja, a Képes Krónika Bátor Apósa leírásában lehet XIII. s XIV. századi anachronizmus, késői szokások visszavetítése régiebb időkbe; de Kálmán törvénye arról, hogy a megyeispánok, ha szabad telepeseiktől legalább száz ökör árával egyenlő dénárjövédelmet, irtásbért, földbért kapnak, akkor egy páncélost kötelesek tartani a király számára, eléggé mutatja, hogy a XI. század végén már járnak itt német szegény lovagok, kik beszegődnek zsoldosokul vagy hűbéresnek a királyi várak földjeire. A XII. század közepén sodronyszövet-páncél borítja a magyar királyi seregek már egész derék hadát s nagyon érthető, hogy az óriás német lovagok és csatamének tomboló rohamát az 1146. évi sári-lajtai csatában csak a magyar kir. sereg főzömét tevő s nem kevésbé hatalmas, erős csatamének száguldó páncélos lovagok verték vissza döntő győzelemmel, mikor a nagyon könnyű, hitványnak mondott besenyő és székely lovasság mint a polyva rebhent szét a nagy csatamének és élő páncéltornyok zárt rendje előtt. Az 1167. évi zimonyi csatában meg a görögök bámulták meg a magyar derék had csillogó páncél- és lándzsaerdejét s ők írják, hogy diadaluk után kétezer páncélt szedtek össze. A magyar király lovaghadát Ottó freisingi püspök ekkor még erősen német eredetűnek vallja, de húsz-harminc év múlva Anonymus, vagyis III. Béla király P. nevű jegyzője, úgy írja le a korabeli magyart, visszaképzelve a honfoglalás idejébe, mint amelynek vitézei nagy tornákat vívnek, lovagi tornákat a magyar fejedelem és udvara előtt s már csak a gyerekifjók játszanak nagy derűtség közt ősi pogány módra nyilazással, könnyű fegyverzetben. Húsz évvel Anonymus "tá" a magyar király és bárói templárius módra és a külföldi várurak módjára, részint előkelő lovagokkal, részint szabados származású serviens lovagokkal, páncélos vitézekkel vették magukat körül s már a magyar keresztes hadjáratra 1217-ben a magyar király és bárói bandériumokat, címeres zászlókat lobogtattak csapataik, lovag hűbéreseik előtt. Ez időtől kezdve ismerjük a leggazdagabb magyar nemzetségek címeres pecsétéit; ezidőtől emlegetik s Anonymus óta a híresebb ősökről, rokonokról elnevezett nemzetségeket családnévül, vezetéknevül; ez időből maradt reánk V. István vitéz királynak gyönyörű szép lovagpecsétje, sodrony-páncélos, fazéksisakos, címerpajzsos, zászlós-lándzsás, csatamének száguldó lovagképével.

Vaskos tévedés történeti könyveinkben az az állítás, hogy a lovagság és bandériálmus megalapítója Magyarországon az Anjou-ház, I. Károly; mert hiszen már Kézai krónikájában 1282 táján oly réginek tűnik fel a bandériumos hadrendszer, hogy az ország társadalmi viszonyait és szokásait a maga korában jól ismerő királyi Íródeák, majd jegyző, Kézai Simon a

bandériumokat Attila korába, nyolcszáz évvel régibb időbe képzeli vissza. Hát ez óriási anachronizmus, de annyit kétségtelenül bizonyít, hogy a bandériumok Magyarországon legalább egy emberöltővel régibbek Kézai koránál. De nem régibbek Anonymus koránál, ki még csak vexillum nevű zászlókat emleget és sohasem bandériumokat. A két író közt a magyar kereszties hadjárat idejére, 1217 tájára illik legjobban a magyar bandérium zászlók és zászlóaljok kezdete, amikor a magyar bárók legrégebb címeres pecsétjeit is megtaláljuk. Ha a hun krónika megírását Kézainál régebb írónak tulajdonítjuk, a bandériumok emlegetése e hun krónikában még nagyobb történeti tévedés, mert e korábbi író még jobban tudhatta volna a bandériumok kezdetének hozzá még közelebb eső idejét.

A lovagság tehát jó régi már Magyarországon, amikor francia példára Szent Lajos rekettye-címeres testőr lovagrendjének, mint csaknem százéves mintának szinte legelső utánzásaképpen a magyar lovagok 1326-ban Szent György ünnepén, április 24-én megalakítják a Szent György lovagrendet.¹ Jól megelőzték ebben az angolokat. Fő cél a krisztusi szeretetben való testvéri egység, unió s a király védelme, mert I. Károly királyt, ki Csák Mátyus halálakor kemény kézzel látott hozzá a királyi tekintély s az ország egységének helyreállításához, az akkori idők kommunisztái többszöri merénnyel fenyegették. A lovagrend alapszabálya azt az érdekes megokolást adja, hogy „a magyar szent koronának s az ország urának felül kell múlnia híveinek bőségével a hűtlenek sokaságát”. Mint lovagok természetesen kötelességüknek ismerték az Egyház védelmét s a nőkét is, az előbbit meg is említik alapszabályukban, (28. c.) de az utóbbi annyira magától értetődő, hogy külön nem tartották szükségesnek szólni róla. A lovagok megjelentek az esztergomi káptalan előtt s ott hiteles oklevélbe foglaltatták alapszabályaikat (statuta et ordinamenta) Károly király akarásával s az ország nyugati felének főpapjaitól, az esztergomi érsektől, a győri, veszprémi, pécsi, boszniai, nyitrai, váci, egri püspöktől, prépostoktól, a pannonhalmi apáttól és más apátoktól, a domonkos, ferences, pálos testvérektől s más klerikus, vagyis diákemberektől helyeselve, jóváhagyva.

A *lovagrend címe*: „A Szent György lovagság testvéri társasága” vagy röviden „Szent György társasága” (societas fraternalis militie titulo Sancti Georgii insignita, röviden: societas Beati Georgii). A „társaság” szó jelentése abban az időben megfelel a „compagnia”, „csapat” szónak is, mert „societas” pl. az olaszországi nagy német és magyar zsoldos csapat neve Nagy Lajos király nápolyi hadjárata korában s két századdal utóbb e nevet veszi föl Jézus csapata „compagnia di Gesu”, „Jézus társasága”, latinul „societas Jesu”, a lovag loyolai Szení Ignác hitvédő tudós szerzetesrendje. A societas szó tehát a rend, lovagrend szónak is jól megfelel, főleg a „societas militie” alakban, ahol a militia a lovagkorban egyenesen a lovagságot jelenti.

Ruhája: Térdig érő fekete köpeny (cappa) csuklyával, *jelmondata* pedig ez: „Valóban igaz vagyok ezen testvéri társaság iránt” (in veritate iustus sum huic fraternali societati, 2. c). A Szent György-lovagok *jelvénye*, mint a Sárkány-rend 1408-i alapszabályából látjuk: fehér mezőben piros kereszt.²

¹ Alapítólevelük, vagy alapszabályuk oklevélalakban megvan a Magy. Nemz. Múzeumban s képmásolata, facsimiléje közölve van a Szilágyi-szerkesztette nagy magyar történelem III. köt. 1389. lapjai közt. A szabályzatot cikkelekre osztottam a keltezésig 30 c.-re, utána még hatra, összesen 39 cikkelyre.

² Fejér: Codex Dipl. 10/4, 684. 1.

A *tagok száma*, mint külföldön is, numerus clausus, zárt szám: legfeljebb 50 lovag (34. c.)

A *tagfölvétel* úgy történik, hogy mindegyik tag járuljon a iusticiarius-hoz, a királyhoz és a társaság kancellárjához s adják át nekik tetsző vagy nem tetsző szavazatukat. Ha csak egy szavazat ellene szól, a jelölt nem vehető föl. Akit fölvettek, *esküt* tesz, de egy évig kiléphet s ha nem lépett ki, akkor egész életén át köteles esküjét megtartani, míg ki nem zárják a testvérek. Az esküt az éltető kereszt vagy más szent ereklyék érintésével teszi le az új tag. A fölvetelről *igazolványt* kap s ezt köteles magánál hordani és felmutatni, ha előljárói, nagyjai kívánják. Ha nem hordja magánál, fizessen annyi ezüstöt (dénárokban), amennyit nyom a köteles igazoló oklevél. S ha egyik hónapban nem szerezte meg ezen írást, köteles elkészíttetni a következő hónapra (1., 14., 15., 16., 18., 29., 30. c.).

Aki fölvételi esküjét az alapszabály valamely pontjának lényeges megsértésével megszegte, azt érseki felhatalmazással a «lovagrend klerikus bírója feloldozhatja elégtétel kiszabásával, ha az esküszegés tudatlanságból vagy véletlenül történt. Súlyos esetekben a testvérek döntenek. De akinek ügyében, viszályában a *rendi két bíró*, egy klerikus és egy laikus, egyházi és világi bíró Ítéletet mondott s a rendtárs ennek végrehajtását megtagadja, ennek ellenszegül s magát nem igazolja, azt mint esküszegőt kappája letételével *zárják ki* a lovagrendből és ellene a társak keljenek föl, hogy a jogtalanságot szenvedő rendtársnak elégtételt szerezzenek (19° 20., 37. c.).

A két lovagrendi bírón kívül, akik közül csak az egyik helyettesítheti magát, más ne merjen a lovagrend tagjain bíraskodni, még a király se! Itt teljes az *autonómia*. A két bíró halogatás és hírbehozás nélkül mondjon igazságot. Ha az alperes, a sértő fél nem rendtag, akkor a két bíró kérjen királyi parancsot a megyei bírónak, hogy ez szerezzen elégtételt a sértett lovagnak királyi tekintéllyel, a panaszos lovag esküje alapján (31., 38. c.).

A *lovagrend előljárói* tehát, mint a szavazás eljárásából láttuk: a király, a iustitiarius és a kancellár (29. c.). Ez utóbbi kettő a lovagrend bírója, kik a havigyűlést összehívják (36. c.).

A *törvényhozásra* nézve az az elv, hogy évenként egy jobb cikkellyel kell gyarapítani a társaságot (10. c.). *Három összejövetel van évenként*: Szent György, Kisasszony ünnepén és újév nyolcadain, vagyis április 24-én, szeptember 8-án és január 8-án, az állapotok reformálására, a királyhűség tanúsítására és igazságszolgáltatás végett (35. c.). A kúriában lévők a társaság bírójának parancsára *havonként egyszer* jönnek össze az egyik *hétfőn* a király és országa jobb állapotáról való tanácskozás végett. Ilyenkor együtt étkeznek. Aki a társak engedélye nélkül elmarad, fizet egy dénárt (= 12 aranyfillér) a szegények javára, kik a közös étkezés alkalmával dénárt kapnak és ételmaradékot. Étkezés előtt és után egy Miatyánkot, Üdvözlégyet imádkoznak a lovagok Sz. Mária tiszteletére és egy Miatyánkot Szent György tiszteletére (21, 22, 23, 36.).

A további *kötelességek* vallásiak és világiak; ez utóbbiak kötelességek a király és a testvérek iránt.

Évenként köteles minden Szent György4ovag megünnepelni *Szent György napját* előző vigiliai böjttel s az ünnepen misehallgatással, amelyre elfoglaltsága esetén elküldheti emberét. Hetenkint meg kell tartani a pénteket és vasárnapot olyképpen, hogy minden *vasárnap* a lovag vidám arccal

jár, *pénteken* szomorú arccal kappában a miséig, s a misén egy dénárt ajánl föl a társaság jóllétéért és imádkozik tíz Miatyánkot, Üdvözlégyet, s ugyancsak pénteken ebédig lovagot vagy mást nem gyaláz, nem szid. Ez olyan *treuga Dei-féle* önmegtartóztatás. Aki pénteken miséig nem hordja a kappát, aznap köteles kenyéren és vizén böjtölni; aki pedig ebédig nem vigyázott a nyelvére, az annyi hamus kenyérfalatot eszik éhgyomorra, ahányszor mást gyalázott (4, 7, 17, 25. c).

Fő kötelesség a *király* őrzése. Multságok, főleg lovagjátékok alkalmával a Szent György-lovagok legyenek mindig a király kíséretében s ha rosszat hallanak ellene vagy királysága, országa ellen, kötelesek jelteni eskü alatt nyíltan vagy titokban (9, 13, 14. c).

Másik fő kötelesség a *testvérek* segítése. Ha a lovagtárs, bajtárs, pajtás foglyul esett, minden társa igyekezzék kiszabadítani s egy márka (negyed kilogramm) ezüstnél (4 körmöci aranyánál = 44 aranykoronánál) többel járuljon kiváltásához. Ha a tagtárs várostromkor árokba esett vagy csatában lováról leesett, társa ne hagyja ott. Egyik a másikat segítse előmenetelében, ne fondorkodjék ellene uránál vagy másnál; legalább tanáccsal segítse társuk ellen is, csendesítve az ellenségeskedést és ápolva a szeretetet; a jogában sértettnek szerezzen mindegyik tagtárs elégtételt, megtorlást világi karhatalommal is, noha a sértő esetleg szintén tagtárs. Ne barátkozzanak társuk ellenségével, hanem jelentsék föl az ellenségeskedést esküszegés büntetésének, a társaságból való kizárásnak terhe alatt. Aki haragot tart társuk ellen, azt békítsék ki vagy pedig dobják ki. A tagtársat szülőinek halálakor vagy más bánatában vigasztalják s halála esetén tíz misét mondassanak érte, temetésekor adjanak áldozatot az oltárra (3, 5, 8, 11, 12, 24, 26, 27, 32, 33, 39. c).

A ránk maradt 1326. évi alapszabályzatban e cikkelyek keverve fordulnak elő, mi most itt logikus rendben tekintjük át őket. A 39 cikkelyben más-más szavakkal olykor ismétlődések is vannak s ebből, valamint a toldalék hat cikkelyből látjuk, hogy szabatos külföldi minta nélkül, ötletszerűen s a magyar viszonyok, szükségletek szerint rögtönözték az esztergomi káptalan előtt felszólalók főleg az utolsó és toldalékos cikkelyeket.

Természetesen van itt rokonság a halott tagtársakért imádkozó kalandos társulatokkal és az iparuk szoliditásának előmozdítására alakult s vallásos nevelést biztosító céhekkel is. Valamennyiben hangsúlyozott közös név a *fraternitas*, testvérség, a krisztusi szeretetben való unió. De a Szent György-lovagok testvéri társasága az egyház és király s országa különös védelmére, hogy mintegy előkelő testőrséget képezzenek a szent korona viselője, a magyar, gyermekkora óta itt élő és igaz magyarrá férfiasodott, erőskarú, országát újra egyesítő, keménysége miatt merényletekkel fenyegetett I. Károly király körül, ki a szent korona országát *archiregnum*, nagyhatalom magaslatára emelte a korábbi bárói kommunizmus fejtelenségéből, lezüllöttségéből és csonkításából: ez a méltó lovagi cél, a lovagi általános kötelességekből a király hűségnek ez a lelkesen s legerősebben hangsúlyozott, a magyar szent koronára is vonatkoztatott kiemelése, a magyar Szent György-rendet valóban fejedelmi lovagrenddé és sajátlagosan magyarrá tette.

A lovagrendi testvérek igazságos érdekeinek elősegítése és bajaikból való kiségitése, sérelmeik megtorlása lehetőleg bírói úton, a haragtartás ellen a szeretet ápolása, a pénteki önmegtartóztatás mások szidalmazásában legalább fél napig, áldozatkészség a bajtárs lelki üdvösségéért is: mind

oly vonások, amelyek a lovagrendeket általánosan jellemzik és magas erkölcsi színvonalra emelik, egyszersmind méltó helyet juttatnak e lovagrendeknek a világtörténetben azzal, hogy jelentékenyen hozzájárultak a harcias idők szilaj hőseinek s általuk a többi társadalmi osztályoknak erkölcsi neveléséhez, szelidítéséhez. Sőt alkalmat nyújtott a Szent György-rend a politikai iskolázódásra is azzal, hogy a lovagrend évi három közgyűlésén s a havi hétfői köteles összejöveteleken egyenesen politizálniuk kellett, tanácskozni az ország jobb állapotáról, reformálásáról.

Nyolcvan évvel később keletkezett a magyar *Sárkány-rend*, amelynek a magyar főbárókon, szerb despotán, bosnya-spalatói hercegen, oláh vajdán, a magyar szent korona ezen hűbéresein kívül osztrák hercegek, sőt az angol norfolki herceg is 1439-ben tagja lett. A sárkányrend feje a magyar király és királyné. A sárkány jelenti a Boszniában legyőzött pataréus lázadókat s a sátánt, a hitszakadás atyját. A boszniai győzelem után Zsigmond király szép fiatal feleségével, Ciliói Borbála királynéval s a magyar főbárókkal elhatározták, hogy a Károly király alapította Szent György lovagrend mellé, mely a közrendű lovagokat is befogadta, egy hozzá hasonló, de bárói rangú lovagrendet alapítanak. Megokolásuk ez: Valamint jó hírünket növeljük a világi dolgokban, annál inkább föl akarjuk emelni szívünket az örök ország utainak előkészítésére tettekkel és tapintható jelvényekkel, Jézus nevének dicsőítésére, ki az éltető kereszt zászlaját szenvedésével megszentelte s a pokoli zárka, klostrom elpusztítására föltámadása után az ellenséges sárkány fejét a kereszt titkával, misztériumával letörte, amely kereszt segítségével Szent György vértanú a sárkányt lándzsájával megsebezve, földre vetette, Szent Margit szűz vértanú pedig a sárkánytól elnyelve, ezt szétnyitotta s belőle sértetlenül kijött. (Ez képletesen fejezi ki azon csodás hatást, amelyet Diokletianus császár idejében a kappadokiai hős római főtiszt és a pisidiai pogány főpap leánya, mint keresztény, kegyetlen kínzások közt a kereszt jelével elért, a Bollandistáknai kiadott legrégebb emlékek szerint). Mi tehát - folytatják a sárkányrend alapítói - az ősi ellenség, a sárkány veszélyes követőinek és pogány meg szkizmatikus vitézeknek legyőzésére nyíltan viselni akarjuk társaság, societas módjára a sárkány jelvényét vagy képét, melynek farka a nyaka köré fonódik s a háta közepén fejétől a farkáig fehér mélyedésben vörös kereszt van, miként a Szent György zászlaja alatt vitézkedők (lovagok) fehér mezőben veres keresztet hordanak 1. c).

Zsigmond király e társaságba fölveszi legkitartóbb híveit, s ígéri, hogy őket fogja a magasabb tisztségekre emelni és özvegyeiket, árváikat védelmébe veszi. Ha pedig megneheztelne valamelyikre, akkor nem fog hevesen eljárni, hanem tudatja az esetet a társasággal, amelynek bárói tartoznak teljes igazságot szolgáltatni. - *Borbála* királyné hasonló ígéretet tesz általánosságban (2-6. c).

A társaság bárói, kiket a király és királyné a sárkányrend 24 tagsági helyére önmaguk mellé fölvettek, a következők: a szerb despota, két cilli gróf, a nádor, két volt erdélyi vajda és két tényleges erdélyi vajda, a macsói és horvát bán s a volt horvát bán, egy volt s egy tényleges székely ispán, a tárnokmester, a főkincstartó, az ajtós, asztalnok, pohárnok és lovászmester, a titkos kancellár és Bessenyei Pál meg Garai János, összesen 22 báró, kik hálából a király és királyné jótéteményeiért s fönti ígéreteiért, viszont tiszta hittel ígérik hűségüket öfelségük és születendő gyermekeik iránt, hogy védeni fogják öfelségüket javaikban,

a királynét hitbérében; hogy közreműködnek a társaság gyarapításában s megbecsülésében; hogy megelőzik öfelségük kárát jelentéssel, tanáccsal, titoktartással; s hogy ápolják a testvérséget a társaságban úgy, hogy ha itt viszály merülne föl, ezt jelenteni kötelesek a királynak s a társaság báróinak, kik együtt döntenek; ha pedig harcra kerülne a sor, akkor a király és a társaság döntse el, mit nyújtsanak a harcoló tagtársnak s minden tag köteles a határozatot végrehajtani (7-13. c).

Ezen külön kölcsönös Ígéreték után valamennyien együtt gondolnak a *közjogi* érdekekre is, először a szent korona alattvalóinak régi jogos szokásaira, a szükséges bölcs újításokra és a haza védelmére, de még a jövőendő királyra is, ekképpen: a király és királyné, a bárók s az egész társaság ígéri, hogy a magyar szentkorona alattvalóit megtartják régi jogos szokásaikban; ha pedig újításokat gondolnak ki a közjó érdekében, akkor a király a társaságot illető tanácskozásban legalább öt társaságbeli báróval fog határozni. A társaság bárói mindig támogatják a felséget az ország védelmében a pogányok ellen s a társaság tanácsa szerint reájuk bízott feladatot teljesítik. Az egész társaság a király és királynéval ígéri, hogy a jövőendő magyar királyokat is rábíráják koronázáskor a társaságba való belépésre, a társasági jelvény felvételére s a társaság megerősítésére esküvel (14-17., 26. c).

A magánjogi és ezen közjogi Ígéreték után kegyeletes vallásos ígéreteket tesznek egymásnak; az *elhunyt tag torára vagy temetésére* mindegyik báró személyesen megjelenik, máskülönben, ha akadályozva van, 30 misét mondat mindegyik az elhunytért, egy misére 4 nagyobb dénárt áldozva; egy napig az elhunytért minden tag gyászruhát hord, melyet a nap elmúltával Krisztus szegényének ad alamizsnával; minden *pénteken* szintén fekete ruhát hord, máskülönben öt misét mondat Krisztus öt szent sebének tiszteletére (22, 23. c).

Szabályozzák a *tag választást*. A király és királyné s a bárók fönn tartják maguknak a jogot, hogy mindig ők vehessék föl a tagokat, míg derék, emberséges tagokat akarnak. Ha valamelyik báró meghal, a társaság folyó évének elteltével mást válasszanak báróul s gondoskodjanak számára báróságról (vagyis királyi fő tisztségről). Az új tag esküt tesz azzal az ígérettel, hogy mindent teljesít, amit a társaság feje és tagjai határoznak. Akit fölvettek, az beléphessen a megengedett tanácskozásra s őt megvédik (18-21. c).

Minden tag köteles a *sárkány jelvényt hordani*, kivéve, ha betegség, fogság vagy félelem akadályozná, vagy ha elvesztette volna; de ez esetben köteles újat készíttetni. Aki a jelvényviselést mentség nélkül elmulasztja, öt misét köteles mondatni s erre húsz dénárt áldoz (2.2 aranykoronát, 24, 25. c).

Az alapszabályra Zsigmond király és Borbála királyné s a társaság huszonkét bárója az éltető keresztfát érintve megesküdtek s az oklevélre ráfüggesztették pecsétjüket.

Ez az alapszabály teljesen logikus sorrendben mondja el a kölcsönös ígéreteket és a közös ígéreteket, s nekünk itt a cikkelyek sorrendjén, amelyet szintén számoztunk, alig kellett változtatnunk. Az oklevél megfogalmazásában főrése volt bizonyára Eberhard váradí püspöknek, mint kir. udvari főkancellárnak. A lovagrendek szokásos jelmondata az alapító oklevélben hiányzik, de a sárkány rendjelet ismerjük s rajta látható ez a jelmondat: „O quam misericors est Deus, iustus et patiens”. (O mily irgalmas az Isten, igaz és tűrő.) Csak Horneck krónikájából tudjuk, hogy

a 24 nagysárkányos tagon kívül volt közrendű osztálya is a sárkányrendnek, a kissárkányosok rendje, hol a taglétszám határozatlan.¹

Zsigmond királynál, ki koronázása előtt közel nyolc évet töltött a budavári királynéi udvarban, hogy megtanulja a magyar nyelvet és szokásokat s aki aztán büszkén vallotta magát magyarnak a pozsonyi német birodalmi gyűlésen, magyar urakat nevezett ki oda császári biztosaiul s a német birodalmi törvényszék tagjaiul; ki a konstanzi zsinaton és Spanyolország szélén, majd Parisban, Londonban, Németalföldön, Olaszországban is mindig magyar testőrökkel, urakkal s tanácsosokkal vette magát körül, nem kis jelentőségű ígéret volt az, hogy hirtelen haragjában nem fog ítéletet mondani a sárkányos bárók fölött. Mert bizony, hirtelenharagú és kegyetlen volt néhányszor, Korpádi János, Kont István és harminc társa, meg a két Laczkfi István széttépésénél, lefejezésénél, fölkoncolásánál. Amaz időkben a magyar alkotmányosság kifejlődésére s az igazságszolgáltatás helyes elveinek kifejlődésére (miután Szent István már 400 éve kimondta, hogy a király ne ítélkezzék hirtelen haraggal) jótékony hatást kellett gyakorolnia az olyan iskolának, amelyben maga a király is legfőbb tisztviselőivel együtt alávetik magukat az önfegyelmezésnek s a higgadt közös ítélkezésnek, másrészt a régi szabadságok biztosítása mellett az újítások mérlegelésében is gyakorolják magukat.

A lovagság elmúlt; de míg főnállóit és eszményeit híven szolgálta, nagy kultúrhaladást, virágzást, életvidámságot, finom modort, nagylelkűséget, honvédő bátorságot, nemességet, hűséget, vallásosságot jelentett; s bár külsőségei, formái, szokásai rég megszűntek, de a lovagiasság erénye, a nemzetek legderekabb férfiai számára s hölgyei, állami, vallási fő értékei iránt mindenkor dicséretre s magasztalásra méltók.

¹ Fejérpataky és Berzeviczy Edm. cikkei a Turul 1883. 1893. évf.-ban.

A német zsidóság koronázási adója

II. Albert idejében.

Írta: DR. ÁLDÁSY ANTAL

Felolvastatott a M. Tud. Akadémia II. osztályának 1924 október 20-án tartott ülésén.

A M. Tud. Akadémia II. osztályának 1916 február 7-iki ülésén mutattam be tanulmányomat a német zsidóság megadóztatásáról Zsigmond császár koronázása alkalmából. Ismertettem akkor ennek az adónak mivoltát, rámutatva arra, hogy ez az adónem egészen addig nem szerepelt a német zsidók fizette adók között, új adónem volt, mely analógiáját találja a német zsidók által a német király trónraléptekor fizetett adóban, amelyet Zsigmond a császárkoronázás alkalmával is bekövetelt, Már 1416/17-ben jelezte volt, hogy ezt a megadóztatást eszközölni fogja, mihelyt a császári koronát elnyeri, ami 1432-ben megtörténvén, 1434-ben a megadóztatást is keresztül vitte. Említettem akkor azt is, hogy ez az adó nemcsak hogy érzékenyen sújtotta a német zsidóságot, hanem veszedelmes precedenst is alkotott II. Albert és III. Frigyes idejére, amikor Zsigmondra való hivatkozással újból kivetették ezt az adót a német zsidóságra. Tanulmányomat most kiegészíthetem a II. Albert idejében történt adókiivetés ismertetésével.

I.

Albert osztrák herceget 1438 március 18-án választották meg a német fejedelmek a birodalom trónjára. A választás hírért követség vitte meg Albertnek, aki már március 29-ike előtt értesült külön küldönc útján a megtörtént választásról. A küldönc Budán találta Albertet, aki innen Bécsbe indult. Április 8-án Albertet már Bécsben találjuk, és itt fogadta április 27-én a választófejedelmek követségét, mely ünnepélyesen tudatta vele a választást, melyet Albert elfogadott.

A birodalmi ügyek rendezése céljából Albert csakhamar összehívta a rendes szokásnak megfelelőleg a birodalmi gyűlést Nürnbergbe. Május 5-én kelt a királyi meghívólevél, mely a gyűlés kezdetét július 13-ra tűzte ki. A meghívó a birodalmi gyűlés tárgyaiul, a birodalmi reform és a közbéke ügyét, a birodalom pénzügyeinek rendezését, valamint az igazságszolgáltatás reformját jelölte meg.¹ E kérdéseket a német birodalmi városok az 1438 május és július hava között tartott tanácskozá-

¹ A meghívólevél Deutsche Reichstagsakten XIII. köt. 199. szám.

saikon vitatták meg. A reánk maradt városi levelezés érdekesen világítja meg a városoknak e kérdésekre vonatkozó nézeteit és javaslatait.¹ A birodalmi gyűlés tanácskozásainak tárgyát képezte továbbá az egyházi kérdés, – a baseli zsinat ügye – valamint a Csehország elleni háború. Az 1438. évi júliusi birodalmi gyűlést követte ez év novemberében egy újabb birodalmi gyűlés ugyancsak Nürnbergben, amely hasonlóképpen a birodalmi reformmal, az egyházi kérdéssel és a hussziták elleni háborúval foglalkozott. Mindkét birodalmi gyűlésről eddig csak gyér ismereteink voltak. W. Wostry, aki Albert választásával legutoljára foglalkozott részletesebben,² e birodalmi gyűlésekről csak rövid ismertetést adott, mint-hogy a reájuk vonatkozó okleveles anyag akkor még nem látott volt napvilágot.³

Mindkét birodalmi gyűlésen szóba került, noha nem szerepelt a megjelölt tanácskozási tárgyak között, a németországi zsidók megadóztatásának ügye is. A megadóztatás terve először az 1438 május-június hó folyamán Bécsben tartott tanácskozásokon merült fel, melyek a választófejedelmeknek a választás megtörténtét hírül hozott követtségével tartattak. E tanácskozásokon résztvettek többen a birodalmi fejedelmek és főbb birodalmi hivatalnokok közül is, így Weinsbergi Konrád, a birodalmi örökös kamarás, kit Albert 1438 április 25-én vett szolgálatába évi 1500 forint fizetéssel.⁴ A birodalmi kamarás, aki mint tudjuk az 1434. évi koronázási zsidóadó kivetése és behajtása körül döntő szerepet játszott, úgy látszik, mindjárt hivatalba lépése után előállott a megadóztatásra vonatkozó tervével és előterjesztése elfogadtatott. Amidőn Weinsbergi Konrád Albert szolgálatába lépve, útnak indult Bécs felé, egy Pro memoria-t készített, melyben feljegyezte az uralkodóval megbeszélendő ügyeket. Ezek között szerepelt a zsidóadó és a Goldener Opferpfennig ügye is.⁵ Amíg azonban Zsigmond idejében a császárkoronázásra hivatkoztak az adókivetés alkalmával, addig most más okokkal támogatták azt. A birodalom szorult helyzetén kívül a Csehország elleni vállalkozásra és az Aachenben megtartandó német királyi koronázásra hivatkoztak. 1438 május folyamán aztán megtették az első intézkedéseket az adó kivetésére.

A megadóztatás keresztülvitelével ez alkalommal is Weinsbergi Konrádot bízták meg, aki május első felében fogott hozzá az előkészületekhez. Munkájában tervszerűen és nagy körültekintéssel járt el. Mindenekelőtt egy katasztert készített arról, hogy a birodalomban hol, mely fejedelem, város stb. területein tartózkodnak zsidók, akikhez azután felszólítás ment, hogy megbízottaikat az adótárgyalásra Nürnbergbe küldjék ki.

Weinsbergi Konrád e jegyzék összeállításánál emlékezetére támaszkodott. Bécsi tartózkodása alatt nem voltak kezeügyében az 1434. évi megadóztatásra vonatkozó iratok és feljegyzések és azért a jegyzékben két ízben is mondja, hogy nem áll jót annak helyességéről, vajjon egyik

¹ U. o. 200-221. számok.

² König Albrecht II. 1437-1439. Prag, 1906/1907.

³ Kiadva a Deutsche Reichstagsakten XIII. kötetében.

⁴ V. ö. Conrad von Weinsberg des Reichs-Erbkämmerers Einnahmen und Ausgaben Register von 1437. und 1438. Stuttgart, 1850. a 34. lapon. (A Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart 18. füzeté.)

⁵ „Item de zgleichen umb Judenstuher und gulden opferphenig” R. T. A. XIII. köt. 41. szám, 7. pont.

vagy másik helyen nincs-e több vagy kevesebb zsidó lakos.¹ A jegyzék két részre oszlik. Az első rész magában foglalja az egyházi és világi fejedelmeket, a második a birodalmi városokat és az osztrák örökös tartományokat.²

Az egyházi fejedelmek a következők: a mainzi, kölni, trieri, magdeburgi, salzburgi és brémai érsekek, a strassburgi, bambergi, würzburgi, halberstadti, naumburgi, merseburgi, münsteri, passauai, eichstädti, hildesheimi, mindem, augsburgi és speyeri püspökök és a fuldai apát.³

A világi fejedelmek a következők: a jülich-bergi herceg, István herceg simmern-zweibrückeni pfalzgróf, Ruprecht király fia, Ottó, János és Henrik bajor hercegek, id. és ifj. Lajos bajor hercegek, a badeni, rötelníés a” három brandenburgi örgróf, a nürnbergi várgrófok, a württembergi, wirneburgi, wertheimi, hennebergi, schwarzburgi, anhalti, stolbergi és castelli, solmsi, nassauai és hanauai grófok, nemkülönben a mannsfeldi, querfurti, eppensteini, isenburgi és rünkeli kerületek urai. Felemlíti továbbá a jegyzék a pfalzgróf váraihoz tartozó zsidókat, végül megemlíti Weinsbergi Konrád, hogy a német lovagrend területem is laknak zsidók, de ezeket nem sorolhatja fel, mert nem emlékezik pontosan rájuk.

A birodalmi városok sorában majd minden jelentősebb város nevével találkozunk. Ezek: Nürnberg, Regensburg, Braunschweig, Erfurt, Nordhausen, Quedlinburg, Mühlhausen, Aschersleben, Dortmund, Ulm, Konstanz, Winterthur, Villingen, Schaffhausen, Rothenburg a/d. Neckar, Rothenburg a/d. Tauber, Horbe, Heigerloch, Schweinfurt, Heilbrunn, Gemünden, Nördlingen, Werde, Bopfingen, Heidingfeld, Frankfurt, Worms, Friedberg, Geilnhhausen, Wetzlar, azonkívül az elsassi tartományi vogtság, az égeri vidék, végül az osztrák hercegek birtokát képező breisgauai és sundgaui területek.

Weinsbergi Konrád, miután a jegyzék teljességéért felelősséget nem vállalt, azzal az indítvánnyal lépett elő, hogy intézzenek a jegyzékben felsorolt helyeken lakozó zsidósághoz, illetőleg azok uraihoz levelet a megadóztatás ügyében, melyek segítségével megállapítást nyerhetne az is, vajjon nem laknak-e az illető területeken oly helyeken is zsidók, amely helyek a jegyzékben nincsenek felemlítve.

A jegyzék elkészültével körülbelül egy időben megtörtént a zsidóadó felbecslése is, hogy mily összeg várható az egyes helyekről adó fejében. E műveletről két jegyzék maradt reánk. Az egyiknek készítője Nachem bécsi zsidó volt, a másiké Weinsbergi Konrád, aki ezt a jegyzéket szintén emlékezetből állította össze. A két jegyzékben feltüntetett összegek lényegesen különböznek egymástól. A Nachem-féle jegyzék feltűnően magasra taksálja az egyes zsidó községek adózókéességét, míg Weinsbergi Konrád jegyzéke lényegesen kisebb összegeket tüntet fel. Az eltérést a két jegyzék között nehezen tudjuk megmagyarázni. Van olyan nézet, mely azt tartja, hogy Nachem a beclést azért eszközölte oly magasra, hogy ezzel mintegy nevetségessé tegye az egész akciót. Ez azonban nem valószínű. Sokkal valószínűbb, hogy Nachem zsidó létére jobban ismerte hitfiorsosai teherviselőkéességét és ennek megfelelően végezte a beclést. Weinsbergi Konrád jegyzéke szorosan követi a Nachem-

¹ A jegyzék R. T. A. XIII. köt. 227. szám.

² A jegyzék R. T. A. XIII. köt. 227. szám.

³ A speyeri püspök a rajnai Pfalzban Landau városát bírta. A jegyzék az itt lakó zsidók után vette fel a püspököt.

féle felsorolást, tehát ennek alapján készült. Weinsbergi Konrád, úgy lát-szik, túlmagasnak tartván NACHEM-féle becslést, annak összegeit az 1434. évi adózás tényleges eredményéhez képest – emlékezete alapján – leszállította.¹

A két jegyzék áttekintését a következő táblázat mutatja:

A város vagy zsidóközség neve	NACHEM zsidó adójavaslata	Weinsbergi Konrád 1438-iki jegyzéke
Aschersleben	L. Mühlhausen	—
Augsburg	2000	1200
Augsburgi püspök	200	200
Bambergi püspök	2000	300
Bergi herceg	1000	—
Boroszló	3000	—
Brandenburgi örgróf	1000	400
Brandenburgi örgrófság	5000	—
Braunschweig	100	100
Calbe	400	L. magdeburgi püsp.
Csehország	3000	—
Eichstädti püspök	200	200
Elsassi osztrák birtokok	1000	150
Elsassi tartományi vogtság	2000	400
Eppensteini grófok	300	—
Erfurt	6000	3000
Ernő bajor (müncheni herceg)	2000	800
Éger	800	—
Feldkirch	L. Zürich	L. Zürich
Frankfurt	1000	600
Friedberg	1000	150 ²
Frigyes osztrák herceg	4000	—
Geilnhausen	L. Friedberg	L. Friedberg
Hanau grófok	500	200
Heigerloch	L. Rothenburg	a/d. Neckar
Heilbronn	400	400
Hennebergi grófok	400	—
Henrik bajor herceg	4000	—
Henrik schwarzburgi gróf	1000	400
Hildesheimi püspök	200	200
Horbe	L. Rothenburg	a/d. Neckar
István herceg ³	400	—
Konstanz	L. Zürich	L. Zürich
Köpflin odenburgi zsidó	2000	—
Kölni érsek	10000	600

¹ A NACHEM-féle jegyzék RT A. XIII. 228. szám. A Weinsbergi Konrád-féle jegyzék u. o., XI. 165. szám. Hogy Weinsbergi Konrád jegyzéke a NACHEM-féle jegyzék után készült, az kitűnik Weinsbergi Konrádnak egy feljegyzéséből: „alsNACHEM der Jude zu Wienne den Juden ansley was sie geben sollen, das in keinem wegh gesin makte”; u. o. XL 305. oldal, 1. jegyzet.

² Geilnhausen és Wetzlarral együtt.

³ Ruprecht király fia, zimmern-zweibrückeni pfalzgróf.

A város vagy zsidóközség neve	Nachem zsidó adójavaslata	Weinsbergi Konrad 1438-iki jegyzéke
Lajos ingolstadti herceg	2000	—
Magdeburgi püspök	2000	800
Magyarország	3000	—
Mainzi püspök	3000	600
Mainz városa	3000	2000
Merseburgi püspök	1000	100
Metzi püspök	400	—
Milanói herceg	5000	—
Mühlhausen	2000	—
Német nagymester	400	—
Nordhausen	l. Mühlhausen	—
Nördlingen	600	200
Nürnberg	10000	4000
Oppenheim	4000	1000
Osztrák hercegek, ifjabb.	12000	—
Ottó bajor herceg	2000	200
Öttingeni grófok	1000	—
Passau	400	50
Quedlinburg	l. Mühlhausen	—
Rappoltstein urai	300	—
Regensburg	4000	1400
Rothenburg a/d. Neckar	2000	200
Rothenburg a/d. Tauber	1500	600
Salzburgi püspök	1000	800
Schaffhausen	l. Zürich	l. Zürich
Schweidnitz	2000	—
Solmsi grófok	300	—
Speyeri püspökség	1500	200
Sponheimi grófok	600	600
Stolberg	400	—
Strassburgi püspök	1000	150
Szászország	15000	4000
Thüringia	2000	Szászorsz.-gal együtt
Trienti püspök	1000	—
Ulm városa	2000	600
Villingen	500	200
Werde	300	150
Wertheimi grófok	—	300
Westfália	1000	—
Wetzlar	l. Friedberg	l. Friedberg
Wirneburgi grófok	1800	—
Worms	600	100
Württembergi gróf	1000	300
Würzburgi püspök	600	—
Zürich	9000	2000

¹ Ehhez járul még a rappoltsteini zsidók által 1438-ban adott két hordó bor, melynek értékét az 1438-iki jegyzék 30 frtra teszi.

A végösszeg a NACHEM-féle jegyzék szerint 156.100 frtot tesz ki, míg Weinsbergi Konradé 29.850 frtot, a különbözet tehát 126.250 frt. Az 1434. évi akció 41.838 frt 13 cseh garast eredményezett. Ezt az összeget tartotta, mint látszik, Weinsbergi Konrad irányadónak akkor, amidőn – mint erről még később lesz szó – a német zsidósággal a harmadpfennig helyett átalányösszegben kívánt megegyezni. Ez az átalányösszeg 40.000 frtot tett ki, tehát csak valamivel volt kevesebb, mint az 1434. évi adózás végeredménye.

Albert király elfogadta Weinsbergi Konrad előterjesztését. Május 17., 18. és 24-én keltek a királyi körlevelek a birodalmi fejedelmekhez és rendekhez, melyekben ezekkel tudatja, hogy a birodalom szorult helyzete miatt, a Csehország ellen megindítandó hadjárat és az Aachenben tartandó koronáztatás költségeire igénybe óhajtja venni a területeiken lakozó zsidókat, amiért is felhívja őket, gondoskodjanak arról, hogy a zsidók megbízottaikat a július 13-ára Nürnbergbe hirdetett birodalmi gyűlésre küldjék el, ahol a királyi megbízottak, elsősorban Weinsbergi Konrad, velők a harmadpfennig lefizetése tárgyában tanácskozni fognak.¹ Május 26-án a savoyai herceghez és a ferrarai és mantuai örgrófokhoz intézett Albert hasonló tartalmú leveleket, de ezek a levelek Weinsbergi Konradnál rekedtek, úgy hogy később a megkeresést meg kellett újítani.²

Weinsbergi Konrad, miután megkapta a királytól a formális megbízást, megkezdte az előkészületeket az adó kivetéséhez. Szándéka volt, hogy visszatérve az osztrák részekről a birodalomba, személyesen fogja ebben az ügyben a fejedelmek egy részét felkeresni, de körútja elmaradt. Május 27-én kelt levelében tudósította a fejedelmeket, hogy közbejött akadályok miatt nem keresheti fel őket személyesen és ezért megküldte nekik a királynak a zsidóadó ügyében kelt, már említett levelét azzal a kéréssel, hogy az adóakciót tőlük telhetőleg támogassák.³

A politikai helyzet a birodalomban ugyanis időközben bonyolulni kezdett. Lengyelország és Csehország között szövetség létrejöttétől lehetett tartani, ami a birodalomra rendkívüli veszélyt rejtett magában. Albert király ezért elhatározta, hogy a birodalmi fejedelmekhez fordul fegyveres támogatásért. Weinsbergi Konrad és Haupt Pappenheim birodalmi marsall megbízást nyertek a királytól, hogy keressék fel a birodalmi fejedelmeket, tőlük szükség esetére a király részére fegyveres támogatást kérve. Weinsbergi Konrad e megbízással valószínűleg június elején kelt útra. A fogadtatás, melyben az egyes fejedelmeknél részesült, azt mutatta, hogy a fejedelmek tisztában voltak azzal, hogy mit jelent a birodalomra a cseh-lengyel szövetség. Különösen a Csehországgal határos terület urai fejezték ki készségüket a kívánt támogatás megadására. Weinsbergi Konrad ezt az alkalmat természetesen arra is felhasználta, hogy egyes fejedelmekkel a zsidóadó ügyét is megtárgyalja. Ezt Albert bajor hercegnek június 9-én atyjához, Ernő herceghez intézett leveléből tudjuk, melyből látjuk, hogy Weinsbergi Konrad június 8-án átadta Albert hercegnek a királynak a zsidóadó ügyében irt levelét.⁴

Weinsbergi Konrad ezen újabb megbízatása miatt tehát nem volt

¹ R. T. A. XIII. k. 229-230. számok. A május 17-iki levél vivője Bosse Vitzum lovag meg volt bízva a címzettek az ügyről élő szóval is informálni.

² U. o. 231. szám.

³ R. T. A. XIII. k., 232. szám.

⁴ U. o. 244. szám.

abban a helyzetben, hogy az adótárgyalásokat mindenütt személyesen végezze el. Ezért a legtöbb helyre maga helyett megbízottakat küldött, akik a május 17-i és 27-i leveleket a címzetteknek kézbesítették. Erről egy jegyzék számol be, melyet Weinsbergi Konrád 1438 június 8-a után állított össze.

0 maga Albert bajor hercegen kívül János bajor herceggel tárgyalt személyesen, azonkívül Albert herceggel atyja, Ernő hercegre vonatkozólag is érintkezésbe lépett.

Albert királynak május 17-i levelét Bosse Vitztum lovag a következőknek adta át: a szász hercegnek (aki egyúttal thüringiai tartománygróf és meissenai örgróf), a thüringiai tartománygrófnak, ifj. Frigyes brandenburgi örgrófnak, Henrik schwarzburgi grófnak, Botten stolbergi grófnak, a gleicheni, mansfeldi és querfurti grófoknak, a magdeburgi és merseburgi püspököknek, továbbá Erfurt, Mühlhausen és Nordhausen városoknak.

Weinsbergi Konrád május 27-i levelét a mainzi, kölni és trieri érsekek, a würzburgi püspök, a rajnai pfalzgróf, a brandenburgi örgróf és Ottó bajor herceg vették kezükhöz.

Vendeler Gerhard, Weinsbergi Konrád borbélya a solmsi grófokhoz, a német lovagrend nagymesteréhez, a wirneburgi és spanheimi grófokhoz, a bergi herceghez, továbbá Regensburghoz és Nürnberghez, a württembergi grófhhoz, Mainzhoz, a leiningeni grófhhoz, Frankfurt, Hanau, Yssenburg, Eppenstein, Friedberg, Geilnhausen, Wetzlar, Oppenheim, Heilbronn, Rothenburg a/d. Tauber, Worms, Dortmund, Osnabrück városokhoz és a speyeri káptalanhoz küldetett ki.

Haupt Pappenheim, a birodalmi örökös marsall, Weinsbergi Konrád nagybátyja Augsburg, Werden, Nördlingen és Öttingen városoknak, valamint az augsburgi és eichstädti püspököknek adta át a leveleket.

Yffelstadti Wiggenheim György, Weinsbergi Konrád alkalmazottá Ulm, Konstanz, Zürich, Feldkirch, Schaffhausen, Rothenburg ad. Neckar, Horbe, Heigerloch, Schönberg, Villingen városokat, továbbá a badeni örgróft, az elsassi tartományokat, az osztrák uralom alatt álló részeket, nemkülönben a rappoltsteini területeket, a strassburgi püspököt és István bajor herceget kereste fel.¹

A svájci részekre a svájci származású Mózes zsidó küldetett ki.²

A küldöttség, mélyet ekkor Albert király a pápához menesztett, a passauai püspök vezetése alatt a Milano, Trieszt, Mantuához szóló leveleket vitte magával.

Magyarországot és az osztrák örökös tartományokat, továbbá Morvaországot Weinsbergi Konrád kikapcsolta az általa vezetett akcióból. Ezekben az országokban, terve szerint, Albert maga – helybeli – emberei által szedette volna be az adót.

Gyssler János udvari írnok a salzburgi érsekhez és Henrik bajor herceghez küldetett ki.

Levelek mentek továbbá az adó ügyében Lajos ingolstadti bajor herceghez, az égeri részekre, János wertheimi grófhhoz, a hennebergi grófokhoz, a castelli és rheinecki grófokhoz, továbbá Bambergbe, a frank részek lovagságához, a hildesheimi és halberstadti püspökökhöz, Quedlinburg, Braunschweig és Gemünden városokhoz.

¹ R. T. A. XIII. köt. 233. szám.

² Weinsbergi Konrád idézett számadáskönyve, 48. oldal.

Bele volt vonva az adóakcióba, amint már említettük, a savoyai herceg is.

Nem ment felhívás a zeitzi püspökhöz, a lotharingeni és bar-i hercegségekre, Bernbe, Solothurnba és a többi svájci területekre, a rötelni örgrófhöz és János freiburg-neuenburgi grófhöz.¹

Természetes, hogy már ezek az előmunkálatok is meglehetősen költségekkel jártak. A küldöncöket, akik a leveleket széjjel vitték, tizetni kellett, ellátásukról gondoskodni és ehhez a költségekhez járultak még egyéb dologi kiadások is. A költségekről nagyjában Weinsbergi Konrád számadáskönyvei nyújtanak tájékoztatást. A számadáskönyvek kettős redakcióban maradtak ránk. Az egyik a már idézett 1850-iki kiadásban látott napvilágot, a másikkal a zsidóadóra vonatkozó részeit a Deutsche Reichstagsakten XIII. kötete tartalmazza.²

A királyi kancellária személyzete a különböző levelek megírásával meglehetősen meg volt terhelve. Weinsbergi Konrád ezért külön jutalomban részesítette a személyzetet és május 30-án 6 frtot osztattot ki köztük.

A küldöncdíjakra fordított kiadások az egyes küldöncök nevei alatt vannak elkönyvelve. Ezek a következők:

Vifelstadi Wiggenheim György részére körútjának megkezdése előtt egy hátas-lovat vásároltak, mely 20 rajnai forintba került. A ló útközben Ulmban megdöglött, mire Wiggenheim György másik lovat vásárolt 5 frtéért. A második jegyzék 1 ló árát 11 frtra teszi. Útiköltség fejében 10, illetve 15 frt van elkönyvelve. E szerint Wiggenheim György küldetésének költségei 35, illetve 46 frtot tettek ki.

Vendler Gerhard hátaslova 16 magyar frtba került, míg útiköltség fejében Weinsbergi Konrád 10 frtot fizetett ki neki. A második jegyzék szerint Vendler a hátaslova a királynétól kapta ajándékba, útiköltségeit pedig a jegyzék 20 frttal könyveli el. Megjegyzendő, hogy Weinsbergi Konrád úgy Wiggenheimnek, mint Vendlernek meghagyta, hogy mindenütt, ahol megfordulnak, a tartózkodási költségeket számítsák fel az illető hely zsidóinak és fizetessék meg azokat általuk. A kiküldöttek tartoztak ezt feljegyezni, valamint feljegyezni azt is, hogy hol, mely helyeken tagadták meg a zsidók e költség megtérítését.

A bambergi és würzburgi püspökökhöz és a hennebergi grófokhoz menesztett küldöncöt Weinsbergi Konrád nürnbergi házigazdája, Hanns Sigwin közvetítésével fogadta fel, aki nevezetteken kívül még a szász herceghez is vitt levelet a pápa és a zsinat ügyében, s azonkívül megbízatása volt még a frankföldi lovagság és városok egyike-másikához. E küldönc az első jegyzék szerint 3 frtot, a második szerint 4 frt 30 dénárt kapott.

A Frigyes brandenburgi örgrófhöz küldött levélvivő az örgrófnak Albert király levelét a lengyel-ügyben is kézbesítette s meg volt bízva azonkívül a zsidóadóra vonatkozó leveleket Quedlinburg, Aschersleben és Braunschwzsgban is átadni. Költségei gyanánt az első jegyzék az egész útra 14 frtot tüntet fel, a második 9 frtot, amelyből 5 frt esik a nevezett városokba tett útra.

A svájci részekre küldött Mózes zsidó lova 10 frtba került, útiköltségei pedig szintén 10 frtot tettek ki.³

¹ R. T. A. XIII. köt. 233. sz. Ennek utolsó sora így hangzik: „Nota, noch umb Affoy und den landen”. Hogy ez alatt mit kell értenünk, nem tudjuk, talán Savoyát.

² 334. szám, mely mindkét számadásnak a tárgyra vonatkozó részeit párhuzamosan közli.

³ Számadáskönyv, 1850. évi kiadás, 48. lap.

Schweinfurtra Endres Seman és Steffens Gryhern küldettek ki. Ezek öt lóval indultak útnak és öt napig voltak utón. Költségek fejében 6 frt 11 dénár, illetve 9 frt 5 cseh garas van elkönyelve. E kettő kiküldetése nem történt tulajdonképpen a zsidóadó ügyében. Schweinfurt városa hatalmaskodást követett el a városban lakó zsidókkal szemben, azokat elfogatta és 6000 frt erejéig megsarcolta őket. Weinsbergi Konrád ez ellen panaszt emelt a tartományi törvényszéknél és beadványában részletesen kifejtette, hogy a városnak erre joga nem volt, s hogy eljárása a birodalom érdekeit sérti. A város eljárása annál súlyosabb megítélés alá esik, mert a hatalmaskodást trónüresedés idején követte el. A király is károsodott, mert a harmadpfennigbőli bevétele kisebbedik. A város azon védekezését, hogy a zsidók fizette pénzen a schweinfurti várat vette meg és így közvetve a birodalom érdekeit szolgálta, Weinsbergi Konrád visszautasította azzal, hogy a vétellel a város a birodalomnak többet ártott, mint használt. Kérte, hogy a város köteleztessék a 6000 frt visszafizetésére, hogy mondassék ki a város szabadalmainak elvesztése, valamint kérte, hogy a város a királyi kamara fennhatóságának rendeltessék alá.¹ Albert maga május 17-én kelt levelével elrendelte a fogoly zsidók szabadonbocsátását és kimondotta, hogy a város e hatalmaskodásért neki, a királynak – lévén a zsidók a királyi kamara szolgálói – elégtétellel tartozik és felhatalmazta Weinsbergi Konrádot esetleges megtorló intézkedésekre.² Az ügy a városra nézve kedvezőtlenül dőlt el, mert a város köteleztetett a királynak 1800 frt büntetéspénzt fizetni, melynek lefizetéséről Weinsbergi Konrád 1438 április 7-én nyugtatta a várost.³

Az adózási akció kiterjesztése a savoyai herceg területére és Lombardiára már a Zsigmond-korabeli megadóztatás alkalmával is tervbe volt véve, de ennek eredményéről nincs tudomásunk. 1438-ban Weinsbergi Konrád a már említett Mózes zsidót, akit a svájci részekre küldött, megbízta azzal is, hogy puhatolja ki a zsidóság viszonyait nemcsak a Svájcban, hanem a savoyai részeken is. Arról az egy-két adatról, mely a savoyai akcióra vonatkozik, még alább lesz szó.

Ügy látszik, hogy a zsidók között akadtak egyesek, kik elköltözéssel akarták magukat az adózás alól kivonni. Erre mutat Weinsbergi Konrád számadásainak egy tétele, mely szerint értékre esett, hogy Lemblin zsidó, aki Ulm városának leggazdagabb zsidója volt, Lombardiába szándékozik menni. Weinsbergi Konrád a hír helyességének megállapítására és nevezettnek útjában való feltartóztatására Hanns Truchsesst, Stuber Konrádot és Münchingen Simont Wiesensteigbe küldte, amiből világosan kitűnik, hogy itt adómenekülés esete forgott fenn. Nevezett megbízottak 6, a második jegyzék szerint 9 lóval indultak útnak, útiköltségeik 4, illetve 12 frtot tettek ki.⁴

Az adó kivétel terve egyes helyeken, mint látszik, kedvező alkalmat szolgáltatott a zsidók elleni hatalmaskodások elkövetésére. A schweinfurti esetről az imént szólottunk, de úgy látszik, ez nem függött össze szorosan az adó kivétellel. Hatalmaskodást követtek el a mainzi érsek részé-

¹ A beadvány kivonata R. T. A. XIII. köt. 889. oldal, 4. jegyzet.

² A levél kivonata R. T. A. XIII. köt. 636. lap, 2. jegyzet.

³ M. Wiener, Regesten zur Geschichte der Juden in Deutschland während des Mittelalters I. Theil, Hannover 1862, a 195. lapon, az 593. szám alatt.

⁴ R. T. A. XIII. köt. 334. szám 14. pont. 1439 április 29. én Weinsbergi Konrád Binycher svájci zsidót küldte ki Ulm és Schaifhausenbe, az olasz földre költöző zsidók ügyében. Útiköltségre 2 frtot adott neki. Számadáskönyvek 65. oldal.

ről is, kinek aschaffenburgi vogtja a frankfurti zsidóság két megbízottját, kik az aaechni, kölni és frankfurti polgárok követeivel együtt igyekeztek Nürnbergbe, elfogatta és hosszabb ideig fogva tartotta. Szabadonbocsátásuk érdekében Weinsbergi Konrád személyesen irt az érseknek, akinek megbízásából 1438 szeptember 3-án Leubing Henrik, az érsek kancellárja és udvarmestere, Hanns von Erlebach válaszoltak Weinsbergi Konrádnak, értesítve őt, hogy előterjesztést tettek ez ügyben uruknak, aki arra hivatkozott, hogy alkalmazottai úgy informálták őt, hogy a letartóztatás a vám- és révpénzek lefizetésének megtagadása miatt történt. Erre a levélre válaszolva Weinsbergi Konrád szeptember 12-én megkereste az érseket, hogy bocsássa szabadon a két zsidót, akik azzal védekeztek és védekezésüket az említett városok követei is megerősítették, hogy a követelt fizetéseket mindenütt teljesítették. Egyben figyelmeztette Weinsbergi Konrád az érseket arra is, hogy eljárása a zsidókkal szemben a királyi oltalom megsértését is magában foglalja, amit a király nem fog szó nélkül hagyhatni. Ebben a hatalmaskodási ügyben Weinsbergi Konrád személyesen is eljár, szeptember havában megjelent Mainzban, de hogy ott mit végzett, azt sajnos, nem tudjuk. Számadáskönyvei csak a kiadásokról tájékoztatnak minket. E szerint útiköltség fejében 6 fírtot könyvelt el, míg a 20 napra terjedő tartózkodás költségei az egyik számadáskönyv szerint 85, a másik szerint 125 fírtot tettek ki. Küldönce, ki az érsekhez intézett levelet vitte, 13 rajnai fírtot kapott.¹

Ezek azok a kiadások, melyek Weinsbergi Konrád számadáskönyvében a nürnbergi 1438. évi birodalmi gyűlés idejebeli adóakcióra vonatkoznak. Valószínű, hogy e kiadásokon kívül még egyéb kiadások és költségek voltak, de ezekről közelebbi adataink nincsenek.

II.

A megadóztatás terve az érdekelteknél természetesen nem talált kedvező fogadtatásra. Különösen az egyes városok foglaltak ellene állást. Sajnos, e tekintetben gyér adatok állanak rendelkezésünkre, de ezekből is látjuk, hogy a városok mindenütt felemelték szavukat és igyekeztek a zsidókat az adózás alól kivonni. Természetes, hogy nem önzetlenség és jóindulat vezette ebben az egyes városok tanácsait, hanem inkább a városok érdekeit kívánták ezzel megóvni. A rendelkezésünkre álló adatokból a következőket tudjuk meg:

Erfurt városa július 11-én tudatta Alberttel, hogy a zsidóadó tárgyában kelt levelét kézhez vette és azt közölte is a városban lakozó zsidókkal, akik hivatkoztak a súlyos gazdasági helyzetre, az általános drágaságra, melynek súlya alatt ők épp oly erősen nyögnek, mint a lakosság többi része. Hivatkoztak a zsidók továbbá arra is, hogy őket nagy károsodás érte különben is, elszegényedtek, a kölcsönbe kihelyezett pénzekben erősen károsodtak, amennyiben a tőke számos esetben elveszett. Egyrészüik – mondja a tanács levele – el is költözött a városból, számosan elhaltak, úgy, hogy Erfurtban a zsidóság számban és vagyonban erősen megfogyatkozott. A városban visszaradt zsidóság hivatkozott Zsigmond kiváltságlevelére, mely őket 10 évre mindennemű adózás alól felmenti és amelynek érvénye még 6 esztendőre terjed. Közölte a tanács továbbá a királlyal, hogy a zsidók Smoel zsidó személyében külön köve-

¹ R. T. A. XIII. köt. 334. szám, valamint az ahhoz csatolt jegyzetek.

tet küldtek a királyhoz Nürnbergbe, aki be fogja mutatni a királynak Zsigmond említett kiváltságlevelét. A város végül azzal a kéréssel fordult Alberthez, fogadná kegyesen Smoel zsidót, erősítse meg Zsigmond kiváltságlevelét és fogadja kegyesen a szerény ajándékot, melyet az erfurti zsidóság ennek fejében a királynak át fog nyújtani.¹ Sajnos, nem tudjuk hogy ez az ajándék készpénzből vagy arany-ezüstneműből állott-e, valamint nem tudunk semmit Smoel zsidó követségének lefolyásáról sem.

Heilbronn városával hosszabb ideig tartó konfliktus tört ki, melynek kiinduló pontja régebbi időben keresendő. A város már két évvel előbb fellépett a zsidók ellen és velők szemben erélyes rendszabályokhoz nyúlt. A város lakossága erősen szenvedett a zsidóküzte uzsora alatt és a hit-szónokok úgy a szószékről, mint a gyóntatószékben, felszólították a városi tanácsot e visszás állapotok megszüntetésére. A tanács ezért még Zsigmond életében fellépett a zsidók ellen és felmondta nekik a városban való tartózkodást.² Ez ellen Weinsbergi Konrád óvást emelt volt, egyrészt mert saját érdekeiben látta magát sértve, miután a zsidóadó e részeken már több mint száz év óta családjának volt elzálogosítva, másrészt mert a zsidók kiűzésével a király és a királyi kamara érdekeit is veszélyeztetve látta. Úgy látszik az 1438. évi akció megindításakor Weinsbergi Konrád újból szóvá tette a tanácsnak e lépését, mert a tanács imént idézett levelében, az előbb említett okokkal indokolja eljárását a zsidók ellen, és tiltakozik, mintha ez eljárással a király érdekeit akarta volna sérteni. Az ügy érdemére – vagyis az új adóra – nézve a tanács kifejezte abbeli meggyőződését, hogy a Heilbronnból kivándorolt zsidók új lakóhelyük zsidóságával együtt, kevesebb fizetésre nem lesznek kötelezhetőek, vagyis, hogy a reájuk rótt összeget csakúgy tartoznak megfizetni, mintha még Heilbronnban laktának. Weinsbergi Konrád erre a levélre augusztus 23-án válaszolt és figyelmeztette a tanácsot, hogy gondolja meg jól mit cselekszik s hogy eljárása minő következményekkel járhat. A konfliktus hosszabb ideig elhúzódott, miután a város nem osztotta Weinsbergi Konrád azon felfogását, hogy birodalmi városokban lakozó zsidókról csak a király van jogosítva rendelkezni. Az ügy lefolyásáról közelebbi tudomásunk nincsen, csak annyit tudunk, hogy a felek a kérdés eldöntését Ottó pfalzgrófra bízták mint döntőbíróra.³

A zsidókkal szemben követett politika elvándorlásra készítette a mainzi zsidókat is. Kivándorlásuk Mainzban 1438-ban történt, épp az adó-kivetés idejében, ami Weinsbergi Konrádot és társait, Schlick Gáspárt és Haupt Pappenheimet felszólalásra készítették a városnál. Julius 15-én kelt levelükben felhívják a várost, hogy tartózkodjon a zsidók ellen minden akciótól, tiltakoznak az ellen, hogy a város a zsidókat kivándorlásra kényszeríti, miután ez a királyi kamara nagymérvű megkárosodását jelenti és meghagyják a városnak, hogy ne merje a zsidókat háborgatni mindaddig, míg a király az ügyet meg nem vizsgálja.⁴ A város július 20-án kelt levelében tiltakozott az ellen, mintha őt a királyi kamara megkárosításának szándéka vezette volna, már csak azért sem, mert a zsidók saját elhatározásukból hagyták el a várost, anélkül, hogy erre kényszerítve lettek volna. Egyúttal kijelentette a város, hogy ha a király vagy megbízottai személyesen fognak Mainzba jönni, akkor élőszóval fognak

¹ U. o. 235. szám.

² L. a városnak augusztus 20-i levelét u. o. 239. szám.

³ U. o. 479. oldal és 240. sz.

⁴ U. o. 236. szám.

információt nyerni a város részéről a zsidók kivándorlásának okáról.¹ Amint már említettük, Weinsbergi Konrád 1438 szeptemberében a mainzi érseki zsidók ügyében tényleg Mainzban járt s valószínű, hogy ez alkalommal a városi zsidóság ügye is megbeszélés tárgyát képezte.

Nehézségeket támasztott az adózás ügyében Nürnberg városa is, pedig Weinsbergi Konrád épp erre a városra, illetve zsidóságára mint a legtekintélyesebbre számított elsősorban. A város az adófelszólításra körülményesen válaszolt és függőben kívánta tartani az adókivetést arra az időre, amikorára Albert Nürnbergbe érkezik. Weinsbergi Konrád válaszolva a városnak ezen felszólítására, hangsúlyozta, hogy itt a király és a királyi kamara érdekeiről van szó, nem pedig magánérdekekről. Hogy a város erre válaszolt-e és mit, azt nem tudjuk, de Weinsbergi Konrád július 27-e után újból felszólította a várost, hogy nyilatkozzék teljes határozottsággal, vajjon az adó behajtása körül akar-e neki segíteni vagy sem? A további fejleményekről itt sincs tudomásunk. Végül még Quedlinburg városának magatartására van adatunk. A város a király levelét csak július 9-én vette kézhez és ezért a tanács július 11-én értesítette a királyt, hogy a zsidók követei a kitűzött időre nem érkehetnek meg Nürnbergbe, azonban a zsidók rajta lesznek, hogy követek minél előbb útnak induljanak. Az ügy érdemére nézve a város tudatta, hogy falai között mindössze három zsidó férfi és három özvegy zsidó asszony lakik gyermekeikkel együtt, akik oly szegények, hogy éppen csak hogy megélhetnek. A város szintén utalt arra, hogy a quedinburgi zsidók is bírnak egy kiváltságlevelet Zsigmondtól, mely őket tíz évre minden adózás alól felmenti. Ezt a kiváltságlevelet átiratban a város el is küldte a királynak, a királyi levelet átadó követ útján.³

Az adóakció további lefolyásáról, sajnos, nem állanak oly részletes adatok rendelkezésünkre, mint a Zsigmond-korabeli akcióra. A reánk maradt gyér adatokból azt látjuk, hogy a zsidók megbízottai nem jelentek meg nagyobb számban Nürnbergben. A frankfurti zsidóság két megbízottáról tudjuk, hogy ezek az aacheni, kölni és frankfurti polgárok követeivel együtt indultak útnak Nürnbergbe.⁴ Előbb említettük, hogy az erfurti zsidók Smoel zsidót küldték ki megbízottuk gyanánt Nürnbergbe,⁵ s hogy más városok is kilátásba helyezték a követek megjelenését. A nürnbergi tárgyalások lefolyásáról szintén nem vagyunk tájékoztatva. Csak azt tudjuk, hogy Weinsbergi Konrád, amint előbb idézett, július 27-e utáni leveléből kitűnik, az egész akció lefolytatásában elsősorban a nürnbergi zsidóság támogatására számított. A reánk maradt adatok azonban, hiányos voltak dacára is, némi tájékoztatást nyújtanak az adóakció pénzügyi oldalára nézve.

A zsidóadó, amint azt már említettük, ez alkalommal is vagyoadó jellegével bírt és pedig a harmadpfenniget igényelték. A nürnbergi tárgyalások folyamán azonban Weinsbergi Konrád és társai, Schlick Gáspár és Haupt Pappenheim eltértek ettől a tervtől, elejtették a vagyoadót és általánosságban kívántak megegyezni a zsidósággal. Az okok, melyek Weinsbergi Konrádot erre az elhatározásra bírták, abból az utasításból tudjuk meg, melyet 1438 augusztus 1-ön Alberthez küldött köve-

¹ U. o. 238. szám.

² U. o. 237. szám.

³ U. o. 234. szám.

⁴ U. o. 334. szám, 15. pont.

⁵ U. o. 235. szám.

tének, Hans Gerbernek adott, aki Albertet a Nürnbergben lefolytatott tanácskozásokról volt informálandó.³ E szerint a választófejedelmek, birodalmi fejedelmek és városok közül sokan felszólaltak a tervezett adózás ellen, tiltakozva – természetesen egyéni érdekekből – a zsidóság újabb megterhelhetése ellen. Ez a közbelépés volt az egyik ok. A másik az volt, hogy kitűnt, miszerint az adónak mint vagyoadónak behajtása nagyon sokáig el fog húzódní és tetemes költségekkel is jár. Végül pedig Weinsbergi Konrád előtt az a körülmény volt elöntő, hogy ez az általányösszeg alapul szolgálhatott egy későbbi rendszeres zsidóadóztatásnak. Mindezek alapján tehát megtörtént az általányozás és 33.000 firtban egyeztek meg. A megegyezés azonban csak ideiglenes volt, feltétlenül volt kikötve, hogy csak akkor válik végérvényessé, ha a nürnbergi tanácskozástól távol maradt zsidóság is hozzájárul ahhoz.² Albertnek 1439 február 22-i, még említendő leveléből tudjuk, hogy ezt az összeget később kikerekítették 40.000 firta, melyet két részletben kellett volna a zsidóságnak lefizetni.

A júliusi nürnbergi tanácskozásról Weinsbergi Konrád informálva Albertet, követe, Hans Gerber útján megkereste a királyt, hogy intézzen újabb felszólítást az adó ügyében a savoyai herceghez. Azonkívül konkrét javaslatokkal is állt elő a zsidókra vonatkozólag, melyek szorosan összefüggtek a birodalom pénzügyi helyzetével.

Láttuk előbb, hogy a birodalmi városok egy része, így Heilbronn, Schweinfurt, Mainz, de mások is, így pl. Augsburg, a zsidókkal szemben különböző hatalmaskodásokra ragadtatták magukat. Egy részük a zsidóknak egyenesen felmondta a tartózkodást, mások pedig különböző útonmódon kényszerítették a zsidókat az elvándorlásra, vagy rendkívül nagy adókkal terhelték meg őket. Minthogy a zsidók a királyi kamara szolgálói voltak, természetes, hogy a városok eljárása velök szemben a királyi kamara bevételének jelentékeny megcsappanását jelentette. Ezt a körülményt Weinsbergi Konrád, mint azt már említettük, egyes városokkal szemben szóvá is tette, most pedig Albertnek tett ezirányban előterjesztést. Ez oda irányult, hogy bocsásson ki a király rendeletet a birodalmi városokhoz, melyben szigorú büntetés terhe alatt hagyja meg azoknak, hogy a zsidók letelepedése elé akadályokat ne gördítsenek, hanem fogadják be azokat falaik közé és engedjék meg nekik az ott tartózkodást. Weinsbergi Konrád meg volt győződve arról, hogy egy ilyen rendeletnek a kibocsátása maga után fogja vonni a zsidóknak nagyobb számbani beözönlését a városokba és számított arra, hogy különösen az olasz részekről fog nagyobb mérvű bevándorlás megindulni, ami a birodalmi bevételek emelkedését és így az általános pénzügyi helyzet javulását fogja eredményezni. Fel is sorolja az augusztus 1-i instrukciókban azokat a városokat, melyekhez az ilyen rendelet intézendő volna. Ezek: Augsburg, Ulm, Ravensburg, Rottweil, Überlingen, Zell a bodeni tó mellett, Memmingen, Pfullendorf, Buchhorn, Esslingen, Reutlingen, Gemünden, Halle, Bieberach, Heilbronn, Wimpfen, Wille, Nördlingen, Dinkelsbühl, Weissenberg, Allen, továbbá a rajnai városok közül: Schaffhausen, Basel, Strassburg, azonkívül Speyer, Mainz, Frankfurt, Friedberg, Geilnhausen, a frank részeken: Nürnberg, Rothenburg a/d. Tauber, Schweinfurt, Weinsheim. Az instrukciót kísérő jegyzékben, mely a Gerber részére adandó leveleket sorolja

¹ A küldönc útiköltségre 6 firtot kapott. Az 1850-i számadáskönyv, az 58. lapon.

² R, T. A. XIII. köt. 308. szám, 3. §.

fel, a savoyai herceghez és a birodalmi városokhoz intézendő levelek szintén szerepelnek.¹ Természetes, hogy a királyi rendelkezés kiadásával együtt járt volna a birodalmi és választófejedelemek által életbeléptetett rendkívüli zsidóvámoknak hatályonkívül helyezése, illetve megszüntetése, melyre vonatkozólag Weinsbergi Konrád szintén királyi rendelet kibocsátását hozta javaslatba.² Egyúttal Weinsbergi Konrád felhatalmazást kért a maga részére, hogy a birodalomnak veszendőbe ment jogai, kiváltságai és bevételei biztosítására úgy, mint régebben, most is a szükséges intézkedéseket tegye. Ez a felhatalmazás természetesen kiterjedt a zsidók fizette rendes adókra is.³

III.

Weinsbergi Konrádnak ezen, a zsidók letelepedésének megkönnyítését célzó előterjesztései Albert részéről csakhamar elfogadásra találtak. Már 1438 szeptember 9-én kiadta Albert erre vonatkozó rendeletét, melyben a királyi kamara érdekeire való tekintettel meghagyja az összes birodalmi városoknak, hogy a zsidókat falaik közül kiutasítani ne merészkedjék, hanem engedjék őket nyugodtan és háborítatlanul élni.⁴ Kendelete végrehajtásának ellenőrzésével Weinsbergi Konrádot bízta meg, akinek megadta az általa kért felhatalmazásokat is. Az egyik általános jellegű volt, 1438 november 2-án kelt Görlitzben, és benne felhatalmazást adott a birodalmi kamarásnak, hogy a birodalomnak feledésbe ment adóit és jövedelmeit újból érvényesítse, azokat behajtsa és évenként karácsony táján neki, a királynak vagy megbízottainak működése eredményéről beszámoljon.⁵ A másik, szintén november 2-án kelt felhatalmazás a birodalmi zsidókra vonatkozott. Weinsbergi Konrád felhatalmazást nyert az összes hátralékos zsidóadók és illetékek behajtására, valamint a zsidóközségek előjáróinak, rabbiainak kinevezésére és letevésére.⁶ Mindkét felhatalmazás, mutatis mutandis, megfelelt a régebben Zsigmond által adott hasonló felhatalmazásnak.

Weinsbergi Konrád e felhatalmazás alapján hozzáfogott a hátralékos zsidóadó behajtásához. A halbe Judensteuer és a Goldener Opferpfennignek régibb, hátralékos összegeiről volt itt szó. Néhány nappal a felhatalmazás kelte után, november 9-én Weinsbergi Konrád már szétküldte felhívását a birodalomban lakozó zsidókhoz, férfiakhoz és nőkhöz egyaránt. Közli velük, hogy az említett két adónemnek a következő Szt. Márton napján, illetve karácsony napján esedékes összegeinek, valamint az összes régibb hátralékoknak beszedésével Schweitzer Mózes és Fischl zsidókat bízta meg és felszólította a zsidókat a fizetések teljesítésére. Egyúttal tudatta velük, hogy nevezettek mint a király megbízottai tekintendők, akik fel vannak hatalmazva mindazok ellen, kik a fizetést megtagadják, teljes szigorral eljárni és velők szemben szükség esetén a birodalmi átkot is kimondani.⁷ Egy másik rendelete, november 25-ről, a birodalmi városokhoz volt intézve, melyeknek megküldte a király november 9-i rendeletét, meg-

¹ U. o. 308. szám., 4. és 29. pont és 309. szám 3. pont.

² U. o. 309. szám, 6. pont.

⁴ U. o. 308. szám, 26. pont és 309. szám 4. pont.

⁴ R. T. A. XIII. k. 347. szám.

⁵ U. o. 348. szám.

⁶ U. o. 348. a) szám.

⁷ U. o. 350. szám.

hagyva nekik, hogy a zsidóknak kiüzésétől tartózkodjanak, azoknak falaik között a tartózkodást engedjék meg, annál is inkább, mert a király a cseh és a lengyel eretnekek elleni háború miatt a zsidóadókból eredő bevételekre rá van utalva, melyre nézve az október 16-i nürnbergi tanácskozáson a zsidók megbízottaival megbeszélések folytak, mely alkalommal ezek ismét előálltak panaszaikkal, hogy a városok őket erőszakkal kívándorlásra kényszerítik.¹

Az 1438. évi október-novemberi birodalmi gyűlésen tovább folytak a tárgyalások a zsidóadó körül. A júliusi tanácskozás alkalmával történt megállapodás az átalányösszegben, mint említettük, csak ideiglenes volt, ki lévén kötvé, hogy ahhoz a júliusi tanácskozásról távol maradt zsidóság is járuljon hozzá. Úgy látszik, az illetékes körök számoltak azzal, hogy ez a hozzájárulás nehézségekbe fog ütközni, s hogy a megegyezés fel fog borulni. Ezt következtethetjük a frankfurti városi tanácsnak 1438 november 6-án a nürnbergi birodalmi gyűlésen jelenlévő követéhez, Schwarzenberg Walterhez és Stralenberg Jánoshoz intézett leveléből. Ebből megtudjuk, hogy a frankfurti zsidóság a tanács közbenjárását kérte, hogy arra az esetre, ha a korábbi nürnbergi megállapodás elejtetnék, ne terheltesse meg túlságosan az új adóval. A tanács utasította is követeit, hogy ily értelemben igyekezzenek érvényesíteni befolyásukat, ha az ügy aktuálissá válik.² Hogy az átalányösszegben történt megállapodás tényleg kétségessé vált, ez kiténik abból a levélváltásból is, mely 1438 őszén Weinsbergi Konrád és a frankfurti városi tanács között lefolyt. Weinsbergi Konrád 1438 őszén, a vásár alkalmával Frankfurtban tartózkodott, mely alkalommal királyi szükségletekre 300 frtot vett fel kölcsön a frankfurti zsidóktól, melynek biztosításául a saját tulajdonát képező ezüstneműt, tálakat és kupákat zálogosította el. 1438 decemberében Weinsbergi Konrád két ízben is azzal a kéréssel fordult a városi tanácshoz, hogy miután neki az elzálogosított ezüstneműekre a királynak Baselbe érkezése miatt, sürgősen szüksége volna, járjon közbe a tanács, hogy a zsidóság neki azokat kiadja. Úgy látszik, Weinsbergi Konrád a kölcsönösszeget nem szándékozott visszafizetni, hanem azt a zsidóadóba kívánta beszámítani. Ez lehetett az oka annak, hogy a zsidóság Weinsbergi Konrád kérését kereken elutasította, amit a városi tanács 1439 január 9-én tudatott vele.³

Hogy az október-november havi birodalmi gyűlés alkalmával tényleg folytak megbeszélések a zsidó koronázási adó körül, azt Weinsbergi Konrádnak december 27-én Winterthur városához intézett levele egész világosan mutatja. Ebből megtudjuk azt is, hogy ez az újabb vagyonadó a városi zsidóság körében nem egy helyt elvándorlási mozgalmat váltott ki. Winterthurban Ábrahám zsidó vagyonának jórészét átmentette olasz földre és megmaradt vagyonával 1438 végén maga is elvándorolni készült. Weinsbergi Konrád december 27-i levelében felhívja a várost ennek megakadályozására, mielőtt a harmadpfennig lerovása meg nem történt. Ugyanily rendelet ment Breisach, Mellingen és Konstanzhoz is és feltehető, hogy ezeken kívül még más városok is kaptak hasonló felszólítást. E levelekben Weinsbergi Konrád utalt arra, hogy ezt a harmadpfennig vagyonadót már két birodalmi gyűlés alkalmával – július és

¹ U. o. 351. szám.

² U o. 349. szám.

³ A levelek Janssen, Frankfurtus Reichskorrespondenz I. köt., 826., 835., 839-számok.

október-november – megtárgyalták és hogy ebben az ügyben még egy harmadik tanácskozást is fognak tartani az 1439 február 22-re ugyancsak Nürnbergbe hirdetett birodalmi gyűlés alkalmából.¹ Ebből a levélből látjuk, hogy az adó előli menekülés sok helyt megnyilatkozott, ami, ha nem akadályozzák meg, tényleg alkalmas volt az egész adózás sikerét kétségessé tenni.

Az 1438. évi harmadpfennig vagyoadót, mint láttuk, a király hadivállalataival indokolták meg. Minthogy a tárgyalások 1438-ban végleg befejezést nem nyertek, Weinsbergi Konrád ez alkalommal is ahhoz az általános szokáshoz folyamodott, hogy az adóra előleget vett fel. Az imént említett frankfurti eseten kívül még egy esetről van tudomásunk. Az 1438/39 fordulóján Weinsbergi Konrád három konstanzi zsidótól, Rheinfeldeni Salamontól, Schaifhauseni Löwtől és egy bizonyos Gábor nevűtől 200 rajnai forintot vett fel kölcsön a király szükségleteire. A kölcsönügy körül levélváltás folyt közte és a három zsidó között, akik okleveles biztosítékot kértek a birodalmi kamarástól.² Weinsbergi Konrád 1439 január 14-én megküldte nekik a kívánt biztosítólevél szövegét, melyet különben a három zsidó maga fogalmazott meg. Ebben a levélben megígéri, hogy a kölcsönvett 200 forintot a király által a zsidóságra most kivetett adónak rájuk eső részébe bele fogja számítani. Az esetben pedig, ha a megegyezés az adó ügyében a zsidóság megbízottaival nem jönne létre, Weinsbergi Konrád kötelezi magát, hogy akkor ezt az összeget nevezett hitelezők kívánsága szerint vagy Konstanzban, vagy Schaffhausenben vissza fogja fizetni.³ Hogy miképpen alakult később ez az ügy, nem tudjuk.

Weinsbergi Konrád, mint tudjuk, az 1438-i tárgyalásokról beszámolt Albert királynak és tudatván vele, hogy a zsidókkal megállapodott egy általányösszegben, a király jóváhagyását kérte ehhez.⁴ Az 1439 február 22-re összehívott birodalmi gyűlésen kellett volna ezt az ügyet véglegesen elintézni. Úgy látszik, az október-novemberi tanácskozáson szintén sokan hiányoztak a zsidók képviselői közül s ezért vált szükségessé ez az újabb tanácskozás. Lehet, hogy a zsidóság passiv resistentiával kísérelte meg az adózás megghiúsítását. A kölni érsekről tudjuk, hogy a zsidók képviselőit nem akarta elengedni a nürnbergi tanácskozásra. Weinsbergi Konrád ezt megtudva – tekintettel arra, hogy a kölni érsek zsidói voltak a leggazdagabbak – 1439 február elején levél útján kereste meg az érseket, hogy a zsidók képviselőinek az utazást Nürnbergbe engedje meg.⁵ Albert király az adó ügyében február 22-én intézett levelet Weinsbergi Konrádhoz.⁶ Felhatalmazta őt, hogy amennyiben a zsidóság hajlandó most mindjárt 20.000 frotot lefizetni, a másik 20.000 frotot pedig húsvét és pünkösd között Nürnbergben letenni, akkor kösse meg velők a végleges megegyezést. Ha azonban a zsidóság a fizetési módozatra nem volna hajlandó, akkor a király sem állja a kötött megállapodást. A további fejlemények-

¹ U. o. 352. szám.

² Levelök kivonata u. o., 704. oldal 2. jegyzet.

³ Ez kitűnik Albertnek február 22-i leveléből.

⁴ U. o. 853. szám.

⁵ A levél vivője 6 frot útiköltséget kapott. Számadáskönyv, 1850-i kiadás, az 57. lapon.

⁶ A levél tartalma Kerler, Zur Geschichte der Besteuerung der Juden durch Kaiser Sigmund und König Albrecht IL a Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland III. köt. a 119. oldalon.

ből azt látjuk, hogy a februári birodalmi gyűlésen a végleges megállapodás nem jött létre. Albert 1439 május 1-én újabb felhatalmazást adott Weinbergi Konrádnak, hogy a zsidó koronázási adó ügyében a király helyett a zsidókkal tárgyaljon és az adó behajtását eszközölje. A levélből megtudjuk azt is, hogy a király két újabb határnapot tűzött ki a tárgyalásokra. A zsidóság egyik részét 1439 július 25-re Nürnbergbe, a másikat augusztus 24-re Mainzba hívta meg.¹

Weinsbergi Konrád július 25-én meg is érkezett Nürnbergbe, hol augusztus 6-ig tartózkodott. A zsidóság képviselői elég szép számban jelentek meg. Így a kolmari zsidók részéről Ábrahám zsidó (és talán egy bizonyos Süss zsidó), a steini zsidóság részéről Ábrahám zsidó, képviselve voltak továbbá a müncheni, pfäifenhofeni, bopfingeri zsidók és alkalmasint jelen voltak a feldkirchi és mellingeri zsidók képviselői is. Meg voltak hívva a zürichi, ulmi és quedlinburgi zsidók is. Ulm városa 1439 június 10-én tudatta Alberttel, hogy gondoskodni fog, miszerint a zsidók képviselői Nürnbergben megjelenjenek. Hasonló értelemben írt július 11-én Quedlinburg városa is Albertnek. Tárgyalt továbbá Weinsbergi Konrád ez alkalommal a bambergi zsidókkal, kiknek rabbijához, Jakabhoz két ízben is küldött levelet, érintkezésbe lépett Augsburg városával, továbbá Eothenburg a/d. Tauberrel, hová Truchsess Jánost és Miklóst küldte, nemkülönb a schweinfurti zsidókkal Endres Trossler kiküldöttje útján.²

A tárgyalások eredményéről Weinsbergi Konrád számadáskönyve ad felvilágosítást. A konstanzi zsidóság a már kölcsönadott 300 frton kívül az adó fejében újabb 300 frtot ajánlott meg, a steini zsidóság 10, a pfäifenhofeni 20, a bopfingeri 20, a mellingeri 20, a feldkirchi zsidóság 30 frt fizetését vállalta magára. A müncheni zsidóság 144 frtot vállalt, azonkívül az egyik, névleg meg nem nevezett müncheni zsidó még külön 36 frtot. Úgy látszik, hogy a tárgyalásokban Weinsbergi Konrád mellett résztvett Fischl zsidó is, kinek kiadásait 4 frtnyi összegben Weinsbergi Konrád megtérítette, és egy bizonyos Bynysche zsidó, aki szintén 4 frtot kapott költségei megtérítéseképpen.³

Weinsbergi Konrád ezután megtette az intézkedéseket a megajánlott összegek beszedésére. A müncheni zsidók megajánlotta 144 frtot váltóra vette fel, melynek költségei 4 frtot tettek ki.⁴ A többi összegek beszedésével Péter wiesensteigi vogtot bizta meg. A számadáskönyvből megtudjuk azoknak a zsidóknak neveit is, akiktől Péter a pénzt átvette. Ezek voltak Konstanzban Löw zsidó-, Steinben Ábrahám, Kolmarban Ábrahám, Feldkirchben Obelin, Mellingerben Mózes zsidó. Hogy ki volt Pfäifenhofenben a megbízott, azt a számadáskönyv nem mondja meg. Pfäifenhofennc különben tetemes eltérés mutatkozik az adóösszeg tekintetében, A megállapodás 20 frtra szólott, ellenben a számadáskönyvben ott, ahol a Péter által beszedendő összegek vannak felsorolva. 56 frt van feltüntetve. Az eltérés magyarázatára hiányzik minden támpontunk.⁵

Péter volt azonkívül meg volt bízva nevezett zsidóktól a Weinsbergi Konrádot megillető összegeket is beszedni. Ezek kitétek Konstanz

¹ Wiener, i. m. 246. lap 214. szám.

² Minderre Weinsbergi Konrád számadáskönyve ad felvilágosítást, mely a különkdijakat is elkönyveli. Ezek 1, ÍVj és 2 frt között váltakoznak.

³ A számadáskönyv 71., 72. és 78. lapjain.

⁴ U. o. 75. oldal.

⁵ U. o. 77. oldal.

részéről 30 frot, Kolmar részéről 2 frot, Feldkirch részéről 1 ½ frot, Mellingen részéről 1 frot, Pfaffenhofen részéről 2 ½ frot és 1 frot-ot.¹

A júliusi nürnbergi tanácskozásról Weinsbergi Konrád szintén beszámolt Albert királynak. Augusztus 4-én Finsterlohri Kunót küldte Alberthez, akit úgy a zsidóadó, mint a baseli zsinat ügye felől – melynek protektora volt – informált. Albert akkor Szegeden tartózkodott és tekintettel a hosszú útra. Weinbergi Konrád a kiküldöttnek elég tekintélyes összeget 150 frot adott útiköltségre. Azonkívül ellátta őt hitellel, melyre, ha pénze útközben kifogyna, a kereskedőktől pénzt vehessen fel és külön még 33 frot kölcsönzött neki.²

A nürnbergi tanácskozás alatt Weinsbergi Konrád előkészítette az augusztusi mainzi tanácskozást is. Káplánját, Jánost előre küldte Mainzba, hogy a zsidóságot figyelmeztesse, miszerint augusztus 24-re van a tanácskozás kitűzve, s hogy nekik augusztus 20-tól kezdve *salvus conductus* van adva. Élelmezési költségekre 2 frot adott neki. Fischl zsidót, aki mint látszik AWeinsbergi Konrád jobbkeze volt az egész adózási akcióban, augusztus 9-én a Eajna-vidéki zsidókhoz küldte ki. Fischl körútja augusztus 28-ig tartott, költségei 8 frot tettek ki. Maga Weinsbergi Konrád augusztus 21-én indult el Mainz felé, 100 frot útiköltséggel zsebében. Mainzban augusztus 28-ig tartózkodott, mely idő alatt összesen 41 frot adott ki.³

A mainzi tanácskozás azonban eredménytelen maradt. Weinsbergi Konrád kénytelen volt augusztus 24-én a királlyal tudatni, hogy a zsidóság képviselői nem jelentek meg, és így eredmény nincsen. Ennek okát abban találta, hogy a zsidóság nagyrésze – a mindenütt megnyilatkozó üldözés miatt – önként elvándorolt, vagy kiűzetett a birodalmi városokból. Weinsbergi Konrád tett ugyan intézkedéseket az adó biztosítására, így Augsburgban és a bodeni tó környékén fekvő egyes városokban lefoglaltatta az elköltözött zsidók visszahagyott vagyonát és még kinnlévő követelését, de egyúttal további intézkedéseket kért a királytól.⁴ Augusztus 28-án hagyta el Mainzot és Frankfurtba ment, hol négy napig tartózkodott.⁵ Itt érintkezésbe lépett a városi tanáccsal és sikerült is neki megegyezésre jutni a frankfurti zsidókkal, névleg Mosse rabbival, Emriche Smohellel, Epenstein Jakob özvegyével Hefével, fiával Simonnal, vejével Cronenberger Meyerrel és Friedbergi Sámsonnal, akik végül is készen voltak átalányösszeg fizetésére.⁶ Ez bizony nagyon sovány eredmény volt és ezért Weinsbergi Konrád elhatározta, hogy újabb tanácskozást fog tartani.

Szeptember 1-én éjjel Weinsbergi Konrád Wormsba érkezett az adó ügyében. Itt maradt szeptember 3-ig, mely idő alatt 11 frot költött. Vele volt Fischl zsidó is, aki azután Weinsbergi Konráddal együtt Heidelbergbe ment.⁷

A mainzi kudarcot Weinsbergi Konrád azzal igyekezett palástolni, hogy a királyi meghívólevél elkésve érkezett a címzettekhez és ezért a közép- és felsőrajnai zsidókat október 25-ére Wormsba újabb tanácskozásra hívta meg, melynek sikere érdekében mindent elkövetett. Meghívó-

¹ U. o 77. oldal.

² U. o. 75. oldal.

³ U. o. 78-79. oldal.

⁴ Kerler, i. li. 110. oldal.

⁵ Költségei a négy nap alatt 34 frot tettek ki. Számadáskönyv, 80. oldal.

⁶ Kerler, i. h. 120. oldal.

⁷ Számadáskönyv, 80. oldal.

⁸ Kerler, i. h. 120. oldal.

kát menesztett Landauba, Hartenburgba, István bajor herceghez, a speauri püspökhöz, a badeni örgrófhöz, a strassburgi püspökhöz, Ottó bajor herceghez, pfalyegrófhöz, egyes birodalmi városokhoz, továbbá az elsassi részekben a leiningeni, wirnburgi és buschleuteni grófokhoz, Oppenheim városához és Villingenhez, ő maga pedig személyesen Besigheimbe ment.¹ A wormsi tanácskozás terve azonban nem mindenütt találkozott tetszéssel. Egyesek ugyan, így a strassburgi püspök, Oppenheim városa intézkedtek, hogy zsidók Wormsba menjenek, de sokan hidegen fogadták az egész tervet. István rajnai pfalzgróf pl. egész kurtán tudatta Weinsbergi Konráddal, hogy területén zsidók nem laknak s hogy ő nem is óhajtja, hogy zsidó alattvalói legyenek.²

A wormsi tanácskozás azonban váratlanul elmaradt. Szeptember végén Weinsbergi Konrádot sürgősen Baselbe szólították a zsinat ügyében, és ennek mint zsinati protektor kénytelen volt eleget tenni. Október 3-án lemondta tehát a wormsi tanácskozást.³ Úgy látszik azonban, hogy nem mondta le azt mindenütt, de lehet, hogy más okok is játszottak közbe, elég az hozzá, hogy október végén káplánját, Gerber Jánost és Vandler Gerhardot 12 firt útiköltséggel útnak indította Wormsba. Ezt mutatja, hogy számított arra, hogy a meghívottak egyrésze ott mégis meg fog jelenni.⁴

Amidőn e két megbízott útnak indult Wormsba, Albert napjai már meg voltak számlálva. Október 27-én bekövetkezett halála, de ez nem jelentette egyúttal az adózás megszűntét. Halálával megszűnt ugyan a jogcím a koronázási adó beszédésére, azonban az illetékes körök nem szándékoztak az abból várható tekintélyes bevételről lemondani.

Albert halála után az aranybulla rendelkezései értelmében Lajos rajnai pfalzgróftól illetve meg a birodalmi vikariatuság gyakorlása a rajnai és sváb részekben, valamint a frank jog alá tartozó területeken. Mint-hogy Lajos még kiskorú volt, helyette a vikariusi jogokat, ugyancsak az aranybulla rendelkezéseinek megfelelőleg, Ottó pfalzgróf gyakorolta, aki röviddel a halálhír megérkezése után érintkezésbe lépett Weinsbergi Konráddal, kinek kezében futottak össze az utóbbi 25 év alatt a birodalmi adóügyek számai. Weinsbergi Konrád akkor Frankfurtban tartózkodott s amint megtudta Albert halálát, – a hír november 10-én érkezett Frankfurtba – felkereste az ott időző három egyházi választót, akikkel a baseli zsinati protektorátus ügyében tárgyalt. Ezt a tisztséget Weinsbergi Konrád 1439 január 4-e óta viselte, de már hónapok óta nem mutatkozott Baselen. Albert halálával fölmerült az a kérdés, vajjon e tisztség megszűntnek tekintendő-e vagy sem? A három egyházi választóval folytatott tanácskozáson az a felfogás alakult ki, hogy Weinsbergi Konrádnak e tisztsége továbbra is fennáll.⁵ Körülbelül ugyanakkor vehette Weinsbergi Konrád kézhez Ottó pfalzgróf értesítését, mely szerint a pfalzgróf őt a birodalmi főkamerasi méltóságban ugyanazon fizetéssel, melyet Albert idejében húzott – évi 1500 firt – meghagyja.⁶ November 23. és 25-e között Ottó pfalzgróf személyesen tárgyalt Weinsbergi Kon-

¹ Számadáskönyvei 81-82. oldal.

² Kerler i. h. 120. oldal, 3. jegyzet.

³ Számadáskönyv, 83. oldal.

⁴ U. ott.

⁵ R. T. A. XV. köt. 1. sz. 1. §.

⁶ U. o. 3, szám. 2. §.

ráddal Heidelbergben.¹ Ez alkalommal az adókérdés került megvitatás alá és pedig úgy a birodalmi rendes adó, mint a koronázási adó és a goldener Opferpfennig, mely utóbbi az év vége felé volt esedékes. Ottó pfalzgróf minden tekintetben rá volt utalva a birodalmi főkamásra, nemcsak azért, mert a birodalmi adózás bonyolult rendszerében ő ismerte ki magát a legjobban, hanem azért is, mert a koronázási adó tekintetében a pfalzgrófnak és kancelláriájának nem állott semminemű adat rendelkezésre. A heidelbergi tanácskozás alkalmával a pfalzgróf és a főkamaras megállapodtak a koronázási adó beszedése tekintetében. Weinsbergi Konrád ekkor átadott egy jegyzéket a pfalzgrófi kancelláriának, valószínűleg annak András mester nevű hivatalnokának. Ez a jegyzék felsorolja a birodalmi zsidóközségeket, s egyúttal tájékoztat arról, hogy miképpen kontemplálta Weinsbergi Konrád velük szemben a további eljárást.²

E szerint a birodalmi zsidóközséget két részben újabb tanácskozásra hívták volna meg. Az első csoportba tartoztak a mainzi, kölni, trieri, speyeri és strassburgi érsekek, illetve püspökök területein lakó zsidók. A világi urak a következők: Ottó és István bajor hercegek, a badeni örgróf, a bergi herceg, a hesseni tartománygróf, a német lovagrend nagymestere, a württembergi, leiningeni, virneburgi, wertheimi, solmsi, hanau, rienecki grófok, az elsassi terület, a röteln örgróf és Ottó neuenbaumburgi raugróf, nemkülönb az isenburgi, eppensteiniésrappoltsteini urak és Erbach Schenk Konrád. A városok a következők; Oppenheim, Frankfurt, Worms, Friedberg, Geilnhausen, Wetzlar, Heilbronn, Ulm, Gemünden, Villingen és Rothenburg a Neckar mellett. A második csoportba tartoztak a salzburgi, regensburgi, würzburgi, bambergi, eichstädti és augsburgi püspökök, a brandenburgi örgróf, Henrik, János és Lajos bajor hercegek, a magdeburgi érsek, a schwarzburgi, hennebergi és castelli grófok, Nürnberg, Regensburg, Nördlingen, Weissenburg, Gemünden, Bopfingen, Schweinfurt, Dinkelsbühl, Rothenburg a Tauber mellett és Erfurt városok kerületei. Ebből látjuk, hogy az első csoport a felső- és alsórajnai és az elsassi területeket és a sváb területek egy részét foglalta magában, a másik csoport pedig a sváb területek második részét, a salzburgi, bajor, frank és thüringiai területekkel. Az első csoportba tartozókat Weinsbergi Konrád Heidelbergbe, a többieket Nürnbergbe kívánta összehívni, hogy az adólefizetése végett velük tárgyaljon. A két tanácskozási nap közt 8-10 napi időköz lett volna, a határozatot ebben a kérdésben Weinsbergi Konrád különben a vikáriusra bizta. Természetesen azok, akikkel a meg egyezés már létrejött volt, – így pl. a wormsi, heilbronn, a magdeburgi érsek és a schwarzburgi gróf zsidói – a meghívásból ki voltak véve. A szász, meissen, thüringiai grófok és az osztrák hercegi zsidókkal a meg egyezés még Albert által köttetett meg.

A Weinsbergi Konráddal létrejött megállapodás folyományaképp november 25-én kelettel szétmentek a pfalzgróf meghívói az egyes zsidóközségek uraihoz. Két ilyen meghívó szövege maradt ránk. Az egyik Gerhard Jülich-bergi herceghez a heidelbergi, a másik Nördlingen városához a nürnbergi tanácskozásra. E meghívókból megtudjuk, hogy mindkét tanácskozás egy és ugyanaz napon, 1440 január 8-án volt meg-

¹ L. az időpont megállapítására nézve u. o. 15-16. oldal.

² A jegyzék R. T. A. XV. kötet, 2. szám.

tartandó.¹ A teljesített fizetést a pfalzgróf mint vikárius nyugátza volna.²

A meghívólevelek szétküldése természetesen a pfalzgrófi kancelláriának volt a feladata. Az ebből eredő kiadásokat Weinsbergi Konrád a kamarai bevételekből ígérte megtéríteni.³ A meghívók elküldése után Weinsbergi Konrád is kiküldötte a maga megbízottat, valószínűleg Baldersheimi Truchsess Jánost. 1439 december 1-én kelt megbízólevele Truchsess részére, melyben Nördlingen városával tudatja, hogy meghatalmazta őt az esedékes birodalmi adó beszedésére.⁴ December 3-án kelt Weinsbergi Konrád instrukciója a birodalmi adó és a zsidóadó ügyében kiküldött megbízottja részére s minthogy ebben a többek között Nördlingen is szerepel, az instrukció kétségkívül Truchsess János részére szól. Ebben a közte és az augsburgi zsidók közt lefolyt tárgyalásokról informálja őt, amelyekről mindjárt szólni fogunk.⁵

A heidelbergi és nürnbergi tanácskozásokat összehívó levelekre bírjuk egyeseknek a válaszát. E válaszokból azt látjuk, hogy úgy, mint előbb, ez alkalommal is élénk ellenkezést váltott ki az adóztatási kísérlet. Dietrich mainzi érsek már december 6-án válaszolt Lajos pfalzgrófnak. Levelében kifejtette, hogy a mainzi zsidók a római császárok kiváltságlevelei értelmében mindennemű megadóztatástól mentesek és így a harmadpfennig fizetésére sem kötelezhetők. Az érsek azonban még tovább megy. Megjegyzi, hogy a pfalzgróf leveléből értesült, hogy a bekövetelt harmadpfennig beszolgáltatása nem történt meg a maga egészében, amiből tehát az érsek arra következtet, hogy egy részét ennek az összegnek Weinsbergi Konrád már beszedte. Erre nézve megjegyzi az érsek, hogy a császári kiváltságok értelmében mindennemű zsidóadóból, melyek az uralkodót illetik, az érseket a tizedpfennig illeti meg, mint a birodalmi főkancellárt. Erre való hivatkozással kéri a pfalzgróft, utasítsa Weinsbergi Konrádot – kinek ebbeli igényét különben már bejelentette volt – hogy az általa már beszedett zsidóadóról számoljon le és az érseket megillető tizedpfenniget szolgáltatassa neki ki.⁶ Ulm városa 1439 december 12-én irt Frankfurtnak a birodalmi adó és a harmadpfennig ügyében. Utóbbira nézve megjegyezte, hogy a városban lakozó, számra nézve amúgy is kevés zsidóság már eleget tett volt Albert felszólításának és megbízottakat küldött volt az akkori tárgyalásra. Így tehát az ulmi zsidókat nem terheli mulasztás, mindamelllett az újabb felhívást közölni fogja velük s reméli, hogy a zsidók meg fogják tenni kötelességüket.⁷ Nürnberg városa december 16-án válaszolt a pfalzgrófnak. A válasz szerint a város közölte a zsidókkal a pfalzgróf felhívását, de azt a választ nyerte a zsidóközségtől, hogy a nürnbergi zsidók sohasem fizették a harmadpfennig adót sem a királynak, sem helyettesének, sem más valakinek, ők csak arra vannak kötelezve, hogy ha a király választása után először jön Nürnbergbe, a királyi konyhára ajándékot szolgáltatnak be. A tanács ennek alapján kéri a pfalzgróft, hogy a zsidókat ne zaklassa tovább az új adóval.⁸ E kevés adatból látjuk tehát azt, hogy a kísérlet

¹ U. o. 6. és 7. számok.

² U. o.

³ U. o. 2. szára. 4. §.

⁴ U. o. 14. szám.

⁵ Az instrukció R. T. A. XV. köt. 18. sz. A zsidóadóra a 7-15. §§ vonatkoznak.

⁶ R. T. A. XV. köt. 21. szám.

⁷ U. o. 29. szám.

⁸ U. o. 33. szám.

a harmadpfennig beszédére általában ellenzékkel találkozott. Valószínű, hogy a heidelbergi és nürnbergi tanácskozások épp ezért nem is tartattak meg. A heidelbergi és nürnbergi tanácskozásokra azok a zsidóközösségek, melyekkel Weinsbergi Konrád még Albert idejében megegyezett volt, nem hívtak meg. Ilyenek voltak a frankfurti és augsburgi zsidók, valamint a szász és osztrák területek zsidóközösségei. Ezek közül a frankfurti és augsburgi zsidók most felszólítást kaptak, hogy a megegyezett összeget fizessék le a főkamrás kezeihez. Mindkét felszólítás november 25-én kelt.¹

Fentebb említettük, hogy Weinsbergi Konrád 1439 augusztus végén a frankfurti zsidókkal megegyezésre lépett, mely szerint azok a harmadpfennig fejében 600 forintnyi átalányösszeg lefizetését vállalták magukra azon feltétel alatt, hogy Weinsbergi Konrád királyi kiváltságlevelet eszközöl ki számukra, mely nekik ily rendkívüli megadóztatás alól mentességet ad. Ezt minden valószínűség szerint úgy kell érteni, hogy a mentesség vagy Albert egész uralkodására, vagy csak bizonyos számú évekre szólt volna. Ilyen privilégiumot annak idején Zsigmond is többet állított ki. November 26-án Hans Truchsess útnak indult Frankfurtba, hogy az adó ügyét rendbe hozza.² A frankfurti zsidóság ugyanis akkor, amidőn ezt a megegyezést Weinsbergi Konráddal létesítette, megállapodott vele abban, hogy az átalányösszeg felét, 300 frtot lefizeti neki rögtön, melynek fejében a főkamrás ezüstneműeket tesz le zálogul. A zálogtárgyakat és a második 300 frtot a zsidóság a frankfurti városi tanácsnál helyezi letétbe és ha a királyi kiváltságlevelet kézhez veszik, a tanács ki fogja adni a zálogtárgyakat és a 300 frtot a főkamrásnak. A pfalzgrófnak november 25-i levelére a zsidóság december 3-án felelt és előadva részletesen a megegyezést, megjegyezték, hogy a kilátásba helyezett kiváltságlevelet mindezeideig nem kapták meg és így nem hajlandók a zálogtárgyakat és a hátralékos összeget a városi tanács által kiadni. Ezt a levelet a városi tanácsi irodában fogalmzták meg és ebből következtethetjük, hogy annak tartalmát a tanács a zsidókkal megtanácskozta, miután a városnak is érdekében állott, hogy a zsidóság további rendkívüli megadóztatásoktól ment legyen. A város különben ugyanaznap maga is levelet intézett a pfalzgrófhhoz, melyben tudatta volt, hogy a november 25-i meghagyás vétele után összehívta a zsidókat és Truchsess János jelenlétében tárgyalt velök s válaszukat csatoltan megküldi a pfalzgrófnak.³ Truchsess küldetése ilyformán eredménytelen maradt. III. Frigyes megválasztása után Weinsbergi Konrád kísérletet tett az új uralkodónál, hogy elzálogosított ezüstneműit visszakaphassa. Megbízottá, Ofifenburg Hermann 1440 április havában a királynak tett előterjesztésében arra kérte a királyt, hogy utasítsa a frankfurti zsidókat a zálogtárgyak visszaadására, aminek fejében a király elengedi nekik a hátralékos 300 frtot. Úgy látszik, ennek az előterjesztésnek sem volt eredménye, mert Weinsbergi Konrád 1440 október 6-a után újabb megbízottai útján megismételte a kérelmet, de ekkor is eredmény nélkül.⁴

Augsburg városával Weinsbergi Konrád 1439 július végén Nürnbergben tárgyalt. A megjelentek akkor azzal igyekeztek magukat kivonni az

¹ R. T. A. XV. köt. 5. és 8. számok.

² L. erre Weinsbergi Konrád feljegyzését u. o., 10. szám, 1.

³ R. T. A. XV. köt. 17. és 18. számok.

⁴ U. o. 167. szám 4. § és 270. szám 45. §.

adózás alól, hogy az áugsburgi zsidók közül többen kiűzettek a városból, úgy hogy nem tudják, kire lehet számítani a harmadpfennig fizetése tekintetében. Weinsbergi Konrád erre augusztus 5-én utasította a várost, hogy a városokból kiűzött, valamint a még ott maradt zsidók összes vagyonát foglalja le.¹ Miután pedig időközben Albert meghalt, az aranybulla határozatai értelmében a lefoglalt vagyon és birtok feletti rendelkezés a vikáriust illette meg. Erre való hivatkozással utasította november 25-én a pfalzgróf Augsburg városát, legyen segítségére Weinsbergi Konrádnak vagy megbízottának az áugsburgi zsidóság által Albert királynak tartozott harmadpfennig beszédésében.² Az utasításban, melyet Weinsbergi Konrád december 3-án Truchsess János részére kiállított, utasította Truchsessst, hogy ezt a harmadpfenniget is megtárgyalja velők és igyekezzék azt velők legjobb belátása szerint rendbe hozni. Ha megegyezik velők, akkor haladékat adhat nekik a fizetésre 1440 február 2-ig, esetleg 23-ig s az összegről szóló nyugtáját tegye le a városi tanácsnál, melytől arról elismerést vegyen. Tájékoztatásul megjegyezte, hogy Zsigmond idejében a harmadpfennig fejében Augsburg 3.000 frtot fizetett. Ebben Weinsbergi Konrád tévedett, mert az összeg (1414 szeptemberében) csak 2.800 frtot tett ki, míg a császárkoronázáskori adó csak 1.200 frt volt. Weinsbergi Konrád utasította is Truchsessst, hogy ha másképp nem lehet, akkor érje le ez alkalommal is 1.200 frtot. Hogy Weinsbergi Konrád Augsburggal mit végzett, arra nézve nincsenek adataink.³

Az adóakciónak olaszországi részére két oklevél vet némi világot. Az egyik a savoyai hercegnek 1439 január 10-iki levele, melyben Weinsbergi Konráddal tudatja, hogy követeit, Gerber Jánost és Offenburg Pétert az őket megillető tisztelettel fogadta és előterjesztésükre megfelelő választ adott, melyet vele élőszóval fognak közölni.⁴ Közlebbi adatunk erről az üzenetről nincsen. A másik Albertnek 1439 május 29-én Budán kelt oklevele, melyben felhatalmazza Eich Jánost, hogy az olaszországi zsidók vagyonának $\frac{1}{3}$ részét, a régi szokásnak megfelelőleg beszédje.⁵ Ebből látjuk, hogy az adóakció kiterjesztése ez alkalommal az olasz (savoyai) részekre megtörtént.

Magyarországot, mint azt említettük, ez alkalommal szintén be akarták vonni az adóakcióba olyképp, – amint azt Weinsbergi Konrád tervezte – hogy Albert a maga helybeli megbízottaival szedesse be az adót. A NACHEM-jegyzék a Magyarországból várható összeget 3.000 frtra tette. Sajnos, az akció magyarországi részére semminemű adattal nem rendelkezünk.

A zsidóadó átalányösszege, mint említettük, 40.000 rajnai forintban állapított meg. Ez az összeg a háború előtti koronaértékre átszámítva 360.000 békebeli koronának felel meg. Ha pedig ezt dollár alapon átszámítjuk mai koronára,⁶akkor a 40.000 rajnai frt 5,578.960,000 koronának felel meg. A magyarországi zsidóktól előírányzott 3.000 rajnai frt pedig ugyanazon alapon számítva, körülbelül 415,422.000 koronának felel meg.

¹ U. o. 19. szám, Weinsbergi Konrád utasítása Truchsess Jánoshoz, 7. §.

² U. o. 8. szám.

³ U. o. 19. sz. 8-15 §§.

⁴ U. o. XIII. köt. 354. szám.

⁵ Wiener, i. m. 246. lap 216. sz.

⁶ 1924 október havi kulcs szerint.

Regisztratúra-könyvek Magyarországon a középkorban.

Írta: Dr. IVÁNYI BÉLA.

Ha nálunk Magyarországon régi kancelláriai regisztratúra-könyvekről beszélnek, akkor ezek alatt a szakkörök elsősorban és rendszerint csak a „királyi könyvek”-et szokták érteni, pedig ilyen könyvet nálunk nemcsak a királyi kancelláriában, hanem máshol is vezettek.

A királyi kancelláriában vezetett királyi könyvek történetét már meglehetősen ismerjük¹ és tudjuk, hogy a királyi irodában a királyi könyvekbe nemcsak pro perpétua rei memoria, hanem valamely ingatlan, jog vagy tisztség adományozásának bizonyíthatása céljából vagy teljes szövegükben, vagy pedig kivonatossan belejegyezték mindazon tényleg expédiált királyi oklevelek tartalmát, amelyek tehát valamely ingatlan, jogosítvány, vagy pedig tisztség, méltóság adományozásáról szóltak, azaz más szóval, amelyekben valamely ius radicale foglaltatott.

Azonban Magyarországon nemcsak a királynak, hanem másoknak is voltak kancelláriáik, azaz voltak a királyn kívül más oklevéladó fórumok is. Ezek közül némelyek egyben-másban utánozva a királyi kancellária gyakorlatát, többek közt – valószínűleg ennek példája után indulva – regisztratúra-könyveket is vezettek.

Ilyen regisztratúra-könyveket – nem a magyar király kancelláriáját utánozva – vezettek Magyarországon működő idegen hatóságok és viszont a királyi kancellária példáján belföldi olyan oklevéladó fórumok is, amelyeknek jogukban állott ius radicale-t tartalmazó okleveleket is kiállítani.

Ezeknek a kancelláriáknak és az ezekben vezetett regisztratúra-könyveknek történetéhez óhajtunk az alábbiakban néhány vonással hozzájárulni.

A királyi kancellária gyakorlatát nálunk Magyarországon más oklevéladó fórumok irodái akkor kezdik egyben-másban utánozni, amidőn a királyi iroda gyakorlata már fejlett és szokásaiban megállapodott lőn. Elsőnek utánozza a királyi kancellária gyakorlatát a hozzá legközelebb álló, sőt vele valószínűleg szorosan együtt működő királynéi kancellária. Azonban, noha számos példa van arra, hogy a királynék kancelláriája egész természetesen a királlyal azonos gyakorlatot folytató, mégis, amint azt Hajnik is felemlíti,² csak Albert király özvegye, Erzsébet királyné az egyetlen, akinek kancelláriájában regisztratúra-könyvet is vezettek. A reánk

¹ A királyi könyvekről és a régi királyi archívumról már Kovachich megemlékszik Epicrisisének 284. és 285. lapján. Ld. továbbá *Thallóczy*: A „Liber Regius”-ról, Századok 1879. évf. 93. 1. – *Majláth* Béla: Adatok a királyi könyvek történetéhez. U. ott 781. lap. – *Hajnik* Imre: A királyi könyvek a vegyes házakbeli királyok alatt. Budapest, 1879. – *Szabó* Dezső: Adalékok a királyi könyvek történetéhez. Turul 1906. évf. 86. 1.

² *Hajnik*: I. m. 5. 1.

maradt gyér adatokból mindössze annyit lehet megállapítani, hogy ezt a regisztrátúra-könyvet 1440-42 közt vezették s úgy látszik, az ingatlan adományokról szóló okleveleket jegyezték be.¹

A királyi kancellária praxisát utánozta Hunyadi János kormányzó felesége, illetve később özvegye, Szilágyi Erzsébet, Mátyás király anyja kancelláriája is. A királyi okleveleknek nemcsak formuláris részeit utánozzák kancelláriájában, hanem más külsőségeket is,² azonban regisztrátúra-könyveket tudomásunk szerint itt nem vezettek.

Részben megtartották a királyi kancellária gyakorlatát az ország-kormányzóinak, t. i. Hunyadi Jánosnak és Szilágyi Mihálynak, továbbá az interregnum idején az országtanácsnak irodájában is. És noha a kormányzók nemcsak fontos okleveleiken, hanem pl. még missilis leveleiken is feltüntetik a „commissio”-t, vagy a „relatio”-t,³ „arra még sincs példa, hogy akár az országtanács, akár a kormányzók kancelláriája regisztrátúra-könyveket is vezetett volna.

¹ 1440. okt. 7. Pozsony. Commissio propria domine regine. – Erzsébet királyné a zalamegyei Hasság és Waspér birtokokat Hassági Dénes fia Imrének adja. – *Kívül*: kiadta Orsz. Levéltár: M. O. D. L. 13,585.

1442. aug. 12. Pozsony. Commissio propria domine regine. – Erzsébet királyné a Rozgonyiak csökekői várnagyainak ingatlanokat ad. – Itt is *kívül*: ^jta. – M. O. D. L. 13.685.

² 1448-ban Hunyadi Jánosné egy oklevelén a „Relatio Gregorii Jósa” szavakat olvassuk. Zichy csal. ltára IX. k. 204. 1. – Később (kb. 1460-tól kezdve) királyi módra a „Commissio propria dominae genitricis domini regis” megjegyzést olvashatjuk oklevelein, néha hozzátéve, hogy Andrea de Chapi, szóval χ vagy y referente. Az is előfordul, hogy az oklevél szöveg felső részén a „Commissio propria genitricis domini regis”, alul pedig: „Refferente Benedicto de Peczel” stb. megjegyzés olvasható. Vannak olyan oklevelei is, amelyeken a szöveg alján: „Relatio Benedict! de Peczel” vagy „Relatio Bartholomei sartoris” megjegyzés olvasható. Zichy-okmtár: X. kötet, 113. 1., 217. 1.; Debrecen város ltára 220, 249, 272. szám. – 1463. márc. 5. Bánffy-Itár, az Erd. Áluzeumban. Gr. Teleki ltár, Gyömrő: I. Levéltár, Elench, XX. fasc. II. No 42. és 48.

³ A királyi okleveleken a XIV. században kezdik jelezni, hogy az oklevélben foglalt intézkedés a király saját elhatározására, vagy pedig valakinek a relációjára, referádájára lett írásba foglalva. Ez a körülmény vagy az oklevél szövege felett vagy alatta, vagy a rányomott pecsét alatt szokott feljegyeztetni. Leginkább ebben utánozzák a királyi kancelláriát, a stíluson kívül.

Az országnagyok 1445. jun. 27-én kelt oklevelén a szöveg felett: „Relatio domini palatini” olvasható. Ugyanezeknek 1446. jun. 22-én kelt oklevelén: „Commissio domini gubernatoris in praesentia praelatorum et baronum facta”, egy 1446. szept. 11-én kelt oklevélen pedig: „Commissio dominorum Johannis gubernatoris et consiliariorum” megjegyzést olvassuk stb. Zichy-okmtár: IX. k. 96. 1.; gr. Erdődy-Itár. Galgóc: Ld. 28. f. 14. No 5. (kiadva: Bánffy-csal. okltára, I. k. 651. 1.); Eperjes város ltára 229. szám; Sztáray cs. okltára, II. k. 401. 1.; Hazai Okmtár, VII. k. 467, 470. 11. Ld. még *Knauz*: Az országos tanács és országgyűlések története: 27., 67. 11. – Hunyadi mint kormányzó oklevelein rendszerint a „Commissio propria domini gubernatoris” megjegyzést olvassuk. *Jakab*: Kolozsvár története, okit ár I. k., 180., 184. 11.; Zichy csal. okmtára IX. k., 9. 1. 160., 292. 11.; *Teleki*: A Hunyadiak kora X. kötet 187., 189., 190., 267., 274., 295., 334. 11. Eperjes város It. 230., 238. szám. – Grádeczi Horváth Stansith Itár. Nagyörön fasc. 11. No 1.; Sztáray-cs. okltára II. k., 384. 1.; Csáky-cs. okltára I. k., 383. 1., 391. 1.; *Knauz*: I. m.: 101. 1. – Vannak azonban Hunyadinak oklevelei, amelyeken; „Relatio Nicolai de Wyzakna vicegubernatoris et Johannis Geréb de Vingarth”, vagy „Relatio Nicolai de Wyzakna vicegubernatoris et Dyonisii Weres de Farnas”, vagy „Relatio domini Ladislai de Palóca iudicis curie”, vagy „Relatio Johannis Tz” stb. megjegyzések olvashatók. Székely-okltár I. k., KJO., 161. 1.; Zichy család okmtára IX. k., 295. 1.; *Teleki*: I. m. X. k., 345. 1. – Szilágyi M. kormányzó egy *missilis* levelén (1458.) találtam: „Commissio propria domini gubernatoris” megjegyzést. *Teleki*: I. m. X. kötet, 570-1. 11.

Ami Hunyadi Jánost illeti, neki mint beszercei örökös comesnek és Magyarország kapitányának (tehát nemcsak mint kormányzónak) saját külön kancellárja is volt, akit névszerint is ismerünk, akit maga Hunyadi „magister Petrus de Sary cancellarius *noster*”-nek nevez. Sary később, valószínűleg Hunyadi halála után, szókesfejérvári örkanonok és a királyi személyes jelenlét kancellárja lett.¹ Hunyadin kívül tudomásunk szerint még az esztergomi érseknek is volt külön kancellárja, aki 1431-ben Báznai János volt.²

A legitim magyar királyok mellett volt magyar vonatkozású regisztratura-könyve a trónkövetelő Nápolyi László kancelláriájának is. Itt magyar gyakorlat szerint azokat az okleveleket, amelyekben a király a magyar birodalom területén fekvő ingatlanokat vagy valamely jogosítványt a magyar király főhatósága alá tartozó jogi vagy természetes személynek adományoz, szabályszerűen regisztrálták. Így pl. Nápolyi Lászlónak 1403 június 25-én Baroliban kelt azon oklevelén, amelyben mint magyar király Vadászi János fia Imrének ingatlanokat adományoz, már találunk regisztratura-jegyet. Az oklevél alul, a hártya plicaturáján, tehát nem a magyar gyakorlat szerint az oklevél hátlapján, rá van jegyezve: „R(egestra)^{la} in cancellaria. – Tutius de Hosis.” Ami tehát azt jelenti, hogy a szóbanforgó oklevelet Tutius de Hosis írta be (regisztrálta) a királyi irodában a királyi könyvbe. 1403 június 29-én ugyancsak Baroliban kelt oklevelében Nápolyi László mint magyar király megígéri udvari vitézének (aulae nostrae miles), Verebélyi György fia Péter mesternek, hogy érdemei jutalmául I. Károly királytól kapott adománylevelét meg fogja erősíteni. Ezen az oklevélen is alul a plicaturán rá van vezetve: „Rta in cancellaria. - N. L. de Melfia” megjegyzés. Itt tehát a bejegyzést ez a Melfia nevű regisztrátor végezte. Ugyanilyen feljegyzést (Rta in cancellaria) találunk László király egy 1403 augusztus 12-én Zárában kelt oklevelén is.³

A királyi kancelláriához topográfiaiukig Buda, a főváros kancelláriája esett legközelebb, amely sokban utánozta is a királyi iroda szokásait, így pl. nemcsak stílusban, nemcsak a kommisszió vagy reláció feljegyzésében követi a királyi kancellária gyakorlatát, hanem van nyoma annak is, hogy Buda város kancelláriájában regisztratura-könyvet is tartottak, amelybe az ingatlanok forgalmáról, házbérletekről szóló oklevelek tartalmát jegyezték be. A fővároson kívül a magyarországi városok közül, amint már tudjuk, Pest, Székesfehérvár és Kassa voltak azok, amelyek a királyi kancellária gyakorlatát utánozták, sőt Kassáról azt is tudjuk, hogy ennek kancelláriájában regisztratura-könyv is volt.⁴

¹ Orsz. Levéltár: M. O. D. L. 14.656. – Magy. Nemz. Múzeum Törzs It: 1459. szept. 10; 1461. jan. 18. Trencsén; 1461. márc. 3. Buda.

² 1431. július 5. Báznai János, az esztergomi érsek kancellárja levele Pozsony városához. Múzeum, Törzs It. .

³ Orsz. Levéltár: M. O. D. L. 8886, 8888. – 1403. aug. 12. Zára. Múzeum, Törzs It.

⁴ Ld. *Iványi*: Debrecen és a budai jog. Debrecen, 1924. 20-22. 1. a megfelelő jegyzetekkel együtt, amelyekhez pótlásul ld. még: M. O. D. L. 20.034, azután: 1464. máj. 26. Makray György budai bíró és a tanács oklevele. A szöveg fölött: „Commissio dominorium iudicis et iuratorum”. – 1479. máj. 31. Forster György budai bíró és a tanács oklevele, a szöveg fölött: „Commissio dominorium iudicis et iuratorum in consilio”. 1482. aug. 22. Ádám Gergely budai bíró és a tanács oklevele, a szöveg alatt: „Relatio domini Thome Meygos iurati”. Gr. Erdődy-ltár. Galgóc: Lad. 37., fasc. 1. No 1, 4, 6. – 1479. ápr. 3. Pest város oklevele. A szöveg alatt: „Conclusio dominorum de consilio”. Erdélyi Múzeum Törzs ltára.

A királyi kancellária gyakorlatát leginkább utánozta a királyi udvartól legtávolabb fekvő erdélyi vajdai iroda. Eltekintve a királyi kancelláriától, az erdélyi vajdai iroda lehetett Magyarországon a középkorban a legjobban berendezett világi irodák egyike. Így többek közt az erdélyi vajda kancelláriájában nemcsak nótáriusokat találunk, hanem még „sigillifer”-t is, aminthogy pl. 1441-ben Melléthei György esztergom-egyházmegyei pap és Cseh Péter erdélyi vajda sigillifer-je kapja I. Ulászló királytól a szentgotthárdi apátságot. 1464-ben Újlaki Miklós erdélyi vajda jegyzője, Bárczi János fia, Albert, 1509-ben Szentgyörgyi Péter erdélyi vajda titkára, Barcsay Pál mester.¹

Az erdélyi vajdai kancellária volt egyúttal az, amely a királyi kancellária gyakorlatát a legkorábban kezdte utánozni. 1403 február 1-én Váradon Csáki Miklós erdélyi vajda egy oklevelet ad ki, melyben Domoszlai Demeternek bírságot enged el. Ennek az oklevélnek az elején, a szöveg fölött, a királyi oklevelekéhez hasonlóan már ott olvashatjuk a: „Propria commissio domini voyvode” szavakat.² Innen kezdve azután Hunyadi János mint erdélyi vajda, Bazini és Szentgyörgyi János, Dengelegi Pongrácz János, Magyar Balázs, Zápolyai János, végül a mohácsi vész után fogarasi Maylád István mint utolsó a maguk oklevelein mind használják a kommisszió vagy reláció megjelölését.³ Azonban dacára ennek, csak Magyar Balázs erdélyi vajdának egyetlenegy, meglehetősen rongált állapotban reánk maradt oklevélnek hátlapján találunk valamiféle regisztrátúra-jegyet,⁴ de ezen egyetlen és elég kétes jegy nyomán elindulni nem lehet. Ennek a kétes értékű adatnak az alapján azt a határozott állítást megkockáztatni, hogy az erdélyi vajdai kancelláriában regisztrátúra-könyveket vezettek, már csak azért is kissé merész volna, mert hiszen itt *ius radicalé-t* tartalmazó okleveleket nem is igen állítottak ki.

Az erdélyi vajdákon kívül más hatóság hivatalos oklevelein a királyi gyakorlatot utánzó kommisszió vagy reláció feljegyzést keveset találunk. Így Hunyadi János mint beszercei örökös comes hivatalos levelein itt-ott a: „Commissio propria domini comitis Bistriciensis”, ritkábban a: „Relatio Joannis Twz” feljegyzéseket olvastuk. Újlaki Miklós

¹ 1441. máj. 26. I. Ulászló király oklevele. Forgách-ltár, M. N. Múzeum. – 1431. jul. 5. Múzeum, Törzs ltár. – 1509. jul. 12. Zsuky-ltár, Erd. Múzeum, 0. No 2. – Orsz. Levéltár: M. O. D. L. 15 980.

² 1403. febr. 1. Várad. Csáki Miklós erd. vajda oklevele. Múzeum, Törzs lt.

³ „Commissio propria *vayvodalis dignitatis*” olvasható Hunyadi, mint erd. vajda egy 1442-ben kelt oklevelén. Legtöbbször a: „Commissio propria domini wayvode”, vagy: „De commissione propria domini wayvode”, vagy: Ad commissionem propriam domini wayvode” feljegyzéseket látjuk a vajdák oklevelein. Teleki-okltár. II. k., 9. 1. Teleki (marosvásárhelyi) ltár: Földváry-oszt. No 608. Sztáray-cs. okltára, 11/367. 1., 410. i; 1446. aug. 16. Br. Bánffy-ltár, Erd. Múzeum; Zsuki-ltár, Erd. Múzeum, T. No 7.; Teleki-okltár II. k., 86. 1.; Zsuky-ltár, B. No 14.; A. No 28; Teleki-okltár II, 390. 1.; Székely-okltár III. k., 240 1.; II. k., 55 1, 59 – 60. 1. 1463-ban Dengelegi Pongrácz János vajda egy oklevelén a: „Commissio domini wayvode Michaelae castellano refferente”, ugyanennek egy 1463-ban és 1470-ben kelt oklevelén: „Relatio Nicolai Sykesd”, Zápolyai János 1515-ben kelt oklevelén: „Ad relationem Stephani Thomory etc.”, ugyanennek 1521-ben kelt oklevelén: „Ad relationem Francisci Cherii cubicularii domini comitis”, ugyanennek egy 1525-ben kelt oklevelén: „Ad relationem egregii Petri Pethrowyth etc.” feljegyzések olvashatók. – Teleki-levéltár: Földváry-osztály No 705.; Székely okltár II k., 7. 1.; III. k, 80. 1.; Kemény gyűjtemény Nagyenyed, megyeház, irregesztr. rész, 1470. szept. 10. Torda. – 1515. január 22. Kolozsvár. Gr. Béli Ákos levéltára. – Teleki-okltár II. k., 394 1.

⁴ Orsz. Levéltár: M. O. D. L. 28,629.

mint macsói bán oklevelén a: „Commissio propria domini comitis”, Szilágyi Mihály ugyancsak mint macsói bán és nándorfehérvári kapitány egy parancslevelén a: „Eelatio Benedicti Swki”, Bornemissza János kir. kincstartó egy levelén pedig alul a: „ad relationem Rakozy” megjegyzést olvassuk.

Hatással volt a királyi kancellária praxisa a magánoklevelek kiállítására is. Nemcsak stílusban, formuláris részekben, de külsőségeiben is igyekeznek a királyi okleveleket utánozni. Hédervári Lőrinc nádor egy 1441-ben kelt magántermészetű levelén, melyet fiához intézett, a levél szövege fölött ott látjuk a: „Commissio propria domini palatini” szavakat. Maróthi Lajos és Mátyus egy 1462-ben kelt nyugtáján a szöveg alatt a: „Commissio propria dominorum” feljegyzést olvassuk. Losonczi Albert özvegye Hedvig és fiai egy magántermészetű adománylevelén, fent a szöveg fölött a: „Relatio domini Ladislai de Losoncz” szavakat látjuk. Corvin János herceg magántermészetű oklevelein a szöveg alatt a: „Relatio egregiorum Thome Pethew et Johannis Imreffy” megjegyzés látható.¹ Mindezek a hatóságok és magánszemélyek utánozzák tehát a királyi kancellária némely szokását, azonban regisztrátúra-könyveket nem tartottak, mert hiszen éppúgy, mint az erdélyi vajda, ezek sem adhattak ki olyan tartalmú okleveleket, amelyeket érdemes lett volna regisztrálni.

A magyar királyi, városi és más hatóságokon kívül működtek Magyarország területén időnként olyan idegen hatóságok, amelyeknek kancelláriájában szabályszerű regisztrátúra-könyvek voltak. Ezek a hatóságok a Magyarországon elég sűrűn megforduló pápai legációk voltak.

Bár pápai legátusok már az Árpád-korban sűrűn jártak Magyarországon, akik valószínűleg kancelláriát is állítottak itt fel, mégis arra, hogy ezeknek a kancelláriáiban regisztrátúra-könyvek is lettek volna, adataink nincsenek. Gentilis bíbornok legációja az első, amelyről meg tudjuk állapítani, hogy kancelláriájában regisztrátúra könyv is volt. Gentilis tudvalévően 1307-11 közt tartózkodott mint pápai legátus Magyarországon, s ez idő alatt úglátszik egy hatalmas kötet telt meg a kancelláriájában regisztrált oklevelek szövegével. Ugyanis a rendelkezésünkre álló adatok szerint 1309. december 25-én Gentilisnek azon oklevelén, amelyben László erdélyi vajdát **R** CCLXXXXI jelzést találjuk, ami az egyházból kiközösíti, az: azt jelenti, hogy a szóbanforgó fontos oklevél a legáció regisztrátúra-könyvének 291-ik lapjára másoltatott be. Gentilisnek egy 1311. május 28-án kelt oklevelének

R CCCCXVIII. jelzés olvasható,² amiből egészen nyilvánvalóan már az: hogy ezt az oklevelet ugyanazon regisztrátúra-kötet 418. lapjára jegyezték fel.

Következik ebből, hogy Gentilis bíbornok magyarországi pápai követsége elején kancelláriája egy regisztrátúra-kötetet kezdett meg, amely itteni legációja idejére elég is volt az oklevélszövegek befogadására. Következik még továbbá az is, hogy a legátus kancelláriájában meglehetősen nagy lehetett az ügyforgalom.

¹ Teleki: A Hunyadiak kora X. k., 431-2. 1. – Zichy-csal. okmtára: IX. k., 180., 28. 11.; X. k, 228. 1. – Orsz. Levéltár: M. 0. D. L. 27,690 – Teleki-okltár: II. k., 66. 1. – Debrecen város ltára: 343. és 370. szám. – Trencsén város ltára: Cista 3. fasc. 1. No 9. és 9/a. – Brassó város ltára · Stenner gyűjtemény I. k., No. 38.

² Monumenta Vaticana I. sor., II. k. Acta legationis cardinalis Gentilis, 374. 1. - Veszprémi püsp. levéltár: Litterae Mancae 9.

A XV. század második felében járt nálunk Magyarországon Lőrinc ferrarai püspök mint pápai legátus, aki ebben a minőségében 1470 július 15-én Horváth Demjénnek szabad gyóntató választását engedélyezte. Lőrinc legátusnak természetesen szintén volt kancelláriája s ebben regisztratúra-könyv, mert a szóban- **R^{ta}** (= Registrata GL de Bonzagnis) regisztratúra-**R^{ta}** oklevél hátán a: túra-jegyét látjuk.¹

1476-ban Gábor egri püspök volt Magyarországon a pápai legátus, akinek legátusi kancelláriájában szintén volt regisztratúra-könyv, mert egyik oklevél- **R^{ta}** jegy szintén látható.² Sajnos, az oklevél hátán a nek hátán a: regisztratúra-jegy alsó része be van ragasztva s i^y nem tudjuk megállapítani, hogy vájjon a regisztráló magyar ember volt-e, vagy olasz?

A XVI. század elején Bakács Tamás esztergomi bíboros-érsek néhány esztendeig szintén volt pápai legátus. Ebben a minőségében az érsek Esztergomban külön legátusi kancelláriát tartott megfelelő felszereléssel, nyomtatott formulas könyvekkel stb., amelyeket a legáció levéltárával együtt egyideig Csábrági Péter esztergom-szentgyörgyemezei kanonok házában őriztek.³ Természetesen Bakács a pápai legátusi minőségben kiadott okleveleit, főleg a fontosabb jogokat, kiváltságokat tartalmazókat szintén regisztráltatja a legáció regisztratúra-könyvébe. Így pl. a premontreiek

különböző kiváltságleveleit átíró- **R^{ta}** oklevelén kívül ott látjuk a: Chorapheus vagy Thorapheus jelzést. Egy másik oklevelén, amelyben a nyulszigeti apácák kegyúri

jogáról van szó, **R^{PA}** jelzés,⁴ nyilvánvaló tehát, hogy mint a többi szintén ott van a: pápai legátus, úgy Bakács is olasz kancelláriai

személlyel dolgozott s ezeket még akkor is Rómából küldték, ha magyar főpap volt a legátus, azért, mert Rómában volt kellő számú begyakorolt személyzet. Nemcsak a legáció regisztrátorai voltak olaszok, hanem tudjuk, hogy Bakács legációjának nótáriusa Medelföldiai Bangssen János fia Olahus, „bullarum scriptor”-a pedig Robini János volt.⁵

1524-ben Lőrinc bíbornok tartózkodik Budán mint pápai legátus, akinek egy oklevelén, melyben bizonyos **R** jegyet.⁶ Nyil-
ügyben bírót delegált, ott látjuk a: vánvaló tehát, hogy ennek kancelláriáján is tartottak regisztratúra-könyvet. Kancelláriai személyzete ennek is természetesen olasz volt. Ciresia Károlyon kívül R. de Paternina, S. Canta nevek fordulnak oklevelén elő, akiket nyilván Rómából hozott magával. Mindezekből megállapíthatjuk tehát, hogy a Gentilis óta Magyarországon működő pápai legátusok kancelláriáján rendszeresen vezettek regisztratúra-könyveket, ezeknek a mintája azonban természetesen nem a mi királyi könyveink, hanem a pápai regisztratúra-könyvek voltak.

A XV. század közepén Felső-Magyarországnak egyik átka, de egyúttal hatalmassága is Brandisi Giskra János volt. Giskráról tudjuk, hogy leginkább Kassán élt, ahol, meg egyebütt is, királyi módon egész udvar-

¹ Eperjes város levéltára: 372. szám.

² Veszprémi püspöki ltár: Epp. Sztrag. 13.

³ Gr. Erdődy-ltár. Galgóc: Ladula 47. fasc. 1. No 10.

⁴ Orsz. Levéltár: M. O. D. L. 22.005, 23.922.

⁵ Gr. Erdődy-ltár, Galgóc: Lad. 47. fasc. 1. No 10.

⁶ Gr. Erdődy-ltár, Galgóc: Lad. 47. fasc. 1. No 12.

tartása volt. Mivel Giskra sokat levelezett, meg okleveleket is adott ki, természetesen kancelláriája is volt, ahol regisztrátúra-könyv is létezett, amelybe a fontosabb oklevelek szövegét bejegyeztette. Így pl. 1445 február 14-én a pénzzavarban lévő Giskra Kassa város tanácsától kér és kap kölcsön 3300 frtot, amelyről a város részére kötelezvényt állít ki. Ezen kötelezvény szövege alatt a következő feljegyzést találjuk: „Commissio propria domini Johannis Giskrae capitanei generalis, referente viva voce in consilio civitatis”. Ezenkívül az oklevél hátlapján ott találjuk a: í^{ta} jegyet is, tehát az oklevél regisztrálva is lön. Egy 1445 március 4-én Kassán kelt oklevelében a felségjogokat is gyakorló Giskra Eperjes városának lakóit felmenti a harmincad fizetése alól. Természetesen ennek

az oklevélnek a hátán szintén ott látjuk a: *R*^{te} jegyet, tehát Giskrának rendszeres regisztraturája volt. 1461-ben Grácban van Giskra, ahol egy március 10-én kelt német nyelvű oklevelében a sárosi gróf, – ahogy magát nevezi – Mátyás király ellenében meghódol III. Frigyes német-római császárnak és magyar trónkövetelőnek. A hártýára irt oklevélen alul hártýaszeletre függesztett függő pecsétet látunk és ahol a pecsétet

tartó hártýaszelet átfűzi az oklevél plicaturáját, ott találjuk a *R*^{ta} jegyet.¹

Giskrának természetesen kancellárja és kancelláriai személyzete is van, akiket – amint azt Eperjes város számadásaiból látjuk – Giskra úgy látszik a felsőmagyarországi városokkal tartott el.²

A fenti adatokat ismerve, fel kell tennünk, hogy Giskra kancelláriájában volt olyan ügyforgalom, hogy egyetlen regisztrátúra-kötet 1445-től 1461-ig, tehát 16 esztendeig az oklevélszövegek bejegyzésére nem volt elég. Valószínű, hogy legalább két, de lehet, hogy több ilyen regisztrátúra-kötet is megtellett az expédialt oklevelek szövegével, azonban ezek a regisztrátúra-kötetek épp úgy elvesztek nyom nélkül, mint ahogy Giskra levéltára is széjjelszóródott a világba.

Az eddigiekből mindenesetre nyilvánvaló, hogy amit dolgozatunk elején állítottunk, azt sikerült be is bizonyítanunk, hogy t. i. Magyarországon a középkorban nemcsak a királyi, hanem más kancelláriában is voltak regisztrátúra-könyvek. Láttuk, hogy egyik magyar királyné, egyik trónkövetelő, azután Buda és Kassa városok, a Magyarországon működő pápai legátusok, végül pedig Giskra kancelláriájában is voltak regisztrátúra-könyvek és valószínű, hogy a legátusok kancelláriáit kivéve, a többi előtt a magyar királyi kancellária példája volt e tekintetben irányadó.

Néhai jeles jogtörténészünk, Hajnik Imre, a királyi könyvekről irt ismeretes akadémiai értekezésének utolsó részében megemlékszik a budai tárnoki házról is, amelyben a királyi levéltárat s a királyi könyveket is őrizték. Ilyen levéltárjellegű tárnoki háza azonban nemcsak a királynak volt. Így II. Lajos királynak egy 1516 június 14-én kelt oklevelében olvassuk, hogy megjelent előtte Gosztonyi János győri püspök, aki előadta, hogy 1508 november 25-ike körül, Ferenc győri püspök halálakor a győri püspökség, Győrvára, a vasvármegyei Keszi és Püspökszombatja

¹ Kassa város nyilvános ltára: 236. szám. – Eperjes város levéltára 222. szám (Szövegét kiadta Wagner: Dipl. Sáros., de az R-ta jegy elhagyásával) Bécs, Staatsarchiv, Ungarische Urkunden, Giskra 1461. márc. 10-én kelt oklevele.

² 1446. Item soivimus pro cancellario domini Gyskra pro vino fi. auri ½ 1448. Item soivimus cancellario domini Gyskra fi. auri III. – 1449. Item notario domini Gyskra den. L. – Eperjes város ltára, 210/a szám, 56/b, 72/b és 78/b 11.

század ötödik évtizedében már csak Ferdinánd kancelláriájában vezetnek királyi könyveket, azonban volt még a XVI. században Magyarországon olyan hatóság, amelynek kancelláriájában regisztrátúra-könyveket vezettek és ez a hatóság a királyi helytartóság volt.

A Habsburg-házi I. Ferdinánd király és utódai, amint tudjuk, nem laktak állandóan Magyarországon, hanem Bécsben, Prágában és egyebütt, szóval az ország határain kívül. Az 1485-ben hozott nádori cikkek 10. szakasza alapján a Habsburgok Magyarország kormányzására neveztek ki ugyan királyi helytartókat, ezek azonban nem mindig a nádorok voltak. így pl. már az első királyi helytartó, az 1532 október 4-én kinevezett Turzó Elek is csak országbíró, az 1542-ben Turzó helyébe lépett Várdai Pál esztergomi érsek volt. Ezek a kir. helytartók „auctoritate locumtenentiae” ingatlanok adományozására is fel voltak jogosítva, még pedig kezdetben, úgy látszik, mintha a helytartók ezen joga tágabb lett volna, mint a nádoroké, akiknek tudvalevőleg 32 jobbágyteleknél nagyobb területű ingatlant adományozni nem állott jogukban.¹ Az ilyen adományokról szóló okleveleket az adományozás tényének bizonyíthatása céljából vagy teljes szövegükben, vagy pedig kivonatban bejegyeztették regisztrátúra-könyveikbe. Ilyen regisztrátúra-könyv volt már az első királyi helytartó, Turzó Elek kancelláriájában is, amit bizonyít, hogy Turzónak, mint királyi helytartónak 1535 október 28-án Semptén kelt oklevelének hátlapján

ott látjuk

A Turzó utáni kir. helytartók kancelláriájában szintén voltak regisztrátúra könyvek. Így pl: Nadasdy Tamás nádor és kir. helytartó egy 1554 szeptember 20-án Sárváron kelt oklevelében „auctoritate locumtenentiae nostrae” Sennyei Ferencnek ingatlanokat adományoz. Ennek az oklevél-

nek a hát- jelzést szintén olvashatjuk, ami egyrészt azt bizo-
lapján a: nyitja, hogy a kir. helytartó irodájában nem volt nagy ügyforgalom, ha szeptember végén még csak a regisztrátúra-könyv 13. lapján tartottak, másrészt magáról a regisztrátúra-jegyről azt is látjuk, hogy a helytartó kancelláriája utánozta a királyi kancellária praxisát.

1564 április 25-én Oláh Miklós esztergomi érsek, kir. kancellár és helytartó Borsod vármegyében ad ingatlant, amely 32 jobbágy teleknél

alig nagyobb, ennek az okle- jegyet látjuk. Ekkor te-
véinek a hátlapján szintén a: hát a kir. helytartó kan-
celláriájában már nagyobb volt az ügyforgalom. Oláh Miklós után Abstemius Pál erdélyi püspök és a nyitrai püspökség adminisztrátora lett a királyi helytartó, aki 1568 december 19-én 30 jobbágy teleknél nem nagyobb területű trencsénmegyei pusztákat adományoz, az oklevél hátlapján a:

 találjuk. Az év végén tehát a helytartói kancel-
Anno Domini i 1568. lária a regisztrátúra-könyvnek még csak a 2. lapjára jegyez be okleveleket, ami erősen megcsappant ügyforgalomra mutat, másrészt pedig nyilvánvaló, hogy a helytartói kancellária minden esztendőben új könyvet, vagy legalább is új lapszámozást kezdett. Még kevesebb lehetett az ügyforgalom Badéci István egri püspök és kir. helytartó ide-

¹ A királyi helytartóknak ezt a jogát az 1567. évi XXVI. t.-c. 4. §-a volta-
képpen megszorítja és a 32 telkes adományozás régi jó szokását állítja vissza.

² Az oklevélben Turzó a trencsénmegyei Nemesna praediumot Petrőczy Pálnak adja. Orsz. Levéltár N. R. A. f. asc. 458. No 41.

1573 ^{ta} **R** fol. 1. Anno Domini 1573
 jében, akinek egy ^{ta} **R** fol. 1. Anno Domini 1573
 oJct. 25-én kelt oklevelén a: Jegyet találjuk.

Az utolsó királyi helytartó, akiről még meg lehet állapítani, hogy kancelláriájában regisztratúra-könyvet vezettek, Fejérkövy István nyitrai püspök volt. Ennek kancelláriájában kezdetben az expédiait okleveleken még feljegyezték a regisztratúra-könyv lapszámát, de már később ezt elhagyják, talán azért, mert az ügyforgalom csekély volta miatt a lapszámot felesleges volt feljegyezni, így pl. egy 1588 május 12-én Eperjesen kelt oklevél hátlapján

^{ta} **R** folio 14. Anno Domini 1588.
 még ilyen regisztra-
 tura-jegyet olvasunk:

Már egy 1589. ^{ta} **R** Anno Domini 1589 egy 1589. jun. 18-án

^{ta} **R** fol. 44. Anno Domini 1588.

^{ta} **R** Anno Domini 1584.

5-én kelt oklevél hátán a kelt oklevelén viszont a feljegyzést látjuk, míg egy 1594 július 15-én Pozsonyban kelt oklevelnek a hátlapján csak a: feljegyzést olvassuk,¹ ami azt bizonyítja, hogy oklevél-bejegyzés keresése esetén már az évszám is elég volt, hogy a keresett bejegyzést megtalálják.

À XVII. században a királyi helytartóság intézménye ebben a formájában megszűnik s ezzel együtt természetesen eltűnnek a királyi helytartósági kancelláriák is praxisukkal egyetemben és átveszi kizárólagos uralmát a királyi könyv.

Midőn a régi regisztratúra-könyvekről szóló eme kis dolgozatomat újtára bocsátom, még csak egyet vagyok bátor megjegyezni, azt t. i., hogy cikkemben csak eddigi levéltári kutatásaim eredményét dolgoztam fel s természetesen nem állíthatom, hogy a tárgyat teljesen kimerítettem, mert lehetnek még a levéltárakban olyan adatok, amelyek dolgozatomat több irányban kiegészíthetik. Nem is az anyag teljes feltárása és a tárgy kimerítése volt dolgozatom célja, hanem inkább az, hogy a szakkörök figyelmét erre a témára is rátereljem. Az, aki majd egyszer meg fogja írni hazánk középkori kancelláriáinak történetét, talán ennek a néhány töredékes adatnak is hasznát fogja vehetni.

¹ M. Tud. Akadémia oklevelei, XVI. kötet. Sennyey-Iltár az Erd. Múzeumban vas megyei iratok, fasc. VI. No 12; fasc. XXXVI. No 49; 1568 dec. 19. Trencsényi Múzeum ltára.: Károlyi-család okltára, III. kötet, 447-449. 1.; Késmárk város titkos ltára XV. No 411.; Bécs, Hofitammer archiv, Hung. fasc. 14398; 1594 jul. 15. Szilvay-család levéltára, Trencsényipüspöki.

A fiúsításról

Írta: HOLUB JÓZSEF,

Bármennyire erős volt is régi jogunknak az a törekvése, hogy a nők vagyoni állását minél kedvezőbbé tegye,¹ attól azonban mereven elzárkózott, hogy az ősi fekvő jószágból a fiúkkal konkurálólág örökös részt juttasson nekik.

Szerzeményi javakban, ingókban – végrendelet hiányában – egyenlő arányban osztottak; ha az adomány mindkét ágra szólt, abban is, de az ősi s a csak fiágot illető adománybirtok egyedül a fiörökösökre szállt. Ezekből kijárt ugyan nekik a leánynegyed, de ezt természetben csupán férjhezmenetelükig élvezhették, akkor azután az érdekelt rokonok pénzen megválthatták tőlük, s csak abban az esetben kapták ki természetben, ha a birtok magszakadás miatt a királyra szállt vissza,² vagy ha a rokonok beleegyezésével birtoktalan vagy nem nemes emberhez mentek férjhez.³

Ez azonban nem valami speciális vonása régi jogunknak. A gazdasági és társadalmi fejlődés egy bizonyos fokán mindenütt megtaláljuk a nők kizárását az öröklésből, illetve a férfiak ily természetű előnyben részesítését, privilegizálását. Fustel de Coulanges az ókori községről írt klasszikus munkájában⁴ abban keresi ennek az okát, hogy mivel a cultust csak férfiak végezhatték s ezt megszakítani nem lehetett, az örökösödésnek is a cultust kellett szolgálnia és követnie. Ámde ez kizárólagos oka nem lehetett, s már Laveleye helyesen mutatott rá a kitűnő francia jogtörténész, Viollet által rendelkezésére bocsátott történeti anyag vizsgálata alapján, hogy ennek magyarázatát inkább a gazdasági szervezetben kell keresnünk.⁵

Akkor, amikor oly erős volt még a vérségi kapcsolat s ebből kifolyólag a családi szolidaritás eszméje, amikor a birtokot az egész nemzetség közös tulajdonának tekintették, ebben nem örökölhettek a nők, akik férjhezmenetelükkel egy másik ily vérségi közösség tagjává válván, a családi vagyon egy részét oda vitték volna magukkal. Kétségtelen azonban, hogy közrejátszott azért a család házi vallásának követelménye is, épp úgy, mint később az a körülmény, hogy a nők – mint Werbőczy is

¹ „...a magyar jog u. n. lovagiassága a nővel szemben vagyoni téren” (Illés J.: A magy. házassági vagyoni jog az Árpádok korában. Bpest, 1900. 65. l.) - Tóth L.: A magyar nőkről. Gide P.: A nők joga c. mű II. kötetében, 399. l.

² 1298: 75.

³ Illés J.: A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában. Bpest, 1904. 36. l. 1435: XX., 1486: XXVI., 1492: LXIII., 1514: LXII., HK. I. R. 29. c. 7. §.

⁴ 92-95. 11.

⁵ A tulajdon és kezdetleges alakjai. Bp., 1898. 224. l. – Viollet: Histoire du droit civil français. Paris, 1905. 886. l. 4. jzet.

hangsúlyozza – katonai szolgálattal, fegyverrel nem szerezhettek fekvő jószágokat. (I. R. 18. c.) így volt ez az ó-ind, a görög, római és germán jogban is, és sok népnél még ma sincs elismerve a nők öröklése.¹

Ez a megállapítás azonban, t. i. hogy a nők eredetileg teljesen ki voltak zárva az öröklésből, útjában állt a régi germánjog kutatói közül azoknak, akik a germán örökjogban az ősi anyai jogú (u. n. matriarchalis) szervezetnek nyomait vélték feltalálni. Ezért ezek azt a tételt állították fel, szemben az uralkodó felfogással, hogy a férfiak és nők eredetileg egyenlő örökösödési joggal bírtak s ez utóbbiak háttérbe szorítása csak később következett be.² Mivel azonban a forrásokból kiderül, hogy az indogermánok egyáltalában nem ismerték a matriarchatust,³ ma ismét majdnem kizárólagosan az a felfogás az uralkodó, hogy az ősi állapot a nők örökösödési jogának teljes hiánya volt.⁴

Kétségtelen, hogy az egyház s a római jog befolyása sokat tett a nők helyzetének javítására, s érdekes, hogy már a VII. század végéről való Markulf-féle formulák egyike, – amely arra szolgált például, ha az apa leányait is részeltetni akarta az ősi birtokban – erősen elítélőleg nyilatkozik e jogszokásról: „*Diuturna sed impia inter nos consuetudo tenetur – mondja – ut de terra paterna sorores cum fratribus portionem non habeant*”.⁵

Ennek a háttérbeszorításnak különféle fokozatai lehettek: *a)* a *lex Salica* régebbi szövege szerint „*de terra nulla portio hereditatis mulieri veniat, sed ad virilem sexum tota terrae hereditas pertinet*”. A *lex Thuringorum* szerint „*hereditatem defuncti filius, non filia suscipiat; si filium non habent. .. ad filiam pecunia et mancipia, terra vero ad proximum paternae generationis consanguineum pertinet*”, vagyis ezek szerint a nők a fekvő jószágok örökléséből teljesen ki voltak zárva; *b)* a *lex Salica* későbbi szövegében már a terra mellé értelmét megszorító jelző került: „*de terra vero salica (= aviatica) nulla portio hereditatis mulieri veniat*”. . . ., ekkor már tehát csak az ősi birtok maradt kizárva; *c)* a *lex Ribuarica* szerint (De alodibus t. 58.) „*dum virilis sexus existerit, femina in hereditatem aviaticam non succédât*”, vagyis fiúk nem létében az ősi vagyont is örökölhették a nők; végül *d)* együtt örökölhettek a fiúkkal s ily esetekben az örökösödési arányt illetőleg a különböző jogokban a legkülönbözőbb változatokat találjuk.

A *hűbériség* ez intézmény természetének megfelelően fejlesztette ki a maga külön örökjogát. Minthogy a fegyveres s egyéb szolgálatok biztosítása volt a főcél, azért a hűbéri örökjog szerint a felmenők nem örökölhettek – *feudum non ascendit*, – a hűbért sok helyt a legidősebb

¹ *Tagányi K.*; A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. Bpest, 1919. 75. 1. – *Post*: Grundriss der ethnolog. Jurisprudenz. 1894-95. I. k. 211-226. 11. és II. k. III. Buch. Das Erbrecht.

² *Dargun*: Mutterrecht u. Raubehe. 1883. (Untersuchungen zur deutschen Staats- u. Rechtsgesch. 16. Heft.) *Opet*: Die erbrechtl. Stellung der Weiber in der Zeit der Volksrechte. (U. o. 25. Heft.) *Heusler*: Institutionen des deutschen Privatrechts. II. k. 1886. 522. 1. *Ficker*: Untersuch. zur Erbenfolge der ostgerm. Rechte. I. k. passim.

³ *Schröder-Künssberg*: Lehrbueh der deutschen Rechtsgesch. 6. kiad 1919. 69. 1.

⁵ *Hrunner*: Kritische Bemerkungen zur Gesch. d Weibererbrechts. Zft. der Savigny-Stiftung für Rechtsgesch. Germ. Abt. XXXIV. k. 1-19.11. – *Amira*: Grundriss des germ. Rechts. 3. kiad. 1913. 174. 1., *Schröder-Künssberg*: i. m. 360. 1.

⁶ Idézi *Lefebvre*: L'histoire du droit civil français. L'ancien droit des successions. I. k. 1912. 41. 1.

fiú kapta – (*droit d'aînesse*), s végül a férfiak erősen privilegizált helyzetet nyertek, ami jelenthette a nők teljes kizárását is.¹

Ez teljesen érthető, mert a nők nem teljesíthették azokat a szolgálatokat, amelyek a hűbértokokkal jártak. Amikor azonban a hűbérek örökössé kezdtek válni s ezzel katonai jellegük is kezdett elhomályosulni, számolni kellett azzal a helyzettel, hogy a tulajdonos után esetleg csak leányutódok maradnak.

Mivel az irányadó a hűbért constituáló szerződés volt, s ebben helye lehetett bármilyen különös klauzulának is, ki lehetett azt is mondani, hogy a leányok is örökösödjenek a hűbértokban.²

*

Ami a régi magyar jogot illeti,³ mint fejtegetéseink bevezetésében is hangsúlyoztuk, az országos nemesi jog az ősből kizárta a leányokat s csak a quartát engedte ebből nekik ideiglenes használatra; a szerzeményben azonban a fiúkkal konkurráltak, de csak ab intestato, mert az atya keze itt nem volt megkötve, ezzel szabadon rendelkezhetett s ebből még a leányegyed sem járt ki nekik.

Partikuláris jogaink közül a szepesi jog,⁴ városi jogaink,⁵ s gyakran hospeseink külön jogai is⁶ az öröklésben nem tettek különbséget a gyermekek közt nemük szerint; másutt viszont, pl. a lipthói népeknél⁷, a győri vár szőlőművelőinél,⁸ a keresztyúri hospeseknél,⁹ ha fiú nem maradt, a testvér örökölt s csak ha az sem volt, szállt a vagyon a feleségre és leányokra. A jobbágyoknál – mint a Hármaskönyvből tudjuk – a ki nem házastott leány az ingatlan apai vagyonban egyenlő joggal örökösödött a fiúkkal (III. k. 29 a). A székelyeknél az örökség csak a fiút illette, a leány abból csak kiházását követelhetette; de ha csak leányok maradtak, ezek egyenlően osztoztak az apai örökségben.¹⁰ Ezek voltak az u. n. fiúleányok.

Nagyon megérthetjük azonban azokat az érzelmi motívumokat, amelyek arra sarkalták a nemes apát, hogy fiörökösök hiányában inkább leányának vagy leányainak igyekezzék biztosítani fekvő jóságait, - akiknek születendő fiaiban mégis csak az ő ágának közvetlen folytatását látta, – semmint hogy azok a koronára vagy esetleg igen távoli oldalrokonokra háramoljanak.

Ezt többféle úton érthette el.

¹ *Glasson: Le droit de succession au Moyen Age.* 1893. 54. 1.

² „Filia vero non succedit in feudo nisi investitura fuerit facta in patre, „ut filii et filiae succédant in feudum” – tune enim succedit filiis non extantibus.” (Libri Feudorum I. I. t. 8. §. 1. *Lehmann: Das langobardische Lehnrecht.* 1896. 84. 1.)

³ Az idevágó kérdésekre vonatkozólag általában I. *Magyary Géza* értékes fejtegetéseit: A rokonok törvényes öröklési rendje 1848 előtti jogokban. (Magyar Igazságügy, XXXIII. k. 1890.)

⁴ *Demkó: A szepesi jog.* 28. 1.

⁵ *Iványi: Vázlatok Eperjes sz. kir. város középkori jogéletéből.* 1909. 24. 1.-
Király: Pozsony város joga a középkorban. 1894. 157. 1.- *Helkovic: Buda város jogkönyve. Művelődéstört. Ért.* 12. sz. 1905. 137-138. 11.

⁶ Pl. a beregszászi hospesek 1247-i kiváltságlevelében. (*Fejér: Codex dipl.* IV. 1. k. 456. 1.)

⁷ Századok, 1909. 879. 1.

⁸ Hazai okmt. III. k. 6. 1.

⁹ *Fejér: i. m.* IV. 1. k. 441. 1.

¹⁰ *Dósa: Erdélyhoni jogt.* II. k. Kolozsvár, 1861. 381.1. – *Tóth: i. m.* 391-393. 11.

a) Szabad rendelkezési jogot kérhetett a királytól s ha ezt megkapta, élők közti vagy halálesetire szóló rendelkezéssel leányainak adhatta, illetve nekik hagyhatta javait.¹

b) Kimondottan arra kért engedélyt a királytól, hogy leányaira hagyhassa javait.²

c) Ugyanezt az eredményt érte el tulajdonképpen akkor is, ha vejére tudta valami módon átruházni a birtokot. Oly természetű birtoknál, amelylyel – mint a hűbértartással – valamiféle szolgálat volt egybekötve, ez nem okozott nagyobb nehézséget, mert a vő vállalhatta azt. A szepesi nemesek 1246-i kiváltságlevelében olvassuk, hogy aki örökösök nélkül hal el, „cui filia si habet vei relicta nupserant, succédant, *sed ille ad ea servitia teneatur*, ad que decedens, cui succedit, fuerat obiigatus”.³ 1256-ban IV. Béla de gratia specialitert megengedi valakinek, hogy birtokait vejeinek hagyhassa, de csak „sub eodem servitio quo nobis ipse tenebatur”.⁴

A királyi engedéllyel történt ajándékozás mellett legjobb módja volt ennek a *vőnek örökbefogadása*. A fiörökös nélkül álló nemes (HK. I. k. 66. c.) valakit királyi jóváhagyással (HK. I. k. 8. c.) fiává fogadott, hozzáadta leányát feleségül s így biztosította saját legközelebbi vérének vagyonát.⁵

¹ A legtöbb ily esetben ugyan egyáltalán nem volt gyermek, de ismerünk olyan eseteket is, amikor csak leánya volt az illetőnek. Pl. 1221-ben Sol comes „liberis et filiis destitutus” kir. engedéllyel végrendelegzik s *leányairól* is gondoskodik. (*Fejér*: i. m. III. 1. k. 326. 1.; 1260-ban *Moys mester* feleségének, *leányainak* és monostorának hagyományoz ősi és szerzett javaiból kir. engedéllyel. Hazai Okit. 38. 1.); 1276. – *Wenzel*: Árpád-kori új okmt. IX. k. 149. 1.; 1313-ban Károly Róbert megengedi Gutkeled nb. Kis Kozma comesnek, hogy mivel fia harcban elesett, javairól szabadon rendelkezessék: „ecclesie vei ecclesiis, *filiabus*, nepotibus vei neptibus suis., conferre .. liberam habeat dandi et donandi facultatem”. (Anjoukori Okmt. I. k. 313. 1.)

² 1249. . . „ut possessiones quas asserebat *hereditarie* possidere, cum heredum careret solatio, concederemus ex benignitate regia *filiabus* et nepotibus suis pleno iure relinquere possidendas”. (*Wenzel*: i. m. VII. k. 287., 302. 1.) – Vannak olyan esetek, amikor csak a rendelkezést ismerjük, de a királyi consensust és megerősítést nem; ámde tudjuk, hogy e nélkül az ilyen rendelkezés hatálytalan maradt s így azt előbb vagy utóbb meg kellett szerezni. 1303-ban pl. Hunt comes, nem lévén fiörököse, „uxorem suam et duas filias suas . . . in possessionibus suis *hereditariis* .. ac empticia sua constituit suos heredes”. (Hazai Okit. 178. 1.)

³ *Knauz*: Monumenta ecclesiae Strigon. I. k. 347. 1.

⁴ Hazai Okmt. VIII. k. 66. 1. – 1299-ben a veszprémi püspök egy nemes jobbagya valakit örökbe fogadott és neki adta leányát és földjeit. A püspök beleegyezését adta ehhez, de oly feltétellel, hogy az illető tartozik a praedialista kötelességeit teljesíteni. (Veszprémi kápt. házi levél.)

⁵ 1275-ben IV. László Gedei Miklósnak megengedi, hogy birtokait „generis suis-, quos in filios recepisset adoptivos” hagyhassa vagy adhassa. (*Wenzel*: i. m. IV. k. 72. 1.); 1322-ben Betlehem comes a nyitrai káptalan előtt vejét „in filium sibi suscepit adoptivum filiam suam eidem tradendo” s birtokait is neki adta. (*Fejér*: J. m. VIII. 2. k. 373. L); *Tagányi*: i. m. 39. 1. – V. ö. a japán jogban ha valakinek csak lánya van, adoptál valakit s hozzáadja lányát feleségül. Az adoptált vő csak a közvetítő szerepét játssza s a házasságból született fiúkat tekintették tulajdonképp a nagyatya örökösének. (*Isugara*: Die Lehre von der japan. Adoption. 1903.) – Ugyanígy járt el az athéni, akinek csak leánya volt; de ez végrendeletileg is örökösévé tehetett valakit, akinek azonban leányát nőül kellett vennie. Ha azonban sem így, sem pedig az előbbi módon nem gondoskodott örököséről, javait legközelebbi rokona örökölte, de a leányt ennek is nőül kellett venni. (*Epiklérosz* = filia haereditaria.) (*Fustel de Coulanges*: i. m. 99-)00. 11.; *Kohler*: Studien über die künstl. Verwandtschaft. Zft. für vergl. Rechtswiss. V. k. 427. 1. *Grosschmid*: Az intestat örök. rend Solon törvényeiben. Akad. Ért. 1917. 536. 1. – HK. I. R. 8. c. = az örökbefogadásnak királyi jóváhagyás mellett adományereje van.)

Az első Anjou, Károly Róbert alatt azonban egy új' intézmény jelenik meg, amely kizárólag azt a célt szolgálta, hogy a nő az atyai örökséget megkaphassa: az u. n. *fiúsítás, praefectio*.

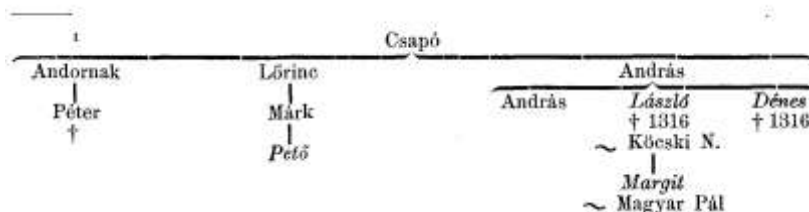
1332-ben Károly Róbert a Nádasd nb. Gersei Margitot, aki egyedül menekült meg abból a vérfürdőből, amelyet Németújvári János serviense, Vörös Salamon, rendezett Gelsén, atyjának, a Károlyhoz hű Gersei Lászlónak családjában, az ő s az akkor szintén legyilkolt nagybátyja, Dénes, birtokainak örökösévé tette meg.*

Érdekes, hogy az 1316-ban meggyilkolt László és Dénes birtokait, mint magszakadás folytán a királyra szállt birtokokat, 1324-ben Károly kedvelt hive, Magyar Pál, kérte fel s meg is kapta. A beiktatásnál azonban Márk fia Pető tiltakozását jelentette be, „asserens easdem possessio-Des sibi de iure et de facto pertinere”;² fezz ellenmondását azonban hamarosan visszavonta s így a birtokok Magyar Pál kezén maradtak.

Margitot 1316-ban dajkája mentette meg, így néhány éves lehetett csak még akkor. Anyai nagybátyja, Köcski Sándor országbíró vette gondozásába, ő neveltette s bizonyára ő vitte a királyi udvarba is, ahol a királyné belső udvarhölgyei sorába került. Itt ismerkedett azután meg vele Magyar Pál, a királyi családnak igen bizalmas embere, aki – mint láttuk – atyjának és nagybátyjának birtokait kapta meg. Magyar Pál jól tudta, hogy Márk fia Petőnek erős joga van az ősi birtokokhoz, azért biztosítani akarván azokat magának, megkérte a fiatal árva kezét. Amikor pedig már felesége volt, azt a kegyet kérte a királytól, hogy feleségét néhai atyja s nagybátyja javainak örökösévé tegye meg.³

Károly Róbert bizonyára szívesen tett e kérésnek eleget; Köcski Sándor, az országbíró, Margit nagybátyja, Vast és Sopront védte meg a a hűtlenek ellen, Magyar Pál, a férje, aki ekkor már nem volt egészen fiatal ember, az országba jövelele óta szolgálta teljes odaadással – másfelől pedig így alkalma nyílt legalább Margitban némiképp kárpótolni a családot azért a rettenetes veszteségért, amelyet azért kellett elszenvednie, mert hű maradt királyához.⁴

Ez a *legkorábbi* fiúsítás, amelyet ismerünk s valószínű, hogy valóban a *legelső* is volt; már csak abból is következtethetjük ezt, hogy a *praeficere* kifejezés, amely az időrendben második, 1347-i, fiúsítóoklevéltől

² Zalai Okit. I-k. 175. 1.

³ Pór A.: Nemes Magyar Pálné asszony. Kath. Szemle, 1888. 468-471. 11.

⁴ ... „boni quoque operis exemplum ostendere cupientes, ne illorum, qui cum suis filiis et liberis pro fidelitate et servitiis regie maiestatis et sacre corone debitis et impensis per infidèles crudeli morte pereunt, posteris eorum miserabilem compassibilemque egestatem patientibus hereditatem alieni capiant et obtineant”... A fiúsítólevél a gr. Khuen-Héderváry-család levéltárában őriztetik, Hédervárt; jelzete Viczay-rész. Fasc. 38/B. nr. 20. Kiadta, de csonkán *Fejér*: i. m. VIII. 3. k. 592-596. 11.

kezdve állandó része a fiúsítási formulának, – amelytől ez intézmény latin nevét is kapta, – itt még nem fordul elő.¹

Ettől eltekintve azonban a formája teljesen a későbbi, már kialakult fiúsítások szerkezetét mutatja. Ez eléggé feltűnő egy egészen új intézménynél, de nem szabad elfelejtenünk, hogy *hasonló* királyi kegyet gyakoroltak uralkodóink már régebben is. Elég magának Károly királynak egy 1327-i oklevelére utalnunk, amelyben a fiörökösök nélkül elhalt Drugeth Fülöp nádor javaiban, amelyek mint adományjóságok a királyra szálltak volna vissza, unokaöccsét teszi meg örökösévé s neki adományozza azokat. Ez az oklevél teljesen a későbbi fiúsítások formuláit s szerkezetét mutatja.²

Ami azonban Károly királynak 1332-i intézkedését a hasonló régiektől megkülönbözteti s úgyszólván forradalmi lépéssé karakterizálja, az az, hogy a magyar örökösödési jog alaptételeivel fordul szembe, amelyek szerint az ősi vagyonban csak férfiak örökölhetnek, másfelől pedig addig, míg a nemzetségnek olyan tagjai vannak, akik igazolni tudják, hogy in linea consanguinitatis vagy fraternitatis állnak az elhunytal, azokat illeti meg a fekvőjóság.³

Azonban maga az eset is, amely erre a merész lépésre alkalmat adott Károly királynak, szintén egészen rendkívüli: a király iránt való hűségének áldozata lett egy régi, előkelő család s csak egy tagja kerül ki a lemészároltatást, egy kis leány. Már most az uralkodó, tanácsa, a főpapok és főurak beleegyezésével, kimondja, hogy – *az ország szokásjoga ellenére is* – királyi kegyelméből az ősi vagyon örökösévé teszi meg őt s neki adományozza atyja és nagybátyja birtokait:

„de prelatorum baronumque nostrorum consilio et consensu, provida deliberatione prehabita, pefatam dominam Margaretham . . . cui domine licet de iure naturali atque positivo hereditas deberetur paterna, tamen quia huic iuri repugnât observata ab antiquo regni nostri Hungarie consuetudo, que nonnisi masculum heredem in pátriám hereditatem succedi permittit, non obstantibus huiusmodi consuetudine, statuto sive dispositiva ordinatione, de speciali maiestatis nostre gratia et plenitudine regie potestatis ac magnificentia principali in verum constituimus heredem et instituimus eam inter generationem suam Nadasd nuncupatam paterne hereditatis legitimum successorem, totam ipsorum Ladislai et Dyonisii

¹ *Prefedio* (1377. Zalai Okit. II. k. 146. 1.); *prefedio filie in filium* (1374. *Fejér*: i. m. X. 2. k. 780. 1.); *filialis preftio* (1413. Dl. 176.; 1424. Hazai Okmt. VII. k. 402. 1.; Dl. 3941.); *filialis crenio, prefedio et institutio* (1406. Bánffy-cs- Okit. 507. 1.); jelzői alakja: *prefectionales* (litterae, possessiones, Dl. 15.151.) – A HK. XVI. sz.-i fordításaiban: *fiúággátétel, fiútétel, férfiúággátétel*; a *fiúsítás* kifejezés Szirmaytól való (*Szily*: A m. nyelvúj. szótára, II. k. 456. 1) 1806-ból, s ezt használta már Perger János a Hármaskönyvnek 1830-ban kiadott fordításában. – A gr. Károlyi-levéltár egy 1383-i oklevelének hátán ez olvasható: „Az sághi jóságban *az leány ág at tötték fiúággá*”. A kiadó azonban csak azt jegyzi meg erről, hogy „régí írással”, s így hozzávetőleg sem tudjuk, milyen időből való.

² „Nos affectus quem ad ipsum habuimus, post obitum suum ad suos posteros extendentes magistrum Ylerymum filium Johannis fratris sui carnalis . . . eidem Philippo palatino in premissorum castrorum, possessionum et bonorum dominium auctoritate regia et de munificentia principali ac etiam de plenitudine potestatis *constituimus heredem*”. (Anjoukori Okmt. II. k. 317. 1.)

³ Erre mutat az az igen érdekes körülmény is, hogy bár okleveleinkből a XIII. században kiveszett a *sanctio*, itt megtaláljuk: „Nulli quoque omnino hominum liceat super iure prémissis hereditatis contra ipsam dominam et eius posteritates contradictionem interponere vei litem aliqualem suscitare. Quod si quis facere presumpserit, componat mille marcas auri: puri medietatem fisco regio, aliam veró medietatem parti iniuriam patienti”.

paternam hereditatem, universas possessiones . . . dedimus, statuimus, donavimus et contulimus in perpetuam hereditatem”.¹

Lényegében tehát a tágabb értelemben vett fiúsításnál két alkotóelemet különböztethetünk meg: az örökössé kinevezést, a szorosabb értelemben vett fiúsítást s ezután az adományozást. Ez utóbbi látszott fontosabbnak, lényegesebbnek s Werbőczy is ezt emeli ki, mikor azt mondja, hogy a fiúsítás természetét és erejét tekintve olyan, mint az adományozás².

De a megelőző örököskinevezés, a tulajdonképpeni fiúsítás nélkül az adományozás nem állhatott volna meg, tehát épp oly fontos eleme ez is; azért is hangsúlyozza a király, hogy a birtokokat *sicuti verō heredi et filio*,³ *velut filius naturalibus tamquam ipsius filius legitimis et heredibus masculinis uti vero . . . per nos instituto heredi et legitimo sexus masculini successori*, vagyis mint törvényes fiörökösnek adja.

Látjuk tehát, hogy nem egyszerű adományozásról van itt szó, bár az illető birtokok már a király kezénél voltak, aki azt bárkinek eladományozhatta volna, mert az örökössé kinevezett leányok ennek alapján *hereditarie successionis iure* lettek a fekvőjóságok várományosaivá; nem mint idegenek, mint új adományosok kapják meg, hanem a verség jogán öröklik azokat. Werbőczy ugyan ezt határozottan tagadja s hangsúlyozza, hogy a fiúsított leányok nem az öröklésnek vagy vérségnek jogán, hanem a fiúsításnak erejénél fogva jutottak a javakhoz (I. R. 50. c), de az első fiúsítólevelek szerkezeti felépítéséből, kifejezéseiből világosan látjuk, hogy a meglévő természetes vérségi kapcsolatot mesterségesen vérségi joggá akarják ezzel átformálni; azért mondja Károly Róbert, hogy „*inter generationem suam in verum constituimus heredem et instituimus*”. Werbőczy korában már más lévén a helyzet, megérthetjük, hogy ő csak az adományozási momentumot látta fontosnak, a XIV. század elején azonban, amikor a nemzetségi kötelék még erősebb és elevebb volt, amikor sok nemzetségnél még a birtokosztályok sem történtek meg, más-kép ez intézmény nem jöhetett létre.

Egyedül így érthetjük meg azt a szabályt is, hogy csak törvényes leányokat lehetett fiúsítani.⁶

Mint láttuk, 1332-ből való az első ismert fiúsítás; jó idő telt el, míg 1347-ben a második követte;⁷ ezután is csak 1353., 1356. és 1357-ből⁸

¹ *Fejér*: i. m. VIII. 8. k. 595. 1. és a folytatása a *-gal megjelölt helytől kezdve a gr. Klmen-Héderváry-levéltárban őrzött eredetiből.

² HK. I. R. 7. c. és 50. c. Ezért mondják *donum-nak* (1363. Teleki-cs. okit. I. k. 125. 1.) és *donatio-nak* (1501. Dl. 21.027), a fiúsítólevelet pedig *prefectionales* et *donationales-nek* (Dl. 30.190).

³ 1347. Hazai Okmt. VII. 404. 1.

⁴ 1357- Anjoukori Okmt. VI. k. 615. 1.

⁵ 1373. Bánffy-cs. Okit. 315. 1.

⁶ 1356. „ . . . tamquam filium naturalem legitime ex ipsius femore descendente . . . „ (Anjou-kori Okmt. VI. k. 495. 1.); 1365. „ . . . filiabus eiusdem nunc procreatis et in futurum legitime ex eo propagandis. . . „ (Zichy-Okmt. III. k. 278.1., 1. még Apponyi-cs. Okit. I. k. 181. 1., Bánffy-os. Okit. 315. 1., Frangepán-cs. Okit. I. k. 93. és Dl. 34.115.)

⁷ Hazai Okmt. VII. k. 402. = *Fejér*: i. m. IX. 2. k. 206. 1. = Dl. 3941. = Mednyánszky-cs. lev. N. Mu./eum. 1353-i átír.

⁸ Anjoukori Okmt. VI. k. 100. 1. = *Fejér*: i. m. IX. 3. k. 385.1. = Perényi-cs. lev. N. Múzeum. – Anjoukori Okmt. VI. k. 495. 1. = *Fejér*: i. m. III. 3. k. 160. 1. = Dl. 4627. – Anjoukori Okmt. VI. k. 615. 1. = Dl. 4694. – (1361.)

ismerünk egyet-egyét, de a 60-as évek derekán már mint sűrűn igénybevett *intézményről* szól róla Nagy Lajos,¹ s ez évtizedben a számuk már húszra emelkedik.²

Miképp tudjuk megmagyarázni, hogy aránylag oly gyorsan tudott ez az ősi jogunkkal mindenféle vonatkozásában annyira ellentétes intézmény gyökeret verni?

Forrása a királyi kegy, *gratia*,³ amely áttöri az *approbata consuetudo* korlátait,⁴ ha szolgálatokat és érdemeket akar megjutalmazni, kitüntetni. Erre pedig most, a XIV. század első felében és derekán bőven nyílt alkalom: ott voltak azok a hívei Károly Róbertnek, akik erősen kitartottak oldala mellett a korona megszerzéséért s a rend helyreállításáért vívott hosszas és súlyos küzdelmeiben, majd Nagy Lajos alatt egymást érték a nagy hadjáratok s a vitézi szolgálatoknak ilyen megjutalmazására is számos alkalom kínálkozott az uralkodónak. Nagyon jól fel tudták használni Anjou-házbeli uralkodóink a fiúsítást arra is, hogy a hozzájuk hű új arisztokráciát gazdagságban emeljék. Azokat az érdemeket, amelyeket a fiúsított atyja, rokonai, gyermekei vagy esetleg ő maga szereztek, a fiúsítási oklevél gyakran részletesen megismerteti, gyakran azonban csak a stereotip, az adomány- és címereslevelekből jól ismert *consideratis meritis* stb. formulával utal rá. Ugyancsak az adománylevelek mintája szerint említi meg ezzel kapcsolatban a közbenjárókat is.

Volt azonban még egy más momentum is, ami e kegy gyakorlására bírta az uralkodót, az t. i., hogy gyakran az egyedül maradt leány atyja halálával elvesztvén az atyai birtokokat, nehéz anyagi gondok közé jutott. Ez utón igyekezett tehát sorsukon könnyíteni, s ennek kifejezését megtaláljuk majd mindig a praefectionalisokban a legkülönbözőbb formákban megszövegezve.⁵ S hogy milyen komolyan vette ezt Lajos király, mutatja az, hogy 1370-ben visszavonja egy fiúsítását, mert megtudta, hogy az illető nem olyan szegény, mint azt róla annak idején állították.⁶

De ha Károly Róbert és Nagy Lajos tudták is azt, hogy a magyar szokásjog a fiúsításnak ellene van, mert e szerint „*possessiones filio vei fiiiis . . . Aus naturale tribuit*”,⁷ ezt egészen nem érthették át, s azt vetik szembe a magyar ősi szokásjoggal, hogy viszont a *ius naturale*, a *ius*

¹ 1365. „...filias nobilium regni nostri heredibus masculinis carentium in heredes masculinos .. *plerumque creare consuevimus*... „ (Gr. Bethlen-cs. lev. Nemez. Muz.)

² 1526-ig körülbelül száz fiúsítást sikerült a kiadott anyagból s levéltárakból összegyűjtenem.

³ „... de speciali maiestatis nostre gratia et plenitudine regie potestatis ac magnificentia principali.. . „ (Fejér: i. m. VIII. 3. k. 595. 1., Dl. 5225); „...ex speciali gratia prerogativa, de innata cordi nostro pietate...” (Anjoukori Okmt. VI. k. 615. 1.). „ ...de plenitudine regie potestatis et gratia speciali...” (Hazai Okmt. I. k. 245. 1., Dl. 5399., Zalai okit. 11. k. 145. 1., Dl. 8443. stb.)

⁴ 1347. „...regni nostri observata ab antiquo consuetudine, que in hac parte huic iuri repugnare videretur, non obstante. . „ (Hazai Okmt. VII. k. 403. 1.); 1356. „... non obstante consuetudinaria lege regni nostri, que nonnisi filium permittit succedere in heiditatem pátriám...” (Anjou-kori Okmt. VI. k. 495. 1.); „...consuetudinaria lege regni nostri, que huic gratie nostre repugnare videretur, non obstante... „ (Dl. 5399., 8443. Fejér: i. m. X. 2. k. 179. 1. stb.)

⁵ Pl. 1361. il. 15. „Nos itaque incommoditati. paupertati et anxietati dictarum nobilium puellarum... misericorditer compatientes.. . „ (N. Múzeum levélt. Törzsanyag.); 1392 „ .. quia nostre regalis maiestatis interest cure pauperum regni nostri nobilium necessitates et angustias oculo respicere pietatis... „ (Dl. 7816.); 1395. IV. 16. „... .ne ipsa post decessum patris sui hereditate paterna destituta sub tectis latitare cogatur laienis”. (N. Múzeum levélt. Törzsanyag, stb.)

⁶ Dl. 29706, 29707.

⁷ 1345. Anjoukori Okmt. IV. 484.

divinum és a *ius positivum* szerint ily esetben a lányt illeti meg tulajdonkép az egész apai Örökség.¹

De ha a hűbérjog öröggjogában, amelytől sem Károly Róbert, sem a kíséretében idejött urak – mint pl. az apuliai Drugethek – nem tudtak egyszerre elszakadni, ki is volt mondva az az általános elv, hogy „*ad filias verō seu neptes vei proneptes vei ex filia nepotes seu pronepotes sucesiso feudi non pertinet*”,² láttuk, hogy ez nem jelentette a nőknek teljes kizárását az öröklésből, mert az investitúránál ki lehetett mondani, hogy „*filii et filiae succédant in feudum*” sakkor fiúk nemlétébenők is örökölhettek.³

A Libri Feudorum II. könyvének 23. titulusa arra az esetre, ha a hűbérbirtokos fiörökös nélkül hal el, a következőképp rendelkezik:

„*Si quis sine filio masculo mortuus fuerit et reliquerit filiam, filia non habeat beneficium patris nisi a domino redemerit. Si autem dominus ei dare voluerit propter servitium et amorem patris, non revocetur ah ullo ex parentibus suis.*”

Ezt olvasva, teljesen meg tudjuk érteni Károly Róbert újítását; a hűbérjog idevágó intézkedései adták neki ahhoz a példát s ő nem habozott azt a magyar jogszokás ellenére is utánozni, ha arra az illető kellő alapot szolgáltatott.

A magyar fiúsítás még abban is a longobard hűbérjogot követte, hogy a fiúsított lány után, hacsak az adományozási záradékban a leányág örökösödése *expressis verbis* kimondva nem volt, csak a fiág örökölhetett.⁴

Nézzük meg már most közelebről ez intézményt.

A Quadripartitum így határozza meg (II. R. 27. c.):

„*Est autem praefectio iure regni Hungariae quando filia vei soror aut consanguinea alicuius baronis, magnatis aut nobilis haeredibus masculis carentis in haerodem masculinum, sine tamen praeiudicio fratrum et aliorum legitimorum successorum praeficitur et constituitur.*”

Fiúsításról tehát csak akkor lehetett szó, ha az illető nemesnek törvényes fiörököse nem volt s ha ilyen nélkül halt is el. Nagy Lajos pl. amikor egy fiúsított leány apjának később fia született, fiúsítását visszavonta; miután azonban ez még gyermekkorában elhalt, első fiúsítólevelét helybenhagyva, újra fiúsította a lányokat.

Megjegyezzük azonban, hogy ha több leány volt, nem kellett okvetlen mind fiúsítani; az volt ugyan a rendes szokás, hogy az összes meglévő s még születendő leányokat fiúsította a király,⁵ de megtehetette azt is, hogy csak egyet választott ki erre közülök.⁶

¹ „... cui domine licet de iure naturali atque positivo hereditas deberetur paterna...” (*Fejér*: i. m. VIII. 3. k. 595. 1., Dl. 5225, Perényi-cs. lev. a N. Múzeumban (lő61), 1361. II. 15. N. Muz. lev. Törzsanyag, Zalai Okit. II. k 146. 1. stb.)

² Libri Feud. lib. II. tit. 11.

³ U. o. lib. I. tit. 8.

⁴ A Libri Feudorumban ugyanezt olvassuk: „*Si fem'na feudum acquisierit, ad heredes masculos tantum pertinebit, nisi pactum aliud inducat.*” (*Lehman*: i. m. 201. 1.)

⁵ 1365... „*puellas quas nunc habet et etiam quas adhuc habiturus est*”... (Dl. 5399, 1373. Bánffy-cs. Okit. 315. 1.)

⁶ 1364-ben N. Lajos Fejéregyházi András leányát, Klárát fiúsítja, megjegyezvén, hogy „*ceteris verō ipsius quondam Andree filiabus, si quas habuerit superstitēs, de iuribus ipsarum volumus iuxta antiquam regni nostri consuetudinem respondēd.*” (*Fejér*: i. m. IX. 6. k 136. 1.) – 1386-ban II. Károly István vegliai comes elsőszülött leányát fiúsítja. (Frangepán-cs. Oklt. I. k. 93. 1.) – 1363-ban azt igéri a király, hogy „*nos filias predicti quondam Nicolai aut aliquam ex eis quas habet non preficiemus.*” (1369. X. 29. N. Múzeum lev. Törzsanyag.)

A legtöbb esetben az apa birtokaiban történt a fiúsítás, de szólhatott ez a fivér, nagybátya, nagyapa javaira is, sőt egy esetben a férjnek magszakadás folytán már a királyra háramlott javaiban tette meg fiörökössé a király az özvegyet.¹

A fiúsítás történhetett az apa, illetve fivér életében, de végbemehetett ezek halála után is; az első esetben rendszeren az apa, vagy fivér fordult ily irányú kérésével a királyhoz,² az utóbbiban pedig a lányok rokonai, előkelő jóakarói vagy a férjük járt közbe, hogy részükre e királyi kegyet kieszközöljék.

Ami a birtokok jogi természetét illeti, a nem adományos ősi s a fiági adományos birtok jön itt elsősorban számba,³ mert a többiben amúgy is bírtak örökjoggal a nők; azért érdekes, hogy 1363-ban „in univervis possessionibus . . . *emptio ac acquisitio titulis ad ipsam patre meorundem devolutis*” íusítja Lajos a leányokat, s az ősből csak azt a kedvezményt nyújtja nekik, hogy a leánynegyedek ebből természetben követelhetik.⁴

Mivel az ősi birtok a nemzetség tulajdona volt, ennek tagjai a rokonság fokának közelsége szerint igényt tarthattak az örökös nélkül elhalt nemzetség-tag birtokára. Ámde gondoljunk csak az életre; a közös őstől leszármazó családok közt egy bizonyos határon túl a vérrokonság tudata már elhomályosul, annyi új ág szakad ki s önállósul, hogy az összetartozás gondolata teljesen elvész. Innen van az, hogy a legtöbb jogban bizonyos rokonsági s ezzel kapcsolatban örökösödési határt találunk, amelyen túl a nemzetség tagjainak örökjoga elveszti érvényét; ez a határ pedig a legtöbb jogban eredetileg a hetedik izig terjedt, amellyel mindenféle rokonság véget ért.⁵

Az egyház házassági jogában is a hetedik izig való rokonok közt sokáig tilos volt a házasság; de mivel a gyakorlatban ez a tilalom ebben a formájában nem állhatott meg, mert nem lehetett pontosan ellenőrizni, az 1215. évi lateráni zsinat ezt a kánonjog szerinti negyedik ízre szállította le, azzal a megokolással, hogy „in ulterioribus gradibus iam non potest absque gravi dispendio huiusmodi prohibitio generaliter observari”.⁶ Azonban még így is sokan kötöttek házasságot a negyedik

¹ 1440-ben Erzsébet királyné Vöröskői Volfart Pál özvegyét, Sirka asszonyt, aki „potissimum bis novissimis temporibus” tett neki nagy szolgálatokat, íusítja férje javaiban. (Dl. 13546.)

² A XVI. század legelejéről ismerünk egy ily kérvényt (N. Muzern lev. Törzsanyag 1500.), mely így szól: „Serenissime princeps, domine generosissime. Supplicat Maiestati Vestre fidelis eiusdem Emericus Hymffy de Debrenthe in eo quatenus eadem pro fidelibus servitiis suis tempore felicitis electionis eiusdem (-----) regie dignitatis per ipsam Emericum eidem Maiestati Vestre exhibitis nobilem puellam Vrsula vocatam filiam suam in eastro suo Debrenthe vooatum necnon possessionibus et portionibus possessionariis et cunctis pertinentiis ad idem spectantibus et pertinentibus in Wesprimiensi, aliis etiam quibusvis iuribus possessionariis dicti Emerici Himffy ubivis et in quibuscunque comitatibus huius regni Maiestatis Vestre existentibus et habitis in heredem masculinum preficere et instituere, preterea totum et omne ius suum regium, si quod Maiestas Vestra in eisdem castro, possessionibus, portionibusque et iuribus possessionis prefati Emerici Hymffy haberet, memorate puelle Vrsule, filie antelati Emerici Hymffy dare et conferre dignetur generose”.

³ A leányágot is megillető birtokban egy leánynak a fiúsítása a többi nőt megfosztotta volna jogaitól, s azért a *vértagadás* (proditio sanguinis fraterni) bűnöt vont maga után. (HK. I. R. 39. c.)

⁴ Dl. 5225.

⁵ *Ficher*: i. m. I. k. passim; *Lefébvre*: i. m. I. k. 38. 1, *Tagányi*: i. m. 42-43. I.

⁶ *Roszner*: Régi magy. házassági jog. Bpest, 1887. 191-192. 11. – A computatio canonica kialakulását ill- 1. *Freisen*: Geschichtliche Untersuch. über die Verwandtschaftszählung nach canon. Rechte. Arch. f. Kath. Kirchenrecht 1886. 217-263. 11. – HK. I. R. 107. c.

izen belül jóhiszeműen, s csak később jöttek rá, hogy felmentésre van szükségük, mert negyed, sőt harmadfokú rokonok.

A mi jogunkat illetően Tagányi Károly a sokféle analógia alapján fölteszi, hogy az ősi magyar nemzetségeknek rokonsági köre eredetileg szintén a hetedik ízig tartott, később azonban a negyedik ízig ment vissza.¹ Ami azonban az örökjogot illeti, régi jogunkban semmiféle örökösödési határt (Erbgränze) nem találunk; az osztályos atyafi birtokai, ha örökösök nélkül halt el, „etiam post centum, ducentos et amplius annos eo facto in ceteros fratres superstites et heredibus gaudentes devolvuntur” – mondja Werbőczy.² Tehát a *sanguinis propago* és a *fraternalis mutua divisio* a végtelenségig megtartotta erejét.

Nehezen lehetne tehát elképzelni, hogy a nemzetségi szervezet virágkorában, amikor ez minden vonatkozásában erősen éreztette hatását, a hetedik íz zárótagját jelentette, a vérrokonságnak s később, néhány század múlva, amikor már gyengülőben volt, toltta volna ki határát a végtelenségig. A házasságot a mi régi szokásjogunk is a negyedik ízig bezárólag tiltotta³, a vérrokonságot illetően is bizonyos határt jelentett ez az íz, mert az atyafiaknak vagy vérrokonoknak a negyedik izén belül való meggyilkolása vagy megsebesítése s nőrokonoknak megszeplősítése a hűtlenség vétkének esetei közt szerepelnek,⁴ de az örökösödési jogban határt nem jelentett.⁵

Annál érdekesebb, hogy ez az új intézmény itt is szembe helyezkedett a szokásjoggal s eleinte még a legközelebbi fokon álló vérrokonok várományosi jogát sem respektálta. Örökösödési jogunk szempontjából rendkívül érdekesek az ide kapcsolódó kérdések, de sajnós, a legtöbb esetben leküzdhetetlen nehézséget okoz az a körülmény, hogy a szereplő birtokok jogi természetét s a rokonsági kapcsolatokat nem tudjuk tisztázni.

A birtokok, amelyekben a király fiúsított, gyakran már visszaszálltak rá, máskor pedig azért fiúsít, nehogy idegen kézre jussanak azok, amiből azt következtethetnők, hogy már nem volt megfelelő örökös. Ámde itt vannak pl. az 1332-i fiúsításnál szereplő birtokok; ezeket magszakadás címen kérte fel s kapta meg Magyar Pál, pedig volt egy *másodfokú* rokon, aki igényt tartott rájuk, mint nemzetségi birtokokra s akinek, Magyar Pállal való hosszas veszekedés után, sikerült is ezek felét vissza-szereznie, miután bebizonyította, hogy ő s az elhunyt László „in linea fraternitatis essent et fuissent inseparables”.⁶

Egy 1363-i és egy 1364-i fiúsítóleveiben a következő megszorítást olvassuk: „ita tarnen quod si... filium vei fratrem uterinum aut filium fratris carnalis non habet superstitem qui possit succedere possessionariis

¹ I. m. 43-44. 11-

² I. R. 47. és 67. c.

³ HK. I. R. 107. c.

⁴ U. o. 14. c 5. és 6. §§.

⁵ 1352. Anjoukori Okmt. V. k. 542. 1., 1382. Dl. 6893., 1440 Dl. 13.546, 1507. VIII. 6. N. Múzeum lev. Törzsanyag. – *Krajner* abból, hogy – mint látni fogjuk – N. Lajos a fiúsítást a negyedik ízre korlátozta, azt következtette, hogy hajdan az oldalág örökösödése csak a 4. ízig terjedt.” (A magyar nemesi jószág természet. Pest, 1843. 140. 1.) De már *Bartal* (Commentarii, Pozsony. 1847. III. k. 79. 1.) helyesen mutat íá, hogy „inferri tarnen ex hac nullo jure potest, moribus quoque hungaricis coUaterallem successionem nisi usque 4. gradum cognationis locum habuisse”.

⁶ *Karácsonyi*: Magyar nemzetségek. II. k. Bp. 1901. 393. 1., Zalai Okít. I. k. 363. 1.

suis iuribus”.¹ Ez volt az az örökösödési rend, amelyet Kálmán állapított meg a Szent István után történt adományozásokra; ámde később az adománylevelek klauzulája volt a döntő, s ha ebbe nem voltak belefoglalva oldalrokonok (*ac per eum. . .*), akkor a birtokban csak a lemenők örökölhettek. A nem adományos ősi pedig a nemzetség minden tagját megillette, – mint láttuk, még a legtávolabbiakat is.

Hamar most figyelembe vesszük még azt, hogy 1365-ben és 1366-ban külön kegyként ígéri meg a király, hogy harmad- sőt másodfokú rokon leányát nem fiúsítja² s hogy 1361 körül első-, 1367-ben pedig másodfokú rokonnak leányát fiúsítja,³ továbbá, hogy 1364-ben azzal a megokolással utasít el támadást egy fiúsítás ellen, mert „patrem eorum *non carnali, sed patrueli fraternitate. . . patri dicte domine Clare attinere retulisse dictum extitissent*”,⁴ – mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a fiúsítások legelső idejében nem volt még erre nézve megállapodott gyakorlat, s előfordulhatott, hogy a harmad- sőt másodfokú rokonok hátrányára is történt fiúsítás. Különben nem tartották volna szükségesnek hogy a királytól ígéretet igyekezzenek nyerni arra, hogy ellenük a fiágon kihálóban lévő ágban nem fog fiúsítani.⁵

A 60-as évek vége felé azonban már kezd kialakulni az a gyakorlat, hogy a negyedfokon belül nem fiúsít a király;⁶ mivel pedig 1373-ban már úgy nyilatkozik Nagy Lajos, hogy „*infra quartam lineam aliquam filiam in suis iuribus paternis in filium creare siatuisse* dinoscimur nec proficere, sed tantum in quarta linea et ultra”⁷ ebből azt következtethetjük, hogy 1369 és 1372 közt történt erre vonatkozólag határozott döntés.

Ezt a döntést pedig az országlakosok sürgető kérésére hozta meg Lajos király, akiket gyakran sértett meg jogaikban a közeli fokon létesített fiúsítás s akik nem elégedhettek meg azzal, hogy a gyakorlat a negyedik fokig figyelembe veszi a rokonságot; ők ennek határozott kimondását, erre vonatkozólag határozott státútumot kívántak. Mint Mária-nak egy 1385-i leveléből⁸ s egy 1400-ban folyt perből tudjuk.⁹ Lajos nemcsak azt mondotta ki, (*deliberativum decretum*) hogy a negyedik fokon belül nem fiúsít, hanem összes ilyen fiúsításait vissza is vonta.

¹Hazai Okmt. I. k. 246. 1., II. k. 117. 1.

²Grr. Bethlen-cs. lev. M. N. Muz., Hanvay-cs. lev. U. o.

³Sztáray-cs. Okit. I. k. 391. 1., Zichy-cs. Okmt. III. k. 327. 1.

⁴Hazai Okmt. V. k. 143. 1.

⁵ 1366. Hazai Okmt. I. k. 248., 1369. Kállay-cs. lev. N. Múzeum. (1387-), 1363. N. Múzeum lev. Törzsanyag. 1369. IX. 29. 1365. Bethlen-cs. lev. N. Múzeum, 1366. *lejár:* I. m. IX. 7. k. 233. 1., 1371. 1. 22. N. Múzeum, lev. Törzsanyag, 1375. Zalai Okit. II. k. 285. 1.

⁶ 1369. „... quia nos filias [quarta?] propinquiori linea generationis existentes *non sumus soliti* in filios scienter procreare”. (Dl. 29.703.) Sajnos, az oklevél épp a bennünket legjobban érdeklő helyen hiányos, de kétségtelenül *quarta* állt ott, mert 1373-ban „*intra quartam lineam*”-ról van szó.

⁷ 1374. VII. 29. N. Múzeum lev. Törzsanyag.

⁸ „Ipsae etiam genitor noster carissimus ad devotam supplicationem regnicolarum suorum gratias super perfectionibus filiarum consanguineorum in tertia et ceteriori gradu habentium, quibuscunque fecisset, universaliter revocasset”. (Hazai Okmt. III. k. 232. 1.)

⁹ .. . „Ludovici regis suorumque prelatorum et baronum ac nobilium regni *deliberativum decretum* huiusmodi perfectionem filie in filium infra quartam lineam generationis fratrem generationalem seu patrualem non habenti nemini observari debere agnitus fuisse, factasque et faciendas tales suo vigore perspectivo desineret et annihilaret”. (*Fejér:* i. m. X. 2. k. 769-789. 11)

Hogy a kánonjog negyedfokú házassági tilalma szolgált ehhez mintául, az kétségtelen; maga Nagy Lajos is rámutat erre abban a levélben, amelyet 1374-ben intézett Szepesi Jakab országbíróhoz, aki egy bonyolult fiúsítási perben fordult hozzá.¹

Azonban még a negyedik fokot is elég közelinek találta a magyar felfogás, azért Zsigmondnál kivitték, hogy egy fokkal tolja ki a fiúsítás határát s csak az *ötödik fokon s azon ül* fiúsítson. Az 1397-i országgyűlésen mondatott ez ki, s ennek artikulusai közt olvassuk a következőket:

„. . . filias quorumvis regnicolarum nostrorum in possessionibus et hereditatibus patris sui infra quintam lineam generationis eiusdem in heredes masculos non procreabimus”.²

A fiúsításnak volt még egy más módja is: az apa vagy fivér látván, hogy nincs fiörököse, örököseiül valamelyik hiteles hely előtt leányait jelöli ki s nekik adja birtokait.³ Természetesen ennek is csak úgy volt meg az ereje, ha e rendelkezés királyi megerősítésben részesült.⁴ E magán-fiúsítások formája a királyi fiúsítólevelek formáit követi.⁵

A fiúsított leányra, a praetektára nézve az így nyert birtok szerzemény számba ment, amellyel szabadon rendelkezhetett, de a birtok végleges sorsát illetőleg természetesen a fiúsítólevél adományozási részének záradéka volt irányadó. Ha tehát e klauzulában megállapított ágba magszakadás állt be, a birtok a koronára háramlott vissza.

A Hármaskönyvnek egy külön címe (I. R. 50. c.) foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy mit kell tartanunk két édes vagy osztályos testvér külön fiúsított leányainak örökléséről, s azt feleli, hogy ha az egyiknek magva szakad, a fekvőjóságok a fiscusra haramiának, nem pedig a másik testvér leányaira vagy maradékaira.⁶

Legtöbbször csak a rendes adományozási formulát olvassuk: *prefate domine ipsiusque heredibus et posteritatibus universis*, akiken természetesen csak a fiág értendő; néha ez határozottan ki is van mondva: „ni

¹ . . . „commissionem nostram de consilio prelatorum et baronum nostrorum vestri in presentia factam in dicta causa observaretis. Apparet enim nostre Maiestati ut si ex una parte in quarta et ex alia in quinta linearum distantia iudera haberentur, tunc causa nuptie inter partes posset consummari. . .” (U. o 780-781. 11)

² *Knauz*: Az 1397-i országgyűlés végzeményei. M. Tört. Tár. III. k. 229-230.11. – 1404-ben Zsigmond fiúsít „presertim ex eo quia eadem nobilis domina K. *tisque quartam proximitatis et affinitatis gradum proximis* ad quos iura possessionaria patris sui devolvi possent *asseritur fore destituta*”. (Fejér: i. m. X. 4. k. 814. 1.) – „Prefectio antem filialis ex *institutione prefati domini nostri regis Sigismundi* cum prelatibus et baronibus facta *in quinto gradu affinitatis fieri solet et potest*” olvassuk egy fiúsítási perben. (1414. VII. 9. N. Múzeum lev. Törzsanyag.) – 1419-ben másodfokú rokonok beleegyeznek fiúsításba „in reconpensam premissorum acceptorum benefactorum”. (Mednyánszky-cs. lev. N. Muzem.) – *Rokonok tiltakozása fiúsítás ellen*: pl. 1361. Sztáray-cs- Okit. I. k. 320, 891, 408. I. 1389. Ibrányi-cs. lev. N. Múzeum, 1393. Balassa-cs. lev. N. Múzeum, stb.

³ Quadrip. II. k. 27. c-

⁴ Pl. 1370 táján Keresztúri Tamás nem lévén fiörököse, birtokait post obitum leányainak adta; rendelkezését Zsigmond 1405-ben megerősítette (Kékássy-cs. lev. N. Múzeum.)

⁵ 1377-ben a zalai konvent előtt Szentkálmani Miklós unokatestvére leányait „in universis possessionibus . . . in veros heredes et successores masculini sexus . . . *prefecisset* . . .” 1379-ben N. Lajos de consilio prelatorum et baronum megerősíti. (Hazai Okmt. VI. k. 210- 12. 11.) – 1510. Haraszi Ferenc aradmegyei főispán fiúsította így leányait. (DI. 11.524.)

⁶ Ebből azt következtethetjük viszont, hogy ha *egyszerre* történt a fiúsítás, akkor úgy tekintettek, mint közös szerzők és örökölhetek egymás után. (HK. I. r. 43. c.) Valószínűleg ez volt az eset egy 1423-i hármas fiúsításnál. (Zalai Okit. II. k. 434. 1.)

easdem filias suas et earumpueros et posteros”¹, „heredibus et posteritibus universis *sexus scilicet masculini*”.² Igen ritka az az eset, amikor *mindkét ágra* szólt a fiúsítási adomány.³

Mivel igen gyakran a férj volt az, aki a fiúsítást felesége részére kieszközölte, sokszor szerepel ő is mint adományos a nő mellett, sőt néha olyan kiterjesztéssel is, hogy ha a nő örökösök nélkül hal el, férje fivéreire vagy rokonaira szálljon a birtok.⁴

Mint minden adományt, úgy ezt a fiúsítással kapcsolatosat is meghatározott időn belül a *beiktatásnak* kellett követnie (HK. I. E. 32. c.); ha az apa vagy fivér halála után történt a fiúsítás, ennek semmi akadálya sem volt. Ellenben mi történt akkor, ha ezek még életben voltak?

A beiktatással az adományos a teljes tulajdonjogot szerzi meg, de az előbbi tulajdonos viszont elveszti azt. Mivel kétségtelen, hogy az apa vagy fivér nem adta át rögtön összes birtokait a fiúsítottnak, olyanféleképp konstruálhatjuk meg az apa s a praefecta jogi helyzetét a beiktatás után, mint a reservato usufructu tett halálesetre szóló ajándékozásoknál az ajándékozó és a megajándékozotté volt a beiktatás után.⁵ Látszólag semmi változás sem állt be, pedig a birtok tulajdonost cserélt (v. ö. a római jogi *constitutum possessionarium*). Igaz, hogy itt *expressis verbis* ki van kötve a haszonélvezet, de más szavakkal ugyanazt jelenti a fiúsítás első részének a lényege, amely szerint törvényes *örökössé* (*verum et legitimum heredem et successorem*) teszi meg a király, tehát addig tulajdonjogát nem érvényesítheti.⁶

A fiúsításnak még egy fontos hatályáról kell megemlékeznünk: nemes anyától és nem nemes apától született fiúk nem nemesek, de ha fiúsított leány ment nem nemes emberhez nőül, akkor fiaikat valóságos és igazi nemeseknek tekintjük – mondja Werbőczy (I. R. 7. c).

*

Befejezésül tekintsük még át röviden a *fiúsítólevelek, litterae praefectionales diplomatikáját*.

Mint az adományoknál általában a XIII. század óta, itt is az első fiúsítólevél ideiglenes volt: patens, az Anjouk alatt a hátára nyomott nagy pecséttel,⁷ vagy a szöveg alján vörös viaszba nyomott gyűrűs pecséttel,⁸ a XV. században pedig a titkos pecséttel.⁹ A szövegben erre az ideiglenességre mutat az a kijelentése a királynak, hogy ha jelen levelét majd újból bemutatják előtte, privilégialis formában fogja átírni.¹⁰

¹ 1365. Dl. 5399.

² Pl. 1455., 1469., 1471. Soproni Okit. II. k. 385., 460., 474. 1., 1461. Dl. 15579., 1501. Dl. 21027.

³ 1366. „...suosque heredes et posteros *utriusque sexus*”... (Hazai Okmt. I. 248., 1377. U. o. III. k. 210. 1.)

⁴ 1356. Anjoukon Okmt. VI. k. 495. 1., 1361. Dl. 4694., 1390 Dl. 7638., 1449. Soproni okit II. k. 339. 1, 1456. Hg. Batthyány-cs. levélt. Körmend 111. 6. 3a-

⁵ *Rolub*: A halálesetre szóló ajándékozások régi jogunkban. Szent István Akad. Értesítője. V. 1920. 147. 1.

⁶ Egy esetben az apa határozottan kimondja, hogy minden tulajdonjogról lemond: „ab omni iure et dominio earundem possessionum. . . se excipiendo”. (1362. Zalai okit. I. k. 676. 1.)

⁷ 1353. Anjoukori Okmt. VI. 101.1., 1361 II. 15. N. Múzeum levélt. Törzsanyagstb. 1363. Dl. 5225., 1364. XI. 16. N. Múzeum lev. Törzsanyag, stb.

⁹ 1423. Zalai okit. II. k. 435. 1., 1453. *Teleki*: Hunyadiak kora. X. k. 413 1.

¹⁰ 1332 „Et cum présentes nobis fuerint reportate, in formán nostri privilegii easdem redigi faciemus.” (Gr. Khuen Héderváry-cs. lev. Hédervár. Viczay-rész Fase. 38B. Nr. 20.) – A XV. század elejétől kezdve ez lett a rendes formula: „Quas in formám nostri privilegii redigi faciemus, dum nobis in specie fuerint reportate”.

Ez a végleges fiúsítólevél, mint a donációnálisok, magában foglalja az első ideiglenes levelet s a hiteles hely jelentésének, relatio statutoriájának teljes szövegét.¹

A praefectionálisok taksájára vonatkozólag a középkorból nem rendelkezünk semmiféle adattal; abból azonban, hogy 1428-ban Biki Mihály 20 aranyforintban zálogosítja el birtokai egy részét Krewz Miklósnak, aki leánya fiúsítását kieszközölte s a levelet kiváltotta, hozzávetőlegesen következtetést vonhatunk, mennyi költséggel járt ez.²

¹ Pl 1413. *Fejér*: i m X. 8. k. 541. 1.

² „...non valens ipse expensas eiusdem per ipsum *in redemptione litterarum regalium praefedionalium* et post dictam regiam Maiestatem consumtas et expositas eidem reddere et persolvere”. (Soproni okit. II k. 115. 1.) – Az 1609: LXXIII. minden jobbágy után 50 dénárban szabta meg a fiúsítás taksáját.

Az ítélőmesteri joghatóság kialakulása,

Írta: VINKLER JÁNOS

Az ítélőmesteri joghatóság alatt a bírói hatalomnak azt a részét értjük, melyet az ítélőmesterek századokon át gyakoroltak. A joghatóság tartalma láthatólag a rész hatalom alakulásától függ. Rész hatalomról beszélünk, mert ezzel minden további nélkül érthetővé válik, hogy a joghatóság megállapítása az annak gyakorlatára hivatott szervezet viszonyát is tisztázza más szervekkel szemben.

Az ítélőmesteri joghatóság és egyúttal az ítélőmesterek jogi helyzete a középkorban, Hajnik kutatásai alapján, látszólag tisztázottnak tekinthető. Előadása szerint ugyanis¹ a protonotáriusok az ország nagybíráinak a segédei voltak. Állásuk az írásbeliségnek a perben kifejlődésével a XIII. század második felében keletkezett. 1464 óta a királyi Kúriában állandóan négy protonotárius működik: a nádori, az országbírói és a két személynői. Itélőmesterét mindenik nagybíró maga nevezte ki. A protonotáriusok eleinte csak mint a nekik alárendelt nádori, országbírói stb. jegyzők főnökei szerepeltek. Kezelték az illető nagybíró pecsétjét; az ez alatt kelt parancsokat és ítéleteket szerkesztették és kiadták. „Tiszténél fogva tehát a protonotáriusnak nagybírája ítélőszékén jelen lennie kellett, sőt valószínűleg ő volt hivatva ott az ítéletet formulálni és elfogadásra ajánlani, miért is őt nyelvünkön ítélőmesternek hívták.” A XIV. század közepétől kezdve minden egyes nagybíró ítélőszékén mindenik protonotárius jelen van, sőt nem ritkán főnökük helyettesítésével is megbízottak és „így nemcsak a segéd, hanem a helyettes (vicesgerens) szerepét is vitték”. Rajtuk fordulván meg „leginkább” a peres ügyek elintézése, a XV. században a királyok hozzájuk is intéznek bírói parancsokat. „Sőt úgy látszik, hogy nemcsak a királyi törvényszéket ők vezették tulajdon képpen, hanem szokásba vették, hogy kisebb ügyekben azonkívül is (in hospitio) bíraskodtak, mígnem az 1486. évi XX. t.-cikk ezt tilalmazta.* Nem prókátoroskodhattak, arra paraszt származásút kinevezni nem lehetett. „Mint a királyi ítélőtábla állandó tagjait, őket a XVI. század elején nem ritkán kiküldik bíróságnak vidéken tartására, sőt ha kivételes állapotok úgy kívánták, bírósági közgyűlések tartására.”

Hajnik álláspontját, az ítélőmesteri intézménnyel szemben való állásfoglalását hüen, csaknem szószertint igyekeztünk visszaadni. Ezzel lehetővé kívántuk tenni, hogy az ő álláspontját saját gondolatmenetünk kiindulási alapjává tegyük, s minden esetleges eltérő véleményt vitaként ne formulázzunk.

¹ Bírósági szervezet és perjog, 48-50.

Tudnunk kell, hogy a középkorban a kuriális törvénykezést a nagybírák tanácsban, de a tanács tagjainak szavazata nélkül eszközölték.¹ Az a körülmény tehát, hogy az ítélmesterek minden egyes nagybíró ítélőszékén benn ültek, állásuk jogi természetét nem befolyásolta, vagyis Hajnik előadása szerint az ítélmesterek a középkorban kizárólag segéd-személyek voltak, egyéb tényeiket megbízás alapján eszközölték, ebben a vonatkozásban megbízottak voltak. Ez alapon ítélmesterei joghatóságról beszélni nem lehet.

Ezzel szemben Kitonich, aki 1619-ben először kísérli meg a per tárgyat képező jogviszonyok osztályozását, azt mondja, hogy generális (communis) ügyek szemben a speciális ügyekkel² azok, amelyek bármely rendes bíróhoz vagy ítélmesterhez tartoznak.³ Még egy századdal tovább az 1715:XXVIII. t.-cikk felsorolja azokat a pereket, melyekben az ítélmesterek szókhelyükön kívül, vagyis vidéken, bírászkodni fognak. Viszont az 1723: XXX. t.-cikk ezen bírászkodást megszünteti, mert „a királyi tábla folytonosan együtt ülend, s ez ülésekben az ítélmestereknek hivatalos kötelességük szerint . . . folytonosan, kivétel nélkül, jelen kell lenniök”; ugyanakkor az „eddig az ítélmesterei bírói hatósághoz tartozó”⁴ ügyekre „az ország négy kerületében alattas Ítéltáblákat”, kerületi ítélőtáblákat állítanak fel. Míg tehát az ítélmesterek a mohácsi vész előtt a központi igazságügyi szervezetben segéd-személyekként szerepelnek, bírói joghatóságot pedig néha csupán megbízás alapján gyakorolnak, a mohácsi vész után ez a joghatóság önállósulni látszik, más szóval egy ítélmesterei joghatóság alakul ki.

Különösen az 1715: XXVIII. t.-cikkre való utalással, melyben a törvény sorolja fel azokat a pereket, ahol az ítélmesterek bírászkodni jogosultak, fölöslegessé tettük annak a kérdésnek a föltevését, hogy lehet-e egyáltalán ítélmesterei joghatóságról beszélni. Egyúttal pedig lehetővé tettük a kérdésnek abban a formában való föltevését, hogy *miből alakul ki az ítélmestereknek, mint eredetileg kizárólagos segéd-személyeknek egy olyan terjedelmű bírói joghatósága, melynek pótlására 1723-ban négy kerületi ítélőtábla felállítása vált szükségessé?*

Perjogi szempontból ugyan nem helytállóan, de vérünkben van még ma is, hogy alkotmányos életünk két fórumon kulminál: az országgyűlésen és a törvényhatóságon. A szent korona itt él, az állami felségjog itt telik meg élettel; az állami életerő innen sugárzódik vissza az egyesbe, s alkot egy olyan egészséges organikus cirkulációt, mely természetességénél fogva vagy kidobja magából, illetve meggyógyítja a beteg elemeket, vagy elpusztul s erjedt tömegként sodorja maga alá a nemzeti génuszt. Bármennyire is áll az a tény, hogy a királyság megalakulásával a nemzet a bírói hatalmat a királyra ruházta, s ezen hatalom gyakorlatának kuriális orgánumai a király elhatározásának eredményei, mégsem törölhető ki jogfejlődésünkben az 1486: LXVIII. és 1492: XLIL t.-c, mely megállapítja, hogy a nádor, országbíró, kancellár és személynök az ország rendes

¹ Hajnik, i. m. 57-58., Vinkler, A magyar igazságszolgáltatási szervezet és polgári peres eljárás a mohácsi véstől 1848-ig, Pécs, 1921. I. kötet, 93. és köv. old.

² A generális és speciális joghatóság fogalmának kialakulását l. Vinkler, i. m. 120-126. old.

³ Directio Methodica, Cap. I. Qu. 8. §. 2. Alia est Communis, et indifferens: quales sunt alia omnes, ad quemlibet judicem, seu Magistrum Prothonotarium pertinentes.

⁴ ...forum protonotariale hactenus respicientibus. 1723: XXX. t.-cikk 2. §.

birái. Bármennyire királyi elhatározásokból fakadtak ezen rendes bírák által vezetett kuriális bíróságok, mégsem tagadható meg, hogy ezzel a központi törvénykezés organizálásának kérdése kifejezetten a nemzet elé került, s ezek az orgánumok a szent korona tagjai összességének, legalább törvénykezési szempontból, végrehajtó közegeivé lettek. A megye már ezt megelőzőleg gondoskodott a maga autonóm törvénykezési életének saját választottjai útján való biztosításáról.¹ Amint a szorosan vett alkotmányjogi élet az országgyűlésen és megyén folyt, vagy kellett volna folynia, úgy a törvénykezési élet is ezen két szerv igazságügyi hatósága, a kuriális bíróság és a megyei bíróság előtt folyt, vagy kellett volna folynia. A nemesség alkotmányos életének harmadik fóruma nem volt, tehát a törvénykezési életnek is nehezen képzelhető el a kettő között egy harmadik fóruma. Ezt különösen ki kell emelnünk, mert fent azt láttuk, hogy az ítélmesteri joghatóság alá tartozott ügyek ellátására szerveztetik a négy kerületi ítéltábla. A Kúria és a megye között tehát láthatólag mégis volt egy harmadik fórum. Melyik törvénykezési fórumnak, a központnak vagy a megyének a kisugárzása-e az ítélmesteri törvénykezés?

A kérdés ilyen formában való feltevésével láthatólag kettős alapon próbáljuk gondolatmenetünket felépíteni: törvényen és gyakorlaton. Az a gyakorlat, melyet Hajnik közölt tanításából láttunk, egy olyan joghatóság kialakulására, mely Kitonich tanításából és az 1715: XXVIII. t.-cikkből megállapítható, elegendő alapot nem nyújt. Az ítélmester, ha bírāja meghagyása alapján a legkiterjedtebb joghatóságot gyakorolta is, az az ő segédszemélyzeti jellegén nem változtatott. E mellett meghagyás alapján bírói joghatóság gyakorlásának felvétele igen veszedelmes vélelem. Az ítélmesterek a mohácsi vész előtt bírájuk jegyzői irodájának főnökei voltak. Hogyan jutottak, vagy inkább juthattak ahhoz a joghatósághoz, melynek gyakorlatával megadták az alapot a kerületi ítéltáblák felállításához?

Ha a törvénytárból próbálunk tájékozódni, s az ítélmestereket még csak meg is említő cikkeket nézzük, sok reménnyel első pillanatra el nem indulhatunk. Összbenyomásként ugyanis ezek a cikkek részint az ítélmesterek törvénykezési szerepének negatív képét mutatják.² Nevezetesen csak azt látjuk felszínen belőlük, mit nem szabad a protonotáriusoknak az igazságszolgáltatás terén tenniök: „... egy ítélmester se merjen akár birtokok, akár hatalmaskodások, akár bármiféle egyéb ügyek iránt indított vagy indítandó perben hiagánszállásán, tudniillik a királyi felség tábláján, vagy törvényszékén kívül bíraskodni és ítéleteket hozni, hanem minden úgy nagyobb, mint kisebb peres ügyet a törvényszéken, a többi rendes bírák jelenlétében kell megvizsgálni”.

A törvénytárból merített másik benyomás viszont az ítélmesterek törvénykezési szerepének pozitív képét mutatja: „Item, quod magistri protonotarii, unicuique faciant justitiam, sub poena consueta”³ „... si aliquis causantium poterit legitime probare, quod aliquis ex ipsis magistris ... falsum et injustum fecisset iudicium; extunc talis magister, capite

¹ V. ö. 1298: XXXII. t.-c, Kovachich, Sylloge, I. 38. sed omnes causae ad Palatinum, dum Provincias iudicat, vel tunc, dum non iudicat, ad Parochiales iudices, referantur. A vonatkozó fejlődést I. idézett munkánk később megjelenendő II. kötetében.

² V. ö. pld. 1463: XXIII., Kovachich, Syll. I. 187., 1486 XX. t.-c. stb.

³ 1471: XIV. t.-c. bev.

plectatur, et in amissione bonorum suorum condemnetur”.¹ Azaz: az ítélemesterek fej- és jószágvesztés terhével mindenkinek igazságot szolgáltatassanak.

Ha a Hajnik által adott tanításból igyekszünk ezen kettős irányú törvényes parancsok értelmét keresni, úgy azok nem jelenthetnek egyebet, mint hogy az ítélemesterek a rendes bírák kuriális székén kívül saját hivatalos helyiségükben (in hospitio) az ügyet el nem intézhetik, hanem azt az Ítélszék elé kell vinniük s az ítéletet a nagybíró ítéletéhez hűen kell csinálniuk. Vagy ha arra a kivételes jelenségre applikálnók a törvényt, amikor az ítélemester megbízásból maga vezette a törvényszéket, akkor a törvénynek nem adhatnánk általános jelleget. Megszorított értelem a törvénynek, általános intézkedés lévén, nem adható.

Volna még egy szempont, amelyik lehetővé tenné az idézett törvények ilyen megszorított értelmezését anélkül, hogy az általános jellegét tagadnók meg. Kutatásaink folyamán megállapítottuk, hogy a XV. század végén, a XVI. század elején „az Ítélet már csak formailag nem volt a bíró és tanács szótöbbséges határozata, lényegileg azonban már igen”.² Azaz: a tanács tagjai nem csupán tanácsadói többé a bírónak, hanem részesei a bírói határozatnak, bírák a szó tulajdonképpeni értelmében. Vonatkozhattak a törvények az Ítélemester ezen szerepére.

Ha azonban figyelembe vesszük, hogy míg az 1471. XIV. t.-cikk bevezetése azt mondja, hogy az ítélemesterek a szokott büntetés alatt, mindenkinek szolgáltatassanak igazságot, 1. §-ában pedig úgy rendelkezik, hogy: nec ipsi, nec eorum assessores, procuratores esse possint, azaz sem ők, sem ülnökeik ügyvédek nem lehetnek, nyilvánvaló, hogy itt az ítélemestereknek egy állandóan szervezett bíróság³ élén való törvénykezéséről van szó. És ami a legfontosabb, anélkül, hogy a rendes bíró külön megbízására volna szüksége.

Feltűnő ez az intézkedés, mert a XV. század második felében, mikor az állandó bíróság, a királyi ítélőtábla, tanácsának szervezésével kapcsolatban a főurak a nemességgel a bírói hatalom gyakorlatáért erős harcot vívnak, az országgyűlés határozottan mutatja azt a tendenciát, hogy kuriális bíróság szabályként legalább egy rendes bíró nélkül, nádor, országbíró, kancellár vagy személynek nélkül nem tartható.⁴ Ha van változás, az az állandó bíróság életének hullámzásával⁵ áll kapcsolatban. A fejlődés eredményeképpen 1500-ban szabályként a kuriális bíróság egyes tárgyalásain a tanács állott: Legalább egy rendes bíróval az élén, alnádor, alországbíró, négy protonotárius, 2 főpap, 2 báró és végül 8 nemes.⁶

Bármennyire oda mutat is tehát az 1471: XIV. t.-c. 1. §-a, hogy az ítélemesterek ezen tanács élén bíraskodtak, vagy bíraskodhattak, a tanács ily módon való szervezését rendező törvények őket innen láthatólag leszorítani igyekeznek.

Most már csak az a kérdés, hogy az 1471: XIV. t.-cikk, amely láthatólag egy önálló joghatóság gyakorlatának elismerése, egy ideiglenesen célszerű intézkedés-e, avagy a tanácsot szervező törvényekben van ezzel szemben ideiglenesen célszerűségi tendencia?

¹ 1498: IV. t.-c.

² *Vinkler*, i. m. 1. k. 116. old.

³ V. ö. *Vinkler*, i. m. 49. és köv. old.

⁴ U. o. 90-91. oldal.

⁵ U. o. 17. és köv. old.

⁶ *Vinkler* i. m. 91. oldal.

Á feleletre az első akadály a helyettesi intézmény kialakulásának a tisztázatlansága. Mert hiszen a legelső kérdés, ami állandóan kísért, hogy hogyan juthatott az ítélmester a nagybírák és azok helyettesein keresztül egyáltalán joghatósághoz? Annyit általában tudunk, hogy amint az egyes kuriális bíróságok kialakulnak, előbb-utóbb ott látjuk a nagybíró helyettesét.¹ A nádor és az országbírói helyettesítés elég tiszta, de egyébként ezúttal reánk különösebb fontossággal nem bír. Nem eléggé tisztázott azonban az Anjouk idejében a főkancellár vezetése alatt kialakult különös királyi jelenléti bíróság helyettesének a személye, de különösen ennek a Kápolna ispánhoz való viszonya. Innen van egyúttal az a bizonytalanság, mely az 1453-ban megalakult külön negyedik kuriális bíróság, a személyes jelenléti bíróság vezetője körül fennáll.² Kár, hogy Hajnik nem eléggé, vagy egyáltalán nem vette figyelembe Fejérvátnak a királyi kancelláriáról írt rendkívül értékes és sok irányban útmutató dolgozatát.

A személyes jelenléti bíróság kialakulását illetően bátrak vagyunk utalni többször idézett munkánkra,³ ahol megkíséreltük a fejlődést figyelemmel kísérni, helyettese személyének megállapíthatása céljából pedig ezúttal a főkancellár és a titkos kancellár bíróságainak joghatósági területét kell figyelembe vennünk. A személyes jelenléti bíróság joghatóságát Zsigmond király nagyobbik végzeményének 4. és 5. cikke értelmében a nagyobb hatalmaskodások képezték. A különös jelenléti bíróság speciális joghatóságát is főként birtokra vonatkozó ügyek alkották.⁴ Mátyás király 1458-ban minden hatalmaskodást pert állandó, nyolcados törvényszéken kívül való, elbírálásra utasít s azzal a személyes jelenléti bíróságot bizza meg. Ezzel a főkancellár vezetése alatt működött különös jelenléti bíróság elveszti létjogosultságát, Mátyás király 1464-ben megszünteti s a fő és titkos kancellári méltóságot egy kézben egyesíti. Vájjon akkor, mikor Mátyás király a személyes jelenléti bíróságot állandó eljárásra utasítja, vájjon nem gondoskodik ugyanakkor a titkos kancellár helyetteséről?

Az 1458. (pesti) 29. cikk a következőképp rendelkezik: „Praeterea, ut multimodis actibus poteitiariis, et novis attemptionibus via praecluderetur, statutum est, et ordinatum, ut etiam post, et extra octavas, evocationes breves super omnibus actibus poteitiariis ab anno Domini 1454, patris, possint fieri sub sigillo, *Judicatus Spirituális Personalis Praesentiae Regiae sculpendo proxime pro eodem, quae tertium Protionolarium in Praesentiam constitueundum habebit*, ita ut videlicet *idem Prothonotarius* Domino Rege ubicunque in regno suo procedente, *hie Budae semper existat*, et insuper sex prudentes et Nobiles viri ex proceribus Regni deputentur, qui et in rebus regiis agendis Consilio pro arbitrio regni adhaereant, quorum etiam opera et ingenis dicta Judicia praetextu dietarum Brevium evocationum fienda continue exequantur”.⁵

Ezen rendelkezés megértése a különös- és személyes jelenléti bíróság előbb jelzett joghatóságának figyelembe vételével nagyon egyszerű. Az ezúttal állandó elbírálásra utalt tényeket, s az azokra vonatkozó joggyakorlatot kezdettől fogva a főkancellár protonótáriusa, az u. n. harma-

¹ V. ö. *Hajnik*, i. m. 35., 37. old.

² V. ö. *Hajnik* i. m. 28, 36, 39, 40-41, 48. oldalakat; továbbá *Vinkler*, i. m. 56. és köv. old.

³ V. ö. 54. és köv.; 211. és köv. old.

⁴ V. ö. még *Hajnik*, i. m. 34-35. old.

⁵ Kovachich, *Vestigia* 314, *Sylloge*, I. 147.

dik protonotárius ismeri. Egyúttal alkalmas egyén, aki az állandó bíraskodás által okvetlen szükségessé vált állandó Budán tartózkodásra is kötelezhető. Ezért mondja a dekrétum, hogy a harmadik protonotárius a jelenlétre, a titkos kancellár által vezetett személyes királyi jelenléti bíróságra átszervezendő, aki – bárhol tartózkodjék egyébként a király – állandóan Budán lakjék, hogy ezen állandóan elbírálandó ügyek elintézésére mindig készen legyen. Más szóval, ha a titkos kancellár, most már Personalis, a törvényszéken nem jelenik meg, mindig legyen, aki tartja az ő helyét (locumtenens), bíraskodik helyette.

Nincs kétség, hogy a titkos kancellár, mint személyes jelenléti bíró első helyettese protonotárius. Ennek a rendelkezésnek a jelentőségét különösen megértjük akkor, ha figyelembe vesszük, hogy ez a bíróság állandó működésével az egyébként nyolcadokon szereplő kuriális bíróság működésének egész évre kiterjedő életet kölcsönöz.¹ Sőt még tovább; a a titkos kancellár azután, hogy a jelenléti bíróság élére kerül, csak kivételesen vesz részt a bíraskodásban;² ez a protonotárius pedig ugyanakkor, de legkésőbb 1464-ben a kisebb királyi kancellária élére is kerül. Teljes mértékben a protonotárius áll a kuriális törvénykezés előterében. Mátyás király ennek a helyzetnek megfelelően már 1459-ben utasítását nem a titkos kancellárhoz, hanem a protonotáriushoz intézi: „. . . Subsequenter Dominus Bex, omnes octavas et breves evocationes, continue, juxta decretum³ celebrare, et judicare, per protonotarium et judices deputatos faciat”.⁴

Mátyás király ezen kettős rendelkezése vagy utasítása az ítélőmesteri joghatóság tartalmát és fogalmát minden kétséget kizárólag állítja elénk. Láthatólag ez a joghatóság generális joghatóság volt, mely a nagybírák időközben alakult speciális joghatóságát is magában foglalta, nem lévén ez utóbbi sem kizárólagos jellegű. Azaz az ítélőmester a kuriális bíróságot úgy nyolcadon, mint azon kívül vezethette.

Azt az esetleges kételyt, mely abból származik vagy származhatik, hogy Mátyás király intézkedése nem általában, hanem csupán egy protonotáriusra vonatkozott, eloszlatja az az intézkedés, mellyel a főurak a a protonotárius működését egyelőre más lehetőség hiányában a saját ellenőrzésük alá akarják hajtani: „unus Protonotarius, vei duo, absque Praelatis et Baronibus, vei hominibus, quos iidem, in ipsorum personis, deputaverint, causas hujusmodi brevium evocationum adiudicare non possit, neque valeant”.⁰ Nem csupán az. u. n. harmadik protonotárius, de általában egy vagy két protonotárius nem bíraskodhatik a 6 úlnokkal a főpapok és bárók nélkül.

Nincs intézkedés, mely az ítélőmestereknek ezt a joghatóságát expressis verbis megszüntette volna. A kuriális bíróság tanácsának szervezésére vonatkozó intézkedések,⁵ valamint az állandó bíraskodásra vonatkozó rendelkezések⁷ ezt a joghatóságot csupán a lehető legszűkebb körre igyekeztek szorítani, attól a törvényességi jelleget megvonni, és legfeljebb tényleges állapotként feltüntetni. Ez utóbbit sikerült azáltal talán

¹ V. ö. *Vinkler*, i. m. 17. és köv. old.

² *Hajnik*, i. m. 33-41. *Vinkler*, i. m. 58.

³ T. i. 1458. (pesti) 29. cikk.

⁴ Kovachicli, *Vestigia*, 343, *Sylloge*, 172.

⁵ Kovachich, *Sylloge* II. 187.

⁶ V. ö. *Vinkler*, i. m. 49 – 93. old.

⁷ U. o. 17-48. old.

biztosítani, hogy a titkos kancellár csak esetlegesen vett részt a bírásokban, miáltal a harmadik protonotárius lett a „tulajdonképpen” Personalis s mellette más ketten protonotáriusok. Ezt a fejlődést az 1486. 68. dekrétum befejezettként jelzi, miáltal tény, a Mátyás király eredeti intézkedése annak intenciójától eltérően a főurakra nézve kedvezőbb megítélést nyert, de maga az ott lefektetett ítélőmesteri joghatóság eredeti tartalma nem változott.

A titkos kancellár ez a magatartása és ez az igazságügyi politika a mohácsi vész után bosszulta meg magát.¹ A centralizáció ezt a ténylegességet figyelmen kívül hagyja s a Personalist, mint az 1458-iki harmadik protonotáriust az 1458. 29. dekrétum alapján a királyi helytartó, mint személyes jelenléti bíró helyetteseként kezeli, miáltal a bírói hatalom gyakorlata a maga egészében a királyi helytartó kezében összpontosul. Az előbbi tényleges helyzetet csak az 1542. éri pozsonyi országgyűlésnek sikerül biztosítania.

A kerületi ítélőtáblák kialakulásának fejlődésével kapcsolatban lesz módunk részletesen figyelemmel kísérni az ítélőmesterek 1526 utáni szereplését. Ezúttal csupán annak közlésére szorítkozunk, hogy amint az országgyűlésnek 1542-ben sikerül a kuriális bírósági szervezetre vonatkozólag a mohácsi vész előtt volt tényleges helyzetet biztosítani, az igazságügyi politika az ítélőmesterek bírói joghatóságával szemben is ugyanazt a régi utat folytatja.² Nem veszi azonban észre ez a politika, hogy a kuriális szervezet ezen ténylegességének tartalmát csak a joghatóságok biztosítása adhat. Ha a királyi helytartó a személyes jelenléti bíró, a Personalis pedig csak ennek a helyettese, akkor a királyi helytartó generális joghatóságánál fogva a nyolcadokon és azon kívül a bíróságnak állandóan elnökeként szerepelhet. A kuriális szervezet biztosított ténylegessége így formává zsugorodik. Az országbírónak, nádori helytartónak, Personalisnak nincs módjuk még csak speciális joghatóságukat sem gyakorolni. 1554 után láthatólag már erre irányul a figyelem. A törvények azonban³ csak egy ezirányú tényleges helyzet biztosítását célozhatják. Itt azonban, érthetőleg, az országgyűlés nehezebb helyzetben volt, mint a központi igazságügyi szervezet formális biztosításánál. Sőt Nádasdy nádorsága (1554-1562) után ezirányú küzdelme teljesen kilátástalanná válik. Hogyne, hiszen a centralizáció határozottan fogalmazott dekrétumokra támaszkodhatik, míg az országgyűlés csak egy olyan tényleges helyzetet megállapító törvényekre, mely az előbbi dekrétumokat soha nem érintette, tehát soha hatályon kívül nem helyezte. Végül is 1567-ben az országgyűlés az állandó bíráskodást megszünteti azáltal, hogy az extraoctavalis ügyeket is a nyolcados törvényszékek elé utalja.⁴ Hogy mit jelent egy nemzet törvénykezési életét az év meghatározott szakára szorítani ott, ahol a bíráskodás legalább elvben már egy század óta állandó, annak részletesebb indokolását itt mellőzhetők tartjuk. De tény az, hogy egy ilyen kétségbeesett lépéssel az országgyűlés nyíltan beismerte, hogy a formálisan biztosított kuriális bírósági szervek joghatóságának biztosítására vonatkozó törekvése ezidőszert céltalan. Az állandó bíráskodással szemben támasztott folytatólagos igények kielégítése céljából tehát el kell

¹ V. ö. *Tinkler*, i. m. 120-159. old.

² V. ö. 1547: XVIII.-t. cikk.

³ V. ö. 1556. ö4, 1557. 8, 1559. 38 és 39, 1563. 24, 1566. 21, 1567. 24 és V. ö. *Vinkler*, i. m. 237. és köv.

⁴ A részleteket l. *Vinkler*, i. m. 187-189.

ismernie azt a „tényleges” lehetőséget, melyet ugyancsak az 1458. évi dekrétum az ítélmesteri joghatóság gyakorlatában biztosított. Alkotmányos és főleg hatalmi szempontból még mindig kisebb veszély, mint a királyi helytartó kezében összpontosított hatalom gyakorlata.

Ennek a helyzetnek megfelelően az országgyűlés tudomásul veszi, ha az ország felső részeibe akár egy ítélmester is kiszáll bíraskodni;¹ ha az országbíró és helyettese nem volnának a felső részekben, törvényszékét az ítélmester vezesse;² gondoskodik költségeikről, mert ők a kuriális törvényszéken kívül is alkalmaztatnak;³ őket rendkívüli peres ügyek elbírására is meghívják;⁴ sőt a helytartósági törvényszékeket is vezethették;⁵ mikor pedig az 1599: XLVL t.-cikkel a nyolcadas törvényszékek működését is beszüntetik, a kuriális joghatóság csakis az ő vidéki bíraskodásukban élhet 1608-ig.

Hogy ennek a különböző formában kifejezésre juttatott ténylegeségnek törvényes színezete is volt; – hogy ez a Mátyás dekrétumával megindult gyakorlat folytonosságának elismerése volt, mutatja Kitonich fent közölt az a tanítása, mely szerint a generális (communis) ügyek szemben a speciális ügyekkel azok, melyek bármely rendes bíróhoz, vagy ítélmesterhez tartoznak. Nem bírák, tehát mint ilyeneknek speciális ügyeik nincsenek, ellenben a Kúria generális joghatóságának gyakorlatára jogosítvák. Kitonich csak törvényen alapuló gyakorlatról tanít. Ha az ítélmesteri joghatóság csak ténylegességen alapult volna, bizonyos, hogy Kitonich még ilyen óvatos formában való megemlítését is mellőzte volna.

A XVII. század a kuriális törvénykezés legszomorúbb korszaka. Az ország u. n. alsó részei számára 1634-ig még csak tartottak néha⁶ törvényszéket,⁷ azután pedig az egész országra vagy egyáltalán nem, vagy pedig csak igen-igen néha,⁸ S hogy a központi igazságügyi szervezet joghatósága alá tartozó ügyek ilyen körülmények között nem estek el teljesen a törvénykezéstől, csak az ítélmesterek törvénykezésének köszönhető. Az ítélmesterek támaszkodhattak nagybírájuk utasítása mellett saját joghatóságukra s működésükkel pótolhatták a kuriális törvényszékeket,⁹ Pótlásról kell beszélnünk, mert az a néhány ügy, melyet a kuriális bíraskodás ilyen szomorú helyzetében a nádor, országbíró és a Personalis rendkivüli eljárás útján elintézték,¹⁰ komoly számításba nem jön. Az a körülmény, hogy az ítélmesterek Add éken tartják székhelyüket, előbbi állításunkat nem befolyásolja, mert hiszen amint köztudomású, a XVI. és XVII. századokban a nyolcadas törvényszékek nem mindig a központban, hanem vidéki városokban is tartottak.

Az országgyűlés az ítélmesterek joghatóságával szemben ezen században is az előbbi, XVI. században követett politikai utat követi. A kuriális bírósági tanács szervezésénei hallgat róluk,¹¹ viszont törvénykezési

¹ 1555: II. t - c 1 \ §.

² 1556: XXXIV. t.-c.

³ 1566: XXVI. t.-c.

⁴ 1574; XVIII. t.-c.: ezt azonban újból lehetlenné teszi az 1582:111. t.-c.

⁵ 1567: XXIV. t.-c.

⁶ 1622: LVIII. t.-c.

⁷ V. ö. 1649: LXXVI. és 1649: XCII1. t.-c.

⁸ 1655: LI. t.-c. bev, 1681: XXXIII. t.-c.

⁹ Protlinrij, non modo dum in Sede Judria judicant, sed et vel maxime cum ad Partes Kegiii exeunt. Orsz. Lev. Lad. Q. Fase. F. No 36.

¹⁰ V. ö. pld. 1622 17, 48 és 51, 1625. 63 stb.

¹¹ L. 1618. 64, 1622. 43, 1625. 51, 1630. 45, 1635. 14, 1647. 103, 1649. 76 1655. 51, 165II. 41, 1662. 28, 1681. 28. t.-c.

ténykedésüket tudomásul veszi,¹ sőt egyes ügyekre vonatkozó kompetenciájukat kifejezetten elismeri.²

Ugyanezen századokban a törvények és statútumok egész sora foglalja a megyei autonóm joghatóság tartalmával. A kuriális törvényszékek csaknem teljes szünetelése, az ítélmesterei szék viszont nem állandó vagy legalább is nem rendszeres időközökben való működése, szükségessé tette a municipális autonóm joghatóság tartalmának növelését. Az ítélmesterek a Kúria generális joghatóságát gyakorolván, igen gyakran fordulhatott elő, hogy a megyei sedria elé tartozó ügyekben is eljárta. A XVII. század második felében egyes ügyekre vonatkozó kompetenciájuk megállapítása a fejlődő megyei autonóm joghatóság sértetlenségének, ezen jelenségek ellen, negatív formában való biztosítása. A XVIII. század elején azonban már, mikor az 1715: XVIII. t.-cikk taxatív felsorolja azokat a pereket, melyekben az ítélmesterek a jövőben eljárhatnak, a két joghatóságot egymással szemben kizárólagossági jelleggel állapítja meg. Más szóval az ítélmesterei joghatóság generális jellegét megszünteti s azt a hatáskör fogalma alapján rendezi.

Így válik simán lehetővé, hogy 1723-ban a négy ítélmester széke³ négy kerületi ítélőtáblává szerveztessék. Ennek az átszervezésnek indoka a törvény szavai szerint az, hogy a Personalis vezetése alatt újból állandóan működő királyi ítélőtáblán a négy ítélmesterek „folytonosan, kivétel nélkül jelen kell lennie”.⁴ Az ezen rendelkezést magában foglaló 1723: XXX. t.-cikknek, illetve XXV. t.-cikknek az összefüggése az 1500 X. és 1609: LXX. t.-cikkkel, a fejlődés alapján feltétlenül igazolható.⁵ Ennek a királyi ítélőtáblának öse más szóval a titkos kancellár vezetése alatt 1458-ban állandó eljárásra utasított kuriális bíróságban keresendő. Az ítélmesterei joghatósággal szemben a főurak, amint láttuk, ezen bíróság tanácsának szervezése kapcsán védekeztek. Ennek a bíróságnak a XV. század végétől a Personalis elnöklete alatt állandó tagjai és az elnöktől balra ülnek az alnádor, alországbíró és a négy ítélmester. Az ülnökök jobbra ültek. Ezen szervezés folytán a Mátyás király dekrétumában biztosított ítélmesterei joghatóság legfeljebb ezen bíróság működésének szünetelése idején, a kúrián kívül, vidéken volt gyakorolható, mert magának ezen bíróságnak egyébként esetleges vezetése a nagybíró megbízására, de nem az ítélmesterei joghatóságra vezethető vissza. Ez a

¹ 1647: LXXVII. t.-c.

² V. ö. 1647: CXXVI. és 1681: XXXII. t.-cikkeket.

³ Az 1715-ben kiküldött rendszeres bizottság iratai között több helyen olvasható a kérdés, miképpen lehetne a királyi ítélőtáblán most már újból állandóan elfoglalt ítélmesterek vidéki bíraskodását pótolni. Eközben két helyen érdekes megjegyzést találunk az ítélmesterek bírói joghatóságának múltjára nézve. Így *a)* Az ítélmesterek régi szokás alapján bíraskodtak a Kúrián kívül: *pronti quidem etiam num est in usu solito, hoc est Judice quocunque Magro Prothrio, extra Curiam procedendo, Lad. Q. Fase F. N°. 36. §. 77. Orsz. Lvt. – b)* Törvényen és szokáson alapuló bírói joghatóságuk emberemlékezetet meghalad. Már Mátyás király idejében megvolt. Mily nagy kényelem volt az, mikor a szétszakított ország részeiben a protonotáriusok rezidenciával bírtak, vagy egyik megyéből a másikba járva intézték az ügyeket: *Hanc Magrorum Prothriorum veterem in Partibus providendi provinciáim earn ipsam esse consuetudinem, ... immemorabilem et Communem... in antiquo usu et processu debere permanere. ... Habuerunt comoditatem, ... habentes Magri Prothrii residentias, aut... persaepe jam in uno jam in alio Regni Cottu Compartmentibus oblata quasi sine omni prorsus Sumptu et fatigio Comoditate.. !* Orsz. Lev. Lad. Q. Fase. D. ad Num. 25. – Körülbelül ezt a felfogást vallja Szegedy is, Tyrocinium, P. II. Tit. 6. §. 1.

⁴ 1723: XXX. t.-c. bev.

⁵ V. ö. *Mnkler* i. m. 211-233, 253. old-

vidéken való működés 1723-ban végleg lehetlenné válik. De egyébként is az országgyűlés „a négy kerületi Ítéltáblát az ítélmesteri bírászkodás helyébe állította fel”.¹ Miután pedig, amint jeleztük, a kerületi ítéltáblák joghatóságának megállapítása kizárólagos jelleggel történt, nyilvánvaló, hogy az ítélmesterek önálló joghatósága, külön ítélszéke, 1723-ban nemcsak tényleg megszűnt, de azt a kerületi ítéltáblák vették át.

Az ítélmesterek bírói joghatóságuk mellett mindig tagjai voltak a kuriális törvényszékek tanácsának s főnökei nagybírájuk jegyzői irodájának. A tanácsban 1792-ig ők adták elő a pereket. Ekkor azonban a nemes ülnökök közül négyen az ítélmesterekkel egyenlő hatáskörű ülnökökké neveztettek.²

¹ 1723: XXXIV. t.-c. bev.

² 1792: XVI. t.-c. 3. §. V. ö. még *Vinkter*, í. m. 267-68

A pozsonyi zsidókönyvtöredék 1498-1503.

Írta: KOVÁTS FERENC.

A középkori városkönyvek, a városi jog- és gazdaságtörténet forrásainak e különleges és fontos csoportja¹ sorozatában *zsidókönyvek* is szerepelnek, amelyeknek azokat a hártya- vagy papirköteteket nevezték, amelyekbe az illető város zsidósága és keresztény polgársága közt létrejött s javarészt közpénzkezelésműveletekből származó jogügyleteket jegyezték fel. Mint az egyéb igazságszolgáltatási városkönyvek, a zsidókönyvek is *nyilvános* és *hiteles könyvek* voltak, azaz az azokban foglalt feljegyzések közokiratok bizonyító erejével bírtak, sőt kimondottan közokiratokat pótoltak és helyettesítettek.

Pozsonyban már a legrégebbi ránk maradt zsidóstatutum (1371) intézkedett zsidókönyv szerkesztéséről, amelynek nyilvános városkönyvi jellege kifejezetten statuálva lett.² Ez a városkönyv elsősorban a zsidó kamatos pénzkezelésműveletei feljegyzésére és nyilvántartására volt hivatva; a statútum a feljegyezhető (és végrehajtható) kamatmaximumot meg is állapította.³ Az e statútum alapján szerkesztett zsidókönyv, amelynek a XVI. század elejéig tartó folytonos használatáról sűrűn emlékeznek meg a források⁴, elveszett, minek következtében eddig teljesen tájékozatlanok voltunk arról, hogy miképpen vezették ezt a városkönyvet s hogy mi mindent jegyeztek fel benne. Eddig csak azt tudtuk, hogy a zsidókönyv vezetése külön oklevelek kiállítását nem szorította ki a gyakorlatból, így a pozsonyi középkori telekkönyv nagyszámú zsidóregestáinak

¹ V. ö. Kováts: *Pressburger Grundbuchführung und Liegenschaftsrecht im Spätmittelalter*. (Zeitschr. f. Rechtsgesch. 49., 50. köt.) Weimar, 1918.

² „...dy Juden sullen haben ein puech und dasselb soll ein kristen ein geschworn man innehaben. . ., and was in das puech geschriben icirt zivisehen Juden und kristen, das ist stet, und das mag nymant Widerreden iceder Juden noch kristen. – Egy azóta elkallódott eredeti forrásból (zsidókönyv bevezetése?) közzétette Korabinszky; most ezen publikáció alapján közzétéve: Király, Pozsony város joga a középkorban 371. o. és *Magyar-Zsidó Oklevéltár* I. 82-83. o.

³ Auch sullen in das puech die Juden lassen schreiben von einem pfunde (- 240) zwen pfennig ze gesuech (heti kamat, évi kamat tehát 10400: 240 = 43'33%) und nicht mer (maximum), aber mynner mag man einen wol darin ze gesuech schreiben nach Juden und kristen willen (a felek egyezsége alapján). U. o.

⁴ Péld.: 1420-ban a városbíró előtt törlesztenek egy zsidótartozást „als er das fuer offne recht mit dem *judenpuch* erweist hat”. Prot. Act. 151. – 1465: egy szőlőtulajdonos „hat verseezt den Weingarten nach inhalt des *judenpuch*”. Tkv. 5/2c (20/9d). – 1513: végrendelkező kijelenti: „Item ainem juden bin ich schuldig in das *puech* 3 fl.” MZsOkl. I. 477.

szövege azt bizonyítja, hogy a regesták nem könyvfeljegyzések, de oklevelek alapján lettek szerkesztve. Néhány a zsidókönyv szerkesztése után kelt oklevél napjainkig is fenni áradt. Okleveleket különösen a nagyobb tranzakciókról szerkesztettek, mint például a városi zsidókölcsonokról 1389-1426 között (22 oklevél a városi levéltárban). Ezzel szemben a zsidókönyv feljegyzései elsősorban azokat az apró összegű, mindennapos, sűrűn ismétlődő kölcsönöket rögzítették meg, amelyeket a zsidóságnak pénzkölcsönzéssel hivatásosan foglalkozó tagjai kézizálogra folyósítottak.

A pozsonyi zsidókönyv szerkesztésének technikájáról mindeddig édeskeveset tudunk. A városkönyvek e fajtájának ritkaságánál fogva egyéb városok zsidókönyvei analógiájára sem támaszkodhattunk. Legújabbban azonban, a pozsonyi városi levéltárnak 1916-1918 közti rendezése alkalmával egy 1535. évi adókönyv fedeléből néhány papírlapot sikerült kiáztatnom, amely kétségtelenül egy Pozsonyban a XV. század végén nyilvántartott zsidókönyvből való. A kiáztatás ennek a zsidókönyvnek két teljes és két fél levelét eredményezte. A levelek a könyvben negyedréti alakban voltak összefűzve, úgy hogy a teljes levél négy, a fél levél két könyvoldalt tartalmaz. A fedélkészítés alkalmával a lapokat kisebb-nagyobb mértékben megnyirbálták, aminek következtében az azokban foglalt szöveg nagyrészt megcsontult. Mindamellet a kiáztatott könyvtöredék tartalma elég bő ahhoz, hogy abból a zsidókönyv feljegyzéseinek tipikus fajait s az egyes feljegyzésfajok tipikus formuláit megismerhessük, sőt, hogy általánosságban tájékozódhassunk a zsidóhitelnek, a hírhedt „zsidóúzsorának”, terjedelméről és méreteiről Pozsonyban a középkor végén.²

A kiáztatott töredékből (ezentul Tör.-nek idézve) megtudjuk, hogy a XIV. század végétől a XVI. század elejéig a pozsonyi zsidókönyvnek legalább két kötetje volt használatban. A Tör. némely feljegyzésében ugyanis „*régi és új könyv*”-ről van szó (es sey im alten ader neuen buecheren, v. ö. mell. 47. és 62. sz. feljegyz.). Mint más városkönyveknél, a zsidókönyvnél is elérkezett az az időpont, amikor az első (a XIV. század végén használatba vett) kötet lapjai megteltek, amiért is „új

¹ V. ö. például a (chronologikus sorrendben) 12. regesta szövegét: [Item Hanns Halbsörl schuster und Elspet sein hausfrau bleiben schuldigh demselben Juden (Jacob jud von Ofen) und seinen eriben 20 ii wiener o an schaden ze betzalen auf den nachtsküfnügen sand Mertteinstag. Dafür steet ir Weingarten gelegen in Kuttnern ainhalb zenachst des Nicolaus Wolf Weingarten, anderhalb zenachst des Hainreich Stifter Weingarten, mitsambt den fruchten. Und ivas im daran abgieng, das sol er fürbaser haben auf allen unseren guettem. Acta sunt hec feria sexta proxima post festum penthecostes domini anno eiusdem millesimo CCCmo XXXVIIo.] (1437. V. 24.) A dült betűs szövegrész, amint az „unseren” szó mutatja, szórul-szóra oklevélből van átvéve. E helyen megjegyzem, hogy a [ ] közti szövegrészek az eredeti forrásban töröltettek, azaz vízszintes és harántos vonalakkal keresztül lettek húzva, jelélül annak, hogy a terhelt rendezte tartozását. A ( ) közti helyek az én beszűrésaimat adják.

² A kiáztatott tizenkét könyvoldalt sorszámmal (Ia az első lap elülső, Ib annak hátulsó oldala stb.), a bennük foglalt feljegyzéseket folyószámmal láttam el. Az egyes lapok egy-egy zsidófelezőnek ügyleteit foglalják magukban, ennek a zsidónak neve minden oldal élén áll. Az elülső oldalak azonkívül sorszámmal vannak ellátva, amelyről nem lehet megállapítani, hogy a lapnak vagy a hitelezőnek számát jelenti-e. A *mel-lékletben* (idézve: mell) példának négy majdnem hiánytalan szövegű oldalt közölök le. A másolat betűhíves a Mon. Hung. Hist. Okmánytárak XXXI. (1903) bevezetésében adott irányelvek alkalmazásával. A pénz számok az eredeti szövegben római, nálam arabs számjegyekkel vannak írva. Törölt szöveg (Izd. az előző jegyzetet) szögletes kapcsok közt, pótlások görbe kapcsok közt.

könyv” szerkesztése vált szükségessé. Ezt az új könyvet, azaz a pozsonyi zsidókönyv második (vagy harmadik? de mindenesetre utolsó) kötetét azután 1526-ig, a második és végleges pozsonyi zsidóexodus évéig vezették. Az újkori források zsidókönyvről hallgatnak; kétségtelen, hogy a XVI. századtól kezdve a zsidókat érdeklő peres ügyeket az általános várostanácsi, illetve városbírói könyvekbe jegyezték be. A régi zsidókönyvek aktualitása a zsidóexodus után végkép megszűnt. Így történt, hogy 1535-ben makulatúrának használta fel a takarékos városi iroda a „kiselejtezett”, zsidókönyvet.

A töredék két zsidóhitelezőnek 1498-1503. közt feljegyzett ügyleteit tartalmazza. Az egyiket Jakabnak, Lebl (zsidó özvegye) vejének (*Jacobi Leblin aecten*, vagyis eidam), a másikat Garl-nak (*Garl kid*) hittak. Jakabra két oldalon át húsz, Garlra tíz oldalon keresztül százhusz feljegyzés vonatkozik. A feljegyzések kelteinek időhatárai oldalak szerint a következők:

Oldalak sorszáma	Feljegyzések sorszáma	Hitelező	Feljegyzések időhatára
1a	1 — 11	(Jakab)	1498. XII. 10 — 1499. V. 26
1b	12 — 20	"	1499. VI. 23 — 1499. X. 20
2a	21 — 30	(Garl)	1499. III. 10 — 1499. III. 19
2b	31 — 42	"	1499. III. 24 — 1499. V. ?
3a	47 — 53	"	1499. VI. 6 — 1499. VI. 24
3b	54 — 64	"	1499. VIII. 11 — 1499. X. 14
4a	65 — 75	"	1500. V. ? — 1500. VI. 15
4b	76 — 89	"	1500. VI. 29? — 1500. IX. ?
5a	90 — 102	"	1500. IX. 29 — 1500. XII. 25
5b	103 — 117	"	1501. I. 25 — 1501. VI. 4
6a	118 — 128	"	1502. II. 25 — 1502. V. 27
6b	129 — 140	"	1502. IX. 29 — 1503. I. 14?

Kiviláglik ebből az összeállításból, hogy a zsidókönyvben eredetileg (a könyvkötésre való felhasználás előtt) az oldalak nem ily sorrendben következtek egymásra, hanem hogy az 1b és 2a, továbbá a 3b és 4a és az 5b és 6a oldalak között a könyvbe még egy, vagy több lap volt beillesztve. Jakab zsidó húsz feljegyzése kevés ahhoz, hogy üzletének terjedelmére következtethessünk. Úgy látszik, ez a hitelező az üzleti életből visszavonulni készült, s inkább régi követeléseit likvidálta (ísd. mell. 1., 14., 16-18. sz. félj.), semhogy nagyobb szabású újaknak vetette volna meg alapját. Egészen más képet nyerünk Garl feljegyzéseinek tanulmányozásából. 1499-ben (tíz hónap alatt) 44, 1500-ban (hét hónap alatt) 38 feljegyzése kelt. Világos, hogy az 1501. évi 15 és az 1502. évi 2 feljegyzés Garl ügyleteinek csak egy részét örökölte meg, a többi a Tör. lapjai közt hiányzó oldalakon volt bevezetve. Garl valószínűen évenként körülbelül 50 kölcsönt adott, hétről-hétre egyet. Persze, a kölcsönök apró összegűek és rövidlejáratúak voltak, úgy hogy e „pénzember” üzleti tőkéje, illetve pénzének az a része, amellyel kézi zálogüzletében „dolgozott”, vajmi csekély volt s alig haladta meg a 100 magyar forint (mai 1000 aranykorona) összegét.

A Tör. feljegyzései merőben formalisztikusak, azaz szüksézáv s megállapodott, eltéréseket nem mutató formulák alapján készültek. Az

egyfajta formulához tartozó feljegyzések szövegében csak a nevek, a pénzösszegek és a feljegyzési napok keltjei váltakoznak, a szöveg többi része szórul-szóra ismétlődik. A formulák alapján háromrendbeli feljegyzést állapíthatunk meg, amelyeket *tartozási* (I.), *önhatalmi kielégítési* (II.) és *megsemmisítési* (III.) *feljegyzéseknek* nevezhetünk.¹ A tartozási feljegyzések, amelyek az összes (140) feljegyzéseknek túlnyomó részét (128) ölelik fel, ismét két alcsoportra (vagyis formulaváltozatra) oszthatók (Ia) és (Ib). Az egyik alcsoport (Ia) formulája azt fejezi ki, hogy a keresztény adós a zsidó hitelezőnek határozott (rendszerint magyar forintokban: fi. ritkábban dénárfontokban: S , β, d, kiirt) összeggel² a *bejegyzés napjától számítandó kamatozás kötelezettségével* (auf teglichen schaden³) tartozik. Sem a kamatláb, sem a törlesztés határideje nmcs megjelölve (v. ö. mell. 2-8., 10-13., 15., 19., 45., 46., 50-54., 58-61., 63. és 64. sz. feljegyzéseket).⁴ A második alcsoport (Ib) formulája szerint az adós *megnevezett határnapig kamatmentesen* tartozik a feljegyzett összeggel („an” vagyis ohne „schaden auf Jacobi”, 9. félj., v. ö. ezenkívül a 20., 43., 44., 49., 55-57. sz. félj.). E kétféle tartozási feljegyzést *napikamatos* és *határnapos* feljegyzéseknek nevezhetjük. A Tör.-ben foglalt 128 tartozási feljegyzés közül mindenekelőtt 19 annyira csonka, hogy alcsoportba nem osztható⁵ be, a fennmaradó 109 feljegyzés közül 75 napikamatos, 34 pedig határnapos.

Egynek kivételével (mell. 15. sz. félj.) az összes tartozási feljegyzéseket törölték, azaz szövegüket vízszintes és rézsütös vonalakkal keresztülhúzták. E törlés a tartozás lerovásának jele; a törlés időpontjára nézve épp oly keveset tudunk meg, mint a pozsonyi telekkönyv feljegyzéseinek törlésénél.⁶ A II. és III. csoportba tartozó feljegyzések ellenben törletlenek maradtak.

¹ E műszavakat *dr. Tóth Károly és dr. Menyhárt Gáspár* professzortársaim szaktanácsára választottam meg.

² A feljegyzések forintja a XV. század második felének „magyar forintja” (floreus hungaricalis per centum denarios computando), amelyet 100 magyar dénárral egyenlősítettek. Pozsonyban, ahol bécsi pénzben számoltak, 3 bécsi fillér ért akkortájt egy magyar dénárt, tehát a magyar forint 300 *ö* vagyis 10 *ö* -ral volt egyenértékű (pld.: 1502. X. 3 . 5 gulden hungerisch in muns zenen schilling pfenning für ain gulden zu raiten... Pozsonyvárosi levéltár). Az *aranyforint* (floreus auri, Gulden in Gold) soká egyenértékű volt a magyar forinttal, vagyis 100 magyar dénárral, a kritikus időben azonban a dénár kurzusa emelkedni kezdett és a 300-as alapszámtól mindinkább eltávolodott. L494-ben 320 *ö*, 1502-től kezdve 330 *ö* összegbe számították Pozsonyban az aranyforintot (K 52/36, K 58/87, K 60/96 stb.) Modern pénzhez viszonyítva a középkori magyar aranyforint körülbelül 11 „50 mai aranykoronával ért fel, a 303 dénáros magyar forint a XVI. század elején tehát majdnem pontosan 10 arany koronával.

³ Az adóslevelek szövege bizonyítja, hogy a tegleicher schaden a kelet (a feljegyzés) napjától lett számítva, pld.: 1410. V. 27-én városbíró és tanács Czalem budai zsidóval szemben elismerik 400 (100 dénáros) forint *ös-zegü* tartozásukat, „da von dem heutigen tag, als der brief geben ist, teglich gesuch auf get alle wochen auf einen iglichen guidein als vor benant ist zwen phenning zu gesuch der vorgenanten munzze”. – Pozsv. Itár. – A (zsidó) kamatot az eredeti források „schaden” (kár) vagy „gesuch” (jog) műszavakkal jelölik meg.

⁴ Az adóslevelek bizonyítják, hogy a hitelezőnek felmondási joga volt. Így az előbb idézett oklevél folytatja: Stund awer das vogenant gelt nach dem egenanten tag so lanng auf gesuch, das sein dy vogenanten Juden verdrusse, wanne sy uns danne darumb manend, so sulle wir sy richten und wern gancz und gar peyde haubtguts und gesuchs an allen krieg und an alles recht und an alle widerred.

⁵ Péld: [Item Mert Caesar (sie) von Resing tenetur Garl (iuden) . Actum an suntag vor Vrbani . .] (68. sz. félj.) – [Item Jocl Rewchl von Sandiergen tenetur Garl iuden I... (Actum) am suntag vor Tiburcy nach asteren im II. iar.] 1502. IV. 10. 123. sz. félj) stb.

⁶ V. ö. Grundbuchführung c. i. m. 35. old. 2. jegyz., azután 57., 88. és 98. old.

Az *önhatalmú kielégítési feljegyzések* (II.) formulája azt fejezi ki, hogy a zsidóhitelező mint kézizálogbirlaló az idejekorán ki nem váltott (vagyis a ki nem egyenlített tartozások biztosítására neki annakidején átadott) *zálogtárgyakat nyilvánosan kihirdeteti* („peut auf”¹) hogy azok eladásával követelését kielégíttesse (v. ö. mell. 1., 14., 16-18. és 48. sz. félj.). Egy napon több tárgyat is hirdetnek ki, mint péld. a mell. 1. sz. feljegyzésében látható. Egynek kivételével² a kihirdetett zálogtárgyak meglehetősen csekély értékűek. A kihirdetés alkalmával a zálogtárgyak becsértékét (kikiáltási árát?) is megjelölik, mégpedig csoportosan (tételenkint), s az egyes tárgyakra nézve külön csak akkor, ha az illető tárgy egyedül szerepel egy kiftirdetési tételben. A legnagyobb ilyen becsérték 4 fít, a legkisebb 40 d. A hat teljes szövegű feljegyzésben 14 tétel van, a becsértékek összege (12 V, fl + 3 7, S 44 β 40 δ =) 19.83 frtra rüg, egy tételre tehát átlagban 1'41 fít becsérték jut. Legértékesebb zálogtárgyak az ékszerek voltak, így az előző jegyzetben feltüntetett (nemes-)korall olvasó több mint 200 aranyozott ezüstszemmel és egy kristályból készült ereklyetartóval, azután 2 aranygyűrű s különféle ezüstékszer. Leggyakrabban úgy látszik régi ruhákat (posztókabát, selymes kabátújj, női köpeny, hazuka, fátyol stb.) és háztartási tárgyakat (különösen cinedényeket) „csaptak be”.

A *megsemmisítési feljegyzés* (III) azt fejezi ki, hogy az illető lapon vezetett zsidóhitelezőnek a megnevezett keresztény ügyféllel szemben fennálló „régí” (azaz a megsemm. feljegyzésnél korábban keletkezett) követeléseire vonatkozó tartozási feljegyzések, foglaltassanak azok akár az új, akár a régi zsidókönyvben, akár másfajta jegyzékekben (regiszter) vagy cédulákban³), érvénytelenek (kraftlos) és törlendők (sollen abtan werden, v. ö. mell. 47. és 62. sz. félj.). Az ilyfajta feljegyzések fogalmazását a városkönyvek hiányos nyilvántartása tette szükségessé.⁴ Előfordult ugyanis, hogy a tartozások kiegyenlítése alkalmával nem találták meg a könyvben az azokra vonatkozó feljegyzéseket, s így ezeket nem törölhették (valószínűen ez az oka annak, hogy a Tör. 15. sz. feljegyzése nincs törölve). Ilyenkor az adós, hogy volt hitelezőjének esetleges utólagos rekriminációi ellen védekezhessék, a zsidókönyvbe megsemmisítési feljegyzést íratott be.

A Tör.-ben 7 önhatalmi kielégítési és 5 megsemmisítési feljegyzést találunk a 128 tartozási feljegyzéssel szemben. E számszerű eloszlás azt mutatja, hogy a zsidókönyv elsősorban a tartozások nyilvántartására volt rendelve, s hogy a II. és III. csoportbeli feljegyzések kiegészítő jellegűek voltak. Jelentőségük azonban igen nagy; a tartozási feljegyzések lakonikus rövidegénél fogva a szóbanforgó jogügyletek jellemző részleteit nem deríthetnők fel, ha egyéb levéltári adatok felhasználása mellett az önh. kielégítési és a megsemmisítési feljegyzések szövegére nem támaszkodhatnánk.

¹ Ez az ige megfelel az „Aufbietung” főnévnek, amely szóval a nyilvános bírói kihirdetést jelölik a germán jogban. V. ö. a zálogtárgyak kihirdetésére nézve *Schröder*, Lehrbuch der deut. Rechtsgesch. (a 2-ik kiadást – 1894 – idézem) 683-684. old.

² ... gralleine patiernoster, dy hat zwachundert und .. silbreineu kerner uber-gold und ein cristall in.. .. Actum am eritag nach Laurency im XVc iar. – 85. sz., Garl zsidóra vonatkozó, sajátos igen csonka följegyzés (1500. VIII. 11.).

³ Az ilyen jegyzékek a könyvvezető írások, vagy a hitelezők segédfeljegyzései voltak.

⁴ V. ö. *Grundbuchführung* c. i. m. 22-23. old., különösen 23. old. 1. sz. jegyz.

Az önhatalmi kielégítési feljegyzések világosan mutatják, hogy a Tör. tartozásai kézizálogra adott kölcsönökből eredtek. A zálogtárgyakat az adósok a hitelezőnek adták át, aki a tartozás törlesztésének elmulasztása esetében a zálogtárgyakat nyilvánosan kihirdette és (valószínűen a legtöbbet ígérőnek) eladta. A megsemmisítési feljegyzésekből viszont azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az adósok vagyoni felelőssége a zálogtárgyak adásán túlterjedt. Természetes ugyanis, hogy a tartozás kiegyenlítése alkalmával az adós a zálogot visszakapta. Ha mármost a hitelezőnek a zálogtárgyból való kielégítésén felül kereseti joga nem lett volna, akkor a zálogbirtok megszűnével, megszűnt volna eo facto az adós vagyoni felelőssége is s így megsemmisítési eljárás a ki nem törölt tartozási feljegyzéseknél felesleges lett volna. A megsemmisítési feljegyzés ezzel szemben azt mutatja, hogy az adós vagyoni felelőssége a zálogtárgy értékén túl terjedt s hogy a hitelező fel volt jogosítva, hogy abban az esetben, ha a zálogtárgy eladásából követelésének egész összegéhez nem jutott volna, az adós egyéb vagyonából kárpótolja magát. Ennek az egyetemes vagyoni felelősségnek tényleges fennállását a fennmaradt oklevelek s a telekkönyv részletes regestaszövegei is bizonyítják¹. Kiténik az továbbá azokból a tartozási feljegyzésekből is, amelyekben két adós *egyetemleges* kötelmet vállal a zsidó hitelezővel szemben. Ha az adós vagyoni felelőssége csak az adott zálogtárgyra vonatkozott volna, akkor az egyetemleges felelősség egyszerűen megmagyarázhatatlan. Az egyetemlegesség kiemelése a különben oly szűkszavú feljegyzés szövegében még akkor is felesleges, sőt értelmetlen, – amennyiben az adósok vagyoni felelőssége a zálogtárgyakon túl nem terjedt – ha az adósok egy közösen birtokolt zálogot adtak volna.² A kötelemlnek ezt a kiterjesztését a germán jog igen jól ismerte.³ Máskülönbén az önhatalmi kielégítési feljegyzések anonimítása, azaz az a körülmény, hogy az értékesítendő zálogtárgyak eredeti tulajdonosait nem nevezi meg a feljegyzés, arra enged következtetni, hogy a zsidó hitelezők, noha ebbeli joguk kétségtelen volt, adósaik egyéb vagyonát keresettel rendszerint nem támadták meg.

Az, hogy a Tör. tartozási feljegyzései kézizálogos kölcsönökből származtak, közvetve a tartozási összegek alacsony számából, továbbá

¹ A telekkönyvi regestákra néve v. ö. az 332 1. 1. jegyzetben leközölt regesta szövegének dült betűvel nyomtatott mondatát (határnapos tartozás). A napikamatos tartozás példája: [Item Jacob Österreicher mitburger ze Prespur, Barbara sein hausfrau und ir baiden ériben tenentur unverscheidenlich dem jung Musch Juden 5 rl auri and teglichen schaden, alle wochen von yedem il auri 4 wiener 8 ze gesuch. Dafür steet den Juden ze phande ir Weingarten gelegen in Schondorffern. Und was den Juden daran abgieng, dass sullen si haben und bekomen auf allem andern guette und habe des obgenanten Jacob Österreicher, seiner hausfrauen und irer ériben Acta sunt hec feria quinta proxima post festum pasche domini in anno etc. XXXVIto] - 1. sz. reg-, 1436. IV. 12. – Az oklevelekre v. ö. a M.-Zs. Okit I. kötetének számos oklevelét.

² [Item Hans Berenhardt und Cristan Paer schuester baed von Sandiergen tenentur unverscheidenleich Garel Juden 2 fl und 6 β δ an schaden auf weinachien. Actum am eritag Kolomanni im XVe iar.] (95. sz. felj. 1500. X. 13.) – [Item Mert Faribar und Jacob Faribar von Sandiergen (tenentur unverscheidenleich) Garl iuden 4 fl auf tegleichen schaden. Actum am...] (124. sz. felj. 1502 április.) Két adóst még 8 feljegyzésben találunk. Példákat még alább közölni fogok.

³ V. ö. *Gierke*. Deutsches Privatrech. II. Sachenrecht. Leipzig, 1905. 823. old. (ingatlanoknál) és 957. old. (ingóknál). A vagyoni felelősség ezen kiterjesztését zálogkölcsönöknél „*Geloben ztini Pfände*” kifejezéssel jelölték.

pedig abból a negatívumból állapítható meg, hogy a pozsonyi telekkönyvben – Mátyás király ismert rendelete következtében – 1475 óta zsidó tartozásokat nem kebeleztek be.¹ A Tör.-ben 109 tartozási összeg állapítható meg. A szövegcsönkítés folytán 19 tart. félj. összege a szövegből hiányzik; 8 feljegyzésnél az összeg ismeretes ugyan, de a szöveg csonkasága miatt a tartozás mikéntje nem állapítható meg. 70 összeg napikamatos, 31 pedig határnapos tart. félj.-re vonatkozik. Az összegek 300 bécsi dénáros forintokban számítva a következők:

70 napik.	tart.	teljes összege	156·30 frt	átlag 2·72 frt
31 határn.	"	"	190·50 "	" 5·04 "
8	—	"	47·00 "	— —
<hr/>			<hr/>	
109	tart.	teljes összege	393·80 frt	átlag 3·61 frt.

A legmagasabb összegek: 26 frt (meg nem állapítható nemű tart.), 22, 17 és 13 frt határnapos és 15 frt napik, tartozások. 10 frtos összeget 3 határnapos, 1 napikamatos és 1 ismeretlen fajú tartozásnál találunk, a többi összeg 10 frtnál kisebb. 1 frtos és annál kisebb összegű 28 napikamatos, 5 határnapos és 3 bizonyt., fajú tartozás. Érdekes, hogy úgy a napikamatos, mint a határnapos tartozások közül 21-21 2 frtnál nagyobb összegű, ami arányszámban persze a határnapos tart.-oknál több mint 60%-ot, a napikamatosoknál ellenben csak 30%-ot jelent. A határnapos tartozások magasabb átlagösszegét a telekkvi tartozásoknál is találhatjuk. Volt ugyanis:

147 napikamatos tartozás	1384.92 aranyforint összeggel és
294 határnapos	„ 3468.58 „ „ tehát összesen
441 zsidókövetelés	4853.50 aranyforint összeggel

a telekkvbe feljegyezve. Az átlagok aranyforintokban és annak 330 dénáros kurzusa alapján magyar forintokban:

a napikamatos tartozásoknál	9.49 aranyfrt, vagyis	10.44 m. frt
a határnapos	„ 11.79 „ „	12.97 „ „
az összes	„ 11.00 „ „	12.11 „ „

Látjuk tehát, hogy a jelzálogilag biztosított zsidókölcsonök átlagos összegei jóval magasabbak voltak, mint a Tör. átlagösszegei, s hogy a telekkönyvben a határnapos tartozások átlagai majdnem ugyanolyan összeggel nagyobbak voltak, mint a Tör.-ben. A két átlag közti feszültség a Tör.-ben 2.32 frt, a telekkvben 2.53 frt (2.30 ar.-frt). Ezen tünetnek mély jelentőséget kell tulajdonítanunk a határnapos tartozási formula valódi értelme szempontjából.

A határnapos formula ugyanis azt a látszatot kelti, mintha a *vonatkozó* esetekben kamatmentes kölcsönt nyújtottak volna a zsidó hitelezők. Nincs ugyan kizárva, hogy kivételesen, talán hitelezéssel egybekapcsolt adásvételi ügyleteknél, rövid időre kamatmentes tartozások keletkeztek zsidók és keresztények között, de feltétlenül lehetetlen, hogy a kamat-

¹ 1475. IV. 28. M -Zs. Okit I. 206. 1475-ig a pozsonyi telekkönyvben nem kevesebb, mint 441 zsidókövetelést jegyeztek fel. A feljegyzések legnagyobb része az 1460. év előtti időre esik; 1460 után 1475-ig már csak 23 tartozási feljegyzés kelt. Ezzel szemben például 1446-ban 32 félj.-t kebeleztek be. A telekkönyv szerkesztése korában 1439. év elején, több mint 50 jelzálogilag biztosított s 1436-1439. évek közt kelt zsidó tartozás állt fenn, amely a telekkv. zsidóregestái közé került.

mentes kölcsönnyújtás oly nagymérvű, az összes kölcsönösek nagyobbik részére vonatkozó lett volna, mint amely részt a határnapos kölcsönök tényleg kitétek volt. Mert az csak a töredékesség okozta szabálytalanságnak tudandó be, hogy a töredékben kevesebb a határnapos tartozási félj., mint a napikamatos. A telekkönyvi regestákban, valamint a fennmaradt oklevelekben a határnapos formula erősen dominál.¹ A kölcsönadással foglalkozó zsidók, akik közül sokan, mint a Tör.-ben Garl esete mutatja, aránylag számos ügyletet bonyolítottak le évről-évre, készpénzüket e forgatásából kétségtelenül megélték. E kölcsönadás nem volt szívességi aktus, de hivatásszerű üzlet, amelynek hasznothajtó üzését privilégiumok és városi státútumok biztosították. Úgy a telekkönyvi bejegyzések, mint fennmaradt teljes szövegű oklevelek tartalmából kitűnik, hogy a határnapos kölcsön oly tartozást eredményezett, amelynél a kamatozás éppen úgy ki volt kötve, mint a napikamatosnál, csak hogy a kamatozás időpontja későbbben kezdődött.²

A kérdés mármost az, hogy mért kötötték ki a felek az egyik esetben a kelet napjától számítandó (napikamatos tart.), a másik esetben egy későbbi időpontban kezdődő kamatozást? A feleletet az átlagösszegek különbségéből, valamint egyéb, itt részletezendő körülményekből nyerjük. Mért nagyobb a határnapos tartozások átlagösszege? Természetesen, mert aránylag több a nagyösszegű és kevesebb a kisösszegű határnapos tartozás, mint a napikamatos. A nagyösszegű tartozás törlesztése ceteris paribus hosszabb időt igényel, mint a kisösszegű. Ebből következik, hogy a pénzkölcsönzéssel hivatásosan foglalkozó hitelezőre nézve a hosszúlejáratú s nagyösszegű kölcsön nem oly jó üzlet, mint a rövidlejáratú s kisösszegű. A középkorban még a zsidókölcsönöknél is szigorúan tilos volt a kamatos kamatszámítás. Amikor a hitelező rövid idő múlva kamatostul visszakapta a pénzét, ezután nemcsak az eddigi tőkét, de annak kamatait is új tőke gyanánt forgathatta. A törlesztés alkalmával bevételezett kamatok tehát tőkeszaporulatot jelentettek; világos, hogy ez a tőkeszaporulat annál belterjesebben ment végbe, mennél rövidebb lejáratúak voltak a kölcsönök. A hosszúlejáratú, illetve késedelmesen törlesztett kölcsönöknél a kamatokból időközben tőke nem képződhetett. Kétségtelen, hogy a kiváló kalkulálási tehetséggel megáldott középkori zsidótőkések ezt igen jól tudták. A hosszúlejáratú kölcsönöknél azt, hogy a kamattőkésítéstől elestek, azzal pótolták, hogy a kölcsönadás alkalmával a tartozási összeghez annak bizonyos időpontig járó kamatait hozzászámították. Ez az időpont a kamatmentesség határnapja. Ha az adós ezen határidőn belül törlesztette a tartozást, akkor az eredeti kölcsön-

¹ V. ö. M.-Zs. Okit. I. passim, péld. a 44. sz. oki. (1367), 56. sz. oki. (1375), 61. sz. oki. (1378) stb., 73., 86. és 92. old. E példák mutatják, hogy a határnapos kölcsönformula igen régi volt.

² Az oklevelek szövegére nézve v. ö. az előbbi jegyzetben idézettek. A telekkvi regestákra példa: [Item Erhard Klinsler und Margaretha sein hausfrau bleiben schuldig dem obgeschriben Juden (Alt Isserl von Sandmerttenperg) 15 fl auri an schaden ze betzalen auf sand Michelstag schiristkiinfügen (1437. IX. 29). Dafür steet ir tail Weingarten gelegen in Kyenhartsgröben tzwischen des Heinrich Smitzer und des Stephan Pair Weingarten. Und was yn daran abgieng, das sullen si haben auf uns und unsern guette. *El sol auch noch dem obgemelten tag auf ieglichen gulden alle wochen 3 ivienner ö ze gesuch geen.* Acta sund hec feria quarta quatuortemporum ante festum beati Michaelis anni XXXVII-i.] (1437. IX. 18). A kamatmentesség határnapja csak 11 nappal különbözik a tartozás keltétől, s egyúttal legalább másfél évvel előzte meg a telekkvi bejegyzést, amely legkorábban 1439. év tavaszán lett fogantatva!

összeget s annak a határnapig járó kamatait fizette meg, ha azonban a törlesztés elkészt, a határnaptól kezdve nemcsak az eredeti tőkének, de a határnapig járó s tőkésített kamatoknak kamatait is kénytelen volt fizetni. A tartozás keletkezése alkalmával az adós feltétlenül terminusos törlesztési ígéretet adott. Ha az ígért terminus rövid volt, akkor napikamatos formulában egyeztek ki a felek, ha hosszabb volt, akkor határnaposban.

A kamatoknak a kölcsöntőkéhez való hozzászámítását közvetlen adatokkal is bizonyíthatjuk. A kamatokat rendszerint a kölcsönadott összeg pénzegysége (dénárfont, garashatvanad, forint) után egy hétre állapították meg s így természetesen dénárokból jegyezték fel.¹ Amikor *azután a kölcsöntőke effektív aranypénzben volt adva, az ezüstben számított kamatok nem lehetett minden esetben maradék nélkül aranypénzre átszámítani, s így a tartozási összeget kétféle pénznemben jelölték meg. Így Pozsony város tanácsa 1389. VII. 18-án 90 aranyforint és 10 β δ összegről, avagy 1397. VI. 17-én 100 aranyforint és 6 S δ összegről állított ki kötelezőt. Ily „vegyes összetételű” összegeket a telekkönyvi regestákban is találunk.² Világos, hogy az ezüstpénzösszegek a tőkésített kamatot vagy kamatmaradékot jelentik. Más esetekben (kivált nagyobb tartozásoknál) ismét feltűnően „szögletes” összegeket találunk, azaz nem kerek összegeket olyankor, amikor a tartozás egyösszegű, például a M.-Zs. Okit. I. 73. oldalának 340 aranyforintja, vagy 86. oldalának 72 aranyforintja. Pozsony város zsidótartozásainál 1400. XII. 14-én kétszer 434 aranyforint, 1401. XII. 28-án 110 aranyforint, 1413. VIII. 7-én pedig 315 S bécsi dénár összegeket találunk. A telekkönyvben a 100 aranyforintnál kisebb összegű határnapos tartozásoknál majdnem minden egész és félforintos összeg van képviselve.³ Kétségtelen, hogy az adósok nem ezeket az összegeket, de azoknál kisebb kerek összegeket kaptak kölcsön, s hogy a tartozási összegben az előre kialkudott kamatokat a kölcsönösszeghez hozzáadták.*

A kamatláb magasságáról a Tör. semmiféle felvilágosítást sem nyújt. Feltehetjük, hogy ez az elhallgatott s így általánosan ismertnek s elfogadottnak vett kamatláb úgy a napikamatos tartozásoknál, mint a határnapos tartozásoknak a határnapon túl való kamatoztatásánál egységes volt. Ellenben semmiesetre sem felelt az meg az 1371. évi „törvényes” kamatmaximumnak, minthogy egyrészt tudjuk, hogy a középkor végéig úgy a fennmaradt oklevelek, mint a telekkönyvi regesták tanúsága szerint Pozsonyban nem tartották be a kamatmaximumot,⁴ másrészt a dénárfont helyett a 10 β-os magyar forint volt a tartozások pénzegysége, amely egységhez viszonyítva a maximális kamatláb törtszámot ($2\frac{1}{2}$) adott. Valószínű, hogy

¹ V. ö. fentebb a 331. 1. 3., 334. 1. 4., 336.]. 1. és 338. 1. 2. jegyzeteit, továbbá aMagy.-Zs. Okit. I-ből a 338. 1. 1. j.-ben idézett okleveleket.

² Például: 5 fl auri és $1\frac{1}{2}$ ₰ 1437. I. 24. – 14 fi auri és 2 ₰ 80 δ 1437. VI. 3, – 1L fi auri és 60 δ 14-37. XI. 13, – 4 fl auri és $\frac{1}{2}$ ₰ 1438. IV. 3, stb.

³ Nagyobb összegekre példák 1437-ben 46 fl auri, 1433-ben 27 fl auri, 1440-ban 88, 26 és 22 ii auri, 1442-ben 43, 42 és 23 fl. auri stb.

⁴ Maga Pozsony városa például a maximális $43\frac{33}{100}$ helyett 1389-ben 65 (1 font 3 δ után heti 3 δ), 1391-ben 86-6? (1 fl auri után heti 2 i, a fl auri = 120 δ), 1410-ben éppenséggel 104 (vagyis heti 2%, t. i. egy 100 dénáros forint után heti 2 δ) %-ot tartozott fizetni. A telekkönyvi regestákban az aranyforint után számos esetben 2, $2\frac{1}{2}$, 3 és 4 δ heti kamatot kötöttek ki. Miután a kritikus időben az aranyforint dénárkurzusa 180-210 dénár közt változott, ennél fogva a kamatláb a 180 δ -os kurzusnál 57-78-115-56, a 210 δ-os kurzusnál 49-52-99.04-% volt.

a hallgatólagosan kikötött heti kamat egy forint után *legalább* heti 3 δ (52%) volt.

Felmerül itt az a kérdés, vajjon mi indokolta meg a középkori zsidókölcsönök kamatláának ezt az exorbitáns magasságát? Mert az 50-100%-os kamatláb nem volt pozsonyi, vagy akár magyarországi specialitás; ily kamatlábat akkortájt az Alpeseiken inneni Középeurópában mindenütt találunk.¹ Az e kérdéssel foglalkozó irodalom három körülményt hoz fel, mint olyant, amely a zsidókölcsönök kamatmagasságát *előidézte* volna: azt, hogy a javarészt aránylag kis készpénztőkével rendelkező zsidók majdnem kizárólag kölcsönadásból éltek, továbbá, hogy a kölcsönadásnál tekintettel megvetett és védtelen helyzetükre, igen nagy kockázatot vállaltak, s végül, hogy a reájuk kivetett magas adókat és más fejedelmi sarcolásokat csak nagy uzsorakeresetükből tudták fizetni. Ezek a körülmények összefüggnek ugyan a középkori zsidóuzsora kialakulásával, de annak létrejöttére döntő befolyást nem gyakoroltak. Ily döntő befolyást csak a zsidóuzsora *gazdasági megindokoltságának* tulajdoníthatunk, más szóval, a zsidóuzsora kialakulására döntően és végzetesen csak az hathatott, hogy voltak nagy számban gazdálkodók, akik hajlandók és képesek voltak arra, hogy a kikötött uzsorakamatokat megfizessék. A kamat nem más, mint a kölcsöntőke ára, a tőke hasznosításával elért nyereségnek az a része, amelyet a hasznosító a tőketulajdonosnak átengedni hajlandó. A középkori zsidókölcsönök fénykorában, a XII-XIV. században, Középeurópában igen csekély volt a gazdaközönség rendelkezésére bocsátott kölcsöntőke. A tőkeigénylés rohamosan nőtt a pénzgazdaság fejlődésével, s ezzel az igényléssel nem tartott lépést a tőkekinálat. Mennél virágzóbb valamely város vagy vidék gazdasági élete, annál többen s annál több ízben keresnek (leginkább rövid ideig forgó) tőkét. A tőkekinálat korlátosságánál fogva csak azok szerezhetik meg a felkínált tőkét, akik azt a legbelterjesebben, a legnagyobb haszonnal képesek gyümölcsöztetni. Ezek a gazdák a nagy nyereségre való kilátás reményében hajlandók is, s a legtöbb esetben képesek is, szokatlanul magas kamatokat fizetni. Így Pozsonyban a körülbelül 1380-tól 1460-ig tartó nagy pénzgazdasági konjunktúra idejében, amelynek kulminációs pontja a XV. század negyvenes éveire esett, az akkor kontrahált zsidótartozások kamatlába igen számos esetben messze túlemelkedett a statútumban megállapított kamatmaximumon. Legjobban jellemzi ezt az állapotot az az érdekes jelenség, hogy maga a városi tanács, a városi szabályzatok hivatott öre, habozás és lelkiifurdalás nélkül teszi túl magát a kamatmaximumon.

A konjunktúrát 1461-1468. évek közt egy váratlanul és hihetetlen erővel fellépett pénzkrízis váltja fel. A pozsonyi városi gazdasági élet csak 1470 után tért rendes mederbe, hogy azonban az előző fénykorának megfelelő állapotot a legújabb korig el ne érje. Mátyás király 1475. évi fentidézett, a pozsonyi telkeknek zsidó hitelezők javára történő elzálogosítását tiltó rendeletével mintegy tövig leégett gyertyát oltott ki, amely e rendelet híjján magától kialudt volna. Hosszúlejárátú s nagyobb összegű kölcsönt mindritkábban igényelt a pozsonyi gazdaközönség. Tőkeszükséglete apró s kurtaterminusú tőkeforgácsokra szorított, javarészt munkabérekre (szőlőművelés!) és nyersanyagbeszerzésre (kézművesség) fordítandó tőkécskékre. Ezt az állapotot tükrözteti vissza

¹ V. ö. Neumann, Gesch. des Wuchers in Deutschland. 1865 (standard-mti!). 292-347. old. (Die Juden.)

a Töredék a maga apróösszegű tartozási feljegyzéseivel, a maga sűrű de kicsinyes pénzkölcsönforgalmával.

Szembeszökő itt a modern zálogházi üzem analógiája. A hasonlóság azonban csak külső; Jakab és Garl zsidóügylei korántsem hasonlíthatók a jelenkori zálogházak desperátus látogatóihoz. Míg e zálogházak elsősorban fogyasztási kölcsönt nyújtanak a kisexisztenciák bevételei és kiadásai közt ideiglenesen keletkező inkongruenciák esetében, addig a Tör. tartozási feljegyzései túlnyomórésztben termelő kölcsönökből, termelő hitelekből származnak. Az adósok semmi esetre sem máról-holnapra élő, vagyontalan kisexisztenciák; névsoruknak a pozsonyi telekkönyvi tulajdonosok névsorával való összehasonlításából megállapíthatjuk, hogy javarészt ház- és szőlőtulajdonosok voltak. Ok körülbelül fele számban Pozsonyból, fele számban e város környékéből származtak. A telekkönyvi adatok természetesen csak a pozsonyiakra vonatkoznak. Megállapíthatjuk így, hogy a Tör.-ben névleg megemlített 33 pozsonyi adós közül nem kevesebb, mint 24 birtokos polgár volt (3 csak házat birt, 6 csak szőlőt, 15 pedig házat és szőlőt). Pozsony város környékét 14 vagy 15 Pozsonyszentgyörgyről,¹ 8 Bazinból,² 7 Récséről,³ 2 Cseklésről,⁴ s végül 1-1 Dévényről,⁵ Grinádról⁶ és Hamburgból⁷ származó adós képviseli. Életkörülményeik, vagyoni viszonyaik megállapítására forrásokkal nem rendelkezem. Kétségtelen azonban, hogy ezek is ugyanabból a középkori kisvárosi polgári birtokos középrétegből (illetve falusi szabad kisbirtokosságból) származtak, mint a pozsonyiak. Kiténik ez többek közt abból is, hogy úgy, mint a pozsonyiak közt, a vidékiek közt is sok a kézműves.⁸

Amennyire a szöveg csonkasága megengedi⁹, megállapíthatjuk, hogy igen gyakran ugyanaz az adós rövid időközökben ismételtten vette igénybe

¹ V. ö. mell. 3., 8., 11., 13., 52., 56. és 64. sz. felj.-t, valamint fent a 334. 1. 5. és a 336. 1. 2. jegyzeteit.

² V. ö. mell. 12., 19., 20., 45. és 46. sz. felj.-t, továbbá a 334.1. fentid. 5. jegyzetét.

³ V. ö. mell. 47., 50., 51. és 55. sz. felj.-t.

⁴ [Item Vogl Balasch und Pankadi Emreich baed von (Leins) nitz tenetur (unverschei)denlich Garel iuden 3 fi; item 1 il an schaden auf pffingsten, item mer 1 il (an scha)den auf Laurency, item den dritten fl an schaden auf Martini. Actum am (sun)tag vor Apolonia im ersten iar. – Item Vogl Balasch und Pankadi Emreich von Leinsnitz tenetur unverscheidenlich Garl iuden 1 fl auf tegleichen schaden. Actum am suntag vor Apolonia im ersten iar.] (105. és 106. sz. felj. 1501. II. 7.)

⁵ V. ö. mell. 6. sz. felj.-t.

⁶ [Item Hans Bernliart von Gruenaw tenetur Garl (iuden)... Actum am suntag letare im 99 iar.] 22. sz. felj. 1499. III. 10.

⁷ [Item Jerg schuester von Heinburgk tenetur Garl iuden 4 fl ein gantz iar an schaden. Actum an sand Jergentag im ersten iar.] 110. sz. felj. 1501. III. 12 (itt Jerg = Gergely!).

⁸ Így Pozsonyban szabó (Hausrucker Schneider 138. sz. felj.), molnár (mell. 53. sz. felj.), kádár (Remer Cristof pintér 74. sz. felj. és Wolfgang Vnger pintér mell. 5., 7. és 10. felj.) és halász (Hans Stamphinger vischer 102. felj.), Szentgyörgyön. Bazinban és Hamburgban cipészek (v. ö. az előző jegyz.), aztán Szentgyörgyön még kádár (mell. 3. stb. felj.) és mészáros (Bartl fleischker 127. sz. felj.).

⁹ A 128 tartozási feljegyzés közül nem kevesebb, mint 34 feljegyzésből kikopott, az adós neve, úgy hogy a fentemlített adós-statisztika 94 feljegyzésre szorítkozik. A 33 pozsonyi adósra jut 50, a vidékiekre pedig 44 feljegyzés. A csonkaságuk folytán névtelenné vált feljegyzésekre példa: [...tenetur Garl iuden 1 fl auf tegleichen schaden. Actum. ..im 99 iar.] (34. sz. felj.) – Több izben a könyvkötő kése a nevet elvágta ugyan, de a származási helyet meghagyta, péld.: [. . . von Sandiergen tenetur Garl iuden 2 fl auf (tegleichen schaden, Actum) am suntag Tiburcy nach asteren im 99 iar] – [. . . von Reclstarf tenetur Garl iuden 1V₂ fl an schaden auf. . (Actum am suntag) Tiburcy im 99 -iar.] 36. és 37. sz. felj. 1499. IV. 14.

a zsidóhitelt. Így a pozsonyiak közt 4 egyén 2-2 ízben, 2 egyén 3-3 ízben, egy egyén 4 s szintén egy 7 ízben szerepel a tart. feljegyzések közt. A vidékiek közt három 2 ízben, három 3 ízben és egy 4 ízben szereplő adóst találunk. Az ismétlés gyakorisága dacára mindkét zsidót egy adós sem keresett volt fel; így a hét ízben szereplő gazdag pozsonyi özvegyasszony, Tamás pék özvegye Margit¹, vagy a 4 ízben szereplő Paer Mátyás (egy háznak és öt szőlőnek tulajdonosa) kizárólag Garl zsidónak, Unger Farkas kádár, aki három ízben vett fel zsidókölcsönt (mell. 5., 7. és 10. sz. főlj., egy háznak és 3 szőlőnek tulajdonosa), kizárólag Jakab zsidónak kliensei voltak. Úgy látszik, hogy a zsidóhitelt igénybe vevő keresztnyeknél a hitelezők amolyan házizsidókként szerepeltek. A gyakori ismétlés ténye arra enged következtetni, hogy a zsidóhitelt nem vették kivételesen, válságos gazdasági helyzetben, singulárisan igénybe, hanem hogy a zsidótoke hasznosítása a vagyonos polgári gazdaságokban mindennapi, megszokott jelenség volt.

A feljegyzett tartozások kötelme rendszerint egynemű volt, azaz vagy napikamatos, vagy határnapos, s törlesztésük összegszegben (kamatszámítás!) történt. Kivételesen azonban találunk egyrészt oly feljegyzéseket is, amelyekkel részben napikamatos, részben határnapos tartozást vállalt az adós, másrészt, amelyeket részletekben törlesztettek. A *vegyes Mtehnü* tartozásokat úgy jegyezték fel, hogy ugyanazon adós ugyanazon napon két tartozást ismert el, egy napikamatosat és egy határnaposat. Világos, hogy ilyenkor nem két, de egy kölcsönfelvétellel állunk szemben, mely kölcsönt részben napikamatos, részben határnapos tartozási részletekre bontottak fel (v. ö. mell. 19. és 20. sz. főlj.). Az ilyen kombinált természetű feljegyzésekkel a telekkönyv regestái közt is találkozunk³. A határnapos részletmegállapodás (vagyis két vagy több határnap kijelölése) külön is, napikamatos részlettel együtt is (utóbbi esetben két azonos keltű egymásra következő feljegyzésben) fordul elő³. Ezek a feljegyzések azt a benyomást keltik, hogy itt elszámolások eredményével állunk szem-

¹ V. ö. mell. 44. és 49. sz. főlj., azonkívül a 65., 66., 75., 81. és 97. sz. főlj.-eket. A telekkönyvben a kritikus időben egy ház és három szőlő tulajdonába volt beiktatva. Ez az asszony nem azonos Zeller Tamás pék özvegyével, akit Annának hittak s akinek hagyatéki leltárát 1506-ból a Magyar Gazdaságtörténeti Szemlében (IX. évf. 73-77. old.) közzétettem. Férjes nők csak uraik hozzájárulásával vehettek fel 1434 óta zsidókölcsönt, lsd. *Ortvay*, Pozsony város tört. 11. 2. 364. old., ahol a vonatkozó státutum leközölve van. E megszorítás quod exemplo demonstratur özvegyasszonyokra nem vonatkozott. Margit asszonyon kívül még egy másik özvegy is szerepel (egy ízben, 137. sz. főlj.) Garl zsidó adósai közt.

² [Item Nicklas Rueppl und Katharina sein hausfrau und ir ériben bleiben unverschaidenlich schuldig demselben Isserlin (Juden) von Mertenperg 8 fl auri auf teglichen schaden. Acta in festo purificationis gloriose virginis Marie anno domini etc. XXXVIIIo. Item mer bleiben si demselben Juden und sein erben schuldig 17 fl auri, an schaden ze betzalen auf sand Merteinstag schirigstkunftigen. Und fur das alles steet yn ze phandte ir Weingarten gelegen im Wurtzenpach und ir haus gelegen auf der Nonnenpewnt. Acta utsupra.] (21. sz. reg. 1438. IL 2.)

³ V. ö. az előző oldal 4. jegyz., továbbá [Item Jorig Strabmaer tenetur Garl iuden 10 fi auf zwen (teg, dy 6 fl an schaden auf dy) weinachten nagstkunftigen, als man schreiben wierd im dritten iar) und dy 4 fl an schaden von dem obestimp(ten tag über ein gantz iar) als man schreiben wierd im fierden iar. (Actum) am freitag nach Gothardy im anderen iar.] 125. sz. felj. 1502. V. 6. -- [(Item Hedweyg ein) witib Mathes Artakker tenetur Garl iuden 22 fl auf (zwen tag, dy) 11 fl an schaden auf dy nachstkunftigen asteren, als man (schreiben wierd) im dritten iar, und dy anderen II fl an schaden von (dem nachstkunftigen) sand Mertentag über ein iar, als man auch (schreiben wi)erd im dritten iar. Actum am suntag Dionisi im 11. iar.] 137, sz. felj. 1502. X/9.

ben, mely elszámolások a zsidóhitelnek gyakori és változó feltételű igénybevétele miatt váltak szükségessékké.

A zsidóhitel igénylésének időpontjai, kifejezve a tartozási feljegyzések keletkezésével, valamint a határnapos feljegyzések fizetési terminusai (vagyis a kikötött határnapok) jellemzően oszlanak el a naptári évre. Amennyiben az adatok csonkasága megengedi, megállapíthatjuk, hogy a kölcsönfelvételeknek három idénye volt, március, július és október hónapja. A márciusi és júliusi keletzéseket elsősorban a két pozsonyi országos sokadalom (böjti és szent Lőrinc napi vásár) időpontja magyarázza. A márciusi és októberi keletzések pedig a szőlőművelés fontos fázisaival függnék össze. A koratavas a szőlőművelés felfogadásának, a szőlőművelés megindításának, az őszt a hordóbeszerzésnek s a szüretnek az idénye. Így könnyen magyarázható, hogy miért keletkeznek a zsidó-tartozások a legsűrűbben az említett három hónapban, míg a többi kilenc hónap kölcsönforgalma sokkal gyengébb. A határnapok megállapításánál az összefüggések nem oly világosak. Itt a konvencionális (Márton napja, a pozsonyi székesegyház védszentjének ünnepe) és a sátoros ünnepek (karácsony, húsvét, pünkösd) a fentjelzett gazdasági terminusok mellett (szent Lőrinc napja, böjti és farsangi napok) jelentős szerepet játszanak. Innen van, hogy a határnapos időközök igen változók. A részlettörlesztési határidőktől eltekintve, hús esetében ismerjük a határnapokat és a keletkeket. E hús esetében összesen 2936 nappal előzi meg a kelet a határnapot, úgy hogy egy tartozásra 147 nap, vagyis kereken öt hónap jut. Bizonyos, hogy ez az időköz erősen megszűkülne, ha több adattal rendelkeznenék. Hiszen még a telekkönyvi határnapos tartozások átlagos időköze sem haladta meg a félévet, pedig a jelzáloggal biztosított kölcsönöket (amint azt a telekkönyvi határnapos feljegyzések praevaletenciája is jelzi) rendszerint hosszabb időre vették igénybe, mint a kézzzálogos kölcsönöket. Nem fogunk tévedni, ha azt állítjuk, hogy a kézzzáloggal biztosított határnapos tartozásokat normális esetben 2-4 hónapi s így a napikamatos tartozásokat 1-3 hónapi fennállás után törlesztették.

Vizsgálataink eredményét a következőkben foglalhatjuk össze: A pozsonyi zsidókönyvtöredék a késő középkori zsidóhitelnek meglehetősen sűrű, de mindenképpen apróösszegű s rövid időre szóló igénybevételel mutatja be. E hitelt javarészt birtokos gazdák és kézművesek igénylik, akik tartozásuk biztosítására ékszereket és háztartási cikkeket zálogosítanak el. Aránylag hosszabb időre kontrahált kölcsönöknél a kamatokat a kölcsönösszeghez számították (határnapos tartozások), rövid időre (egy pár hétre, legfeljebb 2-3 hónapra) szólóknál a kamatterhet a törlesztés alkalmával állapították meg (napikamatos tartozások). A kamatláb ugyan igen magas volt (legalább 50%), mindamellett a törlesztés elmaradása s ennek következtében az elzálogosított ingók kényszereladása (önhatalmi kielégítési feljegyzés) csak kivételesen (128 tartozásra hét kielégítési eljárás jut, vagyis 5.47%) következett be. A felek gyakran ismételtelen fordulnak kölcsönökért hitelezőjükhöz, ami komplikált elszámolást (v. ö. a részletes határnapos tartozásokról elmondottakat) és megsemmisítési eljárást (megsemmisítési feljegyzés) tesz szükségessé.

A XVI. század elején a pozsonyi zsidóságnak a város és környéke gazdasági életében döntő és irányító szerep nem jutott. A nagy zsidókölcsönök időszaka a XV. század közepén véget ért. Így érthető, hogy amikor a zsidóság 1526-ban végleg kiköltözik a városból, ez az esemény sem érintette mélyebben Pozsony lakosságának gazdasági viszonyait.

FÜGGELÉK,

A pozsonyi zsidókönyv négy oldala.

(la oldal.)

Jacob Leblin aeden

XLIX

- (1) Item Jacob Leblin aeden peut auf dreu silbreineu ringéi ubergold, dy wegen V_2 lat, und zwo silbrein steften ubergold, dy wegen 1 lat, und ein gultns ringéi, das wigt $\frac{x}{2}$ gulden, umb 3 fl. Actum am (mantag) vor Lucie 1498. XII. 10. virginis im 98 iar. – Item mer eodem die peut er auf zwei guldeneu ringéi, dy wegen vir (?) gulden, umb 4 fl. – Item mer eodem die peut er auf ein altén swarcen frau mandl umb 2 fl. Act. uts.
- (2) [Item Hans Kerspam tenetur Jacob Leblin aeden 3 fl auf tegleichen schaden. Actum an freitag allerkindleintag in weinachtsfeiertagen im 99 iar.] 1498. XII. 28.
- (3) [Item Wolfgang Lewbman pintter von Sandiergen tenetur Jacob Leblin aeden 2 fl auf tegleichen schaden. Actum am suntag nach Ambrosy im 99 iar.] 1499. IV. 7.
- (4) [Item Wencel Perenschoph tenetur Jacob Leblin aeden 7_2 fl auf tegleichen schaden. Actum am freitag var Tiburcij nach asteren im 99 iar] 1499. IV. XII.
- (5) [Item Wolfgang Vnger pintter tenetur Jacob Leblin aeden 1 fl auf tegleichen schaden. Actum am suntag Tiburcy nach asteren im 99 iar.] 1499. IV. 14.
- (6) [Item Partimé Prabusch von Teben tenetur Jacob Leblin aeden 1 fl auf tegleichen schaden. Actum am freitag invencionis sancte crucis im 99 iar.] 1499. V. 3.
- (7) [Item Wolfgang Vnger pintter tenetur Jacob Leblin aeden 1 fl auf tegleichen schaden. Actum am freitag erfindung des heiligen creutz im 99 iar.] 1499. V. 3.
- (8) [(Item) Wolfgang Lewbman pintter von Sandiergen tenetur Jacob Leblin aeden... fl auf teglichen schaden. Actum am phincztag nach Gothardi im 99 iar.] 1499. V. 9.
- (9) [(Item Nic)las Vesendarfer tenetur Jacob Lebleins aeden 1 fl an schaden auf Jacobi. Actum am (sun)tag in phingst-feirtagen im 99 iar.] 1499. V. 19.
- (10) [(Item Wolfgang) Vnger pintter tenetur Jacob Lebleins aeden 2 fl auf tegleichen schaden. Actum am (suntag in) phingstfeirtagen im 99 iar.] 1499. V. 19.
- (11) [(Item Wolfgang) Lewbman pintter von S(and)iergen tenetur Jacob Leblin aeden .... (auf) tegleichen schaden. Actum (am) suntag nach Vrbani im 99 iar.] 1499. V. 26.

(lb oldal.)

Jacob Leblin aeden

- (12) [Item Hans Turkl von Besing tenetur Jacob Leblin aeden $3\frac{1}{2}$, fl auf tegleichen schaden. Actum am suntag vor Johannis babtiste im 99 iar.] 1499. VI. 23.
- (13) [Item Wolfgang Lewbman pintter von Sandiergen tenetur Jacob Leblin aeden 1 (?) fl auf tegleichen schaden. Actum am mantag Johannis babtiste im 99 iar.] 1499. VI. 24.

- (14) Item Jacob Leblin aeden peutt auf zwo c(inschu)schl, zwo cinkandi, dreu alté rupheine leilachen und fier phunt wax umb 12 B 8. Actum an mitichen nach Johannis babtiste im 99 iar. – Item mer eodem die peut er auf ein cinschussl 1499. VI. 26. und ein cinkandi zu fier halben umb U í. – Item mer eodem die peut er auf ein rupheins kutrel und ein alts rats parhant ieppl umb 5 B 8. Act. uts.
- (15) Item Niclas Vesendarfer tenetur Jacob Leblin aeden 1 fl auf tegleichen schaden. Actum am suntag nach Laurency im 99 iar. 1499. VIII. 11.
- (16) Item Jacob Leblin aeden peut auf ein altén fierfachen sleur und ein pintkandi umb 6 6 8. Actum am freitag nach assumptionis Marié im 99 iar. – Item mer eodem die peut er auf ein alté grobe hasika, mer zwey hanttuech, ein happtuech, mer ein késsel, mer ein kleins . . . kel, mer ein cinflaschen, mer ein kupprein ring ubergold, mer (ein) kupphreineu khetten umb 15 B 8. Act. uts. 1499. VIII. 16.
- (17) Item Jacob Leblin aeden peut auf ein alts leinens kut(rel) umb V2 fi §• Actum am mantag nach Egidy im 99 iar. 1499. IX. 2.
- (18) Item Jacob Leblin aeden peut auf ein ubertragnes gruen (hasi)ka umb 3 fl. Actum am freitag Franciscy im 99 iar. 1499. X. 4. – Item mer eodem (die) peut er auf ein cinschuschl und ein reistenneu prustpheit umb $\frac{1}{2}$ (fl?). – Item mer eodem die peut er auf ein alts leibpeícl umb 40 8. Act. (uts.)
- (19) [Item Hans Turkl von Besing tenetur Jacob Leblin aeden 2 fl auf tegleichen schaden. Actum am suntag vor undecemilia virginum (im 99 iar).] 1499. X. 20.
- (20) [Item Hans Turkl von Besing tenetur Jacob Leblin aeden 10 (B 8?) an schaden auf phingsten. Actum am suntag var undecemilia virginum (im 99 iar).] 1499. X. 20.
- (3a oldal.)
- Garl iud XLV
- (43) [Item Bartel Gebaltel tenetur Garl iuden (15) 10 fl an schaden auf Martini. Actum an phincztag (nach) Bonifacy im 99 iar.] 1499. VI. 6.
- (44) [Item Margaretha ein witib Thoman beken tenetur Garl iuden 10 fl an schaden auf Martini. Actum am freitag nach Bonifacy im 99 iar.] 1499. VI. 7.
- (45) [Item Hans Koli(ng)er von Besing tenetur Garl iuden 3 fl auf tegleichen schaden. Actum an suntag Primi im 99 iar.] 1499. VI. 9.
- (46) [Item Hans Hagen von Besing tenetur Garl iuden 2 fl auf teglichen schaden. Actum am suntag Primi im 99 iar.] 1499. VI. 9.
- (47) Item wo man vind Michel Portman von Reclstarf gegen Garl iuden umb alteu geltschuld, es sey im altén ader neuen buecheren, auf registeren, (auf) cedelen, nichts ausgenommen, sehol es gantz kraftlos sein und abtan (werden). Actum am suntag Primi im 99 iar. 1499. VI. 9.
- (48) Item Garl iud peut auf ein altén acalai rok umb 2 8 í. Actum am eritag var Viti im 99 iar. – Item mer eodem die peut er auf ein alts rats cendel par erml umb 6 fi 8. Act. uts. 1499. VI. 11.
- (49) [Item Margaretha ein witib Thoman pekken tenetur Garl iuden 17 fl an schaden auf Martini. Actum an phincztag vor Achacy im 99 iar.] 1499. VI. 20.

- (50) [Item Augustin Kisling von Reclstarf tenetur Garl iuden 1 fl auf tegleichen schaden. Actum (am) phincztag vor Achacy im 99 iar.] 1499. VI. 20.
- (51) [Item Andre Frei von Reclstarf tenetur Garl iuden 1 fl auf tegleichen schaden. Actum am suntag vor Johannis baptiste im 99 iar.] 1499. VI. 23.
- (52) [Item ..... chl von Sandiergen tenetur Garl iuden 2 fl auf tegleichen schaden. (Actum) am mantag Johannis baptiste im 99 iar.] 1499. VI. 24.
- (53) [(Item Lasla) mulner tenetur Garl iuden . . . fl auf tegleichen schaden. Actum am m(antag Johannis baptiste) im 99 iar.]
- (3b oldal)
Garl iud
- (54) Item Jerg Eckhart tenetur Garl iuden 1 fl auf tegleichen schaden. Actum am suntag (nach) Laurency im 99 iar.] 1499. VIII. 11.
- (55) [Item Steffan Kren von Reclstarf tenetur Garl iuden 5 fl an schaden auf weinachten. Actum am mantag nach Michaelis im 99 iar.] 1499. IX. 30.
- (56) [Item Mert Tumler von Sandiergen tenetur Garl iuden 37. fl an schaden auf weinachten. Actum am mantagnach Michaelis im 99 iar.] 1499. IX. 30.
- (57) [Item Valtin Stark tenetur Garl iuden 5 fl an schaden auf invocavit. Actum am mantag nach Michaelis im 99 iar.] 1499 X. 1.
- (58) [Item Michel Kren tenetur Garl iuden 1 fl auf tegleichen schaden. Actum am eritag nach Michaelis im 99 iar].
- (59) [Item Hans Stamphaher tenetur Garl iuden 2 fl auf tegleichen schaden. Actum am freitag Franciscy im 99 iar], 1499. X. 4.
- (60) [Item Jacob Fuxl tenetur Garl iuden 2 fl auf tegleichen schaden. Actum am freitag Franciscy im 99 iar]. 1499. X. 4.
- (61) [Item Jacob Winclar tenetur Garl iuden 4 fl auf tegleichen schaden. Actum am freitag Franciscy im 99 iar]. 1499. X. 4.
- (62) Item wo man vind Vicentz Föit gegen Garl iuden umb alté geltschuld im altén ader neuen buecheren, auf registern, auf cedelen, nichts ausgenomen, sehol es gantz kraftlos sein und abtan werden. Actum am suntag Dionisy im 99 iar. 1499. X. 6.
- (63) [Item Mathes Zotter tenetur Garl iuden 2 fl auf tegleichen schaden. Actum am phincztag nach Dionisy im 99 iar.] 1499. X. 10.
- (64) [Item Mert Wisand von Sandiergen tenetur Garl iuden 2 fl (auf tegleichen) schaden. Actum am mantag K(allisti) im 99 iar.] 1499. X. 14.

Antonius Thebaldeus költeménye Mátyás királyhoz.

Írta: HUSZTI JÓZSEF.

A Római Magyar Történeti Intézet megbízásából a XV. századi magyar humanizmus emlékei után kutatva, a vatikáni kéziratár két kódexében *Antonius Thebaldeus* ferrarai költőnek egy nagyobb terjedelmű, tudományos irodalmunkban eddig teljesen ismeretlen latin költeményét találtam Mátyás királyhoz: *Oratio ad Matthiam invictissimum Pannóniáé regem*. A két kódex közül a Vat. Lat. 2835 valószínűleg a XVI. századból való s a szöveget meglehetősen sok hibával közli. Annál becsesebb szövegkritikai szempontból a másik: Vat. Lat. 3389. Ezt a kéziratot maga Thebaldeus írta, amit a szövegben található törléseken és javításokon kívül a 2. f.-n olvasható olasz bejegyzés is bizonyít: „Poesie del Tebaldeo di manó sua”.¹ Az értekezésem végén közölt szöveg alapja természetesen ez az utóbbi kézirat.

Előjáróban már megemlíthetem, hogy a költemény egyike a Mátyást dicsőítő humanista iratok közül a legsikerültebbeknek és igen becses emléke a XV. századi magyar-olasz kulturális összeköttetéseknek. Mielőtt azonban jelentőségének tárgyalásába fognék, néhány előzetes kérdést kell tisztáznom: Ki volt ez a Thebaldeus – milyen összeköttetései voltak általában Magyarországgal – milyen alkalomból írta ezt az *Oratio-t*?

I. Thebaldeusnak megbízható életrajza nincs s azok az adatok, amik életkörülményeire vonatkozólag a régibb és újabb tudósoknál találhatóak, annyira ellentmondók és zavarosak, hogy csak a legnagyobb óvatossággal használhatjuk őket. Amit Barotti már a XVIII. században panaszként említett, hogy Thebaldeusról tulajdonképpen alig tudunk valami

¹ Ez a kézirat az olasz tudományos irodalomban nem volt ismeretlen. V. ö. Luzio-Renier, *La coltura e le relazioni letterarie di Isabella d-Este Gonzaga*. *Giorn Storico d. Lett. Italiana* XXXV. (1900), 194. 1 „*Dei carmi latini del Tebaldeo esista la raccolta nel ms. Vatic. 3089. e fu fatta conoscere dal De Nolhac. Gli amici del poéta, A Colocci e P. Bembo volevano publicarla. Cfr. Cián in Giorn. XI. 241 43.*” – Antonelli szerint (*Indice dei Manoscritti della civica biblioteca di Ferrara* I. 1884.) Thebaldeusnak Ferrarában több kézirata van: 378., 395., 408., 434., 470. sz. Ezek közül legbecsesebb a mi szempontunkból a 395. sz. *Carmina*. Antonelli megjegyzése szerint: „Le poesie contenute in questo volumello sono quasi tutte inedite”. Mivel a katalógus tartalomjegyzéke nem részletező s a kódexet egyelőre nem láttam, nem tudom eldönteni, megvan-e a Mátyáshoz írt *Oratio* ebben a kéziratban is? Carducci is megemlíti a ferrarai kéziratok közül ezt a legfontosabbat: „D'inediti e scritti innanzi al 1495 ve ne un bel numero net cod. cart. 395. della Bibi. Comun. di Ferrara”. V. ö. *Opere di Giosue Carducci* XV. *La gioventù di Ludovico Ariosto e la poesia latina in Ferrara*. 125. 1.

bizonyosat, az ma is érvényes.¹ E rövidre szabott értekezés keretein belül természetszerűleg nem is gondolhatok a vitás pontok tisztázására és csak néhány fontosabb mozzanat említésére szorítkozom.²

Thebaldeus minden valószínűséggel 1463-ban, nem pedig 1456-ban született Ferrarában. Barotti és utána a *Biographie universelle* ugyan 1456 mellett döntenek, de a legtöbb tudós mégis 1463-t említ. Ezt az utóbbi évszámot vagyok kénytelen elfogadni én is Barotti ingatag alapú érvelése ellenére, mert egy megbízható adatunk szerint³ Thebaldeus 1482-ben még tanuló a ferrarai Stúdió s ez időben kezdte szárnypróbálgatásait a költészetben. Ha 1456-ban született volna, tanulóknak is, kezdő költőnek is kissé idős lett volna az akkor már 26 éves ifjú. Tanulóévei után hamarosan elhagyta Ferrarát s Bentivoglio udvarát kereste fel Bolognában. Innen Francesco Gonzaga hívására Mantuába ment, hol különösen Isabella marchesa, kit ő a költészetre is oktatott,⁴ fogadta kegyesen. De itt sem maradt soká, mert 1500 körül⁵ ismét Ferrarában találjuk a Magyarország történetéből is jól ismert Hipolit bibornoknak szolgálatában, melyet később a Lucrezia Borgia mellett teljesített titkári munkával váltott fel. Ferrarából ismét Mantuába költözött, majd 1513 körül Rómába, X. Leó udvarába, hol meghitt barátság fűzte többek között Bembo-hoz, Castiglione-hez és Rafael-hez. Itt élt csendes jólétben 1527-ig, midőn Róma kifosztásakor ő is koldusbotra jutott. Ezt nem tudta V. Károly császárnak soha megbocsátani, amiről azonban a császár aligha vett tudomást. Az örök városban halt meg szomorú öregségben 1537 novemberében.⁶

A változatos humanista életmód mellett Thebaldeus igen élénk költői működést fejtett ki. Ránk maradt olasz és latin költeményei közül aránylag kevés jelent meg nyomtatásban:⁷ a többi kéziratárak mélyén várja a kutatókat. Működésének első szakában inkább olasz nyelvű költeményeket írt. A hagyomány szerint akkor lett elsősorban latin költő, midőn a vulgáris irodalom terén Bembo és Sannazzaro őt messze felülmúlták.⁸

¹ Giannandrea Barotti, *Memorie Istoriche di Letterali Ferraresi. Opera postuma.* Ferrara 1777. 145. 1.: „Le notizie, che di Antonio Tebaldeo abbiamo dagli Serittori, sono la maggior parte così contradette, ed incerte, che non so bene, se d'altra persona, benchè di tempo, e di paese assai piu lontana da noi, sia succeduto altrettanto”.

² A rendkívül terjedelmes irodalomból felsorolom a következőket: Jovius, *Elogia Doctorum Visorum, Bazileae*, 1571. 219-1. – Barotti i. m. – Borsetti, *Historia Almi Ferrariae Gymnasii* 11. 51. 1. – L. Coddè, *Notizie biografiche di Antonio Tebaldeo*, Rovigo, 1845. (Ezt az igen ritka kis könyvet nem láttam.) – D'Ancona, *Studi sulla letterat. Ital. dei primi secoli*, Ancona 1884. 191-195. lk. – Luzio, *I precettori di Isabella d'Esté*, Ancona, 1887.- Luzio-Renier i. m. 192-211. lk. – Gardner, *Dukes and Poets in Ferrara. A study in the poetry, religion and politics of the fifteenth and early sixteenth Centuries*, London, 1904, 470 – 475 lk. – Gaspary, *Geschichte d. ital. Literatur*, 1888 11. 829 1. – Rossi, *Quattrocento*, 389 1. – Chledowski, *Der Hof von Ferrara*, Berlin, J. Bard, 1910. 147-9 lk. – Pastor, *Geschichte d. Pápste IV.* 1. 402., 426., 446-7., 530 lk. – V. ö. még Jöcher, *Allgemeines Gelehrten-Lexikon* és a *Biographie Universelle* cikkeit Thebaldeusról.

³ Luzio-Renier i. m. 194. 1.

⁴ U. ott.: 194. 1.

⁵ U. ott.: 206. 1.

⁶ Barotti i. m. 158. 1. 1538 nov. 4-ét állapítja meg a halál idejének. Ezzel szemben hitelesnek látszik Luzio – Renier i. m. 211. 1. felhozott bizonyíték 1537 mellett.

⁷ Thebaldeus kiadásainak legteljesebb jegyzékét közli a *Biographie Universelle* cikkírója. Olasz költeményeinek első kiadását tudtán kívül Jacopo Tebaldeo rendezte sajtó alá 1498-ban Modenában. (V. ö. Luzio-Renier i. m. 204. I.; Gardner i. m. 470 1.)

⁸ Ezt Jovius jegyezte fel (i. m. 219 1): „Sed tantam mox famam feliciorum orti sidere Bembo et Syncerus aeternis carminibus oppresserunt. Agnovit ille tanto perstrictus fulgore ingenü sui Fortunam atque ideo ad latina carmina se convertit quum in his ad genium non insulsa vena responderet.”

Mindkét téren nagy sikert és elismerést aratott a kortársaknál. Bár az az adat, hogy őt latin verseiért III. Frigyes Ferrarában költővé koronázta, valószínűleg téves,¹ egyéb kitüntetéseiéről jellemző feljegyzéseink vannak. Így pl. elég hiteles adatnak látszik, hogy X. Leó egy ízben egyetlen latin epigrammáját 500 dukáttal jutalmazta.² Barátai közül Ariosto az Orlando Furioso-ban,³ Rafael pedig a róla festett arcképen kívül a vatikáni stanzákon⁴ örökítette meg őt.

Az újabb irodalomtörténetírók általában szigorúan ítélik meg olasz költeményeinek modorosságát, petrarchista túlzásait. Hiányzik e költeményekből az érzés mélysége és ereje, a formai befejezettség, a nyelv tisztasága. Egyetlen nagyobb érdeme Thebaldeusnak a humanistáknál oly ritka erős hazafias érzés, azokban a költeményekben, melyeket Itália leigázása után írt.⁵ Latin nyelvű költeményeit alig emlegetik már.

II. E rövid életrajzi vázlatban Magyarország és a magyarok sehol nem szerepelnek. Ha egyszer azonban valaki rászánja magát, hogy Thebaldeus életét részletesen megírja, annak a most előkerült *Oratio-n* kívül több magyar vonatkozású dokumentumot is figyelemre kell méltatnia.

Ezek közül első helyen foglalkozunk Janus Pannonius egy *állítólagos* levelével Thebaldeushoz. A levelet először Sambucus adta ki egy veronai kéziratból: Teleki Sámuel újra lenyomatta azzal a megjegyzéssel, hogy chronologiai nehézségek miatt nem tartja hitelesnek.¹⁵ Ebben Teleki-nek tökéletesen igaza van: ha Thebaldeus, mint valószínű, 1463-ban született, akkor Janus Pannonius halála évében 9 éves volt. Hogyan írhattott volna tehát a pécsi püspök neki, mint ferrarai költőnek? Egyébként a helyzet a következő:⁷ Thebaldeus felszólítja magyar barátját, aki költészettel foglalkozik, hogy küldjön számára Magyarországból költeményeket. A magyar humanista Budáról azt válaszolja, hogy a hazai viszonyok bizonytalan zürzavarossága miatt nem tud dolgozni: Mátyás el van foglalva a törökkel szemben s közben III. Frigyesről hire jár, hogy szándékában van a határmenti városok megtámadása. Mikor volt ez? Semmi támaszunk nincs az évszám megállapítására, mert bizonyosra vehető, hogy ahányszor Mátyás a törökkel bajlódott, mindannyiszor hire járt III. Frigyes támadó szándékának. Valószínű mégis, hogy 1483 előtt; ebben az évben ugyanis Mátyás békét kötött a törökkel s megkezdte III. Frigyes ellen a végső leszámolást. A levél vége még nagyobb rejtély: a magyar humanista azt kérdi Thebaldeustól, mikor *jön ismét vissza* hozzánk, mint ahogyan *megígérte*? Csak nem távolították el őt végleg a Pó múzsaí a dunai barbároktól?⁸

Összegezzünk: a levelet nem Janus Pannonius írta ugyan, de azért nincs okunk feltételezni, hogy hamisítvány. Ha Sambucus hamisítani akart volna, ügyesebben teszi! Valószínűleg csak rosszul olvasta a küldő nevét,

¹ V. ö. Barotti i. m. 146. és 151. lk.

² Pastor i. m.

³ XIII. 83.

⁴ Luzio-Renier i. m. 209. 1. – Barotti szerint (i. m. 150. 1.) nagyon becsülte Thebaldeust Castelvetro is: „Il Castelvetro, che non fu Momo da contentarsi di poco, lo stimò assai, fino a chiamarlo uomo di reverenda e grande autorità per le sue singolari virtù e per la sua rara dottrina”.

⁵ V. ö. Gaspary i. m. 333.1.; Chledowski i. m. 148-9 lk., Carducci i. m. 149.1.

⁶ Teleki, I. P. Opera 11. 103. 1.

⁷ U. ott. 106. 1.

⁸ „Sed heus! quando recurris uti promisisti? An Eridani Musae ab Istrictis barbans te averterunt?” (U. ott 107 1.)

vagy talán már a kézirat másolója a hibaforrás. De ha nem Janus Pannoniustól való a levél, akkor ki írta? Talán Garázda Péter, aki magyar is volt, költő is volt s ezenkívül – mint azonnal látni fogjuk – Thebaldeus-szal is összekötetésben állt? S Thebaldeus járt volna nálunk? Nem lehetetlen, ha figyelembe vesszük a rendkívül élénk összekötéseket Beatrix esküvője után a budai és a ferrarai udvar között! Megígérte, hogy ismét visszajön hozzánk? Csupa olyan kérdés, amire mostani ismereteink szerint elfogadható választ adni nem tudunk. Nincs más hátra, mint az a rezignált „nesciendi ars et scientia”, a nem tudás bölcs tudománya, amit G. Hermann ajánl a vérmes fantáziájú kutatók figyelmébe. A másik emlék, mely Thebaldeus magyarországi összekötéseiről tanúskodik, egy kiadatlan költeménye *Ad Petrum Pannonium*, melyre két vatikáni kódexben akadtam.¹ A költemény szinte kétségtelenül Garázda Péterhez íratott, kit az olasz humanisták Petr. Pannonius-nak is neveztek.² Ezzel azonban meg is mondtam mindent, ami bizonyosra vehető: a többi csupa rejtély. A költeményből kiolvasható, hogy Garázda összekülönbözött Ercole Strozza-val, a Janus Pannonius életéből jól ismert Tito Vespasiano Strozza³ humanista költő fiával, aki szintén jeles latin költő volt. Úgy látszik, a vetélkedésbe mások is beleavatkoztak s megjelent egy, *Garázda Péter költeményeit ócsárló vers, melyet* Garázda Thebaldeusnak tulajdonított. Thebaldeus tiltakozik a szerzőség vádjá ellen; ő mindkét költőt egyformán szereti s olyan nagy talentumot, mint Garázda, megtámadni sem merészelne:

Accusare *igitur* nostram iam parce Thaliam
 Deque Thebaldeo desine Pétre queri.
 Quaequ' ag-itat vestras praeceps discordia mentes
 Ponite: pax vates, trux decet ira feras

Ez a költemény ismét a megoldhatatlan kérdések özönét veti fel. Hogyan került össze Garázda Thebaldeus-szal és Ercole Strozzával? Hol? Ferrarában-e, ahol jóbarátja, Battista Guarino olyan előkelő helyet foglalt el a *respublica litteraria*-ban? Mikor? Tekintve Ercole Strozza születési évét (1471)⁴, ez valószínűleg csak a XV. század vége felé lehetett: talán már Mátyás halála után. Tehát Garázda ferrarai és firenzei tanulmányainak befejezése után újra ellátogatott Olaszországba, hogy ott ifjúkori emlékeit felfrissítse és új ismeretségeket kössön? Ismét olyan kérdések, amikre az óvatos „nesciendi ars et scientia” csak hallgatással válaszolhat. Talán majd akkor többet tudunk, ha az Ábel Jenőtől is várt esztergomi Monumentá-k XV. századi kötete megjelenik és a Garázdára vonatkozó oklevelek összegyűjtve napvilágot látnak.

Harmadik emléke Thebaldeus magyarországi kapcsolatainak a veneziai Marcus-könyvtárban őrzött 79. sz. kézirat: *Benvenuti de Rambaldis de Imola, libellas augustalis, seu imperatorium omnium a Julio Caesaré ad Venceslaum abbreviata descriptions* Ezt a kéziratot Thebaldeus eredetileg Nicolaus Estensis számára írta le, midőn azonban Mátyás meg-

¹ Ottob. Lat. 2860 f. 36. v. és Vat. Lat. 2835 f. 255 v.

² V. ö. Porcellius kiadatlan költeményét (Vat. Lat. 1670): *Numerantur poëte et oratores clari*, melyben Garázda, mint Petrus Pannonius szerepel (f. 11. r.)

³ V. ö. Hegedűs István, Titus Vespasianus Strozza és Janus Pannonius- (Akadémiai Értesítő, 1908. 25. és köv. lk.)

⁴ Barotti i. m. lí7. 1.

⁵ V. ö. Csontos: A velencei könyvtár hazai vonatkozású latin kéziratjai (Magyar Könyvszemle 1883. 192 1.).

*bizta*¹ őt a munka átjavításával, kitörölte a „Clarissime Marchio” címzést s ennek helyébe került a „Serenissime lex etc.” megszólítás. A munkát különben Thebaldeus az átjavítás után sem találta kielégítőnek s megígéri Mátyásnak, hogy szíves-örömet új kiadást fog számára készíteni, mely az egyes császárok életét bővebben, széleskörű tanulmányok alapján tartalmazza. Arról, hogy ezt az utóbbi munkát elkészítette volna, semmit sem tudunk. Valószínű, hogy a király váratlan halála² fölöslegessé tette Thebaldeus számára a további fáradozást és a szándék csak szándék maradt.

III. Ezzel eljutottam annak a vizsgálatához, milyen alkalomból írta Thebaldeus Mátyáshoz a most napvilágra került *Oratio-t* Amilyen gyér és bizonytalan adatok álltak rendelkezésemre az eddigi vizsgálódások során, olyan bőséges emlékek világítják meg e költemény keletkezésének alkalmát. Magából a költeményből megállapítható, hogy az *Oratio* akkor készült, midőn Ercole és Eleonóra, a ferrarai uralkodópár, Hipolit után másodszülött fiúkat, Fernando herceget is Magyarországra, Mátyás udvarába szándékoztak küldeni nevelőbe. Ezt a tervet az egykorú iratok egész sora világítja meg: nevezetesen a Mátyás-korabeli diplomáciai emlékek között körülbelül huszonöt olyan levél van, mely egészben, vagy részben ezzel az üggyel foglalkozik.³ Ismeretesek azok a nehézségek, melyeket Mátyásnak le kellett győznie, hogy felesége kívánságára Hipolitot gyermekfővel az ország első főpapi állásába emelhesse. Még Hipolit el sem foglalta az esztergomi széket, már Beatrix tovább szövi a családi politika szálat: felszólítja 1486 április 3-án Eleonórát, hogy Hipolittal együtt, ennek testvérbátyját, Fernando herceget is, aki ekkor Nápolyban tartózkodott, küldje el a magyar udvarba harcászatot tanulni - még pedig Mátyás óhajítására.⁴ Ekkor az ügyből nem lett semmi. Közben Hipolit 1487 nyarán Magyarországra érkezett. A nagy szolgálatot, amit Mátyás Hipolit kinevezésének erőszakolásával az Este-háznak tett, Ercole hálálkodó levélben köszönte meg, amire Mátyás 1488 február 10-én válaszol s általánosságban hangoztatja, hogy még nagyobb szolgálatokra is készen áll sógoráért és annak családjáért.⁵

Ennek az általánosságban hangoztatott ígéretnek Beatrix hamarosan konkrét tartalmat igyekezett adni régi terve felújításával s a gyakorlati gondolkodású szülőket most már - 1488 má. 20-án⁶ - azzal igyekszik megnyerni ötletének, hogy Mátyás részéről sokkal több előnyt helyez Fernandónak kilátásba, mint amennyit a nápolyiak egyáltalán nyújthatnak. Érdekes az az önbizalom, mely Beatrixot eltölti: tudja, hogy mit csinál, hogy jót csinál, még pedig a szeretett Fernando javára teszi,

¹ „Mandavit mihi Majestas Tua, ut libellum *De Vitis Imperatorum* emendarem; quern etsi propter barbarorum colluvionem pertinacis mendae omni ex parte depravatum reperi, conatus sum reddere emendatiorem ac proprio scribere *χειρογραφο*.” (Analecta Nova).

² Mátyásra irt Epitaphiuma költőknek kiadva An. Nova 191. Ugyanezt megtaláltam Vat. Lat. 2835 f. 223 r.

³ *Monum. Hung. Histories. Diplomácia.* Magyar Dipl. Emlékek Mátyás király korából. III-IV. k.

⁴ D. E. 111. 77 l.

⁵ D. E. IV. 372 l. „... et non hunc (se. Hyppolitum) solum, verum eciam reliquos Dominacionis Vestre liberos, et preecipue Dominacionem vestram Illustrissimam pro nostro erga eum suscepto amore et desiderio prosequi et amplecti intendimus, optaremus siquidem apprime, ut maiora, quam iam fecimus, pro Dominacione Vestra Illustrissima et eius liberis vei imposterum facere possimus.”

⁶ D. E. 111. 412 l.

aki a királytól is csak jót fog kapni. Hangsúlyozza, hogy Fernando Magyarországra küldését elsősorban Mátyás kívánja: Mátyás szereti Hipolitot, de még jobban szeretné Fernandót; az utóbbit, mint aki katonának készül, állandóan magával vihetne, míg az esztergomi érsek, akinek pályája kötelességeire kell előkészülnie, nem követheti őt mindenüvé.

Erre a levélre a szülők 1488 jun. 17-én egyszerre válaszolnak¹: örülnek az ajánlatnak, már írtak Fernandónak Nápolyba, hálálkodnak a magyar királyi pár kitüntető jóindulatáért. Beatrix 1488. jul. 28-án Bécsből válaszol. Ő is, férje is előre örvendenek Fernandónak². Mátyás azonban azt kívánja, hogy az ifjú herceg csak a legszükségesebb személyzetet hozza magával. A király magyar környezetben akarja Fernandót neveltetni, hogy az teljesen elsajátíthassa a magyar erkölcsöket és szokásokat: hiszen mintegy fiának akarja őt. Amint látjuk, Beatrix ez időben messzemenő terveket kovácsolt. Része lehetett e fantasztikus tervezetésekből a Korvin János-problémának is. A királyné arra gondolt volna, hogy Fernandóval kiüti Korvin Jánost a nyeregből?

Beatrix mindenesetre sürgősen akarta az egész ügyet lebonyolítani.

1488 nyarán Móré György későbbi lovászmestert Ferrarába küldi Fernando elé s egész őszig nyugtalanul várja a híreket. Móré azonban nem tudott semmit végezni, mert a nápolyiak a bizonytalan tengeri állapotok, főleg a kalózok garázdálkodása miatt Velence felé nem merték Fernandót útnak ereszteni, a genuai út előkészítése viszont oly soká tartott, hogy Fernando csak 1489. febr. 14-én érkezett meg Ferrarába.³ A fiúknak örülő boldog szülők azonban nem siettek túlságosan a Magyarországra küldéssel, mert Eleonóra 1489. május 11-én még mindig arról ír Hipolitnak, hogy az indulás időpontját megállapítani még nem tudták. S Beatrixhez ugyanekkor még mindig arról ír, hogy egyelőre a *modus procedendi*-re vonatkozó utasításokat Mátyás királytól várják.⁴

A sietség tehát egyik oldalon sem volt túlságos. Ennek oka az is lehetett, hogy közben némi feszültség támadt Ferrara és Buda között Hipolit jövedelmei miatt. Ez a feszültség hamarosan elmúlt, de Fernando ügye csak nem tudott előbbre jutni. Beatrix sürgetésére Eleonóra 1489. jul. 14-én újra ünnepélyesen megígéri, hogy Fernandót bizonyosan elküldi Budára, de a nagy hőség miatt csak szeptember havában.⁵ Annál is inkább meg kellett ezt ígérnie, mert Hipolit, aki már nagyon vágyódott testvére után, szintén sürgetőleg írt.⁶ Ekkor azonban olyan váratlan fordulat történt, amit csak Beatrix szeszélyével tudunk magyarázni: Beatrix 1489. szept. 16-án Budáról Eleonórához és Ercole-hez azonos tartalmú leveleket intézett, melyekben tudatja, hogy Fernando ügyére vonatkozólag őszintén és kimerítően írt Fratre Stefano de Parma-nak, Eleonóra gyóntatójának és hogy addig semmi esetre se bocsássák útra Fernandót, míg Stefano atyával, aki számára teljes bizalmat kér, a dolgot meg nem beszélték.⁷ Mi lehetett az oka e halogató lépésnek? Talán azok a súlyos nézeteltérések, melyek Korvin János trónörökösödésének kérdése kapcsán Mátyás és Beatrix között ez időben gyakoriak voltak?

¹ D. E. 111. 419-422 lk.

² U. ott 427-8 lk.

³ U. ott IV. 16-17 lk.

⁴ U. ott IV. 44-46 lk.

⁵ U. ott IV. 60. 1.

⁶ U. ott IV 82. 1.

⁷ U. ott IV 87. s köv. lk.

Ami ezután következik, az már nem egészen áttekinthető. Fernando hirtelen himlőt kap. A betegségről 1489 okt. 10-én Ercole maga értesíti Mátyást és Beatrixet. Azzal a hozzáfűzéssel, hogy tavasz előtt az útra gondolni sem lehet.¹ Igazán megbetegedett-e Fernando, vagy Beatrix váratlan lépése után csak ürügy volt a betegség a további halogatásra? Ha megbetegedett is, már 1489-ben meggyógyult, mert Hipolit 1490 jan. 6-án irt levelében hálát ad az értesítésért, mely Fernando gyógyulását jelezte és kéri szüleit, hogy mentől előbb küldjék el hozzá testvérét.² Az utolsó megállapodás szerint Fernandónak 1490 márciusában kellett volna indulnia. Úgy látszik, nem indult el akkor sem s ezután már Mátyás halála (1440 ápr. 6-án) minden további tervezgetést fölöslegessé tett.

Ha a sima nyelvű rokonai levelekből kiolvasható igazi szándékat keressük, megállapítható, hogy mindkét részről volt idő, mikor Fernando Magyarországra küldését őszintén akarták. Beatrix őszintén akarta kezdetben s Mátyás szívesen beleegyezett felesége kívánságába, a szülők pedig őszintén készültek az elküldésre 1489 tavaszán, közvetlenül fiúknak Nápolyból való hazatérése után.³ Nagyon valószínű, hogy Thebaldeus ez időtájt írta, *Oratio-ját*, melyet bizonyára Fernandóval együtt akart elhozni Mátyáshoz. A költeményből nyilvánvaló, hogy Thebaldeus maga is készült Magyarországra szerencsét próbálni Fernando kíséretében: az *Oratio* ugyanis egy költői formába öltöztetett beszéd, mellyel Thebaldeus az ifjú Fernandot Mátyásnak személyesen átadja. Mikor Fernando indulása egyre késett, a költő munkája kárbaveszettnek látszott. A humanisták azonban nem szokták hiába lődözni a puskaport: éppen ezért feltehető, hogy a sok huzavona között Thebaldeus, ha már egyszer megírta, Fernando nélkül is elküldte Mátyáshoz a költeményt. Ezt a feltevést megerősíti az a *megbízás*, amit Thebaldeus Mátyástól a *De Vitis Imperatorum* átdolgozására kapott. Mátyásnak tehát már ismernie kellett Thebaldeus képességeit, már pedig tudtunkkal máshonnan nem ismerhette meg, mint ebből az *Oratio-ból*.

IV. Thebaldeus költeménye tulajdonképpen Mátyás műveltségének dicsérete és rajza az alkalomból, hogy Fernando nevelését a ferrarai udvar a magyar királyra szándékozta bízni. A költő azt akarja megbizonyítani, hogy Mátyásnál jobb nevelő-példát akár a béke, akár a harc műveiben, Ercole keresve sem találhatott volna fia számára. Mert ki nagyobb, körültekintőbb és jártasabb a haditudományokban Mátyásnál? Az igaz, hogy Mátyásnak nagy a szerencséje is harci dolgokban, de ezt a szerencsét meg is érdemli, mert igazságtalan háborút sohasem visel.

A harci tudományhoz és erényekhez járul Mátyás nagy tudománya egyéb területeken. Sokat olvassa Mátyás a régi írókat, kitűnően ismeri a történelmet, a csillagok járását, az ég csodáit. Sikereinek és határozottságának egyik titka az, hogy minden cselekedetében a csillagok intése szerint jár el. De nemcsak a csillagokat kérdezi meg Mátyás, hanem az előrelátó, bölcs embereket is okosan belevonja a kormányzásba. Uralma állandóságának ez az eljárás a legszilárdabb biztosítéka.

Nagyon részletesen tárgyalja Thebaldeus – nem minden célzottság nélkül – azt az erényét a magyar királynak, ami őt a humanisták szemében igazi nagy uralkodóvá tette: bőkezűségét. Nincs olyan olasz

¹ U. ott IV. 93. s köv. lk.

² U. ott IV. 125. 1.

³ V. ö. Berzeviczy, Beatrix királyné, 428. 1. 1. jz.

tudós férfiú, aki ne ajándékokkal megterhelve térne vissza tőle hazájába. „Nagy erény ez, nagyobb nem is ragyoghat egy fejedelemben” – kiált fel a költő. Ez az erény még a bűnöket is elhomályosítaná ragyogásával: hátha még nincs is elhomályosítani való! A tárgy annyira szívében fekszik költőknek, hogy nem egykönnyen tudja abbahagyni. S ami Mátyás bőkezűségének Thebaldeus szemében kettős értéket ad, az az a körülmény, hogy különösen a költőket tünteti ki, mértéktelen adományokkal. A költészet mindenütt koldul, a költők szegények s a műzsák számára alig van már másutt hely, mint a fagyos északon, Mátyás udvarában. Okosan! – teszi hozzá Thebaldeus. Mások oly ostobák, hogy érc és márványszobrokon, festményeken örökítetik meg magukat. Pedig az idő előbb-utóbb mindig elpusztít: csak a költészet kiváltsága az örök ifjúság.

Rendkívül érdekes és a maga nemében szinte páratlan humanista emlék Thebaldeusnál az a rész, mely Mátyás igazságosságát dicsőíti. Astrea visszatért Mát}^ás birodalmába. Nincs ott megvesztegetés; a bűnös bűnhődik; a gazdag nem nyomhatja el a szegényt; a házasság tisztasága szentség; a rablók akik azelőtt annyira garázdálkodtak, kipusztultak; az utak biztosak; a törvény ereje évről-évre növekszik. Ismeretes, hogy Mátyás, az igazságos, mint uralkodó eszmény, először csak a XVIII. században alakult ki teljesen.¹ Thebaldeus költeménye ennek a később kialakult uralkodó-ideálnak egyik első erőteljes hangoztatása.

Mátyás egyéb nagy érdemeit fokozza Thebaldeus szemében az a lelkesedés, mellyel a keresztény hitet és világot a török ellen védi. Tanú erre a Duna, mely annyiszor hömpölygetett Mátyástól kiöntött török vért. Ha Mátyás nincs, Itáliát már legyőzte volna a török, a pápa hontalan lenne, a kereszténység elpusztult volna s az oltárokon a kereszt helyett Mohamed arany szobra fénylene. Itália közben egyenetlenkedik és véres testvérharcban marcangolja önmagát. Ha a civódásra elpocsékolta tömegtelen aranyat az olasz fejedelmek Mátyás rendelkezésére bocsátották volna, akkor a török már nem lenne Európában s Görögország, „az ékesszólás tiszteletreméltó anyja” felszabadult volna bilincseiből.

Ennyi különböző tudomány, jó tulajdonság, siker egy személyben együtt, egyszerre csak Mátyást ékesíti. Ha Fernando mindezt másutt akarná eltanulni, akkor különböző mesterekhez ide-oda járva fecsekelhetné el idejét, Mátyáshoz hasonló tökéletes személyiséget a természet még egy másikat nem alkotott s műve sikerén maga is bámul.

Amint látjuk: nagy hangot, nagy jelzőket, nagy kijelentéseket nem kellett Thebaldeusnak kölcsön kérnie! Maga is érzi, hogy kezd már túlzásba menni, éppen ezért lassítja a Pegazus vágatását s a többit, a folytatást, Mátyás dicsőségének méltó megéneklését egy későbbi alkalomra halasztja, ha már ő is mélyebbet húzott a Castalia forrásából és ha majd Mátyás is biztosította a költő műzsája számára az annyira szükséges nyugalmat.

A befejezésben felszólítja Thebaldeus a királyt, fogadja atyai gondjaiba Fernandot, ki a nagy Herkules leszármazottja és ennek a származásnak megfelelő reménységekkel tölti el hozzátartozóit. Még egy utolsó érvvel próbál hatni Mátyásra: az ő tettei olyan nagyok, hogy az utókor aligha fogja azokat elhinni; ha azonban Fernando, mint tanítvány,

¹ V. ö. Zolnai Béla, Mátyásmondáink eredete és fejlődése. Irodalomtört. 1921. (= Les origines de quelques légendes de Matthias Corvin, roi de Hongrie. Revue des Etudes Hongr. et Finno-Ougriennes 1923. =)

nyomába lép, akkor az ifjú későbbi tettei – Mátyás példájának utánzása - hitelt kölcsönöznek Mátyás mythikus arányú cselekedeteinek is.

A vázlatból megállapítható, hogy tipikus humanista-termékkel van dolgunk. De akármilyen túlzást észlelünk is a részletekben, a lényeg azért nem értéktelen történeti szempontból sem. Ha egyéb, kevésbé stilizált források adataival Összehasonlítjuk azt a képet, amit Thebaldeus Mátyás műveltségéről és érdemeiről fest, meglepő egyezéseket találunk.¹ Különösen jelentős az, amit Thebaldeus Mátyás történeti képzettségéről, csilágászati érdeklődéséről és igazságosságáról mond.

Mindent összevetve, Thebaldeus Oratio-ja, mely mint költemény is a sikerültebbek közé tartozik, becses és érdekes alkotása a Mátyásról szóló panegirikus jellegű humanista irodalomnak s ha történeti szempontból meglepő adatokat nem is tartalmaz, azért nem megvetendő emlék arra vonatkozólag, hogy a kortársak milyenek látták és hogyan ítélték meg Mátyás tetteit és műveltségét? A szokványos humanista túlzások lehán-tása után végül is megmarad számunkra az az összkép, amit nagy általánosságban történeti értékűnek fogadhatunk el.

V.

Oratio ad Matthiam Inuictissimum Pannóniáé Regem.

1. Quisquis amat dulces natos, nec stemmate solo
Cernere, sed solidis fultis uirtutibus optat:
Protinus ut certo uestigia figerc gressu
Et iam difficiles nodos infruigere linguae
5. Edidieere radis, patriis abducere debet
Hos proeul a Laribus; nam mólba saepius
Blandimenta noeent atque indulgentia matrum,
Illicitos luxus somtmque sequuntur inertem
Feruentique uacant Baccho; seroque parentes
10. Paenitet et frustra preeibusque minisque laborant.

A lat. Lat. 3389. f. 98 r. sqq.

£=Vat. Lat. 2835. f. 127 r. sqq.

1-2 *Ex* Natorum tangit quem sedula cura suorum [| Quærit et ut clara
célèbres virtute nitescant *mutatum* A j j 2. Cernerit A || 5. Edicere β [j

- Ast si longinquas parui mittantur ad oras
Et primos peragant alienis aedibus annos
Ediscunt tolerare famem, perferre calores
Aestuos gelidasque hyemes, traducere tolas
15. Insomnis noctes et plurima dura ferendo
Securo teneras confirmant robore vires.
Hinc uerus consurgit honos, petit ardua virtus
Et tetricum sibi quaerit iter facilesque récusât
Ire vias soloque alitur generosa laboré.
20. Haemonio Peleus pueruin commisit Achillem
Centauro: non strata illi plumata fuerunt,
Non dulces epulae, sed saxa et cruda ferarum
Membra eibos requiemque dabant. Quam fortis et acer
Creuerit et quantus rigido Chironis ab antro
25. Exierit, belli fulmen docet Hector et ingens
19. generoso B. || 20. Hamonio B | J 22. feraxque B [|

¹ V- ö. Platonista törekvések Mátyás király udvarában. *Minerva*, 1925.1. 4. fejezet.

Excidium Troiae: neque enim sine munere magni
Aeacidae Phrygias domuisset Graecia uires.

Hoc secum Estensis tacito sub peotore uoluens

Aicides, cuius nunquam tarn elara fuisset

30. Fama per Italian! patria nisi sede relicta
Egisset viridem Alphonso sub rege iuuentam,

Ne sibi de toto Ferinandus carior unus

Natorum numero lateri genitrius adhaerens

Otia lenta ageret totumque inglorius aeuum

35. Perderet, a dulci statuit secludere nido.

Sed dubius fuit ille diu, quas orbis ad oras

Verteret, aut cuinam regum committeret aulae?

Diuersa ambiguae tandem post praelia mentis

Arctoae placuere plagae, quas horrida rauci

40. Sibila sollicitant boreae praeduraque laedunt

Frigora, belligerae sedes nulla aptior arti

His assueta locis quemcunque infracta laborem

32. Fernandus J3 j] 35. Perderet (*om. a B* | [37. regnum *B* \ \

Membra ferunt: coeli mitis dementia reddit

Imbelles artus. Hinc cunctos ordine reges

45. Percurrens animo Aleides et fortia facta

Illorum pensans, nullum tibi pace uel armis

Inuenit, rex magne, parem. Rationibus istis

Ad tua, quem cernis, natum radiantia misit

Atria. Nee lacrimas patrem tenuisse piosque

50. Credideris gemitus: neque enim de cautibus ortus

Aicides; hoc saepe altos lenire solebat

Curarum fluctus, grato tarnen ille carere

Maluit aspectu pueri, quo mollibus annis

Inclyta sub tanto discat praecepta magistro.

55. Nam quis sanguineum Martern sapientius aut quis

Fortius aggreditur? tuta seu tendere parte

55. Sed licet in multis rebus iam saepe probatum | Herculis ingenium magnum
ac mirabile sese | Praebuerit, cunctis ut iam notescat et omni] Clarius igne micet,
tarnen hoc magis arguit uno | Quod de tot magni terrarum elegerit orbis j Regibus,
indomita uirtute et laude priorem. *del. Ihebaldeus A* ||

Castraque turn uallo, lata tum eligere fossa

Seu sit opus peditem et densas componere turmas,

Cum tuba, cum litui, cum tympana rauca gerendáe

60. Signa canunt pugnae saeuus utrinque resultat

Clamor et accenso uolitat Bellona flagello,

Agmina seu clausis se defendentia portis

Cingere, lympharum uenas, loca quaeque futuri

Claudere praesidii tristemque inducere longa

65. Obsidione famem celsasque tonantibus arces

Tormentis quater et tellure latentes

Vestigare nias, quibus intra moenia tectum

Detur iter. Nee ficta loquor: mille oppida per te

Capta docent magnaue urbes, quas posse domari

70. Viribus humanis nemo et uix fulmine credat

Praeliaque eventu totiens confecta secundo.

63. lymphatus *B*

Virtuti fortuna tuae se prospéra iunxit;

Haec semper, quocunque uelis intendere mentem,

Plena uenit celeremque ferat licet ilia fauorem

75. Se tarde praestare putat multumque gemiscit
 Anxia: tantum illi decus et tua gloria cordi est.
 Adde, quod inmites quae caeca libido tyrannos
 Sollicitare solet, nunquam te scepra coëgit
 Finitimis rapuisse tuis et siqua propinquos
 80. Aduersus sunt gesta tamen tibi bella, coactis
 Sumpsisti manibus gladios, tua iura tueri
 Compulsus finesque tui defendere regni.
 Nee tibi cura minor ueteres euoluere Chartas
 Quodque tibi uacuum numerosa negotia regni
 85. Permittunt tempus, studiis hoc omne Mineruae
 Impendis; nulla in tenebris sic condita caecis
 História est, quae te fugiat, siue ilia Latino
 Seu Graio sit scripta sono. Nee rectius alter
 Depicti nitidas sedes metitur Olympi;
 90. Annua non Phoebi, non te uia menstrua Lunae
 Praeterit: in cunctis coelestia sidera rebus
 Obseruas. Ideo facili tibi prospéra cursu
 Omnia succedunt: nam si tibi saeua minantur
 Astra, pedem retrahis melioraque tempóra semper
 95. Exspectas. Sed qui confisi uiribus audent
 Omnia, nee coeli motus cognoscere curant,
 Dispereunt; neque enim terrena potentia magna est
 Usque adeo, ut superis ualeat contendere stellis.
 Nec tantum Stellas, homines” quoque consulis ipsos,
 100. Quos gremio matúra sua sapientia nutrit,
 Seu priuata tuam teneant, seu publica mentem.
 Hos tibi concilias, illis tua pectora tantum
 Sacra aperis populosque tuos urbesque regendas
 Committis. Quae nam melior tutela potentis
 105. Imperii est? Solida regnum uirtute tenetur,
 Destruit uitio. Sapiens persuadet honestum,
 Iniustum uitare monet, scelus omne nefasque
 98. signis *m. 2 in marg. B* ||

Proponit domino gnarus. Quis carmine claudat
 Omnia, quae larga diffundis munera dextra?
 110. Iam Caesar cui cedit habet, iam gloria languet
 Pellaeae superata manus; te fama recepit
 Dimisitque alios: unum te praedicat orbis.
 Nullus ab his Latias repetit regionibus urbes,
 Qui tibi non redeat donis ornatus opimis.
 115. Magna quidem uirtus, qua non in principe maior
 Emicat! haec populi deuincit corda iugumque
 Dulce facit. Quin si uitii omnique redundet
 Flagitio princeps, infecti corporis omnes
 Hac sola potis est maculas obducere. Quanto
 120. Clarior in te igitur, nulla qui labe notatus
 Recte cuncta facis! Sed cum sis largus in omnes
 Praecipue sacros Augusti more poëtas

108. Praeponit *B* ignarus *A B* gnarus *in marg. B* | | 111. Pelleae *A* Peller
 Pellaeae *in marg. B*. || 119 Has *B* \\

Immodicis impies opibus. Iam Phaebus ubique
 Mendicat uatesque inopes lacerisque Camoenis
 125. Nullus in orbe locus, gelida nisi restât in Arcto.
 Suscipis errantes solus placidaque cadentes

Erige ipse manu. Pictatis praemia tantae
 Haud te parua manent: te secula nulla tacebunt,
 Nulla dies, laudesque tuae sine fine canentur,
 130. Quid iuvat o stulti similes sibi marmore uultus
 Fingere? Quid uario faciem mandare metallo?
 Aut quid Apelleo sua credere gesta colori?
 Nil agitis miseri: uitata metalla senescunt,
 Saxa cadunt, pictura perit, demuin omnia delet
 135. Tempus edax, solis concessum uiuere Musis
 Et uiridem fugiente aeuo retinere iuuentam.
 Quid referam, quam lata tuis Astrea pararit
 Regna sibi in populis? Caeco quae pulsa tumultu
 Fugerat ad superos. Nullo corrumperis auri
 125 gelido B [|

140. Pondere, quas meruit poenas dat turba nocentum,
 Diuite nee premitur pauper, fauor omnibus idem est,
 Casta tenet matrona thorum, legiturque salaci
 Virgo intacta proco cunctisque impervia quondam
 Pannoniace occultis possessa latronibus arua
 145. Gentibus innumeris per te secunda teruntur.
 Fortunata nimis leges quaecunque seueras
 Urbs colit: illa ruet nunquam surgetque quotannis
 Altior. Antiqui sua pignora cara quirites
 Saepe leui causa crudeli occumbere leto
 150. Cogebant, ne iura semel maculata perirent.
 Namque ubi paulatim concessa licentia serpit,
 Omne audet facinus; parcat quicumque nocenti
 Pluribus ille nocet fitque ille nocentior illo
 Mercaturque odium populi et nisi facta uentur
 155. Impia, saepe caput sunt oppressura regentis.

142 legiturque B legiturque A, in marg. B | | 145 tenentur in marg. B \ | 14 G
 quacunque B \ \

Sed te quantus amor sanctae, quae cura, quis ardor
 Religionis agat, fluuio maximo Hister
 Testis erit, cuius Thurcarum sanguine multo
 iam rubuit totiens et adhuc tenet unda colorem.
 160. Quis credat? Solus tamen diro obstare furori
 Ausus es et captis inimicum auertere campis.
 Quod nisi tu rapido uenientem saepius hostem
 Agmine turbasses, heus quales ille ferebat
 Italiae luctus: sedes non ulla maneret
 165. Pontificis, non Christicolae uestigia sectae
 Aureus et cunctis star et Maomethus in aris.
 Prob, pudor et nullo moriturum dedecus aeuo:
 In suamet Latiae conjurant uiscera dextrae,
 Quisque studet patrio socium depellere regno

156 qu. .ura B || 157 Religionis op us (az eredetiben áthúzva) B || 164
 i a m (az eredetiben áthúzva) (suprascr. non) A | | 165 Ex Pontificis Christique fides
 captiua iaceret mutatum A | | 169 solium A.

170. Assidueque odium demens et inutile bellum
 Augetur. Quodsi tibi terra Latina dedisset,
 Quod male tamen multis aurum dispersit in annis,
 Effera gens nostrum cupiens haurire cruorem
 Nunc penitus consumpta foret uenerandaque mater
 175. Eloquii duris exisset Graecia uinclis.

- Haec, et plura tuo regnant in pectore, quorum
 Unum homini salis esse queat, non hactenus unquam
 Conuenere simul: quae si uoluisset habere
 Ipse diu errasset uagus hue Ferinandus et illuc,
 180. Tempora sub uariis consumens longa magistris.
 Haec sine tam magnis erroribus omnia tantum
 Mathia sub rege potest ediscere; soli
 Cuncta tibi concessa patent, perfectius unquam
 Nil natura tulit: totis tibi uiribus illa
 185. Incubuit propriumque stupet mirata laborem.
 179 Ferinandus B | (az i betű áthúzva)

- Nee si conetur, similem sciât edere! Cédant
 Secla uetusta nouis. Quodsi contendere quaerant,
 Innumeros cogant opus est, namque omnia nemo
 Priscorum haec habuit solus: nos possumus uno
 190. Vincére. Plus uirtus in se connexa uigoris
 Quam dispersa tenet: decus hoc sublime futuris
 Gentibus antiquas olim cecinisse Sibyllas
 Credibile est. Sed quid uastum mea curris in aequor
 Cymba? quid insanas audes intrare procellas
 195. Flumineis assueta uadis et mollibus auris?
 Vela legas retroque redi: tibi littore standum est
 Securo. Tu parce, precor, Rex Inclyte, de te
 Si non multa cano: tantum male fortia pondus
 Colla timent. Sed si feruentem explere licebit
 200. Castalio mihi fonte sitim dabiturque bicornis
 Parnassi siluas auído transcurrere saltu
 Cordaque nostra Deus maiori afflauerit igne

186 aedere A B | | 195 Fluminum; fluuiorum (az eredetiben áthúzva)
 in marg. B j | 201 transcurrere B 11

- Et quae conueniunt Musis mihi tuta dabuntur
 Otia, nempe tuos cantu meliore triumphos
 205. Aggrediar: neque enim campus mage fertilis usquam est.
 Nunc age, regali Ferinandum suscipe dextra,
 Hunc tectis admitte tuis, hunc more paterno
 Instrue: sunt anni dociles, uenit ille magistri
 Ad praecepta libens; pueri mens omnis in armis.
 210. Iam fortes exercet equos. An perdere frustra
 Tempus in hoc dubitas? En qualis ab indole claro
 Spes uenit: hie magno ualídum genus Hercule ducit,
 Quem fera monstra pauent; celebri nutritus in aula,
 Rex Ferinande, tua; Lianorae effusus ab aluo,
 215. Quae quantum ingenio ualeat, soror ipsa Beatrix,
 Pannóniáé regina, docet, prudentia cuius
 Et pudor et probitas ipsis iam nota Britannis
 Evolat. Egregiis similes sunt moribus ambae,
 Sunt ambae forma similes. Haec cuncta futurae
 220. Virtutis dánt signa palám. Tibi proderit olim
 Iste labor, nam sic tua facta iugentla metas
 Excessere omnes, ut post tua funera nullám
 Sint habitura fidem; sed si tua digna sequetur
 Castra puer rectusque tuo moderamine crescit,
 225. Monstratum sulcabit iter magnamque tuorum
 Partem operum in terris referet: sic caetera eredet
 Posteritas nomenque tuum seruabis in illo.

Michelangelo-tanulmányok.

Írta: HEKLER ANTAL.

I.

Minden ember élete példa és tanulság, Michelangelo élete a legmegrázóbb példa és a legfelemelőbb tanulság. Ez a példa és ez a tanulság benne él művészetében, minden alkotásában, melyek nemcsak a szabadröptű alkotó erőnek, hanem az élményekben és érzésekben gazdag egyéni életnek is dokumentumai, Alkotásai – küzdelmei és kétségei, szenvedése és vívódása, háborgása és megnyugvása nyomán – megteltek az egyéni létezés problémáival. Nemcsak a földi lét köréből felszárnyaló teremtő erő, hanem a földön küzködő és megváltást kereső lélek megnyilatkozásai. Szemléletük révén ennek az egyéni létezésnek a részesei leszünk. A teremtő művész fájdalommal keresztül való nemesedés, mint élmény, Michelangelo művészetében korszakot alkotó újítás. Soha előtte egyéni élet ennyi közvetlenséggel műalkotásokban meg nem nyilatkozott, művész alkotásaival ily elválaszthatatlanul össze nem forrott. Emberfölötti titánjait éppen az a tárgyyszerűen indokolatlan fájdalom teszi oly megrázón emberivé, mely a művész lelkéből fakadt.

Munkáinak összessége a legnagyobb embersorsok egyikének történetét és tanulságát adja. S mi ez a tanulság?

Az antik ethika az önfegyelmet hirdette a legnagyobb erénynek s a lelki rendtartást mindenek fölé helyezte. Az akarat le tudott küzdeni minden indulatot és szenvedést. Michelangelonál a lelki rendtartás felborul. Emberfölötti akaratenergiákat halmoz fel hőseiben, de a szenvedés, a gyötrelem, mely rájuk nehezedik, oly mérhetetlen, hogy velük szemben a titáni akarat minden erőfeszítése hiábavaló. A küzdelem fölött ott borong a reménytelenség árnyéka. A megváltást a heroikus akarat minden lázadó, dacos tusakodása sem hozza meg, hanem csak az akaratlan megadás, a fájdalom alázatos elviselése. Ez az az út, mely az isteni szeretet karjaiba vezet. Az emberi élet törekvés a tökéletesség felé. De ezt a célt az ember pusztán önerejére bízva nem érheti el. Ide csak az isteni kegyelem vezérelhet. Az isteni kegyelemben való odaadó hit Michelangelo 89 éves életének utolsó állomása. Erről lesz tanúságot utolsó éveit költeményeiben, melyek telve vannak az Úr kegyelme után való sóvárgással, mert csak Tőle „remélhet megújulást a lomha test, a sorvatos erő s a bágyadt akarat ... Az ember sorsát csak isteni erő változtathatja meg”. Ugyanezt a hitvallást faragta márványba utolsó, testetlen látomás gyanánt fölmerülő Pietájában.

¹ Részletek szerző sajtó alatt levő Michelangelo-kötetéből.

Ennek a belső fejlődésnek az élményszerű átélése által lesz számkra Michelangelo művészete, éppen megrázó szubjektívizmusa révén, a legnagyobb példa és a legnagyobb tanulság. Egy kivételes sorsban: az egész emberi lét problémái, mert Michelangelo egyéni fájdalmát a típus tiszta magasságaiba emelve örökérvényű, általános emberi fogalmazásban hagyta ránk. S éppen ez adja meg Michelangelo művészete számára a világnézeti hátteret.

Ha Michelangelo alkotásai fölött ott borong is a tragikum árnyéka, élete mégsem tekinthető tragédiának. A teremtő lángelme diadalmas ereje benne minden fájdalom és szenvedésen győzedelmeskedett. A teremtő ösztönné magasztosult fájdalom pedig nem tragikus és leverő, hanem fölemelő.

II.

Richard Wagner írja egy helyütt, hogy az ember és a művész különválasztása erőszakos és értelmetlen s hogy a művész alkotásait csak az értheti meg, aki benne az embert is megszerette és életét megértette. Fokozott mértékben áll ez a tétel Michelangelora, akinek művészete egyéni sorsával annyira összeforrott s akinek emberi nagyságát már Varchi kiemeli a róla tartott emlékbeszédében. Varchi szerint Michelangelóban az ember tán még a művésznél is többet ért. Hasonlóképpen nyilatkozott Vittoria Colonna a Francesco da Hollanda által közölt beszélgetések során: „Akik Rómában Önt ismerik, azok Michelangelo személyiségét többre becsülik, mint műveit, azok ellenben, akik Önt személyesen nem ismerik, az Ön lényének csupán kevésbé értékes részeit, műveit tartják nagyra”.

Michelangelo emberi mivoltának megismerésére azonban nemcsak közvetett, hanem közvetlen forrásaink is vannak: nagy számban fennmaradt levelei és költeményei. Leveleiben, melyek többnyire csak üzleti tartalmúak, gyanakvó, félnék és bizalmatlan természete, mely nem engedte magához közel jutni senkit, még azokat sem, akik legjobban dicsekedtek bizalmával és barátságával, a szubjektív megnyilatkozás útját eltorlaszolta. Csak itt-ott tör elő egy-egy panaszhang, csak itt-ott festi meg a szavakat az elszenvedett bánalom, a sértett önérzet keserősége. Annál értékesebb az az önvallomás, melyet Monsignor Aliottinak 1542-ben írt levelében olvasunk: „Ha az Isten előtt nem is, de az emberek előtt derék, jóra való férfiúnak tartom magam, mert soha még embert meg nem csaltam s hogy a rosszak ellen védekezzem, néha, mint látod, bolondnak kell lennem”. (Frey No. 90 S. 169.) Leveleit többnyire kelleetlenül, fáradtsággal írta, mert mint maga mondotta, az írás nem volt mestersége. (Che le scrivere gli é di gran affanno, perché non é sua arte. Lettere, ed. Milanese p. 544.)

Az írásnak ez a fáradtságos, küzdelmes jellege költészetén is megérzik. Küzködik a szavakkal, a formával, a kötött, rímekkel ölelkező verssorokkal, melyek valósággal gondolatai és zajgó érzései „kőgyáiban hánykolódva” jönnek a világra. Költeményeit, melyeknek legtöbbje a Petrarca hagyományait követő szonett és madrigál, nem szánta a nyilvánosságra. Egy részük alkalmi vers, más részük pedig – s ezek számkra a legértékesebbek – hányatott lelki életének legközvetlenebb megnyilatkozásai, melyekben a magányos tépelődés óráiban, „az elégedetlen szellem homályos útjait fűrkészve”, forrongó érzései és mázsás gondolatai súlyát hengergeti le lelkéről. Gyakran művészi munka közben

szállja meg a költői ihlet s ilyenkor a keze ügyébe eső papírlapok, vázlatok vagy levelek szélére veti oda hirtelenében a verssorokat. A gondolat súlyát s az érzés hevét Michelangelo költeményeiben már Varchi kiemelte, A lélek legmélyéről fakadó vallomások ezek, melyekbe beleégette elégedetlen, önvádaktól mardosott lelke izzó szenvedélyét, vágyó és kereső sóvárgását, szaggató kin ját és borongó fájdmát. A költemények alaphangja sötét és szomorú. Ifjúkori költeményeiben még „féktenül tombol a vad hevület lángja”, mely élete végén már csak hamu alatt pislogó parázs. Ekkor már „ezer öröm sem ér föl egyetlen fájdalommal”. (Mille piacer non vaglion un tormento, – Frey CIX, 78). Ezek mögül a szenvedésben fogant verssorok mögül ugyanaz a „sápadt és halálra vált” arc (squallido e smorto. Frey CIX, 53) tekint reánk, melynek fáradt, a keserűség barázdáival átszántott, megtört vonásait Daniele della Volterra több bronzmásolatban ismert s valószínűleg a halotti maszk után készült Michelangelo portaitja őrizte meg számunkra.

Miként művészi alkotásaiban, úgy költészetében is sok a befejezetlen töredék. De ezekben a vérző sorokban, ezekben a megszakadt, nehéz sóhajokban lelki életének minden kínzó ellentéte és tragikus kiegyenlítettensége élénk döbben. A szavak szinte roskadoznak a rájuk szakadó érzés terhétől s a verssorok lélekezete egyszerre elakad. Vannak közöttük olyanok is, melyek vérfagyasztón komoly, megrázó és fájdalmas tömörségükben szinte lefordíthatatlanok:

Con tanto servitu, con tanto tedio
E con falsi concetti e gran periglio
Dell alma a sculpir qui cese divine,

Unottan és rablélekkel, melyet
Kísért sok csalfa kép s nagy vész fényit.
Faragjak itt isteni szobrokat!
(Frey CXLIV.)

Az egész világirodalomban – a XIX. század pesszimizistáit sem véve ki, – nincsen költő, kinek verseiben a testet-lelket felőrlő fájdalom, mint élmény, oly mélyen és feledhetetlenül vájta be magát a nehezen és fáradtan tovavánszorgó sorok közé, mint Michelangelonál, kinek sorsává lett, hogy egész életén át „csordultig telve fájdalommal tekintsen vágyón a szépség felé”. (Chi mira alta belta con si gran duolo, Guasti p. 174.) A Francesco Bernihez intézett Capitoloját olvasva úgy érezzük, hogy az agg titán szenvedése az átlagember mértékét messze meghaladta: „Mint a fá bele, kérgébe zárva, úgy élek egyedül, szegényesen, lombikba száműzött szellemhez hasonlóan. Szobám sötét és elhagyott, mint a sir, a léleknek nincs röpte benne, csak a pókok szövik itt buzgón hálójukat. A sok fáradságtól bénultan, megrepedve s darabokra törve tengődöm s a kocsma, melynek számlájára élek, a halál.” A továbbiakban hangját a fogoly darázs zümmögéséhez, alakját börtömlőhöz, fogait hangszer billentyűihez, ruházatát madárijesztőhöz hasonlítja. Egyik fülében pók költött, a másikban tücsök cirpelt az egész éjszakán keresztül. Hurutja hörgésétől nem tud aludni. „Ily végre juttatott a magasztalt művészet, mely egykor híressé tett; szegény aggastyán és mások szolgáljaként megyek tönkre, ha nem segít gyorsan a halál.” (Frey LXXXI.)

A fájdalom fekete gyémántjainak sötétségét, csak itt-ott törí át Michelangelo költészetében a tréfás jókedv és csipkelődő gúny csillámlása,

ami lélekalkatában a toszkán, firenzei szellem öröksége. Az a szonett, melyet Sebastiano del Piombo nevében Francesco Bernihez intézett (Frey LVII), telve van torzító, maró szatírával.

Bárha költeményei formában, sőt egyes fordulatokban is Petrarcát követik, lelkének minden vonzalma és csodálata mégis Dantenak szól, kinek gondolat- és érzésvilágát a magáéval rokonnak érezte. Benne megtalálta mindazt a végzetes szenvedélyt, azokat az izzó vágyakat, azt a könnyen sebezhető büszkeséget, a buskomorságra hajló érzelmeknek azt a heroikusan stilizált magasztosságát és merész lendületét, azt a mélyen szántó, éles értelmet, azt az égbetörő és poklokra kavargó képzeletet, amit a végzet az ő lelkébe is belegyökereztetett. Sorsuk bizonyos közössége is vonzotta Dantehez. Mindketten rajongva szerették Firenzét, melyről Dante büszke szívvel énekl:

Örülj Firenze, oly nagy vagy te hírrel,
 hogy tengereket s földet ver a szárnyad
 és nagy neved a mély pokolig ér el.

(Pokol XXVI, 1 – 3;
 Babits Mihály fordítása)

S mégis mindkettőjüknek Firenzétől távol, messze idegenbe kellett leélniük éltük utolsó éveit. Dante fenéig kiitta a kényszerű száműzetés keserű poharát. Rómába az agg Michelangelo is önkéntes száműzöttnak érezte magát.

Dante iránt érzett mérhetetlen csodálata szonettjeiben is utat tör magának: „Volnék csak én ő – írja, – az ő sorsára születve, száműzetéséért – erényeinek birtokában – a világ legnagyobb boldogságát odaadnám!” Ez a csodálat Michelangelonál a legnagyobb megértéssel párosult. Boszankodik, ha barátai hívó szava kizavarja „Dante édes fészkeből”, (dolce nido di Dante.) Már kortársai körében a legavatottabb Dante-magyarozó hírében állott. Mikor a firenzei akadémikusok 1519-ben Dante hamvait haza akarják hozatni, Michelangelo levélben fordult X. Leóhoz s felajánlotta szolgálatait, hogy a nagy költőfejedelem síremlékét a város méltó helyén elkészíti. A terv nem valósult meg, de újabb bizonyosága annak az odaadó Dante-kultusznak, mely Michelangelo lelkében élt s amely a mester által készített állítólagos Daute-illusztrációk Bottarinál (1760) felmerülő legendáját is megmagyarázza.

Michelangelo, aki még az idegen megbízásból készült szobrokba sem „tudott beléfaragni mást, csak a saját fájdmát”, gyötrelmes magánya legmeghittebb bizalmasát, a költészetet, melybe megváltást szomjazó lelke egész élettörténetét belétükörzte, mindvégig a maga legszemélyesebb ügyének tekintette. A költemények kiadására barátai, Luigi del Riccio és Donato Giannotti unszolására csak élete vége felé szánta rá magát. Az előkészületek 1545-ben megindultak. A költeményeket részben Riccio, részben maga Michelangelo lemásolják, olyan kimért gondossággal, mely az eredeti fogalmazás odadobott, kusza kézírásával éles ellentétben áll. Riccionak 1546-ban bekövetkezett halálával a munka azonban abbamarad s bár a mester életrajzírója, Ascanio Condivi 1553-ban átmenetileg újra foglalkozott a kiadás gondolatával, Michelangelo költeményei számára a zártkörű nyilvánosságot életében mégis csupán az a baráti kör biztosította, melyet néhány versével megajándékozott s mely a költeményeknek másolás, felolvasás és megzenésítés útján való terjesztéséről gondoskodott.

Michelangelo költeményeit, melyeknek legteljesebb gyűjteményét a Codex Vaticanus s a firenzei Archivi Buonarrotoiban Őrzött u. n. Riccio és Giannotti-féle kódexekben találjuk, első ízben legkedvesebb öccse, Buonarroto unokájának kegyeletes lelkessége adta át sajtó útján 1623-ban a nyilvánosságnak. A közölt szöveg azonban nem hiteles, hanem tele van politikai okokra visszavezethető önkényes törlésekkel és változtatásokkal. A költemények teljes és hiteles szövegét csak két és fél századdal később a Caesaré Guasti által 1873-ban sajtó alá rendezett kiadás (Le rime di Michelangelo Buonarroto) hozta meg számunkra. Ezt a kötetet 1897-ben követte a Frey-féle monumentális, kritikai kiadás. (Die Dichtungen des M. B. Berlin 1897; a legutolsó népszerű kiadást: Le rime di M. – A Foratti rendezte sajtó alá, Milano 1921).

Aki azokat a kaotikus, lázadó, majd elgyötört, megadó érzéseket, melyeket a mester minden alkotásába beleégetett, igaz mivoltukban és gyökerükben akarja megismerni és megérteni, az a költemények nyújtotta útmutatást nem nélkülözheti. Csak ezek fényében, az emberfölötti szenvedés iskoláját járva nyiladozik számunkra Michelangelo világa.

III.

Michelangelói a Sixtus-kápolna mennyezetképeinek koncepciója kiérlelésében alapos bibliai és scholasztikai ismeretein kívül a múlt képhagyománya is támogatta. Giovanni Pisano Sybilláinak szenvedélyes, ihlettől megrázkódott komolysága, az orvietei dóm reliefjei, Grhiberti Porta del Paradiso-ja, főként azonban a rokonlelkű Jacopo del Quercianának a bolognai San Petronio kapuját díszítő domborművei, mély nyomot hagytak lelkében. Mindezeket a benyomásokat és kapott ösztönöket azonban jóformán hatástalanoknak érezzük a teremtő erőnek azzal a titáni önállóságával szemben, mely a múlt képtypusait merészen átfogalmazva, azokat az ellenmondást nem tűrő, ellenállhatatlan kinyilatkoztatás döbbenetes erejével ható, heroikus stílus magasságaiba emelte. Ennek a heroikus stílusnak, mely a quattroceto részletező bőbeszédűségével szemben tömör egyszerűsége és nagyságra törekszik, az összes lelki és formai föltételeit Michelangelo már készen hozta magával. A Sixtus-kápolna világokat teremtő Istenének, kiben emberfölötti testbe emberfölötti akarat költözött s a Prófétáknak és Sybilláknak, kiknek félelmes nagysága mögött az emberfölötti látomások terhét s a földöntúli ihlet mindent megrázó hevületét érezzük, a megértető előzményeit Michelangelo művészi fejlődésében találjuk. A Pitti-tondo, hol az emberfölötti test emberfölötti lélek kifejezője s a Máté apostol szobra, hol a hatalmas test lényét meghaladó érzések súlya alatt vergődik, már érett képviselői annak a heroikus stílusnak, mely a Sixtus-kápolna mennyezetképein a maga egész lenyűgöző, félelmes nagyszerűségében bontakozik ki. Ez a vonás az, amit Vasari és a kortársak Michelangelo művészetében: *terribilità d'arte*-nak neveztek s amit Goethe finom megérzéssel úgy indokolt meg, hogy a mester a rendesnél nagyobb szemekkel látta a világot. A felfogásnak ez a félelmes nagyszerűsége és komolysága hívta ki Burckhardt kritikáját, aki éles szavakkal kifogásolta, hogy a Sixtus-kápolna mennyezetképein hiányzik mindaz, ami számunkra a földi létet széppé és értékessé teszi; hiányzik a legnagyobb hatalom: a szeretet. Ez a megjegyzés azonban csak Burckhardt elfogultságát és hiányos fogékonyságát bizonyítja. Michelangelo, kinek szubjektív élményeken edzett teremtő lángelméje

a teremtés isteni színjátékának leghivatottabb interpretátora, nagyon jól tudta, hogy szentimentalizmussal nem lehet világokat teremteni. Az ő Istene, aki nehezen és fáradságosan, szinte gyötrelmes küzködéssel űzi el a chaost, midőn a világokat teremti, megtelik félelmes, mindenható erővel. Az élő lények megalkotásánál azonban ez a mindenható erő mindenható szeretetben és jóságban enged fel. A teremtés, mint gyötrelm, erő és szeretet: ez Michelangelónak az örökkévalóságba kivetített, egyéni hitvallása. Az alkotó munka kínját, félelmes feszítő erejét s a megváltó szeretet mindenható hatalmát nálánál jobban fán senki sem ismerte. Csak ezek az örökérvényesség magasságaiba emelt szubjektív élmények biztosítják a teremtés jeleneinek kinyilatkoztatásszerű, döbbenetes, meggyőző igazságát.

Amit Quintilianus Phidiasról mond, hogy alkotásaival az Istenség fogalmának új tartalmat adott, Michelangelora is áll. Ghiberti isteneszményének kimért, ünnepi előkelőségével szemben Michelangelo Istene maga a megtestesült mindenható akarat, aki a teremtés szent hevületében égve félelmes gyorsasággal száguld át a világűrön s akinek minden mozdulata törvényt hoz és életet fakaszt. Ezt a mindent alkotó és mindent fenyegető Istenséget Michelangelo a lángelme biztos ösztönével emberi érzéseink számára is megközelíthetővé tette, amikor éreztette, hogy a teremtés aeonokat számláló napjai fölötte sem multak el észrevétlenül. Aki Évát életre kelti, abban a mindenható erő félelmes feszülése és hevülete mintha már kihűlt volna: az Istenség, aki az imént még mindenható fenségének büszke érzetében egyetlen intésével az égitestek miriádjait indította el törvényszerű pályájukon, most megtört, kifáradt, ezüstszakállú aggastyán képében jelenik meg előttünk. Ennek megfelelőleg az isteni röpülést emberi járással cserélte föl.

Az 1615-iki bécsi török békének titkos pontjai.

Írta: ANGYAL DÁVID.

I.

Irodalmi áttekintés.

Már e békének magyar kortársai is hirdették, hogy az udvar titkos feltételeken vásárolta meg azt a magyarok rovására. Sepsi Laczkó Máté, a kálvinista prédikátor, ki 1619-ben kezdte írni naív, de tanulságos krónikáját, elbeszéli, hogy Forgách Zsigmond, a felsőmagyarországi generális, nagymerészen és bátran mondotta a Kassán összegyűlt rendek előtt: „császár urunk oly conditio alatt békéilett meg török császárral, hogy a hajdúság palánkját elvonja és a töröknek meghódoljon, csak jobbágyok legyenek és szántsanak, mert ha nem cselekszi azt a hajdúság, in totum deleáltanak.”²

Alig kell mondanunk, hogy Forgách Zsigmond nem beszélhetett így nyilvánosan, mert ha így beszél, nem maradhatott volna meg felsőmagyarországi generálisnak. Különb is a nagy erkölcsi merészséget és bátorságot hiába keressük Forgách Zsigmond erényei közt. Azonban a gyűlés, melyről krónikásunk szól, valóban megtörtént és az is bizonyos, hogy ott a török békének kapcsán a hajdúk sérelmét is tárgyalták. Sőt, a Bethlen Gábor első támadása kezdetén kiadott *Querela Hungariae* hatásos páthosszal hivatkozik a hajdú városok veszélyeztetésére, azt állítván, hogy a kormány a tiszántúli hajdúkat ki akarta irtani és hogy ez a szándéka ott lappang az 1615-iki béke okiratának szavai közt.³ De a *Querela* szenvedélyes vádjait Pázmány Péter alaptalannak mondja, pedig Pázmány Bécsben volt a békétárgyaláson Forgách bibornok mellett és azután mint érsek be volt avatva az udvar szándékaiba.⁴ Higyjük-e tehát a vádat, vagy higyük-e annak tagadását? A *Quereláról* föltehetjük, hogy nagyit, de azt nem, hogy minden alap nélkül vádol. Pázmányról sem hihetjük, hogy egyszerűen eltagadott volna oly tény, melyet ismernie kellett.

Azután van Sepsi Laczkónak még egy tudósítása a bécsi békéről. Közli a két török követnek beszédét, melyet a béke megkötése után

¹ Részlet egy készülő nagyobb monográfiából. (Szerk.)

² Mikó: Erdélyi Történelmi Adatok III. 146. 1.

³ Szalárdi: Siralmas Krónika. Kiadja br. Kemény Zsigmond. Pest, 1853. 48., 49. 11.

⁴ Katona: Hist. Crit. T. XI. ord. XXX. 207., 213. II.

nyilvános kihallgatáson mondták el II. Mátyás előtt, a prágai palotában. Ezt a beszédet akkor újságlapok terjesztették Magyarországon és másutt is.¹ A török követek e beszédben a király ellen lázadó szándékkal vádolták a magyarokat, kikeltek a végek magyar őrsége ellen és azt mondták, hogy jobb volna öfelségének, ha a magyar végbeliek pórokká lennének, otthon szántanának, a várakat pedig tisztességes németek szállának meg. Közli Sepsi Laczkó a király válaszát is, mely egyszerű udvariasságnak látszik; nem szükséges azt helyeslésnek felfognunk. Sepsi Laczkó nem is próbálja összekapcsolni a török követek kívánságát a tiszántúli hajdúk kiirtásának szándékával; a *Querela* sem hangoztatja azt a vádat, hogy a kormány az 1615-iki béke által valami merényletet tervezett volna a végvárak magyar tisztjei és katonái ellen. Szóval, a békével majdnem egykorú krónikából és röpiratokból csak sejthetjük, hogy voltak a békének a nyilvánosság elé nem került pontjai is, de hogy mik lehettek azok, nem vehetjük ki belőlük szabatosan.

A magyar történetírás hallgatással mellőzte az 1615-iki béke titkos pontjainak kérdését egészen Horváth Mihályig. Horváth megtalálta a brüsszeli levéltárban II. Mátyás levelét testvéréhez, Albrecht főherceghez, a németalföldi kormányzóhoz s ennek a levélnek alapján mondhatta, hogy a török követeknek a magyar végbeliek ellen intézett támadó prágai beszéde olyan, hogy „Khlesl keze alighanem benne volt a játékban”. Annak a ténynek, hogy a kormány a törökkel együtt próbálta megtörni a végekben a magyar hadierőt, Horváth méltán nagy jelentőséget tulajdonít. Azonban a terv keletkezéséről, s lényegesebb részleteiről mit sem tud, Sepsi Laczkó tudósítását Forgách nyilatkozatáról a kassai gyűlésen, bírálathoz nélkül átveszi s a hajdúk ügyét nem bírja egybekapcsolni a török követek kívánságaival. Klein Ernő, Fessier átdolgozója elég híven követi Horváthot, éppen csak egy hibás megjegyzését javítja ki.² Amit Horváth Mihály nem bírt kideríteni, arra későbbi írók sem adnak kielégítő választ, bár egy-egy részlettel előmozdítják ez említett kérdések megoldását.³ Elég, ha az újabb írók közül Komáromy Andrásra hivat-

¹ Mikó id. h. 1441. Hogy e beszédet újságlapok terjesztették, azt bizonyítja Komáromy András közli. Irodalomt. Közlem. 1894., 186. 1.

² Horváth: Magyarország Történelme. Új dolgozat II-ik kiadás V. k. 143, 147. Horváth szerint „a hajdúkra vonatkozó terv szemlátomást oda volt számítva, hogy általuk a határszélek elpusztult helységei népesíttessenek”. E tévedés helyébe Klein azt a sikerült megjegyzést teszi, hogy a kormány a hajdúkra mért csapással a magyar honvédelmet akarta gyengíteni. Fessier, Geschichte von Ungarn, zweite Auflage bearbeitet von Ernst Klein, Leipzig 1877. IV. 120 1.

³ Amit a *Millenniumi Történet* VI. kötetében az 1615-iki békéről írtam, az nem jár messze az igazságtól, de most új levéltári anyag alapján bővebben és határozottabban szólhatok e tárgyról. Gróf Andrassy Gyula, *A magyar állam fönmaradásának és alkotmányos szabadságának okai*. II. k. Budapest 1905. 245/6 és 251 11. szépen méltatja a török követek beszédének jelentőségét. Acsády Ignác, (*A Magyar Birodalom Története* II. k. 282) az 1615-iki tárgyalásokról ezt írja: „Khleslnek most az volt a terve, hogy a két császár osztozzék meg Erdélyen s Bethlen helyét Homonnay foglalja el”. Ezt Khlesl nem akarta. Hanem a török segítségét szerezte volna felhasználni Homonnay érdekében anélkül, hogy kívánta volna az osztozást Erdély birtokában. Marczali (*Magyarország Története Műveltség Könyvtára* 470/11.) szerint „Khlesl a törököt egyre ingerelte a hajdúk ellen”. Ebben van némi igazság, de a hajdúk és a törökök ingerültségének kapcsolata Khlesl politikájával, mint látni fogjuk, bővebb kifejtést kíván. Meg kell még említenünk, hogy Hammer (Khlesl Leben III. k.) sokat foglalkozik a titkos pontokkal. A munka e részben nem egyéb, mint regesztája a Függelékben közölt rendkívül becses anyagnak.

kozunk, ki a hajdúk történetével foglalkozván gondos kutatások alapján az 1615-iki békére nézve erre az eredményre jutott: „Úgy látszik, hogy volt valami alapja annak a hírnek, hogy a török a hajdusabadság megrontására igyekezvén, azt követelte a királytól, sőt a békealkudozások folyamán már el is végeztetett, hogy a városok kerítései lerontassanak, a vitézek pedig hódoltság alávettesenek”¹ Ez óvatos kijelentés is mutatja, hogy az 1615-iki békének titkos pontjai még nincsenek tisztázva.

A béke nyilvános pontjait is különbözően értékelték a történetírók. A *Qiterelából* is látszik, hogy a magyar közvélemény, vagy legalább a protestáns ellenzék a hatvan magyar falunak átengedését a kormány rosszakaratáiiak tulajdonította. Pázmány ellenben behatóan védelmezi a békét a falvak átengedése ügyében. Az egykorú Révay Péter, a *Monarchiáról* és a *Szent Koronáról* írt munkájában szintén főlemlíti, hogy mennyire elítélték némelyek a falvaknak a török járom alá bocsátását, de a hű koronaőr menti Mátyás királyt a politikai viszonyok kényszerűségével. Timon és Kazy oly híven követik Révay felfogását, hogy még egy nagy sajtóhibáját is átveszik.² Pray Pázmány után indul, Katona Révayt idézi,³ Horváth Mihály is igen dicséri a béke feltételeit, mert azok szerinte jelentékenyen fejlesztették a zsitvatoroki béke által szerzett kedvezményeket. Klein Ernő már bíráló megjegyzésekkel kíséri a béke pontjait, Szalay László is szkeptikusabb, mint Horváth. Szalay kiemeli, hogy Khlesl nem akarta a falvak kérdését a nádor elébe vinni, mint a magyar biztosok kívánták és ezek kénytelenek voltak aláírni a szerződést, mert intőlevelet kaptak a királytól. Salamon Ferenc ellenben azt állítja, hogy az ország nagyobbak tartotta a német befolyást a bécsi szerződésben, mint aminő valóban lehetett.⁴ Újabb írók már nem osztoznak a magyar történetírás e hagyományos és ellenmondástól csak kevésbé zavart helyeslésében.⁵ Hajlandók azt hinni, hogy a titkos pontok rendbehozásának vágya kedvezőtlenül hatott a béke nyilvános feltételeinek megállapítására.

Ez áttekintésből nyilvánvaló, hogy az 1615-iki bécsi békének történetében több kérdésre még eddig nem kaptunk megnyugtató választ. Az egyik ez: Igaz-e az, hogy a keresztyénség legelőkelőbb fejedelme titkos egyezséget kötött a szultán követeivel legjobban fenyegetett országa nemzeti hadierejének gyengítésére? A második ez: Ha volt ily egyezség, mik voltak pontjai és kapcsolatban voltak-e azok a hajduvárosoknak említett sérelmével? Továbbá a béke nyilvános feltételeit is vizsgálunk kell abból a szempontból, hogy vajjon azoknak nem ártott-e az a politikai szenvedély, mely a vezető államférfiút a leplezett s még ma sem tisztázott alkura készítette? És végül kutatunk kell azt is, hogy az úgynevezett titkos pontoknak mik voltak a következményei?

A fölvetett kérdésekre csak a béke történetének keretében válaszolhatunk. -

¹ *Komáromy*, A szabad hajdúk történetére vonatkozó levéltári kutatások. (M. T. Akad. értekezések a Tört. Tud. köréből 898. 281. 1)

² *Révay*, De Monarchia et Sacra Corona 1659-iki kiadás 101. lapja; itt 160 falut ír 60 helyett, *Timon* Annales Regni Hungariae (fKaprinay) Tomus XXXII. továbbá *Kazy* História Regni Hungariae, ugyancsak 160 faluról beszélnek.

³ *Pray*; História Regni Hungariae, 1801. (272 1).

⁴ *Salamon*: Két magyar diplomata Pest 1867. XX.

⁵ Milien. Történet VI. és *Gróf Andrássy Gyula* i. h, Kronos és Huber megjegyzéseivel később foglalkozunk.

II.

Khlesl politikája 1611-1614.

Az 1606-iki zsitvatoroki békét húsz évre kötötték és már 1615-ben I. Ahmet szultán követi és Mátyás biztosai megújították azt. Nem vártak 1626-ig, pedig a zsitvatoroki béke után következő kilenc év alatt a két uralkodó nem viselt háborút. Azonban a zsitvatoroki béke és pótlék-szerződése nem állapították meg a hódoltság határait a felek kölcsönös megnyugvására azoknak a váraknak a szomszédságában, melyek a tizenöt éves háború alatt birtokost cseréltek. Továbbá a végeken a rablás, gyilkolás és csatázás, vagy hogy a zsitvatoroki szerződés szavaival éljünk, „a végbeli akadékok, kötődések és botránkozások” nem ritkultak 1606 után, sőt egyre gyarapodtak. De ezek az állapotok nem voltak szokatlannak és magukban véve még nem tették szükségessé a béke formális megújítását. Jelentékenyebb körülmény volt az, hogy a bécsi udvar politikája, különösen 1611-óta ha nem is külsőségeiben, de lényegében kihívó volt a portával szemben. Ha az udvari politikát említjük, tulajdonképpen a Khleslre gondolunk, mert a bécsi püspök és majdani bibornok, mint a titkos tanács igazgatója, ellenmondást nem tűrve, urának, az erélytelen és vénülő II. Mátyásnak akarától nem korlátozva, maga intézkedett minden jelentékeny politikai kérdésben. Khlesl vallásos buzgalmét és német hazafiságát nem szabad kicsinyelnünk, noha még katolikus ellenfelei is olyan embernek hitték, akit leginkább személyes motívumok vezettek pályáján.¹ Khlesl meg akarta alapítani urának abszolút hatalmát Magyarországon, az örökös tartományokban és végül az egész német birodalomban. Ez rendkívül nehéz feladat volt akkor, mert a magyar rendek ragaszkodtak a bécsi béke vívmányaihoz, az örökös tartományokban sem hanyatlott még a rendi hatalom és a két táborra oszlott német birodalom nem volt hajlandó áldozatok árán is támogatni a lesülyedt császári hatalmat. Ily állapotokkal szemben két út között választhatott a vezető államférfiú; vállalkozhatott volna elszánt és gyors támadással az akadályok letörésére, vagy okos alkalmazkodással, az uralkodó áramlatok felhasználásával csendesen erőt gyűjthetett volna mindaddig, amíg el nem érkezik a kedvező alkalom a döntő csapásra. Khleslnek nem volt elég merészsége arra, hogy nyíltan és teljes erővel támadjon, de nem volt elég erkölcsi ereje sem arra a lemondó munkára, mely türelmes előrelátással teremti meg a siker lehetőségét. Németbirodalmi politikájában szerette az egyezkedő módszert, azonban mint maga is megvallja és mások is mondták, nem ismerte jól a németbirodalmi állapotokat, noha nem szerette másokra bízni azoknak kormányzását.² Különben azt hitte, hogy könnyebben fog parancsolni a német birodalomnak akkor, ha kedve szerint igazíthatja el a magyar politikát. Ismerte az útja elé tornyosuló akadályokat, logikai szabályok szerint értekezett róluk, gondosan megkülönböztette a substantíát az accidentiától és sok hétköznapi bölcseséget halmozott fel bőbeszédű felterjesztéseiben. Nem elégedett meg az elmélkedéssel; az a szenvedélyes vágy, hogy a magyar politikában sikereket vívjon ki, tevékenységre ingerelte és rendszeresen igen messzeeső mellékutakon járva, célszerűtlenül csele-

¹ Khlesl jóhiszeműségét védelmezi *Johannes Müller*: Die Vermittlungspolitik Khlesls. Mitteilungen des Inst. f. öst. Geschichtsforschung. Ergänzungsband. V. 1896-1903.

² *Chroust*: Abraham von Dohna. München. 1896. 336. 1.

kedett. Sokkal hiúbb és makacsabb volt, semhogy igazi emberismerettel kormányozhatta volna azokat, akiket céljaira fel akart használni; folyton dolgozott s mégis minden szorgalma, furfangja s ügyessége mellett is . természetlen harcokban forgácsolta szét erejét. Pályájának végefelé, midőn maga is érezte munkájának ezt a meddőségét, sóhajtva mondotta egy bizalmasának, hogy ha ő csak félannyi kincssel rendelkeznek, mint Lerma, a spanyol király mindenható minisztere,¹ meri állítani, hogy Lermánál kétszerre többet tehetett volna. Khlesl a magabátérés e komor pillanatában sem jutott el az igazi önismeretig, mert hiszen nem a pénz hiánya volt kudarcainak főoka, hanem az, hogy nem bírta szerény mér-séklettel, a dolgok és emberek ismeretével eszközeihez mérni céljait.

A magyarországi politika azért volt oly fontos Khleslnak, mert mindig azt akarta elhitetni a birodalommal, hogy a német császárnak hadsereget kell felszerelnie, hiszen Magyarország felől a török részéről veszély fenyegeti a keresztyénséget. Pedig a porta nem akarta a békét megszegni, azért Khleslnak az volt a törekvése, hogy fölkeltse annak a látszatát, mintha a szultán csak a jó alkalmat keresné a fegyveres mérkőzésre. E látszat azután, úgy hitte, hogy a birodalmat s az örökös tartományokat elégséges contributio fizetésére bírná, az olasz fejedelmek és a spanyol király erszényét is megnyitná és ez adományokból a császár fölszerelhetne egy tekintélyes csapatot, mely abszolút uralmát biztosítani fogja minden országában. De nem a látszatnak a felkeltése volt az egyedüli oka annak, hogy Khlesl minduntalan beavatkozott az erdélyi ügyekbe. Valóban szerette volna Erdélyt Magyarországhoz csatolni, valóban szerette volna Erdély élén az oly katolikus magyar fejedelmet látni, aki magát igazán a magyar király alattvalójának érzi és a portának csak szükség-ből s addig engedelmeskedik, ameddig a magyar király akarja. Tulajdonképp a királpárti magyar főurak vágya sem igen különbözött a Khleslétől. Még olyan tüzes magyar, mint Illésházy István is aggódott az erdélyi szabad fej edelem választás rossz következménye miatt. „Semmi sem lehetne veszedelmesb a szegény magyaroknak Felséged halála után” – írta Illésházy Bocskaynak – „mint ha két szabad electio maradna közöttük. Ez miatt veszni kellene az országnak, magok levágnák egymást.”² Illésházy csalódott, a szabad electio nem volt veszedelme az országnak, sőt éneikül alighanem hamar elveszett volna mindaz, amit Bocskay és Illésházy kivívtak a bécsi békében a magyarságnak. Khlesl azonban nem a magyarság kedvéért óhajtott megbuktatni az önálló erdélyi fejedelemséget. A Habsburgoknak hagyományos politikáját követve, pénzügyi és a török ellenében stratégiai okokból vágyódott Erdély birtokára, meg azért is, hogy a császár ott megvetvén lábát, könnyebben parancsolhasson a keleti Magyarországnak.³

E két okkal, a török támadása látszatának felkeltésével s Erdély visszafoglalásának vágyával szoros kapcsolatban volt a harmadik: a német katonaságnak bevitele Magyarországba. Az 1608-iki törvények kitiltották a német katonaságot az országból, de oly zavarok alkalmából, melyek esetleg török háborúra is vezethetnek, könnyűnek látszott a nádor és

¹ Hammer, Khlesl-Leben. III. 581. 1.

² Károlyi Árpád: Magyar Országgyűlési Emlékek. XII. 1606. Budapest, 1917, 221. 1.

³ U. o. Hung. 1613. Jegyzőkönyve egy október 30-iki konferenciának. Khlesl mondja: Under dem Schein dem Báthory zu helfen, das Volk an die Gränz zu bringen.

a vármegyék ellenzésének elnémitásával bevinni a német katonaságot az országba.¹

E hármaskörből érthető az udvar politikája Báthory Gáborral szemben. Mindenáron ki akarták űzni Erdélyből. Mikor a nyílt erőszak kudarcot vallott, megindult ellene az aknamunka mindenütt, még a portán is. Igaz, hogy Báthory Gábor nyugtalan szomszéd volt, de könnyelműségével önmagát tette ártalmatlanná és teljesen fölösleges volt megbuktatására pénzt költeni. Starzer, Mátyás királynak buzgó ágense, ki a Bécsből kapott utasításoktól nem mert eltérni, megvesztegette Diák Méhemet agát csak egy ízben tízezer forinttal és ajándékokkal oly végből, hogy tegyen meg mindent Báthory megbuktatására. A jó aga bátran elfogadhatta a pénzt, mert a porta úgvis azon volt, hogy Báthorytól megszabaduljon. Mikor Báthory már szomorú véget ért, a török urak azzal dicsekedtek a portán a császáriak előtt, hogy ők ölették meg Báthory Gábort és pedig Mátyás kedvéért, mert attól tartottak, hogy a fejedelem megzavarja a békét. Ez a dicsekvés rosszul esett a császáriaknak; bántotta őket az, hogy a porta a maga vazallusának tünteti föl az erdélyi fejedelmet s hogy a gyilkosságért reájuk hárítja a felelősséget.²

Pedig ezért a felelősség valóban az udvart illette és Dóczy Andrást, Khlesnek mindenre kész hívét, akire az ilyen kényes dolgot bátran rá lehetett bízni.³ Tartottak attól a császár tanácsában, hogy Báthory megöletését rossz néven veszik majd Németországban s Ausztriában is, vagy legalább szemére fogják hányni a császárnak, hogy ő kergette a kétségbeesésbe Báthoryt. Ezért Meggau, a főkamrás, Khlesnek bizalmasa, a titkos tanács ülésén azt indítványozta, hogy az olyan vádat tagadni kell.⁴ Ez az indítvány tetszett; Khlesl azt irattá Mátyással a német fejedelmeknek, hogy Báthoryt saját emberei ölték meg, kétségtelenül a törökök ösztönzésére.⁵ Pedig Dóczy András, a vállalat vezére és Abafi'y Miklós, annak végrehajtója, nem voltak törökök és nem is a szultántól várták a jutalmat. De ugyan mivel érdemelte meg Báthory Gábor Fráter Györgynek és Wallensteinnek sorsát? A gyámoltalan ifjú, aki utolsó napjaiban a magyar királytól, az ő szövetségétől várta a segítséget, rá nem szolgált arra, hogy olyan veszedelmes embernek tartsák. Leginkább az erdélyi fejedelemség eszméjét gyűlölték személyében, továbbá Nagyváradot szerették volna a magyar koronához csatolni a gyilkosság után várható zavarok alatt. E várba azután behihettek volna az ország nyugati részén állomásozó, körülbelül ezer főnyi német katonaságot. Nagyvárad, mondot-

¹ Bécsi állami levéltár. Hungarica. 1613 november 27. Hofkriegsrat wegen Siebenbürgen, warumh man sich nmb Siebenbürgen annemben soll. Itt ki van fejtve, hogy Erdélyt vissza kell foglalni azért is, hogy az ingatag magyarok el ne szakadjanak. L. továbbá *Hammer* IV. függelék, 66:5. 1.

² Bécsi áll. levéltár. Turcica. 1614. Constantinopolitana von Starzer so Herr Negroni gebracht (február), továbbá u. o. Georg Duberich Bekhenne hiemit kezdetű irat (u. o. április) és Copia delia Relatione del Giov. Paolo Damiani (u. o. április). „Non so dir altro” -írja Damiani – che adesso truovino l'escusa li Turchi et dichino che peramor di S. C. M. habbino far ammazzare il Bathori. . .

³ Bécsi Áll. Lev. Hungarica 1613. Ferdinand fhg Mátyásnak: Abaffy welcher die Conjunction sambt And. Giczi wider des Báth. Person mit des Obr. Dóczy Vorwissen angestellt.

⁴ U. o. Hungarica 1613. Jegyzőkönyvek. 1613 dec. 17. Meggau: Do sy anziehen, dass der Báthory von Kaiser zur Desperation gebracht worden, abzulaigen. Placet

⁵ U. o. Hung. II. Mátyás levelei 1613 nov. 19, 20.

ták az erdélyiek, országunknak szeme, nélküle szinte megvakul Erdély.¹ Ezért nagyon vigyáztak reá és a gyilkosság után sem akarták átadni. Ekkor azután kitűnt, hogy akik Machiavelli tanítványainak látszottak,² csak véreskező kontárok voltak. És most némi nyugtalanságot kezdtek érezni nem a kiontott vér, hanem a balsiker miatt.

Csak az elvakult szenvedély hihette azt, hogy Báthory halála egyszerűs mind az önálló erdélyi fejedelemség halálát is jelenti.

A sokféle igyekezetnek eredménye az lett, hogy az ártatlan ellenfél helyébe olyan ember lépett, aki erős, józan eszével könnyedén felforgatta Khleslék diplomáciai cseleiteit. Starzer már Bethlen Gábor uralkodásának kezdetén figyelmeztette az udvart, hogy az erdélyi trónváltás nem kedvező. Báthory farkas volt, aki szembe támadott, de Bethlen róka, vele nagyon nehéz lesz boldogulni.³ Voltak Bethlen trónfoglalása idején német államférfiak, kik okulva a tapasztalatokon, ajánlották a császárnak az erdélyi politika irányának változtatását. Prayner Seyfried Kristóf, a kamara elnöke és Harrach Károly, a titkos tanácsos, mind a ketten a hasonló nevű grófi családok alapítói 1613. dec. 1-én beadott emlékiratukban ajánlották Bethlen Gábor fejedelmi címének s hatalmának elismerését azon a területen, amelyet a bécsi béke biztosított Bocskaynak. Bethlentől csak azt akarták kívánni, hogy hűséget mutasson a császár és a keresztyénség iránt legalább semleges magaviselettel.⁴ Khlesl nagyon megharagudott az emlékirat szerzőire. Magyarázta nekik, hogy természetes joga van minden államnak, sőt még az egyes köznemesnek is arra, hogy hatalmát terjessze. Erdély lázadás által szakadt el a királytól; a régi hadvezérek és tanácsosok is ajánlották Mátyás elődeinek Erdély elfoglalását; olvassák csak Schwendi Lázár, Rueber, Básta György véleményét és hogy is beszélhetnek semlegességről? Szabad-e semlegesnek hinnünk egy mamelukot, egy istenről és a szent keresztségről megfélemezett embert, aki minden eddigi urának árulója lett? Ilyen embert semlegesnek képzelni, vakság és Isten csapása.⁵ Jellemzi ez a válasz Khlesl szenvedélyes elfogultságát és pedáns elbizakodottságát. Leckéztető hangja megsemmisítette Prayner és Harrach okos tanácsainak hatását. Az udvar folytatta Bethlennel szemben is a régi ingerkedő politikát. Királyi örségek szállták meg az erdélyi részek várait Kővártól Husztig. Dóczy András volt e vállalat intézője. Khlesl egészen boldoggá tette Dóczynek igyekevése. Úgy beajánlotta e magyar hívét a császári párnak, hogy Mátyás és neje nagyon kegyesen bántak a szatmári főkapitánnyal. A császárné egyszer maga készítette orvosságot küldött neki.⁶ Ha Dóczynek birtokok dolgában voltak kívánságai, a császár azokat kegyesen hallgatta meg. De el kell ismernünk, hogy Dóczy hálásan ragaszkodott urához. Nem nézett kétfelé, mint Forgách Zsigmond, hanem élete feláldozásával is vallotta azt a meggyőződését, hogy a magyar nemzetnek mind a két hazájában egyesülnie kellene a magyar király zászlaja alatt. Csakhogy minden

¹ Az erdélyiek Lassotának és Daróczynek mondták. Ezeknek jelentése. 1614. április 7. (U. o. Hungarica).

² Khleslről mondták ellenségei, hogy többször olvassa Machiavellit, mint a breviáriumot. *Hammer*: Khlesl I. 199. I.

³ Bécsi áll. levélt. Hungarica Starzer jelentése 1614. március 6.

⁴ Breuner und Harrachs Guetachten in causa Siebenbürgen. Neustatt 1. Dec. 1613. (U. o. Turcica)

⁵ Khlesl válasza, u. o. továbbá An Carl von Harrach von 28. December 1613. allerley... (U. o. Hungarica.)

⁶ Khlesl levelei Dóczyhoz 1614. május 19. és 21. (U. o.)

értelmi és lelkiismereti aggodalom nélkül követte Khlesl politikáját. 1614-ben abban fáradozott, hogy a Részek kisebb várainak elfoglalása után Nagyváradot is a magyar koronához csatolja. Erőlködése épp oly céltalan volt, mint Khleslnek diplomáciája. Nagyvárad nem szakadt el Erdélytől.

A porta unta már e kötődést és kijelentette, hogy egy követ sem enged át Erdélyből a királynak. Khlesl tulajdonképp örült e fenyegetésnek; tudta, hogy még van ideje engedni és fel akarta használni a porta zsörtölődését annak a bizonyos látszatnak a felkeltésére, melyet szükségesnek hitt a kontribúció megszerzésére. Evégből összehívta Linzbe mindazoknak az országoknak követeit, akiken a Habsburgok uralkodtak. A gyűlésen Ferdinánd és Miksa főhercegek elnököltek, az utóbbi, mint Tirol ura és képviselője. Jobbra az első helyen Magyarország követei ültek, utánuk következtek a cseh királyság országainak küldöttei. A magyarokkal szemben balról ült a spanyol király követe, utána gróf Bucquoy, Albrecht főherceg megbízottja, azután a két Ausztria, Stájer, Karinthia és Krajna. Az a kérdés volt fölvetve a gyűlés előtt, hogy minő eszközökkel védelmezhetnék magukat a királyságok és országok a török ellen, ha nem akarnák átengedni Erdélyt a porta feltétlen uralmának? A kérdésnek ily értelmű felvetése az udvart a béke hívének, a törököt a támadással fenyegető félnek tüntette fel. Nevezetes gyűlés volt ez; első példája oly tanácskozásnak, melyben Magyarország követei a Habsburgok országainak követeivel együtt tárgyaltak egy közös külügyi kérdést a közös uralkodó felszólítására. Az első hely azért illette Magyarországot, mert török háborúról volt szó. Mint a sziléziai alkancellár írta, a gyűlésen mindenki a magyarok szavazatát nézte, hiszen ők tudják a legjobban, hol és miben rejlik a baj. Már pedig a magyarok a politikai helyzetben nem láttak fenyegető veszélyt és azt mondták, hogy a török béke fenntartására mérsékelt számú katonaság is elégséges. A linzi gyűlés tehát szűkmarkú volt az adó felajánlásában. A magyar követség Thurzó György felfogását tolmácsolta; a nádor ugyanis attól tartott, hogy az udvar, ha nagy kontribúciót kap, vagy megrakja a magyar várakat német katonasággal, vagy talán még háborút is indít a török ellen. Már pedig Thurzó azt hitte, hogy egy új háború sem végződne jobban eredménnyel, mint a tizenöt-éves és még jobban pusztítaná a már úgyis kimerült magyarságot. Csak akkor tartotta volna szükségesnek a háborút, ha a porta túrhetetlen követeléseket támaszt. De a nádor Bocskay Erdélyének fennmaradását, bár az neki sem volt egészen Ínyére, túrhető állapotnak hitte.¹

Khlesl már azelőtt sem szerette a nádort, de a linzi gyűlés óta éktelenül gyűlölte. Rossz kedve érhető, hiszen éreznie kellett, hogy politikája folytonos vereségekbe sodorja, pedig könnyen kikerülhetne volna a csalódásokat, ha vagy a nagy háborúra határozza el magát, vagy arra a politikára, melyet Prayner és Harrach ajánlottak. Ha a háborúra került a szó, Khlesl mindig a pénzügyi helyzetre hivatkozott. Valóban II. Rudolf sok adósságot hagyott utódjára, a pénzügyi helyzet oly siralmas volt, hogy a Kamara néha azt sem tudta, honnan vegyen húsz forintot egy császári futár költségeire. Mindamellet a császárnak némely tanácsosa lehetségesnek hitte a háború megindítását. Így gróf Althan Adolf, a

¹ Schlesischer vice Kanzler wegen der Länder Zusammenkunft és egy Ferdinánd fhgnek szóló felterjesztés fogalmazványa. Bécsi állami levélt. Hungarica 1614. sine dato.

tüzérségi főfelügyelő és ami többet nyomott, Prayner, a kamaraelnök is azt hitték, hogyha a császár elszántságot mutat, megkapja a szükséges eszközöket a török leverésére. A tudós Soetern Fülöp Kristóf, a speieri püspök, a linzi gyűlés után, nem alap nélkül írta Khlesnek, hogy hozzá lehetne fogni a háborúhoz, mert ha „a római császár a táborba szállva akarja védelmezni a mása és a birodalom tekintélyét”, felrázza a közömbösöket is. Azonban Khlesl az ilyen határozott fellépésért nem merte vállalni a felelősséget. Látta ugyan, hogy eddigi módszereivel nem szerzi meg azt a csekély hadsereget sem, melylyel orvosolni akarta a belső bajokat, de lemondani sem tudott az Erdély ellen intézett kísérletekről. Csakhogy 1614 végén nagyobb óvatosságra határozván el magát, látszatra meg akart békülni Erdéllyel és a törökkel. Először az erdélyi békét sietette, azt mondván, hogy a szükségből erényt csinál, de hogy a béke leple alatt tovább is zaklathassa Erdélyt, rendezni kellett a viszonyokat a portával is. Nagy öröme az vette észre, hogy a török után nem kell futnia, sőt az felkeresi őt a maga házában és oly ajánlatokkal lepi meg, aminőkre alig számított. Hiszen ez ajánlatok által könnyen vélte elérhetőnek a fegyverkezés lehetőségét, Erdélyben katolikus magyar főúrnak fejedelemmé választását és a német katonaság bevitelét a magyar várakba. Szóval mindazt, amire annyi hiábavaló fáradságot és költséget fordított éveken át a linzi gyűlés előtt. Ezért szinte az isteni gondviselés adományának tekintette a porta ajánlatait.¹

III.

A titkos pontok keletkezése. Gratiani első bécsi útja.

Musztafa budai basa már 1575-ben figyelmezteti Miksa királyt arra, hogy „míg az végekben magyar kapitányokat tart fölségöd... soha azok miatt az frigy állhatatosan meg nem tartatik, de ha azok helyében némót kapitányokat és németeket választanátok, úgy elhinnök osztán hogy az frigy állhatatosan megmaradhatna.” A budai basának ez a kívánsága könnyen érthető, ha meggondoljuk, hogy a gyorsan szárguldó végbeli magyar katona hamar megtorolta a török urak garázdálkodását magyar földön és gátolta őket a hódoltság terjesztésében. A budai basa azt hitte, hogy a német kapitány német katonáival kényelmesebb szomszédja lesz a török váraknak. Volt-e alapja hiedelmének, most nem kutatjuk, de a basa kívánságának még egy másik célja is volt. Szerette volna felingerelni a császári udvart a magyarok ellen, hiszen a töröknek a magyar-német bizalmatlanság kedvére való volt. Ezért szerették a basák emlegetni az udvar előtt a magyar urak hűtlenségét. „Ez mostani magyar urak” – írja Hadom Ali Ernő főhercegnek 1583-ban -; sem Budához, sem római császár ő felségéhez nem tartanak”.² És noha együtt harcolt a magyar a törökkel Bocskay korában, még ez a vérrel pecsételt barátság sem szüntette meg a török uraknak azt a törekvését, hogy a németeket felingereljék a magyarok ellen.

¹ Herrn Graven von Althan Fürschlag. B. Á. L. Hungarica 1614 március. Herrn Preiners Guetachten. U. o. Hungarica sine dato. Bischoff von Speyer Guetachten, doch im Geheimen . . . U. o. Hungarica 1614 s. zept. Mein votum in der Sieb. Sachen. Linz 1614. nov. 20. U. o. Turcica és Memorial an die Geheimen Räte-Hofkammer 1615 június 12. (Bécsi kamarai levéltár).

² A két basának leveleit 1. Takáts S., Eckhart F., Szekfü Gy.: A budai basák magyarnyelvű levelezése. I. Budapest 1915. 81. és 301. 11.

Mikor a közös háború már vége felé járt és 1606-ban elérkezett az idő, hogy kettős béke vessen véget a harcoknak, Kadizáde Ali, a budai basa oly titkos tárgyalásokba bocsátkozott a császár követivel, melyekről nem szeretett nyíltan beszélni Bocskay hívei előtt. Ez alkudozás közben török részről felvetették azt a gondolatot, hogy a török csapatok segítenének a császárnak, ha német őrségeket akarna bevinni magyar végvárakba. De Molard János, az egyik császári biztos, mint tapasztalt katona és eszes államférfi, nem tanácsolta a török javaslat elfogadását. Ez alkudozás közben mondotta a császári követség egyik tagja, az éles nyelvű és elbizakodott Negroni András, hogy „bármint végzödjék is a török béke dolga, a római császár nem fogja büntetlenül hagyni a magyarokat”.¹

Az izgága, de a keleti nyelvekben nagyon jártas Negroni később a császár portái követe lett. 1612-ben Skender basával szoros barátságot kötött, mikor együtt utazott vele Budától Konstantinápolyig. Az alattomos basa úgy tett, mintha a római császárnak igaz lelkű hive volna. A hiu Negroni lépre ment s igen bizalmasan nyilatkozott a magyarokról a basa előtt. Szkender így beszélte el némelyeknek bizonyára nagyítással Negroni nyilatkozatát: „Török császár ne fogja pártját a magyaroknak, ha ő felsége az Bocskay idejében való áruításért meg akarja büntetni, mely dolgot a vezér ha császárnál véghez viszen, és hitlevelet ad róla, a vezérnek császár is 40 ezer aranyat küld”. Az udvari haditanács ily ajánlatok tételére nem hatalmazta fel Negronit; az olasz tiltakozott is az ellen, hogy a magyarokról így beszélt volna. Hivatalosan bizonyára nem beszélt így, de föl kell tennünk, hogy körülbelül úgy nyilatkozott a magyarokról bizalmasan Szkender előtt 1612-ben, mint ahogy nyilvánosan beszélt 1606-ban a török biztosok előtt.²

Es e nyilatkozatból Szkender kivethette, hogy⁷ az udvarra hatást tenne egy török ajánlat, mely a magyar végbeliek megbüntetésére, vagy éppen elűzésére vonatkoznék. Már pedig amit Szkender tudott, az Diák Méhemet aga, a szultán Kapucsi basája előtt sem lehetett titok. Ok ketten jó egyetértésben éltek, az európai végek gondviseletével voltak megbízva és 1614 tavaszán nagyon haragudtak a magyar végbeliekre különböző vitézi kalandjaik miatt. Ezek közül a legrosszabbul esett a török

¹ Ali basa kétszínű alkudozását a császáriakkal alaposan és érdekesen fejtegeti *Károlyi Árpád* a Magyar Országgy. Emlékek XII. k. Budap. 1917 234-246. 11. Az idézett nyilatkozatot Károlyi tulajdonítja Negroninak. Amit Mólardról és a török indítványról mondunk, arra nézve I. Molard levelét Khleslhez. (Bécsi áll. lev. Turcica 1616 január 18.) Molardról írja Serra nuntius 1605-ben: ministro adoperato in ogni cosa, perche è la prima testa, che s'habbiano qua L. (*Arnold Oskar Meyer*: Nuntiatu-berichte (1603-1606) I. Hälfte. Berlin 1911. 443. 1.

² Negroni nyilatkozatát Szkender Bethlen Gábornak is elbeszélte. Az akkor még bujdosó Bethlen megírta azt Thurzónak. (Tört. Tár 1885. 210. 1. közi. Szilágyi Sándor). Thurzó felküldötte Bethlen levelét Bécsbe; Molard vizsgálatot indított; Damiani tagadta, hogy Negroni így nyilatkozott volna. Starzer is úgy tudta, hogy Negroni nyilvánosan nem mondott ahhoz hasonlót, de valószínűnek tartotta, hogy Szkenderrel bizalmasan beszélt valamit, ami hasonlított a Bethlentől közölt nyilatkozathoz. Thurzó és a magyar urak haragudtak Negronira emiatt. Thurzó Cesare Gallo előtt Negronira célozva ezt mondta: natio Hungarica. . . multa audierunt, quae tractata fuerunt. Hogy nem zörgött a haraszt hiában 1612-ben, azt az 1606-iki nyilatkozat is mutatja. L. Bethlen id. levelét németül (Bécsi All. Lev. Turcica 1613. április 25.), továbbá Hans von Molard an Hn Negroni 1613. május 10. (u. o.). Gian Paolo Damiani jelentése 1618. okt. 10. (Bécsi Áll. Lev. Turcica 1613). Cesare Gallo jelentése 1614. febr. 23. (U. o. Hungarica.) Starzer 1614. márc 21 és februári jelentései (Constantinopolitana von Starzer. U. o Turcica). Starzer haragudott Negronira, de sokkal becstelésebb ember volt, semhogy fontos állami ügyekben személyes bosszúból félvezette volna előljáróit.

uraknak a koppányi viadal, ahol az ő tudomásuk szerint Batthyány Ferenc és Nádasdi Tamás hajdúi, továbbá más végbéli magyar vitézek többszáz törököt levágtak, sőt elfogták Ibrahimot, a koppányi és Mahmudot, a mohácsi béget. A koppányi bégnek néhány ezer aranyat kellett fizetnie váltság-díjul, Mahmudért is sokat kértek és egyelőre Győrött fogságban tartották. Mindez nem ok nélkül történt, de a törökök békeszegést emlegettek és kívánták a magyar végbéli megbüntetését. Ugyancsak 1614. tavaszán Diák Méhemet aga Erdélyben tartózkodott, ahol ép akkor Gyarmati Balassa Zsigmond, Kékkőnek ura is feltűnt. A nyugtalan vérű főúr sokat beszélgetett a szultán „fő Kapucsi basájával”. Balassa valami lázadást tervezett II. Mátyás ellen, erdélyi fejedelem is szeretett volna lenni, maga sem tudta, hogy mit akart, csak könnyelműen szötte nagyravágó terveit. Méhemet aga meghallgatta a szeleburdi főurat, meg is egyezett vele bizonyos dolgokban, de nem vette komolyan az egyességet. Más török urak is biztatták Balassát, mert fel akarták használni a nyugtalankodót a maguk vagy a török politika hasznára. Méhemet aga visszatérve Konstantinápolyba, valószínűen elbeszélte Szekendernek, amit Balassától hallott és a két jó úr ekkor főzhetette ki azt a tervet, hogy a bécsi udvar előtt jó volna általánosságban emlegetni a magyar urak hűtlenségét. Ennek a tervnek kettős célja volt. Készíteni akarták a bécsi udvart a békekötésre, mert a békére szüksége volt a portának. Ha ugyanis biztosítva van a béke a római császárral, a szultán szabad kézzel támadhatta volna, a szükség szerint vagy a lengyel, vagy a perzsa ellenséget.

Nasuf nagyvezér egyáltalán nem akart háborút viselni, mert attól tartott, hogy ha távozik a szultán mellől, ellenségei megbuktatják. Így a római császárral való béke kívánatos célnak látszott Szekender és Méhemet előtt, azon túl még a magyarok megvadásásával oly zenebonát reméltek támasztani, amely meggyengíti a római császár erejét és egyszerűen megtöri a magyar végbélieknek kevélységét is. Ezért Szekender basa 1614 június 20-án nagy titokban fogadta Starzer Mihályt s azt mondotta neki, hogy a vezér egy nagyon bizalmas ajánlatot szeretne Bécsbe küldeni, természetesen igen megbízható ember által. Ez ajánlat segítségével nem hűsz, hanem száz évre is meg lehetne kötni a békét olyan erősen, hogy sem Magyarország, sem Erdély, sem Velence, sem Németalföld fel nem bonthatnák azt. Starzer e beszélgetés következtében egyik jó barátját, a Konstantinápolyban élő Gratiani Gáspárt rábeszélte, hogy vállalja el a nagyvezértől a követséget.¹

Starzer abból a föltevésből indult ki, hogy a bécsi udvarnak, bár néha csörteti a kardot, nincs kedve a háborúra és hogy Gratiani igen alkalmas ember arra, hogy titkos megbízatás útján előkészítse a római császár és a szultán békéjét. Gratiani Gáspár, Károlyváros mellett Gradacsaczbán született; családjá állítólag a dalmáciai Gracsaczból származott és Gáspár ez utóbbi helynévből alakíthatta olaszos nevét. Gáspár, mint kereskedő Velencébe vetődött, azután megfordult egy angol diplomata

¹ Balassára nézve 1. a Mill. Tört. VI. k. 145. 1. említett forrásokat, azonkívül Balassa 1614. május 13-án kelt levelét Méhemet ágához Orsz. Levéltár Acta Publica Fase. 15. No 28. A török politikára, Méhemet ágára és Szekenderre nézve 1. Starzer jelentéseit 1614 május 24., július 2. A koppányi viadalról és a bégekről Starzer áprilisi jelentése. (Bécsi níl. Levéltár Turcica). Hogy Balassa próbálkozása kapcsolatban van Méhemet és Szekender titkos ajánlatával, arra nincs közvetlen forrásunk, de kitérünk az a Balassára vonatkozó adatoknak Starzer jelentéseivel való egybevetéséből.

szolgálatában Angliában, Nápolyban is felmerült a hírneves herceg Ossuna, a spanyol alkirály udvarában, majd letelepedett Konstantinápolyban. Itt kereskedésből élt, pénzt is adott kölcsön és úgy látszik jó kamatokra. Kedve telt a keresztyén fogságba jutott törököknek kiszabadításában, amely foglalkozása előkelő török uraknak ismeretségébe juttatta. Mint jó katolikus, néha irgalomból is kiszabadított keresztyén foglyokat. Szerette a pénzt, de pénzvágynál is erősebb volt hiúsága. Szerepelni akart tehát a politikában különösen azért, mert úgy látta, hogy messzire viheti a török szolgálatban, kivált ha a szultán kegyei mellett a keresztyén fejedelmek jóindulatát is megszerzi. Ferdinand főherceg 1610-ben száz aranyat küldött neki egy láncra, bizonyos szolgálatok fejében. Gratiani a császári ágenssel, Starzerrel nagy barátságot kötött, hírekkel szolgált neki és kisegítette olykor apró kölcsönökkel örökös pénzzavarából. Starzer egészen el volt ragadtatva az ügyes horvátnak szolgálatkészességétől, agyondicsérte Gratiani keresztyén jóindulatát és tehetségét, noha maga sem tagadhatta, hogy jó barátjának jelleméből nem hiányoznak a kalandor vonásai. Gratiani néhány tudósítást küldvén Molard Jánosnak, a haditanács elnökének, már 1613-ban felkeltette maga iránt az udvar figyelmét. De herceg Ossuna a bécsi-spanyol követnek, Don Baltazar de Zunigának irt levelében figyelmeztette a bécsi udvart Gratiani kétszínűségére. „Kétfelé néz” – írja róla a herceg – „welf és ghibellin egyszersmind. Vigyázni kell reá”.¹

Valóban ilyen kétlakinak mutatkozott Gratiani már első bécsi küldetése idején is. Nehéz helyzetből szabadította ki a bécsi udvart 1614-ben s egyszersmind a porta várakozását is kielégítette. Nehéz volt az udvar helyzete, mert rosszul fogadta Dervis csauszt és Ali béget, a budai دفتر kiháját, akiket a porta 1614 tavaszán küldött a császárhoz üzenetekkel. Dervis előkelő, vagyonos ember volt, a szultán legelőkelőbb csauszainak, az úgynevezett hatvanoknak egyike, egy dalmát eredetű, puha ember. Oly időben érkezett, mikor a császári udvar a linzi gyűlésre készült. Molard attól tartott, hogy Dervis megjelenése Linzben megzavarja az udvar számításait, mert a gyűlés tagjait arra a gondolatra bírhatná, hogy a porta nem kíván szakítani a császárral. Ezért nem bocsátották a császár elé Dervist azt hozván fel okul, hogy nem hozott ajándékot. Dervis fogadtatásának megtagadása elrontotta a viszonyt a porta és az udvar közt, amiből komoly baj támadt volna, kivált mikor az udvar érezte, hogy a linzi gyűléssel semmit sem ért el. Szerencsére augusztus 20-án egészen váratlanul érkezett a hadi tanácshoz a komáromi főkapitánytól az üzenet, hogy Gratiani Gáspár és Muza csausz valami titkos megbízatással megérkeztek a portáról és az udvarhoz kíváncsoznak. Gratiani még Dervis csausz előtt jutott Bécsbe s itt Molardnak és Ferdinánd főhercegnek azt mondta, hogy ő régi híve a császári háznak. Nem kevéssé ajánlotta követségét az a körülmény is, hogy Starzer közbenjárására ajándékot vitt a császárnak, drága ambrát és bezoárt, akkor nagyrabecskült gyógyítóköveket. Gratiani bizalmasan előadta, hogy Szkender és

¹ Gratianiról egy kis vázlatot irt *Jorga: Studii si Documente eu privire la Istoria Romanilor* Vol. XX. Bucuresti 1911. 47-54.11. (Fodor Péter tanár úr. szíves volt e vázlatot lefordítani számomra, miért itt is köszönetet mondok neki.) Továbbá 1. Molard levele Negroninak és Starzernek. 1613. július 17. (Bécsi áll. Lev. Turcica.) Starzer jelentései 1614. január 16., április, május 24. (u. o. Turcica) és Starzer Gratianinhoz 1614. július 21. (u. o.) továbbá Ossuna levele 1614. okt. 21. (u. o. Turcica) és Gratianiról Bethlen G. *Szilágyi: Erd. Orsz. Emi. VI. 549.]*.

Diák Méhemet állandó békét szeretnének kötni a két hatalom közt s hogy e béke állandósága azokon a szolgálatokon alapulna, melyeket a szultán a császárnak tehetne Erdély és a magyarok ügyében.

Khleslt és Molardot most nem annyira a végbeliek eltávolítása, hanem Bethlen Gábornak Erdélyből való elűzése érdekelte. Gratiani ebben a tekintetben is sokat ígért és még a Khleslnél kevésbé hiszékeny Molard is épített szavára. Gratiani hazudozását nagy örömmel hallgatta a két államférfiú s a Dervis csasz miatt támadt bonyodalomnak éle eltompult. Molard megígérte Gratianinak, hogy ő maga megy a magyar végekre arra a találkozásra, melyet Szkender és Diák Méhemet kívántak. Az udvar ki akarván mutatni jóindulatát a porta iránt, Gratianit csak egy hónapig tartóztatta, sőt az elfogott mohácsi béget is szabadon bocsátotta.¹

IV.

Nagyvezirváltozás. Kadizádé Ali küldetése, veszteglése Belgrádban. Ahmet kihaja és Gratiani elindulása.

Gratiani meg volt elégedve bécsi útja eredményével. Kapott egy kétszáz arany értékű láncot,² rendbehozta a Szkendertől és Diák Mehemettől kívánt találkozás ügyét, kiszabadította a mohácsi béget és meggyőződött arról, hogy a bécsi államférfiak igen fogékonyak az ő hitegetései iránt. Nasuf nagyvezir a Gratianitól kapott hírek alapján 1614 október elején kiadta a parancsot Szkendernek és Mehemetnek, hogy találkozzanak a végeken a német császár biztosaival. Szkender ekkor megígérte Starzernek, hogy amiben a hűtlen magyarok és a magyar végbeliek megbüntetésére nézve megállapodtak, ahhoz szilárdan ragaszkodik.³ Azonban egy hirtelen történt katasztrófa elütötte Szkendert és Mehemetet attól a szerencsétől, hogy a béketárgyalás vezetése alkalmával pénzt zsaroljanak a bécsi államférfiaktól. Néhány nappal a Szkendernek szóló parancs kiadatása után a szultán megfojtatta Nasuf nagyvezirt. A gyilkosságnak nem volt politikai oka, sok irigység gyűlt össze a nagyon gazdag pasa ellen. Hagyatékát a kincstár elkobozta, vagyona csupán ezüstben, aranyban és drágakövekben hárommilliót ért. Utódja Méhemet pasa lett, a szultán sógora. Méhemet a perzsák ellen készülve csakúgy óhajtotta a békét, mint szerencsétlen elődje. Elhozatta Khlesl arcképét Velencéből és dicsérő szándékkal emelte ki, hogy a püspök külseje, hü képe lelkének.⁴

¹ Sefer basa levele Molardnak 1614 ápr. 19. (Bécsi Áll. Lev. Hungarica). Starzer jelentése, Drinápoly, 1614 febr. 3. (U. o.), Starzer jelentése 1614 jul. 2. (B. Á. L.) Turcica.) Ferdinand fűg II. Mátyásnak 1614 június 21. (U. o. Hungarica.) Molard II. Mátyásnak 1614 június 7. (U. o. Turcica) Starzer jelentése 1614 július 9, Gratiani Molardnak, továbbá Ferdinánd fűgnek 1614 aug. 22, Gratiani Molardnak 1614 szept. 80. (U. o.) Iszkender Basa an Khlesl (U. o. 1615.)

² Verzeichniss des H. K. Raths zur Abfertigung des Musa... (B. A. L. Turcica, 1614.)

³ Starzer 1614 cot. 13-iki jelentése, Translation délia lettera mandatta al Szkender pasa és Szkender válasza. (U. o.) Ezt a Szkenderhez küldött levelet vagy Starzer írta, vagy valamely barátja.

⁴ Starzer 1614 nov. 6. (B. Á. L. Turcica), Gratiani Molardnak 1614 nov. 6. (U. o. s. d.) és Starzer Khleslnek 1615 április 18. (U. o. Turcica.) Aus einem Schreiben von Venedig den 29. Nov. 1614. (U. o.)

Az új nagyvezír sietett jóvátenni azt, amit Nasuf egyesek ellen vétett, de azért nem üldözte elődje híveit. Szkender és Diák Méhemet Nasufnak hívei nemhogy megbuktak volna, még előre is haladtak, az első boszniai begler bég, a másik temesvári pasa lett, de az európai végek gondviselését át kellett adniok a budai pasává kinevezett Kadizádé Alinak. Ali 1614 előtt már kétszer volt budai pasa. Nasuf száműzette, de már négy nappal a nagyvezír megöletése után Ali Konstantinápolyba érkezett, testileg megtörve. Száműzetésében egészen meggörbült öreg ember lett, de okossága s erélye nem csökkent.¹

Ali tudomásul vette azt, amit Gratiani Bécsben végzett s helyeselte a béketárgyalás folytatását. Titkos egyezséget a magyar végbeliek ellen nem akart kötni, úgy látszik, hogy a nagyvezírt is ő nyerte meg e felfogásnak. De ez nem azt jelentette, hogy Ali irtózott volna hasonló irányú tárgyalásoktól hanem csak kerülni akart oly látszatot, mely őt vagy a portát a magyarok ellen kötött német szövetségnek hirébe hozta volna.²

Ali különben meg volt elégedve Gratianival. Kijelölte őt az egyik török főkövetnek, mert a végeken való találkozás gondolatát egyelőre elejtván, Bécsben akarta kiegyenlíttetni a vitás pontokat, hiszen úgy látta, hogy a bécsi tárgyalás hasznára válik a portának. Gratiani érezte, hogy e megbízatás hatalmasan elősegíti nagyravágyó céljait. Már ekkor mondta Starzernek, hogy ha ő a német császár jóindulatából sikerrel végzi küldetését, megkapja a moldvai vagy havasalföldi vajdaságot. Társul melléje Ahmet kihaját jelölte Ali, régi hívét, ki már nem egyszer megfordult diplomáciai megbízatásban a német császári udvarban és Magyarországon. Fenhéjázással emlegette, hogy II. Rudolf őt állva fogadta, sőt kalapját is megmozdította előtte. Gőgös, durva török volt; írni, olvasni sem tudott, de ravaszságával túljárt az ellenfél Írástudóinak eszén. Különben mind a két főkövet Kadizádé Ali parancsainak volt alárendelve.³

Ali 1614 november végén indult el Konstantinápolyból, de hónapokig vesztegelt Belgrádban négy vagy ötezer főnyi bosnyák, rác csapat élén. Azért nem indult el Buda felé, mert bajlódnia kellett a zsoldjukat kívánó és lázongó török végbeliekkel, azonkívül szerette volna Bethlent kényszeríteni Lippa átadására. Bécsben nagy volt a nyugtalanság e késedelem miatt, tudakolták Alitól, hogy miért nem vonul felfelé s miért tartóztatja a főköveteket. Ali az igazat nem mondhatta meg, de ürügyül arra hivatkozott, hogy a magyar várakból folyvást zaklatják a török végeket. 1615 januárjában valóban komoly dolog történt a Balaton mellett. A dunántúli főurak hajdúi, állítólag hét vagy nyolcezen átkeltek a Balaton jegén és megtámadták Szemes palánkját. Ezt a palánkot a törökök építették s nem tudni miért, Bolond-várnak nevezték. A kis török őrség megadta magát, de a hajdúk az elvonulók egy részét levágták, a palánk-

¹ Starzer jelentése 1614 nov. 16., december 14. (B. Á. L. Turcica), Aliról érdekesen irt *Takáts Sándor Az Újság* 1912 április 6. sz. és, *Bajzák a török világból* (I. 37. 1.) Gratiani Khleslnak Belgrád 1615 február végén (B. Á. L. Turcica).

² Starzer írja dec. 14. Moiardnak: und hat Ali Passa erstlich dass Er disfalls nichts auf sich nemen wolle, geantwortet, de azután tett némi koncessziót. Gratiani írja 1614. november 16-án *Moiardnak*: a questo visir non piachino li trattati secrette. (B. A. L. Turcica 1614. dec. és sinedato).

³ Starzer 1614 dec. 10-iki jelentése. *Jorga* id. m. XX. 7. 1. Ahmet kihajára nézve 1. *Takáts Sándort* id. h. és Constantinopolitana von Starzer so Herr Negroni angebracht (B. Á. L. Turcica 1614 február). Ahmetre nézve felhasználtuk még az 1615. és 1616-iki tárgyalások iratait.

ban levő ágyukat elvitték és másnemű zsákmányt is szereztek. A portán azt mondták, hogy nyolc év óta ehhez hasonló békeszegés nem történt a magyar földön. Az udvarnak nagyon rosszul esett a kaland, mentegetőzött a portán, meg is indította a vizsgálatot, de Ali mégsem mozdult.

Pedig az udvar azt hitte, hogy már az 1615-iki téli hónapokban be is fejezheti a békealkut. Khlesl ha céljaival összeférhetőnek hitte, meg kívánta tartani az alkotmányos formákat. Összehívta január végére Bécsbe a magyar tanácsot, hogy véleményt mondjon a készülő tárgyalásról. A magyar tanács Thurzó elnöke alatt január 31-én bölcs javaslatokat terjesztett a király elé. Vigyázni kell először is arra, mondtotta a tanács, hogy a tárgyalásra kijelölt biztosok új indítványokkal ne zavarják a zsitvatoroki békének megújítását. Vessék a törökre az 1606-iki béke megszegésének vétékét s jól vigyázzanak arra, hogy a magyar részről történtek csak a töröktől okozott sérelmek megtorlásának tünjenek fel. Erdélyről jobb hallgatni, így a magyar király jogait biztosabban meg lehet óvni. Ali pasára vigyázni kell, ha meg akarja az udvar vesztegetni. Mert Ali kapzsi ugyan, de most a szultántól sokat kapott, talán most már nem is fogékony a csengő érvek iránt. Ami pedig a biztosok kijelölését illeti, az 1613: XXXV. cikk a zsitvatoroki béke megújításának gondját a nádorra bízza és azokra, akiket a nádor kijelöl. Ezért a magyar tanács a felsőmagyarországi, a dunáninnyi és dunántúli kerületek lakóiból ajánlja biztosokul azokat az urakat, kik tekintélyre és a török ügyek ismeretében a legkiválóbbak. A tárgyalás helyül Komáromot ajánlja, mivel a Dunán és a Vágón könnyen élelmezhető s különben is közel van Bécshez.

Mind ez a tanács, kivéve az Erdélyről szólót, csak arra volt jó, hogy az udvar elmellőzze. A magyar tanács határozatai már csak azért sem tetszettek Khleslnek, mert a tanácsosok a tárgyalás költségeire nem igen akarták megadóztatni az országot, tekintve annak súlyos helyzetét. Úgy hitték, hogy a cseh és osztrák tartományok bővebben adhatnak. Különben sem szerették a török biztosok megvesztegetését, mert sejtették, hogy ez a módszer nem a magyar érdekek válik javára.

Pedig Khlesl sok pénzt szánt a tárgyalás költségeire, egyelőre 200.000 tallért, melyből 150.000-et a cseh királyság rendjeitől remélt megkapni. E pénzüsszeg erejétől várta először is azt, hogy a török Bethlent elűzi és közömbösen nézi Homonnay Györgynek felavatását erdélyi fejedelemmé. Mikor Nasuf nagyvezir meghalt, Molard is remélte, hogy az erdélyi államsíny sikerülni fog. Bécsben ugyanis Nasufot Bethlen hatalmas protektorának s háborús uszítónak nézték, utódjától pedig jobbat vártak. Úgy hitték, hogy Ali Gratianira hallgatva első feladatának tekinti majd az erdélyi trónváltozást. Ali Belgrádba érve, valóban próbálta ijesztgetni Bethlent, de nem hogy Homonnay kedvéért megbuktassa, hanem azért, hogy Lippa átadására bírja. És Gratiani mégis elég vakmerő volt azt írni az udvarnak, hogy Szkender és Diák Méhemet, sőt még Ali is vele azon tanácskoztak, hogy miképp lehetne Bethlent kimozdítani a világból. Pedig Ali komolyan figyelmeztette az udvart, hogy ne erőltesse Homonnayt Erdélyre. Molard hamar kiábrándult Aliból, ajánlotta Khleslnek, hogy ne higgyen neki, jobb megkötni a békét Bethlennel, aki legalább keresztény. Ez utóbbi tanácsot Khlesl elfogadta, ő sem bánta, hogy Nagyszombaton Bethlennel kiegyenlítették az erdélyi viszályt, mert tudta, hogy ha az erdélyi várakat vissza nem adja, a császár igen megalázó helyzetbe jut a török béketárgyaláskor. Azonban

azt hitte, hogy még a nagyszombati béke , után is folytathatja az aknamunkát Bethlen ellen Ali jóindulatából. És mivel Khlesl nem csupán Bethlen elmozdítását várta a török követek megérkezésétől, Ali késedelme oly türelmetlenné tette április közepe után, hogy Cesare Gallot, az udvarnak a keleti ügyekben sokat forgolódott titkárát, küldötte az új budai pasához Belgrádba annak kitudására, vajjon bízhat-e az udvar benne és vajjon szándékozik-e végre elküldeni a két török követet? Cesare Gallo még egy hétig sem volt távol az udvartól, mikor 1615 április 25-ön megérkezett oda a hír, hogy Ahmet kihaja és Gratiani már elindultak Bécs felé.¹

¹ Sultani und etliche Vesir Bassa Schreiben und der Achmet Kihajja . . . e gyűjteményben 1. Méhemet levelét. (B. Á. L. Turcica 1615 május) II. Mátyás rendelete Széchy Tamásnak 1615 február 22. An Starzer per Venetias ult. febr. 1615., Ali Molardnak, Belgrád (érkezett febr. 24. U. o.), Molard válasza Seferinek 1614 29. Novembris. (B. Á. L. Turcica 1614.) Magyar Tanács II. Mátyásnak, Bécs 1615 június 31. (Országos Levéltár, Acta Thurzó, Fasc. 5. No. 41.) Gratiani Molardnak 1615 febr. 2, Starzer jelentése 1615 március 7. (B. Á. L. Turcica 1615.). Zorzi heti dispaccio Vienna 1615 ápi 25. *LH. Á. L.*) Radul vajda szolgájának jelentése (*Jorga: Studii si Documente IV. 167.*) Gratiani levele 1615 április 19. Molardnak (*Jorga XX. 819. 11.*) és Khlesl levele Molardhoz 1615 május 7. (*Hammer, Khlesls Leben III. Urk. Sammlung 187. 1*) Udvari Kamara felterjesztése a császárhoz 1615 június 17. (Bécsi közös pénzügyin, levéltár) Oberstleut. Koháry béri cht An cardinal Forgacz v. Filek 1615. (B. A. L. Turcica 1615.)

Apáczai Csere János emlékezete.

(Születésének háromszázadik évfordulója alkalmából.)¹

Írta: FINÁCZY ERNŐ.

Korunk távlatából is izgatóan érdekes az a vitatkozás, mely Bethlen Gábor híres főiskoláján, a gyulafehérvári kollégiumban az 1655-ik év szeptember havának 24-ik napján végbement. Egy harmincéves fiatal tanárnak kellett II. Rákóczi György fejedelem és egész udvari népe jelenlétében mérkőznie a hivatalos tekintély minden kellékével felruházott és a dialektika minden fortélyában járatos Basirius Ignác professzorral, védve a gondolatszabadságnak kedvező demokratikus egyházkormányzati rendszert, a presbiterianizmust, melynek tanai Angliában megfordult református diákjaink közvetítésével termékeny talajra találtak hazánk fiatalabb nemzedékeinek gondolatvilágában. Lelki szemünk előtt látjuk a törekeny testű, átszellemült arcú férfiút, amint egymagában bátran helyt áll meggyőződéseért ellenséges érületű hallgatósága előtt, fejtegetve azt a lényeges különbséget, mely a helyesen értelmezett presbiterianizmus és a forradalom borzalmainak utat nyitó angol independentizmus közt fennforgott.

A fiatal tanár Apáczai Csere János volt. A szegénység dajkálta, a kollégium táplálta és nevelte, s amikor már mindent megtanult, amit a hazai iskola adhatott, fényes tehetségét felismerő püspökének anyagi támogatásával elment hagyományos szokás szerint nyugatra, a régi fejlettebb kultúrával dicsekvő Németalföld akadémiáira, hogy ismereteit betetőzze s tudományt szomjúhozó lelkét a magasabbrendű szellemi élet forrásaiból

¹ Felolvastattam a M. Tud. Akadémiában, az 1925. évi április 27-én tartott, Apáczai emlékének szentelt ünnepi összes ülésen. Az irodalmi utalásokat – tekintettel az emlékezés műfaji követelményeire – lehetőleg kerültem; a tárgy ismerői nyomban észrevehetik, hogy az egész Apáczai-irodalomról tudomást vettem, különösen pedig a következő írók műveiről: Almási Balogh Pál, Bánóczi József, Beöthy Zsolt, gróf Bethlen Miklós, Bod Péter, Erdélyi János, Fekete Mihály, Felméri Lajos, Gyalui Farkas, Hanák János, Hegedűs István, Heinrich Gusztáv, Horváth Cyrill, Imre Sándor, gróf Kemény József, Kornis Gyula, Kremmer Dezső, Kvacala János, Maizner János, Márki Sándor, Neményi Imre, Ormándy Miklós, Pintér Jenő, Seivert János, Schneller István, Stropm László, Szabó Károly, Szabó Sámuel, P. Szathmáry Károly, Szilágyi Sándor, Szily Kálmán, Szinnyei Gerzson, Toldy Ferenc, Veszprémi István. Az Apáczai-irodalomból vett idézetek a Magyar Encyclopaedia győri kiadásában (1803) s illetőleg a Hegedűs István kiadásában megjelent szövegeket követik. Az író eredeti neve kétséget kizáróan Csere volt; e tényen mitseim változtat, hogy élete utolsó szakában Cserinek (Chierj) írta magát.

kielégítse. Öt évig volt, szűkös anyagi viszonyok közt, hollandiai egyetemeken, először Franekerában és Leydenben, majd közel három évig Utrechtben, közben Harderwykben is, tudós tanárokat hallgatva, rengeteget olvasva és tanulva, a megismerésnek akkoriban új módszereit bírtokba véve s későbbi reformterveinek alapeszméit érelve. Ily gazdag szellemi készlettel megrakodva tért vissza hollandi neje kíséretében hazájába, melynek lángoló szeretete hosszú külföldi tartózkodása alatt is gyengítetlenül élt lelkében és lett mindvégig élesztője nagyvonalú művelődési programjának.

Abban az időtájban, mikor az imént említett, drámai mozzanatokban gazdag vitakozás lefolyt, küldözgette széjjel Apáczai Utrechtben megjelent művét, a Magyar Enciklopédiát. E munkája létrejöttét a kornak egy nevezetes szellemi törekvése magyarázza. Már Baco azon igyekezett, hogy az emberi tudománynak az ő koráig felgyülemlett anyagát megszerkezze, azaz: elvszerűen osztályozza, minden egyes tudománynak kijelölve helyét és összefüggését a nagy egészben. Vállalkozásának hatása alatt akadtak Németországban írók, akik hasonló célból valamennyi tudomány elemeit tartalmazó enciklopédikus munkákat szerkesztettek. A legkiválóbb volt köztük Alstedius, eleinte herborni, majd gyulafehérvári tanár, kinek szellemi öröke még Apáczai tanulókorában is élt a kollégium kebelében. Alstedius hatására vezethető vissza épp úgy Comenius pansophiája, vagyis összes emberi ismereteink genusainak és speciéseinek egyetlen könyvbe foglalására irányuló fantasztikus álmkép, mint Apáczainak sokkal szerényebb, de reálisabb törekvése, hogy a tudományok rövid tartalmi átnézetét nemzete ifjúsága számára magyar nyelven közreadja. Utrechtben gyarapította és rendezte azt az anyagot, melyet részben hollandiai tartózkodása alatt, részben még tanulókorában tudós tanárának, Bisterfeld Jánosnak ösztönzésére gyűjtött különböző Írókból, egyebek közt a nagy Alstediusból, ebből a 2500 oldalnyi foliánsból, melynek bonyolult osztályozásait és szédítő adathalmazát megmunkálni csak az olyan törhetetlen akaraterő kísérhelte meg, aminő Apáczaié volt.

Szellemi fejlődésének menetében sokkal fontosabbnak bizonyult azonban, hogy Hollandiában tárult fel Apáczai előtt a maga teljességében a század két nagy ismeretelméleti rendszere. Az egyiknek, az empirizmusnak gondolkörében már nem lehetett egészen járatlan, mert Bisterfeld, Baco alapos ismerője bizonyára nem mulasztotta el tanítványának figyelmét az angol bölcselethez irányítani, aki minden megismerésünk forrását a tapasztalatban kereste és a tudomány hatalmát hirdette. Tanai mély nyomokat hagytak a valóságok és tények ama pontos számbavételében és a tudomány nemzetfenntartó erejének amaz erős hangsúlyozásában, mely Apáczait jellemzi. De még jelentősebb eredménye hollandiai tartózkodásának a francia bölcseleddel való megismerkedése, Descartes filozófiája francia, angol és német egyetemeken akkor még tiltott gyümölcs volt, sőt Hollandiában is, ahol a bölcselethez hűsz esztendeig élt, ki volt még zárva az egyetemek előadásainak hivatalos kánonából. Magánkörökben azonban épp Németalföldön már számos híve volt e bölcseletnek: némelyek szerint a leydeni egyetemen tanító Heidanus és az utrechti egyetem nagyhirű tanára, Regius voltak azok, kik (ha nem is nyilvános előadásaikban) az

¹ Martinius, Fabritius, Woverius, Fortius Ringelbergius (Cyclopaedia, 1541, melynek függeléke az Apáczaitól fordított De ratione studii liber vere aureus).

új tan szeretetét tanítványuknak Apáczaiknak lelkébe oltották. Bármint legyen, tény az, hogy Hollandiában ragadta meg a Clara et distincta percpciónak, az evidenciának csábító tana Apáczaik lelkét és vezette enciklopédiája idevágó részeinek megszerkesztésében tollát. Kajongással beszél Descartesról, mint az egész filozófia ujjáteremtőjéről „korunk páratlan ékességéről és díszéről” s a francia bölcseletnek arról a törekvéséről, hogy a filozófiai igazságokat a matematikai igazságok bizonyosságára fokozza. Emellett úgy lehet, hogy Apáczaik is, mint korának nem egy hitbuzgó fia, azért is vonzódott e bölcselethez, mert a racionalizmus magva, úgy ahogyan Descartes értelmezte, jól megfért a pozitív vallás és erkölcs tanításaival: az ész Isten adománya lévén, észszerű cselekvésünk egyúttal istenes cselekvés, és miként a geometriában az evidencia vezet el bennünket az igazsághoz, úgy az erkölcsiség terén is az észszerű belátás az, mely értékelésünk helyességét biztosítja. Végül nagy hatással volt ez idétt Apáczaik Ramus Péternek a hollandiai egyetemeken menedéket talált gondolatrendszere, főleg dialektikája, melynek Aristotelessel szembehelyezkedő álláspontja s különösen az a célzata, hogy a logikát a formulák hálózatából kiemelje és étellel teljessé, közérthetővé tegye. Apáczaiknak konkrétumokra hajló elméjét erősen foglalkoztatta és ugyancsak lelkes magasztalásra készítette. Csupán fiatalos hevületének lehet tulajdonítani, hogy Descartes és Ramus értékelésében alig tud fokozati különbséget tenni, mert Ramusról is azt tartja, hogy a már-már haldokló bölcseletet megújította, mikor „a hamis és a keresztyén igazsággal ellenkező véleményeket megcáfolta, az igazságra borult kimmeriai homályt elűzte és a bölcseletet zavaros káoszát a tudomány módszereinek fényével szép rendbe hozta”. Így keletkezett még Apáczaik „oda-fel laktában” a Ramusból fordított, szintén tankönyvnek szánt Magyar Logikácska (1654), mellyel az író az ifjú fejedelmi sarjnak, az akkoriban kilencéves Rákóczi Ferencnek akart kedveskedni.

Mind a Magyar Enciklopédia, mind a Magyar Logikácska a tudomány előbbrevitele szempontjából értéktelenek. De Apáczaik maga sem törekedett önállóságra, mikor e műveit megalkotta. Az Enciklopédia előszavában lelkiismeretesen beszámol azokról a legjobb könyvekről, melyeket „kiirt és illő rendbeszedett”, helyesebben: fordított és kivonatolt. „Ha Ramus Péter – úgymond – halottaiból feltámadna, ezt (a mi enciklopédiánkat) a többiek felett magáénak ismerné el.” Az ismeretani, logikai, metafizikai, arithmetikai, geometriai, asztronómiai, fizikai és botanikai részek idegen eredetét többen részletesen is kimutatták. Kiegészítésül magam megvizsgáltam a földrajz, az étlettan, az egészségtan, az orvostudomány, az állattan, a mezőgazdaság és a történelem körébe tartozó részeket s azt találtam, hogy a földrajziakat Apáczaik Alstedius Enciklopédiájából¹ és Regius Fundamenta Physices² című művéből, a fiziológiába vágókat ugyancsak Regius fizikájából, az egészségtani és orvostudományi fejezeteket (összesen 44 oldalt) Regius Medicináé Libri³ című munkájából, a részletes állattan 23 lapját, úgyszintén a mezőgazdaságtannak körülbelül 25 lapját Alstedius Enciklopédiájából, a történelmi fejezet első 25 lapját pedig részint Helvicus Theatrum Historicu-

¹ Encyclopaedia Septem Tomis Discincta. Herbornae, 1630.

² Henri ci Regii Ultrajectini Fundamenta Physices. Amstelodami 1646.

³ Henri ci Regii Ultrajectini Medicináé Libri IV. Trajecti ad Rlienum. 1647 (2. kiad. 1656).

mából,¹ részint a többször említett főforrásból, Alstediusból merítette.² De ez az összehasonlítás egyúttal arról is meggyőzött, hogy Apáczai valóban csak fordított és kivonatolt; a magáéból alig adott hozzá valamit. Ez a tény kell hogy óvatossá tegye mindazokat, akik Apáczai tudományos álláspontjának, gondolkodásmódjának, érzületének jellemzésére az Enciklopédiából, vagy a Logikácskából, vagy a Fortius magyarított Tanácsából akarnak idézni, mert semmiképp sem lehet Apáczait tanúságtételre felhívni akkor, amikor nem ő, hanem a forrásul használt író beszél. Egy 1912-ben megjelent, különben érdemes tanulmány szerzője például, ismertette az Enciklopédia mezőgazdasági részeit, bámulattal emlékezik meg arról, hogy Apáczai milyen „csodálatos látással”, „széleskörű megfigyeléssel”, rendkívüli „gyakorlati érzékkel” ír a gazdasági dolgokról, holott a munkának e részei (főleg a kertészet, állattenyésztés és a parasztkalendárium) majdnem szórói-szóra megtalálhatók Alstediusban. Vizsgálódásaim továbbá arról is felvilágosítottak, hogy milyen módon használta fel forrásait Apáczai? Nem éppen módszeresen. Alig lehet állítani, hogy az átvételekben kellő kritikával járt volna el. Nem mindig azt írja ki, ami lényeges. Különösen feltűnő ez a történelmi adattárban (másnak nem nevezhető), ahol nagy történelmi eseményeket, melyek forrásában megemlíttetnek, hallgatással mellőz, de viszont pontosan beszámol minden üstökösről, napfogyatkozásról, földrengésről, pestisről, éhségnyomorrról stb., szóval minden úgynevezett kuriózumról, melyet a forrásmunkában feltalál. Emellett az a technika, amellyel a latin szövegeket a maga céljaira felhasználja, általában kezdetleges. A kivonatolásnak nem azt a módját alkalmazza, mikor az író a szintetikus gondolkodásnak egy nemével a forrásmunka egy-egy hosszabb részének lényegét kiragadja és plasztikusan tömöríti, hanem rendszerint úgy jár el, hogy például négy sort fordít, tizet egyszerűen elhagy, azután ismét néhány sort fordít s így tovább. Ily eljárás mellett el nem kerülhette azt, hogy ismertetése az át nem hidalt gondolatszökemlések következtében itt-ott érthetlenné vált. Ámde az eredetiségnek ez a hiánya, melyet tankönyvnek szánt munka különben is megtűr, semmiképpen sem csorbíthatja Apáczai ama törekvésének (szerinte egyik életfeladatának) érdemét, hogy a tudományokat nemzetin nyelven szólaltassa meg s ezzel hazáját a nyugateurópai műveltség magaslatára felsegítse. Mert „olyan nép”, úgymond, „mely a tudományokhoz csak idegen nyelven jut, vagy későn, vagy sohasem emelkedik a tudomány tökéletességére.” Az író nem is akar előbb meghalni, „hogyszem a szép és hasznos tudományokat” hazája fiaival „magyar nyelven közlené”. Ha fontolóra vesszük, hogy a tizenhetedik század közepén a tudo-

¹ Theatrum Historicum, sive Chronologiae Systema Novum. Giessae Hessorum, 1613.

² *böldrész*: Általános rész, 149-150. I.=Alstedius 1111-1118; Szárazföldek 152-155=Alst. 1141 - 1151; hidrografia a) 155-157.=Regius Phys. 79-81, b) 157-60=Alst. 1136-1140; A levegőről 160 = Reg. Phys. 81-82; a tüzről 161-162=Reg. Phys. 82-88; *Zene*: 167-168=Alst. 1208; *Fiziológia*: 185 199=Reg. Phys. 164-219. - 199-202=U. o. 255-282. - 203-206=U. o. 227-240.- 215-216 = U. o. 299-302. - *Egészségtan*: 216 -219=Regius Med. 20-23. - 219-226=U. o. 133-146. - *Orvostudomány*: 226-244=Reg. Med. 41. 93-109. 111-123. - 244-250=U. o. 123-132. - 250-252=U. o. 147-149. - 252--255=U. o. 255-259. 255-260 = U. o. 266-276. -*Állattan*: 260-272=Alstedius 750-753.-273-279=U. o. 747-748. - 279 -283 =U. o. 749 - 750. - *Városok*: 332-340=Alstedius 1161-1162. - *Mezőgazdaság*, a) kertművelés, 344 - 346=Alstedius 1873-1874; b) Állattenyésztés 348-361=Alstedius 1875-1882; c) Parasztkalendárium 361 - 369=U. o. 1883 - 1886. - *Történelem*: 371-387=Helvicus illető táblázatai; 387-396=Alstedius 2164-2190.

mány nyelve Európaszerte mindenütt a latin s hogy a legműveltebb és legnagyobb nemzetek tudósai ebben az időben még csak nagyritkán kezdik használni műveikben anyanyelvüket, Apáczai merész kezdeményének korszakos jelentőségét nem tagadhatjuk. Érdemül tudhatjuk be továbbá, hogy említett műveiben először szólal meg az újkori filozófia magyar nyelven. A százakra menő, nem mindig következetesen használt, többször erőltetett, sőt néha érthetetlen műszók megalkotásának viszonylagos érdemét sem lehet csekélylenünk, ha meggondoljuk, mily töretlen utón kellett Apáczainak haladnia (Bod Péter szerint jeget törnie), mily óriási nehézségekkel kellett megküzdenie, hogy az akkor még „elegendő szók nélkül szűkölködő”, csiszolatlan és merev magyar nyelvet a legkülönbözőbb gondolat- és tárgykörökben mozgó terminus technikusok béklyóiba belekényszerítse. Erre a kísérletére illik leginkább Fortius Tanácsának ama mondása, hogy „a derekas dolgokban csak az igyekezet is dicséretes.”

De hogy Apáczainak a nemzeti szellemű és nemzeti nyelvű oktatásra serkentő szózatát egész jelentőségében méltathassuk, még néhány pillantást kell vetnünk élete további alakulására. A gyulafehérvári vitatkozásokon tanúsított magatartása (bármennyire igaza lehetett) elidegenítette tőle nemcsak a fejedelmet, hanem egyházi előljáróit és tisztársait is. Kegyesített ember lett, kinek nem volt többé maradása Gyulafehérvárott, ahol már kezdettől fogva nehezen elviselhetővé tették helyzetét a közte és környezete közt mutatkozó elvi ellentétek. Hiszen egész világok választották el azoktól, kik körülvették. A fejedelem mérhetetlen haragra gyúlt ellene, s csak egykori tanára, Keresztúri Pál közbenjárásának köszönhető, hogy mintegy kegyelemből Kolozsvárra mehetett rektor-professornak. De ez a kényszerű távozása a kisebbrendű iskolához, melyben ő is, a közvélemény is bizvást láthatott lefokozást, valójában szellemi emelkedés lépcsőfoka lett a fiatal tanárra nézve. Ekkor lesz Apáczai igazi reformátorrá, nem ugyan a tudomány elméleti kérdései terén, de az egyetemes nemzeti művelődés szervezésének gyakorlati problémakörében. Míg ugyanis a Bölcsesség Tanulásáról szóló előadásában, mellyel gyulafehérvári tanári székét elfoglalta, jobbára csak egy iskolának, a gyulafehérvárinak szervezést rajzolja meg és jobbára csak egy tanulmányi körnek, a nyelvoktatásnak helyesebb módszereit sürgeti, addig most az Iskolák Szükségességéről és egy akadémia felállításának módjáról szóló írásában az egész nemzeti kultúra szervezésének tág perspektíváját nyitja meg. Ekkor bontakozik ki teljességében Apáczai, mint emelkedett nézőpontból ítélő, de a gyakorlati viszonyokkal is számotvető kulturpolitikus.

Mint minden reformer, Apáczai is a meglévő állapotok bírálatából indul ki, hogy a maga újszerű javaslatainak szükségességét és jogosultságát igazolja. E bírálat körvonalainak, melyek gyulafehérvári beszédében is már mutatkoznak, a hollandiai egyetemeken időztekor kellett kialakulniuk, amikor Apáczai közvetlen szemléletből ébredt tudatára annak a mélyreható különbségnek, mely a nyugati művelődési viszonyokat a hazaiaktól, emezek rovására, elválasztotta. Leydenben és Utrechtben érezhette meg Apáczai, mennyire nem tudott lépést tartani a magyar nemzet a haladó kor fokozott művelődési törekvéseivel és eredményeivel, s mily összefüggéstelenül működtek közreművelődésünk szervei és intézményei. Elismeri, hogy mindig voltak és most is vannak jó iskolák, de az egész nemzet, mint ilyen, műveletlen és tudatlan. Nincs érzéke a kultúra iránt. „Valóban nem igazságtalanul hirdetnek minket” mondja erős színezéssel

Apáczai – „a halandók közt a legtudatlanabb és legműveletlenebb, buta és tompa, a gyermekkortól fogva állati tudatlanságra termett népek.”... „Ideje felébredned, te álmos, te hályogosszemű magyar nép! Végrevége ő álmaidból ébredj föl, leheld ki magadból Bacchust, kinek mindig áldozol, szemeid homályát írral oszlasd el! Nézd, szemléld, vizsgáld meg annyi nyomorúságnak forrásait, melyek elárasztanak, hogy kedves zálogaid, a haza reményei a bölcsőtől fogva a tudatlanság feneketlen mélységében vannak elmerülve, és soha a világosságot, a maguk és a haza hasznát nem látják.” Talán csak Zrínyi Miklós tudott ekkortájt – habár más vonatkozásban – ily keserű igazságokat mondani a magyarnak.

Honnan ez az elmaradottság? Hol rejlenek e kulturátlanság okai? „Nem nemzetünk barbár szellemében,” feleli Apáczai, „hanem a szerencsétlen közoktatásban.” A jobbágyságnak szánt falusi iskolák száma elégtelen. A középiskolákban éveken át kínozzák a növendéket pusztá grammatikával. Mintha csak Comenius kesergését hallanók a latin grammatika tanulásában elvesztegetett ifjú évei fölött, mikor Apáczai felkiált: „Állíthatom, hogy Priamos, hogy Trója annyi gondot nem okozott, mint amennyibe került nekünk a latin beszédnek bármily csekély mértékben elsajátítása!” Az egész iskolai tanulmány – a logikáé is – szavak és nem dolgok körül forog, szárazon, lelketlenül, módszertelenül. A reáliák, elsősorban a fizika és matematika, továbbá az igazi irodalmi oktatás, a történelem, mind hiányzanak iskoláinkban, de nincsen Apáczai tanúbizonyossága szerínt gondoskodás azoknak az ismereteknek közléséről sem, melyek a hazában majdnem egészen idegen műipar meghonosítására és felvirágoztatására szolgálnak. E ponton Apáczai a legélesebb, majdnem bántó hangon ad kifejezést keserűségének. A nemzet szégyenletes tudatlanságáról és aluszékony tespedésének végtelen tengeréről beszél, a nemzet örök gyalázatának és letörölhetetlen szégyenfoltjának mondja azt, hogy a nemzet „szamar-tunyaságból”, „eltompult és elfásult lelkiismeretből” minden műipari dologban idegen segítségre szorul. Mindent, ami technika, külföldről szerzünk be, idegenektől, kik szegénységünkön híznak: építéset, ágyúöntés, porcellángyártás, posztógyártás, kőmetszés, órákészítés, általában minden fajtája a műiparnak idegen kezekben van, vagy idegen eredetű. Ezért nem hiába gúnyolnak s barbároknak, bárgyúknak, tudatlanoknak és faragatlanoknak mondanak bennünket. Mindezeket a hiányokat, fogyatkozásokat és bajokat betetőzi, hogy nincsen a hazában teljes egyetem s így nincsen meg a teljes tudományos képzést biztosító intézmény, aminek egyik lesújtó következménye, hogy egyetlen hazai tudóst sem mutathatunk, „kit a magyar iskolák külföldi akadémiák nélkül neveltek volna”.

Íme Apáczai, mint bíráló. A közölt részletek is, melyekhez hasonlók bőven akadnak műveiben, meggyőzhetnek arról, hogy itt egy felsőbbrendű elmének ítélete szólal meg, teljes közvetlenségében és élességében. Pedig a tizenhetedik század magyar világában vagyunk, a tekintély és hagyomány kíméletének légkörében, a dolgok rendjének változhatatlanságába vetett hit korszakában, mikor az új eszmék hirdetője, mint novarum rerum auctor fölött eleve kész volt pálcát törni a közvélemény. Ezt a sorsot Apáczai sem kerülhette ki. Hogyan is nyugodhattak volna bele ebbe az epével telt, sebfakasztó, marcangoló bírálatba a kényelmes maradiság hívei, a kislelkűek és szűklátókörűek, akikben mások szellemi felsőbb-sége csak féltékenységet, irigységet, gyűlölséget kelthetett? Ezért jog-

gal állíthatni, hogy amikor Apáczai felismeri és feltárja hazai műveltségünknek a kor mértéke szerint is szembeeső fogyatkozásait, nemcsak egykorú honfitársai fölött magasan kiemelkedő kritikai erejének, hanem ritka erkölcsi bátorságának is tanúbizonyságát adta.

De éppen azért, mert előre kellett látnia a bírálata nyomán támadó vihart, éreznie kellett azt is, hogy most már erkölcsi kötelessége a reformok útjait megjelölnie. Ha kíméletlenül, néha sértő nyersséggel korholt és ostromozott, meg kellett mondania azt is, mit kell tennünk, hogy a magyar valóban művelt nemzetté váljék?

Az első és legfontosabb feladat a nemzetet a kultúra megbecsülésére nevelni, a kultúra iránt való érzéket beleoltani a nemzet lelkébe, mely – akár a tanulókat, akár a tanítókat, akár az iskolai felügyelőket, akár az egyházi elöljárókat nézzük – eddigelé teljes közömbösséggel viseltetett a szellemi értékek iránt. Apáczai szemében csupán a műveltség tehet egy nemzetet politikailag is naggyá és hatalmassá. „A béke megtartásának vagy visszaszerzésének,” – úgymond – „a háború dicső folytatásának vagy bevégzésének egyetlen módja az, ha otthon az államban tanult férfiak nagyszámmal léteznek.”... „Előbb érhetné el valaki ujjával a csillagokat,” – mondja másutt – „előbb vonhatná le az égről varázslattal a holdat, előbb szoríthatná az óceán hullámait egy kis árokba, előbb mozgathatná ki helyéből Archimédessel a földet, mint a művészet és tudomány lankadatlan művelése nélkül művelt nemzetet fel lehetne mutatni.” Mily jelentős szavak oly században, melyből harminc esztendő, részben Apáczai szemeláltára, egy fél-Európát lekötő háború borzalmai töltöttek el s melyben Magyarország kétharmad része a törököt uralta. Apáczai szerint a nemzet jóléte és boldogsága egészen a műveltség általánosabbá és mélyebbé tételétől függ: erkölcsi megújítása is. Mentől szélesebb rétegekben terjed és mentől mélyebbre bocsátja gyökereit a tanultság, annál szilárdabb alapon nyugszik az egyház és állam rendje. Mintha csak a legnagyobb magyarnak két évszázad múlva tett, sokszor idézett kijelentését hallanók. A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma.

A műveltségnek pedig, melytől a köz- és magánélet megszámlálhatatlan bajainak orvoslása várható, jellemzetesen nemzeti műveltségnek kell lennie: olyannak, melynek van annyi ereje, hogy a nyugati, haladottabb népek kultúrjavit magába olvassza és a nemzeti gondolat bélyegével ellássa. Nem az európai tudományosság anyagának pusztá átvételében látja Apáczai a kultúra gazdagodásának módját, hanem abban, hogy ez a tartalom a magyar nép lelkét áthassa és ebbe a néplélekbe szorosan bekapcsolódjék. Ennek azonban egyetlen biztosítéka a nemzeti nyelv, melynek szavai és kifejezései nem csak külső szignatúrái a tartalomnak, hanem a hozzájuk tapadó érzelmi elemek révén nemzeti szellemű színzöi, árnyalói, alakítói is. Ezt jól tudja Apáczai, amikor az az eszményi cél lebeg szeme előtt, hogy minden művelődési anyag és annak minden ága magyar mezben hatoljon a magyar tanuló tudatába, s ezért is igyekszik minden idegen eredetű műszót, ha szinte tökéletlenül is, megmagyarítani. Az anyanyelvnek ezt a pedagógiai, lélekművelő értékét épp úgy felismeri, mint ahogyan Comenius is felismerte,

Ha Apáczai mindebben megelőzte korát – mert a nemzeti érzés ilyfokú tudatosságát hiába keressük ott, ahol az anyanyelven való beszélést, bárha didaktikai okokból is, büntetéssel sújtotta az iskola, – talán még inkább elkülönült a maga korától, midőn a műveltségnek tárgyi

értékét oly erősen hangsúlyozta. A Comeniussal való találkozás itt is félreismerhetetlen. Miként a *Janua* és az *Orbis Pictus* szerzője, lényegben ő is azt követeli, hogy nem szavakat, hanem dolgokat kell tanítani, holott századának iskolai tanulmánya az emlékezetet megterhelő szótanulmány volt. „No hát akkor mi szerencsétlenek vagyunk” mondja Apáczai „kik a mi nemes ifjainkat... oly sok ideig kínozzuk pusztá grammatikával (tamdiu cruciamus in unica Grammatica), és pedig minden, de minden tárgyi ismeret előzménye nélkül (ante omnium omnino rerum cognitionem).” Ne nyelvtant tanítsunk, hanem nyelvet; a nyelv megtanításában pedig kapcsoljuk egybe a szót a dologgal (ut cum unguis rerum etiam cresceret cognitio). Ha latin és görög írókat olvastatunk, a gondolat, a dolog, a tárgy, a tartalom álljon a növendék érdeklődésének középpontjában. Mikor Apáczai Vergilius *Georgicáit* olvastatta Gyulafehérvárott, a költő szövegéhez fűzte az alkalomhoz mért fizikai, csillagászati és földrajzi ismereteket, vagyis: mint a didaktika mai nyelvén mondanók, a tárgyi koncentráció elvét alkalmazta. Ily módon oly érdekesek lettek előadásai (melyeknek hatását bizonyára Apáczai személyiségének szuggesztív ereje is fokozta), hogy az idősb tanárok nem csekély bosszúságára Apáczai osztályának, a poétikai osztálynak tanulói kívül a felsőbb tanfolyamok hallgatói, filozófusok és teológusok is eljárak leckeóráira. S mikor Gyulafehérvárról át kellett mennie a kolozsvári iskolához, együtt mentek mesterökkel legjobb tanítványai is. „És ha az alumneum a diákokat” mondja hálás tanítványa, Bethlen Miklós „és engemet az atyám ott nem tartott volna, bizony mind. . . Kolozsvárra Apáczaihoz mentünk volna.” Valamennyi forrásunkból következtethetjük, hogy Apáczai eszményképe ' volt a tanítónak. Nem átmeneti állomásnak tekintette a tanári tisztelet a papi pályára, mint kortársai közül sokan, hanem önértékű szent hivatásnak, mely egész valóját eltöltötte. Isten kegyelméből való tanító volt, akinek Bod Péter szerint a tanításban nagy földön mása nem akadt.

A gazdag tartalommal telített, érdekes és hasznos ismereteket egybefoglaló nemzeti műveltséget Apáczai szerint csakis egy jól megszervezett köznevelési rendszer adhatja meg. Ennek megszervezésében emelkedik fél Apáczai a kultúrpolitika csúcspontjaira, amikor – messze túlszárnyalva kortársait – egy részeiben összefüggő és egymáshoz kapcsolódó; egységes és egyetemes köznevelés körvonalait biztos kézzel megrajzolja. Nem részeket lát az egészben, hanem egységben látja meg a részeket. Ezen a ponton rejlik Apáczai nemzetnevelő munkásságának legnagyobb jelentősége.

A köznevelés rendszerének legalsó tagozata az anyanyelvi iskola, az egész nagy nép iskolája, melyet külön kell választani az idegennyelvű iskolától (akkoriban nem egyszer előfordult, hogy falusi iskolákban is tanították a latin nyelv elemeit). Az anyanyelvű iskolában tehát csakis az anyanyelv lehet az oktatás nyelve és tárgya. Itt sajátítják el a nemzet fiai és leányai azokat a készségeket, melyek nélkül sem vallásosság, sem társasólet, sem kultúra nem lehetséges: az olvasást és írást. Aki nem tud olvasni, nem ismerheti meg jól az Isten igéjét, a Szentírást, és így könnyen szabados gondolkodóvá, sőt istentagadó emberré válik. Az analfabéta továbbá nem lehet tudatos tagja a társas közösségnek s nem vehet részt kellőképpen a közösség szellemi életében.

A második tagozat a középkola, melyet – Alstedius nyomán – schola intermediának, vagyis a népiskola és a főiskola közé eső iskolának

nevez Apáczai. Látni való, hogy a rendszer egyes tagozatait élesen elkülöníti, ami nem kis részben mutatja az egész koncepciónak viszonylagos újszerűségét, mert akkori protestáns iskoláinkban a fokozatok és osztályok sokszor összefolytak; a latin iskola (kollégium) legalsó osztályába jártak az abecedáriusok, a közbülső osztályokat gyakran összevonták, az utolsó osztállyal pedig mintegy összenőtt a logika és esetleg a teológia tanítása is. Ez az állapot módfelel megehezítette az egyes fokozatok számára kijelölt tantervi célok elérését. Apáczai külön elemi népiskolát és külön középiskolát s a középiskolán belül teljesen elválasztott osztályokat akar s a főiskolát, illetőleg tudományegyetemet mint magában álló külön intézményt kívánja szerveztetni.

A középiskola elsősorban a politikai nemzetnek, a nemességnek iskolája. Tanít tárgyi ismereteket és nyelveket. Amazokkal általános műveltséget nyújt magyar nyelven; az idegen nyelvekkel, latinnal és göröggel előkészít az egyetemre. De a klasszikus nyelvtanulmány a tárgyi érdeklődést is hivatva van szolgálni, mert, ha ismerjük a nyelveket, behatolhatunk „a bölcsesség nagy mestereinek könyveibe” és a bennök foglalt igaz, szép és jeles dolgokat gyönyörűséggel szemlélhetjük. Tanít végül a középiskola retorikát és logikát, mások meggyőzése és a gondolkodás fegyelmezése végett.

Az egyetem szervezésének szükségességéről tud legtöbbet mondani Apáczai. Mert „ami a testben a szem, az az országban az akadémia avagy főiskola”. Eddig széles e hazában csak kollégiumok állottak fönn, melyekben logika és teológia tanított, de „ritkán a fizika, vagy metafizika és görög nyelv, majdnem soha a keleti nyelvek, a héber és chaldeai, és a Rabbínica, soha a matematikai ismeretek: aritmetika, geometria, asztronómia és optika, soha a gyakorlati bölcsesség, t. i. ethika, oekonomia, politika és jurisprudence, sem orvosi tudomány, soha história sem és nem ékesen szólás, amint kellene”. Apáczai tehát a tudományok teljes egyetemét kívánja, aminő akkor (1656-ban) sem Erdélyben, sem Magyarországon nem volt. Mélyen át van hatva a tudomány önértékiségének fenségétől épp úgy, mint gyakorlati kihatásainak tudatától; érzi, hogy a tiszta tudomány is, habár sokszor szabad szemmel alig láthatóan, mily sokszorosan befolyásolja a nemzet egész szellemi, sőt anyagi kultúráját. Az egyetem a legmagasabb tudományt tanítsa és művelje. Ilyenné akarja kifejleszteni Apáczai szűkebb hazájának, Erdélynek legkiválóbb kollégiumát, a gyulafehérvárit. Az egyetemnek négy kara kell, hogy legyen: az előkészítő filozófiai kar öt évfolyammal (eloquentia, dialektika, matematika, fizika, ethika és politika), melyeknek sikeres elvégzése a szabad művészetek mesteri fokozatához vezet. Ennek utána következnek, egymással párhuzamosan, a felsőbb karok: a jogtudományi (5 év), az orvostudományi (5 év) és a teológiai kar (a két előkészítő évvel együtt 7 év.) E felsőbb kari tanulmányok mindegyikét a doktorátus koronázza meg, s az egyetem graduáltjait (magisztereket és doktorokat) a fejedelem megneemesíti. Az egyetemnek legyen nyomdája, könyvtára és botanikus kertje. Kormányzati szerve az évenként változó rektor, fontosabb ügyekben a tanárokból alkotott Senatus Academicus. Apáczai pontosan megállapítja a beiratási és avatási díjakat, a tanárok számát és illetményeit, mindezt a gyulafehérvári kollégiumra vonatkoztatva. Ez a nagystílusú terv, melyet emlékirat alakjában Barcsay Ákos fejedelem elé terjesztett Apáczai, a hazai protestánsoknál sohasem, a királyi vagyis katolikus közoktatás terén pedig csak 1769-ben a nagyszombati egyetem teljessé tételével

valósult meg. Így is fényes emléke marad szerzője szellemi felsőbb-ségének.

A kolozsvári beköszöntőtől a most idézett emlékiratig Apáczai még nagy és küzdelmes munkát végzett. Anyagi és szellemi akadályokat legyőzve, majd alázatosan könyörögve, majd lelkesen buzdítva és izgatva, alsóbbfokú állapotából kiemelte és gyökeresen újjászervezte a kolozsvári iskolát, a maga eszméinek a viszonyokhoz alkalmazott mértéke szerint. Nem ismert határt a munkában. Bár csak a teológia tanítására volt kötelezve; emberfölötti erővel buzgólkodott más tárgyak tanításában is: tanított még fizikát, matheizist, görög és héber nyelveket, sőt az önként vállalkozó ifjaknak Justinianus Institutióit is magyarázta. A csonkultán átvett tanári kart kiegészítette, új anyagi segítő forrásokat nyitott és a közérdeklődést az iskola iránt hatalmasan felébresztette. A siker csakhamar mutatkozott: „a szegény elhagyatott iskola” (mint Apáczai nevezte), dacára a zavaros politikai viszonyoknak és a tatárdúlás okozta országos felfordulásnak, virágzásnak indult. A szerény kis partikulából kollégium lett.

Magának Apáczainak nem adatott meg, hogy művének gyümölcsseit sokáig élvezhesse. „A szörnyű tanulás és az Isten háza és a közönséges jó miatt való buzgó szorgalmatoskodás” hirtelen összeroppantotta a már huzamosabb idő óta elgyengült testet. Az 1659. év Szilveszter éjszakáján az alig 35 éves Apáczait – Bethlen Miklósnak sokszor idézett szavai szerint – „az Isten ebből az ostoba háládatlan magyar világból, mely őreá méltatlan volt, kivette.”

Derékban kettétört egy szegény magyar tudós és tanár életpályája, mely telve volt keserű csalódásokkal, az értelmetlenség gáncsvetéseivel és a szellemi mártíromság szenvedéseivel, de egyúttal magasztos eszményi célok boldogító ösztönzéseivel. Látva ennek az áldozatos és ihletett léleknek szent tüzét, vájjon rászánhatjuk-e magunkat arra, hogy emberi fogyatkozásait is mérlegre vessük? Vájjon emlegessük-e, hogy Apáczai, nem gondolva Bethlen Gábor tudománykedvelő korának még mindig érezhető utóhatásaira, valamint a nyugati akadémiákkal való szellemi kapcsolatoknak soha egészen meg nem szakadó folytonosság ara, az erdélyi közműveltség állapotának rajzában itt-ott nyilvánvalóan túlsötét ecsetvonásokat alkalmaz? Kutassuk-e, hogy lesújtó ítéletének hangos szózatába nem csendülnek-e belé fájdalomosan érzett személyes sértődéseknek melléközöngéi is? Hibájának rójjuk-e fel, vagy erényének tekintsük, hogy néha akkor is, mikor az egész magyarsághoz intézi szavait, a saját egyháza és saját felekezete iránt táplált természetes előszeretetének húrjai rezdülnek meg, mintegy tudatának küszöbe alatt? Elmélkedjünk-e azon, hogy jobbára csak szűkebb erdélyi hazájára és kapcsolt részeire szegzi tekintetét, alig vetve ügyet arra a hatalmas tanulmányi rendszerre, melyet ezidétt Magyarországon, tehát szintén hazai földön, követtek a Jézus-Társaság tagjai, s mely – bárhogyan gondolkozzunk róla – szervezetének szilárdságával és egykorú protestáns íróktól is elismert tanítói sikereivel Apáczai szigorú ítéletének egyik-másik részére, például a latin nyelvtanítás teljes eredménytelenségéről mondottakra rá nem szolgált? Mindezeknek a kérdéseknek felvetésétől visszatarthat bennünket a nemzeti kultúrának az a határtalan szeretete, mely Apáczai lelkében élt s melyhez foghatót az ő korában hiába keresünk; mindezeket a kételyeinket eloszlatja egy futó pillantás arra a magasztos eszményképre, melyet nekünk késő utódoknak szeme elé állított: egy nagy, művelt és boldog Magyarországot, a köznevelésnek a kor színvonalán álló, nem-

zeti szellemtől áthatott és nemzeti nyelvtől megihletett összefüggő rendszerével, mely a két nagy történeti hatalomnak, az egyháznak és az államnak szilárd alapot vet; sok és jól rendezett falusi és városi iskolával, a tudomány minden ágát tanító egyetemekkel, „isteni hivatásérzet-től vezetett” lelkes és művelt tanítókkal, a haladás minden tényezőjét értékelni tudó iskolai eljárásokkal és a békés művelődési munkás-ságot biztosító bőséges anyagi forrásokkal. Apáczai a nemzeti kultúra felsőbbes hatalmába vetett csodatévő hit izenetet hagyta reánk, melyre ma, amikor egyedüli fegyverünk a kultúra, nagyobb szükségünk van, mint valaha. Ezt a harmadfélszázaddal ezelőtt elhangzott, akkoriban meg nem értett izenetet, mint mostani gyászunkban vigasztalónkat, de egyúttal mint jövőbe néző reményeinknek erősítőjét, kell lelkünkben őriznünk, szavunkkal hirdetnünk, s mint nagy erkölcsi feladatot egyesült erővel megoldanunk. És ha majd eljő nemzetünk föltámadásának napja (mert el *hell* jönne), emlékezzünk kegyelettel őrá is, a nemzeti nevelés úttörő bajnokáról és lánglelkű apostoláról, kinek porai ma ellenséges földön és jeltelen sírban nyugosznak.

Paskó Kristóf és a „Kétszarvú ember”-

– Egy erdélyi török követ a tizenhetedik században. –

Írta: DÉZSI LAJOS.

A hatvanas évek közepén Jankó János, a feledhetetlen Petőfi-illusztrátor, tréfás képeket rajzolt a magyar regény címekhez, amelyek a Szokolay Viktor-féle olvasott képeslapban a „*Hazánk s a külföld*”-ben láttak napvilágot. A Jósika regényéhez, az „*Ami késik, nem múlik*”-hoz készült kép egy adóvégrehajtót ábrázol, akitől halálra rémül egy kifent bajuszú öreg úr, amikor beköszönt hozzá; a Jókai „*Kedves atyafiak*”-ját a kiadóhivatalt előfizetésekkel ostromló tömeggel; a „*Mire megvénülünk*”-et egy köszvényes emberrel illusztrálta, aki a fellábát a köszvény ellen meleg ruhával csavargatja körül. Végül a negyedik kép a „*Kétszarvú ember*” illusztrációja: A feleség vígan kártyáz a házi baráttal s megtűrik magok közt a harmadik játszótársat, az öreg férjet is, akinek homlokán két agancs ékeskedik.

Ez a tréfás cím csak félig-meddig felel meg a regény meséjének; nem is az a célja, mivel a benne szereplő kétszarvú ember nem a házasságban kapta szarvait, hanem tatár rabságba esett, majd a kegyvesztett tatár murzától egy török seraskier birtokába ment át s ez a kegyetlen renegát, mivelhogy nem akart török vallásra térni, sőt fogolytársait is lebeszélte róla, homlokát felhasíttatta s egy eleven kecskebak fejről leszakított szarvakat illesztetett belé, lábaira pedig egy tulok hátsó lábainak lenyúzott bőrét huzattá s mikor ezek testére száradtak, nem lehetett onnan többé eltávolítani s a szegény rabot, illyefalvi Boór Ádámot, ezzel egész életére eléktelenítette, aki ezután szégyelt emberek szeme elé kerülni.

De azért némileg mégis találó a regényeim-illusztráció, mert a regényben egy másik kétszarvú ember is szerepel, akit fiatal felesége, Berta asszony, megcsalt Pozsgaival, Boór gyermekkori barátjával s egykori bajtársával, míg ő az ország érdekében azon fáradozott Törökországban, hogy a portát az adó leszállítására rábírja.

Ez a második kétszarvú ember: *Paskó Kristóf*. Az első (Boór) költött alak, akit Jókai képzelete azon az alapon alkotott, hogy Pray egyik művében, a „*Specimen Hierarchiáé*” -ban azt olvasta, hogy a Szentháromság-rend története említ hasonló esetet. Ellenben Paskó történeti személy, Jókai kedvvel rajzolt alakja, amit azzal is elárul, hogy jórészt a maga személy leírását ruházta rá. „Komoly arca – úgymond – szelíd, esengő kék szemével, szép metszésű ajkkal, alásimuló szőke bajuszával s redőtlen homloka oly csendes bú árnyéklátát viselik magukon, mely látni engedni magát, de hallani nem.”

A regényben akkor jelenik meg először, mikor visszatér a török portáról s Apafi és Teleki újra őt bízzák meg az újabb követséggel. Paskó készséggel vállalja a megbízást, noha mint új házas, nehéz szívvél hagyja otthon feleségét, kit egy félév előtt vett el. János szolgájával útra indul s becsületesen eljár feladata teljesítésében, mégis midőn visszatér, a fejedelem börtönbe vetteti, mint árulót, aki magának akarta megszerezni a fejedelemséget. A vádat el se hinnék, ha nem maga a feleség volna a feladó, de hü, öreg szolgája így se ad hitelt neki s a fejedelem beleegyezésével megfigyeli úrnőjét s egyszer csakugyan légyotton éri Pozsgai Ferencsel. Dühében az asszonyt leszúrja. Pozsgai elmenekül, de kézre kerítik s a fejedelem arra ítéli, hogy holtig Paskó rabja legyen. Paskó megkegyelmez neki s ez a váratlan fordulat megöli. Ezzel az időközben kiszabadított kétszarvú ember is megmenekült ádáz ellenségétől, mert ez a Pozsgai az ő birtokát magának akarta megkeríteni. Paskó nem megy többé Törökországba. Neje emlékét holtáig viselte s végrendeletében is meghagyta, hogy temessék mellé.

I.

Paskó – mint említettük – történeti személy. Jókai, mikor róla beszél, maga is többször idézi Bethlen János „*História*”-ját. Ez volt tehát a forrása. Nem érdektelen most megnézni, mit talált ott Paskóról, mert csak így különíthetjük el a költött elemet a valóságtól.

Az ifjú Paskó török követségének leírásában Jókai elég híven követi forrását. Bethlen elmondja, hogy Paskó 1664 karácsony táján kapta a követi megbízást s tizennyolc hónapig tartott követsége. Előbb Nándorfejérváron, majd Drinápolyban és Konstantinápolyban várta az alkalmat a kihallgatásra s végre csakugyan a Nagyvezér színe elé került s előadta az ország sérelmeit s kérte azok orvoslását, valamint az adó leszállítását. Bethlen is Paskó leveleit s azok tartalmát kivonatossan be is iktatta művébe. Ezek a levelek is olyan önérzetesnek mutatják Paskót, amilyenek Jókai festi, sőt nem átalja azt is megírni a fejedelemnek, hogy az ottlevő keresztyén követek Apafi hanyagságának és túlságos türelmeségének tulajdonítják a török hovatovább túrhetetlen erőszakosságait. Csoda, hogy Jókai fel nem használja Bethlen előadásának azt a részletét, hogy Paskó a Nagyvezér leányának is elmondta Apafi üzenetét s az erre ravaszul elmosolyodva azt felelte:

– Vajha fejedelmek felnyitná szemét, kitörölve belőle az álmodat s elkezdene már vigyázni a reábízottakra!

Mikor végre 1666 pünkösdjén visszatért Erdélybe, itt újabb veszedelem várt reá. Egyik levelében arra tett célzást, hogy kedvezőbb fordulat Erdély sorsában addig nem várható, míg el nem távolítják Erdélyből azokat, akik a zavarok szerzői. Bánfi Dénes ezt a célzást magára vette s egy gyűlésen szemeit Paskóra szegezve, nyíltan kérdőre vonta, hogy nevezze meg azt, akit az országból kiűzendőnek tart s ha állításait nem tudja igazolni, ezt a sérelmes vádat nem hagyja bosszulatlanul. A rendek a támadásra elképedtek.

De Paskó nem jött zavarba s azt felelte, hogy ha honfitársai szíve rejtekébe láttak volna, minő gyötrelmeket állott ki értük, nem volna szüksége sem szóra, sem mentségre. De hogy úgy ne tűnjék föl, hogy a szemére hányott dolgot mókázással akarja elútni, Bánfinak azt feleli,

hogy ő név szerint nem nevezett meg senkit; akinek jó a lelkiismerete, ezért nem haragudhatik rá, aki pedig magára veszi, annak nincs szüksége tanura s ne őt, hanem saját lelkiismeretét hívja törvénybe.

A fenyegetéstől sem ijed meg, mert ő Bánfinak nem alattvalója. De ha mint erdélyi nemessel jog szerint akar eljárni vele szemben, tudja meg, hogy az illetékes fórum előtt felelni fog. Ezután a rendek eloszlottak s nevetve tárgyalták a heves támadás derűs befejezését. Bánfi barátai és rokonai rosszaiták, hogy mindezt minek is említette föl.

Erre Bánfi feldühödve, másnap még hevesebben támadta meg és szitkokkal halmozta el.

– Nem tudod-é, – úgymond – hogy olyan tekintélyem és hatalmam van, hogy téged egészen felfalhatlak? – S a rendek nagy megbotráncozására, kezét is felemelte rá.

A Paskó letartóztatása körülményeit úgy adja elő Bethlen, hogy mikor később feleségül vette a Szalánczi István leányát s egy örökösödési ügyben nem kedve szerint döntöttek, elkezdett panaszkodni a fejedelemre, aki megveti az ő hűségét szolgálatait és jóért rosszal fizet.

Azután nagyralátóbb is lett, fényesebb házat vitt, mint jövedelme engedte s ezért kölcsönt vett föl, elzálogosítva a kölcsönadónak neje jobbágyságait; innen azok egy ellenségéhez kerültek s ki kellett váltania, nem volt rá elég pénze s Enyedre küldte szolgálait tallérokért. Ezek állítólag azt híresztelték, hogy Paskónak arra kell a pénz, hogy Törökországba szökjék. Ez a fejedelemnek is fülébe ment s elfogatta őt (1668).

Paskó ugyan igazolni tudta, hogy mire kellett a pénz, de azért nem bocsátották szabadon, hanem Radnótról Kővárra hurcolták s szigorú őrizetben tartották. A következő év elején szabadon akarta a fejedelem bocsátani, de ekkor a felesége egy Eperjesi István nevű nemes ember által azt izente, hogy férje saját híradásából tudja, hogy mihelyt bilincsei feloldódnak, átmegy a törökökhöz s mindent megmozdít a fejedelem és az ország ellen. Azért vigyázzon a fejedelem, hogy ha magát és országát elveszteni nem akarja, el ne bocsássa őt. Ennek hallatára a fejedelem elborzadt (Jókainál: fehér lett mint a fál), egyesek elbámultak, hogy az, akinek élete kockáztatásával is meg kellene szabadítani férjét, azt elárulja. (Jókai ezt a János szolga szájába adja.) Híre járt, hogy ez az asszony egyik szolgájával nem elég tisztességes életet élt.

Paskó tehát továbbra is fogságban maradt. A rendek többször sürgették szabadonbocsátását, de csak 1672-ben nyílt meg börtöne ajtaja.

Ennyit tud Paskóról Bethlen s ezeket Jókai meglehetősen átalakítva fel is használta. De nem tudta róla, hogy történetíró is volt s 1663-ban egy terjedelmes históriás éneke jelent meg nyomtatásban: „*A nemes és régente híres Erdély országának keserves és szomorú pusztításáról irt siralom, mélyet 1658, 9 és 60. esztendőkből az igaz Isten ismerelén kívül való pogány tatár kán sok kóborló kozáksággal s Erdély végső romlására régen igyekező török nemzettel, havasalföldi és moldvai sok kurtány hadakkal kegyetlenül minden irgalmasság nélkül elkövettenek. Ezekután történt változását Erdélynek röviden megmondgya édes hazáján s nemzetén szívesen szánakozó Biharvármegyebéli nemzetes Székelyhídi Paskó Christoph, a mint láthatta s tudhatta, igazán színezés nélkül még ennyi változásokban megmaradt kevés magyar nemzetnek emlékezetire*”.

Ennek a terjedelmes verses históriának költői értéke ugyan nincsen, de annál inkább van történeti forrásértéke, mert jórészt mint szem- és fültanu írja le benne az egykorú, történeti eseményeket.

Művét az „*Apollonius királyfi széphistóriája*” nótájára írta s nyolc részre osztotta fel. Az elbeszélésen bibliai színezet ömlik el, pl. az I. részben arról szól, hogy a bosszúálló Isten büntetésül bocsátotta a tatárt és a törököt a magyar nemzetre, mivel előbb hiába szólította fel a megtérésre. Ez a példálódzás a többi részekben is minduntalan ismétlődik. A második rész a tatár kegyetlenkedés borzalmaival festi s csak a III. részben, Gyulaféhevár feladásával, kezdődik a történeti elbeszélés. Részletesen elmondja a nagyenyedi „Kastél” megostromlását, Kolozsvár megsarcolását s Jenő átadását. A IV. részt Barcsai Ákos és II. Rákóczi György küzdelmének elbeszélése tölti be.

Az elbeszélő Barcsai pártján van, hiszen az ő embere, de Rákóczit is vitézhírűnek, erős, bátorszívűnek mondja.

A következő három (V-VII.) részben Várad ostromát és elfoglalását írja le. Az ostromolt vár leírása, a seregszemle a főbb emberek felsorolásával, az ostrom egyes mozzanatainak Tinódira emlékeztető részletes elmondása: mindezek kétségtelenné teszik, hogy Paskó a török táborból Barcsai mellett végignézte az ostromot. Egyes célzásai is bizonyítják ezt, például midőn a török sereg nagy veszteségét említi, ezt is hozzáveti: „Törököknek testét, akik elestének, számát meg nem mondhatom, de hogy temetésre sűrűven hordották, szemeimmel jól láttam, Mennyi sebesedett tüzes szerszám miá, sokságát csudállottam.” Az utolsó VIII. rész rámutat Várad elfoglalásának következményeire: egész sereg vár és város könnyű elfoglalására s azután ismét arra tér rá, hogy mindezt a büntetést a „bosszúálló, megharagudott Isten” bűneiért mérte a magyar nemzetre.

Az elbeszélés különben nem lép fel nagyobb igényekkel, mint e szavai is mutatják: „Az ékesen szólást s versek szép folyását bár itten ne vadásszad”. Ezt valóban nem is találjuk benne. Tinódi modorában írt száraz históriás ének, de mint említettük, azért mégis becses, mert csupa olyan dolgokat beszél el, amelyek előtte folytak le.

II.

Újabb kiadott történeti források: Teleki Mihály levelei, az Erdélyi Országgyűlési Emlékek oklevelei, Rosnyai iratai érdekesen egészítik ki Bethlen leírását s néhány jellemző vonást nyújtanak s némileg módosítják az előbbi alapján alkotott képet s jellemébe is mélyebb bepillantást engednek.

Paskó ezek szerint is tehetséges, kötelességtudó és szorgalmas ember s környezete is olyan, hogy abban tehetségét érvényesítheti s fejlesztheti. Csakhogy avval fejlődik nagyravágyása is, még pedig nem egészen arányosan. Ez utóbbi nagyobbra nő az elsónél s a jól indult *carrière* derékban török ketté. Ilyen volt korábban Jósika István pályája is, de Paskó nem tudott oly magasra hágni.

A maga származásáról egy újabb kiadott levelében azt mondja, hogy jószágos nemesember volt. Dicsekedve hivatkozik a biharvármegyebeliekre, akik meg tudnák mondani, ki volt atyja s ki volt régente nemzete; a levelek is megmutatják, ha nem hazudnak; voltak is régentén nagyúri rendek is nemzetében, sok jószágokat is bírtak. Buda, Eger megvétele után is bírta nagyatyja a székelyhídi jószágban Létát, Almosdot, Ottományt, Pétrit, Csókáit, Albest, Oláh-Lesset. „Ezekért – úgymond – tizennégy-

ezer tallér tétetődött volt le nagyatyámtul; ma is egy pénz nélkül oda tölünk, árvaságra jutván maradéki, azok közül az én atyám is, ki Zólyomi Dávidnének holtig tutora volt, kit az öreg Rákóczi György behivatván, annyira kedvelte becsületes voltát, hogy az öreg fejedelemasszonynak kívánná hopmesternek, meg is eskették a halálos házban, kimenvén, hirtelen halt meg.” Sőt fennhéjázóan még azt is állítja, hogy volt nemzetében oly is, kinek ezer ház jobbágnál is több volt s királyok komornyiki is volt bennök. Ezekről mind nem tudunk semmit. Ez az önvallomás azért is érdekes, mert megértjük belőle, hogy már apja I. Rákóczi György szolgálatában állott s fiát is fejedelmi udvari szolgálatra szánta, bizonyára azért, hogy így jobban módjában leszen a család számára az elvesztett bírtokokat visszaszerezni s a családot így ismét talpraállítani.

Először 1659-ben tűnik föl, mikor Barcsai Ákos Bethlen Jánossal, Toldalagi Mihállyal és Barcsai Andrással a török császárhoz küldi, hogy „annak kegyelmét hazánknak nyerje”. Barcsai mellett van Várad ostroma alkalmával is.

Barcsai megöletése után egy időre letűnik a nyilvános szereplés színteréről s akkor tűnik föl ismét, midőn Apafi az 1664. év végső napjaiban török követségbe küldi. Erről már szóllottunk Bethlen nyomán, de az ő adatait érdekesen egészíti ki a vele volt török deák Rosnyai Dávid naplója.

Ebből tudjuk meg, hogy 1665 január 4-én még Vajdahunyadon van s január 28-án érkezett meg Nándorfejérvárra két vagy három szolgáljával, csak maga kelvén át a jégen, szekerét s lovait a vizén túl hagyta, „mivel félő volt”. Február 11-én volt a török vezérnél kihallgatáson, aki becsülettel fogadta s másodmagával „megkaftányozta”. Április 22-én megint kihallgatáson van a fővezérnél s ott marad Nándorfejérváron egész június 8-ig, amikor megindul Drinápoly felé. Megelőzőleg június 1-én beszámoló levelet irt Teleki Mihálynak, melyből az tetszik ki, hogy hosszú „tekergése” milyen sok pénzbe került: csak a lovak eledelére többet költött háromszáz tallérnál, (Teleki M. levelezése III. k. 478. 1.) s augusztus 4-én érkezett meg Drinápolyba nyolc „íromó” lóval és tizen-négy sólyommal, de csak 24-én juthatott kihallgatásra a fővezér színe elé. Magával vitte kíséretét: társát Cserményit és Rosnyait is, de a fogadtatással nem nagyon lehettek megelégedve. Amint Rosnyai leírja, a fővezér pokol szemmel nézte őket, igen rosszul beszél mind a határ, mind az adó felől „mindazáltal alkalmas ideig való könyörgését hallgatá a követnek, csakhogy rosszul felele reá, utoljára csak azt monda: menj ki az ajtón”.

Szeptember 3-án Konstantinápolyba érkeztek s megint a végtelen hosszú várakozás, vagy a Paskó kifejezése szerint: tekergés. Ezt az időt arra használták fel, hogy elmentek megnézni a főváros nevezetességeit. Egyszer a Jedula felé mentek sétálni, máskor a tengerre szálltak, máskor elmentek megnézni az Aja Sofiát. Paskót Rosnyai kalauzolta s mulatságosan írja le élményeiket. „Die 8. Sept. eljárók – úgymond – követ urammal az Justinianus császár csináltatta templomot, mely külömbkülömbféle kövekből építetett, vagyon öt külső rézkapuk, vagyon belső nagy kétkapuk, egyiknek ezek közül megette vagyon az templom falába odacsinálva az Noe bárkájának deszkájából nagy darab, egy kicsit én is vajtam vala. Eodem die voltunk az oroszánynoknál is. . . Vala egy párduc igen szép más helyen, ezeknek nyaka, dereka meg vala kötve; vagyon annyi farka, mint az oroszánynak; vala egy hiúz is, de igen lator, item

vala egy pézsmamacska is, de az annál is latrabb vala, egy sas kalitkába vala.”

Ilyenekkel ütötték agyon az időt – mint a mai világvárosok annyi sok látogatója – míg a következő évben február 2-án végre a császár elé eresztették őket. Szekerekkel vitték az ajándékokat magukkal s rendet álltak a császár rostélyos tornya előtt, aki onnan szemlélte meg s fogadta el az ajándékokat s aztán megvendégelte őket.

A vezér a francia követtel egy asztalnál evett, ugyanabban a házban, de más asztalnál a kapitány pasával együtt szolgálták ki Paskót. Ezután következett a kaftánnal megajándékozás s végre a kihallgatás. Itt is a francia követé volt az elsőség s csak azután került a sor Paskóra. Mind ennek a végtelen időpazarlásnak csak kevés eredménye volt: az adót azért nem szállították le, *hiába járták el a divánülő vezéreket*, természetesen egyikhez sem állíthattak be üres kézzel. Április végén elhagyták Konstantinápolyt s még azután ismét csavarogni kellett, míg a fővezér válaszát megkapják s végre május 24-én Paskó útra kelt s június 13-án haza érkezett Erdélybe.

Miért nem sikerült e küldetése, emlékiratban fejtette ki (1668), melynek *„Ez mostani utolsó és szomorú ügyben a keresztyén igaz magyaroknak gondolkozására való siralmas matéria”* címet adott.

Az újabban előkerült adatok fogságára vonatkozólag is nyújtanak néhány érdekes részletet. Az „Erdélyi Országgyűlési Emlékeké-bői látjuk, hogy az erdélyi rendek mindent elkövetnek kiszabadítására. De Apafi eleinte hallani sem akart róla. Mikor az 1669 február 27-iki ülésen szóba került az ügye, Apafi ezzel utasította el a kérvényezőket:

– Hadd üljön ott, jó helyen van; ha Zólyomival is úgy tettek volna, az ország nem búsult volna annyit.

Hogy feleségének csakugyan része volt férje fogvatartásában, azt biztosan következtethetjük abból a *„Memoriae”*-ből, melyet Teleki Mihálynak küldött. Ebben nem a férje, se az atyafiak, hanem csupán Teleki „tekintetéért” megírja azokat a punctumokat, vagy feltételeket, melyek alatt *beleegyezik* a szabadon bocsátásába, de akkor is úgy, hogy Teleki jót áll érte, hogy azokat a punctumokat nem sérti meg s ha mégis megsértené, Teleki az elválásban segítségére lesz. A különös kötelezvény nevezetesebb pontjai:

1. Kívánságom nekem az, hogy engemet ne verjen, ne sarkantyúzzon, ne nyergeljen, ne szidjon, ne rusznitson, ne kutya- s eblelküzzön, egyszóval, mint emberséges ember szokta feleségét tartani s böcsülleni, aszerint ő is úgy böcsüljön s úgy tartson. 2. Ne részegeskedjék, mert a részegeskedésből gonosz fajtalanságát követi, meg nem állja. 3. Házamnál asszonyemberhez illendő tisztemben magát ne áltsa, szabad disposition! lehessen egyszóval mindenben.

4. Az én atyámfiával éljen jól, ne ördögi gyűlölettel legyen hozzájuk, ne szidja szokása szerint őket s tőlük engemet el ne tiltsa, mint eddig.

5. Maga atyjafiait pedig az én házamnál ne tartsa, mivel eddig is rész szerint eszközök voltak az egymással való rossz életünkben; tanácsokon ne járjon, mert közöttünk békeséges lakás nem leszen.

6. A mód nélkül való pompának és költésnek, mint eddig volt, hagyjon békét.

7. Ez feljebb specifikált punctumoknak megállására ígérje magát ilyenformán, hogy ha csak az kisebb punctumocskát általhágná is, tehát

énnékem se püspököt, se ecclesiát ne kellessék érette keresnem, hanem lehessen szabados elválásom tőle.”

E pontozatokból látjuk, hogy a fogságba vetés körülbelül azt a célt szolgálta, mint mikor valakit a házastárs vagy rokonság oktalan pazarlás miatt gondnokság alá helyeztet vagy elmeógyintézetbe csukat be.

Ezen különös feltételek után, talán azért, mert azokat vagy Teleki nem közvetítette vagy Paskó nem fogadta el, még sokáig raboskodott s csak 1672. év közepén eresztették végre ki a rendek ismételt sürgetésére.

Kiszabadulása után 1675-ben április 20-án újra őt küldte a fejedelem Drinápolyba török követségbe s onnan május 26-án küldött haza jelentést. A Bélydy-féle szövetség-levelet (1677 szeptember 29.) ő is aláírta s a szövöttezők ép őt küldték ki Konstantinápolyba ajándékokkal, hogy panaszolja be a fejedelem környezetében lévő tanácsurakat, Telekit és a többieket, kiknek megbuktatását Bélydy tervezte, mivel a franciával és más idegen nemzettel szövöttezzenek.

1678 januárjában ő vezette Erdélyben a rendet csinálni küldött Achmed aga kapucsi basát. De a fejedelem hadai megindulására Bélydy párthívei jórészt cserbenhagyták s neki is menekülnie kellett.

A Bélydy ügyének Konstantinápolyban ő volt egyik főtámogatója s azért 1678 június 7-én megnótázták s proscriptióját az 1679 május 27-iki országgyűlésen törvénybe iktatták.

Ferenc nevű fiát Teleki magánál tartotta s hasztalanul kísérelte meg, hogy onnan megszöktesse. A Jediculában egy ideig rabságot is szenvedett, de később szabadon bocsátották s élénken levelezett az erdélyi urakkal s dolgozott a „Hazánkat vezető lator factorok ellen”. 1682-ben augusztus 27-én még mindig Konstantinápolyban van, mert Vízaknai Nagy István azt írja róla haza, hogy Paskó háromszor is járt nála tudakozódni, hogy a fejedelemasszony nem irt-e az ő álláspontja felől? Úgy látszik, hogy ennek közbenjárásától remélte hazatérését.

Ha Bod Péter adata nem téves, Erdélybe ugyan nem, de Magyarországra később mégis visszatért s Sárospatakon fejezte be viszontagságos életét. Érdekes, hogy Bodnak ezt az adatát „Patakra kerülén, számkivetésben halt meg. Haner történetíró, aki az erdélyi történetírókról könyvet írt, így értette félre: Patakon mint számvető (ratiocinarius) fejezte be életét, – vagyis a számkivetést összetévesztette a számvetéssel.

Rákóczi első életrajza.

Írta: MÁRKI SÁNDOR,¹

A M. Történelmi Társulat megbízásából már 1907-ben három nagy kötetben megírván II. Rákóczi Ferenc életrajzát, szeretett elnökünk emlékünnepeken készségesen ismerem el, hogy ezen a téren egy francia író éppen kétszáz esztendővel előzött meg. Ugyanis 1707-ben, egy és ugyanazon esztendőben, „Histoire du prince Ragotzi, ou la guerre des mécontents sous son commandement” címmel Parisban J. de Nully kiadásában 12.-rétben 4 számozatlan levelén és 273 lapon, Claude Celliernél pedig (rue S. Jacques, vis-à-vis S. Yves à la Toison d'or) az egyik kiadásban két 12.-r. kötetben (14-J-213-J-1 es 2-[-191-]-3 lapon), a másikban egybekötve (6-f-434 lapon), végre pedig Kassán (Cassovie) 8.-r. 346 lapon összesen négy kiadás jelent meg, amiből egy az eredeti, három pedig utánnomat. A *Cellier* számára 1706 december 4-én XIV. Lajos király által kiadott kiváltságlevél értelmében egyesegyedül Celliernek lett volna szabad kinyomatnia, mert minden illetéktelen utánnomást az összes példányok elkobzásával és 500 livre büntetéssel sújtottak. Ezt a kiváltságot az 1703 aug. 13-án hozott tanácsvégzés alapján a párisi könyvkereskedők és nyomdászok iktatókönyvének II. kötetébe a 152. lapon 337. sz. a. *Gnerin* ügyvéd be is jegyezte, de úgy látszik, nem sok haszna volt. A kassai kiadás különben alkalmasint csak megtévesztés Marseille vagy Lyon helyett; már *Waller* is (Falsche Drucksorte, IL 73.) a költött nyomdanevek közé sorolta, *Szabó Károly* (RMK. II. 621. 1., 2284. sz.) *Nully* kiadása utánnyomásának, *Apponyi* Sándor pedig (Hungarica, II, 347-8. 1., 1497. sz.) teljesen kizártnak tartja, hogy „ez a szépnek ugyan nem szép, de ügyes és gyakorlati kézre valló francia nyomtatvány kassai nyomda terméke lehessen”.

Cellier, a jogosított kiadó, úgy vélte, hogy az akkori körülmények közt fontosabb történelmi könyvet nem adhatott olvasója kezébe. Szerzője, ki azt a fáradtságot vette magának, hogy *igen megbízható* emlékiratot készítsen, csak arról írt, ami Rákóczinak a bécsújhelyi börtönből való megszabadulása óta történt, de a *Zrínyi* Péter és társai ligájával összefüggő régibb eseményeket sem hanyagolta el. „Ebben a háborúban – írja maga a kiadó – nincsen sok ütközet, nincsenek rendszeres várostromok, mert a magyarok a tatárok módjára háborúskodnak s a legtöbb várost körülzárással, kiéheztetéssel veszik be; és a fejedelmek inkább politikával, mint erőszakkal folytatják ezt a háborút.” Az anyagot így is mindenesetre elég nagyinak, elég szépnek tartotta, hogy a közönséget érdekelje.

A könyvet szerzője oly férfiúnak akarta ajánlani, aki lángeszének kitűnősége, tetteinek nagysága, a városok megszállásában és elfoglalásában tanúsított mély képessége következtében a katonai méltóságok tetőpontjára

¹ 1925 július elsején elhalt szerző utolsó dolgozata. (Szerk.)

emelkedett; szerénysége azonban nem akarta elfogadni ezt a hódolatot, melyet a szerző köszönete és tisztelete jeléül óhajtott bemutatni; azt hitte tehát, hogy másnak senkinek sem mutathatja be.

Ez a nagy ember vagy a várak nagymestere, az öreg *Vauban*, vagy Rákóczi személyes ismerője *Villars* herceg tábornagy volt; de még ennél is bizonytalanabb, ki maga a szerző, Rákóczi első történetírója. Több oknál fogva azt hiszem (miben különben a legújabb bibliográfusok közül *Kont*, *Bibliographie française de la Hongrie* 37. 1. és *Baranyai* Béla a Századokban, 1904, 726. 1. föltevését követem), hogy ez a szerző Eustache *Le Noble*, baron de Saint-Georges et de Tendiere. Neki tulajdonítják már 1690-ben (*Pixerécourt* katalógusa és gr. *Apponyi* Sándor *Hungarica*, II. 314. 1., 1414. sz.) az ingadozó trónokról irt munkát (*Les trônes chancellans, ou dialogue curieux et politique entre le Comte Tekeli érigé en roy d'Hongrie et Guillaume de Nassau érigé en Roy d'Angleterre*. A Mont, 1690. 12.-r., négy részben 684-594-67-(-68 lap.) Ebben a magyar királyságra emelt Thököly és az angol királyságra emelt Nassau (helyesebben Orániai) Vilmos a kor divatja szerint nyolc költött párbeszédben mondja el nézeteit a vallásról, a befolyásos embereknek adott kedvezésekről, a hadi és a politikai szerencse állhatatlanságáról, a népek megbízhatatlanságáról, a nagyuraknak egymás közt és egymás ellen való vetélkedéséről, az alávalóságok ellen való védekezésről, a bitortlott trón megtartásának eszközeiről, a szégyenletes bukásról, végre pedig az ennek következtében szükséges elutazásról. Szerző mind a két uralkodót a legbántóbb módon sérti és csúfolja. Thökölyt az orániai latinnak, görögnek, töröknek, hűtlen tányérnyalónak, gazembernek, gyilkosnak s egyidőben 3-4 asszony urának tartja; Thököly viszont Vilmost dicsvagyó, fősvény, elfajult, gaz, inastermészetű kerítőnek, s mindezt azután, hogy elbeszéli egymásnak életök történetét. Mindenesetre durva munka, de – mint Apponyi kiemeli – kora történetében elég jártas és vannak elmés, gyakran találó ötletei.

Szerző a kurucok Thököly-korszakával már foglalkozván, elég természetesnek látszik, hogy azoknak Rákóczi-korszakával is foglalkozzék; de kétséges, mind a két esetben miért maradt névtelenül. Az első esetben talán hivatalos állásánál fogva, a másodikban pedig alkalmasint azért, mert a két munkája között eltelt 16-17 év alatt olyan lelki megrázkódtatás érte, amely őt jóformán erkölcsi halottá tette.

Le Noble a legkalandosabb irodalmi elősdiék közé tartozott. Nagyobb francia lexikonokban a következő adatokat találjuk róla: Troyesban, 1643-ban született. Közpályáján a metzi parlament főügyészi állására emelkedett. Pazarlása következtében csődbe jutott, eladta a rangját s így sem boldogulván, hamisított, minek következtében ideiglenesen száműzték. Ez ellen fellebbezván, átvitték a párisi parlament börtönébe, a Conciergeriebe. Ott megösmékedett Gábriellé *Perreauval*, a szép fűszerárusnéval (la belle épicière), kit házasságtörés miatt 1693-ban zártak be. Most *Le Noble*-lal esett hasonló bűnbe s titokban szült gyermekét szeretője eltüntette. Ura, *Semitte* a foglyok fecsegése következtében megtudta a dolgot, megtévedt feleségét újból bíróság elé állította, bizonyítani azonban nem tudván, a dolog abbamaradt. Ellenben *Le Noble* utóbb, a kedvesének neve alatt kiadott emlékirataiban közzétette szerelmük és ballépésük egész történetét s „egész Paris mulatott a rendkívül szemérmetlen, fajtalan, egyébként azonban szellemes könyvön”.

Gábriellé nemsokára megszökött a liessei apáca-kolostorból, hová a Conciergerieből vitték át s a flandriai Tournayba ment, hová kedvesét

gyöngéd kötelékek fűzték. Le Noble őt a helyőrség több tisztjének pártfogásába ajánlotta, minek az lett a következése, hogy a rendkívül szép asszonyt az udvarlónak egész csapata vette körül. Egyre-másra vették tőle Le Noble különböző könyveit, különösen a viszonyukat föltáró munkát, de kegyeit ezeknél a könyveknél sokkal jobban értékesítette.

A bukott főügyész különben egyre-másra írta hol tréfás, hol komoly műveit, enyelgő verseit, történelmi, vagy éppen theologiai értekezéseit; pl. a németalföldi köztársaság alapításának történetét, Canelle úrhoz (t. i. kedvese boldogtalan urához, Semittehez) irt levelét, a metzi pénzről szóló tanulmányát s a párisi parlamenthez Semitte kisasszony érdekében beadott folyamodását. S a szép fűszerárusné mindezekkel egyik kaszárnnyából a másikba járt házalni. Végre 1695 áprilisában magának Le Noblenak is sikerült megszöknie börtönéből s Tournayba ment kedveséhez, akitől egy esztendő múlva leánya született. Nemsokára elfogták ugyan újból, de csakhamar szabadon bocsátották, ellenben a szép Gabriellet bevitték a Salpêtriérebe, a gyógyíthatatlan és elmebajos nők menedékházába. Le Noblet – ki könyveivel elárasztotta Parist – a rendőrség folytonos felügyelet alatt tartotta. Köpenyege alatt hordta és a mellékutcákban ő maga adogatta el legújabb munkáit, pl. a Négy Haymonfi, vagyis a Talált gyermekek históriáját s egyéb könyveit, melyek gyalázatosságaik mellett is tetszettek, mert röpirataiban nagyon élcesen, emlékirataiban pedig nagyon komolyan számolt be a szerencsétlen Semitte házasságának megrontásából származott gyermekeiről.

A szép fűszerárusné a Salpêtriéreben halt meg; Le Noblet pedig egy időre kiutasították Parisból, de visszatérte után sem változott meg. Vénségében is tékozló és kicsapongó maradt. Sohasem volt elég pénze, pedig kiadóitól körülbelül százezer tallért kapott. Élete alkonyán *d'Argenson* helyettes rendőrpáncsnok jóságából élt, ki minden vasárnap egy aranyat küldött neki, hogy ne nyomorogjon. Mindamellett, hogy sok regényt, mesét és elbeszélést is irt, ma alig ösmernek tőle egyebet, mint a perzsa szatírák verses fordítását, melyben a régi személyneveket modern nevekkel cserélte föl.

Utolsó művei közé tartozik *Rákóczi Ferenc életrajza*, melynek kinyomatására *Fontenelle* cenzor, *Corneille* unokaöccse, az akadémia titkára és ismeretes szépirodalmi író, 1706 november 18-án adott engedelmet, mit december 4-én a kiadó *Cellier* részére már XIV. Lajos király kiváltságlevele, 24-én pedig a párisi könyvkereskedők és nyomdászok jegyzékébe való fölvétel követett.

Párisi lapok abban az időben sokat írtak Rákóczi fölkeléséről, Le Noble tehát bőven meríthetett belőlük; kétségtelen azonban, hogy eredeti adatai is voltak. Nem tudom, milyen alapon, az 1805-ben elhunyt *Bornemisza* János hagyatékában Rákóczinak 1707-ben Parisban megjelent életrajzát (*Archaeol. Ért.* 1914. 68.) úgy jelezték, hogy azt az ő titkára írta. (*Vita Francisci Rákóczi per eiusdem secretarium concinnata.*) Ez vagy *Mauhois* volt, ki francia hadibiztosból lett a fejedelem titkára, de 1706 december 9-én már Starhemberg Gruido, Schlick és Schönborn császári vezérek előtt tett vallomást a francia háború magyarországi céljairól (*Feldzüge des Prinzen Eugen*, VIII. 31.); vagy – és még valószínűbben – *Chamillard*, egy pénzügyi intendáns fia vagy rokona, *Desalleurs* francia altábornagy titkára, ki névtelenül leírta Rákóczihoz 1704-5-ben tett követségük viszontagságait. Egy álló esztendőt töltött a fejedelem mellett, pontos följegyzéseket tett s ezekben a legnagyobb

tisztelettel nyilatkozott róla; betegsége miatt azonban 1706 június 20-án hazaindult és augusztus 6-án már Parisba ért. Útközben Szlaniavszkijné (Lubomirszka Ilona hercegnő) tíz nap alatt Tóvőrl-hegyére elbeszélte neki a magyar- és lengyelországi zavarok történetét, amelyről már azelőtt is gyűjtött adatokat (lásd erről kéziratban levő Mémoirejének különösen 96-136. lapjait, melyeket a Hadtört. Közleményekben Desalleurs életrajzában 1917. ismerttettem); s pár hónap elég volt a gyorskezü Le Noblenak, hogy ezeket feldolgozza Kákócziról akkor irt könyvében. A mémoires-író Villars tábornagtól, kinek munkáját ajánlani szerette volna, szintén nyerhetett értesüléseket; mert akármilyen züllött embernek tartották, a keresett íróval szóba állottak. Mindenesetre jellemző, hogy *Le Noble*, ki minden hatalmas emberrel, Vilmos angol királlyal, Thökölyvel s mindenkivel szemben csak gúnyolódni és gorombáskodni szokott, Rákócziról elég terjedelmes művében mindig tisztelettel és elismeréssel szólt, amiben *Chamillard-t* követte. Munkáját milyen érdeklődéssel fogadták, bizonyítja, hogy az egyetlen év alatt négy kiadást ért.

Hemzseg ugyan hibáktól és tévedésektől, de ezeket – mikor könyvét a múlt nyáron pihenés közben lefordítottam – a jegyzetekben helyreigazítottam s így most már megérdemelné ez a Le Noblenak tulajdonított munka, Rákóczi legrégebb, bár csak 1706-ig menő életrajza, hogy a magyar közönség is megismerkedjék vele anélkül, hogy néhol kétségtelen felületessége mellett megtévesztené. Ennek tartalmára most sem terjeszkedvén ki, megemlékezésemet azzal fejezem be, hogy *Le Noble* Parisban 1711 január 31-én hunyt el. Összes művei¹ Parisban először 1718-ban tizenkettedrétben húsz kötetben jelentek meg; ezekből Háborús időtöltések (*Amusements de la Campagne*) címmel 1743-ban egy nyolckötetes kivonat készült s utoljára – tudtommal – Liègeben 1771-ben két kötetben adták ki Gage touché (Zálogosdi) című munkáját.

¹ Müller Lipót úr Parisból és Zolnai Béla úr Budapestről nagyon becses bibliográfiai adalékokkal tájékoztattak Le Noblerói. Müller úr szerint még a Bibliothèque Nationalban is *Le Noble* összegyűjtött húszkötetes munkáinak la-hayei kiadásából csak az első kötet van meg, – de megvan mind a húsz kötet a Bibi. Saint-Geneviève-ben; VII., VIII., IX. kötete megemlékezik Rahotziról, Teheliről s jellemzi őket, de az itt ismertetett életrajz nincs meg a gyűjteményben. A Bibi Nat. azonban a *Histoire du Prince Ragotzit Le Noble* művei közé számítja (Invent. 27188. sz.)

² Zolnai B. szerint Holzmann-Bohatta (*Deutsches Anonymen-Lexicon*) a British Museum katalógusára hivatkozva állítja, hogy a kassai 1707. évi kiadás *Le Noble* munkája. Michaud *Biographie Universelle*je nem tud róla.

Rákócziné életéből

(1707.)

Írta: LUKINICH IMRE.

A Rákóczi-emigráció likvidálása felett már régen napirendre tért-mindenki, s maga Rákóczi is Franciaországban tartózkodott már, midőn 1712 decemberében egy Radziejowsky Károly nevű kapitány aláírásával, a szatmári békében biztosított amnesztiára való hivatkozással, folyamodvány érkezett be a haditanácshoz. A folyamodvány a következőket tartalmazta:

Még 1707-ben történt, hogy gr. Guttenstein Vencel tábornagy és prágai katonai parancsnok, a prágai helyőrséghez beosztott Radziejowsky kapitányt 40 emberrel Karlsbadba rendelte, azzal az utasítással, hogy Rákóczinak ott fürdőző feleségére felügyeletet gyakoroljon s ha a fejedelemszony kúráját befejezte, őt a magyar határra kísérje. A kapitány a parancsot vett utasítása értelmében teljesítette s mikor a fejedelemszony a fürdözést bevégezte, vele együtt elhagyta Karlsbadot, hogy őt a magyar határ felé kísérje. Nem messze azonban Karlsbadtól, egy Theusing nevű városban, a fejedelemszony hirtelen megbetegedett, gyermeke is megszületett s ennek következtében a kapitány négy hetet kénytelen volt itt elvesztegetni. Mikor a fejedelemszony jobban lett s egészségének teljes helyreállítása végett sétakocsizásokat óhajtott, a kapitányhoz fordult engedélyért, aki viszont kérésével a velük lévő kerületi kapitányhoz utasította, mint aki vele együtt osztozott a felelősségben. A két kapitány az engedély tárgyában, a súlyos felelőség tudatában nem tudott megegyezni; mindketten tehát felettes hatóságaikhoz fordultak új utasításokért. Radziejowsky ekkor azt a választ nyerte, hogy amennyiben a kerületi kapitány vállalja a felelőséget, ő ne szolgáltasson akadályokat; hasonló tartalmú volt azonban a kerületi kapitánynak adott válasz is. Ennek következtében abban állapodtak meg egymás közt, hogy valahányszor a fejedelemszony sétakocsizásokat tesz, a kapitány minden egyes alkalommal köteles vele együtt lenni. Radziejowsky szerint azonban a fejedelemszony mindössze kétszer vette igénybe az engedélyt, mikor is a város környékén kocsiztak. A harmadik alkalommal történt, hogy a fejedelemszony sétakocsizását megszakítva, éppen kacsákra vadászott, amikor a közelben lévő cserjésből váratlanul mintegy 16 svéd tiszt, vagy legalább is ilyen ruhába öltözött egyén bukkant elő és tartott feléjük. A fejedelemszonyt valamennyien udvariasan üdvözölték és azt kérdezték tőle, hogy lóra kíván-e ülni? Egyúttal Radziejowskynak is tudtára adták, hogy neki is velők kell tartania. A kapitány – saját állítása szerint – rögtön észrevette, hogy egy előre megbeszélt esetről van szó, de mivel

a svéd tisztekkel szemben hasztalannak látott minden ellenállást, kénytelen volt engedni s velök együtt hegyen-völgyön át Annaberg felé lovagolni. Itt a fejedelemszonyt már várta egy svéd tábornok 300 katonával, aki őt haladéktalanul Lipcse felé kísértette. A kapitánynak eleinte az volt a szándéka, hogy azonnal Prágába tér vissza, a történekről hűségesen beszámol és magát igazolja. Mikor azonban arra figyelmeztették, hogy gr. Sinzendorf császári követ, aki ugyanakkor XII. Károlynál Szászországban tartózkodott, már utasításokat kapott a kapitány elfogatására, Radziejowsky úgy határozott, hogy Danzigba menekül. Innen azután levelet irt gr. Guttensteinnek és gr. Nostitz főstrázsamesternek, tőlük útlevelet kért, hogy visszatérve módjában legyen magát igazolni. Választ azonban nem kapott, sőt utólag arról kellett értesülnie, hogy kapitányi rangjától is megfosztották. Ekkor Lengyelországba vonult. Rákóczi ezredesti rangot ajánlott fel neki, az ajánlatot azonban nem fogadta el, hanem türelmesen várakozott arra az alkalomra, mely lehetővé teszi majd számára elvesztett becsületének visszaszerzését. Az időt most elérkezettnek látja erre, s tekintettel arra, hogy négy testvére közül ketten Buda ostrománál estek el, a harmadik Itáliában halt hősi halált, életben lévő egyetlen testvére most is a császár szolgálatában áll, mint főstrázsamester, ő maga is tisztesztendőn át híven szolgálta a császárt, több ütközetben vett részt, sőt meg is sebesült, a császár kegyelmét kéri.¹

Radziejowsky előadásával a hivatalos jelentések csupán a lényegben, t. i. a fejedelemszony Szászországba való hirtelen és váratlan távozásának megállapításában egyeznek. A szökésszerű távozás körülményeinek előadásában azonban már lényeges eltérések vannak köztük.

A prágai helytartóság 1707 január 28-án jelentette Bécsbe a cseh udvari kancelláriának, hogy Rákóczi felesége, az őrizetére rendelt Pergler Frigyes elbogeni kerületi kapitány hivatalos távollétét felhasználva, azzal az ürüggyel, hogy a Theusing közelében fekvő tepli premontrei apátságot² óhajlja megtekinteni, a kíséretében lévő Radziejowsky kapitánnyal, a tepli apátság egyik tagjával Pater Gáspárral, La Bare nevű udvaroncával, két komornájával, s egy hajdúval Szászország területére távozott s Theusingben mindössze a szakács, két hajdú, néhány nőcseléd és a fejedelemszony ingósága maradt hátra. A helytartóság felfogása szerint a fejedelemszony szökéséért Perglert nem terheli felelősség, mert a kerületi kapitányt aki köszvényére és egyébként is nagy hivatali elfoglaltságára való hivatkozással már több ízben kérte volt megbízatása alól való felmentését, – 1707 január 17-i rendeletével valóban felmentette, s helyébe gr. Lasanszky pilseni kerületi kapitányt küldte ki.³

Pergler a rendeletet csak január 23-án vette kézhez; kijelölt utóda azonban, kit hivatalos teendői ugyanakkor Prágába szólítottak, egyelőre még nem váltotta fel. Ez volt az oka annak, hogy midőn Pergler az elbogeni kerület polgárságának sürgetésére január 24-én fontos hivatali ügyekben Elbogenbe volt kénytelen utazni, a fejedelemszony őrizete egyedül Radziejowskyra hárult. Pergler kapitány csak másnap, január 25-én tért vissza Theusingbe, hol az a kellemetlen hír fogadta, hogy a fejedelemszony az előtte való napon délelőtt 9 órakor eltávozott a

¹ Eredetije Kriegsarchiv, Hofkriegsrath exp. 1712. dec. úr, 334.

² Történetére vonatkozólag: Festschrift zum 700 jähr. Jubileum des Stiftes Tepl. Marienbad 1893.

³ 1707 jan. 17-ről kelt utasítás gr. Lasanszky pilseni kerületi kapitányhoz és Perglerhez. Egyszerű másolatban Kriegsarchiv. HKR. exp. 1707. febr. nr. 22.

városból, azzal az ürüggyel, hogy megtekinti a híres tepli apátságot, melyről udvari káplánja Pater Gáspár, egyébként az apátság egyik tagja, annyit beszélt előtte; kíséretében volt Radziejowsky, aki különben a kocsis szerepét töltötte be, udvarnok Le Bare, két komorna, egy apród és egy hajdú. A fejedelemszöny és kísérete látszólag Tepl felé tartott; útjuk azonban csakhamar északi irányt vett. Engelhaus környékén, az innen Theusingbe érkező fuvarosok állítása szerint, öt idegen ember várakozott rájuk friss lovakkal; itt tényleg lovakat váltottak s azután Schlackenwerthen át, hol Pater Gáspár csatlakozott kísérethez, de áluhában, fején parókával és tollas kalappal, majd Wiesenthalt érintve, Szászország területére mentek át.

Pergler a hír vétele után mindenekelőtt a fejedelemszönynek Theusingben maradt szakácsát, két hajdúját és nőcselédjét tétette őrizet alá, az ingóságokat pedig számbavétette és lepecsételtette. Egyidejűleg azonban részletes jelentést terjesztett a prágai helytartóság elé a maga szerepének igazolása végett. E jelentésben kiemeli, hogy Eadziejowskyval szemben eddigi magatartása alapján nem volt oka gyanút fogni is így az esetben sem gondolt volna óvintézkedések foganatosítására, ha a fejedelemszöny legutóbbi sétakocsizása alkalmával történetesen ő maga is Theusingben tartózkodott volna; Rákócziné és kísérete visszahozatala tekintetében nem állott módjában megfelelő lépéseket tenni, mert mikor a történekről hitelesen értesült, már valamennyien szász földön tartózkodtak; azt sem lehet végül szerinte figyelmen kívül hagyni, hogy maga a fejedelemszöny biztosította őt arról, hogy mihelyt megérkezik a Rákóczi által számára küldött pénz, azt személyesen kívánja Pilsenben felvenni s onnan azután haladéktalanul Magyarország felé akar utazni.¹

A feltűnést keltő szökés híre természetesen a prágai katonai parancsokságot is foglalkoztatta. Gr. Guttenstein azonnal vizsgálatot rendelt el a tényálladékok felderítése végett, melynek eredményeképp megállapították, hogy a fejedelemszöny január 24-én² személyesen rendelte el, hogy a tepli apátság megtekintése végett kocsiba fogassanak s egyúttal úgy Rendelkezett, hogy az ebéd két órára készen legyen, mert erre az időre feltétlenül visszaérkeznek; elindulása után egy órával követték őt La Bare, egy apród és a tepli apátság egyik tagja, valamennyien lóháton. A fejedelemszöny kocsiját Radziejowsky kapitány hajtotta, aki efféle szolgálatokat már több ízben tett volt s így a kérdéses sétakocsizás senkiben sem keltett gyanút és pedig annyival kevésbé, mert a kapitány csehországi illetőségű lovagi családból származott, kinek szülei még életben voltak; kora ifjúságában mint apród Bécsben a Wallenstein-családnál teljesített szolgálatot, utóbb Itáliában több ütközetben vett részt; itt oly súlyosan megsebesült, hogy ennek következtében teljesen alkalmatlanná vált a harctéri szolgálatra s csak helyi szolgálatot teljesített. A vizsgálat Radziejowsky hűtlenségét kétségtelenül megállapíthatónak vélte², s ez alapon a hadbíróság el is ítélte, mint ez Radziejowsky érintett folyamodványából is kitűnik.³

¹ 1707 június 25. Egykorú másolatban Kriegsarchiv, HKR. exp. 1707 febr. nr. 22.

² Gr. Guttenstein 1707 január 29-i jelentése a haditanácshoz. Eredetije Kriegsarchiv. HKR. exp. 1707. febr. nr. 26.

³ Stepney jelentése 1707 márc. 8. *Simonyi E.*: Angol diplomáciai iratok. III. k. (Budapest, 1877.) 312. l.

A theusingi eset sok beszédre adott alkalmat. S nem lehet tagadni, hogy a távolállók előtt sok minden tűnhetett fel megmagyarázhatatlannak, vagy félremagyarázhatónak. A kis Sarolta hercegnő születése éppúgy,¹ mint azon feltűnő körülmény, hogy a fejedelemszony, jóllehet Magyarországra való visszatérését az udvar biztosította, szökészerűen távozott Csehország területéről s ekkor sem Magyarország, hanem a szász fejedelemség felé vette útját. Az előbbihez adatok híján nem szólhatunk. A szökést magát az egykorúak azzal az állítólagos rendelkezéssel indokolták, hogy a bécsi udvar a fejedelemszont egyszerűsmindekkorra kitiltotta Bécs városából; sőt olyan hír is keringett, hogy a fejedelemszont „bizonyos okok miatt” Prágában már őrizet alá is vétették.² Tény, hogy Rákócziné Bruyninx hollandi követ útján I. Józsefnek küldött levelében a személyét ért méltatlan bánásmóddal igyekezett motiválni váratlan elhatározását. „Attól tart ugyan, – írja e levélben – hogy e lépésével elvesztette a császár kegyét, reméli azonban, hogy ha a császár mindenről tájékozódik, nem fogja lépését rossz néven venni; ez alkalommal is panaszt emelt azonban a vele való állítólagos barátságatlan bánásmód miatt, melyről felteszi, hogy a császári felség parancsa és tudta nélkül történt, ezért is tartotta szükségesnek, hogy más utat keressen, nem lévén egyéb célja, mint az, hogy férjét, a fejedelmet felkeresse.”³ Bruyninx azonban, aki a történeteket sietett Rákóczival közölni, maga is megvallotta, hogy mindez igen homályos előtte s hogy tulajdonképpen az egészet nem érti, – „hacsak a hercegnőt alkalmatlan időben valami ijedelem, vagy páni félelem nem lepte meg,” pedig biztosíthatja Rákóczit, hogy a fejedelemszony első panaszára a vele szemben tiszteletlenül viselkedő tiszteket⁴ szigorúan megbüntették s arra utasították azokat, hogy Rákóczinének a köteles tiszteletet mindenben megadják; azt is jelentheti a fejedelemnek, hogy a fejedelemszony elé már futár ment Magyarországra szóló új útlevéllal s azzal a paranccsal, hogy kísérezze a fejedelemhez.⁵

A történeteket elfogulatlanul mérlegelő holland diplomata előadása arra látszik mutatni, hogy a fejedelemszony szökésének motívumai közt a vele való méltatlan bánásmód alig szerepelhet. A karlsbadi fürdőzés-

¹ *Thaly* szerint „a nagy szabadságharc közepén Sarolta fejedelemszónak, az 1706-ik évi tavaszi fegyverszünet alatt férjével való együttléte után, 1706 nov. 16-án született egy leánykája Sarolta, Prágában, hol a karlsbadi fürdőt használó fejedelelné ekkor tartózkodott, de a gyermek ugyanott egy zárdában csakhamar meghala.” *Turul.* II. (1884.) 92. 1. *Stepney-nok* Wyberghez 1706 nov. 24-én írt levele szerint: „l'accident de la Princesse Rákóczi ne me surprend pas; au contraire Mr. de Bruyninx vous pourroit dire, que j'ai prévu le cas aussi nettement, comme si j'avois eu l'honneur d'assister a l'opération. Je crois, que 50 es 58 (megoldatlan számjelek) ont raison de mettre ordre, que l'affaire soit cachée; mais les messieurs d'Hongrie ne sont pas si nigots.” (Angol dipl. iratok. III. 264. L) Ugyanekkor így ír Bruyninxnek: „Je crois vous avoir prédit le cas, qui est arrivé a la princesse Ra .... i, lorsqu'elle s'étoit empressé tant pour voir son mari. Il paroît par mes actes, que cette entrevue se fit le 25. Avril. Alors le Sultan fit son entrée à Constantinople; ainsi faites vous même le calcul du reste jusques á la fin du mois Octobre, que la belle soit la bien venue. Je suis persuadée, qu'on ne l'attendoit pas si tôt et toutes les attestations d'une fausse couche ne seront, que la moutard après souper, car le portrait du Duc de Norfolk sera dans son entier.” (Angol dipl. iratok. III. 265. 1.)

³ *Europäische Tama.* 58. Theil. 1706. (1711. új kiadás.) 726. 1.

³ Bruyninx 1707. febr. 9-i levele Rákóczihoz. Ang. dipl. iratok III. 311. 1.

⁴ *Rákóczi Emlékiratai* 203-204. 11. *Saussure* Caesar törökországi levelei. Budapest 1909. 233. 1.

⁵ Bruyninx id. levele. III. 312. 1.

nek, bár azt egészségi okokból előzőleg már a bécsi doktorok is ajánlották,¹ – úgylátszik, – politikai háttere is volt. Bruyninx bizonyára nem alap nélkül emlegeti azokat a „világos és meggyőző bizonyítékokat, amelyeket a hercegnő intrikáiról szemé elé tártak”,² ami csak arra vonatkozhatik, hogy a fejedelemszony összeköttetésben állott, vagy legalább is érintkezést keresett a császári ház és politika ellenségeivel. A velencei követjelentések valóban már határozott formában adnak hírt arról, hogy a fejedelemszony szászországi útjának tulajdonképpeni célja az volt, hogy Rákóczi tudtával XII. Károly svéd királyt közvetlen beavatkozásra bírja a magyar ügy érdekében.³ Erre céloz, legalább a lényegben, Rákóczi azon megjegyzése is, mely Emlékirataiban olvasható, mely szerint a fejedelemszony „a svéd király részéről kedvező fogadást remél vala”,* aki 1706. szeptemberének első napjaiban szász területre nyomult⁵ s ezzel az uralkodóházat válságos helyzetbe sodorta.⁶ Fokozta a válságot a XII. Károly és II. Ágost lengyel király és szász választó közt létrejött altranstádi béke (1706. szept. 24.) is, mely II. Ágostot a lengyel trónról való lemondásra és semleges politikára kényszerítette, viszont a svéd haderőnek Szászországban való áttelelését és élelmezését biztosítván,⁷ az udvart állandó izgalomban tartotta, mert most már számolniok kellett a svéd haderő Csehországba való benyomulásának eshetőségével; azzal pedig Bécsben is tisztában voltak, hogy a svéd beavatkozás végzetes fordulatot adhat a folyó küzdelemnek.⁸ II. Ágost lemondásával egyidejűleg újból előtérbe nyomult Rákóczi lengyel királyságának gondolata is, mely 1704 óta egyébként úgyszólván állandóan felszínen volt. XII. Károly állásfoglalása az időközben lengyel királlyá választott Leszczinsky Szaniszló mellett változatlan maradt ugyan,⁹ mindamelllett 1707 elején a külföldön, így Bécsben is, tudni vélték, hogy a czár Rákóczi jelöltségének támogatásával jelentős mértékben megerősítette azt a különben kis pártot, mely kezdettől fogva Rákóczi személye körül csoportosult.¹⁰ Nem lehetetlen tehát, – bár mindez csak feltevés, – hogy a fejedelemszonymnak törekvése a felmerült hírek és a hozzáérkezett értesülések alapján arra irányult, hogy XII. Károlyt álláspontja megmáskísására, vagyis Szaniszló elejtésére, s ezzel szemben Rákóczi személyének támogatására bírja. Rákóczi lengyel királysága viszont egy svéd-magyar-lengyel szövetség alapjául szolgálhatott volna, mely nemcsak a nyugat felé terjeszkedő orosz hatalommal szemben szolgált volna védőbástyául, hanem XII. Károlynak is tartós befolyást biztosított volna a német birodalom belső politikájának irányításában. A lehetőségek ezen perspektívája, úgy látszik, megérte a fejedelemszonymnak azt, hogy a Szászországban tartózkodó

¹ Rákóczi levele 1711. május 13-ról. Arch. Rak. I. 543. *Márki*: I. 535., 536. 1.

² „Je ne parle pas seulement des preuves claires et convaincantes, qu'on m'a montré des intrigues de la Princesse” etc. Bruyninx id. levele. III. 312. 1.

³ C. *Malagola*: Franz IL Rákóczi und der ung. Aufstand. Deutsche Revue. 1907. Kny. 13. 1.

⁴ Emlékiratai 204. 1. Saussure törökországi levelei. 233. 1.

⁵ Stepney levele 1706. szept. 6. Angol dipl. iratok. III. 232. I. V. ö. *Saramo*: Feldzüge Karls XII. Leipzig. 1881. 204. s köv. IL

⁶ Stepney 1706. szept. 8. és Ili levelei. Ang. dipl. iratok. III. 233-36. 11.

⁷ Feldzüge des Prinzen Eugen v. Savoyen VIII. 38. és *Sarauw*: 209-10. II.

⁸ *Arneht* A.: Prinz Eugen von Savoyen. I. 420-22. és Archiv f. Kunde österrech. Geschichtsquellen XVI. (Wien 18öf.) 7.

⁹ *Thomasivshij* dolgozata a Századok 1912. k. 198-199. 11.

¹⁰ *Malagola* K.: id. m. 14. 1.

svéd királlyal mielőbb közvetlen érintkezésbe lépjen. Váratlan elhatározásának – úgy hisszük, – ez a magyarázata.

A fejedelemsasszony törekvései azonban nem jártak szerencsével. Sem XII. Károly, sem II. Ágost, a lemondott lengyel király nem fogadta, mire a svéd tábornokok azt javasolták a fejedelemsasszonynak, hogy igyekezzék mielőbb eltávozni a szász fejedelemség területéről s „azt tanácsolták neki, menne Poroszországba”.¹ A XII. Károly részéről történt ezen visszautasítás súlyos diplomáciai vereség volt s a fejedelemsasszony összes terveinek és számításainak teljes megsemmisülését jelentette. A fejedelemsasszony mindent ettől a találkozástól várt, bár viszont annak kellő előkészítését elmulasztotta. Innen van az, hogy most, mikor udvarias formában ugyan, de tulajdonképpen mégis csak kiutasították a szász fejedelemség területéről, teljesen tanácstalanul állott. Fokozta helyzete bizonytalanságát az is, hogy a berlini udvar sem volt hajlandó számára útlevelet adni még a porosz királyság területén keresztül Danzigba való egyszeri átutazásra sem,² amivel bizonyára arra akarták kényszeríteni, hogy ismét Csehországba térjen vissza. A fejedelemsasszony azonban március 8-án váratlanul Berlinben termett, arra hivatkozván, hogy császári útlevéllel van ellátva. A bécsi udvar berlini residence, az ügyes br. Heems már aznap értesítette az udvart a fejedelemsasszony meglepetésszerű megjelenéséről s jelezte, hogy tudomása szerint a porosz udvar aligha fog nehézségeket támasztani a danzigi ut tekintetében; tudomása van arról is, hogy a fejedelemsasszony már lépéseket tett a királlyal való személyes találkozás előkészítésére, neki azonban majd gondja lesz arra, hogy e törekvése sikertelen maradjon. Egyébként Danzigból olyan értesülései vannak, hogy Bonnac francia követ a fejedelemsasszony számára már szállást fogadott, amiből azt következteti, hogy ott állandóbb tartózkodásra készül.³

A fejedelemsasszony Berlinben a gróf Leiningen-család palotájában szállott meg, hol teljesen visszavonultan élt,⁴ tartózkodási helyét ritkán hagyta el, akkor sem érintkezett senkivel sem.⁵ Berlini tartózkodása mindamelllett kényelmetlen volt a bécsi udvarnak. Mikor tehát Heems jelentése alapján ott arról értesültek, hogy a fejedelemsasszonyban megvan a hajlandóság arra, hogy Berlint mielőbb elhagyja és Danzigon át Magyarországra visszatérjen,⁶ az udvar a XII. Károly mellé beosztott gróf Sinzendorf rendkívüli követ útján haladéktalanul útlevelet küldött a fejedelemsasszonynak, br. Heemset pedig arra utasította, hogy azt juttassa el a fejedelemsasszony kezeihez. A residens személyesen jelentette a fejedelemsasszonynak az útlevél megérkezését, ezt az alkalmat azonban arra is igyekezett felhasználni, hogy hiteles formában tudja meg tőle jövő terveit és szándékait. A fejedelemsasszony úgy nyilatkozott a császári residens előtt, hogy tulajdonképpen kezdettől fogva az volt a szándéka, hogy Magyarországra visszatérjen s azért is jött Berlinbe, hogy innen útlevelet kérjen a császártól; jelenleg még nem tudja megmondani, hogy milyen utón készül vissza, mert e tekintetben a fejedelem utasításaihoz kíván alkalmazkodni, tőle azonban mindezeideig nem kapott levelet.

¹ Rákóczi: Emlékiratai 204. 1.

² Br. Heems 1707 március 1-i jelentése. Eredetije Staatsarchiv. Öst. Hofkanzlei. Preussen. Corresp. 1685-1714.

³ Br. Heems jelentése 1707 március 8-ról. Eredetije u. o.

⁴ Br. Heems jelentése 1707 március 12-ről. Eredetije u. o.

⁵ Hr. Heems jelentése 1707 március 15-ről. Eredetije u. o.

⁶ Br. Heems id. március 15-iki jelentése. U. o.

A fejedelemasszony szintelen válasza nem elégítette ki a császári residenst, aki ennek következtében úgy határozott, hogy mindaddig nem adja át az útlevelet, míg erre vonatkozólag újabb utasításokat nem nyer a bécsi udvartól. E szándékáról kötelességszerűen jelentést tett Bécsbe, de egyúttal részletes előterjesztésben adott számot mindarról; amit részint magától a fejedelemasszonytól sikerült megtudnia, részint közvetlen megfigyelés alapján megállapíthatónak tartott. Nem titkolta, hogy Rákócziné most is tele volt panaszokkal a csehországi tartózkodása alatt vele történt bántó és méltatlan bánásmód miatt, pedig – saját szavai szerint – minden törekvése arra irányult, hogy békét létesítsen ura és a császár között, kifogásokat emelt az ellen is, hogy Theusingben maradt ezüstműit, ingóságait és lovait eladták, anélkül, hogy erről értesítették volna, jóllehet tartózkodási helye ismeretes volt az ottani hatóságok előtt; igazságtalanságnak tartotta végül azt is, hogy visszamaradt cselédségét őrizet alá helyezték. – A residens egyébként annyit jelenthet a fejedelemasszonyról, hogy bármennyire figyelte is őt és életmódját, semmi olyast nem sikerült róla megtudnia, ami esetleg gyanúra adhatott volna okot; sem a porosz udvarral, sem a miniszterekkel nem áll érintkezésben s őt magát csak néhány jelentéktelen egyéniség látogatta. A residens mindezek alapján kétségtelennek tartja, hogy a fejedelemasszony berlini tartózkodása nem fog hosszúra nyúlni, főleg anyagi okokból. A francia udvartól támogatást várt ugyan, Bonnac azonban azt kívánja, hogy tartózkodási helyét mielőbb tegye át Danzigba, amiből a fejedelemasszony azt következteti, hogy a franciák vagy nem hisznek benne, vagy pedig kezesként akarják maguk körében tartani. Heems különben a hollandi követtől is úgy értesült, hogy Rákócziné nincs nagy bizalommal a francia kormány iránt s nem csinál titkot abból, hogy az volna leghőbb óhajtása, ha Magyarországon a béke minél hamarabb helyreállna s a bécsi udvar urának az erdélyi fejedelemségre vonatkozó igényeit tekintetbevéve, vele megegyeznék. Bárhogy áll is a dolog, a residens meg van arról győződve, hogy Rákóczi és a francia kormány közt van valamelyes megegyezés, vagy szövetség, pedig ezzel Rákóczi és a magyarok tnlajdonképen a francia érdekek szolgálivá lettek.¹

A fejedelemasszony június 8-án utazott el Berlinből, anélkül azonban, hogy a bécsi udvartól rendelkezésére bocsátott, de a br. Heemstől visszatartott útlevelet igénybe vette volna. Berlini tartózkodása nem tartozott életének derűsebb napjaihoz; egyrészt állandóan anyagi gondok bántották s ennek következtében utóbb kénytelen volt elfogadni a francia támogatást is, másrészt – nem alaptalanul – sértő mellőzést látott abban is, hogy sem a porosz király, sem a királyi család nem volt hajlandó fogadni, bár hivatalos fogadtatását a fejedelemasszony „minden úton-módon kereste”,^{*} szerinte kétségkívül azért, mert a porosz miniszterek közül senki sem vállalkozott arra, hogy kívánságát az uralkodó elé terjessze.²

¹ Br. Heems 1707 május 16-i jelentése. Eredetije u- o.

² Br. Heems 1707 január 11-i jelentése. Eredetije u. o. – Heems néhány nappal utóbb azt jelentette, hogy „die Gemahlin des Ragoczy ist nicht gerad von hie nach Dantzig, wie ich in meiner letzten allerunterthänigsten Relation (1707 jun. 11) gemeldet, sondern wie ich seithers erfahren, nach Stettin gangen, allwo sie eine Weile sich aufzuhalten willens sein solle”. (Eredetije u. o.) A fejedelemasszony danzigi életére néhány érdekes adat Szalay Lászlótól: Századok. 1870. 8-6. 11.

Rákóczi felemlíti Emlékirataiban, hogy karlsbadi útja előtt mindazt a sok kellemetlenséget megjósolta a fejedelemszornynak, amely érte.¹ Németországi tartózkodása valóban a kudarcok szakadatlan sorozata s ez ennyiben a bécsi diplomácia tagadhatatlan sikerének tekinthető. Viszont az idáig császári érdekeket támogató fejedelemszornynak Danzigban való megtelepedése a francia érdekközösségbe való bekapcsolódását és a fejedelemre ható francia befolyás megerősödését jelentette, mely utóbb nemcsak az 1707-i esztendő eseményeinek, hanem Rákóczi jövő politikájának jellegét is meghatározta.

¹ Emlékiratai. 204. 1.

Rákóczi-emlékek Franciaországban.

Írta: ZOLNAI BÉLA.

Rákóczi fejedelem alakja, a reá vonatkozó újabb kutatások óta, belső értékben nőttön-növekszik. Amióta az irodalomtörténet magáévé fogadta az ő gondolkozói és írói egyéniségét, amelyet sok ideig elhomályosított a politikai nagyság glóriája, azóta folyton gazdagodik az a lelki portré, amely elének rajzolja az ő nemes alakját. Ehhez a portréhoz szeretnék néhány vonással, néhány adalékkal hozzájárulni az alábbiakban.

Grosbois, a kamalduliak kolostora, nagy szerepet játszott abban, hogy Rákóczi nemcsak mint fejedelem, hanem mint író és gondolkozó is hőse lett a magyarságnak. Ezen a ponton még sok a kutatni való.¹ Kiadatlan és eddig még ismertetve sem volt Rákóczinak két vallásos tárgyú munkája, amelyekről csak Kont Ignác bibliográfiája alapján van tudomásunk.² A kéziratok Troyes város könyvtárában vannak, ahonnan – közlés céljából – remélhetőleg megszerezhetők lesznek.³

Troyes-ba Grosbois-ból kerültek a Rákóczi-kéziratok. Rákóczi végrendeletileg küldötte meg őket a kamalduliaknak. Utolsó kívánsága szerint Grosbois-ba vitték az elhunyt fejedelem szívét is, amelynek sírja fölé feliratos emléket állítottak a remete szerzetesek.

Rákóczi munkáira és szívének sírfeliratára, valamint a kamalduliak magyar kapcsolataira vonatkozólag Joannes-Benedictus MITTARELLI nagy opusában találtam adatokat,⁴ amelyek azt igazolják, hogy Rákóczi alakját a vallástörténet már a XVIII. században magáénak tekintette:

„ . . . anno 1713 sub nomine comitis de Saaros se receperat in Gallias, ubi etiam eodem anno secesserat in solitudinem Cámaldulensem de Gros-bois prope Parisios, in qua vitám exemplarem ducens, et solitariae vitae indulgens, poenitentis vacans actibusque humilitatis, mansit usque ad annum 1717. Quo anno Massiliae navem condescendens . . . Vixit inde solitarius apud Kodostium locum . . . Editum fuit sub ejus nomine: *Testamentum* . . . Certiora sunt opera, quae Rodostii composuit, nimium *Meditationes in sacram Scripturam* et *Confessiones*, quas ad eremitas Parisienses transmisit post ejus obitum consignandas una cum corde balsamo condito

¹ V. ö. *Magyar janzenisták* c. tanulmányomat a Minerva 1925. évf.-ban.

² *Bibliographie française de la Hongrie*. Paris.

³ Legutóbbi franciaországi tanulmányutam alkalmával a könyvtár zárva volt és így diplomáciai utón kellett kérnem a kéziratok kikölcsönzését. E helyen is hálás köszönetemet fejezem ki Emile G. Leonard urnák, a Bibliothèque Nationale kézirat-árosának, aki ebben az ügyben szíves közbenjárásával támogatott.

⁴ *Annales Camaldulenses ordinis Sancti Benedicti*... (Venetiis 1755.) Vol. VIII. 1764, p. 506, 534, 563, 652. Vol. IX. 1773, p. 403-426. (Bibliothèque Nationale, „H. 1485-1486. jelz.)

apud ipsos humando. Epistola quam idem princeps scripsit cum corde transmittendam, rediuidat sensibus plane christiani et piissimi hominis, et se subscribit: *Cinis et induis, appeiatus olim Francisais princeps*. Post biemiium erectum fuit i Ili sequens monumentum: *In huj us coenobii coemeterio jacet cor serenissimi Francisci Dei gratia Sacri Romani imperii et Transylvain'ne principis Rákóczy partiam regni Hungariae aomini, Si ci dor um comitis etc. qui mira divinae providentiae or dine per varia vitae discrimina ductus, in Domino requievit Rodostii ad Propon-tidem anno salut is mundi 1735. die VIII. Április, act at is suae 59. Pro grati animi monnmeráo ipsi, dum viveret, noient i sereuissimo, repn-r; η anti-que prae modestia principi, post mortem R. P. Macarius Pene Camaldu-Jensium Major eremique huj us prior h une posait lapidem anno Dni millesimo septingentesimo trigesimo septimo.*”

Rákóczi szívének sírköve nem maradt ránk, vagy lappang valahol. Talán a francia forradalom pusztította el... De így is eggyel több momentum, ami a bujdosó fejedelmet a remete barátok sorsához fűzi. Annál érthetőbb, hogy a kamalduliak történetírója éppen a magányos életet emeli ki Rákóczi viszontagságaiból.

Milyen volt Rákóczi élete a grosboisi magányosságban, ahova szívét visszaküldte? Erre a kérdésre csak nagy általánosságokban feleltek a feje-delem életírói. Ő maga is szűkszavú szerénységgel ír róla *Vallomásaiban*. De módunkban van rekonstruálni a legapróbb részletekig Rákóczi remete-életét, ha megnézzük azokat a szabályokat, amelyek a kamalduliak életmód-ját pontosan előírják. Egy ilyen regula-gyűjteményt a Bibliothèque Nationale latin kéziratai között találtam (13829. sz.).

Ez a XVIII. századi kézirat a következő címet viseli: *Regula S. Benedicti cum Constitutionibus S. Romualdi ordinis Camaldulensis*. A bevezetés elmondja a kamalduli-rend történetét: Romaidus bencés szerzetes elhagyva társait remeteségbe vonult és 97 esztendő t töltött szigorú vezeklésben. Hogy szent példája fönmaradjon az utókor szá-mára, tanítványai constitutiókba foglalták életmódját.

Szent Romuald-rendje középhelyet foglal el a coenobiták és az anachoréták között. Távol az emberektől, a hegyek mélyén, cellákba különülve, a szegénység, engedelmesség, tisztaság ünnepélyes fogadalmával élnek a kamalduliak, akik ilyenformán nem tartoztak sem a középkori, feudális szerzetesek, sem a renaissance előhírnökei, a városi kolduló barátok közé. Első településük 1012. táján keletkezett a tusciai Alpokban. Kolostornak nem nevezhető a kamalduliak települése, mert külön épített, egymástól távolálló cellákban laktak. MITTARELLI munkájában számos rajz szemlélteti ezt a különös együttélő remeteséget, amelynek mintájára nálunk Magyarországon is keletkezett egy kamalduli eremus a Zobor hegyén, 1691-ben. Ebből a szerzetesi életfölfogásból érthető, hogy Rákóczi Gros-boisban miért épített magának saját kezével, kertjének egyik zugában, remeteházat.¹ Grosbois valóban megfelelt a rend ideáljainak: félnap-i járásnyira Paristól, dombos vidéken, nagy erdőség közepén élték magá-nyos napjaikat a világtól elvonuló kamalduliak.

Még bővebb felvilágosításokkal szolgál a párisi Archives Nationales egyik kézirata,² amely a XVIII. század második feléből való és a követ-kező címet viseli: *Constitutions des Ermites Camaldides de la Congre-gation de France. Sur la Regle de St. Benois*. Ez a constitutio nagy

¹ V. ö. Márki Sándor, II. Rákóczi Ferenc. III. 462.

² „G 25” jelz.

részletességgel írja elő a kamalduliak életének rendjét: ilyen életmódra kötelezte magát a csalódott fejedelem is, mikor belépett a kőfallyal elzárt clausurába.

A kamalduliak francia kongregációja remeteéletet él és külön cellákban lakik: ez a szabály eleve kizárja azt, hogy egy barátságos kolostort képzeljünk magunk elé, tágas refectoriummal, ahol Rákóczi esetleg meginvitálhatta volna párisi barátait. . . . Az egyes cellák egymástól legalább 30 lábnyi távolságra épüljenek, mondja a Constitutio. A világiakkal minden érintkezés kerülendő, a superior engedélye nélkül senki nem léphet a cellába. Engedély nélkül csak a cellán kívül beszélhet társaival a kamalduli szerzetes.

Egyik fontos tilalma a Constitutióknak, hogy a remeték nem vállalhatták nők gyóntatását vagy irányítását. A XVII-XVIII. században, mikor a jezsuitákat olyan nagy szerepre juttatta a lelkek vezetése, a kamalduliak önmagukat zárták ki ezzel a tilalommal is a társadalmi szereplésből. Ennek a törvénynek messzeágazó szankciói is voltak: ha valaki elköveti azt a bűnt, amelyet megnevezni sem szabad, börtönbe kerüljön és nagy penitenciával vezekeljen.¹

Teljes csöndesség honolt a magányosság lakói fölött. Szent olvasmányok, lelki gyakorlatok, kézi munka: íme a napi programra. Aki még szigorúbb életet szab magának, kérhet rá engedélyt. De amúgy is kemény fekhelyen alszik, ciliciumot hord, önsanyargatással él, imádkozik és szünet nélkül medítál, azon munkálkodva, hogy lelkét Istenhez emelje. Mikestől tudjuk, hogy a fejedelem később is, Rodostóban, testi munkával fárasztotta magát. Kortársa, Nagy Péter cár, népnevelő pózban állott a világ elé mint mesterember: Rákóczi a vallásos áldozat szellemében ajánlja föl munkáját Istennek.

A kamalduliak föltétlen engedelmissége is ezt a célt szolgálta (p. 12). Vasárnap és ünnepnapokon teljes hallgatás kötelezte őket, de a templomban és a templom környékén sohasem beszélhettek. A csöndesség olyan szigorú követelmény volt, hogy még a hangos állatokat is száműzni kellett a remetesség helyéről. Télen heti két nap, nyáron három nap szolgált a beszélgetésre, de ekkor is világi és hiu dolgokról tilos volt a társalgás. Fölkelés után a templom várta a remetét. (Ezt a szokást Rákóczi Rodostóban is megtartotta.) A szertartásokra részletes előírásokat ad a Constitutio (p. 17-20). Gregorián ének helyett a színtelenebb psalmodizáló énekbeszédet használták: ez a monoton és unisono éneklés szintén az ő puritán szellemüknek kifejezése. Minden arra szolgáljon, hogy elfeledtesse a világot és az örök igazságokra, Isten jelenlétére eszméltesse a bűn tudatában nyögdecsező lelket... (p. 55.)

Az éjszakákra vonatkozólag teljesen a középkori aszkézis szellemében intézkedik az előírás. A durva fekhelyen cipő nélkül alusznak a remeték, de a ruhát levetni súlyos vétség, aminek háromnapos böjtölés a büntetése (p. 26). Fürdés csak a legnagyobb szükség esetén van engedve és akkor is csak két orvos rendeletére... (p. 40). Borotválkozni hetenként egyszer szabad (p. 74).

A lelki szükségletekről könyvtár is gondoskodik: Dans la bibliothèque aucun livre contre les bonnes moeurs. . . . Rákóczi ebben a szellemen válogatta össze, bizonyára a kamalduli atyák tanácsai alapján, a rodostói könyvtárát.²

¹ *Constitutions*, p. 6.

V. ö. Bibliofil Szemle 1925. évf.: *Rákóczi könyvtára*.

Az étkezést mindenki a cellájában végzi, nemcsak azért, hogy a refectorium társas együttlétét kiküszöböljék, hanem azért is, hogy az abstinentiát hivalkodás nélkül gyakorolhassák. Az egyszerű ételt, sőt, olajat és ecetet a szakács-rendtag maga viszi mindenkinek az ajtajához és egy nyilason át adja be. . . Bojtos napokon nem asztalnál, hanem térden állva kell az ételt elfogyasztani. Nagy ünnepeken azonban közös refectoriumban gyűlnek össze, a rendtagok, hogy ápolják a közös barátságot és utána kivételesen sétát tegyenek a falakon kívül. A szekularisok házába vagy kertjébe lépni azonban ilyenkor is tilos és a remeték egy csoportban végzik sétájukat (p. 44). Az étkezés egyébként rendes napokon nem áll egyébből, mint reggel: leves, tojás vagy főzelék, kenyér, gyümölcs és bor, este csak egyféle: főzelék, hal, tojás, tej vagy sajt. Az adagok nagyságát is előírják a szabályok és engedély nélkül cukrot vagy befőttet senki sem tarthat a cellájában. Négylábú állat húsa mindenkor tilos eledel. A bort csak vízzel szabad inni.

Külön intézkedések szabályozzák a közös kézi munka elvégzését, amely nyáron reggel hattól hétig, télen kilenctől tízig tart. Előtte és utána ima, közben hallgatás. A pihenés megkezdése is csengetyű szóra történik. Ilyenkor az ó és új testamentum egyik fejezetének olvasása következik (p. 56).

Vendégek nem közelíthetnek a cellához. Levelet vagy ajándékokat elfogadni tilos. A ruhák közönséges és olcsó anyagból készüljenek. Csak a fehér szín – a tisztaság szimbóluma – engedhető meg. Lábukra fapapucsot húznak, cipőt csak utazáskor szabad viselni.

Engedelmesség a legfőbb kötelessége a kamalduli szerzetesnek. De nem elég a vak engedelmesség: örömmel és buzgalommal kell gyakorolni a submissiót (p. 78).

A Constitutió befejezése hangsúlyozza, hogy mindez csak minimuma annak, amire kötelezi magát a rendtag. De szigorúbb erényekre és magasabb tökéletességre kell törekednie, hogy megközelítse Remete Szent Pál, Szent Antal, Hilarion, Szent Benedek és Szent Romuald példáját. .,

íme rövid kivonata azoknak az életszabályoknak, amelyeket Rákóczi is magára vállalt, mikor a versaillesi udvart otthagyva, világi tagnak belépett a remeték közé. Ez az életmód és a grosboisi milieu nemcsak múltó vezeklésre tanította, hanem későbbi életének egész spirituális irányát megszabta.

Az első magyar opera.

Írta: KASTNER JENŐ.

XVII. századi irodalmunknak van két különös alkotása, melyek bizonyos tekintetben ugyanannak a divatnak, ugyanannak az ízlésnek termékei. Címük is azonos. Az 1646-i Névtelen Comico-Tragoediára és Felvinczi György 1693-ban „újonnan megjobbított” Comico-Tragoediájára gondolunk.

Különösek, mert egyrészt semmiképp sem illeszthetők a XVI. század gyér drámai maradványai mellé, másrészt elütnek az iskoladráma hagyományaitól is. Irodalomtörténészeink hiába kísérelték meg őket ezekből eredeztetni, kénytelenek voltak a két darab magyarázatánál a hozzánk elvetődött idegen vándorszínésztársulatok befolyását is segítségül hívni, anélkül azonban, hogy ezt pontosabban meghatározhatták volna.¹

Felvinczinél a kérdés még azzal is bonyolul, hogy nem tudhatni, előadásra szánta-e darabját, vagy sem. Ugyanis három évvel Comico-Tragoediájának megjobbítása után, 1696 október 1-én színjászó engedélyért folyamodik Lipót császárhoz, és ezt meg is kapja. Arra azonban, hogy élt-e vele, biztos adatunk nincsen.

Bayer József² azt tartja, hogy Felvinczi darabja csak olvasmánynak volt szánva s így szerinte a jelenetek előtt álló nótakezdetek nem is a dallamot jelentik, melyre – Toldy Ferenc hite szerint³ – azokat énekelni kell, hanem csupán a versformát határozzák meg. Annál is bizonyosabb volt ebben drámatörténetünk kitűnő ismerője, mert Felvinczi V. felvonásának 2. jelenete előtt ezt a megjegyzést találta: *Ad notam Odes 22. Horatii*. Már pedig – úgy vélte – ez dallamot nem jelenthet, csak versformát.

Ha így állunk Felvinczi darabjával, vélekedett joggal Dézsi Lajos,⁴ ugyanezt kell alkalmasint a Névtelen Comico-Tragoediájáról is tartanunk.

Pedig éppen ezekben a nótajelzésekben és a velük járó változatos versformákban rejlik a két darab különössége.

Lássuk csak, tényleg oly bizonyos-e, hogy Felvinczi nótajelzései versformát és nem valóban dallamot jelentenek. Ez szokatlan lenne irodalmunk történetében, mert már Balassa Bálint, mihelyt énekmondóból műköltővé fejlődik, elhagyja a nótát is versei elől. Kíséreljük meg érveinket csoportosítani.

¹ Váy Béla: *A magyar színészet története*. Bpest, 1887. 53. és kk. 11. Bayer József: *A magyar drámairodalom története*. Bpest, 1897. I. 69. és kk. 11. Ferenczi Zoltán: *Adatok az iskolai színjáték és Felvinczi György életéhez*. Irod.-tört. Közl. 1897.

² Id. m. 71. l.

³ Magy. Költ. Tört. 1867. 202. l.

⁴ Comico-Tragoedia c. moralitásunk koráról. Budapesti Szemle 1904. 118. köt.

Felvinczi az olvasóhoz irt disztihonos bevezetésében azt a tanácsot adja azoknak, akiknek darabja nem tetszenék: „Nem szereted? Ne *dúdold*. . .” A szó jelentésére nézve pedig nem maradhat fenn kétség, mert egy másik művében, a *Protonotaria-ban* is ezt mondja:

„Egy éneket kezdek. .
Majd el is *dúdolom*,
Ne legyen unalom.
Tudom, méltóságatok *nem* ellenzi,
Hogy verseimmel vidul udvarunknak *dísz*.”¹

A Névtelen is megjegyzi egy helyütt (Act. II. Sc. II), hogy „azon nótára többi közt elmondhatni”, minek nem lenne értelme, ha a nóta csak versalakot jelölne.

Érthetetlen volna *továbbá, miért jelöl meg a két Comico-Tragoedia* szerzője más-más nótát teljesen egyező versszerkezetekre?² És hogyan jelölheti Felvinczi „A szentírás mondja” nótával a III. megjelenés 2. cselekedetének versalakját, holott ebben a 19 szótagú verset – melyet a Névtelen is felhasznált egyik jelenetében – 12 és 7 tagú sorokra tördelte.

E bizonyítékokkal szemben pedig nem áll meg Bayer József érvelése, mert a 22. horatiusi óda megzenésítéséről igenis tudunk.

Celtis Konrádtól, ki a humanista és egyszersmind zenekedvelő I. Maxmilián császár udvarában élt, indult ki az az eszme, hogy latin verseket és különösen horatiusi ódákat szigorúan metrikus énekké daloljanak. Tritonius Petrus brixeni tanító ki is adott 1507-ben *Melopoia sive harmonicae tetracentricae super XXII. genera carminum* címen egy kötetet, melyet 1552-ben a *Oeminae undeviginti odarum Horatii melódiáé* követett. Azonban az ódák közt is különös kedveltségnek örvendett az *Integer vitae scelerisque purus*, melyet Felvinczi fölhasznált. Michael Pesentus és Bartolomeo Tromboncino megzenésítésében helyt foglal olasz énekek közé keverve egy 1504-i és 1517-i Frottole-gyűjteményben.³

Felvincziről tudjuk, hogy egy ideig latin tolmács volt a bécsi udvarnál, s ennek nagy zenekultúráját elég lesz azzal az egyetlen adattal bizonyítaniunk, hogy I. Lipót császár ez időben maga is irt olasz áriákat az előadandó melodráákhoz.

A bécsi latin tolmács, kinek műveltsége különben sem lekicsinylendő és aki még a nyomor idején is „nem annyira bérért, mint rajtok jövődö, fennmaradó hírért” írja versét, itt ismerkedett meg a horatiusi költemény megzenésített dallamával. S ezzel Felvinczi kezünkbe adja a kulcsot: Mint a latin nótának, úgy Comico Tragoediájának nyitját is Bécsben kell keresnünk.

A Comico Tragoedia cím maga is szeget üthet fejünkbe.

Felvinczi I. Lipóthoz beadott folyamodványában azt kéri, hogy szabadjon társaival együtt előadnia Erdélyben, Magyarországon és kapcsolt részeiben „comicos ludos per Dialogismos honestos distinctos”, melyek

¹ Vali B. Felvinczi György Comico-Tragoediája E. Pli. K. Pótk. I. 329. 1.

² Felvinczi: Első és befejező cselekvés; III. megj. 2. csel.- V. megj. 2. csel. A Névtelennél 13 nótára csak 8 versforma esik.

³ Nagl-Zeidler: *Deutsch-Österreichische Litter aturgeschichte*. Hauptbd. Wien 1899. 449. 1. – G. Adler: *Fachkatalog der Musikhistorischen Abteilung von Deutschland und Österreich-Ungarn*. Wien 1892. 56. 1. Dr. E. Vogel: *Bibliotek der gedruckten iveltlichen Vokalmusik Italiens aus den Jahren 1500-1700*. Berlin 1892. II. köt. a megfelelő Frottole-gyűjtemények címe alatt.

magasabbat nyújtsanak, mint a „Presti digitatorum et funambulorum” játékaik, nem akarván azonban ezáltal sérelmet ejteni „scolarum, collegiorum, gimnasiorum auctoritate ubi tales ludi quandoque exerceri soient.” Lipót császár engedélylevele pedig szintén „ludos comico-tragicos et comoe-diales”-t említ.

Vájjon ez a „comico-tragicus” megnevezés, melyet a bécsi udvar oly jól ismer, nem akkoriban használatos műfajmegjelölés-e? A Névtelen így határozza meg: „Rész szerént víg, rész szerént szomorú história”. De Felvinczi úgy látszik jobban tudja, mikor az előadás *módjára* érti a „comico”-szót: „Valamelly dolognak szomorú kimenetelinek nyájas versekkel való kifejezése”. Azaz: komoly tárgy, vígan előadva.

Különösen találó ez a meghatározás, ha azokra az operákra alkalmazzuk, melyek akkoriban Bécsben nagy divatnak örvendenek, s melyekben a mithologikus – olympusi vagy alvilági – jelenetekbe paródia vegyül. Ez a műfaj a XVIII. században indult virágzásnak. Az olasz Landi alapította meg, mikor az Orfeo c. tragikomédiába Cáron komikus jelenetét keverte bele. Kevéssel utóbb Raspigliosi megalapítja az opera-buffát. Ez a parodizáló opera végső fejlődésében Offenbach révén jó ismerősünk. Tényleg reá gondolt Riedl Frigyes is, mikor Felvinczi drámáját egyetemi előadásában tárgyalta.¹ Egy bécsi opera, melyre még visszatérünk, már ekkor ivásközben mutatja be az isteneket. Felvinczi is minduntalan belekeveri a közönséges életet a túlvilág fenségébe: Plató tirádája után bemegy, mert ehethnék, Proserpina meg panaszai közben az ebédéről gondoskodik. E téren Felvinczi nem egyszer ritka megfigyelőtehetségről tanúskodik.

A XVII. század közepén az opera, mint műfaj, már annyira kifejlődött, hogy a zene, meg a rendkívül fejlett dekoráló és szint változtató művészet háttérbe szorította a librettó-tartalmat, mely a minimumra fogyhatott. A csekély cselekmény minden kis mozzanata jelenetté, tableauvá nyúlik alattuk s lehetőleg minél több szereplő száján oszlik meg. A logikus összefüggés meglazul. Ha már most Felvinczi darabját nézzük, itt is feltűnő a cselekmény szegénysége és az „egybeszólalkozó személyek” nagy száma (25).

Mi történik benne tulajdonképen? Plútó és Proserpina panaszkodnak, hogy a pokolban szűk a hely, mert Jupiter már mindenkit – szerzetest, főpapot, tollas vitézt, szegényt-gazdagot – hozzá küld. S úgy látszik ebben szatirikus értelem is van, mert utóbb az ördögök közt valami Apáti-t és Lysti-t emleget. Az alvilág királya tehát követséget meneszt Jupiterhez, hogy új osztozást követeljen. Az Olympos ura azonban durván elutasítja kérését s keményen meghagyja, hogy Plútó a neki nem tetszőket befogadja. Erre a pokolbéli király kénytelen engedelmessékedni, de bosszúból megparancsolja szolgálóinak, hogy most már ne csak a Jupiternek nem kellőket, hanem mindenkit csábítsanak a pokolba.

S ebből lesz öt „megjelenés”, mint ahogy öt felvonássá húzódik az *Il Pomo d'Oro* című egykorú opera kevés tartalma is. E melodramának a cselekménye pedig feltűnően hasonlít Felvinczi darabjához.

Az opera azzal kezdődik, hogy Proserpina panaszkodik a pokolbéli rossz élet miatt és összecivódik rajta Plútóval, aki viszont egészen meg

¹ V. ö. H. Goldschmidt: Studien zur Geschichte der Italianischen Oper des XVÜ. Jh.-s 87. 1. – Riedl F.: A magyar dráma története (könyvatos jegyz.) 111. és kk. 11.

van elégedve uraságával. Azonnal ott terem Discordia és kifejti, hogy minden baj az apai örökség igazságtalan fölosztásában rejlik:

La cagion se n'ascriva
 Al partimento inequo, ed inumano
 Del retaggio paterno
 Che fè l'alto Germano;
 Ei v'assegnò l'Inferno,
 Centro solo di pêne e di tormento
 E per se prese il cielo,
 Ch'è sfera de i contenti, ove, sbandita
 Ogni cura molesta,
 Passa sol la sua vita in gioia e in festa.

Azután lázítja Plutót, hogy követeljen új osztozást:

Si ritorni partire
 L'antico Retaggio!

Azonban ez a Pluto okosabb a Felvincziénél. Azzal válaszol, hogy igen ám, de az istenek mind összefognak ellene és megint csak ő marad a pácban:

Con lui tutti uniti
 Si sono gli Dei,
 Il torto havrei
 Nel muovrgli liti.

A két darab tehát ugyanúgy indul. És emlékezzünk csak, hogy Felvinczi Plútója is összevesz feleségével Aplesto követségbe-küldése miatt. Ő ugyan meg van róla győződve, hogy a Pokol rossz uraság, de két királytársa – Belial és Miastor – akár ez az olasz Pluto, világosan látják, hogy kár uruknak bajt hozni fejére, mikor „jó helyen lakik”.

A Discordia azután vállalkozik, hogy vizályt szít az Olympuson. Ebből kerül ki az opera tulajdonképpeni anyaga. Az istenek lakomáznak, mikor Egyenetlenség Paris almáját dobja közénk, s erre minden fölborul. Discordiának van rá gondolja, hogy a háborúság a földre is áterjedjen. Alettót, Tesifonet és Megarat küldi az emberek közé, de nekik csetepatéjuk támad Charonnal, aki ingyen nem akarja őket átszállítani az Acheronon: ugyanis alig van mostanában keresete. Bezzeg megőrül, mikor a furiák biztosítják, hogy ezentúl már másképp lesz; tódulni fog csónakjába a nép:

„Stà pur lieto Charonte
 Che s'ha da guadagnar.
 Se ti vedrai sudar
 Spesso la fronte,
 Consolera la tua pena
 Il ritrovarti una borsa piena”.

Felvinczinél is az a darab vége; – bár ez illogikus – hogy a kiküldött szolgák mindenkit – az előbb szüknek és túlnépesnek mondott – pokolba csábítanak. De van ezenkívül a Comico-Tragoediának egy epizódja, melyben Charon épp ily fukar, pénzsóvár öregnek van beállítva, magán a jeleneten pedig meglátszik, hogy hajánál fogva került a darabba.

Pluto ugyanis – mint az olasz operában Discordia – három furiát küld a pokolbéli tanács összehívására s Radamanthus külön is figyelmezteti ezeket a „posták”-at:

Hát Apollion s amaz Abadon?
 Legyetek azon, hogy leljétek honn;
 Innét lakik amaz igen széles patakon,
 Melly Achéron, az hol Cháron
 Terhes hajót von.

A posták visszatérnek. Pluto csodálkozik, hogy ilyen gyorsan megjárták az utat és nem késleltette őket Charon, aki mindent csak „áron” akar általvinni. Occypéde azután fölvilágosítja, hogy:

„... most nem oly drágás, mint azelőtt, mert más
 Állapotban van sorsa,
 Hogy két fillért letők, akkor csak azzal lők
 Szükségének orvossá”.

Úgy látszik, Abadon tanácstagnak csak azért kellett kiszorulnia a pokol területéről és az Acheron túlsó partján lakást keresnie, hogy Felvinczi ezt a Charon-jelenetet elhelyezhesse.

De az *Il pomo d'oro* Jupiteré végül is megunja a nagy harcot istenek, emberek között. Úgy határoz, hogy az aranyalma egyedül I. Lipót császár dicsőséges aráját, Margaréta infánsnőt illeti meg. Ebben azután megbékél az ég. Darabunk a császárné olympusi dicséretével végződik.

Ez az opera ugyanis I. Lipót mennyegzőjére (1666) készült. Míg máskor az előadások az udvari palotában tartattak, erre az alkalomra Lodovico Burnaccini cs. mérnök külön fényes színházat épített a Burgtoren, hogy ott különös kegyképpen a város polgársága is megjelenhessen. Az óriási színpadon ezer szereplő mozgott. A gyönyörű díszletek, színi technikai meglepetések mindenkit ámulatba ejtettek. Marc Antonio Cesti, „Capellano d'onore di S. M. C.” nagy hírnévre tett szert ezzel az operájával, mely körülbelül százötven zeneműve közül a legjobb, sőt kortársainak hasonló munkáit is fölülmúlja. Az opera előadását még a következő két évben is megismételték; szövegekönyvét, melyet Francesco Sbarra irt, 1667-ben és újra 1668-ban – ez a kiadás megvan Nemzeti Muzéum könyvtárában – a színpadot, az egyes jelenetek díszleteit és a nézőteret ábrázoló gyönyörű nagy rézmetszetekkel s a darab elé irt „argomento”-val adták ki. Mellékesen megjegyezzük, hogy Felvinczi darabja előtt is megvan „E dolognak rövid summája”.¹

Ezek a körülmények elég valószínűséget nyújtanak, hogy a néhány évvel később Bécsben tartózkodó udvari tolmács ismerte legyen ezt az operát, melynek előjátékában az osztrák tartományok megszemélyesítői mellett fellép Magyarország szimbolikus képviselője is. S amit Sbarra nem irt meg, Pluto követelőző követségét: megírta ő. Vali Béla ismer a kolozsvári múzeumban egy Felvinczi-kéziratot, mely a „Pokolról, annak állandó lakóiról, természetéről és azon helynek alkalmatosságáról” szól és amely állítólag olasz hatás alatt készült.² A Comico-Tragoedia első jelenete – a pokolbéli történet, az új osztozás követelése – és befejezése – hogy most már mindenki az alvilágba kerüljön – a Charon-jelenet, mely bele van erőszakolva a darabba, egyes előbb kiemelt részletek, sőt magának Felvinczi cselekvényének illogikus-volta is a Cesti operájával való közvetlen összefüggésből látszanak eredni. Ha pedig egy

¹ Cestiről: Nagl-Zeidler id. m. 694. 1. – H. Kretschmar: *Geschichte der Oper* Leipzig, 1919. 100. 1. *Az egész operát újra kiadta a Denkmäler der Tonkunst in Österreich c* vállalat III. kötetében.

² Id. cikk. V. állítását, sajnos, nem tudtam ellenőrizni.

pillantást vetünk Comico-Tragoediának versformáira, e hitünk csak meg-erősödik.

Felvinczi a fölhasznált nótákat nagyon változatos rímeléssel tarkítja. A sorokat megtöri középrímmel. Az egész darab nem egyéb – hogy Riedl Frigyes szavaival éljünk – a rímek erőszakos láncolatánál.

Így a „Szentírás mondja...” 19 tagú sorai előbb 12-7 tagú sorokra hullanak szét, azután a 12 szótagúak középrímmel ismét 6-6 szótagba válnak:

Nem állhatá meg· is, oda monda ő is
Keresztül, amint tudá
Méreggel lon tele, hirtelen fölkele
S székít is elrúgá.

A „Menjünk el vitézek...” 11 szótagú sorait 2-2 középrímmel is tarkázza, úgy hogy megint csak az előbbi forma lesz belőle:

Úgy félek,
De kérlek
Ne siessünk,
Ne vélje
S remélje
Hogy megjijedtünk.

Hasonló versforma található ugyan már Balassa Bálintnál, mégis feltűnő Felvinczi erőszakos rímélése, mennyire hasonlít a Sbarra-Cesti operájához. Mars és Venus itt például így dalolnak:

Marté: Per la diva
Che m'auviva,
Suggo il balsamo vitale.
Vettere: Viva Marte
Che nell'arte
De la guerra è senz'eguale.

Paris pedig így énekel:

Sii presti,
S'appresti
Quel Jegio sul mare,
Che in brève
Mi deve
A Sparta portare.

Általában új formát nehezebb kitalálni, mint új mesét. Világosnak látszik, hogy Felvinczi valami opera-félét akar írni. Ebben azonban semmi-esetre sem lebeghetett szeme előtt Cesti, vagy az akkori idők recitativot és áriát keverő, már meglehetősen fejlett operája.

Felvinczi ismerte a Névtelen Comico-Tragoediáját: ezt egy közösen használt nóta és a mindkettőnél előforduló Abadon ördög eléggé bizonyítja. Ennek a drámának a tartalmát Binder Jenő fejtette föl egy szép összehasonlító tanulmányában.¹

Ámde kérdés, mennyiben kell a Névtelen munkáját „a régebben európaszerte dívó moralitások egy elkésett sarjának” tekintenünk. A moralitások ugyanis nem szűnnek meg tovább élni a XVII. században sem; csak a zenedráma divatos ruhájába öltöznek. 1600-ban – a jubileum esztendejében – adnak elő egy ilyen című darabot Rómában: *JRappresen-tazione di Anima e di Corpo. Nuovamente posta in musica dal Sig.*

¹ Egy magyar Lázár dráma és rokonai. E. Ph. K. 1898.

Emilio del Cavalière. A Tempo, Intelletto, Anima, Piacere megszemélyesítői énekelnek benne. 1634-ben egy *S. Alessio* c. melodráma kerül színre és 1658-ban Marco Marazzoli *La vita humana*-ikban a l'Innocenza, Colpa, Intendimento dalolnak. Bennük – az új öltözet ellenére – rögtön föl ismerhetjük a régi moralitást: A lélek és test vitája épp oly középkori téma, akár a Lázár-motívum, melyet Névtelenünk dolgozott föl.

Bécsben is adtak elő a XVII. században egy vígoperát, melyben az Igazságot mindenütt kiverik a házból, úgy hogy kénytelen világgá menni. Egy „schezzo musicale” címe, melyet ugyancsak a császárvárosban játszottak 1664-ben: *La congiura del Vino contra la Virtù*.¹ Névtelen Comico-Tragoediánk, melynek első scénájában Justitia, Temperantia, Fortitudo a közbeszólók és ahol a Virtus huzza a rövidebbet Vitiummal szemben, kétségtelenül valami ezekhez hasonló darab ismeretét tételezi föl.

A Névtelen drámájának törzsét a bevezető első jelenet után három lazán összefüggő, külön cselekménnyel rendelkező fölvonás képezi. Maga ez is az akkoriban divatos intermezzokra emlékeztet, melyeket egy más darab fölvonásközeiben énekeltek. Ha már most elfogadjuk Dézsi Lajos igen valószínű föltevését Rimay szerzőségére vonatkozólag és tekintetbe vesszük, hogy Rimay II. Mátyás, majd Bethlen Gábor udvarában élt, ki „főmuzikusokat” hozat Bécsből² és Velencéből, igen közel áll egy gondolat: Mindkét Comico-Tragoediánk sajátos alakja a XVII. század udvarainál dívó kisoperákban, intermezzokban gyökerezik.

Ezt közelebbi formahasonlóságok is bizonyítják. Ezek az intermezzok ugyanis leggyakrabban az opera ősi alakját örítették meg, amint az a XVI. század nemzetközi madrigál-motteto-frottole dalköltészetéből kialakult. Giov. Boschetti *Strali d'Amore* c. darabja például harmincöt különálló dalból van összetéve. Hét személy és két kórus játssza le velük öt intermédiumban a cselekményt.³

Nótákra irt két Comico-Tragoediánk egészen megfelel ennek az egyszerű intermezzo-formának, mely könnyen terjedhetett, mert nem kivan nagyobb készüléket. Históriás énekköltészetünk kész dallamokat kínált alkalmazására. Ez a Névtelennek jutott először eszébe. A Bécsbe vetődött Felvinczi követi példáját.

Figyeljük csak meg, milyen szoros hangulati, sőt tárgyi összefüggést mutatnak Felvinczi nótái a megfelelő jelenetek tartalmával!

Plútó tanácsgyűjtése erre megy: „Régi hatalmam, gazdag vigadal-mam ...” Proserpina panaszra Aplesto követségbe küldetése miatt erre: „Oh én szegény árva, ki halálát várja. . .” A Jupiter elől eloldalgó köve-tek a „Menjünk el vitézek, vissza' szégyennel. . .” kezdetű énekkel tana-kodnak; a darab elején pedig Proserpina alvilági siránkozását Felvinczi kétségtelenül komikus célzattal szabja a „Boldog örömben hirdet mindent Vénus...” nótájára.

S ugyanezt az összefüggést nóta és tartalom közt megtaláljuk a Névtelennél is. A szándékosságot itt nem lehet tagadni. Nemcsak, hogy nótákra, de a jelenetek tartalmához simuló nótákra van írva a két Comico-Tragoedia. Kétségtelen tehát, hogy ezek a darabok eredetileg nem olvasásra, hanem

¹ V. ö. E. Vogel id. bibliográfiai munkája; Artaega: *Geschichte der Italienischen Oper*. Leipzig 1789 I. 330. 1. Sajnos, A. Weilen bibliográfiája – *Die vom Jahre 1629 bis 1740 am Wiener Hofe zur Aufführung gelangten Werke Theatralischen Charahters ...* Wien 1901 – az 1629-46. korszakra igen hiányos.

² Acsády I.: *Bethlen G. udvara*; Tört. Tár. 1881. 197. 1.

³ V. ö. E. Vogel id. bibliográfiája.

elénekülésre voltak szánva s ha szerzőjük talán nem is gondolt előadatásukra, ilyen hatás alatt dolgozott.

Említettük, hogy a magyar énekköltészet és a históriásének kész lehetőséget nyújtott a divatos intermezzo formájának alkalmazására. A Névtelen erősen a hazai hagyomány felé hajlik. Az egész III. és IV. fölvonás – bár három-három külön nótára történik bennük hivatkozás – végig egy versformában van írva; a II. felvonás egyöntetű soraiba is csak az utolsó jelenet hoz némi változatosságot. Annál feltűnőbb, hogy az első, bevezető scena, mely elvont szereplőivel különösen emlékeztet a korabeli zenés moralításra, egymaga öt versformára van írva.

Ezzel szemben Felvinczi darabja formailag sokkal ügyesebb, kevésbé históriás ének, rímhajhászó technikája pedig – úgy látszik – az olasz zenejátékokban szokásos csilingelést csempészi bele a magyar nóta józan dallamába, mi természetesen sokszor csak az értelem rovására és gyakori erőltetéssel sikerülhetett. De el kell ismernünk, hogy különösen a II. cselekedet 4. megjelenése mesteri rímvariációja az egyszerű versszaknak. Látszik, hogy Felvinczi erre fordítja minden erejét. Verselési ügyesség tekintetében kétségtelenül túlszár a Névtelenen.

És el kell képzelnünk, milyen közvetlen visszavágást jelent, mikor a nótasór két közbeszóló közt oszlik meg:

Beatus: Felveszem én bizvást!

Radamanthus: Ne is válasszunk mást!

A Névtelennél strófa is ritkábban oszlik meg: egy-egy személy mondanivalója rendszerint a strófával együtt végződik. Felvinczinek fejlettebb a formaízlése: a nóták megválasztásában, egy-egy sor megoszlásában, rimelésében nem csekély komikumra lelünk, ha művét annak vesszük, aminek készült: Szomorú dolog nyájas versekkel elmondva.

Előadta-e Felvinczi darabját? Biztos tudomásunk nincs róla.

„Némi homályos hagyomány azonban azt tartja, – olvassuk Ferenczinél¹ – hogy Kolozsvárt széles eresű házfedelek hiú ablakaiból énekeket mondott s a hallgatók lent hallgatták.”

¹ Id. cikk.

Muszka könyvárusok hazánkban 1711-1771.

Írta: HODINKA ANTAL.

Közismert dolog, hogy amíg a nyugati egyházban (*ecclesia occidentalis*) egyetlenegy szertartás van (*ritus lat. seu romanus*), úgy hogy a nyugati egyházhoz tartozó összes népek ugyanazon latin szertartással élnek, – addig az eredetileg négy patriarchátust felölelő keleti egyházban (*eccl. orientális*) úgyszólván minden népnek saját külön egyháza, saját külön szertartása van.¹

Ezen keleti keresztény népek és egyházaik legtöbbszörének² a vallási története csak általános egyháztörténeti szempontból tartozhatik reánk. Ellenben a görögöké, az örményeké és a görög szertartású szlávoké különösen is érdekel és kellett volna vagy kell is, hogy érdekeljen. És pedig azon idő óta, hogy ezen egyházak mai hívei, az örmények, a ruthének vagy ruszinok, a rácok vagy szerbek, az egyházi unió felvételéig, a XVIII. század elejéig, a szertartásokat szlávul végző oláhok vagy rumunok és a bulgárok egykori hazánkba kezdtek telepedni és egyházilag szervezkedni.

Ez utóbbi négy népség görögből szlávra fordított ugyanazon szertartással élt és él. De amint különböző időben különböző helyekre szállingóztak be hozzánk, úgy egyházilag is külön-külön szerveződtek.³ Mint ilyen külön szerveződött egyházak természetesen külön-külön, egymástól függetlenül fejlődtek is, azaz mindeniknek saját külön története, egymással semmiféle vagy csak alig valamelyes összeköttetésben állott múltja van. Sajnos, eddigelé egyiknek sem ismertük s ma sem ismerjük elegendőképpen még az u. n. külső történetét sem, annál kevésbé belső életüknek az eseményeit és változásait. Így pl. alig van csak valamelyes tudomásunk is arról a kérdéssel, hogyan, illetve minő szerkönyvekből végezték a szertartásaikat és honnét s mi úton-módon szerezték be ezeket a könyveket? Oly kérdések ezek, amelyekkel még az illető nemzetiségi egyházak történetével saját nyelvükön bíbelődő íróik sem foglalkoztak, még csak föl sem vetettek, sőt nem is gyanítottak. Oly kérdések tehát, amelyekről első pillanatra azt mondhatnók, hogy mindkettő minden egyéb, csak nem fontos

¹ V. ö. Karalevskij Cyrillo: „La dénomination des rites orientaux non byzantins” a *Stoudion* (bulletin des églises de rite byzantin). Róma, I. (1923-1924), 46-48. 11. Szerinte 5 keleti szertartás van.

² A syr, a chald, a kopt egyházaké.

³ Az 1439. florenci zsinat után tűnik fel legkorábban Munkácson Lukács, aki bár csak presbiter, de az ezt megilletőnél nagyobb joghatósággal. Csaknem ugyanakkor szerepel Hunyadi J. dévai uradalmában bizonyos Kaffai Pán János oláh püsp. L. Hermann S. J., Vita S. Jo. Capistr. végén lévő okiratokat.

s látszólag alig is tartozik reánk, következőleg alig is érdekelhet bennünket! Ha ők maguk sem törődtek vele!¹ Ám ha meggondoljuk, hogy a XVII. sz. közepén csak a munkácsi püspök joghatósága alatt mintegy 700 parochiát említenek az akkori hivatalos iratok, pedig a másik két egyháznak, az oláhoknak és a szerbnek, külön-külön több püspöke s jóval több parochiája is volt, összesen tehát több ezer templomról volt szó, másfelől azt sem tévesztjük szem elől, hogy minden templomnak a szertartások többé-kevésbé teljes elvégzéséhez mintegy 4-25 különféle szláv szerkönyvre (trebnik,² szluzsebnik, oktoich, irmologion, triód, a 12 kötetes minea, apostolus könyv, perikopás azaz szakaszos evangélium, stb.) van szüksége, akkor azt hiszem, ennyi ezer meg ezer idegen szerkönyv itthon való nyomtatásának vagy külföldről való behozatalának, . . . akkora költség hazánkban való kivitelének vagy itthon való megmaradásának a kérdése úgy gazdasági, mint művelődéstörténeti szempontból, hogy a politikairól ne is szóljak, pedig ezek a népek hazánk határszélein³ olyképp helyezkedtek el, hogy hátuk megett saját hit- és fajrokonaik országaira támaszkodtak, igenis felkeltheti a figyelmünket és megérdemli az érdeklődésünket.

Mégsem szándékozom ez alkalommal hosszasan foglalkozni ezzel az egész, fontos kérdéssel, hanem meg kell elégednem egyik nem egészen érdektelen, teljesen ismeretlen fejezetének a rövid előadásával, amit s amennyit t. i. e szerkönyveknek Oroszországból ide való behordásáról egykorú, jobbra hivatalos adatok alapján összeállíthattam.

Aki csak kissé is járatos a hazai⁴ és a külföldi cirillbetűs szláv nyomdászat történetében, az tudja, hogy a cirillbetűvel élő déli szláv népek (montenegróiak, dalmaták: Zengg, szerbek, oláhok: Koresi deák) csaknem 100 évvel korábban nyomtattak szláv (cirill- és glagolbetűs) könyveket, mint az északiak. Ezeknél a lengyel uralom alatt élő kis-oroszok első cirillbetűs nyomtatványa, az 1491-i krakkai Fiol-féle 3 könyvtől eltekintve, az 1564-i lemergi apostolus könyv, majd az 1581-i osztrogi vagy varsói biblia. A muszkák vagy moszkoviták első nyomdászatuk, Fedorovics Ivánt, mint veszedelmes mesterséget üző ujitót 1549-ben elűzték Moszkvából. A számkivetett bujdosó Lembergbe, akkori magyarsággal Ilyvóba került s ott nyomatta ki az említett apostolt. Az 1581-i szentírás Ostrogi Janusius Konstantin hercegnek, a makovicai uradalmat

¹ Az ósláv templomi szerkönyveket az 1491-i krakkai Fiol-féle szerkönyveken kezdve 1883-ig az orosz Karatajev: *Opisanie slav.-russkich knih*, állította össze. Az oláhn nyelvűeket Hódos-Bianu: *Bibliogr. roman, veche. 1508-1830*.

² Ezeket a könyveket megmagyarázza Nilles S. J. *Calendarium manuale* c. művében.

³ Ezeket az úgy cirillbetűs görög szertartású templomi szerkönyveket, valamint nem egyházi cirillbetűs nyomtatványokat is használó hazai népségeket Gaya, görög származású alsóausztriai kormánytanácsos 1769-ben Mária Teréziához benyújtott emlékiratában ekként összezezi: „die zur griechischen kir che sich bekennen, ... wohnen .. von den grenzen Dalmatiens durch Kroatien, Slavonien, Syrmien, einen grossen strich des Kreichs Hungarn durch d^n Temeswarer Banat und das Grossfürstenthum Siebenbürgen”. Hazánkon kívül felhossa „die grosse strecke der mit den k. k. erblanden in einem halben circel gränzenden ländler, in welchen die bewohner alle entweder gebohrene Griechen oder die griechische glaubenslehre bekennende christen sind”. Továbbá „die Kgreiche Bosnien, Servien, Bulgarien, Epyrus, Albanien, Macédonien, Thessalien, Rumänien oder Alt-Thrazien, Peloponesus, die inseln des Archipelagus, der grösste theil von Natolien, die Firstenthümer Wallachey u. Moldau werden grösstenteils von Griechen oder anhänglern der griechischen kirche bewohnt. In *allen* diesen ländern ist ausser der Wallachey, wo *eine* griechisch-slavonisch und wallachische druckerei vorfindig, sonst *nirgend* eine buchdruckerei zufinden”. Bpest. O. L. Illyr. Hofdeputation. Illyr. Buchdruckerei iratai.

⁴ Értve alatta természetesen a XVI-XVII. századi integer Magyarországot.

öröklő Serédy Katalin urának a pártfogásával és költségén jelent meg. *Ez idő, a XVI. sz. óta* a déli szláv nyomdák – a velenceit kivéve – sorvadtak, az északi szláv nyomdák ellenben, noha a betűik a kéziratok betűinél jóval rútabbak, következőleg a nyomtatványaik is eléggé kezdetlegesek voltak és soká ilyenek is maradtak, *egyre szaporodtak*, az északi nyomtatványok száma évtizedről-évtizedre, majd évről-évre folytonosan nőtt, míg körülbelül 16-50 után úgyszólván elnyomták a délieket.

A déli szlávok cirillbetűs nyomdászata a XV. század végső évtizedeiben kezdődött. Betűi, és pedig cirillek és glagolok, (ezek nem cursiv, hanem capitalis betűit érteve) egyaránt a kéziratok szép betűit utánozták. Ennélfogva a velencei (szlávul: Vnet vagy Bnet, stb.), a cettinjei, a zenggi és az erdélyi (brassói, medgyesi, stb.) nyomtatványok régi voltuknál fogva régóta bibliográfiai ritkaság számba mennek, s úgy ezért, valamint szép betűformáikért is nagyon keresettek.¹

Ám ezek a XVI. sz. óta sorvadó finombetűs déli szláv nyomdák a XVII. század első felének a vége felé *megszűntek*, főleg miután az oláhok I. Rákóczi György fejedelem gondoskodásából oláh bibliát kaptak.² Ezzel az északi szláv nyomdák és nyomdatermékeik jelentősége is emelkedni kezd. A déli szlávok, főleg a crnogorc-ok, is éppen ez időtt, Alexej Mihajlovics cár óta, kezdettek Moszkvába járni templomépítési segélyért és egyházi fölszerelési tárgyakért, köztük templomi szerkönyvekért is esedezve.³

Gaya 1769-i emlékiratának idézett helyén ugyancsak azt mondja, hogy a leirt roppant területen, amelyet görög születésű vagy görög szertartású népek laknak, beleértve Magyarországot is, *egyetlenegy* görög, szláv és oláh betűkkel fölszerelt nyomda működött, még pedig Oláhországban. Ennélfogva mindezek a görög szertartású hívek szerkönyvek úgy, mint nem egyházi művek tekintetében a *külföldre* voltak utalva. Emlékiratának másik helyén, ahol ezen nyomdászipar gazdasági oldalát is említi, egyenesen meg is mondja, honnét voltak kénytelenek ezeket a könyveket beszerezni. „Az ember elképed azon, mekkora összegek folynak évenként a felség jogára alatt élő göröghitű alattvalói részéről görög, illyr és oláh nyelvű nemcsak tudományos: történeti, földrajzi, számtani, bölcsészeti s főleg roppant számú nyelvtani és szótári művek, hanem különösen a szertartásaik végzéséhez szükséges mise- és szerkönyvek, valamint a papságuk által használt egyéb könyvek, valamint a köznép által igényelt ima- és tankönyvek fejében Velencébe, török Oláhországba, *nagyrészt azonban az orosz birodalomba. Eddigelé* ezeket a könyveket *jobbára Velencében* nyomtatták. A köztársaság néhány évvel azelőtt célszerűnek látta egy illyr nyomdának a felállítását, hogy a mi tartományainkban is kereskedhessek illyr könyvekkel. Lipcse, méltán, szintén figyelmet kezd fordítani ezekre a népekre és sorompóba szállni készül a velencei könyvkereskedéssel szemben.” Breitkopf kiadó, Gaya szerint, még csak görög

¹ A M. N. Múzeum könyvtára méltán büszke lehet, hogy legalább az oláh nyomtatványok csaknem minden, itthoni kiadásának egy-egy példányát sikerült megszereznie.

² L. a Századok, 1871. 718. 1. Val. Bujdosó: „Adalék az első oláh biblia tört.”-hez.

³ Erről az oroszoknak külön munkájuk van; ha jól emlékszem, Danilevszkijtől. Tőlünk csak Rákóczi fej. püspökéről, Kaminszkiről van adat, hogy 1710-ben Nagy Péternél járt követségben. L. az ungvári püspök lev. Polit. 22. sz. Eberstett orosz tábornok útlevelét Kovordán Bazil pap részére, ki a püspökkel a cárnál járt követségben. Ez az egyetlen adat ruténeink és az oroszok korábbi érintkezéseiről.

nyomatványokkal tett kísérletet, de már is megtette az intézkedést, hogy rövid időn belül szláv könyveket is nyomathasson.

Gayanál jóval korábban, 1751-ben Barkóczy Ferenc gr. egri püspök ugyancsak Oroszországra mutatott rá egyik, mint mondja, nem is első előterjesztésében, mint ahonnét az akkor még 14 vármegyére terjedő munkácsi püspökség hívei a szerkönyveket beszerezni szokták volt. „Ismeretes – úgymond, – hogy az ő egyházmegyéjében annyi ruthén és oláh népség lakik, hogy négyszer annyi görög szertartású papja van, mint latin szertartású. E népséget az elődei unióra vezették ugyan, de szomorúan tapasztalja, hogy a legtöbbjénél csak névleges az unió. Szakadár szertartás, szakadár erkölcsök és tanok uralkodnak közöttük. Ennek oka kétségtelenül papjaik tudatlansága és gyarlósága, akiknek . . . a legtöbbje nagyobbára muszka szakadár könyveket használ... Ezen szomorú ténynek számos bizonyítékára akadt, midőn egyházmegyéjében két évig tartó körutat tett, amennyiben . . . igen sok ilyen szkizmatikus könyvet talált. . . amiről a felségnek ismételt jelentést is tett. Csakis innét magyarázható, hogy a sz. misékben a felség helyett a cárt, a pápa helyett a pétervári patriarchát emlegetik, továbbá azt hiszik és tanítják, hogy az egyszerű házasságtörés nem halálos bűn, hogy a lopott tárgy visszaadása nem szükséges az üdvösségre stb. Mindezek nem egyebek szakadár tévtanoknál, amelyeket máshonnét nem szerezhettek, mint azoknak a könyveiből. De *honnét is kerülnek ezek a muszka könyvek Magyarországra*, kinek a segítségével és a költségén szállítatnak oly messziről? . . . Tudvalevő, hogy a szomszéd Lengyelországban¹ vannak (szláv) nyomdák, melyek szakadár tévtanoktól mentes, javított görög szertartású könyveket nyomnak. Onnét *a magyarhoni ruthének* kevesebb költséggel is beszerezhetnék a szükségeseket. És mégis *Muszkaországhoz fordulnak*, amely oly távol esik és az út oly veszélyes! Az ok, hogy a muszkáknak a könyveit akkora költséggel és olyan fáradtsággal mégis beszerzik, nem lehet más, mint hogy tetszenek nekik azok tévtanai”.

Az a kérdés ezek után, mikor kezdődhetett ez a Magyarországon üzött muszka könyvkereskedés? Erre nézve a *hivatalos iratokból* megállapítható, hogy vagy 1716, vagy pedig 1711 óta kezdtek a muszka árusok hazánkban ilyen könyvekkel házalni. Mikor ugyanis 1728 ápr. havában Ocskay István ungvári harmincados az első két muszka könyv-árust feltartóztatta, ezek a bécsi orosz követészen azt vallották,² „wie seit jähre 16 dergl. bücher ohne einigen anstant jährlich von eben diesen leüten eingeführet sind worden „. Muszka könyv-árusokról hazánkban ennél korábbi nyomok nincsenek az iratokban. De vannak szkizmatikus könyvekről szóló *korábbi* adataink, amelyekből a legnagyobb valószínűséggel következtethetjük, hogy muszka eredetű könyvekre kell gondolnunk s föltennünk, hogy ezeket is muszka könyv-árusok szállították talán még a XVII. sz. első tizedeitől, vagy legalább is a közepétől fogva.

A XVI. sz. második felében élt munkácsi püspökök, pl. Szentmiklósi László, idevaló ruthének voltak s a lengyelországi ruthének 1595-i unionális mozgalmában nem vettek részt, de az összeköttetés az itteniek

¹ Pl. a pocsjovi kolostorban. Ám a lengyelországi kisorosz gör. kath. püspökök csak 1749. Pallavicini varsói nuncius elnöklete alatt tartott zsinaton állapították meg a nem szakadár ószláv szerkönyvek sorozatát. Csak ettől kezdve vannak approbált unitus szerkönyvek.

² Az 1728 máj. 18. felvett species facti, „tényállás” eredetije Bécs, (KPL.) Hofkammer-Arcniv Hung. 1727 aug. csóm.

és a lengyelországi kisoroszek között a XVII. sz. első tizedei óta egyre jobban kimutatható. Eszterházy nádor, ki épp' akkor lett Munkács földesura, lengyel földről hozott „vladikát”. Gregorovics püspök 1607 táján a kievi főiskolán végezte tanulmányait. Taraszovics püspököknek 1641-i bebörtönöztetésére egyebek között ezekkel a lengyelhoni kisorosz hitsorsosokkal való összeköttetése is okul szolgált. Balling munkácsi várkapitány 1641 márc. 30. a fejedelemhez írott levelében az feltételek között, amelyek alatt az általa börtönre vetett püspököt szabadonbocsáthatónak vélelmezi, először is azt kívánta: „ne confugiáljon ezután ngod bosszújára az lengyel püspökökhöz”; 2-szor: „az klastrom jövedelmét idegen országban ne reponálja, az mint eddig is, az mit kaphatott, beejtette Lengyelországban”; 3-szor: „ennyi sok és feles lengyel papokat és diákokat ne tartson,” s végül: „vendégfogadót az klastromban ne tartson, holott gyakran volt ez, hogy a lengyelek kijönek Lengyelországbul”. A püspök maga pedig az ellene 1640 nov. 12. tartott első vizsgálaton kihallgatott 19-ik tanú, makariási Demjén azon vádjára, hogy az antimensziont drágábban árulta elődeinél, azt felelte: „az antimenzt nem magam csinálom, hanem az *könyvnyomtatóktól* én is drágán veszem.”

Ez az *első* adatunk, mely az akkori, Erdélyen kívüli Magyarországon *szláv* könyvnyomtatókról szól. S bár a püspök sajnálatosan elhallgatta, hová való könyvnyomtatókat értett, alig lehet kétség, hogy nem erdélyi, sem déli szláv, hanem lengyelországi kisorosz, talán kievi vagy pocsjajvi nyomdászokról van szó.

A munkácsi püspökség templomainak szerkönyveiről 1801-ben készült terjedelmes összeírás¹ igen sok helyen említ *oroszsági* szerkönyveket a XVIII. századból, jóval kisebb számban XVII. századiakat.² Amazok oly gyakoriak, hogy azt hiszem, 1711-től 1771-ig alig van olyan muszka kiadás, amelyből 1-1 példányt ne lehetne találni a hazai ruszin és rác templomokban. Az 1564-től körülbelül 1711-ig való időből is vannak főleg 1650 utániak, de az előbbiekhöz képest jóval kisebb számban, elannyira, hogy a szám tekintetében jelentékeny különbség van a két kor között. Igaz ugyan, hogy az 1711-1801. egy század alatt sok 1711 előtti könyv el is használódott, ami a XVII. századiak számának a rovására betudandó. Való az is, hogy ebben a korábbi században sok helyütt még kéziratú szerkönyveket is használtak.³ Az is számba veendő, hogy mindkét század szerkönyveinek az alsó íapszélein levő cirillbetűs följegyzések szerint, aminők a rác templomok könyveiben is olvashatók, a XVII. századiakat az akkori hívek nagyobb áron szereztek be, mint a XVIII. századiak az akkoriakat. Ezek a körülmények magukban is elegendően megmagyarázzák, miért kevesebb a XVII. századi szerkönyvek száma a XVIII. századból valókéval szemben. Mindezekhez azonban hozzá kell vennünk még egy, talán legfőbb körülményt és ez az, hogy a templomi szerkönyveknek a moszkvai cárságban még 1515 táján Maxim Grek (a görög) szerzetes által kezdett javítása, amely oly nagy ügyvé fejlődött a byzanci szellemben a külsőségekhez mereven ragaszkodó oroszok előtt, hogy a nagy orosz raskol-lá (szakadással) vezetett, éppen a XVII. század vége felé a híres Filaret moszkvai

¹ Ered. a püsp. levltban Ungváron. Sajnos, csak óvatosan használandó, mert a nyomtatási évszámokról a jegyzékeket készítő lelkészek akkor még nem igen tudhattak.

² Vannak köztük – és pedig túlnyomó számban – lengyelországiak. Bar-kóczyanak nem volt igaza.

³ így pl. Hajdudorog 1641-ből való kéziratú templomi könyvei az ungvári püsp. könyvtárban. Feltétlenül visszakerendők volnának!

patriárcha alatt beveződött. Ez már nem is javítás, hanem a szakadár szerkönyvek reformja és approbációja volt. Az addigiak értéküket veszítették. Az approbáltak, tehát a XVIII. sz. eleje óta nyomtatottak, tekintélye ellenben nemcsak az oroszok, de általában véve az összes görög szerzéstü szlávok, még a déliek előtt is szinte megingathatatlaná lett. Hiszen a szerkönyveket javították ugyan a déli szlávok is, a szerbeknél a XV. század elején Stefán mnih (szerzetes), a bulgároknál Joannikij és Euthym tirnovoi metropoliták, de ez a javítás inkább nyelvészeti volt csak s ezért a déli nyomdákban kikerült szerkönyveknek, noha kiállításra nézve hasonlíthatatlanul magasabban állanak az északiaknál, nem volt meg az utóbbiak rituális tekintélye és becsé. Ezért, de meg azért is, mivel ezeknek az 1-4 ujjnyi vastagságú ív- és negyedréte alakú könyveknek a nyomása nagy terjedelmükkel fogva roppant költséget igényelt, ezek a déli nyomdák lassan meg is szűntek s a XVIII. sz. közepén már sem *Erdélyben*, sem a *Balkánon* nem működött a Gava említette oláhországi egyenél több. A török területen működők érthetően nem bírták sem a befektetést, sem az üzemfenntartási, sem a terjesztési költségeket. Ezen körülményeket számbavéve és tudva nemcsak azt, hogy így ezek a népek a XVII. sz. második felében más hiányában akarva nem akarva kénytelenek voltak az északi lengyel- és oroszországi szláv nyomdák termékeit elfogadni, hanem azt is, hogy ezeknek a behozatalát 1725 előtt semmiféle rendelet sem tiltotta s a nagy távolságon kívül semmi sem gátolta, csaknem bizonyosnak tarthatjuk, hogy muszka könyvárusok már a XVII. században is házaltak velük nálunk, ha kisebb mértékben is, mint 1711 után. Sőt, amit a felhozott okok alapján bizonyosnak vehetünk, pozitív adattal el is dönthetjük, amennyiben a máramarosi Ötvösfalva templomának egyik, 1663 nyomtatott triodjában olvasható 1682 márc. 15. följegyzés szerint „siju knihu vynesennuju ζ Rusi”, „Oroszországból kihozott könyvet” a falu 12 magyar forintot vette.

Ha tehát 1725-ig fennállott az a kedvező helyzet, hogy sem a bécsi, sem a magyar hatóságok nem törődtek az orosz könyvárusoknak az tizeimével, jöhettek-mehettek a harmincadokon át tetszés szerint, senki útjukba akadályt nem gördített s így a könyvek hozzánk való beszállításáról egészen 1725-ig nincsenek is hivatalos feljegyzéseink, íme mégis kétségtelenül be tudjuk igazolni, hogy már a XVII. sz. második felében az ötvösfalvi feljegyzés szerint „vynosili z Rusi”, „kihordták őket Oroszországból”. Sőt ez idő óta már approbált könyveket szállítottak. Nagy Péter bécsi látogatása óta az oroszok mindinkább ismerni kezdték. Ő maga előbb Rákóczi fejedelemmel, utóbb az udvarral szövetségben is állott. Mindezen kedvező körülmények szerencsés összehatása következtében az orosz szerkönyvek addigi csekélyebb mérvű behozatala ki tudja milyen arányokat öltött volna, ha ezután is csak a 30-ad vámt és a nagy távolság lett volna az *egyetlen* akadály.

Csak hogy mostan, 1725 óta, történetesen ezek is szaporodtak s 1725 után gátolták, majd 1771-ben teljesen meg is akasztották a muszka könyvárusoknak ezt a virágzásnak indult kereskedését. Nem szabad ugyanis elfeledkeznünk, hogy az unió 1646-ban, tehát körülbelül akkor, amikor a déli szláv nyomdák megszűnésével ruthéneink az északiak termékeire kezdtek szorulni, a csaknem az egész északkeleti felvidéket felölelő munkácsi püspökség területén felmerül. S épp a század vége felé, mikor az orosz szerkönyvek approbálása megtörténik, Kollonics bíboros kissé túlságosnak is mondható buzgalomból a ruthéneknél és az oláhoknál nemcsak meg-

szilárdítja, hanem a rácoknál is megkísérti az egyesítést. Az unitus püspökök immár természetesen állást foglalnak a szakadár könyvek beözönlése ellen. A munkácsi püspökségre ajánlott előkelő származású Malachowski János przemisl-i püspök 1671-ben Bécsben előadván pontokba foglalt kérelmeit, a melyek teljesítését szükségesnek tartotta ahhoz, hogy a munkácsi egyházmegyét eredményesen igazgathassa, a 7-ik pontban arra való hivatkozással, hogy a püspökség ruthén hiveit skizmaticus könyvek teljesen megmérgezik, ennek ellenszeréül szláv nyomda felállítását ajánlotta, ami szerinte „mérsékelt költséggel” eszközölhető lett volna. A nagy naivitásra valló kérelemre a bécsi udvar éppenséggel nem hederített. Kollonics bíboros e bajt ellensúlyozandó több görögszületésű főpapot hozott Munkácsra. S amikor Maurocordato és Angelo Eáfiel érsek után 1689-ben De Camillissal, a vatikáni könyvtár görög skriptorával kezdett tárgyalni a püspökség elvállalása iránt, a tudós és óvatos görög azt a kérdést intézte Kollonicshoz, van-e abban a bizonyos munkácsi püspökségben szláv nyomda, avagy ő kénytelen volna szakadár nyomdákra s azok termékeire szorulni, Kollonics azt felelte, hogy gondoskodni fog arról, hogy a jezsuita atyák nagyszombati nyomdáját szláv betűkkel is felszereljék. És meg is tartotta ígérését. Három apró szláv nyomtatványt elő is állított.

Egyéb okokon kívül bizonyára ennek az unitus nyomdának az ellensúlyozására kérte a budai rácok tanácsa a Djakovics metropolita által I. Józsefhez benyújtandó 15 pontú folyamodványának 5. pontjában: „szabad legyen nekünk *nyomdákat*, iskolákat és egyéb egyházi szükségleteket tartanunk”. Ezen kérelmükre nézve némi joggal támaszkodhattak I. Lipót 1690 aug. 21-i nagy rác kiváltságlevelének arra az Ígérétére, hogy „iuxta orientális ecclesiae gr. r. Kascianorum consuetudinem ac normam veteris calendarii” fogják őket ő és utódai megtartani. De utóbb az élet gazdasági oldalai iránt nagyobb érzékkel bíró rácok mégis meggondolták a dolgot s a tényleg átnyújtott felségfolyamodásban sem nyomdáról, sem iskoláról nincsen szó.

Az imitusok eszméje: itteni szláv nyomdával ellensúlyozni az északi szláv könyvbehozatalt, elméletileg helyes, de gyakorlatilag nem volt megvalósítható. A szláv szerkönyvek előállítására és árusítására, mint már említettem is, roppant költséget igényelt. Kollonics, nem tudni honnét, megszerezte ugyan a betűket, de sem a nyomda, sem a munkácsi püspökök nem előlegezhették a költségeket. Azonfelül ezek a könyvek nemcsak az egyházi szláv nyelv ismeretét, hanem a görög szertartásokban való jártasságot is követeltek. Már pedig Munkácson akkor ez is hiányzott. Ennélfogva az unitusok úgy, mint a nem unitusok továbbra is kénytelenek voltak az északi szláv nyomdák termékeit vásárolni, az orosz kereskedők pedig 1725-ig évről-évre szabadon szállíthatták be és árusíthatták nálunk a könyveiket.

1725 szept. 20. gróf Károlyi Sándor, mint a debreceni tankerület főigazgatója, jelentette a pozsonyi kamarának, hogy a Török- és Lengyelországgal határos őrségek parancsnokai, főleg a munkácsi, mindenféle csavargót bántatlanul beengednek a határon az országba, Béhmer munkácsi várparancsnok 1725 november 25-i jelentésére, hogy ő csak a balzkói (!) szorosban tart őrséget, míg a homonnai, az ungvári, a hropkói (!) és a bártfai szorosok őrzése a megyékre tartozik, amelyek néha egy kóbor koldust átküldték hozzá, akiből ő még bottal sem tudott semmit kivenni, azért is örökre a határra visszakísértette, míg a lengyelhoni

kolostorokból őszkor bort kéregetni átjáró orosz papokat a munkácsi püspökhöz küldötte, aki, ha az útleveleket rendben találta és aláírta, ő tovább engedte őket, a helytartó tanács 1726 jan. 7. leírt Ung, Bereg, Zemplén és Sáros megyékhez, hogy a szorosokon semmiféle utast se engedjenek át útlevél nélkül, Bereg megye pedig a munkácsi püspököt tiltsa el a ruthén papok útleveleinek a láttamozásától. Bár az orosz könyvárusokat nem lehetett a gyanús csavargó alakokhoz számítani, mégis kétségtelennek vehető, hogy ez az intézkedés is az eddigi akadálytalan jövés-menésnek a szigorítását jelentette. S míg ez minden bizonytalanul a Rákóczi hívei és esetleges híradói ellen irányult, addig csakhamar követte egy másik rendelet, amely egyenesen az orosz könyvárusok szabad bejövetelét volt hivatva megakadályozni.

A bécsi udvar kegyeltje, a Bizanczi püspökkel a munkácsi kolostorban együttlakó Hodermarszky 1727 ápr. 8. levelében jelentette a helytartótanácsnak, hogy Lengyelből sok mindenféle fajú szakadár könyvet szállítanak az országba, úgy, hogy tartani kell attól, hogy ezek a nagy nehézséggel unitussá tett ruthén népet annyira megmételtyezik, hogy könnyen visszaesik a szakadárságba. Azért is ennek a megelőzésére kérte, hogy az ilyen könyvek behozatalát elkobzás terhe mellett tiltsák meg. A felség 1727 aug. 1-én ki is adta a rendeletet, hogy a harmincadosok mindennemű könyvet, amely nincsen megfelelő módon cenzúrázva, tartsanak vissza a hivatalnál s erről tegyenek jelentést, a munkácsi püspök pedig hatalmaztassék fel, hogy a szakadár könyvek használatát eltilthassa.

A következő tavasszal a muszka könyvkereskedők, mint ahogy addig-éle évről-évre szokták volt. gyanútlanul megjelentek, hogy nyáron át eladva könyveiket, ősszel hazatérhessenek. Ám ezúttal Ocskay István, ungvári harmincados a mit sem sejtő árusokat feltartóztatta. A meglepett kereskedők bevallották, hogy a könyveket Szegeden, Temesváron és Belgrádban akarták értékesíteni. Ha ez most már tiltva volna, kérik, adják vissza könyveiket, hogy másutt árusíthassák el őket, vagy ha sehol sem lehetne eladniok, visszazállíthassák hazájukba. Ez a Kljazma mellett fekvő Volodimer városból való két könyvárus, *Saljapin Iván* és *Vacuroff Mihály*, a bécsi muszka követ érélyes fellépésére, aki azzal érvelt, hogy a két udvar között békeszerződés létezik,^x visszakapta a könyveit. Ennek dacára, úgy látszik, ez a váratlan fellépés azt eredményezte, hogy 29 esztendeig nem jelentkeztek újabb könyvárusok. Nyilván nem merték kockáztatni a befektetett pénzüket. Másképp érthetetlen, hogy csak 1756-ban történt újabb behozatal. Valószínűleg azt gondolták, hogy az 1727-i rendelet már nem létezik s talán enyhébben fognak velők szemben eljárni. S a dolog tényleg úgy is volt. Legalább Sztáray Imre gróf dec. 13-án jelentette a helytartótanácsnak, hogy röviddel előbb kievi kereskedők egyéb holmival szakadár könyveket is szállítottak az uzsoki szoroson. O a könyveket régebbi rendelet alapján visszatartotta, a holmit pedig kiadta a kereskedőknek, akiket vesztégzár alá vett, mert bőrökkel kereskedő zsidók a podoliai Vinicát és Jarichot megfertőztették úgy, hogy félő volt, hogy az onnét való kereskedők ide is behurcolják a pestist. Egyben kéri azt is, hogy a harmincadosokat utasítsa a kamara, hogy az ilyen veszélyes szakadár könyveket tartsák vissza. A kérést a kamara meg is tette. Sőt a felség e tekintetben tett korábbi intézkedését szükségesnek látta módosítani. Ami mind nem

¹ Ebben a fentjelzett spesies facti írja: diese russische käufleute keine andere, als von uralten u. *recipierten edition* bücher mitgebracht, stb.

következett volna be, ha a harmincadosok az 1727-i utasításhoz képest jártak volna el.

A módosítás akként szólott, hogy míg addig a munkácsi püspök az összes szláv könyveket megyei ember jelenlétében cenzúrázni volt kénytelen, most, 1757 után, a szikizmatikusok részére eladni kívánt könyvek a kereskedőknek kiadandók, minden fajtából csak egy-egy példány a felségnek küldendő. Ha ellenben a kereskedők az unitusoknak is szándékoznának belőlük eladni, ezeket a püspök egy szlávul tudó jezsuita atyával együtt nézze át és csak az ő approbációjuk után adhatók ki a kereskedőknek. E módosítás lehetővé tette ismét az akadálytalan behozatalt. A kereskedőknek csak nyilatkozniok kellett, hogy nem az egyesült ruthéneknek, hanem az ország déli vidékeire, a nem egyesült rácoknak szállítják a rakományt. Ok azonban a ruthéneket sem akarták elveszíteni. Erre vall az a tény, hogy több feltartóztatás történt. Így mindjárt 1760-ban két szállítmányt, 1762-ben egy harmadikat tartóztatott fel az ungvári harmincados. Úgy látszik azonban, a kereskedőknek nem lett káruk, mert 1770-ben már egész társaság,¹ négy vállalkozó kíséretében 4 szekéren jött 4 szolgát, összesen 8 embert tartóztatott fel Kőrösmezőnél a katonai őrség.

Messze vezetne az e kereskedelemmel összefüggő kérdéseket s a reá vonatkozó tárgyalások során fölmerült s azzal összefüggő megállapodásokat és tervezeteket részletesebben ismertetni. Azért ez alkalommal még csak a feltartóztatások alkalmából készült könyvjegyzékekből levonható tanulságok rövid előadására vagyok kénytelen szorítkozni.

1727-ben a kereskedőknek bécsi követségükön tett vallomása szerint behoztak 530 könyvet. A részletes jegyzék azonban csak 41 munkát sorol fel 415 kötetben;

az 1757-i jegyzék csak 11 munkát tartalmaz 1146 kötetben;

az 1760. ápr. 1. összesítés 27 munkát 698 kötetben, a máj. 13-i pedig 14 művet 209 kötetben;

az 1762-i szintén 14 művet 877 kötetben, végül

az 1770-i 431 kötetet.

A behozott művek száma és a kötetszámok között lévő roppant különbség abból magyarázandó, hogy egyfelől olyik mű, pl. a minea 12 kötetet jelent, másfelől az egyes műveket nem egyforma példányszámban szállították. A legtöbb műből csak 1-1 példányt hoztak, másokból 5, 10, 20, 50, 100, sőt egyből 400 darabot.

1727-ben a legtöbb példányt, 137 darab különféle kiállítású breviariumot említ a jegyzék, ami alatt valószínűleg a többi jegyzékek horariuma értendő, amely viszont az ismeretes csaszoszlovval azonosítandó. Utána 126 drb *zsoltáros* könyv szerepel. Azután 112 példány húsvéti énekes-és imakönyv. A többi mind 100 alatt maradt.

Az 1757-i behozatal 11 műve azért szerepel 1146 kötetel, mert

¹ Az illyr hofdeputatio 1770 szept. 13 felségfelterjesztéséhez mellékelt eredeti „examen” 3-ik kérdőpontjára: Ob er allein oder in compagnie sie, adott felelet szerint: sie wären 8 an d. zahl: 4 herrn u. 4 diener. Ihre principalen seien Ignaz u. Athanas Chrenus, Peter u. er Thimothée, aie übrigen compagnons seien mit 2 wägen u. 7 pferden in Pesth. Arra a kérdésre: haben sie schon vorhin jemahlen mit büchern in diesseitige länder gehandelt, azt felelték: Athanasius u. Ignaz die principalen handien schon seit 12 u. 13 jähren, wie vor dem ihre *eitern* nacher Hungarn. Sie kommen gemeiniglich um Georgii in das land, wo die nation schon weiss, dass sie bücher zum verkauf auf die Jahrmärkte bringen. Sie kommen nacher Unghvar, Tokaj, Szegedin, Pësh, Peterwardeiii, Temesvár etc. stb. O. L. Illyr. Kanc. Illyr. Buchdruck, fasc. 1S/A No. 42.

„preces horariae” azaz csaszoszlovból 400 példányt szállítottak, valamint 400 drb abc-olvasókönyvet (alphabetum ruthenicum), amely faj ekkor szerepel először. Továbbá 100 példány zsoldárt, 50 misekönyvet (szluzsebnik) és 50 drb rituálét (trebnik) említ a jegyzék.

Az 1760 április 1. jegyzékben a következő példányszámok szerepelnek: legtöbb (170 drb) ezúttal is az abc és olvasó (azbuka), még pedig 20 drb „libelli alphab. russo latini”, 100 drb „puro idiomate russo” és 50 drb „grammatica dicti elementares”; azután 100 drb „libelli horarum csaszoszlov dicti”, és 50 példány zsoldárt.

A május 13. kimutatásban a legnagyobb példányszám 60 drb „certus libellus horarum csaszoszlov dictus”, továbbá 33 drb szentírás. Ellenben sem zsoldárt, sem abc és olvasó nem szerepel.

Az 1762-i részletezés, melyet Olsavszki munkácsi püspök az ungvári jezsuita rendház egyik atyájával készített, a többenél bővebb, épp úgy, mint az 1770. behozatalé is, melyet Lázarevics Szabbás, a bécsi Kurtzböck-féle újonnan felállított illyr nyomda nem egyesült könyvcenzora állított össze.

Amabban a „libelli elementales seu alphabetici” 400 darabban szerepelnek. Van továbbá 100 drb 1760-ban Kiebben nyomtatott zsoldárt és ugyanannyi szintén Kiebben 1761-ben kiadott csaszoszlov, továbbá 48 példány „mineae in 12 tomos divisae”. Emebben van 97 drb 1769. évi moszkvai csaszoszlov, 59 drb 1768. moszkvai „meszatzoslov”, 60 drb 1768. moszkvai kiadású 12 kötetes minea, 48 drb különféle kiadású zsoldárt és 24 drb „abcedarii mit beigefügten gantz neuen fragen u. antworten von wahrer christl. lehr. . . *One titlbatt, doch moscovitischen driks*”.

Ha e számok a szállító orosz könyvkereskedőknek éppen csak az e művek kelendőségére alapított számítását fejezik ki, másrésztől éppen ezen műveknek illetően nagy példányszámban való behozatala, akiknek száma voltak, a hazai ruthének és rácok részéről éppen ezek iránt való keresletnek a fokmérője. E szerint biztosan megállapíthatjuk, hogy ezeknek a népségeinknek akkor szláv abc-és könyvekre, zsoldárookra, csaszoszlovnak nevezett horariumokra s a mindennapi szertartások elvégzéséhez legszükségesebb szerkönyvekre volt szükségük.

Ezeknek az akkori áaira nézve pedig megközelítő kulcsot ad a Trattner nyomdájának 1769 május 17-én tett ajánlatában feltüntetett árakból levonható összegmegállapítás. Trattner egy 180 íves ívalakú missale *előállítási* árát 5 frtban szabta meg, egy 6 íves abc és olvasóét 6 kr.-ban, egy 12 íves imakönyvét 12 kr.-ban, egy negyedréta alakú, 80 íves rituálét (trebnik) 4 frtban. Az eladási árat természetesen jóval magasabbra szabta, még pedig az 5 frtos missaléét 14 frtra, a 6 kr.-os abc-ét 12 kr-ra, az imakönyvét 24-re, a rituáléét 8 frtra. Azt hiszem, nem tévedek nagyon az orosz könyvkereskedők áraiban, ha a szállítási költség fejében a Trattner eladási áraihoz még bizonyos csekély hányadot hozzácsapok. Így kalkulálva az árakat, a muszka könyvkereskedők által az említett hat ízben behozott 3776 kötet árát megközelítőleg 100.000 akkori forintra tehetjük.

Igaza volt Gayanak, amikor e kereskedés gazdasági oldalát ajánlotta a királynő figyelmébe. És érthetőnek fogjuk találni, hogy a királynő 1770-ben egy keleti és szláv nyomda felállítására engedélyt adott a bécsi Kurtzböcknek. Ezt a nyomdát szerezte meg Lazarevics, majd Schnürer, aki 1800 táján tovább adta a pesti egyetemi nyomdának, amely 1803-ban meg is kezdte a szláv könyvek nyomását most már nálunk.

A kérdésnek azonban kétségtelenül politikai oldala is volt, amelyről ezúttal nem kívánok szólni.

Egy magyar tudós sorsa.

Rotarides Mihály.

Írta: GRAGGER RÓBERT.

A tudományos élet fejlesztése a mai magyarság fontos problémája. Ezzel tör a nemzet az emberi szellem csúcsa felé, ezzel kapcsolódik legmélyebben az emberiség nagy egyetemébe.

A szervező munka: a kutatás műhelyeinek, a tanítás eszközeinek megszerzése, az a televényföld, melyben a magyar kultúra kertésze az új csemetéket a tudós egyéniségek gondos kiválasztásával elülteti és szeretetteljes ápolással fejleszti. Egyre gyarapodik, fokozódik a kert teljessége s amit a nagy romboló vihar összetört, újraülteti a kertész avatott keze. Sajnos, sok a hiányzó fajta, sok fontos species nincs megfelelően képviselve. Nagy munka van még hátra, de a fejlődés szemellátható és a hiányok egyre kevesbednek, ha a pusztító szelektől, a jégesőtől, a betolakodó gaztól és rovaroktól sikerül megóvni a féltve ápolt kertet.

A tudományos pálya jelentőségét a magyar társadalomban az utolsó évtized jelentékenyen emelte. A tudós, a kutató szerepét az újjáéledő magyar idealizmus nem tekinti többé fizetési osztályokba sorozott hivataloknak. A tudós feladatát már tisztán kezdi látni a mai magyar, mint belső elhivatást: a tudományos megismerésnek öncélú, önmagáért való művelését.

Az élet mestere, a történelem a magyar tudomány történetének föltárásával ragyogó példáit mutatja az önmegtagadó tudós egyéniségeknek, amilyenek Szenczi Molnár Albert, aki Németországban nyomorral küzdve, vad katonáktól megkínózva, tűrhetetlenül dolgozott a magyar nyelvtudomány érdekében; Apáczai Cseri János, aki Hollandiát elhagyva, áldozta fel fiatal életét a magyar tudományosság fejlesztésének; Bél Mátyás a magyar történelemnek és földrajznak szentelte erejét; a magyar történelmi kutatás csendes hősei: Pray, Katona. Cornides, a két Bolyai, a nagy tudós utazók: Körösi Csorna Sándor, Reguly Antal és követőik a magyarságnak nem kisebb hősei, mint a nagy hadvezérek, államférfiak és költők, akiknek emlékét vastag életrajzok és művészi szobrok örökítik meg.

Miért nem voltak a gondolkodás, a kutatás hősei, a tudomány mártírjai a magyar társadalomnak és történelemnek a többiekkel egyenrangúan megbecsült, ismert alakjai? A homo sapiens fölé emelték a homo agitans, a vita contemplativa fölé a vita activa, a szellemi kiválóság fölé a hatalom ideálját. Korunk kezdi kiegyenlíteni a különbséget s a gondolkodót, a tudóst a nagy államférfiú mellé helyezi, mint a nemzet, az emberiség egyenrangú képviselőit.

A tudós lényeges tulajdonsága a lemondás. Lemond az emberi teljességre, a legmagasabb életformára, a hatalom érzésére való törekvésről. Nem uralkodni kíván többé, mint Plató, nem heroikus jellem, mint Herakleitos, hanem alárendeli magát feladatának, mint Aristoteles és gyűjtő, rendszerező történelmi és filológiai munkának szenteli magát, mint Eratoszthenes és a többi alexandriaiak. A tudós lemond a külső hősiességről, a heroikus életről, melynek képviselője a középkori lovag, a nemes volt, aki a hatalmat kereste és vele emelkedett magas polcra. Életérzése olyan, mint a papé, a szerzetesé, aki magát megalázza és egyházát akarja nagygyá, hatalmassá tenni. Elkerüli a lármás tömeget, hogy tiszta szándékú társakkal építsen monostort a szellem szolgálatának. Könnyű a tudomány hőseit az egyház katonáival összehasonlítani, akkor is, ha nem azok sorából kerültek ki. Körösi Csoma Sándort a Magna Hungáriát kereső Julián dömés misszionáriussal, Bolyait a kolostorok tudós barátaival. Közös vonásuk a hatalomról, önző célokról való lemondás; szellemi erejüket gyakorlati célra való alkalmazása helyett a legtisztább örömmel (heuréka) szentelik, minden erőszaktól ment lelki gyönyörűségnek. Azt hiszem, nem sértünk érzelmeket, ha a tudós létének és lényegének jellemzését, a kifejezéseket csak az érzékfölöttinek fogalmi világából választ-hatjuk. Csak ott vannak igazi analógiák ehhez az emelkedett és mégis az élethez közelálló lelkiállapotokhoz. A tudós életformáját a papi és közelebb a szerzetesi életnek köszönheti s amit a német idealizmus egy század óta kíván a tudóstól, hogy korának legjobb embere legyen, ugyanaz, amit Szt. Jeromos, Szt. Benedek atya és Assisi Szt. Ferenc kívántak a szerzetestől: a lelki elmélyedést és lemondást.

Mikor e sorokat hazánk egyik legszebb pontján, a tihanyi apátságban írom s alant a Balatont megölelik szelíd és meglepően délszaki jellegű partjai, amelyekhez csak Szicília és a nápolyi öböl foghatók, fölelevenedik előttem a magyar tudomány egy kevésbé ismert lelkes munkásának megható pályája. *Rotarides Mihályé*, aki a magyar művelődésnek és szellemi életnek történetét akarta megírni: az iskolák és az iskolázás, a tudomány, a művészetek és az irodalom történetét. Nem pusztán anyaggyűjtésre törekedett, mint kor- és szaktársainak nagyrésze, hanem oknyomozó és kritikai történetet kívánt nyújtani. Célkitűzése olyan átfogó és mélyreható volt, hogy az anyagi eszközök és kellő támogatás nélkül szűkölködőnek élete elemésztődött munkája fele útján. Kézírtatos hagyatéka - amennyiben szét nem hordozták Pozsonyba, Nyitrára, - Wittenbergből Haliéba s onnan a Berlieni Magyar Tudományos Intézetbe került.

Míg a materialista pozitivizmus az anyagot, a tárgyat kereste, bennünket elsősorban az alakító szellemi erő érdekel. Így Kotaridesnél is nem annyira az, amit elérnie sikerült, mint inkább törekvése, erőfeszítései, programja, akarása: a küzdő ember.

Mint minden nagy magyar munkának, Rotarides lankadatlan buzgalmának is hazafias érzése volt hajtóereje. A lelkes felvidéki ifjú Németországban tanulva látta a külföld tudatlanságát a magyarság felől és ebből származó sok rosszakaratot tapasztalt. Elhatározta, hogy életét a magyar szellem múltjának feltárására fordítja.

Külföldön tanulta meg a magyar kultúra minden nagy munkása hazáját igazán szeretni. Széchenyit az elszegényült Görögországnak, Athén romjainak és Anglia gazdagságának szemlélése tette meg hazánk ujjáépítőjévé. Eötvösnek külföldi tanulmányútja adta meg az elhatározást, hogy erőfeszítések tételére, hogy ha visszatér, hadd lássa a hont boldogulva

virányain. Comenius a külföldi szemével nézve a magyar művelődést írta Sárospatakon Rákóczihoz memorandumát, mely utakon juthat el a magyarság a „gentis félicitas”-hoz; Apáczai Cseri Jánost Utrecht és Leyden példái lelkesítették, Trefort és utódai a nyugati nemzetek művelődésén élesült szemmel irányították a magyar művelődési politikát.

Rotarides és Bél Mátyás Wittenbergben, Molnár Albert és Czwittinger Altdortban, Gyarmathy Göttingában fogtak a legnemzetibb tudományok, a magyar irodalomtörténet, nyelvtudomány és történelem műveléséhez Misztótfalusi Kis Miklós Hollandiából nemesítette meg a magyar könyvnyomdászatot. Minden érzésük hazájuknak, Magyarországnak szólt. Minden írásukon megérik, mit jelentett nekik hazájuk. Némelyikük ott maradt Németországban, mint Bél Károly András a lipcsei egyetem tanárának. Ha honvágy emésztette őket, jámbor lelkük belenyugodott sorsukba. Isten különös kegyelmét látták abban, hogy két népnek szívverését hallhatták meg és a népek fölött az emberiséget érezték. Mielőtt férfi és nő létezett, volt az ember. Mielőtt nemzetek lettek, volt az emberiség. Emberek voltak ők a „humanitás” értelmében és közvetlenebbül élték át, mint az egy-nemzetűek azt, ami az emberiségben, legalább az európaiban közös. Emberek, akik koruk fölött álltak és megelőzték azt, s ezért sokszor kellett egyedül érezniök magukat, sokat kellett szenvedniük, ezért legtöbbjüknek kettétört pályája. Amint a magyar föld középeurópai jellegű, úgy érezték, hogy elérkezik egykor az európai, egymást megértő ember kora kasonlóképpen, mint a keresztény középkor és a humanismus idején, egy közös segédnyelvel, amellyel mindnyájan megértethetik egymást, mint a latin nyelv uralma idején. Arra törekedtek, hogy a magyar ismert és egyenrangú tagja legyen az európai emberiségnek és ezért szolgáltak munkájukkal idegen nyelven a legnemzetibb magyar tudománynak. Nagy történelmi hivatást tölthettek be. Amint Goethét a tudományban ma sem értik még meg, mert a tudományban is előbbre van még ma is, mint maga a jelenkor, úgy nekik is el kellett viselniök, hogy megelőzték korukat. De útjuk a jövő útja volt, minden támadás, minden ellenkező nézet dacára. S amit megragad ma tisztán emberi egyéniségük, mint a lelkes tudós típusa, úgy lelkesít ma is céljuk, melynek odaadták minden erejüket, életüket. Előbbre láttak, mint mások, amikor hazájukat éppen sajátosságainak kiemelésével, nemzetüket minden faji sajtáságával iparkodtak hozzákötöni az európai nemzetek csokrához.

Rotarides is, mint Németországban élő tudós honfitársai, élete végéig szellemileg teljesen magyar hazájában gyökerezett. Meggyanúsították, hogy elidegenedett volna. Egyik barátja Török Lipót Jenából 1738. júl. 30-án megütközéssel írja, hogy azt hallotta, miszerint Rotarides Wittenbergben német ruhát visel és nem magyart. S valóban az 1742. jun. 4-én Sopronban kelt útlevelel a Wittenbergből hazalátogató Rotarides Mihályt úgy írja le, hogy termete közepes, ruhája német s az 1745. nov. 20-án a helmstedti Academia Juliae-Carolina által kiállított útlevelel is azt írja, hogy „Michael Rotarides, Sanctissimae Theologiae Candidatus ländlerischer Statur, seines alters 30 Jahr, blauen Rock anhabend” Wittenbergbe igyekszik. Csakhogy ezt a német ruhát a legnagyobb nyomorban élő theologus egy német jóakarójától kapta ajándékba, más ruhához nem jutott.

Az idézett útlevelelből kitűnik, hogy Rotarides 1715-ben született Csetneken, Gömör megyében. Csetneken tanult s addig buzgó tagja volt a csetneki ifjúsági önképző egyesületnek. Az egyesület saját pecsétjével

ellátott okmányban igazolja 1729 dec. 10-én, hogy a köréből távozó Eotarides tagdíját is lefizette és kéri a többi egyleteket, hogy ezt az összeget most már ne követeljék tőle; viszont, ha Csetnekre kerülne máshonnan egy ifjúsági egyesületi tag, úgy ők sem fognak tőle újra tagdíjat követelni. A hat kis piros pecséttel ellátott okmányt aláírtak Hanseus András, Cselák Márton, Sárkány András, Molitor György, Gastri András. A hatodiknak nevét elfödi a pecsét.

Már korán el kellett szakadnia szegény sorsú szüleitől. Módja nyílt, hogy Sopronba kerülhessen az ev. gimnáziumba, melyet hat év múlva elvégezvén, a gimnázium rektora, Deccardus Kristóf, maga is volt wittenbergi diák, 1736 VI. Calend. April, hosszú ajánlólevelet állított ki neki, mely szerint a legnagyobb reményekkel kíséri Rotaridest, amidőn a vezetése alatt álló gimnáziumból távozik. Égett az ifjú tudásvágytól, úgy hogy szorgalmával mindenkit fölülmúlt. Különösen gyors felfogóképessége és munkabírása tüntette ki. Nem sokat adott a játékra. Tanítóinak útmutatását követte s ezáltal nagy eredményeket ért el, úgy, hogy méltóvá lett arra, hogy tanáraival egy sóiba állíttassék. Most tehát, hogy kiutazik, mint egy serény méh, kéri a bizonyítvány olvasóit, hogy támogassák Rotaridest. Eresszék be városaikba, segítsék tanáccsal, tekintéllyel, mert ez a segítség a közre nézve is hasznos és gyümölcsöző lesz. Ezen meleg ajánlást Rotarides többi tanárai, mint Hajnóczy Dániel conrector, Pilgram János Zsigmond, Antoni Sámuel még megtették a magukéval.

Ha tisztelet és hála vonzotta Rotaridest tanáraihoz s ezek bizalommal és szeretettel támogatták jeles növendéküket, még fontosabb volt reá nézve barátainak szeretete. Rotarides vágya volt, hogy tiszta lelki levegőben, tiszta csoport közepette éljen szellemi munkás életet. A XVIII. század a barátság kultuszának kora s Rotaridesnek sikerült, amit Schiller a lelki öröm első legfontosabb forrásának tart („Wem der grosse Wurf gelungen, eines Freundes Freund zu sein“) hű, megértő barátokat tartani meg ifjúkorától kezdve élte folyamán. Ilyen hív barátja volt Kubány György, aki Rotaridest egész élete pályáján szeretettel támogatta. Tanácsokkal, biztatásokkal emeli bátorságát, önbizalmát és mecénások szerzésével, pénzküldeményekkel teszi lehetővé Rotaridesnek a szerény megélhetést, a munkát, anyaggyűjtést és művének kiadását. Ilyen hű barát volt továbbá a jóval idősebb Csernyánszky Sámuel, kinek első levele 1723 június 25-ről szól Pritz-ből (Nyitra vm.) Rotarideshez, „Clarissimo doctissimoque viro domino amico suo dulcissimo” címezve, melyben felel Rotaridesnek Pozsonyból Modorba küldött levelére és szerencsésének tartaná Rotarides „gratissima praesentia”-ját. Meghívja magához Modorba, hogy „suaviorem et iucundiorem” összejövetelüket és megbeszélésüket ott tartsák meg. Csernyánszky később is, amikor Nagy-Palugyára költözik, figyelemmel kíséri Rotarides küzdelmeit, szeretettel bátorítja, meleg levelekben írja, hogy neki senki sem kedvesebb nálánál, hogy sorsát mindig úgy tekinti mint a magáét és bajaiban, gondjaiban vele van. A Wittenbergben ideális életcéljáért vergődött biztosítja, mennyire szeretne vele lenni, de akik egymást lélekben nagyon szeretik, azok testben igen messzire kerülnek egymástól. Vele örül, ha Rotarides nehéz munkájában szerencsésen halad és ha szép gondolatok töltik el szellemét. Maga fivérével együtt dolgoznak Rotarides számára „symbola litteraria submittenda”. Könyveket, régi nyomtatványokat gyűjt Rotaridesnek és legjobb tehetsége szerint igyekszik eljárni, hogy előmozdítsa, Rotarides maga megható ragaszkodással

van barátja iránt. Ő a szorgalmasabbik levélíró. De Csernyánszky is mindig alig várja, hogy otthon ölelhessen messze idegenből hazatérő barátját s akár Bazinban Brodszky úrnál vagy Jacobaciisnál történhessék meg az óhajtott viszontlátás. Ezt a lelki közösséget az évek folyamán a távollét nem szakítja meg. Ha nem lehetnek együtt, levél útján tartják fenn a benső kapcsolatot. Kotarides barátjának készülõ házasságáról tréfálózik, az viszont bizonygatja, hogy míg Isten élteti, szívesebben lenne Rotaridesszel együtt s vele akarna meghalni.

Olthatatlan tanulási vágya Rotaridest most már nemcsak szülei, tanárai, barátai körébõl, hanem hazájából is hajtja az idegenbe, ahol tovább képezhetné magát. Visszatér szülõhelyére, Csetnekre és útlevelet kér, melyet Csetnek bányaváros bírja, Vágner Sámuel, továbbá Zimán Mátyás albíró és Torma János, Márkus Dániel, Debreciny István, Futás András esküdtek állítanak ki számára 1736 július 26-án. Ebben az alulírottak tudtára adják mindenkinek, hogy Rotaridest, aki iskolájukban tanult, „honestem iuvenem, Artiumque Liberalium Cultorem, Strenuum, et ludi quoque nostri literarii ingenuum aliquot annorum Spatio concivem” az irat olvasóinak jóindulatába ajánlják. Rotarides „ulterioris majorisque experientiae, ac promotionis studiorum gratia” utazni készül. Kéri tehát mindazokat, akik õ szent felségének hivatalnokai, a hid- és utvámosokat, a fõnököket és az öröket, stb. a városnak királyi jogainál fogva, hogy tekintsék az ifjú tisztességes szándékát és semmi akadályt ne gördítsenek elébe, sõt keresztényi segítséssel biztos és békés utazáshoz nyújtsanak neki módot.

Azonban Rotarides vágya, hogy külföldön folytathassa tanulmányait, egyelőre nem teljesült. A nagy szegénységben élõ szülõk mint eddig sem, továbbra sem voltak képesek õt támogatni s így évek óta táplált vágya még csak jámbor kívánság maradt. Csetneki barátai közül több derék ifjúnak volt hasonló tanulási szándéka. Csernyánszky Sámuel is vágyott tanulmányait folytatására. Egy másik csetneki iskolatársa, Bobrovnický Dániel pedig azt írja 1732 szept. 19-én: „egregio ac literato juveni Domino Michaeli Rotarides, artium liberalium in Gymnasio Sempronensi cultori, assidue fautori et amico integerrimo”, hogy Csetneken nem jól érzi magát, mert ott nem fejlesztheti tovább stúdiumait. A keleti nyelvek iránt való érdeklõdése és elmélyedõ tanulmányozásukra való törekvése Csetneken megreked s ezért Besztercebányára készül. Ott a rektornál kap szállást, ingyenes menzát pedig ama kiváló urnái, akinek fiát tanítja. Jelenleg Tessák és Szarvas helyett õ a grammatisták és a donatisták osztályfõnöke, mialatt Tessák a külföldön jár, Szarvas pedig „mendicando peregrinatur”. Rotarides maga is ily módon, tanítással szerezte meg eddig éveken át tanulmányaihoz az anyagi eszközöket. Sűrű levelezése kora ifjúkorában mutatja már, hogy íróembernek készül, amit Chrappan András dengeleghi rektornak 1732 okt. 25-én Rotarideshez „Soprony”-ba irt levele is mutat. Hogy tanítónak is kitünõen bevált volna, mutatja volt tanítványának, Kreisel Andrásnak 1734 május 29-én, Bártfán kelt levele, aki évek után hálatelten ír Rotaridesnek Sopronba, hogy az kisfiúkorában egykor milyen buzgón tanította. Így tanítással töltötte fiatal éveit és hogy előadásai kellemesek voltak, (suavissimi sermones) igazolják a hozzáintézett levelek. De tanítványai is szegények voltak, mecénást nem talált, viszont a tudomány vágya oly hevesen égett benne, hogy nem tudta tovább elfojtani. Az őszinte igénytelenség csak a testi dolgokban volt természete. Hivatásának szolgálatában kitartó

és szívós volt, sőt korának és kortársainak pietista hangját letéve erélyes tudott lenni, hogy céljához jusson. Megért benne az elhatározás, hogy nem vár tovább és mindenáron külföldi egyetemre megy. 1738 február havában kérvényt nyújt be a soproni egyháztanácshoz, melyben előadja, hogy magának és szüleinek szegénysége miatt a maga erejére nem támaszkodhatik, midőn a wittenbergi akadémiára akar kimenni. Célja, hogy magát a tudományokban tökéletesítse, hogy azután édes hazájának (*patriae dulcissimae*) hasznára lehessen. Ezért a „*senatus sanctor*” hoz és különösen a konvent „*inclutus et gravissimus Praeses*”-éhez fordul abban a reményben, hogy kérése irgalmas fülekre talál. Aztán elindult Németországba, hogy küzdelmes pályáját teljes odaadással és aszkézissal a tudomány hazájában folytassa.

Két hónappal később a wittenbergi egyetemen találjuk, mert április 26-án már a rendes hallgatók közé van bejegyezve. Wittenbergben a Cassai Mihály, egyetemi asszisztens köré sereglett magyar ifjúság már régi tradíciókkal rendelkezett s így Rotarides csakhamar otthonosan érezte magát. Az otthoni viszonyokról barátaival való sűrű levelezése tájékoztatta, így Török Lipót nevű barátja, aki Jénában volt hallgató, 1738 július 30-án értesíti őt, hogy otthon Magyarországon a törököket nagyon megverték. Viszont ő is kéri Rotaridest, hogy a hazuról tudomására jutott híreket írja meg neki. Otthoni barátai közül különösen Kubánnal és Csernyánszkyval levelezik. Viszont hazuról is kérnek tőle egy s más fölvilágosítást. Szeptember 24-én új kérvényt küld Sopronba. Elmondja, hogy szorongatott helyzete arra kényszeríti, hogy ismételten a convent urainak lábaihoz boruljon és segítségért könyörödjön. Hiszen kisgyermek korától kezdve, szülőitől elszakadva Sopronban élt és tanult, ezért könyörgő levelével a szenátushoz fordul, hogy a lenői alapítványt adják ki neki s ő egész erejét édes hazája javára fogja tollával, írásával fordítani. Ugyanaz nap magánlevelet ír Kramer György tanácsnoknak Sopronba, pártfogását kérve, hogy a konventhez egyidejűleg küldött folyamodványát támogassa tekintélyével és iránta való jóságával, melynek számos jelét már eddig is hálásan tapasztalta. Ezenkívül ugyanaz nap ír volt tanárának, Pilgram János Zsigmond ev. lelkésznek és fölkéri mint régi jóakaróját és pártfogóját, akiről tudja, hogy semmi méltányos kérés elől nem zárkózik el, támogassa a konventnél kérvényét s így reményli, kérése nem lesz hiábavaló. Továbbá ugyanaz nap Deccardus Kristóf, a soproni gimnázium igazgatójának is ír. Az ok, mely levelének írására készítette, tanítója iránt érzett szeretet és ragaszkodás. Tudja, hogy érdeklődik sorsa iránt s azért leírja tanulmányi rendjét. Reggel hétkor a Collegium Hebraicum-ban Schubart előadását hallgatja, nyolckor logikát ugyanannál s tízkor matematikát Weidlerusnál. Délután egy óraker Schubart metafizikai órája következik, négykor Bergerus ad elő „*Amoenitates humanitatis*” címen, végül ötkor polemikát hallgat Haniesnél. Tanulmányainak kezdete mély örömmel tölti el. Nemcsak tanulásával, hanem viselkedésével is igyekszik magának és a magyar hallgatóknak jó hírnevet szerezni. Rámutat nagy anyagi nehézségeire és kétségkedik, vajjon eredménnyel jár-e ösztöndíjának növelésére beadott kérvénye. Melegen üdvözi többi ismerőseit és a levél végén különös szeretettel tanítóját. – Végül hosszú habozás után még ugyanaznap ír Serpiliusnak is Sopronba hasonló értelemben.

Eközben a szükség és nyomor egyre növekszik s állandó tanyát üt a wittenbergi studiosusnál. A következő év aug. 16-án végső szükségében (*extrema inopia*) fordul jóakarátú patronusához Sopronba, hogy az ő ügye

iránti szeretet s otthoni tekintélye által sikeresen keresztül tudja vinni az ő kérését. Panaszkodik, hogy Wittenbergben bizonyos Keller, mediciné studiosus léte 3 éven át kapta Sopron egy 50 forintos theologiai stipendiumát, Regusius pedig, aki Sopronban is ugyanazt csinálta, odakünn is csak iszik; az ilyenek az egyháznak és a hazának nagy ártalmára vannak. A Radelius-féle alapítványt neki ígérték, de ő szerencsétlenségére a Lów András-féle alapítványt kapta (30 fl.) 20 forint növeléssel, minthogy azonban szeretett egykori patrónusa, Török halála után nem reméli, hogy a növelést megkapja, nagy kétségben van s viszonyai most már annyira súlyosak: „vix iam animam habente”. Kéri tehát, hogy vagy a Lów-féle alapítványt adják meg a megfelelő pótlással, vagy még inkább a már különben is megígért Eadelius-féle stipendiumot, mely a hazatérésre is elegendő volna.

Ugyanaznap, valószínűleg az előbbi kéréssel egy napon, ír a soproni egyházi tanácshoz is. Nagy szükségében (in maximis angustiis) újra a tanács jóindulatát bátorodik igénybe venni. Hová is mehetne, ha nem hozzájuk, kik gyermekkorától egész mostanáig nevelték, segítették. Tanulmányai befejezésének küszöbén áll s reméli, hogy erőit nemsokára az egyház vagy az iskola szolgálata által, a hazának szentelheti. Még egy évig van szüksége a Lóvv-féle alapítványra, bár a nagyobb Radelius-stipendium ígértetett neki.

Reménytelen helyzetében kérvényt ír a wittenbergi akadémia rectorához és tanácsához. Végső szükségében nincs más reménysége Isten után, mint a bennük (Patres conscripti) való bizakodás, akik a szegény Magyarország tanulói iránt mindig nagy jóakaratot tanúsítottak. Szülei, kiknek köréből gyermekkorában elszakadt, szegények, maga az egész Magyarország s abban a protestáns vallás oly szegény és lesújtott, hogy onnan semmi segítséget nem remélhet. Kéri tehát őket, hogy valamilyen segítséggel legyenek támogatására; hogy *tervét; magyar Irónak lenni*, megvalósíthassa s ő otléte alatt szorgalommal, pietással, tanulmányai befejezése után, amint azt az Isten tennie engedi, meg fogja hálálni jószágukat. (Itt a kérvény megszakad, lehet, hogy a következő lapon magában álló címzés, Christian Gottfried Stenzelhez, phil. doctorhoz, a chirurgia és pathologia professzorához, a „Chassaine stipendium” ordináriusához írva, 1739 dec. 11-i kelettel – ehhez tartozik.)

Így tengeti kéregetéssel tovább is életét, hogy tanulmányait folytathassa és célja felé haladhasson. Megható kérést írt Joseph Samuel Wechmann, wittenbergi lelkésznek. Kelt 1740 jan. 20-án. Felbátorodva a lelkésznek a minapi beszélgetéskor is tanúsított jóindulatán, hozzáfordul tanácsért és támogatásért.

1740 február 28-án ismét ír Sopronba, újra stipendiumának ügyében. Kérései eredménytelenek s tőle, aki állandóan dolgozik egyháza, hazája érdekében megtagadják a segítséget, míg mások, kik a hazának külföldön éppen nem nagy dicsőséget hoznak, költekező életmódot folytatnak. Tanácsot és segítséget kér és vár alázatosan. Végre megjelenik egy biztató fecske, hogy stipendiumot kap. 1740 május 23-án nagy örömmel kap levelet s értesül belőle, hogy 60 forint segítséget adnak neki. Ez annál nagyobb öröme szolgál, mert most már haza akar térni. Védekezik az ellen, hogy segélyt kérő kérvényeit nem indokolta volna eléggé.

A segítséget most már „nocte dieque” várja s annak mielőbbi elküldését kéri.

A levél megjött, de a pénz soká késik. Általános sajnálat veszi

körül a nyomorgó szorgalmas hallgatót. A híres Joh. Gottlob Carpzwow, akinek Rotarides később könyvét ajánlotta, mint incomparabilis és immortalis mesterének, Lübeckből ír Rotaridesnek Wittenbergbe 1741 február 19-én. O volt hosszú ideig Rotarides legbőkezűbb mecénása. Fáj neki, hogy bekövetkezett, amit sejtett, hogy kölcsönre szorul és most nincs honnan csak útiköltséget is szerezzen. Ha helyt akar adni az ő intéseinek, tanácsolja, hogy mindjárt, levelének vétele után induljon útnak és Szászországon keresztül térjen haza, mert a késedelem csak növeli a bajt. Ajánlja, hogy adjon be kérvényt Bolemann konzulhoz és ezúton szerezzen valami pénzt, amivel tisztességesen elhagyhatja a várost. Egyébiránt bízzék Istenben, legyen jó lélekkel, de gondolkozzék mindenesetre a hazatérésről.

Ilyen jótanácsok, gratulációk nagyszámmal jutottak hozzá, de anyagi segítség nem. Kívánják, hogy a haza javának szolgáljon. Pl. Georg. Daniel Tiefftrunck Sopronból 1742 január 24-én kelt levélben újévi üdvözlését viszonzozza nemcsak az ő számára, hanem kívánja, hogy a hazának és irodalomnak is javára legyen. De ezek nem értették el a példálózást, mért gratulált nekik a szegény Rotarides, akinek pedig a portóköltés is nagy gondot okoz. S így Rotarides a szó szoros értelmében *keresi* tollával a pénzt, míg másfelől az anyagot gyűjti tervezett művéhez.

Az anyagi gondok, a nyomor, amely kora gyermekségétől fogva kísérte, nem téríthették el kitűzött célja felé való törekvéstől. Ha a testi dolgokban a lemondást megtanulta és gyakorolta, viszont a céltudatos lelkesülés megmentette a szellemi lemondástól. Egyre sarkalta, teljesítő-képessége iránti igényeit fokozta a vágy, hogy a legjobbat kiváltsa magából, életéből és erejéből, az ügy, a nagy cél érdekében, A nemzet napszámósaiknak ilyen mindennapos erőfeszítéseiből származik a nemzeti kultúra. Mommsen egyszer azt mondta: „aki nem képes egész életén át mindennap tizenöt órát dolgozni, az ne legyen egyetemi tanár,” Rotarides ennek a szigorú követelménynek megfelelt s ami erőt és tehetséget kapott, legjobb tudása szerint felhasználta, amennyire a nyomorral és betegségekkel való küzdelme csak engedte.

Irodalmi nagy tervét a wittenbergi egyetem hivatalból is előmozdította ajánlásával. 1740 „Nonis Sextilibus” a rektor Ernestus Christianus Schroederus és a tanács bizonyítványt állítanak ki Rotaridesnek, melyben kifejezik, hogy gyönyörűségükre szolgál, ha az ifjak nemcsak „doctrinam celeriter arripiunt”, hanem érett elmével saját szellemi terménységüknek is jelét adják és erejüket írásaikban is megmutatják. Mint ilyent, ajánlja a rektor és a tanács „nobillissimus ornatissimusque juvenis Michael Rotarides Goemoeri-Hungarus”-t, aki Magyarországból eljőve égett a vágytól, hogy sokat tanulhasson és ezért a legjobb tudományos vezetőket választotta „His auctoribus, et humanitalis politioris stúdium, in eloquentia, história, antiquitate erudita, coluit, et phylosophandi scientiam in compluribus eius partibus exploravit”. Most már a teológiai stúdiumokban is nagy szorgalommal, szerencsésen és intelligensen képezte ki magát, úgy hogy a hittudományokban is teljesen jártas. Engedelmességével, szerénységével és szorgalmával minden reményt nyújt arra, hogy hazájának sokat használhasson. Ezt a reményt különösen fokozta azon elhatározása által, hogy megírja „Pannóniáé Históriám literariam”. Minden forrást összegyűjtött már, amihez csak hozzáfért. De még nagy szüksége van könyvtárak átkutatására, hogy Dudith András, Sambucus és egyéb híres magyarok után kutasson. „Quapropter alio demigrare statuit, atque has

potissimum adiré urbes, quae et viri doctis floreat et praesidiis literarum.” A rektor és a tanács kéri a pecsétes oklevél olvasóit, legyenek segítségére Rotaridesnek s eresszék be könyvtáraikba ezt a tudós ifjút, aki lelkének jámborságával mindenütt hálásnak és méltónak mutatkozik a támogatásra.

Mielőtt azonban könyvtárkutató útjára indulhatott volna, megbetegedett s amint Christianus Gottfried Stentfeld 1740 júl. 25-én kelt orvosi bizonyítványa igazolja, hónapokon át gyógykezellette magát és orvosságokat szedett. Sorvadás, tüdőbaj gyötörte s ez a pezsdítő és nyugtalanító kór még inkább hajtotta tovább célja felé a lelkesült ifju tudóst, akit felajzott szelleme egyre üzött, szorított előbbre, aszkétikus lemondással, szívós kitartással küzdve le a tornyosuló akadályokat. Felépülve, megindult a fázasztó kutatások útjára.

Először a híres wolffenbütteli könyvtárat kutatta át, amelynek egy emberöltővel később Lessing lett a könyvtárosa. 1740 szeptember 15-én ki is állít neki Jacobus Burckhard, Braunschweig-Lüneburg hercegének udvari tanácsosa és könyvtárosa bizonyítványt, melyben kijelenti, hogy Rotarides Mihály a hercegi könyvtárat a lehető legszorgalmasabban látogatta s a könyvekben, valamint a kéziratos kódexekben kutatott, anyagot gyűjtött készülő műve a „História Regni Hungarici literaria” számára, s látható volt, milyen buzgón kivonatolt e célból.

Ugyanilyen szorgalommal dolgozott Hannover, Hamburg, Lübeck könyvtáraiban. Majd Berlinben, ahol 1741 tavaszán kutatott, arra biztatták a nyomorgót, forduljon uralkodójához, Mária Teréziához segítségért. Március 21-én kelt felségfolyamodványában elmondja, hogy gyermekkorra óta gondokkal és szegénységgel küzdve elvégezte a teológiai stúdiumokat a szász egyetemeken, amint okmányai igazolják. Istennek tetszett tanulmányait olyképpen megáldani, hogy elhatározta, mivel hazája körülményeit jól ismeri, egy művet ír: „Ausführliche Historie des Gelehrten- und Kirchenwesens dieses Königreichs”, melyben ezt a tárgyat alaposan előadja. E célból végiglátogatta az említett könyvtárakat s jelenleg a híres berlini könyvtárban kutatja föl mindazt, ami céljának megfelel. De célja eléréséhez a könyveken kívül pénz is kell. Hiszi, hogy „Sie mir unter die Arme greifen allergnädigst geruhen werden”. Ezt a kérvényt márc. 31-én egy bizonyítványban megerősíti Johann Gustav Reinbeck, aki igazolja, hogy Rotarides magyar teológiai hallgatót jól ismeri és hogy a folyamodványában foglaltak megfelelnek az igazságnak. Ezt a lehető legroszszabb helyről, Berlinből kelt folyamodványt a poroszokkal hadilábon álló bécsi udvar természetesen nem vette figyelembe.

Berlinből Wittenbergbe utazott, ahol az egyetem nevében Christian Temmich egyetemi protonotarius állít ki neki, ápr. 24-én, útlevelet Drezdába, mely szerint az utas nincs fertőzve, szabadon utazhatik. Drezdából ismét Wittenbergbe kerül vissza, ahol a fentihez hasonló útlevelet kap okt. 5-én Jena, Lipcse és Haliéba. 1742 ápr. 17-én új útlevelet vált Lipcse és Halle felé. Ápr. 18-án elindul Wittenbergből és a következő nap már ismét Lipcsében találjuk, hogy régi szándékát valóra váltsa, hazautazzék Magyarországra és ott adatokat gyűjtsön a magyar irodalom történetéhez. Fölkereste Bél Károly Andrást, aki az előző évben telepedett le Lipcsében s a magyar történelmet kutatva ugyanott a filozófiai és a poétika tanára lett az egyetemen. Éppen akkor adta ki Mária magyar királynéről szóló művét.

Rotarides már eddig is szoros kapcsolatban volt készülő könyve ügyében barátaival s kérte őket, szedjenek össze számára minden régi

magyar és magyarországi nyomtatványt, kéziratot és följegyzést, amely a magyar művelődés és irodalom múltjának megvilágításához járulhat. Munkájának alap forrása és nyilván indító oka is a wittenbergi magyar könyvtár volt, Cassai Mihály ajándéka s alapítása. Rotarides ezt a rendkívül becses gyűjteményt, amelynek hungaricumai ma a Berliini Magyar Tudományos Intézetben őriztetnek, rendezte és gyarapítani igyekezett. Anyagi eszközök híján baráti összekötéseit használta fel. Barátai is szegény, de lelkes emberek voltak. Nagyrészt a hallei pietizmus fejlesztette bennük szerzetesi felfogáshoz közelálló testvériség érzését. Ennek a pietizmusnak gócpontja volt Sopronon és a Szepességen kívül Pozsony, ahol Bél Mátyás ev. lelkész és Beer Frigyes Vilmos iskolaigazgató plántálták az ifjúság lelkébe elveit. Rotaridest is első útja Pozsonyba vezette, ahol Béli Adparatusának publikálása közepette éppen szelítés érte, de nem törte meg, úgy, hogy „Notitia Hungariae „-jának utolsó sajtó alá került kötetét adta ki akkor.

Lipcseben április 19-én a tanács most már mint joghallgatónak állít ki neki útlevelet, igazolva, hogy Pozsonyba szándékozik utazni s minden infekciótól és dögvésztől mentes. Ugyanilyen tartalmú útlevelet kap a következő napon a lipcsei egyetemtől, amely szabad utat kér számára.

A Németországból jövő utasok Mária Terézia uralkodása előtt hazánkba utazva szerették Bécsset elkerülni, hogy az ottani árumegállítási jogból és egyéb okokból származó átutazási és vámnehézségeket elkerüljék. Ezért Bécsből délre, különösen Stájerországon át utaztak Nyugat-Magyarországra, ha csak útjuk nem Boroszlón és Észak-Magyarországon át vezetett. Rotarides is ilyen vargabetűt tett, amihez az a vágya is indította, hogy tanulmányai színhelyét Sopront és stipendiumának adományozóit, volt tanárait fölkeresse. Feltehető, hogy Sopronban kapta adoptálás útján írói nevét – Házi Mihálynak említik egyes források, míg mások Hazafia Mihálynak magyarázzák írói álnevét – míg családi neve Kerekes volt és nemes ágból származott. Így került Sopronba, ahol egykori tanuló-társait kellemetlenül lepte meg külső megjelenése, hogy német ruhát viselt és haja német módra volt megnyírva. Miután jóakaróinak és barátainak előadta tanulmányainak menetét, eredményét és kikérte támogatásukat, hogy a készülő nagy munkájához való anyaggyűjtésben segítsék, június 4-én Sopron városának tanácsától útlevelet kért és kapott Besztercebányára, a pietizmus felvidéki centrumába. Az okmányt Russ János Kristóf városbíró állította ki és írta alá.

Besztercebánya helyett azonban júniustól kezdve három hónapig Pozsonyban maradt, az ottani könyvtárakban kutatott és keresett segítő-társakat. Október 1-én szüleihez, Csetneknek veszi útját, ahol öt hetet tölt. November 9-én Fabricius János, Csetnek város jegyzője ír neki új passualist, igazolva, hogy Rotarides egészséges és fertőzetlen helyről elindul Abauj vármegyén, Sáros vármegyén, Bártfa szabad királyi városon át, hogy barátait meglátogassa. Visszatértében Szepes vármegyén szándékozik áthaladni. Ezután következnek a passzus láttamozásai. November 12-én Rozsnyón van Ramsovicz András komisszárius aláírása szerint, 13-án Tornán, amint Otmayer Godofréd biztos igazolja, 14-én Szepsiben láttamozza passzusát Persenczki István iudex primarius. Majd pár napot Kassán tölt, 14-től 21-ig, Joannes Bajza aláírása szerint, 22-én Berettón Petróczi Sámuel sárosvármegyei tisztviselő aláírása szerint. November 22-től egészen december 17-ig Eperjesen van, ahol barátai hathatósan támogatják. Így Jenej András december 11-én levelet ad neki hason-

nevű apjához, kérve ezt, bocsássa a nemsokára érkező Rotaridesnek rendelkezésére könyveit, hogy az kivonatokat készíthessen belőlük, mert ez az akadémikus azért jár városról városra, hogy régi könyvekből és írásokból összeállíthassa tervezett Históriaját. Ilyenek vannak különösen Szirmai János és Székely urak birtokában is. Kérje meg az apa Mitzel urat is, adná oda Rotaridesnek könyveit átnézésre, valamint a plébános urakat is. Közölje ezt a levelet Jaconius úrral is, aki tovább segítheti őt.

Valóban gimnáziumi bizonyítványának kifejezése találó volt az ifjúra, hogy mint a szorgos méh repült ki az iskolai kaptárból. Fáradhatatlanul kutatott tovább. Miután Eperjesről Szöllősy István komisszárius láttamozása szerint eltávozott, dec. 17-től 1743 január 3-ig Kísszebenben tartózkodik Wagner János jegyző aláírása szerint. Január 3-tól 7-ig ismét Eperjesen igazolja őt Joannes Kinast, a távollevő komisszárius helyett fungáló tisztviselő. 10-én visszatér Kísszebenbe, onnan Héthársra, 12-én Szepesvárallyán van Topperczer János bíró aláírása szerint, 14-én Iglón Irinvi Tóbiás senator igazolása szerint. Itt hosszabb időt tölt, érintkezve a Szepesség kiváló tudósaival, így Korabinszky Mártonnal, valamint kiváló papokkal, a hallei pietizmus híveivel és a herrnhutiak mozgalmának támogatóival.

1743 május 12-én ismét Csehieken találjuk. Egyik barátja május 9-én ír neki Csetnekre Késmárkról, hogy a Rotarides által összeállított katológus és kérdőívek alapján igyekszik számára legjobb tehetsége szerint eljárni érdekében s a keresett könyveket bizonyos csatolt „fasciculus”-ban kifejezetten is megjelölte. Csetnekről Fabricius János jegyző új útlevelet ad neki. Újra útnak indul, végcélja egyelőre Pozsony, de előbb igen nagy vargabetűt tesz, fölkeresve mindazon városokat, ahol adatokat, könyveket remél, így május 19-én Losoncon láttamozza passzusát Nagyréti Darvas József nótárius. Elmegy Bazinba Brodszkyhoz és Jacobus Pál modori lelkészhez, akinek fia János Rotaridesdel együtt hallgatott Wittenbergben, onnan Pozsonyba, ahol előadásokat és prédikációkat tart. Ezen „suavissimas sermones”-t szeretné meghallgatni barátja Csernyánszky is, de akadályozva van. Csernyánszky igyekezett segítségére lenni, szerzett is neki néhány könyvecskét, naptárt, melyet a modori kántortól kért el. Mezibrodzsky conrectornál is látott egy könyvet „Adagiorum Hungarico-Latinorum Libellum” 12°, Kassán nyomtatott és a magyar egyház papja által adatott ki, de ezt nem kérte el, hogy Rotaridesnek annál több oka legyen hozzájuk jönni. A rectornál találta „Jesuiticum foetum De Matthia Corvino, sapientiae et prudentiae exempla” c. munkát, de ez értéktelen (inutile.) Végigjárva az egész Felvidéket, hosszabb időt Besztercebányán tölt a hallei Francke-féle pietista realizmus híveinél. Majd 1744 január 29-én felső-szudi Sembery Sámuel jegyző által kiállított utlevéllel Késmárknak indul az ismert „certorum negotiorum suorum gratia”. Belátva, hogy művét Wittenbergben az ottani nagy könyvtár és nevezetesen az ottani magyar könyvgyűjtemény segítségével inkább fejezheti be, elhatározza, hogy visszatér Németországba. Azok az „injuria”-k, melyeket hazájában kellett elszenvednie s amelyek, mint írja, sokszor életveszéllyel is jártak, csak megerősítették szándékában, hogy kint hathatósabban fogja hazája ügyét szolgálni. Most istenhozzádot mond honának s a lenygel határnak tart.

Buzgón támogatja őt barátja Kubány György Pozsonyban. Mecénás sokat szerez számára, akik legalább csekélységgel segítik. Az egyik névtelen mecénás Bécsben tartózkodik, Rotarides egy memóriáival fordul

hozzá, készülő művéről téve jelentést s az illető úr írnoka szentül igéri, hogy urát emlékeztetni fogja Rotaridesre, nehogy sok dolga között elfelejtkezzen róla. Egy lőcsei úrhoz is kap ajánlást. De az írkokok felszámítják fáradozásait. Így egy scriba keres rajta tizenhat garast. Azok is, akik régebben adtak neki pénzt, részben hazafias szempontból, utóbb visszakövetelik tőle azzal, hogy csak kölcsön adták neki.

A gyűjtött régi magyar könyveket, Nagyszombatban, Kassán, Pozsonyban és másutt megjelent nyomtatványokat valamint kéziratokat és jegyzeteinek tömegét diákládákba szekérre rakja s eljut Trsztena városába. Ámde hiába volt nemes ember és nála ajánlóleveleinek és passzusainak archívuma. Egy Szlabi János nevű határőr február 28-án délután öt óraker nagy lármával és káromkodásokkal (*magno cum tumultu, maledictis et pene verberis*) holmiját elszedte, nagy fáradsággal gyűjtött iratait visszatartotta, három aranytól megfosztotta és este Turdossinba fogságba vitte, ahol szállása fejében még két pengő forintot szedett be a nyomorult szegény Rotaridesen, aki március 4-ig volt kénytelen ott maradni Turdossinban. Hiába hivatkozott nemességére, hiába mozgatott meg füt-fát, nem tudta holmiját visszakapni. Március 4-én levelet ír Pozsonyba Beer Frigyesnek, leírja a Trsztena városában rajta esett méltatlan sérelmet, leginkább tíz fasciculusra való írását mondva pótolhatatlan kárnak. Ok nélkül fogták el fosztották meg pénzétől, gyűjteményétől. Szeretett Patronusához fordul s reményli, hogy támogatásával kimentí szorongatott helyzetéből. Nemcsak neki, Rotaridesnek, hanem egyházának is nagy szolgálatot tesz, ha nem engedi az értékes iratokat elveszni. Szlabi határőr azzal vádolta, hogy el akarta kerülni a vámot, noha neki nem volt semmi elvámolni valója, különben is Polhorán jelentkezni akart Krátki nevű hivatalnoknál, aki biztosan átengedte volna. Követelték tőle továbbá a királynő útlevét, amely azonban még nem volt birtokában („*quem quidem ego dixi me necdum possidere, at sperare certissime*”). Hosszas tárgyalások után végül pénzét (3 arany) két rajnai frt. híján visszaadták, de holmijára nézve azt mondták, hogy ezt Feja József *contrascriba* távollétében nem adhatják ki neki, sőt éhez még Okolicsányi nevű fővámosnak ellenjegyzése, továbbá a pozsonyi kamara engedélye is szükséges. Kénytelen volt tehát podgyászát két nagyobb és nyolc kisebb csomagban hátrahagyni. Holmijának gondozásával megbízott egy Obrincsák nevű vámost, ugyanarra bizta leveleit is és Bilitzbe ment. Bilitzből elárasztja ismerőseit levelekkel, mentenék meg holmiját. Teschenből március 13-án Feja *contrascribánál* följelentést tesz Szlabi vámos ellen, akinek csak akkor lett volna joga öt letartóztatni, ha Polhorát, ahova Krátkihoz igyekezett, titokban el akarta volna hagyni; a polhorai vizsgálat pedig elégséges lett volna. Könyveit nem lett volna szabad lefoglalni. Ezek legnagyobbbrészt Magyarországon nyomattak. O nem kereskedő, hanem szegény studiosus artium liberarium, aki könyveit részben szolgálataiért kapta ajándékba, részint pedig patronusaitól kapott pénzen vette (két lengyel királyi tanácsost nevez patronusának: Brilius és Binanius). Ezen könyveket a magyar műveltség és tudományosság (*eruditio*) történetéről készülő művéhez gyűjtötte s ezért inkább támogatást, mintsem elfogatási érdemelt. Kéri, hogy holmiját adják vissza, ellenkező esetben kénytelen lenne az udvarnál panasszal élni, ismerik ugyanis törekvéseit a hazában s a bécsi udvari könyvtárban, ahol szabadon dolgozhatott. Bevallja, hogy a pozsonyi kamarától engedélye nincs, de eddig külföldre menet erre nem is volt szükség, mert utána lehetett küldeni az elutazónak. Holmijában nincs semmi

titkolni valója, sem külföldieknek szóló levél. Hazáját mindenképp szereti s így nem akarná semmiképpen a hazába való visszatérés szabadságát elveszíteni. Az esetleges fizetnivalókat Bilitzben Knabe nevű polgár fedezi, akit ügyének védelmével megbízott, mert ő maga szegénysége folytán nem maradhatott tovább ott, hanem kénytelen volt Teschenbe költözni, hogy útravalót szerezzen. – Ismételten barátainak segítségéhez folyamodik. Így Smeskál Gábornak ír Kis-Palugyára. Utal arra, hogy az egyház érdekében fontos volna, hogy az ellenség kezébe ne kerüljenek az egyház és az iskolák történetére vonatkozó pótolhatatlan dolgai. Hangsúlyozza, hogy eddig mindig szabadon lehetett könyveket az országból kivinni, csak behozni nem volt szabad. A jámbor Rotarides ügyének védelmében szívós, erélyes, hiszen nem személyes ügyéről, hanem közügyről, élete munkájáról volt szó. Ezért folytatja nagy kitartással pörét. Wittenbergből egyetemi protektorai hosszú levélben fordulnak a hatóságokhoz, de eredménytelenül. Azt írják Wittenbergből, hogy elítélik ezt az erőszakos eljárást, mert inkább segíteni kellett volna ezt a derék ifjút, aki a magyar műveltség és irodalom történetének megírására szentelte minden idejét, – nem pedig gátolni. Megírják, hogy a károsult el van szánva s hogyha a lefoglalt holmiját vissza nem adják, kész a királynőhöz elmenni és sérelmeit elpanaszolni. Miután a beadványra válasz nem jött, újabb írásban kéri, hogy Rotarides dolgait hiánytalanul küldjék el hozzá és ebből az esetből ők is merítsenek tanulságot a jövőre vonatkozólag.

A nehézségek oka a királynő új rendelete volt, melyet Rotarides még nem ismert. Ezen legújabb rendelet szerint a censura megkerülésével az országból sem volt szabad semmiféle irományt kivinni, éppúgy mint behozni is tilos, nehogy olyanok kerülhessenek ki, amelyeket a külföld forrásnak használhat föl a nemzet ellen. Ez a rendelet s vele az 1744. év fontos határkő a magyar irodalom és művelődés történetében. Míg addig a külföldi protestáns egyetemek a magyar szellemi élet fontos forrásai, melyekről a kulturbefolyások a kereskedelmi utakon ömlöttek az országba (Szilézián keresztül a Felvidékre és Erdélybe, Alsóausztrián és Stájerországon át a Dunántúlra), ezentúl Bécs lett a kulturhatároknak államilag ellenőrzött szűrője. Ugyanaz a törekvés, hogy a magyar kereskedő ne járjon többé a boroszlói és lipcei vásárra áruért, a gazdasági érdekekkel kapcsolatban áthat a kulturális térre is: hogy a protestáns egyetemekre ne legyen többé szüksége a hazai papképzésnek, létesült a bécsi egyetem evangélikus fakultása. Ezért elvi jelentőségű Rotarides trsztenai esete, mert ettől kezdve a régi közvetlen kulturkapcsolatok hazánk és Németország között, melyeknek útját az Ungarischer Simpli-cissimus utazása jelzi, átterelődtek a bécsi szűrőbe.

Így Rotarides a határkőbe ütközvén, magára maradt. Patrónusai nem segíthették. Beer Frigyes Pozsonyból meg is dorgálja, elítéli lépéseit. „Rajtad nem segíthetünk, bízzál csak magadban és Istenben”, írja neki márc. 19-én. A cenzúráról fog függni, írja Beer, hogy iratait visszaadják-e, vagy megegetik és ettől a vizsgálattól fog függni, vájjon büntetlenül marad-e, amiért irományokat vitt a külföldre. – Kubány György itt is a leghívebb barátának mutatkozik. Számos levelet ír Rotarides érdekében, egyet az említett Smeskálhoz. Egy DK. jelzetűnek véleménye szerint csak úgy kaphatná vissza holmiját, ha félbeszakítaná útját és hazajönne. Rotarides erélyesen mozgatja a hatóságokat és végre április 1-én Feja contrascriba értesítheti arról, hogy holmija hivatalosan őriztetik,

meghívja, hogy személyesen nézze át, biztosítja, hogy baja nem történik és a fiskus kielégítése után holmiját visszakaphatja. Ez a kiváltás igen súlyos terheket rótt a szegény tudósra. Rotarides már március 13-án Smeskál Gábornak tíz aranyat ígért előlegül a trsztenai vámosoknak holmija fölszabadítására („10 aureos discretionis promisi”). Reiss Gáspár Késmárcról június 8-án kelt levelében sajnálja Rotaridest az ár miatt („pretium redemptionis”) amibe holmijának visszaszerzése került. Még nagyobb erkölcsi kár származott az esetből kifolyólag reá s ez anyagilag is visszahatott. Barátai közlik, hogy ezentúl még nehezebb lesz jöltevéket szerezni számára („Patrones et evergetas conciliare”), mert nem helyeslik távozását. Különösen a késmárki Buchholtz volt elégedetlen vele.

Rotarides mélységesen leverte, betegségtől gyötörve folytatta útját; hazájába nem tért többé vissza. Hogy azonban magyar hazafi érzését mennyire ismerték egyes honfitársai, mutatják a hozzáintézett kérelmek. Egyik levélíró pl. arra kéri Rotaridest, hogy midőn Wittenbergbe visszatér, az ottani hiteles forrásokból (L'histoire és La vie du Prince Rákóczi) írja ki és levelekben küldje meg Rákóczi fejedelem kiváló tulajdonságainak, választékosságának, erényességének, vendégszeretetének, emberies érzületének stb. példáit (exempla), hogy ezekkel némelyek hazug száját elnémíthassa és a fejedelemről terjesztett méltatlan gáncsolódásokat visszautasíthassa.

Rotarides további élete sem egyéb, mint lankadatlan szolgálat hazája érdekében. Keserves tapasztalatai után folytatja útját. 1744 április 2-án eléri Biala lengyel várost, ahol a polgármester útlevelet ad neki Drezda felé. Április 30-án Schloss Plessben, ahol Radátsi András Pless herceg alkalmazottja van segítségére, új útlevelet vált Boroszlóba, de reményeiben alaposan csalódott; hiába sírt, könyörgött, nem kapott semmi segítséget. Kocsisát kénytelen volt elküldeni Radátsihoz Plessbe, teljes kifizetése céljából. Így aztán május 11-én Boroszlóból tovább megy és 29-én Drezdában van.

Drezdában végre támogatáshoz jutott. A consistoriumtól hat tallért, kedves patrónusától, Wiszlaniustól kilenc forintot, a weissenfelsi hercegtől egy forintot kapott, de a pénz összekeregetése két hétig tartott. Lipcsében már elfogy és így kölcsönkér Kappiustól, az eloquentia professzorától két aranyat. Halléban ki szerette volna pihenni magát, de semmit sem kapott, úgy hogy kénytelen volt újabb adósságokat csinálni, hogy holmiját a jénai kocsiról megkaphassa. Végre újra Wittenbergben van s igyekszik ügyeit rendezni. Radátsinak írja Plessbe, hogy nem akar addig nyugodni, míg utolsó fillérig vissza nem fizeti adósságait. De ez jámbor törekvés maradt, kötelezettségei egyre nőnek, így pl. Krátki vámhivatalnok tizenöt aranyat követel tőle és régi hitelezői egyre jobban szorongatják és mindig kisebb haladékot adnak neki, ő maga pedig annyi erkölcsi erővel rendelkezik, hogy még ő segít bajba került társain. Pauer Sámuel pl. megköszöni Rotaridesnek, hogy olyan készségesen igyekezett segítségére sietni; tudja, hogy most nem megy jól Rotarides sora s ezért kéri, hogy két hét múlva teljesítse kérését. Patrónusai elhagyják, barátainak nincs pénze. Vannak, akik helytelenítik hevesységét, éles polémiáját, másoknak viszont tetszik ez. Beer Frigyesnek is hiába ír már subsidiumért Pozsonyba. Kubány megbetegszik, de kitartóan segít barátján s Rotarides meghatva közli vele, hogy a küldött négy forint a legnagyobb ínség idejében deus ex machinaként jutott kezéhez. Egyébként rettenetes helyzetben van – írja Kubánynak, – kiváltképpen a háború miatt is, amely már Szász-

országban is dühöng. Fél, hogy mielőtt Adparatus-ának életveszedelemmel egybegyűjtött anyagát teljessé tehetné, a halál fogja váratlanul utóérni s ezáltal egész anyaga szétszóródnék. A halálnál is keservesebb az élete. Egy műve van készen – írja, – amelyen nyolc évig dolgozott. Ebben összeszedett mindent, amit a „Historia Hungarico-Civilis-Ecclesiastico-Literaria” számára talált. Művét majd Thesaurusnak, majd Adparatusnak nevezi. Már otthon kezdte műve megírását – írja Kubáynak, – és külföldön is folytatta az anyaggyűjtést, tökéletesítést. Legnagyobb részében már átsimította, de még senkinek sem mutatta meg. Egész sereg „foedissimas” mesét kellett kiirtania művében, valamint ellenmondásokat tisztázni. Ez a munkája különbözik a Historia Literariától, amely már „parata”. Fél attól, hogy művét férgek fogják megrágni, vagy pedig „iniquis possessoribus” hagyja hátra. Hogy a gúnyolódókat elhallgattassa és a pártfogókat biztassa, egyelőre csak egy „tenue speciment” akar kiadni.

A legnagyobb nyomorúságban nekilát tehát, hogy ezt a speciment, nagy művének egyelőre legalább tervrajzát kiadja. E nagyszabású tervrajz 1745-ben Altonában megjelenik *Historiae Hungaricae literariae antiqui, medii atque recentioris aevi lineamenta* címen, XVI-f-224 negyedréten lapon. Méltatása túlesik ezen életrajzi vázlat keretein, amely az ifjú tudós küzdelmeit kívánja a száraz útlevelek és akták adataiból előhívni. Jellemző Klopstock megjegyzése, aki akkor diák volt Jenában és Buder professzornál találkozott Rotaridessal; azt írja röviddel a könyv megjelenése után a beteg, sovány, szegény Rotaridesről „das Ansehen seines Äusseren ist so lamentabel wie seine Vorrede”.

A tervrajz megjelenése csak még lázasabb tevékenységre sarkalja. O maga csak magnum opusára gondol. Mecénásainak, patrónusainak küld tiszteletpéldányokat művéből. A papirosért és nyomásért még száz talléron fölül tartozik és még nem tudott ötven példánynál többet eladni. Nem tudja, honnan fogja ezt az összeget előteremteni. Mert ha műve a tudósvilág tetszését megnyeri is, kevésbé engeszteli ki hitelezőit, akik már naponta börtönnel fenyegetik s ehhez járul, hogy a lipcei vásár vége felé közeledik s ez a fizetés határideje. Kérő leveleire legjobb akarói is CSÍ:: azt felelhetik, hogy a háborús nehéz viszonyok miatt az embereknek nincsen pénzüik, vagy fősvények. 1745 május 10-én Lipcsébe utazik kutatásainak folytatására a wittenbergi egyetem útlevelével, melyet Stephanus Kunért egyetemi protonotarius állít ki neki. Lipcsében Bél Károly Andrással, Ribinivel, a magyar protestáns egyház és iskolatörténet jeles munkásával és Szirmay Jánossal értekezik. 30-án a lipcei egyetemtől Drezdába, június 16-án ismét Lipcséből Wittenbergbe, október 16-án Lipcséből Jenába és Haliéba, október 27-én Haliéből az újonnan alapított porosz Frigyes-egyetem útlevelével Braunschweigba, október 30-án Hessenbe, november 2-án Wolfenbüttelbe érkezett, ahol több napig dolgozott a híres, gazdag könyvtárban, onnan a helmstedti egyetemre és november 20-án újra Wittenbergbe utazott.

Ezentúl ott maradt Wittenbergben és nyomorral, kórral küzdve, teljesen munkájának, további anyaggyűjtéssel és anyaga földolgozásával töltötte napjait. Mindig nagyobb nyomorúság szakadt rá. 1746-ban 150 tallér adóssága van már s ha azon a nyáron nem fizet, úgy kéziratait nyilvánosan elárverezik. Könyvének 92 példányát (hét garasával számítva darabját) és kéziratait kénytelen volt elzálogosítani s ha nem is tudjuk róla, hogy az adósok börtönébe került, mint irodalomtörténetíró elődje, Czwitinger Dávid, az altdorfi Bären-Kastenba, de a nélkülözések idő

előtt fölemésztették törekeny testét. Utolsó levele március 14-ről szól, egy meg nem nevezett beteg mecénásának leírja a saját betegségét. Tüdőbaja gyógyíthatatlanná vált, baltüdejét széttroncsolta, gennyedésbe ment át. Már rég érzett bizonyos „titillatio”-t balmellében s oly éles fájdalmi voltak, hogy alig tudott lélekzetet venni. Egy hónap múlva, 1747 április 15-én, harminckétéves korában megváltotta a halál. Halála után magyar tanulóársai kiváltották kéziratait és részben a wittenbergi magyar könyvtárnak ajándékozták. Fáradozásának gyümölcseit Wallaszky Pál használta fel Rotarides szűkebb hazájában, Gömörmegyében írt és 1785-ben megjelent irodalomtörténete számára.

Ma, amikor megcsontított hazánk jobb jövőjét a közművelődésnek fokozásától, a tudás hatalmától várja minden belátó magyar, mikor a szegény kis ország oly nagy áldozatokat hoz új tudósgeneráció fölnevelésére és külföldön lehető legjobb továbbképzésére a legnagyobb ösztönzést adhatja a magyar tudomány régi hőseinek olyan megragadó emléke, mint a Felvidék lelkes magyarjainak egyik szép példánya, Rotarides Hazafia Mihály. Önfeláldozó, lemondó jellem, akiből hiányzik minden hiúság. Könyvére ki sem írta nevét, hanem csak meghatóan hazafias írói nevének kezdületét. Azokat sem latin, hanem magyar sorrendben: H. M. (=Hazafia Mihály). Megszolgált a nevével „optimus hie patriae civis”, ahogy Wallaszky nevezi. Hiányzik belőle a XIX. század tudósának gögie, önelégültsége. Jellemző sajátja türelmes gyűjtőszorgalom, gondos rendszerezés, értékelő, néha éles kritika a tudományban, gyermekded tehetetlenség, őszinte igénytelenség és aszkézis a praktikus életben. A szellemi elszáradástól megóvta a XIX. századi túlzott specializálódás helyett mindig egész munkakörén tartott tekintet, tárgyának organikus egészként való felfogása. Maga előtt látta nagy életfeladatának teljes egészét s viszont a maga munkájának ismét a tudományok egyetemében való helyét. Szerény cellájából, lemondva a gyakorlati életről, az egész magyar szellemi világot iparkodott áttekinteni. Az alkotó szellemi erőket keresi a magyar nemzet múltjában. Jellemző típusa a lelkes gyűjtő tudós, aki a tudományadta nemes örömet keresi és élete egyedül ebben talál kielégülést. Itt azonban nem elégszik meg a holt anyaggal, hanem igazi életértéket keres benne.

A filológia az emberi szellem alkotásainak megértő szeretettel új életre ébresztése. Rotarides értékelő szemmel és emberszerető lélekkel dolgozott a magyar szellemi alkotások felkutatásán és közkinccsé tételén. Nem a maga dicsőségét, hanem a halhatatlan magyar nemzet javát kereste. S nemzete nem felejt el sem nevét, sem példaadó egyéniségét, amely arra tanít, hogyan kell szívvel-lélekkel, az erő mindennapos megfeszítésével a haza ügyét szolgálva az emberiség javát szolgálni és szellemi kincstárát növelve, a humanitás egyetemének emeléséhez hozzájárulni.

Kishevesi Hevenesí Gábor.

– A magyar történeti forráskutatás első szervezője. –

Írta: HÓMAN BÁLINT.

Hazánkban Mátyás király korában találkozunk a történeti forráskutatás első nyomaival. A renaissance eszmevilágának diadalmas bevonulását nálunk is, mint mindenütt nyomon követte a nemzeti múlt iránt való érdeklődés fokozódása. A főúri és főpapi könyvbarátok, a humanista tudósok figyelme a klasszikus ókor történetéről áterjed a magyar történetre s a nagy könyvgyűjtők, a klasszikus auktorok mellé igyekeznek könyvtáraikba a magyar múlt krónikáit is megszerezni. Mátyás és II. Ulászló korából tizennégy önálló másolatát, folytatását és kivonatát ismerjük a korábbi hazai források alapján Nagy Lajos korában irt két krónikavariánsnak.¹ A magyar történelem két idegen művelője – a Mátyás megbízásából dolgozó BONFINI ANTAL és a magyar történet tanulmányozására Beatrix királyné által felkért RANSANO PÉTER – már történetünk addig ismeretlen forrásainak felkutatására is kísérletet tett.² Noha e krónikások egyszerű másolók, középkori kompilátorok voltak s noha BONFINI és RANSANO a szoros értelemben vett magyar történet forrásai közül még igen keveset ismertek, munkásságukban ismerhető fel a magyar történet forrásainak felkutatására irányuló tudatos törekvés első csiréje.

A XVI. század elején a humanista tudomány fejlődését oly kedvezően befolyásoló udvari élet fokozatos elsenyvedése, majd a gazdasági bajok s az országos katasztrófa nyomán a nemzetre szakadt gondok – sajnos – útját vágják e csira megerősödésének és kifejlődésének. A Jagellók és az erdélyi fejedelmek udvarában s a külföldön humanista műveltségre szert tett ifjak lelkében tovább él a renaissance szelleme, de új és

¹ E krónikamások, kivonatok, illetőleg átdolgozások: 1. *Budai Krónika* (Chronica Hungarorum. Ed. HESS ANDRÁS. Buda, 1473). 2. *Sambucus-Codex* (Bécs udv. könyvtár: Cod. Lat. 3374). 3. *Vatikáni Codex* (Cod. Vat. Lat. No. 6970. Variánsokat közölt belőle Lucius: *Inscriptiones Dalmaticae*. 1673. – Újra ráakadt 1924-ben LUKCSICS PÁL). 4. *Cornides-Codex* (FLORIANUS: *Fontes domestici* IV. 90-98-ig). 5-7. *Bécsi rövid krónikák* (Bécsi udv. könyvtár Cod. Lat. 325, 3381, 3471 sz.). 8. *Müncheni rövid krónika*. (Müncheni kir. könyvtár Cod. Germ. 311.) 9. *Müncheni krónika*. (U. o. Cod. Lat. 5309. FLORIANUS, III. 214-249) 10. *Béldi-Codex*. (Egri érseki könyvtár.) 11. *Teleki-Codex*. (M. Tud. Akadémia könyvtára.) 12. *Thuróczy-Codex*. (Bécsi udv. könyvtár 3455.) 13. *Dubnici Krónika* (M. Nemzeti Múzeum könyvtára, FLORIANUS, III. 1-204. 1.) 14. THURÓCZY JÁNOS: *Chronica Hungarorum*. Augsburg, 1488. és Brünn 1488.

² BONFINI forrásairól CSÁSZÁR. A magyar művelődés a XV. században Bonfini alapján. Budapest, 1902. 24-28; RANSANO maga adja forrásai jegyzékét. FLORIANUS IV. 118. 1.

nagy alkotásokra nem volt képes. A XVI. század történetírásán világosan felismerhető a klasszikus és humanista történetírás formai hatása, de a külföldi humanisták fejlettebb történeti módszerének, a forráskutatásra való tudatos törekvésnek alig látjuk nyomát. A középkor történetére kizárólagos tekintélyül ismerik el a csodált BONFINI-í; őt és klasszikus előképeit utánozzák saját koruk történetének feldolgozásában. A jelesebb történetírók is – mint FOEGÁCH FERENC, ISTVÁNFY MIKLÓS – megelégedtek az esetlegesen kezükhöz jutott anyaggal; rendszeres búvárkodásra nem gondoltak. A *Váradí Regestrum* 1500-iki kiadása legfeljebb HELTAI-nak és MARTNUZZI-nak a történeti ritkaságok iránt való fogékonyságát árulja el. A XVI. század tudós főpapjainak kéziratos törvénygyűjteményei s a magyar törvényeknek ezeken alapuló első kiadása¹ sem a történeti érdeklődésnek, hanem a jogszolgáltatás és az országos politika gyakorlati szempontjainak köszönhetőek létrejöttük. Hosszú időn át csak VERANCICS ANTAL esztergomi érsek végzett történelmi érdekből kiinduló forráskutatást. Az utolsó humanista primás tisztában volt a forráskutatás fontosságával és BONFINI folytatásául tervezett nagy művéhez évtizedeken át gyűjtötte a legkülönbözőbb természetű kútfőket.² Az idegenbe szakadt ZSÁMBOKY (SAMBUCUS) JÁNOS nem volt a szó szoros értelmében historikus, de mint vérbeli humanista és polyhistor, érdeklődött nemzete múltja iránt is és a renaissance könyvgyűjtő tudósainak lelkesedésével összehordott gazdag könyvtárából a magyar történet számos elbeszélő forrását hozta napvilágra. BONFINI művének teljes kiadásához függelékül adta ki BRODARICS, HEROLD, RITIUS, CALLIMACHUS, OLÁH, CORTESIUS, BAKSAY műveit, a Habsburg házassági szerződéseket és külön címlappal „Bonfini illusztrálására”, tehát kifejezetten³ történelmi érdekből a középkori magyar törvényeket,³ amit WEBŐCZY ugyanakkor külön kötetben a magyar törvények generális indexent c kíséretében kiadott *Hármaskönyve* egészített ki.⁴ ZSÁMBOKY kiadványa az első nyomtatásban megjelent magyar történeti forrásgyűjtemény, mely azonban még magán viseli az ötletszerű adatgyűjtés bélyegét. Rendszeresebb kollekció a hírneves francia diplomata és történetíró, BONGARS JAKAB magyar történeti forrásgyűjteménye.⁵ BONGARS ban törökországi követsége alkalmával ébredt fel a magyar nemzet múltja iránt való érdeklődés. Külföldi tudósok korábban is adtak ki szórványosan magyar történeti forrásokat, így SCHARDIUS SIMON,⁶ de BONGARS volt az első, aki a magyar történet összes elbeszélő forrásainak összegyűjtését tűzte célul. Huszonöt elbeszélő kútfőt és több erdélyi római feliratot tartalmazó műve közelmásfél száz évig a magyar történet forrásainak egyetlen nagyjából szabású rendsze-

¹ A legnevezetesebb gyűjtemények MOSÓCZY ZAKARIÁS váci, TELEGDY MIKLÓS pécsi püspök és ILOSVAY ISTVÁN egri prépost kollekciói. Ezek szolgáltak alapul a *Décréta, Constitutiones et Ariiculi Regum Incltyi Regni Hungariae*. Nagyszombat, 3584. c. kiadásnak.

² Forrásgyűjtése 12 kötetben a Monumenta Hung. Hist. írók sorozatában. V. ö. SÖRÖS: Verancsics Antal élete. Esztergom, 1898.

³ ANTONII BONFINII Rerum Ungaricarum decades quator cum dimidia. His accessere JOANNIS SAMBUCCI aliquot appendices et alia; una cum priscorum regum Ungariae decre'is, Francofurti, 1581.

⁴ STEPH. WERBEUZI, Tripartitum Opus Juris Consuetudinarii. Bécs 1581. (SZABÓ K. Régi magy. könyvt. III/1.704. sz.)

⁵ Rerum Hungaricarum Scriptorum Varii Historici et Geografici. Frankfurt, 1800. Több magyar vonatkozású művet tartalmaz az általa ugyanakkor kiadott Rerum Moscoviticarum Auctores Varii c. mű is.

⁶ Historicum Opus. Basileae, 1574.

res nyomtatott gyűjteménye volt. A XVI. század végén egy fiatal erdélyi tudós, SZAMOSKÖZY (ZAMOSIUS) ISTVÁN, mint páduai egyetemi hallgató adta ki az erdélyi római köemlékek sorozatát,¹ majd mint a gyulafehérvári hiteshely levéltárosa és Bocskay fejedelem udvari historikusa a XVI. századi történetünk forrásainak rendszeres felkutatásához fogott. „0 az első történetírónk, aki ifjúkorától kezdve következetesen készül hivatásához és az első magyar ember, aki csak történettudós akar lenni, semmi más”,² aki rendszeres levéltári kutatások alapján dolgozott s a legnagyobb teljességre törekedve gyűjtötte művéhez az anyagot. Sajnos SZAMOSKÖZY nem teremtett iskolát, kutató tevékenysége elszigetelt, subjektív jelenség maradt; követője nem akadt, sőt értékes gyűjteménye is szétszóródott, miután azt a XVII. században BETHLEN FARKAS kiaknáta.³ Munkássága mégis korszakot jelöl történetírásunk történetében. Vele és ISTVÁNFY Miklóssal zárul hazánkban a humanista történetírás korszaka.

A renaissance, ha nem nagy bőséggel is, meghozta a maga gyümölcsét a magyar történeti forráskutatás terén. A reformáció és ellenreformáció külföldön oly jelentős hatásának azonban semmi nyomát sem találjuk. A XVI. és XVII. század magyar történeti irodalmából hiányznak a hitviták korát jellemző, rendszeres kutatáson alapuló egyháztörténeti művek. A Jézus-Társaság Rómában élő tudós tagja, INCHOFER MENYHÉRT tervbe vette ugyan a magyar egyháztörténet forrásainak felkutatását és feldolgozását, de műve csonka maradt⁴ és különben is munkássága a jezsuiták nemzetközi tudós szervezetének munkásságába kapcsolódik be s az egykorú magyar történetírással semmi közössége nincs. Idehaza az ellenreformáció nagy vezérei – OLÁH MIKLÓS és PÁZMÁNY PÉTER – a Jézus-Társaság magyar házainak és a katolikus iskolaügynök megszervezésével alapját vetették a későbbi kor szervezett kutatómunkásságának, de az egyháztörténeti kutatómunka megszervezésére még nem gondoltak. A magyar történeti kutatás szempontjából a reformáció és ellenreformáció nagy szellemi mozgalma hatástalanul zajlott le.⁵

A csendes, tudós búvárkodás, a rendszeres kutatómunka kora a külső harc és belső küzdelmek eldőlte után, a XVIII. század elején következett be. Katholikusok és protestánsok, akiket a letűnt században a theologus vitakozások és fegyveres pártharcok foglaltak el, a századfordulón egyidőben ébredtek a történeti kutatómunka fontosságának tudárára. A hollandi jezsuiták és a német protestáns tudósok példájára, az egyháztörténet problémáinak tisztázásával igyekeznek saját igazukat védeni és bizonyítani. E cél érdekében indul meg az a nagyszabású egyháztörténeti kutatómunka, aminek további eredménye kritikai történetírásunk megalapítása lett. A rendszeres kutatómunka megindítója és megszervezője a bécsi Pazmaneum nagytudományu magyar rektora, HEVENESI GÁBOR volt.

KISHEVESI HEVENESI GÁBOR (1656-1715.) előkelő vas megyei nemes család sarja, tizenöt éves korában lépett a Jézus-Társaságba. A bécsi,

¹ *Analecta Lapidum Vetustorum et Nonnullarum in Dacia antiquitatum.* Padua, 1593.

² SZEKFÜ: *Adatok Szamosközy István történeti munkájának kritikájához.* Bpest, 1904.

³ Gyűjtésének és művének korunkra jutott töredékeit ld. *Mon. Hung'. Hist. SS.* *XXL, XXVIII-XXXI.*

⁴ *Annales ecclesiastici regni Hungariae.* Tomus I. Róma, 1644.

⁵ V. ö. ANGYAL DÁVID: *A XVII. század történeti irodalma.* (Beöthy-Radics: *Képes magyar irodalomtörténet,* o. kiad. I. kötet.) HUMAN: *Tudományos történetírásunk megalapítása.* Budapest, 1920.

grazi, győri és nagyszombati rendházakban folytatott tanári működés után Bécsbe került s ott a Szt. Antalról nevezett noviciatus, a bécsi kollégium és a Pazmaneum rektoraként működött. E minőségeiben belső bizalmasa és gyóntatója GRÓF KOLLONICH LIPÓT esztergomi bíboros érseknek.

I. Lipót király is többször kérte ki tanácsát, különösen egyházpolitikai természetű magyar ügyekben. Sokat fáradozott a görög egyházi unió létrehozatalán. 1711-ben a rend Magyarországot is magába foglaló ausztriai tartományának főnökévé választatott s e méltóságban működött 1715. márciusában bekövetkezett haláláig. HEVENESI, aki nagy érdemeket szerzett rendi templomok, intézetek alapítása és felvirágoztatása körül, kortársai a Jézus-Társaság legkiválóbb tagjának tartották aszkéta élete, nagy tudománya és éjt-napot egygőzítő buzgó munkássága miatt.¹ Több theologiai munkát írt s ezek egyikében a bollandisták eredményeinek felhasználásával a magyar szentek életét írta meg.²

A XVII. század utolsó éveiben HEVENESI az ellenreformáció történetíróinak és főleg hollandi rendtársainak munkásságán fellelkesülve, a magyar egyháztörténet eredeti forrásokon alapuló feldolgozását vette tervbe. E szándékát nagy elfoglaltsága és idő előtti halála miatt nem valósíthatta meg, de megindította a rendszeres egyháztörténeti forráskutatást.

Az eredeti források összegyűjtésének fontosságát felismerve, HEVENESI első feladatának a kutatómunka megszervezését tekintette. 1695 táján bocsátotta ki korszakos jelentőségű felhívását a magyar egyháztörténet forrásainak összegyűjtésére és hozzá leendő beküldésére.³ A bevezető sorokban a magyar egyháztörténeti kutatás hátramaradásáról panaszkodik s ennek okát az alkalmas írók hiányában és a levéltárak pusztulásában látja. Ezért közös adatgyűjtő munkára szólítja fel mindazokat, akik a történeti múlt iránt érdeklődnek. A célt a magyar egyháztörténet feldolgozásában, illetőleg INCHOFERnek a XI. század közepéig terjedő úttörő műve folytatásában jelöli meg olyképpen, hogy e műben Magyarország politikai története is alapos megvilágításhoz jusson. Ezután részletes utasításokat adva a kutatók számára, pontosan kijelöli a forrásgyűjtés irányát. Nyomatott művek kivonatolása és bibliográfiai ismertetése mellett az okleveles források összegyűjtésére helyezi a fősúlyt, de kiemeli a feliratos emlékek és a hiteles szájhagyományok gyűjtésének fontosságát is. Ez utóbbiak tekintetében óva int a mesék és gazdátlan fecsegések feljegyzésétől. A gyűjtőktől megkívánja a források, a másolt források lelőhelyének és egyéb külső körülményeinek pontos feltüntetését és a tulajdonnevek betűhív másolását. A forrásanyagot hat csoportba osztva a legaprólékosabb részletkéig kiterjedő figyelemmel állapítja meg a kutatás körét. A gyűjtésnél követésre ajánlott szelekciós elvek HEVENESI fejlett kritikai érzékét, az egész kis szabályzat a kor

¹ KAPRINAI: Gabriel Hevenesi, (Collectif) Kaprinaiana in 4-o. 88. köt. 139-149. 1.) és Elogia defunctorum patrum S. J. (Coll. Kaprinaiana in 2-o. 5 köt.); KATONA: História Critica. XXXVIII. 864-866. 1-, HORÁNYI: Memoria Hungarorum. II. 108-113., 1., SZINNYEI: Magyar írók élete. IV. 835-841. hasáb; VELICS: Vázlatok a magyar jezsuiták múltjából. Bpest, 1914 III. 31-84. 1.

² Ungariae sanctitatis indicia, sive brevis quinquaginta sanctorum et beatorum memoria... Tyrnaviae, 1692. 2. bőv. kiadás. U. o. 1737.

³ Modus materiae conquirendae pro Annalibus Ecclesiasticis Regni Hungariae continuandis a P. GABRIELE HEVENESI compositus et typis datas. Nyomatott példányát nem ismerem; írott másolata az Egyetemi Könyvtárban (Coll. Kaprinaiana in 4-o. 42. köt. 212-226. 1.)

legjelebb történettudósainak színvonalán mozgó tudományos készültségét árulják el.

A felhívás teljes sikerrel járt. GRÓF KOLLONICH LIPÓT bíboros hercegprímás, az udvari kamara elnöke nagy lelkesedéssel karolta fel HEVENESI tervét, a magyar egyháztörténet tudományos feldolgozásától a katolicizmus megerősödését remélve. Mint a közhatalom első reprezentánsa, megértéssel támogatta a nagyszabású kutató munkát és – hazánkban elsőnek – megnyitotta a hivatalos és egyházi levéltárak addig féltve őrzött ajtaját. Primási levéltárosát, a protestáns hitéért gályarabságot szenvedett papból nagyszombati tanárrá lett OTROKOSI FORIS FERENCET megbízta az esztergomi érseki és káptalani levéltárak rendezésével és okleveles anyaguk lemásolásával. Egyidejűleg, mint az udvari kamara elnöke utasítást adott a pozsonyi kamarai levéltár országos érdekű oklevélanyagának másolására s a jezsuita rendfőnökkel egyetértve Rómába küldte CSELES MÁRTONT (1641 – 1709) a vatikáni levéltár kiaknázására. Egy másik szerzetessel a fehérvári keresztesvitézek levéltárát másoltatta le. A megbízásból készült másolatköteteket formális hitelesítő záradékkal, aláírásával és pecsétjével ellátva adta át HEVENESINEK „in subsidium Historiae Ecclesiasticae regni Hungariae continuandae”.¹ Összesen 49 hatalmas, jobbára középkori okleveles anyagot tartalmazó kötetet bocsátott ily módon HEVENESI rendelkezésére. Az ő megbízottain kívül a jezsuita atyák egész sora – köztük BZSENSZKY RUDOLF, az erdélyi anyag lelkes kutatója – buzgólkodott HEVENESI útmutatása nyomán történetünk forrásainak összegyűjtésén és másolásán. A munkából maga HEVENESI is alaposan kivette a részét. Bár az anyagnak csak kis részét másolta, majdnem minden kötetben találunk tőle származó másolatokat és jegyzeteket és külön kötetben az egész anyagot összefoglaló, sajátkezűleg irt indexét. Rövid idő alatt 133 vaskos kötetre terjedő forrásanyag gyűlt össze, melyből 127 jutott korunkra.²

A gyűjtemény a Jézus-Társaság feloszlása után lefoglaltatván, PRAY GYÖRGY kezdeményezésére és közbenjárásával a budapesti Egyetemi Könyvtárban jutott végleges elhelyezéshez. A 93 ivretű kötetes fegyűjtemény 87 kötetét a kéziratárban *Collectio Hevenesiana* cím alatt külön gyűjteményként őrzik, két kötetét ugyanott az eredeti oklevelek gyűjteményében egyes darabokra szétválasztva, egy harmadikat a kéziratár törzsgyűjteményébe besorozva találjuk; egy kötet KOLLÁR könyvtárával a bécsi udvari könyvtárba került, kettő elveszett vagy lappang.³ CSELES

¹ A teljes záradék szövege: Quod haec Manuscripta sunt ex archivo camerae Posoniensis (v. capituli Strigoniensis) ad meam requisitionem fideliter de verbo ad verbum transsumpta et a me R. P. Gabrieli HEVENESI SOC. Jesu data, in subsidium Historiae Ecclesiasticae Regni Hungariae continuandae, testőr nomine subscripto et sigillo appresso. Viennae, 30. Septembris 1702 (v. 7. Augusti 1703). LEOPOLDUS Cardinalis a KOLLONICZ m p. archiepiscopus Strigoniensis.

² A *Collectio Hevenesiana* I kötetének 1-4. lapján található 1734 évi kimutatás még csak 129 kötetről szól, kimaradt belőle a keresztesek 3 kötetes oklevéltára és HEVENESY indexe. A főgyűjtemény részletes tárgymutatóját ld. Catalogus manuscriptorum Bibliothecae regiae se. Universitatis Budapestinensis. Tomus II. pars. 2. Budapest, 1894. 395-700 L, a többi kötetekét u. ott Tomus I. a megfelelő helyeken elszórtan

³ *Collectio Hevenesiana*. Tomi I-IV, VI-X, XII – LXII, LXIX-LXXIII, LXXV-XCI. Az V. és XCII. nincs meg, a XCIII. kötet *Ab* 72 sz. alatt, a LXVIII. és LXXIV. darabjai a *Litterae originales* csoportjába évről-évre beosztva. A XI. kötet a bécsi cs. és kir. udv. könyvtárban. (A Coll. Hevenesiana jelenlegi XCII-XCIV- kötetei s a Kegyesrend bpesti könyvtárából 1919-ben az Egyetemi Könyvtárba visszakertült négy kötet a nagy gyűjtemény egyes köteteinek másolatát tartalmazza.)

MÁRTON 11 kötetes gyűjtése¹ s a kisebb 13 negyedrétkötetes gyűjtemény 9 kötete,² a jezsuita atyák elogiumait tartalmazó 12 kötet,³ valamint a fehérvári keresztesek oklevéltára⁴ s az egész gyűjtemény indexe⁵ a kéziratár törzsgyűjteményében van elhelyezve.

A KOLONICHTól származó 49 kötet az esztergomi érseki és káptalani, pozsonyi kamarai, fehérvári keresztes és vatikáni levéltárak anyagán ldvül egyházi vizitációk jegyzőkönyveit, a Quadripartitum másolatát s a görög egyházi unióra vonatkozó forrásanyagot tartalmazza.⁶ A SZAMOSKÖZY műveit és gyűjtését tartalmazó 4 kötet⁷ valószínűleg KOLLONICH vagy talán BZSENSZKY közvetítésével jutott HEVENESIhez. Harminchárom kötetben vegyes történeti anyag,⁸ jobbára XV-XVIII. századi, kisebb részben középkori egyháztörténeti természetű oklevelek, levelek, országgyűlési iratok, történeti jegyzetek, történeti művek másolatai⁹ és kivonatai¹⁰ találhatóak. 28 kötetben¹¹ és a jezsuita atyák elogiumait tartalmazó gyűjteményben különálló darabok – eredeti oklevelek és levelek, másolatok, kivonatok és feljegyzések – vannak egybegyűjtve. E 28 kötet anyaga túlnyomórészt kortörténeti (1650-1712.) forrás és csak igen csekély részben korábbi.¹² A többi köteteknek elsősorban egyháztörténeti természetével szemben ezekben igen értékes politikai történeti anyag található.

HEVENESINEK ez a hatalmas gyűjteménye két évszázadon át valószínű kincsesbányája volt a magyar történetíróknak és forráskiadóknak, sok ma már elveszett eredeti forrás egyetlen másolatát őrzi¹³ és – noha tekintélyes része azóta nyomtatásban is megjelent – máig nélkülözhe-

¹ Excerpta ex archivio Vaticano per MARTINOM CSELES. Tomi I-XL in folio Romano, *Ab* 50. szám alatt. LÁNCZY GYULA: Vatikáni anyagok Magyarországnak Szt. István király által pápai hűbérül való felajánlásához (Századok, 1901). c. dolgozata 917-921. lapján CSELES e gyűjtésének indexét közli egy vatikáni kéziratból s azt egy ismeretlen jezsuitának tulajdonítva, a Szilveszter bullával kapcsolatban téves következtetéseket fűz hozzá.

² *Ab* 23, 24, 28, 30, 50 I-III, *G.* 6 és *Collectio Kaprinaiana in 4-o.* 72. kötet A hiányzó 4 kötet is valószínűleg az Egyetemi Könyvtárban van, de eddig nem tudtam feltalálni.

³ *Elogia defunctorum Societatis Jesu.* Tomi I-XII. in folio. *Ab* 137-148, szám alatt.

⁴ *Diplomatarium crucigerorum de Alba.* Tomi I-III. in folio. *Ab* 71. sz. alatt.

⁵ *Index ad collectionem Gabrielis Hevenesi.* In folio Gr. 25. sz. alatt.

⁶ Idetartoznak a főgyűjtemény 2., 3., 5-7., 10., 14, 18., 19., 22., 32., 36., 40., 44., 47., 52., 53., 56 , 59., 62., 64, 65., 67 , 73., 80., 93. kötetei (melyek közül nyolcból hiányzik a záradék), továbbá a Cseles-gyűjtemény és a keresztes oklevéltár záradékolt kötetei, a görög unió eredeti okiratait tartalmazó *colligatum* (*Coll. Hev.* 24.) s az egyházi vizitációs jegyzőkönyvek *fColl. Hev.* 54., 57., 60., 61., 63., 66., *Ab* 28. és 30).

⁷ *Coll. Hevenesiana.* T. 11, 15., 68., 74. (a két utóbbi szétdarabolva a *Litterae originales* közt).

⁸ *Coll. Hevenesiana.* T. 9., 13., 17., 23., 27., 28., 31., 39., 42., 43, 46., 49. 50., 55., 70., 71., 76., 79., 81-86., 88., 89., 91. és *Ab* 23., 24., 51. I-III, *G.* 6.

⁹ MONTECUCCOLI: *Ars militaris* (88), DIANASEVICH (*Ab.* 23), a nyomtatásban 1632. megjelent *História Hungariae* másolata (83-85), szentek életrajzai (76., 82., 89.), a hazánkból kitiltott *História diplomatica* nyomtatott példánya (42.), HEVENESI ephemerisei (81.), a megyék kézírásos térképei (91.), továbbá KÉZAI, SZÁNTÓ ISTVÁN, LADÁNYI és mások művei.

¹⁰ BARONIUS és RAYNALDUS (27.), Bzovius és OLDINI (31.), WADDING (39.), AENEAS SYLVIUS, GOLDAST, HENEL, LANDORP, LEIBNIZ stb.

¹¹ *Coll. Hevenesiana* 1., 4., 8., 12., 16., 20., 21., 25., 26., 29., 30, 33-35, 37., 4L, 45, 48-, 51., 58., 69., 72., 75., 77., 78., 87., 90.

¹² A 16., 29., 30., 34., 51., 78. és 90. kötetben van középkori anyag.

¹³ így KÉZAI hártyakózirata elveszvéen, a kivonatos KÉZAI Gestának ma legregibb kézírata a HEVENESI-féle.

tétlen forrásműve a magyar egyháztörténetnek és XVI.-XVIII. század politikai történetünknek.

HEVENESI érdemeit a köztudatban hamar elhomályosították tanítványai, az ő iskolájából kikerült és nyomdokain haladó TIMON, KAPRINAI, PRAY, KATONA és többi társaik, de kezdeményező szerepe történetírásunk történetének legnagyobb alakjai közé emeli. A magyar történeti források rendszeres felkutatásának és összegyűjtésének, a magyar történelem tudományos művelésének megindítása HEVENESI GÁBOR elvitathatatlan érdeme. Mint adatgyűjtő egyike a legnagyobbaknak, munkásságának igazi jelentőségét mégis a kutatás megszervezésében, a magyar jezsuiták történelmi adatgyűjtő iskolájának megalapításában, a tudós munka megszervezésében kell látnunk.

HEVENESI munkásságának tudománytörténeti szempontból legfontosabb, következményeiben leggyümölcsözőbb eredménye a jezsuiták tudós szervezetének megteremtése volt. Vezetése alatt a Jézus-Társaság kebelében egy tudós szervezet keletkezett, mely célul tűzte a magyar egyháztörténet, majd később a magyar történet ismeretlen forrásainak felkutatását és publikálását. Hogy a szervezet, melynek mintaképe kétségtelenül az antwerpeni jezsuita tudósoknak BOLLAND JÁNOS által megalapított tudós szervezete volt, létrejött és rövid másfél évtized alatt ily hatalmas forrásanyagot tudott összegyűjteni, s ezzel alapját vetette a magyar történelem tudományos művelésének, az a Jézus-Társaság bámulatos szervezetében rejlő energia és a közhatalom támogatása mellett elsősorban mégis HEVENESI nagy szellemének, agilitásának és akaraterejének volt köszönhető.

A nagy gyűjtemény összehordása után tüstént megindult a benne felhalmozott hatalmas egyháztörténeti anyag kiaknázása. HEVENESI munkatársai közül OTROKOSI FÓRTS FERENC (1648-1718) a magyar egyháztörténet első összefoglaló feldolgozásában¹, BZSENSZKY RUDOLF (1631-1715) erdélyi egyháztörténeti vázlatában² használta fel az újonnan gyűjtött adatokat. SZÖRÉNYI SÁNDOR (1664-1719) viszont az esztergomi érsekekről irt terjedelmes művével az egyháztörténet monografikus feldolgozásának úttörőjévé lett³ s a magyar tudósok és írók életrajzi adatainak összegyűjtésével szerzett érdemeket,⁴ értékesen egészítve ki a külföldön élő protestáns CZVITTINGER DÁVID hét évvel korábban megjelent biográfikus lexikonját. A feldolgozás ez első kísérletei nem vonták el a jezsuitákat a kutató munkától. HEVENESI halála után már az ő iskolájából kikerült tudósok egész sora munkálkodott gyűjteménye hiányainak kiegészítésén.

¹ *História ecclesiastica Hungarorum*. (Másolata a budapesti Egyetemi Könyvtárban; *Collectio Kaprinaiana in folio*. 19. és 20. kötet.)

² *Origines propagationis variae fidei in Transilvania...* ab A. 1605 usque ad A. 1690. Kéziratban: *Coll. Hevenesiana*. 16. köt., 1-48. 1. Bővített kiadása PATAKI FERENC-től: *Ortus et progressus variarum in Dacia gentium ac religionum*. Kolozsvár. 1730 és 1764. E névtelenül megjelent művet tévesen ILIA ANDRÁSNAK is tulajdonítják,

³ *História chronologica archiepiscoporum Strigoniensium* ab A. 1000 usque ad A. 1700. Kéziratban: I. 1000-1442. *Coll. Kaprinaiana in 4o*. 93. kötete; II-III. 1443-1672. *Coll. Prayana* 6-7. kötete; IV. 1673-1700. *Coll. Kaprinaiana in 4o*. 102. köteté. Az I. kötet 715-1091. lapjának másolata u. o. a 94. kötetben.

⁴ *Pannónia docta, seu nova series chronologica virorum sub corona regni Hungariae eruditione scriptisque ad posteros relictis illustrium* . . . ab A. 1000 usque ad A. 1717. Kéziratban: *Coll. Kaprinaiana in 4o*. 14. köt. Kaprinai másolata u. o. 49. kötet.

BAKÓ PÉTERFFY KÁROLY (1700-1746), egy hitbuzgó fiatal jezsuita, összegyűjti és két kötetben kiadja a magyar zsinati határozatok és egyházi törvények ma is használható gyűjteményét.¹ Kiadványa az első nyomtatásban megjelent katolikus egyháztörténelmi kiadvány hazánkban. Húszkötetes forrásgyűjtése² becses anyaggal egészíti ki HEVENESI nagy gyűjteményét.

A rendszeres egyháztörténelmi kutatás szükségképpen terelte a jezsuita tudósokat a nemzeti történelem művelése felé. A kutatás során előkerült becses köztörténelmi anyag nyilvánvalóvá tette, hogy az addig kizárólag THÜRÓCZY, BONFINI és ISTVÁNFY műveiből ismert magyar történelem teljes revízióra és kiegészítésre szorul. A kezdeményezés érdeme e téren TIMON SÁMUEL (1675-1736), aki polyhistor tanára, SZENTIVÁNYI MÁRTON történetíró és HEVENESI hatása alatt fogott feladata megoldásához. Részletes tárgymutatót készített a HEVENESI-gyűjteményhez s annak anyagát 8 kötetre terjedő köztörténelmi anyaggal egészítette ki,³ s ez anyagra támaszkodva írta meg Magyarországnak 1000-1662-ig terjedő történetét.⁴ majd a magyarok őstörténetét és Magyarország történelmi és politikai földrajzát.⁵ TIMON vitte át, a zseniális BÉL MÁTYÁSI egy évtizeddel megelőzve, az eredeti források rendszeres felkutatásának és felhasználásának elvét a nemzeti történelem terére. Példája iskolát teremtett s utána a jezsuita tudósok figyelme mindinkább a politikai történet felé fordult. A forráskutatás is ebben az irányban folytatódik. SZEGEDY JÁNOS (1699-1760) az árpádházi királyok törvényeit és II. Endre szabadságlevelleit adja ki bőséges történelmi és jogi jegyzetek kíséretében,⁶ majd két kötetben az egész *Corpus Juris Hungáriát*? SCHMITTH MIKLÓS (1707-1767) – PRAY és KATONA mestere – a magyar történet egész körére kiterjedően.⁸ KORNÉLI JÁNOS (1686-1748) I. Lipót korára gyűjti a forrásokat.⁹ A Jézus-Társaság tudós csillagásza, KÉRI BORGIA FERENC (1702-1768) a byzánci források akkortájt megjelent második kiadásában¹⁰ található magyar vonatkozású adatok kiaknázásával szerzett érdemeket.¹¹ Az adatgyűjtő jezsuiták sorát TIMON SÁMUEL jeles tanítványa, KAPRINAI

¹ Sacra concilia ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata ab A. Christi 1016 usque ad A. 1734. Pars I-II. Pozsony, 1741-1742.

² Az Egyetemi Könyvtár kéziratárában: Collectio Kaprinaiana in folio. 6-25. kötet

³ Coll. Kaprinaiana in folio. 38-45, 50. köt.

⁴ Az 1. kiadás 1714 és 1719 közt részletekben jelent meg. 2. kiadása: Epitome chronologica rerum Hungaricarum. Kassa, 1786 és Kolozsvár 1737, 1764- A 229. lapig TIMON műve, amit az 1577-től 1736-ig terjedő korszak rövid történetével ROST TAMÁS egészített ki. (E művet néha a kolozsvári kiadás címlapján promotorként szereplő DARÓCZY GRÖRGY-nek tulajdonítják.) A mű befejező része kéziratban maradt (Annales regni Hungariae ab A. 1598, usque ad A. 1662. Coll. Kaprinaiana in folio. 37. kötet.) s alapjául szolgált a TIMON-í rútol megdézsmáló KAZY FERENC háromkötetes művének. (História regni Hungariae. T. I-III. Nagyszombat, 1737-1749; 2. kiadás u. o. 1751.)

⁵ Imago antique et novae Hungariae. I-II. Kassa, 1733 -1734; 2. kiadás Bécs, 1754.

⁶ Décréta primorum regum Hungariae. Kolozsvár, 1744.; Décréta et vitae regum Hungariae, qui Transilvaniam posséderont. U. o., 1744; Assertor libertatis Ungaricae, Andreas II. Győr, 1750; Andreas II. dictus Hierosolymitanus rex Ungariae, Saxonum in Transilvania libertatis assertor. U. o., 1751.

⁷ Nagyszombat, 175 L.

⁸ Collectio Kaprinaiana in folio. 33-36. kötet.

⁹ Coll. Kaprinaiana in folio 43., 45., 46. kötet.

¹⁰ Corpus Byzantinae Historiae. Vol. I-XXIII. Venetiis, 1729-1733.

¹¹ Epitome Historiae Byzantinae. I-II. Nagyszombat, 1738-1740 2. kiadás u. o., 1743.

ISTVÁN (1714-1786) zárja be, akinek munkássága már az átmenetet jelöli a jezsuita iskola legkiválóbb tanítványának, PRAY GYÖRGYnek fellépésétől (1761) számított történetkritikai irányhoz.¹

KAPRINAI rendezte a 133 kötetes HEVENESI-gyűjteményt s ő foglalta egybe a többi jezsuita adatgyűjtők kutatásának eredményeit egy 54 nagy ívrétű kötetre terjedő külön gyűjteménybe.² Ezek áttanulmányozása után rendtársaival – így TERSTYÁNSZKY Jánossal és WAGNER Károllyal – átkutatta és lemásolta a pozsonyi, kassai, szakolcai, bártfai, eperjesi, nagybányai, felsőbányai és s/ebeni városi levéltárakat, a leleszi konvent, a jezsuita rendházak, a Csáky-, Fiáth-, Nyéky-, Perényi-, Soós-, Sztáray-, Vécsey-családok levéltárait. Oklevélmásolatokat kért és kapott RÉVAY és GUSTINI püspököktől; KOLEDA kanonoktól, a történeti források gyűjtésében vele nemesen versengő DOBAI SZÉKELY SÁMUELTTŐL³ és másoktól. Az okleveles források mellett rendszeresen gyűjtötte a bibliográfiai és numizmatikai anyagot, nehezen hozzáférhető történeti művek másolatait és kivonatait, valamint korábbi történetírók eredeti kézíratait. Ellentétben a szervező HEVENESIVEL, KAPRINAI túlnyomórészt maga másolta gyűjteménye anyagát s a középkor szerzeteseit megszégyenítő buzgalmának köszönhető, hogy rövidesen 102 vaskos negyedretű kötetre rugó anyag gyűlt össze.⁴ Néhány kötet eredeti kézirat⁵ kívül 36 kötetben történelmi művek másolatai⁶ és kivonatai⁷ vannak; kettőben KAPRINAI bio-bibiográfikus adatgyűjtése jezsuita tudós-lexikonához;⁸ 55 kötetben rendkívül becses, ma már részben megsemmisült vagy lappangó oklevelek másolatát találjuk.⁹ E nagy gyűjteményhez különféle feljegyzéseket és a feldolgozást előkészítő jegyzeteket tartalmazó 17 kisebb kötet¹⁰ és 10

¹ Önéletrajza: Coll. Kaprinaiana in 4o. 89. köt. 66-72. 1. KATÓKA: História Critica XL. 716. 1., SZINNYEI: Magyar írók élete. V. 980-983. has.

² Az Egyetemi Könyvtár kéziratárában: *Collectio Kaprinaiana in folio*. Tomi I-LIV. címen. 1-4 kötet: ISTVÁNFY fordítása THÁLYAI Páltól; 5. jezsuita elogiumok; 6-25. PÉTERFFY, 26-32. SZEMERE PÁL abaujvármegyei követ, 33-36. SCHMITTH, 37-42. és 50. TIMON, 43-46. TIMON és KORNÉLI kéziratot anyaggyűjtése; 47. KEMÉNY JÁNOS műve; 52. és 53. SPANGÁR és MOLNÁR műveinek kézírata; 48-49 és 51. KAPRINAI vegyes gyűjtése; 54. pecsét- és éremrajzok. Részletes mutatója DEDEK CRESCENS Lajostól: Catalogue manuscritorum bibi. r. se. univ. Budapestinensis. Tomus II Pars 3. Budapest, 1907. 1-203. 1.

³ DOBAI SZÉKELY gyűjteménye részben a bécsi cs. és kir. udvari levéltárba, részben a pécsi püspöki és a gyulafehérvári Batthyány-könyvtárba került. V. ö. Magyar Könyvszemle, 1885. 202-203. 1., BEKE: A Batthyány-Könyvtár kézíratai. Gyulafehérvár, 1871. 23, 26, 48-49. 1.

⁴ *Collectio Kaprinaiana in quarto*. Tomii-CIL Részletes tárgymutatója: Catalogue manuscritorum bibi. r. se. Univ. Bp. T. III. Pars. 3. 205-782. 1.

⁵ A 9. és 82. kötet FASCHING, a 14., 73., 93., 102. SZÖRÉNYI, a 72. HEVENESI, a 26. VERES FERENC, az 56. KAPRINAI művének eredeti kézíratait tartalmazza.

⁶ Bécsi Képes Krónika (7. köt.), Budai Krónika (8.), HUSZTY (15.), KÖLESÉRY (21.), BÉL és BETHLEN JÁNOS (24), TIMON (30-31.), BETHLEN FARKAS (32-34.), SZALÁRDI (35-36.), SCHMEIZEL (47), SZÖRÉNYI (49.), BECKICH (80.), BOJTHY (81.), SZIRMAY (83.), MIKOSCH és mások (84.), OLÁH (87.), SOMOGYI (90-91.), SZÖRÉNYI (94.), FORGÁCH és CROMER (95-96.), Genealógia regum (85.), Hungaria Mariana (86.), vegyes történelmi művek (46., 48., 78., 98., 99. kötet).

⁷ WADDING (54., 55.), MARTÉNE-DURAND (68.), HEVENESI (74.), vegyes szerzők (79. kötet).

⁸ 88. és 89. kötet.

⁹ 1-6., 10-13., 16-20., 22-23., 25., 27-29 , 37-45., 50-53., 57-67., 69-71., 75-77., 80., 97., 100-101. kötetek.

¹⁰ Az Egyetemi Könyvtár kéziratárában: *Collectio Kaprinaiana in 8-vo*. Tomi I-XIV.; ...in 16-to. Tomi I-III.

kötet vegyes kézirat¹ járul. Gyűjteménye, mely HEVENESIÉVEL együtt került az Egyetemi Könyvtárba, szervesen egészíti ki a magyar történet minden korszakát felölelő anyagával HEVENESINEK és KÖVETŐINEK elsősorban egyháztörténeti gyűjtését.

KAPRINAI ISTVÁN tervbe vette a most már 323 hatalmas kötetre terjedő kéziratgyűjtemény okleveles anyagának kritikai jegyzetekkel kísért kiadását is. E mű címe, mint önéletrajzából tudjuk,² *Analecta diplomatum regni Hungariae nous historico-criticis illustrata* lett volna. Sajnos, tervében a rend feloszlata miatt megváltozott életkörülményei megakadályozták. Mit vesztett a magyar tudomány e műben, arról a nyomtatásban megjelent, Mátyás uralkodásának első négy évét felölelő két hatalmas kötet tájékoztat.³ KAPRINAI tervét később, ha nem is terjeszkedett ki ily minuciózus részletekig, KATONA ISTVÁN valósította meg.

KAPRINAI val zár u la HEVENESI alapította jezsuita történeti iskola túlnyomóan adatgyűjtő, kutató munkássága. A HEVENESI-iskolának ez a munkássága eredményeiben méltán hasonlítható az antwerpeni jezsuiták és a francia bencések alapvető történettudományi munkájához. A magyar jezsuiták háromnegyed századon át, HEVENESTŐL KAPRINAIIG fáradhatatlan buzgalommal, tudós lelkesedéssel és szervezett erővel végrehajtott kutatómunkájának eredményein épült fel kritikai történetírásunk, melynek megalapítói, PRAY GYÖRGY és KATONA ISTVÁN, maguk is a HEVENESI-iskola tanítványai voltak. Az ő munkásságuk azonban már a magyar történeti kutatás és feldolgozás történetének egy új korszakát vezeti be.

¹A kéziratár törzsanyagában: J6. £&, IM, (7. IM. III, 112. I-7Z, III. 1-II., 115., 115-ii számok alatt Levelezése u. ott G. 116., 118., 119. és 140. b. II. szám alatt.

²Coll. Kaprinaiana in 4-to. 89. köt. 70. lap.

³Hungaria diplomatica temporibus Matthiae de Hányad. Pars I-IL Bécs, 1767-1771.

Antonio Abondio

császári és királyi udvari szobrász, festő és éremkészítő.

Írta. GEREVICH TIBOR

I.

Műveltségünk és művészetünk történetének Mohács utáni sorsát az a tragikus, de természetes következmény pecsételte meg, hogy a nemzeti királyság megszűntével megszűnt a Korvin Mátyással fényes magasságba lendült királyi udvari műveltség és hosszú századokra elakadt, elsekélyesedett vagy elaprózódott a nemzeti kultúra és művészet.

S ez a gyökeres és végzetes változás ép a legkritikusabb időben zavarta meg a nemzet szellemi életének Mátyás után ugyan ellankadt, de az újabb megerősödéshez még mindig elegendő egészséges sejtrel bíró további fejlődését; a legkritikusabb időben, midőn a reneszánsz és a humanizmus friss palántájának, az ültető halála után újabb gondos kertész-kezekre lett volna szüksége, midőn a kulturai érvényesülésnek súlyos gazdasági bajokkal kellett megküzdenie, s midőn a művészet gyakorlatába is mélyen belenyúló protestantizmus dacos kételye kezdte megbolygatni a lelkek nyugalmát, hogy aztán a nemzet egy részét új szellemi orientáció elé állítsa.

Kétségtelen, hogy a Habsburg-ház uralomra jutásával műveltségünk és művészetünk elvesztette egyik fő gyújtópontját: az önálló királyi udvar központosító és szervező kulturai tevékenységét, műpártolását és példaadó kisugárzását. Nemzeti vezetés és eligazodás nélkül működtek tovább kisebb művészeti centrumaink: a primási és más főpapi, valamint némely főúri udvarok s művészetileg mindinkább elparlagiasodva a Felvidéknek és Erdélynek a harcszinterektől távol eső határszéli városai, ezek is inkább a kisebb művészetek terén. Az erdélyi fejedelmi udvar sajátosképpen alig vette ki részét még ebből a csökkentett művészeti tevékenységből is, aminek okai közt a vallási tényező mellett a tradíció hiánya, a fejedelmi családok gyors váltakozása, a kulturális atmoszféra bizonytalansága, a gazdasági szervezetlenség és nem utolsósorban a törökhöz fűződő baráti és vazallusi viszony műveltségileg bágyasztó hatása szerepel.

A Habsburg-ház uralmának megszilárdulásával, műszeretetének ki-fejlesztésével és műpártolásának hatalmas kiépítésével a királyi udvar szervező, központosító szerepét a bécsi udvar vette át, egységesen az uralma alá tartozó összes országokban, szóval az egész habsburgi birodalomban. Művészetünk, a Habsburg-jogar alá tartozó területeken hova-tovább elveszti önálló törekvéseit és stíljegyeit; az újabb művészeti áramlatok

Bécsen keresztül jutottak ide, az idegen művészeket a császárváros közvetítette. A Lengyelországgal politikai kapcsolatban élő Szepesség és egy-egy nagyobb észak és délkeleti város – Kassa, Beszterce, Brassó, Nagyszében – maradt mint autonóm terület; amott inkább az építészet, ezekben pedig az ötvösség fejlesztett sajátos műformákat, melyek hosszú időn át Veszta-lángként őrizték a nemzeti ízlés maradványait. A nemzeti művészet helyét túlnyomóan a Bécsből kisugárzó, a dinasztiatól istápolts jórészt a kamarai szervektől táplált birodalmi művészet foglalta el, amely állapotnak voltaképp csak a XIX. század vetett véget. E lényen, a művészet történetének szempontjából az sem változtat, hogy főként a XVIII. században felléptek nemes erényű és szépműveltségű nemzeti mecénások, amely körülmény azonban inkább csak a nemzeti művelődés, semmint egyúttal a nemzeti művészet mérlegét javítja meg, mert a foglalkoztatott művészek nemcsak iskolázottság, de jórészt származás szerint is idegenek voltak és – kivált az építészetben jelentkező némely helyi sajátosságoktól eltekintve (pl. budai bárók) – idegen Ízlést túlnyomólag honi áthasonulás nélkül vezettek be.

Amidőn Mohács utáni művészetünknek, az okok hosszú sorozatával magyarázható ezen elnemzetietlenedését a történelmi szentimentalizmus mellőzésével megállapítjuk, másrészt igaztalan és igazságtalan volna rá nem mutatni a Habsburgok azon érdemére, hogy egy politikailag és lelkiileg szétépett, lőportól és villongásoktól égetett országban segítettek a művészet folytonosságát fenntartani. Oktalan kuruckodó vád volna azt állítani, hogy a Habsburgok „osztrák művészetet” erőszakoltak ránk, elsősorban azért, mert bár az osztrák örökös tartományokban a középkor óta voltak egymással szorosabb összefüggésben nem álló iskolák: egységes osztrák stíl vagy osztrák nemzeti művészet voltaképp sohasem képződött. A virágzó osztrák bárók sem tekinthető annak, mert művészetileg csak provinciája volt az olasz főként lombard és velencei báróknak, mert kiképzésén, – elsősorban a bécsi udvar égisze alatt – ausztriai, tiroli, cseh, sőt magyarországi művészek egyaránt közreműködtek s mert végül mindeme országokban vagy tartományokban, halvány lokális tónusokkal keverve közös, egységes színezetet öltött. Dinasztikus és birodalmi művészet volt tehát maga az u. n. „osztrák bárók” is. Másrészt a Habsburgok központosító kormányzati rendszerének is következménye volt az egyetemestítő birodalmi művészet.

II.

A milánói származású Antonio Abondio (1. ábra; I. tábla 1. sz.) időrendben és jelességben egyik első és nálunk legkevésbé ismert azon művészek közt, akik idegen földről, mihamar meghonosodott idegen művészetet hoztak a Habsburgoktól kormányzott országokba; akik műveikkel gyarapították az uralkodóház kincstárát és dicsőségét, egyaránt szolgálták a császárt és a királyt, bécsi műhelyküből császári parancsra egyforma lelkesedéssel vagy közömbösséggel mentek dolgozni Innsbruckba, Prágába vagy Pozsonyba, a szerződött nemzetközi vándorművészek gyors tájékozódási és beleélési ösztönével a legidegenebb vidéken is könnyed bravúrral és a kötelezettség pontos teljesítésével oldván meg feladatukat. Abondio első nagy képviselője és tökéletes prototípusa volt a csász. és kir. udvari és összbirodalmi művészet e kitűnő hivatalnok-művészeinek,

kiket Bécs épp oly jól tudott megszervezni, mint közigazgatási tisztviselőit, adószedőit és katonáit.

Működése II. Miksa és II. Rudolf idejére esik. Ausztriában a művészeti felemelkedés ideje, nálunk Mátyás, Vitéz János, Bakócz és Szathmáry György után a mélypont. A reneszánsz meleg golfárama és műpártolói buzgalma a XVI. század Habsburgjait is elkapta. Egyikük sem ért fel azonban a Hunyadi Mátyás szintjéhez, s ha hódoltak is a délről

1. ábra. Antonio Abondio arcképe. Martino Rota rézkarca.

jött új művészeti és műveltségi iránynak, olasz művészeket híván meg udvarukba s divatos műtárgyakat vásároltatván követek által a dus és élelmes olasz piacokon, egyéniségük nem alakult a reneszánsz-fejedelem típusává. A reneszánszt igazában meg sem értették, inkább félremagyarázott különégeit értékelték és utánozták: az olasz fejedelmi felvonulások, ünnepségek exotikus állatainak örültek, menaszériákat alapítottak (II. Miksa egymaga hármat); a Kunst-

und Wunderkammerjeikbe felgyülemelő csudálatos ritkaságok közelebb álltak Ízlésükhöz, mint a műtárgyak, a mechanika haladását játékos kedvtelésre használták (II. Rudolf) s kultuszt üztek a kegyükkel visszaelő asztrológusokból és alchimistákból. Műpártolásuk inkább jól felfogott dinasztikus kultúrpolitika, semmint belső átélés volt. Kivétel csak a század egyetlen igazán tehetséges, de trónra nem jutott Habsburgja, tiroli Ferdinánd, a Ház nagyszerű műgyűjteményeinek tulajdonképpeni megalapítója volt. Bennünket most inkább azok érdekelnek, akik mint egyúttal magyar királyok művészetünk sorsába belenyúltak.

I. Ferdinánd nem volt nagy műbarát, a műkincsekben elsősorban az anyagi értéket becsülte, s ennek esett áldozatul a budai kir. kincstárnak Bécsben beolvasztott tetemes része.

II. Miksa uralkodói művészeti tevékenykedése pozitívabb és szélesebb volt, bár inkább kedvelte a természettudományokat, mint a művészetet, a ritka állatokat és növényeket, mint a szép képeket. Hideg, szkeptikus és puha lélek; titokban a protestánsokkal rokonszenvez, de nem mer szint vallani s gyóntatója szemöldökének összeráncolása elegendő, hogy Kóma mellett hitet tegyen. Egy korán született II. József, akit csak akaratbeli gyengesége mentett meg attól, hogy Házát és birodalmát következményeiben beláthatlan bonyodalmaknak ki ne tegye. Nesztelenül megmozdul már benne az Új Ember, de nem a reneszánsz déli nap sütötte új embere, hanem épp Róma ellenlábasa, az új északi ember. Itáliában számos és jeles műtárgyat hajttat fel s több olasz és olaszos stílusban dolgozó német és németalföldi művészt foglalkoztat; az olasz reneszánsz európai szétáradásának e dagályi idejében az új stílus ausztriai kibontakozásának nagyobb lendületet mégsem tudott adni, mert nem fűtötte igazi műszeretet s mert a tipikusan olasz, pompázóvá ki virított s az Egyházzal kezdettől, még Szentferenci csirájában összeforrított reneszánszsal idegenül állott szemben a germán-protestáns puritanizmustól érintett hűvös egyénisége.

A művészetek közül leginkább a zene metafizikai hangulati világa tudta megfogni ezt az imbolygó lelket; udvari zenekara messze földön híres volt, s mindent elkövetett, – ha eredménytelenül is – hogy kar-nagyául a nagy Palestrinát megnyerje. Egyéniségének sok passzív vonása mellett is élt benne Házának két kimagasló erénye: az uralkodói kötelesség parancsa és a szervező, adminisztratív tehetség; az előbbinek eredménye hajlamai ellenére is folytatott műpártolása, az utóbbiból született meg a Habsburgoknak Magyarországot érintő első lelet-beszolgáltatási rendelete, mely a századok során szélesen kiágazott s magyar szempontból sokszor vitatható műkincsi és műemléki rendelkezéseknek lett kiindulási pontja.

Udvari művészeit szinte leltárilag átvette, tovább istápolta és ujjakkal szaporította, gyűjteményeit hatalmasan megnövelte utódja, II. Rudolf. Bár egyéni ízlésében ő is inkább különc volt, a művészet közelebb állott hozzá, mint atyjához s a birodalmi művészet és stílus kialakítását közelebb vitte a megvalósításhoz. Művészeinek és műtárgyainak egy részével Bécsből Prágába vonult, ahol a cseh művészet már a XV. század derekán elhalván, a bécsi udvari művészet könnyen hódított tért. Udvari művészei – köztük a kiváló Abondio – Magyarországra is eljutottak, a XVII. és XVIII. századi sűrűbb rajok előhírnökei gyanánt.

A bécsi udvar művészeti tevékenysége eleinte negatívumokból állott: főképp kincsek összehordásából és különböző iskolákból elvetődött idegen

művészek egymással stílbeli szervességben össze nem függő munkáiból; organikus, meghonosodott, áthasonult művészet e centrális udvari művészetből csak később sarjadt: midőn az idegen művészek már hosszabb időt tölthettek udvari szolgálatban, midőn helyi segédek és tanítványokat neveltek, midőn maguk vagy munkatársaik és követőik működése széles behálózta a Habsburg-országokat, s midőn az uralkodók példája mind több főúri és főpapi udvarban vagy városban megfogant. E fejlemény megindulása Rudolf idejére esik s beteljesedését az u. n. „osztrák”, helyesebben birodalmi vagy Habsburgi bárók jelenti.

S a bölcső-ringatók közt, a bölcső fejénél áll az az Abondio, ki a körmőci királyi pénzverde szép tallértípusát II. Rudolf rendeletére megteremtette, több kiváló magyar vagy Magyarországon szereplő kortársának vonásait, hasonlíthatlan finom művészi kézzel megörökítette s akinek elmosódott emlékét, több ismeretlen s jórészt itthon őrzött művének bevonásával feleleveníteni megkíséreljük.

III.

Hősünk tridenti származású nemes családból Milánóban született. Születésének, valamint halálának kronológiája bizonytalan, ami azonban csak a lexikális biografusnak okozhat fennakadást, míg működésének és művészi pályafutásának megrajzolására tetemes okmányi anyag és számos biztos és keltezett emlék áll rendelkezésre.¹ Születési idejét valószínűséggel 1538-ra, alkalmasint Bécsben bekövetkezett halálát pedig a század utolsó éveire tehetjük, 1596-ban említetvén okmányilag utoljára. Atyja, az idősebb Antonio Abondio² a Lago Maggiore partján fekvő szülőhelye után a „l'Ascona” melléknevet nyerte; szobrász volt s régi írók nyomán Michelangelo tanítványának mondják, amely romantikus beállításnak azonban még a külső valószínűsége sincs meg, amennyiben Michelangelo sohasem járt a felsőolaszországi tavaknál, de még Milánóban sem, másrészt pedig nem maradt róla hír, hogy az idősebb Antonio Rómában vagy Firenzében megfordult volna. E nemes művészi genealógiát művei sem bizonyíthatják, mert egyetlen biztos műve sem ismeretes; XVII. századi írók több, jórészt építészetre alkalmazott szobrát említik, melyek közül Leone Leoni szobrász és éremkészítő 1565-ben újjáépített milánói házának kariatid alakjai maradtak fenn. Nem lehetett valami egetverő tehetség, inkább építészeti dekoratőr, semmint nagystílu önálló szobrász. Tehetségéről maga sem lehetett túlságosan meggyőződve, mert fia művészi kiképzését – első művei tanúsítványa szerint – bár ő maga még java korában volt, másra bízta; az apai gondosság ugyanazt az önkritikát érlelte meg benne, mint Rafael atyjában, Giovanni Santiban. Az ifjú Abondio első ismert művei, emlékérmek még járulékos dolgokban is, mint a körirat betűtípusai Leoniban gyökereznek, akiről a milánói ház kariatidjei azt a feltevést sugalmazzák, hogy Ascona barátja s talán műhelyfőnöke volt, ami közelebről magyarázná meg, miként lett fia a kiváló Leoni tanítványa s miért kapott kedvet az éremművészetre, melynek olasz stíljét utóbb oly tűneményes sikerrel terjesztette el a habsburgi birodalomban. E tanítványi viszony valószínűségére rámutattak már, anélkül, hogy annak időpontját és mikéntjét megállapítani megkísérelték volna.³ Holott Leoni francia életírójának, Plonnak⁴ okmányai közléseiből pontosan adódik az az időköz, melyben az ifjú Abondio tanítványa lehetett: azaz 1551-1560 közt. Leonit, V. Károly, II. Fülöp és Mária

magyar királyné dédelgetett udvari művészet megbízatai több izben szólitották külföldre, utjai után visszatért azonban Milánóba, hol fő műhelyt tartotta s ahol 1565-ben házat fényesen újjáépítette, melyben Leonardo és Correggio műveit valamint Michelangelo után készült gipszeket magában foglaló gazdag műgyűjteményei is elhelyezést nyertek. Augsburgból 1551-ben tér vissza Milánóba, s ott tartózkodik 1556-ig, amidőn fiával, Pompeoval, külföldi nagy vállalkozásaiban hű munkatársával Brüsszelbe költözik. Az év nagy részét a flamand fővárosban tölti, azonban megbetegedvén, még ugyanazon esztendőben visszatér Milánóba, ahonnan 1560-ig nem mozdul. 1560-61. Rómában, Firenzében és Mantuában fordul meg. Ekkor mint örmésznek legkitűnőbb tanítványa, az ifj. Abondio már önálló művészi egyéniséggé érő, kész mester. 1561-ben készült Abondionak első ismert, keltezett műve, Giacomo Antonio Sorra kétoldalas emlékérmé (I. tábla 2. sz.), mely egyaránt elárulja mesterét és saját kibontakozó művészi jegyeit; azt, hogy miből lett és mivé lesz. Ebben az analízisben s általában a Leoni és Abondio közötti tanítványi viszony megállapításában nagy segítségünkre szolgál, hogy ugyanezen évből fönmaradt Leoninak egy ugyancsak datált s ugyancsak kétoldalas műve, Michelangelo emlékérmé. (1. tábla 3. sz.) A Sorra-érem arcképi oldalán az arcél és a tekintet beállítása, a szem ágyának és az orr porcós részeinek gondos és aprólékos megmintázása, s még feltűnőbben a párhuzamos vagy enyhén élbe futó redőkbe omló ruházat kezelése a tanító Michelangelo portréjának s e korszakából származó egyéb éremarcképeinek, így kivált az 1558 tájt készült Vasári-éremnek stíljét követi (I. tábla 4. sz.); a hátsó lap nyilazó férfiakta a pillanatnyiságot kitűnően érzékeltető hirtelen mozdulatával, az izmos hátnak, az erőteljes kifejezést fokozó kétharmad profilba állításával a Michelangelo-érem hátlapjának alakjával rokon. De világosan jelentkeznek egyúttal a tanítótól megkülönböztető egyéni vonások: laposabb és puhább megmintázás s általában csökkentebb plasztikai erély, aminek helyébe aprólékosabb formai részletezés lép; csökken s szinte líraiá lágyul az arcképnek Leoninál drámaian feszült eleven jellemző ereje is. A betűtípus is elárulja Leoni iskoláját, de már laposabb és szabályosabb, közeledik a nyomtatott betű szokványához; a mester kissé balra dülő O betűje már itt felveszi a haránt dülő részek erősebb meghúzásával azt a sajátos ductust, mely a tanítvány későbbi köriratain még hangsúlyozódván oly jellegzetes formát ölt; ez a jellegzetes O betű érmei meghatározásának egyik legbiztosabb, s eddig figyelemre nem méltatott külső ismérve.

A részletezésekre hajló egyéni stíljét még kifejtettebben mutatja be az 1562-ben készült s Don Alonso Pimintelt ábrázoló érme⁵, (II. tábla, 1. sz.) valamint első szignált és egyúttal pontosan datálható (1564) érme, mely Carretto II. Alfonso fináléi örgróf vonásait örökíti meg. Az előbbi éremnek, DVM · SPIRITVS · HOS · REGET · ARTVS köriratu hátlapját díszítő allegorikus női alak kevésbé sikerült, formaadásban bizonytalanabb, mint a Sorra-érem nyilazó alakja; ehhez hasonlóan szintén tanítómesteréből indul ki, ennek III. Pálról készített egyik érmének camea-szerű hátlapjából; az alak szervességét nem tudja eléggé éreztetni, a karok és a kezek nem egy későbbi alakjához hasonlóan túl nagyok és nehézkesek. Ezt az allegorikus női alakját néhány évvel később kijavította. Karcsúbbá, könyvedebbé tette, az arcot finomabban rajzolta meg, jobb karját beljebb hajlította, már azért is, hogy a jobb kéz ne essék a körirat betűi közé, mint a Pimintel-érmén; a bal kar

arányait is helyesbítette, az alak statikáját a balláb beljebb húzásával biztosabbá tette, s a szétfolyó bő tunikát összefogta, vonallendületet vitt belé, bár az túlságos bőségével és bonyolult redőivel még így is zavarja az alak szervességének kibontakozását. A javított fogalmazás Abondio műveként eddig fel nem ismerve, Zsigmond Ágost lengyel király egyik érmének, a Pimentel-éremmel azonos köriratú hátlapja gyanánt maradt fenn (II. tábla, 2., 3. sz.); az idegen, hihetőleg németalföldi művésztől mintázott előlap alapján 1568 előttre lehet keltezni.⁶ A szép allegorikus alaknak idegen kéztől származó további változatával P. Plantadina és H. A. Seroskerke érmein találkozunk.⁷

Az egész alak ábrázolásában később sem éri el azt a formatókélyt, mint a mellképeken és főként az arcokon. E fogyatéksága eredményezi, hogy hátlapjai, ellentétben mesterével szegényesek; egyszerűbb, könnyen ábrázolható szimbólumokat – szikla, fa, bőségszaru, sas, pelikán, stb. – választ, vagy éppenséggel beéri – német érmésztársain buzdulva – az előlapon ábrázolt személy címerével, amely szegényes megoldáshoz Leoni egyetlenegyszer sem folyamodott; figurális ábrázolás esetében is kevés alakkal, egyszerű törbeállításal dolgozik, a környező teret redukálja, vagy egészen mellőzi. Igazi ereje az arckép, melyet egyre több gondtal és finom részletmegfigyeléssel mintáz.

Legsikerültebb, művészileg kétségkívül legkiválóbb alakos hátlapkompozícióját, mindeddig felismeretlenül és kiadatlanul a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi. (II. tábla, 3. sz.) Az aranyozott ezüst, ovális lap II. Rudolfnak, ugyancsak tőle származó arcképmérméhez hátlapul van illesztve. A szélein forrasztott pánttal összefogott két lap u. n. Hohlmédaille-t alkotva, eredetileg nyakbavető láncra alkalmazható diszéremül szolgált; Rudolf valamely előkelő hívét ajándékozhatta meg vele, aki tekintettel arra, hogy az érem a Nemzeti Múzeumba került, magyar is lehetett.⁸ Az előlap Abondio nagyszámú Rudolf-éremarcképeinek egyik ismeretlen, és a szokottnál plasztikusabb változata; Rudolfot jobbrafordult arcélben, páncélosán, mellén az arany gyapjas-renddel ábrázolja. 1585 után készült, mert ebben az évben nyerte el Rudolf az arany gyapjas-rendet II. Fülöp akkori nagymestertől, tiroli Ferdinánd útján. Legközelebb áll hozzá a mesternek egy egyoldalas Rudolf-érme, ugyancsak az aranygyapjasrenddel. (II. tábla, 4. sz.) A nemzeti múzeumi érem előlapján balra lent HB. S. VT. részben vert, részben vésett betűk olvashatók, melyek bizonyára arra az ötvösrre vonatkoznak, ki az Abondio két éremlapját összeillesztette és felül a csonkán ma is meglévő füllel ellátta, s aki talán magát az elvesztett nyakláncot is készíthette; lehet, hogy a két vert HB. betű Abondio szignaturájának (AB) elváltoztatott nyoma. Ugyancsak a szerelő ötvöstől származik a hátsólap felső részére forrasztott négyesosztatu címer, mely azt a benyomást teszi, mintha nem tényleges címer, hanem csak fantasztikus diszitmény lenne. Az előlapnál némileg rosszabb ezüstműből készült hátsólap Apollót és Pant ábrázolja; egymással szemben, arcélbe állítva foglalnak helyet; jobbra Apollo áll, jobbkezevel könnyedén tartja a földre támasztott lantot, baljával derekáig érő oszlopra támaszkodik; baloldalt Pan ül s jobbjaival tartott sípot fúj. A teret teljesen kitöltő két alak egymást pompás és nyugodt összhangban egyensúlyozza; mezitelen testüket a művész leegyszerűsített s mégis forma-gazdag síkokban mintázza meg, akárcsak első ismert művének, a Sorra-éremnek nyilas alakját. Pan izmosabb és erőteljesebb izomjátéka hatásosan érvényesül; jellemző a hátnak ugyancsak a Sorra-éremre emlékeztető s motívumában

Leone Leonira visszamenő $\frac{2}{3}$ térbeállítás. Apollónál már organikus hibák tűnnek elő, melyektől kevés egész alakja mentes; bal felső karja helytelenül van a vállba illesztve, bár kellő expresszióval érzékelteti a támaszkodás mozzanatát, az alsó kar épp úgy mint az egész jobbkar el van rajzolva, amint nem egészen meggyőző Pán jobbkezének tartása sem. A kompozíció és a formaképzés friss és tiszta olaszossága, a Sorra-érmét és Leonit felidéző reminiscenciák indokoltá teszik, hogy ezen éremlapban Abondio egy korai művét lássuk, mely abból az idejéből származik, mielőtt még a Habsburgok szolgálatában külföldre költözött volna s melynek mintáját utóbb a Rudolf-féle díszérem hátsó lapjával használta fel. Még frissen élnek rajta mestere tanításának nyomai. Apollo kissé efeminált alakjában Leoni gráciáinak (Isabella-érem) mozdulati ritmusa és formai érzése visszhangzik; a jobb kéznek Abondio más alakjain is visszatérő hangsúlyos csuklótartása Leoninak, más tanítványától, így elsősorban fiától Pompeótól (Don Carlos) is átvett s Michelangelótól ellesett motívuma.

Leoni egy-egy mesteri érmének hatása későbbi művein is felbukkan. Az 1566-ban készült Madruzzo-érem (III. tábla, 1. sz.) az arcél meghúzásával, a hajnak és szakállnak más e korbéli műveitől eltérően csomósabb megmintázásával, a páncél művészi lehetőségeinek kihasználásával s az egész mellképnek újra plasztikaibb felfogásával elárulja, mily mély benyomást gyakorolt rá Leoninak I. Ferdinándot ábrázoló szép érme. (III. tábla, 2. sz.) Mesterének egy-egy kedvenc típusalkotását magával viszi idegenbe s hü marad hozzá akkor is, midőn általános tanításai fölolvadtak, eltűntek egyéni modorában, midőn ez merőben eltérővé alakult. Leoninak, az egyik láb fölött fölhasított lenge tunikát viselő allegorikus női típusával találkozunk Abondiónak 1565-re keltezett Blumneckher-érmén^y, 1571-i Khevenhüller-érmén¹⁰ II. Miksáról mintázott bécsi viaszomborműve hátlapjának allegorikus főalakján („Victoria Dacica”)¹¹ (V. tábla) és Miksa főhercegről 1586 körül készített érmének hátlapján („frangit et attolit”).¹²

Stíljének már korai kialakulását Leoni mellett más olasz médailleurök hatása is előmozdította. Leoni előadásmódja férfias, tömör, drámai; művészi egyénisége a Michelangelo vonalába esik, kinek követője és barátja volt, kitől nagyobb alkotásaihoz terveket kért, kinek gipszeit házában összegyűjtötte. Egyéni lelkülete sem hajlott a szentimentalizmus felé, számító, realista lélek, érvényesülésének sokszor könyökkel tört utat, sőt ennek érdekében sötét tervektől sem riadt vissza. Az ifjú Abondio művészi iránya már kezdettől mesterétől eltérő szög alatt hajlik el a nyugodtabb ábrázolás, a laposabb megmintázás, a tartózkodóbb belső kifejezés felé. A habsburgi-korából nagy számban fennmaradt életrajzi adatokból egy könnyen, sőt könnyelműen élő, adósságcsináló, gazdáit hüen szolgáló, az utazásokat és a sima udvari életet kedvelő, nagyobb emóciók nélküli egyént ismerünk meg. Lélektanilag érthető, ha művészi kialakulása idején, bizonyára még Leoni műhelyében oly mesterek hatását is kereste, kiknek művészete lelkületéhez közel állott, kiknek segítségével a mesterétől kapott nyers magból pszichikai hajlamának megfelelő stíljét kibontakoztathatta. Ezek a Bombarda néven ismert Andrea Cambi, Alfonso Ruspagiari és a legtermékenyebb és korában legdivatosabb olasz médailleur, Pastorino de' Pastorini voltak, kiknek műveivel már Leoni gazdag gyűjteményében is találkozhatott. A két elsőtől formai választékosságot tanul s a kifejezés hűvös eleganciáját lesi el. Egyik legkorábbi művén, Caterina Rivának

1560 körül készült emlékérmén (VI. tábla, 1. sz.) kivált Bombardához (VI. tábla, 2. sz.) jut közel. Ruspagiari hatása folytán ad érmeinek enyhébb reliefszerűséget és nyér vonalvezetése könnyed folyamatosságot és ritmikus lendületet, amit érett korában annyira fokoz, hogy nem egy domborműve szinte grafikai jelleget ölt, amint a plasztikai lecsökkenéssel nem egyszer a két dimenziós ábrázolás határát érinti. Pastorino érmeinek tanulmányozása elemző formalátásra neveli, aminek kialakulásában biztonnal része volt annak, hogy bravúrral dolgozott az aprólékos részletezésre kínálkozó viaszban s miniatűrszerű finomságú színezett viaszképmásokat készített épp úgy, mint Pastorino. Stílféjlődését mesterétől ezek a hatások térítették el. Részletező ábrázolási módja pedig Pastorino hatására s még inkább a viaszplasztikában való jártasságára s nem a német művészet befolyására vezetendő vissza, – amint német írók állítják¹³ – aminek döntő bizonyosságai még Olaszországban készültek, fentebb ismertetett érmei. Részletező „németes” stílje már kész, mielőtt Bécsbe költözvén, a német művészettel összeköttetésbe jutott volna. Ellenkezőleg, az ő választékos olaszos stílje és technikája vetett széles hullámokat a német érmészetben. Számos német tanítványt nevelt és követőre tett szert, az osztrák, cseh és magyar pénzverésnek pedig új, művészibb irányt szabott.

Bár a német művészettel hitelezői s nem adósi viszonyban állott, kialakulására talán hatott a flamand Jacques Jonghelinck, akihez a Leoni-tanítványt az is vonzhatta, hogy a Brüsszelben dolgozott milánói mester erős befolyást gyakorolt rá. Jonghelinck érmeit megismerhette Leoni házában; midőn 1566-ban, rövidebb időre megfordul Németalföldön, a flamand mester hatása már nem lehetett rá elhatározó; kétségkívül ismerte Jonghelincknek Svendi Lázárról 1557-ben mintázott érmét (VI. tábla, 3. sz.), midőn 1566-ban, a régibb érme mintájára ő is elkészítette az akkor a császári hadak főparancsnokaként Magyarországon tartózkodó hadvezér emlékérmét.¹⁴ (VI. tábla, 4. sz.)

Művészi kibontakozásáról a szakirodalom mindaddig nemcsak azért nem nyújthatott tiszta képet, mert elmulasztották korai műveit összehasonlító műkritikai vizsgálatnak alávetni, hanem azért is, mert még oly tekintélyek is, mint Fabriczy Kornél, kronológiai tévedésekbe estek és stilisztikai ellenőrzés nélkül idegen műveket ígáltak korai oeuvrejébe. Áll ez különösen Antonio Francesco Doni és Giulio Rossi emlékérmére, melyeket Fabriczy¹⁵ éppenséggel Abondionak még ausztriai ideje előtti kis számú művei közé sorol, míg cseh monografistája, a stílkritikában nem mindig erős Fiala¹⁶ 1566 körüli időre keltezi azokat. A két érme a XVI. második felében működött s ugyancsak „A. A.” jelzést használó emiliani Agostino Ardeni műve, ép úgy mint Guido Panziruolonak 1583-ból származó s Fialától¹⁷ szintén Abondionak tulajdonított emlékérmé, melyet már Habich¹⁸ elvitatott tőle, anélkül, hogy rámutatott volna igazi készítőjére. A két előbbi érmen nemcsak az arckép, de az arányaiban súlyos és formáiban esetlen barokkos keret is idegen az Abondio formaérzékétől s a keretes érmeiket különösen kedvelő Ardentira vall.

Abondionak egyetlen keretes érme maradt fenn, 11. Miksának, A. A. signait s keretes változatában mindaddig ismeretlen arcképmé (Paris, Cabinet National; VI. tábla, 5. sz.), melyről más vonatkozásban még alább szólunk. A keret formásabb, könnyedebb és tektonikusabb, mint Ardeni imént célzott keretei; ezeknél kevésbé barokkos, inkább kései reneszánsz ízlésű. Felső részét mosolygó, szárnyas angyalfej hangsúlyozza, alul kendőbe kötött női fej fogja össze a hajlított keret oldalrészeit, melyeket

jobbról és balról egy-egy foglalt drágakő-forma díszít. Egyike a reneszánsz legizlésebb és legfinomabb keretes érmeinek. Ritka típus ez, melynél a keret az érme testéhez tartozik, azzal ugyanez anyagból együtt komponálták és mintázták s mely megkülönböztetendő a gyakrabban előforduló *keretezett* éremtől, ahol a keret más anyagból, rendszerint díszesen alakított nemes fémből készül, az érme csak alkalmazták, azt körül fogja, ötvösmű jellegével bír, s többnyire más mester műve, mint aki az érmet alkotta s nem ritkán más műhelyből vagy iskolából, sőt más korból származik.

IV.

Abondio működésének legnagyobb részét a Habsburgok, II. Miksa és II. Rudolf szolgálatában töltötte. Fiatalon, még nem 30 esztendőskorában szegődik a habsburgi udvarhoz, melyet több mint három évtizeden át hűen szolgál, akár Bécsben vagy a birodalom más részében foglalkoztatják. Midőn Bécsbe költözik, már kész művész, stílusa kiforrott, művészegyénisége önnállóvá aeélosodott, de nagyobb sikereket még nem aratott, nem emelkedett az első művészek sorába. Hazájában alig keltett feltűnést; jelentékenyebb egyénet alig volt alkalma mintáznia, nagyobb műpartolók közelébe nem sikerült férköznie; alig foglalkoztatták, nem is volt módja magát különösebben kitüntetnie. Művészi érvényesülése a zseniális éremkészítőkben bővelkedő Olaszországban később sem lett volna oly könnyű, mint a habsburgi birodalomban, ahol szakmájában vitatlanul az első lett, s ahol művészileg mély és átalakító hatást gyakorolt. Tehetsége a Habsburgoknál kapott szárnyakat. A homályból a művészi megbecsülés és kielégülés, a hír, a társadalmi, sőt pályája utolsó szakaszában anyagi jólét napsütésébe került.

Mindeddig se okmányilag, se az emlékek alapján nem lehetett pontosabban megállapítani azt az időt, melyben elhagyta hazáját, hogy idegenben, új környezetben keressen érvényesülést és nem ismerték azokat a körülményeket, melyek sorsának e döntő fordulását közvetlenül előidézték, amint művészi növekedését is fátyol borította.

A császári udvarban első okmányi nyomát 1566 V. 31. találjuk, amidőn, II. Miksa „szolgája” és arcképmintázója (Conterfeter) gyanánt említettven, egy németalföldi útra 100 tallér császári kegydíjat kap. Egy 1566 XII. 31. kelt prágai bejegyzés szerint ugyanezen év V. 1. havi 20 forint fizetéssel nevezik ki császári *conter feter-ré*.¹⁹ E két okmány pontosan közli, mikor és mily minőségben lett a császári udvar rendes fizetést húzó alkalmazottja, de hallgat róla, miként jutott oda, s kételyt hagy az iránt, vajjon nem került-e már némileg korábban a császári udvarral összeköttetésbe, lehetségesnek tűnven fel, hogy művészi szolgálatait a császári udvar igénybe vette vagy kipróbálta, mielőtt még lix fizetéssel alkalmazta volna; másrészt pedig valószínűtlen, hogy az udvarhoz jutása után egy hónappal idegenbe engedjék vagy küldjék, annyival inkább, mert ugyanezen évből, biztosan a császári udvarban készült három érme maradt fön, melyek elkészítésére az a rövid néhány hét kevés lett volna. E három érme közül bennünket különösen Swendi Lázár magyarországi, katonai főparancsnoknak LAZAKVS DE SWENDI · MAX · IMP · BELLI DVX IN VNGARIA 1566 köriratú érme érdekelhet, (VI. tábla, 4. sz.) melyet biztonnal élet s nem Jonghelincknek 1557. készült érme (VI. tábla, 3. sz.) után mintázott, ha ezt ismerte és a beállításban, valamint a hátlap jelképes ábrázolásában felhasználta is, amennyiben az Abondio érme-arcképe az arcformákban és a kifejezésben, a régiebbhez képest érvényre

juttatja a csaknem tíz éves időközts elevenen érzeti modelljének öregedését. Abondio datált érmeiből azt is ki lehet mutatni, hogy 1567-ben már újra a bécsi udvarnál működött, hogy tehát németalföldi tartózkodása, melynek emlékei maradványa a Montmorncy-érem,²⁰ nem volt huzamos s csak néhány hónapra terjedhetett.

Nemzeti Múzeumunknak tudományosan sok tekintetben kiaknázatlan régiségtárában, a magyarság e gazdag és pompás kincsházában két oly, művészileg is igen jelentékeny összetartozó művére (VII. tábla) sikerült bukkannom, mely felvilágosítást nyújt a császári udvarral való összeköttetésének pontosabb idejéről, annak eddig a fixfizetési alkalmazás kezdetével tévesen azonosított dátumát helyesbíti és tisztázza ezen összeköttetés keletkezésének eddig teljesen ismeretlen körülményeit. E két műve nevezetes anyagánál és művészi kiállításánál fogva is; díszes dobozba (2. ábra és VIII. tábla) foglalt festett viaszdomborművek,²¹ korban az elsők a mesternek kis számában ismert e fajta munkái közt. S figyelmünkre és behatóbb tanulmányozásra méltóvá teszi az ábrázoltaknak történelmünkkel összeköttetésben álló, de történelmi köztudatunkban meglehetősen elhomályosult nemes személye.

A két viaszdombormű egy párt alkot.

Az egyik javakorbeli, világos gesztenyebarna férfit, a másik ennek hihetőleg nejét, lenoszóke fiatalabb nőt ábrázol mellképben, egymással szembe fordult teljes arcélben. A személyazonosság megállapítására az első tájékozást a művészi stílusból és a kosztümből következtethető kor, a férfi nyakláncán függő érem, továbbá a kettő közül kivált a női fej fizionómiai sajátosságai nyújtják. A stílus és a ruházat a XVI. század harmadik negyedére vall, a kis érmen látható liliom többek közt, a sas mellett a ferrarai Esték heraldikai szimbóluma, amely család jellemző aivtipusa a férfi magashomloku, arcélben finom vágású csontos fejről világosan leolvasható, míg a nő összetéveszthetetlenül Habsburg-típus. Az így nyert adatoknak a genealógiai

2. ábra. Estei II. Alfonz és neje viaszképmásainak doboza. Alsó lap és oldal. Eredeti, nagyság. Magyar Nemzeti Múzeum. Passuth Ödön rajza.

táblázatokkal és az ikonográfiai ábrázolásokkal, arcképszobrokkal, érmekkel, metszetekkel²² [3., 4. ábra; IX., X. (1., 2.) tábla] történt tüzetes egybevetéséből kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy a két viaszképmás II. Estei Alfonz ferrarai herceget és második nejét, a születésénél fogva magyar királyleány Habsburg Borbálát, I. Ferdinánd 8. leányát ábrázolja.

Alfonz 1564-ben II. Fülöp spanyol király útján kérte meg Borbála kezét. Ferdinánd a házasságba beleegyezett, de még ugyanazon évben meghalván, a házassági szerződést II. Miksa kötötte meg, százezer rajnai forint hozományt juttatva hűgának. A herceg a következő év nyarán Innsbruckban találkozott először jövendőbelijével, egyúttal Bécsnek tartván, hogy résztvegyen I. Ferdinánd temetésén. Mihamar visszasietett azon-

5. ábra. Estei II. Alfonz ferrarai herceg.
Domenico Custos metszete.

A bécsi volt uclv. hitbizományi könyvtár példánva után.

ban Ferrarába, hogy megtegye az előkészületeket Borbála fogadására; öccsét, Estei Lajos bibornokot bízta meg, hogy helyette Trientben a házasságot megkösse, egyidőben Ferdinánd legifjabb leányának, Johannának Francesco Medicivel, I. Cosimo toscanai nagyherceg idősebb fiával tervezett egybekelésével. A két házasság sorrendjére nézve azonban a követek közt nézeteltérések merültek fel, melyeket hiába igyekezett eloszlalni a pápai legátus, Borromei Szent Károly; az új császár, Miksa végül is bölcsen úgy döntött, hogy mindegyik leány völegénye országában lépjen frigyre. Borbála 1565 december 2-án érkezett a Ferrara melletti

Belvedere-kastélyba, ahonnan 5-én vonult be ünnepélyesen Ferrarába s még aznap megtartották az esküvőt. A napokig tartó ünnepségeknek – melyek rendezéséből különösen

Estei IL Hippolit bibornok, a tivolii Villa d'Este építtetője vette ki részét s melyek során „Ámor temploma” címmel egy színjátékot is előadtak – csak IV. Pius pápa halálának híre vetett véget.

A művészet és irodalom pártolásában tündöklően kiváló Háznak kiváló és tehetséges sarja volt. Szerette a harcot és a fényűzést, s mind a kettőhöz sok pénzre lévén szüksége, nagy leleményességet árult el az új adónemek Meszelésében, úgy hogy évi jövedelmét félmillió scudóra vitte fel. Sok nyelvet beszélt, s kitűnő szónok volt. A tudományt, irodalmat és a művészetet pártolta; talpra állítja székvárosa egyetemét, melyen katedrához juttatja Tassot, kihez épp úgy barátság fűzi, mint az udvarában megfordult Montaignehez. Műbarát elődjeitől a természettudományok szeretete, s az iparnak, mezőgazdaság-

nak és közegészségnek modern fejlesztése különbözteti meg. Buzgó katolikus, naponkint misét hallgat, pártfogolja a szerzetesrendeket. Az ellentállás öntudatára ébredt katolicizmusnak harcos képviselője. A protestánsokkal rokonszenvező anyját, XII. Lajos leányát 1560-ban Franciaországba való visszatérésre kényszerítette. Terveinek keresztülvitelében kíméletlen, rendkívül tudatos és ambiciózus, amit házasságaiban is elárult; mindig nagy gondot fordított rá, hogy a rokon Dinasztiákkal, főként a Habsburgokkal jó viszonyt tartson fenn. Háromszor nősült, s mindannyiszor összeköttetéseket biztosító előkelő házból. Első neje Lucrezia Medici, II.

Cosimo leánya, Borbála után a harmadik pedig ez utóbbi húgának, szóval saját sógornőjének és Gonzaga Vilmos mantuai hercegnek Margit leánya, aki 21 évvel élte túl az 1597-ben meghalt herceget. Szenvedélyeiben is hideg és számító, öntelt; tudott gyűlölni és cselt szőni, de nem a reneszánszember vérmes nyersségével, hanem a lefinomodott új udvari ember mosolygó álnokságával. Lelki vegyületében mégis több volt a nemes elem mint a fogyatkozás; szellemi kiválósága, uralkodói erényei, erélyes következetessége a megítélésben kedvezően billentik javára a mérleget. Egyénisége átmenetet képvisel a reneszánsz heves és kemény, s az ellenreformáció hidegen acélos fejedelemtípusaközt. Egyik házasságából sem született utóda. Az ötödik s egyben utolsó ferrarai herceg volt, amennyiben utóda és unoka-

4. ábra. Estei II. Alfonz ferrarai herceg.
Franco Forma metszete.
A bécsi volt udv. hitbizományi könyvtár példánya után.

öccse, Cesare d'Este – mivel az Esték Ferrarát 1329 óta mint a Szentszék helytartói bírták – VIII. Kelemen pápa javára lemondott a ferrarai hercegségről s csak Modenát és Reggio d'Emiliát tartotta meg. Második házasságán kívül kétszer került még kapcsolatba Magyarország történetével. 1566 aug. 23-án 4000 főnyi sereggel Bécsen át Magyarországra indul, hogy II. Miksának, a Dunántúl garázdálkodó II. Szolimán megfélekezésében segítségére legyen. Kevéssel utóbb azonban meghal a szultán, utódjával Szelimmel pedig a puha és békesóvár Miksa béketárgyalásokat kezd. Alfonz magyarországi hadba szállása ekként katonai sétává zsugorodott össze; még ugyanazon év december 18-án visszatér seregével Ferrarába, anélkül, hogy alkalma lett volna fegyverét a törökkel összemérni. Másodszor akkor jutott hazánk-

kal közvetett kapcsolatba, midőn Báthori Istvánnal vetélkedve pályázott a lengyel trónra. Követei a korteskedésre rengeteg pénzt költöttek el; szavazatonként állítólag 40.000 scudót fizetett. Egyik követe, Giraldini jelentéseiben elmondja, hogy a kortes-reggelik sokszor késő éjjelig tartottak. A pénzen felül ígéretekkel is igyekezett a lengyeleket megnyerni. A nemességnek újabb jogokat helyezett kilátásba, ígért a krakói egyetemnek olasz tudósokat, ígért művészeket, s lelkesen jelentette ki, hogy gyermektelen lévén, a lengyeleket fogja fiaul tekinteni. A lengyel urak pénzét és bő reggelit elfogadták, de végül is a kevesebbet ígérő, tündöklő tehetségű Báthorira szavaztak, s nem jártak rosszul.

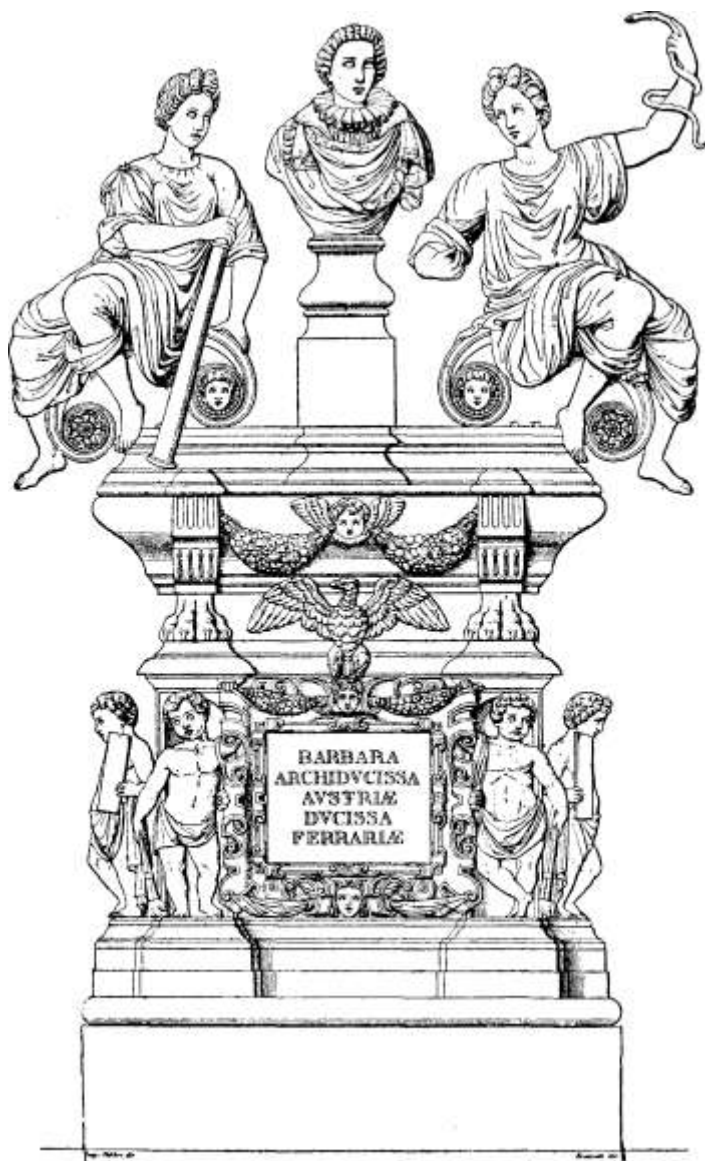
Habsburg Borbála Ferrarában jó emléket hagyott maga után, bár korai halála folytán (1572.) csak rövid ideig ült Alfonso mellett a hercegi trónon. Az olasz köztudatban neve magyar kiráyleányi származásával együtt élt, a panegyrikus udvari irodalom is így dicsőítette; érthető, ha e minőségének épp Ferrarában rokonszenves nimbusa volt, hiszen még nem mosódhattak el azoknak a rokoni szálaknak emlékei, melyek az Estéket III. Béla második és II. Endre harmadik neje, valamint Estei I. Hippolit révén korábbi magyar uralkodóházakhoz fűzték. II. Alfonz nagystílusú uralkodó volt, de kemény adópolitikája és önkényessége miatt a nép nem szerette. Azt a helyet, melyet alattvalói szívében üresen hagyott, Borbála foglalta el szelídségével és jótékonyásával. Legszebb népjóléti alkotása a szegény leányok részére 1572-ben alapított s névszentjéről elnevezett, templommal is kapcsolatos S. Barbara-menhely volt. Férje egyik külföldi tartózkodása alatt, 1571. XI. 28-1572. I. 27. a herceg titkárának, Pignának segítségével közmegelegedésre maga kormányozta a ferrarai hercegséget. Kevéssel utóbb, közel négyhavi betegség után meghalt. Teteme fölött Tasso tartott gyászbeszédet; a nyomtatásban is megjelent beszéd őszinte és fenséges visszhangja annak a szeretetnek, mellyel a ferraraiak az idegenből származott; *Reina d'Ungheria*” iránt viseltettek. A ferrarai Gesü-templomban temették el, melyet az 1570-i földrengés után az ő rendeletére és költségére állítottak helyre. Művészi síremlékét vörös és fekete márványból ismeretlen mester készítette; a diszkoporsón két allegorikus alak közt áll mellszobra.²³ (5. ábra.)

Abondiának e kiváló fejedelempárról mintázott viaszképmásait tisztán stilkritikai eszközökkel nem lehet datálni, mert korán kialakult stílusa évtizedeken át alapjában nem változott. A történeti egybevetés módszeréhez kell folyamodnunk, mint annyi másszor, mikor a stilus egymagában nem nyújt kellő támpontot. A kiindulási pontot annak megállapítása szolgáltatja, hogy a két képmás természet után készült, amit két körülmény bizonyít: közvetlenül megfigyelt részletekbe hatoló, friss és meggyőző arcképszerűségük, továbbá az a negatív tanúsítvány, hogy a két ábrázolt egyetlen más arcképét sem követik ikonográfiáikig vagy a művészi beállítás tekintetében. Alfonz és Borbála páros arcképe első találkozásuk és házasságuk közös 1665. éve előtt nem készülhetett, de később sem, mert Abondio 1566-tól 1583-ig²⁴ nem fordult meg Olaszországban, viszont az 1572-ben meghalt Borbála, házassága óta nem hagyta el férjének hazáját. 1565-ben, midőn tehát a két dombormű készült, Alfonz 32 éves, ifjú neje pedig 26 éves volt, amely életkort a két képmás tökéletesen fedi.

Abondiának id. Blumneckher János Rudolf tiroli urat ábrázoló, szignált és 1565-re datált érme (X. tábla, 3. sz.)²⁵ bizonyítja, hogy Tirolban tartózkodott ugyanabban az évben, melyben Alfonz jegye-

sével Innsbruckban először találkozott. Világosan következik, hogy itt és ezen ünnepies és örömteljes alkalomkor készítette a jegyespár viaszkép-mását, amint hogy kettejük közös lemintázására máskor nem is lett volna alkalma. Lehet, hogy Innsbruckba Alfonz vitte magával, aki nagy

5. ábra. Habsburg Borbála síremléke a ferrarai II Gesú-ban.
Fabri rajza után Bramati metszete. Litta: Famiglie ital. II. köt. után.

és fényes kísérettel, 235 lóval vonult fel Tirolon át Bécsbe s aki nagy éremkedvelő és éremgyűjtő volt; az ilyen ünnepies alkalmakkor szokásos érmek, vagy másfajta arcképek elkészítésére már előre gondolhatott. Az sincs viszont kizárva, hogy 2 Habsburgokkal összeköttetésben állott

Leone Leoni küldte ezen alkalomra ügyes és ifjú tanítványát Innsbruckba szerencsét próbálni; Leoni nemcsak udvari művésze volt a spanyol Habsburgoknak, hanem az osztrák ág is igénybe vette művészetét, sőt az innsbrucki mátká-találkozáshoz hasonló alkalomkor, 1561-ben Mantuában épp Borbála nővérenek, Eleonóranak házassági ünnepségeit művésziileg ő rendezte; maga is megfordult Innsbruckban, amit az bizonyít, hogy az ottani udvari templom pompás császári síremlékeinek hatása több szobrán megnyilatkozik.

II. Miksának Innsbruckban húga eljegyzésekor lehetett alkalma Abondio művészetét megismerni és méltányolni s több mint valószínű, hogy már ekkor lekötötte őt udvarához, hogy tehát Innsbruckból még 1565-ben Bécsbe költözött, ahol neve – mint említettük – 1566 tavaszán fordul először okmányilag, miután a császári udvarban egy pár érmet már készített.

Ha a két képmásnak történeti körülhatárolással nyert dátumát stílkritikailag is meg akarjuk erősíteni, erre az ugyanazon évben, 1565-ben mintázott Blumneckher-érem nyújt némi alkalmat, melyet az ugyancsak szakállas Estei Alfonsónak, hasonló puhaszövetű ruhában ábrázolt viaszképmásával állíthatunk a művészi kezelés szempontjából párhuzamba. Mindkettőre jellemző, a részletek aprólékossága és a csontozat hangsúlyozása mellett bizonyos részek lágy megmintázása; a szem körüli lágy húsrészek és az orr és a fül porcos részeinek finom éreztetése; a ruha könnyed, festői kezelése, ami mindkét emléken, Leoni hatására emlékeztetvén a korai kelteztést igazolja.

A két viasz képmásnak, s kivált a férfiének stílusbeli vizsgálata az aprólékos morfológiai egybevetésnél sokkal mélyebb tanulságokat nyújt még. Újabb tanúságot tesznek arról, ami mellett vallomásra már néhány korai érme is felsorakozott, hogy aprózó stílusa egy kész egyéniség határozottságával már kialakult, mielőtt a bécsi udvar szolgálatába lépven, állandóan az északi művészet atmoszférájába került volna. Hamis tehát a germán-árja race-elfogultság mesterséges színpadi fényével világított az a beállítás, mintha részletező naturalizmusa német asszimiláció eredménye volna. A germán naturalizmus s közelebről a korbéli német érme naturalizmusa lényegesen különbözik Abondio stíljétől, mely ha elemző és az apró valósgái részlethez tapadó is, mégis más, gyökeresen olasz, elsősorban ízlésbeli és kifejezési kvalitásai által. A német XV-XVI. századi érme naturalizmusa nyers, formaadása szegletes, lelki jellemzése hidegen, nem ritkán brutálisan objektív, egész megjelenése nehézkes és darabos. Abondio műveit velük szemben, az analitikus szemlélet közössége dacára formai választékosság, a vonalvezetés elegáns lendülete s bizonyos hűvös tartózkodás mellett is a belső kifejezés emelkedettsége különbözteti meg; Abondio épp e kvalitásaival hatott finomítólag a német éremművészetre. A művészettörténet számos ismert példán mutatja be az idegenbe került olasz művészek nagy ellentállóképességét, kik a legkülönbözőbb, sokszor legellentétesebb környezetbe kerülve megőrizték nemzeti művészetük alapsajátosságait; Lionardo da Vinci vagy Primaticcio és Eosso Fiorentino Franciaországban, Pompeo Leoni Spanyolországban, Tiepolo, Belotto Németországban, Solimena Ausztriában, Giovanni Dalmata vagy a nyírbátori stallumok mestere Magyarországon, sőt a Moszkváig vetődött Aristotele Fioravanti egyaránt megmaradtak idegenben is olasz művészeknek. S az maradt Abondio is, akiben évtizedekkel azután hogy elszakadt Olaszországtól, hazai dallamok csendülnek fel. Visszaemlékszik

mesterének egy-egy motívumára, hazai kompozicionális emlékeket elevenít fel. 1579-i köröczi tallérmintáján²⁶ (XIII. tábla, 3.,4. sz.) a magyarosan régies, szertartásos Patrona Hungariae ölébe egy Lionardo-típusú eleven puttót ültet; 1580 körül készült Krisztus-érmén²⁷ Lionardo Utolsó Vacsorájának Krisztus fejét alakítja át az érem lehetőségéhez fegyelmezett profil-típussá; egy még későbbi kis viasz-domborművön Ticián egyik Vénuszát redukálja éremmellképpé²⁸; s hasonló időben a gyermekét szoptató Máriát ábrázoló ovális reliefjén²⁹ (X. tábla, 4. sz.) a messze Északon a telt lombard Madonnákat álmodja vissza.

Épp ez a nagyobb ellentállás, az izmos nemzeti egyéniségnek átütő ereje magyarázza elsősorban az Olaszországból kiindult izlési áramlatoknak, a továbbhatolás első stádiumában emigráns olasz művészeketől közvetített gyors és hódító európai elterjedését. Annál könnyebben hasonlítta át Olaszország az idegen művészeket, beleértve a legerősebbeket és a legnagyobbakat. A komor Dürer Velencében elnegédesedik, a XVI. századi németalföldi művészek közül egész nemzedék „elromanizálódik”, Rubens Génúában és a Carracciak hatása alatt ébred bárók öntudatára, Ribera nápolyi naturalistává keményedik, Kolozsvári Tamás kései gótikus nemzetközi formalizmusába olasz útja visz friss és modern szint s gyúrja őt egyéniséggé, s Michèle Pannonio, ha idegen akcentussal is, de folyékonyan megtanulja a ferrarai formanyelvet.

Abondio esetéből is láthatjuk, hogy a formai részletezés önmagában még nem jelent német hatást; lehet az korszerű áramlat, egyéni hajlam, vagy iskolai törekvés, de semmi esetre se alapvető és megkülönböztető germán művészeti vonás. Ily irány különböző korokban és különböző nemzeteknél fellép s változik a nemzetek psychéje és alkotó képzelnie szerint. Csak nem germán egy Benozzo Gozzolinak a részletjelentésben naivul örvendező friss naturalizmusa, vagy egy Fra Angelicónak finom ecsetheggyel simogatott aprólékossága? S mi más a francia livres d'heures-ök miniatűrjeinek kristályos stílje, mint a német Totentanzok fametszeteinek felaprózott naturalizmusa! Mint minden stílből és minden modoron belül, a megkülönböztető tényező itt is a nemzeti temperamentumtól vezetett formaérzés és lelki kifejezés.

Abondio érmein az erősebb naturalista hangsúly annak a nagyobb lehetőségnek is következménye, hogy érmeinek mintáját viaszban készítette. S annál inkább az anyag természete viszi nem ritkán görcsövi részletezésre önálló céllal készült viaszdomborművein. A legnagyobb és talán legnemzetibb olasz ötvösnek, Benvenuto Cellininek is fennmaradt egy, Medici Francescot ábrázoló s 1568-70 közt készült viaszképmása³⁰ és hagyatéki leltára is számos viaszműveinek emlékét őrizte meg. S Cellininek ez a kis keroplasztikai műve, épp az anyag természeténél fogva a legszorosabb stilisztikai rokonságban áll Abondio viaszképmásaival, éppúgy hajszálig részletező, anélkül hogy északi befolyást kellene vagy lehetne benne kimutatni.

Abondiót néhány hónapos németalföldi útja után 1567-ben újra a császári udvarnál találjuk. 1571-ben gróf Khevenhüller császári követ kíséretében Spanyolországba, II. Fülöp udvarába megy, ahonnan a következő év márciusában tér vissza Bécsbe; két évig nyugton marad Bécsben, hogy aztán az 1574-78. éveket ismét külföldi utazásokkal szakítsa meg³¹. Németalföldi és spanyol útja, 1567-1571 közt messzebbre nem mozdul Bécsből (Pozsony és környéke talán a legtávolabbi pont) s ezen évekre esik a császári szolgálatban töltött működésének első nagy,

termékeny korszaka. Ebben az időben elsősorban magáról a császárról több arcképet készít, melyek között egy okmányi adat és néhány ismeretlen érem segítségével megpróbálunk kronológiai és ikonográfiai rendet teremteni.

1570 V. 30-án, e keletkor esedékes 200 tallér mellett, utólag 24 dukátot kap az 1568-ban készített új császári arcképekért³². E bejegyzés nagyobb csoport arcképre kell hogy vonatkozzék, mert maga a bejegyzés *arcképek-ről* szól, másodszer, mert a mester ezekért 1566 óta húzott rendes havi járandóságán felül külön tiszteletdíjat kap. II. Miksáról készített arcképeinek e csoportjába sorozzuk méretre legnagyobb ismert művét, Miksának domborművű nagy viaszképmását, melynek hátlapját a török fölött Erdélyben aratott győzelemre vonatkozó allegorikus csoport díszíti. (Bécs, Áll. mütört. múzeum.) (IV., V. tábla) Az előlap, 11'5 cm. átmérőjű kerek fekete obszidiánlapon Miksát fél alakban, diszpáncélba öltözve, jobbában marsallbottal, balra arcélbe fordított fején babérkoszorúval ábrázolja. A VICTORIA DACICA köriratú hátlapon közepén egy rendkívül finoman mintázott, jórészt meztelen női alak, a győzelem allegorikus alakja foglal helyet, magasra emelt jobbában babérkoszorút, baljában pedig lángjával lefelé fordított szövétneket tartva; két oldalt győzelmi trófeák, török zászlók és fegyverek közt egy-egy megkötözött fogoly guggol, kiknek alakja művészi számítással van egymással szembe állítva: az egyik meztelen és szembe fordul, a másik ruházott s arca profilba, háta pedig haránt térbe van helyezve. A „Victoria Dacica” csak a Swendi által vezetett erdélyi hadjáratra, illetve az annak véget vető 1568-iki drinápolyi békére vonatkozhat, amely 1593-ig maradt érvényben; ezt a történeti adatokból nyert keltezését megerősíti az 1568-iki császárcsképekre vonatkozó fizetési bejegyzés s megerősítik a császárnak későbbi képmásainál fiatalosabb arcvonásai. Az Abondio oeuvrejében előkelő helyet elfoglaló s az Ambrasi gyűjteményből származó e szép kettős viaszdombormű képmásában régebben tévesen II. Rudolfot vélték felismerni³³; igazi mesterét először Domanig állapította meg, keletkezési idejének kérdésén azonban nyitva hagyta.³⁴ Később Schlosser³⁵ a képmást színién II. Rudolfnak vélve s keresve a hátlap allegóriájának és feliratának magyarázatát, a téves ikonográfiai azonosításhoz logikailag ragaszkodott és a Victoria Dacicat az 1599-1603-i erdélyi török harcokkal hozta összeköttetésbe; minthogy ezen időből Abondio életéről már nincs adatunk, sőt a mestert általában már 1591-ben meghaltnak állították: tovább fűzvé a téves kiindulási pontból levont következtetéseket, a viaszdomborművet Ant. Abondio fiának, az ugyancsak éremkészítő és viaszszobrász Alessandrónak tulajdonította, amely meghatározásának azonban nem akadt követője. Az arcképet először Habich³⁶ ismerte fel helyesen s azóta az úgy a bécsi múzeumban, mint az irodalomban II. Miksa gyanánt szerepel; tévesen tartja azonban a müncheni Münzkabinettnek a viasz képmás után készült, méreteiben kisebb s az eredetit nem is hűen követő ólomutáztatát a viasz teljesebb eredeti ólomöntvényének.

Az idézett 1570-iki számadási bejegyzés szerint Abondio 1568-ban Miksának több arcképet készített el. Ezek egyikéül a bécsi viaszképmást állapítottuk meg, melynek segítségével a többi, pontosan további hármat is ki tudjuk mutatni. Érthető, hogy a mester a nagy gonddal készített viaszképmását redukálva és variálva, éremképek készítésénél is felhasználta. Kettő közülük mindaddig ismeretlen volt. Az egyik a már említett egyoldalú és keretes párisi érem. (VI. tábla, 5. sz.)³⁷

Az arc, bár a viasszal ellentétben jobbra fordulva ábrázolja Miksát, ugyanazt az életkort, ugyanazt a nyugodt – s eltérően a későbbi arcképektől – még nem fáradt és még el nem hízott típust képviseli. A másik, mely a Magyar Nemzeti Múzeumnak egy 27 mm. átmérőjű, kissé kopott ezüst példányában maradt fenn (XI. tábla, 1. sz.), a viaszhoz még közelebb áll s az előlap képmásán az arcél baloldali beállításával, a fejtartással és a fejet övező babérkoszorúval első tekintetre elárulja, hogy amannak szem előtt tartásával készült. Az előlap körirata MAXIMILI · · · · · KOM · IMP · S.A. Hátlapjára a művész egy földgömböt tartó, elevenen megfigyelt sast mintázott s köriratul Miksa jelmondatát, DOMINVS PKVIDEBAT alkalmazta. Hogy ez az érem nem készülhetett 1570 után, bizonyíték rá egy ebből az évből származó variált másolata. A Nemzeti Múzeumban is két bronzpéldányban fennmaradt másolatot Abondio (XI. tábla, 2. sz.) valamely német tanítványa, valószínűleg Valentin Maler készítette; az előlap azonos az eredetivel, csak a körirat utolsó szavának rövidítése más: A[VGVSTVS] helyett AV; hátlapján az azonos körirat az 1570 év számmal bővült, a sast pedig egy szemben ábrázolt és a földgömböt alul s nem oldalt tartó sas-keselyű helyettesíti. A harmadik 1568-iki Miksa érmet Habich³⁸ fedezte fel a müncheni éremtárban s közölte a dátum megállapítása nélkül. Ez a két előbbi 1568-as éremnek kombinálásából keletkezett akként, hogy előlapja a keret elhagyásával és MAXIMILI · n · ROM · IMP · SEMP · AVGV · körirattal s némi változással a mellképen is, közel azonos a párisi éremmel, hátlapján pedig a M. N. Múzeum ezüstérmével. (XI. tábla, 3. sz.) Kétféle német másolat készült róla, melyeket tévesen szoktak a mester eredeti művei közt elkönyvelni. Az egyik szabadabb másolat s pontsoros kerettel bír, ami Abondiónál szokatlan lenne; a másoló a hátlap ábrázolását a német formaérzéknek megfelelően szaggatottan és szegletesen rajzolta át s nyugtalan plasztikával mintázta meg, a körirat alá pedig a másolat évét: 1572 illesztette. A Nemzeti Múzeum két egészséges példányt bír belőle (XI. tábla, 4. sz.); vésett verőtövét és felső ütővasát a bécsi Hauptmünzamt (107-108. sz.) őrzi.³⁹ A másik másolat az eredetihez közelebb áll s épp azért valószínűleg korábban készült; a bécsi Áll. műtört. múzeum példányából ismeretes; az arcképpoldal verőtöve fönmaradt a Hauptmünzamtban.⁴⁰ (109. sz.) Mindkét másolat ugyanegy kéz munkája, amit már a betűtípusok – különösen a jellegzetes M – is elárulnak; Abondiónak ugyanattól a német tanítványától, alkalmasint Valentin Malertől származhatnak, mint a nemzeti múzeumi ezüst érem 1570-iki másolata.

A Miksa-arcképek egy másik csoportja 1575 körül készült. Hogy ebben az időben a császár részére nagyobb tevékenységet fejtett ki s 1575-ben udvari rendelések folytán megszakítja az 1574-1577 közötti években gyakori külföldi bolyongásait, tanúsítja egy 1575. VI. 1. kelt udvari számadási bejegyzés is, mely szerint II. Miksa részére készített munkákért 200 rénes (rajnai) forint külön díjazásban részesült⁴¹, amint külön díjazták a császárról 1568-ban készített arcképeit. Ennél az újabb arcképcsoportnál a keltezés biztos kiindulási pontjául az a signait és 1575-re datált kétoldalas érem szolgál, mely előlapján az egy évvel utóbb elhalálozott Miksát, (XI. tábla, 5. sz.) hátlapján pedig nejét Máriát ábrázolja. A császári pár e közös arcképméneke Miksa-típusát, ugyanazzal a megnyúlt és puffadt arccal és fáradt kifejezéssel viszontlátjuk egy ugyancsak nagyobb méretű érmen (XI. tábla, 6. sz.), melynek hátlapja csak apró eltéréseket feltüntető, nagyobb méretű mása, azonos

körirattal a nemz. múzeumi kis ezüst érem és a müncheni érem egyező hátlapjának. Abondio cseh biográfusa Fiala⁴² tévesen datálta 1568 körüli időre, felületesen használva fel az ezen évre vonatkozó fizetési feljegyzést: viszont helyesen származtatja 1575 körüli időből Domanig⁴³, a Habsburg-érmek legalaposabb ismerője és kiadója. E csoport harmadik, mesterjeggyel jelzett darabja, melyet a müncheni Frauendorfer-gyűjtemény ezüst példányából ismerünk⁴⁴, az 1575-re keltezett érem előlapját a hasonló időből származó másik érem DOMTNVS PEOVIDEBAT hátlapjával kibővített méretben párosítja. Amint az 1568-iki csoport érmei, úgy ezek is a mester egy viaszdomborművével függenek össze, mely ezen érmek prototípusa lehetett, ami természetes, ha meggondoljuk, hogy Abondio érmeit mindig viaszmintá után öntötte vagy véste, szóval, hogy az érmen is viaszban gondolkodott. A müncheni éremtár Miksát és nejét ábrázoló két színes viaszdomborművét őrzi⁴⁵ (V. tábla, 2., 3. sz.), melyeken a két képmás vonásai, arckifejezése, az ábrázoltak életkora igen közel állanak az 1575-iki páros éremhez, aminek alapján bizvást tehetjük őket 1575 körüli időre.

Abondio művészi gondolkozására és munkamódjára rendkívül jellemző és rávilágító, hogy Miksa-éremképei mindkét csoportjának, az 1568-iknak és az 1575-iknek élén viaszképmások állanak. E nagyobb méretű, kétségkívül természet után, önálló céllal készült viaszarcképeket felhasználta egyúttal éremképeinek készítésénél mintegy irányító és emlékeztető mintaként, az érem természetrajzához képest redukálta, egyszerűsítette, variálta azokat nagyobb és kisebb érmekké; a nagyobb viaszképmások alaposabb természet tanulmányát hasznosította az érmekhez készített kisebb viaszmintáknál, – melyeket már nagyobb számuk folytán is bizonyára nem mindig mintázhatott élő model után – s így művészileg szerves, ikonografailag helytálló, az életkor feltüntetésében következetes érem-sorozatokat hozott létre.

V.

Abondio Magyarországgal már korán összeköttetésbe jutott azon kívül is, hogy udvari művésze volt a Habsburgoknak s hogy e házból származó két uralkodónkról számos érmet készített, amelyek magyarországi elterjedésének és kedveltségének bizonyítéka, hogy nagy számban s több ismeretlen változatban is fordulnak elő a Nemzeti Múzeumnak a Széchenyi-család és más régi magyar családok tulajdonából összegyűlt éremtárában.

De már korán, császári szolgálatának harmadik vagy negyedik esztendejében meg is fordult hazánkban, korábban mint Ausztriát és Tirolt kivéve a habsburgi birodalom többi országaiban. E tartózkodásáról a bő külföldi Abondio-irodalom nem vett tudomást, mert a vonatkozó okmányi adatok a nyelvileg a külföld részére hozzá nem férhető Archaeologiai Értesítőben elrejtve s műtörténetileg ki sem fejtve jelentek meg.⁴⁶ Ezek az adatok a pozsonyi vár udvari kápolnájával állnak összefüggésben, melynek új külső és belső díszítéséhez Giulio Licinio olasz festő és dekoratőr még I. Ferdinánd idejében és megbízásából, 1563-ban, a magyar kamara költségére fogott hozzá. Nagyszabású díszítést tervezett, a kápolnába szánt Utolsó ítéletre háromezernél több alakot akart festeni. A munkát három Olaszországból magával hozott segéddel Miksa alatt is folytatta; 1565-ben már $\frac{4}{5}$ részével készen volt, midőn hátralékos költségeit sürgette Miksánál, aki vonakodott a művészt kifizetni, részben mert a török elleni hadjárata sok pénzt emésztett fel, részben pedig, mert sokalta a

kért összegeket. 1567-ben közli a művésszel, hogy a munkát meg fogja becsültetni, amit maga Licinio is óhajtott, s kérte a császárt, küldje ki szakértőként Antonio Abondiót, Mátyás szobrászt és Jacopo Strada régészt és az udvari gyűjtemények őret, mivel Pozsonyban nem akad hozzáértő. Miksa 1569. III. 29. és III. 30. kelt rendeleteivel ki is küldi ezeket becslőkül, s a pozsonyi kamarát utasítja, hogy nekik mindenben rendelkezésre álljon s munkájukat megkönnyítse. Ez tulajdonképpen már a harmadik becslés volt, mert egy évvel korábban báró Karlynggh János és Hosszutóthy György kamarai tanácsnok előbb két olasszal, majd titokban két pozsonyi polgárral megbecsültette a munkát. Bár Miksa időnként kisebb összegeket utalványoztatott a pozsonyi kamara által a művészeknek, ez nem volt meglehetősen s a munkát 1570-ben abban hagyta; követeléseit még 1588-ban sem kapta meg, miután 1582-ben II. Rudolf rendeletére egy negyedik becslést ejtettek meg. 1570-ben egy másik udvari művész, a római származású Ulisse Macciolini vette át a munkát, mihamar azonban megbetegedvén ő sem fejezhette be.⁴⁷ Egyáltalán nem tudjuk, hogy valaha is befejezték; biztos és szomorú tényként ma csak annyit állapíthatunk meg, hogy a kápolna, nagystílusú képzel díszítéseivel együtt, elpusztult.

Nem állapíthatjuk meg pontosan, mely napon érkezett Abondio Pozsonyba, csak az bizonyos, hogy 1569. III. 30. után; azt sem tudjuk, meddig időzött ott. Kiküldetésének természete rövidebb tartózkodást sejtet, bár ugyanezen évre keltezett Verancsics-érme azt a következtetést is megengedi, hogy az 1569. X. 17-én kinevezett új primást Pozsonyban mintázta, amire alkalmat épp a művész ott tartózkodása adhatott. Verancsicsot csak XII. 5-én találjuk Bécsben, amely napon a Jezuita-templomban -első primási miséjét mondta. A primások, Esztergom török uralma alatt többet tartózkodtak a Bécshez közelebb eső s nagyobb udvari életre alkalmas Pozsonyban, mint Nagyszombatban, hol a vikárius és a főkapitán maradt. A Verancsics-érem (XII. tábla, 1. sz.)⁴⁸ előlapján Abondio a nagy író- és diplomata-primást szellemi felsőségének és méltóságának kifejezésével ábrázolta; a hosszan aláhullámzó szakállban végződő szép fejét finom gondossággal, a puha redőket vető egyszerű talárt festői lágyággal mintázta meg. Körirata: ANT · VERANCIVS · ARCHIEP · STEIG · HVNG · PRIMAS · A mellkép alatt a művész A · A · jegye. A hátlap köriratában Verancsics jelmondata: EX · ALTO · OMNIA s alatta három összekötött bőségszaru, melyekre felhők közül termékenyítő tüzeső hull.

A birodalom legkiválóbb éremkészítőjének megjelenése Pozsonyban bizonyára nagy érdeklődést keltett, s talán ott keletkezett összekötöttese Jordán Tamás híres magyar orvossal és a Pozsony melletti Vörösköt bíró Fuggerek tisztviselőjével Záh Sebestyénnel és nejével, kiknek emlékérmét kevéssel utóbb elkészítette. Jordán Tamás 1539-ben Kolozsvárott született, ahonnan nemesi előnevét is nyerte; francia és olasz egyetemeken tanult, s hazajövet a török ellen operáló magyarországi hadak tábori főorvosává nevezték ki; ő írta le először a komáromi táborban kiütött u. n. „morbus hungaricus”-t (typhus exanthematicus) s vegvelemezte a trencsényi fürdő vizét; a drinápolyi béke beálltával 1570-ben Miksa morvaországi főorvossá nevezte ki; meghalt 1585 Brünmben. Érme (6. ábra) 1570-ben, morva főorvosi kinevezése előtt, alkalmasint még korábbi működési helyén Magyarországon készült, mert a THOMAS IORDANVS MEDICVS AET · XXXI körirat még nem említi új rangját (protomedicus v. protophysicus). A NOVISSIMA VIRVS jelígejú hátlapon

a művész, beszédes szimbólum gyanánt, tájképbe helyezett romok előtt, egy csontváz maradványai mellett hatalmas könyvet s rajta kardtól kettévágott skorpiót ábrázol.

Záh Sebestvén 1572-re datált érmén (XII. tábla. 2. sz.), a SEBASTIAN · ZÄH ANNO · AET · XXXXV 1572 köriratú előlapon egy jóltáplált, jovialis urat látunk. A RESPICE FINEM feliratú hátlapon egy jólöltözött polgár – kinek arcán magának Sebestyén uramnak vonásaira ismerhetünk – előzékeny mozdulattal hatalmas kupát nyújt át egy szembesiető vándornak; ez az ábrázolás⁴⁹ vonatkozhat a művésznak egy képzelhető látogatására, melyet Pozsonyban létekor a szomszédos vöröskői várban tett, amelynek urainál Záh Sebestyén alkalmazásban volt, s vonatkozhat különösen az ottani szíves fogadtatásra, amint az egész érem egy ily, némi valószínűséggel feltételezhető vendéglátás viszonzásaként készülhetett. Ez az érem – melynek egy variánsa az előlapon Záh Sebestyént, a hátlapon pedig nejét, Schlechtin Annát mutatja be⁵⁰ – talán egy kedves és vidám vöröskői estének lehetett két-három évvel utóbb fellelevenített emléke. Készítésére bizonyára intim kapcsolat adott alkalmat; a kis vidéki szám- vagy tisztartónak aligha lehetett módja és hajlama

6. ábra. Jordán Tamás emlékérmé Abondiótól.

Bergmann: Medaillen etc. Wien 1858, Taf. XVIII. után.

mecenási szerepre, ily viszonyban gazdái sem álltak Abondióval. Egy 1576-i feljegyzés szerint Záh Sebestyén a császárnak is kedves embere volt.⁵¹

Más honfitársaink, vagy magyarországi nevezetes férfiak, Bakócz Tamás, Galeotli, Vels Leonhard magyarországi főparancsnok, Báthory Zsigmond érmeit is tulajdonították Abondiónak;⁵² e vélemények azonban nem állják meg a kritikát. Báthory Zs. érme áll legközelebb modorához; a darabos megmintázás, bizonytalan rajz és a durva betűtípusok csak tanítvány föltételezését indokolják. Magyar vonatkozású művei közé kell azonban sorolni Pietro Ferabosconak (1512-1590 után) I. Ferdinánd, Miksa és Rudolf olasz, luganói származású udvari építészenek 1575-ben készült emlékérmét⁵³, amennyiben ő építette Győr, Komárom, Pozsony és Nagykanizsa katonai erődtípusait.⁵⁴ Az előlapon Ferabosco jobbra fordult mellképét PIETRO FERABOSCHO S · C · M · ARCHIT · 1575 körirattal és AN · AB kézjeggyel látjuk; a hátlap díszítésére különös allegóriát talált a művész: VSQVE QVO jellegével, pálma és lombos fa közt

egy járomba fogott ökröt ábrázolt, ami talán az igavonó udvari szolgálatnak szatírja akart lenni. Ezt az évődő érmet is amolyan baráti emlékek kell felfogni, mint Záh Sebestyénnek, vagy Spanyolországba vetődött iskolatársának Jacopo da Trezzonak (1572) érmét, nem pedig megrendelésre készült reprezentációs éremnek; s baráti tény, vagy orvosi honorárium gyanánt készülhetett a kolozsvári Jordán Tamás érme is. A Záh és a Ferabosco-érem hátlapját, ha nem is ikonográfiai vagy szorosabb formai kapcsolat, de a művészet-pszichológiai mozzanat közössége fűzi egymással össze; nem a szokásos és szokványos éremhátlapok ezek, - nem szertartásos címerek vagy előírt hideg allegóriák – hanem a művész intim élményéből szőtt, szabadon választott ábrázolások.

Abondio pozsonyi zsüri-szerepe megerősíti azon feltevésünket, hogy festéssel is foglalkozott. Legjobb német ismerője, Habich,⁵⁵ tagadja ezt, dacára annak, hogy az udvari fizetési bejegyzések olykor „maller „-nek nevezik, amit H. furcsán úgy magyaráz, hogy azért említik mint festőt, mert viaszdomborműveit színezte, tegyük hozzá: épp úgy, mint minden más „Wachsbossierer”, akiket azért még nem neveztek festőnek. Régi írók szerint⁵⁶ megfestette volna V. Vilmos bajor hercegnek és nejének Renátának, továbbá a saját arcképét, ezek a művek azonban ki nem mutathatók. Egy 1568-i okmány⁵⁷ elárulja, hogy a viaszdomborművek és érmek készítése mellett a szabad plasztikához is értett: a Práterben tartott díjlövészetre II. Miksa rendeletére egy ezüst disznót mintázott. Más, vagy éppen monumentális szabad plasztikai alkotásáról nem tudunk. A kis méretű, finom hatású, aprólékos légysággal kezelt, s még fémkivitelben is viaszban elgondolt dombormű volt igazi eleme.

VI.

Hazánkkal legtermékenyebb összeköttetése a körmöci, nagybányai és kassai pénzverdék révén volt. Közvetlen közreműködése és hatása az újabkori magyar pénz történetében valóban korszakot jelentett; a magyar tallért művészi alakjában addig soha el nem ért s később se túlszárnyalt magaslatra emelte. 1579-ben vésett tallérja a legszebb magyar pénz; több mint három évtizeden át szolgált pénzverdéinknek mintául, úgy hogy méltán beszélhetünk ezen időben verdéink Abondio-stiljéről.

Ezen irányító, stilmeghatározó szerep mellett másodrendű fontossággal bír az a kérdés, vajjon személyesen megfordult-e verdéinkben – amire egyébként írott adat nincs – avagy mintadarabjait Bécsből küldte, ahol ezen időben műhelyt tartott.

Rudolf 1576-ban, mihelyt atyja halála után a császári trónt elfoglalta, megbízta Abondiót új, művészi tallérminták készítésével, melyeken a művész a következő években is dolgozott. Birodalma különböző részeibe, a bécsi, kuttenburgi, joachimsthal, budweisi és körmöci verdék részére szánta azokat, az egész birodalomban nagyjában egységes típusú minták gyanánt. Rudolf a mintákat megtekintette és jóváhagyta.

Négy ily mintát mutathatunk ki, melyek csak kevésben térnek el egymástól s végeredményben csak változatai ugyanegy típusúak, Rudolf Abondio-stílusú tallér-típusának. A bécsi Műtört. Múzeum éremtárában őrzött egyik mintát a bécsi verde használhatta⁵⁸, (XIII. tábla 1. sz.) az ettől alig különböző második, a cseh pénzverdék tallérmintájául szolgált⁵⁹, egy elütőbb harmadikat a bécsi és a körmöci verde egy különös közös típusából (XIV. tábla 6. sz.) tudunk rekonstruálni, míg a negyedik variáns a körmöci

verde számára készült. Valamennyinek előlapján a fiatalos kinézésű császár jobbra fordult arcélben ábrázolt páncélos mellképe, hátlapján pedig naturalisztikusan mintázott s nem heraldikailag átstilizált, kissé ferdén, távlatilag térbe állított kétfejű sas, lebegő császári koronával foglal helyet. A sas mellén a birodalmi almát hordozza; a kardot és a jogart nem tartja, azok kétoldalt egyszerűen karmai mellé vannak helyezve. A címeralaknak ez a szabad, stilizálatlan, valószerű rajza igazi olasz felfogásra vall s a német és a magyar pénz történetében ismeretlen és szokatlan újdonság volt. E naturalisztikus sas motívumát nyilván az ókori római consecratiós dénároktól (XIII. tábla 2. sz.) kölcsönözte, melyek a császárok halálára a sasnak a különböző császároknál azonos ábrázolásával készültek s melyeken a sas – egyszersmind a római impérium szimbóluma – mintegy fölviszi a császár lelkét az Olympusra; e feltevésünket teljesen indokolja a consecratiós pénzek sasának Abondióéhoz hasonló elevenesége, hasonlóan széttárt szárnya és erőteljes karma. Nem egy érem reversje is bizonyítja, hogy ismerte és felhasználta az antik római érmeiket, melyeket már Leoni gyűjteményében tanulmányozhatott, amint bizonyos, hogy a kameák stílusa is hatott rá. Tallérmintáinak és több érmének arcképpoldalán a páncélra vetett s a vállon gombbal összetartott, hatásos redőkbe omló köpeny motívumát az antiochiai veretű római pénzekről leste el.

Körmöcbányán az első Abondio-stíliú tallérokat 1579-ben verték. Rudolf 1578. IX. 28. elrendeli, hogy Körmöcön a tallért ezentúl nem Miksa, hanem az ő képére verjék, még pedig Abondio betejesztett mintája alapján.⁶⁰ Ebből az okmányi adatból azt lehet következtetni, hogy ekkor vagy már készen volt Abondionak egy külön körmöci modellje, vagy hogy a császári rendelet a körmöciekhez hasonló bécsi vagy prágai mintát értette a „betejesztett minta” alatt, avagy harmadszor, hogy mindezeknek alapjául Abondionak a császár előtt bemutatott közös minta szolgált, melyet azután a művész országok és verdék szerint átalakított. Az első feltevést kiküszöböli az a körülmény, hogy Abondio első körmöci mintatallérja az 1579. évszámot viseli (XIII. tábla, 3., 4. sz.) ez a több példányban ismert, K-B jelzéssel még élnem látott darab, bár nincs szignálva, magán viseli a mester eredeti műveinek minden ismervét s tanítványaitól vagy követőitől soha utóbi nem ért művészi kvalitásokkal dicsekszik; verővasait is kétségkívül maga véste.⁶¹ Írott adat is bizonyítja, hogy értett a pénzverőtovek véséséhez, amit még ifjú korában hazájában, mestere Leoni mellett tanulhatott meg, aki hosszú időn át dolgozott a milánói pénzverdében. Egy 1585-i okmány szerint a bécsi pénzverdének ajánlkozik, hogy a rossz munkája miatt elbocsátott, majd az ő pártfogásával újra alkalmazott Jakob Scherer véseteit kijavítja és őt művészi dolgokban kioktatja.

1579.-i körmöci mintaverete főképp abban tér el a bécsi és prágai modelltől, hogy az előlapon a körirat megszakított szalagjában balról Magyarország bővített címerét, jobbról pedig Magyarország Védasszonyat tünteti fel, szóval, hogy kifejezi Magyarország külön államiságát, míg amazokon a hátlap kétfejű sasán kívül más címer nem fordul elő; különbözik tőlük továbbá az által is, hogy inkább pénzszerű, mint az érem benyomását keltő bécsi és prágai modell. A körmöci verde számára, épp az államiság jelvényében közelebb megoldott mintát kellett adnia, mint akár a bécsinek, akár a kuttenberginek vagy joachimsthalinak. Abondio körmöci mintája szinte már maga a kész tallér, forgalomba

azonban nem hozták, csak néhány próbaveret készült belőle, részben mintául a körmöci pénzverde, részben pedig ajándékkul az udvar és az előkelőségek számára. A M. Nemz. Múzeum éremtára a hátlap köriratában, de alig észrevehetően a sas alakjában is variált két példányát őrzi.

Nem lehet belőle közjogi vádat kovácsolni, hogy a Rudolf-féle új körmöci talléron a magyar címer kisebb méretben, kevésbé feltűnően jelenik meg, mint I. Ferdinánd vagy Miksa tallérjain, s hogy a hátlapon a sas nincs a magyar címerrel elegyítve. Abondio tisztán művészi mérlegelésből komponálta így a tallért. Az eleven sástól betöltött hátlapot nem akarta még címerrel terhelni; nem követte Ferdinánd és Miksa tallérjait, melyeken a címer a sas mellét fűdi el, mert ez zavarta volna kétféjű sasának mozgalmas, természetű benyomását, naturalis stílusát a heraldikai disszonancia kilendítette volna a stílusegységéből. Az előlap jobboldalán alkalmazott Mária-ja ölében a kis Jézussal érdekes keveréke a régi magyar pénzek Patrona Hungariae-jának és az olasz Madonnának. Mária ünnepélyesen merev, nincs azonban zárkózottan és tehetetlenül köpenyébe burkolva, mint régiebb magyar példáin, Korvin Mátyás arany forintjától kezdve; kétoldalt szélesen palást hull le válláról s szabadon nagyja szép karját, s kéztartása is könnyedebb és természetesebb. A kis Jézus igazi olasz, Leonardeszk-típusú puttó, s gyöngéden simul anyjához. Abondio magyar tallér-Madonnája a kis méret dacára is finom és kifejező, mesteri alkotás.

Abondiónak ezen magyar tallérmintája után még ugyanabban az 1579. évben készült Körömőcön II. Rudolfnak közforgalomra szánt ezüst tallérja, (XIII. tábla, 5. sz.) melyet a hátlapra, a sas szárnyaitól kétoldalt alkalmazott K. B. (Körömőcbánya) jelzeten kívül az ügyefogyottabb rajz és gyöngébb technikai kivitel, az eredetihez való ragaszkodás mellett is csökkent plaszticitás és bizonyos száraz, erőtlen kifejezés különböztet meg. Verőtövét és ütővasát (VIII. tábla, 5. sz.) alkalmasint Richter Lukács, a körmöci verdének 1579-ig fővénke véste, kit 1580-tól Ayszkhér (Eyskher) Ábrahám, Tober György, Rab András, Sack Mihály és Elsholz Joakim váltott fel.⁶³ Nem hisszük, hogy Abondio tallérmintájának körmöci kiadására a helyszínen felügyelt volna, mert annak jótékony nyomát az ottani vésetek bizonyára elárulnák; annak feltételezésére sincs okunk, hogy a mintát nem Bécsben készítette volna, hol a Neuer Marktnek, az udvar tulajdonához tartozó s 1577-től ingyenes használatra átengedett egyik házában volt lakása és műhelye. 1580-ban Rudolf unszolására Prágában telepszik meg, amire a cseh fővárostól idegenkedő művészt a császár csak úgy tudja rávenni, hogy kifizeti adósságait. Nem sokáig volt ott maradása, két évre rá már ott is akarja hagyni az udvari szolgálatot s csak újabb pénzsegély engedélyezése tartja Prágában még egy évig, 1583-ig, amidőn hosszabb utat tesz szülőföldjén; 1584-ben újra Bécsben van, ahonnan egy évre rá visszamegy Prágába, nem mintha jól érezte volna ott magát, hanem azért, mert Rudolf sürgette s még inkább, hogy meneküljön bécsi hitelezői elől, kiknek tömege – az egykori feljegyzés szerint – elindulásakor az elutazásban meg akarta akadályozni. Rudolf nagyon szerette a könnyelmű, de zseniális művészt s minden áldozatot meghozott, hogy közelében legyen. Még 1574-ben megerősítette nemességét s kibővítette címerét s nemcsak adósságait fizette ki ismételten, hanem egy bécsi házhoz s egy Bécs melletti malom hasznélvezetéhez is juttatta. Abondio Prágában segédeivel és szolgálival egy magyar embernek, Petrus Hungarusnak, a cseh kancellária német expeditorának a Hradsinon lévő házában lakott.⁶¹

1579-es magyar tallérmintáját 1598 óta a nagybányai pénzverde is felhasználja, épp úgy személyes közbenjövete nélkül, mint Körmöcön. Körmöcön 1608-ig, Nagybányán 1602-ig utánozzák és variálják tallérját; e nemes pénzfajtának tőle származó stílusa magyar földön tovább él halála után is. A magyar pénz művészi történetének és a magyar formaképzésnek szempontjából rendkívül érdekes és tanulmányos megfigyelni azt a folyamatot, miként alakítja át és nemesíti meg Abondio stílje a magyar tallértípust, miként alakul át, hasonul, keveredik korábbi magyar típusokkal, miként mosódik vagy durvul el az általa megfogalmazottminta, miként virágozik ki belőle ugyanegy tőből Körmöcön és Nagybányán más-más helyi stílus. Az Abondio-típusú magyar tallérok numizmatikai leírásától felment bennünket Harsányi Pálnak kitűnő függeléke⁶⁵ a Corpus Nummorum Hungariae III. kötetéhez. E helyett művészi szempontból vizsgáljuk őket, abban a meggyőződésben, hogy a régi magyar pénznek és éremnek eddig még meg nem kísérelt műtörténeti kiaknázása, már az anyag gazdagságánál és kronológiai biztosságánál fogva is, sok értékes ujjmutatással szolgálhat emlékekben fatálisán szegény műtörténetünk számára.

Bár a pénzverdékben gyakran ugyanegy évben több vésnök is működött, kik sűrűn váltották fel egymást s a birodalom verdei közt vándoroltak egymástól tanulva, s bár a birodalom különböző pénzverő műhelyei a túlnyomó részükben uralkodó Abondio-minták révén Eudolf alatt, különösen, a tallérokban egy nagy egységes irányt képviseltek, helyi stíl az Abondio-minta helyi interpretálásai folytán mégis mindegyikben kialakult. Így volt ez Körmöcön és Nagybányán is, melyeknek tallérstílje az Abondio-korszakban, dacára a közös inspirálásnak egymástól világosan különbözik. A körmöci stíl szárazabb, laposabb, vonalasabb; a belső formák, főként a mellképen nem egyszer a relief-sík alá mélyülnek, konkávvá változnak, mi által a körrajz vékony perem módjára emelkedik ki s szigetelődik el a relief formaegységétől; a hátlapon a sas elerőtlenedik, vérszit eleven, organikus jellegéből, egyik-másik vereten [(1601-es egyes tallér) (XIV. tábla, 2. sz.)] oly nyúzott és sovány, mintha az élet kiköltözött volna belőle. Ez a vérszegény stíl, melynek azonban gyengébb veretek mellett vannak kiemelkedő szerencsés mozzanatai is, leginkább a kuttengeri modorral rokon. A nagybányai tallér stílusa tömörebb, szerveesebb, férfiasabb. Plasztikája erősebb, a mellkép karakteresebb, a páncélra vetett köpenyen Abondio drapéria-formulája világosan, érthetően jelenik meg, ha nem is az olasz mester könnyed bravúrával; a hátlapon a sas eleven, erőteljes.

Körmöcön mindjárt 1579-ben, két változatban verték Abondio magyar tallérjait, melyek csak annyiban térnek el egymástól, hogy az egyikben a K. B. jelzést, a későbbi szokástól is eltérően nem kétoldalt, hanem lent, a sas karmai közt tüntették fel; a mellképen a páncélra vetett köpeny redőzete kissé kusza s nem alkot oly nyugodt síkokat, mint Abondio mintáján. Az 1580-i vereten (XIV. tábla, 1. sz.) Rudolf arcéle nyomott, arcképhüségé kisebb, a hátlap sikerültebb. A következő évben ismét két változat készült. Az 1597-ben vert tallér hanyatlást jelent s leromlott az 1601. évi egyes tallér, míg az ugyanezen évben, más tövön és más részletponcokkal (Senkpunze) vert hármas tallér, (XIV. tábla, 3. sz.) bizonyára nagyobb értéke folytán művészileg és technikailag gondosabb, úgy hogy ezt kell tekintenünk Rudolf legsikerültebb, legszebb körmöci-tallérjának. Az 1602-es (XIV. tábla, 4. sz.) jó átlagos példája a vonalas, lapos körmöci stílnak, mely az 1608-ban készült utolsó Rudolf-féle

tallértípuson (XIV. tábla, 5. sz.) még egyszer magasabb művészi szintre emelkedik. Ezekből elüt, de szintén Abondióra megy vissza Rudolf-nak egy verdejegye és évszám nélküli címeres és Máriás magyar tallérja, (XIV. tábla, 6. sz.) melyet – bár nincs rajta a verde jelzése – a körmöciek közé sorolunk elsősorban azon az alapon, hogy egy igen közeli változatának három részletponca (mellkép és a sas két karma) a körmöci verde többi poncaival és verőtoveivel került a bécsi Hauptmünzamtba [(205-207. sz.) (XV. tábla, 1. sz.)], hozzáfűzve, hogy ily poncokat főként csak a körmöci verde használt, már I. Ferdinánd óta; amint ebben az időben pl. a halli verdében a hengerelés, úgy Körmöcön a felbontott részletekben történő poncolás volt a speciális, ha nem is kizárólagos eljárás. (XV. tábla, 1-4. sz.) Ennek a típusnak eddig eredetiben elő nem került mintáját is minden bizonnyal Abondio készítette; rá vall nemcsak a fej és a páncél megmintázása, hanem a mellkép alsó vágásának tektonikus, volutás megoldása ez a hamisítatlan olaszos érem-motívum, is, mely a nyaklánccon csüngő aranygyapjas-rend mellett e típust a többi Abondio-stílusú tallértól megkülönbözteti. A hátlapon a jellegzetes Abondio-féle sast látjuk, ismét más átírásban, melyen különösen szembeüt, hogy a birodalmi alma kisebb, mint a többi talléron. Ilyen típusú tallérokat 1588-ban (két változatban), 1590-ben és 1591-ben Bécsben is vertek, Lorenz Huebmer verdemester felügyeletével vagy közreműködésével, akinek mesterjegye – hegyes kövű gyűrű – rajtuk a hátlap köriratában előtűnik, viszont hiányzik róluk bárminő címer; 1591-es változatán a fej igen hasonlóan van előadva, mint a körmöci volutás talléron, aminek alapján Newald⁶⁶ hibás okoskodással bécsinek tartja ezt is, dacára a rajta lévő magyar címernek és Patrona Hungariae-nak. Newald a körmöci poncokat nem ismerte, pedig ezek eldöntik a vitás kérdést legalább is addig a mértékig, hogy Körmöcön is készültek volutás típusú tallérok, aminek folytán logikus, ha a magyar címerrel és Máriával ellátott változatot a körmöci, azaz magyar s nem a bécsi verdében készültek tartjuk. Az általunk körmöcinek vélt volutás talléron és az 1591-i bécsi talléron a fejek hasonlósága vagy akár azonossága onnan származhat, hogy vagy a körmöci vésnök látta a bécsi 1591-es tallért, aminek fordított esete épp oly könnyen elképzelhető, vagy a kettőt – a bécsit mindenesetre – Huebmer felügyeletével ugyanaz az acélvéső segéd véste, aminek feltevése szintén nem ütközhet nehézségbe, hiszen ezek gyakran vándoroltak a birodalom egyik verdéjéből a másikba. A volutás körmöci tallérnak három poncban fennmaradt változatáról kész vert példány mindaddig nem került elő. Egy másik ily körmöci tallér, melyet csak poncokból ismerünk [bécsi Hauptmünzamt 201., 202. sz.; XV. tábla, 2. sz.] az általánosabb (nem volutás) Abondio-típusnak legszebben sikerült változata, melynek vésnöke hüen és finoman adta vissza az olasz mester eredeti mintáját, helyesen értve meg, eltérően a körmöci tallérok többsé- tallérok többségéből a köpeny drdpéria-rendszerét. Az Abondio-stilust a hármas és az egyes tallértól átvette a körmöci fél- és negyedtallér, sőt a négygarasos, a tízes (XV. tábla, 4. sz.) és a dénár is.

Az Abondio-típusú tallér Nagybányán Kömiöcnél későbbben, csak 1598-ban bukkan fel, s korábban, régibb típusokkal való keveredés után már 1602-ben tűnik el. Rudolfnak korábbi, 1583., (XVI. tábla, 1. sz.) 1585-i nagybányai tallérjain az előlapot az uralkodó koronás páncélos félalakja, jobbájában jogarral, baljában az 1585-i változatban a birodalmi almával, foglalja el; a hátlapon pedig, gondos és formás stilizálásban a heraldikusán felfogott, címerjellegű kétfejű sast látjuk, szivpajzsában Magyar-

országának az osztrák pólyás címer köré csoportosított, egyesített címerével. Összesen négy Abondióra visszavezethető nagybányai tallérváltozat ismeretes. 1098-ban két, elő- és hátlapján Abondio-típusú változat készült, melyek egyikén a készítési hely kezdőbetűkkel a sastól kétoldalt, (XVI. tábla, 2. sz.) másikon pedig a hátlap köriratában, NAGI. BANI teljes magyar névvel (XVI. tábla, 3. sz.) van feltüntetve. A nem Jtevésbé művészi 1599-es tallér (XVI. tábla, 4. sz.) a két előbbitől lényegesen nem tér el. Az 1600-i (XVI. tábla, 2. sz.) az utolsó, melyen Abondio nyoma még megvan, mégpedig az előbbieket követő de stílben némileg leromlottabb hátlapon, míg az előlap visszatér az 1583-i és 1585-i tallér félalakjához, azzal a különbséggel, hogy a páncél díszesebb. Az 1602-i típuson (XVI. tábla, 6. sz.) Abondio hatása megszűnik, s a korábbiakból merítő új kompilációt ad; előlapja azonos az 1600-as tallér díszes páncélu előlapjával, míg hátlapja visszatér az 1583. és 1585-iki tallérok heraldikus megoldásához.

Abondio hatása a kassai pénzverdére is kisugárzott. Az 1580-i Rudolf-tallér (XV. tábla, 6. sz.) a mellképen eléggé sikerülten tolmácsolja az Abondio-típust, melyet, már ügyetlenül akként próbál az egy évvel korábbi helyi tallér félalakos mellképével összeegyeztetni, hogy a köpeny redői alól egy arányaiban túlkicsi kezet bujtat ki s ebbe az 1579-es talléréhoz (XV. tábla, 5. sz.) hasonló lilimos jogart helyez; előlapja a körmőci és nagybányai Abondio-stíliú talléroktól abban is elüt, hogy a mellképtől jobbra, a köriratot elválasztó vonaltól elmozdítva a koronás Habsburg házi címer egy szelvénye tűnik elő. A hátlap azonos az 1579-i tallérnak Abondiótól független, heraldikus stíliú hátlapjával.

Az Abondio-stílus, hasonló időben mint nálunk, bevonult a birodalom másik felének pénzverdéibe is. Rudolf bécsi azaz ausztriai, cseh és tiroli tallérjainak alapjául túlnyomó részben Abondiának a magyar tallérmintához hasonló mintadarabjai szolgáltak, melyeket amattól csak a közjogi attribútumok hiánya különböztet meg. Hazánk közjogi helyzetének az uralkodó részéről méltánylását jelentette, hogy Rudolf Abondio-típusú magyar tallérjain a birodalmi sas mellett az összetett magyar címer és Magyarország Védasszonyának képét is alkalmazták. Ellenben a Lajtántuli hasonló tallérok, a Csehország részére verteket beleértve, a címerben megkülönböztetés nincs, kivéve a tirolit, melynek nem Abondio-típusú hátlapján, a kétfejú sas mellén elhelyezett nagy osztrák címer kis szivpajzsában megjelenik a tiroli sas.

Az Abondio-stíliú osztrák tallérok átlagos művészi szintje alacsonyabb a magyar verdékben született társaikénál; művészi megfogalmazásban és technikai műgondban egyikük sem éri el a körmőci hármast, a csak poncaiban ismert egyes, vagy az 1600-i nagybányai tallért, melyek díszei a birodalom e korbéli tallérverésének. A külön körmőci stíliú legrokonabb a Csehországban s kivált a Kutenburgban már 1578 tói vert Abondio-típusú tallérok, ugyancsak lapos és vonalas modora, mely úgy hazánkba, mint Csehországba, már az Abondio-korszak előtt közös helyről, a korán nagy jelentőségre emelkedett halli verdéből jutott. Hasonló műtörténeti folyamat ez ahhoz, mint amelyet Zsigmond-korabeli tábla- és könyvfestészetünkben megfigyelhetünk, melyben a magyar és a cseh vagy osztrák stílusrokonság közös kiindulási pontoknak s a kései gótika nagy internacionális szétáramlásának eredménye; helytelen és felületes a műtörténeti irodalmunkban legújabbban újra felbukkant az a felfogás, mely e korbéli emlékeinket a cseh és az „osztrák” művészetből származtatja.

A körmőci és a csehországi verdéknek ez a vonalas stíliúje Tirolon át

Svájcból szivárgott be, s ide a szomszédos Franciaországból jutott. Vég-eredményben stílbeli csökevénye a gótikának, mely hamisítatlan francia fogalmazásában, virágzása delén plasztika-ellenes oly értelemben, hogy a domborműveket vonalas, szinte kalligrafikus ábrázolásokká csökkenti s a festészetben is mellőzi a plasztikai illúziót keltő árnyékolást, harmadik dimenzió érzékeltetését. Ez a plasztika-ellenesség jellemzi a gótika korszakának egész pénzművészetét, európaszerte mindenütt, ahol a francia eredetű gótika tért hódított; stíljét azután a gyökeresen plasztikus olasz formaérzék szorította ki, bár makacsul tartotta magát továbbra is oly területeken, melyeken a gótika az átlagnál tovább élt, mint amilyen volt épp Ausztria, Magyarországnak pedig különösen északi és erdélyi része. A gótikától beidegzett ez a plasztikátlan, vonalas felfogás annyival inkább alkalmas volt Abondio mintájának interpretálására, annival inkább tudott alkalmazkodni hozzá, mert – más fejlődési előzmények folytán – az ő stílje is csak enyhén reliefszerű volt s az olasz kései reneszánsz akadémikus, „manierista” ízlésének megfelelően a vonalak kissé hűvös eleganciájának és lendületének hangsúlyozására törekedett.

* * *

Abondio szép tallérmintáinak a Habsburg-birodalom különböző részein áthatoló elterjedése, a különböző országos vagy tartományi verdékben egyaránt alkalmazása és művészi utánzása, a birodalom műtörténetére tipikus állapot tükrét tárja elénk. Rudolf korának egységes birodalmi tallérstílusa egy, elődje alatt meginduló s utódjainál egyre szélesedő művészeti folyamatot egy kisebb, zárt műfaj – az éremszerű tallér – példáján kitűnően szemléltet: a vízcsöppben az egész tengert bemutatja.

A tallérokhoz hasonló esettel állunk szemben, mint a Habsburgok – kultúrai és műpártolási tevékenységének egész vonalán: nem hogy Körmöcre a bécsi, azaz Magyarországra az osztrák tallértípust erőszakolták volna rá; egy közös gondolatból és művészi tettekből, egy közös, birodalmi és dinasztikus eszméből folyóan s ugyanegy fényes művészi minta példáján vált egyöntetűvé a magyar, osztrák és a cseh tallér. A művészeti elsőbbség sem illethette Ausztriát vagy Csehországot hazánkkal szemben, elsősorban azért, mert a körmöci és még inkább a nagybányai tallér művészileg fölötte állt akár az osztráknak és a csehnek, akár a tirolinak, másodsorban pedig azért, mert a stílrányító kéz semleges, olasz volt. A hazai verdék nemcsak a művészi teljesítmény, de a fölszerelés és – az Árpádok korába visszanyúló körmöci – az ősiség, a munkai hagyományok tekintetében is megelőzték az osztrák császárság és a cseh királyság verdéit. Körmöcön a pénzekon kívül magas művészi igényű érmekeket is vertek, melyek meglepetésül szolgálhatnak azok számára, akik nem mernek hinni a régi magyar művészetben, s melyek összefüggő feldolgozása egyike a magyar műtörténet legkecsegtetőbb feladatainak. Nagybánya a magyar királyok kiszolgálásán kívül Erdélynek is dolgozott s nimbusza Lengyelországot is kliensei közé vonzotta. Verdéink kiváló teljesítőképessége nem utolsólag az áldott magyar föld rendkívüli ércbőségének következménye volt, ami általában régi Ötvösségünk csudás kivirágzásának lehetőségét megadta.

A Habsburgok nem osztrák és nem is magyar, hanem birodalmi és dinasztikus művészeti politikát folytattak; s ha Ausztriának Bécs által ebből gyakran nagyobb rész jutott, az onnan van, mert reálisan Bécs volt a birodalom központja és a személyében közös uralkodó fő székvárosa. Ez a helyesen értelmezett és történetileg való habsburgi gondolatmenet.

Nem engedhetjük át Ausztriának műtörténelmünk habsburgi korszakának privilégiumát, s nem ismerhetjük el annak különleges vagy éppen kizárólagos osztrák bélyegét. A habsburgi művészetből mi is kivettük részünket, akár az osztrák vagy a cseh, a fő művészeti inspirátor pedig legtöbbször egy hatásában nemzetközivé nőtt külső tényező, az olasz művészet volt. A birodalmi művészet kialakulásában hazánk is közreműködött, s önálló hozománya – melyben ott csillogtak még Mátyás reneszánszának drágakövei – nem volt szegényesebb, mint az autonom osztrák vagy cseh művészet kelengyéje.

Jegyzetek.

¹ Az életére vonatkozó okmányokat – főként a bécsi „Jahrbuch d. kunsth. Samml. d. Allerh. Kaiserhauses”¹ és a bécsi Hauptmünzamt katalógusának regesztái alapján – legteljesebben közli, s műveinek, kritikailag nem mindig megbízható és nem teljes lajstromát összeállította: *Fiala, Eduard*: Antonio Abondio keroplastik a medajlér ve sluzbě cisafu a králu Maximiliana II. a Rudolfa II. Praha, 1909. – Forrás közléseket tartalmazó korábbi művek: *Chmel, J.*: Handschriften der k. k. Hofbibliothek in Wien. Wien, 1846. II. köt. 43- 1. – *Bergmann, Jos.*: Ueber den ausgezeichneten Medailleur A: AB, d. i. Antonio Abondio. (Wiener Jahrbuecher der Literatur. 1845-46. Anzeigblatt, Nro. CXII, 1-25. 1. és Nachtrag, Nro. CXIV., 43-45. 1. – Utóbbi szerzőtől: Medaillen auf berühmte und ausgezeichnete Männer des österreichischen Kaiserstaates vom XVI. bis zum XIX. Jahrhundert. Wien, 1858. 2. köt. (Abondio több érmének rajzát közli s a rajtuk ábrázolt, személyek életét) – *Schlager, Joh. Ev.*: Materialien zur österreichischen Kunstgeschichte. Archiv für Kunde österr. Geschichts-QueUen. Jahrg. 1850, 700-701. 1.

Régi irodalom: *Sandart, Joachim von*: Teutsche Académie der edlen Bau-, Bild- und Mahlerey-Künste. Nürnberg. 1675. II 341. (Bár S. Ab. t vagy még valószínűbben atya mesterségét folytató fiát, Alessandrot személyesen ismerte, műve mégis sok téves adatot tartalmaz, sőt a család művésztagjait egymással összetéveszti) – *Luckms*: Sylloge Numismatum elegantiorum. Argentínáé, 1620. 879. 1. – *Herrgott, Marquard*: Nummotheca Principum Austriae. Friburgi Brisgoviae, i 753. Tom. I-II. – *Weszerle Józs.*: Hátrahagyott érmészeti táblái Pest, 1873. IV. 10., XXXVII. 1. – *Ticozzi, Stefano*: Dizionario degli Architetti, Scultori, Pittori. Milano, 1830. I. 19. – *Bolzenthall, Heinrich*: Skizzen zur Kunstgeschichte der modernen Medaillen-Arbeit. 1429 1840. Berlin, 1840. 166- 1.

Újabb lexikális, enciklopédikus és lajstromozó szakmunkák: *Heiss, Alois*: Les médailleurs de la Renaissance. Florence, 1881. – *Armand, Alfred*: Les médailleurs italiens des XVe et XVIe siècles. 2e édition. 8 köt. Paris, 1883--87. – *Meyer, Julius*: Allgem. Künstlerlexikon. Leipzig, 1872. I. 28-. – *Nagler*: Die Monogrammisten. München, 1858. I. 436. – *Forrer, L.*: Biographical Dictionary of medallist. London, 1902 I. 6. (A régi írók számos tévedését ismétli; újat nem hoz.) – *Thieme-Becker*: Allgem. Lexikon d. bild. Künsten. I. (1907.) (*G. Habich.*) – *Domanig, Karl*: Porträtmedaillen des Erzhauses Österreich von Kaiser Friedrich III. bis Kaiser Franz II Wien, 1896. XIV-XVII. tábla. – *U. a.*: Die Deutsche Medaille in Kunst- und Kulturhistorisches Hinsicht. Wien, 1907. 40- 1. 27. tábla. – *Hill, G. E.*: Portrait medals of italian artists of the renaissance. London, 1912. 15., 17., 70., 74., 75. – *Fabriczy, Cornelius von*: Medaillen der italienischen Renaissance. Leipzig, é. η. 103. 1. – *Ráth György*: Az érem. [Az Iparművészet Könyve. Budapest, I. (1902.) 204 – 205., 247.] – *Harsányi Pál*: Adatok a C. N. H III. kötetéhez. XI Közlemény a Numizmatikai Közöny 1914. stb. évfolyamaiban; különösen II. közi. 15- 1., X. közi. 47- 1. – (E nagybecsű közlemények az anyag gazdagságánál, a leírások pontosságánál s a típusok, változatok és csoportok élesszemű felismerésénél fogva, Habsburg-kori pénztörténetünk legbecsesebb adalékait szolgáltatják.)

Egyes műveiről a két legfontosabb tanulmány *Newald, Joh.*: Das Österreichische Münzwesen unter den Kaisern Maximilian II., Rudolf II. und Mathias. Numismatische Zeitschrift. XVII. (1885.) 240. stb. 1. (Megjelent u. e címmel külön is, Wien, 1885.) és *Georg Habich* kritikai megjegyzései Fiala monográfiájához [Archiv für Medaillen- und

Plakettenkunde I. (1913 – 14.) 100- 1., XI. tábla.] Becses továbbá ugyancsak *Habich-nak* összefoglaló vázlata. A. Ab -ról és fiáról Alessandróról. [Studien zu Antonio und Alessandro Abondio Monatsberichte über Kunstwissenschaft und Kunsthandel. I. (1900-01.) 401 –.] – Elszigetelt kisebb adat- vagy emlékközléseket annak helyén idézünk.

² *Morigia, G.*: Nobiltà di Milano. (Supplemento di *Girolamo Borsieri.*) Milano, 1619. 472. 1. – *Torre, C.*: Ritratto di Milano. Milano, 1674, 71. 1.; 2. kiad.: 1714, 68. 1.

* *Fiola, Habich*: i. m.

⁴ *Pion, Eugène*: Leone Leoni sculpteur de Charles-Quint et Pompeo Leoni sculpteur de Philippe II. („Les maîtres italiens au service de la Maison d'Autriche” sorozatban.) Paris, 1887.

⁵ *Armand III.* 283; *Habich* (Archiv., i. m. 108) ellentmond önmagának, midőn a szövegben Ab. ifjúkori művének mondja, az ábra aláírásában pedig iskolájának tulajdonítja. Teljes kétoldalas példányát a bécsi éremtár őrzi. Egy korbeli, egyoldalas ólomöntvényét e sorok írója bírja.

⁶ Az elő- és a hátlap nemcsak két különböző kéztől származik, hanem két merőben különböző stílus terméke. Amannak mesterét *M. Gumoivski* (Medale Jagiellonów. Kraków, 1906. 87- 1., XXII. tábla, 88. sz.) Jonghelinck flamand éremkészítőben sejtí, míg Simonis (L'art du médailleur en Belgique. Bruxelles, 1901, II köt. XXVI. 2.) Etienne de Hollandnak (Stephanus Hollandicus) tulajdonítja, aki 1561- 62-ben Krakóban működött s később is dolgozott a lengyel udvar számára. Az általunk Abondió-nak tartott hátlap nemcsak olasz stílusában különbözik az arcképdaltól, hanem az előlaphoz való alkalmazásának módja is világosan elárulja, hogy eredetileg nem ehhez az éremhez készült; az előlappal ellentétben pereme nincs, a körirat a lap szélénél jóval beljebb fut körül, mert a kölcsönzött hátlap kisebb, mint az érem arcképes lapja; a betűtípus is különböző ennek a kombinált éremnek két lapján. Az előlap 1568 előtti keltezését illetőleg Gumowski (i. m. 88- 89. 1.) érvei helytállóak. Az előlapot inkább véljük Jonghelinck, mint Holland István művének, s ez a meghatározás érthetővé tenné az Abondióval való kapcsolatot, amennyiben ez nemcsak kimutatható művészi összeköttetésben állt flamand társával, hanem 1566-ban Németalföldön maga is megfordult, amiről a továbbiak során bővebben megemlékezünk. Ha e gondolatmenetet tovább fűzzük, úgy Abondio ezen allegorikus alakjának az 1562-i Pimintel-érem után készült javított kiadását 1562-66 közötti időre, s tekintettel fejlettebb stíljére, közelebb a második, mint az első dátumhoz kellene kelteznünk. Az allegória valószínűleg a katolikus hitet akarja jelképezni; nem bizonyítható azonban Simonis azon feltevése, hogy eredetileg valamely pápai éremről származik. Simonis Stephanus Hollandicus műveinek számát a Zsigmond Ágost-érem hátlapján kívül más felületes meghatározásokkal is indokolatlanul szaporítani próbálta. Így tévesen neki tulajdonítja Izabella magyar királyné 1557-i arany forintját (XXIV. 5) a rajta levő S. F. V kezdőbetűk alapján, amikben a hollandi mester nevének más művén elő nem forduló rövidítését látja, holott Izabella jelmondatának „Sic Fata Vol unt” kezdőbetűit jelentik

⁷ A Plantadina érem elő- és hátlapját közli Simonis (IL köt XXIII. 5.) s ugyancsak kedvenc Etienne de Hollandjának javára írja. Ez is kombinált érem; az előlap olasz, az Abondióból kiinduló hátlap pedig olaszoskodó flamand mester műve, s talán a Leoni hatása alatt álló Jonghelinck műhelyében készült. Simonis szerint ugyanez a hátlapja egy bizonyos Hieronymus A. Seroskerde éremének, melynek azonban képét nem közli, s melyet csak e leírásból ismerünk. Ezen az előlap az 1558. évszámot viseli, s ha a leírás helyes, úgy hasonló esettel állunk szemben, mint az előbbi érmen, hogy t. i. egy későbbi hátlapot korábbi előlappal házasítottak össze, amire egyébként, kivált műhelymunkáknál számos példa van. Abondio Fides Catholicája úgy bitszik népszerű volt a flamand éremműhelyekben s a szép allegória valószínűleg 1566-i németalföldi útján maradt ott.

⁸ Átmérője perem nélkül hosszában 47 mm., széltében 39 mm. A tetejére forrasztott fülön még látható a letört lánc nyoma.

⁹ Képét I. *Fiala*, id. m., I. tábla, 3. sz.

¹⁰ Képe: *Fiala* III. 3.

¹¹ Alább bővebben tárgyaljuk.

¹² Képe: *Fiala* VI. 5.

¹³ *Habich, Fabnczy* id. m.

¹⁴ Alább bővebben szólunk róla.

¹⁵ id. h.

¹⁶ id. m., 27. 1.

¹⁷ id. m., 40. 1.; képe: VI. 4.

¹⁸ Archiv, id. m., 106. 1.

¹⁹ *Fiola* id. m, 12. 1.

²⁰ Képe. *Fiala*, I. 2.

²¹ A Nemz. Muz.-ba 1847-ben (14. lelt. sz.) a nagy magyar gyűjtő, Jankovich Miklós Özvegyének, szül. Hauck Rózának ajándéka gyanánt kerültek; Báthori Zsigmond nejének Mária Krisztiánának és ez utóbbi atyjának Stájer Károlynak arcképét vélték akkor bennük fölsírní, – mint látni fogjuk, tévesen. Sötét vörösbarna alapra (agyag?) fektetett üveglapból emelkednek ki. A fekete részek tömegükben színezett viaszból készültek, a többi természetes sárga viaszon festés által van színezve. A női mellképet a viaszba benyomott üvegyöngyök és a násfán üvegszmaragd díszítik. Legújabbban a férfi orrát nem egész szerencsésen restaurálták. Képünk az 1923-as fenntartást mutatja be; ezen az orr még érintetlen s csak a gallér néhány fodrán és a kabátnak az érem alatti kis részén, a női mellképen pedig ugyancsak néhány gallérfodron tűnik elő a fehér viasszal történt régebbi pótlás; a két képmást még ebben az aránylag kitűnő fenntartásban tanulmányozhattuk. Egy-egy aranyozott bronz dobozba vannak foglalva, melyek alsó lapját maratott s részben utánavészt, keleti befolyást eláruló reneszánsz díszítmény borítja, míg oldalukon mean deres mustra fut körül; ez a díszítés velencei vagy velencei műhelyből kikerült ötvösre vall. A két doboz felül régebben kristályüveggel volt lezárva. A dobozok hosszanti átmérője 85 mm., szélességben 74 mm., oldalmagasságuk 18 mm.

²² *Estei 11. Alfonz ikonográfiájának vázlata:*

a) Korbelti érmek (időrendben):

1. Legkorábbi 1547-ből. Szakáll és bajusz nélkül, páncélban. Pastorino műve 3 változatban. (Armand II. 193, III. 84; Heiss XI. rész. 114. 1., IX. tábla, 10. sz.)

2. „21 éves korában” (1554). Ismeretlen olasz mestertől (Armand II. 193)

3. 1555. Pelyhedző bajusszal és körszakállal. Ismeretlenről. (Armand II. 194.)

4. 1556. Pastorinótól. (Heiss IX. 114.)

5. 1558. Hátlapján I. nejének. Lucrezia Medicinek arck. Domenico Poggini modorában. (Armand, I. 260; Heiss IX. k. 70. 1., V. tábla 7. sz.)

6. É. n. kis bajusszal s szakállal. Hátlap: PRO-BONO-MAL UM. Ismeretlenről. (Armand II. 194.) Ez az éremarcképe előfordul mint hátlap is, Ariostónak Pastorinótól készített érmén. (Armand I. 188.)

1-6. Trónralépte előtt készült.

7. 1563. Bajusszal és hegyes körszakállal. Ismeretlenről. (Armand II. 194.)

8. 1564. Pastorino műve. (Heiss IX. 114.)

9. 1565. Pastorinótól. (Heiss IX. 114.)

10. 1565? Konzolon álló mellkép, Ruspagiari modorában. Három változatban: a) Hátlapján nejének, Habsburg Borbálának Pastorinótól készített mellképével, b) Széttérjesztett szárnyú sással (Armand II. 194.) c) Hátlap nélkül. (Domanig, Porträt - med., id. m. XIII. tábla).

11. 1565. kör. PROVIDENCIA – OPTIMI – PRINC. jellegű hátlappal. Poggini modorában. (Armand I. 260; Heiss IX. k. 71. 1. V. tábla 10. sz.)

12. 1565 kör. EXCELSAE . FIRMITVDINI . köriratu hátlappal. Simone Pallante műve. (Armand I. 212; képét közli Litta, Le famiglie ital. II. k.)

13. 1565 kör. Hátlap nélkül. Ismeretlen mestertől. (Armand II. 194.)

14. 1576. Előlap: a herceg antik öltözetben ül s a háttérben feltűnő erődre mutat, előtte térdel Orazio Malaguzzi Reggio d'Emiliai főúr. Ismeretlen mestertől. (Armand III. 24.)

15. 1579. Előlapon Alfonznak és 3. nejének Margh. Gonzagának egymással szembefordult arcképe. Ismeretlenről. (Armand II. 195.)

b) egyéb plasztikai művek:

16. Bronz mellszobor páncélban. 1565-70 körül. Felsőolaszországi szobrász műve. 3 példányban ismeretes: bécsi Műtört. Muz., bécsi Estei Gyűjt., Pastor-gyűjt. Düsseldorf. (*Planiscig, Leo: Die Estensisctie Kunstsammlung. 1. köt. Wien, 1919. 154. 1. Túl későre, 1600-ra datálja; az életkor és a tömör, nyugodt stílus jóval korábbra mutat.*)

17. Bronz mellszobor, köpenyben. 1575-80 körül. Velencei szobrásztól. (*Planiscig: id. m. 136. 1.*)

18. Kis viasz dombormű, balra fordult arcúban, átvett köpenyben. 1575 körül. Felsőolaszországi művésztől; nem A bondiótól. Berlin, Éremtár. Közlője *Menadier* (Amtliche Berichte aus d. Königl. Kunstsamm. Berlin. XXXI. évf. 1909-1910, 3*0. 1. képpel) az ábrázoltban a barna haj és a vörös szakái, valamint a kék szem alapján „román öltözetű germánt” (!) lát s ennek alapján északi művésznak, legszívesebben Jonghelincknek tulajdonítja. Az arcvonások, sőt (a bpesti viasz- és ambrasi olaj-

képmás alapján) a haj, szakái és szem színe teljesen megfelelnek II. Alfonznak. A Jonghelinck-attribuciót csak a germán race-romantika diktálta; a kis dombormű gyöngé minőségű olasz munka.

c) festészeti jellegű arcképek.

19. Kis, olaj festésű mellkép kétharmad balra fordulva, az ambrasi képsorozatban. Bécs, Műtört. Múzeum Fa. Mérete 10,2 13,5 Először tesszük közzé (IX. tábla)

Metszetek:

20. Ovális medaillonban. Félalak. Lamberto Cornell műve. Mellkép.

21. Balra fordult kétharmad arcólben. Domenico Gustos műve. Latin felirattal. (3. kép.)

22. Hasonló az előbbihez, a mellkép azonban rövidebb, a keret más, a felirat német. Kilián L. műve.

23. Az arckép a két előbbi kompilációja. Palástban. Fölötte hercegi korona és babér. Díszes keretben. Aláírása német. Nyers kivitel, Rosbachból.

24. Derékig ábrázolva, páncélban, marsallbottal. Nyakában a francia Sz.-Mihály-rend kagylós láncon. A felső jobb sarokban az Esték címere. Franco Forma műve (4. ábra).

25. Derékon alul, páncélban, marsallbottal. Jobbra ablakon át kilátás nyílik katonai táborra, baba fönt az Estei címer, hercegi koronával. Latin felirattal. Domenico Custos műve.

26. Páncélos egész alak fülkében, kopaszodó fej. Készítője nem ismeretes. Latin felirattal.

27. Kettős térkép, unokaöccse és utóda Cesare d'Esté társaságában. Alf. még kopaszabb mint az előbbin. XVII. századi olasz munka.

Habsburg Borbála ábrázolásai:

a) érmek:

1. 1561. 22 éves korában. Csak előlappal. Balrafordult mellkép, a fejen lapos sapkával, a nyakban násfával s alatta kereszttel. Körirata: BARBARA FERDI – P R I IMP. FILI – ANN – M – D – LXI – Szigálva a balkar elvágá-ái: H. WILD. Az érem eddig tudunkkal kiadatlan, pedig a bécsi éremtár gazdag gyűjteményében foglal helyet; képe X. tábla, 1. sz. Ferdinánd két másik leányát, Margitot és Magdolnát ábrázoló s ugyancsak Hans Wildtől 1561-ben készített ikerdarabjait közli *Domanig*: id. m., XIII. tábla, 94., 96. sz.

2. 1565. Jobbrafordult mellkép. Pastorino műve. Az arc idealizált. A gazdag kosztüm a M. Nemz. Muz. viaszképmására emlékeztet. Két változatban ismeretes: NEC . TEMPVS . NEC . AETAS . köriratu hátlappal és hátlap nélkül. X. tábla, 2. sz. (Armand I. 195; *Domanig*, id. m. XIII. tábla, 92. sz.)

b) festmények:

3. ³/₄ arcólben, a viaszképmáshoz hasonló öltözetben. A művész, Francesco Terzio aláírásával. 1565-re, a házasságkötés idejére van keltezve. Olajfestmény, vászon, mérete: 100 cm. széles, 188 cm. magas. Az Ambrasi gyűjteményből (396. sz.) mint letét a bécsi egykori udv. Műtört. Múzeumba került, hol a raktárba helyezték, Borbála következő arcképével együtt.

4. Előbbinél korábban készülhetett. Befejezetlen és rongált; művészileg az előbbinél jóval gyengébb; szintén Ambrásból került Bécsbe. Olajfestmény, vászon Mérete: 90 cm. széles, 201 cm. magas.

5. Kis olajfestésű mellkép, díszes öltözetben, az ambrasi sorozatban (Bécs, Műtört. Múzeum). Fa, mérete 10·4x13·4 cm. (IX. tábla).

c) síremlékén:

6. mellszobor, ismeretlen mestertől, a ferrarai II. Gesù-templomban. (5. ábra).

²³ Estei II. Alfonzra és nejére Habsburg Borbálára vonatkozó főbb irodalom,

különös tekintettel fenti fejtegetéseinkre. *Pigna, Giambattista*: Storia de' principi d'Esté. 1. kiad. Venezia, 1570. (Pigna II. Alfonso titkura volt s művét az ő rendeletére írta.) – *Muratori, Lodovico Antonio*: Delle antichità Estensi ed Italiane. Modena, Parte az 1717, II¹¹ 1740. (II. 361-). – *Frizzi, Ant.*: Memorie per la storia di Ferrara. 2^a ediz. Ferrara 1850. 5 köt. – *Nani, Ant.*: Medaglioni Estensi. Ferrara, 1902. – *Gruyer, Gust.*: L'art ferrarais à l'époque des princes d'Esté. Paris, 1897. I. 203. – 1. – *Chledowski, Casimir v.*: Der Hof von Ferrara. IL Aufl. Berlin, 1913. 310. – 1. – *Szádeczky Lajos*:

Báthory István lengyel királylá választása. Budapest, 1887. – *Fontes Rerum Polonicarum et tabulario Reipublicae Venetae. Venetiis, 1892-1902.* – *Descrizione del banchetto nuziale per Alfonso II, Duca di Ferrara, Ferr., 1869.* – *Hosmann, Abraham: Genealógia Austriaca.* Leipzig, 1612.116. 1. – *Bucholtz, F. B.: Geschichte der Regierung Ferdinand des Ersten.* Wien, 1831-38. – *Tasso: Opere.*

²⁴ *Max Bernhart* szerint (Archiv f. Medaillen- und Plakettenkunde. I. Jahrg., 1913-14. 98. I.) 1574-78 közt Bajorországon kívül megfordult volna Felsőolaszországban is, amire azonban adat nincs s ha volna sem változtatna kronológiai következtéseinken, mert Borbála már 1572-ben meghalt.

²⁵ Az allegorikus hátlap képe: *Fiala* I. 3.

²⁶ Alább bővebben tárgyaljuk.

²⁷ Képe: *Fiala* VI. 7. Az érem nagy népszerűsége tett szert s még a XVII. században is utánózták. A M. Nemzeti Múzeumnak is van belőle egy, az eredetihez igen közelálló, de az arctípusban némileg már elváltozott aranyozott ezüst példány.

²⁸ Képe: *Fiala* IX. 4.

²⁹ Legjobb s kétségkívül eredeti példányát (bronz; mérete 102X77 mm.) a párisi áll. éremtár Cabinet National de France) őrzi; most először tesszük közzé. Egy második példány a baseli múzeum birtokában van; az eredetihez közelálló mintája idegen kéztől származik, amit formai ingadozásokon kívül a szignatúra betűtípusa is elárul; képét közli *Fiala* IX. 1. Az általunk ismert harmadik példány, a berlini múzeumé a legrosszabb, eredeti formáiból ki van vetkőztetve; képe: *Die ital. Bronzen d. Renaiss. u. d Barock. II. Teil. Reliefs u. Plaketten.* Bearb. v. *E. F. Bange.* Berlin-Leipzig, 1922. 75. tábla. (927. sz.)

³⁰ Képét 1. *Pion, Eugene; Notice sur un portrait en cire peinte de Francesco de Médicis, ouvrage de Benvenuto Cellini...* Gazette des Beaux-Arts. 1883., tome XXVIII., 279. 1.

³¹ *Fiala*, id. m. 13-15. 1.

³² *Fiala*, id. m. 12. 1.

³³ Az Ambrasi gyűjteményből 1821-ben került Bécsbe. Rudolf képmásának tartották: *Herrgott*, op. cit. Pars secunda tomi II. tab. XIII, *Domanig*, Porträtmedaillen etc., id. m., XVII. tábla, ll8.

³⁴ id. h.

³⁵ *Schlosser, Julius v.: Album ausgewählter Gegenstände der kunstindust. Samml. des allerh. Kaiserhauses.* Wien, 1901. 24. 1., XXXV1. tábla. – *Bergmann* (Anzeigebblatt, i. m., 1 1.) szintén Alessandro Abondio művének vélte.

³⁶ Monatshefte u. id. m., 403. 1.

³⁷ Átmérője 38-39 mm.

³³ Archiv id. m., 104. 1., XI. tábla, 4. sz.

³⁹ Képe a katalógus 1. kötetében, XI. tábla, 3. sz.

⁴⁰ Képe a katalógus I. kötetében, XI. tábla, 4. sz.

⁴¹ *Fiala*, id. m. 13. 1.

⁴² *Fiala*, id. m. 30. 1.

⁴³ id. m., 24. 1.

⁴⁴ *Habich*, Archiv. . ., id. m, 104. 1.

⁴⁵ *Habich*, Monatshefte, id. m., -103. 1. Elsőnek *A. Kuhm* emlékezett meg rólok (Sitzungsberichte des Münchener Alterthumsvereines. 1866-67, Heft 1.)

⁴⁶ *Illéssy János: Adatok a pozsonyi várkapolna festésének történetéhez 1563-1570 Arch. Ért. Ú. F. XII (1892), 330-1.* – *Bisenius Antal: A pozsonyi várkapolna festésének történetéhez 1563-88. Arch. Ért. Ú. F. XIV (1894), 143-1.*

⁴⁷ Ulisse Macciolini pozsonyi működését illetőleg, az Arch. Ért. idézett cikkében közölt okmányokhoz Holub József barátom szívésségéből a következőt csatolhatom: „Ego Ulisses Romanus, pictor etc. recognosco praesentibus litteris meis, quod ego iuxta mandatum serenissimi Principis domini Caroli Archiducis Austriae pro rebus ac materia per me annotata ad picturam oratorii sacelli Suae Maie&tatis in arcé Poseniensi necessaria accepi ab egregio domino Ladislao Mossoczy perceptore proventuum camerae Hungaricae sacrae caesareae Maiestatis florenos quinque Hungaricos. Super quibus memoratum dominum perceptorem reddo quietum et expeditum harum mearum vigore ac testimonio literarum mediante. Actum Posonii vigesima octava die mensis septembris, anno domini millesimo quingentesimo septuagesimo. Ulisse Macciolini m. p. quinque florenos accipi.” Pecsét: Reneszánsz pajzson nyesett ág s fölötté csillag; a pajzs két oldalán kívül V. M. betűk M. Nemz. Múzeum, törzsanyag, 1570.

⁴⁸ A M. Nemz. Muz. szép példányát nyakláncon hordták; a korbelt, reneszánsz izlésű s levélidomokból alakított lánc két szeme, 5 cm. hosszúságban, az éremre forrasztva fennmaradt.

I. TÁBLA

2a

1

2b

3a

3b

4

1. ABONDIO önarcképe emlékérmén. — 2a-b) ABONDIO; Giac. Ant. Sorra emlékérmé. — 3a-b) L. LEONI-tól Michelangelo emlékérmé. — 4. L. LEONI-tól Vasari emlékérmé.

1^a

1^b

4

2

3^a

3^b

1^a-1^b) ABONDIO: Don Alonso Pimintel emlékérmé. — 2, ABONDIO: Zsigmond Ágost lengyel király emlékérmének hátlapja. — 3^a-3^b) ABONDIO: II. Rudolf emlékérmé. (Nemz. Muz.) — 4. II. Rudolf egyold. emlékérmé.

1

2

1. ANONIMO: NICOLÒ MADRUZZO EMBLÉKÉRNE. — 2. L. LEOSTI: I. FERDINÁND EMBLÉKÉRNE.

1

2

3

1. ABONDIO: II. Miksa viasz arcképe. (Bécs.) — 2. ABONDIO: II. Miksa viasz arcképe. (München). — 3. ABONDIO: II. Miksa nejének, Máriának viasz arcképe. (München.)

ABONDIO: II. Miksa bécsi viasz areképének hátlapja. (Victoria Dacica.)

1

2

3a

3b

4a

5

4b

1. ABONDIO: Caterina Riva emlékérmé. — 2. BOMBARDA: Violante Pigna emlékérmé. —
 3a-4) JONGHELINCK: Swendi Lázár emlékérmé. — 4a-4b) ABONDIO: Swendi Lázár
 emlékérmé. — 5. ABONDIO: II. Miksa keretes emlékérmé. (Páris, Cab. Nat. de France.)

ARONDO: Estéi II. Alfonz és neje, Habsburg Borbála viasz képmása a M. Nemz. Muzzeumban.

Estei II. Alfonz és neje viasz domborművének doboza a M. Nemz. Múzeumban;
hátlap és oldalnézet.

Ester II. Alfonz és neje olajfestésii arcképe az ambrasi gyűjteményből. (Bécs, All. Müntört. Muz.)

4

1

2

3

1. HANS WILD: Habsburg Borbála leánykori emlékérmé. — 2. PASTORINO: Habsburg Borbála mint ferrarai hercegné. — 3. ARONDO: Blumenfelder Ján. Rud. emlékérmé. — 4. ARONDO: Madonna a kis Jézussal. (Paris, Cab. Nat. de France.)

1^a

1^b

2^a

2^b

3^a

3^b

4^a

4^b

5

6^a

6^b

H. Miksa emlékére.

1^a-6^a, 3^a-5^a, 5, 6^a-6^b ABONYTÓL; 2^a-6^b, 4^a-6^b VALENTIN MALERTÓL (?).

1^a1^b2^a2^b

1^a-b) ABOXDIO: Verancesi Antal primás emlékérmé. 2^a-b) ABOXDIO: Záh Sebestyén emlékérmé.

1a

2

1b

3a

3b

4a

4b

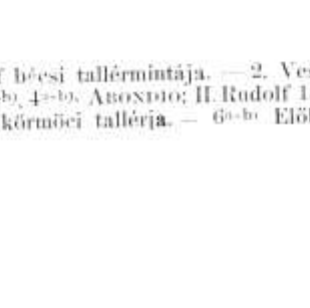
5a

5b

6a

6b

1a-b) ANONIMO; II. Rudolf bécsi tallérmintája. — 2. Vespasianus római császár consecratiós antoniniánusa. — 3a-b), 4a-b), ANONIMO; II. Rudolf 1579-es körmei mintatallérja. — 5a-b) II. Rudolf 1579-es körmei tallérja. — 6a-b) Előbbiüek verőtöve és ütővása.

1a

3a

5a

1b

3b

5b

2a

4a

6a

2b

4b

6b

II. Rudolf körnői tallérjai.

1a-b) 1580. — 2a-b) 1601 egyes. — 3a-b) 1601 hármás. — 4a-b) 1602. —
5a-b) 1608. — 6a-b) é. n.

1

2a

2b

3b

3a

3c

4

5a

5b

5c

6

7a

7b

1—4. II. Rudolf körnöci tallérjainak, 5^{a-c)} körnöci tizesének részletponcai. —
6. Kassai tallérja 1579. — 7^{a-b)} Kassai tallérja 1580.

1a

2a

5a

1b

3b

5b

2a

4a

6a

2b

4b

6b

II. Rudolf nagybányái tallérjai.

1a-b) 1583. — 2-3a-b) 1598. — 4a-b) 1599. — 5a-b) 1600. — 6a-b) 1602.

⁴⁹ Ugyancsak mint hátlap, domborúbban és nyersebben mintázva előfordul Abondió valamely német tanítványának egy bizonyos David Schregelről 1578-ban készített érmén.

⁵¹ Képe: *Fiala* IV. 2.

⁵¹ *Fiala*, id. m., 34. 1., 3. jegyz.

⁵² *Ráth*, id. m., 247. 1.

⁵³ Képe: *Fiala* IV. 5.

⁵⁴ L. a bécsi volt udv. gyűjtemények Évkönyvének Fialatói (id. m., 36. 1., 3. jegyz.) idézett regesztáit.

⁵⁵ A Thieme-Becker Künstlerlex. id. cikkében (I. 26).

⁵⁶ *Sandart, Bergmann*, id. m.

⁵⁷ *Fiala*, id. m. 12. 1.

⁵⁸ Képe: *Domaniq*, id. m., XVI. tábla 5. sz.

⁵⁹ *Fiala*, 38. 1., 50. sz.; képe: V. 3.

⁶⁰ *Fiala*, id. m., 13. 1.

⁶¹ Hasonlóan vélekedik *Newald* is (id. kötet, 134. 1.), ellentétben *Ráth-tal*, (id. m., 204. 1.) aki a K. B. jelzés nélküli 1579-es tallérmintában nem ismeri fel Ab. eredeti művét, mert a művészi minőség szempontját nem vette tekintetbe. – A kérdéses 1579-es darab hengerektől. Rudolf az új hengerektől eljárást meg akarta honosítani Körmöcön s 1579-ben egy hengerektől gépet, teljes felszereléssel küldött a verdének, aminek átvételét azonban a város megtagadta, úgy hogy a gépet 1598-ban Selmeceen állították fel, hol 1598 – 99-ben körmöci jelzéssel készítették is ily hengerektől tallérokat. Körmöc utóbb megbánván az ellenszegülést, kiváltságaira hivatkozva visszakövetelte a gépet, amely hosszú huzavona után a Bocskay-felkelés zavaraiban elveszett. V. ö. *Newald, Ráth*, id. h.

⁶² *Fiala* id. m., 13. 1.

⁶³ *Neivald*: id. kötet, 125. 1. és Katalog d. Münzen- u. Medaillen-Stempel-Samml. d. k. k. Hauptmünzamtés in Wien. 4 köt. Wien, 1901-1906. I. 64.

⁶⁴ Úgy ennek, mint a megelőző életrajzi adatoknak okmányaira nézve 1. *Fiala*, id. m. (Petrus Hungarust illetőleg: „24. 1.)

⁶⁵ id. m.

⁶⁶ *Newald*: id. kötet, 90-91. 1.

*

*

*

Képes tábláinkon – a IX. kivétellel – minden darabot eredeti nagyságban közlünk. A tallérok képei a M. N. Múzeum példányai után készültek.

Mária Terézia és a magyar parasztkérdés.

Írta: ECKHART FERENC.

Nem akarom e sorokban összefoglalni mindazt, amit Mária Terézia magyar parasztság érdekében tett. Nem akarom az eddig csak nagy vonásaiban „úrbéri rendezés” neve alatt ismert reformmunka történetét adni, mely a királynő nevéhez fűződik s mely a magyar parasztság jogi és társadalmi helyzetét szilárd alapokra fektette és állami védelembe vette. „Az úrbériség magyarországi szabályozása azon nagy művek legnagyobbja, melyet a királynő apostoli őfelsége dicsőséges uralkodása alatt alkotott.”¹ Így nyilatkozik egy ízben az udvaroncok hízelgő módján sohasem fecsegő báró Borié, az államtanács egyik legnagyobb tekintélyű lovagja és a királynő egyik legszélesebb látókörű és nagyműveltségű tanácsadója.

Uralkodók gyakran viselik a késő utódok szemében, „a történet ítélszéke előtt”, amint mondani szokták, a felelősséget olyan intézkedésekért, melyeket rossz tanácsadók szavára hallgatva, jóváhagytak anélkül, hogy egy a kérdéses ügyekben képesek lettek volna önálló véleményt alkotni, máskor meg nagy dicsőségükre szolgál egyik-másik történeti ténycsupán azért, mert az ő uralkodásuk alatt történt, anélkül, hogy előkészítésében vagy létrejöttében személyesen részük és így érdemük lett volna. Mária Terézia nem tartozott azon uralkodók közé, kik a kormányzást másoknak engedték át. Tudjuk, hogy még rajongóan szeretett férjének sem igen juttatott részt az uralkodásból. A „társuralkodás”, melyet ráruházott, inkább csak névleges volt. A kitűnő férj és a családi vagyoni kezelője az államügyek menetébe nem szólhatott bele. A dédelgetett legidősebb fia, József ugyan nem elégedett meg atyja halála után ilyen látszólagos szereppel és nem egyszer állott sarkára az őt később is jellemző önbizalommal és makacssággal nézetei védelmére. Az eredmény nem egy keserű összetűzés volt anya és fia között, mely ha többször heves kitörések és szemrehányások után is, a királynő elveinek győzelmével végződött. A viszonyt így fejezhetnők ki legjobban: a férfikormánytárs csak annyira érvényesült, mint a családi életben erélyes asszony mellett a férj, ha ugyanazt akarja, mint céltudatos felesége.

Ha a királynő nagyfokú kötelességérzetéből kifolyólag legközelebbi hozzátartozóival szemben is féltékenyen megőrizte jogkörét, még kevésbé letett szó arról, hogy miniszterei, meghitt tanácsadói túllépjék hatáskörüket. A döntést minden fontosabb ügyben az ő szava hozta meg.

¹ Államtanács 1768: 228.

Mária Antoinette leányával és XVI. Lajossal szemben határozottan kifejezésre juttatja gondolatait arról, hogy minő szerepet gyakoroljon az uralkodó a kormányzásban: „Nem kell miniszterelnök (premier ministre)! Ezt nagyon megszenvedi a többi miniszter és a nép. Legyen a király maga saját miniszterelnöke oly módon, hogy a megfelelő embereket válogatja ki a minisztériumokba, meghallgatja őket és azután maga dönt”.¹ S a királynő nemcsak hangoztatta, hanem követte is ezeket az elveket. Csudálatos, hogy ez az asszony, ki hitvesi és anyai kötelességének annyira megfelelt – tizenhat gyermeket hozott világra – és akinek az élet örömei iránt is megvolt az érzéke, mily lelkiismeretes komolysággal és fárdhatatlan buzgalommal teljesítette uralkodói hivatását.²

Valóban önmaga első minisztere volt. Igazi elmélyedéssel, józan ítélettel, elveken, nem elméleteken, tapasztalatokon, nem elgondoláson alapuló megértéssel kezelte a legfelsőbb döntésre felterjesztett ügyeket. Jellegzetes kézírását számtalanszor találjuk meg hosszú szakszerű javaslatok széljegyzeteiben, javításaiban. Sajátkezű elhatározásai meglepően árulják el nem kicsinységekben elmerülő, hanem a kérdés lényegét mindig áttekintő sokoldalú tájékozottságát. A fontos ügyeket mind áttanulmányozza. Kérdez, az előző aktákat kéri, sürget, figyelmeztet és oly élénken vesz részt a kormányzásban, hogy méltán viselhet uralkodása tényeiért minden felelősséget. Ezen az államtanács felállítása sem változtatott semmit. Ellenkezőleg, ha ennek tanácskozásait, felterjesztéseit olvassuk, okvetlenül arra kell gondolnunk, hogy nem maga könnyítésére, hanem felelősségérzetének megnyugtatására állította fel ezt a testületet a királynő. Az államtanács aktáin levő megjegyzései, találó elhatározásai oly képet adnak uralkodói működéséről, minővel nem egykönnyen dicsekedhetik bárki elődei vagy utódai közül. Ezek a személyes, sajátkezű megnyilatkozások és nagyszámú levelei családja tagjaihoz és bizalmasaihoz abba a szerencsés helyzetbe hozzák a történetírókat, hogy a sikeres felelet reményével vetheti fel a kérdést, hogy mennyi része volt a királynő egyéni munkájának egyik vagy másik nagyobb ügy elintézésében, mik voltak elhatározásainak lelki rugói. Kétszeresen csábító ennek a kérdésnek a felvetése a parasztságot illető reformokra vonatkozólag. Először, mert Mária Terézia uralkodása alatt terjeszti ki először gondoskodását az állam az ország lakosságának erre a legnagyobb osztályára, amivel a parasztság történetének új korszaka kezdődik. De főleg azért érdemes ezt a kérdést felvetni, mert ha valahol, úgy ebben a kérdésben van a materialisztikus felfogásnak hódoló történetírónak könnyű dolga.

Miért jött létre a reform Mária Terézia korában? A felelet egyszerűnek látszik és minden különösebb forrástanulmány nélkül bárki megadhatja: mert a nemesség annyira elnyomta a föld népét, hogy csak reformok árán lehetett elkerülni a társadalmi forradalmat. A húr túlságosan meg volt feszítve, meg kellett lazítani, hogy el ne pattanjon. A tömegek és a gazdasági okok hatása oly nyilvánvaló, hogy első pillantásra feleslegesnek látszik a kérdés, működhetek-e közre egyéni okok,

¹ *Arneht-Geffroy*, Marie Antoinette II. 155. 1. Idézi *Dorschel*, Maria Theresias Staats- und Lebensanschauung. Gotha 1908. 47. 1.

² A királynő életének legsikerültebb rajzát adja *Guglia Eugen* írói tehetséggel, vonzóan megírt kétkötetes munkája. *Maria Theresia, ihr Leben und ihre Regierung*. München-Berlin 1917, mely rövidsége mellett is gyakran többet mond *Arneht* hosszadalmas, lazán szerkesztett munkájánál. *Kretschmayr* műve is *Maria Theresia* (1905. Flamborg-Verlag) jó jellemrajz, bizonyos német nemzeti tendenciával.

lelki tényezők is a reformok elhatározásánál és végrehajtásánál. De csak első pillantásra. Mert ha minden oldalról megvilágítjuk a kérdést, be kell látnia mindenkinek, hogy az egyén gondolkozásának, akaratának ebben a kérdésben is jóval nagyobb szerepe volt, mint a tömegmozgalmaknak, az ökonomikus erők kényszerítő hatásának.

* * *

*

Bár már a királynő uralkodása elején merültek fel környezetében tervek a parasztság helyzetének javítására,¹ a háborús idők – melyek uralkodásának jó első felét betöltötték – nem voltak alkalmasak a szociális reformokkal járó izgalmak felkeltésére. A hétéves háború végén kezdődik a monarchiában a nagyarányú munka a legalsóbb néposztály érdekében, mely a királynő haláláig tart s őt akkor is igénybe veszik és foglalkoztatják, mikor élete vége felé más kormányzási gondok már jóval kevésbé érdeklik, mint az állam létéért folytatott küzdelem idejében. A döntő évek – ha a magyar úrbériség egész történetét ismerjük – nálunk 1765 és 1766, épp azok, melyek a királynő életében a legnagyobb lelki depresszió ideje voltak.

Mária Terézia lelkivilágára egész uralkodása alatt semmi sem gyakorolt oly nagy hatást, mint férjének, az imáadásig szeretett Lotharingiai Ferencnek 1765 augusztus 15-én Innsbruckban hirtelen bekövetkezett halála. Őt, kinek nem egyszer lett volna alkalma válságos pillanatokban birodalma létezéséért és az ősi dinasztia jövőjéért kétségbeesni s aki mégis mindig meg tudta őrizni derűs kedélyét és életerejét, ez a minden családi életben előbb-utóbb bekövetkező esemény, az élettárs elvesztése egészen megváltoztatta. A 48 éves asszony, kit még a gyermekek egész raja vett körül – a legfiatalabb 9 éves volt – a legkomorabb gondolatokkal foglalkozott. Gyásza egészen betölti hátralévő éveit s alig van további uralkodása alatt valami személyes ténykedése, melyet nem kellene összekötetésbe hozni bánatával. Lelke mélyét nemcsak a hirtelen vesztés első idejében szántják fel a szomorúság barázdái, hanem még évek múlva is fel-feljajdul bánatának zokogó szava. Még 1774-ben – kilenc évvel férje halála után – is friss a fájdalma: „Minden pillanatban újból felnyílik sebem, sohasem fog behegedni!”² Vagy még később, 1775-ben így ír legmeghittebb barátnőjének, Enzenberg grófnénak: „Az éveket, hónapokat, heteket és napokat ugyanazon egyszerűségben, ugyanoly keserűségben töltöm, mint az elsőt – t. i. férje halála után – és gyakran vigasztal az a tudat, hogy azok, akik meghaltak, nem jönnek többé vissza és hogy végem minden pillanatban közeledik, nem anélkül, hogy meg ne remegjek a nagy számadástól. Csak Istennek nagy irgalmassága és tiszta szándékom nyugtat meg”.³

Ezen idézet átvezet minket a királynő lelkiélete egy másik, még pedig legfőbb vonásának ismeretére. Mária Terézia mély meggyőződésből vallásos volt, a katolikus egyháznak hű leánya, ki nemcsak a Habsburgok hagyományos buzgóságával csüggött ősei hitén. Nála a vallás nemcsak a kultusból állott, bár ezt is hiven ápolta s keretébe szeretett halottja emlékét oly meghatóan tudta beilleszteni,⁴ hanem lelkiszükséglet, élmény,

¹ *Arneth*, Maria Theresia II. 489. Guglia i. m. I. 329.

² Ezekről Guglia II. 229. köv.

³ Briefe der Kaiserin Maria Theresia an ihre Kinder u. Freunde, 4. 510.

⁴ Tagebuch des Fürsten Khevenhüller 1764-1767. 157. 1.

gondolkozásának, jellemének törzse, melyből dúsan ágaztak szét nemes és szép jellemvonásai.

Férje halála ezt az érzést még bensőbbé, mélyebbé tette-s egyedüli vigasza volt elhagyottságában. Elete ettől fogva előkészület a túlvilágra, a végső leszámolásra, hol felelős lesz uralkodásáért. Az élet transzcendentális felfogása minduntalan visszatér közvetlen megnyilatkozásaiban. Vallásossága így nyer mély értelmet, nem az öregedő előkelő asszonyok megszokott bigottsága. Hiten alapuló felelősségérzetéből fakad erkölcsi felfogása uralkodói feladatáról és az a lelkiismeretesség, mellyel azt – tekintet nélkül az akadályokra – teljesíteni iparkodott. Igazságot gyakorolni rangkülönbség nélkül – szerinte – a fejedelem legelső kötelessége.

Vallásos érzületének előtérbe nyomulása magyarázza meg azt, hogy éppen azokban az években, melyek egyébként nem tartoznak a tevékenyebbek közé s amelyekben bizonyos, érthető apathia borította el lelkét, érelődött meg döntő fordulatra az az elhatározása, hogy a parasztság sorsán enyhíteni fog. Ez foglalta le gondolkozását a későbbi években is. Ezt tartotta uralkodása egyik legfőbb céljának, melyért érdemes az államhajtó kormányrúdját kezében tartani.¹ A senki védelmében nem részesülő parasztság ügyének gondozása vallásos meggyőződésen alapuló kötelessége, mellyel érdemeket szerez az örök bíró előtt.

S csak természetes volt, hogy a magyar parasztság felé fordult első sorban a figyelme, hisz ismételten megállapították legszavahihetőbb tanácsadói s így az megrögzödhetett lelkében, hogy „a parasztot Magyarországon sokkal keményebben elnyomja ura, mint a német örökös tartományok bármelyikében”.² Lelkiismeretének szavára hallgat hát, ha az elnyomott magyar szegénységet védelmébe veszi az elnyomó gazdagok ellen. „. . . Ha király akarok maradni, kell, hogy épp úgy igazságot szolgáltatassak a szegénynek, mint a gazdagnak” – írja egyik 1766. évi levelében gróf Pálffy Miklós országbírónak, ki – miként a többi magyar urak – ugyancsak nem volt meggyőződve a parasztvédelem szükségességéről. „Lelkiismeretem szerint kell eljárnom; nem akarok elkárhozni egy pár mágnás és nemes miatt.”³ Máskor is lelkiismeretére hivatkozik: „A sokféle embertelen visszaélés, melyet Magyarországon elkövetnek, méltán kelti fel bennem a lelkiismeret szavát.”⁴

Kötelessége teljesítésétől nem tartotta vissza az sem, hogy a parasztvédelem első sorban a nagybirtokosokat, trónjának legbiztosabb támaszait károsította, kik a lezajlott háborúban valóban nagy áldozatokat hoztak. A nagybirtok veszíthetett legtöbbet, ha a rendelkezésére álló munkaerőt nem használhatta ki oly intenzív módon, mint eddig. A királynő tudatában volt annak, hogy a reform a nagybirtoknak sohasem lehet ínyére,⁵ de ő, aki gyakran túlzásba vitte a hálát azokkal szemben, kik érdemeket szereztek, a parasztkérdésben nem volt tekintettel legközelebbi híveinek érdekeire sem. A rendeknek az 1764/5. országgyűlésen tanúsított viselkedését sem bírta elfelejteni. Az 1766 május 15-én Pozsonyban tartott tanácskozáson, mely arról folyt, hogyan lehetne a parasztság közt egyre jobban terjedő izgatottságot lecsillapítani, szemébe mondta az ország-

¹ *Arneth* i. m. 9. 349. 1.

² Ezen ismételt megállapításról szól b. Borié. (Államtanács 1762: 1830).

³ Közli a malackai levéltárból Marczali Henrik a *Milien Tört.* 8. k., 300. lap.

⁴ *Wolf Adam*, Aus dem Hofleben Maria Theresias 2. kiad. 359. 1. Több Albert szász-tescheni hercegnek írt levelet közöl.

⁵ *Wolf* i. m. 355. 1.

nagyoknak, hogy az országgyűlést már szeptemberben bezárhatta volna, ha nem akart volna az úrbérrendezéssel a parasztek helyzetén könnyíteni, „de mivel a rendek hajthatatlansága igazságban gyökerező szándékát megakadályozta, most kénytelen lelkiismeretét más eszközökkel megnyugtani”.¹

Szomorúan tudatja már említett barátnőjével, hogy a nagyurak kegyetlen elnyomása vitte lázadásba a jobbágyságot. „Elhinnéd, hogy az elhunyt nádor, aztán Batthyányi herceg és az Esterházyak voltak a legnagyobb elnyomók? Megborzadok ettől.”³ A 70 éves korában elhunyt nádort, Batthyány Lajos grófot, aki a majorátuson kívül mind a négy fiára legalább 1-1 millió forintot (!) hagyott örökségül, az udvari körökben is jól ismert fősvénysége vihette rá a jobbágyok munkaerejének kiméretlen kihasználására.³

Bokonszenve teljes mértékben a parasztság felé fordult még akkor is, mikor az megérezve, de félreértve az uralkodó jószándékát, sok helyütt nyíltan megtagadta az engedelmességet. Mikor a nádor tekintélyét kellett lázongó jobbágyaival szemben megvédeni, rendelettervezetet tesznek a királynő elé, mely a katonaságot bízza meg a rend helyreállításával. Ő csak nehezen írja azt alá és megjegyzi a kancellár számára: „A leiratot aláírva küldöm ugyan vissza, de egészen más véleményen vagyok: a katonaságot egyáltalában nem szabad ezekbe a civódásokba belevonni”.⁴ Mikor aztán a parasztküldöttségek egymásután jönnek a Dunántúlról panaszt tenni uraik hatalmaskodása ellen, a királynő maga gondoskodik arról, hogy bántódásuk ne legyen és el ne fogják őket, mint azt a magyar kancellária kívánta. Utasítására a miniszterek, maga a cseh-osztrák főkancellár tárgyal a paraszttal. Panaszuk orvoslására minisztertanácsot hívnak össze.⁵

Személyes befolyását épp úgy latba vetette, mint uralkodói hatalmát. Az említett pozsonyi tanácskozáson figyelmeztette a földesurakat, kik egyre csak a rendnek erős kézzel, katonasággal való helyreállítását és a lázadók példás megbüntetését követelték, hogy nem lehet a dolgokat úgy hagyni, ahogy eddig folytak. Gyors és biztos intézkedésre van szükség, mely végleges rendet teremt a parasztságban és megnyugtítja kedélyét. O ugyan várhatja, de éppen a földesurak nem tehetik ezt meg – amiben burkolt fenyegetés rejlett. Szerinte az urak túlsókat beszélnek a rend helyreállításáról, amire neki úgysis megvan a hatalma, Az időt haszontalanul fecsérelték el s ezért felszólította a tárgyaláson résztvevőket, hogy nyolc-tíz napon belül írásban adják be tárgyilagos véleményüket.⁰

Mivel a reform végrehajtása a magyar hatóságokra maradt/ melyekben a királynő nem bízhatott meg teljesen, hisz mindegyik földesurakból állott, olyas valakire kellett a felügyeletet ruházni, kinek megfelelő tekintélye volt arra, hogy az esetleges ellenállással szembeszálljon s akiről tudta, hogy mindenben az ő szándékai szerint jár el. Hogy legkedvesebb leányának, Mária Krisztinának férje, a tehetséges és művelt

¹ Államtanács 1766: 1376.

² Briefe d. K. Maria Theresia 4. 476. 1766. jun. 2.

³ *Khevenhüller* i. m. 149. 1.

⁴ Államtanács 1765: 2075.

⁵ Államtanács 1766: 184.

⁶ U. o. 1766: 1876.

⁷ A magyar kancellária fontos felterjesztéseit nem használhattam, mert azok az utolsó használat óta az Országos Levéltárban nem találhatók fel.

Albert szász-tescheni herceg éppen ezekben az években volt pozsonyi fényes udvarában a magyar közigazgatás vezetője, ezt sem tarthatjuk pusztán véletlennek, ha ismerjük azt a fontosságot, melyet Mária Terézia az úrbéri ügynek tulajdonított és azt a feltétlen bizalmat és végtelen szeretetet, mellyel a hercegi pár iránt – többi gyermekei rovására is – viseltetett. Albertet tervei végrehajtójának, a parasztság magyarországi védőjének tartotta, kivel állandóan levelezett ez ügyben.

Vejenek, mint helytartónak kell a megyék ellenállását megakadályozni „egy oly országban, ahol minden újítástól iszonyodnak”.¹ Egyre figyelmezteti őt felelősségére, inti, hogy ne hagyja magát befolyásoltatni és csak a saját meggyőződésére hallgasson. „Ha arra adunk valamit, mit mondanak majd az emberek – írja neki – vagy hogyan vélekednek a pártok, semmi sem jönne létre ezen a világon és ki tudná magát exponálni, ha mi habozunk magunkra vállalni, hogy a jót megteesszük tekintet nélkül arra, hogy az emberek jónak vagy rossznak találják azt. Amit teszünk, az ország érdekében van...” A helytartótanács tagjaihoz és az ellenszegülő megyékhez szól, mikor a nagy károkat okozó cseh- és morvaországi parasztlázadásra utal:² „Nagyon lesújt, hogy az ország érdekeit nem veszik mindig figyelembe s hogyha aztán olyan szerencsétlenség keletkezhetik belőle, mint Cseh- és Morvaországban, senki sem akar felelős lenni érte. Kérlek hát, szerezz be minden információt erről az ügyről – a vasmegyei lázongásokról lehetett szó – semmi megfontolás ne zavarjon meg. Kövesd csak saját ítéletedet és szivedet!...”³

Lelkiismereti kötelességéből fakadó elveit akarja hát átültetni veje gondolkozásába, távoltartani őt olyan befolyásoktól, melyek a herceget a pozsonyi udvarban, hol a dunántúli arisztokraták fordulhattak meg leggyakrabban, bizonyára környékezték. A megyei nemesség is küldöttségekkel kereste fel, hogy elhárítsa magától az anyagi kárral járó reformot.

A királynő ezért állandóan figyelemmel kíséri az ügyet. Buzdítja vejét, hogy maradjon meg a megállapított elvek mellett, melyekből ő nem hajlandó engedni: „Azt mondják, hogy Vas megye küldöttséget fog hozzád meneszteni, hogy az alispán és még valaki közbenjárásodat fogják kérni a kapott rendeletek ügyében. Nagyon örülnék, ha ez nem történnék meg, de abban az esetben, ha jönnek, kérlek, ne tartsd őket sokáig magadnál és figyeld meg őket. Nagyon elégedetlen vagyok ezzel a megyével. . . Ha azt akarjuk, hogy a dolgok kissé jobban haladjanak, kérlek, akadályozd meg ezeket az örökös tiltakozásokat minden rendelet ellen, de különösen az úrbéri ügyekben, melyekben az elvek meg vannak állapítva s ezekkel szemben nincs semmi szónak helye”.⁴ Máskor meg örömeinek ad kifejezést, ha veje haladást ér el s a helytartótanács kedvező javaslatát terjeszti fel.⁵ Ő maga nem engedi letérítettetni magát az útról: „Ha megkezdtem ezt a dolgot, lelkiismeretem szerint és mivel azt hiszem, köteles vagyok azt minden erővel szerencsésen véghez is vinni, nem fogok semmit sem kímélni az ügy érdekében.”⁶

Türelmetlenségét is kifejezésre juttatja, ha vejét habozni látja. Nem baj az, hogy kisebb hibák vannak az úrbéri szabályozásban. Ha intéz-

¹ Wolf i. m. 361. 1.

² L. *Guglia* I. 329,

³ Wolf i. m. 359.

⁴ U. o. 354.

⁵ U. o. 352.

⁶ U. o. 351.

kedései e kérdésben nem is mindig oly jók, mint szeretné, annak oka az, hogy az igazságra gyengéségünkben legfeljebb törekedhetünk.¹

Mária Terézia nemcsak vejére iparkodott leveleivel, üzeneteivel hatni, ki a megyékkel érintkező helytartótanács élén állott, hanem a parasztok ügyét a többi hatóságoknál is állandóan szemmel tartotta, az elnyomottaknak melegszívű szószólója, hatalmas pártfogója volt. A hatóságoknál közvetlenül avatkozik be a panaszos parasztok érdekében s asszonyi buzgóságában szinte túlozza jóindulatát. Pártfogása akkora volt, hogy ha fontosabb panasz elintézéséről, nagyobb visszaélés orvoslásáról volt szó, az államtanácsosoknak azt soron kívül kellett elintéznie. Néha még annyi időt sem hagyott nekik, hogy miként más ügyekben, alaposan áttanulmányozzák a tényállást. A királynőnek ezt a buzgóságát még jobban méltányoljuk, ha tudjuk, hogy az államtanács ügymenete amúgysem volt lassú. Az ügyek néhány nap, legfeljebb két-három héten belül döntésre kerültek. Annál feltűnőbb, hogy a királynő ezzel a bürokratikus készséggel sem volt megelégedve és mindjobban sürgette az ügyek elintézését a tanácsosoknál, kik amúgy is az ő véleményén voltak ebben a kérdésben. A királynő jellemének asszonyi vonásai közé tartozik ez a sürgető türelmetlenség.

Gróf Batthyány Ádám tárnokmester, a Dunántúl egyik leghatalmasabb földesura birtokán – hogy egy példát hozzak fel – nem volt könnyű az úrbéri rendezés. A grófról az államtanácsban báró Stupan, kinek épp a magyar úrbéri dolgokban talán legtöbbet nyomott a véleménye a királynő előtt, megállapította, hogy „csaknem az összes visszaéléseket elkövette, melyek más uraságokról csak részletekben voltak hallhatók”. A tárnokmester nem is csinált titkot abból, mi az ő nézete a jobbágy és földesura viszonyáról. Kétszázéves gyakorlat alapján „tetszés szerint rendelheti ki jobbágyságot robotra és hosszú fuvarra”.² Az ország-nagyok említett véleményei közt nem átalotta írásban is kárhözhatni, hogy „a telkek kihalásánál a nemesség földjét kisebbítik”. A szokatlan eljárás oka szerinte egyedül „a köznép alaptalan lármája”. Az úrbéri szabályozást nem szabad végrehajtani, „hacsak nem akarják szándékosan tönkretenni és megsemmisíteni az adóalap nagy részét”.³ Nem csoda hát, ha a királynő Batthyány Ádám németújvári jobbágyainak ügyét nagy sietéssel intéztette el. Úgy hogy a tanácsosoknak alapos vélemény leadására idejük sem maradt. Csak néhány óra időt engedett az elintézésre.⁴ Batthyány herceg kőszegi és siklósi jobbágyainak ügyét is sajátkezű levélkével küldi Stupanhhoz és napot tűz ki, melyen személyesen kell előadnia az ügyet a királynő előtt.⁵ Máskor meg a parasztlázadások idejében ugyancsak neki délután 2-3 óra között azzal a paranccsal küld meg egy aktacsomót, hogy másnap reggelig szerezz be az államtanácsosok véleményét és terjessze be a lavasolt elintézését.⁶

A királynő néha még a rendes hivatalos ügymenetet sem tartotta be az elintézésben, így mikor a Dunántúlra kiküldendő biztosok utasításának tervezetét terjesztették eléje.⁷

¹ U. o.

² Államtanács 1766: 1417.

³ U. o. 1766: 1376.

⁴ U. o. 1766: 1417.

⁵ U. o. 1766: 1663.

⁶ U. o. 1766: 184.

⁷ Államtanács 1766: 1613.

Lelki feszültsége csak akkor enyhült, mikor végre látta, hogy az 1766. év utolsó és 1767 első napjaiban a Starhemberg György herceg elnökölte alatt tartott értekezlet, melyben mindazok résztvettek, kiknek tapasztalataik voltak a kérdés eddigi rendezése körül, minden tekintetben megállapította az elveket, melyek szerint a megyébe kiküldött biztosoknak eljárniuk kellett. Sajatkezü sorai, melyekkel a munkálatot jóváhagyja, hálásan ismeri el Starhemberg érdemeit, visszatükröztetik megkönnyebbülését. Gondoskodása azért nem szűnt meg, azon reményének ad kifejezést, hogy a reformot végre is fogják hajtani: „Elfogadom az egész munkálatot négy-öt változtatással. . . Nagyon meg vagyok elégedve, hogy ez a nehéz és terjedelmes munka, melyet annyira szívemen viseltem, az Ön belátása és türelme következtében létrejött. A kancellária munkájával szintén nagyon meg vagyok elégedve. Most minden attól függ, hogy a dolog végre is hajtassék”.¹

A királynő személyes érzelmeiből eredő politikáját a bécsi tanácsosok teljesen átértették és helyeselték, leginkább fia, József. S itt kell azon határozottságnak magyarázatát keresnünk, melyet a királynő e kérdésben tanúsított, aki különben maga is panaszkodik gyászának szomorú éveiben határozatlansága miatt. Akaratereje nem mutatott e tekintetben ingadozást, mért fia is egy véleményen volt vele.

Tudjuk, hogy Mária Terézia és József között az elkedvetlenedés és a nyílt összeütközések napirenden voltak. Nemcsak arra az ellentétre vezethetők ezek vissza, melyek az uralkodó és a trónörökös közt anynyiszor meg szoktak ismétlődni, hanem teljesen ellenkező jellemek és világnézetek kerültek itt egymással szembe. Hogyan férhetett volna meg a nagy királynőnek *élete* utolsó részében is meglévő bécsies könnyedsége és József komor pedantériája, az anya szívbeli jósága és fia theoretikus emberszeretete mellett is gyakran tanúsított keményszívűsége békésen egymás mellett!²

A királynőnek nagyon rosszul esett, hogy fia, kire anyai szeretetének tulnyomórészét fordította, nem oly irányban fejlődött, mint szeretete volna. Az anyának fájta fia hidegsége, az uralkodónak meg, hogy a kormányzás halála után új irányt fog venni. Hogyne karolta volna fel a királynő azt a reformot, mellyel fia is egyetértett, ha a reform óhajtságának indítókai nem is voltak azonosak mindkettejüknél?! A királynő nagyon kereste az utat József szívéhez. Bizalmasaihoz irt levelei telve vannak keserűséggel, melyet elhidegülése miatt érzett. Mint asszonynak és anyának, neki volt lágyabb szíve, összeütközések alkalmával mindig ő óhajtotta a kibékülést, ha tárgyi szempontból nem is engedett. Mily kedves lehetett a királynőnek a parasztnak ügye, melyről tudta, hogy Józsefnek is szívében fekszik! Erezhette, hogy e kérdésben tett minden lépése közelebb hozza őt Józsefhez és hogy minden szava visszhangra talál kormánytársánál. A már többször említett pozsonyi tanácskozáson József hűségesen támogatta anyja kijelentéseit, kivél mindenben egyetértett. Anyja kormányzásának egy tényéről sem nyilatkozik oly elismeréssel a kritikus, száraz császár, mint éppen a magyarországi parasztreformról. 1768-ban, mikor azt már több megyében végrehajtották, így ír öccsének, Lipótnak: Ezért az úrbérrendezésért áldani fogják a királynőt, „aki először merete megmutatni a magyar nemességnek,

¹ U. o. 1766: 3173.

² L. e viszonyokról Guglia II. 251. s. köv.

hogy a jótékonyágban és az igazságszolgáltatásban semmi akadályt nem ismer, a nehézségek nem ijesztik meg és hogy szilárdan kitart mindvégig elhatározása mellett. Ha sikerül neki a dolog, amiben nincs okom kételkedni, ha oly okosan és határozottan folytatják a dolgot, mint eddig, uralkodásának nemcsak legdicsőbb tettét hajtja vele végre, hanem egyszersmind az adóalapot is megszilárdítja; belát a zsák fenekére, meg tudja ítélni a parasztság és a nemesség erejét, s ezzel lerakja az első követ további nagyon hosszadalmas rendezésekhez, melyeket a jövőben végre kell hajtani”.¹

Józsefnek ez a nyilatkozata is árul el ellentétet anya és fia között. József a magyarországi rendezésben csak első lépést lát, melyet követni kell a többinek, hogy eléressék a cél: a paraszt felszabadítása, tudatos állampolgárrá való nevelése, gazdasági erejének az állam érdekében való teljes kihasználása. Gondolt és gondolhatott-e erre Mária Terézia? Ha megismételjük, hogy a parasztkérdés iránti érdeklődés humánus gondolkozásában gyökeredzik, mely lelki életének legfőbb forrásából, katolikus vallásosságából nyeri erejét, anélkül, hogy a királynőnek közvetlen nyilatkozatait keresnénk, megadhatjuk a feleletet: a királynő semmiesetre sem akarta a társadalom feudális rendjét megváltoztatni.

Mária Terézia parasztreformja konzervatív jellegű, amint gondolkozása is konzervatív volt. József doktrinárizmusával szemben, ki az újat gyakran csak azért akarta, mert új volt, ő bizonyos szeretettel csüngött a tradíción.² S ez a konzervatív vonás ura halála után, öregedő korában, mikor annyszor elmélkedett a régi jó időkről, természetesen még erősebb lett lelkében.

Reformja nem akarta a meglévő társadalmi kereteket szétrombolni hanem csak azokon belül a paraszt megélhetését, anyagi boldogulását biztosítani. Neki, mint lelkiismerete szavára hallgató hívőnek, mint minden alattvalója, a nagyok és kicsinyek boldogulását egyaránt kereső uralkodónak, az igazság ösvényét nem szabad elhagyni, a parasztek érdekeit nem szabad a földesurak tönkretételével előmozdítani annyival is kevésbé, mert ez az állami érdekek megsértését is jelentette volna. Ha neheztelt is az utolsó országgyűlés miatt, ha haragudott is a „nagyokra”, nem felejtette el öreg korában sem azokat az érdemeket, melyeket a magyar nemesség, főleg a főnemesség trónjának megmentésével szerzett. Még 1774-ben is mély és őszinte hálával emlékezik meg a nemzetről, „mely annyi érdemet szerzett velem szemben, melynek köszönhetem, hogy őseim trónján megmaradhattam s amely uralkodásom 33 évén át a legnagyobb ragaszkodást tanúsította és a legnagyobb buzgóságot fenntartásomban és akaratom végrehajtásában”.³ Hogyan akarta volna ő azt a magyar nemességet radikális reformmal jóváhozhatatlanul megkárosítani, melyről azt tartotta, hogy a monarchiát és családját megmentette?! Annál kevésbé tehetette a magyar nemességgel való jó viszonyát kockára, mert ennek ápolását a szinte szentemlékü férje örökségének tekintette: „Mindent el lehet érni ezzel a nemzettel, – írja – ha jól bánnak vele és szeretetet mutatnak iránta. Ez az elv, melyet boldogult elhalt uramtól tanultam, mentette meg a monarchiát és családjunkat s még élvezem hasznát”.⁴

¹ Közli Arneth 7. 537. 1. 376. jegyzet.

² Dorschel i. m. 111. 1.

³ 1774-ben írja fiának Miksának, ki magyar helytartónak volt kiszemelve. Briefe 2. 320. 1.

⁴ Briefe 2. 346.

Vallásossága, a férje iránti pietással vonatkozásba hozható hálás érzelmei adják meg az úrbéri reform konzervatív jellegének lelki indító-okait. Sokszor idézett levelét, melyet egyik legnagyobb összetűzés idejében (1775.) írt Józsefnek, itt is felhozhatjuk közvetlen bizonyítékkal: „A sok általános elv közül, melyek nekem mind nagyon is reálisak, mégis a három leglényegesebb, melyek több aggodalmat, mint reményt okoznak nekem: a szabad vallásgyakorlat, melynek behozatala súlyos felelősség nélkül katolikus fejedelemnek nincs megengedve, *a nagyok megsemmisítése azon különös ürügy alatt, hogy a nagyobbik részt konzerváljuk, aminek szükségességét nem látom be, de még kevésbé a jogosságát* és a gyakran ismételt szabadság mindenben. Nagyon öreg vagyok ahhoz, hogy ily elveknek alávessem magamat. Kívánom azonban és kérem az Istent, hogy utódom soha még csak meg se próbálja őket. Sem ő nem lenne boldogabb általuk, de utódai még kevésbé”.¹ Világosan kimondja a királynő, hogy a földesurakat nem akarja tönkretenni, társadalmi változásokat létrehozni, mint az József agyában e sorok tanúsága szerint megfordulhatott.

Mária Terézia konzervativizmusa sokkal mélyebben gyökerezett, sem-hogy az új idők szelleme, a felvilágosodás megingathatta volna. Nincs hát igaza II. József nagytehetségű életírójának, Mitrofanownak, mikor a parasztság érdekében hozott reformokról szólva megállapítja, hogy két új mozgató oka volt ezen intézkedéseknek: az egyik tisztán politikai és azon kívánságból áll, hogy a rendi alkotmányt szétrobantsák, a másik elvontabb, a természeti jog befolyása jelentkezik benne és abban a törekvésben leli kifejezését, hogy minden jobbágyból kötelessége tudatában levő állampolgárt neveljen.² Ezt elmondhatjuk Józseféről, kinek gondolkozását az új racionalista felvilágosítás irányította, ki elméleti megfontolásokat akart rohamosan, átmenet nélkül bevinni az életbe, de nem Mária Teréziáról, ki megvetéssel szolt a „filozófusokról” s az új ideológiával szemben többre becsülte a való életet, a tapasztalatokat, melyek hosszú és küzdelmekben gazdag uralkodása alatt megtanították őt arra, hogy a régít tisztelni kell, mert annak sok az államfenntartó ereje és aki számtalanszor látta azt, hogy az újnak, a reformoknak mindig sok az ellensége. Nemcsak konzervatív gondolkozása, hanem élettapasztalatai, az államérdek megfontolása is bírhatta rá a királynőt, hogy a reformban mérsékelt legyen. Hisz forradalmi rendszabályok életbeléptetésére, minők a felvilágosult tanok követeléseinek megvalósítása lett volna, az államnak nem is volt meg a hatalma az uralkodó osztályokkal szemben.³

A nagyokat nem szabad tönkretenni a kicsinyek nagyobb tömege érdekében. Így gondolkozott a királynő, bár nem keveset adott a közvéleményre, alattvalóinak szeretetére. Mária Terézia alattvalói szeretetében látta uralkodói működésének legszebb jutalmát. Asszonyi szive épp úgy vágyott erre a monarcha szerepének vallásos patriarkális felfogásánál fogva, mint a családban családja tagjainak szeretete elengedhetetlen kelléke volt egyéni boldogságának. A magyar parasztság érdekében hozott reformjának egyik okozóját abban a vágyakozásban kell keresnünk, melyet alattvalói szeretete után érzett. Jól esett neki az a tudat, hogy a nagy tömegek szeretettel kapcsolódnak trónjához, benne látják védőjüket, kihez bizalommal fordulhatnak bajukban.

¹ *Arneth*, Maria Theresia u. Joseph. II. ihre Correspondenz 2. 94. 1. 1775. dec.

² *Mitrofanow*, Joseph II. 2. 598. 1.

³ Erre hivatkozott *Gfünberg* is *Die Bauembefreiung in Böhmen, Mähren und Schlesien* 1. 260. 1.

Mária Terézia érzelmi életének ezen vonására halkan tanácsosa mindjárt eleinte, mikor a reformok gondolata felébredt. Tudták, hogy ha szeme elé állítják a paraszt szorongatott helyzetét, kinek védőre, pártfogóra van szüksége, ha felhívják figyelmét arra, mennyit nyerhet alattvalói szeretetében, a hatás nem fog elmaradni. A parasztság tömegeinek szeretete bőven fogja kárpótolni azért, amit a nemesség ragaszkodásában veszíteni fog. „Ha Magyarországon valami jót akarunk tenni, elsősorban a köznépnek, mint a legnagyobb résznek kell azon biztos tudatban és meggyőződésben lenni, hogy öfelsege őt minden igazságtalan elnyomás ellen meg akarja védelmezni és ezzel meg fogja nyerni szeretetét és bizalmát. A többitől azután már nem kell sokat aggódni.”¹ Avagy máskor a magyar úrbéri ügyekben állandóan meghallgatott Koller így foglalja össze a hangulatot, mely a királynő intencióiból áradt szét: „Az összes tárgyalásokban leginkább arra kell ügyelni, hogy az alattvalók szeretete és bizalma megmaradjon uralkodójukkal szemben”.² Utóbb is olvassuk egy, az erdélyi úrbéri helyzetről javaslatot tevő tanácsos véleményét³ ki a lefolyt magyar úrbéri rendezésre hivatkozva, szintén utal arra, hogy a szeretet és hűség kötelékei a tömeget annyira az uralkodóhoz csatolják, hogy ellenállást nem is lehetne a reformmal szemben megkísérelni.⁴ A tömegek szeretete tehát nemcsak ideális jó volt, hanem praktikus biztosíték is a tanácsosok szemében.

A királynő azonban semmiesetre sem akarta demagóg eszközökkel hajszolni a népszerűséget. Uralkodói lelkiismeretével nem tudta volna megegyeztetni azt, hogy a parasztságot a földesurak ellen izgassa. Hasonló eljárást szemére is vetett fiának, Józsefnek, ki számítóan kereste a népszerűséget és nem bánta, ha ezen törekvésében nagy érdekeket sértett, konzervatív erőket gyengített. „A császár, – írja Mária Terézia fiáról – akit a népszerűség hajhászása túlmessze hajt, különböző utazásain anélkül, hogy ezen embereknek formális ígéreteket tett volna, mégis túlsókat beszélt nekik a vallásügyekben és a földesuraikkal szemben fennálló szabadságról.”⁴ Itt ugyan a cseh-morva parasztokról van szó, de kérdésünkben is felhasználható újabb ellentétre mutat ez Mária Terézia és fia jellemében.

*

*

*

A fentiekben lelki diszpozícióra, jellembeli vonásokra vezettem vissza Mária Teréziának a magyar parasztság érdekében hozott intézkedéseinek eredetét. Helyes-e eredményem? Nem lehetne-e ezt egészen másképp előadni? Vájjon nem egészen más külső okok idézték elő a reformokat? Látszólag erős ellenvetéssel kell szembenéznünk, melyet felületes történetkutató szegezhet okoskodásom ellen. 1765 és 1766 az úrbéri rendezés döntő évei a Dunántúlon, a gazdaságilag legfejlettebb országrészen, nagyarányú parasztmozgalmak ideje voltak. A legnagyobb uradalmakon a föld népe megtagadja az engedelmességet. Zalában és Vasban kezdődik a forrongás s mint futó tűz terjed el a Dunáig Tolnába, Baranyába. Itt-ott nyílt ellenállásban lángol fel, másutt meg mint zsarátnok várja az alkalmat, hogy lángra lobbanva pusztítson. A parasztság nem

¹ *B. Stupan* Államtanács 1762:1310.

² U. o. 1765: 2279.

³ Gróf O'Donnel. U. o. 1770:4209.

⁴ *Ameth*, Maria Theresia 9, 361 és *Grünberg* 1. 220.

teljesít robotot, nem akar fizetni semmit, amivel törvény és szokás szerint tartozik földesurának. Az még jó, ha a kormányzésekhez folyamodik, vagy ha megbízottait Bécsbe küldi az udvarba panaszkodni elnyomói ellen. Sok helyütt azonban elhagyja lakóhelyét, erőszakoskodik és nyílt lázadással rémíti a földesurakat. Hogy mekkora volt az izgalom, egyetlen epizódból megítélhetjük. A Dunántúl leggazdagabb urát, Esterházy herceget 1766 június 3-án, mikor süttöri kastélyában ebédnél ült, nagy tömeg boldogasszonyi paraszt megrohanta s azt követelték tőle, hogy egyszersmindkorra engedje el nekik a kilencedet és kijelentették, hogy addig nem távoznak a kastélyból, míg a herceg kívánságukat nem teljesíti. Egyéb sérelmeik orvoslását is kívánták, még pedig hercegi pecsét alatt kiállított oklevéllel. Az esemény hírére a környező uradalmakból egyre többen csődültek össze s a herceg csak ügyyel-bajjal tudott megszökni a közeli erdőbe, míg a parasztok egész éjjel a kastélyban tanyáztak.¹ Ha a legnagyobb feudális úrral szemben ennyire ragadtatták el magukat jobbágysági, elképzelhetjük, mekkora volt az izgatottság. Vájjon nem ezen események hatása alatt jött-e létre az egész úrbéri reform? Nem ezek kényszerítették a királynőt elhatározásaira, a kormányzésekkel intézkedésre? Nem csak a tömegmozgalmak visszahatása volt-e az egész a. parasztság életében hozott reform? Ha ez így van, egész korábbi megokolásom üressé válik és összedül.

Ha az úrbéri reform keletkezését ismerjük, nem nehéz megállapítani, hogy az ellenvetés' nem állja meg helyét. A dunántúli mozgalmak nem okozói, hanem okozatai voltak a reformnak, nem előidézői, hanem kísérő jelenségei, aminők minden parasztreformot nyomon követtek. E mozgalmakat épp azok a tanácsosok, kiknek szavára sokat adott Mária Terézia, előre látták, mint bizonyára beálló következményt. Báró Borié már 1762-ben, mikor a reformról tárgyalni kezdenek s a magyar paraszt „kiszipolyozása” ellen az uralkodó beavatkozását kívánja, attól félve, „hogy a paraszt nem lesz képes megfelelő adót fizetni” és így ír: „...Méltányosnak és igazságosnak, az állam érdekében hasznosnak és szükségesnek találok, hogy az uralkodó a szegénységet oltalmába vegye és a földesurak igazságtalan sanyargatásával szemben megvédje. Hogy a paraszt, ha ezt észreveszi, gyakran fog nemcsak az uralkodóhoz fordulni, hanem *földesura ellen is kihágásokat fog elkövetni*, ezt nem nehéz előre látni. Ez azonban nem árthat az uralkodónak, hanem az inkább ily módon alkalmat kap a kezébe, hogy ezt vagy azt A részt megrendszabályozza s így legfelsőbb hatalmát gyakorolja”.² A királynő reform szándékai előbb megvoltak, az előre látott és miként az idézetből kitűnik, óhajtott parasztmozgalmak, melyek a nagy háborúk alatt hatalmasan kifejlesztett hadsereg mellett végzetessé nem válhattak, csak alkalmat adtak a megvalósításra, a rendek akarata ellenére, miután hozzájárulásukat az országgyűlésen megtagadták. A parasztok nesztét vették a királynő szándékainak – mint azt szintén megállapították az államtanácsban³ – és megtagadták az engedelmeséget. Ebből világos, hogy nem a mozgalmak idézték elő a reformszándékot, hanem megfordítva, ennek hallatára mozdult meg a jobbágyság.

Túloznék azonban, ha azt állítanám, hogy az egész reform és Mária Teréziának iránta való egész érdeklődése *kizárólag* érzelmi motívumokra vezethető

¹ Államtanács 1766: 14.0.

² U. o. 1762: 1830.

³ Államtanács 1760: 2238. B. Stupan.

vissza. Értelmi okok, az államérdek megfontolása is közrejátszott ebben, bár inkább közvetett módon. A XVII. században Európaszerte csaknem egyidőben veszi kezdetét az államnak a parasztságról való gondoskodása. Ennek célja mindenütt az volt, hogy a paraszt teherbíróképességét növeljék. A nagy háborúk s ezekkel kapcsolatban a hadsereg fejlesztése szükségyszerűen a parasztság felé fordította az államférfiak figyelmét. A XVIII. század általános szelleme, irányai is javára váltak a parasztságnak, úgy a természetnek Rousseau-féle új felfedezése, mint a physiokrata-tanok, melyek a parasztnak a földesúri kötelekekből való megszabadítására törekedtek. Az új tanokkal egyidejű a racionalisztikus gazdálkodás elterjedése, a nagyfokú haladás a mezőgazdaság terén, mely ennek fontosságát emelte s így az államférfiak figyelmét még inkább a gazdasági élet ezen ágára és művelőire, a parasztszakra terelte.¹

Említettem már, hogy Mária Terézia mennyire elzárkózott az új tanok elől. A praktikus megfontolások alól azonban nem vonhatta ki magát. Tanácsosai, különösen a legműveltebbek: az államtanács tagjai koruk gyermekei voltak, a korbéli szellemi áramlatok hatása alatt állottak. A királynő állandóan megnyilvánuló érzelmi motívumait tanácsadóinak praktikus megfontolásokból eredő javaslatai támogatták. Ezek az államérdeket („Staatsklugheit”) hangsúlyozó tanácsok erős visszhangra találtak az uralkodó lelkében. Míg a királynő alattvalói jólétét tartotta elsősorban szembe előtt, addig tanácsadóinál az államhatalmi szempontok voltak az irányadók.

Láttuk már, hogy Józsefet nagyon is racionalisztikus, az államérdek praktikus érvényesítésére irányuló megfontolások vezették a parasztsággal szemben követendő politikában. Be akart látni alattvalói zsebébe, hogy annak tartalmával nagyobb mértékben rendelkezék. S ez általános volt. A parasztszok az adók miatt érdekelték az államférfiakat, mint már Borié ~ szavaiból láttuk. Mint mindenütt a feudalizmus korában, Magyarországon is a paraszt az adófizető, tehát meg kell őt védeni és mindenképpen meg kell akadályozni, hogy a földesúr teljesen kihasználja őt és az állam kárára anyagi erejét feleméssze. Már 1762-ben így ír báró Stupan az államtanácsban: „Már többször terjesztett fel javaslat, hogy a parasztszok és contribuensek elnyomását Magyarországon minden lehető módon meg kell akadályozni és oly rendszabályokat életbeléptetni, hogy se az uraságok, se a megyék ne terheljék meg kelleténél jobban a parasztságot. Ez a gondoskodás annál szükségesebb, mert egyrészt az igazság kívánja meg, másrészt meg őfelsége ura az adónak, melyet sem a hatóságoknak^ sem a földesuraknak nem szabad és nem lehet károsan befolyásolni, vagy kisebbiteni”.²

A pénzügyi szemponton kívül még egy másik nem kevésbé lényeges megfontolás is befolyásolta a parasztszok érdekében a tanácsosokat. Ez a szintén mindenütt érvényesülő ok az volt, hogy a parasztszok aa általános hadkötelezettség irányában fejlődő állandó hadsereg alapja, ő katonáskodik; ő reá van a honvédelem építve. Ha valahol, úgy Magyarországon kellett ennek a körülménynek a kormányférfiakat s az ő közvetítésük révén az uralkodót befolyásolni. Magyarországon ugyanis megvolt a nemesség, a földesurak honvédelmi kötelezettsége, amely minden kiváltságnak, így az adómentességnek is erkölcsi alapja. De – mint tud-

¹Belott; Probleme der Wirtschaftsgeschichte 96. s köv. 1.

²Államtanács 1762: 1830.

juk – e kötelesség teljesítéséről az állandó hadseregek gyors fejlődése idejében többé szó sem lehetett. A nemes nem fizet adót és nem is katonáskodik már. A paraszt katona és egyre növekedő adójával fenntartja a hadsereget, tehát mindenképpen a hasznosabb osztály az állam szempontjából. Hogyne kellene őt támogatni, hisz megerősödése az államnak nemcsak finánciális javát szolgálja, hanem védelmét is emeli!

Itt csak egy összefoglalásszámba vehető memorandum szavait akarom még idézni: „Az igazsággal – melyet a király tartozik gyakorolni – megegyezik, hogy a földesúrnak korlátokat emeljenek a paraszttal szemben, mert az utóbbi szerzi meg a rendes hadsereg fenntartásával az állam minden részének azt a biztosságot, melyet a törvények szerint a földesúrnak kellene inszurrekcióval és bandériumokkal, jószága, vére és élete kockáztatásával megszerezni, amely kötelezettségen nagy kiváltságai és szabadságai alapulnak. Sőt az államra is megkívánja, hogy ebben a királyságban a földesúr a törvények értelmében az úrbérszabályozással korlátoztassék eddig csaknem önkényesen húzott jövedelmeiben; azután meg mivel az 1723: VI. t.-c. világosan bizonyítja, hogy a magyar nemesség csak a fegyverrel teljesítendő szolgálat fejében mentes minden adótól s a hadviselés mostani módja és a körülmények változása miatt pedig nemcsak semmiféle hadiszolgálatot nem teljesít, sőt hasznohozóan nem is teljesíthetne és öfelsege mindamelllett is uralkodói kegyességből az adómentességi kiváltságot – bár alapja már nem volt meg – meghagyta és a nemességet, melynek – mivel a királynak és az országnak a biztosságot nem tudja nyújtani – ezt adójával kellene megszereznie, egyenesen kényszeríteni erre nem akarja, a dolgok ezen állása azt követeli, hogy ez a nemesség közvetve földesúri jövedelmeinek a törvények és az urbérszabályozás útján eszközöndő megszorításával tegye lehetővé az állam biztossághoz szükséges adókat...”¹

Végül a parasztság felé irányította a figyelmet a populationistikus elméletek alapján lábrakapó népesedési politika, melynek legkiválóbb hirdetői: Justi és Sonnenfels Bécsben nagy hatást értek el.² Az a buzgóság, melyet a királynő tanácsosai ezen praktikus okok mérlegelése alapján a parasztság érdekében kifejtettek, megerősítette az uralkodó lelke mélyéből fakadó, ethikai okokon alapuló politikáját. Az ethikai elhatározás itt is akkor fokozódott tette, mikor a cselekvés hasznosságát és célszerűségét a józan vizsgálat felismerte.³

¹ Államtanács 1770: 1329.

² Grünberg i. m- 290. 1.

³ Meinecke, Die Idee der Staatsräson 1924. 4. 1.

Mária Terézia és a parasztok.

Írta: SZABÓ DEZSŐ.

Mária Terézia az 1764/65. országgyűlésen az adó jelentékeny fel-emelését kérte a magyar rendektől, akik azonban igen kevés hajlandóságot mutattak a királynő kívánságának teljesítésére és a maguk álláspontjának megokolásaképpen arra hivatkoztak, hogy a paraszt szegény és több adót már nem fizethet. A királyné mindazonáltal ragaszkodott ahhoz, hogy az eddiginél több adót kapjon, ezért tehát 1764 szept. 19-én kelt leiratában azt felelte a rendeknek, hogy a maga részéről mindent meg fog tenni az iránt, hogy a paraszt képesebb legyen terhei elviselésére és ehhez hozzátette még a következőket: ha a karok és rendek hasonló okból az adózó nép megvédésére alkalmas eszközöket alkalmaznának,¹ meg van győződve róla, hogy menne a dolog. Nov. 8-i leiratában azután már nyíltabban is rámutatott arra, mi ez az alkalmas eszköz és ezekéi írta a rendeknek: reméli, hogy a parasztok minden törvénytelen és meg nem engedett elnyomása és kizsárolása ellen az 1723: 18. t.-c.-nek is megfelelően hatékony orvosságokról fognak gondoskodni.² Ennek elérésére egy törvénycikk alkotását tartotta volna legmegfelelőbbnek és meg is kísérelte, hogy ennek szövegére nézve a törvényalkotás akkori gyakorlatának megfelelően, királyi leiratok és a rendi országgyűlés feliratai útján megegyezés jöjjön létre. Ez a reménye azonban hiúnak bizonyult, mert az általa javasolt törvényszöveg ellen igen nyomós kifogásai voltak a rendeknek. Erre a türelmét vesztett királynő 1765 márc. 6-án egy újabb leiratot küldött a rendeknek, melyben elpanaszolta, mily nehezére esett neki, hogy az országgyűlés az urbáriumra vonatkozólag az ő jóakaró előterjesztéséhez hozzájárulni nem akar és erre irányuló tervezetét el nem fogadja. Hogy tehát szándékait a rendek pontosan megismerjék, leküldi az országgyűlésnek azt a törvényszöveget, amelyen változtatni már semmit sem hajlandó.³

Ez a szöveg a „törvénycikk az urbáriumról” címet viselte és ilyenformán szólt: Az adózó nép elnyomásának mindenáron való megakadá-

¹ *Pari ratione congrua pro conservanda contribuyente plebe adhibuerint media.* M. N. Múzeum Fol. Lat. 643. 86.

² *Contra quasvis illegales et illicitas oppressiones et enervationes iuxta etiam IS: 1723 efficacissima remédia praeserventur.* U. o. 89. *Horváth M.: Az 1764. orsz. gyűlés története.* Kisebb munkái, I. 412.

³ *Aegre nobis.. .percipere fuit, quod, .de urbaniis . . . ad benignam propositionem nostram semet accomodare formatumque circa haec puncta articulorum tenorem amplecti haud velint. Quae desuper ulterior nostra intentio sit, eisdem Statibus et Ordinibus ultimatum declarando . . . hisce benigne significandum duximus . . . una déclarantes, quod puncti huius inarticulationem nullo alio modo concedere nobis firmum sit.* Országos levéltár. Originales referadae. 1765. 51.

lyozására és orvoslására a megyék hivatalnokai pontosan tartják be az 1723: 18 és az 1715: 97 és 101 t.c.-t; a megyék alispánjai pedig, ha a szegény nép elnyomásáról tudomást vesznek, az elnyomottak panaszait meg nem várva, a legközelebbi megyegyűlésen vagy megyei ítélőszék alkalmával, 100 forint bírság terhe alatt teyenek jelentést és minden kihágást elkövető egyén ellen a törvényes rendet megtartva, hivatalból járjanak el s a vétek mértékéhez képest szabjanak ki igazságos büntetést és ezáltal teyék hatásossá jelen törvénycikket, illetőleg szüntessék meg ilyenformán az úrbéri szolgálatokon kívül idők folyamán divatba jött, de nem köteles terheket. Ahol nincs törvényes urbárium, azt a törvényes formák között ugyancsak az alispánok szerkesszék meg és minden kiállítandó urbárium egy példányát levéltárukban őrizzék meg; ahol már van urbárium, ott birtokon kívül meg van engedve úrbéri pörökben a királyi curiához való fellebbezés, viszont az ezután készítendő urbáriumokra s a fentiek végrehajtására nézve Őfelségének legfőbb felügyeleti joga marad érvényben.¹

Ugyanakkor, mikor az urbáriumról szóló leiratát és az ahhoz csatolt törvénycikk tervezetét Mária Terézia az országgyűlésnek leküldötte, a kancellárnak még külön is irt levelet, amelyben a következőkre szólította fel: adja a rendnek tudtára, hogy ezektől semmiben el nem tér és ezekkel ellenkező előterjesztést el nem fogad; ezenkívül hozzátette: reméli, hogy a rendek ezekhez bizonyára hozzá fognak járulni, mivel mindez törvényen alapszik és az ország javára irányul; ha pedig reménye ellenére mindezt egyetlenegy betű elhagyása nélkül el nem fogadják,² egyáltalában ne legyen az urbáriumról törvénycikk. Végül arra is figyelmeztette a kancellárt, hogy ha az általa javasolt törvénycikket el nem fogadnák, akkor „az eddigi törvények szerint és a legfőbb lénytől nyert felhatalmazás alapján a közjóval, királyi kötelességünkhöz hiven, ezután is minden alkalmas módon törődni fogunk.”³

A királyi leirat határozott hangjával azt akarta elérni, hogy a rendek attól megszédülve engedékenyek legyenek. Mindez azonban nem következett be és ennek meg is voltak a maguk nyomós okai. Mária Terézia javaslata u. i. noha látszatra a régi törvényekre támaszkodott, mégis lényeges újításokat tartalmazott, mert egyrészt hivatalból üldözendőnek minősítette a földesúrnak a jobbaggyal szemben való erőszakosságát, ami tulment az idézett törvények rendelkezésein, másrészt az urbáriumok egy része alapján felmerülő perek esetére az eddigetől eltérő rendet állapított meg. Eddig u. i. az volt a szokás, hogy ha a földesúr és a paraszt pörét a megye eldöntötte, az ítéletet a királyi curiához, vagyis az igazságszolgáltatás legfelső fórumához fellebbezték meg. Ezzel szemben az új törvényjavaslat, midőn elrendelte, hogy ahol eddig nem volt urbárium, ezután ott is kell urbáriumot készíteni, az eddig követett rendet az ezután készített urbáriumokra nézve elhagyta, minthogy a belőlük folyó pörök esetére a király személyét jelölte meg olyannak, mint aki a döntésre a legfelsőbb fokon illetékes. Ez a rendelkezés pedig a gyakorlatba átvive annyit jelentett, hogy az úrbéri pörök intézését kivette a bírói hatóság kezéből és egy politikai fórum, azaz a helytartótanács hatáskörébe

¹ U. o.

² Ad literam non accesserint.

³ *luxta leges hactenus constitutas datamque nobis a supremo numine potestatem salutis securitatis publicae posthac etiam omni meliori modo pro regio munere nostro clementer sumis prospecturae.* U. o.

utalta, ez a hatóság lévén az a kormányzék, mely magyarországi köz-igazgatási ügyekben a legfelsőbb fokon referált az uralkodónak. A helytartótanácsnak a mindenkori uralkodótól való függése pedig minden törvény ellenére tényleg fönállott, vagyis nem volt olyan független a királylyal szemben, mint a bíróságok. Eppen erre való tekintettel nem is járult hozzá az országgyűlés a királynő tervezetéhez.¹

Mária Terézia pedig csakugyan úgy járt el, amint azt az országgyűlésnek megígérte s megpróbálta, hogy a paraszt elnyomását csökkentse. E célból magukkal a paraszttal keresett és talált is érintkezést. Milyen módon tudott a paraszttal összeköttetésbe lépni, azt egész határozottan meg nem mondhatjuk, mert a közvetítők, már t. i. akik csakugyan azok voltak, gondosan igyekeztek ennek minden nyomát eltakarítani, akiket pedig a megyék mint ilyeneket kinyomoztak, azok csak mások eszközei és sokkal kisebb emberek voltak, semhogy a magas állású személyekig közvetlenül feljuthattak volna. Az azonban kétségtelen, hogy egykorúak a katonai rendet, főleg pedig a német tiszteket tartották olyanoknak, mint akiknek a keze benne volt azokban az eseményekben, amelyek az országgyűlés sikertelen tárgyalásai idején, majd annak befejezése után bekövetkeztek.² Amit ezek az emberek elértek, az abban állott, hogy a paraszt bajainak orvoslásáért most már nem a törvényes utón folyamodott, vagyis nem az úriszék és a megyei ítélőszék útján igyekezett a maga igazát elérni, hanem közvetlenül az uralkodóhoz fordult panaszával földesura ellen és a királynétől várta nehéz sorsának javítását és terheinek könnyítését.

A jobbágyoknak Mária Teréziához benyújtott folyamodásai az ügyeiről szóló iratokhoz csatolva néha eredeti szövegben is ránk maradtak, máskor viszont a királynőnek a magyar hatóságokhoz küldött intézkedéseiből, vagy a hozzájuk csatolt iratjegyzékekből csupán tartalmilag ismerjük őket. Ezeknek a kérvényeknek formája elég változatos. Előfordul, hogy egy-egy jobbágy a maga nevében és személyében áll elő panaszával földesura ellen,³ máskor egy-egy paraszt az egész falu nevében vádolja földesurát,⁴ legtöbbször azonban minden név emlí-

¹ Mária Teréziának az úrbérre vonatkozó törvénytervezete első perctől kezdve általános megütközést keltett az országgyűlésen és amint a kancellár azt 1765 febr. 25-én a királynőnek jelentette, a törvénytervezet „nagy hatással volt a mágnásokra és a rendekre egyaránt”, éppen azért, folytatta a kancellár, legjobb lenne „de urbarialibus zu abstrahieren”. Midőn ezt eléje terjesztették, febr. 27-én a királyné úgy határozott, hogy ha változatlanul el nem fogadják javaslatát, nem lesz semmiféle törvény az urbáriumról. Ennek megfelelően ment el aztán a fent közölt értesítés a rendekhez és a kancellárhoz. Orsz. ltár. Örig. refer. 1765. 49. 50.

² Ezt a feltevést a következők teszik valószínűvé: 1. a parasztt mozgalom későbbi folyamán sokszor panaszkodtak a megyei hatóságok, hogy a katonák az ő dolgaikba beleavatkoznak, rendelkezéseiket nem teljesítik, a paraszttok erőszakosságát tétlenül nézik és ezáltal őket mintegy buzdítják a földesúrnak való ellenállásra. 2. A parasztt mozgalom későbbi folyamán 1766 jun. 6. Festetics Pál így írt Bécsből apjának: „Az paraszttok német correspondenciáját nem volt bolond ember az ki feltette s bizonyosan német tisztnek kellett lenni s ezek legnagyobb eszközök a dologban.” (Keszthelyi levéltár. Literae secretiores.) Festetics ekkor tanácsos volt Bécsben az udvari kamaránál és a jobbágyügyre vonatkozó egész levelezéséből látszik, hogy mindig jól volt informálva.

³ Pl. Biliege Miklós jobbágy folyamodványa a királynőhöz földesura Inkey Boldizsár ellen. Orsz. Levéltár. Urbarialia 1765. nov. 26.

⁴ Van pl. ilyen aláírású kérvény: Frantz Kiss, Bauer von und in Namen der gantzen Dorfgemeinde Miere. U. o. 1765. okt. 14.

tése nélkül valamely falu, vagy valamely földesúr összes jobbágjai nevében beszélnek¹ és magyar, latin vagy német nyelven vannak írva.

A kérvények föltétlenül több ember kezéből kerültek ki: Egy részükre jellemző a nagyon alázatos stílus. Az ilyen kérvények egyike pl. Így hangzik: „Dicsértessék a Jézus Krisztus. Fölséges Királyné Asszonyunk! Isten kegyelméből országunk kegyes istápjja, oh, mely régen szegény romlott hazánk szomorú és bús állapotban vala, mivel sehol szomorodott szívének semmi vigasztalását nem remélhette, de ime szegény országunk istápjja és szép fényes csillaga mostanság megjelent, aki is ide elvezetett, hogy nyitva legyen a békesség és irgalmasság ajtaja, amely által az igazságosság kegye osztatik; ezért is országunk kegyes királynője, Mária Terézia áldott lábai csókolásával kegyesen szárnyai alatt levő tekintetes nemes Vas vármegyében sótonyi és nyögéri Draskovics Leopoldina földesasszonyunk összes jobbági folyamodunk Felségedhez ezen kis könyörgő csekély instantiánkkal.”²

Ugyanez a túlságosan alázatos, de amellettt bizalommal teljes hang szólal meg a peresztegi (Sopron megye) jobbágyok kérvényében is, amely pedig így hangzik: „Térdeinkre esvén Felséged királyi széke előtt keserves panaszainkat kénytelenítettünk Felséged kegyes és irgalmas szemei elejibe terjeszteni, miképpen mi szegény adózó jobbágyok az földesuraságtól házainkhoz szabattatott értékeinkhez képest esztendőnként fölöttébb is nagyon és elviselhetetlen mód szerint vagyunk terhelve”³.

Ezek a folyamodások még csak egyszerű kérvények, anélkül, hogy valamit is átvinnének azokból a jelszavakból, amelyeket az udvar ez időben a maga ügyének támogatására a magyarországi nemesség ellen felhozni szokott. Sűrűn találkozunk azonban olyan folyamodványokkal is, amelyek még a kifejezésekben is szinte szószerint egyeznek ugyan meg az előbbi kérvények gondolatmenetével, de egyetmást már átvesznek a királynő és az udvar gondolkozásmódjának kedves kifejezései közül is. Ilyen pl. a peresznyei (Sopron m.) jobbágyok folyamodása, amely ezeket mondja: „Elviselhetetlen terheinket Felséged kegyes trónusa elébe alázatos térdhajtásunkkal terjeszteni kénytelenítettünk. avégre t. i. mivelhogy rész szerint a mi örökös földesuraságunk néhai Eszterházy Dániel Ó Excellenciája maradéki, rész szerint pedig azoknak tisztelt által ügyannyira terhelhetünk, hogy majd-majd Felséged adományainak kifizetésére is elégtelenek leszünk, hacsak Felséged anyai kegyessége rajtunk nem fog könyörülni.”⁴ Akik ezt írták, azok már tudták, hogy a királyné azért akar a paraszt sorsán könnyíteni, mert az fizeti az adót, tehát hozzá, mint ügyekben érdekelt pártfogóhoz bizalommal folyamodhatnak. Ugyanezt a gondolatot fejezi ki a hidegségieknek Gróf Széchenyi Antal ellen benyújtott folyamodványa, amely így kéri a királynét: „Méltóztassék Felséged ország törvénye szerint istenes urbáriumot csináltatni, azt kezünkbe adatni, hogy mind Felségednek tovább is adózhassunk, mind az földesuraságnak szolgálhassunk, mind pediglen magunknak és gyermekeinknek mindennapi kenyerünket megkereshessük.”⁵

Mások kérvényei még tovább mentek a királynéra való hivatkozásban és folyamodásukat szinte az országgyűlési események természetes

¹ Pl. „Batthyány Ádám és Zsigmond összes parasztjai.” U. o. 1765. nov. 26.

² Orsz. Levéltár. Benigna mandata. 1765. aug. 12.

³ U. o. Processus urbanales 1765. 47. nov. 4.

⁴ U. o. 1765. Processus urbanales 7H. dec. 20.

⁵ U. o. Urjbarialia 1765. okt. 31.

következményének igyekeztek feltüntetni. Ilyen volt több zalai falu kérvénye, melyek parasztjai így írtak a királynénak: „Felséges császárné, apostoli királyné asszonyunk. Nagy alázatossággal térdeinket meghajtván kénytelenítettünk Felséged kegyelmes színe elejibe folyamodnunk, avégre t. i., hogy az elmúlt országgyűlésnek alkalmatosságával minemű kegyelmes parancsolatot adott legyen Felséged országunkban a szegény robotozó jobbágyok iránt, annak értelmét még mind ez ideig semmiképpen ki nem tapasztalhattuk, sem értettük együgyű voltunkhoz képest, hanem más hasonló szegény jobbágyoknak panaszaiból hallottuk, hogy akik Felséged eleibe folyamodtak, megnyugtattak. Mihez képest mi is Felséged könyörületesség szívéhez folyamodunk és panaszunkat Felségednek alázatosan megpanaszoljuk . . . Leborulván könyörgünk Felségednek, hogy eltűrhetetlen s elszenvedhetetlen terhünket kegyelmesen megkönnyíteni s a Felségedtől elrendelt resolúcióját szegény jobbágyaihoz kiadni méltóztassék, melyet is óhajtvá várunk, mert megszomorodtunk. Mely Felséged irgalmasságát, tudjuk, meg nem szolgálhatjuk, hanem az irgalmasságnak Úra és Istene jutalmazza meg bőségesen Felségednek, mink is pediglen mindennapi imádságunkban hosszú életéért és szerencsésen való uralkodásáért Felségednek az úr Istent kérni meg nem szűnünk. Midőn Felségedtől mind kegyelmes pártfogónktól kegyes választ váránk, maradunk Felséges császári és apostoli királyi kegyelmes asszonyunknak szegény megnyomorodott hű szolgálói és irgalmasságot váró jobbágyi Zalavármegyében, Istvádon, Gyűrűsön és Szöpötkön lakozók.”¹ Ez a szöveg mutatja, hogy aki ezt írta, az már többet is tudott, mint csupán azt, hogy a parasztok terheik könnyítéséért a királynéhoz folyamodhatnak.

A parasztoknak azt a határtalan bizalmát, amelyet kérvényeik Mária Terézia iránt mutatnak, még inkább kiélezi némely folyamodványának az a része, amely arról szól, miképpen értesítse őket elhatározásáról a királyné, mert hát a folyamodók meg voltak róla győződve, hogy Mária Terézia személyesen dönt az ügyükben és többé nem bízza annak elintézését se a földesurakra, se a vármegyére. Éppen ezért írták az Inkeyek újudvari (Zala megye) parasztjai a következőket a királynőnek: „Minemű választ Felséged ad, méltóztassék a magunk kezébe adni, mert ha más tiszt uraimék kezébe adatik, nem jön az kezünkbe, mert hamar eltévesztik, hogy az szegénységnek ne szolgálhasson. „²

Miért várta a paraszt azt, hogy a királynő az erről szóló törvények és az eddig követett eljárás teljes fel forgatásával fog érdekükben fellépni és miért nem hitte inkább azt, amit Mária Terézia tényleg cselekedett, hogy a magyar törvényeket megtartva, a bennük előirt uion siet a paraszt segítségére? A parasztok ezen hiedelmének oka egy a robot ügyében kiadott királyi leirat volt, amelyet egyes helyeken nagy titokban megmutattak a parasztoknak, másutt pedig mint a parasztok ügyét eldöntő okmányra hivatkoztak reá, de senkinek meg nem mutatták. A jobbágyok ügyében szóló ezen elhatározás „a magyar tanácsból” 1765 márc. 14-én Bécsben kelt, a Batthyány grófoknak szólt és az ő rödöni birtokukra vonatkozott volna. Ezt az okmányt Bauer József Ignác expeditor, Höger Frigyes és Eberl János esküdtek adták ki pecsét alatt; kiállítás költségei 13 forint 25 krajcárt tettek ki, amely összeget Pruckner Márton és János

¹U. o. Orig. refer. 1765. 262.

²U. o. Urbarialia 1765. szept. 7.

fizették ki a kiállítónak.¹ „A magyar tanács”-ból² kelt kiadmány szerint a szolgálím anyaik és robotjaik csökkentése miatt folyamodó rődönieknek a következők jelentetnek ki: robot egy jobbágytelek után évi 16 nap, kisebb ház után 10 nap; készpénzfizetés egy jobbágytelek után 5 forint, egyébként 1 frt 48 kr.³ Ez az okmány állandóan nagy szerepet játszott a dunántúli parasztok közt. A hatóságoknak természetesen nem adták oda, viszont mindent megtettek a Pruckner testvérek, hogy ha nem is az írás, de legalább annak híre eljusson a parasztok közé. Mivel pedig félni kellett, hogy a hatóság mégis megtalálja valahogy náluk, nem is maguk a Pruckner testvérek, hanem egy Czapfel János nevű jobbágy őrizte azt magánál.⁴

Míg a Pruckner testvérek írást is tudtak felmutatni, mely a parasztok ügyének kedvező eldöntését foglalta magában, más ilyen beavatott parasztok már nem tudták Bécsből magukkal elhozni, csupán csak látták azt az írást, vagy hallották annak az írásnak tartalmát, mely a parasztok ügyének elintézését foglalta magában. Zala megyében az újudvariak ügyében tartott vizsgálat alkalmával kitűnt, hogy Ágoston András nevű paraszt ezeket szokta mondogatni a többi jobbágyoknak: „A királyné még ezelőtt két esztendővel kiadta az igazságot a jobbágyoknak, de minthogy az földesurak elröjtötték, megparancsolta az királyné, hogy hét esztendeig ne robotoljanak”.⁵ Mivel ez az intézkedés igen kedvező volt a parasztoknak, természetes, hogy senki nem kételkedett Ágoston szavainak hitelességén.

Vasmegyében a Pruckner testvéreken kívül a Dobrafalván lakó Kramer György nevű paraszt volt a királyné akaratának a legpontosabb ismerője. Ez a Kramer is elment Bécsbe, hogy megtudja, mi is a parasztok ügyében az igazság. Ő már nem tudott Bécsben semmiféle írásra szert tenni, de mivel az írásnak mégis több hitele volt az olvasni nem tudó paraszt nép előtt, mint az egyszerű szónak, Bécsből hazajövet elment a falu tanítójához Braun Sebestyénhez és a következő levelet íratta meg vele: „Minekutána az panaszkozó jobbágyságnak instantiáját azoknak Bécsben tartózkodó követei az udvarhoz beadták, elsőben az felső kamarához relegáltattak, az hol is négy papi és négy világi uri személyektől megkérdeztettek, igazak légyenek-e azok panaszai. Ok pedig igazaknak lenni declarálván, azon uri személyek által az magyar kamarához küldettek. Ott ismét instantiájoknak minden punctumira hasonlóképp megkérdeztetvén, az alsó magyar kancelláriához relegáltattak, azhol is gróf Brunswicktól olyan tanácsot nyertek, hogy az proxime tartandó dominialis sedesig semmire se accedáljanak, mely ha kedvek szerint nem léssen, ismét Bécsbe menjenek”. Egy paraszt, aki úgy látszik olvasni is tudott, vallomása 'szerint látott is egy ilyen levelet, amelyben szerinte

¹ A költségeket így részletezi a ránk maradt számla: Werner Antal fourier kapott az utért és fáradságért 4 frt 30 krt, a memoriális készítése került 1 frt 20 kr.-ba, a bélyeg és a papír 15 kr.-ba, az étel és ital 4 frt 55 kr.-ba, az apró kiadások (írás stb) 2 irt 15 krt tettek ki.

² Ex consilio Hungarico.

³ U o. Nádori levéltár. No. 10. fasc. 13, lad. 12.

⁴ Ezért az okmányért később Pruckner János 5 évi, Pruckner Márton 2 évi, Czapfel János 1 évi fogságot kapott. Hogy ki hamisította ezt az okmányt, nem tudták kinyomozni, éppen azért a kancellária 1767 febr. 3-án arra hivatkozva, hogy mivel eddig nem tudták kideríteni szerzőjét, ez ügyben a további vizsgálatot megszüntette. U. o. Conceptus referadarum 1767. 30.

⁵ U. o. Orig. refer. 1766. 567.

benne volt, hogy a panaszosok április 5-6-án érkeztek Bécsbe, ahol ezek az egyházi és világi egyének azt mondták nekik, hogy ha május 1-ig az úriszéknek nem lesz vége, menjenek ismét Bécsbe, azonban az uraság által bevetett földet már most is a parasztnak kell adni. Szerinte ennek a levélnek végére még ez is oda lett volna írva: „Ezen levél a parasztoktól faluról-falura küldessék és az uraság tisztjei kezébe ne adassék”.¹

Természetes, hogy annak, aki egyszer az udvarral összeköttetésben levőnek mondotta magát, erre az összeköttetésre azután is hivatkoznia kellett, annyival is inkább, mert a királynő fentebb megígért intézkedésre késett. Júliusban tehát Kramer már egy másik levéllel állott elő, amelyet nem itthon íratott, hanem amely az ő állítása szerint a kancelláriától való volt, s amely a királynővel való tárgyalást tartalmazta. Mária Terézia 1765 júliusában Bécsből Innsbruckba ment. Útközben, mikor Grácba ért, Kramer az ő állítása szerint hozzá tudott férközni és azt a feleletet nyerte, hogy ügyükben a választ a királynő már régen elküldte. Kramer mutatott is 1765 júliusában a parasztnak egy a kancellária által kiadott okmányt, amely a királynő elhatározását tartalmazta, de ez az okirat nem maradt ránk.

Noha az általa megígért királyi rendelet sohasem ment el a parasztnak, Kramer továbbra is a királyné szándékait legjobban ismerő egyéniség szerepét adta. Mikor az izgatók munkája már meghozta gyümölcsét és az izgalom oly magas fokra hágott a parasztnak körében, hogy Mária Terézia is kénytelen volt beavatkozni és elrendelni, hogy további intézkedéséig minden a régi állapotban maradjon, Kramer a szolgabíró, aki ezt a királyi parancsot a parasztnak előtt kihirdette, félbeszakította és ezeket mondotta: „Nem ez Őfelsége akarata; a papiros türelmes és mindent felvesz; a megye és a földesúr egyaránt a parasztnak elnyomására tör, azért az összes parasztnak együttesek abban, hogy panaszai végleges elintézéséig datiat nem adnak s havonta egy napot dolgoznak”.²

Míg Kramer Vasban a német parasztnak izgatta földesuraik ellen, ugyanott a magyar parasztnak való érintkezés egy Bejczy István nevű ügyvéd műve volt,³ akinek szerepét azonban nem ismerjük részletesebben.

Noha ígéreteknél egyebet Kramer sem tudott a parasztnak Bécsből hozni, volt olyan vakmerő egyén, aki még Kramer érnél is tovább ment és még jobban hitegette elbeszéléseivel a jobbágyokat. Nincs miért csodálkozni rajta, hogy ilyen emberek nagyobb számmal is akadtak, mert hiszen a hangulat annyira kedvezett nekik, hogy alig lehetett volna olyat mondaniuk, amit a parasztnak el ne hittek volna. A radafalvai Talkner Mihály nevű parasztnak már egyenesen azt beszélte a többi jobbágyoknak, hogy amikor ő Bécsben járt, magával a királynéval beszélgetett a falu parasztnak bajairól, amelyek hallatára Mária Terézia azt mondotta neki, hogy: „Radafalvát az gróf Ádámtól elveszi azon okból, hogy igen lator”. O azonban könyörgött a királynénak a gróftól, aki meg is Ígerte neki, hogy mégsem veszi el a falut tőle.⁴ Mivel a falu csakugyan Batthyány kezében maradt, senki sem kételkedhetett Talkner meséjének valódiságában.

¹ Braun tanító vallomása 1765. május 1. Orsz. levélt. Helytartótanács levelei 1765. 348.

² U. o. Örig. refer. 1766. 9.

³ U. o. Örig., refer. 1765. 281. Nádoriltár No 429. fasc 13 lad. 5.

⁴ U. o. Helytartótanács levelei. 1765. 348.

Hogy tényleg kaptak-e a királynétól Írásbeli választ a Bécsbe járó parasztküldöttségek és csakugyan beszéltek-e a királynéval, ez iránt csak a parasztmozgalom későbbi folyamán indult meg a vizsgálat; az azonban bizonyos, hogy a parasztnak ez időben állandóan voltak embereik Bécsben, akik a parasztnak ügyeit vagy tényleg rendezték, vagy legalább is úgy tettek, mintha csakugyan rendezték volna és akik következetesen Mária Teréziának irántuk való jóakarásával és velük való összeköttetésével kérkedtek. A parasztnak egészen nyíltan is beszéltek erről maguk között. 1765 március 21-én az Erdődy grófok kertésze Monyorókerékről Egyházasfüzesre ment és az ottani vendégfogadóban hallotta, amint egy németujvári parasztnak a következőket mondotta a füzesi parasztnak: „Menjenek csak Bécsbe, ott az Arany Szitánál keressék fel az Németujvár dominiumbeli jobbágyot, kit az többi közönséges akarattal ott fönt hagyott, az el fogja őket az Szentháromságnál lakozó Szonleitnerhez vezetni, akinek az fölteendő instantiáért két forintot kell nekik fizetni s azután semmit se búsuljanak többet”.¹ Kivolt az a „Németujvár dominiumbeli jobbágy”, aki a parasztnak állandó képviselőjeként lakott Bécsben, aligha lehet pontosan megmondani, de alighanem a föntebb említett Kramer, akit csakugyan számtalanszor találunk Bécsben és aki tényleg bizonyos érintkezésben állott az udvarral és aki csakugyan érezte is a maga személyének nagy fontosságát. Vele történt meg az, hogy amikor a megye Dobrafalván a parasztnak az uraság ellen való panaszai ügyében vizsgálatot tartott, amelyen az urasági ügyész is résztvett, Kramer az ügyészt megtámadta és a maga jelentőségét jól ismerő ember bátorságával ezeket mondotta neki: „Menjen az úr innen, mert az úr nem az én uram, én már másikat találtam; én épp oly becsületes vagyok, mint az úr és én hamarabb be tudok jutni Mária Teréziához, mint az úr!”²

A somogyi parasztnak közt ifj. Petrikovics János és Gravecz János szentmiklósi parasztnak voltak az udvar szándékának ismerői és terjesztői. Ezek bejárták Somogyban a falukat, pénzt gyűjtöttek a parasztnak közt azon a címen, hogy Bécsbe mennek ügyükben. Maguk a szentmiklósiak 84 forintot szedtek össze számukra, a beleznaiak 24 forintot és így tovább. Ezek is azt mondották a somogyi parasztnak, mint a többiek Zalában és Vasban, hogy t. i. kedvező választ hoztak számukra Bécsből, még pedig pedig magától az udvartól s azután faluról-falura járva, erre a jó hirre hivatkozva igyekeztek a parasztnak a Bécsbe való menetelre biztatni, ami nem egy helyen sikerült is nekik, mint pl. Csurgón, Nagymartonban, stb.³

Ezek mesélték el bécsi útjukat legkörülményesebben a parasztnak. Elbeszélésük szerint mikor ők Mária Teréziánál jártak, ott volt József császár, Batthyány nádor és Nádasdy horvát bán is. A királynő ekkor ezt kérdezte a nádortól: „No palatínus, a te jobbágyaid miképpen vannak?“, mire a nádor azt felelte, hogy az ő parasztnak sárga csizmában mennek

¹ U. o. Semmi okunk nincsen, hogy ne az itt nevezett Szonleitnerben lássuk a Mária Teréziához német nyelven intézett parasztnak-kérvények legalább is egyik szerzőjét. Bizonyára ő volt a vasmegyei németnyelvű parasztnak Írásos tolmácsa.

² U. o. Ez időben egyáltalában sűrűn fordultak meg a parasztnak Bécsben. A fönt említetteknel sokkal kevésbé neves vasmegyei agitátor, Soós Mihály 1766 szept. 12-én tartott vallatásakor azt mondotta, hogy egy év leforgása alatt nem kevesebbszer, mint négyszer volt Bécsben és ezen utainak költségeit mindig megfizették a vasmegyei parasztnak. U. o. Órig. refer. 1766. 567.

³ U. o. Urbarialia 1765. dec. 28. Ezek még 1765 folyamán bevallották, hogy amit mondottak, nem az udvarban, hanem egybeült hallották.

kapálni és kaszálni. Erre Ófelsége a szomszéd szobából behívatta a nádor három jobbágját, akik rongyokban voltak és jól összeszidta a nádort. Ezután a bán is rátámadt a nádorra és annyira összevesztek, hogy végül mind a ketten huncutnak nevezték egymást. Ekkor a királynő meghagyta a nádornak, hogy tegye le a kardját, mert nem lesz tovább nádor, hanem a bán nevezte ki nádornak és neki adta Németujvárt. Ezután a nádor három köből pénzt ígért a királynőnek, ha lefejezti a parasztokat, mire József így szólt: „Te, palatinus gazdag ember vagy, én árva vagyok, az anyám pedig özvegy, a pénzre szükségünk vagy; csak add meg a három köből pénzt, melyet az anyámnak ígértél és én véghezviszem, hogy azon három jobbágyok megöletnek.”¹

A Bécsben sohasem járt agitátorok a Bécsben tényleg jártakkal egyformán buzgólkodtak azon, hogy a parasztokat minden jónak ígéréttel a földesúrral szemben a királyné részére nyerjék. Szinte hihetetlen merészséggel és nyíltsággal jártak el. Kramer egyenesen çurrenseket küldött faluról-falura, Dobrafalvára hívatta gróf Batthyány Ádám parasztjainak kiküldötteit s ott 1765. júl. 14-én előadta nekik, hogy Bécsben írást adtak neki, mely szerint búzából, rozsból, árpából tizedet kell adni, hegyvámot fizetni azonban nem tartoznak, viszont havonta csak egy napot kötelesek robotolni. Ugyanezt az eljárást követte máskor is a paraszttal való érintkezéseiben: rendszerint meghívó leveleket küldött szét a falvakba, ahonét két-két embert hívott magához, hogy velük a szükséges dolgokat megbeszélje. Egy paraszt, aki látott ilyen currenset, azt vallotta, hogy azon rajta volt az is, hogy az utolsó, aki olvassa, vigye vissza Kramerhez,² ami nyilvánvalóan óvintézkedés volt, hogy Kramer meghívója illetéktelen kézbe ne kerülhessen. Ezekben a gyűléseken, amiket Kramer hívott össze, „a közönséges szükségre” való hivatkozással 3 garast vetettek ki minden parasztra,³ mert hiszen a bécsi utak költségeit elő is kellett valahonnan teremteni.

Természetes, hogy az ügyesen megszervezett izgatásnak nem maradhatott el az eredménye sem és az 1765. év folyamán nagy számmal érkeztek Magyarországból a királynéhoz a paraszttok kérvényei, amelyek mind egyformán sorsuk orvoslását kérték tőle. Kétségtelen, hogy ezen folyamódások egyik oka maga a paraszttok rossz sorsa volt, de az is kétségtelen, hogy ezenkívül nagy szerepet játszott az izgatók munkája és a többi folyamódó példája is. Vas megye gyűlése 1765. nov. 9-én hivatalosan állapította meg, hogy a hozzá a királynő útján eljuttatott panaszok egy része nem felel meg a valóságnak és a maga igazolására a megye fölterjesztette a királynőhöz a paraszttok vallomásait is. amelyekben benne volt, hogy ők „egyedül mások példájára indultak az instantiára”.⁴ Ugyanezt mondotta már korábban is a paraszttjai által a királynőnél bepanaszolt Batthyány nádor, hogy az ő paraszttjai a szomszédos uradalmak panaszainak hatása

¹ U. o. Urbarialia 1766 július 22. Ugyanezen alkalommal az 1766. febr. 5-én tett vallomások szerint Ófelsége Petrikovics arcát is megcirógatta s azt mondta neki, hogy reméljen. U. o. 1766. febr. 6.

² Ü. o. Orig. refer. 1766. 9.

³ U. o. Urbarialia 1765 július 31. A paraszttoktól való pénzszedés szokása továbbra is fennmaradt. 1766. nyarán Vasban egy Kotnyák nevű paraszt ellen, aki akkor a főizgatók közé tartozott, külön vádpont volt az, hogy a paraszttok közt pénzt gyűjt. U. o. Orig. refer. 1766. 290. Erről a Kotnyákról különben tudjuk, hogy összeköttetésben állott Kramerrel (Orsz. ltár Orig. refer. 1766. 331), ami valószínűvé teszi, hogy az izgatók közt általában véve is volt valami összeköttetés.

⁴ U. o. Urbarialia 1765. nov. 21.

alatt jelentették fel őt Őfelségénél, sőt a parasztek akkor is csak utólag járultak hozzá a nevükben beadott folyamodványhoz. Ugyanaz az eset fordult elő a kemendieknel is, akik nyíltan bevallották, hogy nem akartak a királynőhöz fordulni, hanem kérvényüket Bejczy István írta és küldötte föl Bécsbe az ő hozzájárulásuk nélkül.² Bozsok és Szerdahely parasztjai is azt vallották, hogy panaszaik előadásában a kérvény írója tévedett.³ Mivel a bozsokiak panaszaik megvizsgálása a királynő parancsára történt és tényleg beigazolódtott az, hogy a kérvény írója mást irt be a folyamodásba, mint amit a parasztek mondtak, Mária Terézia 1765 május 25-én elrendelte, hogy ezentúl a kérvényezőknek alá kell írni a folyamodást.⁴ Ezt a rendeletet azonban a gyakorlatban nem lehetett végrehajtani.

Miképpen járt el a királynő a hozzá juttatott kérvények hatása alatt? Mint alkotmányos uralkodó nem tehetett egyebet, mint hogy a szokásos utón eljuttatta azokat azon legalsóbb közigazgatási hatósághoz, amelyre a törvény a jobbagyok ügyeinek intézését bizta, t. i. a vármegyéhez, meghagyván a megyéhez intézett rendeletében, hogy a panasz ügyében járjon el s eljárásáról tegyen neki jelentést. Egyetlenegy dolog mutatta csak a vármegyének, hogy itt valami irányváltozásról van szó s ez volt az a szigorú hang, amelyen a királyi rendeletek szólottak. A királyi parancs u. i. a parasztek panaszát előre is beigazolt ténynek vette és nemcsak igen kemény kifejezésekkel élezte ki a panasz tényét a nemesség ellen, hanem szokatlan erélyességgel támadt a megyére is, hogy kötelességéhez képest miért nem járt el a parasztek érdekében. Az első ilyen királyi leirat 1765 febr. 4-én ment el Veresberény és Kenése parasztjainak ügyében Veszprém megyéhez⁵ és nemcsak azt tartalmazta, hogy a megye indítson vizsgálatot „a földesúr szigorú uralma miatt”,⁶ hanem arra is utasította a helytartótanácsot, kérdezze meg a vármegyét, hogy „a hozzá folyamodóknak hivatalos kötelessége szerint miért nem szolgáltatott megfelelő jogorvoslatot”,⁷ s azután a megye jelentését a maga véleményével együtt küldje fel hozzá. Amint ebből látszik, a királyi intézkedésnek az volt az alapja, hogy a parasztnak igaza van, a földesúr és a megye nem jártak el helyesen, holott még csak ezután kellett volna a megyének a rendelet értelmében a panasz dolgában az igazságot megállapítania.

Ez a hang marad uralkodó a királynőnek a többi folyamodványok kapcsán tett intézkedéseiben és minden királyi rendelet világosan mutatja, hogy a királynő jobban hisz a parasztnak, mint a vármegyének. A sármellékiek első panaszát a vármegye még 1765 nyarán elintézte, Kramer azonban ennek ellenére új kérvényt nyújtott be közvetlenül a királynőhöz, amelyet Mária Terézia e megjegyzéssel küldött le a vármegyéhez: „A megye indítson nyomozást és ha ez igaz, megérdemel egy fiscájis actiót”.⁸ A kancellária erre vonatkozólag 1765 nov. 26-án azt a felterjesztést tette, hogy nyugodt ugyan afelől, hogy a vármegye eljárt a maga dolgában s azonfelül mivel a királynő a megye felterjesztése

¹ U. o. Náadori levéltár. No. 429. fasc 13. lad. 15. 1765 Jul. 5.

² U. o. Orig. refer. 1765. 62.

³ U. o. Helytartótanács levelei 1765. 848. 1765 ápr. 26.

⁴ U. o. Orig. refer. 1765. 241.

⁵ U. o. Benigna mandata 1765 febr. 4.

⁶ De severo domini terestralis dominatu.

⁷ Cur pro munere suo magistratuali supplicantibus ad se recurrentibus congrua remedia non subvenerit?

⁸ Comitatus solle es untersuchen; wenn es wahr ist, verdient es wohl eine fiscal-action.

alapján már döntött is ebben az ügyben, nem lehet azt elhinni, hogy a megye azt végre ne hajtotta volna, mégis mivel Ófelsége így szignálta a kérvényt, leküldendő a folyamodvány a megyéhez, de ha a parasztok alaptalanul panaszkodtak, el kell őket fogni. Ehhez az előterjesztéshez azonban ¹ a kancellária nem kapta meg a királynő hozzájárulását, mint-hogy Mária Terézia szavai szerint: „Sokféle eset adódik, amelyekben alattvalóim elől az ide való folyamodás útját el nem zárhatom”.²

A parasztok folyamodásait a megyékhez leküldve a királynő, még mielőtt a panasz igazságát tisztázták volna, mindig a parasztoknak előre is igazat adó kifejezéseket használt. Kezdetben kissé szelídebbek voltak szavai, de amikor az országgyűlés végleg visszautasította az urbáriumra vonatkozó törvénycikket, a királyi parancsok hangja keményebb lett. 1765 márc. 25-én a királynő már azt írta a kancelláriának, hogy a kemendiek parasztok „panaszkodnak a legutóbbi úriszéken rájuk rakott új, szokatlan és elviselhetetlen szolgálatok miatt és azért könyörögnek hozzánk, hogy rendeljünk el valamit az ő megvédésükre”.³ A kemendiek panaszának leküldésekor pedig, 1765 júl. 29-én már egyenesen ezeket mondta a királynő: „Látható a kemendiek kérvényéből, mily szánalmasan panaszkodnak abban azon elviselhetetlen és hacsak rajtuk nem segítenek, romlásukra vezető terhekről, melyekkel földesuraik nyomják el őket”.⁴ Ugyanígy jelenti ki 1765. jun. 15-én minden nyomozás nélkül a királynő a szentgotthárdi parasztok ügyében, hogy „ezeket a szegény parasztokat túlságos terhekkal sújtják”.⁵ E szavak azután szinte formulaszerűleg ismétlődnek a királyi parancsokban oly formán, hogy azok szerint „a parasztok földesuraik által kívánt különböző igen súlyos és elviselhetetlen szolgálatokról és megterhelhetőségükről” panaszkodnak.⁶ Természetes, hogy ezek az erős kifejezések megfelelően növelték a parasztok bizalmát oly irányban, hogy most végre ők is igazságot fognak kapni, terheik is kisebbedni fognak, még pedig a magas pártfogóra való tekintettel megfelelő rövid idő alatt, úgy, hogy már nem sokáig kell az elnyomatás keserű kenyerét enniök. Megerősítette őket ebben a hitükben a királynő parancsainak azon elmaradhatatlan záradéka, hogy a hozzá folyamodókat ezért bántani nem szabad.

Vessünk egy pillantást arra is, vajjon megfelelt-e Mária Terézia viselkedése a parasztokban az izgatók által keltett azon reménységnek, hogy most az ő segítségével egy-kettőre gyökeres változás következik be életükben s az eddigi nyomorúság helyett sorsuk rövidesen jobbra fordul. A parasztoknak e tekintetben nagy csalódás volt osztályrészük. A királynő

¹ Orsz. levéltár Conceptus referadarum. 1765. 323.

² U. i. Orig Refer. 1765. 421. Ut autem et alii post sententiam comitatensem ad exsequendura remissam hue récurrentes subditi hie statim incaptiventur, hoc admit - tere non possum, cum varii dentur casus, in quibus nee eodum subditis meis recursum praescindere possim.

³ U. o. Benigna mandata 1765 márc. 25. Contra novas insolitas ac insupportabiles praestationes ex ultima celebratae sedisdominialis determinatione eis imposi'as querulando, adeoque quidnam eatenus per nos pro ulteriori eorundem conservatione clementer ordinari supplicat.

⁴ U. o. Quam lamentabiliter in iisdem excessivis atque insupportabilibus et nisi sublevantur ad extremam ipsorum ruinam reducentibus, quibus per dominia ter - restralia premuntur, oneribus conquerantur.

⁵ LT. o. Miseri subditi excessivis impositionibus aggravari.

⁶ így pl. Botfa, Alibánfa, Istvánd stb. paasztjai ügyében: „de varus praegravibus et insupportabilibus dominorum terrestrium praestationibus et oneribus”. U. o. 1765 aug. 12.

csakugyan szívesen fogadta hozzája való folyamódásukat, mert így módjában állott a magyar nemesség ellen fellépnie és remélhette, hogy amit közvetlen úton, t. i. törvényhozás által el nem érhetett, azt most közvetve el fogja érni és ha nem is a Corpus iurisba foglalt cikkely által, de tényleg mégis csak meg tudja változtatni a nemes és a jobbágy eddigi viszonyát és el tudja érni azt, hogy a parasztok ügyeinek végső elintézése ne a királytól független bírói döntés által, hanem közigazgatási úton, vagyis az uralkodótól függő helytartótanács útján a mindenkori uralkodó által történjék meg. Az út azonban, amely ide vezetett, ha nem is volt hosszú, mégse volt olyan, amelyen gyorsan lehetett volna előre haladni. A magyar kormányzatnak III. Károly alatt megállapított rendszere u. i. módot adott a királynővel egyet nem értő nemességnek, hogy ha teljesen nem is tudja lehetetlenné tenni Mária Terézia intézkedéseit, legalább is meg tudja lassítani a dolgok menetét, minek következtében a királyi rendelkezés, ha ellenük irányul is, jelentékenyen veszít erejéből. Így történt ez most is. Az Ígéreték, miket az izgatók a parasztnak tettek, természetesen nem fedték Mária Terézia igazi szándékait és csupán annyi volt igaz a parasztnak közt hirdetett ígérből, hogy a királynő tényleg segíteni akart a benne bizó és a hozzá folyamodó parasztságon. Az a körülmény azonban, hogy a parasztnak azonnal, szinte máról-holnapra várta ezt a segítséget, a királynő pedig csupán a magyar közigazgatás nagyon is lassan haladó szekerén tudott a messzeségből hozzájuk eljutni, az uralkodó segítségét türelmetlenül váró és vezetői által ezen hitében megerősített parasztnak erőszakos föllépéséhez vezetett, ami azután egy időre teljesen lehetetlenné tette Mária Terézia legjobb szándékainak megvalósulását is.

Újabb adatok a magyar felvilágosodás történetéhez.

Írta: ECKHARDT SÁNDOR.

A könyvkereskedőknek sok bajuk volt a hatóságokkal a francia forradalom alatt. A közönség mohón kapott a politikai tartalmú könyveken; ez volt a legjobb üzlet, tehát titokban ment az árusítás. Ha rájöttek, megindult az elkobzási és büntető eljárás. A nyomozás sokszor hivatalos lassúsággal folyt le, úgy, hogy mikor a buzgó Schaffrath Lipót váci kanonok és revisor – egyébként egy nagy pesti szabadkőművespáholy főmestere – feljelenti Stahel és Kiliánt azért, hogy titokban árulja az odiózus *Kreuzzug gegen die Franken-t*, a *Taschenbuch für Franken-t* és Martinovics névtelen röpiratait, a kiszálló bizottság nem talál semmit, pedig számos adat bizonyítja, hogy Landererrel együtt ez az üzlet vitte a legfontosabb szerepet a felvilágosodási irodalom terjesztésében.¹ Laczkovits ott vett tiltott könyveket és ez a cég akarta kiadni Czindery Contrat Social-fordítását. Ugyanitt Schaffrath 1794 januárban lefoglalja a *Histoire Imperial (!) du procès de Louis XVI* par L. F. Gansferet 1793 c. művet négy példányban.

Más esetben, mikor felelősségre vonják Kilián Ádámot, hogy a *Costumes des représentons du Peuple Francois, a Paris chez de Roy Libraire* című könyvet árulta, arra hivatkozik, hogy b. Schaffrath Lipót cenzor tudtával árusította a rekriminált művet.²

Feljelentik Trattner is, még pedig a székelyföldi quaestor, mert Koszta Kyricza és fia, nevük után ítélve oláh határőrök, nála vásároltak és a mindent felforgató eszme elől gondosan őrzött határörvidékre vittek bizonyos tiltott könyveket: a *Die Verfassung der vornehmsten europäischen und vereinigten amerikanischen Staaten* és a *Ruinen* c. munkákat. A hatóság főleg azt kutatja, hogy a *Ruinen* vajjon a Volney-féle hírhedt forradalmi irat,³ melyből a magyar jakobinusok tanulták a forradalmi gondolkozást, avagy talán valami más hasonló című könyv, amilyen több van. Természetesen Volney-ből egy példányt se találnak, hanem ehelyett valami Lacroix *Ruines-jének* német fordítását.⁴

Rámutattam arra, hogy az amerikai-angol publicista Paine művei milyen fontos szerepet játszottak az elmék forradalmasításában.⁵ Schwei-

¹ L. erről könyvemben: A francia forradalom eszméi Magyarországon, Budapest, (Ember és Természet 7.) 113. 1. Az eljárás aktái, Helyt. tan. It. Rev. libr. 1792 aug. 24.

² Rev. libr. 1796 jun.

³ L. id. mű 117. 1.

⁴ Helyt. tan. Rev. libr. 1794, nov; No. 47. Az iratok l' Croix-t imák.

⁵ Id. művem 112. 1.

ger pozsonyi könyvkereskedőnek meg is gyűlik a baja a hatóságokkal, mert a Jacobäer lipcei cég egyik csomagjában a cenzúra megtalálja Paine *Age of reason*-jának német fordítását. A kereskedő azzal mentegődzik, hogy a küldemény hibás címzés folytán érkezett az ő nevére, miről mellékeli is a lipcei cég bocsánatkérő levelét.¹ Mi a magunk részéről annyit hiszünk ebből a mentegődzésből, amennyit akarunk, mert hiszen tudjuk, hogy Paine könyvei a magyar olvasóközönség legkeresettebb csemegéje voltak.

D'Holbach-Mirabaud *Système de la nature*-je volt a század materialista kátéja.² Már II. József alatt üldözik: egy főhadnagy, valami Hofmann nevű, három példányt hoz magával a zágrábi garnizonba, egyet átad Köblöss főhadnagynak és egyet valami Rebracha nevű tisztnak. Az utóbbi, bizonyosan cseh születésű lévén, feljeleníti társát; azonban a hatóságok visszaadják az előbb elkobzott példányokat.³

Említsük meg itt szegény Kraill Antal esetét, ki korábban a pesti egyetem professzora, majd a Martinovics-pörből kifolyólag elbocsátják. Nagy nyomorúságba juthatott a valamikor híres professzor, mert Pozsonyban könyvtárát árusítgatja és eközben gyűlik meg a baja a hatóságokkal. Ezek megvizsgálják a könyveit és Raynal híres indiai történetét, valamint Fréret *Oeuvres philosophique*-jét elkobozzák.⁴ Taine szerint Montesquieu és Rousseau után Raynal következik a forradalmi ideológia felelősségében. A hatóság tehát jól tudta, mit kobzott el. . .

* * *

Kevés könyv nyugtalanította annyira a hatóságokat, mint Martinovics névtelenül megjelent *Oratio ad Proceres-e* és *pro Leopoldo-ja*. A helytartótanács átír az összes vármegyei hatóságokhoz, hogy kobozzák el a területükön megtalálható példányokat. Így kerül a sor Somogy megyére is.

Itt, Nagyatád községben élt akkor Czindery Pál Ferenc nemes földbirtokos, aki már egy évvel azelőtt, 1792-ben foglalkoztatta a helytartótanács cenzúraosztályát. Ő volt az a lelkes Rousseau-rajongó, aki lefordította a *Contrat Socialt* latinra és Stahel-Kiliánnál kiadni próbálta. A cenzúra azonban nem engedte meg, hogy a francia forradalom standard-műve a magyar politikai nyelven napvilágot lásson.⁵ Semmit sem tudunk ennek a szabadelvű magyarnak magánéletéről, vagy közéleti szerepléséről, de a Martinovics-röpiratok ügyében tanúsított magaviselete sok mindenre enged következtetni.

Mint öntudatos polgár, amint meghallja mit keresnek a hatóságok, nyilvános helyen elmondja, hogy nála megvannak a hírhedt füzetek, de ő azokat nem hajjadó semmiféle hatóságnak beszolgáltatni. Csak azért is... Mire a hatóságok feljelentik a helytartótanácsnak.

Erre védekező beadványt intéz a felső hatósághoz s ebben is kijelenti, hogy a kérdéses iratok csakugyan megvannak birtokán, Nagyatádon, de nem fogja túrni, hogy bárki is szekrényét átkutassa. Ő a nyomtatványokat a tilalom kiadása előtt vette, s mikor látta mennyi képtelenség van bennük, félretette őket (?). A tilalom pedig csak a kereskedőket

¹ Rev. libr. 1795 okt.

² L. id. művem 92. 1.

³ Rev. libr. 1786. No. 4.

⁴ Rev. libr. 1796.

⁵ L. erről *A fr. forr. eszméi Magyarországon*, 40. 1. Az alábbi adatok birtokában joggal azonosíthatjuk a két esetben szereplő Czinderyt.

érheti, a földesurakat, magánosokat semmi szín alatt. Különben mindenemű kutatás sértené a nemesi jogokat.¹

Ez az érvelés csak takarója annak a demokrata érzésnek, mely Czinderyt annak idején a *Contrat Social* fordítására ösztönözte. Ugyanígy hivatkozott Laczkovics is nemességére, mikor a hatóságokkal szembe került, ő aki a nemességet rablók bitorlásának tekintette a francia forradalmi ideológia szellemében.²

A helytartótanács egyébként helyt adott Czindery érveinek és elrendelte, hogy a könyveket magánosoktól nem szabad elkobozni.

Hasonló esete volt Spilenberg Pálnak, az *Ephemerides Budenses* szabadelvű szerkesztőjének, aki az *Extractus legum de statu ecclesiastico catholico* c. tiltott könyvet nem hajlandó beszolgáltatni.³ „Nem az vagyok, - írja védelmében - aki azt a véletlen sorsot, hogy nemes családból születtem és hogy életemet kétszáznál több esztendő magyarországi birtokos nemzetségnek köszönhetem, mások kárára felhánytorgatni szoktam volna; ez azoknak az embereknek szokása, akik a szerencsének ezen vak kedvezésén kívül más erényekkel és lelki kiválóságokkal nem rendelkeznek...”⁴ De az adott esetben igénybe veszi a törvény védelmét és Hadusfalvi Spilenberg Pálnak írja magát alá a legfelvilágosultabb magyar lapszerkesztő. Így védik a nemesi privilégiumok, szabadságok a demokrácia terjedését: a teljes felszabadulás vágya ott lehetett a legerősebb, ahol a szabadságérzés alapjai a lelkekben már megvoltak, a magyar nemességben.

*

*

*

Másutt elmondtam,⁵ mi módon járultak hozzá maguk a Magyarországon élő vagy az ott megfordult franciák a forradalmi hangulat emeléséhez. Most módunkban van megállapítani, hogy emigránsok is vetődtek ide, akiknek jelenléte bizonyosan nem csekély szenzáció lehetett abban a forró légkörben.

1793 márciusában egy Pauget nevű emigráns beadvánnyal fordul a helytartótanácsához. A beadványhoz egy levél, valószínűleg egy u. n. *nyílt levél* van mellékelve, melyet szerzője a francia konventhez intézett. Pauget úr azt kéri, hogy a magyar hatóságok juttassák el a levelet a konventhez.⁶

Valószínűleg maga Pauget úr se igen hihette, hogy levele ily módon el is jut a konventhez; inkább hiszem, hogy a levél, melynek tartalmát nem ismerjük, de tendenciáját éppen ebből a különös kérvényezésből kikövetkeztethetjük, amolyan *captatio benevolentiae*-féle volt, mert a kérvényben Pauget úr még azon felül valami állást vagy pénzbeli segílyt kér.

A hivatalos válasz elutasító. A levél eljuttatására a helytartótanács nem vállalkozhat, viszont ha ki akarja adni a szerző, okvetlen kell kérnie a cenzúra engedélyét. Segélyre pedig nincs megfelelő alap.

Úgy látszik azonban, hogy Pauget urnak több honfitársa jutott el hazánkba, mert ezzel az esettel kapcsolatban a helytartótanács szükségesnek látja, hogy megkérdezze Bécsset, mitévő legyen velük: Budán és

¹ Helyt tan. It. Rev. libr. 1793. No 1-, 17.

² L. id. mű 72. 1.

³ L. róla id. művem passim.

⁴ 1794 jan. 11. Rev. libr. No 2, pos. 27.

⁵ Id. mű 132. 1.

⁶ Revisio libr. No 26. A levél és a beadvány jelenleg hiányzik az akta mellől.

Pesten mindig többen és többen bukkannak fel. Voltak-e köztük tényleg jakobinus kémek, mint azt a buzgó Gabelhofer sejtette, nehezen lehetne megállapítani. Inkább hihető, hogy szegény ördögök voltak, akik az emigráció keserű kenyerét ették. Az ő révükön kerülhetett Pest-Budára az a levél is, melyet Alexovits Balázs, a reakció apostola idéz posthumus művében, mint szörnyű tanúságot a forradalom ellen. „Minap' Budán s Pesten egy levél olvastatott, mely'et egy frantzia Emigránsnak Lotharingiából Helvetian által a' felesége küldött”.¹ Az emigránsok tehát inkább az elrettentés példái lehettek, mint a lelkesítésre alkalmas agitátorok.

Alexovits Balázs pálosatya ellenforadalmi alakja ma már tisztán áll előttünk.² Ráműtattam különösen az egyetemi könyvtárban őrzött kéziratban maradt: „Az Egyenlőségről és Szabadságról a' Frantziák és Frantziázók ellen a' mostani üdökre” című művének szellemtörténeti fontosságára. Arra a kérdésre azonban, hogy miért nem került a könyv kiadásra, nem tudtam kielégítő választ adni.³

Most azonban, a levéltári adatok alapján tisztán áll előttünk a könyv története. A címlap szerint a könyv már 1795-ben sajtó alá mehetett volna. Alexovits könyvtárának jegyzékébe tett bejegyzés szerint pedig a szerző 1796 április 2-án halt meg, mint a pesti egyetem exhortatora. Ezt az állását kéziratosa műve címlapján is említi a szerző. A mai egyetemi templomban hangzottak el tehát ez izgatott korban a kitűnő és népszerű szónok mindig aktuális hitvédő beszédei és érthető, hogy az egyetem részéről érdeklődnek kéziratosa munkája után. Az egyetem rektora Stipsics Ferdinánd Károly u. i. 1797 novemberében kéri a helytartótanács cenzúraosztályát, hogy az Alexovits élete utolsó évében írt és kevéssel halála előtt cenzúrai jóváhagyásra benyújtott kéziratot adják át az egyetem könyvtárának, ahol azt meg fogják őrizni. A helytartótanács ki is adja a kéziratot, annál is inkább, mert tárgyánál fogva „pro typo haud qualificatum” tehát úgysem merték volna a francia forradalomnak ezt a túlságosan részletes cáfolatát engedélyezni.⁴ Így került Alexovits életének legnagyobb és utolsó műve az Egyetemi Könyvtár kézirtatárába.

Könyvtárát a pesti theologiai szeminárium őrzi halála óta, de az egyetemi könyvtárban is megtalálható a jegyzéke.⁵ E jegyzéken érdekesen tükröződik Alexovits olvasmányainak köre. Igaza volt ellenségeinek, akik azt állították, hogy habár minduntalan francia írókkal hadakozott, mégsem olvasta őket eredetiben: a 43 könyv közül egy sem francia nyelvű, legfeljebb egy-két francia hitvédő latin fordítása található meg köztük. Innen tudjuk meg azt is, hogy annak az *Augusztái Gyűjteményes írásoknak*, melyeket Alexovits oly sokszor idéz ellenfelei cáfolatára, mi a pontos címe: *Gesammelte Schriften zur Verteidigung der Religion* és *Sammlung der vor einigen Jahren über verschiedene Gegenstände zur Steuer der Wahrheit erschienenen Schriften* mindkettő Augsburgban megjelentő nyomtatványsorozat.

¹ A levél tartalmát 1. id. mű 183. 1.

² L. róla bőven id. művem 177-188. 1.

³ U. o. 180. 1.

⁴ Rev. libr. 1797. No 16.

⁵ J. 47.

A többi kötet a lehető legortodoxabb egyházi írók és szónokok latin- és németnyelvű műveiből került ki. Nem is lehet ez másképp ennél az erőshítű lelkes apostolnál. . .

*   *

A francia forradalom eszméi kétségtelenül megmozgatták a nemzet olvasó elitjét és rajtuk kívül is meglehetősen jelentékeny néprétegeket. Azonban tévedés volna azt hinni, hogy a régi vallásos nevelés nyomai teljesen eltűntek volna; talán inkább azt kellene mondanunk, hogy az új szellem felülről rakodott le a magyarságban és a felső tüzes lávaréteg alatt kemény, szilárd és merev kötöm egek maradtak, melyek hiven ragaszkodnak ősi politikai és vallásos meggyőződésükhöz. Mindnyájan ismerünk még ma is ilyen patriarkális gondolkozású konzervatív rétegeket, melyek felett mély ebi) hatás nélkül vonultak el a XVIII., a XIX. és a XX. század eszmei viharai.

A francia forradalom elképesztő eseményei a műveltebb osztályokban szimpátiát, majd bizonyos kiábrándulást keltettek. De az alábbi dokumentum azt igazolja, hogy egyes egyszerűbb, tiszta, patriarkális nevelésű magyar lelkekben a lehető legnagyobb felháborodás lett úrrá, midőn a forradalom tobzódásában eljutott a király kivégzéséig és a vallás üldözéséig. Szétsényi József peregi nótárius ugyanis a következő levelet intézte' a vármegyei (aradi) főjegyzőhöz:

„Tettes Fő Nótárius Uram, Kegyes Drága Jól tevő Uram!

Úri személyét alázatosan tisztelvén, bölcs tanácsával élni kívánok abban, ha bátorokdám-é arra vetni fejemet, hogy kikeletre ötvened magammal a' Frantziára mennék szabad nyereségre, a Tettes Ns Vge, vagy Felséges Haza megengednéé vagy anyira folyamodhatnám-é?

Tsak azt kérném édes királyomtól, hogy kardot, fokost, éjjeli Lándsát adjon, tojás tetejű Magyar süveget, Gyulai forma ujatlan Laiblit, Mákos köpenyeget, Gyulai forma nadrágot és borjú bőr tsizsmát. Azon kívül a' hadi rend bennünket rendelne Méltóságos Gyulai Sámuel Reguláris seregének kormányozása alá és Hó pénzeltartaná.

Hlyen alkalmatossággal két holnap alatt nem ötven hanem ezered magammal rukolhatnék ki, az ellen a kutya nemzetség ellen, a ki a Teremtő Istennek esméretéről is elpártolt és fejertlen emberré tette az országot.

Megmutatnám, hogy a mezei gazdálkodásnak legkisebb kára nélkül sereget vezethetnék az ellen az Isten nélkül való nép ellen, a ki a maga édes Anyát, t. i. a R. Catholicus Anyaszentegyházat megtagadta, hajába is kapott, mégis taszigálta, holott a vallás tartya a' világot.

Most nincs anyi terem a Station, mint a' török háboyuban a midőn egyik ki, másik bé dobolt a Transenaban.^x Allittanék magam helyett egy Atyafii Deákat, a ki helyettem szolgálna a publicumban.

Ha hogy ebben nem lehetne meg indulnom, engedelmet nem nyerhetnék, mégis ha egyébbel nem, vágnak hetven deák gyermekeim, kikkel mindennap el mondom a háborúkor való imádságot, hogy az az öröktől fogva való meg foghatatlan Istenség, a ki a franciákat buzzó keresztény királyokkal megáldotta, virágoztatta, most a nélkül átkozottakká tegye, és verje meg.

¹ Katonai sorozohivatal.

Könyörgők alázatosan az erre való böles tanács adásért s feleletért. Ki vagyok Sig. Pereg Die 21 a febr. 1793 Ttts fő Nótárius Urannak alázatos szolgája Szétsényi József Peregí nótárius m. ρ.”^x

Hogy került ez a megható emberi dokumentum Őz Pál iratai közé? Bizonyosán kézről-kézre járt a franciák hivei közt, mint a maradi gondolkozás nevetséges példája. . . Őz Pál, aki elmélkedő embernek látszik, talán elkérte és eltette magának a magyar katonai erények és a magyar monarchista és vallásos konzervatizmusnak ezt a megkapóan spontán megnyilatkozását.

¹ Nemz. Muz. Fol. lat. 3675; Őz Pál iratai.

Ürményi József perszonális kegyvesztése.

Írta: DOMANOVSKY SÁNDOR.

Amikor II. Lipót király 1790 végén fiát, Sándor Lipót főherceget, Magyarországra útjára bocsátotta, vegyes érzelmek közt hányódott. Félt tőle, hogy fiát, ha állandón a magyar urak közt fog élni, ezek megnyerik terveiknek, amelyek az 1790-iki országgyűlés után Bécsben igen veszedelmeseknek tűntek fel; félt, hogy ez esetre a főherceget a dinasztikus érdekek védelmétől el fogják terelni, s így acél, amelyet az udvar elérni akart, nem lesz megvalósítható. Hogy tehát a még egészen ifjú, csak 18 éves főherceget a rossz befolyásoktól megmentse, egy iratban jellemezte számára a magyar szóvivő urakat, amelyben külön sorozatban voltak összeállítva a veszedelmesek. Ebből az iratból vesszük a következő sorokat:

„Personale Jurmeny est l'homme de plus grand talent et capacité[^] qu'il y ait en Hongrie; il est bon à consulter en toutes les affaires tant, pour la partie politique et judiciaire, que pour les études et pour enseigner les régies du droit et les loix d'Hongrie. Il est généralement estimé, mais pas aimé à cause de ses manières; homme désintéressé et qui a passé par tous les emplois, il connoit le pais à fond, est bon à consulter en toutes les affaires et je crois qu'on peut s'y fier; son unique défaut étant de changer le système selon qu'il voit ce qu'on souhaite; il paroît – de la meilleure intention présentement, mais aimanta tout faire et n'étant pas ami du iudex curiae, il est, bon à consulter sur les propositions de ce dernier.¹

Tehetségeit illetőleg a hosszú jegyzékben foglaltak közül senki sem dicsekedhetett hasonló nagy elismeréssel, amely pedig nem is volt túlzott, hiszen Ürményi Józsefről, a nagyeszű és magas műveltségű perszonálisról volt szó, aki családi összeköttetések nélkül, mint homo novus, már fiatalon nagy elismerést vívott ki magának, aki a Ratio educationis megalkotója és első, szervezeti részének kidolgozója volt, s aki, a fontos bizalmi állások egész során haladva végig, 1789-ben a perszonális székbe emelkedett. Nagy képességeinek és lankadatlan munkásságának kétségtelenül legnevezetesebb emléke a magyar tanügy reformja, amely a legszorosabban fűződik az ő nevéhez.²

És mégis ez a ritkatehetségű és nagyérdemű férfiú négy évvel utóbb egészen sajátságos körülmények közt távozott a perszonális szék-

¹ Bécsi udv. és áll. lt. Privatbibliothek fasc. 4. No. 28.

² *Wurzbach* Biographisches Lexikon. *Fináczy*: A magyarországi közoktatás Mária Terézia korában. II. köt. különösen 236 – 239. 1.

bői a kegy vesztés legfeltűnőbb jelei közt. Ferenc király – ámbár az 1791-iki 18. te. azt mondta ki, hogy az országos méltóságokat előzetes vizsgálat nélkül nem lehet állásaikból elbocsátani – meglepetésszerűen és meghallgatás nélkül fölmentette állásától.

Ürményinek ragyogó tulajdonságai mellett volt egy gyengéje is, amit II. Lipót is kiemelt róla, a rendszerváltozáshoz való alkalmazkodás. Ez a hajlékonysága keserű órákat szerzett neki II. József rendszerének bukásakor. Minthogy a II. József által kinevezett királyi biztosok egyike volt, s perszonálissá is II. József kegye tette meg, az alkotmányos rend helyreállásakor sok támadásnak és csípős megjegyzésnek volt kitéve s az országgyűlés alkalmával készült gúnyversek is szívesen foglalkoztak vele. Pest megye közgyűlésén olyan hevesen támadták, hogy a lemondás gondolatával foglalkozott.¹

Pedig a támadások legalább is túlzottak voltak. A kortársak, akik csak a nyilvános szereplés mozzanatait látták, Ürményt éppen okos, higgadt föllépéséért Ítélték el, amely nem rontotta el az ügyet vérmes heveskedéssel. Ezt a diplomatikus hangnemet azonban nem ismerték a rendek. II. József kitüntető bizalma nem Ürményi elveinek, hanem rendkívüli képességeinek szólt. Hiszen a kancellária részéről, amikor még annak tanácsosa volt, éppen Ürményi készítette a nemzeti és a rendi álláspontot védő legnevezetesebb fölterjesztéseket a császár legsarkalatosabb rendelkezései ellen. Ő írta azt a fölterjesztést, amellyel a kancellária fölszólt a szerzetesrendek eltörlése ellen,² hasonlóképpen azt is, amelyben kifogásolta a tanulmányi alapítványoknak a kamarába való beolvasztását.³ Ő írt föl a korona elszállítása ellen,⁴ a közigazgatásnak osztrák mintára tervezett átalakítása,⁵ valamint a népszámlálási és házösszeírási rendeletnek a rendi jogokat sértő alakiságai ellen.⁶ Sőt kerületi biztosi minőségében is memorandummal fordult a császárhoz, az adóreformok életbeléptetésének és a közbülső vámvonallal ledöntésének módja ellen fejtvén ki alkotmányos ellenvetéseit.⁷ Pedig ezek az ügyek ugyancsak II. József kedvenc eszméi közé tartoztak.

Azzal vádolták, hogy a hirtelen fordulatban nem tudott tájékozódni és nem tudta, hogyan foglaljon állást. Valószínű, hogy a heves kifakadások közben, melyek személyét érték, a sima modorú, körültekintő férfü tényleg bizonyos zavarba kerülhetett, de korántsem olyan mérvü kellemetlen helyzetbe, mint ahogy az 1790-iki országgyűlés sok vad taktilikai hibát elkövető ellenzéke azt feltűntette.

Mert amiért utóbb kegyvesztett lett, az éppen 1790-iki állásfoglalása volt. Akkor, midön az ellenzék egy része az ellenséges berlini udvarral tartott fenn összeköttetést és egész politikáját erre a labilis alapra építette, amelyet csakhamar kihúztak alóla, és amikor sokan az uralkodóház trónvesztéséről beszéltek, éppen az ilyen mérsékelt emberek tehatték a legnagyobb szolgálatot a nemzetnek is és a dinasztíának is. II. Lipót, aki a Poroszországgal való megegyezés után bölcsen megelégedett az ellenzék rémitgetésével, hirdette, hogy a porosz kapcsolatok szövögetői-

¹ *Marczali*: Az 1790/91. országgyűlés, Budapest. 1907. I. 169. 1.

² *Marczali*: Magyarország története II. József korában, Budapest 1885. II. 127. 1.

³ *ü. o.* II. 294. 1.

⁴ *U. o.* II. 365. 1.

⁵ *U. o.* II. 347-349. 1.

⁶ *U. o.* II. 371. 1.

⁷ *V. ö. Wurzbach Biogr. Lexikon.*

nek nevei birtokában vannak, a békés kiegyenlítés útjait kereste. A tiszai ellenzék vezeterei akkor berlini összeköttetések miatt jórészt már lehetetlenek voltak. Az uralkodónak kiegyenlítésre törekvő terveit s a rendek alkotmányos biztosítékokat sürgető álláspontját csak az Ürményi-hez hasonló sima és okos államférfiak egyeztethették össze. II. Lipót e téren tett szolgálataiért meg is becsülte a perszonálist, amit fent közölt sorai is bizonyítanak. Megváltozott azonban a helyzet Ferenc király idejében, aki nem mérlegelte oly bölcsen államférfiainak érdemeit és a francia rémuralom, majd a Martinovics-pör hatása alatt egészen néhány reakciós tanácsosának befolyása alá került.

Akkor indult meg az aknamunka Ürményi és több más főúr ellen. A mozgalom élén Izdenczy József államtanácsos, a magyar ügyek referense állott, aki esküdt ellensége volt a rendi alkotmánynak és a küzdelmet Werbőczy ellen II. József halála után is folytatta. Elveinek jellemzésére legyen elég itt arra hivatkoznunk, hogy 1791-ben Grossing Józseffel egy röpiratot íratott, amely a magyaroknak alkotmányukról táplált téves nézeteivel foglalkozott.¹ Eszerint a főtévedések, hogy azt hiszik, hogy Magyarország I. Ferdinándig szabadkirályválasztó ország volt, hogy a magyar király a rendek hozzájárulása nélkül törvényt nem hozhat, hogy koronázás nélkül jogait nem gyakorolhatja és hogy a koronázáskor hitlevelet kell kiadnia.

A bécsi udvarban már 1790-ben ő képviselte azt az álláspontot, hogy az 1790-iki törvényekben lefektetett engedményeket vissza kell fejleszteni. Pedig ez az országgyűlés alig ért el valamit is azokból az alkotmányos garanciákból, amelyeknek követelésével megnyitása idején a rendek fölléptek. A tervezett nemzeti szenátus meghiúsult s a királynak sikerült visszautasítania a felségjogaiba való beavatkozást. Izdenczy és a körüle csoportosuló reakció azonban felismerve az uralkodó érzékeny pontját; ettől kezdve mindig a felségjogok ellen intézett támadásról és áskálódásról beszéltek. Munkájukat segítette a francia forradalom és a Martinovics-pör.

Martinovics apát 1794 dec. 19-ikén írásbeli vallomást nyújtott át Sándor Lipót nádornak, amelyben jelentette, hogy Magyarországon egy reformátor-társaság működik, amelynek célja, hogy három év leforgása alatt Magyarországot a Habsburg-háztól elszakítsa és azt ígérte, ha bűntetését csak számkivetésben szabnák meg, leleplezi az egész összeesküvést.² Az iratot Martinovics arra a hirre készítette, hogy Fodor József helytartótanácsi titkár három nappal előbb, amikor el akarták fogni, öngyilkosságot követett el.³ A beadványban azt állította, hogy a társaság fejei, ha leleplezettek, kötelesek életüket kioltani és sikerült is a nádorral elhitetnie, hogy Fodor öngyilkossága az ő korábban készült beadványának adatait erősíti meg.⁴

Martinovics ugyan nem érte el célját: kiszabadulását, de megingatta a népszerű, ünnepekt Sándor Lipót nádort meggyőződésében. A nádor 1795 ápr. 16-ikán hosszú memorandumot nyújtott át Ferenc királynak, amelyben ismertette az esetet és azt a következtetést vonta le, hogy

¹ Irrthümer in den Begriffen der meisten Ungarn von der Staatsverfassung ihres Vaterlandes und von den Rechten ihrer Könige. 1791.

² *Fraknói*: Martinovics élete. Budapest, 1921. 171-178. 1.

³ *Fraknói*: Martinovics és társainak összeesküvése. Budapest, 1880. 324. 1. és u. ő: Martinovics élete 171. 1.

⁴ *Fraknói*: Martinovics élete 178. 1.

Magyarországon nagyon rossz a közszellem. Sötét színekkel festette az ország lakosságának hangulatát és javaslatokat tett a bajok elhárítására. Ezek közé tartozott, hogy a király egyelőre ne tartasson országgyűlést és az embereket cserélje ki lehetőleg megbízható egyénekkel.¹

Sándor Lipótot július 12-ikén bekövetkezett tragikus halála megakadályozta abban, hogy a tervezett rendszabályokról maga tegyen előterjesztést a királynak. Álláspontját azonban halála után is képviselte a jogügyi igazgató: Németh János³ és a helytartótanács egyik tanácsosa, báró Mednyánszky János.

Ez utóbbi Izdenczy államtanácsos legbuzgóbb támasza volt. Néhány napi időközökben titkos jelentéseket küldözgetett egyenesen a császárnak, amelyekben határtalan gyűlölettel vádaskodott azok ellen, akik az 1790-iki országgyűlésen az alkotmányosság védelmére keltek. Egy szuperarisztokratikus liga cselszövényeiről beszélt, amely az államra és a felségjogokra a legnagyobb veszedelmet jelenti. Mindazt, amiért a rendek 1790-ben küzdöttek, a liga céljaiként ismertette és arról beszélt, hogy Magyarországot el akarja szakítani a dinasztiától.³ Még a nádort is megvádolta, hogy a liga tagjainak befolyása alatt áll és 1795 május 18-án elmondta azt is, hogy mi módon szándékoznak az urak a dinasztiát trónjától megfosztani.⁴ E liga vezéréiül pedig Batthyány József gróf primást, Zichy Károly gróf országbíró, Pálffy Károly gróf kancellárt és Ürményi perszonálist nevezte meg.⁵ Két listát is küldött be a liga tagjairól 87 és 78 névvel, amelyek némi csekély eltéréseket mutatnak ugyan, amelyek mindenikén azonban rajta van Ürményi is.” Egyes napijelentéseiben is már 1792 óta mindig azt hangoztatta, hogy ezeket az urakat a felségjogok védelme és az állam érdekében el kell mozdítani állásaikból. Számos adat van ugyan rá, hogy Bécsben nem vették egészen komolyan e gyűlölködő, sokszor nevetséges jelentéseket,⁷ de Sándor Lipót nádor 1795 április 16-iki memoranduma után, amely személyi változásokat követelt, ezek még sem maradhattak hatás nélkül Ferenc császárra.

Az ügyet megérlelte Sándor Lipót főherceg halála. Izdenczy a nádorság megszüntetésére törekedett s az alkotmányos kívánalmak kijátszására valamelyik főherceg haladéktalan kinevezését követelte királyi helytartóvá.⁸ Mednyánszky is küldött július 18-án egy elaboratumot a királynak, amelyben ezt a kérdést szövézte, de egyben követelte az országbíró, a kancellár és a perszonális elbocsátását.⁹

Július 20-án tehát Ferenc császár aláírta József főherceg kinevezését királyi helytartóvá s ezzel együtt több más személyi változást is, többek közt Zichy országbíró és Ürményi perszonális elbocsátását.¹⁰ Hogy az ügyre Mednyánszky irata nem volt hatás nélkül, azt sejteti, hogy országbíróvá az ő egyik jelöltjét, Végh Péter tárnokmestert nevezte ki a király.¹¹

¹ Bécsi áll. It. Privatbibl.- fasc 35.

² József nádor iratai. I. 13. 1.

³ Ezek összegyűjtve a bécsi áll. It. Privatbibl. fasc. 26-28-ban.

⁴ Bécsi áll. It. Privatbibl. fasc. 28.

⁵ U. o. 1794 június 28. fasc. 26.

⁶ U. o. fasc. 30.

⁷ Zinzendorf Károly gróf államminiszter 1795 szeptember 12-ikén írja naplójába: Elle (t. i. Sa Majesté) ...dit, que Mednianszky n'a pas de tête, est toujours inquiet. A bécsi áll. Itban

⁸ V. ö. Zinzendorf Károly gróf naplóját 1795 július 13., 18. és 26.

⁹ Bécsi áll. It. Privatbibl. fasc. 28.

¹⁰ Bécsi áll. It. Staatsrat 2573/1795.

¹¹ Bécsi áll. It. Privatbibl. fasc. 28. 1795 július 18.

Az 1791-iki 18. t.-c.-be ütköző elbocsátások villámcsapásként érték az elbocsátottakat, de az országot is. A személyes megaláztatást csak az enyhítette, hogy a király nyugalmazta őket. E részben azonban éppen Ürményi dekrétumában volt egy feltűnő kitétel. Míg a többieket a leirat egyszerűen értesítette a megállapított nyugdíj összegéről, Ürményinél ezt a király különös kegyével indokolta.¹

Társai közt Ürményinek fájt leginkább elbocsátásának nyilvánvalóan sértő formája. Különösen az, hogy itthon is csakhamar rebesgetni kezdték, hogy az elbocsátások Sándor Lipót nádornak halálos ágyán a császárral folytatott utolsó beszélgetésének, vagy a hagyatékában talált iratoknak hatása alatt történtek.²

Fönmaradt Ürményinek egy Válról, 1797 november 10-ikéről kelt levele, amelyet minden valószínűség szerint Colloredo Ferenc gróf kabinet-miniszternek írt, elkeseregve benne sorsát és kérve az ő támogatását. Ebben a levélben³ elmondja azokat a lépéseket is, amelyeket a becstületén esett csorba kiköszörülésére tett. „Ich eilte damals nach Wienn, ich warf mich Seiner Majestät zu Füßen – und meine einzige Bitte war. dass ich die mir zu Last gelegte Gebrechen – oder auch nur Fehler – die etwa geäusserte, dem Landesfürsten – oder dem allgemeinen Besten nachteilige Grundsätze erfahren und dann mich rechtfertigen könnte – in der vollen Zuversicht, dass ich in solchem Fall alles in das helle Licht setzen, und eben da, wo nicht nur meine Rechtfertigung, sondern auch den Stof zur grösseren Belohnung finden würde. Seine Majestät waren aber diesfals unerbittlich, jedoch andererseits trösteten mich allerhöchst-dieselben mit gnädigster Zusicherung ihrer Gnade, dass Sie mich nächstens distingiren und vorzüglich behandeln wollen – und so bald möglich auf eine anständige Art anstellen.” Beletörődött tehát sorsába és iparkodott legalább főispáni ügykörében hűségének bizonyosságát adni. Az 1796-iki országgyűlés idején a királyi kegy több megnyilatkozását is látta: „Euer Excellenz selbst haben mich nach der Hand unter dem Landtag versichert, so auch Graf Landriani, dass Seine Majestät von meiner guten Denkkungsart und aufrichtigen Dienst-eifer überzeuget worden wären, ferners auch in dem Landtag habe ich in der Stille mitgewürcket, dann auch den Tag abends, da sich der circulus Tibiscanus zu der Bestimmung eines mehr ergebigen subsidiü resolviret hat, waren einige bei mir, um meine Meinung einzuholen. Es mögen Seiner Majestät diese Umstände bewusst sein gewesen, denn allerhöchst-dieselben haben mich damahls in mehreren öffentlichen Gelegenheiten ausgezeichnet, mündlich die gnädigste Zusicherung gegeben, dass allerhöchst-dieselbe von mir gut dächten, sich bei mehreren von mir erkundiget hätten, und alles Sprüche gut, Seine König. Hoheit, der seelige Palatin habe mich lieb gehabt und immer gut von mir gesprochen, allerhöchst-dieselbe wären gesinnt mich sicher anzustellen und warteten nur von einer guten Gelegenheit ab und hätten solches auch schon mehreren anderen gesagt – dieses waren fast wörtlich die mildesten Ausdrücke”. Annál inkább zokon esett tehát neki, hogy leg-

¹ Den Personal v. Ürményi jubilere Ich ebenfalls mit einer jährl. Pension von 4000 fl. aus besonderer Gnade. Bécsi áll. lt. Staatsrat. 2573/1795.

² Szapáry János gr. levele Colloredo gr. kabinet-miniszternek, 1795 július 31. Bécsi áll. lt. Sammelbände 142.

³ Bécsi áll. lt. Privatbibl. fasc. 30.

utóbb¹ a tárnokmesteri szék betöltésénél ismét mellőzték és a sokkal kevesebb érdemet szerzett Szentiványi Ferencet nevezték ki.

Ez az eset vezette arra a gondolatra, hogy az udvarban valamelyik személyes ellensége áskálódik ellene, aki elhiteti az uralkodóval, hogy veszedelmes elveket vall. A levelet éppen azért is írta Colloredónak, hogy ezek ellen az aknamunkák ellen támogatását kérje. „So ist – írja – die fast allgemeine Vermuthung entstanden, dass diese abermalige Hindersetzung von einer personalen Gehässigkeit herrühre, durch welche vor aller Welt meine Grundsätze und geleistete Dienste getadlet, und wie S. Majestät ohnehin bekannt ist, noch einer schweren Ahndung schuldig vor mehreren erkläret worden bin. Was mich anbelanget, ich bin der Meinung, dass an der Schwächung meines Credits bei Hof auch anderen von verschiedenen Partheien immer stille Theil haben mögen, welche schon von der Zeit an, als ich von Wien und dem unmittelbarem Einfluss bei Hof getrennt wurde, auf alle mögliche Art gearbeitet haben, mich des allerhöchsten Zutrauens zu berauben, und zu diesem Ende auch bei jenen, die hinzu etwas beitragen könnten, personale Gehessigkeiten anzuzetteln und immer mehr und mehr bei dem beekanntenen heftigen und reitzbahren Temperament zu nähren beflissen waren. Denn von reelen jemanden zugefügten Beleidigungen weiss ich nichts. Die Einmischungen in geistlichen Sachen, in Studienwesen, welche ich bearbeitet habe, das Zutrauen meiner damahligen gnädigsten Soruvainen, dann nach der Hand mein zu starcker Einfluss auf die Gemüther meiner Landsleute, bei denen Landtagen, die bei Ausarbeitung der Deputational-Werke geüsserte, obschon nicht allgemein angenohmenne Grundsätze, meine ohnpartheische Denkungsort, machten bei einigen, welche ihre besondere Absichten bestritten fanden, die Aufmerksamkeit rege, und zweifle nicht, dass nachdem selbe S. Majestät gnädigst bei dem letzten Landtage geüsserte Zusicherung wegen meiner Anstellung vernohmen haben, wiederum alle Kräfte aufgebothen haben, um einen, meistens auf seinem Landgut wohnenden und mit seiner Wirtschaft sich beschäftigenden, folglich wieder die Caballen wehrlosen Menschen auf eine oder andere Art des allerhöchsten Zutrauens zu berauben, denn sonst hätten S. Majestät die vorhandene Gelegenheit gewiss benutzt und einen Mann, welcher nicht in der nehmlichen Catégorie mit mir war, nicht vorgezogen.”

Habár Ürményi nem nevez meg senkit, a levél tartalmából mégis sejthető, hogy nagyon jól tudta, ki ez az ellensége. Az utalás ismert ingerlékeny természetére és elvi ellentéteikre világosan Izdenczyre vonatkozik. Hogy ebben a feltevésében Ürményinek mennyire igaza volt, annak bizonyítására közöljük Izdenczynek egy valamivel korábban kelt votumát, amely éppen azokból a napokból származik, amikor a tárnokmesteri szék ügye a király előtt feküdt.²

Species facti.

Als weiland Kaiser Joseph der 2-te im letzten Türkenkrieg von Semlin nach Wien zurückkam, Hess mich Höchstderselbe am dritten Tag zu sich rufen und machte mir die Erklärung, dass Er auf Zureden mehrerer Hungarn, besonders aber des damals gewesenenen königlichen Kommissärs vom Pressburger Distrikt v. Ürményi fest entschlossen habe, alle unter Seiner und Seiner Frau Mutter, Maria Theresia Regierung erflossenen Verordnungen aufzuheben und zu

¹ 1797 okt. 31-én.

² Bécsi áll. lt. Privatbibl. fasc. 30.

vernichten, ja alles in dem Stand zurücksetzen, wie es unter Kaiser Karl den 6-ten war, indem im Königreich Hungarn eine fürchterliche Aufruhr im Anzüge sei, welche der König in Preusen, an den sich die Hungarn gewendet hätten, mit Nachdruck unetrstützen würde, und der Jablunkaer Pass sei preusischer Seits zum Einbruchspunkt bestimmt. Diese Erklärung war mir ebenso unerwartet, als unwahrscheinlich; ich widersprach selbe in geziemender Ehrfurcht, und bot alle meine Kräfte auf, die Unwahrheit dieses böartigen Gerichts darzustellen, da aber diese meine Darstellung fruchtlos dahinging, ward ich als ein treuer Unterthan meines Landesfürsten gezwungen, etwas unartig zu werden und Höchstdemselben zu versichern, dass wenn Seine Majestät auf Ihren gefassten Schluss beharren, Sie eine Rebellion im Königreich Hungarn erzwingen würden, von welcher jetzt weder eine Rede sein kann; und um dieses anschaulich zu erweisen, erwähnte ich die Aufhebung des Toleranz-Systems, und der Urbarial-Regulation; dann Wiedereinführung der Jesuiten und derselben Dotirung. Ersteres würde zu Gunsten der Akatholiken, die man ohnehin des an König von Preusen gemachten Recurses beschuldigte; letzteres hingegen zum wesentlichen Vortheil der Bauern unter der Regierung der Kaiserin, Königin Maria Theresia eingeführt. Wie dann auch der Jesuitenorden unter der nämlichen Regierung aufgehoben, und dessen namhafte Güter beinahe verschleudert worden sind.

Diese meine Bemerkungen erregten beim höchseeligen Kaiser Joseph dem 2-ten Aufmerksamkeit, und da ich nach Verlauf von 14 Tagen Höchstdemselben in der angebogenen Schrift die Karolinische Regierung vorlegte, gab er den bereits gefassten Entschluss, *propter abolitionem sni et Theresiani regiminis* ganz auf; und auf diese Art wurde die Aufruhr, die man schon damals im Königreich Huugarn ab Seiten einiger Unzufriedenen und Uibelgesinnten anzuzetteln suchte, vereitelt und zernichtet.¹

AVien den 23-ten Oktober 1797.

Izdenczy m. p.

Ürményi hűségét uralkodójával szemben, egyben azonban hazafias érzelmeit is ez az irat a legszebb világitásban mutatja be. Persze Izdenczynek nem ez volt az első hasonló kirohanása a kegyvesztett perszonálissal szemben, de a, Jozeíinus-rendszer eltörlésére vonatkozó javaslata nem is volt az egyedüli vádpont, amellyel befekettetésére törekedett. 1795-ben az országos föméltóságokban történt személyi változások után az akkor megindított mindenféle vizsgálat közt homloktérben a gyanús tanárok ügye állott, akiket a királyi jogügyi igazgató hasonlóképpen meghallgatásuk nélkül állásaikból el akart mozdíttatni. Ez az ügy az államtanácsban nagy összeütközésekre adott alkalmat. A fölvilágosult osztrák államtanácsosok azt az álláspontot képviselték, hogy az állami alkalmazottak nem csaphatók el fegyelmi eljárás nélkül. Vizsgálatot követeltek tehát, amely ha vétkességüket bizonyítaná, az illetők példásan büntetendők. Tiltakoztak azonban az ellen, hogy pusztán gyanú alapján tönkretegyék és megalázó módon megfosszák őket állásaiktól.² Izdenczy mindjárt megérezte, hogy az államtanácsosok nézetének érvényesülése elvi szempontból veszedelmes volna az általa hirdetett elvekre. Magyarországon amúgy is nagy mozgolódás volt észlelhető az elbocsátások miatt. Szepes megye nyíltan ki is mondta, hogy az ügyet az országgyűlés elé fogja

¹ Izdenczynek végeredményben azonban csak azt sikerült elérnie, hogy az 1740-iki állapot helyett a császár az 1780-ikét állította vissza. Az erre vonatkozó előterjesztést Kaunitz herceg nevében br. Spielmann, továbbá gr. Bánffy György erdélyi gubernátor, gr. Pálffy Károly magyar kancellár s a magyar kancellária két előadó tanácsosa: Pászthory Sándor és Mikos Mihály terjesztették II. József elé 1790. jan. 26-án. Orsz. Lt. Magy. kanc 2352/1790.

² József nádor iratai. I. 37-53. 1.

vinni.¹ Izdenczy szükségesnek tartotta tehát, hogy erre az összefüggésre rámutasson.²

„Das systema consilii regii nationalis hungarici, welches man Euer Matt, höchseell. Herrn Vater multum suiFragente consilio locumtenentiali et cancellaria hungarico-aulica nebst dem neuen Assecurations diplom³ statt der Pragmatischen Sanction aufdringen wollte, vermög meines beiliegenden elaborati aber (wovon ein Exemplar höchstgedachte Matt, erhalten haben, und sich im Kabinet befinden wird) platterdings verworfen wurde, lautet unter andern also „§ 9° Cum tarn dicasterium ipsum in concreto, quam membra eins in singulari, *cliaetae regni* (uti attactum est) responsibilia futura sint, Sua Regia Maiestas *neminem ex commembris praelibati consilii cur a processum iuris amovebit aid cassabit.* Videantur acta diaetae 1790/1. pag. 132.

Als nun dieser Schritt, welcher die üblesten Folgen, ja sogar eine Revolution hätte nach sich ziehen müssen, mislang, so schlug man einen anderen Weg ein, entwarf articulos antecoronationales und ein hinzu passendes Bestätigungs rescript. Beede Piecen wurden Tags bevors (das ist den 21-ten Sept. 1790) als Euer matt, hociseeliger Herr Vater zur Krönung nach Frankfurt abreiste, vom damaligen Kanzleiausschuss, dem gewesten Judex Curiae Grafen v. Zichy und Personaln v. Ürmenyi vorgelegt, und die Unterfertigung des oberberührten Rescripts *ohne Vortrag, gleichsam aus dem Stegreif beivirket.* Hindurch erzielte man also zum Teil jenes, w^Tas im verworfenen Assecurationsdiplom und besagten systemate nationalis consilii⁴ enthalten war. Wie eben dieses die angeschlossenen drei Aktenstücke bestätigen.

Mit diesem noch nicht zufrieden, drang man in den diesfalls mit Zuziehung des treu gehorsamsten Staatsrats abgehaltenen Konferenzen, ab Seiten der regni primorum und der hung. Hofkanzlei noch auf ein mehreres, worunter auch das proiectum articuli „Ne quispiam ab officio suo citra processum iuris amoveatur“ – erschien; wieder welches ich, als einen offenbaren Eingrif in die iura maiestaetica meine Einwendungen machte und selbe sowohl mit dem non interupto usu, als wie auch mit nachstehenden klaren Gesetz unterstützte, so also lautet „Cum ultra electionen palatini (quae per Maiestatem Regiam et dominos praelatos ac barones necnonuniversos regnicolas iuxta formám decreti, communiter fieri debet) electio omnium aliorum officialium suorum, quocumque nomine vocentur, ad Majestatem suam pertineat. § 1. Poterit Majestas Sua vei retinere officiales modernos, vel olios pro arbitrio suo, dum voluerit, constituere. *Articulus 2-dus Ludovici 2-di*, worauf vorberührten antecoronational Articl abgeändert wurde, und er kann auch nur in sensu modo citati articuli 2-di Ludovici R. II-di verstanden werden, denn ansonsten würde der König deterioris conditionis sein, als jeder Particulier, der seine Wirtschafts und Hofbeamte auch ohne mindester Ursache entlassen kann, ohne dass man ihn deswegen einer ungerechten Handlung beschuldigen könne, und was w^ollte wohl der hungarische Adel dazu sagen, wenn Euer Matt, auf ein Gesetz anträgen, dass derselbe seine Hof- und Wirtschaftsbeamten ohne Verschulden nicks zu entlassen berechtiget sei? Da würde man wohl einen solchen Antrag als die empfindlichste Erschütterung der adelichen Hauptpraerogative ausposaunen! *Quod ergo tibi non vis fieri, . alteri ne feceris. Lex est summae honestatis et iustitiae.*“

Ime Izdenczy érvei az állami alkalmazottak egyszerű, meghallgatásuk nélküli elcsapása érdekében.⁵ Ennek az érvelésnek estek áldozatul 1795-ben az országos főméltóságok és nyomban utánuk a gyanús tanárok is. Izdenczy

¹ József nádor iratai. I. 55. 1.

² József nádor iratai. I. 51. 1.

³ Az 1790. országgyűlés hitlevéltervezete.

⁴ Az 1790. országgyűlésen követelt magyar tanács.

⁵ Kifejtette azt egy 1796. okt. 23-iki votumában is. Bécsi áll. lt. Privatbibl. fasc. 39.

nem látott különbséget az állami alkalmazottak és a magánosok szolgálatszervezetében, s a fejlődés főelvét nem ismerve, egy régen elavult és hatályon kívül helyezett törvényre hivatkozott, hogy egy csak öt évvel korábban hozott törvény jogerejét kétségbe vonhassa.

De nevezetes ez a votum Ürményi politikai szereplése szempontjából is. A II. József kormányrendszere elleni állásfoglalás mellett íme itt a második vád, hogy Ürményi és Zichy meglepetésszerűen és írásos előterjesztés nélkül, tehát az ő megkerülésével fogadták el II. Lipóttal a még koronázása előtt hozott alkotmány biztosító törvényeket.

Ezek voltak a kegyvesztett személyes főbűnei. Ezek miatt örködött Izdenczy éber, hogy Ürményi ne kapjon ismét valami magyar méltóságot. A császár tehát 1801-ben kinevezte Galícia helytartójának. Ott valószínűleg Izdenczy sem tekintette őt veszedelmesnek. Amikor azonban 1802-ben az országbírói szék megürült és József nádor erre Ürményit vagy Szentiványi tárnokmestert ajánlotta,¹ Izdenczy ismét megmozdult. Az országbíró Szentiványi lett.

Akkor már a közvélemény itthon is más szemmel nézte Ürményit, mint 1790-ben. Amikor 1802-ben, röviddel ez újabb mellőzés után, megjelent az országgyűlésen, a rendek őt is vívat kiáltásokkal fogadták, akárcsak a királyt és a nádort. Izdenczyt ez annyira dühbe hozta, hogy mindjárt jelentést tett a királynak.²

Euer Majestät!

Mit heutiger Post erhielt ich Nachmitag ein Schreiben von Presburg dato 25-ten dieses, dessen wörtlichen Inhalt in folgenden besteht: Von heute kann ich nicht anderes Neues berichten, als dass man dem gewesten Personaln v. Ürményi, als er heute in der Früh in den *Ständischen* Saal getreten ist, durch Veranlassung des Brandeis (der wohlbekannten Ligue),³ eben so, wie dem König und dem Palatinus, ein lautes Vivat zugerufen habe Die Sachen gehen doch zu weit; und wenn nicht äusserst bald Hilfe geschafft wird, so dürrte es zu spät sein

Ich säunie nicht Euer Majestät davon in kenntnis zu setzen. Er dürfte Höchstdieselbe auf viele wichtige Data zurückführen, auch von den unverdienten und eben so äusserst empfindlichen Kränkungen überzeugen, die ich, unterzeichneter wegen unversehroekener Verteidigung der Pragmatischen Sanction unter der Regierung des Kaisers Leopolds des 2-ten, Euer Majestät höchstseeligen Herren Vaters, mir zugezogen habe; und zwar mit äusserster Beschämung der damals landtägig versammelten Reichstände, welche das eingetretene Interregnum mittelst ihres anhero nach Wien abgeschickten Kourirs, Namens v. Fodor (der nach der Hand als Staatsverbrecher durch das Militär hätte eingezogen werden sollen, diese Einziehung aber mittelst eines an sich begangenen Selbstmordes, vereitelt hat)⁴ ganz offenbar zu behaupten beflissen waren. Interim bene cessit Ullis, qui patriam et regem perdere volebant, dispari eventu et sorte illos manente, qui recte oppositum in gratiis malevolorum, pectore heroine tuebantur, et in tanta crisi triumphantes ex causa pene desperata pro domus Austriacae summo commodo recesserunt.

Wienn den 27-ten Oktober 1802.

Izdenczy m. p.,

1802-ben végre medgyesi Somogyi János, a magyar kancellária előadó tanácsosa vette át a magyar ügyek referátumát az államtanácsnál,

¹ Orsz. Levéltár. Nátori titkos lt. Prásidialia 1802. 7. sz.

³ Bécsi áll. lt. Privatbibl. fa se. 30.

³ Nyilvánvaló, hogy ezt Mednyánszky írta.

⁴ U. az a Fodor, akiről közleményünk elején megemlékeztünk.

aki akkor már egy esztendeje működött Izdenczy mellett mint második magyar államtanácsos.¹ Izdenczy ugyan megmaradt állásában, de véleményét igen ritkán kérték ki. Így azután 1806-ban József nádornak mégis sikerült keresztülvinnie a királynál, hogy nevezze ki Ürményit országbíróvá.² A jellemzés, melyet II. Lipót Ürményiről írt, őt teszi meg kora legkiválóbb magyar államférfiának. Ez a férfiú megérdemli, hogy a személye körüli homályt eloszlassuk, hogy az 1790-iki országgyűlésen vele szemben támadt bizalmatlanságot és hazafias állásfoglalásait kellő világításba helyezzük. Ellentétei Izdenczy vei, ez utóbbinak rosszakaratú vádaskodásai nem árnyat, hanem csak nagyobb fényt vetnek kiváló egyéniségére, amely Izdenczy ármányai következtében tizenegy éven át, java férfikorában (54-65 életévében) és egy olyan időpontban, amikor a bécsi alkotmányellenes törekvésekkel szemben nagy szolgálatokat tehetett volna hazájának, a magyar politikai életből úgyszólván kiesett.

¹ *Hock*. Der österreichische Staatsrath. Wien. 1879. 651. 1.

² Kinevezték 1806 szept. 6-án.

A »Zalán futása«-nak százéves fordulóján.

Írta: CSÁSZÁR ELEMÉR

A nemzet életében gyorsan lejáró évek között van egynéhány, melynek említésére gyorsabban dobog minden magyar szíve. Az ilyen évszámok számjegyei mögött a képzetek egész tömege nyüzsög s a képzetek tartalma szerint derűs vagy borús hangulatot árasztanak maguk körül. Ezek közül a jelentős évszámok közül való az 1825-ik. Hallatára fölemelő érzés vesz rajtunk erőt: ez az év az új Magyarország megszületésének éve. Mintha a „ver sacrum” üde szellője egyszerre tovaűzte volna a magyar közéletre ránehezülő sötét felhőket: a nemzet életének három legfontosabb nyilvánulása, a politika, a közműveltség, az irodalom jóformán egy időben, egy-két hónap távolában, hirtelen-váratlan kivirult, s az 1825-ik év ősze forró óhajokat és régi reményeket érlelt valósággá. A király összehívta újra az országgyűlést, s ezzel nemcsak a hosszú abszolutizmust váltotta föl a törvény uralma, az alkotmányos kormányzás, hanem megkezdődött nemzetünk reform-kora, újabb történetünk legnevezetesebb negyedszázada, mely egy évezred nemes, de elkorhadt intézményeit új, korszerű módon átalakítva, megteremtette a régi Magyarország romjain az újat. Ezen az országgyűlésen ajánlotta föl Széchenyi István gr. egy évi jövedelmét a föllállítandó tudós társaságra, s ezzel nemcsak életre keltette a félszázadja vajúdo magyar tudományos akadémiát, hanem megteremtette veié a magyar közműveltség legfontosabb szervét, leghatalmasabb emelőjét. Még az országgyűlés megnyílt és Széchenyi föllépte előtt megzendült Vörösmarty ajakán a „merész hadi dal”, s a *Zalán futása*, fölvernén szavával az irodalom „vak mélységét”, új korszakot nyitott költészetünkben. Az irodalom, mint annyiszor, most is megelőzte a politikai események árját és a közműveltség föllendülését, s az 1825-iki szent évünk a *Zalán futása* hangjaival indult meg.

Minek köszöni Vörösmarty eposza ezt a történeti jelentőségét, miért számíthatjuk tőle egy új irodalmi korszaknak, a magyar költészet virágkorának kezdetét? Nem esztétikai értéke miatt. A *Zalán futása* ma, száz évvel megjelenése után, drága kincse ugyan irodalmunknak, de szépségeiben csak a szakemberek gyönyörködnek, s őket is inkább a részletei bájolgják el, mint az egész mű. A *Zalán futása* nem azokra a hatalmas modern festményekre emlékeztet, amelyek közelről nézve jelentés nélküli színfoltok halmazának tetszenek, messziről azonban érvényre jut egész nagyszerűségük. A *Zalán* Denner Boldizsár képeihez hasonlít:

közel kell lépnünk hozzá, s akkor minden része művészi hatású. Bár melyik részét szakítjuk ki, az külön-külön olvasva jobban megragad és mélyebben megillet, mint az egész. Ami a matematikában képtelenség, az a *Zalán* műértékére vonatkoztatva csak paradoxon: részeinek összege sokszorta nagyobb, mint az egész. Valóban az eposz sok nagy szépségével sem tartozik irodalmunk legelső remekei közé. Egész sorát bírjuk a *Zalán-nál* sokkal nagyobb értékű elbeszélő és drámai műveknek – csak a legkiválóbbakra utalok: a *Bánk bán*-ra, a *Toldi*-trilógiára, Kemény regényeire, az *Ember tragédiájá-ra*. Ezek közül egyiknek-másiknak a sikere sem maradt el a *Zalán futása-é* mögött, sőt Arany és Madách diadala nagyobb is volt, mint Vörösmartyé. És mégis ezek a világirodalmi jelentőségű remek nem borították homályba a honfoglalás eposzát, sőt jelentőségük nem mérközhetik amazéval. Az a dicsőség, hogy egy új, ragyogó irodalmi korszak nyíljék meg nyomukban – egyiküknek sem jutott osztályrészül, csak a *Zalán-nak*. De az is bizonyos, hogy az a glória, amelybe az utókor állítja Vörösmarty hőskölteményét, nem idegen fény, talán az 1825-ik nagy eseményeinek reflexe: a *Zalán futása-nak*, mint az álló csillagoknak, van saját fénye.

Hogy jól szemügyre vehessük ezt a fényt, hogy tisztán láthassuk a *Zalán* jelentőségét, ragadjuk ki magunkat a jelen világából és egy nagy lépéssel, száz esztendő távolát átszökve, térjünk vissza a múltba. Ne azt kutassuk, mit jelent a mai embernek az eposz – ez nem volna igaz mértéke nagyságának – hanem azt, mit jelentett azoknak, akik száz évvel ezelőtt, 1825-ben voltak magyarok. Eljük bele magunkat a múlt század eleji magyarság gondolatvilágába, kísértsük meg rekonstruálni az akkori idő magyar embereinek lelki szövedékét, szellemi színvonalát és műveltségét, irodalmi törekvéseit és ízlését, rajzoljuk meg egy-két vonással a magyar irodalom képét, úgy, amint az most száz éve egy fogékony, a költészet iránt érdeklődő lélek előtt kibontakozott.

Átmeneti korban vagyunk, korszakok mesgyéjén. A régi letűnőfélben, az új emelkedőben, de a küzdelem még eldöntetlen. Új eszmék, új törekvések, új áramlatok mossák alá a talajt, de maguk még nem tudják kifejteni erejüket. Az irodalom harcosai sorában is megindult észrevételül az őrváltás; a hatalom már új ember, Kisfaludy Károly kezében van, de a vezéri polcon még Kazinczy szikár, alacsony alakja ül. Szmélyét még tisztelet övezi, a legnagyobb tekintély még az övé, s véleményével a hangos fiatalok is csak bizalmas körben mernek szembeállni. A többség még az ő szemével nézi az irodalmat. Sajátos nézőpontjukból különös eredményre jutnak.

Az irodalom – úgy látja az ősz mester és hű tábora – sőt a költészet is, nem önmagáért van, hanem csak eszköz a közműveltség emelésére, a közízlés fejlesztésére. Valójában inkább mesterség, mint művészet: erős akarattal, nagy szorgalommal, sok tanulással elsajátítható. Legfőbb eleme a forma szépsége. Eredetiség, egyéniség, jellemző erő – ezek a követelések nem játszanak szerepet Kazinczyék esztétikájában, a képzelet merész röptétől, az érzésnek a hagyományos kereteket szétfeszítő hevétől meg éppen borzadnak. Az igazi költészet a líra, ott is a dal a legművészibb műfaj a szonett, legértékesebb hang a lány, sima, epedő, a legméltóbb tárgy az egyetemes, az általános emberi. És különösen akkor szép az ilyen költemény, ha nagy külföldi mesterek nyomán készült, idegen minták utánzásaként. Nincs is, ami iránt Kazinczy jobban érdeklődne, ha új magyar vers kerül a kezébe, mint az, kitől utánozta

a költő. Milyen szép költeményeket ír Matthisson után az isteni Kis János, a magyar költők dísze, s Csokonai is mennyivel nagyobb lett volna, ha Bürger példája nem vonja a pórias felé! Kisfaludy Sándort Petrarca, Berzsenyt Horatius követése a legelső magyar költők közé emeli, Kölcsey meg a német szentimentalizmus szárnyán emelkedik.

A fiatalok ugyan már másként látják költészetünket, más, igazabb értékeket keresnek és találnak költőiknél, de kritikusuk, Kölcsey, még egészen Kazinczy tanítványa s az ő szellemében „recenseál”. S valljuk meg, nem egészen jogtalanul. Az új idő már közeledik, egyre több és több jele a nagy változásnak, fölbukkannak az új emberek s meglegbben az új szellem, de az irodalom, a maga egészében, még erősen régies színezetű. A drámát, amely Kazinczyék körében meg sem mert szólalni, életre keltette ugyan az új vezér, Kisfaludy Károly, de a 20-as évek elején még egymaga működött e téren; a novellát, kivált a vidám hangút, Fáy kísérletei után fölvirágoztatta az *Aurora*: de a líra terén csak nagy ritkán csendült meg egy-egy új, erősebb hang, mint Kölcseyé éppen 1823-ban, egyébként a Kazinczy-Szemere-féle simára csiszolt, leheletszerűen elfinomított üres versek uralkodtak; az epikában pedig Csokonainak Dugonics-hagyományokból táplálkozó *Árpádiász-töredéke*, Kisfaludy Sándornak és utánczóinak magyaros színű, magyaros lelkű, de már elavult és sablonokká színtelenedéit regéi voltak a legújabb jelenségek.

A történeti költészet egyáltalán nagyon sivár képet mutatott ebben az időpontban. Közönségünk csak lelkesedni tudott a nemzet dicsőséges múltjáért, de meg nem értette, sőt alig ismerte. Katona József, az egyetlen magyar költő, aki belelátott a letűnt századok lelkébe, ismeretlenül marad, történeti tragédiák helyett Kecskemét város jegyzőkönyveit írja, s a *Bánk bán* olvasatlanul hever a könyvkereskedők polcain. Az írók lelkében már ébredezett ugyan a történeti érzék, de Kisfaludy Károly egyetlen értékes tragédiájának tárgyát nem a magyar históriából veszi, hanem a néptől néphez vándorló mesekincsből. Bátyjának történeti költeményei tele vannak históriai nevekkal, színhelyük a Balaton körüli várak, hőseik királyaink és középkori nemes családok sarjai, de csak a nevek történetiek regéiben, még a miliő-rajz is költött: a régi magyar világot s a középkor magyar életét nem olyannak rajzolja, amilyen volt vagy lehetett, hanem a maga korának patriarchális nemesi életét egyszerűen Visszavetíti a múltba s XIX. századi színekkel festi ki a XV-XVI. század magyar nemesi udvarházainak külső életét. A középkor szelleme helyett a XVIII. század német várromantikájának szelleme árad bennük, nyers, féktelen emberek helyett beteges érzelműk mozognak a színen. Még a kor legjelesebb történeti novellája, Kisfaludy Károlynak a *Zalán-nak* egy évben írt *Tihamér-ja* is csak színre magyar: ugyanabba a keretbe, mint a *Toldi szerelmé-nek* második fele, a magyar lovagvilág legfényesebb korszakába, olyan cselekményt foglal, amelynek indítékait a német lovagdrámák szolgáltatták. Székely Sándor kis eposzának tisztultabb ugyan a szelleme, de az alapjául szolgáló mondának nincs epikai hitele, s maga az eposz költői szempontból jelentéktelen.

És ezek még a kor legkiválóbb történeti költeményei, s Dugonics *Báthori Mária-ja*, ez a németből magyarra átglyűrt kezdetleges tragédia, állandóan műsordarabja a fővárosi és vidéki színészcsapatoknak. Igazi nagy költőnek, igazi esztétikai értéknek nyoma sincs, szürke közepszerűség mindenfelé a történeti epika és dráma terén, nincs, ami megbűvölje a szemet és megrázza a lelket.

Ebbe az egyhangú, vontatott dallamú melódiába az 1825-ik év szeptemberének első napjaiban belebúg a Régi dicsőségünk. . . hatalmas szózata; a magyar köntösbe bujtatott érzelgős bábok és levitézlett lovagok közé berobbannak a honfoglaló Árpád daliái: megjelen a *Zalán futása*, s címlapján egy jóformán ismeretlen név: Vörösmarty Mihály. A közönség, kivált legműveltebb része, az íróvilág, elragadtatással olvassa az eposzt, s egyszerre magasra csap a lelkesedés árja: bírja már a magyarság, amit évtizedek óta várton várt, a nemzet eposzát. Az irodalom föllendülése és a nemzeti tudat fölbredése óta minden művelt magyar lélekben élt a vágy egy nagy nemzeti eposz után. Ne legyen a magyarság sem szegényebb a klasszikus és modern nyugati nemzeteknél, melyeknek megvan a maguk szent nemzeti kincsük! S mi lehet más e nagy nemzeti eposz tárgya, mint ezeréves múltunk legdicsőbb mozzanata, legragyogóbb emléke: a honfoglalás. Amint keletről fölrobognak szilaj lovukon az ázsiai magyar vitézek, s fejedelmük, Árpád vezérlete alatt elfoglalják a Duna-Tisza közét, örök időkre a magyarság hazájául – ez a kép lebegett minden magyar olvasó előtt; megírni a honfoglalás eposzát s vele a nemzet költőjévé lenni: ez a vágy tüzelte a XVIII. és XIX. század fordulójának majd minden magyar költőjét.

A meddő kísérletek után Vörösmartyra várt ez a dicsőség. *Zalán*-jával, úgy érezte a húszas évek minden magyarja, megszületett a nagy nemzeti eposz. De az eposz nemcsak a nemzet költőjévé tette Vörösmartyt. Az irodalmi közvélemény fölismerte benne azt, akít a magyarság egy félszázadja öntudatlanul is várt, a nagy költőt, az igazit. Vörösmarty, a nemzet epikus, nagyobb minden magyar költőnél, aki addig élt! Mint Alexandriában a kereszt föltünésére rombadőltek a bálványok, Vörösmarty megjelenésére összeomlottak az eddigi nagyságok, a *Zalán* dicsősége homályba borította a regéket és a várromantikát, Vörösmartyé Kisfaludy Sándort és a többi epikus. Csakhamar egy ihletett ajakról elröppen a közhangulat szerencsés tolmácsaként ez a költői szólam: „így még nem zenge magyar lant” – s ez a rövid pár szóba tömörített Ítélet éles fényt vet a *Zalán futása*-nak jelentőségére.

„így még nem zenge magyar lant!” Valóban nem. Vörösmarty főn ségesen omló hexameterei, melyeket Gyulai méltán állít szépségben, gördülékenységben Homeros hexameterei mellé, csodálatot keltettek a műértőkben s zeneiségükkel megbűvölték az érzékeny fülüket. Nyelve, ha nőről és szerelemről énekel, lágyan és behízeltgően zeng, mint a furulyaszó; ha harcokról és férfiakról szól, harsog, mint a riadó, hatalmas szavai megrezgetetik a levegőt. Az idilli jelenetekben csupa báj, a harci képekben erő, amott az érzés melege, emitt a méltóság teszi költőivé az előadást – mindenütt szín és fény, képzet és kép, amely a szemem keresztül a lélekre hat, mindenütt tiszta költészet. A *Zalán* az igazi magyar szimfónia, az első nagyszabású mű, amelyet magyar költő egész orchesterre írt. Csoda volt-e, ha az egész magyar világ elragadtatással fogadta azt a művet, amely minden ízében addig nem sejtett költői szépségeket tárt eléje?

De a versek zengzetessége, a nyelv és előadás bája, az idillikus jelenetek és harci képek kifermálásában nyilvánuló tiszta költőiség, ami mind még ma, száz évvel utóbb sem vesztett erejéből, csak egyik tényezője volt a *Zalán* nagy hatásának. Hozzájárultak, kimélyítették és elevenebbé tették olyan tényezők, amelyek fénye ma már elhalványult, akkor azonban teljes erővel ragyogott: a mű alkalmoszerűsége és újsága.

Vörösmarty a *Zalán futásában* olyan művet adott nemzetének, amelyet az nem is mert várni, amelynek nemcsak párja nem volt irodalmunkban, de még hozzá hasonló sem. Az eposz új volt minden tekintetben, egészében és részeiben egyaránt. Új volt a tárgya, a szelleme, a hangja, maga az eposz pedig első nagyszerű jelentkezése az új idők diadalmasan előretörő irányának, a nemzeti romantikának. Száraz és rideg, lelketlen és unalmas történeti eposzok, naiv és kezdetleges költött mesék helyett a magyar mondák színes és mégis igaz világa, a honfoglalás dicsőséges mozzanatai, melyek még egy ezredév távolából is erős fényt árasztottak a késő utódokra. Mi más volt mindez, mint azok a lapos, prózai beszámolók, amelyeket eposz örve alatt a mohácsi vésről, Hunyadi János hadjáratairól, Laudon tábornok vitézkedéséről, II. József máramarosi intézkedéseiről adtak hívatlan verselők! Mi más volt a harcok között kipattanó szerelemnek, Ete és Hajna gyöngéd viszonyának bájos rajza, mint azok a bosszantóan hihetetlen ármányok, amelyek Kisfaludy Sándor szerelmes párjait halálba kergették. A történeti eposzok fagyos józanságából bántóan kirít az ócska machina nyikorgása, Voltaire vértelen allegorizálása, vagy éppen az antik mitológia, s Neptunus megjelenése a komáromi várban, Cybeleé a máramarosi havasok között: fenség helyett a komikum hatását keltette. A *Zalán futása* csodálatos elemének sem volt gyökere a néphitben, de hozzásimult a köztudathoz, amely rendületlenül hitt nemzetünk keleti eredetében és a magyarság őshazáját Perzsia körül kereste – így Hadúr és Ármány, a jó és gonosz magyar istenség szembeállításánál[^] mint a parsz dualizmus hajtásának látszólag volt történeti alapja és hitele. A magyarok istene – ha talán ebben a fogalmazásban nem is tekinthetett hosszú múltra vissza – századok óta élt mint képzet a magyarság körében s Vörösmarty korában eleven hit volt, egyszersmind szimbóluma annak az érzésnek, hogy nemzetünk sorsát egy erős, jóindulatú hatalom tartja kezében. Vörösmarty Aranyosrákosi Székely Sándor kis eposzában találta ezt az indítékot, de ami ott pusztá név volt, legföllebb halvány, élettelen kép, azt Vörösmarty gazdagon kiképezte és életet vitt bele. A mitológia a *Zalán-nak* sem tartozik erősebb elemei közé, mégis elérhetetlen magasságban áll Székely Sándor eposzának machinája fölött. Székely Haddura valójában csak jelenés, minden akciója egy hosszú rege eléneklése – s ez éppen nem alkalmas arra, hogy fölkeltsse az isteni fenség képzetét és hangulatát, annál kevésbé, mert a költő, igen művésziellenül, nem is a maga isteni valójában, hanem pásztor alakjában viszi őt hősei elé. Ellenképe, Nemere, „a rossz északi rém” még csak meg sincs személyesítve s az események sorában nem jut szerephez. Velük szemben Hadúr, sőt még a sokkal határozatlanabb Ármány is félelmes valóságok, hatalmas személyiségek, az eposz cselekvő, küzdő princípiumai, amaz a magyarok oldalán, emez ellenük, s Hadúrnak, a jó princípiumának győzelme ellenén, a rossz princípiumán, egyszersmind a magyarság diadala is. Ezáltal az égi hatalmak viaskodása a földiek küzdelmének szimbólumává lesz, a költő a természetfölötti elemet bekapcsolja eposza cselekvényébe s nemzeti szellemmel tölti meg. Vörösmarty tollán újjá vált a hagyományos, ragyogóvá a fakó, a színtelen. Észrevétlenül, szinte természetesen.

Ilyen észrevétlenül vitte bele költészetünkbe a *Zalán-nal* Vörösmarty az új irodalmi irányt, a nemzeti romantikát is. Gyulai megállapítása óta közismert, hogy az első igazi magyar romantikus műalkotás a *Zalán*, s ez éppen a legnagyobb jelentősége, újszerűségének leghatalmasabb eleme.

A *Zalán* mint a magyar romanticizmus megindítója nagy. De éppen erről a feléről nincs kellőképpen megvilágítva a költemény. A *Zalán* romanticizmusával kapcsolatban kérdések és kétségek merülnek föl, melyeket nem intézett még el, vagy föl sem vetett a tudomány. Vájjon minden ízében romantikus-e a *Zalán*, „forradalmi lépés”, amint Gyulai gondolja, s megalkotásakor Vörösmarty gyökeresen szakított a múlt törekvéseivel, a régi epikus hagyománnyal s a magyar történeti epikával? Azután: milyen csatornán jutott el a romanticizmus áramlata Vörösmartyhoz, melyik külföldi irodalomból merítette az ösztönt munkájához, milyen közvetítéssel termékenyítette meg szellemét az európai romantika, voltak-e mintaképei? Végül, miben áll valójában a *Zalán* romanticizmusa, mi teszi igazi romantikus alkotássá?

A *Zalán futása* minden újszerűségével sem forradalmi jelenség; még Arany *Toldi*-ja is nyiltabban és merészebben száll szembe a műfaj akkor uralkodó irányával. A csendes, higgadt, megfontolt Vörösmarty irodalmi téren sem volt forradalmi természet. Nem a régi romjain, hanem a régire építve akart újat adni. Valamint *Szózat-ában*, noha Széchenyitől ihletve szólt, nem tudott szakítani nemzetének múlt iránti rajongásával és két ellentétes világfölfogás pillérjeire helyezte a nagyszerű költeményt: a *Zalán futása-ban* is az új irányt, a romantikát, nem a régi, a klasszicizmus ellen játszotta ki, hanem összeolvasztotta a kettőt, a hagyományosat az újjal. Mi – egy század mozgalmai s a romantika diadalai után – alig látjuk már meg az eposz klasszikus elemeit s benne egy új kor, új irány riadóját keressük. Még Gyulai is, mikor azt tanítja, hogy Vörösmarty a klasszicizmust saját páncéljában verte meg, pusztán a versformára gondol, ezt említi egyetlen olyan szálként, amely az eposzt hozzáfűzi a klasszicizmushoz. Úgy látom, a dolog másként áll. Nem pusztán a versforma, a hexameter klasszikus hagyomány a *Zalán-ban*: klasszikus az egész stílusa is. S nem is csak a külsőségekben keresem a stílust. Hogy az eposz lírai megindítása az antik invociók modern formája, hogy a költő a régiek példájára ad seregszemlét, hogy hőseit állandó, minden említésükkor ismétlődő jelzőkkel emeli ki, hogy szereti a hasonlatait Homeros módján vagy szellemében fogalmazni, hogy nyelvének tömörsége s ünnepélyessége vetekszik a klasszikusokéval: mindez a hexameterrel együtt érdekes és jellemző, de nem lényeges. A lényeges az, hogy Vörösmarty eposzát a klasszikusok módján gondolta el s a klasszikus eposzok stílusában alkotta meg. Tárnya ugyanaz, mint a klasszikus eposzok csodálat mintaképéé, az *Aeneis-é*: egy vándor nép letelepedése új hazájában. Hősei mind igazi hősök, de nem középkori magyar vitézek, hanem az ókoriak képmásai, hetykeségbe csapó önérzetük épp úgy antik hagyomány, mint a viadalok előtt ajkukról kereken ömlő beszéd, mely néha egész szónoklattá dagad – s ezek a hősök talán éppen azért színtelenek és vértelenek, mert nem élő valóságok, hanem, régi minták reprodukciói. Maga Árpád egy második Aeneas, még annyira sem tér el tőle, amennyire más egy középkori magyar fejedelem, mint egy ókori római. A főcselekmény párviadalok szakadatlan láncolata, s itt már nem is az *Aeneis-ig*, hanem az *Ilias-ig* kell visszamennünk, hogy mintaképét megtaláljuk – sőt ebben a tekintetben a *Zalán* iliaszibb az *Ilias-nál*. A természetfölötti hatalmaknak mint valóságos személyeknek szerepeltetése és bekapcsolása a cselekvénybe szintén antik hagyomány, s ez annál feltűnőbb, mert az eposz egyízben, Voltaire-nél, már elvetette magától ezt a machinát. Sőt mintha Hadúr és Ármány dualizmusa a parsz mitológián

túl a klasszikus fölfogásra is utalna: a trójaiak és görögök pártján egymás ellen harcoló ókori istenekre.

Mindez nem külsőség, nem pusztán klasszikus máz. Vörösmarty végigjárta az antik epikusok iskoláját, s ez mélyenjáró nyomokat hagyott eposzán; nemcsak a megalkotásában, hanem a koncepciójában is jelentős része volt e költői felfogásnak. A *Zalán futása* nem tagadhatja, hogy a klasszikus eposzok talajából fakadt.

Ennek a megállapításnak a mélyén egy másik nem kevésbé érdekes rejlik: a *Zalán*, melyet joggal tartunk a romantika első igazi nyilvánulásának, egyszersmind első klasszikus nyomon járó eposzunk is. A klasszicizmus, amely irodalmunkra a *Zalán* előtt vagy egy félszázadig rányomta a bélyegét s a líra terén szinte uralkodó szerepet vitt, epikánkban nem tudott érvényesülni. Deákos költőink, az igazi magyar klasszicisták, nem írtak eposzokat, s még Baróti Szabó Dávid is, az egyetlen epikus köztük, csak új-latin költők elbeszéléseit fordítja, vagy leíró jellegű verset cifráz föl eposzi sallangokkal (*Komáromi földindulás*). Többi epikusunk pedig – mind a hivatottak, mind azok, akik tehetség helyett csak műérzékkel voltak megáldva – vagy Voltaire nyomán jártak, mirit Bessenyei és a *Hunniás* szerzője, Pálóczi Horváth Ádám, s az antik eposzok helyett azok vértelen utánzatát másolván, műveikről lepattogzott a klasszikus zománc, vagy ha a görög-római mintákhoz fordultak, mint Ráday, Pázmándi Horvát Endre és részben Csokonai, belefáradtak a munkába, vagy már az első lépéseknél megakadtak. Így a magyar epikából kiesett a klasszikus eposz korszaka, s az első eposzunk, melyben az antik eposz egynemely vonása tükröződik, éppen a *Zalán futása*.

A szellem azonban, amely ezt a klasszikus stílusú eposzt élteti, nem Homerosé és Vergiliusé. Az antik költők hangját csak érzékeny, kiművelt fül hallja ki belőle, az újkor költőinek, Ossiannak, Sir Walter Scottnak, Byronnak hangjait azonban meghallja benne a modern irodalmak minden ismerője. Az ő szellemi rokonuk Vörösmarty. Amazok számára az eposzaikban megénekelte múlt valóság volt, naiv hitükben egynek érezték magukat tárgyukkal, emezek számára költői ábránd, ragyogó, de tőlük idegen világ. Az *Odysseia*, az emberi szellem egyik legromantikusabb költeménye, Homeros szemében való história volt, Scott históriáit szerzőjük előtt is képzeletének merész játéka tette értékessé! Vörösmarty eposza is szorosabban kapcsolódik a modern romantikus költők műveihöz – talán azért, mert az ő tanítványuk volt? Az angol romantikusok voltak a mesterei vagy éppen a mintaképei? Korántsem. Tanult tőlük, ahogyan a cigány is elles egy pár dallamot a mulatozó uraktól, de az a romantika, amely a *Zalán-t* élteti, nem az angoloké. Még kevésbé francia vagy német romantika. Egyáltalán a külföld romantikus mozgalmi közvetlenül csak kevésbé hatottak Vörösmartyra. Ami e külföldi romantikus irodalmakban sajátosan nemzeti, ami az egyes nemzetek romantikájára, vagy általán a nyugat romantikájára jellemző, annak a magyar eposzban nyomára sem akadunk. S a szelleme is idegen amazokétól, úgy hogy Vörösmarty romantikája a külföldivel szemben valami egészen más, attól sajátosan különböző. Amit a *Zalán* ad, az magyar romantika. Érintkezik ugyan több ponton az európaival, hiszen közös talajba is nyúlnak gyökereik, de más okok keltették életre és jellemük is eltérővé fejlett. Tudományunk már régen megállapította, hogy a harmincas évektől magasba lendült magyar romantikus költészet milyen külföldi ösztönzéseket értékesített és milyen idegen elemekkel bővült; azt is megállapította,

hogy az európai romanticizmusnak mely vonásai hiányoznak a magyar romantikából: de arra még nem utaltak kellő nyomatékkal, hogy a mi romantikus költészetünknek vannak olyan gyökérszállai, még pedig nagy számmal, amelyek a magyar televényből szívják föl az éltető nedvet. Sőt még határozottabban fogalmazhatjuk véleményünket. A romanticizmus nálunk nem idegenből, mesterségesen átplántált virág, mint volt az új-klasszicizmus, a szentimentalizmus és az Anakreon-utánzás, hanem valójában hazai termés, megvan a maga sajátos színe, jelleme, s mind eredetében, mind lényegében más, mint a nyugati nemzetek romantikája.

Nyugaton az adja meg a romantika igazi karakterét, hogy szembe helyezkedve a klasszicizmussal, új tárgykört, új fölfogást visz bele az irodalomba. Az újklasszikus irány hívei a görög-római világ képeivel s egyetemes emberi eszmékkal és indítékokkal gyönyörködtették az olvasót, a romantikusok fölfedezik a költészet számára az addig megvetett középkort s a nemzet múltja felé fordulva, nemzeti tartalommal és nemzeti szellemmel töltik meg a költészetet. Nálunk sem olyan téma-változásra nem volt szükség, mint külföldön, sem a nemzeti érzés fölébresztésére. Egyfelől a klasszicizmust nem kellett számkivetni az epika köréből, mert – láttuk – nem vert ott gyökeret, másfelől a magyarság sohasem fordult el a középkortól. A középkor a magyar szemében sohasem volt „sötét” – sőt ellenkezőleg, a középkor letűnte óta szakadatlanul úgy élt a magyarság tudatában, mint a nemzeti múlt legragyogóbb korszaka. A magyar, ha szemét-lelkét gyönyörködtetni akarta, a középkor felé fordult. Tudni nem sokat tudott róla, mert a nemzet egyes fiainak történeti ismeretei nagyon fogyatékosak és hézagosak voltak, de a nemzetnek magának volt történeti tudata, s elevenen élt – inkább a szívében ugyan, mint az elméjében – a középkor nagy magyarjainak és nagy-szerű mozgalmainak emléke. Attila és a honfoglalás, Szent István és Szent László, II. Endre és az aranybulla, Nagy Lajos és Mátyás, a lovagvilág és a török harcok: ezekért lelkesedett, ezek dagasztották nagyra a magyar önérzetet. Minden szép emléke a középkorból intett feléje; 1526-tól kezdve, amikor megkezdődött nemzetünk életében az újkor, már csak borús emlékei vannak – hiszen a magyar nóta is Vörösmarty korában éppen háromszáz év óta volt szomorú. S a nemzet tudott is lelkesedni a középkorért, a nemzet régi dicsőségéért – valójában mást sem tudott, mint lelkesedni – sa nemzeti érzés, 1780-tól kezdve, mind sűrűbben kiobbant a lelkekből.

A középkort és a nemzeti érzést tehát nálunk nem kellett föltámasztani, így a magyar romantikának egyik sajátos vonása, hogy tárgykörben nem újított, hanem pusztán belevitte a költészetbe azokat a történeti emlékeket, amelyek a nemzet tudatában mint képek vagy nevek éltek. A magyar középkor eseményei költészetünk állandó tárgyai már Bessenyei óta, s ő, az új-klasszikai irány megindítója, a középkor nagy hőseiről, Attiláról és a Hunyadiakról énekel; a középkor magyarjai szerepelnek Dugonics regényeiben és drámaiban, P. Horvát eposzában is, s innen kezdve Kisfaludy Károlyig és Katonáig történeti költészetünk kirekesztőleg a magyar középkorból meríti tárgyait. A kor ünnepeit epikus, Kisfaludy Sándor meg éppen egészen benne él a középkor világában; regéiben ugyan a középkor s annak eseményei csak háttérül szolgálnak egy-egy szentimentális és éppen nem középkori szellemű mese számára, de a középkort egészen a romantikusok módján nézi. Sőt a középkornak az az ideális fölfogása, amely a külföldi romantikusokat

jellemzi, Kisfaludynál szinte már utópisztikussá fejlett: a középkor mint valami páratlanul fényes korszak, a magyar erényekben utolérhetetlenül gazdag mesevilág, tükröződik regéiben.

Mindez sajátosan magyar fejlemény. Abban tehát, hogy a magyar történeti költészet a századforduló idején egy félszázadon keresztül a középkorról zeng s nemzeti érzéssel, nemzeti színnel vonja be tárgyait, a külföldnek semmi része sincs. De ennek a félszázadnak magyar költészete még nem az igazi romantika, csak annak két kapcsolatos jellemző vonása nyilvánul benne. A Kisfaludyak romantikája még nem határozott, kialakult művészi irány, még csak alap, de elég erős arra, hogy kifejlődjék belőle az igazi romantizmus. Ez a föladat, a romantikus alap kifejlesztése romantikus iránnyá s az igazi magyar romantizmus megteremtése, Vörösmartyra várt – s ezt a föladatot végezte el *Zalán futása*.

A *Zalán futása* maga is a hagyományos magyar történeti költészet talaján sarjadt, alapjában ugyanazokból az elemekből áll, mint a letűnt kor történeti költeményei és mégis, amint láttuk, egészen más, mint azok, hozzájuk mérve mind lényegében, mind részeiben újszerű. A XVIII. század magyar költőinek szinte öntudatlan rajongása a régi nagy múlt iránt a XIX. század költőjénél tudatos érdeklődéssé lett, nemzeti önérzetük nála nemzeti érzéssé tisztult, s amazok romantikus fölfogását Vörösmarty-nál romantikus szellem váltja föl. Amazok szegényes, szintelen költészete mellett Vörösmarty eposza igazi romantikus fényben csillog – s ezzel benne vagyunk az autolsó kérdés vizsgálatában: mi teszi igazán romantikussá a *Zalán futásá-t*. Röviden: éppen azok a mozzanatok, amelyekben az eposz eltér magyar elődeitől s amelyekkel hozzákapszódik a külföldi irodalmak romantikus törekvéseihez.

Elsősorban a múlt fölfogása. A múlt a *Zalan-ban* már nem csillogó köd, kényelmes burka a nyers történeti tényeknek vagy a vértelen, szentimentális mesének, mint volt magyar elődei epikus alkotásaiban. Vörösmartyban már az újkor szelleme munkál, mely a történeti kutatások alapján rekonstruálja a letűnt idők nagy mozgalmait. A költő is a tudomány útjait járja meg előbb s a források tanulmányozása alapján iparkodik a valósághoz híven elbeszélni az eseményeket. A tudatos törekvés az igazságra, a múlt korhű rekonstruálására Vörösmarty-nál is nyilvánvaló. Anonymus krónikáját, Horvát István és Cornides történeti dolgozatait lelkiismeretesen átbúvárolta, de igyekezete még nem arat teljes sikert. A múltat valójában inkább konstruálja, mint rekonstruálja, a múlt embe-reit még nem tudja a maguk igazi lelki életével föltámasztani s inkább lélektanilag, mint történetileg igaz jellemképet fest a középkor magyar hőseiről. A történeti levegő eposzában kissé ritka, a történeti távlat túlságosan megnöveli az arányokat. Az az igazi történelmi szellem, amely a későbbi realisták, Arany és Kemény, történeti költészetét olyan magasra emeli, még hiányzik belőle – de éppen ez teszi a *Zalán-t* igazi romantikus alkotássá. A romantikus költő az igazság jelszavát festi zászlajára, de nem tud hozzá hű maradni, el-elragadja képzelete s a színes, hatásos, érdekes kedvéért feláldozza az igazat. Vörösmarty eposza is romantikus lélekben, az első romantikus magyar költő lelkében fogant: minden részletén a romantika varázsa árad el.

Az az egyszerű, sűrű ember, akinek egyénisége úgy, amint a mindennapi élet viszonyai között mutatkozott, semmi rendkívülit nem árult el, lelkében egy csodálatos ábrándvilágot rejtegetett, eleven képzetek és színes képek tömegét, egy merész fantázia gazdag világát. De mint a kazánba

fojtott gőz, Vörösmartynak a külvilág elől elzárt forrongó, romantikus képzelete szabad utat feszítvén magának a költészet felé, kitört a *Zalán futásában* és addig nem látott fényben csillogó alakokat, jeleneteket és képeket rajzolt a bámuló közönség elé.

Valóban Vörösmarty eposzában új, ismeretlen világ tárult föl. Fantasztikus lények jelennek meg az emberek között, a magyar népmese nyomán, de költői képzelettel megalkotott csodaállatok és tündérek: a táltos ló, a bűvös szarvas, amely megrázva magát, gyönyörű tündérleánnyá változik, a délszaki tündér, Hajna bűvössípú fia, aki átéli előttünk a képzelet évezredes játékának legköltőibb meséjét, a halandó leányba szerelmes égi lény szomorú történetét. De a délszaki tündér romantikusabb minden elődénél: ő belepusztul viszonzatlan szerelmébe.

És megjelen a hősök oldalán a tündéreknél is elbűvölőbb lény, a földi nő, úgy, amint Vörösmarty képzeletében élt, a szív melegével ragyogóvá varázsolva. Két alakban látjuk, s mindegyik igazi nő: szívüket nem a dicsvágy, hanem a legemberibb érzelem, a szerelem hevíti. Az egyik Hajna, fiatal szerelmes leány, úgy, amint a romantika festi: nincs más érzése, mint éppen az egész valóját eltöltő szerelem. Milyen újszerű volt az eposzok hatalmas, bátor asszonyai, Deli Vid neje, Murány úrnője, Lónyay Anna után *Zalán* gyöngéd leánykája, ez a megriadt özike, aki a harcok viharában odabúvik a szerelmes ifjú karjába. A másik Antipater neje, a középkor női eszménye: páncélt és sisakot ölt, hogy elkísérje urát a harcba – de alakján a XIX-ik századi romantika csillog. Szépsége megigéző mindenkit, aki feléje közeledik, a szerelmében csalódott ifjút és a vad harcost egyaránt, de ő csak egy férfit lát, az urát, szívében más érzés számára nincsen hely, nem akarja, hogy legyen. Ez már nem a középkor rabszolgái hűségű lélektelen asszonya, ez már tudatos asszony, az újkor nője, s éppúgy eszménye a modern asszonynak, mint Hajna a modern leánynak. Ete és Hajna szerelmének idillikus képei, az Antipater hölgyétől fölvert szenvedélyek viharzása – mindez igazi romantika.

S igazi romantika a harcoknak, a párviadaloknak szakadatlan sora. Másik szelíd lelkű, békés természetű nagy epikusunk, a képzeletében nem bízó, realista Arany, kitért a harci képek megrajzolása elől s a *Buda halálá-h&n* a hatalmas nemzeteken keresztülgázoló Attilát nem látjuk harcok forgatagában. Vörösmarty sem forgott soha fegyverek zajában s ifjú korában még messzebb esett a harci zajtól, a háborúk mozgalmaitól, mint a férfi Arany, de ő igazi romantikus volt, bízott képzeletének erejében – s *Zalán-jában* nagyszerű harci jeleneteket rajzol, olyan bátran, mint Zrínyi, a kard félelmes hőse, de még merészebben – éppen azért, mert sohasem látta, csak elképzelte a háború szörnyű Öldökléseit. Képzelete kifogyhatatlan a viadalok fordulatainak Meszelésében, a halálos csapások intézésének és kivédésének rajzában, s harci jelenetei gazdagságban és változatosságban vetekszenek Homeros csataképeivel. Az eposznak majd a fele ilyen kézitásából telik ki, s több vitéz esik el az alpári sikon, mint Ilion falai alatt. S mintha Vörösmarty lelke nem tudna betelni a harcok véres látványával, mintha őt is magával ragadná hőseink ádáz szelleme: még az eposz énekeseinek ajkára adott hősdalok is csupa viadalról, csupa öldöklésről regélnek. Milyen szelíd és szinte klasszikus nyugalma a romantika e szertelen képei mellett Kisfaludy Sándor regéinek folyamata!

Vörösmarty képzelete azonban a harci képek rajzában nem elégszik meg a romantika rendes fogásaival. Nemcsak csodálatosan megnöveli a

méreteket, szétolja az arányokat, a hihetlenségig felfokozza az emberi test fizikai erejét, hanem időnkint már a fantasztikum világába is átcsap, mint Huba és Zámir küzdelmében, akik a tengeren kezdik s a tengerben folytatják retentő harcukat – s harcuknak indítója s egyben díja mi más, mint egy szép leány. De Vörösmarty merészsége még itt sem ért határt. Egy ízben, Hadúr és Ármány párharcában, olyan hatalmas, olyan szertelen föladatara erőltette képzeletét, amilyenre még Homeros sem mert gondolni. A görög eposzban is szemben állanak egymással az istenek, szóval ugyancsak megvagdossák egymást, nagyritkán egy-egy dárda is elrepül egyiktől a másik felé – de Vörösmarty két istene valóságos párviadalra kel, élet-halálharcra, s az egy szédítően mozgalmas és élénk, de inkább szemkápráztató, mint elképzeltető jelenet során abban a szinte hihetetlen mozzanatban hangzik ki, hogy a jó princípiuma, Hadúr, megöli a rossz princípiumát, Ármányt. Mikor Hadúr az alpári síkon kinyúl hatalmas karjával a Tátra ormáig s letörve onnan egy szikladarabot, porba sújtja vele ellenét, majd rátapod és összetöri a rém vas tagjait: még a föld is meginog remegve, sarkai összeroppannak – de megrendül az olvasó is a képzeletnek ilyen szertelen merészségén.

Valóban, a nagy költemény minden mozzanatán a romantika legbiztosabb ismertető jele, az eleven, szárnyaló képzelet fénye csillog. Bárhonnan veszi a költő a nyers anyagot, a szűkszavú monda, a perzsa dualizmus, a száraz tudomány, a klasszikus hagyományok: mindez szint és ragyogást kap a költő fantáziájától s az az egész művet tiszta, nemes romantika szellemvilágába emeli. Ez már nem Kisfaludy Sándor kezdetleges naiv romantikája, nem is Kisfaludy Károly németes ízű romanticizmusa, ez igazi romantika, mert szabad, merész, következetes és – mert nemzeti. A *Zalán-ban* a romantikus költő álarcában megszólal a hazafi is, s éppen azok a legszebb helyek az eposzban, ahol a költő hangot vált, rhapszódosból aoidosszá lesz.

Ez a hangváltás nem Vörösmarty sajátos vonása, ez általános volt a kor történeti költészetében, sőt egyik legfeltűnőbb jellemző vonása az újkor epikájának. Az ókor epikusai és követőik, az új klasszikusok, objektívek, amazok naívan, emezek tudatosan; az új epikusok szubjektívek, a múlt képeibe kivetítik egész érzésvilágukat, bánatukat és lelkesedésüket, csalódásukat és reményüket.

Ez a szubjektívizmus, az epikai nyugalmat áttörő izgalmak, a modern kor és a romantikus szellem nyilvánulása. Vörösmartyt is meghódította az újkor szelleme, *Zalán-jában* föl-fölbúg a lírikus hangja s ebben a tekintetben is hozzákapcsolódik a nyugat romantikus eposzaihoz. Nem olyan szubjektív ugyan, mint külföldi társai, kevesebb benne a lírai kitörés, de ahol kibuggyan költőjéből szívének megáradt érzése, ott líraibb mindannyiuknál.

Líraibb, de nagyobb is. Egyfelől, mert érzésvilága gazdagabb és mélyebb volt, mint romantikus elődeié, másfelől, mert nem az ember, hanem a hazafi szólaltatta meg az eposzban érzéseit. A külföld epikusai a maguk egyéni szívóletét zsákmányolták ki, Vörösmarty csak óvatosan nyúl ilyen egyéni indítékhoz s akkor is a fölismérhetlenségig elleplezi eredetét. Köztudomású, hogy a *Zalán* keletkezésébe belejátszott a költő legszubjektívebb érzése, szerelme: Hajna alakjának megformálásában eszményképének, Perczel Etelkának vonásai lebegtek előtte. A maga szerelmén át képzelte el Ete bájos kedvesét, s a délszaki tündér szerelmi vágyából és szerelmi bánatából a költő sóvárgó, reménytelen szerelme

hangzik felénk. Csakhogy Vörösmarty ezt az érzést nem mint a magáét rajzolja, hanem magára ölti a szomorú, fiatal tündér képét, hogy elzokoghassa fájalmát, melyet nyíltan feltárni, akár versben is, tiltotta szemérme. Mindez valójában nem is igazi szubjektivizmus; az olvasó, irodalomtörténeti ismeretek híján, nem is veszi észre, hogy Hajnát nemcsak a *költő* teremtette, hanem az *ember* is, hogy a tündér ajkával Vörösmarty beszél.

Ahol Vörösmarty nyíltan, a maga nevében szól az olvasóhoz, ahol, megállítva az események forgatagát, hősei érzései helyett a magáéit zengi, ott mindenütt a hazafi hangját halljuk. Ez az elhajlás a nyugati eposzok szellemétől Vörösmartynál tudatos. Az volt az érzése, hogy ha rést üt az évezredek eposzi tradícióján, azt csak a legmagasztosabb érzés, a nemzeti, motiválhatja. Az eposz, s az ő *Zalán-ja* is, egy nemzet legnagyobb vállalkozásának képe: ehhez a főséges tárgyhöz nem méltó más líra, csak az, amelyet a hazafias érzés csal ki a szívből. Ezen a ponton Vörösmarty kevésbé romantikus, mint Byron, de költőibb: keze művészibben fogta a húrokat a líra sokhúrú hangszerén. Vörösmarty, a született lírikus, eposzában is a líra szárnyán emelkedett a legmagasabbra, akkor írja a legszebb sorokat, amikor nemcsak szíve szerint, hanem a szívéből ír. Akár a Hajna alakja köré fonódó szubjektív érzésnek hangjait lessük meg a *Zalán-ban*, akár a honfőbúnak és honfireménynek, a nemzeti büszkeségnek és nemzeti aggodalomnak magasra csapó szólamait: magával ragad az ihletett költő nemes művészete. Ezek a hangok, ezek a szólamok a maguk tiszta líraiságával ma sem vesztek értékükből - az utóbbiak a száz év előtti nemzedéknek meg éppen belemarkoltak a szívébe, mert a kor lelkéből törtek föl, az egész nemzet hangulatát szólaltatták meg. Ám tiltsák a poétika merev szabályai a költő alanyiségének ilyen bevitelét az eposzba, mi magasztaljuk érte Vörösmartyt s az elmélet kedvéért nem vagyunk hajlandók fölládozni a *Zalán* legszebb lapjait.

Vörösmarty szubjektivizmusa azonban csak részben az újkor romantikus szellemének hajtása, van gyökere a hagyományos magyar költészetben is. Vörösmarty, mint mindenütt, ezen a ponton is kereste a kapcsolatot a múlttal s az újat nem szakította el a régítől, hanem hozzája fűzte. A magyar epika már a középkorban magába tudta olvasztani a szerző lírai megindulását, s egyik legkorábbi emléke, Szabadkai Mihály éneke Beriszló Péter püspök haláláról, az elbeszélés és megindultság sajátos vegyülete. Tinódinál ritkábban csendülnek meg lírai hangok, de annál élesebben és szubjektívebben, s a megénekelt esemény akárhányszor szinte csak ürügynek tetszik, hogy a költőt hazafias céljában segítse: óv a töröktől és egyetértésre buzdít. Köznapiasan, sőt prózaian folyó verseit ezeken a helyeken erős nemzeti érzése fölemeli a költészet régiójába, s egyhangú krónikájában a legszebb sorok éppen az ilyen hazafias csengésű szólamok – akár a *Zalán-ban*. Még a főséges *Zrinyiász* is, noha objektivitásában nem enged semmit az antik eposzoknak, alapjában egy nagy érzés illusztrálása, ugyanazé, mely a derék Tinódit lírai kitörésre bírta: fogjon össze az egész magyarság a török kiűzésére. A múlt képeiben tükrözni a jövőt, az események sorából lírai indítékot fejteni ki: a magyar epika sajátos vonása. A kuruckorban újra feltűnik az epikának átjátszása a líra terére s egy század múlva Kisfaludy Sándornál még nagyobb mértékben – hiszen Kisfaludy regéinek legjellemzőbb vonása éppen az erős lírizmus, ereje és egyben gyöngesége elbeszéléseinek.

A lírai hangulat, az epikus burkon keresztültörő érzés tehát csak látszólag új Vörösmartynál, valójában régi hagyomány, közvetlen kapcsolatban egyfelől Kisfaludy Sándorral, másfelől Zrínyivel. Kisfaludy regéivel eposzának hangulata rokon, a *Szigeti veszedelem-mel* közös a tendenciája. Amaz romanticizmusának lényeges eleme, ez nemzeti karakterét adja meg,

Kisfaludy is, Vörösmarty is a múltba nem pusztán költői érdekből merülnek el, a letúnt századok képeivel nem pusztán gyönyörködtetni akarják az olvasót. Megilletődötten állanak velük szemben, úgy tekintenek reá, mint valami egészen más világra. Nem a történeti távolnak az az idealizáló ereje dolgozik bennük, mely a klasszikus költészetben játszott szerepet. Ok másképp idealizálják a múltat. A múlt az ő szemükben lényegében más, mint a jelen: igazi hőskor, csodálatos világ, amelyben az emberek nagyobbak, derekabbak, hatalmasabbak, mint a maguk korának emberei, tele érzéssel és erővel, szenvedélyekkel és akarattal. Erős, szemkápráztató fény ragyogja be a kort és hőseit, s a késő utód megbűvölve néz föl rájuk. Ez éppen a romantikus álláspont: nem az ember lesz költővé, hanem a költőben megszólal az ember, s a költészet színes fátyolán át látja maga is a múltat. Ez a romantika valódi szubjektivizmusa: megszedül a múlt fényességétől, de nem veszi észre, hogy azt a maga lelkéből vetítette oda. De Kisfaludy és Vörösmarty felfogását mély szakadék választja el. Kisfaludy is érzi, hogy nagy a különbség a jelen és a „szent hajdankor” világa, az önmagával és a világgal megelégedett ember között – de ő boldogan és büszkén száll vissza a múltba. Kétségek nem gyötrik, naiv optimizmusában elhessegeti magától a fájdalmas képeket, nem gondolkodik az élet nagy kérdésein, meg se látja őket – csak lelkesedik, kivált ha a múlt jeleneteit képzei el. Vörösmarty már az újkor fia, a tisztult, fejlett romantika levegőjében él. Már nemcsak néz, hanem lát is: látja, amint nemzete saját gyöngesége és a bécsi kormány erőszakossága következtében az örvény felé sodródik. Herderék már megkongatták a lélekharangot a magyar faj fölött s valóban, az ezeréves magyar állam alapja recseg-ropog s a nemzet idegenektől bilincsbe verve, holtraváltan sínylődik. Sívár, sötét a nemzet jelene, vigasztalan a jövője. A lelkét gyötrő fájdalmak elől tudatosan menekülni akar. Rousseau és a szentimentális írók a meghasonlás elől a természethez menekültek, Vörösmarty, mint a romantikusok, a múlthoz: feledést keresett abban a gondolatban, hogy ha már nincs örömünk a jelenben s nincs reményünk a jövőben, legalább volt nagyszerű múltunk – s a nemzet hajdani dicsőségének emléke elaltatja egy időre hazafiúi fájdalmát. Ez a gondolat, ez az érzés maga is tipikusan romantikus lelki tartalom, s ebben fogant a *Zalán*; nyomán uralkodó lesz a magyar költészetben, mindaddig, míg egy másik nagy magyar romantikus, Széchenyi, ki nem mondja a nagy ígét: ne hátra, hanem előre nézzünk; múltunk nem volt, de jövőnk, az lesz!

Széchenyi merész, biztató jóslata akkor még késett a hajnali homályban, s Vörösmarty sötéten látása általános volt a hazafiak körében. Nem volt ez beteges pesszimizmus, a tények kényszerítették az emberekre, Vörösmartyra is, de éppen azért egészséges lelkével ki tudott emelkedni belőle. A fájdalomban született *Zalán* maga is bátorító szózáttá lett, azzá tette az a költői eszme, melyet Vörösmarty a maga lelkéből, de nyilván a nagy Zrínyi öntudatlan hatása alatt, vitt bele eposzába. Ez az eszme maga is valójában egy nagy érzés, a hit a nemzet jövőjében.

Ez már nem romantikus gondolat, ez magyar gondolat s e romantikus indítékokból, romantikus képzelettel szőtt eposz mássá, többé, nagyobbá fejlődik: nemzeti eposzá.

Valóban a *Zalán futása* első nemzeti eposzunk a *Szigeti veszedelem* óta, azzá emeli költőjének érzésvilága és felfogása. Ami epikát Zrínyi nagy műve óta írtak, Gyöngyösin kezdve, az csak magyar volt, de nem nemzeti. Magyar volt tárgyban, miliőben, Kisfaludy Sándornál már érzésben is – szellemben magyarrá, nemzetivé Vörösmarty tette az eposzt. Ő nem egyszerűen kiválasztja a magyar múlt valamelyik érdekes eseményét, hanem nemzeti létünk legfontosabb mozzanatát, legnagyobb szerű tényét ragadja meg, a honalapítást, egy évezredes fejlődés megindítóját, a magyar állam megalakulását. A múltat egészen másként dicsőíti, mint elődei. Amazok naív lelkesedésében nem volt semmi pozitívum, csak hangzatos szavak, Vörösmartyánál a hangzatos szólamok komoly tartalommal telnek meg.

Az eposz minden sorában ott érzik, ki nem mondva, de annál hatásosabban, a költő nagy, megokolt szeretete a múlt és hősei iránt, s a magyar honfoglalásnak ez az első nagyszabású tablója egy mély értelmű glorifikációvá lesz, a magyar nemzet *férfiúi erényeinek* glorifikálásává, azoknak, amelyekkel magának ezt a hazát megszerezte: a bátorságnak, vitézségnek, kitartásnak. S valamint Zrínyi a maga hatalmas eposzában a múlt képével a jelen nemzedékre akar hatni a magyar jövő érdekében, Vörösmarty hőskölteményéből is kisugárzik egy nagy eszme, az a hit, amelyről fentebb megállapítottuk, hogy már túlelmelkedett a romantikán, a hit nemzetünk életerejében. A magyarság, amely most elgyötörve és megalázva szolgasorban sínylődik, lerázza majd bilincseit – de csak akkor, ha a jelen „puhaságra serényebb gyermekeit” megedzi majd a dicső múlt emléke, a honszerző Árpádnak és hőseinek ragyogó példája. Ez a gondolat, mely a költő érzéséből kristályosodott eszmévé, egyszerűsmind tanítás is, tendencia. Valamint a világító torony fénye megmutatja a hullámokkal küzdő hajónak a biztos révet, a *Zalán* is megvillantja a kor magyarja előtt a múlt fényében az óhajtott jövőt. Ha meg akarjuk valósítani, ha az őstől megszerzett, de a korcs utódoktól elvesztett hont újra meg akarjuk szerezni: méltóknak kell lennünk az első honfoglalókhöz, az ő erejükkel, lelkesedésükkel, hűségükkel kell dolgoznunk nemzetünk jövőjének megalapozásán. S akkor bizonyosan elérkezik az az idő, mikor

Majd ismét föllázad erős lelkében az ősi
 Hírnek egekbe hívó szikrája: csatákra keményül
 S hősi fejét ezerek testhalma közül üti fényre
 Véresen és szabadon... (II. ének.)

A múlt és jelen erkölcsi értékének ez az ellentéte, a régi dicsőség képe mint nemzeti munkára biztató ideál, nem volt új eszme Vörösmarty korában. Nemcsak Berzsenyi gondolatvilágán uralkodott, mikor előbb elkeseredett haragja erejével vette ki szívéből a *Bomlásnak indult* főségesen zord szólamait s később megenyhülve a „Sast nemzenek a sasok” bizakodó hangjait, nemcsak Kisfaludy Károly *Mohács-a* hangoztatta éppen a *Zalán* születésének évében, hogy „a múlt csak példa legyen most”, hanem ott élt a húszas évek minden magyarjának lelkében. Mindannyian a múltba néztek, hogy annak ragyogásából merítsenek erőt, hitet, bizalmat a jövőre. A *Zalán* eszméjével is bekapcsolódik a magyarság egyete-

mének fölfogásába, ez teszi igazán nemzetivé az eszmét és vele a költeményt. Vörösmarty eposzában a közhangulatot szólaltatja meg, a nemzeti közérzést, de költői lángelméje újszerűvé varázsolta a közkeletűt azáltal, hogy ezt a *Urai* indítékot *eposzban* fejezte ki. A messze múlt eseményeiből, a csaták és viadatok képeiből, a fegyverek zajából az hangzott ki, amit minden magyar érzett és óhajtott, a költeményen olyan érzés áradt el, amely egy nemzet lelkéből sarjadt ki s egy nemzet lelkét hozta mozgalomba.

A *Zalán-nak* ezzel a sajátosan magyar érzés világával harmonikusan olvad össze romantikus szelleme, s az a két folyamat, mely addig költészetünkben párhuzamosan, de külön haladt, itt, Vörösmartynál, egymásra talált és megtermékenyül egymástól. Ez adja meg az eposznak valódi jellemét és egyben történeti jelentőségét. Vele indul meg irodalmunkban a romantika, kezdetleges, bátortalan, színtelen kísérletek után merészen, művészien, és ami mindennél fontosabb, hozzá simulva a nemzet lelki valójához. Az emberi lélekben mélyen gyökerező romantikus törekvés akkor lesz műelvvé, az évszázadok, sőt évezredek óta élő és ható romantikus fölfogás akkor fejlődik művészi irányná, mikor nemzeti talajba gyökerezik, mikor a nemzet lelkéből sarjad ki, mikor megszólal benne a nemzeti szellem: ez a nagy fordulat irodalmunkban Vörösmarty nevéhez, az 1825-ik évhez fűződik, s az első magyar költői mű, amely ennek a kifejlett nemzeti romantikának ad hangot, éppen *Zalán futása*.

Realisztikus törekvések a reformkorszak iskolapolitikájában.

Írta. KORNIS GYULA.

A német államoknak és Ausztriának iparúzó és kereskedő városi lakossága már régen érezte szükségét a realiztikus irányú, gyakorlati gazdasági műveltséget nyújtó iskoláknak. A hasznossági szellemű filantropista pedagógia különösen fölkarolta azt az eszmét, hogy a polgárságot az ő sajátos igényeinek jobban megfelelő oktatásban kell részesíteni, mint amilyent a klasszikus gimnázium nyújt. Így támadnak a német városokban a XVIII. századközepétől kezdve különböző elnevezések (Bürgerschule, Realschule, Real- oder Bürgerschule, Gewerbeschule, Mittelschule) alatt gyakorlati-technikai irányú középfokú iskolák, melyeknek szervezete, szelleme, színvonala éppúgy elüt egymástól, mint a nevük. Egy érdemük mindjárt szembeszökő: az akkori új pedagógiai gondolatokat és törekvéseket először ezek az iskolák iparkodnak a valóságba átültetni a klasszikus gimnáziumokkal szemben, melyek mereven elzárkóztak előlük. Így ezek az iskolák vezetik be először az anyanyelvi oktatást minden téren; először viszik keresztül a szemléltetés elvét, először vetnek nagyobb súlyt a természettudományokra és a matematikára, s valósítják meg a munkaiskolái programot. Idővel belőlük különül szét a mai kisebb igényű, általános műveltséget nyújtó *polgáriskola*; továbbá a mélyebb természettudományi és modern nyelvi „műveltséget közvetítő tudományos középiskola, azaz a *realiskola*, mely csak hosszas küzdelem után válik a gimnázium egyenrangú párjává; végül a *középfokú* (ma nálunk felsőnek nevezett) *kereskedelmi* és *ipari szakiskola*. Az eredetileg annyira zavaros tervű iskolának ez a differenciálódása a modern társadalmi és gazdasági élet szerkezetének és működésének fejlődésével párhuzamosan ment végbe. Az új utilitarisztikus, gyakorlati irányú iskolák keletkezését a neohumanisták sem nézték görbe szemmel, mert elismerték az iparos és kereskedő polgárság számára való életjogukat; persze nem láttak bennük igazi szellemi művelődést, mert ez hitük szerint csak a humanitásnak a klasszikusokon keresztül való kibontakoztatása lehet. A klasszikus humanitás-eszme atyja, *maga Herder* mondja 1788-ban: „A világnak száz ügyes emberre s egy filológusra van szüksége; száz hely van, ahol a reális tudományok nélkülözhetetlenek s egy, ahol a régi Róma tudományos és grammatikai ismerete szükséges”.

Nálunk az ipar és kereskedelem Németországhoz képest egészen fejletlen és hátramaradt volt. A városi polgárság társadalmi helyzete és művelődési szükséglete ennek megfelelően sokkal kisebb gyakorlati igényt támasztott az iskolákkal szemben. A nemesség arisztokratikus felfogású volt: az ipari és a kereskedelmi tevékenységet mint magához nem illőt, lenézte és csak a nagyobbrészt jobbágyságtól végzett mezőgazdasági

munka irányítását tartotta úri foglalkozásnak. Ezek az okai annak, hogy nálunk csak a XIX. század húszas éveitől kezdve, főképp mikor Széchenyi a nemzetet gazdasági öntudatra ébreszti, indul meg a realiztikus-technikai irányú iskolák felállítását célzó nagyobbarányú mozgalom.

Ami kevés addig e téren Magyarországon történt, az Mária Terézia felvilágosult abszolutizmusának volt köszönhető, mely inkább hasznos állampolgárokat, mint tudósokat akart nevelni. Az 1762-ben alapított váczi *Collegium Pauperum Nobilium*-ban már az építészet elemeit is tanítják; hasonlóképp az ugyancsak Vácson fölállított *kir. Teréziánumban* a polgári építészetet (*architectura civilis*). 1763-ban a pozsonyiegyetemi Szempczen kezd működni egy *Collegium oeconomicum*, melynek élete azonban másfél évtizedig sem tart. Célja körülbelül olyan technikai műveltség megadása volt, amilyenre a mérnököknek szüksége van. Mindezek a rövidéletű intézmények a piaristák gondjaira voltak bízva, akik már az alapító Kalazanti Sz. József utasítása szerint is kezdettől fogva különös figyelmet fordítottak a matematikai, természettudományi és technikai oktatásra. A szempczi intézet német tannyelve már akkor megütöztetést keltett a magyar országgyűlésen. Ugyanerre az időre esik a selmeczi bányászati akadémia alapítása is. 1782-ben II. József a pesti egyetemen mérnöki intézetet (*institutum geometricum*) állít föl.

A gyakorlati hasznossági szempont a korabeli filantropinista pedagógia hatása alatt egészen áthatotta a *Ratio Educationis*-t is. (1777.) Rendes tárgy a gimnáziumban a kettős könyvvitel; a számtanból, geometriából, természetrajzból a fősúly a gyakorlati alkalmazásra esik. A Ratio némileg az alsófokú ipari és kereskedelmi oktatásra is tekintettel van, amennyiben elrendeli, hogy a tanulók a nagyobb városok normális-(minta-)iskoláinak utolsó osztályában a rendes tárgyakon kívül a geometriában, rajzban, s bizonyos ügyességekben oktatást nyerjenek. A Ratio-ban tehát megvolt a törekvés arra, hogy a polgárság sajátos gazdasági igényeihez alkalmazza a tanulmányi rendet.

A második Ratio a normális iskolák utolsó osztályának az iparra és a kereskedelemre előkészítő feladatát még szabatosabban fogalmazza meg; azokat, akik ipari vagy kereskedelmi pályára mennek, oktatni kívánja a levelezésben, ügyiratok szerkesztésében, a geometriában és építészetben, technológiában, a kereskedelmi földrajzban. Viszont a második Ratio grammatikai iskolájának tantervében már nem érvényesül a gyakorlati és a közgazdasági szempont úgy, mint az első Ratio középiskolai tanulmányi anyagában. Így a gimnázium újra az elméleti tudós iskola formáját ölti, melyben a természettudományoknak s alkalmazásuknak tanítása teljesen háttérbe szorul. Kellő tanárképzés híján, mind a katolikus, mind a protestáns iskolákban e mellékes szerepet játszó tárgyak is többnyire egészen autodidakta kezekben vannak; a tanítás módszere alig különbözik a nyelvi tárgyakban uralkodó emlékeztető módszertől. Arany mondja Bolond Istókról (magáról):

Szerette volna ő ismerni, oh nagy
Természet, alkotó kezéd mtivét!
Keresve, hol szüzen található vagy,
Erdők virágát és a bérc követ;
De a padokban (ah szánni való agy!)
„Magolni” kelle kö, virág *nevét*;
S ha kézről-kézre járt valami ásvány:
*Brugó*¹ darabbá vált körutazásán.

¹ Kollégiumi barna kenyér.

Iparúzó és kereskedő városi polgárságunk túlnyomóan német volt; a németországi társadalmi, gazdasági és iskolai viszonyokat legjobban a mi evangélikus németjeink, főképp a német egyetemeken tanult evangélikus lelkészeink ismerték. Természetes tehát, hogy nálunk ők voltak az első apostolai és szervezői német mintára a gyakorlati-gazdasági irányú középfokú oktatásnak. Alighogy az első Ratio megjelent, 1779-ben szervezi meg Szarvason *Tessedik* Sámuel ev. lelkész „Praktisch-oekonomisches Industrial-Institut”-ját, melynek feladata az volt, hogy az iparosok és gazdálkodók számára szakműveltséget adjon. Az iskola rövid ideig élt. A pozsonyi ev. egyházköztség 1785-ben egy „Bürgerschule”-t állít fel; hasonlóképp 1798-ban a soproni ev. egyházköztség.

A gazdasági élet fejlődésének nyomása alatt már a XVIII. század végén mind többen érzik, hogy a pusztai deákiskola nem monopolizálhat egyoldalúan minden művelődési lehetőséget, s hogy a gazdasági reális irányú iskolákra is égető szüksége van a nemzetnek, ha egészségesen akar fejlődni. Az idevágó feladatot már 1791-ben *Vályi* András, a pesti egyetem magyarnyelvi és irodalmi tanára, egészen világosan fogalmazta meg, de egy félszázadnál hosszabb idő múltán sem történik úgyszólván semmi megvalósítására. Sándor Lipót főherceg-nádorhoz intézett beszédében (Beszéd a nemzeti nevelésről, Pest, 1791) arról panaszkodik, hogy „közönségesen mindeneket még a' szántóvashoz készülő Parasztokat is a' Deák Nyelvre tanítanak: azon a' Nyelven pedig a' mellyen beszélnek a' Gyermek, többnyire csak imádkozni és a' betűket leírni tanulják. Ha a' Földművelők, a' hasznos Polgárok a' különbözőféle Kézimesterék, a' Kereskedők, s' egyebek, magok tzellyaira nem segittetnek, *mi szükségnekik a' tudós oktatásokra? mellyek csak az ő idejüket lopják, 's idővel is haszna vehetetlenekké változnak nálók. Nem lévén olyan Oskoláink még eddig, mellyek 'a közönséges élet, módgyára való felsegállítás által az Atyákat reábírhathának, hogy Magzattyaikat az ilyen Oskolákba vezessék, 's a' közönséges életnek módgyára készítsék, Kereskedőket, minden féle Kézimestereket, talpon termett Polgárokat, életre való Lakosokat formállyanak; mindenek vagy urak, vagy Tudósok kenteiének lenni Hazánkban: vagy pedig a' még tudatlanságnak posványában maradnak. . . A' paraszti munkás emberek, a' mezei Gazdák, a' Kézimesterék, Kereskedők és a' Kalmárok: mind ezek készítés nélkül kezdenek a' különbözőféle életnek módgyának nemeihez; ez az oka, hogy a' nevezetesebb, 's hasznosabb mesterségeket, a' Kalmárságot is többnyire csak idegenek folytatták. Tudva vagyon ugyan, hogy ezek azok, a' kik által a' közönséges Társaság fentartatik; de nem volt még ez ideig gond arra, hogy az ő tehetségek 's tzellyokhoz képest alkalmasabbakká és a' Hazára nézve is nagyobb haszon vehetőkké tétettek volna”. (10-12 lp.)*

A polgári osztály gyakorlati irányú nevelése volt a célja *Schedius* Lajos egyetemi tanárnak is, aki midőn az összes ev. iskolák számára először dolgozott ki egységes iskolaszervezeti és tantervjavaslatot (1806), ebben a falusi iskolák és a latin iskolák közé beiktatta a Bürgerschule-t (schola civica), melyben az általános műveltségi tárgyak mellett helyet foglal a közéleti ügyiratok, a technológia és a rajz tanítása is. A tervezet papiroson maradt.

Szinte a mai modern polgáriskolának szabatosan meghúzott körvonalai bontakoznak elénk a löcsei ev. gimnázium rektorának. *Luedemann* Mártonnak száz évvel ezelőtt megjelent okos könyvéből (Über einige Mängel des öffentlichen Unterrichts. Leutschau 1823). *Liedemann* kizáróan a

német kultúra képviselője, a német városi polgárság érdekeinek szószólója, aki semmi lelki közösséget nem mutat a magyarság szellemével. Munkáját nem is a magyar hatóságok figyelmébe ajánlja, hanem egyenest a bécsi „Studien-hofcommission”-nak, és mint kolozsvári ev. lelkész, az „erdélyi szász nemzetnek” dedikálja. Tanulságos jele a német polgárság nemzeti-ségi partikularizmusának. Pedig amit mond, a magyarság számára is a legüdvösebb tanács volt. Ugyanarról panaszkodik, amit már egy emberöltővel előbb Vályi András hánytorgatott. Miért „vesztegeti a, jövődö polgár és iparos gyermekkorának fogékony idejét a *rudimēnta Tatinitatis-sza*-a grammatikai iskolában, mikor a száraz és terméketlen deák grammatikai szabályoknak későbbi életében hasznát sohasem látja? Minek ismétli ezerszer az iskolában, hogy „adjectivum et substantivum eodem genere, numero et casu coherens”, mikor emellett teljesen tudatlan marad a természet, az ember és a társadalmi élet gyakorlati ismeretében? Mit ér, ha Linné rendszerének latin növény neveit megérti, de nem tud oltani, szemezni, ültetni? A jövődö polgárnak nem a tudós latin iskolába, hanem *polgáriskolába* (Bürgerschule) kell járnia, ahol Donatus latin nyelvtani regulái helyett hasznos ismeretekre tesz szert. Ilyenek: a polgári ügyiratok, a szépírás és gyorsírás, a könyvvitel, a hazai földrajz, történelem, alkotmánytan és statisztika s a fontosabb polgári magánjogi törvények ismerete. Az oktatás lényeges része legyen a technológia: a a tanulókat a kézművesek műhelyében kell a szerszámok használatában begyakorolni. El kell velük sajátítani a polgári építészet elemeit is. Különös gondot kell fordítani a kertészetre. Olyan követelményt hangoztat, mely mai polgáriskoláinknak is csak jámbor óhaja: „Minden polgáriskolának legyen saját nagy gyümölcsös- és zöldséges kertje, melyet a tanuló maguk művelnek.” Hozzáteszi: „zum Vortheil des Lehrers.” Különös súlyt vet a rajzoktatásra. Az iskolai fegyelem szempontjából élénken vitatkozik a Pestalozzi túlságosan humánus paedagógiájával. „A Pestalozzi-féle módszer olyan egyéneket tételez föl, akiket Gertrud anya nevelt föl. De hol találunk ilyen anyákat? Hol találunk a mi iskoláinkban olyan gyermekeket, akiket ilyen anyák neveltek?”

Hasonló utakon jár *Pius Desiderius-nak Schröer* Gottfrid pozsonyi ev. liceumi tanárnak munkája is (Über Erziehung und Unterricht in Ungarn 1833), melyet Széchenyinek ajánl. A „Hitel” gazdasági program rájának siet levonni iskolapolitikai következményeit. Nyolcosztályos polgári iskolát óhajt szervezni, amely független volna a nemzeti (elemi) iskolától s a gimnáziumtól. Első három osztályában ez az iskola elemi ismereteket adna, következő három osztályában az általános műveltség mellett az iparosok képzését szolgálná, két felső osztályában pedig a kereskedelmi pályára készítene elő.

Ezeknek a németnyelvű röpiratoknak és iskolatervezeteknek a hazai német városi polgárságra megvolt a maguk hatása. A szászok a német iskolarendszer fejlődésének közvetlen hatása alatt állottak. 1823-iki gimnáziumi tervezetükbe polgáriskolát is beolvasztottak külön általános technológiai osztállyal. A nagyszabedni szászok 1834 óta tanácskoznak a polgáriskola felállításáról. Az eredmény 1842-ben „Gewerbschule” lett három osztállyal. (A szászok tanterveire nézve I. Monumenta Germaniae Paedag. XIII. köt. Die siebenbürgisch – sächsischen Schulordnungen. II. 1892. 236., 290., 298. 1.) Késmárkon 1844-ben egy háromosztályos, Brassóban 1845-ben egy kétosztályos polgáriskola nyílt meg. A negyvenes években Pozsony város tanácsa is Németországra hivatkozva,

ahol a polgári műveltséget közvetítő iskolák (Bürgerschule, Realschule) létesítését a városok tartják kötelességüknek, egy négyosztályos reáliskola felállítását veszi tervbe, mely közös volna mind a katolikusok, mind a protestánsok számára. „Városunkban, mondja a pozsonyi képviselőtestület előterjesztése 1843-ban, még mindig nincsen iskola, melyben az ifjúság a polgári hivatás céljai, a kereskedelem és az ipar számára előkészítették, bár e pályákra az ifjúság tetemes része szokott lépni... A latin vagy tudós iskolák a technikai és kereskedelmi szakoktatás szükségleteit nem elégíthetik ki.” A reáliskolát porosz mintára tervezik, némi módosítással. Tárgyai: mennyiségtan (ábrázoló geometriával), földrajz, természetrajz, fizika, alkalmazott kémia és technológia, könyvvel, német nyelv (különös tekintettel a levelezésre és az üzleti stílusra), magyar nyelv, linerális és szabadrajz, szépírás. A tanítás nyelve német, de a magyart az első osztálytól tanítják. Az első osztályban a tervezet az osztálytanítás rendszerét fogadja el, de a magyar nyelv tanítója nem lehet az első osztály vezetője. Pozsony város német polgársága így iparkodott védekezni a magyarosítás ellen. Pedig éppen a magyarság sietett a legnagyobb áldozatkészséggel az iskola létrejöttének támogatására. Az 1843-iki országgyűlés alkalmával ugyanis a konzervatív párt fényes ünnepséget s ezzel kapcsolatban gyűjtést rendezett; ennek eredményét, majdnem huszonkétezer forintot, a Pozsonyban felállítandó reáliskola céljára adományozta. A tervezetet közben a főigazgató, a helytartótanács megbízásából br. Mednyánszky Alajos, a magyar tanulmányi bizottság elnöke, majd Lonovics püspök tanulmányozta át. Végre 1846-ban küldte le a helytartótanács a város tanácsának a király engedélyét a reáliskola felállítására, azzal a kikötéssel, hogy az új iskola költségei az adókból nem fedezhetők. A magyarnyelvű leirat nagy felháborodást okozott, mert pusztán a gyűjtés útján szerzett összeg nem volt elegendő és biztos anyagi alapja az iskola fenntartásának. Így az intézet terve már csak 1850-ben, az abszolutizmus korában, ölthetett testet. (Bozóky Endre, A pozsonyi főreáliskola története. 1895. 15.)

Pest városában is, melynek iparos és kereskedő rétege szintén túlnyomóan német volt, fölmerült a reális irányú oktatás szervezésének eszméje. A piarista rendfőnök 1838-ban ajánlatot tesz br. Mednyánszky Alajosnak, a tanulmányi bizottság elnökének, hogy a nemzeti iskola fölé egy tanfolyamot szervez, melyen a piaristák a bécsi reáliskola tervei alapján főképp a gyakorlati célú tárgyakat fogják tanítani. E célból hajlandó néhány tanárt Bécsbe küldeni, hogy az ottani műegyetemen magukat kiképezzék s a bécsi reáliskola tantervét és gyakorlati módszerét tanulmányozzák. Az ajánlat egyelőre terv maradt (Takáts S.: A bpesti piarista kollégium története. 1895. 348.). Csak 1847-ben bízza meg Pest városa a piaristákat a Kötő-utcai „elemi főtanoda” fölé emelt „városi reáltanoda” két osztályának vezetésével, melyekben többek között mértant, polgári építészetet, polgári ügy iratszerkesztést is tanítottak. Ez a két osztály egy ideig akkor is megmaradt, mint magyar alreáliskola, amikor 1854-ben a pesti főreáliskola létesült. Akik ezt a kétosztályos reáltanfolyamot elvégezték, az 1846-ban megnyílt József-ipartanodába is fölléphetek. Ide járt Steindl Imre is, az új országház nagyhirű tervezője és építője. (Kemény X. Ferenc: A bpesti IV. ker. főreálisk. története, 1897. 7.)

Lassanként nemcsak a városi német lakosság, hanem a magyar nemzeti társadalom is kezdi belátni, hogy az egyetemes nemzetközi közművelődés és gazdasági élet az addigi közoktatási rendszernek olyan

átalakítását követeli, amelyben a deákos műveltség mellett a gazdasági-gyakorlati irányú szakműveltség is érvényesül. Persze a nemesség, bár elismerte, hogy erre a közösség szempontjából szükség van; arisztokratikus életfelfogásánál fogva az eszme gyakorlati következményeit önmagára nézve nem vonta le: az ipari és kereskedelmi foglalkozást mélyen megvetette; erős osztályszelleme nem engedte, hogy fiát ilyen pályára neveltesse. A nemesi rend ember-eszménye a szépen szónokló jogász volt. Ennek a ferde, a valóságos élet szükségleteitől annyira távol álló retorikai művelődési eszménynek egyoldalúságát és hiányait az élesebb szemű kortársak jól látták és szigorúan ostromozták. „A nemes gyermekek – mondja Kunos Endre (Alapvonalok a honi nevelés köréből, jelen időnk szelleméhez alkalmazva. 1833. 51.) – nem mind egyiránt ügyészségre, bíróságra, alispánságra s több illy, az emberiségre nézve olly fontos hivatalokra születtek; nem bír mindenik csupán nemessége által annyi ügyességgel, annyi lelki tehetséggel, hogy azoknak tökéletesen megfelelhessen; és: a nemesi címnek nem szolgál megbecsülésére s nemzetségének álfényére nem von homályt, ha gyermekét valamely művészségre (kézművességre) vagy kereskedésre adja. Azt gondolják talán némelyek, hogy az ember egyedül tudomány által lehet szerencsés s hogy az, aki törvényeket nem végezett, nem is ember, vagy legalább nem érdemes ember s életében soha boldog nem lehet? Nincsenek-e ezer meg ezer jóbirtokú művészek (kézművesek), kereskedők ott, hol hasonló tudományos ember tíz, húsz is alig található; s nem élnek-e jobban, szerencsésebben, mint sok más nem hírlelt, de valóban igazi tudós férfijak; különösen hazánkban! – Vagy talán hazafiúi vak buzgóságuk gondoltatja azt velők, hogy csak törvény által lehet a honnak hasznos tagja valaki? Ha így, – akkor szörnyen csalatkoznak. A hon nem mind tudós, de mind ügyes és munkás embereket kíván. – S vallyon nem használna-e művészség vagy kereskedés, vagy bármi más életnem által hazájának és magának jobban az olly nemes, ki oskoláit tanulás nélkül keresztül futván, férj fi korba jut s olly hivatalok után kapkod, melyekre sem esze, sem tehetsége nincs elegendő.” Oly szavak ezek, melyek a magyar középosztály végzetes pályaeértékelését, a gazdasági hivatásoktól való esztelen idegenkedését s az ebből folyó elferdült társadalmi fejlődést száz éven keresztül mindmáig a legigazabban jellemzik.

Jól látja a régi magyar iskolarendszernek a gyakorlati-gazdasági élet irányában való hiányosságát a fiatal *Szemere Bertalan* is aki eredetileg kulturpolitikusként készült s hosszas külföldi tanulmányútján mindenütt elsősorban az iskolákat s ezeknek az ország szükségleteivel és a népjellemmel való összefüggését figyeli meg. Útinaplója az európai államok iskolatörténetének valóságos kincsesbányája. Magyar lelke persze folyton arra a kérdésre szegeződik, hogyan áll hazájának iskolaügye a külfölddel szemben? mi a teendő nálunk? iskolarendszerünk legszembeötlőbb hiányát abban látja, hogy mi „mindent egy *célra* s *vége*re nevelünk”, így volt ez régebben Németországban is. De itt már felismerték azt az elvet, hogy „minden ember nyerjen nevelést, de *célja* és *állása* szerint és ez az elv szülte a polgáriskolákat, melyeknek célja az elemi oktatást már nyert polgárfiúknak és lányoknak, a tudományokban s mesterségekben általános kiképzés által azon lelki érettséget adni, mely az általok választandó polgári hivatásban vagy mesterségben szükséges”. Szemere napokig látogatja a lipcsei polgáriskolát vagy reáliskolát, majd a hallei intézeteket, mindezek szervezetét, belső életét tüzetesen leírja (Utazás

külföldön. I. 1840. 18., 40.) A hallei iskolák láttára 1836-ban fölveti naplójában a kérdést: milyen is a magyar nevelésrendszer? „Tanulmány – feleli – alkalmaztatás nélkül, mi nincs összefüggésben az étellel s külön, elszigetelten fekszik tőle; dolog minden következmény nélkül s a körüllevőktől elválatott; időt rabol s vissza semmit sem ad, és ha megtartatik, nem használ, ha elfeledtetik, nem veszteség. És mi e rendszer maga? A legkiáltóbb, legigazságtalanabb *erőszak, mellyel mindent egy pályán menetelre s egy irány felé kinszerítetek*. S vájjon a társaságban egy pálya, egy cél, egy osztály, egy munkakör van, hogy mindent egy pályára vontok s egy cél felé erőtettek? Mindennek meg kell ismerni a római literatúrai, a metaphysikát, hogy ez ügyes kalmár, az jeles órás, más tanult bányász, amaz értelmes gazda legyen? Egy földbirtokos fija elhagyja az akadémiát vagy collegiumot, s mit tud? Bajos volna megmondani. Annyi bizonyos, hogy az ország' mely részecskeje övé, keze alatt elhervad; birtokait nem érti műveltetni, gazdasági ismerettel nem bír s ennek mint tudománynak állapota s a találmányok előtte ismeretlenek ... Iskolában talán a legtanultabb volt, de a társaság életében holt fej, s mi tehetség örökül rá jut, az holt tehetség marad. Azonban annyit mindenik hall, mennyi magasztos eszmékkal eltöltheti, s ki semmihez nem ért, ép azért az ország' dolgaiba vegyül különös, bolond tanácsaival, mintha boszut akarna állani a *hazán, mely nem oda nevelte, hova szánta,*”

A nemességnek a gazdasági pályákra vonatkozó értékfelfogását s a magyar iskolaügy fejlődésének ebből következő akadályait kitűnően rajzolta meg *Pyrker* János, Egernek világlátott, nagyműveltségű érseke, kinek kultúrpolitikai látása szintén a külföldi viszonyok alapos ismeretén élesedett. A műipar fejlesztésére, a formaérzék nevelésére a 30-as években az egri lyceumban rajziskolát állított föl. A szépen berendezett iskola azonban majdhogyan üresen maradt: iparos-tanuló csak elvétve akadt bele egy-kettő s a gimnáziumi tanulók közül is csak néhány látogatta. A részvétlenség láttára *Pyrker* az okokat kutatta. Azt találta, hogy „iskolai nevelésünk nem veszi számba eléggé az élet sokféle szükségseit, sem a tanulók különféle hajlamait. Csupa urakat nevelünk, az urasághoz szükséges gazdagság eszközeinek megszerzésére nem is gondolunk; tudományunk kevés, iparunk fejletlen, földművelésünk pang, a kereskedést idegeneknek hagyjuk, akik kizsákmányolnak bennünket. Csaknem mindenben idegenekre szorulunk, azért földünk kövérsége mellett is szegények s urak helyett szolgák vagyunk. Ami műveltségünk van is, nagyon egyoldalú; gondolkörünk szűk s nem tudjuk, hogy szebb, nemesebb élvezet is van, mint az, melyet az eszem-izsom s a korteskedés nyújt. Innen társadalmi életünkben az a durvaság, mely miatt a nyugati népek barbároknak tartanak bennünket”. (*Kassuba Domokos*: Az egri ciszt. főgimnázium története. 1895. 90.) Ez a jellemzés még sok ideig igaz és találó maradt.

A nemzetnek öntudatra ébredt életakarata – mely Széchenyi szervező erejében és írásaiban sűrűsödött össze – mind erősebb figyelemmel fordult a gyakorlati gazdasági nevelés kérdése felé. Ez az ébredő nacionalizmus kultúrpolitikájának európaszerte mindenütt közös vonása, mely az egyoldalú, absztrakt természetű általános humanitásra való nevelést egymagában károsnak tartja a nemzet érdekeire nézve. Már az 1825-27-iki országgyűlés kerületi ülésén merül fel először a *reáliskolák* eszméje. *Br. Vécsey* igen hasznosnak tartaná, ha a gimnáziumok számát csökkentenék s ezek helyébe „reális iskolák állíthatnának, úgy organizáltatván, hogy a tanuló ifjú minden iskolából kiléphessen valami életpályára.” Egy másik szónok

arról panaszkodik, hogy iskoláinkban semmi katonai, polytechnikai s oekonomiai tudomány nem taníttatik s így ifjaink iskoláik végeztével csak bírák vagy prókátorok lehetnek. E követelmény nagy haladás a régebbi tanügyi vitákkal szemben, rávilágít a nemzet művelődési tudatosságának haladására, Az országgyűléstől kiküldött tanulmányi bizottság gazdasági- és ipariskolák, továbbá egy polytechnikum létesítését indítványozza. A grammatikai iskola fölé tanfolyamot óhajt szervezni („peculiaris palaestra”) azok számára, akik gyakorlati pályára akarnak menni s nem a tudományos hivatásra előkészítő latin iskolában óhajtják tanulmányaikat folytatni. A kinyomtatott munkálat (Opinio Regnicolaris Deputationis circa Objecta Rei Literariae 1830) bejárta a törvényhatóságokat és mindenütt nagy érdeklődést és vitát keltve, közoktatásunk hiányait az érdeklődés középpontjába állította.

Ennek eredménye, hogy az 1832/6-iki országgyűlés oly tüzetesen foglalkozott a technikai-gazdasági szakoktatás kérdésével. Az országgyűlés tanügyi reformterveinek középpontjában „a nemzeti nyelv terjesztésére felállítandó preparándián” kívül a „Műegyetemi Intézet”-nek létesítése állott, (ugyanazok az országgyűlési iratok „Közművészeti Intézet”-nek, központi „Mű-Egyetem”-nek, „Polytechnicum Institutum”-nak is mondják). Azonban a műegyetem eszméje egész logikusan a tárgyalás folyamán ráirányította a figyelmet a műegyetemre előkészítő középfokú reális irányú oktatásra is. Amikor ugyanis az alsó tábla az indítványt elfogadta, a főrendiház, mely a műegyetem felállításához szintén hozzájárult (1836 ápr. 20.), a műegyetem végleges tervét kidolgozó választmányt azzal az utasítással kívánta ellátni, „hogy mivel a polytechnikum intézet rendszerében lévő tudományok és mesterségek bővebb kifejlődése az első neveltetés tzélerányosabb elrendelését leginkább kívánja, a megbízandó Választmány gondosságát és terveit az úgy nevezett Real Oskolák elrendezésére is kiterjessze”. A főrendeknek ez a kívánsága a királyhoz fölterjesztett törvényjavaslat 3. §-ában kifejezést is nyert. (Az 1832/6. Országgyűlés írásai. VII. 609.) A „reáliskola” kifejezés, melyet nálunk hivatalosan ekkor használnak először, természetesen nem födi a mai reáliskola fogalmát. Külföldön is még ekkor nagyon sokféle, egymástól elütő, tantervében kiforrotlan iskolát neveztek „Realschule”-nak. Az indítványozó valószínűleg a bécsi vagy prágai reáliskolára gondolt.

Bármely országban az lett volna a dolgok természetes rendje, hogy a kormány örömmel üdvözöl ilyen törvényjavaslatot, mely eszközöket teremt arra a célra, hogy a közművelődés szemetszűrő hiányait pótolja, a gazdasági jólétet emelte s így a polgárok adózóképességét is fokozza. A bécsi kormány azonban az üdvös törvényjavaslatot kereken visszautasította, a közoktatásügy rendezését kizáróan királyi jognak minősítette, melybe az országgyűlésnek nincs beleszólása. „Öfelsége – mondja a királyi válasz – királyi tiszténél fogva (pro munere Suo Regio) gondoskodni fog, hogy az említett intézetek, amennyire a körülmények megengedik, felállíttassanak; e tárgyra nézve tehát a törvényalkotás szüksége nem forog fenn.”

A kormány e halogató és jogsértő válasza a rendekből a legnagyobb elkeseredést váltotta ki. Egymásután pattantak fel a vezérek helyükről és élesen ostromozták a kormány eljárását. „Ezen törvénytelen resolutio, háborodik föl az egyik követ, a despotismusnak legnagyobb fokára mutat. Mi semmit sem kértünk, csak jelentettük, hogy magunk pénzén nevelőházat akarunk építeni a népnek, *művészetnek, iparnak, s mesterségeknek,*

s még ezt is tiltják. Kormánymonopóliummá akarják tenni a nevelést, mire talán az orosz despota sem vetemedett.” Még a higgadt *Deák* Ferenc is e szavakra fakadt: „Semmi egyebet nem akarunk, mint törvényt alkotni, mely a népet erkölcsileg s anyagilag kifejthesse. És a kormány közbelép, hogy minket ebben megakadályozzon! De vájjon mi fog ebből következni? Az, hogy számos kebelben felébredend ama keserű érzet, hogy az osztrák kormány, félvén Magyarország kifejlődésétől, azt elnyomni törekedik haladásában. Szerencsétlen politika! Csalfa és nyomorult egy számítás!” Beöthy Ödönből, a bihari követből pedig így tört ki a keserűség: „Szabadunk hőse, Napoleon, ki bizonyára nem nagy barátja volt a szabadságnak, amidőn győzelmesen ment be Olaszországba, sietett azonnal felnyitlatni Páduának egyetemét. íme ezt tévé a zsarnok! És a kormány, mely magát szelídek, atyainak szereti nevezni, mely eme szép szavakat választá jelmondatául: *Justitia fundamentum Regnorum* és *Recta tueri*, e kormány háromszáz év óta semmit sem tett a nép kifejtésére. És midőn azt mi akarjuk megkísérteni: azt mondja nekünk legkegyelmesebben: ne törjük mi azon fejünket, majd fog ő maga intézkedni!¹. (L. a vitát részletesen Kossuth Országgyűl. Tudós. 1836. máj, 15.)

Az országgyűlés mindkét táblájától elfogadott s a királyhoz intézett erélyes válasz egyik legszebb dokumentuma annak, mennyire fontosnak tartotta s szívében viselte a reformkorszak vezető társadalmi rétege a nemzet nevelésügyét. „Az említett tárgyak eránt tett Felírásunkban – így szól az országgyűlés a királyhoz – sem Királyi valamely különös kegyelmet, sem kitézött tiszta céljaink eszközésére szükséges költségeket, sem valamely új jus megadását nem kértük, sem a Fejedelmi jusoknak, avagy csak távolról sérelmet okozni nem kívántunk, hanem használni kívánván azon jusainknak, mellyeket magok a természetnek mindeneknél elsőb jussai és törvényei zsenge magzataink nevelésére nézve, úgy és akkép tulajdonítottak a szüléknek, hogy azokra a polgári hatalom gátolólag még ki sem hathat... az tehát, hogy vagy tsak ezt és ennyit sem nyerheténk meg, *bennünk olly fájdalmat okozott, mellyet szavakkal kifejezni sem lehet.*” (Az 1832/6. Országgyűlés írásai. VII. 712.) A következő országgyűlés a kérdést újból napirenden tartja. 1840 ápr. 30-án a már az 1832/6. országgyűléstől a tanítóképzőkre és a műegyetemre vonatkozóan elfogadott törvényjavaslatot megerősítés végett újra a király elé terjeszti, de eredmény nélkül. (Az 1839/40. Országgyűlés írásai. IV. 78.)

A kormány látva az elkeseredést, 1841 jan. 30-án a tanulmányi bizottság elnökét, br. Mednyánszky Alajost bízza meg a közoktatásügy újjászervezésére tegyen javaslatot. Azonban Mednyánszky hiába készítette el igen alapos munkálatát, Bécsből különféle módosítások címén ezt visszaküldték. A helytartótanácsban megvolt komoly szándék a magyar közoktatásügy megjavítására, de javaslatai többnyire a bécsi bírók homályában vagy elsikkadtak, vagy eredeti színeikből kifakultak. Nagyobbszabású terve volt br. Mednyánszkyknak s vele a helytartótanácsnak a *scholae industriales* felállítása. Az idevágó tervezetet a helytartótanács József nádor elnöklete alatt tárgyalta, s a királyhoz 1842 március 18-án terjesztette föl. A tervezet általános részében kiemeli, hogy az eddigi iskolarendszer csak a humanisztikus műveltséget tartja szem előtt, holott a század szelleme inkább a realiztikus ismeretek felé halad, (quod systema literarum sít tantum pure *Humanisticam cidturam* duntaxat intellectus pro objecto habens, nunc vero genius saeculi magis ad *Cognitiones Realisticas* propellatur.) E kettő között a középúton kell járnunk, egyen-

súlyba kell hoznunk a realiztikus és a humanisztikus törekvést. Alapelv legyen: a realiztikus irány érvényesüljön a tanítóképzőkben (ezek felállítását a helytartótanács már 1840-ben kéri a királytól), a vasárnapi ismétlő-iskolákban (*Scholae Dominicales*), a létesítendő ipariskolákban és a műegyetemen; a humanisztikus irány a gimnáziumokban, akadémiákon és az egyetemen (Udv. kanc. 5447: 1842. Orsz. Levéltár).

E javaslat sem a polgáriskolát, sem a reális iskolát nem említi. Ellenben tüzetesen megállapítja a *Schola Industrialis*-nak szervezetét és tantervét. Ez az iskola három ágra különül: *kereskedelmire, mezőgazdaságra* és *iparira* (*sectio mercantilis, oeconomica, technica*). Mind a három ágazatnak két-két osztálya s két-két tanára van. A tanulók a negyedik elemi osztály elvégzése után vehetők fel. A tannyelv a magyar, csak egyes tárgyakat a külfölddel való kapcsolat miatt kell németül tanítani. A tanítás módja ne csak elméleti, de gyakorlati is legyen; ehhez kémiai s fizikai laboratórium szükséges, gyárak és műhelyek látogatása. Pesten rendelkezésre áll a botanikus kert. A tanterv részleteit olvasva azt hisszük, hogy a mai felsőkereskedelmi iskola vagy felső ipariskola tantervét forgatjuk. Csak a latin műszavak figyelmeztetnek a tervezet ódonosságára, (pl. a mai „áruismeret”: *notitia mercedum crudarum et fabricatarum*, a kereskedelmi levelezés „stílus commercialis” néven szerepel). Szinte érthetetlen, hogyan képzelte a javaslat arra a gyöngye általános műveltségi alapra, melyet a négy elemi osztály nyújt, ezt az elég magas színvonalú szakműveltséget 10-12 éves korban ráépíteni.

Br. Mednyánszky tervezetét, amely egyébként a népoktatás területét is felölelte, a m. kir. udv. kancellária véleményadás végett elküldötte a magyar iskolaügyekben különben teljesen illetéktelen bécsi udvari tanulmányi bizottságnak (*Studien-Hofkommission*) és a bécsi polytechnikum tanári karának. Az utóbbi többek közt azt javasolta, hogy a *schola industrialis* három ágazata (*sectio*) elé még egy közös előkészítő-osztályt kell felállítani, melynek tanítási anyaga mindazt felölelné, amire a kereskedelmi, mezőgazdasági és ipari ágazatnak egyformán szüksége van. Ezért a tanárok számát növelni kell. A bécsi polytechnikum tannyelvül természetesen a németet ajánlotta. Br. Mednyánszky 1843 aug. 28-án nyújtja be módosított tervezetét, melyet a bécsi észrevételek figyelembevételével készített. Elfogadja az előkészítő-osztály gondolatát s hat tanár helyett most már nyolcat hoz javaslatba. Az egyes hiányokra, a tantárgyak logikai rendjére vonatkozó észrevételeket is jórészt értékesíti. A mezőgazdasági ágazat tantervébe beiktatja a hazai urbáris, erdészeti és mezőrendi törvényeket. Azonban szilárdan ragaszkodik a tanítás magyar nyelvéhez; elégnek tartja, ha a német kezdettől fogva kötelező rendes, a francia, olasz és angol pedig rendkívüli tárgy. A helytartótanács magáévá teszi br. Mednyánszky módosított tervezetét s kéri őfelségét, hogy ennek alapján rendelje el egyelőre Pesten a *schola industrialis* felállítását. (Udv. kanc. 13.518: 1843. Orsz. Levéltár.) Az 1844-ben felállított József-ipartanodának mind szervezete, mind tanulmányi rendje jórészt a br. Mednyánszky-féle tervezet szerint állapított meg.

Közben egy kiváló magyar matematikus, az Akadémia tagja, *Vállas Antal* is készít egy széles gazdasági és művelődéspolitikai látókörre valló tervezetet a műegyetem s az erre előkészítő középiskola számára. (Egy felállítandó magyar központi műegyetemről. Pest. 1841. A M. Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtárában található példányt a szerző „Kossuth Lajos urnák ajánlja tisztelete jeléül”; azonban, valószínűleg az abszolu-

tizmus alatt, a dedikációt szigorúan keresztülhúzogatták.). Magyarország politikai helyzetéből és jogrendszeréből indul ki. Bár nagy haladást vár a jobbágyság felszabadításától gazdasági téren is, mert ebből új ösztönzés támad az egyéni munkára, a jogi viszonyok rendezését mégsem tartja elegendőnek: már most pozitív intézkedéseket kíván a magyarság felsőbb gazdasági nevelésére. Mintául a napóleoni háborúk után talpraállott Poroszországot állítja oda: „A minden oldalról körülmetélt, összeszorított, letiport kis Poroszország, mellyel szeretem hazánkat összehasonlítani, végvonaglásaiban feküdt az európai küzdés után, s halálosnak vélt erőtlenségéből csak általános fölszabadítás és pozitív intézkedések fokozatain, vergődött ismét fél a – *cuncta supercilio regentis* – világtanács teremébe.” Attól fél, hogy a beköltöző idegenek a nyereség vágyától ösztönözve, értelmi túlsúlyukkal s tőkájukkal Magyarország természeti kincsekben gazdag földjét el fogják lepni és eleve elzárják a versenytől a magyar köznemességet, „melly most, elegendő birtok nélkül, mind mélyebbre sülyed, de amelly, célirányos vezetés alatt, hamar magáévá tehetné a műipar áldásait. De ez még nem minden. Mert nem *csak le fogja a pénzes idegen tartóztatni azon osztálg, melly nemzetiségünk s nemzeti törekvéseink majd egyetlen képviselője, hanem hatalmánál fogva, a pénz hatalommal járván, kifejlődésünkbe s ennek minőségébe is befolyani akar. S ez az a veszély, melly fölépülésünktől majdnem elválaszthatatlan s mellynek csak úgy vehetni elejét, ha minél több magyar készül a szorgalmi pályára*”. Látnoki szavak, melyek a a magyar élet h#romnegyedszázadi alakulásának tanúsága szerint mind beteljesedtek. Vállas kérdései üresen pattogtak vissza a magyar középosztály lelkének közömbös felületéről: „Hányadiknak közöttünk, ki egy kis pénzzel bír, van egyszersmind a mechanicáról, a chemicáról is egy kis fogalma? hányadiknak a fonás és szövés mesterségéről, amelyek a műiparban olly nagy szerepet játszanak? hányadiknak az üveg-, bőr-, papiroskészítésről, a festésről (Färberei) stb?. S illy általános fogalmak és alapismeretek nélkül, vájjon ki merne gyár felállításához fogni? Ki merne drága mozgonyokkal élni, ha azoknak hatásáról fogalma sincs s ha ezt, a hatást t. i., a megszerzési s egyéb költségekkel össze nem hasonlítja?. . . Köz értelmetlenségünk miatt ott is, hol az iparnak egy kis kezdete látrzik, a legelső szájaskodó, a csúszó-mászó *πολυπράγμων* kapja el a jövedelmes provinciát.. . a magyarnak bizodalalmát a tudomány kigunyorlásával nyerhetni meg leginkább.” Az egykorú műveltségi viszonyok jellemzésére fájdalommal említi, hogy amikor egyik folyóiratban az újabb technikai irodalmat ismertette, egy gyárigazgató levélben azt kérdezte tőle, vájjon a jelzett könyvet hol és kinek útján szerezhetné meg, holott egy nagyobb város szomszédságában lakik, ahol két könyvkereskedés is van, de erről a műveltebb magyarnak sincs sejtelme.

A magyarság egyoldalúan csak a politikai tudományok iránt érdeklődik. Pedig a jogot hiába oltalmazuk, ha közben anyagilag teljesen tönkremegyünk. A gazdasági gyakorlati érzéket a többi nemzetek máiközépiskoláikban fejlesztik azzal, hogy a reális tárgyaknak is teret biztosítanak a tantervben. Nálunk ellenben „a classica literaturán kívül alig van egyéb tárgy gymnasiumainkban, mely az ifjúságot foglalkoztatná”. Latin grammatikánknál *monstrum horrendum*-ban alig képzelhető. A hazai történelemből szegény ifjaink csak a királyok háborúival, a hatalmasok lázadásaival ismerkednek meg, de árva szót sem hallanak az alkotmány kifejlődéséről, az iparnak, tudományoknak és művészeteknek állapotáról, az egyes korok szokásairól, vezéreszméiről, erkölceiről és hibáiról: így

a történelmi oktatás „tartalmatlan elmeárasztássá aljasul”. S amikor a fiatal ember a gimnázium végeztével az akadémiába, a filozófiai tanfolyamba lép, „sok oratiót és verset a régi classicusokból könyv nélkül tud, de egyebet semmit. Ő a quiritesekkel s római forummai álmodik, ő római költő vagy szónok szeretne lenni s egyszerre philosophiát, mathesist kell neki *könyv nélkül* tanulni!” Az ifjú most egyszerre, minden átmenet és előkészítés nélkül, csupa reáliát kénytelen elméjébe gyömöszölni: algebrát, tiszta és gyakorlati mértant, mechanikát, optikát, csillagászatot, polgári és vízépítést, fizikát, mezei gazdaságtant, holott a matézis és a fizika elemeivel már a gimnáziumban meg kellett volna barátkoznia. Most aztán így szól az ifjú: én pap leszek, én ügyvéd, én orvos, mire való nekünk a matézis?

Az idő tájt Európaszerte a porosz iskolarendszer kezdett valamennyi nemzet előtt eszményként lebegni. Poroszország már ekkor az iskolák és a kaszárnyák klasszikus földje volt: az iskoláké, melyek művelté teszik a népet s a kaszárnyáké, melyek megvédelmézik. A porosz iskolarendszer tekintélyét világszerte különösen *Cousin*, a francia filozófus emelte. A francia kormány megbízásából 1831-ben tüzetesen tanulmányozta a német iskolákat; tanulmány útjának gyümölcse: *De l'instruction publique dans quelques pays de l'Allemagne et particulièrement en Prusse* (3. kiad. 1840). Ez a mű, melyet az amerikaiak, angolok és németek siettek lefordítani, a magyar pedagógiai elmélkedőkre is (Hetényi János, Tatay Endre, Szemere Bertalan stb.) nagyhatással volt: első részét Bártfay Kálmán 1844-ben le is fordította (Victor Cousin jelentése a közoktatás állapotjáról Németország némely tartományaiban, különösen pedig Poroszországban. Pesten, 1844.). Vállas Antal a könyvet már előbb lelkesen ismertette (Tud. Gyűjtem. 1840. Tudománytár. 1839.). A műegyetemről szóló munkájában részletesen felsorolja a berlini joachimsthalai gimnázium tantervi anyagát, hogy bemutassa, mennyi teret engednek a poroszok a régi literatura alapos ismertetése mellett a modern nyelveknek, a matematikának és a természettudományoknak, melyeknek a tanulók az életben is hasznukat vehetik. „Ezen tanítványok bővebb matematikai s physical ismereteket hoznak az egyetemre, mint mi a philosophiai karban nyújthatunk a magunkéinknak.” Vállas azonban ezt csak egy-két porosz gimnáziumról mondhatta el. A többi német gimnázium egészen a neohumanisztikus művelődési eszmény számára iparkodott a német közművelődésben lelki éghajlatot teremteni. Éppen *Cousin* emeli ki, hogy a frankfurti, weimari, lipcsei stb. gimnáziumok a maguk heti 10-12 latin, s ugyanannyi görög órájukkal osztályonként mennyire elfojtják a matematikát és a természettudományokat. „Fizika igen csekély; kémia meg egészen hiányzik, a matézis is elég silány.” Vállas inkább hivatkozhatott volna a német reáliskolákra. A párizsi és a bécsi műegyetem szervezetét és tanulmányi rendjét tüzetesen ismertetve, megrajzolja a magyar műegyetem részletes tervét. Ennek előkészítő iskolája a három osztályú *reálgimnázium* volna, melybe a tanulók legalább tizenhárom éves korukban léphetnének. Ez az iskola az első osztályban magyar és latin nyelvet tanítana, melyekhez a másodikban a német, a harmadikban a francia járul; a matematika, a természetleírás, fizika, földrajz jelentékeny szerepet játszanak benne. Vállas hiába alkotta meg gondos és alapos tervét: egyelőre sem a reálgimnáziumból, sem a műegyetemből nem lett semmi, Br. Eötvös József 1848-ban a pesti egyetem tanárává nevezte ki, de a szabadságharc lezajlása után, mint annyi magyar javatehetség, kénytelen volt kivándorolni s szellemi tőkét egy

vadidegen kultúra emelésébe fektetni: Amerikában, New-Orleansban, hajózási iskolát, majd 1858-ban tudományos akadémiát szervez. Ami nem sikerült neki itthon, sikerült Amerikában. A magyar művelődés sokszor ismétlődő tragikuma: a sors legjobb fiait rabolja el tőle.

Az országgyűlés látva a kormány halogató politikáját, a műegyetemnek s a reáliskolának kérdését napirenden tartotta. 1843-ban a kerületi választmány jelentéséből újra erőlesen hangzik ki a nemzet fölébredt gazdasági öntudata s az ebből folyó iskolaszervezeti követelmény. „Ifjaink – mondja a jelentés – csak tudományos pályára neveltetnek, összetódulnak a körben, melyre a tudományos nevelés vezet, s midőn ott aránylag csak kevésnek nyílik alkalmazás, az élet szükségével s azon akadályokkal, melyeket a vetélyzet szül, küzködve eltörpül, elsenyved az ifjú erő, mely más folyamba vezérelve dús termékenységet árasztthatott volna el a haza terein. Az orvoslást ott kell keresni, hol a bajnak forrása van. Új tért kell nyitni a nemzet ifjúságának ereinek kiképzésére, alkalmazására, s ez Európa körülményei s a korhajlamának minden oldalról szembetűnő iránya mellett más, mint az ipar tere nem lehet.” Ezért a ker. választmány sürgeti a műegyetem létesítését s ezzel kapcsolatban elismeri, hogy a műegyetemnek, „a hon minden népesebb városaiban felállítandó *reál iskolák rendszerével* kapcsolatban kell lenni”. Mivel azonban mindent nem lehet egyszerre megcsinálni, először a műegyetemet kell felállítani s csak aztán a reáliskolákat, mert az utóbbiak tanárait a műegyetem nevelheti: „s az csak maga képezhet egyéneket, kik a megnyitandó reál iskolákban tanítókul nagyobb számmal lesznek szükségesek”. Ide nyúlik le a történeti gyökere annak, hogy a reáliskolai tanárképzés később is évtizedekig a kir. József-műegyetem feladata volt s hogy a reáliskolai tanárvizsgáló bizottság, melyet egy 1863-i udvari rendelet szervezett, először túlnyomóan műegyetemi tanárokból állott. A reáliskolát ugyanis kezdetől fogva kizárólag a műegyetemre előkészítő, technikai jellegű iskolának tartották. Csak a hetvenes években lép a gimnáziummal mellérendelt viszonyba, mint általános műveltséget nyújtó középiskola.

Széchenyi, kinek nagy közgazdasági programjából a műegyetem létesítése, mint egyik legfontosabb követelmény, természetesen következett, nagy buzgósággal küzdött érte. (L. Zelovich Kornél: A m. kir. József-műegyetem és a hazai technikai felső oktatás története. 1922. 86. 90. lp.) Sokat várt a műegyetemtől társadalompolitikai szempontból is a magyar ifjúság helyes pályaválasztására nézve. A műegyetem felállítása „ha másra nem – írja 1839-ben – legalább arra csakugyan nagy hasznú lenne, mikép hazánkban jómódú ifjak, anélkül, hogy kénytelenek lennének külföldön ütni fel sátorukat, valami mások is lehetnének, mint jogászok, valami másra is kiképeztenék magukat, mint jogászságra”. *Széchenyi* tehát egy századdal ezelőtt ostromozta a magyar ifjúság pályaválasztásának eredendő hibáját: az egyoldalú jogászokodást, a mesterséges hivatalnoki proletártenyésztést, amely mindmáig átka a magyar középosztály társadalmi értékelfogásának, bár azóta van műegyetemünk s számos technikai-gazdasági főiskolánk.

Széchenyi, hogy az ország ifjúságát mielőbb gyakorlati pályára terelje, nem akarja megvárni a műegyetem felállítását, hanem 1844 tavaszán irt munkájában (Magyarország kiváltságos lakosihoz. Kiadta újból Zichy Antal: Hírlapi cikkek II. 337) öt „*reál-tanodának*” azonnal való megnyitását követeli (egyét Budapesten, a többiét az ország négy főhelyén),

mert aránylag nem kerül sokba, haszna pedig kiszámíthatatlan. „Hogy a néhány célszerűen organizált reál-tanoda – mondja – melyben minden sorsú könnyen és olcsón hozzáférhetőleg a gyakorlati élet nem egy kincsét tehetné magáévá, valóban csodaszéppé fogna e hon igazi előmenetelére hatni, azon azt hiszem nem kételkedhetik senki, ki csak legtávolabbról ismeri gyakorlati kiképzetésünk olly aggasztólag parányi létét: midőn ha nem mozdul, nem emelkedik a magyar szellemileg is, de egyedül utakat rak, csatornákat ás, mocsarakat szárit, s minden lelki műveletet elhanyagolván, vagy üdvét kirekesztőleg a mai iskolarendszerben keresvén, csak efféle anyagiakban gyakorolja tehetségét, bizony mondom nem annyira magának, mint másnak fog in ultima analysi alkotni hazát, mivel a „sic vos non vobis” élet képe szerint okvetlen intelligensebb népek fogják azon eddigelé ki nem forgatott sarkigazsághoz képest élvezni veritékének hasznát, míg ő kül superioritas által napról-napra kisebbre olvadand, melly sarkigazsághoz képest: értelem erő, s erő uraság; értelemhiány ellenben gyengeség, gyengeség pedig szolgaság.”

Széchenyi azonban a reáliskolák felállítását, mint „olly annyira fontos életkérdés” megoldását hiába sürgeti: programját majd csak 1850-ben az abszolutizmus Entwurf-ja valósítja meg, de a germanizálás főcélzatával. A műegyetem eszméjét az 1844 június 12-én kelt királyi rendelet csak ipartanodává (schola industrialis) zsugorította össze, ami újabb elkeseredést szült, mert ennek felállítása is a törvényhozás mellőzésével történt. A rendek ez ellen óvást emeltek s továbbra is követelték a műegyetemet s a közoktatásügy rendezésébe való beleszólás jogát. Az utóbbi elvi jelentőségű: a nemzet súlyos sérelemnek tekinti, hogy nem maga szabhatja meg művelődésének irányát és eszközeit. Az országgyűlés elé 1844-ben terjesztett idevágó felirati javaslat a nemzet autonóm művelődési akaratának legszebb történeti dokumentuma: „Kénytelenek vagyunk, mondják a Karok és Kendek, őszintén kijelenteni Felsőged előtt, hogy a nevelési és tanítási rendszerről egész kiterjedésében rendelkezni, mind a' dolog természete, mind törvényeink szerint a' törvényhozás köréhez tartozik ... Az országgyűlésnek a' nevelés tárgyáróli intézkedési jogát az 1790: XVII. t.-c. is világosan meghatározta, azon jogunkhoz tehát tovább is ragaszkodva, esedezünk Felsőged előtt: hogy a' nevelési és tanítási rendszer érdemében kiadott legfelsőbb rendeleteit a' végett velünk kegyesen közöltetni méltóztassék, hogy a' nemzet nevelési és tanítási rendszeréről 's a' többek között mű-egy etem felállításáról is, mellynek létesülése annyira a nemzet érdekében fekszik, törvényhozás útján célszerűen rendelkezessünk”. (Az 1843-4. Országgyűlés írásai, IV. 204.)

Az, hogy a bécsi kormány oly makacsul ellenállott a magyar reális irányú, főképp a közép- és felsőfokú ipari oktatás fejlesztésének, közgazdasági politikájából jól érthető. Magyarországot csak földművelő államnak szerette látni, melynek nyers anyagát Ausztria fejlett ipara dolgozza fel. Gyárakra Magyarországon, mondotta Metternich, még egyáltalán nincs szükség. A gyáripar feltételei itt még teljesen hiányzanak, úgy hogy Kossuthéknak az a törekvése, hogy Magyarország a gyáripar terén Ausztriától teljesen függetleníttessék, üres jelszó, sőt egyenest agrém. Azonban Kossuth is, éppúgy mint Széchenyi, jól látta, hogy a magyar iparélet komolyabb fejlesztése eleve föltételezi a megfelelő iskolákat. Ezért ragaszkodik az ellenzék oly szívósan a reáliskola s a műegyetem eszméjéhez.

Kossuthnak erre még egy oka van: a *művelt magyar polgári középosztály megteremtése*, a túlnyomóan német ajkú iparlizó városi lakosságnak az iskolákon keresztül való *megmagyarosítása*. Éa a nagyobb városokban a gyáripar kialakul, ez magyarosodásukat is elő fogja mozdítani. Ezért küzd Kossuth többek között a német vámszövetségbe való belépés ellen is: a magyarországi német városi lakosságnak a német kereskedelemmel való szoros kapcsolata megmagyarosodását s így a magyar polgári középosztály kifejlődését gátolná. „Honunk kifejlése – mondja Kossuth (Pesti Hírlap, 1842. 120. sz.) – csak egy tisztességes középrend minél hamarabbi keletkezésével lehetséges. Erre sok dicső elem van a nemességben, de a nép érdekeivel egyező elemek assimilációjára van szükség. És honnan remélhetjük legközelebb e középrendet?.. A királyi városok polgáraiból, mely középrendnek, hogy magyarnak kell lennie, hogy másnak lennie nem szabad, azt talán csak nem kell mutogatnunk. Már pedig városaink legnagyobb részben még németek, oly németek, hogy a magyarosodásnak még csak jeleit sem mutatják; a műipar hazánkban német, a kereskedés lényegileg német.” Az ipart és kereskedelmet fokozatosan a magyar géniusz szárnya alá vonnák a reál- s ipariskolák, meg a műegyetem. Az utóbbi azonnal felállítható, mert épülete megvan: az évtizedek óta üresen álló Ludovika-palota. Kossuth ki is adja a jelszót: „Alakítsuk át a Ludoviceát Polytechnicum intézetté”. (Pesti Hírlap, 1843. 270. sz.)

Kossuth terve, hogy az iparoktatás és a gyáripar megteremtése útján magyarosítsa meg a városi német polgárságot, az ügyis annyira kényes nemzetiségi kérdést még jobban elmérgesítette; a tótokon kívül most már a hazai németiség egy része is nemzeti öntudatra ébred. Ennek ad hangot, Kossuth-tal élesen vitatkozva, egy Lipcsében megjelent tanulmány nagyműveltségű anonym szerzője. (Das deutsche Element in Ungarn und seine Aufgabe. Eine Zeitfrage besprochen von einem Deutsch-ungar. Leipzig, 1843. 76. lap.) A középosztály kialakulását hazánkban szükségesnek tartja. De hogy ennek a középosztálynak eo ipso magyarnak kell lennie, az sem természeti, sem állami szükségesség: voltaképp „sem több, sem kevesebb, mint a magyarománok idiosynkراسiája”. A magyar eddig általában a polgári hivatásokra kevés hajlamot és ügyességet mutatott, Magyarországon éppen a magyarok alapították és lakják a legkevesebb várost. Most egy új városi magyar középosztályt akar Kossuth egy lélekzetre megteremteni: azonban nem nőnek ily gyorsan a kulturgyűrűk a népek életfáján. A hazai német elem legyen továbbra is a német kultúra képviselője és közvetítője Magyarország számára (der Deutschunger sei Träger und Vermittler der deutschen Kultur für Ungarn, 30). Hogy ennek a hivatásának megfelelhessen, a gimnáziumok mellett németnyelvű reál- vagy polgáriskolákat is fel kell állítani, melyek feladata a polgári hivatásokhoz szükséges műveltség közvetítése.

A röpirat széles kultúrpolitikai látókörrel s magas didaktikai színvonalon a reáliskolának olyan célkitűzését és szervezetét állapítja meg, mely hat évvel később úgyszólván szórói-szóra testet öltött az Entwurf reáliskolájában. A reáliskolát csak azért nevezi reál-nak, mert műveltségi anyagában nagyobb teret foglalnak el az u. n. reáliák, vagyis a matematika és a természettudományok. Ez az elnevezés azonban távolról sem akarja jelenteni azt, hogy ez az iskolafaj a formális képzést figyelmen – kívül hagyja, vagy hogy az ideális szellemi javak benne egészen háttérbe szorulnak. Sőt: a reáliskola nemcsak a jövő iparost tartja szem

előtt, hanem a polgárt is a maga egészében, a tiszta emberit, amint ez éppen a polgári foglalkozás formájában individualizálódik. A klasszikus tanulmányokat, mint a tudósképzés eszközeit, mellőzi ugyan, de a tiszta emberit, az erkölcsi-esztétikai képzőelemet, amely a klasszikus tanulmányok fősajátsága, más utón iparkodik pótolni. Még pedig egyrészt a művelődéstörténet erősebb kidomborításával, másrészt az anyanyelv irodalmának remekírói útján. A németnyelvű reáliskolákban az antik irodalmat a német klasszikus irodalom méltó módon pótolja. Az erősen német nemzeti öntudattól duzzadó tervezet egyébként a magyar nyelvnek is szerepet óhajt juttatni a német vagy szláv nyelvű reáliskolákban. Az anyanyelv sajátos szellemébe, mondja, csak akkor hatolhatunk be, ha egy másik idegen nyelvet is ismerünk; ilyen nyelv a gimnáziumban V, latin és a görög. Ezek szerepét a nem-magyar nyelvű reáliskolákban, gyakorlati hasznán kívül, a magyar vehetné át. Hogy pedig az idegenajku tanulók a magyar nyelvet minél helyesebben és simábban beszéljék, a hazai földrajzot és történelmet magyarul tanulják. A reáliskolák felállításának azonban, mint minden új kultúrintézmény létesítésének Magyarországon, eddig legfőbb akadálya a szükséges pénz hiánya, a városok szegénysége. Nincsenek kellően képzett tanerők, de ha vannak is, szánalmas fizetésben részesülnek. Ezeket az akadályokat azonban le kell győzni. „Polgári rendünk számára a reáliskolák felállítása egyenest életkérdés. A felfelétörékvés és haladás korában élünk és ha valaki nem tud a korrallépést tartani, előbb-utóbb meg kell bűnhődnie érte.”

A modern iskolarendszer fejlődési vonalát a tanulmány éleslátású szerzője kitűnően húzza ki a jövőbe. A polgári vagy reáliskola fölé *ipari és kereskedelmi iskolákat*, mint sajátos szakiskolákat (*eigentliche Fachschulen*) tervez. A magasabb technikai, ipari és kereskedelmi képzés számára pedig polytechnikumot, mint főiskolát óhajt szervezni. Helyteleníti azonban ennek sürgős felállítását addig, míg nincsenek reáliskoláink. A piramis építését a csúcán akarja megkezdeni a magyar országgyűlés. A műegyetem egyelőre reáliskolák és kellő gyáripar hiányában a levegőben lógna. S e ponton a német szerzőt ugyanaz a motívum sarkallja, mint Metternichéket a magyar műegyetem elgáncsolásában: a bécsi technikai főiskolának a monarchiában való egyeduralma. Hogyan tudna versenyezni a pesti műegyetem a bécsivel, mely egy hatalmasan virágzó gyáripar gyűjtőpontjában van, gazdagon föl van szerelve s melyen a monarchia első szakértői tanítanak? A magyar műegyetem csak Pestnek architektonikus dísze, mutatós luxustárgya volna igazi élet és érték nélkül. Először azt kell megteremtteni, amit a jelen szükséglete követel: reáliskolákat és ipari s kereskedelmi iskolákat.

Mindezek a tervezetek, sűrű tárgyalások és viták plasztikusan tanúsítják azoknak a törekvéseknek céltudatosságát és szívós erejét, melyek a latin iskolák nyújtotta deákos műveltség káros egyeduralmát belátva, középfokú ipariskolák, reáliskolák s az ezekkel kapcsolatba forrott műegyetem felállítására irányultak. E reformtörekvések mutatják ugyanis legjobban, hogy közoktatásügyünk e korszakbeli elhanyagolt állapotáért való felelősség nem a nemzet képviselőinek, hanem egyes-egyedül az akkori bécsi kormányzati rendszernek lelkiismeretét terheli. A nemzet a régi mulasztásokat, mihelyt öntudatra ébredt, azonnal gyors ütemben iparkodott pótolni, sőt egy nagy, mindenirányú nemzetnevelési program körvonalait látjuk kibontakozni. A bécsi központi hatalom gyarmati politikája azonban mindig lefogta a nemzetnek munkára kész

kezeit. Olyan modernebb iskolafajoknak, középfokú iskoláknak és főiskoláknak egyaránt, amelyek Ausztriában már régen meghonosultak, nem engedte meg, hogy nálunk is gyökeret verjenek. Oka: a gazdasági versenytől való félelem, másrészt Bécs technikai főiskolai monopóliumának megőrzése. Az üres jogász-retorikát túlságosan bámuló magyarnak ezért realiztikus műveltség híján tovább kellett a maga avult közművelődési formáiban senyvednie. A nemzet újjászületését, művelődési akaratát, gazdasági haladási vágyát a saját kormánya nemhogy támogatta, hanem minden lehető módon gátolta. A nemzet a nyugati népekhez képest a fejlődésben nagyon hátramaradt; s most mikor tudatosan fejlődni akart, megint a külső és belső mesterséges akadályok hatalmas torlaszát kellett lépésről-lépésre eltávolítania. Még most is alkotmányos jogaiért, nemzeti-ségéért, nyelvéért és önkormányzatáért volt kénytelen állandóan viaskodni. Mivel pedig ereje és érdeklődése ebben őrlődött föl, az általános műveltség, a közoktatásügyi és gazdasági intézmények terén való haladása csak csigalépésben mozdulhatott előre.

Az 1848. III. törvénycikk történetéből

Írta: KÁROLYI ÁRPÁD.

Mikor a pozsonyi országgyűlés argonautái 1848 március 15-ikén a független felelős minisztérium arany gyapjújáért hajón Bécsbe utaztak, „felséges szivárvány tárult fel a légben – írja Kossuth – a hajó előtt, mintegy diadalkapu-boltozat a sokat zaklatott magyar nép soká késétt boldogságának templomához”.

Az aranygyapjú, melyet Jázon a nádor magával hozott, a március 17-iki ismeretes kir. kézirat, a kért minisztérium fölállításába és abba is beleegyezett, hogy a királynak az országból való távolléte idején teljes hatalommal a nádor kormányozzon. Kikötötte azonban a kézirat, hogy a nádori teljhatalom a felségjogokat biztosító hazai törvények értelmében gyakoroltassák; hogy törvényjavaslat készüljön a minisztérium hatásköréből, mely a *pragmatica sanction* alapuló szoros kapcsolatot Magyarország és az uralkodó többi országai közt kellőképp méltányolja s hogy ez a törvényjavaslat jóváhagyás, tehát fölülbírálat végett a király elé terjesztessék.

A királyi kéziratot a nádor a március 19-iki elegendő ülésben lelkes örömyilvánítások közt olvasta föl,² a törvényjavaslat, melyből az 1848. III. t.-cikk kihámozódott, azonnal munkába vétetek.

I.

Az udvar tanácskozik: visszavesse-e a törvényjavaslatot és föloszlassa az országgyűlést, vagy belemenjen a törvényjavaslat részletes tárgyalásába?

Törvénytárunk sok közjogilag igen fontos darabjának megszületését, a rendek kezében való kifermálódását néha a XVI. és XVII. századokból is nyomról-nyomra követhetjük; az első magyar minisztériumról szóló törvényjavaslatról azonban nincsenek ilyen részletek, csak azt tudjuk, hogy Batthyány és Kossuth valának főszerkesztői. Az országgyűlés nem is valami mélyen ereszkedett bírálatába, noha a főrendiházban gr. Szécsen Antal, ifj. Mailáth György fölszólalásai elég magas nívón mozogtak, míg a követi táblán leginkább Madarász László tön kicsinyes kifogásokat ellene. Ez az elsietés azonban érthető, ha meggondoljuk, hogy március 20. és 22. közt, mikor az elkészült javaslat tárgyalás alá került, még 8 más törvényjavaslattal foglalkozott az alsóház s magán a március 23-iki napon is, midőn a minisztériumról szóló törvényjavaslatot elfogadták, megint három új törvényjavaslat vette igénybe a rendek idejét, akik úgy

¹ Irataim stb. II. 186.

² A Karok és Rendek naplója 170-171. 1.

vélekedtek, hogy március 16-iki nyilatkozatuk értelmében sietniök s minél hamarabb helyt adniok kell a népképviselési elv alapján választandó országgyűlésnek. Nem csoda, ha Deák Ferenc élesen elítélte a „rögtönzéseket” a törvénygyártás terén,¹ nem csoda, ha aztán az elkészült törvény-cikk-javaslat² nem is felelt meg a március 17-iki kir. kézirat föltételeinek.

Batthyányék e törvénycikknél abból a helyes meggondolásból indultak ki, hogy ha az ország ügyeit az országon kívül lakó király legf. elhatározása elé kell vinni, ezt a királyt osztrák s német tanácsosai okvetetlenül befolyásolni fogják s így a „független” jelző ott a minisztérium mellett apránként bizony illúzióvá lesz. Ezért mondotta ki mindjárt a 2-ik szakasz, hogy (mint régi törvényeink megszabják) az országot a király távollétében teljes hatalommal a nádor kormányozza, egy további szakasz meg azt, hogy a legf. elhatározást a miniszterek ettől a királyt képviselő teljhatalmú nádortól kéri és veszik. Kivételeket ez elv alól a törvényjavaslat nem állapított meg; hallgatott minden, elidegeníthetlen felségjogról, mely csak a királyt illetheti meg és így azt a látszatot kelté, mintha ezeket is absorbeálná a nádor teljhatalma, amely eszerint a királyt csak névleg, árnyéknak és üres címnek hagyná meg. Megerősítették a e látszatot a törvényjavaslat egyes kevésbé lényeges határozmányai, amelyek pl. a miniszteri fizetések megállapítására, bizonyos államtanácsosok kinevezésére stb. a királytól minden befolyást elvontak s így méltatlan túsúrások jellegét viselték magukon. Föfületesen határozta meg azután a törvényjavaslat a minisztérium hatáskörét s ezzel a „független” magyar kormányzat szempontjából káros magyarázatoknak nyitott utat. Föfüllítá ugyan a Magyarország és Ausztria közti viszonyra való tekintettel a Fölség személye körüli minisztériumot, de hallgatott a monarchia konstrukciójából folyó tényleg közös orgánumokról.

Ezeket a hibákat és hiányokat a magyar udv. kancellária vezetőjének, Szögyény Lászlónak gyakorlott szeme, amint a hozzá fölküldött³ javaslatot elolvasá, azonnal fölismerte s tüstént látta, hogy lényeges módosítások nélkül a kir. jóváhagyás nem lesz kieszközölhető, esetleg a törvényjavaslat a maga egészében vissza fog utasíttatni. Nem tudott biztos ítéletet alkotni magának afölől, hogy e hibák és hiányok akaratlanok-e vagy tudatosak? A még mindig bár sántikálva működő rendőri föhivatal afféle bizalmas tudósításait, hogy az országgyűlés korifeusai s köztük névszerint Batthyány is Magyarország teljes elválásán dolgoznak Ausztriától s mindent elkövetnek az e célra szolgáló eszközök előkészítésénél⁴, Szögyény megvetette, mert habár politikai ellenlábasa volt is Batthyáynak, ennek föltétlen loyálisáról nem kételkedett. De jól tudta azt, hogy az alsó tábla geniális vezére Kossuth (amint arról Széchényi is panaszkodik naplójában) már erős nyomást gyakorol Batthyányra s éppen

¹ Levele sógorához, márc. 28. Kónyi Deák. besz. II² 205.

² Orsz. gyűl. Irományok 105 s köv. 1. 91. sz. a. – (Ezen egy fol. kötetben egykorulag kiadott 0. Gy. Irományok igen gyalázatosan szerkesztett publikáció. PL nem egy fontosb irományt egyszerűen kifelejtett. Azután a röpívekben időről-időre kiadott orsz. gyűl. irományok számait csaknem sohasem egyeztetni a kötetben kiadott Irományok számaival.

³ Fölterjesztése márc. 23. Orsz. gy. Irományok 104. 1.

⁴ A Polizeihofstelle márc. 25-iki jelentése a Staatskonferenz előtt. Bécsi Áll. Ltár St. konf. 422. A híres Ferstl udv. tanácsosnak, a pozsonyi titk. rendőrszolgálat fejének a márciusi események miatt március 17-ikén távoznia kellett Pozsonyból; helyettese egy eddigi segédje Steinberger Lőrinc lön, aki mint távirótiszt szerepelt Pozsonyban. St. konf. 343.

az előző estvén különösen furcsa hír érkezett hozzá az utóbbiról Pozsonyból. A miniszterelnök ugyanis az országgyűlés tartamára a nádor beleegyezésével a rend és nyugalom fönntartása céljából az egész országra kiterjedő hatósággal egy négytagú országos bizottságot alakított, melynek fejévé Klauzál Gábort s egyik tagjává Szemerét nevezte ki, mint miniszterjelölteket és ezen alkalommal jónak látta a két táblán március 23-ikán fölolvasni azon férfiak névsorát, akikből minisztériumát megalakítani fogja.¹ Igen, de Szógyényhez úgy érkezett a tudósítás, hogy Batthyány a miniszterek és nem a miniszter-jelöltek névsorát olvasá föl és két minisztert küld le Budapestre. Az állami konferenciához, a monarchia akkori legfőbb hatóságához intézett aznap elöterjesztésében kénytelen volt az alkancellár Batthyány lépését elítélni, mert a miniszterek kinevezését a március 17-iki kir. kézirat világosan a miniszteri hatáskörrel szülő törvényjavaslat jóváhagyásához kötötte, az pedig minden alkotmány és kormányzás szempontjából képtelenség, hogy ki nem nevezett minisztert olyan hatósággal ruházzanak föl, mint aminővel Batthyány Klauzált és Szemerét fölruházta; azonkívül a Batthyány kineveztetését megerősítő, március 18-iki kézirat a magyar minisztérium végleges megalakulásáig minden eddigi országos hatóság továbbműködését világosan kikötötte. Erre való tekintettel volt kötelessége az alkancellárnak gr. Zichy Ferencet, a budai helyhatóság elnökét, tüstént odautasítani, hogy a leküldött két „minisztert” semmi hivatalos üggyhöz oda ne eressze és azt javasolni, hogy báró Lederer a budai főhadparancsnok, ha karhatalom szüksége mutatkoznék, ezt csakis a törvényes hatóságok kérésére állítson.²

A nádor, akit az állami konferencia javaslatára a király fölvilágosítás végett sürgősen fölszólított,³ azonnal megkísérté elosztatni a félreértést s kiirtani a gyanút Batthyány ellen.⁴ De ha a csendbizottmány kiküldésének szükségéről meg is győződött az udvar, a miniszteri liszta fölolvását s benne Kossuth nevét, már a lelkesen tüntető fogadtatás miatt is oly kijelentésnek tekinté, mely a kir. elhatározásra meg nem engedett nyomást akar gyakorolni. Annál inkább, mert Batthyány maga is elismerte nyilatkozatában, hogy azt a névsort tulajdonképen még – a királlyal való megállapodás előtt – nem kellett volna közhírré tennie.

Ez után a szerencsétlen előzmény után aggodalmasan nézett hát Szógyény az előtte felkvő miniszteri törvényjavaslatra, melyben miután az a királyi előjogokat teljesen ignorálta, illojális befolyás kezdődő érvényesülését kellett látnia. Jó magyar érzése, hazafisága és királyhűsége egyaránt tartott a korona és rendek közötti esetleges, de nagyon komoly összeütközéstől, mikor arra gondolt, hogy az országgyűlési többség nyugodt és belátóbb elemeinek kezéből a vezetés kisiklik vagy már tán ki is siklott s mikor másrészt jogosan hitt aggódhatni azon, hogy a törvényes hatóságok és rendelkezések helyét forradalmi ízű cselekmények s a fölhevült, rajongó, de felelőtlen elemek, a fölízgatott tömeg foglalják el. Mert a hó közepe óta, Budáról, Pestről és Pozsonyból egymásután kapta hivatalos jelentések alakjában⁵ a hióbhíreket a megyei és városi ható-

¹ Főrendi Napló 402. Aztán Batthyány Klauzállhoz márc. 23. Orsz. Levéltár Ds a/4 cs. és Meszlényi cikke „A miniszteri országos ideiglenes bizottság működése 1848 március 24. ápril 20-ig” a Századok 1924 július-decemberi füzetében.

² Szógyény elöterjesztése Bécsi Áll. Ltár, Staatskonf. 394.

³ Kir. helybenhagyott fogaim, márc. 24-ről Bécsi Áll. Ltár Staatskonf. 394.

⁴ A nádor elöterjesztése (Bécsi Áll. Ltár, Staatskonf. 408) márc. 25.

⁵ Szógyény elöterjesztése a Staatskonferenz előtt a nádor márc. 24-iki beadványáról, Bécsi Áll. Ltár, Staatskonf. 407.

ságok falhoz szorításáról, arról, hogy az országos főhatóságok fenyegetésekkel olyan intézkedésekre kényszerítették, amelyek illetékességüket túlhaladják; hogy az új sajtótörvényt Pesten elégették, noha ez Szemerétől származott, hogy a pesti politikai klubok a közvéleményt terrorizálják. Megbízható tudósítások beszéltek a pesti fiatalok névvel bíró ifjú vezéreinek, Petőfinek, Jókainak, Irányinak veszedelmes izgatásairól s fenyegetődzéséről, hogy „falura mennek agítani azon verssel, melyet Petőfi a földesuraságok ellen irt.” Vak hírek jöttek, hogy a Rákoson Petőfi 40.000 emberrel tanyázik, meg hogy a Pest körüli homokon 100.000 paraszt gyakorolja magát a „kaszaforgatásban” lengyel forradalmi tisztek vezérlete alatt.¹ S hogy teljes legyen a kép, melyet magának az alkancellár az anarchiáról alkotott, egyes vidékekről azt hirdette a fáma, hogy még a nagyszámú alsó nemesség is zendülésre vagy ellenállásra készül előjogai elvesztése s a közteherviselés kimondása miatt.²

Bármilyen valószínűtlennek látszott is a nyugodt vérmérsékletű, józan magyar eszű alkancellár előtt e híradások legtöbbje, a tényleg megtörtént dolgok eleget nyomtak előtte; az pedig már valósággal megdöbbséte őt, mikor március 23-án estve, tehát közvetlenül a fölküldött miniszteri törvényjavaslat megérkezése előtt a nádor elküldé hozzá Batthyánnak a nádorhoz aznap írott levelét, mely a „megsértett érdekek” miatt kisebb-nagyobb keserűséggel kitörhető országos zavarok megelőzése céljából mintegy húszezernyi új katonaság küldését kéri az országba, mert – úgymond Batthyány – „katonai erő nélkül ily viharos időszakban csendről és rendről *nem felelhetek.*”

Ilyen benyomások között kereste föl az alkancellár március 24-ikén a Bécsbe érkezett nádort. Kimutatta előtte a királyi előjogokról tudni nem akaró törvényjavaslat „veszedelmes horderejét” és azt, hogy ezzel a rendek is, Batthyányék is lecsúsztak arról a talajról, amelyen a március 17-iki kir. kézirat föltételei szerint alkotniok és építniök kellene. A minden jó és szép iránt fogékony nádor nem tartozott a sziklaszilárd jellemek közé. Szabadabb fölfogása, a népszerűség, mely őt az országban környezte, a lelkesedés, mellyel őt Pozsonyban sokszor körülvették, meleg vonzalma a magyar nemzethez, a vágy, hogy atyja nyomdokain járva ragyogó betűkkel örökíthesse meg nevét történetünkben mind összehatott, hogy az országgyűlési aspirációkat és inspirációkat a magáévá tegye, de ha Bécsben megjelent, az udvari körök fötényezőinek hatása elől nem mindig tudott elzárkózni. Aztán a pesti hírek, a pozsonyi túlzók viselkedése minden optimizmus ellenére is kételyeket keltettek benne s kissé meghökkent, mikor maga Batthyány is fegyveres erő kieszközlését kérte tegnap tőle a várható zendülések elnyomására. Meghajolt hát Szőgyény érvei előtt, aki arra szólítá föl, hogy előterjesztést tegyen az uralkodónak a módok és eszközök felől, melyekkel a túlkapásokban már jelentkező forradalmat, mielőtt kitörne, csirájában elnyomni lehessen, vagy ha erre az udvar nem elég erős, amelyek alapján Batthyányékkal addig,

¹ V. ö. Széchenyi naplójával márc. 21 és márc. 24. (Döblingi hagyatéka); Lónyay M. naplója Bpesti Szemle 86. köt. (1896) 47. 1.; Petőfi összes művei V. 425; Paskay Jurátusélet 1847-48-ban, 29. 1.

² Szőgyény említett előterjesztése, Staatskonf. 394. – Jankó pozsonyi alispán jelentése szerint 6000 kisnemes zúgolódott a megyében és ezért nem mert Jankó megyei nagygyűlést hirdetni (március 26) Bécsi Áll. Ltár, Kossuth-Akten 56-E. sz. - Percei M. ápril 1. írja Kossuthnak Komáromból: „Itt Komáromban kollégád Pázmándy Dénes hívei és ezekkel a Ghyciánusok... izgatnak, a nemességet lázítják.” U. o. Faso. 501. sajátkez. ered.

míg a miniszterelnök hitele és befolyása egyáltalában le nem jár, az ország, a monarchia és a dinasztia érdekében megegyezni lehet.¹ Egyszóval a fölterjesztés határozott állásfoglalásra kényszerítse az ingadozó udvart akár egyik, akár másik irányban.

Így született meg István főhercegnek az a március 24-iki előterjesztése, mely három módját veti föl az állapotok orvoslásának. Az országot magára hagyni, míg a pártok és osztályok harcai közt ki nem merül – ez volna az első mód. Az országgyűlés azonnali föloszlatása, a nádor félretolásával teljeshatalmú kir. biztos kiküldése, a rendnek katonai erővel való teljes biztosítása – volna a második mód. A harmadik pedig, melyet a nádor a maga részéről melegen ajánlott, a gyors kiegyezés Batthyány és Deák útján, de csak ezek útján, mert magukkal a pozsonyi rendekkel az alku kudarcra vezethet.²

Szögyény nyomban maga vitte el a nádor ez iratát Lajos főherceghez, a beteg királynak atyja által beállított főgondnokához, akitől megbízást kapott arról véleményes jelentést készíteni. Ezt már másnap, március 25-én benyújtá az alkancellár azzal az előterjesztéssel együtt, melyet a királyi jóváhagyás végett fölküldött miniszteri törvényjavaslat dolgában a hivatalos szokásnak megfelelően a magyar kancelláriának u. n. országgyűlési bizottsága – Szögyény elnöklete alatt Bartal György, Zsedényi Ede és Torkos László kancelláriai udv. tanácsosok – dolgozott ki.

Az állami konferencia, mely a törvényjavaslat sorsáról döntené volt hivatva, március 26-ikára lőn kitűzve s rajta megjelentek a 64 éves Lajos főherceg elnöklete alatt a király öccse, Ferenc Károly főherceg, gr. Kolowrat, gr. Ficquelmont és gr. Hartig államminiszterek, herceg Windischgrätz, a katonai meghatalmazott, Mayer von Gravenegg kamarai alelnök, b. Jósika erdélyi udv. kancellár és Szögyény;³ az egy szintelen kamarai alelnök kivételével, mind olyan férfiak, akik az idők történetébe mélyen bevették nevüket. A március 13-iki bécsi események ellenére mind a régi rezsim, a régi fölfogás, a régi világnézetek emberei. Elükön a 70 esztendő s gr. Kolowrat-Liebsteinsky Ferenc, március 21 óta az új osztrák minisztérium elnöke, már 1825 óta állam- és konferencia-miniszter, Metternich vetélytársa, szláv érzelmű cseh, erős ellenszenvvel eltelve minden iránt, ami magyar, s gyűlölője minden alkotmányos eszmének. Mellette a lotharingiai születésű 71 éves gr. Ficquelmont Károly altábornagy és diplomata, akit a császár március 1-én a haditanács elnökévé nevezett ki, de akire március 21-én a külügyminisztérium vezetését bízta. Nagy műveltségű, jó tollú férfi, aki több értékes politikai művet irt s megírta 1848 március 21-től április 4-ig terjedő rövid minisztersége történetét. Általános volt nem csupán az osztrákok között, de egyébként is⁴ a vélemény, hogy miután csaknem egész életét a külföldön tölte, a monarchia belügyeiben teljesen járatlan. Szép adminisztratív tehetség,

¹ Szögyény Emlékiratai I. 61-62.

³ A nádor beadványát a Szögyény-család levéltárában fekvő eredeti után közli Szögyény Emlékir. I. 218. Ez az az irat, amelyet a nádor távozása után a nádori levéltárban maradt fogalmazványból kissé megváltoztatva közöltetett a lapokban és külön röpivekben, mint István főherceg „árulásának” bizonyítékát, a honvéd, bizottmány.

³ Bécsi Áll. Ltár, Staatskonf. 406. és 407. sz. iratok és Szögyény Emlékir. I. 61.

⁴ Radowitz tábornok, a porosz király bizalmasa március 19-ikén Bécsből irt levelében szintén e véleményen van. Wertheimer Ed, közlése a Neue Freie Presse 1925 márc-14. számú tárcájában.

erély és tapasztalatok gazdagsága tünteti ki a 64 éves gr. Hartig Ferencet, aki előbb diplomáciai téren, később a belsőszolgálatban szerzett érdemeket. Erős centralista s konzervatív érzése mellett szívesen látott volna reformokat a közigazgatás és közgazdaság terén s életírója megjegyzi róla, hogy egyike volt „a legnemesebb, legszellemesebb és legélelmesebb férfiaknak, akik Mária Terézia óta osztrák államhivatalt viseltek”. B. Wessenberg, a későbbi osztrák külügyminiszter és miniszterelnök, akit pedig Hartig a maga híres, szellemes művében „Die Genesis der österr. Revolution” elég keményen megbírált, azt monda később róla, hogy olyan ember, akinek „tehetségét és ügyismereteit a belügyi igazgatás terén nem volna szabad paragon hevertetni”. De ő maga is eléggé jól jellemzi magát, mikor 1848. júl. 30-iki Wessenberghez intézett levelében tiltakozik az ellen, hogy őt reakcionáriusnak tartsák „was ich – mondja – durchaus nicht bin”. De mi magyarok bizony annak tarthatjuk.

Windischgrätz hercegről, az ó-konzervatívok fő emberéről, akinek személyes tulajdonait Beöthy Ákos és Ivánka Imre dicsérettel emelik ki, s akit Széchenyi, Jósika, Szögyény egyaránt nagyrabecsültek, elég csak annyit mondanunk, hogy amennyire rokonszenvezett a régi magyar alkotmánnyal, annyira gyűlölte az új magyar aerát s annak fővezéreit, Batthyányt s Kossuthot. Ami pedig b. Jósika Sámuel a magyar konzervatívok e leghajthatatlanabbját illeti, aki, mint már egy naiv rendőri jelentés 1843-ból mondja, az 1843-iki országgyűlésen a mágnási ellenzék „réme” volt, róla eléggé tudva van, hogy minden rázkódtatással járó, alulról jövő reformnak ellensége, az erdélyi unió meggyőződéses ellenzője, de testestől-lelkestől magyar érzésű, gr. Cziráky Antallal, a híres közjogással, az állami konferencia egyik miniszterével hasongondolkodású, vérbeli aulikus volt. Az államkonferenciális értekezlet magasabb életkorú tagjai közt a 43 éves Jósika és a 42 éves Szögyény képviselték a fiatalabb, az élet delén álló elemet.

Az összeült értekezlet elfogadta az alkancellár azon indítványát, hogy a törvényjavaslat tárgyalása előtt a nádor beadványáról határozzanak, mivel e határozat döntő lehet a törvényjavaslat további sorsára.¹ A beadvány fölolvása után terjeszté aztán elő Szögyény a maga véleményét.² Nyíltan kimondotta, hogy ő a nádor által fölvetett módok közül a másodikat, az országgyűlés feloszlását, kir. biztos kiküldését és a rendnek ha kell, fegyveres erővel való helyreállítását tartaná a legalkalmasabbnak, ha ezt a katonai s pénzügyi viszonyok megengedik s nem kell tartani esetleg idegen állam beavatkozásától. Ellenkező esetben – s úgy látszik Szögyény éppen ezzel számolt – egész erővel és habozás nélkül az egyezkedés útjára kell lépni.

Ennél az egyezkedésnél pedig két főgondolat vezesse az udvart – monda az alkancellár. Az egyik az, hogy a korona lényeges jogaiból semmit sem szabad föladni; a másik az, hogy mindazt, ami a korona jogai csorbítása nélkül adható, önként, egyszerre és oly gyorsan kell megadni, amint csak lehetséges, hogy Batthyány és követői az anarchiának elejét vehessék. Miután a magyar felelős és független miniszteriumot a király már megígérte – folytatá Szögyény – ezen ígéret törvényes és természetes következményei nem utasíthatók el. Aztán meg

¹ Szögyény Emlékir. I. 61.

² Véleményes jelentése márc. 5-ről a Staatskonf. előtt március 26-ikán, Bécsi Áll. Ltár Staatskonf. 407. sz.

sok, amit a pozsonyi rendek kívánnak, régen törvényes alappal bír; ilyen pl. a nádor teljhatalma a király távollétében, a nádor jogcíme mint capitaneus regis, hogy a törvények a magyar korona függetlenségét már rég elrendelték s végül a fő, hogy már az 1790: X. t.-cikk Magyarországot független királyságnak nyilvánítja.

Sem a főhercegek, sem Kolowraték nem hallgathatták a fejtegetéseket valami nagy meglepéssel. Azért az alkancellár jónak látta, ha szabad magamat így kifejeznem, a captatio benevolentiae fegyveréhez nyúlni. Nem is oly ijesztő – monda – az országgyűlés egyik-másik kívánsága, mint aminőnek első pillanatra látszik; a megfélemlítő inkább a szavakban, az elnevezésben, mint magukban a dolgokban rejlik. Ilyen pl. a hadügyminisztérium, melyet a rendek maguk is csak honvédelminek neveznek és így a honvédelmi miniszter talán a nemzetország fejére lesz redukálható; a pénzügyminiszter pedig tán nem lesz egyéb, mint a törvény szerint amugyis független magyar udvari kamara felelős elnöke. – Lehet, hogy e kényszeredett argumentumokban az alkancellár maga is aggódva hitt még, hiszen az előtte fekvő törvényjavaslat – a maga pongyola formájában – azt monda, hogy a felelős minisztérium az eddigi országos dicasteriumok hatáskörét veszi át.¹ De tudta, hogy ezekkel még nem győzi meg a konferenciát az egyezkedés szükségéről. Utalt azért arra, hogy az egyezkedést maga a nádor, a dinasztia tagja s más tekintélyes férfiak is ajánlják, mert így az ország az uralkodó család számára – „bár megváltozott közigazgatási formában” – megtartható. S ha jóakarátú egyezkedés nem vezetne célhoz, akkor a „tiszteltreméltó közvélemény” Magyarországon s ezen kívül is az udvar mellett fogna megnyilatkozni, mert az udvar a békés kibonyolódás útját kereste „mindent megadni volt hajlandó” a korona jogai csorbítása nélkül s ilyképpen az udvar további lépései igazoltak fognának lenni, midőn azt a fegyveres erőt, amelynek beküldését maga Batthyány kívánja, az udvar fogná igénybe venni s az eddigi törvényes orgánumoknak rendelkezése alá bocsátani.

Mint az udvari körök gondolkodásmódjának alapos ismerője, ezek mentalitásához is hozzá akart férni az alkancellár. Csakis ez a körülmény magyarázza meg, ha végre olyan érvekhez folyamodott, melyek e hozzáférközés céljának megfeleltek ugyan, de csak igen tág politikai erkölcs szempontjából igazolhatók. Az egyezkedés adja meg a lehetőséget, folytatá téhát, hogy a zivatar elvonulása után az ügyek kedvezőbbré forduljanak, mert megmarad a fonál, mely kielégítő állapothoz vezet. „Nem először történik, hogy hasonló viszonyok között az országnak több engedmény adatott, mint amit normális körülmények közt megadni kellett volna, de amit az események nyomása alatt nem volt tanácsos megtagadni . . . Lesz még idő, mikor a világ nem fog lángokban állani . . . mikor a (német) örökös tartományok (melyek most a magyar rendekért lelkesülnek) a magok érdekei felől Magyarországot illetőleg jobban fölvilágosodnak,² s magukat Magyarország túlkapásai ellen védeni képesek lesznek s mikor végre a monarchia a mostani válságokból megújult erővel fog kilábolni.”

¹ A törvényjavaslat 6. szakasza.

² Ez, mint tudjuk, pár hó múlva be is következett. Nagyon ide találó Pulszky elbeszélése (Életem és korom) ipának, a bécsi bankárnak hasonló fölfogásáról, legújabbán pedig Redlich József, a volt osztrák pénzügyminiszter ismeretes nagy műve első kötetének idevágó fejtegetése.

Szögyény fejtegetéseiből¹ ez az utóbbi argumentum hatott legerősebben az illusztris értekezletre, mely a tanácskozások megkezdése után hamarosan arra az egyhangú megállapodásra jutott ugyan, hogy a magyar bajok gyógyítására valóban az országgyűlés azonnali fölösztatása és fegyveres erővel ellátott, teljhatalmú kir. biztos kiküldése a legegyszerűbb orvosság; de ezt a kijelentését maga sem tekinthette egyébnek, mint – hogy úgy fejezzem ki magam – a „l'honneur du drapeau” theoretikus megmentése kísérletének, jámbor kívánságnak. Mert Lajos főherceg azon kérdésére, hogy lehet-e elegendő haderőt gyorsan összevonni s a szükséges költséget hamarosan előteremteni, sem Ficquelmont, sem Mayer von Gravenegg, sem a többiek nem válaszolhattak igennel. A hadsereg legnagyobb része Olaszországban s Galíciában van s nem vonható ki „ha e szép tartományokat – monda egyhangúlag a konferencia – a császári koronának meg akarjuk tartani”. Hiszen Olaszországból eddigelé csak rossz hírek jöttek s pár nappal ezelőtt tárgyalta ugyanez az állami konferencia gr. Stadionnak, Galícia erélyes helytartójának jelentését, hogy e tartományban a lengyelség forrongása miatt a főhadparancsnoksággal egyetértve mozgó hadtesteket fog szervezni, e célra a szabadsággolt katonákat behívni, azért már előre is tiltakozott az ellen, hogy e tartományból esetleg valami csapatokat kivonjanak; tegnap pedig (március 25.) a cseh kormányzó, a prágai fővágróf küldte be lemondását, mert mint írta, a forradalmi mozgalmak már odafejlődtek, hogy nem képesek tovább ellenállni. S végül itt Bécsben éppen ma, március 26-ikán közvetlenül a tanácskozás megkezdése előtt kellett kiadni b. Pillersdorf osztrák miniszter számára a legf. kéziratot, hogy a fenyegető bécsi munkásmozgalmak lecsendesítésére minden lehetőet elkövessen és a munkanélkülieknek munkát, kenyeret teremtsen elő.² Kivonni hát e tartományokból bármi haderőt s azt Magyarország nyakára küldeni nem lehet – az világos volt előttük.

De ha rendelkezett volna is az új osztrák kormány e célra elég katonával: egy magyarországi hadjárat költségeire Mayer von Gravenegg alig tudott volna találni földzetet. Néhány hete csak, hogy a kamarai elnök, az öreg Kübeck elcsüggedve jelenté, mily emberfölötti erőfeszítéssel volt csak képes az állampapírok zuhanását ideig-óráig meggátolni. A költségvetési esztendő első hét hónapjára 38 millió forint deficitet mutatott ki Kübeck, melyből csak kilencmilliót fog, monda, földözhetni, ha az orosz kormány a kölcsön ígért ezüstöt csakugyan rendelkezésre bocsátja.³ A legjellemzőbb azonban az volt, hogy a kamara arra való hivatkozással, hogy a katonai kiadások már is, az év elején, 10 millióval fölülmúlják az előirányzott 54 milliót, április közepétől kezdve beszüntetni kérte azt az aránylag csekély zsoldemelést, melyet a teljhatalmú Windischgrätz az udvar biztosítása végett Bécsbe hozott katonaságnak március 13-ikától kezdve engedélyezett és hogy a beszüntetésbe az uralkodó kénytelen volt beleegyezni!⁴

¹ Az alkancellár roppant munkaerejét dicsén ez a nagyon hosszú előterjesztés, melyet 24 óra alatt készített el más egyéb dolga mellett!

² Bécsi Áll. Ltár, Minister Kolowrat-Akten, a Staatskonferenz márc. 20. és 24-iki tárgyalásai a galíciai ügyekről; u. o. a külön konferencia (márc. 30.) a cseh Oberstburggraf márc. 25. lemondásáról; u. o. a legf. kézirat Pilléi sordfhoz fogaim, márc. 26.

³ Ami nem történt meg.

⁴ Bécsi Áll. Ltár, Minister Kolowrat-Akten 1381, 1383. sz.

Lehangoltan mondotta hát ki a konferencia, hogy nincs más hátra, mint amit Szógyény jelzett, t. i. az idők jobbrafordultára várni, nolle-volle belemenni a magyar miniszteri törvényjavaslat felülbírlásába, ezzel rálépni az egyezkedés küszöbére s a kir. előjogok lehetőleg ép megőrzése mellett megadni azt, amit a jelen körülmények közt megtagadni nem lehet. „Ezzel az érintett nagyfentosságú kérdés (az országgyűlés feloszlása) felett – mondja Szógyény – a tárgyalás most és mindenkorra bezárult”;¹ de még aznap megkezdődtek a három napig tartó küzdelmes tanácskozások az első magyar felelős független minisztériumról szóló törvényjavaslat módosítása, átalakítása ügyében.²

II.

A magyar kancellária véleménye; alku Batthyány-val és Deák Ferene-el; az állami konferencia módosításai s a vihart okozó március 28-iki kir. leirat.

Az állami konferencia ezen érdemleges tanácskozásaihoz az alkancellár javaslatára a köztisztületnek örvendő országbíró, Mailáth Györgyöt is meghívták; de résztvett bennük gr. Somssich Pongrác is, akit 1839-ben személynöki állásából azért nevezett ki az uralkodó az állami konferencia tanácsosává, mert mint a Kossuth, Wesselényi és a pozsonyi ifjak ellen folyt politikai pörökben törvényszéki elnök, az országgyűlés alsó házában – melynek vezetése a személynököt illeti – nagy ellenszenvvel találkozott volna. Az erősen konzervatív és erősen aulikus férfiúnak jó magyarságát azonban alig lehet kétségbevonni. Volt aztán még egy harmadik új tagja is az értekezletnek: a 62 esztendő b. Pillersdorf Ferenc, 1848 március 21-ig az egyesült osztrák-cseh udvari kancellária egyik kancellárja, e naptól fogva pedig osztrák belügyminiszter. Művelt, jómodorú, jótollú, közigazgatási kérdésekben járatos főhivatalnok, aki mint a modernebb eszmék barátja, Bécsben ekkor még elég nagy népszerűséggel bírt. Népszerűség utáni sóvárgását Windischgrätz élesen elítélte, egy ellene írott pamflet pedig erélytelensége és önállótlansága miatt azt mondja róla, hogy „méltó tagja annak a bürokráciának, mely Ausztria romlásáért részben felelős” Most még minisztersege mézes hetében tekintélynek örvendett s az új magyar világ iránt nem viseltetett ellenszenvvel.

A tárgyalások fonalát a magyar udv. kancellária országgyűlési bizottságának a törvényjavaslatról kidolgozott véleményes jelentése szolgáltatta.³ Olvasóját kellemesen lepi meg az az ugyan rendi felfogásban gyökeredző, de erősen magyar és erősen alkotmányos szellem, mely belőle kiárad s mely az alkancellárnak és főleg Bartal Györgynek, a hírneves közjogásznak, a hosszú operátum tulajdonképpen szerkesztőjének érdeme.

¹ Szógyény Emlékir. I. 62 és Bécsi Áll. Ltár, Staatskonf. 407. Az összefoglalás: Vorgetragen in der Staatskonferenz am L'6. März.

² Szógyény a maga nagybecsű Emlékirataiban snjnos több mint tacitusi rövidséggel csak 12-14 sorban adja e tanácskozások rezüméjét. Szerencse, hogy a Staatskonferenz irataiból kimerítő képet nyerhetünk róluk.

³ Bécsi Áll. Ltár, Staatskonferenz 406. Ezen országgyűlési bizottság eredeti jelentései mind elkallódtak; csak egyetlenegyvet tudtam megtalálni az Orsz. Ltár kancelláriai osztályában. Valószínű, hogy Bécsben, a kancellária föloslása, 1848 április 15-ike után, föglaltattak le; de hová lönek? Eltűnésük súlyos veszteség, melyet azonban nagyrészt pótol az a körülmény, hogy a m. kir. udv. kancellária e bizottsági jelentéseket rendszeren betérjeszté a Staatskonferenz elé, amelynek titkárai bő és teljesen megbízható kivonatokat készítenek belőlük ezen illusztris tanácskozástestület számára.

Abból a tételből indul ki, hogy a március 17-iki legfelsőbb kézirat az 1485:X. t.-cikken nyugszik, mely a király távollétében a nádort teszi meg helytartójává, aki a *melléje rendelt tanácsosokkal* mind azt teheti, sőt tenni köteles, ami a király föladata, *kivéve a kegyelmi tényeket és egyéb a királyi méltósághoz régtől fogva odatartozó ügyeket.*¹ A nádori hatáskört megerősítő későbbi, jó tucatra rugó törvények² elősorolása után, különösen kiemelte Bartal az 1618: IV. t.-cikket, mely minden Magyarország területén tartózkodó hadparancsnokot, bármily nemzetiségű legyen is, a nádor rendelkezése alá helyez.³ Alapelvül a törvényjavaslat boncolásánál a kancellária bizottsága (a *pragmatica sanctio* csorbítatlan fönntartásán kívül) természetesen a korona jogai megóvását vette; de másrészt arra mutatott, hogy mivel a felelős független minisztérium felől tett kir. ígéret – bárminő volna is az országgyűlés által kidolgozott miniszteri törvényjavaslat – többé már csak azért sem vonható vissza, mert „a független magyar kormányzat jogosultsága számtalan világos magyar törvényben gyökeredzik”: a benyújtott törvényjavaslatra adandó kir. elhatározásban mindent gondosan kerülni kell, ami a legtávolabbról is gyanút kelthetne a rendeknél az udvar szándékainak tisztasága ellen, sőt azon kell igyekezni, hogy a királyi válaszeiratból „a királynak ezen rendszabás (az elvben megadott magyar minisztérium) elfogadható módon való megvalósítására irányuló komoly akarata világosan kitűnjék”. E cél elérése végett – úgy vélték Bartalék – a törvényjavaslat ellen emelhető kifogások, a rajta teendő módosítások a legcsekélyebb mértékre szorítandók; egyes határozmányai, melyek rendes időben szigorúbb Ítélet alá esnének, a jelen zavaros időben engedékenyebben kezelendők.

A törvényjavaslat egyes szakaszainak bírálatába ereszkedve a bizottság figyelmét a felségjogok elhanyagolt kérdése ragadta meg s ezeket a konferencia elé szemléltető módon olyképp állítá be, amint azokat a magyar király udvari kancelláriája, kötelessége szerint, három csoportban gondozá. Az elsőben az egyházi és világi főméltóságokra való kinevezés és a *placitum regium* megadásjoga foglal helyet – s ez semmiképpen nem kerülhet a nádor, hanem csak a király legfelsőbb elhatározása alá. A második csoportba a kegyelmi jog gyakorlása, a címek, rendek és jószágok adományozási joga tartozik, míg a harmadikba az a jog, melyet a király a törvények szerint kir. személye elé terjesztett pörös ügyek elintézésénél gyakorol. Míg az első csoportbeli, az ország közigazgatásával szorosan egybefüggő kir. jogok a kancelláriai bizottság véleménye szerint a jövőben az illető felelős miniszter előterjesztése alapján volnának gyakorlandók, a második csoportbeliekre a bizottság az udvari kancellária további illetékességét mondja ki miniszteri előterjesztés és ellenjegyzés kizárásával. *A m. kir. udvari kancellária tehát a felelős magyar minisztérium mellett is tovább fönnt tartandó*, annál inkább, mert a főnnálló törvények szerint mint *hiteles hely* is a (*locus credibilis*) köteles működni. A harmadik csoportba tartozó jogokat a kancellária

¹ „Demptis tamen gratiis... praeterea aliis illis, quae directe ad regiam dignitatem ex antiqua ordinatione pertinerunt semper.” Igaz ugyan, hogy ez nem a legprecízebb, meghatározás, de azért mégsem érdemi meg Friedjung megvető nyilatkozatát (Österreich von 1848 bis 1860. I. 42. jegyzetében).

² 1606:3 (bécsi béke); 1608:18 (a cor.); 1613:7; 1618:4; 1659 (hitlevél) 7; 1681: 1; ,1723: 4 stb.

³ Erezhető, hogy ezzel a magyar honvédelmi minisztérium jogkörének tágítását célozta a tüzes magyar Bartal.

véleményes jelentése szerint, csak addig gondolná, amíg a törvényjavaslat 17. szakasza¹ szerinti álladalmi tanácsot a jövő országgyűlés fölállítja.

A m. kir. udv. kancellária további főnmaradása tulajdonképp Bartal gondolata volt,² akinek mint elismert közjogi tekintélynek véleménye előtt Szógyény és a kancelláriai bizottság többi tagjai meghajoltak. Bartal támogató okai azonban gyöngé lábön állottak, mert azon, hogy a dicasterium tüsténti folosztatása ne járjon sok kárral és zavarral, lehetett segíteni; a hivatkozás pedig az 1687: VIII. t.-cikkre, mely a m. udv. kancellária jogkörének épségben tartását rendeli el, jó értelemmel bírt a lipóti időkben, de a felelős parlamentáris minisztérium lényegéről az egész kontinensen elfogadott fölfogás tükrében bárók gondolatnak mutatkozott. Klasszikus tanú erre Wessenberg báró külügyminiszter, később miniszterelnök, aki az átmeneti idők nehézségeiről elmélkedve éppen ez idő tájt írta János főherceghez, hogy felelős minisztérium és udvari kancellária egymás mellett teljes lehetetlenség.³ A hagyományok országában angol földön, tán ennek az ellentétnek is megtalálták volna a nyitját. Másrészt meg az bír valószínűséggel, hogy Bartal szemei előtt a kancellária főntartása gondolatánál a magyar kabinetiroda egy neme lebegett s mint ilyet fogták föl társai is a bizottságban.

Nem felelt meg a parlamenti felelős minisztérium természetének a kancelláriai bizottság állásfoglalása a minisztérium hatásköréről szóló szakaszokkal szemben sem. Igaz, hogy csak egyetlenegy pontban. Mert a többiekbe, hogy t. i. a minisztérium a kancelláriának, a helytartótanácsnak és a kamarának fog örökébe lépni s a végrehajtó hatalmat a felség ezentúl kizárólag magyar minisztériuma útján gyakorolja,⁴ belenyugodhattak. Ezek nem érintették a bécsi központi, a birodalmiaknak tartott orgánumok jogkörét. A magyar minisztérium hatáskörének eme körülárkolása megfelelt az akkori, még ki nem tisztult nézeteknek, annak a fogalom-sötétségnek, amelyből alig egy arasznyi idő múlva összeütkezések keletkeztek. De lehet-e csodálkozni a konzervatívabb körök ilyen, nézetük szerint természetes legis interpretációján, mikor maga Kossuth, – évtizedek múlva is! – belebotlik e sötétségbe? . . . Világosan törvénybe iktattuk, – írja⁵ – hogy a magyar felelős minisztérium azon hatóságot gyakorlandja, mely az akkorig fennállott kormányiszékek törvényes hatásköréhez tartozott.” . . . Az az egy igen lényeges pont, ahol a kancelláriai bizottság a törvényjavaslattal a miniszteri hatáskörnél szembeszállt, a pénzügyek egy részére vonatkozott. Ám legyen e téren is általan véve a magyar pénzügyminisztérium a felség végrehajtó hatalmának kizárólagos eszköze; de már azon speciális összegekről, amelyekkel Magyarország az udvartartás és a közös kiadások földözéséhez arányosan hozzájárulni köteles, a rendelkezést a királynak a maga számára kimondottan fönn kell tartania. Ez jelenthette azt, hogy az ezen összegek fölötti legf. elhatározást nem a teljhatalmú nádortól, hanem a (bár országon kívül tartózkodó) királytól kéri ki a miniszteri előterjesztés, amely esetben a kancelláriai bizottság indítványa nem egyéb mint a rezervált kir. jogok alkot-

¹A szentesített 1848: III. t.-cikk 19. §-a.

²Ezt Szógyény rövid elbeszéléséből tudjuk. Emlékir. I. 61.

³Wessenberg levele április 7-ikéről fogaim. Bécsi Áll. Ltár, Wessenbergs Handschriften. 107.

⁴A törvényjavaslat 3., 6. és 7. szakasza (a szentesített t.-cikk 3., 6. és 9. szakasza).

⁵Irataim. II. 184.

mányos bővítése. De jelenthette azt is, hogy a mondott összegekről való rendelkezés joga kizárólag a királyé s nincsen miniszteri előterjesztéshez, vagy ellenjegyzéshez kötve. Nagyon valószínű, hogy Bartalék ezt az utóbbi jelentést értették.

Annál föltűnőbb hát véleményük a honvédelmi minisztérium hatásköréről. Nem csupán azért, mert merőben ellenkezik azzal, ahogyan ez a magyar miniszter ezelőtt 1-2 órával a nádor beadványa tárgyalásánál¹ beállítva volt, hanem főleg azért, mert tán akaratlanul, de jó magyar érzéssel eltalálták, amit Batthyány és Kossuth a pongyola, általánosságban tartott hatodik szakaszban tulajdonképp kifejezni akartak. Ehhez azonban persze kezyűs kézzel kellett a bizottságnak nyúlnia. . . . Nagyon könnyítene a központi kormány helyzetén, monda az előterjesztés, ha mint óhajtható volna, az 1618: IV. t.-cikket, mely Magyarországon minden katonát a nádor alá rendel, nem hozták volna, későbbi törvények pedig nem erősítették volna meg. „A cikk azonban, sajnos, létezik és noha csak a nádorra vonatkozik, a helyzet mindamelllett mégis olyan, hogy mivel az örökös tartományok számára már föl van a hadügyminisztérium állítva, a magyar rendeknek tett Ígéretet nem lehet se visszavonni, *se korlátolni*.” A helyes remédium csak az lehet, ha a király a *pragmatica sancti*óából folyó jogaira hivatkozva, a hadsereg alkalmazása és elhelyezése, valamint a főbb tisztségekre való kinevezés tekintetében a rendelkezést saját elhatározása számára tartja fenn s azonkívül a nádort részletesb utasítással látja el.²

A kir. válaszleiratnak az előadottak értelmében készült s az állami konferenciának bemutatott tervezetét Szögyény közölte a nádorral is, aki meglegedését fejezte ki, sőt e „jóhírt” jónak látta pozsonyi meghittebb embereinek azonnal tudtára adni.³ De a meglegedés korai volt. Nemcsak azért, mert Batthyány és Deák, akik már az előző napon (március 25.) Bécsbe jöttek, még most abban fáradoztak, hogy a törvényjavaslatot változatlanul, vagy csak lényegtelen módosításokkal hagyja jóvá a király,⁴ hanem és főként azért, mert azt az állami konferencia fölötté szigora bírálóknak vetette alá. Hogy a törvényjavaslat egyszerűen vissza nem dobható, mert ez a független és felelős magyar minisztérium engedélyezésének visszaszívását jelentené,⁵ azt újra nagy sajnálkozások közt állapítá meg ez a magas fórum; de kimondotta azt is, hogy elfogadni ezt a törvénycikket úgy, ahogy meg van szerkesztve és amint azt a Bécsben jelenlévő két „miniszterjelölt” Batthyány és Deák keresztyűlvinni akarja, „*egyértelmű lenne a király lemondásával*”.⁶ Többről van itt szó, – mon-

¹ V. ö. fentebb Szögyény véleményes jelentésében a nádor március 24-iki beadványa fölött.

² Csekélyebb jelentőséggel bírtak a kancelláriai bizottság afféle megjegyzései, hogy pl. a Pesten székelő miniszterek felhívásra tartoznak a király előtt megjelenni, vagy hogy a miniszterek fizetését a nádor meghallgatása után a jövő országgyűlés intézkedéséig a király (és nem mint a törvényjavaslat mondja, a nádor) állapítja meg. Hogy Batthyányék a törvényjavaslat e mellékes pontjaihoz oly makacsul ragaszkodtak, azt – mint fentebb mondtam – tüszúrás gyanánt érezték a legf. körökben.

³ Széchenyi naplója március 26. (Döblingi Hagyatéka.)

⁴ Staatskonferenz (Bécsi Áll. Lvtr.) 406. számában Rosenfeld udvari tanácsos előadása.

⁵ A Staatskonf. id. 406. 4. iratában Czillich udv. tanácsos szerkesztette jegyzőkönyvben.

⁶ „*Einer Abdication Eurer Majestät gleich zu halten währe.*” U. o. Rosenfeld rezüméjában.

dák helyes szimattal a konferencia osztrák tagjai – mint egy törvény-cikk javaslatáról, „*es ist eine neue Verfassung für Ungarn!*” Amennyiben hát a körülmények engedik, a legnagyobb mértékben módosítandó lesz a törvényjavaslat s meg kell a korona számára is menteni mind azt, ami az 1485. X. t.-cikk záradékából¹ kikövetkeztethető.

Ennek a harcias hangulatnak, amelybe a konferencia az előző csüggedés után mintegy belelovagolta magát, kell tulajdonítani azt, hogy Somssich Pongrácnak egy józan indítványa visszavetettet. Somssich azt javasla, hogy mielőtt a részletekbe bocsátkoznának, hallgassa meg a felség a Bécsben időző Batthyányi és Deákot s vegye igénybe ezek jótállását és kezeskedését arról, hogy a teendő módosítások keresztül-mennek a rendeknél. Az értekezlet osztrák tagjai a kicsinyes megokolással szavazták le az indítványt, hogy a két egyén még csak deszignált miniszter, megeskette még egyik sincs, funkcióba még nem lépett!

A részletek tárgyalásánál jóváhagyta a konferencia Bartal ideáját, hogy t. i. a magyar udv. kancellária – a Bartalék redukálta méretek közt – továbbra is fönmaradjon; mert csakugyan a legbiztosabb módnak látszott ez lenni a kir. előjogok nagyrészének megmentésére s a mértéktelen nádori hatalom korlátolására. A kir. helyettes e tág hatalomkörére való tekintettel szűrt szemet a konferenciának a 2. § fogalmazása, mely a nádor személyét, ha a távollevő királyt helyettesíti, sérthetetlennek mondja. Szógyényt kérdőre is vonta a konferencia a kancellária bizottságának e pont fölötti elsiklása miatt. Az alkancellár azt válaszolta, hogy a bizottság nem akart akadékoskodni a nádorral szemben, mert az az uralkodóház tagja, de neki az a véleménye, hogy a nádor személye sérthetlenségének kimondása éppenséggel nem ajánlatos, mert akkor az 1526: XXII. t.-cikk, az az alkotmányos garancia, mely a nádor vád alá helyezéséről és megbüntetéséről intézkedik, semmissé lesz és ennek következtében valami lázadó nádort, pláne mikor még az országban lévő haderő is rendelkezése alatt áll, zendüléséért a király semmiképp nem volna képes feleletre vonni.² De egyébként is, monda az alkancellár, a sérthetlenség minden ország alkotmánya szerint csak az uralkodó attribútuma. Az értekezlet persze kapva-kapott ezen a magában helyes érvelésen, sőt Szógyény szándékát és közjogi fölfogását messze túllépve, egyetlenegy szó beszűrésével az egész 2. szakaszt, a 48-iki közjogi alkotás egyik sarokbástyáját, mely az országon kívül tartózkodó király helyett a nádornak általában, tehát minden jelenlegi és következő nádornak, teljhatalmat ad, elbuktatá. Nem tudjuk, az állami konferencia melyik tagjától származott volt az ötlet, mely e szakasz szövegébe, a „nádor” szó elé a „mostani” szócskát tette és így azt, amit az országgyűlés *minden* nádornak meg akart adni, *csak* István főherceg személyére korlátolá; de az bizonyos, hogy egyik oka lón a kir. leirat ellen támadt nagy fölzúdulásnak.

A királyi jogok védelme körül kimondá még a konferencia, hogy – e törvényjavaslattal ellentétben – a király a Budapesten székelő minisztereket bármikor magához hívathatja, s az államtanácsosokat a személye körüli minisztériumhoz ő nevezi ki; rosszalta törvényben kimondati, hogy az országgyűlés Pesten tartassék, mikor régi gyakorlat szerint

¹ „Demptis tamen gratiis...”stb. Idézve föntebb a II. fejj. kezdetén egy jegyzetben.

² „...Und somit ein rebellischer Palatin, zumal ihm die bewaffnete Macht zu Gebote stehen wird, vom Könige selbst diesfalls nicht würde zur Rechenschaft gezogen werden können.”

a király illetékes az országgyűlés helyének meghatározásában; kívánta a kancelláriával egyetértőleg, hogy a miniszterek fizetését a király határozza meg, kívánta, hogy a minisztériumok ügykezelési szabályzatát ne a minisztérium (mint a törvényjavaslat előírta) állapítsa meg, hanem a nádor hagyja jóvá, mert monda, a nádort a kancelláriai javaslat értelmében a király majd el fogja látni megfelelő utasítással. Egy pontnál azonban, mondhatnók, mintegy kioktatta a kancelláriai bizottságot, mikor t. i. a főispánok kinevezésénél a király jogáról a nádor javára lemondott. Ezek a főispánok – így érvelt helyes politikai érzéssel az állami konferencia -, a felelős minisztérium főorgánumai s így egy kívül álló harmadik tényező kinevezésétől csakugyan nem lehet őket függőkké tenni.¹

Fölötte élénk eszmecsere adott okot a minisztérium hatásköréről szóló szakaszoknál a *pénzügy miniszter himé*. A felszólalók csak nehezen tudtak megválni attól a régi alkotmányban gyökeredző gondolatától, hogy a korona- és kincstári javak jövedelmei, a király, a királyi hivatal vagy méltóság dotációi, amelyeket az ország sohasem ellenőrzött s hogy még a meghatározott célra megszavazott subsidiumoknál sem volt a király számadásra kötelezve.² Ha felelős pénzügyminiszter lesz: az mind e királyi jogokról s jövedelmekről való lemondást fogja jelenteni. Azért ha már arra való tekintettel, hogy a monarchia többi országai részére pénzügyminisztérium szervezetett, a magyar pénzügyminisztérium felállításába is bele kell nyugodni: mielőtt az a kincstári s egyéb dotációs jövedelmekről való lemondás megtörténék, elvitathatatlan szükség Magyarország hozzájárulását megállapítani az udvartartás költségeihez és a központi állami kiadásokhoz. Ezekben a konferencia egyhangú kijelentése szerint Magyarországnak részt *kell* vennie, mert a monarchiához való tartozásnak s a központi kormányzásnak minden hasznát, előnyét élvezzi.³ Az értekezlet egyes tagjai azt ajánlották, hogy a felség ezen kiadások fődözésére bizonyos átlagos összeget kössön ki a kir. leiratban; mások azt, hogy egyes adónemek köttessenek le erre a célra; végre is abban a minden felelős minisztérium fogalmával ellenkező tételben történt megállapodás, hogy magában a jóváhagyandó t.-cikkben tartsa fenn saját-maga számára a király a rendelkezési jogot úgy az udvartartás költségeinek, mint azoknak a közös állami kiadásoknak az ország arányos részletetése szerinti fődözésére, amelyek Magyarország érdekében is tételnek.⁴

Igen, de a monarchia kiadásaihoz tartozott a tetemesen folyólt államadósság töketörlesztése és kamatainak fizetése is. Az u. n. „Konventions-Münze”-ben kamatozó államadósság 1848 márciusában 640,478.000 forintra rúgott, a „bécsi értékben” (Wiener Währung = W. W.) kamatozó pedig 172,223.000 forintra. Ezek után az évi kamat összesen 30,644.000 forintra ment.⁵ Érthető hát, ha az értekezlet tagjai a nagy teher egy részét Magyarországra akarták áthárítani. Azonban nem az évi kamatok fizetésében való részesedést értette ez alatt a konferencia,

¹ Rosenfeld rezüméjából a Staatskonf. 406. sz. iratában s a Czillich által írt jegyzőkönyv u. o. aztán a törvényjavaslat (s nem a szentes, törvénycikk!) 5., 6., 14. és 18. §-ai.

² Rosenfeld rezüméja, u. o. – Jól írja Deák március 28-án sógorához: „ott fenn nem tudják megszokni a dolgok új rendjét s minden dolog több nehézségre talál, mint ami e pillanatokban tanácsos”. *Könyvi* Deák beszédei. II/2 205.

³ A Czillich udv. tanácsos írta jkönyv a Staatskonferenz, id. iratában.

⁴ Rosenfeld udv. tanácsos rezüméja id. h.

⁵ Bécsi Áll. Ltár Minister Kolowrat-Akten 792. sz. (március 22). – Mai rossz papírpénzben circa egy billió 200 milliárd, illetve 800 milliárd koronának felelne meg.

hanem az adóssági tőke arányos részének átvállalását, Ez az elv aztán, persze egyelőre az arány kiszámítása vagy megállapítása nélkül határozatképpen ki is mondatott.¹

Tudni kell, hogy mind e tanácskozások folyamán a kir. leirat kancelláriai tervezetének német szövegét az ajánlott s határozatba ment módosítások szerint újból és újból megfogalmazták. E németnyelvű tervezeteknek már harmadika volt az, melybe Szógyény, a most említett határozat értelmében, oda, ahol a király az udvartartási és „közös” költségek fődözéséről való rendelkezést magának tartja fenn, sajátkezüleg beleszúrta a következőt: „gleich wie der verhältnismässige Teil der zur Sicherheit und Wohlfahrt der Königreichs Ungarn von Zeit zu Zeit erforderlich gewordenen Staatsschulden auf die ungarischen Finanzen übernommen werden müsste”.²

Határozatba ment végül még az a kívánság, hogy az Ausztria és Magyarország közti kapcsolatból kifolyólag a vám-, a valuta- és a kereskedelmi ügyek az osztrák minisztériumokkal egyetértésben intézendők, amit ugyancsak Szógyény szúrta be a most jelzett harmadik tervezetbe.

Amennyire bőven és behatóan tárgyalt az értekezlet a pénzügy-minisztériummal összefüggő kérdésekről, annyira gyorsan végzett a honvédelmi minisztériummal. De nem jóakarattól; éppen ellenkezőleg. Mivel a szükszavú törvényjavaslat e pontnál a *pragmatica sancti*óból folyó kötelezettségről, a haderő alkalmazásának, a tisztek kinevezésének felségjogáról egy szót sem szólt, az állami konferencia azt határozta el, hogy a kir. leirat a rendektől „ezen elsőrangú fontossággal bíró tárgyban újabb törvényjavaslat benyújtását” követelje.³ Ez az általánosságban kimondott kívánság, amelyből a rendek ki sem okosodhattak, hogy precíze mit akar a király, nem egyéb volt, – mint leplezett megtagadása a magyar hadügyminisztériumnak, ad *graecas calendas* halasztása a kir. jóváhagyásnak.

Késő este ért véget az állami konferencia ülése. Határozatait másnap, március 27-én kellett legfelsőbb elfogadás vétele végett a király elé terjeszteni. Ez meg is történt s a *király március 27-iki legfelsőbb elhatározásával tényleg el is fogadta a konferencia javaslatait*. Es ha a leirat ezen a szigorú, a törvényjavaslat visszavetésével majdnem egyenlő alapon nem adatott ki, az a nádor és Szógyény közös törekvéseinek köszönhető. A nádor mindenekelőtt arra kérte az alkancellárt, vesse ő is latba minden befolyását, hogy a kir. leiratból az államadósság kérdése kimaradjon, mert erre nemcsak a rendek válaszolnának a leghatározottabb tagadással, hanem a miniszterjelöltek is mind visszalépnének. Később, vélte István főherceg, ha majd az osztrák országgyűlés összejö, lesz

¹ „Ebenso hätte Ungarn an der Staatsschuld einen verhältnismässigen Teil auf seine Finanzen zu übernehmen.”

² A leirat németnyelvű harmadik tervezete a Staatskonf. 406. számú ügyiratában. Az államadósság kamatainak arányos része – egyharmada – és az egyéb közös kiadásoknak szintén arányos része évi 17 millió firtal (mai rossz papírpénzben kb. 480 milliárd koronával terhelte volna meg a kincstárt. V”. ö. Springer, *Gesch. Österreichs seit dem Wiener Frieden. 1809. II. 240.*

³ A kir. leirat már említett harmadik (németnyelvű) tervezetében a margón Jósika írta be plajbásszal a határozatot: „Die Stände werden daher aufgefordert, hierüber einen neuen Gesetzworschlag zu unterbreiten”.

⁴ A Staatskonferenz 406. sz. hosszú ügyirata legvégében van az „allerhöchste Entscheidung”.

ennek módja és alkalma a magyar országgyűléssel ez iránt tárgyalásokba ereszkedni.¹

Nádor és alkancellár rábírták Lajos főherceget arra, hogy a konferencia határozatával ellentétben nemcsak az államadósság, hanem a többi kényes kérdés megbeszélése végett is, a leirat szövege a kiadás előtt a még Bécsben tartózkodó Batthyányval és Deákkal közöltessék. Erre a két „miniszterjelölt”, a nádor, az országbíró és Szógyény közt március 27-én egész nap beható alkudozások folytak s jöttek-mentek a jelentések főleg Zsedényi útján Lajos és Ferenc Károly főhercegekhez. „Sokat futkostunk, írja Deák,² kértünk, okoskodtunk, fenyegetőztünk a főhercegek-nél, de sikerült kivinniök, hogy az államadósság kérdése a kir. leiratból kihagyassék, aminek ellenértéke gyanánt Deákék beleegyeztek abba, hogy a kir. leirat „az udvartartás és a közös monarchiái költségek fejében” az eddig e célra Magyarországból befolyt jövedelmeket követelhesse,³ ha pedig a költségek növekednének, az emelkedés arányos fődözése országgyűlési egyezkedések tárgya legyen. Az udvar ezt csak úgy érthette, hogy mivel a Magyarországból eddig befolyt évi jövedelmek bizonyos része az államadósság kamatai fizetésére fordítottatott, Batthyány és Deák szerint *a rendek nem ugyan az államadóssági tőke arányos részének átvállalására, hanem az évi kamatok részben való fizetésére hajlandók lesznek.* Ezért engedtek a főhercegek Batthyányéknak és törültették a kir. leirat harmadik tervezetéből az államadósságra vonatkozó kir. kívánságot.

A honvédelmi minisztérium kérdésében is annyiban győzött Batthyány és Deák, amennyiben a főhercegek lemondottak egy egészen új törvényjavaslat készítésének s kir. jóváhagyás alá terjesztésének kívánásáról s így két főakadály⁴ látszólagos elhárítása után a március 28-án Pozsonyba visszaérkezett Deák azt hitte, hogy „ami a leiratban kiegyenlíteni való lesz, ki lehet egyenlíteni s ha a nádor ki nem vihetne, egy főherceg által meglesz.”⁵

A dolog – sajnos – nem egészen így történt. A nádorral és Batthyányékkal folyt alkudozás s a két pontban való látszólagos meg egyezés után az állami konferencia március 28-án állapította meg a kir. leirat végleges szövegét. Akár készakarva, akár jóhiszeműleg, úgy szövegezte meg a közös kiadások fődözésének Deákék által kompenzációképpen fölajánlott módját, mikor ezen összegeknek a birodalom központi pénztárába Bécsbe leendő beszolgáltatását monda ki,⁶ hogy a gyanakodó ter-

¹ A nádor Szógyényhez kelet nélkül, de csak március 27 lehet! Szógyény Emlékir. I. 231.

² Március 28. Kónyi, Deák beszédei IP 205. és a nádor Szógyényhez szintén március 28. Szógyény Emlékir. I. 217.

³ V. ö. Lónyay M. nagyon érdekes levelét Lónyay Alberthez – március 29 – Pozsonyból Deák Ferenc elbeszéléséről. Kónyi Deák beszédei IP 212.

⁴ Ezekre céloz a nádor Szógyényhez március 28-án irt levelében, mikor azt mondja, hogy Deákoknak két lényeges kifogásuk volt.

⁵ Lónyay M. föntidézett levele márc. 29. Kónyinnál.

⁶ A kir. leirat negyedik (németnyelvű) tervezetébe, amelynek alapján a magyar-nyelvű kir. leirat kiadatott, ezt a határozatot Szógyény, tintával, így szúrta be: .. [Seine Majestät] geruhen, den Ständen erklären zu lassen, dass die hiezu gegenwärtig eingegangenen und gehörig nachzuweisenden Zuflüsse auch fernerhin an die Centralstaatskasse der Monarchie abgeführt werden; jede Vermehrung derselben hingegen Gegenstand eines reichstägliches Traktates sei.” Ezen, a Szógyény által a margóba tett beszúrás fölé Czillich udv. tanácsos, a jegyzőkönyv vezetője ezt írta: Diese nachstehende Aenderung wurde in Folge Beschlusses der Staatskonferenz ddo. 28. März 1848 vorgenommen.

mészetűek Pozsonyban félreérthették, a magyar pénzügyi kormányzat függetlensége csorbításának tarthatták. A honvédelmi minisztérium hatáskörét pedig csavart mondatokban értelmetlenül körülírt, vagy legalább is nem világos értelmű felségjogok elismerésétől tette függővé, ami a gyanakodóknál ismét szemet szúrt.

Ez a két pont, aztán a nádori teljhatalomnak István főherceg személyére való korlátozása, végül az udvari kancellária fennmaradásának követelése – noha ezekre Batthyány és Deák Bécsben semmi súlyt nem látszott fektetni – lőnek okai annak a nagy felháborodásnak, mely a március 28-ikán kiadott s Pozsonyba másnap érkezett kir. leirat nyomán a rendek közt támadt és különösen Budapesten bizonyára nyílt forradalomba csap vala át, ha három nap múlva egy újabb kir. leirat ki nem engeszteli a kedélyeket.

Mily körülmények között és milyen módosításokkal hagyta a király jóvá e békítő leirata által a felelős magyar minisztériumról szóló 1848: III. t.-cikket: az már nem tárgya jelen dolgozatnak.

Lengyelek az 1848|49-iki szabadságharcban.

Bem és Petőfi.¹

Írta: DR. SZÁDECZKY KARDOSS LAJOS.

Midőn a lengyelek 1830-ban fegyverre keltek, Magyarországból sokan siettek résztvenni az ő szabadságharcukban. Miután az egyenlőtlen küzdelem az orosz kolosszussal szemben elbukott, a magyar országgyűlés 1833-ban szót emelt a lengyelek érdekében.

Palóczy László, Borsod követe, azt mondotta, hogy „ha a királyok halála miatt a fejedelmek gyászt öltenek, nem illik-e a nemzeteknek is gyászolniuk egy egész szabad nemzet erkölcsi halálát? Az egész világ szemeláttára verték le a nemzetet, mely velünk együtt a keresztyénség védfalának századokon át nevezeték. . . Lehetetlen eltitkolni a veszélyt, mely bennünket fenyeget, midőn határainkon polgári szabad alkotmány tapostatott el”.

Hasonló részvétet mi a nemzetek részéről a trianoni békeukáz guillotinja után csakis a lengyeleknél tapasztaltunk.

A magyar nemzet részvétét 1833-ban leghívebben Deák Ferenc tolmácsolta parlamenti szűzbeszédében, ezeket mondván:

„Fájdalommal és aggodással keserű érzet foghatja el kebelünket, midőn látjuk, hogy a lengyel nemzet, mely a XVI. században észak leghatalmasabb státusának tartott, erőszakkal ki van törölve a nemzetek sorából. . . Növeli fájdalmunkat annak érzése, hogy szánakozásnál és kérelemnél nincs hatalmunkban egyéb, melyet az elnyomottakért tehetnénk. . . Nyújtsuk tehát nekik e csekély enyhülést is, ha már több nem áll hatalmunkban. . . Sürgető kérésünk, hogy *letiport szomszédunk elnyomott polgári szabadsága visszaállítsassék.*”

Hasonló nyilatkozatokat mi is hallottunk jelenlegi nemzeti balsorsunkban országunk megcsonkítása miatt, a lengyelek részéről, szóban és írásban, hírlapjaikban, röpiratokban. Számtalan felszólalás hangzott el rőlük, a „letiport szomszéd” évezredes jogaink érdekében.

Egyik nemzetgyűlési beszédemben 1922. júl. 22-én bemutattam és idéztem azokat a nyomtatványokat és térképeket, melyek erről Lengyelországban megjelentek s melyeknek állandó refrénje a közös határ visszaállításának kívánása s tiltakozás a tervezett cseh-országi pánszláv korridor ellen a rutén földön át.

¹ Felolvasás a Magyar-Lengyel Egyesület 1924. márc. 15-iki emlékűnépén, a Képviselőház külügyi-társasági nagytermében.

I.

Dembinszki és a lengyel légió.

A magyar és lengyel érzelmek és érdekközösség számtalanszor nyilvánult a századok folyamán. 1848/49-iki szabadságharcunkban vérrel pecsételtetett meg ez a *testvériség*.

Midőn az 1848-iki új magyar alkotmány békés evolúcióját revolúcióba üzte az osztrák politika kétszínűsége: a lengyelek részéről sokan siettek Magyarországra, hogy résztvegyenek a szabadságharcban, melyről Lengyelország felszabadítását is remélték.

A lengyel emigráció küldöttsége külön lengyel légió szervezését kívánta a magyar honvédelmi kormánytól. Az óvatosabb lengyel hazafiak, főként Bem tábornok, a külön légió felállítását nem tartották kívánatosnak, főként külpolitikai bonyodalmak elkerülése szempontjából. A lengyel politikai pártviszály ebben is szenvedélyessé fajult és Bem ellen merénylet alakjában robbant ki.

A magyarnak is átka volt mindig a pártvillongás. A szabadságharc sikerének meghiúsulásához is nagyban hozzájárult ez, főként a *Kossuth* és *Görgei* között történt meghasonlás, melynek oka a politikai irányeszmék terén való ellentétes álláspontjuk volt. *Kossuth* a magyar alkotmányt eltörlő olmtüzi császári pártens miatt – dinasztia és monarchiaellenes – függetlenségi irányba terelte és kormányozta a nemzet hajóját. *Görgei*, a katonai fővezér, mindvégig ragaszkodott a koronás király, V. Ferdinánd hűségére letett eskühez és a monarchikus államformához.

A politikai és katonai két fővezér között kifejlődött ellentét bönítőlag hatott a hadsereg működésére. A tisztikarban is két párt keletkezett. A közös hadseregből származó tisztek nagyrészt királpártiak voltak és Görgei körül sorakoztak, az ujonjaan alakított honvédezzredek tisztikara inkább Kossuth függetlenségi eszméiért lelkesedett. Azok a lengyel tisztek és hazafiak, kik a magyar szabadságharcban résztvettek, Kossuth politikájának voltak föltétlen hivi, már csak azért is, mert a magyar függetlenség kivívásától remélték Lengyelország szabadságának helyreállítását.

A lengyelek e politikai elvi különbség miatt ellentétbe kerültek Görgeivel, aki nem titkolta véleményét, mely szerint ő a magyar szabadságharcra nézve károsnak, sőt veszélyesnek tartotta a lengyel kérdéssel való kapcsolatot, attól félvén, hogy annak az orosz beavatkozás lesz a következménye.

Kossuth az újonnan szervezett honvédsereg számára (a közös hadsereg magyar vezéreket nem termelvén) az 1830/31-iki lengyel szabadságharcban kitűnt tábornokok közül keresett vezért. Ilyenül előbb *Bem-et* szemelte ki, de ennek a lengyel emigrációval való meghasonlása után, őt az erdélyi hadsereg vezetésével bízta meg. Bem helyett azonban talált más lengyel tábornokot, *Dembinszki Henrik* személyében, ki már 1812-ben Napoleon oldalán harcolt az oroszok ellen és 1830/31-ben kiváló hadvezéri hírnévre tett szert és végül a lengyel hadsereg fővezére volt. Dembinszki, mint emigráns, Parisban megismerkedett a magyar kormány ottani követével, gr. Teleki Lászlóval és az ő ajánlatára Kossuth, mint a honvédbizottmány elnöke, 1849 elején felajánlotta a magyar fősereg vezérletét Dembinszkinak.

A váratlanul történt kinevezés meglepetést keltett és a tisztikar bizalmatlansággal fogadta az ismeretlen idegent.

A feldunai hadseregnek akkor Görgei Arthur volt a vezére, ki éppen akkor végezte be azt a bámulatosan bravúros, a hadtörténelemben mintaképp emlegetett felsőmagyarországi téli hadfelvonulást (a bányavárosokon át a Szepességre) s a branyiszközi (1849 febr. 5.) diadal után elérkezett Kassára (febr. 10.).

Dembinszki febr. 4-én adta ki első napiparancsát. Görgei hadserege is Dembinszki fővezérlete alá került, mint VII. hadtest. Miskolcon találkoztak először.

A bizalmatlanságot csakhamar összetűzés követte, ami károsan befolyásolta az első nagy csatának, a *kápolnai* kétnapos ütközetnek (febr. 26-27.) sikertelenségét, amit Görgei a Dembinszki hibás csatatervének és vezényletének tulajdonított.

A magyar felsőtiszai hadsereg e miatt kénytelen volt a Tiszán átkelni és a tiszafüredi táborban a hadsereg tábornokai – Görgeivel az élükön – tiltakoztak Dembinszki további fővezérsége ellen. A kormány kénytelen volt engedni, Dembinszkit fölmenteni s *Vetter* tábornokot s ennek betegsége miatt helyetteséül *Görgei-t* bizni meg a további fővezérlettel. A tavaszi fényes győzelmek: a hatvani, tápióbicskei, isaszegi, váci, nagysarlósi diadalok, majd Komárom fölmentése, Budavár visszavívása a honvédek lelkes önfeláldozásának és Görgei katonai zsenijének voltak eredményei. Ezekben kitűnő szerepet játszott a lengyel légió is.

Dembinszki csak az orosz betörés után vette át újra az északi sereg vezérletét, de a kormány nem fogadván el azt a tervét, hogy Sárosmegyéből seregével az oroszok háta mögé, Galíciába törjön, a fővezérségről lemondott.

Midőn a kormány másodszor is kénytelen volt elhagyni a fővárost és Szegedre tette át székhelyét, újra Dembinszkit bizta meg a fővezérlettel s azzal, hogy a Tisza-Maros szögébe vonja össze a magyar hadsereget s ott vívjon döntő csatát az osztrák és orosz ellenséggel. Dembinszki ez utolsó fővezérsége sem volt szerencsés. A Tiszán Szegednél átkelvén, Haynauval szemben elvesztette az *újszegedi* és *szőregi* csatát (augusztus 5) s visszavonulván Temesvárra, (melynek vára osztrák kézben volt) ott vívta utolsó csatáját 1849 augusztus 9-én.

A temesvári balsiker után Dembinszki Törökországba menekült s innen, mint honosított francia állampolgár elbocsáttatván, Parisba vonult vissza. Megírta Emlékiratait a magyar hadjáratról (Mémoires sur le guerre de Hongrie 1848-49, Paris 1849); úgy, mint előbb az 1830-31-iki lengyel felkelésről. Meghalt ugyanott 1864 június 13.

A lengyelek közül kiváló szerepet játszottak még többek között *Wysocki* József őrnagy, majd tábornok a lengyel légióban, majd egy hadosztály parancsnoka a feldunai hadseregben, majd a felsőtiszzaiban; végül az alsőtiszzaiban harcolt. Podolinban született 1809-ben. Kiváló szerepet játszott az 1830-iki lengyel felkelésben. Nálunk a tápióbicskei csatában Damjanich hadtestében vitézkedett mint hadosztály-parancsnok s hozzátartozott akkor a 3. és 9. honvéd-zászlóalj, a híres „*veres-sapkások*”. Végigküzdötte a szabadságharcot s ő fedezte hadosztályával az utolsó, az orsovai visszavonulást. Parisban halt meg 1874-ben.

Buharin a kápolnai csatában egy hadosztályt vezetett Görgei hadtestében.

Abaricourt Károly, aki Lembergben született (1811), a 12-ik huszárezred ezredese volt. Az újszegedi csatában (1849 augusztus 3) mint Dembinszki hadsegéde elfogatott és Haynau felakasztatta.

Woroniecki Micislav herceg (szül. 1825) az osztrák hadseregben szolgált mint főhadnagy. A lengyel légió szervezéséhez tetemes anyagi áldozattal járult. Vitézül küzdötte végig a szabadságharcot, végül mint dzsidásezredes a temesvári csatában fogságba került s Haynau 1849 október 20-án Pesten a Neugebäudeban felakasztatta. Benne kihalt hírneves családja. A magyar ifjúság 1877-ben a Kerepesi-temetőben síremléket emelt neki. Ezt a Magyar-Lengyei Egyesület 1924-ben renováltatta.

Vértanúságot szenvedett *Rulikowski Kázmér* is, aki az orosz hadseregből mint dzsidáskapitány s egy orosz lovas előőrs vezetője jött át Gyöngyösről Tiszafüredre. Bemhez vágott. A mieink Aradra küldöttek; de ott rekedvén a világsi fegyverletételkor, az oroszok kezébe került s ezek Nagyváradon kivégeztették. Sírját kegyelettel ápták a magyarok. Érdekes fordulata a sorsnak, hogy 1915 július 2-án a kassai vörössapkások 9. honvédezedének hadosztály-parancsnokságával a Kulikowski-kastélyban állomásoztunk Orosz-Lengyelországban, Tiszowce mellett, *Honiatycén*, családi mézbor-áldomás mellett emlegetvén a mi vértanunkat.

Zsurmay (Zurmanski) *Lipót* vezette a Vilmos-huszárok utolsó századát Galíciából Magyarországra. Bem oldalán a honvédsereg egyik legvitézebb lovastisztje volt, őrnagyi ranggal.

Idzikoivski Tádé emigránsból lett ezredes, dandár-, majd hadosztály-parancsnok. A tarcali csatában szuronyos rohammal döntötte el a harcot lengyeléi élén.

Kozelnicki Xavér, a 2-ik dzsidásezred kapitánya, a sárosmegyei Girálnál két napig tartóztatta fel 200 vitézével a 3000 főnyi orosz sereget.

Sidlowski János százados, a brassai fellegvár hős védője, mikor Lüders 1849 június 21-én halomra lövette a várat, nehogy orosz fogságba kerüljön, föbelötte magát.

Thwornicki L. a lengyel légió egyik csapatparancsnoka, szintén a tarcali csatában (1849 január 22) tüntette ki magát, a falu feletti magaslatot rohammal elfoglalván.

Zakohlicki Péter mint emigráns 1848 október 19-én lelkes felhívást intézett Pestről honfitársaihoz lengyel légió alakítására.

E hírneves hősökön kívül sok ezer névtelen hős lengyel ifjú küzdött a magyar szabadságért. Számuk meghaladta a tízezret.

Leghíresebbé vált azonban közülök *Bem József* tábornok, az erdélyi hadsereg fővezére, két nemzet büszkesége, a forradásos sebhelyekkel borított béna kis ember, kinek lelki nagyságát legszebben adjutánsa, Petőfi Sándor énekelte meg.

II.

Bem apóról.

Apó-nak az ő kedves székelyei nevezték el, kik őt, mint apjukat szerették, tisztelték. Pedig még beszélni sem tudtak egymás nyelvén. De az az idő nem a beszéd – a tettek ideje volt! Bemnek, az igénytelen kis embernek a szemében ragyogó tűz, katonai zsenijének varázsa, villámgyors sikereinek hatása vonzotta hozzá a székelyeket, kiket ő nagyra becsült s a világ legjobb katonáinak tartott.

Bem József 1794 március 14-én született Tarnopolban. 1812-ben Napoleon alatt az oroszok ellen mint lovas tüzérhadnagy harcolt, 1830-ban mint őrnagy lovasüteg parancsnoka volt s az iganiei csatában üte-

gével, 40 orosz ágyú ellenében, ő döntötte el a győzedelmet. Ezredessé s az összes lengyel tüzérség főparancsnokává neveztetett ki. A lengyel szabadságharc bukásával Parisba menekült. 1848 októberében a bécsi forradalom támogatására sietett s ő vezette Bécs védelmét hg. Windischgraetz ellen. A kapituláció után álöltözetben menekült Bécsből Pozsonyba, hol 1848 október 31-én Kossuthnál jelentkezett.

Éppen akkor volt ott a lengyel emigráció küldöttsége s ennek egyik tagja, *Falkoivski* Gyula ezt írja Bemről: „Kossuthnál voltam, midőn belépett hozzám egy 50 év körüli férfi, közepes termetű, halvány, kissé felduzzadt arcú, állig begombolt kabátban, nyakkendővel, gallér nélkül. Egy ünnepi ruhába öltözött templom szolgának tartottam volna, hogyha nem látom, hogy Kossuth mily tisztelettel fogadja s tábornoknak cimezi. E pedellus-alakban rettenthetetlen harcos, vasszilárd jellem lakozott. Az igénytelen alak Bem volt”.¹

Kossuth Bemet a Simunich ellen működő Guyon magyar seregéhez küldötte a morva határszélre. Ott nem szívesen fogadták. Szenicen az öregebb tisztek tanácsa abban állapodott meg, hogy Bemnek, mint forradalmi férfiúnak, nem fognak engedelmeskedni, mert ők hívei a királynak. „Vakok voltunk mi akkor. . . . Mi csak törvényes utón akartuk jogainkat védeni” írja Zambelly Lajos huszárezredes.² Midőn a Simunichot üldöző magyar sereg Holicson túl, kijelentette, hogy a morva határt át nem lépi. Bem még aznap, megbotránkozva, otthagyta a sereget. A magyar „királyi” sereg örömmel fogadta a hirt, pedig később mily szerencsésnek érezték volna magukat, ha e kitűnő hadvezér alatt szolgálhattak volna s mennyire vágyakoztak Bem apósához.³

Bem első tanulsága csalódás volt a *magyarokban*, akiket forradalminak hitt, de lojálisnak tapasztalt magyar *királyi* hadseregben!

Második csalódás honfitársai, a *lengyelek* részéről érte.

A lengyelek 1848 őszén tömegesen érkeztek Magyarországra, hogy résztvegyenek a szabadságharcban. Így pl. a tarnowi felsőgimnáziumnak fele otthagyta az iskolát s jött át Magyarországra. Külön légiót kívántak. Bem ezt ellenezte s a kormány reá hallgatván, csakis egy lengyel ezred, egy ulánus dandár s egy tüzérüteg alakítására adott felhatalmazást, a többi lengyel csapatokat a magyar zászlóaljakra kívánván beosztani.

Wysocki annyira feltűzelte a lengyel ifjúságot Bem ellen, hogy egy rajongó ifjú, Kolodziejski Xavér rálőtt a tábornokra, de a golyó fennakadt erős állkapcsában. A merénylőt a haditörvényszék halálra ítélte. De a hírlapok s a közvélemény annyira pártját fogták s a lengyel ifjúság olyan tüntetést rendezett mellette, hogy az ítéletet nem hajtották végre s Wysocki később felvette hadosztályába.

Ez a lengyel tüntetés akadályozta meg a magyar kormányt abban, hogy Bemet a honvéd hadsereg fővezérévé nevezze ki, Wysockit ellenben őrnagyi ranggal, a toborzani kezdett lengyel légió parancsnokává nevezte ki.

Míntha a sors úgy akarta volna, hogy Bem olyan különleges hivatást nyerjen, mely az ő egyéniségének mintegy predesztinálva volt. Reá bízták Erdély visszafoglalását s az erdélyi hadsereg újrászervezését.

Bem ennek a feladatnak fényesen megfelelt. Az Erdélyből már

¹ Emlékiratok 1848-49-ből (lengyelül) Posen, 1879.

² Hazánk XI. 271.

³ U. ott.

kiszorított csekély honvéd sereget reorganizálta, győzelmesen vezette vissza, kiegészítette, fellelkesítette, a székelyeket tömegesen felkeltette s villámgyors hadműködésével legendába illő hősi diadalokat aratott – nagyobb számú, hadiszerekkel bőven ellátott, rendes hadseregekkel szemben. A csodatételeknek kettős titka volt: Bem hadvezéri zsenialitása, s a székelyek páratlan vitézsége.

A magyarokban és lengyelekben csalódott Bem feltalálta a hozzá méltó hadi erényeket a *székelyekben*. E két mágneses erő egymásra hatása szabadította fel a letiport Erdélyt, verte ki az országból az osztrák császári hadakat, törte meg az oláhok, szászok hazaárulását, s verte ki az első orosz betörést.

Midőn Bem Erdély határán 1848 december elején megjelent, 7-8000 főnyi honvédséget talált Csúcsától Nagybányáig. Erdély az ellenség hatalmában volt. Tisztikarához Szilágysomlyón ezeket a szavakat intézte: „Uraim a kormány engem e sereg parancsnokául teljes hatalommal nevezett ki. Feltétlen engedelmességet kívánok. Aki nem engedelmeskedik, föbbe lövetem; azonban jutalmazni is tudok”.

Rövid, de jellemző, csattanós program. A büntetésre nem volt szükség, a jutalmazásra bőven nyílt alkalom.

Bem három irányban indította seregét Kolozsvár felé. Csúcsától, Zsibórol és Nagybányáról. Söpörték maguk előtt az ellenséget.

Bem 1848 december 25-én bevonult *Kolozsvárra*. Az ellenség vezérét Wardener tábornokot másnap a guta ütötte meg Tordán.

Soha boldogabb karácsonya nem volt ennél Kolozsvárnak, mondták és írták az egykorúak. Volt keletje a híres töltött káposztának.

És soha gyászosabb karácsonya nem volt, mint 70 év multán, 1918-ban, mondják mi, kik megértük ott azt a gyalázatot, hogy az oláh, bocskoros, szalmakalapos, operett-hadsereg vonult be oda – éppen karácsony szombatján. A *székely légió* meg tudta volna menteni ettől a szégyentől, ha a kormányhatalmat bitorlók vissza nem rendelték volna őket Csúcsára, Zsibóra. Ezt a gyalázatot csak egy új Bem apó fogja lemoshatni történelmünk leggyászosabb lapjáról.

Bem karácsony harmadnapján felkerekedett és Beszterce felé üldözte a futó osztrák sereget, Urbán oláh határőr ezredeit, az új év elején kiverte őket Bukovinába. 1849 január 13-án bevonult a székelyek fővárosába – *Marosvásárhelyre*. Ez lett neki a legkedvesebb városa, hova örömmel tért meg 1-2 napra a hadi fáradalmakat kipihenni, a tábori élet porát lemosni, nyílt sebeit bekötöztetni.

De pihenésre nem igen volt ideje. Mars isten szárnyas hadi szekere gyors iramban száguldott vele fel és alá az erdélyi bércek vadregényes völgyeiben.

Erdély hadi székhelye akkor *Nagyszében* volt. Ott székelt a cs. katonai főparancsnok *br. Puchner* Adolf erős hadsereg élén, a szászok körfalak és bástyák által erősített fővárosában. Ez volt Erdély stratégiai gócpontja, Erdély bírásának a kulcsa. Ez volt már a fejedelmek korában, a Rákóczi-forradalomban s ez volt a forduló sarkpont legutóbb: az oláhok 1916-iki betörésekor. 1849-ben ugyanazok a helynevek szerepelnek, mint 1916-ban. A támadás most is, mint akkor, Nagycsür felől indult, Vízaknától folytatódott Szeben felé. „Négy nap dörgött az ágyú Vízakna s Déva közt” – 1849 január 4-8. Négy nap dörgött Vízakna s a Verestorony közt, 1916 szeptember 26-29. Itt kapta az oláh betörés a halálos döfést Tanárky Béla, 51-es hadosztálya magyar honvédeiktől,

Falkenheym poroszaitól s Kraft v. Delmensingen a Vöröstoronyi szorost elzáró bajor alpesi csapataitól.

Bem 1849 január közepén Marosvásárhelyről Szeben elfoglalására sietett. Hirtelen meglepetéssel akart célt érni. Január 21-én hajnalban, sűrű ködben serege élén lovagolt a város falai alá. De az őrség résen volt s ágyulövessel fogadta a vakmerően előre lovagolt Bemet és vezérkarát. Gr. Mikes Kelemen huszárezredest ágyugolyó tépte szét mellette, gr. Esterházy Kálmánnak jobb karját, gr. Teleki Sándor alól lovát lötték el. Bemnek megfelelő ostromszerek hiányában, vissza kellett vonulnia, Nagycsürön át; de a szomszéd szász faluban, *Szélindeken* megállt, visszaverte az üldözőket s ott ütött táborot Szeben szomszédságában. Három nap múlva (január 24.) az ellenség három felől intézett bekerítő támadását verte vissza. Még egy hétig ott táborozott az ellenség torkában. Tisztikara csodákat mesélt és irt vakmerő bátorságáról, a mivel katonáit is szuggerálta.

Január 31-én áttette hadállását a szomszédos *Vizaknára*, hol 8 évvel ezelőtt honvédeink főhadiszállása volt a szebeni csata előtt. Itt támadta meg Bemet február 4-én Puchner. A támadást visszaverték, de a vakmerő ellentámadás szerencsétlenül végződván, Bemnek vissza kellett vonulnia, üldözve és folytonosan védekezve négy napon át Piskiig, hogy ott a Déva felől várt segédcsapatokkal egyesüljön. Bem e visszavonulás közben kifejtett bravúros védekezése ritkítja párját a magyar hadtörténelemben. Személyes vitézségéről is legendák szólnak. Az ágyúira támadó ellenség közé korbáccsal ütött, hogy „Canaille, das sind meine Kanonen!” Midőn jobbkeze középujját ellőtték, azzal vigasztalódott, hogy egy haszontalan ujjával kevesebb van. A Piski-hidnál azonban megállt s kijelentette, hogy „Brücke verloren, Siebenbürgen verloren!” „Ne fuss magyar, mert nincs haza!” Hős fia, a székelyek, megállottak s visszaverték az ellenséget.

III.

Petőfi Bem táborában.

Bem és Petőfi neve szabadságharcunk történetében elválaszthatatlanul összeforrt.

Petőfit Bem hírneve vonzotta az ő táborába. Viszont Bem megismervén Petőfit, rokonleiket talált benne s megszerette őt. Nagyra becsülte irodalmi jelentőségét, a lelkesítő hatást, melyet költeményei a honvédekre gyakoroltak s kitüntetésnek vette, hogy verseiben róla és csatáiról megemlékezett. A hadvezérek szeretik, ha róluk irnak és tetteiket dicsőítik.

De Bem Petőfiben nemcsak az ő Tyrtaeusát látta, hanem szívből megszerette, fiának nevezte, segédtsíztjévé tette, érdemrenddel tüntette ki s pártját fogta a hadügyminiszterekkel szemben is.

Petőfi 1848 január 13-án egyenesen Kossuthtól kérte Bem seregéhez való áttételét, azzal, hogy most „gyalázat nélkül csak Bem oldala mellett lehet az ember”. Az áthelyezést megnyervén, január közepén indult Debrecenből s Kolozsváron, Deésen, Besztercén át érkezett Marosvásárhelyre, Bem táborába. Nagyselyek közelében január 25-én székely lovas és gyalog sereggel találkozott, kik megtudván, hogy ő Petőfi, „a poéta”, lelkesen megéljenezték és ünnepelték. „Soha jelenet nem volt rám ily hatással, – írta egy szemtanú – nem tudom, a költőt csodáljam-e, ki neve dicsőségével a Székelyföld utolsó kunyhóját is be

tudja tölteni, vagy leboruljak a nép előtt, mely elszigeteltsége, mostoha viszonyai közt is ismeri jeleseit s fellelkesül azok neve hallásán . . . Tán ekkor fogamzott meg Petőfi lelkében a szándék, miről később oly gyakran szólt, hogy *a székelemek, vérünk e virága* közt fog megtelepedni.”¹ Petőfit, Szelindekre érve, Bem, a tisztikar s a honvédek lelkesen fogadták. Nemsokára, a vízaknai (február 4.) csatában átesett a tűzkeresztségen is. Bem a csata kezdetén meghagyta, hogy a tűzvonalon kívül maradjon, mert nem szeretné a nemzet oly jeles költőjét veszélynek tenni ki. Petőfi azzal ígérte meg, hogy nem tudja, megtarthatja-e, midőn az ágyuk dörgését fogja hallani. És ez Petőfőtől nem kérkedés, de lelki dispositio volt. Aki tapasztalta az ágyúdörgés és csatazaj lélektani hatását, természetesnek fogja találni, hogy Petőfi is ott forgott, hol az ágyuk körül, hol a gyalogság között, buzdítva, bátorítva. Némelyek szerint ő volt az, aki Puchner színleges visszavonulásakor Bemet rábeszélte, hogy a vízaknai régi sóaknák erős sáncállásait elhagyva, támadásba menjen át. A parancsot erre tényleg Petőfi vitte s kivont karddal előre lovagolva kiáltá *Csatadalá-nak* sorait, hogy:

Ha félkezünk leszakad is,
Ha mindnyájan itt veszünk is,
Előre!

A támadás balul ütött ki. Az ágyuk egyrésze (18) elveszett. Vissza kellett vonulni. Az elesett honvédeket az ellenség temette el, illetőleg dobálta bele a felhagyott sótárnák aknáiba, honnan félézred múlva egy felhőszakadás a föld színére sodorta a sósvízben épen maradt holttesteket, felismerhető sebhelyeikkel.

A visszavonulás alatt Szászsebesen, Szászvároson át Déva felé Petőfi Bem mellett lovagolt, aki a megmaradt ágyukkal fedezte seregét, maga is sebet kapva, melyet csak Déván vett gyógykezelés alá. Petőfi erről a bravúros anabasisról írta azt a szép költeményt, hogy:

Négy nap dörgött az ágyú
Vízakna s Déva közt
Ott minden talpalatnyi
Földet vér öntözött.

Magáról is megemlékezik benne a költemény végén, azt írván, hogy:

Te melletted lovaglék	S lépésid mind halálig
A harc veszélyiben,	Követni is fogom
Ahol az élet pusztul	Oh Bem, vitéz vezérem,
És a halál terem...	Dicső tábornokom!

A költemény tetőzése Bem dicsőítésének szól, azt mondván:

Oh Bem, vitéz vezérem,
Dicső tábornokom!
Lelked nagyságát könnyes
Szemekkel bámulom.

Nincsen szóm elbeszélni
Nagy hősiségedet,
Csak néma áhitattal
Szemléllek tégedet.

S ha volna ember, kit mint
Istent imádanék,
Meghajlanék előtted
Térdem, meghajlanék.

¹ Ferenczi Z.: Petőfi életrajza III. 313.

Petőfi a (február 9.) véres piski csatában nem vett részt, mert Bem (február 8.) futárként küldte Debrecenbe. Akkor zördült össze nyakkendő és keztyű nélkül jelentkezése miatt Mészáros hadügyminiszterrel, amiért Petőfi lemondott kapitányi rangjáról s polgári ruhában ment vissza Bemhez Medgyesre. Ott írta *Csatában* c. költeményét, melynek refrénje: „Előre katonák, Előre magyarok!”

Bem a piski győzelem után az ellenséget üldözve a Maros s Nagy a küküllő völgyében tört előre, hogy a Székelyföldről várt újoncokat magához csatolja. *Segesvár* mellett elsáncolta magát. Br. Puchner nem merte szembe támadni, de *Szentágota* felé kerülve hátba akarta fogni. Bem észrevevén, hogy Medgyes felé szabad az út, hirtelen felkerekedett sáncai mögül s gyorsmenetben *Nagyszében* alatt termett. Nagycsürnél szétverte a segítségül behívott orosz sereget és március 11-én bevonult Szebenbe. A gazdag zsákmány és hadiszer között visszaszerezte vízaknai ágyúit is.

Az oroszokat átszorítván a Yöröstoronyi-szoroson, Brassó felé üldözte a császáriakat s a felkelt székelyekkel kiverte őket a Tömösi-szoroson.

Erdély ezzel teljesen vissza volt foglalva s az ellenségtől megtisztítva. Bem a székelyek sürgető kérésére ekkor látogatott el Háromszék fővárosába, *Sepsiszentgyörgyre*, hol lelkesen ünnepelték. „Ez volt életének legszebb napja!” mondotta válaszában. A székelyt eddig hősies-ségéért becsülte, most szeretni tanulta meg!

Petőfi ott nem volt vele, mert Segesvárról futárul küldötte Kolozsvárra. Diadalai hírére Bánffyhunyadon írta „*Az erdélyi hadsereg*” című versét, melynek kezdő és befejező versszaka:

Mi ne győznénk? Hisz Bem a vezérünk,
A szabadság régi bajnoka!
Bosszúálló fénnel jár előttünk
Osztrolenka véres csillaga!

A magyar-lengyel nemzet bajtársi szövetségének is áldoz egy versszakot, azt mondván:

Két nemzet van egyesülve bennünk,
S mily két nemzet: a lengyel és magyar!
Van-e sors, amely hatalmasabb, mint
E két nemzet, ha egy célt akar?

Erdély felszabadítása lelkesítő hatással volt a magyarországi hadműveletekre is. Akkor vívattak a tavaszi fényes diadalog a főváros fölmentésére, melyben ott vitézkedett Wysocki hadosztályában a lengyel légió is. Éppúgy mint az erdélyi harcokban *herceg Woroniecki*, a lengyel légió egyik osztályának parancsnoka, *Zsurmay* (Zsurmanszki Lipót) huszár-örnag és mások.

A kormány Bemet az I. o. katonai érdemrenddel tüntette ki. A nemzetgyűlés küldöttsége vitte el Szászsebesre, s a hadügyminiszter köszönő iratot intézett Bemhez. Ő viszont katonáit tüntette ki, köztük Petőfit. Maga tűzte mellére balkezével, mert jobbja még fel volt kötve. „Balkézzel tűzöm fel – úgymond – szívem felőli kezemmel!” s megölelte hosszan, melegen. A költő azt felelte: „tábornokom, többel tartozom Önnek, mint atyámnak; atyám csak életet adott nekem, Ön pedig becsületet!” Célzás volt arra, hogy visszaadta kapitányi rangját, újra segédjévé tette s megajándékozta egy arabs lóval, melyet a tél folyamán maga lovagolt.

Bem a kormány kívánságára megindult a Bánát felé, hogy onnan is kiverje az ellenséget. Petőfi vele ment. *Vajdahunyadon* megénekelte a várat, melyben Hunyadihoz hasonlítja Bemet:

Nem a nevedről, hanem szellemedről
 S annak művéről ismerek reád.
 Az vagy, ki voltál négy száz év előtt s most
 Te mentetted meg a magyar hazát!

A Vaskapun átmenve, Petőfi Karánsebesen (hol Bem kívánságára ki-nyomatta a *Csatadalt* s a katonák közt kiosztották) írta A *székelyek* vitézsé-
 gét magasztaló remek dythirambusát, melynek középső versszaka –
 mint beszédes néprajzi tündérkép – bele van vésvé minden székely szívbe:

Úgy mennek a halálba ők
 Amint más ember menyegzőre mén;
 Virágokat tűznek kalapjaik
 Mellé, s dalolnak a harc mezején.
 Csak nem fajult el még a székely vér!
 Minden kis cseppje drágagyöngyöt ér.

A székely fiúk hősiességét Bem hadijelentése is kiemeli április 17-éről.

Temesvár alá érkezvén, Bem ottani hadiszállásán (Freidorfon, május 3.) Petőfi „vezérkari századost” *őrnagy-nak* nevezte ki, továbbra is meghagyva őt segéd tisztjének. – Mint ilyent küldötte újra Debrecenbe futárul Kossuthhoz és Klapka h. hadügyminiszterhez. Ekkor történt össze-
 ütközése, hírlapi közlemény miatt Klapkával. Ennek következtében újra leköszönt tisztí rangjáról s elégtételül írta „Egy *goromba tábornokhoz*” c. költeményét. Emiatt maradt távol májustól júliusig a harctérről, hova Bem hívására tért vissza.

A Székelyföld délkeleti sarkában találta meg hős vezérét. Julius 29-én írta feleségének, kit Tordán hagyott kisfiával: „Bemmel Bereczken találkoztam. Megállottam hintaja mellett s köszöntem neki. O odapillant, megismer, elkialtja magát s kinyújtja karjait. Én felugrottam, nyakába borultam s megcsókoltuk egymást. „Mon fils, mon fils, mon fils” – szólt az öreg sirva. – Most még sokkal nyájasabb, szívesebb, atyaiabb irántam, pedig eddig is az volt.” Bem tüstént jelentette a hadügyminiszternek, hogy Petőfi őrnagy ismét szolgálatba lépett.

Petőfi így harmadszor is visszakerült az ő kedves székelyei, nemze-
 tünk virága, legvitézebb népe közé, hova letelepedni vágyott. A Végtet könyvében másként volt béirva. Julius 31-én a gyászos segesvári csatá-
 ban, az orosz túlerővel vívott véres ütközetben nyomtalanul eltűnt. Mint egy meteor lehullott az égről, elszállt a világűrben, vérével pecsételve meg a Székelyföld szeretetét.

Beteljesült vágya, hogy

Ott essem el én
 A harc mezején!

A „kivívott diadal” csak késett, de nem maradt el. Születése száza-
 dik évfordulóján a művelt világ összes nemzetei hódoltak az ő örök emlékének.
Jövendőlése valóra vált:

„Anyám, az álmok nem hazudnak;
 Takarjon bár a szemfödél:
 Dicső neve költő fiadnak,
 Anyám, soká, örökkön él!”

„Dicső tábornoka” a segesvári csatából csoda-véletlenül menekült meg. De az ő napja is leáldozóra hajlott. A temesvári ütközetben augusz-
 tus 9-én honfittársától Dembinszkitől ő vette át a vezérletet; de az ő vég-
 zete is beteljesült. Törökföldön, Aleppóban, 1850 december 9-én fejezte be a szabadságért öt országban küzdött viszontagságos életét.

Hű székelyei 1880-ban szobrot emeltek emlékére, kedves városa, Marosvásárhely főterén. A leleplezési óda szerint:

„Itt áll, mint akkor álla épen
A letiport Erdély fölött;
A felvillanó fény szemében
Hirdette csak, hogy győzni jött. . .

Mert ikreid, oh szent szabadság,
A magyarok s a lengyelek.
Hogy érted verőket onthassák,
Ők csak azon versengenek,
Hát még egymással összefogva,
E két nép mit nem tenne meg?
Így mentek együtt a szent hadba
Lengyel vezér s magyar sereg.” *(Szász Károly)*

Ott állott a bronzszobor, Huszár Adolf remekműve, 30 évig, a székely főváros piacterén, szemben a Rákócziéval, Kossuthéval. Csak állott, mert 1919-ben a balkáni franciák, a civilizáció nevében besurranó új honfoglalók, ledöntötték.

Vájjon tudják-e a lengyelek és mit szólnak új szövetségésük e kulturtényéhez?!

A székelyek nem feledik, fel van róva a rovásra. De hiába rekken-tették el a szobrot: az ő lelkökben Bem alakja még most is

Ott áll – mint akkor álla épen
A visszanyert Erdély fölött
A messze átóval kezében
Kémlelve távölt és jövőt.
Dicsőbb jövendőnk távolába
Új látkört pillantása nyit,
Míg ágyuján pihelve lába
Jelenti: érc s erő van itt!

A hű székelyek Bem apó földi mását – fölszabadító szellemének örökösét – várva-várják.

A lengyel légiók tisztikara a magyar szabadságharcban.

1.

A magyarországi lengyel légió tisztikara 1849 május végén.

Gyalogság:

1.. zászlóalj.

Ezredes: Wisocki József.

Őrnagy: Czernich Ignác.

Századosok: Grotowski András, Jagmin József, Zotrowski Hippolit, Dembicki Ignác.

Főhadnagyok: Sikorski Sándor, Domkowicz Vilmos, Zima Ferenc, Piri József, Brzezinski János, Slabovski Szanisló.

Hadnagyok: Godomski Apollinaris, Jannokievicz Ádám, Pelczynski Félix, Tehorzewski Imre, Dobrzniski Faustin, Zamoyski János, Piatkowski Ferenc, Jastrzembski Lajos, Guniewicz János, Czarnieczki Lajos, Bolanski László.

II. zászlóalj.

Őrnagy: Idzikovszki Thaddeus.

Századosok: Dobreczki József, Víruski Antal, Drzewiczki János, Suryń János, Rudnicki József, Pigłowski Antal.

Főhadnagyk: Zuniewski Constantin, Macyóvski Alfréd, Kozakiewicz Victor, Biernaczky Szaniszló, Damski Nicodem.

Hadnagyk: Tuppy Ferdinand, Kuczkowski János, Orłowski Ferenc, Jezioranski Antal, Czarnosłowski János, Poisson Ferenc, Driewicz Tamás, Leja József, Jaworski Gyula.

III. zászlóalj:

Őrnagy: –

Századosok: Horodynski Xavér, Gladkowski Tamás, Braziewicz Károly, Piotrowski Péter.

Főhadnagyk: Rusczyński Sándor, Karczamarski János.

Hadnagyk: Englert Károly, Wienowski, Szumlanski Szaniszló, Szamoski Constantin, Szerf Leon, Malczewski Ádám, Szerf Odiló, Jagmyski Xavér, Guminski Xavér, Milkowski Zsigmond, Heimowski Károly, Krawerinski Félix, Dunajewski Eduard, Malczeski Narcis, Matuszinski Szaniszló.

(*Kriegsarchiv Wien:* Offiziers-Standes-Listen der ung. Frei-Corps. Verz. 5. Post Nr. 6.)

Utászcsapat:

Századosok; Stobiecki Lucián. *Főhadnagyk:* ----- . *Hadnagyk:* -- .

Tüzérség:

Őrnagy: Laski

Százados: Zarski Eduard

Főhadnagyk: – -

Hadnagyk: -- -

(Nemzeti Múzeum Ltára; törzsanyag,
1848-1849. iratok.)

II.

Az erdélyi lengyel légió 1849 június 24.

Verzeichnis

der in Folge Auftrag's des Feldmarschalllieutenants Bem zu höheren Offiziersstellen beförderten Offiziere und Unteroffiziere, u. z.

Zu der 1. und 2. Compagnie der Inf. Legion:

1. Hauptmann Kowalski zum Major.

2. Oberlt. Anton Frantsek zum Hauptmann.

3. Fähnrich Eduard Balik, 4. Fabian Grabowski, 5. Eduard Michalski, 6. Podhaiski, 7. Wielogorski, 8. Zajackowski, 9. Iwanicki, 10. Juszczyński, 11. Izidor Charlinski zum Lieutenant.

Zu der 1. und 2. Cavallerie Escadron:

1. Oberlieutenant Skawinski, 2. Clemens Purzewtocki zum Rittmeister.

3. Fähnrich Leopold Szamota, 4. Ignatz Guskiewicz, 5. Alois Boberski, 6. Alexander Olszewski, 7. Ludwig Kramer, 8. Josef Schmid, 9. Jan Piotrowski, 10. Alexander Dziejowski, 11. Constantin Czyzewicz, 12. Andreas Gryglewski zum Lieutenant.

Anmerkung: Unter den neunominirten Offizieren befinden sich auch altgediente Offiziere, deren Nominationen jedoch im Zeitungsblatte bis nunzu nicht veröffentlicht wurden.

Weder in beiden Compagnien, noch in beiden Escadronen befinden sich andere Offiziere noch.

Samos Uyvár den 24. Juni 1849.

Piotrowski mp. Oberst, i
(*Kriegsarchiv Wien: i. h.*)

A magyarországi lengyel dísás-ezred tisztikara 1849 június
közepén.

Alezredes: lovag Thorznicki Ulászló (ezr.-par.)

Őrnagy: gróf Poninski Ulászló (II. o.-p.)

Századosok: Toczinski Szaniszló, Wotnyski Tádé, Dominikowski Kajetán, Hoszowski Ádám, Wotkievicz Tádé.

Főhadnagyok: Lipski Antal, Nowodworski Marcell, Kizieracki Móric, Dunajewski Victor, Fredro Sándor, Krobiczki Victor, Tabaczinski József, Lisakowski Emil, Beze Bálint.

Hadnagyok: Wagner Gyula, Dwerniczki Klétus, Miaczinski Bódog, Wilczinski Antal, Malczeski János, Wagner Ferenc, Bombai Miksa, Jakobson Bogumil, Lesen Theoil, Timinski András, Tarnawicki, Laszota János, Zmigrodski Károly.

(Országos Levéltár: Ht. 1848-49. 16. sz.)

¹ Az erdélyi légiónál Piotrowski csupán a századoknál beosztott tiszteket sorolja fel. Így hiányzik belőle a gyalog légió parancsnoka (később marosvásárhelyi téparancsnok) Zarzycki Dénes alezredes, valamint utódja Strelicki őrnagy is.

Adalékok Széchenyi Döblingi Hagyatékának III. kötetéhez.

Írta: TOLNAI VILMOS.

Széchenyi Döblingi Iratai III. kötetének sajtó alá rendezése közben maradt egynéhány adat és körülmény, melynek magyarázatával adósnak kellett maradnom. Az az óriás anyag, melyet Széchenyi, különösen a Blick-ben földolgozott, némely részletében ma már hozzáférhetetlen a kutató számára: sajtótermékek elpusztult százzai, levelek, a forgalomból eltűnt könyvek, hivatalos iratok és sok minden egyéb, hacsak valamely szerencsés véletlen következtében nem menekült meg az enyészettől, örökre homályban maradt. Szerencsére e kiderítetlen adatok nem lényegesek és nem okoznak hiányt Széchenyi lelki arcképén.*

Én a kézirat lezárása után is folytattam a kutatást és sikerült is még néhány pótlást nyomtatás közben is² a jegyzetek közé iktatni. Sőt a könyv teljes elkészülte után (1924 nov. 25.) is kerültek még elő érdekes adalékok, melyeket e helyen közlök.³

A Rückblick-hez.

A Rückblick elkészülte után Bach az első példányok egyikét fölterjesztette a császárnak. A kísérőirat világosan megmondja, amit mindenki sejtett, s amit a Bevezetésben is kifejtettem,⁴ hogy értelmi szerzője maga a nagyhatalmú miniszter volt. Bach kísérőirata szószerint a következő:⁵

„Ich habe namentlich zur Orientirang und Abwehr gegenüber den mannigfachen Entstellungen in der in- und ausländischen Presse eine, auf amtlichen Daten beruhende Broschüre über die jüngste Entwicklungs-Periode Ungarns, als Manuscript in Druck legen lassen.

Dieselbe enthält in übersichtlichen Umrissen die Ergebnisse der umfassenden Leistungen, welche in Gemässheit der allergnädigsten abrichten Ew. Majestät in den Hauptzweigen der Verwaltung in Ungarn theils durchgeführt wurden, theils sich in der Durchführung befinden, und welche

¹ E hézagokat felsoroltam a Bevezetés végén, Döbl. Hagy. III. 65.

² L. Döbl. Hagy. III. 563, 935.

³ Utasításaim szerint dr. Varga Endre, jelenleg a bécsi magyar történelmi intézet tagja, volt szíves megegyeszer átnézni az egykori titkos levéltár anyagát s belőle a fent közlött adalékokat részben lemásolni, részben kivonatolni. E helyt is köszönetet mondok ezért neki.

⁴ Döbl. Hagy. III. 12-16.

⁵ Praesidial-Acten des Minist, d. Innern, 9787/M. J. 1857.

einen entsprechenden Beleg der allseitigen tatsächlichen Erfolge der auf die Förderung des geistigen und materiellen Wohles des Landes gerichteten landsväterlichen Fürsorge Ew. Majestät bilden.

Mit Rücksicht hierauf erlaube ich mir Ew. Majestät ein Exemplar dieser Broschüre in tiefster Ehrfurch zu unterbreiten und zu bitten, dasselbe nach dem ehrerbietigst angeschlossenen Resolutions-Entwurfe allergnädigst entgegen nehmen zu wollen.”

Linz, 26. Sept. 1857.

Bach.

A császár elhatározásának másolata szintén rá van írva az ügdarabra:

„Ich habe dies Druckschrift zurückbehalten.”

Ischl, 9. Okt. 1857.

Franz Joseph.

Bach ugyanekkor *háromszáz* példányt küldetett szét a birodalomban: Albrecht fhg., magyarországi kormányzónak, hét főhercegnek, valamennyi miniszternek (a külügyminiszternek mellékelt kellő számú példányt Európa és Amerika valamennyi nagykövetsége és konzulsága számára), valamennyi ausztriai és magyarországi helytartóságnak, a hadfőparancsnokságnak és főtörvényszéknek, a megyei kerületi elöljáróságoknak, szóval valamennyi főhivatalnak. Ezenkívül is még egy sor előkelő személyiség és hivatalnok van megnevezve azon az ügdarabon, mely erről intézkedik. Meyer, Bach „jobbkeze” s a röpirat fogalmazója 12 példányt kapott, egyet velin-papiroson, a többit rendesen. Az ügdarab a kísérszövegeket is tartalmazza, melyek a császárhoz intézett iratnak hosszabb-rövidebb kivonatai. Könyvészetileg érdekes, hogy a röpiratnak volt egy velin, s egy rendes papirosa kiadása. Nem lehetett eddig megállapítani, hogy ezek azonos szedésűek-e, vagy hogy talán a rendes papirosú kiadás az az új szedésű kiadvány, melyet én a Bevezetésben későbbinek tartok.² A bibliográfusokra várna ennek megoldása; a kérdést csak kellő számú példány összehasonlításából lehet majd eldönteni, vagy ha Bachnak eredeti nyomdai utasítása kerül még elő valahonnan.

Hivatalos jelentések a Rückblickről.

Furcsa érdekességű Czapka Ignác lovag, bécsi rendőrigazgató jelentése Kempen Jánoshoz, Bach rendőrminiszteréhez:³

„Gestern erzählte Kuranda,⁴ dass in Wien ohne Angabe des Druckes in wenigen Exemplaren herausgekommene Broschüre über ungarische Verhältnisse, Niemand Anderen als den H» Minister Bach zum Verfasser habe, und dass des Greheimisvolle des Herausgebers dazu bestimmt wäre, die Aufmerksamkeit auf die Schrift zu lenken; die Schrift strotze

¹ Praes. Akt. des Min. d. Inneren, 9157/1857.

² Döbl. Hagy. III. 13, 61.

³ Polizei Praesid. I. Kempen Akten. 3011/1857, 26. Okt.

⁴ Kuranda Ignác, az „Ostdeutsche Post” nevű, Bach szolgálatában álló újság alapítója és publicistája.

voll Lob auf die innere Organisation Ungarns, aber Zeitungen würden diesem Lobe nicht beistimmen, wäre der Herr Erzherzog Albrecht nicht, wäre es in Ungarn noch viel schlechter. Nach und nach wolle man den Schleier lüften und der Welt zeigen, welches Organisationstalent der Herr Minister besitze/

„Am Ende der Schrift sehe das Concordat, wie der Pferdefuss hervor. Kuranda meint, er habe dieser Broschüre in seinem Aufsatz in der Ostdeutschen Post die Spitze abgebrochen.“

Valószínűleg szintén Czapka Ignác rendőrigazgató tollából származik az az ismertetés, melyet nov. 2-án gr. Grünne Károly altábornagynak, a császár hadsegédének küldött a rendőrmisztérium.¹ Ez a következőket mondja:

„Rückblick stb... E cím alatt legutóbb egy brosúra került forgalomba, valószínűleg az államnyomdából, (Következik Bach öndicséretének idézése. . .) a könyv nem a nyilvánosság, hanem csak barátok szűk köre számára készült. Valóban azt mondják: csak 50 példányban nyomtatott ki.² Hogyan egyeztethető ez a hazafias szándékkal: a közfigyelmet Magyarország fejlődésére irányítani? Hogy legyenek büszkék és hogy örüljenek az osztrákok, ha e fényes kép (t. i. Magyarország új alakja) előttük el van rejtve? Ha pedig a röpiratot saját polgártársaink előtt elrejtik, hogy lehet, hogy belőle külföldre küldtek példányokat, hiszen a külföldi lapok már megbeszélnek a könyv tartalmát?

„Lehetett volna előrelátni, hogy Magyarország új állapotának megbeszélése a külföldi sajtóban, mélyen meg fogja sérteni a belföldi sajtót, mely előtt e tárgyat elrejtették. Az izgatott hang, melyen egyes belföldi lapok erről beszélnek, mutatja, hogy nem volt célszerű e brosúrákat külföldre küldeni. Ez, sajnos, anyagot szolgáltatott Magyarország viszonyairól való polémia számára, mely – különösen a külföldi sajtóban – aligha lesz barátságos a kormány iránt. A szerző állításainak ugyanis annál kevesebb hitelt fognak adni, minthogy a bevezetés végén álló nyilatkozat bevallja a szerző hivatalos állását s könyvének félhivatalos jellegét. Különösen a könyv hangja, minden árnyoldal gondos kerülése, viszont a fénypontok kiemelése, nyíltan elárulja a szándékot: a magyarországi fejlődés vezetőinek „ein wohlgefelliges Werk zu liefern, oder eine persönliche Huldigung darzubringen.“

„Nagyon lehet tartani attól, hogy a kormányzat ténykedésének e dicsőítésével a külföldi sajtó más tényeket fog szembeállítani, pl. a császárlátogatás alkalmával szerkesztett petíciót; a manifesztációkat, melyek nem hagynak kétséget afelől, hogy a nemesség s a papság még most is a régi világon csüng s hogy a még mindig vezérlő Rende, sőt a lakosság többi rétegének többsége is nem akarja elismerni az új alakulás előnyeit. A Magyarország minden részéből hangzó panaszok: a közigazgatás drága volta, a nép műveltségi fokának meg nem felelő igazságszolgáltatás, a nagy adók, melyeket exekúciával kell behajtani, a földtehermentesítés, a tagosítás, a kataszter s a nélkülözhetetlen telekkönyv félben maradt volta, a dohánymonopólium stb. miatt, mind anyagul fognak szolgálni, mind szenvedélyes színekkel fogják kifesteni.“

¹ Pol. Praes. I. 3040/1857. – A Gendarmerie Dep. 795/1857. sz. alatt van ezzel szórói-szóra egyező vélemény, mely 1857 okt. 31-én kelt.

² A rendőrség ne látta volna a címlap hátlapján az „500 példány” jelzést? Vagy talán csak a rendes papirosú példányt látta, melyen ez nem volt feltüntetve.

„Különben a névtelen szerző különösen ott ad jó alkalmat a támadásra, mikor bevallja, hogy nem akart kimerítő összehasonlítást készíteni a hajdani és a mostani viszonyok közt, nem akarta a fejlődésnek, a haladásnak s a császári kormányzat ezt irányító tevékenységének részletes képét adni.”

(Következik a Rückblick tartalmának áttekintése a tizennégy fejezet szerint¹). Egy függelék szól a konkordátumról avval a kijelentéssel, hogy vele tulajdonképpen semmi új nem történt Magyarországon, csak a meglévő állapot szentesítettettt ünnepélyesen.

„A tartalom részletezéséből nyilvánvaló, hogy – egyéb hiányok mellett – a könyv az igazságszolgáltatásról, a polgári s a büntető törvénykönyv tervezetéről, rendőrhatalóságokról, a közbiztonság fölött örökdő csendőrségről egyetlen szóval nem emlékezik meg. A névtelen szerző, úgy látszik, csak azoknak a tárgyaknak szentel nagyobb figyelmet, melyek foglalkozása köréhez közel vannak, vagy melyeket jobban kedvel.

Bárhogyan gondolkozzék is az ember e töredékes munkáról: hazafiasabb lett volna, ha magát nem burkolja névtelenségbe, ha nem küldi munkáját külföldre s ha nem adja át diskusziót a külföldi lapoknak, hanem ha hazájában lép vele a nyilvánosság elé, hogy a hazai sajtó támogatását megnyerje Magyarország újjáalakítása számára.”

Íme, a császári rendőrminisztérium hivatalos bírálata Bach röpiratáról! A nagyhatalmi! miniszternek legközvetlenebb környezetéből származik e lesújtó vélemény, melynek egyes pontjai szinte teljesen egyeznek Széchenyi Blickjének gondolataival, mintha csak vázlatul szolgáltak volna hozzá. Ha Széchenyinek nem lehetett is módjában ezt a hivatalos bírálatot olvasnia, – hisz Kempen rendőrminiszter és Griinne főhadsegéd titkos aktái közé volt iktatva – mindenesetre volt módjában értesülnie, hogyan gondolkodnak Bach saját teremtményei nagyhatalmú főnökükről, s ezt a Blickben nem egy helyen ki is fejezi.²

*

Érdekes a rendőrminisztériumba 1858 május 9-én beérkezett jelentés,³ mely a néhány nappal előbb Bécsben járt ó konzervatív Balogh Kornélról, a győri törvényszék volt elnökéről szól, ki bizalmas beszélgetésben vázolt a Magyarországon uralkodó elkeseredésről. Az ó konzervatívok új szervezkedéséről is beszélt; vezérnek gr. Wolkenstein-t emlegetik, Bach egyik leghevesebb ellenfelét, aki a Kreuzzeitungba fulmináns cikket küldött be a belügyminiszter ellen. A jelentés Balogh Kornélnak egy tervéről is beszámol: „Balogh hat seinem Vertrauten die Zusendung eines von ihm und seinen Freunden verfassten Elaborats versprochen, welches die bekannte Broschüre „Rüchblick etc.” gründlich und vollständig niederlegt.” Elkészült-e ez a cáfoló irat vagy sem, megjelent-e vagy sem – erről a rendőrségi akták nem tudnak.

A Blick-hez.

A következő adatok élénk világot vetnek arra a fogadtatásra, melyben Blick-et a hivatalos bécsi körök részesítették. Az első hirt Grüner lipcei osztrák főkonzul küldi 1859. júl. 5-én Kempen rendőrminiszternek,

¹ V. ö. Döbl. Hagy. III. 17.

² Döbl. Hagy. III. „204, 234, 290, 327.

³ Pol. Praes. I. Kempen. 1488/1858.

⁴ Pracsidial Akten des Min. d. Innern, 3906/1859.

melyben értesíti, hogy egy jelentékeny londoni firma¹ ingyen elküldte terjesztés végett egy tekintélyes lipcsei könyvkereskedésnek, melynek feje nevét titokban akarja tartani,² az „Ein Blick...” c. nyomtatványt. Ez a mű nyilvánvalóan a magyar emigrációtól ered. Egy példányát megkapta a kereskedőtől, aki biztosította őt, hogy a többit használatlanul heverteti. A kapott példányt mellékelve elküldi. Értesítette erről a külügyminisztert is.

Grüner főkonzulnak 1859. júl. 6-án kelt jelentése Kechberg külügyminiszterhez a következőket tartalmazza:

„A londoni forradalmi propaganda egy 500 lapnál vastagabb nyomtatványt bocsátott ki „Ein Blick. . .” címmel. E mű, mely a legközönségesebb s legellenségesebb nyelven, különösen Ausztria belső adminisztrációját támadja s lázadásra bátorít, az osztrák könyvkereskedők lipcsei megbizottaihoz azzal a felszólítással érkezett egyenesen Londonból, hogy üzletfeleiket ingyen részesítsék belőle. Tegnap sikerült egy példányát megszerezni, ma pedig a királyi (szász) körleti igazgatóság útján az itt található példányokat lefoglaltatni. Ezzel e forradalmi fércmű elterjesztésének útját szegték. A Németországban lévő osztrák megbizottakat utasítani kellene e mű elterjesztésének lehető megakadályozására s talán a londoni osztrák követség is értesítendő ez újabb, Ausztria fellazítására irányuló s az ottani propagandától eredő kísérletről.”

A külügyminiszter³ meglepéssel fogadja a lipcsei főkonzul jelentését, elismerését fejezi ki ezért. Intézkedett, hogy a többi németországi megbizott megfelelő utasítást kapjon, de a londoni kormánynál teendő lépés sikerében nem bízik s ezért mellőzendőnek véli.

Ez az utóbbi mondat mutatja, hogy a londoni s a bécsi kormány viszonya nem volt a legbensőbb.

Grüner július 9-én újra jelenti,⁴ hogy a példányok egy részét hivatalosan lefoglalták, de igen sok csomagot elküldtek az osztrák könyvkereskedőknek, anélkül, hogy a bizományosok tudták volna, mi van a csomagokban, mert készen, címezve kapták Londonból.

Nagyon mulatságos, hogy a bécsi hivatalos körök most mindenáron egynéhány példányhoz szeretnének jutni, de csak nagy fáradsággal, ide-oda irkálással tudják megszerezni, mert a lipcsei rendőrség mind lefoglalta a hozzáférhetőket.⁵ E közben nem hivatalosan a könyv a birodalomban már kézről-kézre járt.

A rendőrminisztérium július 16-án könyvatos körlevelet⁶ intéz valamennyi helytartósághoz s a budai kormányzósághoz, melyben az illető hivatalokat figyelmezteti e „tartalomban és formában nagyon veszélyes” könyvre és meghagyja a hatóságoknak, kutassanak mindenütt utána és foglalják le.

Nemsokára, július 29-én újabb körlevél ment szét,⁷ melyben újra figyelmeztetik a hatóságokat e veszélyes könyvre, de azt is megjegyzik, hogy a tilalmat a Reichsgesetzblatt-ban nem teszik közzé, nehogy a

¹ Williams and Norgate, 1. Döbl. Hagy. III. 25.

² Valószínűleg Otto Wigand, aki igen sok magyar érdekű röpirat kiadója volt az ötvenes-hatvanas években; v. ö. Döbl. Hagy. III. 62-63.

³ Praesid. Akt. d. Min. d. Inn. 3957-1859.

⁴ Pol. Praes. II. 5309/1859. melléklete.

⁵ Pol. Praes. I. 3398/1859; Praes. Akt d. Min. d. Innern 4021, 4095/1859.

⁶ Pol. Praes. II. 5309/1859.

⁷ Pol. Praes. II. 5779/1859.

nagyközönség figyelmessé legyen rá. Mivel pedig már több beadvány érkezett, mely e tilos könyv megszerzését kéri, figyelmezteti a hatóságokat, hogy társadalmi állásuknál fogva kiváló és teljesen megbízható egyéneknek az engedély javasolható, de az engedélyt magát csak a rendőrminisztérium elnöki osztálya adja meg. Ez csakugyan meg is történt s így jut egy-egy példányhoz hg. Esterházy Pál, br. Babarczy Imre, gr. Mitrovsky József, Strossmayer György djakovár-szerémi püspök.¹

A következő, 1860. év elején egymás után jelenti a nagyváradi, temesvári, nagyszebeni rendőrigazgatóság,² hogy a Blick, sőt február 14-én már a Promemória is, posta útján, borítékban mindenfelé terjed. Az aradi rendőrbiztos megjegyzi, hogy a postaforgalom ellenőrzése addig nem fog eredménnyel jární, míg a kezelés teljesen megbízható, kormányhú kezében nem lesz. Így a posta inkább a forradalmi párt, mint a kormány kezében van.

A Blick után való hajsza még tovább is tartott volna, ha Széchenyi halála s a politikában történt nagy változások arra nem bírták volna a császárt, hogy 1860 május 25-én e tárgyban minden vizsgálatot meg ne szüntessen.³

Quid faciamus nos?

Széchenyi a Blick-ben hosszasan elemzi és gúnyolja a *Quid faciamus nos?* című röpiratot, melynek névtelen szerzője mögött szintén Meyer Bernátot, vagy inkább magát Bach-ot sejtí.⁴ A Blick sajtó alá rendezésekor nem sikerült kiderítenem a röpirat szerzőjét; utóbb ez is meg volt állapítható. *Bohatta: Deutsches Anonymen-Lexicon. Weimar. 1909. V. köt. 238. lap* ezt mondja róla: *Quid faciamus nos? Berlin, 1858. \rfasser: Constantin Frantz (írják Franz-nak is). A röpirat F. Schneider kiadásában jelent meg (108 lap), ahol Frantz-nak több rokонтartalmú füzeté is napvilágot látott. A Quid faciamusnak egy példánya a berlini Königlíche Bibliothek-ban, egy 3. kiadású példánya Kassel-ben, a Murhard-féle könyvtárban van. Böven szól róla Scheffer: Die preussische Publizistik im Jahre 1859. (Leipzig, Teubner, 1902. 19. 1.)*

Hogy Frantz milyen kapcsolatban állott Bach-chal, az ő zsoldosa volt-e, vagy csak saját világpólitikai nézeteit hirdette-e, arra egyelőre nincsenek adataink; annyí azonban bizonyos, hogy röpirataí abba a propagandába tartoztak, melyet Németországban Ausztria mellett folytattak, hogy ellensúlyozzák Napóleonnak Ausztria-ellenes politikáját, mely Poroszországot is fenyegeti. Ezért szorosabb kapcsolatokat igyekszik keresni Angliával s erre alkalmas kiindulóponjtául szolgál Frigyes Vilmos porosz herceg (később III. Frigyes császár) 1858 jan. 25-én kötött házassága Viktória angol hercegnővel.

Frantz röpirata, mely Németországban általános feltűnést keltett (három kiadást is ért), nagyjában a következőket mondja:

Poroszországnak sem Oroszországgal, sem Franciaországgal nem szabad szövetségbe lépnie, míg az Angliával való szövetség kölcsönösségen és érdekközösségen alapul. Ez a szövetekezés kiegészítésül maga után

¹ Pol. Praes. IL 7014, 7081/1859; 3966/1860.

² Praes. Akt. d. M. d. Innern 824/1860; Poliz. Praes. II. 1322, 3861 4518/1860.

³ Döbl. Hagy. I. 668.

⁴ Döbl. Hagy. III. 316-324.

vonja a, szorosabb kapcsolatot Ausztriával, mert ez az egyetlen katonai hatalom, melynek hasznát lehetne venni, ha esetleg kelet és nyugat ellen kellene fordulni; a Rajna és a Po kölcsönösen éppúgy fedik egymást, mint a Visztula s a Duna. E szövetség köré csoportosulna saját érdekében valamennyi közép- és kis német állam. Ez a csoportosulás hovatovább egy nagy német szövetséggé bővülne, mely megadná Európában a germánoknak a túlsúlyt a kelet és nyugat felől előretörő terjeszkedési törekvéseknek.

Széchenyi e tervezetéseket mind hallatlan oktalanságnak tartja s bennük az új-osztrák politika nagyvási hóbortját és kötekedő modorát látja; jobb volna megfontolni, hogy az 1849-i orosz segítség s erre Ausztriának a krími háborúban tanúsított hálátlansága után nem volna-e célszerűbb más hurokat pengetni, nehogy Oroszországnak eszébe jusson konstantinápolyi terveit Ausztria leteperésével végrehajtani.

Kiss ágens.

Az a *Kis* nevű ágens, ki Londonból azt jelenti a bécsi rendőrségnek, hogy a *Blick* szerzője Széchenyi, anélkül, hogy neki hitelt adtak volna,¹ valóban osztrák rendőrkém volt. Neve Kiss János, szül. Szegeden 1828; beszélt magyarul, németül, angolul, franciául és 1859-60-ban a londoni osztrák nagykövetségnél mint ágens, konfidens, azaz besúgó állott szolgálatban. Feladata volt az emigráció tagjait szemmel tartani.

¹ Döbl. Hagy. I. 62; III, 30.

Nemzetiségi erőviszonyok a történeti Magyarországon.

Írta: KOVÁCS ALAJOS.

Magyarország a világháború előtt kétségtelenül nem volt egységes nemzeti állam, legalább olyan értelemben és mértékben nem, mint a nagy nyugati államok, pl. Nagybritannia, Franciaország, vagy éppen Olaszország. Ezekben az államokban az uralkodó és az államnak nevet adó nemzet vagy kizárólagos, vagy olyan túlnyomó számban él, hogy az egész államra a maga nemzeti bélyegét nyomja rá. A jelenlegi állapot azonban százados fejlődésnek és összeolvadásnak az eredménye, mert hiszen ezek az államok sem voltak mindig nemzetileg egységesek. Vagy különböző fajok egyidejű keveredéséből és összeolvadásából alakultak, vagy a régebbi néprétegekre újaknak ráakodása és áthasonulása útján. Ez az átalakulás, beolvadás még ma is tart, mert befejezve még most sincsen; láttuk a háború előtti statisztikai kiadványokból és egyéb adatokból Nagybritanniában és Írországban a velszi, gael és ír nyelven beszélőknek fokozatos kihalását, Franciaországban a baszk és breton nyelvek mind jobban való háttérbeszorulását és Olaszországban is a még megmaradt kisszámú német, görög, albán és szláv elemek lassú eltűnését.

Magyarországon megalakulása első idejétől kezdve mindig voltak kisebb-nagyobb számmal idegen nemzetiségek. A magyarság túlnyomóan csak szláv fajú népeket talált itt, kiket azonban, amint történetíróink kétségtelenül bebizonyították, már az első században teljesen magába olvasztott. Az akkori szokás szerint azonban a magyarság a meghódított terület széleit lakatlanul hagyta s a belső lakott részt védelmi művekkel vette körül. Ezt a védőművet idővel mind kijebb és kijebb tolta és lassankint a lakatlan terület külső szélén is helyezett el védőőrségeket (székelyek) és telepített lakosokat. Közben a lakatlanul maradt területen részint önként, részint éppen a magyar királyok hívására idegen fajú népek is helyezkedtek el, akik a betelepedésért bizonyos előnyöket is kaptak. Így keletkezett az a nemzetiségi gyűrű, amely jelenleg a magyarságot körülfogja s amelyet erősebben csak a keleti végekre őrségül telepített székelység szakít meg. A török időkig az idegen népeknek betelepése *nem* öltött olyan mérveket, hogy azt a magyarság *folyton* működő asszimilációs ereje ellensúlyozni ne tudta volna. Számos történeti adatunk van arra nézve, hogy ez az asszimiláció ebben a korszakban is erőteljesen folyt és ennek következtében a századok folyamán egész népfajok tűntek el Magyarországon földjéről, ilyenek pl. az oroszok, besenyők, a kunok, bolgárok stb., sőt már a városi német elemnek helyenkint való teljes

vagy részleges megmagyarosodása is bekövetkezett (Beregszász, Szatmárnémeti, Nagybánya, Kolozsvár, Torda stb.). El lehet mondani, hogy a XV. században, Mátyás király uralkodása alatt, Magyarország volt olyan egységes állam, mint Nyugateurópa akármelyik nemzeti állama.

A törökökkel való hosszas háborúk, maga a másfélszáz évig tartó török uralom, mely éppen az ország közepét, a magyarságlakta részt tette néptelen pusztasággá, majd a felszabadító harcok és végül a török kiűzése után a magyarság iránt ellenséges indulatú bécsi kormány telepítési politikája azonban gyökeresen megváltoztatták a nemzetiségi viszonyokat. A Dunántúlt és az Alföld felső részét újra elfoglalta ugyan a török uralom alatt a felvidékre felszorult magyarság, a déli részeket azonban, amelyek a XV. században majdnem tisztán magyarok voltak, -hiszen a magyar nyelvhatár bebizonyíthatólag a Szávaig terjedt - a bécsi kormány németekkel, tótokkal, szerbekkel és oláhokkal telepítette be. A hegyes periferiákról az Alföldre lehúzó idegen elemek helyét pedig a szomszédos országokban élő fajrokonai foglalták el. Ekkor szaporodott meg az oláhság is nagy mértékben, mert a fanarióta zsarnokság elől tömegesen menekült Moldvából és Oláhországból a szabadabb Erdélybe és onnan a pusztán maradt alföldi községekbe. Minthogy a török kiűzése után újra benépesült alföldi községek települési évét legnagyobbbrészt ismerjük, könnyen meg lehet állapítani, hogy a Magyarországon élő nemzetiségeknek legalább fele csupán két század óta költözött Magyarországra.

Szükséges volt a nemzetiségi viszonyok történeti fejlődését röviden vázolni, hogy a világháború előtti helyzetet megérthessük. A történeti jognak ugyanis jelentékeny szerepe van a nemzetiségi viszonyok elbírálásánál. Amint az entente Csehországnak történelmi határait adta vissza észak és nyugat felé annak dacára, hogy Csehország széleit köröskörül bevándorolt németek lakják igen nagy számmal, úgy Magyarország jogát is történelmi határaihoz az adta meg elsősorban, hogy mostani nemzetiiségei közül a magyar a legrégebb lakosa az országnak, a többi csak azóta költözött be, amikor ezt az országot a magyarság már megszervezte s neki nevet adott.

Azt, aki a történeti jogot nem hajlandó respektálni, mindenesetre gondolkodóba kell, hogy ejtse az, hogy mi volt képes Magyarországot ezer éven át fenntartani s mik voltak azok a titokzatos erők, amelyek Magyarországot lakosainak különböző nyelvűsége dacára a történelem folyamán mindannyiszor újra eggyé forrasztották, valahányszor belső pártoskodás, vagy külső erőszak egységét megbontotta. Ez a titokzatos erő Magyarország teljes és tökéletes földrajzi és ebből folyó gazdasági egysége, amelynél tökéletesebbet - legalább is kontinentális fekvésben - keresve sem lehet találni a földkerekségen. Nem tartozik a tanulmány keretébe ennek a földrajzi és gazdasági egységnek fejtegetése, de megemlítetlenül sem akartuk hagyni, mert a nemzetiségi erőviszonyok vizsgálatánál ennek a kérdésnek elsőrendű fontossága van.

A világháborút követő békekötéseknél a győztes hatalmak a történeti, földrajzi és gazdasági szempontokat meglehetősen elhanyagolták, csak ott alkalmazták, ahol ezek a szempontok nekik, vagy védenekik javára szolgáltak. A Wilson által kimondott nemzetiségi elv alapján a többség nyers álláspontjára helyezkedtek. Lássuk tehát, hogy ebből a szempontból mennyiben volt jogosult a magyar uralom Magyarországon. Az 1910. évi népszámlálás szerint a magyar birodalomnak 20,886.487 főnyi

lakossága volt; ebből magyar anyanyelvű volt 10,050.555, vagyis 48.1%. Kétségtelen tehát, hogy a magyar szent korona összes országaiban a magyarság nem érte el az abszolút többséget. Ha azonban a történeti Magyarország nemzetiségi kérdését vizsgáljuk, Horvát-Szlavonországot – mely nyelvi tekintetben teljes autonómiát élvezett – ki kell kapcsolnunk, mert a magyar államnyelv uralma nem terjedt a Dráván túl. Ott még a magyar állami hivatalokban is horvát volt a hivatalos nyelv, sőt a magyarság annyira ment a horvát nyelv túlhajtott kedvezésekben való részesítésében, hogy míg a horvátországi hivatalok a törvény szerint kizáróan horvát nyelven levelezhettek a magyar hatóságokkal, a magyar hatóságok és hivatalok a választ a törvény értelmében magyar és horvát nyelven tartoztak megadni. A közvetítő nyelv tehát – amely mind a két állam iratában szerepel – nem a magyar volt, hanem a horvát, ami olyan színben tüntette fel a dolgot, mintha az egész államnak a horvát nyelv lett volna a hivatalos nyelve. Meg vagyunk győződve arról, hogy ehhez hasonló példa a nyelvi engedékenységek terén egyetlen külföldi államban sem volt s ma még kevésbé van. Akik tehát Horvát-Szlavonországnak a magyarok által való erőszakos magyarosításáról és a horvát nyelvnek elnyomásáról beszéltek, vagy nem ismerték a viszonyokat, vagy tudatosan ferdítettek.

Magában az anyaországban a magyarság a népességnek már 1910-ben 54*4%-át tette, tehát megvolt az abszolút többsége a nemzetiségi elv szerint is. Igaz, hogy ez a többség nem nagy, mert 9,944.627 magyar állt szemben 8,319.906 nem magyarral, ez az utóbbi szám azonban 12 kisebb-nagyobb nemzetiség között oszlott meg, amelyeknek legnagyobb része egymással sem faji, sem nyelvi rokonságban nincs. Magyarország nem magyar fajú népei megoszlottak a három nagy európai népcsalád között s a magyarság után a legnépesebb három nemzetiség: az oláh, a tót és a német e három népcsaládnak egy-egy képviselője. Az oláh 16.1, a tót 10.7, a német elem pedig 10.4%-ot képviselt Magyarország népességében. Még ha a tótokhoz a többi szláv fajú népeket hozzászámítjuk is, ami tekintve a szláv törzseknek egymástól eltérő nyelvét, kultúráját és történeti fejlődését és sok esetben érzelmi ellentéteiket (szerbek és horvátok, csehek és tótok), meglehetősen erőltetett dolog, az összes szlávok aránya akkor sem ment többre 18.3%-nál. *A nemzetiségeknek ebben a sokfelé való tagozódásában rejlett elsősorban a magyarság ereje, legfőképpen ez magyarázza meg azt, hogy a magyarság csekély számbeli többségével hogyan tudta hegemóniáját biztosítani. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a földrajzi elhelyezkedést sem. Amint fentebb vázoltuk, történeti előzményei voltak annak, hogy a magyarság az ország közepén, a legtermékenyebb részeken helyezkedett el. csak egy kis része, a székelység (mintegy félmillió) lakik külön az ország keleti sarkában, ez a különvált rész azonban sűrű kisebbségi szigeteknek s a magyar városoknak láncolatával van az alföldi magyarsággal összekapcsolva. A magyarság központi elhelyezkedésének és a nemzetiségek periferiákon való lakásának az az előnye is megvan, hogy a magyarság a nyelvhatárokon többnyire csak egy-egy népfajjal érintkezik, a nem magyar népfajok pedig egymással csak kis területeken találkoznak. Így pl. a két legnagyobb fajnak, az oláhnak és a tótnak egyáltalán nincs érintkezési felülete, csupán az Alföldön néhány mesterségesen odatelepített községben találkozik a két nemzetiség. Úgyszintén teljesen külön van választva a ruthénség a szerbségtől, valamint a horvátok és vendek az oláhság tömegétől. Míg tehát*

a magyarság koncentrikus fekvésénél fogva minden nemzetiséggel szemben úgyszólván teljes tömegével állt, addig a nem magyar nemzetiségek ereje nemcsak nyelvilag és fajilag volt sok részre osztva, hanem földrajzilag is.

A nem magyar nemzetiségek közül egyedül a németség az, amely nem alkot egy határozott nyelvterületet, eltekintve a nyugatmagyarországi kisszámú németségtől, mely a nagy német nyelvterületnek széléhez tartozik. Ez a németség azonban 15%-át tette a magyarországi németségnek, a németek többi része csak nyelvszigeteket alkot, vagy magyar, vagy tót, vagy oláh környezetben, vagy a Bácska és a Bánság kaleidoszkópszerű nemzetiségi képét tarkítja. A németségnek ez az elhelyezkedése is a magyarság előnyére szolgált, mert Magyarországon is ugyanaz a szerepe volt a németségnek, mint általában a Keleten; a nyugateurópai kultúrát plántálja át, de közben maga fokozatosan beolvad érzelmileg és nyelvilag a vezető nemzet etnikumába. Innen van, hogy a németek száma az utolsó évtizedekben fokozatosan csökkent nálunk, mert a városokban és a magyar nyelvterületeken lévő nyelvszigeteken jórésztük beolvadt a magyarságba.

A magyarságnak a földrajzi elhelyezkedésből folyó nagy előnyén kívül a másik előnye volt az, hogy a városi lakosságban a szellemi és gazdasági kultúrájának gócpontjain és kisugárzó helyein nagy többsége volt s még azokban a városokban is, amelyekben kisebbséget alkotott, többnyire a magyarosodásra leginkább hajlandó németséggel állt szemközt. Igen fontos körülmény továbbá az, hogy a nem magyar nyelvterületen lévő városokban is többnyire a magyarság dominált. Így pl. a Duna balpartján, ahol az összes népességből csak 32.7% volt magyar, a városi népességben a magyarság aránya 47.4%-ra emelkedett (tót csak 32.5%). A keleti Felvidéknek, a Tisza jobbpartjának városai még sokkal magyarabbak voltak (70.3%), a tótság aránya itt lement 16.2%-ra. Még a Tisza-Maros szögén, ebben a legkevésbé magyar jellegű országrészben is, a városi népességnek erős relativ többsége volt magyar: 45.3%, amellyel 27.2% németiség állt szemben (itt a városi lakosságban az oláhok aránya 10.4, a szerbeké 15.4). Végül Erdélyben a városi népességnek 58.7%-a volt magyar és csak 23.7%-a oláh. Az egész anyaország városi népességének 76.6%-a volt magyar, 9.7%-a német s ezzel szemben a többi nemzetiségek arányszáma egyenként az 5%-ot sem érte el. De nemcsak a közigazgatási értelemben vett városok népességében volt a magyarságnak nagy többsége, hanem általában olyanok voltak a lakosság tömörülési viszonyai, hogy a magyarság sokkal nagyobb népességű községekben lakott együtt, mint a nemzetiségek. Hogy csak néhány példát említsünk, 5000 leieknél több magyar lakott együtt 266 községben és városban, míg a németek csak 29, a tótok 21, az oláhok csak 17 és a szerbek is 17 községben voltak ilyen számban tömörülve. Háromszor nagyobb tehát az 5000 léieknél népesebb magyar tömörülések száma, mint a hasonló nagyságú összes nemzetiségi tömörüléseké. Minthogy a nagyobb népességű községek és városok felszívják a kisebbeket, a magyarságnak ebből a helyzetből is az az előnye származott, hogy legalább is háromszor nagyobb mértékben volt képes magához vonzani az idegen nemzetiségűeket, mint megfordítva. Néhány példát hozunk fel ennek a folyamatnak megvilágítására. 1880-ban 5.000 leieknél népesebb községben lakott a népesség 23.9%-a, 1910-ben már 33.8%-a. Minthogy e községek lakosságának 68.4%-a magyar anyanyelvű, természetes, hogy ennek a folyamatnak a magyarság országos arányát is emelnie kellett. Ha pedig tekintet nélkül a községek nagyságára, csupán

azt nézzük, hogy a magyar és németnyelvű községek népességének száma hogyan növekedett az utolsó évtizedekben, szemben a más nyelvű községek lélekszámával, azt találjuk, hogy a magyar és német többségű községek népessége 1869-től 1910-ig 3,537.999-cel, vagyis 42.7%-kal lett nagyobb, a más többségű községeké ellenben csak 994.464 lélekkel, vagyis 18.8%-kal. Amint később látni fogjuk, ez a két szám majdnem egyezik egyrészt a magyarságnak és németiségnek, másrészt a többi nemzetiségeknek ugyanezen idő alatt elért lélekszám szaporulatával. *Ez az adat a legerősebb bizonyíték a mellett, hogy a magyarságnak a magyar népszámlálások által kimutatott erőteljes fejlődése megfelel a reális valóságnak.*

A magyarságnak és a többi nemzetiségeknek az utolsó évtizedekben való számbeli fejlődését csak 1880 óta kísérhetjük figyelemmel, mert az első hivatalos magyar népszámlálás, az 1869. évi, a nemzetiséget nem kutatta. Igaz ugyan, hogy az 1850. évi osztrák népszámlálás kiderítette a nyelvi viszonyokat Magyarországra vonatkozólag is, az ezekkel való összehasonlítás azonban kiesik e tanulmány kereteiből, mely csak az utolsó félszázad fejlődését kívánja vizsgálni. Habár 1869-ből nincsenek meg nemzetiségi adataink, mégis teljes megnyugvással használhatjuk fel azokat az adatokat, amelyeket Keleti Károly a tanköteles gyermekek nemzetiségi megoszlása alapján az 1869. évi népszámlálás számaiból megállapított, annál is inkább, mert ezeket az adatokat az 1880-iki népszámlálás adatai majdnem teljes mértékben megerősítették. Keleti Károly számítása szerint az anyaországban, a határörvidék nélkül, 6,163.000 volt a magyar anyanyelvű lakosság száma. Ha ehhez még az anyaországhoz tartozó határörvidék népességéből kerekén 10.000 lelket számítunk, 1869-ben Magyarország 13,579.000 főnyi lakosságából 6,173.000 lelket vehetünk magyar anyanyelvűnek, vagyis 45.4%-ot. 1910-ben ezzel szemben a 18,142.000 főnyi polgári népességből már 9,874.000, vagyis 54.5% volt magyar anyanyelvű. A magyarság aránya 1869-től nemcsak fokozatosan, de mindinkább gyorsuló ütemben emelkedett feljebb. Volt ugyanis 1880-ban 46.6%, 1890-ben 48.5 és 1900-ban 51.4%. Az emelkedés tehát 1869-től 1880-ig 1.2, 1880-tól 1890-ig 1.9, 1890-től 1900-ig 2.9 és az utolsó évtizedben már 3.1%. A magyarság száma e 41 év alatt 3,701.000-rel növekedett, a többi összes nemzetiségek száma pedig csak 862.000-rel.

A felületesség és a rosszakarat ezekben a számokban látja a legtöbb bizonyítékát annak a kettős és többnyire együtt hangoztatott vádnak, hogy egyrészt a magyarság elnyomja a nemzetiségeket és erőszakkal elmagyarosítja, másrészt, hogy a hivatalos statisztika meghamisítja a népszámlálásnak a nemzetiségek számára vonatkozó adatait. E két vád egymásnak is ellentmond, mert ha a magyarság tényleg megmagyarosítja a nemzetiségeket, akkor szükségtelen meghamisítani a nemzetiségek számára vonatkozó adatokat, ha pedig ez utóbbiak tényleg meg vannak hamisítva, akkor a magyarokul kimutatott nemzetiségiek a valóságban nem magyarok, tehát nincsenek megmagyarosítva. Legerősebb bizonyíték mindkét vádnak teljes alaptalanságára az a fentebb már említett adat, hogy míg a magyar és német többségű községek lélekszáma az utolsó 41 év alatt 3,534.000-rel növekedett, addig a más nemzetiségi többségű községeké csupán 994.000-rel. Ha a németiségnek 16.000 főnyi szaporodását a magyarságéhoz számítjuk, kiderül, hogy a magyarok és a németek együttes száma ugyanezen idő alatt 3,717.000-rel lett nagyobb, a többi nemzetiségek száma pedig 846.000-rel. A magyarság nagy szapo-

rulatának magyarázata tehát igen egyszerű: *a magyar többségű községek lakossága sokkal nagyobb mértékben növekedett, mint a többi nemzetiségű községé*, részint azért, mert a magyarságnak természetes szaporodása is nagyobb volt, mint a nemzetiséké, amit a népmozgalom számaival lehet igazolni; részint, mert a kivándorlásban viszont a magyarság jóval kisebb mértékben részesedett, mint a többi nemzetiségek. A magyarság előnyére szolgált ezen kívül a belső vándormozgalom alakulása is. Magyarországon ugyanis nemcsak az az irányzat volt tapasztalható, amely külföldön is mindenütt mutatkozik, hogy t. i. a városok felszívják a falvak lakosságát, hanem maguknak a falvaknak lakosságánál egy állandó vándormozgalom figyelhető meg, amely általánosságban északról délre, tehát a Felvidékről Dunántúlra és az Alföldre, a keleti részekben pedig a folyóvizek folyásának megfelelőleg keletről nyugat felé irányult. Ezt a folyamatot nagyon szépen lehet igazolni az egyes vármegyéknek egymással való népcseréjére vonatkozó adatokkal, amelyek azt mutatják, hogy a délibb fekvésű vármegye rendszerint több lakost kap északi szomszédjától, mint megfordítva. A helyzet tehát az, hogy a Felvidékről a tótok és ruthének évről-évre folytonosan egyenkint vagy családonként leköltöztek a termékeny Alföldre, s minthogy ez a település nem tömegesen történt és a községek ezreire szétszóródott, az így leszállingózó nemzetiségi csoportok néhány évtized alatt teljesen felszívódtak a magyar környezetbe. De ugyanaz az erő, amely a felvidéki tótot és ruthént a melegebb tájak felé hajtotta, hatással volt az Alföld magyar parasztságára is, amely szintén kisebb-nagyobb rajokban folytonosan húzódott az Alföld délebbi részei felé, ahol egykor majdnem kizárólagosan lakott. Minthogy itt nincs oly egységes nyelvterület, mint az Alföld és a Dunántúl magyarságlakta részein, hanem a magyarság több, vele egyenlően erős nemzetiséggel (német, szerb, oláh) került szembe, a magyarság nem jutott ugyanabba a helyzetbe, mint a Felvidékről magyar területre lehúzódtó tót és ruthén, hanem képes volt megtartani nemzetiségét, sőt a gyakorlati szükségesség folytán nyelve a sokféle népfaj között lassankint közvetítő nyelvvé vált. Erdélyben viszont a keletről nyugatra irányuló vándormozgalom nemzetiségi tekintetben azzal a következménnyel járt, hogy a Maros és az Olt forrásvidékein lakó székelység a folyók irányában tovább vándorolva és letelepedve, vagy az Erdély többi részein, a falvak nagy részében is mindenütt meglévő magyar kisebbségeket és a városok magyarságát erősítette, vagy magyar bánya- és ipartelepeket hozott létre. Így pl. a petrozsényi bányavidékhez, a hunyadmegyei vasgyárakhoz, a piskitelepi és tövisi vasúti műhelyekhez jórészt a székelyek adták a munkásanyagot.

A belső vándorlások ismeretéhez tartozik az is, hogy az újonnan keletkező, vagy a fejlődő bánya- és nagyipari vállalatok általában a magyar mezőgazdasági proletariátusból toborozzák és kapják munkásaikat, aminek az a magyarázata, hogy valamennyi nemzetiség parasztságát tekintve, a magyar parasztság között van a legtöbb birtoktalan elem. Érthető tehát, hogy elsősorban ez az elem tódul a jobb kereseti lehetőséggel kecsegtető munkaalkalmakra. Ez az állapot bár szociális szempontból nem kedvező a magyarságra, annyiban mégis a magyarság előnyére szolgál, hogy még a nemzetiségi vidékeken keletkező bánya- és iparvállalatok munkásságában is jelentékennyé, vagy túlnyomóvá vált a magyar elem. Az ilyen bánya- és iparvállalatok révén magyar nyelvterületek és magyar városok keletkeztek nem magyar nyelvterületeken is. Példa rá Korompa, Zólyom, a petrozsényi járás, Fiskitelep, a mármarosói sóbányák, stb.

Ennek a folytonosan tartó, sőt fokozatosan növekedő belső vándorlási mozgalomnak következtében az egyes nemzetiségeknek az összekeveredése mindig nagyobb és nagyobb lett, bár azt részben ellensúlyozta a kisebbségeknek a többségbe való felszívódása. Magyarországon nem beszélhetünk tiszta nemzetiségi területekről, mert még a legkizárólagosabb nemzetiségi területeken is található más, többnyire magyar nyelvű kisebbség. Milyen nagyfokú volt nálunk a községek egyenyelvűsége, a következő adatok mutatják: az anyaország 12.543 községe közül csak 8.479 volt egynyelvű, vagyis olyan község, ahol valamely nemzetiség a lakosságnak legalább a 90%-át tette, ellenben 3.794, vagyis a községek 30.2%-a vegyesnyelvű volt. Minthogy azonban a községek különböző nagyságúak s éppen a vegyesnyelvű községek nagyobb átlagos népességűek, fontosabb az az adat, hogy az *egynyelvű községekben lakott 10,736.356 ember, a vegyesnyelvű községekben pedig 7,528.177. ki* összes lakosságnak tehát nem kevesebb, mint 41,7%-a lakott vegyesnyelvű községekben. Ha a tiszta magyar nyelvterületeket, ahol alig van keveredés, leszámítjuk, kiderül, hogy a többi területen a lakosságnak 56.4%-a lakott vegyesnyelvű községekben, amely községekben a legtöbb esetben a magyar nyelv állt egy másik nyelvvel szemben. Hogy pedig maga a magyarság mennyire el volt oszolva az ország egész területén, mutatja az az adat, hogy azoknak a községeknek a száma, amelyekben a magyarság 10%-on felül van, 6.396 volt, e községek népessége azonban 12,806.661 lélek; vagyis a lakosságnak 70.1%-a olyan, amely a magyarsággal vegyesen lakott. Ha pedig a tiszta magyar nyelvterületet leszámítjuk, az e területen kívül élő túlnyomóan nemzetiségi lakosságból is még mindig 58.2%-nak volt közvetlen érintkezése a magyarsággal és a magyar nyelvvel.

De éppen azért, mert egyes nemzetiségek keveredettsége igen nagy volt Magyarországon, itt jobban, mint máshol, előtérbe lépett egy közvetítő nyelvnek a szüksége, ez pedig éppen annál az oknál fogva, hogy a magyarság valamennyi nemzetiséggel közvetlenül érintkezik és ott, ahol több nyelv található, rendesen szintén jelen van a magyarság is, nem lehetett más, mint a magyar nyelv. A magyar nyelv elterjedésének és közvetítő nyelvvé való válásának tehát természetes okai voltak. Magyarország nemzetiségi viszonyainak tárgyalásánál eddigelé a magyar nyelvnek ezt az elterjedését és közvetítő szerepét nem méltatták kellő figyelemre, pedig egy *közös nyelv ismerete az, ami a nemzetiségi szétdaraboltságot kiküszöböli és magát a nemzetiségi kérdést is megoldja.* Az Északamerikai Egyesült-Államokban pl. sokkal többre rug a nem angol anyanyelvűek száma (csak német anyanyelvűt majdnem 9 milliót mutat ki az amerikai census), mint Magyarországon a nem magyaroké s még sincs nemzetiségi kérdés, mert az állam nyelvét úgyszólván mindenki beszéli. Ha a mi nemzeti-ségi bevándorlóink nem a XYIII. században vándoroltak volna be, amikor még latin volt a hivatalos nyelv, hanem a XIX. század második felében, bizonyára nálunk is hasonló lett volna a helyzet, mint az Egyesült-Államokban, habár a magyar nyelvnek nincsenek olyan terjeszkedési lehetőségei, mint az angol nyelvnek Amerikában, ahol nemzetiségi tömbök nincsenek, hanem mindenütt csak nemzetiségi kisebbségek, mégsem kicsinyelhető az a szerep, amelyet a magyar nyelv mint közvetítő nyelv és mint az integer Magyarország állami egységének biztosító betöltött. Az 1910. évi népszámlálás szerint magyarul tudott az anyaországban 11,820.416 lélek, vagyis a lakosságnak 64.7%-a. Ez az arányszám első tekintetre nem látszik túlmagasnak, mert hiszen még mindig 35.3%

magyarul nem tudó áll vele szemben. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a magyarul nem tudóknak ez a tömege legnagyobb-részt nőkből, aggokból és iskolába még nem járó, vagy beszélni még egyáltalán nem tudó gyermekekből állt, tehát olyan elemekből, amelyek a magyar nyelv nem tudásának hátrányait egyáltalán nem, vagy csak kis mértékben érezték. Magában a férfinépeségben korra való tekintet nélkül 66.7% volt a magyarul tudó, ami a fiatalabb nemzedéknél a 72.0%-ot is meghaladta. Ha pedig az intelligensebb, a magyarsággal sűrűbben érintkező és a magyar nyelvre, mint közvetítő nyelvre legjobban rászoruló foglalkozási csoportokat tekintjük, úgy el lehet mondani, hogy ezekben a foglalkozási és társadalmi csoportokban a magyar nyelv elterjedése általános volt.

Az 1910. évi népszámlálás szerint a 24 éven felüli írni-olvasni tudó férfiaknak már 77.5%-a tudott magyarul. Ez az arányszám felemelkedik az önálló iparosoknál 84.6, az ipari munkásoknál 86.6, az önálló kereskedőknél 89.5, a kereskedősegédekéknél 93.4, a közlekedési segéd-személyzetnél 94.4 és végül az értelmi foglalkozásúaknál 97.6%-ra. Hogy pedig a többi foglalkozási és társadalmi csoportokban is néhány évtized alatt általánossá válhatott volna a magyar nyelv ismerete – anélkül természetesen, hogy az a más nemzetiségűeknek anyanyelvüktől való megfosztásával járt volna, – azt bizonyítják az eddigi fejlődés adatai. 1880-ban ugyanis a magyarul tudók aránya csak 52.5% volt, 1890-ben 55.7, 1900-ban már 59.6 és 1910-ben 64.7. Az arányszám emelkedése tehát nemcsak folytonos, hanem még gyorsuló irányzatú is. Még fontosabb az, hogy míg a három évtized közül az elsőben a magyarul *nem* tudók száma még 198.803-mal szaporodott, addig a következő évtizedben csak 40.411-gyel növekedett s az utolsó évtizedben már 351.597-tel *megfogyott*, úgy hogy végeredményben 1910-ben 112.383-mal kevesebb volt a magyarul nem tudók száma, mint 30 évvel előbb, holott a népesség ez idő alatt 4,392.597 lélekkel növekedett. A fejlődés további menete tehát az lett volna, hogy a magyarul nem tudók fokozatosan kihalnak a népességből. Annak igazolására, hogy a magyar nyelvnek ez a feltűnő elterjedése mennyire természetes alapokon nyugszik, legyen elég a belső vándorlásnak már fentebb említett irányaira rámutatnunk és arra, hogy a városokban, amelyekbe a belső vándorlások leginkább irányultak, a lakosságnak 88.1%-a beszélt magyarul. Amily mértékben felszívják tehát a városok a vidék lakosságát, legalább is olyan mértékben természetszerűleg kell terjednie a magyar nyelv ismeretének. Hogy a gazdasági „élettel szükségképpen vele járó ezek a belső vándorlások mennyire hatnak a magyar nyelvismeret terjedésére, következő adattal igazoljuk: az 1900. évi népszámlálás szerint az 1871-1880. években született (tehát a népszámlálás idejében 20-29 éves) nem magyar anyanyelvű férfiak közül magyarul tudott 28.9%, 1910-ben pedig ugyanezen években született férfiak közül, akik közben 10 évvel idősebbek lettek, már 35.9% beszélt a magyar nyelvet. Ennek a korcsoportnak tagjai közül tehát, amely korcsoport már rég kikerült az iskola padjai közül, 10 év alatt az életben (katonáskodás, városba költözés, ipari munkára való áttérés stb. folytán) további 70% tanult meg magyarul. A magyar nyelvismeret terjedése tehát egy természetes folyamat, amelyet nem erőszakos rendszabályok, a magyar nyelvnek minden áron való erőltetése idézett elő, hanem maga a gazdasági élet hozta azt magával, az iskola csak az alapot adta meg hozzá.

A magyarság számbeli túlsúlyának csekély voltát a fentiek szerint nagyrészt ellensúlyozta a magyar nyelv nagy elterjedtsége, de még-

inkább ellensúlyozta az a nagy műveltségi és gazdasági fölény, amely a vezetőszeret a magyarságnak biztosította.

A kulturális fölénynek igazolására felhozzuk elsősorban az általános műveltségre világot vető írni-olvasni tudás adatait. Míg a hat éven felüli magyarságból 79.3% tudott írni-olvasni, az ugyanilyen korú nem magyar nemzetiségűekből csak 50.0%. Az egyetlen nemzetiség, amely általános műveltség tekintetében a magyarságot meghaladta, a német, amelynek 82.4%-a bír az elemi ismereteknek legkisebb mértékével. Ellenben a horvátoknak (mindig a hat éven felüli népességet tekintve) 73.9, a tótoknak 69.7, a szerbeknek 59.8, az oláhoknak már csak 33.1 és a ruthéneknek 27.3%-a tudott írni-olvasni. A németeknek e kis előnye is csak idő kérdése volt, mert a magyarság műveltségi arányszáma sokkal nagyobb mértékben növekedett, mint a németeké, úgy, hogy a régi határok között a magyarság valószínűleg már jelenleg is teljesen egyfokon áll műveltség tekintetében a németekkel. Igazolhatjuk ezt a következő adatokkal: 1880-ban a magyarság és a németiség műveltségi arányszáma között (itt az összes népességhez viszonyított arányszámot véve) még 12.3 különbség volt a németek javára, 1890-ben 9.4, 1900-ban 6.9 és 1910-ben már csak 3.6.

A nyugateurópai értelemben vett igazi kulturelemet e szerint Magyarországon csak a magyarság és a vele érzelmileg és törekvéseiben teljesen összeforrott németiség képviselte. E két fajnak együtt majdnem 80%-a (79.8) tudott írni-olvasni, míg az összes többi nemzetiségeknek csak 48.1%-a. Abszolút számban *8,020.267 magyar és német írni-olvasni tudó állott szemben 2.601.153 egyéb nemzetiségű írni-olvasni tudóval*, ami már egymagában megmagyarázza azt a természetes szupremáciát, amelyet a magyarság és legfőbb segítőtársa, a németiség, minden téren gyakorolt a többi nemzetiségek fölött.

A magyarságnak említett kulturális előnye minden országrészben és majdnem kivétel nélkül minden törvényhatóságban mutatkozik. Különösen a keleti részekben, ahol a magyarság a kultúra igen alacsony fokán álló oláhokkal és ruthénekkal állott szemben, feltűnő a magyarságnak ez a kulturális fölénye. Pl. a Tisza balpartján az összes népességből (a 6 éven aluliaknak is beszámításával) írni-olvasni tudott 47.7%, ugyanitt a magyarságból 63.1%, a nem magyarok közül ellenben csak 22.0%. Erdélyben hasonló volt a helyzet. Ott az összes népességből 42.8% volt az írni-olvasni tudó, de míg a magyarok közül 59.9, a nem magyarok közül csak 33.9%. Annak következtében, hogy a magyarság általános műveltségi arányszáma jóval nagyobb, mint a nemzetiségeké, maguk között az írni-olvasni tudók között a magyarság természetesen jóval nagyobb arányban szerepelt, mint az összes népességben. Míg ugyanis az összes népességben a magyarság – mint láttuk – csak 54.5% volt, az írni-olvasni tudók között már 63.0%; a magyarság után legerősebb nemzetiségnek, az oláhoknak 16.1%-os aránya pedig az írni-olvasni tudók között lement 7.8%-ra. Míg tehát a magyarság száma az oláhokét nem is egészen 372-szer múlta felül, az írni-olvasni tudók között a magyarság száma az oláhokét több mint nyolcszorosán haladta meg. Az írni-olvasni tudók között annyira erős volt a magyarság túlsúlya, hogy a hét országrész közül hatban a magyarságnak volt vagy abszolút, vagy legalább relatív többsége. Az egyetlen Duna balpartja az, ahol az írni-olvasni tudók között a magyarság 36.3%-ával a tótok 54.9%-a állt szemben. Természetesen, ha a németeket a magyarsághoz számítjuk, az ellentétek mindenütt még élesebbek lesznek.

Az általános műveltségre vonatkozó adatok ellen azt vethetné valaki s ezzel a váddal már találkoztunk is, hogy a magyarság erőszakkal nyomta el a nemzetiségek kulturális fejlődését, azért olyan kevés az írni-olvasni tudó a nemzetiségek között. Erre a legmeggyőzőbb cáfolat egyrészt éppen a németeknek még a magyarokénál is magasabb műveltségi aránya, másrészt az a körülmény, hogy még a többi nemzetiségek között is jelentékeny különbségek vannak a műveltségi fok tekintetében. Nem feltűnő-e, hogy éppen azok a nemzetiségek állanak a műveltség legalacsonyabb fokán, amelyek majdnem kizárólag a két görög egyházhoz tartoznak, mint a szerbek, oláhok és ruthének? Tudvalevőleg régebben kizárólag s a legutolsó időkig is túlnyomóan maguk a felekezetek gondoskodtak az elemi ismeretek terjesztéséről, ha tehát e téren hátramaradás mutatkozik, azért a felelősség elsősorban a kulturális fejlődés iránt csekélyebb érzékkel bíró két görög felekezettel és nem a magyar államtól illeti, amely újabban nagy áldozatok árán igyekezett e felekezetek mulasztásait is pótolni.

Ha a magasabb műveltségi fokokat tekintjük, a magyarság fölénye még inkább kifejezésre jut. A középiskola négy osztályát végzetek közül már 83.1% volt a magyar, 9.7% a német és már csak 4.3% az oláh. A teljes középiskolát végzetek sorában pedig a magyarság aránya 84.5, a németeké 7.8, az oláhoké 4.0%, a többieké pedig egészen jelentéktelen. Úgy a 4, mint a 8 középiskolai osztályt végzetek között a magyarság valamennyi országrészben és – néhány száz lakosságú erdélyi vármegye kivételével – mondhatni valamennyi törvényhatóságban nagy abszolút többségben volt. Így magában Erdélyben is, ahol már általában az írni-olvasni tudók között is jóval több a magyar, mint az oláh. A 4 középiskolát végzetek közt a magyarság aránya Erdélyben 65.0%-ra emelkedik, az oláhoké pedig leszáll 15.6%-ra. Itt még a németek (szászok) arányszáma is kedvezőbb volt, mint az oláhoké. Ami ugyancsak Erdélyben a 8 középiskolát végzeteket illeti, ezeknek hasonló a nemzetiségi megoszlása: 63.9% magyarral csak 17.0% német és 18.2% oláh állt szemben. Ezeket az adatokat megerősítik a középiskolai tanulók nemzetiiségi megoszlására vonatkozó, nem a népszámlálásból, hanem az egyes középiskolák kimutatásaiból évenként gyűjtött adatok is, így pl. az utolsó békeévben, 1914-ben, a magyarországi középiskolákba (gimnáziumok és reáliskolák) járó 77.763 tanuló közül 82.6% volt magyar anyanyelvű, 7.3% német, 5.6% oláh, 21 tót, 15% szerb.

Adataink ellen többször felhangzott az a vád is, hogy a magyarság számát úgy a népszámlálásnál, mint egyéb adatgyűjtéseinknél, bizonyos nyomással, a függő elemek megfélemlítésével igyekszünk növelni. Hogy ez a vád mennyire nem áll meg, éppen a középiskolai tanulókra vonatkozó adatainknak és ezzel szemben a középiskolát végzetek nemzetiiségi megoszlására vonatkozó adatoknak egymással majdnem teljesen egyező volta is igazolja. Ha a középiskolai tanulók statisztikájánál lehetne szó esetleg nemzetiségi vidékeken az adatoknak a magyarság javára való megváltoztatásáról a tanárok részéről, akik az adatokat összeállítják, semmiesetre sem lehet szó erről a középiskolát végzeteknek a népszámláláskor való felvételénél, amikor ezek a saját maguk akarata és meggyőződése szerint vallhatják be anyanyelvüket. Hogy mennyire dönt az érzelem ebben a tekintetben és nem az, hogy ki milyen függőségi viszonyban van az államtól, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy maguk között az állami alkalmazottak között is tömegesen találunk nem

magyar anyanyelvűeket. Viszont sok olyan foglalkozási és társadalmi csoportban, amelyek teljességgel nem függnék az államtól, túlnyomó a magyar anyanyelvűek száma még a nem magyar vidékeken is. Így pl. a községi jellegű elemi iskolák 4669 tanítója közül 3960 vallotta magát magyarnak, a római katolikus jellegű iskolák 10.228 tanítója közül 9.690, az ág. h. ev. felekezeti jellegű iskolák 2190 tanítója közül is 1268 (709 németnek, 213 tótnak). De még a görögkatolikus jellegű iskolák 1905 tanítója közül is 788 volt magyar anyanyelvű, tehát több mint 40%, holott a magyarság aránya e felekezetben csak 15.2%. Amely felekezet kebelében van olyan nemzetiség, amely a magyarsághoz érzelmi-leg közel áll, mint a római katolikusok és ágostaiak között a német és a tót, a görögkatolikusok között a ruthén, ott a nemzetiségeknek az értelmiségi osztályba felkerülő tagjai jórészt nyelvi-ileg is magyaroknak tartják magukat, anélkül, hogy erre bármiféle mesterkedéssel erőszakolni kellene őket. Ha az erőszakosság ebben a tekintetben egyáltalán lehetséges volna, akkor a népszámlálás és minden más adatgyűjtés nemcsak az említett nemzetiségek értelmiségét tudta volna magyarokul kimutatni, hanem éppen úgy magyaroknak kellett volna kimutatnia az oláhoknak és szerbeknek, valamint az erdélyi szászoknak is feltörekvő értelmiségét is. Ez utóbbiak, akiknek hét századra visszavezethető magas kultúrájuk van és nemzeti különállásuk a történelem folyamán is mindig biztosítva volt, a legkritikább esetben váltak egyes tagjaikban magyarokká. Ugyanez az eset az oláhoknál és szerbeknél, akiknek értelmiségét a beolvadástól nem a magasabb kultúrfok óvta meg, hanem elsősorban a keleti egyházakhoz való tartozásuk, amely őket a nyugati kulturhatások iránt bizonyos elzárkózásra bírta.

Láttnivaló tehát, hogy Magyarországon még az asszimiláció is, amely tagadhatatlanul megvolt, bizonyos törvényszerűségek mellett ment végbe. A magyarság csak bizonyos foglalkozási és társadalmi osztályokban is csak bizonyos nemzetiségek között hódított. Ezeknek a nemzetiségeknek is csak azokat a tagjait olvasztotta be részben, amelyek a városokba s a kulturális és a gazdasági élet egyéb gócpontjaiba kerültek. Az értelmiségi csoportokat a kultúra magasabb erejével és az évszázados érzelmi és vérségi kapcsolatok révén, a többi osztályokat inkább a gazdasági életben megnyilvánuló törvényszerűségek erejénél fogva. Minthogy e hatásoknak szétszórtságuknál és a városokban való lakásuknál fogva leginkább a németek voltak kitéve, természetes, hogy az asszimiláció legjobban a németek számát apasztotta. A tótok között-nyelvtérületükön kívül-szintén erős volt az asszimiláció, mert bár a Felvidéken erős tömböket alkottak, kisebb-nagyobb rajokban állandóan vándoroltak az Alföldre, a nagyobb városokba és az ipari munkahelyekre, ahol rövid idő alatt felszívódtak. A ruthéneknél hasonló volt a helyzet s emellett fontos az, hogy egyetlen nemzetiség sincs, amelynek értelmisége érzelmi, sőt nyelvi tekintetben is annyira össze lett volna forrva a magyarsággal, mint a ruthénség. Ennek következtében még a tiszta ruthén nyelvtérületen is előfordult, hogy a magyarul tudó ruthének papjaik, tanítóik biztatására tömegesen vallották magukat magyar anyanyelvűeknek. Úgyiszlván semmi asszimilációs hódítást nem tett azonban a magyarság az oláhok és a szerbek között. Ezeknek a nemzetiségeknek értelmisége is s jórészt városokba kerülő része is megmaradt oláh és szerb anyanyelvűnek, a legtöbb esetben még akkor is, ha teljesein magyarnyelvű és szellemű nevelésben részesült. Amennyiben a magyarság arányszáma oláh és szerb vidékeken emelkedett, az csak

a magyarság nagyobb propagatív képességével, esetleg magyar bevándorlással (Délvidék) magyarítható és csak igen kis részben a magyarságba való beolvadással, amely előzőleg mindig bizonyos érzelmi közösséget tételez fel, ez azonban a Magyarországra bevándorolt s itt szíves fogadtatásra, ny házara talált és jó módra jutott balkáni népek lelkületétől távol állott.

A magyarság politikai vezetőszerének jogosultságát kétségtelenül megadta az a körülmény, hogy az ország 300.706 főre rugó értelmiségének 82.3%-a magyar anyanyelvűnek, a magyarsághoz tartozónak vallotta magát. A németiség az értelmiségben 8.6, az oláhság már csak 4.3, a tótság csupán 1.5%-kal szerepelt. S hogy az értelmiségnél mennyire nem lehet szó arról, hogy az állam bizonyos nyomással igyekezett volna a magyar anyanyelvűek számát növelni, azt a már fentebb közölt adatokon kívül eléggé megcáfolja az az egy körülmény, hogy *a gazdasági ágak értelmiségében* (gazdasági, iparforgalmi tisztviselők), ahol a nemzetiségek érvényesülésének sem valódi, sem képzelt akadályai nem lehettek, *a magyarság aránya még magasabb volt (84 %), mint a község* (közigazgatás, igazságszolgáltatás, tanügy, stb.) *körében* (80.9%), ahol a hatalmat és befolyást túlnyomóan az állami és autonóm hatóságok tartják kezükben.

A magyarság nagy kulturális fölényére felhozzuk még azt az adatot, hogy az 1914-ben megjelent 1892 hírlap közül 1522, vagyis (80.4%) volt magyar és 83, vagyis (4.4%) magyarra vegyes nyelvű; a németnyelvűek száma 156-ot tett (8.3%) s az összes többi nemzetiségek csupán 131 hírlapot (6.9%) produkáltak.

A magyarság számbeli többségén és kulturális felsőbbségén kívül nem kicsinylendő az az előny, amit azáltal nyert a magyarság a nemzetiségekkel szemben, hogy gazdasági téren is számarányát jóval meghaladó súlyt képviselt. Eredője ez részben éppen a magyarság földrajzi elhelyezkedésének és ez elhelyezkedés történelmi kialakulásának. A magyarság lakja az ország közepét, a legdúsabban termő Alföldet és a szintén termékeny, kedvező éghajlatú dunántúli domvidéket, míg a nemzetiségek túlnyomórészt a kevésbé termékeny hegyvidéket foglalták el. Már pedig a jólétnek, a vagyonosságának, sőt a gazdasági élet egyéb terein való fejlődésnek is legősibb alapja a föld, még pedig a termékeny föld, mely megsokszorozza a befektetett munkát és költséget. A magyarság ezt a gazdasági erőt nyújtó földet nemcsak jobb minőségben, de nagyobb terjedelemben is bírta, mint amennyi számarányának megfelelt. Eléggé megbízható számítások szerint az anyaország földterületének 59.9%-a volt magyar kézben, míg az összes nemzetiségekre 40.1% jutott; fezz nem lenne túlságosan kedvező a magyarságra, ha 54.5%-ot tévő népességi arányával hasonlítjuk össze, de míg a magyar kézen lévő birtokok az ország legtermékenyebb vidékein terültek el s túlnyomóan szántóföldből állanak, amennyiben pedig hegyes vidéken feküdtek, ott mint közép- és nagybirtokok a belterjesebb kezelés folytán sokkal jövedelmezőbbek s így nagyobb értékűek, addig a nemzetiségi birtokok a délmagyarországiaktól és a nyugati Felvidék déli részétől eltekintve, jóval kevésbé termékenyek és nagyobb részükben nem is szántóföldből, hanem erdőből és legelőből állanak. Ha mindezeket figyelembe vesszük, lehet állítani, hogy *a magyarországi földbirtok értékének legalább 70%-a volt magyar kézen*, a további 30%-ból pedig 10-12% a németek tulajdonát képezte, úgy, hogy a többi nemzetiségekre csak 18% jutott. De még ha a nyers területi adatokat tekintjük is, fontos annak a megállapítása, hogy a hét országrész közül egy sincs,

ahol a földterületnek legnagyobb hányadát ne a magyarság tartotta volna a kezében. Nem szólva a magyar többségű országrészekről, a Duna bal-partján a magyarság kezén volt a földterület 47.9%-a, míg a tótságén csak 47.9%-a, a Tisza-Maros szögén relatíve szintén a magyarság bírta a legtöbb földet, a terület 37.2%-át, míg az oláhságra csak 31.2% jutott. Végül Erdélyben – melynek lakossága abszolút többségben oláh volt – a földterületnek 45.9%-a volt magyar kézben, az oláhokéban pedig csak 44.3%-a.

Ezt az állapotot a történelmi alakulás hozta létre. Régebben ugyanis a nemesség kezén volt a földbirtok s a jobbágyság felszabadításakor a nemesi birtokoknak csak egy része került a parasztság kezébe. Nemzeti-ségi vidékeken természetesen túlnyomólag az illető nemzetiség parasztsága részesült a nemesi birtokokban, a közép- és nagybirtokok pedig továbbra is a birtokos nemességéi maradtak, amely nemesség $\frac{9}{10}$ részben magyar volt, mert az idegen származású nemesség legnagyobbbrészt magyarrá vált. A később birtokát veszített közép- és nagybirtokos nemességnek jogutódai, akik részben a magyar és nem magyar parasztságból vergődtek fel, részben a meggazdagodott városi polgárokból, különösen zsidókból rekrutálódtak, nyelvileg szintén túlnyomólag magyarok, vagy azzá lettek éppen a birtokos osztályba való feltörekvésük, kulturális felemelkedésük és a történelmi birtokosság hagyományaihoz és szokásaihoz való alkalmazkodásuk révén. Így alakult ki az a helyzet, hogy 1910-ben az ezer holdon felüli nagybirtokosoknak 91.3%-a, a 200-1000 holdas középbirtokosoknak 80.4%-a s még a 100-200 holdas középbirtokosoknak is 62.6%-a volt magyar anyanyelvű. Ezekben a kategóriákban a többi nemzetiségek közül még csak a németek érdemelnek említést, kik az ezerholdas birtokosok közt 5.9, a 200-1000 holdasok közt 97 és a 100-200 holdasok közt 15.9%-ot képviseltek. Látnivaló tehát, hogy a közép- és nagybirtokos-osztály majdnem kizárólag magyar és német volt, a többi nemzetiségeknek itt alig volt szerepük s így a közép- és nagybirtokoknak is csak igen csekély hányada volt a többi nemzetiség kezében.

Nem szabad viszont elhallgatnunk, hogy a 100 holdon aluli birtokos-kategóriák közül csak az 50-100 holdasok kategóriája az, ahol a magyarság számarányának megfelelőleg volt képviselve, az alacsonyabb birtokos-kategóriákban, tehát a tulajdonképpen parasztbirtokosok közt már az országos aránynál jóval kisebb arányban szerepelt: a 20-50 holdasok közt 46.7, a 10-20 holdasok közt 40.2 és az 5-10 holdasok közt csak 36.9%-kal. A magyar parasztság birtokviszonyai már ezekből az adatokból kivehetőleg is jóval kedvezőtlenebbek voltak, mint a nemzetiségi parasztságéi. Még jobban kitűnik ez abból, ha azt vizsgáljuk, hogy az egyes nemzetiségek parasztságának hányad része bírt földbirtokkal vagy bérlettel. Az adatok azt mutatják, hogy míg a horvátoknál a parasztságnak csak 22.6%-a volt birtoktalan elem, a ruthéneknél 23.7, a németeknél 28.5, az oláhoknál 31.5, a tótoknál 33.6 s még a szerbeknél is csak 41.9%-a, addig a magyar parasztság 48.4%-ának nem volt birtoka, vagy legalább bérlete, hanem cseléd vagy napszámos volt. Habár ez az állapot szociális szempontból egyáltalán nem mondható kedvezőnek, mégis nemzeti szempontból ennek is megvolt a maga előnye. Mint már fentebb is említettük, a birtoktalan magyar parasztság részint a délvidékre és Szlavóniába húzódott s ott nagyobb szorgalmával idővel földet szerzett a kevésbé mozgékony és alacsonyabb műveltségű horvát, szerb és oláh parasztságtól, vagy munkásanyagot szolgáltatott a nemzetiségi vidékeken keletkező bánya- és

nagyipari vállalatoknak s így erős magyar szigetek, magyar városok alapját vetette meg a magyar nyelvterületen kívül. A magyar mezőgazdasági proletariátus nagy száma nélkül ezek a szigetek nem keletkeztek volna és nem erősödtek volna meg, sőt ellenkezőleg, a bányá- és nagyipari vállalatok a nemzetiségek számbeli súlyát növelték volna. Az, hogy általában a városok népessége túlnyomó nagy többségében magyar lett; s hogy a magyarosodás a városokban olyan nagy léptekkel haladt előre, szintén elsősorban a birtoktalan magyar parasztság nagy számának köszönhető; ezeknek a városokba tódulása magyarosította meg városainkat. Minthogy pedig ez a birtoktalan elem jóval szaporább, mint a nemzetiségek birtokos parasztsága, szinte kifogyhatatlan reservoir-ját alkotta és szolgáltatta s ezentúl is szolgáltatta volna a városok továbbfejlődésének.

Jórészt ugyanez a folyamat a magyarázata annak is, hogy az iparforgalmi foglalkozásokban a magyarság jóval nagyobb arányban szerepelt, mint országos átlagban és hogy az iparforgalmi foglalkozásokban legerőteljesebben foglalt tért a magyarság. Az ipar-forgalommal foglalkozó népességnek ugyanis 1910-ben 65.1%-a volt magyar anyanyelvű; 1900-ban ez az arányszám 59.7%, 10 év alatt tehát a javulás 5.4, holott országos átlagban csak 4.3-mal emelkedett ez idő alatt a keresők közt a magyarok aránya. A németiség 15.2%-kal szerepel az ipar-forgalom keresői között, a két fő kultúrnép, a magyarság és a németiség tehát nem kevesebb, mint 80.3%-át foglalja le ennek a nemzetgazdaság szempontjából fontos foglalkozási csoportnak. Az egyes iparforgalmi ágak közül csak a bányászat az, ahol a magyarság arányszámánál kisebb mértékben van képviselve, mert csak 45.9%-ot tesz a bányászok közt. Ezt megmagyarázza az a körülmény, hogy a bányatelepek nagyobb része nem magyar nyelvterületre esik. Viszont azonban sehol sem láttuk a magyarságnak olyan rohamos térfoglalását, mint éppen a bányász népességnél, kik között 1900-ban még csak 33.8%-kal szerepeltek a magyar anyanyelvűek. Az iparban már 62.8% volt a magyar elem, a kereskedelemben 71.4 és a közlekedésnél meg éppen 79.2%.

Míg a föld a nyugodt megélhetést biztosítja, addig az iparforgalmi foglalkozások a vagyonosodás lehetőségét nyitják meg nemcsak az egyeseknek, de a nemzeteknek is. A magyarságnak tehát abban volt az előnye, hogy amellet, hogy a földből is többet és jobb minőségűt bírt, mint a nemzetiségek, a gazdasági erőt nyújtó és biztosító iparforgalmi foglalkozásokban is domináló szerepe volt. Már pedig a politikai hatalomnak is a gazdasági erő az alapja.

A magyarságnak az ipar-forgalomban mutatkozó aránya nem is mutatja azt a gazdasági erőt, amelyet a magyarság képviselt. Az önálló iparosok és kereskedők között ugyan valamivel kevesebb volt a magyar, mint a segédszemélyzet között (nem számítva a tisztviselőket, akiknek 76-79%-a magyar), de ez csak annak a folyománya, hogy az ipar és kereskedelem legfőképp a magyarságból kapta növedékét, s hogy a fiatalabb iparos- és kereskedőnemzedék rohamosan magyarosodott. Viszont azonban a legnagyobb gazdasági erőt képviselő gyáripár túlnyomórészt magyar kezekben volt. Az 1910. évi népszámlálás szerint a 2.863 gyáros és nagyipari vállalat-tulajdonos közül 2.215, vagyis 77.4% vallotta magát magyar anyanyelvűnek, s 2.698, vagyis 94.2% tudott magyarul. Az utóbbi adat mutatja, hogy a gazdasági életben mennyire nélkülözhetetlen volt a magyar nyelv tudása, amely nyelvet egyébként a kereskedelemmel foglalkozóknak is 89'5, a közlekedéssel foglalkozóknak pedig 91.0%-a beszélt.

Az egyéni gyári vállalatoknál még inkább magyar jellegűek voltak azok a bányászati, ipari és kereskedelmi vállalatok, amelyek részvénytársaságok tulajdonában voltak. 1915-ben 1.348 ilyen vállalat közül nem kevesebb mint 1.313, vagyis 97.4% volt magyarjellegű s e részvénytársaságoknak 4.286 millió koronát tevő vagyonából 4.259 millió, vagyis 99.5% esett a magyarjellegű részvénytársaságokra. A nagyipari termelést eszerint majdnem kizárólagosan a magyarság végezte, természetes tehát, hogy a gazdasági hatalom számarányát messze túlhaladó mértékben volt a magyarság kezében.

Legjobban kitűnik a magyarságnak elhatározó gazdasági fölénye a nemzetiségek fölött a pénz- és hitelügy terén. 1915-ben 1.789 bank, takarékpénztár és földhitelintézet működött az anyaország területén. Ezek közül 1.468, vagyis az összesnek 82.1%-a volt magyarjellegű. Még nagyobb a magyarság szerepe, ha e pénzintézetek tőkeerejét vesszük. Az összes pénzintézetek tőkeereje 14.438 millió korona volt s ebből 13.603 millió korona, vagyis 94.2% esett a magyar pénzintézetekre, 495 millió, vagyis 3.4% a németekre s csupán 340 millió, tehát mindössze 2.4% az egyéb nemzetiségi jellegű intézetekre. A magyar pénzintézetek nemcsak szám szerint voltak igen nagy túlsúlyban, hanem átlagosan is sokkal nagyobb tőkeerővel rendelkeztek: egy-egy magyar pénzintézet átlagos tőkeereje volt 9,267.000 korona, míg a nem magyar pénzintézeteké csupán 2,601.000 korona.

Hasonló a helyzet a hitelszövetkezeteknél, amelyeknek 2.984-et kitevő számából 1915-ien 2.574 volt magyarjellegű, az összesnek 86.3%-a. A hitelszövetkezetek tőkeereje viszont 1.052 millió koronára rúgott, s ebből az összegből 964 millió, vagyis 91.6% jutott a magyar hitelszövetkezetekre. Egy-egy magyar hitelszövetkezet átlagos tőkeereje 375.000 korona, egy-egy nemzetiségi hitelszövetkezeté csupán 215.000 korona. Ez utóbbiak között is természetesen a legnagyobb kultúrájú németek jártak legelői, kiknek 271 hitelszövetkezetük volt, 68 millió korona tőkeerővel, míg a többi összes nemzetiségek csupán 139 hitelszövetkezettel rendelkeztek, melyeknek tőkeereje nem ment többre 20 millió koronánál.

A gazdasági élet bármelyik terét nézzük tehát, mindenütt kitűnik a magyarság túlnyomó nagy gazdasági ereje a nemzetiségekkel szemben, amiből kétségtelenül meg lehet állapítani, hogy a nemzeti vagyonnak túlnyomó nagy részét a magyarság tartotta a kezében, a nemzetiségek közül pedig éppen annak volt a legnagyobb, a többit együttvéve is felülmúló gazdasági ereje, amely érzület és törekvések dolgában legközelebb állt a magyarsághoz, t. i. a németiségnek.

Némi világot vet még a magyarság és a nemzetiségek vagyoni helyzetére és gazdasági erejére az adóstatistika is, mely azonban csak 1904. évről áll rendelkezésre. Eszerint az egyenesadóknak (103 millió K) 62.1%-át fizette a magyarság, 16.3%-át a németiség s az összes többi nemzetiségek adó szolgáltatása csak 21.6%-a volt az összesnek. A valóságban az egyenesadó szolgáltatásból még jóval több is esett a magyarságra, mert itt az egyenesadók közé nincs beszámítva a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója (8.9 millió K), melyet a fentiek szerint majdnem kizárólag a magyar vállalatok fizettek; nincs beszámítva továbbá az általános jövedelmi pótdadó (30 millió K). Ez utóbbi főleg azoknak az adóknak alapján volt kivetve, amelyeket túlnyomóan a magyarság s legfeljebb még a németiség fizetett. Ha ezeket az adónemeket is számításba vesszük, kiderül, hogy a magyarság szolgáltatta

az adóknak 67-68%-át, a némettség körülbelül 18%-át. A magyarság részesedése 1904 óta – a magyarság arányszámának növekedésével – automatikusan feljebb ment, úgy, hogy lehet állítani, hogy az utolsó esztendőben a magyarság fizette az adóknak 70-72%-át, a némettség pedig 18%-át, együtt tehát 88-90%-át, míg az összes többi nemzeti-ségek az állam kiadásaihoz csupán 10-12%-kal járultak.

Bizonyára elegendő ennyi adat annak bizonyítására, hogy a magyarság jogosan volt vezető elem Magyarországon, mert nemcsak számbeli többsége, de műveltségi fölénye és gazdasági túlsúlya is feljogosította ennek a szerepnek betöltésére. Amint a természet adta meg ennek az országnak egységét, úgy a történelem folyamán soknyelvűvé alakult népeiben a gondviselés megadta a magyar fajban és a magyar nyelvben azt az egységesítő erőt, amely egyedül képes arra, hogy az egységre teremtett ország népeit összetartsa és az egymásra utalt s a földrajzi és gazdasági viszonyok folytán egymás nélkül élni nem tudó népek között összetartó kapocs legyen. Ezt az igazságot félreismerni, vagy durva erőszakkal ideig-óráig elhallgattatni lehet, de végleg elnémítani nem, mert maguknak az érdekelt vidékeknek és népeknek történelmi hagyományai, érzülete és főképpen életbevágó gazdasági érdekei előbb-utóbb parancsoló szükségképpen fogják követelni az ezeréves állapot visszaállítását.

Jókai.

Írta: FERENCZI ZOLTÁN.

A magyar nemzet ebben az évben ünnepli egyik legnagyobb költőjének születése századik évfordulóját és méltán, mert ő volt az, aki a magyar regényirodalmat bevitte a világirodalomba, még pedig a lehető legkiterjedtebb módon; másfelől a magyar regénynek megnyerte olvasóközönségéül a nemzet minden rétegét, a legalsótól a legfelsőbbig. Ismeretes, hogy a magyar regényirodalom, egészen jelentéktelen kezdeményeket nem számítva, aránylag lassan fejlődött. Tulajdonképpen Jósika Miklós báró a magyar regényirodalom atyja, ki 1836-ban lépett fel s harminc év alatt 150 kötetet írt, melyekkel megtörte nagyobb követőinek útját, kik között Eötvös József báró és Kemény Zsigmond báró a magyar regényt a legmagasabb irodalmi fokra fejlesztették ugyan, de keveset írtak ahhoz, hogy nagy olvasóközönséget szerezhessenek; nem adtak minden évben új regényt, melyek az olvasók igényeit kielégíthessék. Erre csodálatos termékenysége nál fogva Jókai Mór volt hivatva. Míg a két előbb említett nagy író működésének javarészét a politika és a közélet vette igénybe, Jókai jóformán csak regény- és elbeszélő-író volt. Ezért ajándékozhatta meg nemzetét egy egész regényirodalommal, mely akkora, hogy mellette csak páran említhetők a világirodalomban is, akik oly jelentékenyek, mint ő, előtte senki; bár belső értékben vannak is, kik őt, mint Dickens, Balzac túlszárnyalják és egyben-másban bizonyára mások is, de nem sokan.

Magától értetődik, hogy ebben az évben nagyon sokan értekezésben, szónoklatokban elmondták véleményüket a nagy regényíróról s ez helyes. Az ily ünnepeknek éppen ez adja meg irodalmi jelentőségét. Valljuk meg, hogy néhány, ma úgynevezett különösnek tetsző „meglátást” leszámítva, a vélemények meglehetősen megegyeznek. Mégis azt látjuk, hogy nem mindig éppen a legjellemzőbb tulajdonaira helyezték a fősúlyt s ezért nem árt róluk még egyszer pár szót írni.

Mindenesetre elsősorban azt kell eldönteni, hogy e nagy életműnek alkotója méltó-e arra, hogy a legnagyobb szellemi értéket alkalmazzuk rá, „t. i. a lángész fogalmát? Mi azt hisszük, hogy ezt lehet és kell rá alkalmaznunk. Mert bárha Jókai nem alkotott külalokban, tartalomban, jellemző erőben, költői belső formában az egész emberi gondolkozást igénybevevő eszme megoldásában vagy legalább fölvetésében oly tökéletes műveket, mint Homer, Dante, Shakespeare, Goethe, Petőfi, Arany s ezt már csak a próza-műfaj természete miatt sem tehette, de bírt néhány, a természettől nyert oly adományt, melyekkel e hatalmas életművet megalkothatta s melyek a lángész lényegéhez tartoznak. Ezek az adományok kivált a következő négy fő tulajdonságban állnak: rendkívüli képzelőerejében, csodás termékenységében, bájos, lebilincselő elbeszélő-képességében és bámulatatos változatosságában.

Jókai képzeletének rendkívüli erejét, röptét, a közeit és távot bejárn

tudó hatalmát még legszigorúbb bírálói is elismerik s ez valóban már magában elég, hogy őt a nagy műalkotók sorába emelje. Sokszor mondták s ez igaz is, hogy teremtő fantázia nélkül nincs nagy művészet; de bizonyára nincs nagy tudomány, nincs nagy fölfedezés, nincsenek nagy találmányok, nélküle nem lehet nagy államférfiúi elmét sem gondolni; mert erős képzelet nélkül nem lehet messze látni, a dolgok összefüggését felfogni, a végső következményekhez eljutni. Az ily képzelet a léleknek a földi és földfeletti világokban messzelátó eszköze, mely százsorta nagyobb távolokra mutat, mint a legtökéletesebb csillagászati műszerek. Ezért helyesen adták a képzeletnek a „szárnyaló” jelzést s épp ily helyes a „teremtő” jelző is, mert tapasztalati tényekből valóban új kombinációkat alkot, melyek művészileg gyakran még igazabbak, mint a valóságok. A képzeletnek fénye, tüze, lángolása, szárnyalása, merész röpte nélkül minden szorgalom csak középszerűt termelhet, csak a dolgok külső híján tapad; a lényeket meglátni nem bírja s a dolgok nagy összefüggése előtte homályban marad. Ezt a teremtő, alkotó képzelőerőt Jókai rendkívüli arányokban bírta s ezért tudott oly rengeteget meglátni nemcsak a múltban, jelenben, nemcsak közelben és távolban, nemcsak a földön, hanem akár a föld alatt és föld felett is. Innen az, hogy majdnem hihetetlen, hogy képzelete mi mindent meg bírt járni és e rengeteg látomásokban sem el nem tévedett, sem el nem fáradt; részben a jövő lehetőségei is nyitva álltak előtte s az ő elképzelései gyakran a jövő igazságai lettek. Általában mondhatni, hogy a teremtő képzelőerő kétféle. Az egyik azt mondhatnók, hogy fantasztikus fantázia. Ez többet, nagyobbat lát, de kevésbé kézzelfoghatón. Másik talán kevésbé merész, de biztosabb s látása határozottabb. A művészetben az utóbbi lényegesebb; ilyen volt a legnagyobb költőké s nálunk kivált Petőfié és Aranyé, bárha Petőfi jóformán mindkettőt egyenlő arányban bírta. Jókaié főképp az elsőnek tulajdonait mutatja s ebben hasonlít a Vörösmartyéhoz. Ebből folyt, hogy a dolgokat és egyéneket gyakran túlságos fényözönben látta s néhány főalakját rendkívül idealizálta, romantikusnak mondható megvilágításba állította. Innen némely kritikusa a jellemezni tudó erőt, valamint a valóság helyes rajzának képességét megtagadta tőle. Azonban ez csak részben igaz. Való, hogy Jókainál vannak túlmagasított, u. n. idealizált alakok, mint pl. Kárpáthy Zoltán, Berend Iván és több ilyen; vannak viszont kivált nőalak, jaiban túlsötét alakok, mint Athália, Alphonsine s mások. Ezt el kell ismerni. Amazok a valóságos embereknél tisztábbak, fényesebbek, nagyobbak. Emezek viszont a földi lényeknél sötétebbek, gonoszabbak. Azok túlközel vannak az éghez, ezek egyenesen a pokolból szabadultak ki. Azonban ha másfelől azt kell látni, hogy Jókai a mellékesebb alakokban mennyi pompás s az életből ellesett valódi magyar típusokat bírt alkotni, akkor azt kell mondanunk, hogy az író felfogása azoknak a rendkívüli alakoknak rajzában bizonyos célzattal az is volt, hogy nagy erkölcsi példákat nyújtson s az utóbbiak által pedig elriasszon. Es ez annál hihetőbb, nemcsak mert maga is mondja, hanem hihetőbb azért is, mert nagyszerű optimizmusával mindig azt tanítja, hogy a rossz már itt legyőzetik, a gazság már e földön bűnhődik és elkárhozik; Ormuzd és Arimán harcában mindig Ormuzd a győztes; az ég és pokol harca örök, de a pokol mindig vesztes s nemcsak nem bír a menny erejével, hanem éppen e küzdelemben és saját sötét fegyvereivel önmagának árt legtöbbet. Így a harcos feleknek ez a szembeállítás mintegy természetszerűleg hozta magával a végzetes jellemek küzdelembé állítását egymás ellen.

Ilyformán vagyunk Jókainál a valóság rajzával is. Ő kivált hazánk múltjából vett regényeiben, habár a történelem adatait áttanulmányozta is, a történelemtől lényegesen eltér. A múltban többet és nagyobbat lát a valónál, ez bizonyos. De egyfelől ezt mi minden regény-, dráma- és eposzírónál így látjuk, mert hiszen a művészet egyik leglényegesebb vonása a nagyítás, a túlzás, mint az érdekkeltés fő eszköze és az élet pusztá másolása nemcsak érdektelen, hanem egyenesen művészietlen; másfelől vájjon éppen a mi régibb és közelmúlt történelmünknek emilyen idealizált rajza nélkül lehetett volna-e Jókai nemzetének az a nagy vigasztalója, lelkesítője, a jövő iránt hittel és bizalommal eltöltője; ha az ő nemes és nagyszerű képelete nem mutatta volna meg, hogy egy ily multu nemzetnek a jövőhöz nemcsak joga van, hanem ez a jövő egyenesen logikai és történelmi következmény? Ha Jókainak semmi más érdeme nem volna is, mint az, amint az 50-60-as években a múlt és közelmúlt rajzával fölemelte, reménnyel, hittel töltötte el nemzetét, már csak ez is méltóvá tenné halhatatlanságra a nemzet hálájában. Mi, akik a régibb nemzedék tagjai vagyunk, tudjuk, mit jelentett Jókai az akkori időkben, mert az ő írásai átmentek a nemzet tudatába. Minden regénye nemcsak mulattató olvasmány volt, hanem valódi vigasztaló, fölemelő tett is; műveinek hatása behatolt az életbe s kítartásra, nemes elhatározásokra buzdítottak, hittel, lelkesedéssel töltöttek el; röviden, idealizmusa, lelkesedése átment a nemzet véreibe. Ha valakinek műveiből, akkor az övéiből kiviláglik az a nemes elv, melyet a görögök a költészetről hirdettek, hogy a költészet egy jobb világ a rossz világban. Az ő művei akkor a szenvedő, de egyszersmind gyönyörködni, remélni vágyó nemzet mindennapi kenyere voltak.

Figyelemre méltó, hogy Jókai már pályája kezdetén és egész élete végéig mindig szerette az idegen, ismeretlen földterületeken, vagy a képzelet világában való kalandozást. Sőt – ha igaz – mondta azt is, hogy e világokban biztosabban, vagy legalább is szabadabban érzi magát. Sőt midőn egyszer odautazott, amiről egy regényében már irt, anélkül, hogy látta volna, állítólag azt felelte, hogy most már nem tudna róla írni, mert látta. Valószínűen ez csak tréfás, vagy kitérő válasz volt. Mert hiszen bírálói bizonyára befolytak arra, hogy később hazai tárgyú regényeinek színtereit is bejárta, ha tehette. Míg pl. az *Erdély aranykorát* még oly időben írta, mikor Erdélyben még nem járt, utóbbi regényeihez már helyszíni tanulmányokat is tett; a neki szükségéseket gyakran lerajzolta, hogy annál hívebb képet adjon róluk, úgy, hogy utóbbi realistának is mondta magát. Ekkép így önmagáról egy lényeges pontban adott jellemzése ellentétes és bizonyára itt is abban van az igazság, hogy törekedett a valóság rajzára, gyakran csodálatosan el is találta; de képelete a nagyság, csodásság felé ragadta, mely gyönyörködik a saját maga fényes világában, mely tündéribb, de mindenesetre a valóságnak felmagasított rajza; azonban nem mondható, hogy a valóságnak nincs benne része, mert nagy része van. Legnevezetesebb művei nemcsak helyhez, korhoz, hanem személyekhez is kötöttek; számos regénye fő alakjainak ismerjük prototypusait a közelmúlt rajaiban is.

Ámde maga a valóság is befolyt arra, hogy romantikus idealizáláshoz ragadtassék, mert nemcsak képzeletének volt romantikus hajlama, nemcsak ő maga is a neo-romanticizmus irodalmi szülötte és neveltje; hanem férfikora javarészéig ő maga is egy önmagában véve romantikus korszakban, a magyar, sőt európai szellemi felszabadulásnak a forradalmaknak korában élt. Látta nemzete fölébredését, csodálatos erőfeszítéseit,

titáni küzdelmeit, majdnem mesés harcait, forradalmi győzelmeit, tragikus bukását, az abszolutizmus alatti passzív rezisztenciáját, győzelmes megújulását, kiemelkedését az elnyomatásból s megérte nemzetének páratlan föllendülését a kiegyezés után.

Csodás idők voltak s ezek arról győzték meg, hogy nemzete nemcsak méltó bármely nemzethez, hanem benne óriási erőforrások rejlenek; nagy emberei támadnak, méltók a nagy időkhez, akik képviselni, sőt teremteni és vezetni bírják a nagy idők mozgalmait. Mindez, képzeletének alaptermészetét is tekintetbe véve, arra egyenesen rákényszerítette, hogy ha nem is látta a maga korát minden vonatkozásaiban szépek, amint nem is láthatta, ő csak a nagyot, a fennköltet rajzolja. Mert hiszen általában is a művészre nem az az igaz, hogy az életben vannak szép és rútságok, mert mindig vannak; hanem az a művész szemétől függ, hogy melyiket nézi és rajzolja közülök. Az ő szeme azt látta s ehhez teljes joga volt, hogy a világ szép, nemzete nagy, a jövő szent, hogy a rútság, az undok veszedelmes, elriasztó és végre is kivételes.

Jókai ez írói irányának rendkívül sokat köszönhet a nemzet. Egyfelől egy hősi világ tölti be képzetét, a Jókai emberei, kikkel egy nagy Magyarország volna biztosítható a jövőre is; másfelől nagy a befolyása erkölcsileg is. Mert figyeljük meg, hogy Jókai e nemes idealizmusában mindig tisztelte tollát, mint Dickens és nincs regényeiben semmi, amit bármely fiatal leány ne olvashatna. És hozzá kell tenni, hogy a tisztaságnak, nemesnek, fennköltnek rajzában éppen nem romantikusabb, mint amily romantikus túlzásba ment a realista és naturalista regény a bűnnek, a szennynek s kivált a szexualitásnak rajzában, melyek máig is éppen nem tűntek el a regényirodalomból s melynek üzleti vonatkozása kétségtelen. E mellett ki kell emelni, hogy ennek a pompás fantáziának megvan az az egyik legszebb vonása is, hogy mindig naiv, sokszor mondták már, hogy a lángész egyik legszebb tulajdona, hogy örök gyermek marad. Ez a szó legnemesebb értelmében igaz és ez jellemzi Jókait is.

Hosszasabban foglalkoztunk Jókai képzetének rendkívülségével; de nemcsak ez legfeltűnőbb írói működésében, hanem főképpen ez segítette őt óriási termékenységében is, melynek már külső terjedelme csodálatra kész. E tekintetben a világirodalomban is kevés a párja s egy Lope de Vega, vagy Balzac tűnik fel vele egyenrangúnak és talán nincs, ki hasonló művészi fokon meghaladná. Különösen képzelete volt segítségére abban, hogy az életből, tapasztalataiból, olvasmányából oly rengeteg mesét tudott kivonni s a költészet bubájával feldolgozni. De itt képzetét támogatta az ismeretek rendkívüli tömege is. Alig van, ha ugyan van, a tudásnak oly ága, melyben ismeretei, ha nem is mélyek, ne lettek volna oly kiterjedtek, mint rajok szüksége volt. Már gyermek- és ifjúkorában az ismeretek rengeteg tömegét halmozta fel a maga, ha szabad e szót használunk, mastodon-elméjében s tanulni nem szűnt meg haláláig. Mondják, hogy utóbb nem sokat olvasott, mert műveinek írása nem hagyott rá időt. Azonban műveinek olvasása másról győz meg s aztán ki tudná megmondani, hogy a lángész mi módon tanul? Azt, amit ír, tudja s ez elég, már akár tanulta, akár meglátta, akár kitalálta, akár hallotta. Mindenesetre támogatták őt írásközben nagymennyiségű tapasztalatai, a nagyszerű élet, melyben forgott, a rendkívüli emberek, kikkel érintkezett. Támogatta nagyszabású emlékezőereje, mely a látottat és hallottat pompásan megőrizte s ebben őt följegyzései is segítették, melyekből egész halom ránk maradt s még mennyi lehetett.

Jellemző, hogy már maga az a fizikai munka, mellyel a kigondoltat, kiképzeltet papírra vetette, maga ez a törhetetlen, állandó kitartás, egészen bámulatba ejtő. Mert tudni kell, hogy sohasem diktált, mindent maga irt le lila-tintával, apró gyöngybetűivel és mikor az íráshoz fogott, már annyira tisztában volt feladatával, hogy kézírataiban aránytalanul kevés a javítás vagy törlés, mint akár nagy kortársa, Petőfi kézírataiban. Naponként rendszeren öt óra hosszat irt, mindig a korareggeli órákban öttől tíz óráig egyfolytában, mert már gyermek- és ifjúkorában megszokta a koránkelést. Néha két regényt is irt egyidőben folytatásokban, vagy irt főműve mellett elbeszéléseket, adomákat, vezércikkeket, szónoklatokat s miegyebet, anélkül, hogy valaha magát ismételte volna. Emellett szerkesztett politikai- és élclapot, sőt naptárt is, egyik szerkesztője volt több éveken át az osztrák-magyar monarchiáról szóló nagy műnek, eljárta a képviselőházba, regényei érdekében folytonos utazásokat tett s részt vett társadalmi és közéleti működésben. Mindezt azért is tehetette, mert csodálatos könnyűséggel dolgozott. Munkáin nincs nyoma töprengésnek, lámpaszagnak. A szó oly könnyen foly tolla alól, mint valami istenadta bő forrás, mely önmaga erejéből ömlik és oszt bájta és áldást. Ha valaki, akkor ő ismerte a vidám, gazdag, boldog alkotás gyönyörét, mely mintegy tetszik önmagának, mely játszik alkotás közben s mosolyog rajta, hogy oly könnyed és természetes. Buffon azt mondja, hogy a tehetség nem más, mint hosszú kitartás. Ez annyiban igaz, hogy a nagy tehetség rendszeren nagy termékenységgel jár, mert sok a mondani vagy megalkotni valója. De így, megfordítva, nem a tehetség a szorgalomnak, hanem a szorgalom és kitartás a tehetségnek tulajdona és eredménye, azaz a kettő együtt jár, mint annyi rendkívüli írónál és más művésznél. Így Jókainál, szerencsére, szó szerint minden hozzájárult, hogy nagy életművét megalkossa és hogy nemzete nagy gyönyörködtetője, vigasztalója és kitartásra buzdítója lehessen, egészen patriarchális életkoráig s majdnem azt mondhatnók, hogy e hosszú áldásos élet is a tehetség és munka következménye volt, mert éveit meghosszabbította; hiszen semmi sem konzervál jobban, mint a munka és semmi ki nem merítőbb, mint a folytonos mulatság. A történelem folyama meg is jutalmazta, nemcsak halhatatlansággal, hanem abban is, hogy a nemzetének nyújtott vigasz nem veszett kárba s ha most is, a mai súlyos nemzeti gyászban nemzete az ő műveihez nyúl, ezek épp úgy vigasszal és reménnyel töltik el, mint amilyenekkel egykor épp ily gyászban eltöltötték az 50-es és 60-as évek nemzedékét. Ezért semmi sem természetesebb ünneplése az ő századik évfordulójának, mint művei új teljes kiadása, de bizonyára jótékonyabb sem.

Harmadik nevezetes tulajdona az ő csodálatos mesemondó, elbeszélő képessége. Ahogy ő elmond valamit, az mindig érdekes, lekötő. Úgy tudott elbeszélni, mint pl. George Sand, Dickens, Walter Scott, a magyar irodalomban pedig hozzá senki sem mérhető, nem még Jósika sem. Az említett nagy írók voltak is rá némi hatással, hatott rá Hugo Viktor és id. Dumas is, sőt kisebbek, mint Sue is, de ez a hatás inkább külsőségekre korlátozódik; mert ő mindenben annyira kiváltképpen magyar és magyaros, hogy lényegesebb utánzásról szó sem lehet, s a némi hasonlóság inkább a kornak, melyben élt s a kor írói irányának alaptermészetében rejlik. Mert hogy egyébként mennyire ő maga volt, legjobban mutatja az, hogy az újabb regényírói irányzatokhoz, mint realizmus, naturalizmus, lélektani regény-modor, egyáltalán divatból sem alkalmazkodott s meg sem próbálta őket követni. Különbö is figyeljük meg, hogy a regény

nehezen meghatározható műfaj, mert szó szerint mindent, mit ember kigondol, mindent, mit ember tesz, felölelhet. „Nihil me alienum puto”, mondja magáról a regény. Azonban ebben a rengeteg változatosságban mégis két főirány van. Egyik az, mely megtartja a regény eredeti tulajdonságát, az elbeszélést, az érdekes tartalmat, a meseszöveget, mely összeköti a népmesével, a lovagi és regényes költői elbeszéléssel s az eposzsal. Ez a romantikus regény. Másik irány a súlyt a lélekelemzésre helyezi s mesében többnyire szegény. Ez a pszichológiai regény. Ez főképpen az újabb kor szülötte s elsősorban a franciák műve. Ebben igen sok a mesterkéltesség s méltán mondta egy francia műbíráló, hogy ez szállította le a francia regényt. És jellemző, hogy a lélektani regény kevés kivétellel rövid életű, míg a híres „regényes” regények századokig élnek. Jókai az első, az elbeszélő regény^T-műfajt művelte és ebben tehetségének a legnagyobbakéhoz méltó bizonyítékait adta, melyek bizonyára sok időnkig túlélnek őt.

Negyedik nevezetes tulajdona, a nagy változatosság. Gondoljuk el, hogy több mint 120 terjedelmes kötetet írt s ebben az óriási mennyiségben mindig új mesét ad. Ezt a változatosságot a mesében, ennek szövegében csak az élet folytonos megfigyelése adhatta és valóban adta is; mert helyesen mondják, hogy a legnagyobb regényíró maga az élet, mely mindig újat és meglepőt termel. Maga is mondja, hogy munkatársa volt az egész ország, mert összehordta s közölte vele az anyagot. De aztán óriási területet is ölelt fel műveiben. Földrajzilag kiterjedt tanulmánya jóformán az öt világrészre; felhasználta műveiben a multat, jelent, jövőt, irodalmat és tudományt, mitológiát, regét, történetet, valót és képzeletvilágot, a mindennapi és földfeletti világot, politikát és háborút s még mi mindent. A magyar nemzetnek jóformán egész történetét felölelte és regényei céljaira átfőrmálta. Ha mégis e rengeteg tárgyban a legjobban rajzolta az 1820-1848-ig terjedő, úgynevezett reform-korszakot, azután a forradalmat s az ezt követő elnyomatás korát, továbbá a magyar köz- és népelet jeleneit, hol regényeibe szöve, hol külön elbeszélésekben; ennek természetes magyarázata az, hogy mindezt közvetlenül látta, átélte, maga is szerepelt bennök s regényalakjaiban részben felismerhetők kora nagy szereplői. Mert az ő romantikus képzelődésében, mint minden fantáziának is, feltétlen szüksége volt a valóságra, a valóságra, a hazai talajra, az emlékekre, a helyi színezetre, amint az másként nem is lehet. Ezt ő maga is mondja több helyt magáról s ez úgy is van. Ezekből a korokból és körökből származó regényei a legjelesebbek s leginkább tartják fenn nevét úgy nemzete irodalmában, mint a külföld előtt, mely a magyar nemzet iránt érdeklődik. Ezekben, lehet mondani, ez a kor jobban van rajzolva, mint történelmi műveinkben. Ezek a regények a reform-korból kivált *Egy magyar nábob. Kárpátiig Zoltán*, az előbbinek folytatása, *A régi jó táblabírák, Eppur si muove, A tengerszemű hölgy*, a forradalmat tárgyazók közül *A kőszívű ember fiai, Enyém, tiéd, övé*, az abszolutizmus korából *Az új földesúr, Szerelem bolondjai*. A régi komáromi életből merített regénye *Az arany ember*, a 70-es évekből a *Fekete gyémántok*, egészen a népeletből *A sárga rózsá*, a történelemből vett regényei közt a legragyogóbb képzelettel van írva *Erdély aranykora*. Ezek a művek mindenesetre e szokatlan tehetség legszebb alkotásai s ha ezek közül az irodalomtörténelem főképpen az *Egy magyar nábob-ot. Új földesúr-at* s *A sárga rózsá-t* emeli ki. ezzel csak válogat közülök, mert a maga nemében mindenik eléri ezeket s részben meg is haladja.

Ennek a nagyszabású működésnek az előbb említetteken kívül még van néhány különösen kiemelkedő jellemvonása. Ezek egyike egy színekben és gondolatokban, szellemes ötletekben gazdag, találékony nyelv, egy kiválóan magyaros és ha kell, népies zamat, melyet a magyar néppel való állandó érintkezés táplált s ezért kedvvel gyűjtötte a népies adomákat, melyekből éleclapjában sok ezret adott ki. Másik nevezetes tulajdona a magyar néphumorból származó gazdag humor, mely világnézetének kiváló sajátja. Ez a humor nem a melankólia vagy elkeseredés, kiábrándulás keserű, mindent egy leszűrt, de csalódott élettapasztalatok után bizonyos magaslatról lenéző megnyugvás, hanem a vidám, egészséges kedélyesség nevető bája, mely mindenütt meglátja a ferdeséget, mulat rajta és megnevettet anélkül, hogy a nevetséget keltőt bántaná vagy az olvasót elkeserítené. Ez abból is foly, mert mint említettük egyebekről, úgy itt is az ő világnézetének valódi alapja a jóban, a nemesben, a fennköltben, az eszményben való hit, egy jótékony optimizmus, melynek lényege mély, de éppen nem felekezeties vallásosság. És valóban nem mehetett volna át annyi keserű élettapasztalaton, melyek őt kiábrándíthatták volna, mert természetesen ő maga is ment keresztül elég csalódáson, elég fájdalomon, hiszen a földi élet vándorlásaiban már maga a munka útja is a fájdalom útja. Ezt az utóbbit fényes pályáján neki is volt módja tapasztalni.

De ez az optimizmus nemcsak az ő egyéni világnézetének alapja. Ezt, mint láttuk, kiterjesztette egész nemzetére. Hitt a leglesujtóbb időkben is nemzete fölemelkedésében; hitt sok ellenkező jelenségek ellenére is nemzete fiainak tehetségében és hazafiságában, miben annyi fölemelő tapasztalata volt; hitt nemzete tudományos, művelődési és világtörténelmi hivatásában. Ezért növelhette ő az életben élvezhető esztétikai gyönyöreink összegét s ezért senki sem lehetett volna a maga nagy korának, a reform-korszaknak, forradalomnak, a sötét időkben a szép jövőt sejtő, sőt bizonyosan látó nemzeti fölemelkedésnek és nemzete jeles fiainak költőibb rajzolója és nagy tetteiknek krónikása. Mindehhez teljes joga volt. Először azért, mert sorsa valóban nagy időkbe helyezte s módjában volt a magyar közélet és irodalom oly jeleseit ismernie s velük állandóan kezét szorítani”, kik akármely nemzet körében is nagyok, sőt nagy nemzetek körében még nagyobbak lettek volna. Végre is Jókai nagyobb jellemet Széchenyinél, nagyobb forradalmi hőst Kossuthnak nagyobb költőt Petőfinél legideálisabb hőseiben sem rajzolt. De másfelől minden költőnek szent joga, sőt kötelessége saját nemzetét s ennek hőseit a legnagyobbaknak látni; mert nemzetnél és hazánál szebbet, tökéletesebbet nem talált ki az emberiség és nemzetek kívül, a művészetben legalább, semmi nagy nem történik. Ezt Jókai mint költő és hazafi érezte s ha egész költészete a haza emelésére, a nemzetben a hazaszeretet ébrentartására volt irányozva, mely végre is az Isten imádságán kívül a legnagyobb érzelem, ezzel csak legfőbb költői hivatásának és kötelességének felelt meg; mert nemzetet nem a legbölcsebb politika, sem a legtökéletesebb nemzetgazdaság vagy szociológia ment meg és tart fenn, hanem csak a legkizárólagosabb szent hazaszeretet. Ebben pedig ő megtámadhatatlan s ennek a hazaszeretnek műveinek összege örök hirdetője marad és nemzetének örök kincse s nehéz napjainak örökre vigasza, erőforrása lesz, melyből új, nagy elhatározásokra lelkesedhetik, mint azt a mai idők oly parancsoló módon követelik.

TARTALOM

	Lap
1. Dr. Moór Gyula, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia 1. tagja: <i>A történettudomány s a társadalom-, állam- és jogtudomány viszonyáról</i>	3-10
2. Dr. Ereky István, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia 1. tagja: <i>A közigazgatási jog és a közigazgatási jogtudomány kialakulása</i>	11-33
3. Dr. Szekfü Gyula, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia 1. tagja: <i>Világtörténet és magyar történet</i>	35-43
4. Dr. Pintér Jenő, tankertületi főigazgató, a M. Tud. Akadémia 1. tagja: <i>Hadtörténelmi problémák</i>	45-51
5. Dr. Mahler Ede, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia 1. tagja: <i>Tutankhámon és kora</i>	53-63
6. Dr. Hornyánszky Gyula, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia 1. tagja: <i>Demokratikus eszmék és intézmények a görögök között a közvélemény keletkezésének szempontjából</i>	65-74
7. Dr. Heinlein István, egyetemi tanár: <i>A néptribunuság keletkezése és betöltése</i>	75-91
8. Dr. Láng Nándor, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia 1. tagja: <i>A brigetói Dolichenum</i>	93-106
9. Dr. Kuzsinszky Bálint, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia 1. tagja: <i>Solva. . . . *</i>	107-119
10. Dr. Alföldi András, egyetemi tanár: <i>A keleti gótok betelepülése Pannoniába</i>	121-126
11. Dr. Buday Árpád, egyetemi tanár: <i>Van-e alapja adákó-román kontinuitás elméletének?</i>	127-137
12. Dr. Németh Gyula, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia 1. tagja: <i>Debrecen nevének eredete</i>	139-141
13. Dr. Szinnyei József, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia ig. és r. tagja: <i>A Halotti Beszéd hangtana</i>	143-153
14. Dr. Gombocz Zoltán, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia r. tagja: <i>A magyar illabiális á történetéhez</i>	155-161
15. Dr. Melich János, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia r. tagja: <i>Hazai német helynévi példák a nyelvi elvonásra</i>	163-167
16. Dr. Jakubovich Emil, nemzeti múzeumi főkönyvtárnok, a M. Tud. Akadémia 1. tagja: <i>P. mester. (Adalékok az Anonymus-kérdéshez)</i>	169-213
17. Dr. Karácsonyi János, c. püspök, a M. Tud. Akadémia r. tagja: <i>Szatmár város eredete</i>	215-223
18. Dr. Szentpétery Imre, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia 1. tagja: <i>Bolgárország IV. Béla királyi címében</i>	225-240
19. Dr. R. Kiss István, egyetemi tanár: <i>Nagy Lajos és az ősiség</i>	241-248

20. Dr. Erdélyi László, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia I. tagja: <i>Bajtársi egyesületek a magyar lovagkorban</i>	249-258
21. Dr. Áldásy Antal, egyetemi tanár, all. Tud. Akadémia I. tagja: <i>A német zsidóság koronázási adója II. Albert idejében</i>	259-281
22. Dr. Csánki Dezső államtitkár, a M. Tud. Akadémia ig. és r. tagja: <i>Bars vármegye várai a XIV-XV. században</i>	283-294
23. Dr. Iványi Béla, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémiai tagja: <i>Regisztratúra-könyvek Magyarországon a középkorban</i>	295-304
24. Dr. Holub József, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia I. tagja: <i>A fiúsításról</i>	305-319
25. Dr. Vinkler János, egyetemi tanár: <i>Az ítélőmesteri joghatóság kialakulása</i>	321-330
26. Dr. Kováts Ferenc, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia I. tagja ² : <i>A pozsonyi zsidókönyvtöredék 1498-1503</i>	331-346
27. Dr. Huszti József, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia I. tagja: <i>Antonius Thebaldeus költeménye Mátyás királyhoz</i>	347-359
28. Dr. Hekler Antal, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia I. tagja: <i>Michelangelo-tanidmányok</i>	361-366
29. Dr. Angyal Dávid, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia r. tagja: <i>Az 1615-iki bécsi török békének titkos pontjai</i>	367-382
30. Dr. Fináczy Ernő, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia r. tagja: <i>Apáczai Csere János emlékezete</i>	383-393
31. Dr. Dézsi Lajos, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia r. tagja: <i>Paskó Kristóf és a „Kétszarvú ember”¹</i>	395-401
32. Dr. Márki Sándor, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia r. tagja: <i>Bákóczi első életrajza</i>	403-406
33. Dr. Lukinich Imre, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia I. tagja: <i>Bákócziné életéből</i>	407-414
34. Dr. Zolnai Béla, egyetemi tanár: <i>Rákóczi-emlékek Franciaországban</i>	415-418
35. Dr. Kastner Jenő, egyetemi tanár: <i>Az első magyar opera</i>	419-426
36. Dr. Hodinka Antal, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia I. tagja: <i>Muszka könyvtárak hazánkban 1711-1771</i>	427-436
37. Dr. Gragger Róbert, egyetemi tanár: <i>Egy magyar tudós sorsa. Botarides Mihály</i>	437-452
38. Dr. Hóman Bálint, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia I. tagja: <i>Kishevesi Hevenesi Gábor</i>	453-462
39. Dr. Gerevich Tibor, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia I. tagja: <i>Antonio Abondio</i>	463-497
40. Dr. Eckhardt Ferenc, külügyminisztériumi osztálytanácsos, a M. Tud. Akadémia I. tagja: <i>Mária Terézia és a magyar parasztkérdés</i>	499-512
41. Dr. Szabó Dezső, egyetemi tanár: <i>Mária Terézia és a parasztok</i>	513-524
42. Dr. Eckhardt Sándor, egyetemi tanár: <i>Újabb adatok a magyar fölvilágosodás történetéhez</i>	525-530
43. Dr. Domanqvsky Sándor, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia I. tagja: <i>Ürményi József perszonális kegyvesztése</i>	531-540
44. Dr. Császár Elemér, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia r. tagja: <i>A „Zalán futása”-nak százéves fordulóján</i>	541-555
45. Dr. ECornis Gyula, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia I. tagja: <i>Realisztikus törekvések a reformkorszak iskolapolitikájában</i>	557-573

46. Dr. Károlyi Árpád, államtitkár, a M. Tud. Akadémia tisz. tagja: <i>Az 1848:111. törvénycikk történetéből</i>	575-591
47. Dr. Szádeczky Kardoss Lajos, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia r. tagja: <i>Lengyelek az 1848-49-iki szabadságharcban. Bem és Petőfi</i> . . .	593-605
48. Dr. Tolnai Vilmos, egyetemi tanár, a M. Tud. Akadémia I. tagja: <i>Adalékok Széchenyi Döblingi Hagyatékának III. kötetéhez</i>	607-613
49. Dr. Kovács Alajos, a Statisztikai hivatal igazgatója, a M. Tud. Akadémia I. tagja: <i>Nemzetiségi erőviszonyok a történeti Magyarországon</i>	615-630
50. Dr. Ferenczi Zoltán, könyvtári főigazgató, a M. Tud. Akadémia r. tagja: <i>Jókai</i>	631-637

A szerkesztésért és kiadásért
Dr. LUKINICH IMRE
felelős.